ΚΥΔΑΛΙΜΟΣ

Τιμητικός Τόμος

για τον Καθηγητή Γεώργιο Στυλ. Κορρέ

ΤΟΜΟΣ ΤΡΙΤΟΣ

ΣΕΙΡΑ ΜΟΝΟΓΡΑΦΙΩΝ AURA 4•AURA SUPPLEMENT 4

ΚΥΔΑΛΙΜΟΣ

ΤΙΜΗΤΙΚΟΣ ΤΟΜΟΣ ΓΙΑ ΤΟΝ ΚΑΘΗΓΗΤΗ

ΓΕΩΡΓΙΟ ΣΤΥΛ. ΚΟΡΡΕ

Κυδάλιμος

Το επίθετο στον Όμηρο σημαίνει ένδοξος, φημισμένος, ευγενής. Συχνότερα αναφέρεται η έκφραση *κυδάλιμον κῆρ*, ευγενής καρδία, για να χαρακτηρίσει τους σημαντικότερους ήρωες του έπους: τον Νέστορα (*Ιλ.* Τ 235) και τους γιούς του Θρασυμήδη και Αντίλοχο (*Ιλ.* Ρ 378), τον Αγαμέμνονα (*Ιλ.* Κ 16), τον Αχιλλέα (*Ιλ.* Σ 33), αλλά και τον Έκτορα (*Ιλ.* Μ 45).

Φωτογραφία εξωφύλλου: Βοϊδοκοιλιά: Πήλινο ελληνιστικό πλακίδιο με παράσταση ιππέα (φωτ. Παναγιώτης Λαμπρόπουλος).

ΣΕΙΡΑ ΜΟΝΟΓΡΑΦΙΩΝ AURA 4
AURA SUPPLEMENT 4

ATHENS
UNIVERSITY
REVIEW OF
ARCHAEOLOGY

ISBN:

978-960-466-231-9

978-960-466-233-3 (SET)

ΚΥΔΑΛΙΜΟΣ

Τιμητικός Τόμος

για τον Καθηγητή Γεώργιο Στυλ. Κορρέ

ΤΟΜΟΣ ΤΡΙΤΟΣ

ΑΘΗΝΑ 2020

ΣΕΙΡΑ ΜΟΝΟΓΡΑΦΙΩΝ AURA 4 • AURA SUPPLEMENT 4

ΕΚΔΟΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ • EDITORS

Κωνσταντίνος Κοπανιάς • Γιάννης Παπαδάτος

ΣΥΜΒΟΥΛΕΥΤΙΚΗ ΕΚΔΟΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ • EDITORIAL ADVISORY BOARD

Γεώργιος Βαβουρανάκης || Γιάννης Γαλανάκης || Γεωργία Κουρτέση-Φιλιππάκη

Ελένη Μαντζουράνη || Χρήστος Ντούμας || Διαμαντής Παναγιωτόπουλος

Ελευθέριος Πλάτων || Νάγια Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα || Arnulf Hausleiter

Παναγιώτης Κουσούλης || James Osborne || Πάνος Βαλαβάνης

Χρύσανθος Κανελλόπουλος || Παυλίνα Καραναστάση || Στυλιανός Κατάκης

Ευρυδίκη Κεφαλίδου || Γεωργία Κοκκορού-Αλευρά || Αντώνης Κοτσώνας

Νότα Κούρου || Βασίλειος Λαμπρινουδάκης || Δημήτρης Μποσνάκης || Όλγα Παλαγγιά

Λυδία Παλαιοκρασσά || Ελευθερία Παπουτσάκη-Σερμπέτη || Δημήτρης Πλάντζος

Εύα Σημαντώνη-Μπουρνιά || Katja Sporn || Θεοδοσία Στεφανίδου-Τιβερίου

Μιχαήλ Τιβέριος || Σοφία Καλοπίση-Βέρτη || Μαρία Κωνσταντουδάκη-Κιτρομηλίδου

Γεώργιος Πάλλης || Μαρία Παναγιωτίδου || Πλάτων Πετρίδης || Andreas Rhoby

Peter Dent || Παναγιώτης Ιωάννου || Θεοδώρα Μαρκάτου || Ευγένιος Ματθιόπουλος

Ευθυμία Μαυρομιχάλη || Δημήτρης Παυλόπουλος || Σουλτάνα-Μαρία Βαλαμώτη

Λίλιαν Καραλή-Γιαννακοπούλου || Βασίλειος Κυλίκογλου || Αλεξάνδρα Λιβάρδα

Ιωάννης Μπασιάκος || Σέβη Τριανταφύλλου || Μάρλεν Μούλιου || Αλεξάνδρα Μπούνια

Μαρία Οικονόμου || Ελευθερία Παλιού || Κωνσταντίνος Παπαδόπουλος || Απόστολος Σαρρής

ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΣ • LAYOUT

Βασιλική Σχίζα

Εκδοτικό Σημείωμα • Editorial

Το Περιοδικό του Τομέα Αρχαιολογίας και Ιστορίας της Τέχνης (AURA) είναι ένα διεθνές περιοδικό με σύστημα διπλής ανώνυμης αξιολόγησης, το οποίο εκδίδεται από το Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών. Στόχος του είναι η δημοσίευση πρωτότυπων εργασιών που εστιάζουν στην αρχαιολογία, την τέχνη και τον υλικό πολιτισμό του ευρύτερου ελληνικού κόσμου, από την απώτερη προϊστορία έως και τη σύγχρονη εποχή.

Μέρος της έκδοσης του περιοδικού AURA αποτελεί η σειρά μονογραφιών με τίτλο «AURA Supplements». Περιλαμβάνει μελέτες στα ελληνικά ή στα αγγλικά, που λόγω της μεγάλης τους έκτασης δεν μπορούν να δημοσιευθούν με τη μορφή άρθρου στο περιοδικό. Η θεματολογία των μονογραφιών είναι ίδια με εκείνη του περιοδικού.

Το περιοδικό και η σειρά μονογραφιών είναι ελεύθερης και ανοικτής πρόσβασης. Τα τεύχη του περιοδικού και οι μονογραφίες δημοσιεύονται ηλεκτρονικά ως αρχεία PDF. Όλα τα άρθρα είναι δωρεάν διαθέσιμα για όλους στο διαδίκτυο αμέσως μετά τη δημοσίευσή τους και σύμφωνα με την άδεια Creative Commons (BY-NC-ND 4.0). Τα τεύχη του περιοδικού AURA και οι τόμοι της σειράς «AURA Supplements» μπορούν επίσης να εκτυπωθούν κατόπιν παραγγελίας και να αποσταλούν ταχυδρομικά ή να παραληφθούν από το βιβλιοπωλείο του Εκδοτικού Οίκου Καρδαμίτσα, Ιπποκράτους 8, Αθήνα.

The Athens University Review of Archaeology (AURA) is an international, peer-reviewed archaeological journal published by the Faculty of History and Archaeology of the National and Kapodistrian University of Athens. It is dedicated to the publication of original research articles and reports focusing on, or related to the archaeology, art and material culture in the broader Greek world, from the earliest Prehistory to the Modern Era.

Part of the AURA journal is the AURA Supplement series, comprising studies in Greek or English, which, due to their extent, cannot be published in the journal as articles. The series share the same areas of interest with the journal.

AURA is a fully open access journal. Each issue of the journal and each monograph is published electronically as a PDF file. All papers are available on the internet to all users immediately upon publication and free of charge, according to the Creative Commons (BY-NC-ND 4.0). AURA issues and monographs can also be distributed on a print-on-demand basis and posted or collected from the bookstore of the Kardamitsa Publications, 8 Ippokratous str, Athens.

Κωνσταντίνος Κοπανιάς • Γιάννης Παπαδάτος

ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑ • CONTACT

Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
Φιλοσοφική Σχολή / Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας
Πανεπιστημιόπολη Ζωγράφου / Αθήνα 157 84

National and Kapodistrian University of Athens, Faculty of History and Archaeology
University Campus, GR-15784 Athens, Greece

Ιστοσελίδα • Website http://aura.arch.uoa.gr/
email: aura@arch.uoa.gr

Σχεδιασμός • Layout: Βασιλική Σχίζα (vass.schiza@gmail.com)

© Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, ΕΚΠΑ © Faculty of History and Archaeology, NKUoA
Το περιεχόμενο αυτού του τόμου υπόκειται στην άδεια χρήσης Creative Commons CC BY-NC-ND 4.0 (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/deed.el).
The content of this volume is subjected to the Creative Commons CC BY-NC-ND 4.0 License (https://creativecommons.org/licenses/by-ncnd/4.0/).

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

ΤΟΜΟΣ ΠΡΩΤΟΣ

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ 15

ΠΡΟΛΟΓΟΣ 21

ΧΑΙΡΕΤΙΣΜΟΙ 25

TABULA GRATULATORIA 29

ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΣΤΥΛ. ΚΟΡΡΕ 31

ΕΡΓΟΓΡΑΦΙΑ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΣΤΥΛ. ΚΟΡΡΕ 41

ΜΕΣΣΗΝΙΑΚΟΙ ΧΑΙΡΕΤΙΣΜΟΙ ΚΑΙ ΑΝΑΜΝΗΣΕΙΣ

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ Λίγα λόγια για τον Καθηγητή Γιώργο Κορρέ 61

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΚΑΦΑΝΤΑΡΗΣ Για τον Καθηγητή Γιώργο Κορρέ 63

ΓΕΩΡΓΙΟΣ Π. ΠΑΝΑΓΙΤΣΑΣ Μῦρον 67

ΗΛΙΑΣ ΗΛΙΑΔΗΣ Φωτογραφίζοντας με τον Καθηγητή 71

ΙΩΑΝΝΑ Α. ΚΡΑΟΥΝΑΚΗ Ένα προσωπικό αφιέρωμα στον κύριο Καθηγητή 73

ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΟΙ ΧΡΟΝΟΙ – Α' ΜΕΡΟΣ

▸ ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΛΙΘΟΥ

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΚΟΠΑΝΙΑΣ Συστήματα οικονομικής διαχείρισης στη Μεσοποταμία (4η - 2η χιλιετία π.Χ.) 85

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΛΙΝΤΟΒΟΗΣ Κερκυραϊκή προϊστορία: Μικρή επισκόπηση 93

ΓΙΑΝΝΟΣ ΛΩΛΟΣ, ΑΛΕΞΑΝΔΡΑ ΜΑΡΗ, ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΚΥΡΙΑΤΖΗ Σπήλαιο Καταβόθρα Χώρας Τριφυλίας: Νεολιθικά ευρήματα ανασκαφής Σπυρίδωνος Μαρινάτου, 1955 125

ΔΗΜΗΤΡΑ ΚΑΗ, ΣΩΤΗΡΗΣ ΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΣ Λίθινος πέλεκυς Νεολιθικής περιόδου από τα Διόδια Μεσσηνίας 153

ΕΛΕΝΗ ΑΝΔΡΙΚΟΥ Δύο νεολιθικά ειδώλια από τα Μεσόγεια Αττικής 161

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΛΕΤΣΙΟΣ Λίθινο ανθρωπόμορφο ειδώλιο με οπή ανάρτησης από το σπήλαιο «Τάφος», στην περιοχή του χωριού Κρούστας Αγίου Νικολάου Κρήτης 171

▸ ΠΡΩΙΜΗ ΚΑΙ ΜΕΣΗ ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΧΑΛΚΟΥ

ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΜΑΡΑΓΚΟΥ Το Κάστρο της Μύρινας στην προϊστορία και αρχαιότητα: Λαξεύματα και βραχογραφίες 191

ΓΙΑΝΝΑ ΒΕΝΙΕΡΗ «Επιστροφή στας Μυκηναϊκάς Ακροπόλεις». Αναζητώντας ίχνη προϊστορικής κατοίκησης στην Ακρόπολη των Αθηνών 207

ΜΑΡΙΑ ΠΛΑΤΩΝΟΣ-ΓΙΩΤΑ Πρωτοελλαδικοί «κρατευτές» και άλλα τελετουργικά σκεύη από την Κάτω Κηφισιά 217

ΕΛΕΝΑ ΚΟΡΚΑ Αγγείο από ναυάγιο της ύστερης Πρωτοελλαδικής – πρώιμης Μεσοελλαδικής περιόδου 237

ΠΗΓΗ Π. ΚΑΛΟΓΕΡΑΚΟΥ Προβλήματα ερμηνείας των αρχιτεκτονικών καταλοίπων της Πρωτοελλαδικής ΙΙ περιόδου. Το παράδειγμα του οικισμού στη Βοϊδοκοιλιά Μεσσηνίας 243

JÖRG RAMBACH Die Ausgrabungen in der P.O.T.A. Romanou/Navarino-Dunes Hotelkomplex bei Romanos in der Pylia/Messenien 259

ΗΛΙΑΣ ΣΠΟΝΔΥΛΗΣ Παυλοπέτρι. Μια βυθισμένη θέση στη Λακωνία 273

‣ Ο ΜΥΚΗΝΑΪΚΟΣ ΚΟΣΜΟΣ

ΠΑΝΟΣ ΒΑΛΑΒΑΝΗΣ Αρματοδρομία και συμπόσιο στη μετανακτορική Τίρυνθα 285

ΙΩΑΝΝΑ ΒΟΥΡΕΞΑΚΗ Ο εμπορικός και ναυτικός προσανατολισμός του βασιλείου της Πύλου 297

†DORA CONSTANTINIDIS Making connections at Mycenaean sites in the Messenian landscape 309

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΚΑΛΟΓΕΡΟΠΟΥΛΟΣ Κοσμικές δομές και επίσημη τελετουργία: Η περίπτωση του κεντρικού ανακτορικού μεγάρου της Πύλου 319

ΜΙΧΑΛΗΣ Β. ΚΟΣΜΟΠΟΥΛΟΣ Μυκηναϊκό διοικητικό κέντρο στην Ίκλαινα Μεσσηνίας 365

ΕΛΕΝΑ ΚΟΥΝΤΟΥΡΗ Αποθέτης κεραμικής στο Καταρραχάκι Κουκουνάρας Μεσσηνίας: Πρώτη παρουσίαση 375

ARGYRO NAFPLIOTI The demise of the palatial system in the mainland and residential mobility in the Aegean: A refugee Mycenaean elite on LH IIIC Naxos? 401

†DEMETRIUS SCHILARDI Evidence of horses and chariotship from Mycenaean Koukounaries of Paros .. 417

MARIO RITACCO Η εγκατάσταση των Μυκηναίων στα Δωδεκάνησα και τα παράλια της Μικράς Ασίας .. 437

†JAN BOUZEK Notes on relations between Mycenaean Greece and the Central European Tumulus culture 449

SINCLAIR HOOD The Topsham double axe and British tin 455

K.A. WARDLE Wessex and Mycenae: A rapprochement? 461

ΤΟΜΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟΣ

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ 13

ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΟΙ ΧΡΟΝΟΙ – Β' ΜΕΡΟΣ

‣ ΤΕΧΝΗ ΚΑΙ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΕΠΟΧΗΣ ΤΟΥ ΧΑΛΚΟΥ

MARIO BENZI Nudity in Bronze Age Aegean art 21

HARA TZAVELLA-EVJEN Movement and depth in the Late Bronze Age frescoes 37

ΑΝΔΡΕΑΣ ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΣ Ηθμωτή υδρία Βολιμιδίων. Συμβολή στην «άγνωστη» Μετανακτορική περίοδο της Πυλίας 41

ΗΡΩ ΜΑΘΙΟΥΔΑΚΗ Ηπειρωτικές και κυκλαδικές πρόχοι με παραστάσεις πτηνών. Τυπολογικές και χρονολογικές παρατηρήσεις 67

ΣΤΕΦΑΝΟΣ ΣΠΑΝΟΣ Παράσταση ναυαγίου σε μυκηναϊκό αγγείο από τις Κουκουναριές της Πάρου 79

ΕΛΕΝΗ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗ-ΣΥΒΡΙΔΗ Δύο πολύτιμες μυκηναϊκές πυξίδες με αινιγματική διακόσμηση κριαριών 89

EMI KOISHI Η εικονογραφική εξέλιξη του θέματος του σκύλου σε παραστάσεις κυνηγίου στην αιγαιακή σφραγιδογλυφία 99

ΣΤΑΜΑΤΟΥΛΑ ΜΑΚΡΥΠΟΔΗ Με αφορμή έναν σφραγιδόλιθο με παράσταση «πόσιος ιχθύων» από τη συλλογή Η. Schliemann 111

ΔΗΜΗΤΡΑ ΚΟΚΚΕΒΗ-ΦΩΤΙΟΥ Μυκηναϊκό ξίφος από την Εύβοια 129

ΑΦΡΟΔΙΤΗ ΧΑΣΙΑΚΟΥ Το οδοντόφρακτο μυκηναϊκό κράνος στη Μεσσηνία 135

ΧΑΡΙΛΑΟΣ Η. ΤΣΕΛΙΟΣ Από τον χαλκό στον σίδηρο. Μεταλλοτεχνικές πρακτικές και τεχνολογική μετάβαση ... 155

†EMMANUEL MIKROGIANNAKIS A glimpse of Homeric (Mycenaean) technology 169

‣ ΜΥΚΗΝΑΪΚΟΙ ΚΑΙ ΜΙΝΩΙΚΟΙ ΤΑΦΟΙ ΚΑΙ ΕΘΙΜΑ ΤΑΦΗΣ

ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΜΑΡΑΜΠΕΑ Υστεροελλαδικά κτερίσματα Βοιωτού κτηνοτρόφου 175

ΛΑΖΑΡΟΣ ΚΟΛΩΝΑΣ Ομοιότυποι θολωτοί τάφοι Μυκηναίων τοπαρχών της νοτιοδυτικής Αιτωλοακαρνανίας...197

ΣΟΦΙΑ ΚΑΣΚΑΝΤΙΡΗ Ανασκαφή μυκηναϊκού τάφου στη θέση Γ του «Αγίου Κωνσταντίνου» της Κρήνης Πατρών..... 213

ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΜΑΛΑΠΑΝΗ Ο θαλαμωτός τάφος Κ-3 στον Εγκλιανό της Πύλου 219

VASSILIS PETRAKIS Grooves and depressions at the entrances of early Mycenaean tholos tombs from the Southwestern Peloponnese 233

ΓΕΩΡΓΙΑ ΕΜΜ. ΧΑΤΖΗ Οι θολωτοί τάφοι στο Ψάρι Τριφυλίας. Ι 265

LUCIA ALBERTI Return ticket: 'Minoan' and 'Mycenaean' tholos tombs at Knossos..... 305

ΓΙΩΡΓΟΣ ΕΥΑΓΓΕΛΟΥ, ΧΑΪΔΩ ΚΑΛΛΙΤΣΑΚΗ Ο αρχιτεκτονικός τύπος του σπηλαιώδους θαλαμωτού τάφου της Νεοανακτορικής περιόδου στην Κρήτη 321

YANNIS GALANAKIS 'Squaring the Circle': Vaulted tombs, architectural variation and the construction of 'traditions' in Late Minoan Crete..... 335

▸ ΓΡΑΜΜΙΚΗ Β ΓΡΑΦΗ

ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΒΟΥΤΣΑ Σκέψεις για τον αμυντικό οπλισμό κατά τη Μυκηναϊκή περίοδο με αφετηρία τις πινακίδες Sh από το ανάκτορο της Πύλου..... 357

ΑΣΠΑΣΙΑ ΓΚΙΟΚΑ Η υπόθεση της αντιδικίας της ιέρειας *e-ri-ta* με τον *da-mo*: Η αρχαιότερη γνωστή περίπτωση δικαστικής (φορολογικής) διένεξης έως σήμερα..... 371

THOMAS G. PALAIMA Iklaina, Traganes, *a-pu*$_2$, and Aἰπύ 385

▸ ΘΡΗΣΚΕΙΑ – ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ – ΚΟΙΝΩΝΙΑ

ΟΛΓΑ ΚΑΚΑΒΟΓΙΑΝΝΗ Στοιχεία για την άσκηση τελετουργικών και «λατρευτικών» πράξεων κατά τους προϊστορικούς χρόνους, στα Μεσόγεια της Αττικής 401

†VINCENZO LA ROSA Fish and shellfish at Phaistos and Ayia Triada (Crete): Between representation and consumption..... 415

ΛΕΥΤΕΡΗΣ ΠΛΑΤΩΝ Γύρω από τη σημασία του «ζεύγους» στη μινωική, θρησκευτική και κοσμική ιδεολογία 427

▸ ΘΕΩΡΗΤΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ ΣΤΗΝ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΑ

ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΣ Παράλληλοι συμβολισμοί. Με αφορμή μια ταναγρική σαρκοφάγο 443

HEKMATOLLA MOLLASALEHI Θεωρητική προσέγγιση στην αρχαιολογία της θρησκείας..... 453

ΧΡΙΣΤΟΣ Γ. ΝΤΟΥΜΑΣ Αρχαιολογικό εύρημα και ερμηνευτικές προσεγγίσεις: Δύο παραδείγματα από την Κρήτη 467

PETER WARREN Braudel and modelling Minoan history 489

▸ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ – ΓΕΩΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ – ΑΡΧΑΙΟΜΕΤΡΙΑ

ΛΙΛΙΑΝ ΚΑΡΑΛΗ Η αρχαιολογική μαρτυρία για το σκύλο στην αρχαιότητα: Με έμφαση στην αρχαία Ελλάδα ..501

ΣΩΤΗΡΗΣ ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΣ Παλαιοπεριβαλλοντική μελέτη μιας μυκηναϊκής εγκατάστασης στην ενδοχώρα της Ηλείας («Κουτσοχέρα» Διασέλλων) με τη χρήση Γεωγραφικών Συστημάτων Πληροφοριών...509

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΑΘΑΝΑΣΑΣ, †ΙΩΑΝΝΗΣ ΦΟΥΝΤΟΥΛΗΣ, ΗΛΙΑΣ ΜΑΡΙΟΛΑΚΟΣ, ΙΩΑΝΝΗΣ ΜΠΑΣΙΑΚΟΣ Γεωαρχαιολογικές παρατηρήσεις και παλαιοπεριβαλλοντικές συνθήκες στο Ναβαρίνο 531

GIOVANNI E. GIGANTE, STEFANO RIDOLFI The enigma of prehistoric gold and the Messenia gold 543

GAETANO RANIERI Geophysics as a means to reduce archaeological risk. Examples from the Pylos area (Western Peloponnese, Greece)..... 555

ΑΘΗΝΑ ΧΡΟΝΗ Φωτοερμηνεία – τηλεπισκόπηση και γεωφυσική διασκόπηση στον όρμο της Βοϊδοκοιλιάς του νομού Μεσσηνίας για τον εντοπισμό θαμμένων αρχαιολογικών καταλοίπων..... 569

ΤΟΜΟΣ ΤΡΙΤΟΣ

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ 13

ΚΛΑΣΙΚΟΙ – ΡΩΜΑΪΚΟΙ ΧΡΟΝΟΙ

MANFRED OPPERMANN Altäre vorrömischer Zeit am Westpontos. Eine Bestandsaufnahme....21

HARTMUT MATTHÄUS Kulturkontakte zwischen der Levante und dem zentralen Mittelmeergebiet in der Frühen Eisenzeit: Metallgefäße gesellschaftlicher Eliten im präkolonialen Kontext 37

ULRIKE MUSS Divine images of Artemis at Ephesos 53

BERNARD ANDREAE Pergamos oder Telephos? Zwei Gründungsmythen von Pergamon 65

ΑΝΔΡΕΑΣ Ι. ΒΟΣΚΟΣ *Ἐς γῆν ἐναλίαν Κύπρον*. Ἡ τοπωνυμικὴ μαρτυρία 73

ΔΗΜΟΣ ΧΡΗΣΤΟΥ Παρατηρήσεις στα γενικά αρχαιολογικά και ιστορικά δεδομένα των Σόλων υπό το φως των νεότερων ανασκαφικών ερευνών 101

ΙΦΙΓΕΝΕΙΑ ΛΕΒΕΝΤΗ Επιτύμβια ρωμαϊκά ανάγλυφα από τη Θεσσαλία: Προβλήματα χρονολόγησης και εικονογραφικές παρατηρήσεις 119

ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΠΕΤΡΟΧΕΙΛΟΣ Ο αποθέτης της λευκής κύλικας των Δελφών 135

ΑΔΩΝΙΣ Κ. ΚΥΡΟΥ Το Σπήλαιο του Νυμφολήπτου. Από τους χορούς των Νυμφών στον νεοπλατωνικό διαλογισμό 153

ΑΝΘΗ ΝΤΟΒΑ Νέα Σμύρνη, αρχαίοι τάφοι επί της οδού Αγίας Σοφίας.... 167

ΕΙΡΗΝΗ ΠΕΠΠΑ-ΠΑΠΑΪΩΑΝΝΟΥ Νίκη ηνίοχος. Πήλινοι *τύποι* του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου .. 181

†ERIKA SIMON Der junge Nestor.... 205

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΦΩΤΙΟΥ Ο κλασικός Μαραθώνας.... 209

ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΒΙΒΛΙΟΔΕΤΗΣ Παραδόσεις της Αττικής και της Μεσσηνίας: Κοινές αναφορές και συσχετισμοί στο έργο *Ἑλλάδος περιήγησις* του Παυσανία 227

Γ.Α. ΠΙΚΟΥΛΑΣ Περὶ *χώρας* Μεσσηνίων.... 237

PAOLO MORENO Τα δύο τμήματα του αναγλύφου στη Μεσσήνη και το σύμπλεγμα από τον Λεωχάρη και τον Λύσιππο στους Δελφούς, με το κυνήγι του Αλέξανδρου και του Κρατερού.... 247

GEORGES STEINHAUER Le téménos du Héros spartiate 263

EGERT PÖHLMANN The alphabet comedy of Callias of Athens in Athenaeus' *Deipnosophistai*.... 281

†WOLFGANG SCHULLER Der Ruhm der Hetären.... 297

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΣΤ. ΚΟΡΡΕΣ, ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ Σ. ΝΙΚΟΛΑΟΥ, ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΧΥΤΑΣ, ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Ν. ΜΑΡΚΑΤΟΣ, ΝΙΚΟΛΑΟΣ Ε. ΕΥΣΤΑΘΟΠΟΥΛΟΣ Τα «πιστεύω» του Ιπποκράτη για τις κακώσεις της σπονδυλικής στήλης και του νωτιαίου μυελού: Νέες ή παλιές αντιλήψεις;.... 305

ΧΡΗΣΤΟΣ Π. ΜΠΑΛΟΓΛΟΥ Η οικονομική και επαγγελματική απασχόληση των Μαθητών του Χριστού. Συμβολή στην οικονομία και οικονομική διανόηση των χρόνων της Καινής Διαθήκης.... 309

ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΙ ΧΡΟΝΟΙ

ANTON BAMMER Ein byzantinischer Wohnturm aus Ephesos 331

ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΓΚΙΟΛΕΣ Η βυζαντινή ναοδομία της μεταβατικής περιόδου (7ος – μέσα 9ου αιώνα) 339

ΝΙΚΕ KOUTRAKOU "Archaeology" in Early and Middle Byzantine hagiography 345

ΝΑΤΑΛΙΑ ΠΟΥΛΟΥ Εφυαλωμένη κεραμική με λευκό πηλό από την Κωνσταντινούπολη (GWW I-II / 7ος - 9ος αιώνας): Η διάδοση στον αιγαιακό χώρο 365

ΝΕΟΤΕΡΟΙ ΧΡΟΝΟΙ – Α' ΜΕΡΟΣ

▸ ΙΣΤΟΡΙΑ, ΤΕΧΝΗ, ΓΛΩΣΣΑ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΑ

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΑ ΑΔΑΜΟΠΟΥΛΟΥ Ο Υδραίος ναυμάχος Αναστάσης Τσαμαδός. Η αγωνιστική δράση και το τέλος του ήρωα μέσα από τις σελίδες του ημερολογίου του πλοίου – βρικίου «Αρης» 379

†ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΣΒΟΛΟΠΟΥΛΟΣ Μανιάκι, 20 Μαΐου 1825 395

ΑΝΤΩΝΗΣ Ι. ΤΑΝΤΟΥΛΟΣ Ενθυμήματα της ναυμαχίας στο Ναβαρίνο 399

ΠΕΠΗ ΓΑΒΑΛΑ Λακωνία – Μεσσηνία: τόσο κοντά, αλλά τόσο μακριά. Οι σχέσεις ανάμεσα στους όμορους νομούς το πρώτο μισό του 19ου αιώνα από το Αρχείο Δ.Κ. Σαλβαρά 413

SUSAN HEUCK ALLEN A tale of two doctors with the Greek guerillas in World War II 429

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ-ΒΕΝΕΤΑΣ Ο αρχιτέκτων Δημήτρης Πικιώνης: Δάσκαλος και μύστης 437

ΙΩΑΝΝΑ Κ. ΣΠΗΛΙΟΠΟΥΛΟΥ Η αρχιτεκτονική κληρονομιά της Καλαμάτας και η διαχείρισή της μετά τους σεισμούς 441

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΠΑΥΛΟΠΟΥΛΟΣ Ένας Ιταλός γλύπτης στο Α΄ Κοιμητήριο Αθηνών 461

ΜΑΝΟΣ ΣΤΕΦΑΝΙΔΗΣ Διαμαντής Διαμαντόπουλος (1904-1995). Ut pictura poesis? 467

†ΔΙΚΑΙΟΣ Β. ΒΑΓΙΑΚΑΚΟΣ Άνεμώρεια – Άνεμος – Άέρας 479

ΝΙΚΗΤΑΣ ΑΛΙΠΡΑΝΤΗΣ «Το εις ενικόν απευθύνεσθαι» ως διαχρονική έκφραση της ελληνικής επικοινωνίας. Ιστορικο-κοινωνιολογική συμβολή 489

ΤΟΜΟΣ ΤΕΤΑΡΤΟΣ

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ 13

ΝΕΟΤΕΡΟΙ ΧΡΟΝΟΙ – Β' ΜΕΡΟΣ

▸ ΕΡΡΙΚΟΣ ΣΛΗΜΑΝ

WOUT ARENTZEN Schliemann's first publication 21

†WIELAND BAHLCKE Zum 175. Geburtstag einer alten Friedländer Bürgerin 29

WILFRIED BÖLKE Die Sammlung Rabl – Virchow und ihre Bedeutung für die Schliemannforschung 31

GEORGIA FLOUDA Heinrich Schliemann and the 'Itineraries' of the Smithsonian Trojan Collection 47

RAINER HILSE Die „Heinrich-Schliemann-Gesellschaft" Ankershagen e.V. 63

ARMIN JÄHNE Heinrich Schliemann in Russland 71

MARK LEHRER Memorial Archaeology and the Manipulation of memory: Schliemann in Rome, 1868 87

ΚΩΣΤΑΣ ΠΑΣΧΑΛΙΔΗΣ «(...) ἔρρωσο. Ἐρρῖκος Σχλιέμανν». Η ανακάλυψη του Μυκηναϊκού πολιτισμού και η δημιουργία του «Μυκηναίου Μουσείου» μέσα από τις αναφορές των πρωταγωνιστών της 99

ΙΩΑΝΝΑ ΠΡΟΒΙΔΗ Σλήμαν – Τσίλερ: Οικοδομική δραστηριότητα στην Αθήνα του τέλους του 19ου αιώνα 111

ΧΑΡΗΣ ΤΖΑΛΑΣ Ο Ερρίκος Σλήμαν και η αναζήτηση του Τάφου του Μεγαλέξανδρου 117

DAVID A. TRAILL Schliemann's visit to Delos in 1870 123

▸ ΠΕΡΙΗΓΗΤΕΣ, ΣΥΛΛΕΚΤΕΣ ΚΑΙ ΦΙΛΕΛΛΗΝΕΣ

†HUBERT FAENSEN Griechenland in den Augen von Friedrich Wilhelm IV. 135

ELLEN KATJA JAECKEL Die Lesbarkeit der Landschaft: Zu Chateaubriands *Itinéraire* 151

†ΠΟΛΥΞΕΝΗ ΜΠΟΥΓΙΑ Από τα αριστουργήματα της ελληνικής τέχνης στα τεκμήρια ελληνικότητος:
Η συλλογή αρχαιοτήτων από αρχαιοθήρες, αρχαιολάτρες και Ελληνες στην Ελλάδα του 19ου αιώνα... 165

ΑΜΑΛΙΑ ΠΑΠΑΪΩΑΝΝΟΥ Το ενδιαφέρον για την περιοχή της Τρωάδας κατά τον 18ο αιώνα 181

KARL WOLFGANG RICHTER Μύλλερ των Ελλήνων: Μνημείον του αοιδού ελληνικής ελευθερίας.
Der Dessauer Philhellene Wilhelm Müller im Gedächtnis Griechenlands..... 203

REINHARD STUPPERICH Carl Theodor's Neckar Athens. Antiquity and Science
in 18th century Palatinate..... 217

▸ Η ΠΡΟΣΛΗΨΗ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑΣ ΣΤΗ ΝΕΟΤΕΡΗ ΕΛΛΑΔΑ

†TOSHIO KATSUMATA The introduction of the Neo-Byzantine style over the Neo-Classical architectural
design in the Greek kingdom of the 19th century..... 235

ΒΙΡΓΙΝΙΑ ΜΑΥΡΙΚΑ Ρωμαϊκά και αιγυπτιακά μοτίβα σε κτήρια του 19ου και πρώιμου 20ού αιώνα
στον ελλαδικό χώρο: Σκόπιμες και ακούσιες προσεγγίσεις του «άλλου» 245

ΕΥΦΡΟΣΥΝΗ ΕΡΙΕΤΤΑ ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΗ Απηχήσεις αρχαιοελληνικότητας στη νεοελληνική ποίηση.
Η περίπτωση των μνημείων..... 261

ΝΙΚΗ ΣΑΚΚΑ Ιλισός – Λύκειο: Ιστορίες της *αόρατης* Αθήνας..... 283

▸ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ – ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗΣ ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΑΣ

ΚΥΡΙΑΚΟΣ ΓΡΗΓΟΡΟΠΟΥΛΟΣ Ο ρόλος του πολέμου στις αφηγήσεις περί της προϊστορίας του Αιγαίου:
Θεωρίες και ερμηνείες από τον 19ο αιώνα ως σήμερα..... 301

ΜΑΡΙΑ ΑΝΤΩΝΙΟΥ-ΣΚΕΒΟΥΛΗ Η ανακάλυψη και η «αποκάλυψη» των γραπτών στηλών Δημητριάδος –
Παγασών. Μαρτυρίες από το Ιστορικό Αρχείο της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας 315

ΑΡΧΟΝΤΟΥΛΑ ΠΑΠΟΥΛΑΚΟΥ Το έργο του Αδαμάντιου Αδαμαντίου στην Αρχαιολογική Υπηρεσία:
«Πρὸς ἀναστήλωσιν καί εὐπρέπειαν τῶν βυζαντινῶν μνημείων»..... 325

ΣΤΕΛΛΑ Π. ΡΑΥΤΟΠΟΥΛΟΥ Ο Γεώργιος Σωτηριάδης και ο θολωτός τάφος στον Αρνό Μαραθώνα 343

ΑΔΑΜΑΝΤΙΟΣ ΣΑΜΨΩΝ, ΣΤΕΛΛΑ ΚΑΤΣΑΡΟΥ Σπήλαιο Νέστορος Πύλου, 1953: Συμβολή στη βιογραφία
του Δημητρίου Ρ. Θεοχάρη..... 353

ΓΙΑΝΝΟΣ Γ. ΛΩΛΟΣ Ενα άγνωστο δημόσιο έργο των Λαγκαδινών μαστόρων: Η αναστήλωση
του βασιλικού Θολωτού Τάφου IV στην Πύλο του Νέστορος..... 371

ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΧΡ. ΠΑΠΟΥΛΙΑΣ Οι αρχές της «Ολοκληρωμένης Προστασίας» και η «βιωσιμότητα» του
πολιτισμικού πλούτου της χώρας μας 377

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

AA	*Archäologischer Anzeiger*
AAA	*Αρχαιολογικά Ανάλεκτα εξ Αθηνών*
AbhMünch	*Bayerische Akademie der Wissenschaften, München, Philosophisch-historische Klasse: Abhandlungen*
ACoSt	*Les Carnets de l'ACoSt* (Association for Coroplastic Studies)
ActaAth	*Skrifter utgivna av Svenska Institutet i Athen (Acta Instituti Atheniensis Regni Sueciae)*
ΑΔ	*Αρχαιολογικόν Δελτίον*
AE	*Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίς*
Aegaeum	*Aegaeum: Annales d'archéologie égéenne de l'Université de Liège*
AEM	*Ἀρχεῖον Εὐβοϊκῶν Μελετῶν*
ΑΕΜΘ	*Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και Θράκη*
AF	*Archäologische Forschungen*
Ἀθηνᾶ	*Σύγγραμμα Περιοδικὸν τῆς ἐν Ἀθήναις Ἐπιστημονικῆς Ἑταιρείας*
Ἀθήναιον	*Σύγγραμμα Περιοδικὸν κατὰ διμηνίαν ἐκδιδόμενον συμπράξει πολλῶν λογίων*
AJA	*American Journal of Archaeology*
AJP	*American Journal of Philology*
ΑΛΣ	Περιοδικό *ΑΛΣ*, Εταιρεία Στήριξης Σπουδών Προϊστορικής Θήρας
Altertum	*Das Altertum*
AM	*Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung*
AmerAnt	*American Antiquity*
Anadolu	*Anadolu: Revue annuelle des études d'archéologie et d'histoire en Turquie*
AnalBoll	*Analecta Bollandiana*
AnatSt	*Anatolian Studies*
AnnArchStorAnt	*Annali del Seminario di studi del mondo classico: Sezione di archeologia e storia antica*
AnnBari	*Annali della Facoltà di Lettere e Filosofia, Università di Bari*
AnnLiv	*Annals of Archaeology and Anthropology* (Liverpool)
AntCl	*L'Antiquité classique*
Antiquity	*Antiquity: A Quarterly Review of Archaeology*
AntK	*Antike Kunst*
AntW	*Antike Welt: Zeitschrift für Archäologie und Kulturgeschichte*
AOR	*Arheologičeski otkritija i razkopki, Sofia: Bălgarska akademija na naukite. Nacionalen arheologičeski instituts muzej*
AR	*Archaeological Reports*
ArcheologiaWar	*Archeologia: Rocznik Instytutu historii kultury materialnej Polskiej akademii nauk* (Warsaw)
Archaeology	*Archaeology Magazine*
Archaeometry	*Archaeometry: Bulletin of the Research Laboratory for Archaeology and the History of Art, Oxford University*
ArchHom	F. Matz και H.G. Buchholz, επιμ., *Archaeologia Homerica* (Göttingen 1967–)
ArchKorrBl	*Archaeologisches Korrespondenzblatt*

ArchNews	*Archaeological News*
ArchRW	*Archiv für Religionswissenschaft*
ArtB	*The Art Bulletin*
ASAtene	*Annuario della Scuola archeologica di Atene e delle Missioni italiane in Oriente*
AttiMGrecia	*Atti e memorie della Società Magna Grecia*
BABesch	*Bulletin antieke beschaving: Annual Papers on Classical Archaeology*
BalkSt	*Balkan Studies*
BAntFr	*Bulletin de la Société nationale des antiquaires de France*
BAPD	*Beazley Archive Pottery Database* (www.beazley.ox.ac.uk)
BAR-IS	*British Archaeological Reports, International Series*
BCH	*Bulletin de correspondance hellénique*
BÉFAR	*Bibliothèque des Écoles françaises d'Athènes et de Rome*
BICS	*Bulletin of the Institute of Classical Studies of the University of London*
BLund	*Bulletin de la Société royale de lettres de Lund*
BMC	R.S. Poole, *Catalogue of the Greek Coins in the British Museum* (London 1873–)
BMCR	*Bryn Mawr Classical Review*
BMGS	*Byzantine and Modern Greek Studies*
BMMA	*Bulletin of the Metropolitan Museum of Art, New York*
Boreas	*Boreas: Münstersche Beiträge zur Archäologie*
BPI	*Bullettino di paletnologia italiana*
Britannia	*Britannia: A Journal of Romano-British and Kindred Studies*
BSA	*Annual of the British School at Athens*
BSPF	*Bulletin de la Société préhistorique française*
BSRAA	*Bulletin de la Société royale d'archéologie d'Alexandrie*
BurlMag	*The Burlington Magazine*
BV	*Bayerische Vorgeschichtsblätter*
Byzantion	*Byzantion: Revue internationale des études byzantines*
ByzZeit	*Byzantinische Zeitschrift*
CAH	*Cambridge Ancient History*
CAJ	*Cambridge Archaeological Journal*
Chiron	*Chiron: Mitteilungen der Kommission für alte Geschichte und Epigraphik des Deutschen Archäologischen Instituts*
CJ	*Classical Journal*
ClAnt	*Classical Antiquity*
CMS	*Corpus der minoischen und mykenischen Siegel*
CR	*Classical Review*
CretAnt	*Creta Antica: Rivista internazionale di studi archeologici, storici ed epigrafici*
CSIR	*Corpus signorum imperii romani*
CVA	*Corpus Vasorum Antiquorum*
Dacia	*Dacia: Revue d'archéologie et d'histoire ancienne*
ΔΕΓΕ	*Δελτίο της Ελληνικής Γεωλογικής Εταιρείας*
ΔΕΝΑ	*Διεθνὴς Ἐφημερὶς τῆς Νομισματικῆς Ἀρχαιολογίας*
DenkschrWien	*Österreichische Akademie der Wissenschaften, Wien, Philosophisch-historische Klasse: Denkschriften*

ΔΕΣΕ	*Δελτίο της Ελληνικής Σπηλαιολογικής Εταιρείας*
ΔΙΕΕΕ	*Δελτίον τῆς Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας τῆς Ἑλλάδος*
DOP	*Dumbarton Oaks Papers*
ΔΧΑΕ	*Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*
EAA	*Enciclopedia dell'arte antica, classica e orientale* (Roma 1958–1984)
ΕΕΒΜ	*Επετηρίς της Εταιρείας Βοιωτικών Μελετών*
ΕΕΒΣ	*Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν*
ΕΕΗΜ	*Ἐπετηρὶς τῆς Ἑταιρείας Ἠλειακών Μελετῶν*
ΕΕΘΣΑΠΘ	*Επιστημονική Επετηρίς της Θεολογικής Σχολής του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης*
ΕΕΘΣΠΑ	*Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν*
ΕΕΚΜ	*Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Κυκλαδικῶν Μελετῶν*
ΕΕΦΣΑΠΘ	*Επιστημονική Επετηρίς της Φιλοσοφικής Σχολής του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης*
ΕΕΦΣΠΑ	*Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν*
EJA	*European Journal of Archaeology*
ÉPRO	*Études préliminaires aux religions orientales dans l'empire romain*
Eranos	*Acta philologica suecana*
Ἔργον	*Τὸ Ἔργον τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας*
ÉtCrét	*Études crétoises*
Expedition	*Expedition: Bulletin of the University Museum of the University of Pennsylvania*
FGrHist	F. Jacoby, *Fragmente der griechischen Historiker* (Berlin 1923–)
FHG	K. Müller, *Fragmenta historicorum graecorum* (Frankfurt 1975, ανατ. έκδ. 1841–1938)
FuBerBadWürt	*Fundberichte aus Baden-Württemberg*
Gallia	*Gallia: Fouilles et monuments archéologiques en France métropolitaine*
GBA	*Gazette des beaux-arts*
Germania	*Germania: Anzeiger der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts*
GGA	*Göttingische gelehrte Anzeiger*
Glotta	*Glotta: Zeitschrift für griechische und lateinische Sprache*
GRBS	*Greek, Roman and Byzantine Studies*
Hesperia	*Hesperia: The Journal of the American School of Classical Studies at Athens*
Hirundo	*The McGill Journal of Classical Studies*
Historia	*Historia: Zeitschrift für alte Geschichte*
Ηόρος	*Ηόρος: Ένα Ἀρχαιογνωστικὸ Περιοδικό*
HTR	*Harvard Theological Review*
IEE	*Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους* (Ἐκδοτικὴ Ἀθηνῶν, Ἀθήνα)
IG	*Inscriptiones graecae* (Berlin-Brandenburgische Akademie der Wissenschaften, Berlin 1895–)
IGBulg	*Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae* (Academia Litterarum Bulgarica, Sofia 1970-)
IJNA	*International Journal of Nautical Archaeology and Underwater Exploration*
ILN	*The Illustrated London News*
ISM	*Inscriptiones Scythiae Minoris Graecae et Latinae* (Academia Scientiarum Socialium et Politicarum Dacoromana, Bucureşti 1983-)

IstMitt	*Istanbuler Mitteilungen*
JAC	*Jahrbuch für Antike und Christentum*
JAMT	*Journal of Archaeological Method and Theory*
JAnthArch	*Journal of Anthropological Archaeology*
JAS	*Journal of Archaeological Science*
JBerlMus	*Jahrbuch der Berliner Museen*
JBL	*Journal of Biblical Literature*
JdI	*Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts*
JdI-EH	*Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts: Ergänzungsheft*
JFA	*Journal of Field Archaeology*
JHS	*Journal of Hellenic Studies*
JMA	*Journal of Mediterranean Archaeology*
JÖB	*Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik*
JPR	*Journal of Prehistoric Religion*
JQS	*Journal of Quaternary Science*
JRGZM	*Jahrbuch des Römisch-germanischen Zentralmuseums*, Mainz
JSav	*Journal des savants*
JWarb	*Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*
Kadmos	*Kadmos: Zeitschrift für vor- und frühgriechische Epigraphik*
Kernos	*Kernos: Revue internationale et pluridisciplinaire de religion grecque antique*
Klio	*Klio: Beiträge zur alten Geschichte*
ΚρητΧρον	*Κρητικά Χρονικά: Κείμενα καί Μελέται Κρητικῆς Ἱστορίας*
LÄ	*Lexicon der Ägyptologie*
LIMC	J. Boardman, *Lexicon iconographicum mythologiae classicae* (Zurich 1981–2009)
LSJ	H.G. Liddell κ.ά., *Greek-English Lexicon.* 9η έκδ. (Oxford 1940)
MAA	*Mediterranean Archaeology and Archaeometry*
MeditArch	*Mediterranean Archaeology: Australian and New Zealand Journal for the Archaeology of the Mediterranean World*
Minos	*Minos: Revista de filología egea*
MMAJ	*Metropolitan Museum of Art Journal*
MMJ	*Metropolitan Museum Journal*
Mnemosyne	*Mnemosyne: Bibliotheca classica batava*
Μνημοσύνη	*Μνημοσύνη: Ἐτήσιον περιοδικὸν τῆς Ἑταιρείας Ἱστορικῶν Σπουδῶν ἐπὶ τοῦ Νεωτέρου Ἑλληνισμοῦ*
Μνήμων	*Μνήμων: Περιοδικό της Εταιρείας Μελέτης Νέου Ελληνισμού*
Μουσείον	*Το Μουσείον. Περιοδική έκδοση του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου*
MonAnt	*Monumenti antichi*
NC	*Numismatic Chronicle*
OJA	*Oxford Journal of Archaeology*
ÖJh	*Jahreshefte des Österreichischen archäologischen Instituts in Wien*
ÖJhBeibl	*Jahreshefte der Österreichischen archäologischen Instituts in Wien, Beiblatt*
OREA	*Oriental and European Archaeology*
OpArch	*Opuscula archaeologica*
OpAth	*Opuscula Atheniensia*

OpAthRom	*Opuscula: Annual of the Swedish Institutes at Athens and Rome*
ΠΑΑ	*Πρακτικὰ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν*
ΠΑΕ	*Πρακτικὰ τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας*
Paleo	*Revue d'Archéologie Préhistorique*
Παρνασσός	*Παρνασσός: Φιλολογικό περιοδικό*
PBSR	*Papers of the British School at Rome*
PCG	R. Kassel και C. Austin, επιμ. *Poetae Comici Graeci (*Berlin – New York 1983-).
PCPS	*Proceedings of the Cambridge Philological Society*
Peleus	*Peleus: Studien zur Archäologie und Geschichte Griechenlands und Zyperns*
Πελοποννησιακά	*Περιοδικὸν τῆς Ἑταιρείας Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν*
PG	J.P. Migne, *Patrologia graeca* (Paris 1928–1936)
Philologus	*Philologus: Zeitschrift für klassische Philologie*
Phoenix	*Phoenix: The Classical Association of Canada*
Πλάτων	*Πλάτων: Δελτίον τῆς Ἑταιρείας Ἑλλήνων Φιλολόγων*
Πολέμων	*Πολέμων: Ἀρχαιολογικὸν Περιοδικὸν Σύγγραμμα*
Pontica	*Pontica: Studii si materiale de istorie, arheologie si muzeografie, Constanta*
PP	*La parola del passato*
PPS	*Proceedings of the Prehistoric Society*
PZ	*Prähistorische Zeitschrift*
QSR	*Quaternary Science Reviews*
QUCC	*Quaderni urbinati di cultura classica* (Pisa)
RA	*Revue archéologique*
RAC	*Reallexikon für Antike und Christentum*
RDAC	*Report of the Department of Antiquities, Cyprus*
RE	A. Pauly και G. Wissowa, *Real-Encyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft* (1893-1978)
RÉA	*Revue des études anciennes*
RÉG	*Revue des études grecques*
RendLinc	*Atti dell'Accademia nazionale dei Lincei: Rendiconti*
RhM	*Rheinisches Museum für Philologie*
RM	*Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Römische Abteilung*
RM-EH	*Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Römische Abteilung: Ergänzungsheft*
RN	*Revue numismatique*
ROrChr	*Revue de l'Orient chrétien*
RPhil	*Revue de philologie, de littérature et d'histoire anciennes*
RStFen	*Rivista di studi fenici*
ScAnt	*Scienze Dell' AntichitStoria, archeologia, anthropologia* (Roma)
SEG	*Supplementum epigraphicum graecum* (Leiden 1923–)
SIMA	*Studies in Mediterranean Archaeology*
SkrAth	*Skrifter utgivna av Svenska Institutet i Athen (Acta Instituti Atheniensis Regni Sueciae)*
SlovArch	*Slovenská archeológia*
SMEA	*Studi micenei ed egeo-anatolici*
SNG	*Sylloge nummorum graecorum* (British Academy, London 1931–)

Stadion	*Stadion: Zeitschrift für Geschichte des Sports und der Körperkultur*
StArch	*Studia archaeologica*
Στασίνος	*Δελτίο Συνδέσμου Ελλήνων Φιλολόγων Κύπρου*
StEtr	*Studi etruschi*
Syll^{3}	W. Dittenberger, *Sylloge inscriptionum graecarum* (Leipzig 1883–)
SymbOslo	*Symbolae osloenses*
Talanta	*Talanta: Proceedings of the Dutch Archaeological and Historical Society*
TAPA	*Transactions of the American Philological Association*
TAPS	*Transactions of the American Philosophical Society*
ThesCRA	*Thesaurus Cultus et Rituum Antiquorum*
Topoi	*Topoi. An International Review of Philosophy*
TravMém	*Travaux et mémoires: Centre de recherche d'histoire et civilisation byzantine, Paris*
TrGF	*Tragicorum Graecorum Fragmenta*
TUAS	*Temple University Aegean Symposium*
UgaritF	*Ugarit-Forschungen: Internationales Jahrbuch für die Altertumskunde Syrien-Palästinas*
WorldArch	*World Archaeology*
Xenia	*Xenia: Semestrale di antichità*
Zbornik	*Zbornik Matice Srpske za Klasicne Studije*
ZfE	*Zeitschrift für Ethnologie*
ZivaAnt	*Ziva antika: Antiquité vivante*
ZNTW	*Zeitschrift für die neutestamentliche Wissenschaft*
ZPE	*Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*

ΚΛΑΣΙΚΟΙ – ΡΩΜΑΪΚΟΙ ΧΡΟΝΟΙ

Altäre vorrömischer Zeit am Westpontos

Eine Bestandsaufnahme

Manfred Oppermann

ΠΕΡΙΛΗΨΗ: ΒΩΜΟΙ ΤΩΝ ΠΡΟΡΩΜΑΪΚΩΝ ΧΡΟΝΩΝ ΣΤΟΝ ΔΥΤΙΚΟ ΠΟΝΤΟ. ΜΙΑ ΑΠΟΓΡΑΦΗ

Παρουσιάζονται και συζητώνται μαρτυρίες για τις πόλεις Ιστρία, Τόμις (σημερινή Κωστάντζα), Κάλλατις (σημ. Mangalia), Διονυσόπολις (σημ. Balčik), Οδησσός (σημ. Βάρνα), Μεσημβρία (σημ. Nesebăr) και Απολλωνία (σημ. Sozopol). Για τους από παλαιά γνωστούς βωμούς από την περιοχή των ναών της Ιστρίας οι P. Alexandrescu και M. Mărgineanu-Cârstoiu παρουσίασαν νέες παρατηρήσεις, οι οποίες συζητώνται εδώ. Ομοίως σε ιερούς περιβόλους ανήκουν οι βωμοί στην Κάλλατιν, οι οποίοι φθάνουν πίσω μόνο μέχρι τους ελληνιστικούς χρόνους. Ιδιαιτέρας σημασίας είναι οι ανασκαφές που διεξήχθησαν υπό την διεύθυνση του I. Lazarenko στην Διονυσόπολιν, όπου ανακαλύφθηκε ναός της Κυβέλης του 3ου π.Χ. αι. Εξίσου εντυπωσιακού χαρακτήρα είναι οι εγκαταστάσεις που ανασκάφηκαν από την K. Panajotova και την ομάδα της στην νήσο Sveti Kirik της Σωζοπόλεως (Apollonia Pontica), οι οποίες σαφώς καταδεικνύουν ότι εδώ βρισκόταν ο περίφημος ναός του Απόλλωνος Ιητρού της αποικίας των Μιλησίων. Εδώ επίσης ανήκουν αρχαϊκοί βωμοί. Στην περιοχή της χερσονήσου της Σωζοπόλεως επίσης ερευνήθηκαν ιερά. Οι παραστάσεις σε ελληνιστικά ανάγλυφα, όπως οι στήλες από την Τόμιν, την Διονυσόπολιν ή την Οδησσό, από το Ιερό του Γαλατά, που ανήκε στην περιοχή της Οδησσού, και, περαιτέρω, μέχρι την Μεσημβρία και την Απολλωνία καταδεικνύουν ότι αυτή την εποχή υπήρχαν διάφορες μορφές βωμών. Τέλος, αυτό υποδηλώνεται επίσης από τους ελληνιστικούς πήλινους βωμίσκους –που επονομάζονται arulae– όπως, για παράδειγμα, αυτοί από την Κάλλατιν, στο γειτονικό Φρούριον του Albeşti και από το Manastir Tepe κοντά στο Burgas.

Die Zeugnisse über Altäre vorrömischer Zeit aus den griechischen Kolonien an der Westküste des Schwarzen Meeres sind sehr begrenzt[1]. Dies liegt zum Teil daran, dass die meisten Städte eine Siedlungskontinuität bis in die Gegenwart aufweisen und daher Flächengrabungen in größerem Umfang kaum möglich sind.

Für die in der Tempelzone von Histria (Zone sacrée; rumänisch: Zonă sacră) (Abb. 1) als Altäre bzw. Podien angesprochenen Monumente aus Steinblöcken liegt eine zusammenfassende Analyse aus dem Jahre 1991 vor[2]. Als Krönung seiner jahrelangen histrianischen Forschungen hat dann P. Alexandrescu im Jahre 2005 eine umfangreiche Monographie dieses Sakralbereiches vorgelegt. Da dort auch detailliert auf die Altäre eingegangen wird, sei hier lediglich die Situation unter Berücksichtigung der Grabungsergebnisse von 1990 bis 2009[3] kurz resümiert. Westlich einer natürlichen Felsengrube, die kultische Funktion erhielt und wohl auch erweitert wurde[4], entstanden die Kultbauten für Aphrodite. Hier entdeckte man Reste eines runden Herdaltars (autel-foyer), für den P. Alexandrescu eine sehr frühe Zeit annimmt, da er „sous le futur *oikos* ainsi que sous le futur *naos* du temple d' Aphrodite" lag[5]. Ein weiterer Herdaltar wurde bereits im Jahre 1951 "*in situ*, sous l' *adyton* du temple de Zeus" erforscht[6].

---

1 Nicht betrachtet werden Anlagen in und bei Gräbern.

2 Zimmermann 1991, Taf. XL-XLIV.

3 Hierzu Avram *et al.* 2010-11.

4 Alexandrescu *et al.* 2005, 62-63. Ausführlich Avram *et al.* 2010-11, 51-54.

5 Alexandrescu *et al.* 2005, 67, 53, Fig. 1.1 „b", 199, 1a, Dépliant 1.13: „de toute façon, l'autel-foyer b est la première attestation du culte d' Aphrodite dans la Zone Sacrée".

6 Alexandrescu *et al.* 2005, 67; er ist als „a" auf p. 53, Fig. 1.1 eingezeichnet, wo die Situation vor Errichtung der

Nach baulichen Vorläufern[7] entstand der steinerne, archäologisch gut nachweisbare Aphroditetempel (I) am Anfang des dritten Viertels des 6. Jhs. v Chr.[8]. In diese erste große Blüteperiode von Histria setzt man auch die Errichtung des archaischen Tempels für Zeus (A)[9]. Er liegt nördlich vom Aphroditetempel, ist aber in seiner Achse diagonal zu ihm angeordnet. Demgegenüber befindet sich nordöstlich vom Zeustempel und fast parallel zu ihm ein weiterer Tempel (A'), den P. Alexandrescu auf Ἀπόλλων Ἰητρός bezogen hat[10].

Eine aus gelblichen Sandsteinblöcken bestehende rechteckige Plattform mit Basismaßen von 5,55 x 3,23 m liegt nördlich vom Aphroditetempel und wird als Monument H bezeichnet[11]. Während P. Alexandrescu dieses Monument auf seinem Plan noch in die frühe Periode von Histria ohne monumentale Tempelbauten setzt, wird es sonst der Mitte oder sogar der zweiten Hälfte des 6. Jhs. v. Chr. zugewiesen[12]. Bemerkenswert ist, dass sich nordöstlich davon der „bloc sacrificiel" η fand, zu dem ein heute verlorener Bronzering gehörte, der zum Anbinden von Opfertieren diente[13]. Als Argument für die Benennung des Monuments H als Rest eines Altars wird neben dem baulichen Befund auch der südlich davon gelegene Bothros aus der Zeit zwischen 530 und 520 v. Chr.[14] angesehen. Wie aus der *in situ* gefundenen Zalmodegikosstele aus dem 3. Jh. v. Chr. hervorgeht, soll sich dort der Altar des Ζεὺς Πολιεύς befunden haben[15]. So wird das Monument auch von P. Alexandrescu als Zeusaltar interpretiert. Allerdings steht H in keinem axialen Bezug zum steinernen Zeustempel und müsste dann wohl bereits vor dessen Errichtung existiert haben. M. Mărgineanu-Cârstoiu vermutet, dass das Monument H schon allein aufgrund seiner Dimensionen ein sogen. U-förmiger Altar gewesen sein könnte[16].

Am Anfang des 5. Jhs. v. Chr. fällt Histria einem Angriff zum Opfer, so dass sich auch in der Tempelzone gravierende Zerstörungen nachweisen lassen[17]. Einige Zeit danach setzte der Wiederaufbau ein[18]. Während P. Alexandrescu eine Fortexistenz des Monuments H noch

---

Tempel wiedergegeben wird; siehe ferner Alexandrescu *et al.* 2005, 202, No. 2c.

7 Alexandrescu *et al.* 2005, 53, Fig. 1.1 (*oikos*), 68-70. Avram *et al.* 2010-11, 42 (*oikos* aus Holz).

8 Alexandrescu *et al.* 2005, 54, Fig. 1.2, 55, Fig. 2.1, 71-78. Avram *et al.* 2010-11, 42-43.

9 Alexandrescu 1990, 56-57. Alexandrescu *et al.* 2005, 54, Fig. 1.2 (A), 55, Fig. 2.1 (A), 80-82. Avram *et al.* 2010-11, 41-42.

10 Alexandrescu *et al.* 2005, 54, Fig. 1.2 (A'), 55, Fig. 2.1 (A'), 83-84. Avram *et al.* 2010-11, 41 (älterer Bothros mit Materialien aus dem ersten Drittel des 6. Jhs. v. Chr. – später vom Tempel wohl überschnitten), 43.

11 Zimmermann 1991, 149-150 (Maße 5,50 x 3,20 m), Taf. XLb, XLIIa-c. Alexandrescu *et al.* 2005, 53, Fig. 1.1, 54, Fig. 1.2, 55, Fig. 2.1, 68, 203-204, No. 2f, Pl. 33.1-2, Pl. 119, Pl. 127, Dépliant 10. Avram *et al.* 2010-11, 43 (spätarchaisch). In einigen früheren Publikationen wurde auch die Vermutung geäußert, dass es sich um die Basis für ein Weihgeschenk handeln könnte.

12 Zimmermann 1991, 150: „muss die Plattform und das darauf errichtete Monument der ersten monumentalen Bebauungsphase des histrianischen Tempelbezirkes zugerechnet werden, ist vermutlich schon in der Mitte des 6. Jhs. v. Chr. entstanden". Avram *et al.* 2010-11, 43: „zweite Hälfte des 6. Jhs. v. Chr.".

13 Alexandrescu *et al.* 2005, 53, Fig. 1.1, 54, Fig. 1.2. Auch dieser Kalksteinblock wurde von Alexandrescu *et al.* 2005, 68 vor Errichtung der Tempelbauten angesetzt, wenn es heißt: „Un bloc sacrificiel (ή) a été installé en face du futur temple de Zeus" und weiter Alexandrescu *et al.* 2005, 203 „le bloc (ή) était implanté dans le plus ancien pavage de la Zone Sacrée (pavage 5) antérieur à l' époque de construction des temples", während Avram *et al.* 2010-11, 43 in Bezug auf H schreiben: „Weiter östlich befindet sich ein ziemlich jüngerer Kalksteinblock mit einem Ring aus Bronze, an den Opfertiere angebunden werden konnten".

14 Alexandrescu *et al.* 2005, 54, Fig. 1.2 (Bothros 1960), 79-80, No. 4: „Bien qu' il soit aménagé au nord du temple (d. h. des Aphroditetempels), il est permis, au regard de son contenu (le peigne bipenne, les os de volaille) et de la dédicace, d' assigner ce dépôt au culte d`Aphrodite. Aussi, sa situation à proximité immédiate de l' autel de Zeus (d. h. des Monuments H) – et peut-être aussi la corne de bovidé – suggère-t-elle une relation avec ce dieu…"; vgl. auch Alexandrescu *et al.* 2005, 205, No. 2g.

15 *ISM* I, No. 8. Alexandrescu *et al.* 2005, 56, Fig. 2.2ζ, 57, Fig. 3.1ζ, 210-211, No. 2r, Pl. 33.1, Pl. 123.

16 Mărgineanu-Cârstoiu 2006, 391 Anm. 1073.

17 Alexandrescu *et al.* 2005, 93-98. Zu den historischen Ereignissen vgl. auch Alexandrescu 1990, 66-68. Oppermann 2004, 62-63. Avram *et al.* 2010-11, 44-45, 61.

18 Alexandrescu *et al.* 2005, 98-101. Avram *et al.* 2010-11, 45: „frühestens nach den siebziger Jahren, wenn

bis in spätere Zeit annimmt[19], heißt es in der jüngeren Publikation zur Tempelzone: „Der offenkundig tiefgreifend zerstörte Altar H wurde dabei aufgegeben und entweder durch den Altar G, oder –weniger wahrscheinlich– vom daneben etwas gegen Norden liegenden Monument Fersetzt“[20]. Dieses Monument F ist abweichend von H orientiert und berührt nur mit seiner südöstlichen Flanke die Nordwestecke von H, nimmt also auf die ältere Anlage Rücksicht. Es handelt sich um einen stufenförmigen Aufbau mit Basismaßen von 3,29 x 2,625 m, der der „époque classique“ zugewiesen wurde[21]. Zwei Fragen bleiben dabei bisher ungelöst: erstens existierten H und F zeitlich nebeneinander oder nicht und zweitens handelt es sich bei F um den Unterbau eines großen Anathems oder um einen Stufenaltar. Im Hinblick auf letztere Möglichkeit und bei Annahme der gleichzeitigen Existenz von H und F schreibt P. Alexandrescu: „S’ il s’ agit en effet d’ un autre autel (d. h. F), contigu à celui de Zeus (d. h. H) et à l’intérieur de son *téménos*, la question de son attribution se pose immédiatement. Une autre divinité ? et laquelle ?“[22].

Zu dem Komplex H/F kommt noch ein drittes Denkmal hinzu; es handelt sich um das Monument G mit Basismaßen von 2,03 x 3,98 m. Die untere Schicht besteht aus wiederverwendeten Sandsteinblöcken und die beiden noch darauffolgenden aus grauem Muschelkalk. Die östlichen Fundamentpartien greifen in die Westseite von Monument H ein, das damals bereits aufgegeben worden war. Zu Recht wird G, das man allgemein der frühhellenistischen Zeit zuweist[23], schon allein wegen seiner Anlage als Altar angesehen. Das bereits oben erwähnte frühhellenistische Zalmodegikosdekret[24] dient dazu, das Monument G als Altar des Ζεὺς Πολιεύς zu bezeichnen. Allerdings wurde die Basis mit der Stele ziemlich weit östlich in Nähe der Plattform D gefunden, weshalb man diese als Rest eines Zeusaltars betrachtet[25], während P. Alexandrescu die Anlage D als Unterbau für den Tempel des Μέγας Θεός interpretiert hat[26].

Nahe der Südecke von Tempel A’ befindet sich die Plattform E, die natürlich abgesehen vom Emplekton aus Muschelkalkblöcken besteht[27]. An ihrer Westseite haben sich noch drei Treppenstufen erhalten, was zusätzlich für eine Interpretation als Altar spricht. Die aktuellen Maße der in ihrer Ausdehnung nicht ganz erhaltenen Anlage betragen im Westen 2,985 m, im Süden 2,24 m und im Norden 2,45 m. Für die Existenz wird allgemein ein Intervall zwischen Mitte des 5. und Ende des 4. Jhs. v. Chr. angenommen[28].

---

nicht sogar erst um die Mitte des 5. Jhs.“.

19 Alexandrescu *et al.* 2005, 100: „L’autel de Zeus (H) continue à être utilisé durant le Ve et le IVe s. av. J.-C.“, 204: „… pour continuer jusq’au seuil de l’époque hellénistique et ensuite avoir été remplacés par l’autel G“.

20 Avram *et al.* 2010-11, 45.

21 Zimmermann 1991, 150-151, Taf. XLb, XLId, XLIId-e, XLIIIa-b. Alexandrescu *et al.* 2005, 55, Fig. 2.1, 100: „installé à l époque classique et en un certain rapport avec l’autel H, car tout en le ménageant, il recouvre pour autant la grande fosse archaïque de décharge“, 205-207, Pl. 2.1, Pl. 33.1-2, Pl. 34.1, Pl. 35.1-2, Pl. 118, Pl. 119, Pl. 126-127, Dépliants 10, 12.2.

22 Alexandrescu *et al.* 2005, 207.

23 Zu G ausführlich: Zimmermann 1991, 151-152, Taf. XLb, XLIIe, XLIIIc-f. Alexandrescu *et al.* 2005, 56, Fig. 2.2; 57, Fig. 3.1, 122. 209-210, Pl. 2.1, Pl. 33.1-2, Pl. 34.1-2, Pl. 119, Dépliant 10.

24 Siehe hier Anm. 15.

25 Theodorescu 1968, 289, 297, 299-300.

26 Alexandrescu *et al.* 2005, 56, Fig. 2.2 (D), 57, Fig. 3.1 (D), 174-186. Allerdings scheinen die Diskussionen über die Lokalisierung des frühhellenistischen Theos Megas Tempels und die Funktion der großen Plattform D noch nicht abgeschlossen zu sein; vgl. Mărgineanu-Cârstoiu 2006, 389: „Il existe encore des opinions contradictoires quant à la présence d’ un autel monumental dans la Zone Sacrée dévoilée jusqu’ à présent, en particulier sur le soi-disant ‚monument D’, qui aurait pu correspondre par son ampleur à un autel monumental à clôture en ‚U’“. Avram *et al.* 2010-11, 63 Anm. 114.

27 Zimmermann 1991, 152-153, Taf. XLIVa-e. Alexandrescu *et al.* 2005, 55, Fig. 2.1, 211-212, Pl. 120-121, Pl. 126, Dépliant 11.

28 Alexandrescu *et al.* 2005, 212: „Malgré tout, ces indices demeurent insuffisants pour dater plus précisément

Dass es schon in hocharchaischer Zeit in Histria ein oder mehrere Marmoraltäre gegeben haben muss, beweisen zerschlagene Bruchstücke, die in das Fundament des Gebäudes M kamen. Dieses lag südöstlich der Heiligen Grube und war ein Sakralbau, der aller Wahrscheinlichkeit nach im dritten Viertel des 6. Jhs. oder etwas später errichtet worden ist[29].

Ob die aus Fragmenten rekonstruierten ionischen Antenkapitelle kleinasiatischen Typus aus dem Anfang des 5. Jhs. v. Chr. sogenannten U-förmigen Altären zugewiesen werden können, bleibt vorerst hypothetisch, zumal bisher keine überzeugende Lokalisierung einer derartigen Anlage möglich ist[30] (Abb. 2-3). Ausgehend von der Annahme, dass ein Marmorblock, Fragmente eines ionischen Kymations und Fragmente eines Astragals zu ein und demselben Denkmal gehört haben müssten, hatte M. Mărgineanu-Cârstoiu einen spätarchaischen ionischen Altar rekonstruiert und versucht, diesen in verschiedenen Varianten probeweise auf die Monumente G, F oder E zu beziehen[31] (Abb. 4), wobei dann für all diese Denkmäler eine Entstehung in spätarchaischer bzw. frühklassischer Zeit möglich wäre, was zumindest im Hinblick auf G keineswegs auf Zustimmung gestoßen ist.

Neuere Ausgrabungen führen zu der Vermutung, dass südlich des Aphroditetempels die als Monument L bezeichnete Plattform aus Kalksteinblöcken unregelmäßiger Form mit einer Grundfläche von ca. 5,50 x 5,50 m der Unterbau des hellenistischen Altars dieser Göttin gewesen sein könnte. Schon P. Alexandrescu hatte einen im Pronaos des Aphroditetempels gefundenen ionischen Gebälkblock aus Marmor vermutungsweise einem Altar dieser Göttin zugewiesen[32]. Allerdings bleibt der Charakter der Anlage, zu der dieser Fund gehörte, noch weitgehend ungewiss[33].

Nach einem Erdbeben um 100 v. Chr. wurde die oben erwähnte Kultgrube östlich vom Aphroditetempel Anfang des 1. Jhs. v. Chr. endgültig verfüllt. Nach dem Zeugnis der Ausgräber fand man über dieser Verfüllungsschicht und noch vor der Brandschicht aus der Zeit der Getenzerstörung kurz nach 50 v. Chr. „sechs bearbeitete Kalksteinblöcke, die möglicherweise ein Altar oder eine Basis waren“[34].

Vorrömisches Material ist aus Tomis (heute Constanţa) nicht sehr häufig. Immerhin kennt man von dort eine wahrscheinlich späthellenistische Stele, die heute im Louvre aufbewahrt wird, und aus deren Inschrift hervorgeht, dass die dortige Phyle Ἀργαδεῖς den φύλαρχος Κερκίων, Sohn des Τιμόμαχος, mit einem Kranz ehrte. Darauf weist die Darstellung des mit einem Kranz geschmückten Rundaltars unterhalb des Flachgiebels hin[35].

---

le monument E au sein de l’intervalle entre le milieu du Ve et la fin du IVe s.“.

29 Avram *et al.* 2010-11, 59-61.

30 1. Mărgineanu-Cârstoiu 2006, 53 Kat. IV.1, Pl. 12, Pl. XIX (Kymationblock), 64-65 Kat. IV.10.b, Pl. 18, Pl. XXVI (Anthemion), 388-389, Pl. CXVI; Fig. 11 (Rekonstruktion Kapitell Theodorescu), Pl. CXVII (hypothetische Altarrekonstruktion). 2. Mărgineanu-Cârstoiu 2006, 59-60 Kat. 7.a-b, Pl. 16, Pl. XXIV, Fig. 10 (Ovulifragmente), 70 Kat. 10.d, Pl. 19, Pl. XXIX, Fig. 11 (Anthemionfragment), 389-391, Pl. CXIX (Rekonstruktionen), Pl. CXX (hypothetische Altarrekonstruktion) siehe auch hier Anm. 26, wo M. Mărgineanu-Cârstoiu an das Monument D gedacht hatte.

31 Mărgineanu-Cârstoiu 2006, 50-51 Kat. III.1, Pl. 11, Pl. XVI (Block mit Astragal), 51 Kat. III.2, Pl. 11, Pl. XVII (Fragment eines Astragals), 56-57 Kat. IV.3, Pl. 13-15, Pl. XXII (Fragmente eines Kymation), 391-397, Fig. 107-109, Pl. CXXI-CXXII (Rekonstruktionen).

32 Alexandrescu *et al.* 2005, 118-119, No. 4 (3. Jh. v. Chr.). Mărgineanu-Cârstoiu 2006, 343-347 Kat. XII.7, Pl. 65-66, Pl. XCVII (2. oder 1. Hälfte d. 1. Jhs. v. Chr.). Avram *et al.* 2010-11, 63, Taf. VIII, IX, Schnitt 13-13, Taf. XIIId.

33 Mărgineanu-Cârstoiu 2006, 347: „…il est possible qu’ elle ait appartenu à une clôture, en reprenant peut-être à une échelle plus réduite, un type de sacellum comme celui proposé par Giovanna Greco pour le de l’ Héraion de Séle ou bien à un autel en ‚Π‘ ou, éventuellement, en reprenant, toujours à une échelle plus réduite et dans une structure simplifiée, un autel à cour du type de celui de Cos“.

34 Avram *et al.* 2010-11, 53, 86, Taf. XVb – das zu postulierende Monument wurde als ú bezeichnet.

35 *ISM* II, No. 35. Zur besonderen Ehrung vgl. Robert 1959, 221, wo auch dieses Denkmal erwähnt wird.

In Bezug auf Kallatis (heute Mangalia) ist vor allem das in den Jahren 1982 und 1983 gegenüber der Post von Mangalia –also im Südteil der hellenistischen Stadt– ausgegrabene Temenos aufschlussreich. Freigelegt werden konnte seinerzeit eine Fläche von 50 x 60 m (Abb. 5). Entdeckt wurden zwei Altäre östlich der Fundamente eines Tempels. Der größere, aus Kalksteinblöcken bestehende Altar soll Maße von 6,00 x 4,70 m, der kleinere von 3,35 x 3,95 m besessen haben. Die Fundamente des Tempels, der westlich des großen Altars liegt, werden mit 6 x 6,80 m angegeben. Nördlich des Tempels fand man eine 1,20 m breite Steinmauer, die bis zu einer Länge von 25 m verfolgt werden konnte und die die Heilige Zone einst umschlossen haben müsste. 35 m nordöstlich von diesen Konstruktionen stießen die Ausgräber auf das Fragment von einem halbrunden Altar. Aus jenem Bereich stammt schließlich auch das halbrunde Gesims mit Greifendekoration. Die Existenz dieses Temenos (Zona sacră) wurde von den rumänischen Archäologen zwischen dem 2. Jh. v. Chr. und dem 3. Jh. n. Chr. angesetzt[36].

Ein weiterer Heiliger Bezirk (Zona sacră) aus dem 4. bis 3. Jh. v. Chr. wird an der Nordwestecke der Stadtmauer lokalisiert. Zu ihm müssen selbstredend auch Altäre gehört haben[37]. Ferner stieß man bei den Untersuchungen am Nordtor der Stadt auf Architekturteile, die nach Aussage der Ausgräber von einem Opferaltar des 3. Jhs. v. Chr. stammen[38].

Der Kult der Kybele ist am Westpontos schon seit archaischer Zeit nachgewiesen. In frühhellenistischer Zeit entstanden dort zwei bedeutende Kultstätten, die in ihrem Charakter allerdings völlig unterschiedlich sind. Das eine ist das Höhlenheiligtum auf der Großen Insel im Durankulak-See nahe der bulgarisch-rumänischen Grenze, das in den Jahren 285 bis 265 v. Chr. seine Blüte erlebte[39].

Das andere Kybeleheiligtum ist in Dionysopolis (heute Balčik) ausgegraben worden[40], wo die Göttin als Μήτηρ Θεῶν bzw. Μήτηρ Ποντία verehrt wurde[41]. Der ionische Antentempel ist nord-südlich orientiert mit Maßen von 8,70 m im Süden, 8,60 m im Norden und 11,47 m im Osten und Westen, wobei die Eingangsfront im Süden liegt (Abb. 6). Wie die Ausgräber überzeugend darlegen konnten, wurde das Bauwerk seit seiner Errichtung in den Jahren zwischen 280 und 260 v. Chr. bzw. im zweiten Viertel des 3. Jhs. v. Chr. bis in spätere römische Zeit kontinuierlich als Kultstätte genutzt[42]. Im Pronaos entdeckte man u. a. Inschriften- und Statuenbasen (Abb. 6 Nr. 12-17), ferner die Reste einer Mensa[43] (Abb. 6 Nr. 19) und im Westteil auch eine Anlage, die als ἐσχάρα interpretiert wurde (Abb. 6 Nr. 20)[44]. An der Nordwand des Naos und somit gegenüber dem Eingang legte man ein dreistufiges Podium (3,32 x 1,25 m und Höhe 1,32 m) frei (Abb. 6 Nr. 10), auf dem sich einst eine Aedicula erhob. Sie war von einem

36 Alexandru *et al*. 2012, 446-447, 448, No. 6 („începutul sec. II a. Chr."), 461-462, Pl. 12-13.

37 Alexandru *et al.* 2012, 440, 446, Falttafel 1 (Zonă sacră), 451, Pl. 2.

38 Ionescu und Alexandru 2008: „de asemenea au fost descoperite elemente arhitectonice ce aparţin unui altar de sacrificii datat în sec. III a. Chr.".

39 Burow 1996, 431-436. Todorova 2007, 178-189, 227-233. Vajsov *et al.* 2016.

40 Zur Gesamtanlage: Lazarenko *et al*. 2010. Lazarenko *et al.* 2013, *passim*. Lazarenko *et al.* 2016.

41 Hierzu Lazarenko *et al.* 2010, 28-30. Lazarenko *et al.* 2013, 47-50. Lazarenko *et al.* 2016, 137-142.

42 Lazarenko *et al.* 2010, 14-24, 32 (späteste Inschrift). Lazarenko *et al.* 2013, 11-33, 36-37, 53-54, Abb. 46 (späteste Inschrift). Lazarenko *et al.* 2016, 138-139.

43 Lazarenko *et al.* 2010, 21, 45, Plan I, No. 19, 54, Abb. 16 (noch als „bench" bezeichnet). Lazarenko *et al.* 2013, 10, Abb. 1 (Plan) No. 19, 30, Abb. 24 („table").

44 Lazarenko *et al.* 2010, 21, 45, Plan I No. 20. Lazarenko *et al.* 2013, 10, Abb. 1 (Plan) No. 20, 30-31: „The entire western part of the pronaos is occupied by a large fireplace (eschara), encircled at different levels with stones and in its highest part with one row of tiles. It could be seen that the construction was built upon without any structural connection between the stones – they were just arranged around the space in which one could distinguish numerous layers of ashes and charcoal with layers of clay (plaster) in between. The authors assume that here sacrifices to the goddess were carried out that were witnessed by people standing outside the temple, that is to say uninitiated in the mysteries of her cult".

Flachgiebel mit Heliosbüste bekrönt und wurde bald nach Errichtung des Tempels installiert[45]. Die Giebelinschrift der Anlage lautet: Δημοφῶν Μυὸς ἱερώμενος διὰ βίου Μητρὶ Θεῶν Ποντίᾳ χαριστήριον[46]. In der Nähe fand man eine Mensa aus Marmor, deren Dekoration größte Ähnlichkeit mit Beispielen in Histria aufweist. Die sowohl unter paläographischem Aspekt der dort befindlichen Inschrift als auch auf Grund der Formtypologie ermittelte Datierung in die erste Hälfte bzw. das zweite Viertel des 3. Jhs. v. Chr.[47] entspricht ungefähr dem Datierungsansatz der Exemplare aus Histria, für die M. Alexandrescu-Vianu eine Entstehung um 280 v. Chr. vorgeschlagen hat[48]. Vermutet wird, dass diese Mensa ursprünglich in der Aedicula gestanden haben könnte. Ferner existierte ein Marmortisch an der Südwestecke der Aedicula. Zu ihm gehörte eine zylindrische Stütze mit quadratischer Basis und hellenistischer Weihinschrift[49]. An der südöstlichen Ecke des Podiums (Abb. 6 Nr. 10) fanden die Ausgräber eine Kalksteinara. Reste eines weiteren Marmortisches ließen sich dahinter zwischen der Ostmauer der Aedicula und der Nordostecke des Naos nachweisen[50]. Vor dem Podium entdeckte man ein Marmorluterion (Abb. 6 Nr. 21)[51] und südlich davon ein weiteres Podium, das wahrscheinlich ein Altar war (Abb. 6 Nr. 22), aber bedeutend später entstanden ist, da in seinem Steincorpus auch Ziegel und Dachziegel sowie ein Teil eines älteren Marmorgesimses Verwendung fanden[52]. An den Ost- und Westwänden des Naos befanden sich Steinbänke (Abb. 6 Nr. 23). Votivgaben, zu denen auch zwei kleine Marmorarae gehörten, hatte man wahrscheinlich entlang der Nord- und Südwände des Naos platziert[53].

Auf einem aus Dionysopolis oder Odessos (heute Varna) stammenden Dioskurenrelief, das man dem 2. Jh. v. Chr. zuweisen kann, findet sich die Wiedergabe eines Rundaltars mit Sockel und übergreifender Deckplatte[54]. Dagegen bildet ein sicher aus letzterer Stadt stammendes Dioskurenrelief einen viereckigen Altar ab. Dieses Relief könnte sowohl aus dem späten Hellenismus als auch aus der frühen Römerzeit stammen[55]. Die gleiche rechteckige Altarform erscheint dann auf einem ebenfalls späthellenistischen Votivrelief des Thrakischen Reiters aus dem Heiligtum dieser Gottheit bei Galata (unweit von Odessos)[56].

In Mesambria (heute Nesebăr) sind ausgegrabene Altäre in Heiligen Bezirken wie in Histria und Kallatis bisher noch nicht bekannt geworden. Ein frühhellenistischer Girlanden-Bukrani-

---

45 Lazarenko *et al.* 2010, 16-20, 26, 45, Plan I No. 10, Plan IV,1, 52-53, Abb. 12-15. Lazarenko *et al.* 2013, 10, Abb. 1 (Plan) No. 10, 18-21, Abb. 20-23, 43-44, Abb. 39.

46 Lazarenko *et al.* 2010, 31. Lazarenko *et al.* 2013, 52.

47 Lazarenko *et al.* 2010, 21, 25, 31 (Weihung des Agathion, Sohn des Agathon), 54, Abb. 17. Lazarenko *et al.* 2013, 31, 39-41, Abb. 35 („Palaeographic peculiarities of the inscription on the top of the marble table from Dionysopolis date it to the first half of the 3rd c. BC, but the construction of the temple after 280 BC allow for narrowing this date to the second quarter of the century"), 52 (Weihung des Agathion, Sohn des Agathon).

48 Alexandrescu-Vianu 2000, 164-165 No. 254, Pl. 98 (um 280 v. Chr.). Dagegen ist die von Mărgineanu-Cârstoiu 2006, 348-352 Kat. XII. 9 a, Pl. 68-69, Pl. XCVIII vorgeschlagene Datierung an das Ende des 2. bzw. den Anfang des 1. Jhs. v. Chr. nicht akzeptabel.

49 Lazarenko *et al.* 2010, 21-22, 31 (Zenon, Sohn des Zenon aus Tyros), 55, Abb. 18. Lazarenko *et al.* 2013, 31, Abb. 25, 52 (Zenon, Sohn des Zenon aus Tyros).

50 Lazarenko *et al.* 2010, 22. Lazarenko *et al.* 2013, 31.

51 Lazarenko *et al.* 2010, 26. Lazarenko *et al.* 2013, 45 erwähnen, dass nahe beim Luterion ein Marmorfries mit Girlanden-Bukranien-Dekoration gefunden wurde. Das Exemplar gehörte wahrscheinlich zu einem Altar und wurde in das späte 3. oder frühe 2. Jh. v. Chr. datiert.

52 Lazarenko *et al.* 2010, 22, 45, Plan I No. 21 und 22, 55, Abb. 19. Lazarenko *et al.* 2013, 10, Abb. 1 (Plan) No. 21 und 22, 31-33, Abb. 26 und 28. Die Maße dieses Podiums bzw. Altars betragen an der Ost- und Westseite jeweils 1,76 m, im Norden 1,28 m und im Süden 1,36 m.

53 Lazarenko *et al.* 2010, 22. Lazarenko *et al.* 2013, 32-33.

54 Oppermann 2010, 446, Taf. I.4.

55 *IGBulg* I, No. 83. Oppermann 2010, 446, Taf. I.5.

56 *IGBulg* I, No. 283. Oppermann 2004, 265, Taf. 65.1.

en-Fries wird von K. Gospodinov auf einen viereckigen Altar bezogen[57]. Für Altardarstellungen sind insbesondere die für diese Polis charakteristischen Strategenreliefs aussagekräftig. Auf dem ältesten vollständig erhaltenen Exemplar aus dem zweiten Viertel bzw. der Zeit gegen Mitte des 2. Jhs. v. Chr.[58] erkennt man links vom Zentrum der Komposition ein Hekataion (Abb. 7). Allerdings bezieht sich der Rundaltar, auf dem das Opfer vollzogen wird, auf den Heroenkult, was das Heroenmahl im Hintergrund beweisen dürfte. Demgegenüber existiert auf dem zweiten Heroenrelief, das im letzten Viertel des 2. Jhs. v. Chr. bzw. um 100 v. Chr. entstanden sein muss[59], in der Mitte kein Sarkophag, wie man dies früher angenommen hatte, sondern ein viereckiger Altar mit Stufensockel und Seitenwangen in Form von Flachgiebeln[60] (Abb. 8). Es ist dies eine Altarform, die bisher noch auf keinem westpontischen Relief belegt ist. Aber auch hier ist ein Heroenopfer anzunehmen, da im Hintergrund ein hoher Sockel zu sehen ist, um den sich die Heroenschlange windet, und man auf diesem Sockel einen Naiskos erkennen kann. Laut Inschrift handelt es sich dabei um den Ἥρως Σωσίπολις. Das jüngste Strategenrelief aus der Zeit um 90 v. Chr. ist leider nur fragmentarisch überliefert[61], so dass über die Form des Altars abgesehen von seiner rechteckigen Sockelplatte keine Angaben gemacht werden können. Für Heroenopfer wurde also in Mesambria keineswegs nur die runde Altarform benutzt[62].

Jeweils ein Rundaltar mit Girlande ist in Mesambria schließlich auf Fragmenten von Dekreten aus dem 3. Jh. v. Chr.[63] und auf einer ebenfalls nur bruchstückhaft erhaltenen Stele, deren Inschrift sich auf ein von der Polis ausgerichtetes Begräbnis für eine verdiente Persönlichkeit bezieht (ὁ δᾶμος ἐπὶ τᾶς ἐχφορᾶς) dargestellt[64]. Im Hinblick auf die Altardarstellung mit Girlande hatte bereits L. Robert erklärt: „C'est la traduction plastique de ὁ δῆμος ἐστεφάνωσε comme la couronne sur les stèles de Smyrne"[65].

Die früheren Vermutungen vieler Archäologen, wonach das Heiligtum des Ἀπόλλων Ἰητρός der milesischen Kolonie Apollonia Pontica (heute Sozopol) auf der Insel Sveti Kirik lag, haben sich durch neuere archäologische Forschungen bestätigt[66]. Diese Insel war ursprünglich größer und mit der Skamni-Halbinsel (Halbinsel von Sozopol) durch eine flache Senke verbunden[67]. Dort auf der Kirik-Insel hat man einen spätarchaischen ionischen Tempel freigelegt, für dessen Südfassade zwei Säulen in antis angenommen werden[68] (Abb. 9). Es handelt sich um ein rechteckiges Bauwerk in Nord-Süd-Orientierung, wie das auch bei den Tempeln A und A' und I von Histria der Fall ist. Auch scheint der Grundriss des Bauwerkes von Apollonia sowie der gesamte Charakter des Temenos mit Bothroi und Opferplätzen den archaischen Anlagen

57 Gospodinov 2005.

58 *IGBulg* V, No. 5102. Fabricius 1999, 82, Abb. 18. Oppermann 2004, 267, Taf. 66.1 (mit Lit.). Karayotov 2007, 142-143, 172, Abb. 47.

59 *IGBulg* V, No. 5103. Fabricius 1999, 80-81, Abb. 17. Oppermann 2004, 267-268, Taf. 66.2 (mit Lit.). Karayotov 2007, 142-143, 172, Abb. 49.

60 Hierauf wies zuerst Fabricius 1999, 81, Anm. 158 hin, die für diese Altarform weitere Beispiele anführte.

61 *IGBulg* V, No. 5104. Oppermann 2004, 267-268, Taf. 66.3 (mit Lit.). Karayotov 2007, 142-143, 172, Abb. 48.

62 Immerhin schrieb Petrova 2005: „Since the Archaic period the round altars were connected to a worshiping of the chthonic divinities, and later with heroic cults".

63 *IGBulg* I, No. 308 sexies (3. Jh. v. Chr.); No. 308 duodecies (3. Jh. v. Chr.).

64 *IGBulg* I, No. 341 (3.-2. Jh. v. Chr.).

65 Robert 1959, 220 und zum Problem insgesamt: 220-221.

66 Dies beweisen u. a. auch ca. 50 Graffiti; besonders bemerkenswert der Fund eines Gefäßes aus dem ersten Viertel des 6. Jhs. v. Chr., dessen Graffito die Weihung eines Knidiers an den Ἀπόλλων Ἰητρός trägt. Vgl. Panajotova *et al.* 2014, 259.

67 Dimitrov 1975, 15-16.

68 Panajotova *et al.* 2010, 295 (Ende des 6. – 1. Viertel des 5. Jhs. v. Chr.). Panajotova *et al.* 2012a, 239 – Reorganisation des Temenos kurz nach 500 v. Chr., als auch Tempel und Altar errichtet wurden.

aus Histria und Olbia[69] sehr ähnlich zu sein. Im Naos des spätarchaischen Tempels fanden die Ausgräber vier Kalksteinblöcke, von denen man annimmt, dass sie zum Fundament für das Postament einer Kultstatue gehört haben könnten[70]. Vor der Tempelfront im Süden wurden die aus Kalksteinblöcken bestehenden unteren Teile des Altars freigelegt (Abb. 10). Er wird aufgrund des Materials, der Bautechnik und der Stratigraphie gleichzeitig mit dem Tempel datiert und nimmt mit 5,95 x 5,76 m eine fast quadratische Fläche ein[71]. Der frühhellenistische Tempel aus dem Ende des 4. bzw. Anfang des 3. Jhs. v. Chr. mit Maßen von 9,60 x 6 m liegt östlich vom spätarchaischen[72] (Abb. 9). Im Bericht von 2012 wird darauf hingewiesen, dass sich nordöstlich der beiden Tempel im Bereich der frühchristlichen Basilika die Fundamente von zwei archaischen Altären haben nachweisen lassen[73]. Zu ihnen gehörten offenbar auch die Architekturfragmente (Astragale, ionisches Kymation, Palmetten-Lotos-Anthemion) aus Marmor und Muschelkalk[74].

Auf der Skamni-Halbinsel (Halbinsel von Sozopol) befand sich ein wichtiges Siedlungsgebiet von Apollonia. Dort konnten bei Rettungsgrabungen einige Kultstätten identifiziert werden[75]. So entdeckte D. Nedev im Südosten der Halbinsel bei der „Old Carpentry" einige Architekturelemente eines Heiligtums. Er stieß dort auf die Substruktionen von zwei Räumen mit Längsorientierung NO-SW. Im nördlichen Raum existierten zwei nebeneinander gelegene und an die innere Westwand angesetzte Kultplattformen ("ritual platforms"), an deren Basis Brandspuren festgestellt wurden. In den Räumen hat man außer rotfiguriger Keramik und Schwarzfirnisware auch den Boden eines Skyphos mit Dedikation an die Ἀφροδίτη Συρία gefunden. All das datiert in das dritte Viertel des 5. Jhs. v. Chr. Außerdem entdeckte man im Nordostabschnitt des Südraumes Teile einer rechteckigen Steinplattform mit einer Gesamthöhe von 1,60 m. Während die Substruktion aus Bruchsteinen in Lehmbettung bestand, wiesen die oberen Reihen regelmäßiges Quadermauerwerk auf. Auch stratigraphisch kann diese Kultstätte der klassischen Periode zugewiesen werden[76].

Auf der ersten Küstenterrasse nahe des Isthmos, der die Skamni-Halbinsel mit dem Festland verbindet, wurde von D. Nedev ein Hekateheiligtum freigelegt. Es bestand aus einem Gebäude mit einer Exedra und einem Vorraum, wo aller Wahrscheinlichkeit nach der Eingang war. Südlich dieses Gebäudes wurden die unteren Teile eines Altars aus Quadermauerwerk mit Emplekton aus Bruchsteinen entdeckt. In der Nähe befand sich die Statuenbasis in situ mit Dedikation an Hekate. Die Funde aus dem Hekateheiligtum von Apollonia gehören in das Ende des 3. und das 2. Jh. v. Chr.[77].

Auch aus Apollonia kennt man ein Dekret aus dem 2. bis 1. Jh. v. Chr., auf dem ein Altar mit Blattgirlande dargestellt ist. Es handelt sich hier um die Ehrung eine Bürgers namens Αἰσχρίων, Sohn des Ποσειδίππος, der sich um die Stadt in vielerlei Hinsicht verdient gemacht hatte[78].

---

69 Vgl. hierzu Rousyaeva 2010, 66-73, 84-88, Abb. 1-9. Krizhitskiy 2010, 95-97, 114-117, Abb. 3-5, 7-9.

70 Panajotova *et al.* 2011, 260-261.

71 Panajotova *et al.* 2010, 295. Panajotova *et al.* 2011, 261 („goljam oltar"). Panajotova *et al.* 2012a, 240, Abb. 3.

72 Panajotova *et al.* 2010, 295-296. Panajotova *et al.* 2011, 261. Panajotova *et al.* 2012a, 239.

73 Panajotova und Bogdanova 2013, 237.

74 Panajotova und Bogdanova 2013, 238 („Fragmenti ot arhitekturna dekoracija – astragali, jonijski kimation i antemion ot palmeti i lotosovi cvetove").

75 Hierzu gehört auch die im Jahre 2011 erforschte Kultstätte der Demeter und Kore auf Kap Skamni im nordöstlichsten Teil der heutigen Altstadt von Sozopol. Vgl. Panajotova *et al*. 2012b, 242-243, Abb. 1 (6.-3. Jh. v. Chr.; keramisches Material und insbesondere figürliche Terrakotten).

76 Nedev und Panayotova 2003, 102, 153, Taf. III.2 („Sanctuary of the Aphrodite Syrie – 5th c. B.C.").

77 Nedev und Panayotova 2003, 121, 153, Taf. III.5 („Sanctuary of Hekate – 3th-2th c. B.C.").

78 *IGBulg* I, No. 390. Petrova 2005, 594 schrieb: „It is not impossible, that the Apollonians have put the symbol 'altar and wreath' just on the honorary monuments of their fellow-citizens. A confirmation of this can be found

Wie bei den Beispielen aus Tomis und Mesambria weist auch hier der Altar auf die öffentliche Anerkennung hin. Als Ehrung durch den ΔHMOΣ im Sinne von L. Robert sind ferner späthellenistische Grabreliefs mit Darstellung von Rundaltären oberhalb des eigentlichen Reliefbildes bekannt. In drei Fällen erscheint das Wort ΔHMOΣ[79]. Zwar fehlt dieses bei einem Reiterrelief, doch muss es sich hier ebenfalls um die Anerkennung eines verdienstvollen Bürgers handeln, da er laut Grabepigramm im Kampf gegen Thraker gefallen war und angesichts der Altardarstellung wohl öffentliche Ehrung erhalten hatte[80].

Beliebt waren Terrakottaaltärchen. Unter attischem Einfluss entstand eine Serie von vierseitig dekorierten Arulae mit standardisierten Gruppendarstellungen von Poseidon und Amymone, einer Nike, die ein Tropaion schmückt, von Dionysos mit Mänade (Ariadne ?) und Satyr sowie des sitzenden leierspielenden Apollon mit der vor ihm stehenden Leto. Solche Tonaltärchen des 3. Jhs. v. Chr. kennt man sowohl aus Kallatis[81] als auch aus dem im ländlichen Territorium dieser Polis liegenden Phrurion von Albeşti[82] (Abb. 11). Aber auch aus Fundorten an der nördlichen Schwarzmeerküste und vom Manastir tepe bei Aquae Callidae, unweit von Burgas[83], sind derartige Arulae bekannt geworden. In den meisten Fällen handelt es sich um lokale Nachahmungen nach attischem Vorbild. Darüber hinaus muss aber die Arulaproduktion am Westpontos einen vielfältigen Charakter besessen haben. Denn neben einfachen Altärchen[84] und solchen mit Giebeldreieck[85] kennt man immerhin aus Kallatis ein Exemplar mit der Reliefdarstellung eines Adlers[86]. Schließlich wäre aus Histria ein Stufenaltärchen aus Gips zu erwähnen[87].

BIBLIOGRAPHIE

Alexandrescu, P. 1990. „Histria in archaischer Zeit." In *Histria – Eine Griechenstadt an der rumänischen Schwarzmeerküste*, hrsg. von P. Alexandrescu und W. Schuller, 47-101. *Xenia* 25. Konstanz: Universitätsverlag Konstanz.

_____. 1994. „La destruction d'Istros par les Gètes I. Dossier archéologique." *Il Mar Nero* 1:179-214.

Alexandrescu, P., avec le concours de l'architecte A. Sion et A. Avram et la collaboration de M. Alexandrescu-Vianu, A. Baltreş, I. Bîrzescu, N. Conovici, P. Dupont, C. Georgescu, M. Măcărescu, K. Zimmermann. 2005. *Histria*. Vol. VII, *Les résultats des fouilles 1915-1989*. Bucureşti: Institut de France Aca-

in the decrees issued by the boule and demos of Apollonia. Probably, it is not a coincidence that from the six Hellenistic decrees found there, this sign present on the sole decree (d.h. *IGBulg* I, No. 390) that was issued by the boule and demos of Apollonia in honour of its citizen". Doch wird es m. E. nicht zwingend gewesen sein, den Altar nur auf solchen apolloniatischen Dekreten abzubilden, die Bürger dieser Stadt geehrt haben.

79 1. *IGBulg* I, No. 395 ter. Oppermann 2004, 270, Taf. 69.1. Petrova 2005, 594, No. 1, 598, Abb. 1. 2. *IGBulg* I, No. 395 bis. Oppermann 2004, 270, Taf. 69.3 (2. Jh. v. Chr.). Petrova 2005, 594, No. 2, 594, Abb. 2. 3. Oppermann 2004, 268, Anm. 2752. Petrova 2005, 594, No. 4, 598, Abb. 4.

80 *IGBulg* I, No. 463 ter. Oppermann 2004, 269. Petrova 2005, 595, No. 5, 598, Abb. 5. Zur Datierung dieser Grabdenkmäler vgl. Oppermann 2004, 268-270.

81 Sauciuc-Săveanu 1935-36, 308, Abb. 21. Slobozianu 1959, 286-288, Abb. 3. Canarache 1969, 62, No. 33, 64-65, No. 38-40.

82 Buzoianu und Bărbulescu 2008, 227-228, 370-371, R 39-45, Pl. LXXXVI-LXXXVII, R 39-40, Pl. XCI, R 41-45. In dem erweiterten Phrurion von Albeşti wurde übrigens auch eine getische *eschara* (vatră de cult) aus dem 3. Jh. v. Chr. gefunden: Buzoianu und Bărbulescu 2008, 64, 98, 466, Fig. 81. 500, Fig. 170. Ähnliche *escharai* sind aus thrakischen und geto-dakischen Siedlungen bekannt vgl. zu den thrakischen Zeugnissen zuletzt: Pirovska 2007.

83 Nur Erwähnung bei Kijaškina 1992, 79.

84 Histria: Coja 1961, 225, No. 16; 226, Abb. 10.1.

85 Histria: Coja 1961, 225, No. 15; 226, Abb. 10.2. Albeşti: Buzoianu und Bărbulescu 2008, 371, R 47-49, Pl. XCI, R 47-49.

86 Iconomu 1968, 251, No. 6, 253, Fig. 25.

87 Avram *et al.* 2010-11, 59, 96, Taf. XXVb.

démie des Inscriptions et Belles-Lettres – Académie Roumaine Institut d'Archéologie de Bucarest.
Alexandrescu-Vianu, M. 2000. *Histria*. Vol. IX, *Les statues et les reliefs en pierre*. Bucarest – Paris: Editura Enciclopedică.
Alexandru, N., R. Constantin, und M. Ionescu, 2012. „Callatis – Stratigrafie, topografie şi urbanism." *Pontica* 45:437-463.
Avram, A., I. Bîrzescu, M. Mărgineanu-Cârstoiu, und K. Zimmermann. 2010-11. „Archäologische Ausgrabungen in der Tempelzone von Histria 1990-2009." *Il Mar Nero* 8:39-101.
Burow, J. 1996. „Durankulak – Vorbericht über die Kampagnen 1993 bis 1995." *AA*:427-441.
Buzoianu, L., und M. Bărbulescu. 2008. *Albeşti. Monografie arheologică I*. Constanţa: Muzeul de Istorie Naţională şi Arheologie Constanţa.
Canarache, V. 1969. *Masken und Tanagrafiguren aus Werkstätten von Callatis – Mangalia.* Konstanza: Archäologisches Museum.
Coja, M. 1961. „Alcuni aspetti della coroplastica ellenistica di Histria." *Dacia* 5:213-232.
Dimitrov, B. 1975. „Beobachtungen über die antike Topographie der südlichen Schwarzmeerküste." *Studia Balcanica* 10:11-18.
Fabricius, J. 1999. *Die hellenistischen Totenmahlreliefs. Grabrepräsentation und Wertvorstellungen in ostgriechischen Städten*. München: Dr. Friedrich Pfeil.
Gospodinov, K. 2005. „Ploča s relef na bukranij ot elinističeskata epoha otkrita v Nesebăr." In *Heros Hephaistos. Studia in honorem Liubae Ognenova-Marinova*, 165-175. Sofia.
Grammenos, D.V., und E.K. Petropoulos, Hrsg. 2003. *Ancient Greek Colonies in the Black Sea*. Vol. I,1, Publications of the Archaeological Institute of Northern Greece 4. Thessaloniki: Archaeological Institute of Northern Greece.
_____. 2007. *Ancient Greek Colonies in the Black Sea*. Vol. II, 1. *BAR-IS* 1675. Oxford: Archaeopress.
Iconomu, G. 1968. „Cercetări arheologice la Mangalia şi Neptun." *Pontica* 1:235-268.
Ionescu, M., und N. Alexandru. 2008. Cronica cercătarilor arheologice din România 1983-2012. Rapoarte preliminare de cercetare arheologică Raport de cercetare arheologică ID 4039 - "Mangalia, jud. Constanţa [Callatis]" - http://cronica.cimec.ro/CERCETARI.asp?start=51. Zuletzt besucht am 3. September 2020.
Karayotov, I. 2007. „Le monnayage de Mesambria et les monnayages d'Apollonie, Odessos et Dionysopolis." In Grammenos und Petropoulos 2007, 127-174.
Kijaškina, P. 1992. „Trakijskoto svetilište pri Akve Kalide – posledni proučvanija." *Balkanski drevnosti* 2:76-80.
Krizhitskiy, S.D. 2010. „Hellenic Temples in the Northern Black Sea Region." In Petropoulos und Maslennikov 2010, 93-126.
Lazarenko, I., E. Mircheva, R. Encheva, und N. Sharankov. 2010. „The Temple of the Pontic Mother of Gods in Dionysopolis." In Petropoulos und Maslennikov 2010, 13-62.
Lazarenko, I., E. Mircheva, R. Encheva, D. Stoyanova, und N. Sharankov. 2013. *The Temple of the Pontic Mother of Gods in Dionysopolis*. Varna: Slavena Publishing House.
Lazarenko, I., E. Mirtschewa, und R. Entschewa. 2016. „Das Kybeleheiligtum von Dionysopolis am Schwarzen Meer." In Todorova 2016, 137-142.
Mărgineanu-Cârstoiu, M. 2006. *Histria*. Vol. XII, *Architecture Grecque et Romaine. Membra disiecta. Géométrie et Architecture*. Bucureşti: Académie Roumaine Institut d'Archéologie Bucarest.
Nedev, D., und K. Panayotova. 2003. „Apollonia Pontica end of the 7th - 1st centuries B.C." In Grammenos und Petropoulos 2003, 95-155.
Oppermann, M. 2004. *Die westpontischen Poleis und ihr indigenes Umfeld in vorrömischer Zeit*. Langenweißbach: Beier & Beran.
_____. 2010. „Der Dioskurenkult im Ostbalkanraum zwischen Donau und Rhodopen." In *Antiquitas Istro-Pontica. Mélanges d'Archéologie et d'Histoire ancienne offerts à Alexandru Suceveanu*, hrsg. von M. Angelescu, I. Achim, A. Bâltâc, V. Rusu-Bolindeţ, und V. Bottez, 445-455. Cluj-Napoca: Mega Éditions.
Panajotova, K., M. Daskalov, R. Penčeva, und K. Trendafilova. 2010. „No. 10. Spasitelni arheologičeski proučvanija na ostrov Sv. Kirik." *AOR* 2009:295-298.
Panajotova, K., D. Stojanova, M. Damjanov, und T. Bogdanova. 2011. „No. 8. Hramov kompleks na ostrov Sv. Kirik." *AOR* 2010:259-261.
Panajotova, K., M. Damjanov, T. Bogdanova, D. Stojanova, und M. Čačeva. 2012a. „No. 12. Arheologičeski proučvanija na hramov kompleks na ostrov Sv. Kirik, Sozopol." *AOR* 2011:238-240.
Panajotova, K., D. Stojanova, M. Čačeva, M. Damjanov, 2012b. „No. 14. Arheologičesko proučvane na nos Skamni, grad Sozopol." *AOR* 2011:242-243.
Panajotova, K., und T. Bogdanova. 2013. „No. 17. Redovno arheologičesko proučvane na obekt 'Hramov kompleks na ostrov Sv. Kirik'." *AOR* 2012:237-239.

Panajotova, K., M. Damjanov, und T. Bogdanova. 2014. „No. 23. Hramov kompleks na ostrov Sv. Kirik." *AOR* 2013, 257-261.

Petropoulos, E.K., und A.A. Maslennikov, Hrsg. 2010. *Ancient Sacral Monuments in the Black Sea*. Thessaloniki: Kyriakidis Brothers.

Petrova, A. 2005. „Shield, Altar and Wreath. Gravestones of fallen Citizens from Apollonia Pontica." In *Stephanos Archaeologicos in honorem Professoris Ludmill Getov*, hrsg. von R. Donkov, G. Daskalov, H. Mircheva, D. Tsanev, M. Radev, P. Delev, K. Leshtakov, und V. Tepavicharov, 591-598. Studia Archaeologica Universitatis Serdicensis, Suppl. 4. Sofia.

Pirovska, A. 2007. „Izrabotka i osobenosti v ukrasata na trakijskite eshari." *Arheologija (Sofia)* 48 (1-4):21-31.

Robert, L. 1959. „Les inscriptions de Bulgarie." *RPhil* 33:165-236.

Rousyaeva, A.S. 2010. „Sanctuaries in the context of the cultural and historical development of Olbia Pontica." In Petropoulos und Maslennikov 2010, 63-92.

Sauciuc-Săveanu, T. 1935-36. „Callatis IV. Ve Rapport préliminaire." *Dacia* 5-6:279-319.

Slobozianu, H. 1959. „Representări din cultul lui Dionysos şi al Nimfelor de pe literalul vestic al Mării Negre." *Studii şi cercetări de istorie veche* 10:285-294.

Theodorescu, D. 1968. „Un chapiteau ionique archaïque de Histria." *Dacia* 12:261-303.

Todorova, H. 2007. „Durankulak – A Territorium Sacrum of the Goddess Cybele." In Grammenos und Petropoulos 2007, 175-238.

_____, Hrsg. 2016. *Durankulak*. Band III, *Die hellenistischen Befunde*. Rahden/Westf.: Verlag Marie Leidorf.

Vajsov, I., G. Mavrov, und H. Todorova. 2016. „Das hellenistische Höhlenheiligtum der Gottheit Kybele." In Todorova 2016, 35-50.

Zimmermann, K. 1991. „Griechische Altäre in der Tempelzone von Histria." In *L'espace sacrificiel dans les civilisations méditerranéennes de l'antiquité*, *Actes du Colloque tenu à la Maison de L'Orient, Lyon 4-7 juin 1988*, hrsg. von R. Étienne und M.-Th. LeDinahet, 147-154. Lyon: Publications de la Bibliothèque Salomon-Reinach. Université Lumière-Lyon 2 – Paris: Diffusion de Boccard.

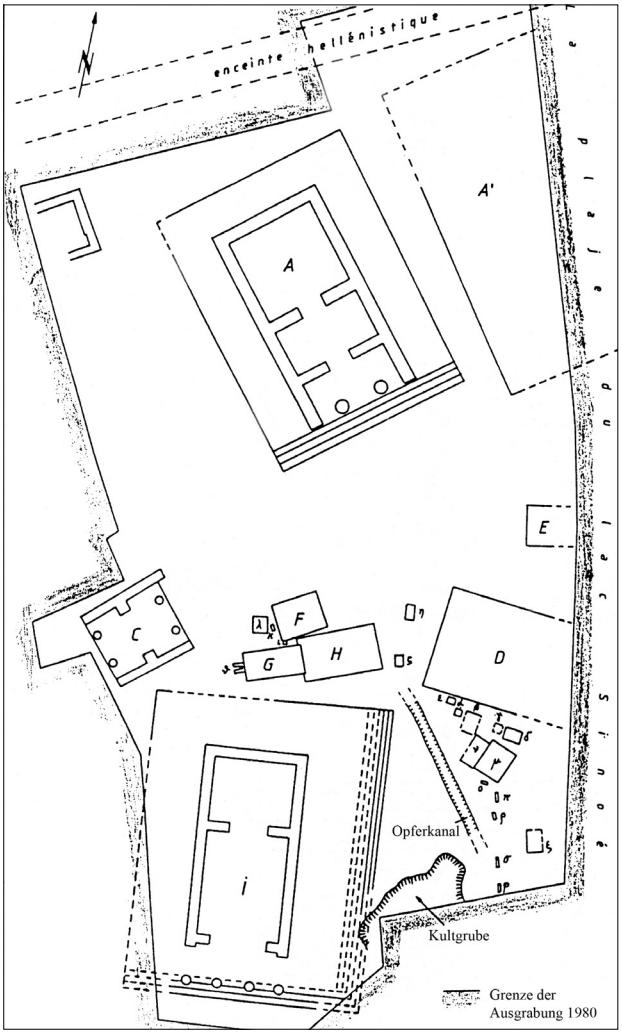

Abb. 1. Plan der Tempelzone von Histria (nach Alexandrescu 1994).

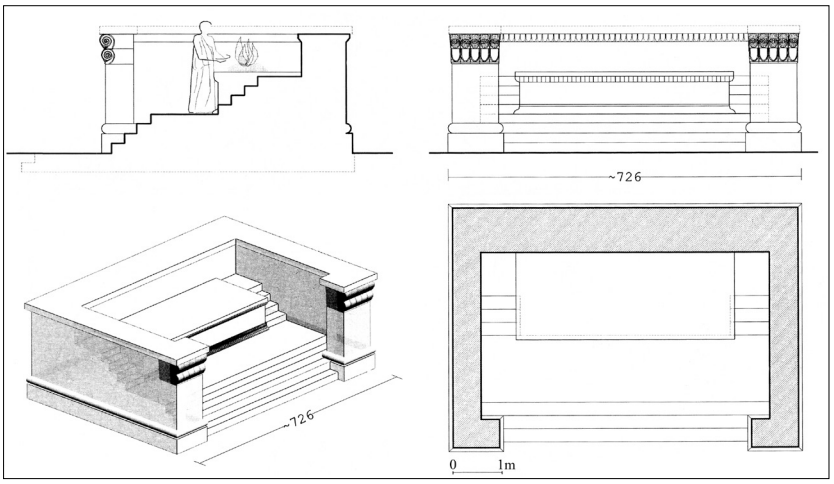

Abb. 2. Rekonstruktionsvorschlag von M. Mărgineanu-Cârstoiu zu einem möglichen spätarchaischen Altar in der Tempelzone von Histria (nach Mărgineanu-Cârstoiu 2006, Taf. CXVII).

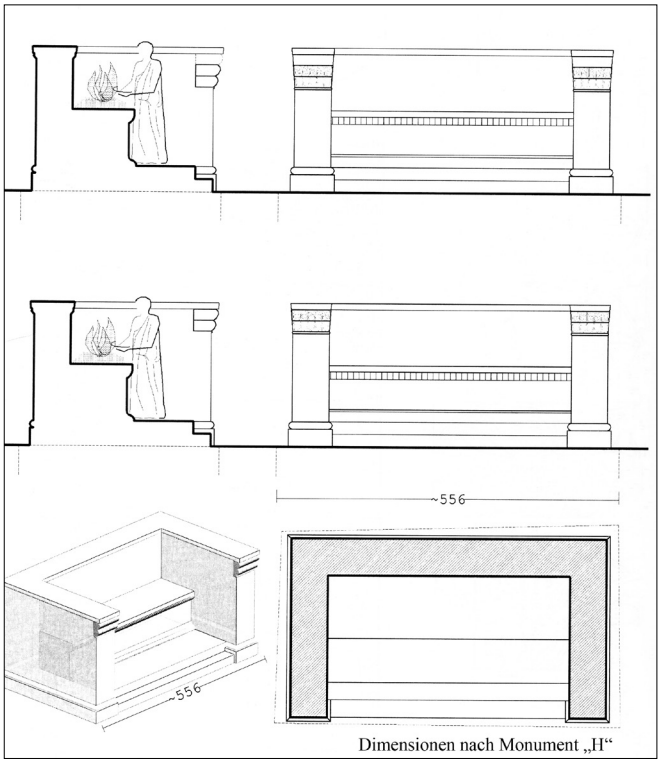

Abb. 3. Rekonstruktionsvorschlag von M. Mărgineanu-Cârstoiu zu einem möglichen spätarchaischen Altar in der Tempelzone Histria (nach Mărgineanu-Cârstoiu 2006, Taf. CXX).

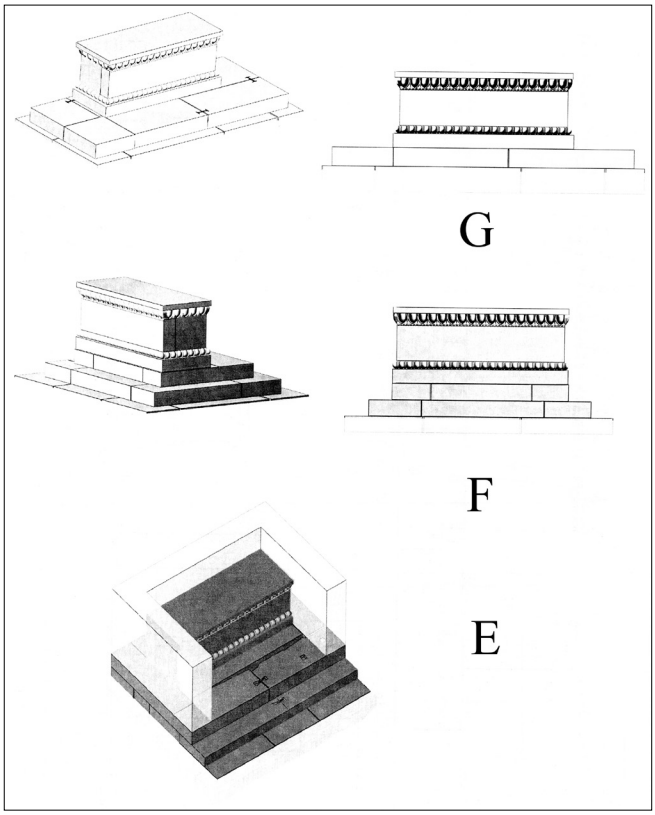

Abb. 4. Versuch von M. Mărgineanu-Cârstoiu, einen rekonstruierten ionischen Altar auf die Monumente E, F und G in der Tempelzone von Histria zu beziehen (nach Mărgineanu-Cârstoiu 2006, Taf. CXXI).

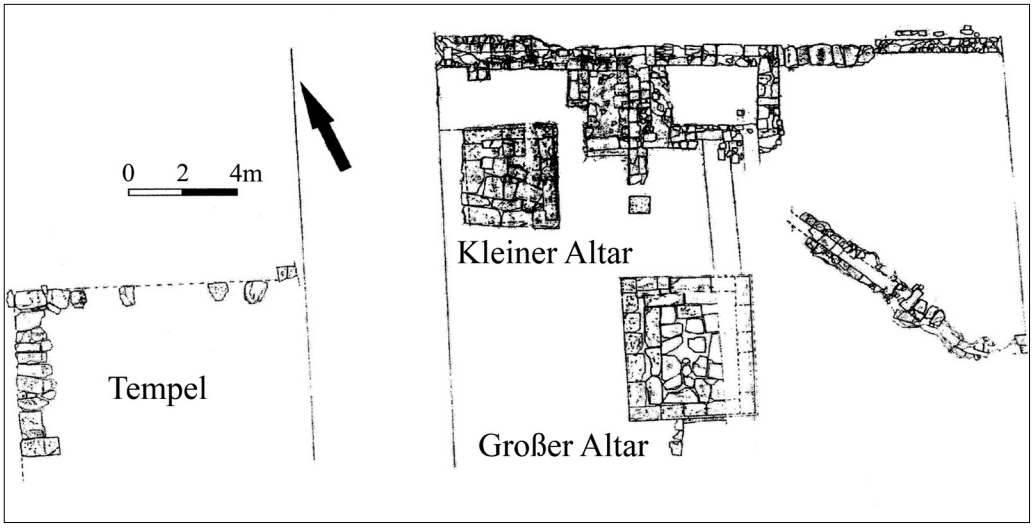
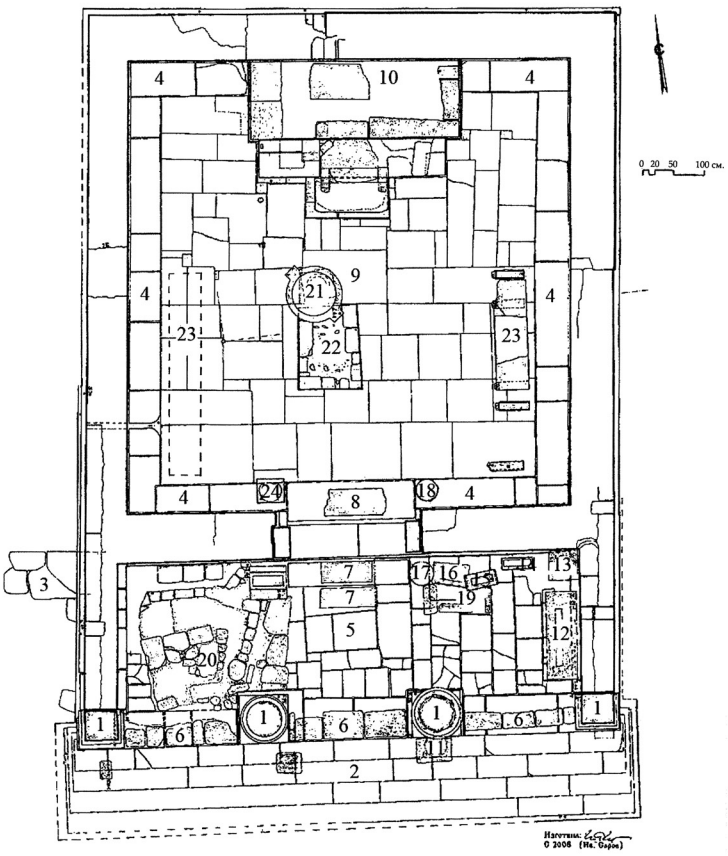

Abb. 5. Temenos von Kallatis nach Architekt A. Sion (Alexandrescu *et al*. 2012, 461, Taf. 12).

1 Basen 2 Treppe 3 wahrscheinliche Fundamente eines älteren Gebäudes 4 Toichobat des Naos 5 Pronaos 6 Türschwelle einer Steinreihe 7 Stufen zum Pronaos 8 Stufe auf dem Toichobat des Naos 9 Naos 10 Aedicula 11 Kalksteinblock mit Einlassung für den Fuß eines Beckens 12-15 Inschriftenbasen 16-18 Statuenbasen 19 Mensa im Pronaos 20 Eschara 21 Luterion 22 Altar 23 Bänke im Naos 24 Inschriftenbasis

Abb. 6. Iv. Sarov - Plan des Kybeletempels von Dionysopolis (nach Lazarenko *et al*. 2013, 10, Abb. 1 - Plan).

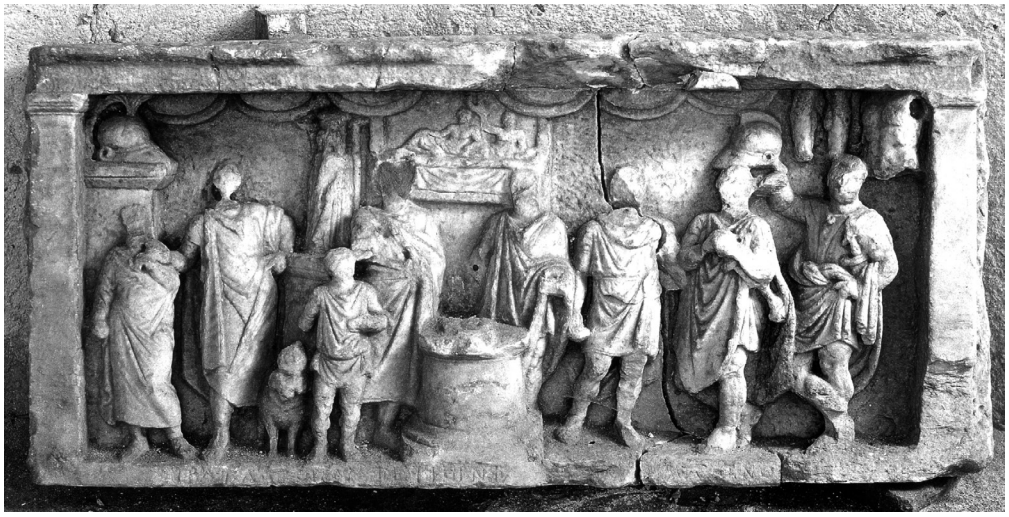

Abb. 7. Strategenrelief aus Mesambria (Foto Oppermann).

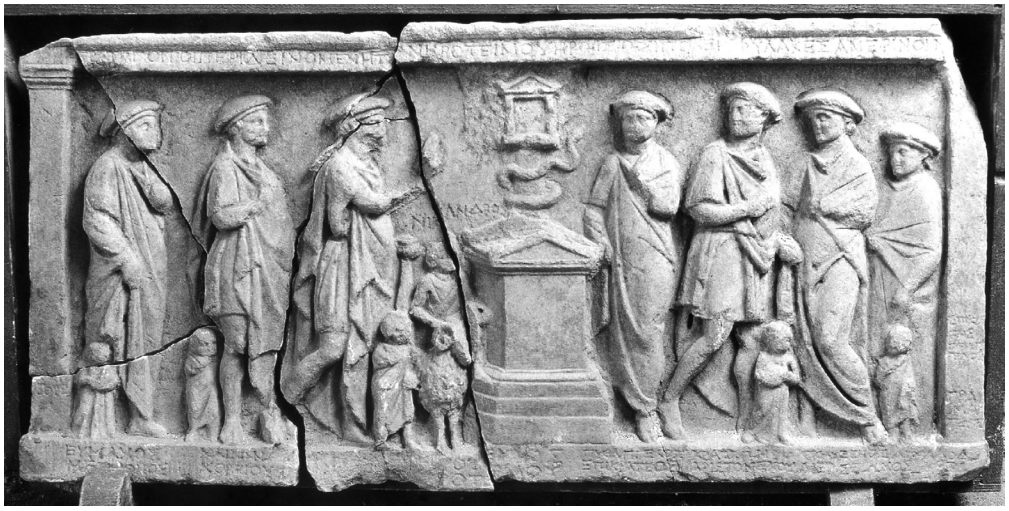

Abb. 8. Strategenrelief aus Mesambria (Foto Oppermann).

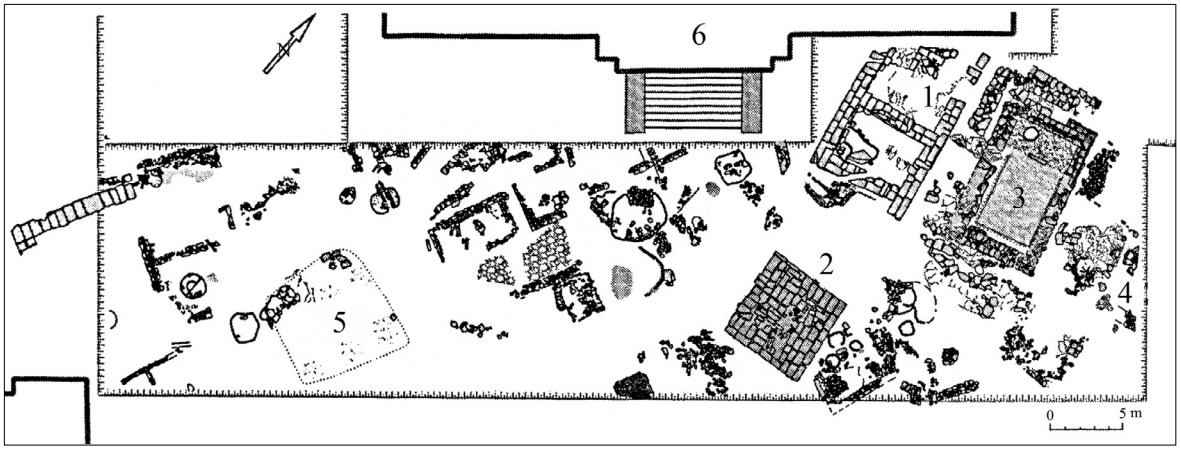

Abb. 9. Plan der Ausgrabungen auf der Insel Sveti Kirik/Apollonia Pontica (nach Panajotova *et al*. 2012a, 240, Abb. 2). 1 spätarchaischer Tempel, 2 spätarchaischer Altar, 3 frühhellenistischer Tempel, 4 zerstörtes Gebäude, 5 zerstörtes Gebäude (?), 6 Marineschule.

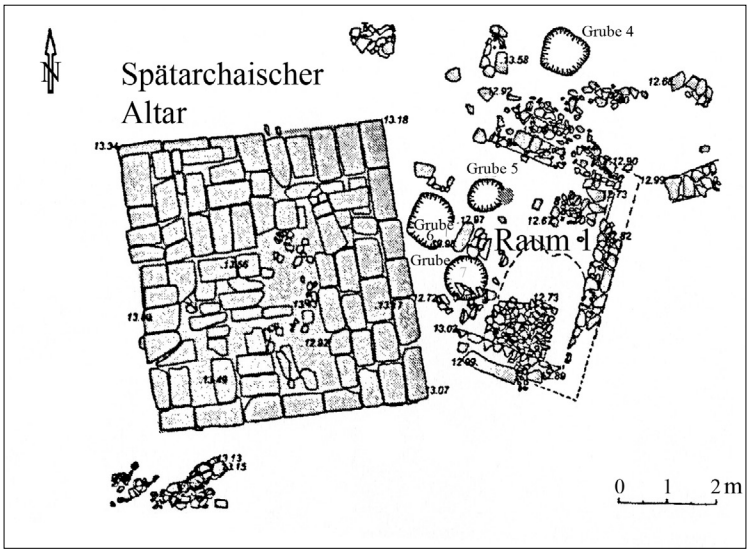

Abb. 10. Insel Sveti Kirik/Apollonia Pontica - spätarchaischer Altar (nach Panajotova *et al*. 2012a, 240, Abb. 3).

Abb. 11. Arula aus Albeşti (nach Buzoianu und Bărbulescu 2008, Taf. LXXXVI, R39).

Kulturkontakte zwischen der Levante und dem zentralen Mittelmeergebiet in der Frühen Eisenzeit

Metallgefäße gesellschaftlicher Eliten im präkolonialen Kontext

Hartmut Matthäus

SUMMARY: CULTURAL CONTACTS BETWEEN THE LEVANT AND THE CENTRAL MEDITERRANEAN AREA IN EARLY IRON AGE. METAL VESSELS OF SOCIAL ELITES IN PRECOLONIAL CONTEXT

The author analyzes the genesis and development of round-bottomed carinated bronze cauldrons during the Late Bronze Age and the Early Iron Age in the Mediterranean area. Cauldrons of this type, with various handle types, riveted loop-handles as well as swing-handles, originate in the Levant and Cyprus around 1200 BC; early exports to the Aegean are known. After 1000 BC there is a distinct wide distribution from the East to the Central Mediterranean, especially Sardinia, in a period, which is characterized as the Precolonial phase by Italian and Spanish archaeologists.

One type of characteristic handle constructions of these cauldrons as well as related vase shapes –like situlae, flat bowls, basins– are attachment plates with spiral ornament (or ornament of concentric circles), displaying various variants, and omega- or ring-shaped swing-handles. Again, these types are present in the archaeological record from the Late Bronze Age to the Early Iron Age in the East and during the early first millennium BC in Sardinia and the Italian mainland (some of these finds are imports from Sardinia).

Carinated cauldrons and handle attachments with spiral decoration illustrate intensive transmaritime contacts between the civilizations of the East –Syria, southern Levant, Cyprus (not Phoenica exclusively)– and the central Mediterranean cultural groups in the period before Greek colonization, i.e. during the tenth and ninth centuries BC. They probably functioned as diplomatic gifts, as exotic luxury articles, which accompanied trade connections, trade in raw materials – metals as well as other goods. Parallel to their distribution there are other types of East Mediterranean/Near Eastern metal vases –e.g. Cypriot bowls with lotus handles, fluted Levantine bowls (Zungenphialen, patere baccellate), earliest variants of Phoenician bowls with figural decoration– in Early Iron Age contexts of Sardinia and the Italian mainland, which illuminate parallel phenomena.

Das immer dichter werdende Geflecht transmaritimer kultureller Beziehungen zwischen den ostmittelmeerischen Kulturen und denen Sardiniens und des italischen Festlandes während des frühen 1. Jahrtausends v. Chr., d. h. in einem aus italienischer Sicht noch präkolonialen Horizont, hat gerade in der archäologischen Forschung Italiens und Spaniens im Mittelpunkt zahlreicher Untersuchungen gestanden. Sie konzentrierten sich auf die Identifikation früher Importe, die Suche nach den Motiven, die hinter derartigen Fernverbindungen standen, schließlich auf die durch die Kontakte ausgelösten vielfältigen Adaptionserscheinungen und Akkulturationsphänomene, also tiefgreifende Veränderungen der lokalen Gesittungen des zentralen wie westlichen Mittelmeergebietes. Eine Reihe von Autoren, unter denen nur Fulvia Lo Schiavo, Ellen Macnamara, Lucia Vagnetti, Annette Rathje, Paolo Bernardini und Massimo Botto genannt seien, ebenso wie der Verfasser dieser Zeilen, haben in diesem Zusammenhang Formen von bronzenen Knickwandkesseln und an ihnen wie an anderen Gefäßtypen begegnende Spiralattaschen diskutiert, die in der Levante wurzeln und sich früh im 1. Jahrtausend v. Chr. in die Ägäis, aber auch darüber hinaus in das zentrale Mittelmeergebiet, nach Sardinien und auf das itali-

sche Festland, ausgebreitet haben[1]. Wenn wir dieses Thema hier noch einmal aufgreifen in einer Festschrift für Georgios Korres, einen hoch geschätzten und vielseitig interessierten Kollegen, dessen zahlreiche Arbeiten die ägäische Bronzezeit, aber auch das frühe 1. Jahrtausend v. Chr. erhellt haben, so deshalb, da Neufunde der Eisenzeit aus Zypern wie von der Insel Kreta, in der Literatur weitgehend unbeachtete Zeugnisse der spätmykenischen Periode, ferner Denkmäler des italischen Metallhandwerks die chronologische Abfolge heute deutlicher werden lassen, das Verbreitungsbild verdichten und präzisere kulturgeschichtliche Aussagen ermöglichen.

Die Geschichte des Typus des Knickwandkessels beginnt im Vorderen Orient mit einem rundbodigen Gefäß mittlerer Größe aus dem Grab 101 des Tell es-Sa'idiyeh im westlichen Jordanien, dessen Schulter, durch einen Knick gegen die Wandung abgesetzt, sich geradlinig nach innen richtet (Abb. 1)[2]. Der niedrige Rand knickt wiederum nach außen um. Zur Handhabung des Gefäßes dienen zwei über den Rand emporgeschwungene, fest vernietete Bogenhenkel, deren bandförmige, extrem lang und schmal ausgehämmerte Attaschen ornamental jeweils die Hälfte der Schulter knapp unter dem Rand umgreifen. Ein Service von Bronzegefäßen in diesem reichsten Grab der Nekropole von Tell es-Sa'idiyeh, bestehend aus einem zweihenkligen Becken, einem kleinen Sieb, einem Kännchen, einer Lampe, dazu einem Miniaturdreifuß sowie Elfenbeingefäße unterstreichen den hohen sozialen Rand des Bestatteten. Die keramischen Beigaben –neben zwei Transportamphoren eine Pyxis und zwei Kännchen– wurden von J. B. Pritchard in die Späte Bronzezeit bzw. die Eisenzeit I datiert, d. h. in die Jahre um 1200 v. Chr.; das Grab gehört damit der ältesten Belegungsphase des Tells an[3].

Kessel dieses Typs haben bereits früh ihren Weg nach Westen, in die Ägäis, gefunden. Ein leider schlechter erhaltenes und nicht systematisch dokumentiertes Gefäß aus einem von zwei dicht nebeneinander liegenden, teilweise geplünderten spätmykenischen Kammergräbern in Armenochori auf der Insel Astypalaia[4], also in der zentralen Ägäis, stimmt in Proportion, Profil der Wandung und der Form von Henkel und Attaschen so exakt mit dem Beispiel aus Tell es-Sa'idiyeh überein, daß an dem gemeinsamen Ursprung kein Zweifel bestehen kann. Die ägäische Toreutik hat in der spätmykenischen Periode geradwandige Kessel und Beckenformen präferiert, das Gefäß aus Astypalaia wirkt im ägäischen Kontext singulär[5]. Daher ist Import aus der Levante wahrscheinlich. Die Kammergräber von Armenochori waren lange belegt, so daß das keramische Spektrum die Perioden zwischen SH IIIA2 und frühem SH IIIC abdeckt.

---

1 Lo Schiavo *et al*. 1985. Strøm 1991. Bernardini und Botto 2010, 2015. Botto 2007, 2008, 2011. Matthäus 2001, 2008, 2014a. Der Verfasser hat die angenehme Pflicht, zahlreichen Freunden und Kollegen für ihre Hilfe und Unterstützung zu danken. Genannt seien: M. Artzy (Haifa), V. Karageorghis (Nicosia), F. Lo Schiavo (Rom), R. und St. Nawracala (Erlangen), D. Palermo (Catania), E. Pappalardo (Catania), A. Pautasso (Catania), D. Pilides (Nicosia), G. Pöhlein (Erlangen), E. Raptou (Nicosia), N. Stampolidis (Athen), B.F. Steinmann (Hirschhorn/Neckar), E. Zachariou (Nicosia).

2 Maße: Höhe 21,6 cm; Durchmesser (Randdurchmesser oder größter Durchmesser?) 44,6 cm. Pritchard 1980, 14, 40-41, Abb. 4, 14, Taf. 48, 2-3. Gershuny 1985, 14-15, Nr. 109, Taf. 10, 109. Botto 2007, 78, Abb. 7. Matthäus 2008, 213, Abb. 5.

3 Pritchard 1980, 10-14, 28-29, Abb. 3-4, 47-50.

4 Maße: Höhe 25 cm, Randdurchmesser 34 cm. – Κόλλιας 1971, 550-551, Taf. 558-559δ. Aupert 1976, 710, Abb. 312-320. – Kurze Erwähnungen: Κωνσταντινόπουλος 1973, 124. Hope Simpson und Lazenby 1973, 161. Keramik: Mountjoy 1999, 1138-1145. Georgiadis 2003, 103, 239, 214-216.

5 Kessel: Κόλλιας 1971, 551, Taf. 558α. Aupert 1976, 710, Abb. 312. Matthäus 1980, 92-93, Nr. 26; 2008, 213-214. Steinmann 2012, 429, Nr. 355, Taf. 51j. Entfernter nur verwandt sind im östlichen Mittelmeergebiet tiefere Kessel mit Schulterknick, die senkrechte mehrstabige Henkel unter dem Rand aufweisen. Sie sind aus dem Schatz von Tiryns, aber auch aus Zypern (komplettes Beispiel aus der Umgebung von Altpaphos, Henkelfragmente aus Enkomi), aus dem Schiffsfund von Kap Gelidonya und aus dem Tell Abu Hawam um 1200 v. Chr. bekannt: Matthäus 1980, 93-94, Taf. 4, 27; 1985, 198-199, Taf. 53, 476-478 (dort noch zweifelnd ägäischer Ursprung erwogen). Diesem Typ gehört auch ein Henkel aus Enkomi an (Matthäus 1985, 198, Nr. 477, Taf. 53, 477), den Karageorghis (2011, 39-40, Nr. 10, Taf. 23.1D) irrtümlich als Teil eines schlaufenförmigen Tischfußes identifiziert hat.

Eine Trennung der Bestattungen bzw. Bestattungsperioden war den Ausgräbern aufgrund der bereits eingetretenen Störungen nicht möglich. Eine Gruppe von bronzenen Waffen und Geräten, darunter ein Ärmchenbeil, ein Messer ostägäischer Form, ein Rasiermesser mit s-förmig geschwungenem Griff, eine Lanzenspitze, gefunden im nördlichen Teil des südlich gelegenen Grabes, besitzen Parallelen in SH IIIB bis C Kontexten[6]. Der Kessel, der nicht weit entfernt entdeckt wurde, könnte diesem Ensemble angehören, doch ist selbst die nahe den Bronzen angetroffene Keramik zeitlich nicht einheitlich.

Verwandt in Form und Dimension mit dem Kesseltypus Tell es-Sa'idiyeh – Astypalaia ist ein schlaufenförmiger Kesselhenkel aus dem sog. "Stylianou-Hort" (Abb. 2)[7], einer Gruppe von Bronzen, vermutlich aus Enkomi, die kurz vor dem Zweiten Weltkrieg in die Sammlung Kyriakos Stylianou in Larnaca gelangte und 1958 dem Cyprus Museum geschenkt wurde[8]. Der Kesseltypus, der vermutlich in der Levante wurzelt, hat so während der Späten Bronzezeit eine weite Verbreitung über Zypern bis in die zentrale Ägäis erlebt.

Ein abweichendes Funktionsprinzip verkörpert ein zeitlich nahestehender kleinerer zweihenkliger Kessel, dessen Höhe etwa 17 cm erreicht, aus dem großen Bronzefund von Jatt in Zentralisrael (etwa auf halbem Wege zwischen Haifa und Tel Aviv)[9]. Bei gleichem Grundtypus, gleichem Profil, ähnlichen Proportionen ersetzen nun Schwinghenkel, die allerdings verloren sind, die fest vernieteten Handhaben (Abb. 3). Jeweils zwei Attaschen dienten zum Einhängen des Henkels, der entsprechend eine Omega-Form –Schlaufe mit umgebogenen Enden– gehabthaben muß. Die Attaschen setzen sich jeweils aus zwei horizontal verbundenen Voluten zusammen, zwischen denen eine Öse im rechten Winkel herauswächst. Die durch Korrosion angegriffene Oberfläche der Voluten läßt noch reliefierten Dekor aus konzentrischen Kreisen oder Spiralen erkennen[10].

Die von Z.A. Stos-Gale vorgenommene Materialanalyse des Kessels ergab 99,2% Kupfer mit Spuren anderer Elemente wie Arsen, Silber, Zinn, Eisen und Blei (jeweils zwischen 0,1 und 0,4%). Die Bleiisotopenanalyse weist auf das Gebiet von Timna oder Feinan als Herkunftsort des Metalls, bestätigt folglich eine Herstellung des Gefäßes in der Levante, ein Ergebnis, das der typologischen Einordnung entspricht[11].

Schwinghenkel, die das Aufhängen des Gefäßes an einer Wand erleichtern, erfreuen sich seit der zweiten Hälfte des 2. Jahrtausends v. Chr. in der Toreutik Ägyptens, des Vorderen Orients und Zyperns an Kesseln, Sieben und Schalen großer Beliebtheit, während das minoische und mykenische Metallhandwerk stets die fest vernieteten Henkel präferiert hat.[12] Im östlichen Mittelmeergebiet begegnen zwei Grundformen: der kreisförmige Ringhenkel, für den nur eine Attasche notwendig ist, und der omega-förmige Schwinghenkels, der zwei separate Attaschen (wie am Kessel von Jatt) oder eine längere Stab- oder Bandattasche mit zwei Ösen benötigt. Diese Arten der Gefäßhandhabe scheinen in der Bronzekunst des ägyptischen Neuen Reiches entwickelt worden zu sein.

---

6 Diskussion der Bronzen (außer den genannten Artefakten ist auf einen bronzenen Schöpfer hinzuweisen, der in einem Tonkrater lag): Steinmann 2012, 429, Nr. 355, Taf. 51 h-r und *passim*. Höckmann 1980, 133, Nr. C 22. Avila 1983, 78, Nr. 161 E. Wesse 1990, 218, Nr. 379. Weber 1996, 148, Nr. 333.

7 Höhe 11, 7 cm; Durchmesser 8 cm. Catling 1964, 163, Nr. 1, Taf. 26a. Matthäus 1985, 200, Nr. 480, Taf. 54, 480.

8 Catling 1964, 285-286. Matthäus 1985, 50.

9 Es sind keine exakten Maße publiziert: Höhe ca. 17 cm; Randdurchmesser ca. 30 cm; größter Durchmesser ca. 34. Artzy 2006, 31, Abb. 2.3 oben Taf. 5. Botto 2007, 78, Abb. 6. Matthäus 2008, 212-213, Abb. 3-4. Bernardini und Botto 2011, 84, Abb. 38, 1; 2015, 344, Abb. 48, 1.

10 Im Folgenden sprechen wir durchweg von Spiralattaschen, da der Erhaltungszustand oft keine präzise Trennung zwischen konzentrischen Kreisen und rudimentären Spiralen zuläßt.

11 Z.A. Stos-Gale in Artzy 2006, 117-119.

12 Vgl. z. B. Radwan 1983, Taf. 56-58. Gershuny 1985, *passim* (Schalen und Siebe). Matthäus 1985, 263, 265 (Siebe).

Die große Fundgruppe von Jatt, die zahlreiche Bronzen, darunter Lampen, verschiedene Schalentypen –u. a. ein Schale mit lotusverzierten Henkeln zyprischen Typs–, Siebe, zahlreiche kleine Kännchen, Lanzen- und Pfeilspitzen, eine Schwertklinge, verschiedenes Gerät, Pferdegeschirr, einen großen Dreizack (vermutlich ein Statussymbol), einen kleinen Stabdreifuß, Räucherständer, Spiegel und zoomorphe Gewichte umfaßt, ist in der Nachbarschaft der Stadt Jatt in einer Höhle geborgen worden, die, vielleicht, aber keineswegs sicher, zu Begräbniszwecken diente. Der Zufallsfund ist dabei nicht systematisch dokumentiert worden. Mitgefundene Keramik wurde von Michal Artzy in den späteren Abschnitt der Eisenzeit I (nach israelischer Terminologie) datiert, d. h. wahrscheinlich das spätere 11. Jh. v. Chr.[13]

Die Form des Knickwandkessels erlebt eine Kontinuität über die Umbruchszeit an der Wende vom 2. zum 1. Jahrtausend v. Chr. in die Frühe Eisenzeit (in der Terminologie der griechischen und italischen Archäologie) hinein. Denkmäler von der Insel Zypern, aus Kreta sowie aus Sardinien und Oberitalien erlauben es, mehrere Varianten zu trennen.

Bislang nur auf Kreta vertreten ist eine Kesselvariante identischer Form mit zwei Schwinghenkeln, deren Attaschen aus dünnem Blech bestehen, die unten dreieckig zugeschnitten sind und sich nach oben zu einer Öse einrollen. Diese Attaschen treten paarweise auf, der Schwinghenkel, der in allen Fällen vorauszusetzen, aber verloren ist, besaß also Omega-Form. Ein gut erhaltener Kessel kommt aus lange belegten Kammergrab A1K1 der Orthi-Petra-Nekropole von Eleutherna (Abb. 4), dessen sensationelle Metallfunde das Bild der früheisenzeitlichen Kunst Kretas entscheidend bereichert haben[14]. In dem mehrfach veröffentlichten großen Bronzegefäß lagen ein weißbemalter Pithos und eine mit reliefierten Rosetten geschmückte Lekane, die einen Terminus ante oder ad quem wahrscheinlich in der kretisch frühgeometrischen Phase, d. h. in den Jahren um 800 v. Chr., bieten[15].

Gleichzeitig oder wenig älter sind Funde dreier leider stark fragmentierter Kessel des gleichen Typus aus der Fossa 152 der Siderospilia-Nekropole von Prinias, deren Metallbeigaben derzeit vom Verfasser untersucht werden. Sie kommen aus einer Grube, in der verbrannte Grabbeigaben gesammelt waren. Die verbrannten und zusammengefalteten Bruchstücke lassen noch den Schulterknick, den abgesetzten Rand und die Dreiecksattaschen erkennen. Die Schwinghenkel sind verloren. Die Gefäße entsprechen dem Fundstück aus Eleutherna mit aller wünschenswerten Genauigkeit. Als späteste Begleitfunde scheinen einige Terrakotten in die lokal kretische Periode Protogeometrisch B, also die Jahre zwischen 850/40 und 810/800 v. Chr.[16], zu weisen, während Fragmente ägyptischer importierter Bronzegefäße, eines Kännchens mit Lotushenkel und Ränder mehrerer Situlen, Vergleichsbeispiele in Gräbern der späten protogeometrische Periode bzw. der subprotogeometrischen Periode in der Toumba-Nekropole von Lefkandi besitzen, die um 900 v. Chr. zu datieren sind[17]. Hinzu kommen Fragmente importierter zyprischer Bronzeschalen, die vermutlich der Periode Cypro-Geometrisch I, d. h. spätestens dem 10. Jh. v. Chr.,

13 Artzy 2006, 95-97.

14 Maße des Kessels: Höhe 25 cm, Randdurchmesser 35,6 cm, größter Durchmesser 47 cm. Stampolidis und Karetsou 1998, 238, Nr. 285. Stampolidis 2004, 431, Nr. 722; 2004, 274, Nr. 341. Matthäus 2008, 214-215, Abb. 6. Bernardini und Botto 2011, 84, Abb. 38, 2; 2015, 344, Abb. 48, 2. Hinzu kommen noch einige bislang nicht abschließend publizierte Kessel identischen Typs aus demselben Grab: Stampolidis 2011, 408, Abb. 38, 410, Abb. 43, 44. Karageorghis *et al*. 2014, 53, Nr. 57-59 (Protogeometrisch B bis Frühgeometrisch datiert).

15 Vergesellschaftete Keramik: Kotsonas 2008, 102, Abb. 16 unten (A 140 a, Pithos, weißbemalt), 220, Abb. 53 unten (A 140 b, Lekane als Deckel mit Reliefornament außen auf Boden). Datierung danach wohl kretisch Frühgeometrisch. Vgl. Stampolidis 2004, 249, Nr. 279 (Pithos), 262f., Nr. 307 (Deckel). Beide Tongefäße im Kessel gefunden.

16 Für die Information zu den bislang unveröffentlichen Terrakotten danke ich A. Pautasso und E. Pappalardo (Catania).

17 Catling und Catling 1980, 249-250, Taf. 187 oben, 227 oben, 243a-b, 246g. Popham und Lemos 1996, Taf. 43, 31; 46, 17; 54, 18; 70, 17 und 20; 74, 14; 132; 143. Vgl. Matthäus 2014c.

angehören. Weitere Kesselfragmente identischen Typs kamen im Grabungsschnitt XVIII der Siderospilia-Nekropole von Prinias ohne datierenden Kontext zutage (Abb. 5).

Die Knickwandkessel mit Dreiecksattaschen schlagen chronologisch die Brücke zu den levantinischen Formen des 2. Jahrtausends v. Chr. Ob die Kessel von Eleutherna und Prinias Importe aus dem Osten oder einheimische Rezeptionsformen repräsentieren, läßt sich angesichts der geringen Fundmenge und des Fehlens vergleichbarer charakteristischer Formen levantinischer Toreutik des frühen 1. Jahrtausends v. Chr. derzeit kaum sicher entscheiden. In Prinias zumindest ist die Zahl importierter zyprischer, nahöstlicher und ägyptischer Metallgefäße in dieser Zeit außerordentlich hoch. Die bislang weitgehend unbekannten Grabbeigaben der Siderospilia-Nekropolen lassen transmaritime Außenbeziehungen Kretas erkennen, wie sie sich ähnlich in der Nordnekropole von Knossos, in der Idäischen Zeus-Grotte, und –vermutlich etwas später– in Eleutherna – und natürlich außerhalb Kretas in der Toumba-Nekropole von Lefkandi herauskristallisieren.

Wie ein Neufund aus Kouklia/Altpaphos nun deutlich macht, läßt sich die Tradition des Tradition der Knickwandkessel, und zwar der Variante mit Volutenattaschen und Schwinghenkel, im 1. Jahrtausend v. Chr. auch im östlichen Mittelmeergebiet verfolgen. Im Grab 144 der Plakes-Nekropole von Kouklia kam ein formal eng verwandter Kessel mit Schulterknick und abgesetztem Rand zutage (Abb. 6 und 7)[18]. Er besaß ursprünglich zwei Henkel, die verloren sind; ebenso ist eine Attasche weggebrochen. Im Gegensatz zu dem verwandten Kessel von Jatt besaß jeder Henkel nur eine Attasche, die sich aus zwei grob reliefierten antithetischen Voluten samt einer mittig im rechten Winkel vorspringenden Henkelöse. zusammensetzt. Vorauszusetzen ist demnach ein Ringhenkel, kein omega-förmiger Bügelhenkel.

Problematisch bleibt die chronologische Stellung des Kessels, der aus einem stark gestörten Grab kommt. Das Kammergrab wurde während Planierungsarbeiten von einem Bulldozer angeschnitten und teilweise zerstört, wobei die Stratigraphie der Grabbeigaben durcheinandergeworfen wurde: Unter einer Schicht mit Keramik der Perioden CG II-III und III kamen Kleingefäße, darunter Vasen der Gattung Black-on-Red II (IV) zutage, die in die Phase CA I zu datieren sind! In diesem Bereich trafen der Ausgräber Efstathios Raptou auf zwei kanaanäische Amphoren dieser Zeit und den bronzenen Kessel Nr. 73, dessen Fundsituation nicht klar ist. Nach E. Raptou enthielt die archaische Schicht die beiden Amphoren „...and a large bronze cauldron (no. 73) discovered on the *opposite* side of the chamber, *probably* belonging to this layer" (Hervorhebungen H. Matthäus)[19]. „The bulldozer must have been responsible for this mixing of layers", wie V. Karageorghis lakonisch bemerkt[20], um dann in seiner Diskussion des Gefäßtyps anzumerken: „If no. 73 is stratigraphically associated with the Cypro-Archaic I burial in Tomb 144, we may assume that it was kept as an heirloom or is a very late version of the type"[21]. Genauer läßt sich die typologisch-chronologische Position des Gefäßes in der Tat nicht eingrenzen. Daraus folgt eine Datierung in einer sehr weiten Spanne zwischen Cypro-Geometrisch I und Cypro-Archaisch I, d. h. etwa zwischen 1000 und den Jahren um 700 v. Chr.[22].

---

18 Grab 144, Fundnummer 73. Maße des Kessels: Höhe 27,0, Randdurchmesser 39,0-43,3 cm, größter Durchmesser 50,5 cm. Maße der Attasche: Breite 5,2 cm, Höhe 2,6 cm, Durchmesser der Henkelöse 2,8 cm. Raptou 2012, 140, Nr. 62. Karageorghis und Raptou 2014, 51, Nr. 73, Taf. XXIV 73. D. Pilides und E. Zachariou habe ich zu danken, daß sie mir dieses Gefäß im Cyprus Museum in Nicosia zugänglich machten.

19 Karageorghis und Raptou 2014, 10.

20 Karageorghis und Raptou 2014, 63.

21 Karageorghis und Raptou 2014, 59.

22 Sehr viel häufiger begegnen auf der Insel Zypern während der Eisenzeit Kessel, meist henkellos, mit nach innen einknickender, aber gewölbter Schulter und einem niedrigen, nach innen gerichteten Rand: Matthäus 1985, 201-206, Taf. 54-56; zuletzt Matthäus 2014b, 120-122, Abb. 15-16.

Im zentralen Mittelmeergebiet entspricht den östlichen Formen des 1. Jahrtausends v. Chr. ein kleinerer Kessel, ein Zufallsfund ohne Kontext, aus Cala Gonone, Gemeinde Dorgali (Provinz Nuoro) auf Sardinien (Abb. 8)[23]. Die Henkelattaschen führen den Typus des Vorläufers aus Jatt weiter, nur sind nun die Doppelvoluten zu einer einheitlichen, im Wachsausschmelzverfahren gegossenen Attasche, die oben von einer profilierten waagerechten Leiste gerahmt wird, vereinigt. Die Ösen, in die der omega-förmige Schwinghenkel eingehängt ist, sitzen jeweils zwischen den Spiralvoluten, bewahren so noch die alte Paarigkeit, wie sie sich am Kessel aus Jatt beobachten läßt.

Formal schließt ein leider völlig verdrückter, im Profil daher nicht mehr rekonstruierbarer Kessel aus dem Depot von San Francesco in Bologna an (Abb. 9)[24]. Allerdings sind nun die vier Voluten der gegossenen Attasche gleichmäßig gereiht, nicht mehr paarweise arrangiert, und folgerichtig sitzen die Henkelösen nicht mehr herkömmlich zwischen zwei Voluten, sondern auf der Mitte der äußeren Volute, der Schwinghenkel verbreitert sich entsprechend im Vergleich zu dem Beispiel aus Cala Gonone.

Der große Hortfund von San Francesco, in einem großen Tongefäß geborgen, enthielt an die 15 000 Bronzeteile –Waffen, Geräte, Schmuck, Barrenfragmente– von ca. 1,400 kg Gewicht. Zeitlich streuen die Funde von Bronzo Finale 2/3 bis I Ferro 2B, was für den Kessel eine weite Spanne zwischen ca. 1100 und den Jahren um 850/800 v. Chr. ermöglicht. Das Depot enthält weitere Bronzen, deren Herkunft in Sardinien zu suchen ist (s. u.). Ein Import des Kessels aus Sardinien ist daher nicht unwahrscheinlich.

Nicht nur die Kesselformen, sondern auch die an ihnen wie an anderen Gefäßtypen –Situlen und Schalen– begegnenden charakteristischen Attaschen mit Reliefdekor aus konzentrischen Kreisen oder Spiralen haben eine lange Laufzeit und eine weite Ausbreitung im Mittelmeergebiet erlebt. Dabei lassen sich mehrere länger- oder kürzerlebige Varianten unterscheiden:

a) In der Späten Bronzezeit wurzeln Kleeblattattaschen, die auf dem Gefäßrand vernietet sind, so daß die Henkelöse, in der Ebene der Attasche liegend, über die Mündung emporragt. Diese Form begegnet gleichzeitig auf der Insel Zypern und in Ugarit. Auf der Insel Zypern lassen sich als Gefäßformen tiefe Situlen (fragmentiertes Gefäß aus Enkomi, Attasche in einem Brunnen in Kouklia/Altpaphos – Evreti), sowie eine flachere situlenartige Schale (aus dem Depot “du point topographique 1458”, gefunden 1966, in Enkomi, Quartier 6W, nachweisen (Abb. 10 und 11)[25]. In Ugarit vertreten eine gedrungene Situla (Abb. 12) und einzelne Attaschen den gleichen Grundtypus[26]. Die ugaritischen Funde bieten einen Terminus ante quem von rund 1200 v. Chr., während die zyprischen Zeugnisse nur eine sehr allgemeine Datierung in SC IIC bis SC

23 Höhe 19,5 cm.; Randdurchmesser 27,5 cm. Lo Schiavo *et al*. 1985, 33, Abb. 13. Lo Schiavo 2006, 275, Nr. 9, Abb. 3, 2, 8, Taf. Ia und b. Botto 2007, 78-79, Abb. 8. Matthäus 2008, 211, Abb. 1-2. Bernardini und Botto 2011, 84, Abb. 38, 3; 2015, 345, Abb. 49, 1.

24 Lo Schiavo 1981, 302-303, Taf. LXIa-b. Lo Schiavo *et al*. 1985, 33, Abb. 13, 7, Taf. Ic. Lo Schiavo 2006, 275, Nr. 10, Abb. 3, 1.

25 Depot 1458: Courtois 1984, 39, Nr. 328, Abb. 13, 8. Erhalten ist eine Kleeblattattasche mit einem kleinen Randfragment (verdickte, angestauchte Lippe, vergleichbar den Situlen aus Ugarit und Sardara), das allerdings verdrückt ist; der Gefäßdurchmesser, von Courtois mit ca. 32 cm berechnet, läßt sich, wie die Autopsie im Cyprus Museum im Juni 2016 zeigte, nicht mit Gewißheit bestimmen. Er könnte durchaus geringer sein. Die Rekonstruktionszeichnung ergibt sich aus Randprofil und Attaschenform (der Bügelhenkel selbst nicht erhalten) wie aus dem Vergleich mit dem Gefäß aus Sardara. Die Attaschen-H. ist mit 6,3 cm etwa 1 cm kleiner als diejenige der verwandten Situla aus Sardara (s. u.). Ich habe D. Pilides und E. Zachariou für ihre Hilfe im Cyprus Museum zu danken. Nur kurz hingeiwesen sei auf eine flachere Situla mit Kleeblattattaschen aus illegalen Grabungen in Galinopornbi auf der Karpass-Halbinsel, wohl Spätzyprisch IIC – IIIA: Bartelheim *et al*. 2008, 166, Abb. 6, 2; 2011, 95, Abb. 7, 6.

26 Situla: Matthäus 1985, 276, Taf. 131, 3; 2001, 167, Abb. 9; 2014a, 423, Abb. 9. – Attaschen: Matthäus 2001, 168, Abb. 10, 2-4.

IIIA, d. h. das 13. und 12. Jh. v. Chr., erlauben. Die großen Schwinghenkel der Gefäße, soweit erhalten, zeigen Bügelform mit schlaufenartig umgebogenen Enden. Den Situlentypus greift im zentralen Mittelmeergebiet eine flache Situla aus einem Depot in Sardara, Sant'Anastasia (Abb. 13) auf, das auch zwei Lotusschalen zyprischen Typs enthielt[27]. Seine Datierung ist ungewiß, da es unter einer Steinbank in einem nuraghenzeitlichen Rundbau zutage kam, der vermutlich im 8. Jh. v. Chr. zerstört wurde[28]. Die Gefäßgruppe könnte ein Gründungsdepot repräsentieren und entsprechen deutlich älter sein, so wie auch die Lotusschalen, deren zyprische Parallelen in die Periode CG I, also die Jahre um oder bald nach 1000 v. Chr., weisen, über eine längere Zeitspanne in Gebrauch gewesen sein könnten. Die Situla ähnelt in der Proportion dem Gefäß aus Enkomi, Point topographique 1458 sehr stark, nur bilden die Enden des Schwinghenkels Ringösen aus, sind also nicht einfach nach oben umgebogen. Die Übereinstimmungen lassen an der Verwurzelung der Situla aus Sardara im ostmediterranen Kulturkreis keinen Zweifel, gleichgültig, ob das Gefäß ein Importstück ist oder –wahrscheinlicher aufgrund der feingliedrigen Attaschenform, die an die noch zu besprechende sardische Gefäßattaschen erinnert – lokale Nachschöpfung[29].

b) Doppelvoluten mit einer mittig im rechten Winkel vorspringenden Henkelöse. Hierher gehören die Kessel aus Jatt und Kouklia/Altpaphos. Diese Form der Attasche gelangt ebenfalls in das zentrale Mittelmeergebiet, sei es als Kessel- oder Beckenattasche. Ein mit Jatt gut vergleichbares Beispiel findet sich unter den Bronzen des Depots von Contigliano/Piediluco (Abb. 14), das vermutlich gegen 900 v. Chr. niedergelegt wurde[30], etwas später dann an einer villanovazeitlichen Bronzeschale in Vetulonia, Poggio all Birbe, Grab 2 (8. Jh. v. Chr.)[31]. Hinzu tritt eine stark beschädigte Attasche in Pontecagnano, Pagliarone, Grab 683, das der Stufe Pontecagnano I B zugewiesen wird, d. h. der zweiten Hälfte des 9. bzw. dem Beginn des 8. Jh. v. Chr.[32].

c) Damit verwandt sind Kleeblattattaschen, deren Öse gleichfalls im rechten Winkel vorspringt. Das älteste Beispiel begegnet in Ugarit[33]. Die Siedlungszerstörung um 1200 v. Chr. erlaubt wiederum einen Terminus ante quem. Zeitlich nicht weit ab steht ein in der Literatur bisher kaum beachtetes Beispiel aus Megiddo VII, also einer Schicht der Eisenzeit I, d. h. des 12. Jh. v. Chr.[34]. Ein nur schlecht publiziertes früheisenzeitliches, nicht genauer datierbares Exemplar aus Hama (Stratum E, Gebäude II, Raum F) bezeugt eine längere Kontinuität dieser Variante im Osten[35]; ein weiteres Beispiel aus Hama (Gebäude II, Raum H) schließt sich an[36]. Gefäße mit Kleeblattattaschen haben zu einem nicht genau definierbaren Zeitpunkt das zen-

27 Matthäus 2001, 165, Abb. 7. Bernardini und Botto 2015, 336, Abb. 41, 3, 341, Abb. 45.

28 Ugas und Usai 1987. Cf. Matthäus 2001, 154-157.

29 Flache Situlen, obgleich im archäologischen Material selten belegt, waren zumindest während der protogeometrischen Periode auf der Insel Kreta bekannt, allerdings mit einfachen schlaufenförmigen Attaschen: Brock 1957, Taf. 13, 185 und 138 unten links.

30 Lo Schiavo *et al*. 1985, 33-35, Abb. 13, 6. Strøm 1991. Botto 2007, 78, Abb. 5; 2008, 132, Abb. 5. Bernardini und Botto 2011, 85, Abb. 40, 1; 2015, 345, Abb. 49, 2.

31 Cygielman 1994, 280, Abb. 12, 2B, Taf. IV. Maggiani 2002, 411, Taf. Id.

32 Gastaldi 1998, 88-89, Nr. 13, Taf. 100, 1. Botto 2011, 169, Abb. 16. Bernardini und Botto 2011, 85, Abb. 40, 2; 2015, 345, Abb. 49, 3. Zu sardischen Kleeblattattaschen insgesamt vgl. auch Lo Schiavo 2014, 112.

33 Matthäus 2001, 168, Abb. 10, 1.

34 Loud 1948, Taf. 188, 10.

35 Fugmann 1958, 212, Abb. 268, 6 A 531 = Riis und Buhl 1990, 122, Nr. 392, Abb. 56 („couche de la destruction de 720").

36 Riis und Buhl 1990, 122, Nr. 391, Abb. 49 (abwegige Rekonstruktion) und 55 (danach ebenfalls in Zerstörungsschicht von 720 v. Chr.). Erwähnt sei ferner eine formal ähnliche, mit reliefierten Rosetten geschmückte Attasche aus Gebäude I, ebenfalls Kontext der Zerstörung 720 v. Chr.: Riis und Buhl 1990, 122, Nr. 394, Abb. 56.

trale Mittelmeergebiet erreicht. Die sardische Toreutik benutzt diese Form zur Henkelgestaltung großer flacher Schale, wie ein komplettes Gefäß aus Oliena, Grotta Su Bendicheddu (Prov. Nuoro) bezeugt (Abb. 15)[37]; zu nennen sind weiter Attaschenfunde aus der Siedlung von Oliena, Sa Sedda e Sos Carros (Prov. Nuoro)[38] und im Depot von Bologna, S. Francesco[39] – letzteres wohl ein Importstück aus Sardinien.

d) Aus der Variante b entwickeln sich spätestens im beginnenden 1. Jahrtausend v. Chr. waagerecht gereihte Spiralattaschen, die verschiedenartige Herstellungstechniken bezeugen. Die Henkelöse ist im rechten Winkel zur Attasche angebracht. Im Vorderen Orient sind zwei Beispiele bekannt, deren Voluten und Ösen recht instabil aus Draht gerollt wurden: Aus Hama, Periode E, Gebäude II, Raum H, wohl in die Zerstörungsschicht von 720 v. Chr. gehörend (Abb. 16)[40], und –gänzlich undatierbar– aus Byblos (Abb. 17)[41], beide jeweils mit zwei Henkelösen. Im zentralen Mittelmeergebiet dagegen liegen gegossene Attaschen vor, die für gewöhnlich oben von einer waagerechten, mit den Voluten gemeinsam gegossenen Leiste bzw. einem breiteren Band begleitet werden, so an dem Kessel von Cala Gonone und dem gleichfalls schon genannten, wohl aus Sardinien importierten Gefäß im Depot von Bologna, San Francesco. Eine einzelne Attasche aus Nuragus, Forraxi Nioi (Prov. Nuoro) unterstreicht noch einmal die Popularität der Form auf der Insel Sardinien (Abb. 18)[42], und auch eine in diesem Zusammenhang zu nennende Schale, deren unbeweglicher Schlaufenhenkel aus drei Voluten emporwächst und zusätzlich Knopfzier zeigt, in der frühorientalisierenden Tomba del Tridente in Vetulonia (gegen 700 v. Chr.) scheint sardischen Ursprungs zu sein[43].

Betrachtet man den Befund insgesamt, so wird deutlich, daß Spiralattaschen als eine ästhetisch dekorative Form in der Levante, spätestens im 13. Jh. v. Chr. entstehen und kontinuierlich in das 1. Jahrtausend v. Chr. hinein tradiert werden. Sie erreichen gemeinsam mit Gefäßtypen nahöstlicher Herkunft, Knickwandkesseln und flachen Situlen, früh im 1. Jahrtausend das zentrale Mittelmeergebiet, wobei gerade auf Sardinien, einer Insel, deren Metallhandwerk in dieser Phase auch sonst eine deutliche Anbindung an das östliche Mittelmeergebiet erkennen läßt, eine rege einheimische Handwerkstradition entsteht. Von Sardinien strahlen solche Formen auf das italische Festland aus. Zeitlich reihen sich diese Funde in den Kontext des Horizontes ein, der von spanischen und italienischen Gelehrten als Phase der Präkolonisation charakterisiert wird, also eine sehr frühe Phase ost-westlicher Kontakte vor Beginn griechischer Siedlungsaktivitäten ab der Mitte des 8. Jh. v. Chr. Welche östlichen Regionen dabei im Einzelnen beteiligt waren, läßt sich anhand des spärlichen Materials kaum gültig definieren. Eine Verengung allein auf Phönikien, wie immer wieder diskutiert[44], scheint derzeit zumindest voreilig. Der Raum der syrischen Stadtstaaten, aber auch Zypern dürften im frühen 1. Jahrtausend v. Chr. durchaus beteiligt gewesen sein.

Die Verbreitungskarte von Knickwandkesseln und Spiralattaschen (Abb. 19) läßt deutlich die beiden Verbreitungsschwerpunkte erkennen, zunächst den Küstenstreifen der Levante, d. h. das Küstengebiet Syriens, dazu Israel und westliches Jordanien, aber auch die Insel Zypern, und das zentrale Mittelmeergebiet, die Apennin-Halbinsel und Sardinien. Die levan-

37 Lo Schiavo *et al*. 1985, 33, Nr. 1, Abb. 13, 1.

38 Lo Schiavo *et al*. 1985, 33, Nr. 2, Abb. 13, 3. Lo Schiavo 1994, 71, Abb. 3, 9.

39 Lo Schiavo 1981, 302-303, Taf. LXId-e. Lo Schiavo *et al*. 1985, 33, Nr. 3, Abb. 13, 4.

40 Fragment mit zwei erhaltenen Voluten und einer Henkelöse: Fugmann 1958, 212, Abb. 268, 6 C 84. Riis und Buhl 1990, 122, Nr. 393, Abb. 49 (abwegige Rekonstruktion) und 56.

41 Dunand 1954, 353, Abb. 387. Lo Schiavo *et al*. 1985, 35, Abb. 13, 2.

42 Lo Schiavo 1981, 302-303, Taf. LXIc. Lo Schiavo *et al*. 1985, 35, Abb. 13, 5.

43 Cygielman und Pagnini 2002, 406, Taf. IIc-e; 2006, 199, Nr. 210, Abb. IX f. Vgl. z. B. einen Henkel aus Tadasuni (Prov. Oristano): Matthäus 2001, 163, Abb. 5.

44 So z. B. zuletzt Bernardini und Botto 2015.

tinischen und zyprischen Denkmäler lassen eine kontinuierliche Entwicklung seit der Späten Bronzezeit erkennen, während die Verbindungen nach Westen in der präkolonialen Phase des frühen 1. Jahrtausends v. Chr. ihren Höhepunkt erleben.

Der ägäische Kulturraum wird während der Späten Bronzezeit zunächst eher punktuell, in der Frühen Eisenzeit dann stärker in das Netz des Austausches einbezogen. Hier ist es die markante östliche Prägung kretischer Kultur, die diese Komponente des Kontaktes sichtbar werden läßt.

Die wenigen geschlossenen reich ausgestatteten Fundkomplexe in Kreta (Eleutherna und Prinias), ebenso wie in Etrurien (besonders die Tomba del Tridente) und in Pontecagnano machen deutlich, daß diese prachtvollen Bronzegefäße zum Besitz der lokalen Eliten gehörten.

Die hier betrachteten Gefäße und Gefäßattaschen stellen kein isoliertes Phänomen ost-westlicher Kulturbeziehungen dar: Lotusschalen zyprischer Provenienz sind schon sehr früh am Beginn des 1. Jahrtausends nach Sardinien gelangt[45]; bald danach erscheinen frühe Varianten der Zungenphialen (patere baccellate) in der Ägäis wie in Italien; auch die ersten phönikischen Importe figürlich verzierter Schalen in Francavilla Marittima und Vetulonia in Gräbern des 9. und frühen 8. Jh. v. Chr. gehören hierher[46]. Nimmt man die Handelsinteressen griechischer, vor allem euböischer, Seefahrer hinzu, wie sie sich in Importkeramik von Sant'Imbenia auf Sardinien bis nach Huelva im südlichen Spanien, bereits außerhalb der Säulen des Herakles, niederschlägt[47], so zeichnet sich ein Bild enger Verflechtungen zwischen Ost und West, Levante und dem zentralen Mittelmeergebiet, ab, dem auch durchaus westliche Importgegenstände in der Ägäis und auf der Insel Zypern entsprechen, etwa ein sardischer Tonaskos in der Tholos von Khaniale Tekke nördlich Knossos oder ein Obelos der ausgehenden Atlantischen Bronzezeit in der Westnekropole von Amathous[48]. P. Bernardini und M. Botto haben in jüngeren Studien weitere Materialien, die einen intensiven transmaritimen Austausch durch das Mittelmeer illustrieren, diskutiert[49]. Offen bleibt dabei die Frage, welche östlichen Regionen beteiligt waren, da das Fundmaterial sporadisch und weit verstreut ist. Eine Verengung auf Phönikien allein scheint daher voreilig: Beteiligt war sicher Zypern, wie das Beispiel der Lotusschalen andeutet. Aber auch der Raum Syriens und der südlichen Levante –Israel/Jordanien– sollte nicht vorschnell aus dem Blick verloren werden.

Luxusgüter und Exotica repräsentieren in diesem Geflecht sicher nicht die eigentlich grundlegenden und lebensnotwendigen Handelsgüter. Sie dürften eher als Gastgeschenke an lokale Potentaten einen sehr viel umfassenderen Handel mit Rohstoffen, nicht zuletzt Metallen, begleitet haben. Sant'Imbenia mit seinen Zeugnissen nuraghenzeitlicher Metallverarbeitung oder die Siedlungsfunde von Huelva mit ihren Hinweisen auf Bronzehandwerk (sowie die Nähe zum Rio Tinto-Gebiet landeinwärts), aber auch die Beteiligung der Kupferinsel Zypern in dem sich aufbauenden und sich ausdifferenzierenden Handelsnetz des frühen 1. Jahrtausends v. Chr., das durchaus an spätbronzezeitliche Traditionen des Austausches anschließt, unterstützen diese Deutung[50].

---

45 Matthäus 1985, 124-127; 2001, 154-165, 179-188; 2009, 154-155. Bernardini und Botto 2015, 345-348.

46 Sciacca 2005, 2015. Zancani Montuoro 1970-71. Pace 2008, 81-83, 86-89, Abb. 1. Bernardini und Botto 2011, 71-73, Abb. 31, 2. Maggiani 1973. Rafanelli 2013. Bernardini und Botto 2015, 336-342, Abb. 36. Vgl. auch Fletcher 2007, 129-133.

47 de Canales Cerisola *et al*. 2004.

48 Karageorghis und Lo Schiavo 1989. Lo Schiavo 2008, 429-430, 436, Abb. 7-1 und 13. Matthäus 2009, 160-162.

49 Bernardini und Botto 2010, 2015.

50 Dies bedeutet natürlich nicht, daß einzig der Handel mit Metallen Motor der Kontakte war. Er spielte aber sicherlich eine wesentliche Rolle. Vgl. zu diesen grundsätzlichen Fragen die kritische Stellungnahme von Fletcher 2007, 125-128.

BIBLIOGRAPHIE

Artzy, M. 2006. *The Jatt Metal Hoard in Northern Canaanite/Phoenician and Cypriote Context*. Barcelona: Universidad Pompeu Fabre.

Aupert, P. 1976. „Chronique des fouilles en 1975." *BCH* 100:591-745.

Avila, R.A.J. 1983. *Bronzene Lanzen- und Pfeilspitzen in der griechischen Spätbronzezeit.* Prähistorische Bronzefunde 5,1. München: Beck.

Bartelheim, M., B. Kızılduman, U. Müllerm, E. Pernicka, und H. Tekel. 2008. „The Late Bronze Age Hoard of Kaleburnu/Galinoporni on Cyprus." *Památky Archeologické* 99:161-188.

Bartelheim, M., S. Behrendt, B.Kizilduman, U. Muller, und E. Pernicka. 2011. „Der Schatz auf dem Königshügel, Kaleburnu/Galinoporni, Zypern." In *Anatolian Metal V*, hrsg. von Ü. Yalçin, 91-110. Bochum: Dt. Bergbau Museum.

Bernardini, P., und M. Botto. 2010. „I bronzi 'fenici' della penisola italiana e della Sardegna." *RStFen* 38:17-117.

_____. 2015. „The 'Phoenician' Bronzes from the Italian Peninsula and Sardinia." In Jiménez Ávila 2015, 295-373.

Botto, M. 2007. „I rapporti fra la Sardegna e le coste medio-tirreniche." In *Etruschi, Greci, Fenici e Cartaginesi mel Mediterraneo centrale,* hrsg. von G.M. Della Fina, 75-135. Annali della Fondazione per il Museo «Claudio Faina» 14. Roma: Edizioni Quasar.

_____. 2008. „I primi contatti fra I Fenici e le popolazioni dell'Italia peninsulare." In Celestino *et al*. 2008, 123-148.

_____. 2011. „Le più antiche presenze fenicie nell'Italia meridionale." In *Fenici e Italici, Cartagine e la Magna Grecia*, hrsg. von M. Intrierei und S. Ribichieni, 157-179. *RStFen* 26. Pisa: Serra.

Brock, J.K. 1957. *Fortetsa. Early Greek Tombs near Knossos*. Cambridge: Cambridge University Press.

Catling, H. 1964. *Cypriot Bronzework in the Mycenaean World*. Oxford: Clarendon Press.

Catling, H.W., und E.A. Catling. 1980. „Objects in Bronze, Iron and Lead." In *Lefkandi*. Vol. I, *The Iron Age*, hrsg. von M.R. Popham, L.H. Sackett, und P.G. Themelis, 231-264. Athens: The British School of Archaeology at Athens.

Celestino, S., N. Rafel, und X.-L. Armada, Hrsg. 2008. *Contatto cultural entre el Mediterráneo y el Atlantico (siglos XII – VIII ane). La precolonización a debate*. Madrid: Escuela Española de Historia y Arqueología en Roma.

Courtois, J.-C. 1984. *Alasia*. Vol. III, *Les objets des niveaux stratifiés d'Enkomi*. Paris: Éditions Recherche sur les Civilisations.

Cygielman, M. 1994. „Note preliminari per una periodizzazione del Villanoviano di Vetulnia." In Gastaldi 1994, 255-292.

Cygielman, M., und L. Pagnini. 2002. „Presenze sarde a Vetulonia: alcune considerazioni." In *Etruria e Sardegna centro-settentrionale tra l'età del Bronzo Finale e l'Arcaismo*, hrsg. von O. Paoletti, 387-410. Pisa – Roma: Istituti Editoriali e Poligrafici Internazionali.

_____. 2006. *La Tomba del Tridente a Vetulonia*. Pisa – Roma: Istituti Editoriali e Poligrafici Internazionali.

De Canales Cerisola, F.G., L. Serrano Pichardo, und J. Llompart Gómez. 2004. *El emporio fenicio precolonial de Huelva (ca. 900 – 770 a.C.)*. Madrid: Biblioteca Nueva.

Dunand, M. 1954. *Fouilles de Byblos*. Tome II, *1933 – 1938*. Paris: Librairie d'Amérique et d'Orient Adrien Maisonneuve.

Fletcher, R.N. 2007. *Patterns of Imports in Iron Age Italy*. *BAR-IS* 1732. Oxford: Archaeopress.

Fugmann, E. 1958. *Hama. Fouilles et recherches 1931 – 1938*. Vol. II, 1. Kopenhagen: Nationalmuseet.

Gastaldi, P., Hrsg. 1994. *La presenza etrusca nella Campania meridionale*. Firenze: Leo S. Olschki Editore.

_____. 1998. *Pontecagnano*. Vol. II, 4, *La necropoli del Pagliarone*. Napoli: Istituto Universario Orientale.

Georgiadis, M. 2003. *The South-Eastern Aegean in the Mycenaean Period*. *BAR-IS* 1196. Oxford: Archaeopress.

Gershuny, L. 1985. *Bronze Vessels from Israel and Jordan*. Prähistorische Bronzefunde 2, 6. München: Beck.

Höckmann, O. 1980. „Lanze und Speer im spätminoischen und mykenischen Griechenland." *JRGZM* 27:13-158.

Hope Simpson, R., und J.F. Lazenby. 1973. „Notes from the Dodecanese III." *BSA* 68:127-179.

Jiménez Ávila, J., Hrsg. 2015. *Phoenician Bronzes in Mediterranean*. Madrid: Real Academia de la Historia.

Karageorghis, V. 2011. *Enkomi. the Excavations of Porphyrios Dikaios 1948-1958: Supplementary Catalogue of Finds*. Nicosia: The A.G. Leventis Foundation.

Karageorghis, V., und F. Lo Schiavo. 1989. „A West Mediterranean Obelos from Amathus." *RStFen* 17:15-30.

Karageorghis, V., und E. Raptou. 2014. *Necropoleis at Palaepaphos from the End of the Late Bronze Age to the Cypro-Archaic Period*. Nicosia: The Cyprus Institute.

Karageorghis, V., A. Kanta, und M. Kokosali, Hrsg. 2014. *Kypriaka in Crete*. Nicosia: INSTAP.

Κόλλιας, Ε. 1971. „Ἀρχαιότητες καί μνημεῖα Δωδεκανήσου.“ *ΑΔ* 26Β:534-555.
Kotsonas, A. 2008. *The Archaeology of tomb A1K1 of Orthi Petra in Eleutherna*. Rethymnon: Unversity of Crete.
Κωνσταντινόπουλος, Γ. 1973. „Νέα εὑρήματα ἐκ Ρόδου καί Ἀστυπαλαίας.“ *AAA* 6:114-124.
Lo Schiavo, F. 1981. „Osservazioni sul problema dei rapporti fra Sardegna ed Etruria in età nuragica.“ In *Etruria mineraria*, 299-314. Firenze: Leo S. Olschki Editore.
_____. 1994. „Bronzi nuragici nelle tombe della prima età del ferro di Pontecagnano.“ In Gastaldi 1994, 61-82.
_____. 2006. „I recipienti metallici della Sardegna nuragica.“ In *Studi di Protostoria in onore di Renato Peroni*, 269-287. Borgo San Lorenzo: Al Insegna del Giglio.
_____. 2008. „La metallurgia sarda: Relazioni fra Cipro, Italia e la Penisola Iberica.“ In Celestino *et al*. 2008, 417-436.
_____. 2014. „La produzione metallurgica.“ In *La Sardegna nuragica. Storia e materiali*, hrsg. von A. Moravetti, E. Alba, und L. Foddai, 93-120. Sassari: Carlo Delfino editore.
Lo Schiavo, F., E. Macnamara, und L. Vagnetti. 1985. „Late Cypriot Imports to Italy and their Influence on Local Bronzework.“ *PBSR* 53:1-71.
Loud, G. 1948. *Megiddo*. Vol. II, *Seasons of 1935-39*. Chicago: University of Chicago Press.
Maggiani, A. 1973. „Coppa fenicia da una tomba villanoviana di Vetulonia.“ *StEtr* 41:73-95.
_____. 2002. „Una brocchetta bronzea da Vetulonia.“ In Paoletti 2002, 411-418.
Matthäus, H. 1980. *Die Bronzegefäße der kretisch-mykenischen Kultur.* Prähistorische Bronzefunde 2,1. München: Beck.
_____. 1985. *Metallgefäße und Gefäßuntersätze der Bronzezeit, der geometrischen und archaischen Periode auf Cypern*. Prähistorische Bronzefunde 2,8. München: Beck.
_____. 2001. „Studies on the Interrelations of Cyprus and Italy during the 11th to 9th Centuries B.C.: A Pan-Mediterranean Perspective.“ In *Italy and Cyprus in Antiquity: 1500 – 450 BC*., hrsg. von L. Bonfante und V. Karageorghis, 153-214. Nicosia: The Costakis and Leto Severis Foundation.
_____. 2008. „Die Levante, Kreta und Sardinien – Kulturkontakte des späten 2. und frühen 1. Jahrtausends v. Chr.“ In *Durch die Zeiten... Festschrift für Albrecht Jockenhövel*, hrsg. von F. Verse und B. Knoche, 211-219. Rahden/Westf.: Leidorf.
_____. 2009. „Zeitenwenden im Mittelmeergebiet: Kunst und Kultur Zyperns zwischen 1100 und 750 v. Chr.“ In *Zypern – Insel im Schnittpunkt interkultureller Kontakte*, hrsg. von R. Bol, S. Rogge, und K. Kleibl, 139-190. Münster – New York – Munich: Waxmann.
_____. 2014a. „Ugarit, Zypern und die Ägäis.“ *UgaritF* 45:413-472.
_____. 2014b. „Metal Finds from the ‘Royal Cemetery’ of Tamassos.“ In *Cypriote Antiquities in Berlin in the Focus of New Research*, hrsg. von V. Karageorghis, E. Poyiadji-Richter, und S. Rogge, 103-135. Münster – New York: Waxmann.
_____. 2014c. „Ägypten und die Ägäis am Beginn des 2. Jahrtausends v. Chr.“ In *Munus amicitiae. Norbert Oettinger a collegis et amicis dicatu,* hrsg. von H.C. Melchert, E. Ricken, und T. Steer, 181-214. Ann Arbor – New York: Beech Stave Press.
Mountjoy, P.A. 1999. *Regional Mycenaean Pottery*. Vol. II. Rahden/Westf.: Leidorf.
Pace, R. 2008. „Orientalia a Francavilla Marittima.“ In *Fenici e Italici, Cartagini e la Magna Grecia*, hrsg. von M. Intrieri und S. Ribichini, 81-107. *RStFen* 36. Pisa: Serra.
Pilides, D., und N. Papadimitriou, Hrsg. 2012. *Ancient Cyprus: cultures in dialogue*. Nicosia: Department of Antiquities.
Popham, M.R., und I.S. Lemos. 1996. *Lefkandi*. Vol. III, *The Toumba Cemetery. Plates.* London: The British School at Athens.
Pritchard, J.B. 1980. *The Cemetery at Tell es-Sa'idiyeh, Jordan*. Philadelphia: University Museum.
Radwan, A. 1983. *Die Kupfer- und Bronzegefäße Ägyptens*. Prähistorische Bronzefunde 2, 2. München: Beck.
Rafanelli, S., Hrsg. 2013. *Vetulonia, Potecagnano e Capua. Vite parallele di tre città etrusche*. Siena: Monteriggioni.
Raptou, E. 2012. „Cauldron.“ In Pilides und Papadimitriou 2012, 140.
Riis, P.J., und M.-L. Buhl. 1990. *Hama*. Vol. II, 2, *Les objets de la période dite syro-hittite (Âge du Fer)*. Kopenhagen: Nationalmuseet.
Sciacca, F. 2005. *Patere baccellate in bronzo.* Roma: L'Erma di Bretschneider.
_____. 2015. „Patere baccellate fenicie.“ In Jiménez Ávila 2015, 91-118.
Stampolidis, N.C. 2004. *Eleutherna: Polis – Acropolis – Necropolis*. Athens: Museum of Cycladic Art.
_____. 2011. „Eleutherna and the Idaean Cave.“ In *Identità culturale, etnicità, processi di trasformazione a*

Creta, hrsg. von G. Rizza, 395-420. Catania: Consiglio Nazionale delle Ricerche.

_____, Hrsg. 2003. *Ploes... Sea Routes... From Sidon to Huelva*. Athens: Museum of Cycladic Art.

Stampolidis, N.C., und A. Karetsou, Hrsg. 1998. *Eastern Mediterranean . Cyprus - Dodecanese - Crete . 16th - 6th cent. B.C.* Herakleion: University of Crete.

Steinmann, B.F. 2012. *Die Waffengräber der ägäischen Bronzezeit.* Wiesbaden: Harrassowitz.

Strøm, I. 1991. „Il ruolo del commercio fenicio del Villanoviano in Etruria. Un'ipotesi." In *Atti del II Congresso Internazionale di Studi Fenici e Punici*, Bd. I, 323-331. Roma: Consiglio Nazionale delle Ricerche.

Ugas, G., und L. Usai. 1987. „Nuovi scavi nel santuario nuragico di S. Anastasia di Sardara." In *La Sardegna nel Mediterraneo tra il secondo e il primo millennio a. C. Atti del II convegno di studi «Un millennio di relazioni fra la Sardegna e I paesi del Mediterraneo», Selargius – Cagliari 1986*, 167-218. Cagliari: Provincia di Cagliari.

Weber, C. 1996. *Die Rasiermesser in Südosteuropa*. Prähistorische Bronzefunde 8,5. Stuttgart: Franz Steiner Verlag.

Wesse, A. 1990. *Die Ärmchenbeile der Alten Welt*. Bonn: Habelt.

Zancani Montuoro, P. 1970-71. „Necropoli di Macchiabete. Coppa di bronzo sbalzata." *AttiMGrecia* 11-12:9-33.

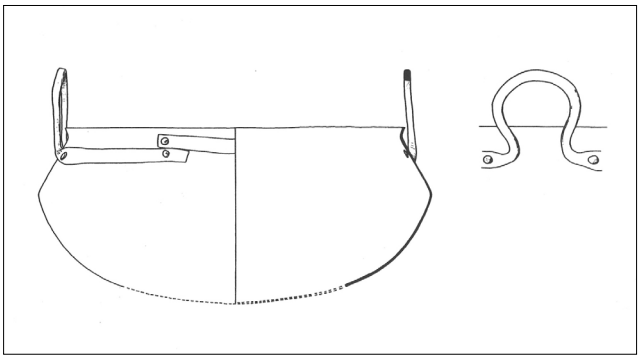

Abb. 1. Tell es-Sa'idiyeh, Grab 101. Bronzener Knickwandkessel mit Schlaufenhenkeln.

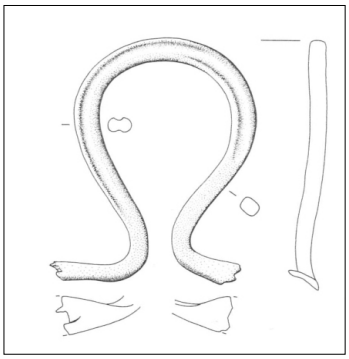

Abb. 2. Enkomi (?), Stylianou-Hort. Bronzener Kesselhenkel.

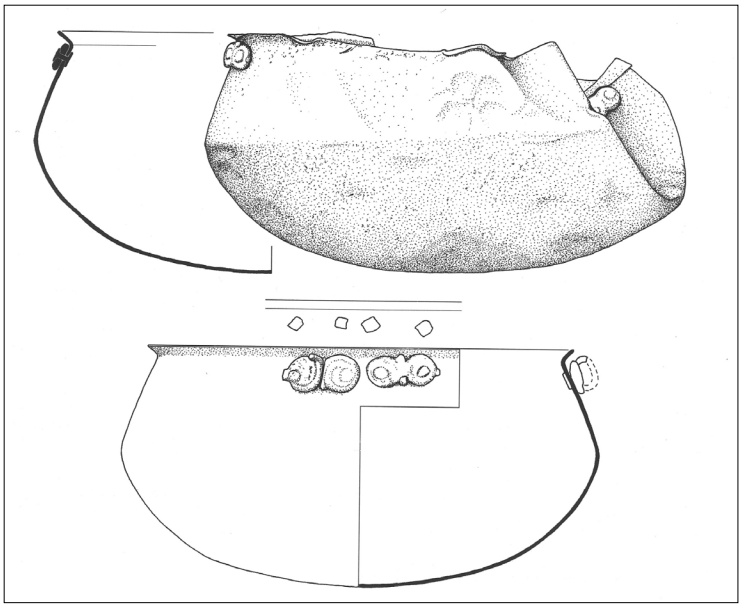

Abb. 3. Jatt. Bronzener Knickwandkessel mit Spiralattaschen.

Abb. 4. Eleutherna, Orthi Petra Nekropole, Grab A1K1. Bronzener Knickwandkessel mit Dreiecksattaschen (mit freundlicher Genehmigung von Prof. N. Stampolidis).

Abb. 5. Prinias, Siderospilia Nekropole, Trincea XVIII (ohne Grabkontext). – Fragment eines bronzenen Knickwandkessels mit Dreiecksattaschen.

Abb. 6. Palaepaphos/Kouklia; Plakes Nekropole, Grab 144. Bronzener Knickwandkessel mit Spiralattasche.

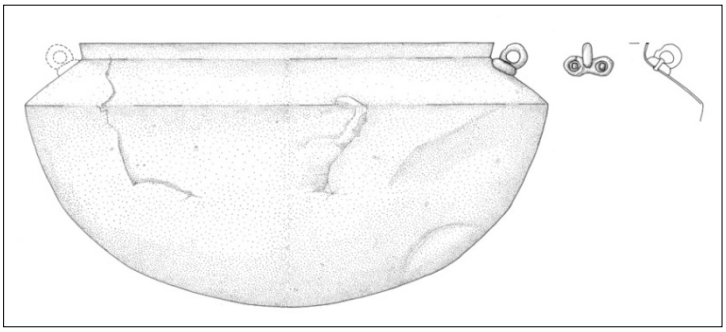

Abb. 7. Zeichnung des Kessels Abb. 6.

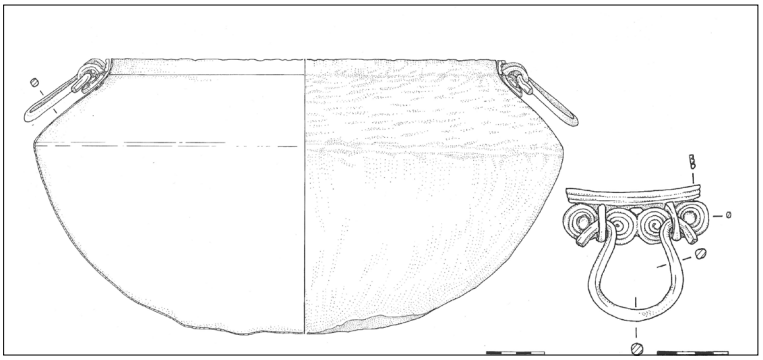

Abb. 8. Cala Gonone, Dorgali (Prov. Nuoro). Bronzener Knickwandkessel mit Spiralattaschen und Schwinghenkeln.

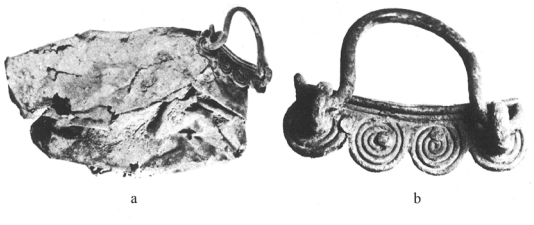

Abb. 9. Bologna, San Francesco, Depot. – a) Bronzener Knickwandkessel mit Spiralattaschen, b) Attasche.

Abb. 10. Enkomi, Depot 1458 (1966). Attasche mit Dekor aus konzentrischen Kreisen.

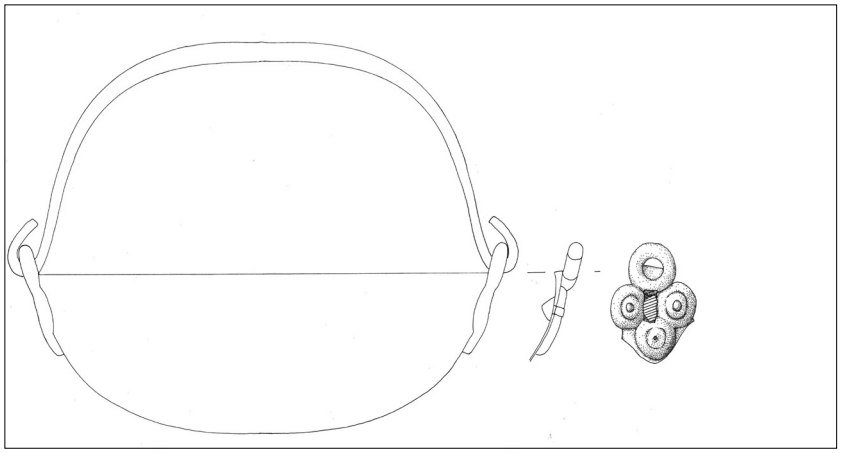

Abb. 11. Enkomi, Depot 1458 (1966). Versuchsweise Rekonstruktion der Schale (Abb. 10) mit Spiralattasche und Bügelhenkel.

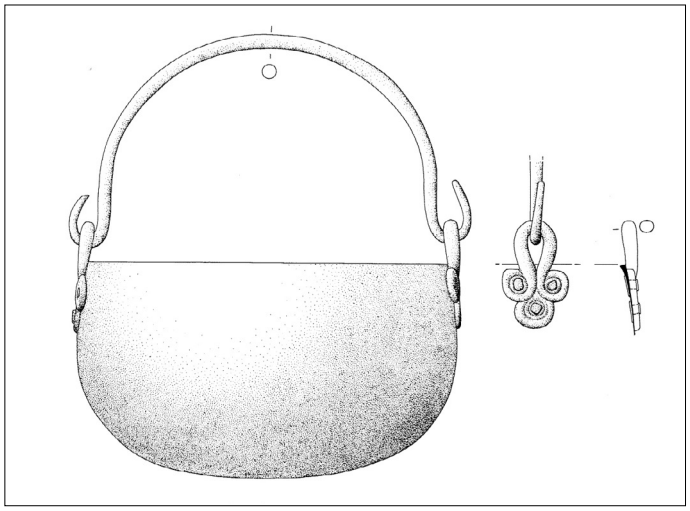

Abb. 12. Ugarit. Bronzene Situla mit Spiralattaschen und Bügelhenkel.

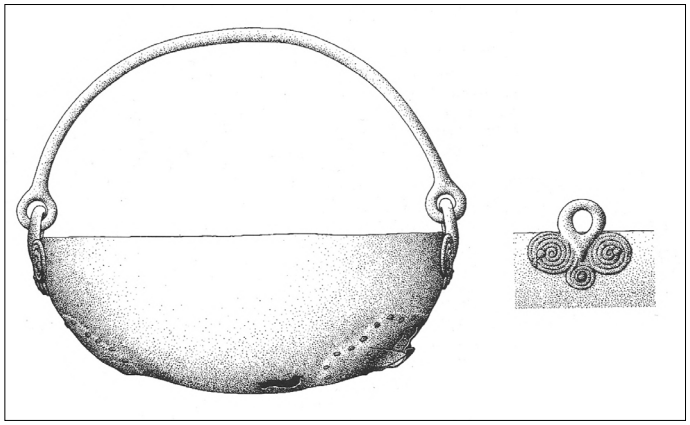

Abb. 13. Sardara, Sant'Anastasia, Depot in nuraghen-zeitlicher Siedlung. Schale mit Spiralattaschen und Bügelhenkel.

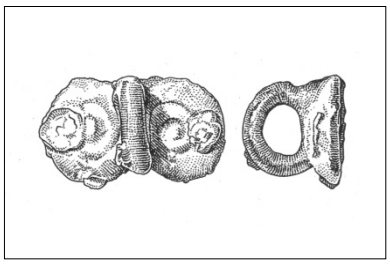

Abb. 14. Contigliano Piediluco, Depot.
Bronzene Attasche mit Spiraldekor.

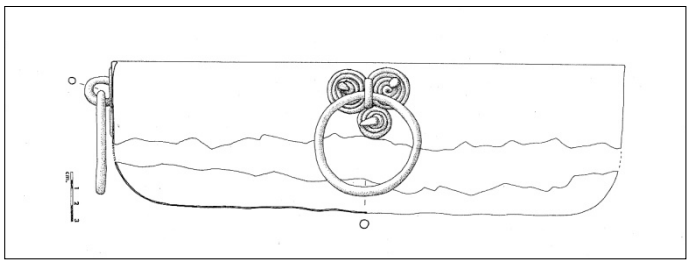

Abb. 15. Oliena, Grotta Su Bendicheddu (Prov. Nuoro).
Bronzenes Becken mit Spiralattaschen.

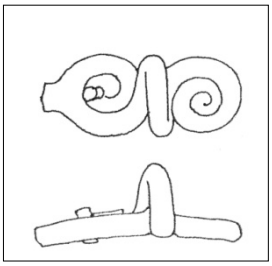

Abb. 16. Hama.
Bronzene Spiralattasche.

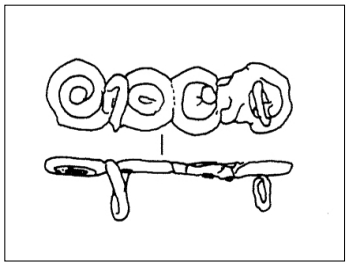

Abb. 17. Byblos.
Bronzene Spiralattasche.

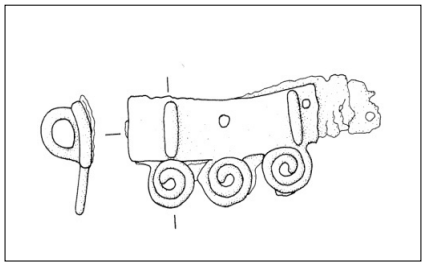

Abb. 18. Nuragus, Forraxi Nioi (Prov. Nuoro).
Bronzene Spiralattasche.

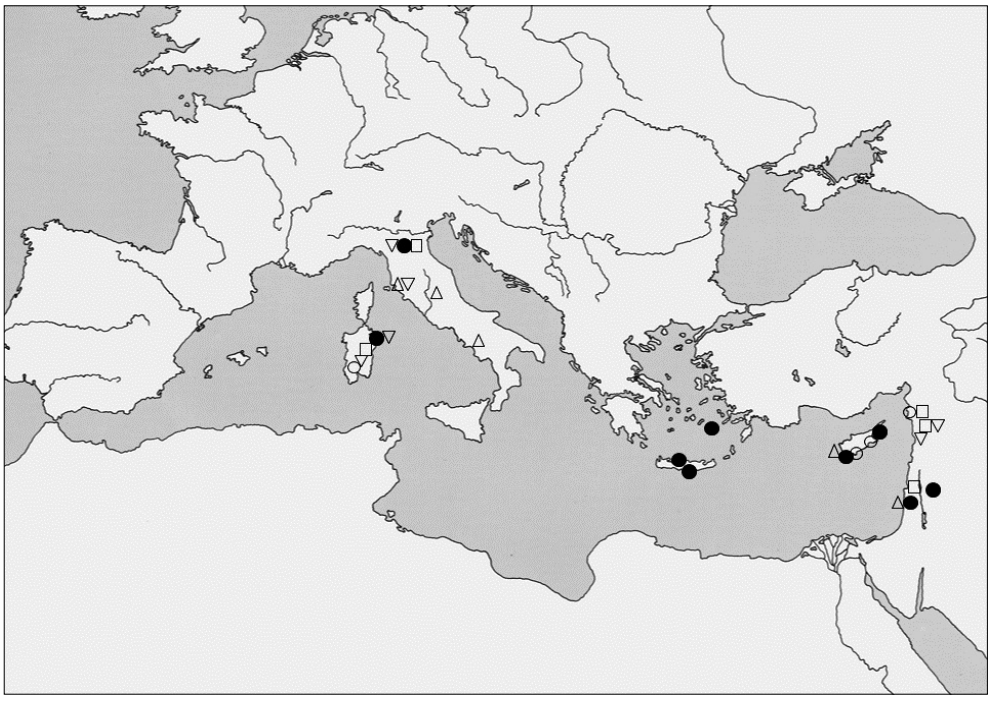

Abb. 19. Verbreitung von Knickwandkesseln und Spiralattaschen im Mittelmeergebiet und im Vorderen Orient. Gefüllte Kreise: Knickwandkessel, offene Kreise: Spiralattaschen der Variante a, stehende Dreiecke: Spiralattaschen der Variante b, Quadrate: Spiralattaschen der Variante c, hängende Dreiecke: Spiralattaschen der Variante d.

Divine images of Artemis at Ephesos

Ulrike Muss

ZUSAMMENFASSUNG: GÖTTERBILDER DER ARTEMIS IN EPHESOS

In dem folgenden Beitrag werden Evidenzen zu Darstellungen von Göttinnen aus dem Artemision von Ephesos vorgestellt. Sie beginnen mit dem Bild einer Göttin aus Ton für die späte Bronzezeit und reichen über Götterbilder, einige von ihnen waren Xoana, der geometrischen und archaischen Zeit bis zum Bild der Artemis Ephesia.
Erwähnt werden auch einige derjenigen Bilder von Göttinnen, die im Kontext verschiedener kleinerer Kultplätze gefunden wurden und die eine bedeutende Rolle bei der Formation der Kulte der frühen Eisenzeit im Artemision spielen, ein Vorgang, der mit der Errichtung des ersten monumentalen Tempels um die Mitte des 6. Jhs. v. Chr. und der Nachricht von einem Xoanon des Endoios zu Ende geht. Während alle diese Bilder kleinformatige sind, wird das aus römischer Zeit bekannte Kultbild der Artemis lebensgroß wiedergegeben. Durch seinen Kultnamen ‚Artemis Ephesiȧ ist es mit der Stadt Ephesos verbunden. Die meisten der vielen Marmorkopien gehören in die mittlere Kaiserzeit an und zeigen die charakteristischen sog. Brüste, über deren Bedeutung bis heute diskutiert wird.

Pausanias records that the cult of Artemis of Ephesos predates the Ionian migration, but he does not speculate on her original identity[1]. The antiquity of the cult in the Artemision is emphasized by its association with the Amazons who founded the cult and set up the first image according to different authors[2]. After Pausanias, the Amazons visited the sanctuary and sacrificed at the sanctuary three times and settled down in the vicinity. Callimachus writes of how the Amazons were actually the founders of the cult; they set up an image of the goddess under an oak tree and performed a war-dance around it, where later a sanctuary was built. The Amazons' legendary role in setting up the worship of Artemis at Ephesos points to her antiquity and identity as an Anatolian goddess.

The most distinctive aspect of Artemis is her image, so here I try to follow the divine images of Artemis from the Bronze Age to Roman Times.

The story of Artemis at Ephesos and her cult seems to begin in the Bronze Age. Sarah Morris has pointed out that Mycenaean Greek Tablets in Linear B script from the Palace of Pylos in the southwest Peloponnese offer indirect evidence for a "Great Goddess" in western Asia Minor, in the thirteenth century. A large number of these tablets mention the name or title *po-ti-ni-ja a-si-wi-ja* (Fr. 1206). In the Bronze Age, this word also points to an area of western Anatolia known in Hittite terminology as *Assuwa.* It seems therefore that the area of Ionia in western Anatolia was evidently known to both Mycenaeans and Hittites as "As(si)w(i)a", ancestor of Asia, and associated in the Greek world with a major female deity[3]. We have not only evidence for the prehistoric origins of a cult but also for the city of Ephesos[4]. The city of Apaša in Hittite texts was the capital of Arzawa and located near the coast. A "citadel" can most probably be

1 Paus. 7.2.6-8.
2 Callimachus, *Hymnus in Dianam* 3.237-245. Paus. 4.31.8 and 7.2.4. Citing Pindar: Strab. 14.1.21.
3 Morris 2001a, 423ff.; 2001b, 135ff.
4 Forstenpointner *et al*. 2008.

located at Ayasoluk hill at Ephesos, where Middle and Late Bronze Age pottery has been found along with remains of a settlement[5]. With Hittite objects reported from Ephesos[6] and Bronze Age objects from the Artemision –pottery and terracottas[7]– it becomes plausible to imagine a Bronze Age cult at the site of the later Artemis Temple and a settlement at Ayasoluk hill. In this context, it is interesting that the oldest archaeological evidence for a divine image is preserved in the Artemision with a terracotta head and a fragment of a waist originally belonging to a 60 cm. high statue of the type of a Late Bronze Age "Goddess with upraised arms" (fig. 1)[8]. This is a type of figurine which has not been identified in Anatolia so far. The narrow carinated waist –represented by three joined fragments– is the essential feature, which proves that this type existed in the Artemision. This kind of figurines were popular dedications at most major sanctuaries during the final stage of the Late Bronze Age. The attitudes of humans against such figures are not known, but as the upraised or widespread arms of these figures show gestures of epiphany and adoration it can therefore be difficult to distinguish between deities and mortal worshippers. As E. French has suggested these figurines may therefore carry a double meaning serving to remind the viewer of his or her dual role as both worshipper and someone under the protection of the deity worshipped[9]. Together with a Late Bronze Age context of pottery found under the cella of a small peripteros temple of geometric date in the Artemision this allows us to suggest that the area of the later Artemision was used as a cult place already at that time[10]. If the greater amount of Early Iron Age representations of cattle –all solid handmade pieces made out of local clay and found in a Protogeometric deposit– have been dedicated as a zoomorphic conception of a god or goddess with an individual symbolic meaning has to remain an open question[11].

In the 8/7th century B.C. evidence for a divine image in the Artemision exists with jewellery for a xoanon which stood on a base inside a small peripteros temple occupying the area of the courtyard of the later big marble temple (fig. 2). The peripteros which had several building phases had a colonnade of 4 x 8 columns and a rectangular base with six columns, which perhaps supported a baldachino[12]. Especially north of this rectangular foundation jewellery pieces have been found which consist of beads, scarabs, bronze fibulae and other items made of fayence[13]. Prominent are about 600 amber objects: beads of various shapes, dividers and objects which show multiple drillings and holes[14]. These are pendants, resembling multi-seed fruits, like poppies and pomegranates; z- form figures, which seem to mean water fowl and objects with annular decoration on prismatic-triangular bodies or on cylindrical forms as well as two heads which also show multiple drillings and holes (fig. 3)[15]. While the beads and pendants belong to necklaces and collars, the objects which display numerous and different drill holes can be reconstructed as stemming from a generously scaled, interlinked festoon of jewellery as a decorative ensemble –a network– connected to the clothes – the ritual dress, the belt and perhaps also the hear dress of the divine image (fig. 4)[16]. The appearance of such a divine

5 Büyükkolancı 2000, 2007.
6 Morris 2001a. Muss 2001a.
7 Forstenpointner *et al*. 2008.
8 Muss 2001a; 2007b, 174f. for the contexts and interpretation. Compare also Muss 2004.
9 French 1971, 1981.
10 Kerschner 2003. Forstenpointner *et al*. 2008, 33, 38-40.
11 Muss 2007b, esp. 179f.
12 Bammer 1990.
13 Bammer and Muss 1996, esp. 73ff. Klebinder-Gauß 2007. Hölbl 2008.
14 Bammer 1988, 1990, 1991-92. Muss 2007c.
15 Bammer and Muss 2014, 43.
16 Bammer 1990, 1991a, 1991b. Muss 2008a, 95ff. Bammer and Muss 2014, esp. 49-54.

image certainly can be compared with that of statues or icons of Mary, which were given a new costume not only on the occasion of specific festivals, but were also provided with piles of votives by the faithful. Most of the amber objects originate from a Late Geometric – Early Archaic context, but only few criteria can be extracted which speak to their genesis from this period. Amber is a material which was particularly popular in the 2nd millennium B.C.[17] and the beads of disc form and flat biconic types have been found particularly in Mycenae whereas the two amber heads formally and stylistically belong to the art of the mid-8th century B.C. from the island of Crete[18].

Late sources provide evidence not only for the changing of the jewellery and clothing of the Ephesian Artemis, but also mention a "jeweller" or "decorator" (kosmitira) whose duty was to dress the cult image and to apply the jewellery to it[19]. The evidence concerning the role of divine images in early cult practices (8th to 6th century B.C.) is scattered in epigraphical, literary and archaeological evidence[20]. It is clear however that these divine images or as they are often called "cult images" or "cult statues" had a primary role in the religious activities associated with the cult and that anthropomorphic cult images as the earthy manifestations of deities were the focal point at cult functions, especially for prayer, sacrifice and procession[21]. In addition, the ritual dressing of cult images was a widespread practice and relates principally but not exclusively to early cult images, especially wooden ones. There is information concerning the bathing and feeding of the cult images[22] and for the Artemision we have late evidence for a festival which was called "Daitis" during which the image was carried to the beach and underwent a ritual washing[23].

Among the first representations of goddesses in the Artemision dating to the Archaic period are those showing a goddess as Potnia Theron[24]. They consist of gold and ivory plaques dating to the 7th century B.C. The golden ones show a standing figure between two rampant lions (fig. 5), the ivory plaque shows a goddess grasping the lions at the tail[25]. These representations can be recognized as divine images through the connection between anthropomorphic figure and animal. From the first half of the 6th century B.C. we know a record which perhaps gives the first name of a goddess venerated in the Artemision. A lead plaque found in the Artemision perhaps preserves the title "Despoini Ephesia"[26]. This is interesting in the respect that a likely survivor of the title "Potnia" in classical Greek is the related term Despoina[27].

Other representations of goddesses dating to the 2nd half of the 7th and first half of the 6th century B.C.[28] originating from the Artemision belong to several little shrines and cult places which existed before the first big marble temple had been built around 560 B.C.

---

17 The Mycenaean era is the main period for amber. Thousands of beads originate from the Grave Circles at Mycenae and from other sites in the Peloponnese. For the dating and the comparisons for the Ephesian amber objects see Bammer and Muss 2014, 65-67, 68-69.

18 Bammer and Muss 2014, 65-67.

19 Engelmann 2001.

20 Romano 1980, 1988.

21 Mylonopoulos 2010.

22 Here the fullest epigraphical documentation for such practices exists for an early image of Hera at Samos, Athena Polias at Athens and Artemis at Brauron in Attica; these have been the focus of discussion. Romano1980; 1988, 128-133.

23 Muss 1994, 46ff. Lesser 2005-06.

24 Muss 2008c.

25 This gives the aspect of the goddess titled "like a lion" in the *Iliad* (21.483). Muss 2007b, 181f.; 2008c.

26 Hogarth 1908. Morris 2001a. Muss 2005.

27 Feminine equivalent of Despotis. Trümpy 2001. Muss 2016.

28 Muss 1999.

At least some of them have been dedicated before the xoanon in the peripteros was destroyed by flooding at the end of the 7th century B.C[29]. These small sized statuettes made out of gold (fig. 6), silver, bronze[30], terracotta and ivory (fig. 7)[31] give different pictures of a goddess in the type of the archaic kore, with attributes (like for example falcons) or without attributes and figurines in an "oriental" dress wearing a polos like head dress (fig. 8)[32]. They are accompanied by some rare representations of naked goddesses (fig. 9)[33]. None of these figurines copies the image in the peripteros. Three faces[34], an arm and an eye made out of ivory and coming from the same contexts in the Archaic sanctuary can be interpreted as belonging to anthropomorphic composite statues of sizes between 75 cm and life size statues of about 1.5 m.[35] The appearance of these composite statues which had to be dressed and probably also to be washed and feeded during procession reminds of Near Eastern and Egyptian ritual and it is most probable that the impetus for most of these practices came to Greece and Ionia by the 8th century B.C. through contacts with the East[36]. If these figures show an influence from the xoanon, which was the "official" cult image according to its place in the peripteros until the end of the 7th century B.C., has to remain an open question. This would be very rare evidence because votive figurines "copying" a temple image are not known to have been dedicated during the Geometric and Archaic periods. For the Artemision it is important to note that all these evidence points to a pluralism in cult practice in the 7th/6th century B.C. Whereas the xoanon was carried to the sea and washed and dressed during the festivals in an "official" ritual, the role of the other divine images during the religious ceremonies remains unknown. The peripteros with the xoanon has been destroyed by flooding at the end of the 7th century B.C. and the cult places, where the statuettes and the fragments from the composite statues had been found, were abandoned or overbuilt by the first huge marble temple –associated with its donor, the Lydian king Croesus– around the middle of the 6th century B.C. The erection of this monumental building and the closing of the cult places clearly marks the end of the formation of an Iron Age cult at Ephesos.

In the 6th century- according to Pliny[37] – the Athenian sculptor Endoios carved a new cult statue. Endoios' work is known from Athens and elsewhere. He seems to have been active in the second half of the 6th century B.C. This may indicate that the new statue was made to accompany the so-called Croesus temple. From the statue of Endoios however no archaeological remains are known but it seems possible that his statue –mentioned as a xoanon– replaced the older destroyed one[38].

The statue of Artemis which was the ultimate cult focus for various activities in the sanctuary over the centuries has not survived. We know copies in stone and other materials, which range from large scale marble copies via small bronze or terracotta statuettes to representa-

29 Muss 1999, 2007a.

30 Klebinder-Gauß 2007, 2008.

31 Muss 1999, 2008b, 104-105.

32 Muss 2007a, 2008c.

33 Muss 2007a, 2008c.

34 Muss 2004 excluding one of the heads by dating into the LBA.

35 Radner (2001) tries to prove that with these fragments there is early evidence for the iconographic type of the later Artemis Ephesia. Muss 2018.

36 The rich contemporary sources from the Near East –archaeologically and literary– are brought into play, in order to discover the significance of these statues and the cult practice in the sanctuary. In this context, representations of statues of gods on Neo Assyrian reliefs of the late 8th and early 7th centuries BCE are of particular significance. Radner 2001, 244-261.

37 Plin., *Nat. Hist*. 16.79.213-215.

38 Muss 2018.

tions on gems and coins. They allow to make some sense of the appearance of the original cult image. The statue originally was a xoanon made of wood, with only face, hands and feet visible to the viewer. In some copies the blackened colour of the original's wooden head and extremities is apparent[39]. Beginning in the Hellenistic period, it is primarily known from the Roman mid-imperial period. Numismatic images reproduce the temple and this well-known image of Artemis. This statue stood until the end of cult practices in the 5th century B.C. in a naiskos in the temple's courtyard. In the last decades, quite a lot of interpretations have been proposed for the meaning of the statue of Artemis Ephesia. Many elements of the costume and jewellery of these statues, for example her headdress, can be traced back to old Anatolian predecessors and many of the copies in stone of Artemis Ephesia are shown wearing a polos, which takes the form of a crown with turreted walls like those of a city. Artemis is therefore represented as a protective deity of her city, as in fact she was viewed by the inhabitants as Herodotus reported[40]. All statues known from Ephesos and housed in the Ephesos Museum in Selçuk originate from the Prytaneion and belong to the 2nd century A.D.; the so called "Beautiful Artemis" represents the technically highest quality version (fig. 10)[41]. Remains of the gilding are preserved on the skin, the hair and parts of the clothing; apparently, the statue was once completely gilded. This life size representation is flanked by two small deer. The basket-shaped forms next to the deer represent the termination of the fillets of wool that once hung down from the wrists of the goddess. The goddess wears a long-sleeved garment which reaches down to the ground; however, it is almost completely covered by elements of costume and jewellery, in particular by an apron-like garment, which is only open at the back and is known in modern archaeological terminology as the "ependytes" (over-garment). On the original statue, this was made of gold sheet. On the garment, triad groups with the foreparts of various animals and mythological animals –lions, lion-griffins, eagle griffins, hinds, and oxen– appear in the middle, plastically modelled almost in the round. In the zones at this side, female figures growing out of acanthus leaves, as well as bees, are represented in lower relief. Appearing in a heraldic form on coins, bees symbolize the city of Ephesos. Hanging over the lower area of the upper torso are three to four rows of so called "breasts". Above these, on a smooth background, appear nine signs of the zodiac: from left to right: Pisces, Aquarius, Capricorn, Sagittarius, Scorpion, Libra, Virgo, Leo and Cancer. Above a garland of flowers, four female forms are visible, similar to the goddess of victory, Nike, or the Roman Victory. On both sides of the head of Artemis, a cloth extends to the back of the head in the form of a veil. The front of this cloth is decorated with lion- and eagle griffins. Earrings in the form of buds or seed-pods hang from her ears. The large crescent moon lying over her shoulders is invisible to the viewers from the front; this detail, which is unusual for representations of Artemis Ephesia, indicates that the association between Artemis and the moon goddess Selene was also applied to this goddess. A connection with the moon can already be seen with archaic representations of crescent moons made out of gold, found at different places in the Artemision[42]. The costume which the stone copies wear resembles a dress decorated with gold sheets. In fact, from the Archaic period more than 500 little sheets of gold –so called appliqués– perforated at the edges, have been found in the Artemision. They belonged to precious garments which had been given to the goddess or belonged to the garments of divine images. Xenophon, a writer of the 5th

39 Fleischer 1973. For the epigraphical distribution of testimonia for Artemis Ephesia outside Ephesos see Oster 2006.

40 Hdt. 1.26. Morris 2001b.

41 Fleischer 2008.

42 Pülz 2009, 139ff., fig. 10 (colour), 166, 167. Hogarth 1908, pl. VII.

century B.C., lets us know about a golden xoanon[43]. Individual motifs, for example the image of the bee, displayed in the rectangular fields of the drapery of the stone copies, attest to the inheritance of prehistoric Anatolia. The bee, which appears on the costume of Artemis Ephesia and is also represented on the small finds from the archaic sanctuary, is a long-lived motif on Ephesian coins. In old Anatolian mythology, in particular in the Telepinu myth related on the tablets from Boğazköy, the bee plays an important role, which it maintained in the cult and costume of Artemis Ephesia[44]. Bees were considered as symbols of reincarnation, just as they symbolized purity, activity and in particular fertility. The priestesses of Artemis of Ephesus were called Melissai[45]. The main debate about the image of the Ephesian Artemis has revolved around the interpretation of her "breasts". It is first in the Christian period that writers call the Ephesian Artemis *multimammae* ("many breasted")[46]. Most scholars now agree that the ovoid forms covering the front of the goddess do not represent breasts but are part of her costume. The above mentioned amber pendants ending in "heads" and representing multiple seeds like pomegranates or poppies give the question if they are a key to the understanding of the later Artemis Ephesia for their resemblance with the "breasts"[47]. A 4th century B.C. relief of Zeus of Labraunda - found in Tegea on the Peloponnese – is valuable in understanding that the objects covering the chest area are definitely not breasts[48]. Explanations are numerous: most discussed was the proposal of G. Seiterle, who suggested to interpret the so-called breasts as bull's testicles[49], whereas a more recent one by S. Morris connects them with the prehistory of the goddess and interprets them as an ancient form of *aegis,* called a kurša, which is a prehistoric cult symbol, meaning fertility and power, made out of animal skin[50].

It is at the beginning of the 5th century A.D. that the statue of Artemis was robbed of its jewellery and allowed to be burned by John Chrysostomos[51]. This event cannot be confirmed historically, but the tradition suggests at the very least, that at the beginning of the 5th century the cessation of cult practices in the Temple of Artemis took place.

BIBLIOGRAPHY

Bammer, A. 1988. "Neue Grabungen in der Zentralbasis des Artemisions von Ephesos." *ÖJhBeibl* 58:1-31.

_____. 1990. "A Peripteros of the Geometric Period in the Artemision of Ephesus." *AnatSt* 40:137-160.

_____. 1991a. "Les sanctuaires archaiques de l'Artemision d'Ephèse." In *L'espace sacrificiel dans les civilisations méditerranéennes de l'antiquité. Actes du colloque, Lyon 1988*, edited by R. Etienne, 127-130. Lyon: Bibliothèque Salomon-Reinach, Université Lumière-Lyon 2.

_____. 1991b. "Les sanctuaire des VIIe et VIIe siècles à l'Artemision d'Ephèse." *RA* 1:63-83.

_____. 1991-92. "Fouilles à l'Artemision d'Ephèse (Périodes géometriques et archäiques): Nouvelles Donées." *RA*:187-199.

Bammer, A., and U. Muss. 1996. *Das Artemision von Ephesos in archaischer und klassischer Zeit.* Mainz: Phillip von Zabern.

_____. 2014. *Bernstein für die Göttin. Anodos* Suppl. 6. Trnava: Filozofická fakulta Trnavskej univerzity.

Burkert, W. 1999. "Die Artemis der Epheser: Wirkungsmacht und Gestalt einer Großen Göttin." In Österreichisches Archäologisches Institut 1999, 59-70.

43 Xen., *Anab*. 5.3.12.
44 Morris 2001a. Pülz 2001; 2005; 2009.
45 Muss 1994.
46 Minuc., *Oct*. 22.
47 Bammer 1990. Morris 2001b, 142.
48 Fleischer 1973.
49 Seiterle 1979. Burkert 1999. Lesser 2005-06.
50 Seiterle 1979. Morris 2001a and 2008.
51 Procopius, *Oratio* 20. Kukula 1906, 237-282, esp. 269, no. 405.

Büyükkolancı, M. 2000. “Excavations on the Aysoluk Hill in Selçuk/Turkey.” In *Die Ägäis und das westliche Mittelmeer: Beziehungen und Wechselwirkungen 8. bis 5. Jh. v. Chr*., edited by F. Krinzinger, 39-43. Vienna: Österreichische Akademie der Wissenschaften.

_____. 2007. “Apaša, das alte Ephesos und Ayasoluk.” In Cobet *et al*. 2007, 21-26.

Cobet, J., V. v. Graeve, W.-D. Niemeier, and K. Zimmermann, eds. 2007. *Frühes Ionien. Eine Bestandsaufnahme.* Milesische Forschungen 5. Mainz: Philipp von Zabern.

Engelmann, E. 2001. “Inschriften und Heiligtum.” In Muss 2001, 33-44.

Fleischer, R. 1973. *Artemis Ephesia und andere verwandte Kultstatuen aus Anatolien und Syrien. ÉPRO* 35. Leiden: Brill.

_____. 2008. “Die Kultstatue der Artemis Ephesia und andere verwandte Götterbilder.” In Seipel 2008, 25-42.

Forstenpointner, G., M. Kerschner, and U. Muss. 2008. “Das Artemision in der späten Bronzezeit und frühen Eisenzeit.” In Muss 2008, 33-46.

French, E.B. 1971. “The development of Mycenaean terracotta figurines.” *BSA* 66:101-187.

_____. 1981. “Mycenaean figures and figurines: Their typology and function.” In *Sanctuaries and Cults in the Aegean Bronze Age: Proceedings of the First International Symposium at the Swedish Institute at Athens, 12 – 13 May 1980*, edited by R. Hägg and N. Marinatos, 173-178. Stockholm: Svenska Institutet i Athen.

Hägg, R., and R. Laffineur, eds. 2001. *Potnia: deities and Religion in the Aegean Bronze Age: Proceedings of the 8th International Aegean Conference, Göteborg University, 12-15 April 2000. Aegaeum* 22. Liège: Université de Liège.

Hogarth, D.G. 1908. *Excavations at Ephesus: The Archaic Artemisia*. Vol. 1. London: British Museum.

Hölbl, G. 2008. “Ägyptisches Kulturgut im archaischen Artemision.” In Muss 2008, 209-222.

Kerschner, M. 2003. “Zum Kult im früheisenzeitlichen Ephesos. Interpretation eines protogeometrischen Fundkomplexes aus dem Artemisheiligtum.” In *Griechische Keramik im kulturellen Kontext: Akten des Internationalen Vasen-Symposions in Kiel 2001*, edited by B. Schmaltz and M. Söldner, 246-250. Münster: Scriptorium.

Klebinder-Gauß, G. 2007. *Bronzefunde aus dem Artemision von Ephesos. Forschungen in Ephesos* 12 (3). Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.

_____. 2008. “Weihegaben aus Bronze.” In Muss 2008, 149-156.

Kukula, R.C. 1906. “Literarische Zeugnisse über den Artemistempel in Ephesos.” In *Forschungen in Ephesos* 1, 237-277. Wien: Alfred Hölder.

Lesser, R. 2005-06. “The Nature of Artemis Ephesia.” *Hirundo* 4:43-54.

Morris, S. 2001a. “Potnia Aswiya: Anatolian contributions to Greek religion.” In Hägg and Laffineur 2001, 423-434.

_____. 2001b. “The Prehistoric Background of Artemis Ephesia: A Solution to the Enigma of her ‘Breasts’.” In Muss 2001, 135-152.

_____. 2008. “Zur Vorgeschichte der Artemis Ephesia”. In Muss 2008, 57-62.

Muss, U. 1994. *Die Bauplastik des archaischen Artemisions von Ephesos*. Wien: Eigenverlag des Österreichischen Archäologischen Instituts.

_____. 1999. “Zur Dialektik von Kultstatue und Statuetten im Artemision von Ephesos.” In Österreichisches Archäologisches Institut 1999, 597-603.

_____. 2001a. “Vom Mythos zur Archäologie eines Heiligtums. Ein bronzezeitlicher Kopf aus dem Artemision von Ephesos." In Muss 2001, 153-168.

_____. 2004. “Zu einem bronzezeitlichen Elfenbeinkopf aus dem Artemision von Ephesos.” In *Anadolo’da Doğdu. Festschrift für Fahri Işık*, edited by T. Korkut, 505-512. Istanbul: Ege Yayınları.

_____. 2005. “Early Cults at Ephesus and their relation to the Mycenaean and Ionian Migration.” In *Third International Congress on Ancient Helike and Aigialeia, Archaeological Sites in Geologically Active Regions, Helike III*, edited by D. Katsonopoulou, S. Soter, and I. Koukouvelas, 165-175. Athens: The Helike Society.

_____. 2007a. “Kleinplastik aus dem Artemision von Ephesos.” In Cobet *et al*. 2007, 211-220.

_____. 2007b. “Late Bronze Age and Early Iron Age Terracottas and their significance for an early cult place in the Artemision at Ephesus.” In *Sixth Anatolian Iron Ages Symposium in Eskişehir 2004*, edited by A. Cilingiroglu and A. Sagona, 167-194. *Ancient Near Eastern Studies* Suppl. 20. Leuven: Peeters.

_____. 2007c. “Amber from the Artemision at Ephesus in the Museums of Istanbul and Selçuk/Ephesos.” In *Araştırma Sonuçları Toplantısı*. Vol. 3, 13-26.

_____. 2008a. “Gold des Meeres. Bernstein aus dem Artemision von Ephesos.” In Muss 2008, 95-102.

_____. 2008b. “Elfenbein und Bein aus dem Artemision von Ephesos.” In Muss 2008, 103-116.

_____. 2008c. “Potnia Theron im Artemision von Ephesos.” In *Thiasos, Festschrift für Erwin Pochmarski*,

edited by C. Franek, S. Lamm, T. Neuhauser, B. Porod, and K. Zöherer, 669-676. Wien: Phoibos.

_____. 2016. "Potnia Theron." In *The Encyclopedia of Ancient History* (*s.v.*).

_____. 2018 "Xoana from the Artemision at Ephesos." In *Epiphaneia*, *Festschrift for Nuran Şahin*, edited by O. Zunal, Y. Polat, H. Cevisoğlu *et al.*, 285-296. Izmir University.

_____, ed. 2001. *Der Kosmos der Artemis von Ephesos.* Wien: Phoibos.

_____, ed. 2008. *Die Archäologie der ephesischen Artemis*. Wien: Phoibos.

Mylonopoulos, J. 2010. "Divine images versus cult images. An endless story about theories, methods and terminologies." In *Divine images and human imaginations in Ancient Greece and Rome*, 1-19. Religions in the Greco-Roman World 170. Leiden – Boston: Brill.

Oster, R.E. 2006. "The Ephesian Artemis 'Whom All Asia And The World Worship' (Acts 19:27) Representative Epigraphical Testimony to 'ΑΡΤΕΜΙΣ ΕΦΕΣΙΑ' outside Ephesos." In *Transmission and Reception: New Testament Text-Critical and Exegetical Studies,* 212-231. Text and Studies Third Series 4. Piscataway, N.J.: Gorgias Press.

Österreichisches Archäologisches Institut. 1999. *100 Jahre österreichische Forschungen in Ephesos: Akten des Symposions Wien 1995*. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.

Pülz, A.M. 2001. "Zur Interpretation von Motiven: Die Goldappliken aus dem Artemision von Ephesos." In Muss 2001, 221-232.

_____. 2005. "Die Tierdarstellungen auf den Goldappliken aus dem Artemision von Ephesos." In *Synergia. Festschrift Friedrich Krinzinger I*, edited by B. Brandt, V. Gasser, and S. Ladstätter, 257-262. Wien: Phoibos Verlag.

_____. 2009. *Goldfunde aus dem Artemision von Ephesos. Forschungen in Ephesos* 12 (5). Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.

Radner, K. 2001. "Kompositstatuen vom Typus der Ephesia aus dem vorkroisoszeitlichen Heiligtum. Zur Herstellung und Pflege von Götterstatuen im östlichen Mittelmeerraum und im Vorderen Orient im 1. Jahrtausend." In Muss 2001, 233-264.

Romano, I.B. 1980. "Early Greek Cult Images." Ph.D. diss., University of Pennsylvania, Philadelphia.

_____. 1988. "Early Greek Cult Images and Cult Practices." In *Early Greek Cult Practice*, edited by R. Hägg, N. Marinatos, and G.C. Nordquist, 127-134. Athens: Svenska Institutet i Athen.

Seipel, W., ed. 2008. *Das Artemision von Ephesos*. Wien: Phoibos.

Seiterle, G. 1979. "Artemis -die Große Göttin von Ephesos. Eine neue Deutung der Vielbrüstigkeit eröffnet einen Zugang zum bisher unbekannten Kult der Göttin." *AntW* 10:3-16.

Trümpy, C. 2001. "Potnia dans les tablettes mycéniennes: quelques problèmes d'interprétation." In Hägg and Laffineur 2001, 411-421.

Fig. 1. Divine Image, Terracotta, reconstructed with upraised arms (Reconstruction: U. Muss, Drawing: F. Yılmaz. Archive U. Muss).

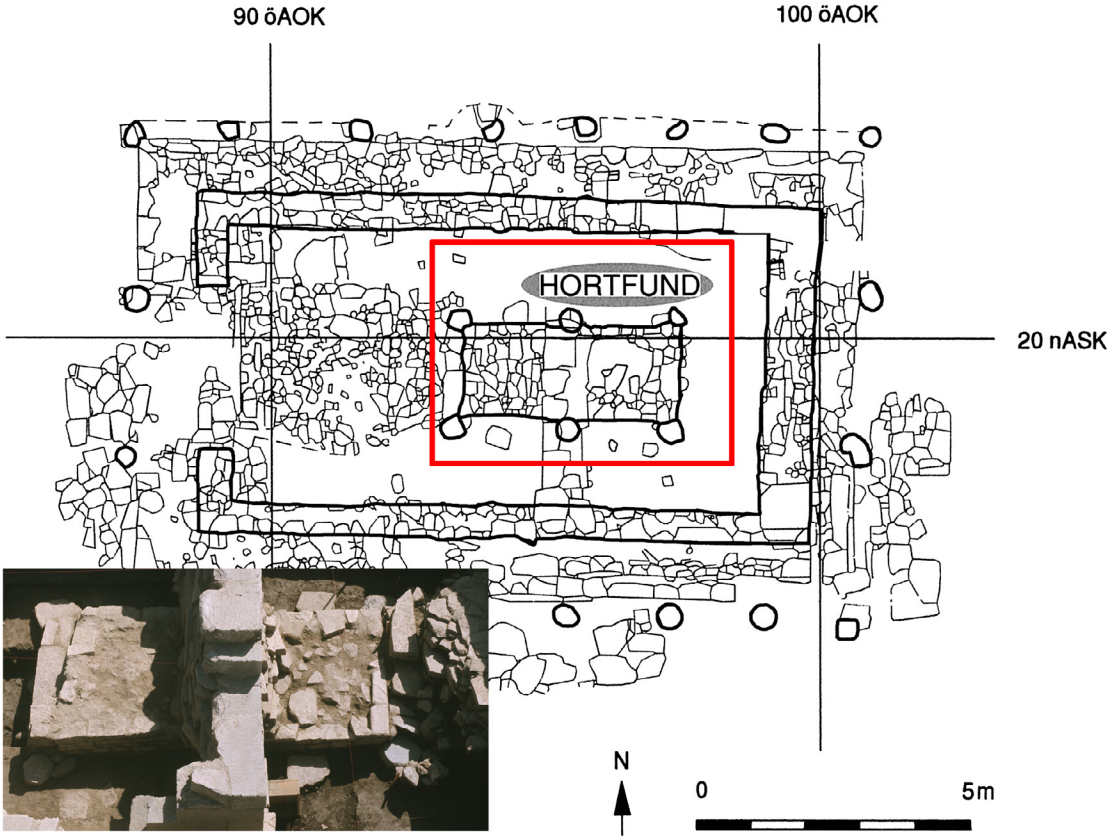

Fig. 2. Peripteros in the center of the Artemis temple, with indication of find spot of amber (Photo: A. Bammer, Drawing by A. Bammer and others. Archive A. Bammer).

Fig. 3. Amber objects (Ephesos - Museum, Selçuk). Photo: A. Bammer. Archive A. Bammer.

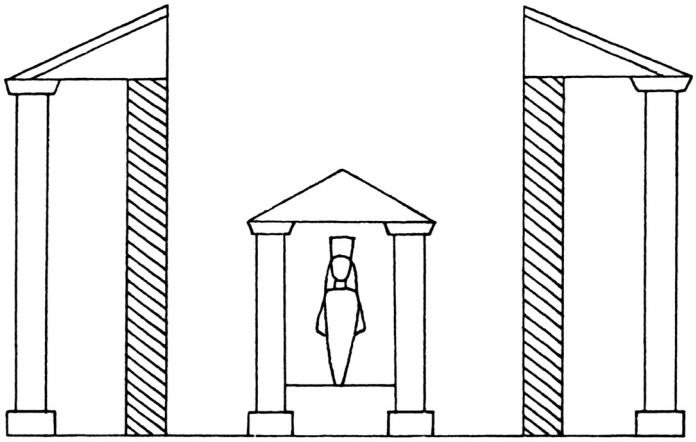

Fig. 4. Reconstruction of the divine figure on the base in the peripteros (Drawing: A. Bammer. Archive A. Bammer).

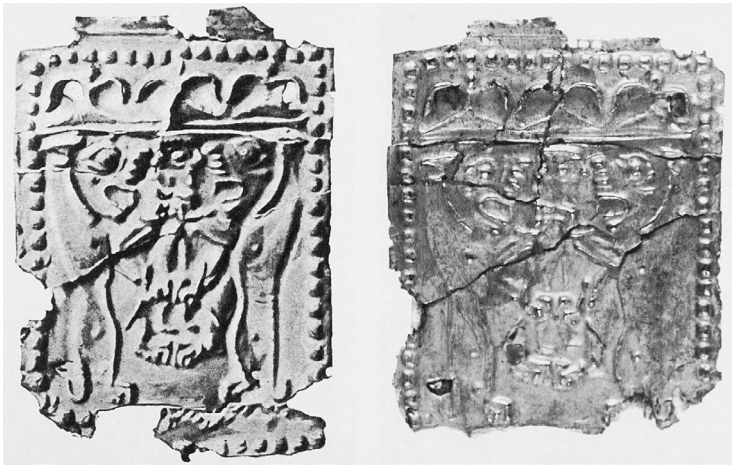

Fig. 5. Gold plaques with Potnia Theron. Istanbul, Archaeological Museum (Muss 2008c, 675, fig. 1,2).

Fig. 6. Gold statuette. Selçuk , Ephesos Museum (Seipel 2008, 127, fig. 4).

Fig. 7. Ivory statuette carrying falcons. Istanbul, Archaeological Museum (E. Akurgal, *Die Kunst Anatoliens*, Istanbul 1961, 205, fig. 167).

Fig. 8. Ivory statuette wearing a long oriental garment and a polos-like head dress, so called Megabyzos. Istanbul, Archaeological Museum (E. Akurgal, *Griechische und Römische Kunst in der Türkei*, Istanbul 1987, fig. 69b).

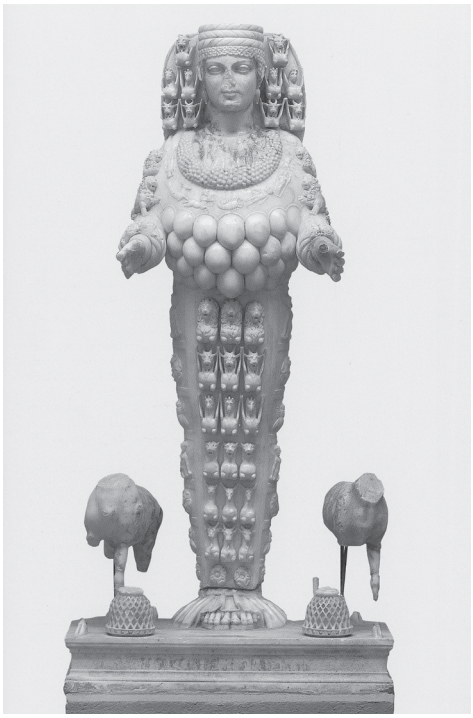

Fig. 9. Naked figure holding breasts. Istanbul, Archaeological Museum (E. Akurgal, *Griechische und Römische Kunst in der Türkei*, Istanbul 1987, fig. 68a).
Fig. 10. The so called "beautiful Artemis". Selçuk, Ephesos Museum (Seipel 2008, 24, fig. 1).

Pergamos oder Telephos?

Zwei Gründungsmythen von Pergamon

Bernard Andreae

ΠΕΡΙΛΗΨΗ: ΠΕΡΓΑΜΟΣ Ή ΤΗΛΕΦΟΣ; ΔΥΟ ΙΔΡΥΤΙΚΟΙ ΜΥΘΟΙ ΤΗΣ ΠΕΡΓΑΜΟΥ

Επειδή το περίφημο ζωγραφικό έργο από το Herculanum με την παράσταση της ανεύρεσης του Τηλέφου αποδείχθηκε αντίγραφο του πίνακα του Απελλή του Κολοφώνιου (περίπου 340 π.Χ.), που αναφέρεται από τον Πλίνιο και τον Αιλιανό, δεν μπορεί να χρησιμοποιηθεί πλέον ως αποδεικτικό στοιχείο ότι θεωρούσαν τον Τήλεφο ιδρυτή της Περγάμου ήδη πριν από την κατασκευή της μικρής ζωφόρου του βωμού. Ιδρυτής της Περγάμου πίστευαν ότι ήταν ο Πέργαμος, γιος του Νεοπτόλεμου και της Ανδρομάχης, των οποίων ο τάφος λατρευόταν στην Πέργαμο. Με αυτόν τον τρόπο σχετιζόταν ο Πέργαμος με τον Αινεία και οι Περγαμηνοί μπορούσαν να θεωρηθούν ως μυθικοί συγγενείς των Ρωμαίων, τους οποίους έπρεπε να βοηθούν. Όταν όμως οι Ρωμαίοι, μετά τη μάχη της Πύδνας το 168 π.Χ., εγκατέλειψαν τον Ευμένη Β', είναι πιθανό ότι εκείνος αναζήτησε έναν ιδρυτή για την πόλη της Περγάμου, που να μην έχει καμία σχέση με του Ρωμαίους. Αυτός ήταν ο Τήλεφος, ο μυθικός βασιλιάς της γειτονικής Τευθρανίας, η οποία μετατέθηκε στην Πέργαμο. Μόνο στη ζωφόρο του Τηλέφου τρέφεται ο γιος της Αυγής και του Ηρακλή από μία λέαινα και όχι από μία ελαφίνα. Έτσι παρουσιάζεται ο Τήλεφος πιο δυνατός από τους δίδυμους της ρωμαϊκής μυθολογίας, τον Ρέμο και τον ιδρυτή της Ρώμης Ρωμύλο, που είχαν τραφεί από μία λύκαινα.

Nicht nur ein archäologischer Einfall[1] bringt die Wissenschaft voran. Auch der Wegfall eines bisher für entscheidend wichtig erachteten Beweiselementes schafft eine neue Ausgangslage und kann –selbst nach hundertdreißig Jahren Forschungsgeschichte– zum Pergamonaltar noch auf ein weiteres Problem hinweisen und neue Argumente erfordern[2]: Die Erkenntnis[3], dass ein berühmtes Fresko aus Herculanum im Nationalmuseum zu Neapel Inv. 9008 (Abb. 1) nicht auf ein pergamenisches Vorbild der Zeit um 200 v. Chr. zurückgeht, sondern die recht genaue Kopie eines im Altertum hochberühmten klassischen Bildes von Apelles ist, zwingt dazu, die historische Deutung des Pergamonaltares[4] neu zu überdenken. Wenn dieses Bild der Auffindung des kleinen, von einer Hirschkuh gesäugten Telephos durch seinen Vater Herakles eine Vorstellung von der Kunst des bedeutendsten griechischen Malers, nämlich des Apelles aus Kolophon (circa 370-300 v. Chr.), vermittelt, dann kann es nicht mehr[5] zum Beweis dafür herangezogen werden, dass der frühgriechische Held Telephos schon vor der um 165 v. Chr. begonnenen Errichtung des Großen Altares von Pergamon als Gründer von Pergamon verehrt wurde.

Als frühestes sicher datiertes Zeugnis hat jedenfalls der zu dieser Zeit geschaffene sogenannte Kleine Fries des Pergamonaltars zu gelten, der dem Telephos-Mythos gewidmet ist.

---

1 Wie zum Beispiel: Scholl 2009, 2011.

2 Andreae 2011a. Diese Studie wurde vor dem Erscheinen der Darstellung von Zimmermann (2011) verfasst, ist also durch die im Folgenden vorgetragenen Argumente ergänzungsbedürftig. Sie kann gleichwohl für Einzelnachweise konsultiert werden, die hier nicht wiederholt zu werden brauchen.

3 Andreae 2011b.

4 Hierzu zuletzt Zimmermann 2011. Der Autor erwähnt allerdings das Telephosbild aus Herculanum nicht und auch nicht die im Folgenden behandelte *Alexandra* des Lykophron s. u. Anm. 6.

5 In dem Beitrag über den Pergamonaltar in meiner *Skulptur des Hellenismus* (Andreae 2001, 136-147) ging auch ich noch von der allgemein angenommenen pergamenischen Deutung des herculanensischen Freskos, a. O. Abbildung 102, aus, die ich später widerrufen musste: Luce, ombra, splendore. Una palinodia. Forma Urbis, XIII 9, Settembre 2008, 10–20. S. auch o. Anm. 2.

Früher[6] hatte ich, allerdings unter dem Eindruck des damals noch für eine pergamenische Schöpfung gehaltenen Telephos-Freskos aus Herculanum (Abb. 1), die Erwähnung des Königs der Mysier in der um 196 v. Chr. zu datierenden *Alexandra* des Lykophron V. 1284 als ein weiteres frühes Zeugnis angesehen. Telephos wird dort allerdings nicht mit Namen genannt, sondern nur durch den Mythos der ihn umschlingenden Weinpflanzen vergegenwärtigt, wobei Vers 214 voraus gesetzt wird. Dort ist die Rede von einem Löwen, dessen Pranken in Schlingpflanzen hängen bleiben, in diesem Fall sicher Telephos, Es kann deshalb kein Zweifel sein, dass auch in Vers 1246 mit dem König der Myser Telephos gemeint ist. Er wird aber nicht König von Pergamon genannt, wie ich die Stelle voreilig interpretiert hatte[7]. Das zuzugeben ist wichtig, denn wenn zuträfe, dass Telephos tatsächlich schon so früh als Urkönig von Pergamon angesehen wurde, wären die weiteren Ausführungen hinfällig. Nach erneuter Prüfung im Licht der jüngsten Forschung erweist sich diese Interpretation aber als zu kurz geschlossen und so gut wie sicher nicht zutreffend. Valeria Gigante Lanzara jedenfalls erwähnt diese Möglichkeit nicht in ihrer kommentierten Ausgabe der *Alexandra* in der Biblioteca Universale Rizzoli[8]. Nach mündlicher Rücksprache schließt sie diese sogar aus. Attalos I. hatte schließlich nicht nur zwei Söhne, sondern vier. Ausser Eumenes und Attalos, die ihm in der Königswürde nachfolgten, noch Philetairos und Athenaios. Eumenes II. und Attalos II. waren auch keineswegs Zwillinge wie Tarchon und Tyrrhenos bei Lykophron, *Alexandra* V. 1245-1248.

Es gibt auf jeden Fall keinen überzeugenden Grund, bei der Erwähnung des von den Weinpflanzen umschlungenen Telephos und derjenigen seiner Zwillingssöhne in der *Alexandra* des Lykophron an Attalos I. von Pergamon zu denken. Natürlich war den Pergamenern bekannt, dass Telephos als König der Myser im nahe gelegenen Theutrania geherrscht hatte[9], aber was den Autor der von den Pergamenern in Auftrag gegebenen Alexandra bewogen hat, diesen Myserkönig und seine nur hier als solche erwähnten etruskischen Zwillinge Tarchon und Tyrrhenos in enge Verbindung mit Odysseus und Aeneas in Etrurien zu bringen, entzieht sich bisher unserer Kenntnis und bleibt bis auf weiteres eines der ungelösten Rätsel des Dichters.

Was hingegen Telephos als Gründer von Pergamon angeht, so gab es auch hier ein ungelöstes wissenschaftliches Problem. Die zugegebenermaßen sporadische Überlieferungsgeschichte kennt nicht nur einen, sondern zwei Gründer von Pergamon: den aus Troja gekommenen Heros Ktistes Pergamos und eben Telephos, der Pergamon durch die Umsiedlung der in Sichtweite gelegenen Stadt Teuthrania auf den höheren, sicheren Burghügel gegründet habe. Eigentlich hätte

---

6 Andreae 1988, 158f.

7 Andreae 1988, 158 Zeile 5 v. u.

8 Gigante Lanzara 2000, 192 zu V. 33; 228f. zu V. 209-215; 402 zu V. 1245-1249.

9 Dieses zeigt das sogenannte Teuthrania-Anathem in Delos, eine Statuengruppe, von der fünf inschriftlich benannte Basen von Eumenes I., Attalos I., (als sechster vielleicht Philetairos), Teuthras, und zwei weitere Lokalheroen Mysiens, mit denen sich die Herrscher von Pergamon „auf Augenhöhe präsentierten" (Zimmermann 2011, 42). Dieses Monument bezeugt im Grunde nur, dass die Pergamener den Telephos-Mythos kannten, nicht dass sie schon zur Regierungszeit Attalos' I. Telephos als Gründer von Pergamon ansahen. Auch ob die Statue des Lokalheros Aiakos, die in der von Attalos I. erworbenen Insel Ägina neben dessen Statue gestellt wurde, dieses beweist, erscheint fraglich; s. Huttner 1997, 178 Anm. 19. *Ebda* Anm. 21 heißt es: „Fraglich ist, ob sich die Pergamener durch klare genealogische Bande mit Herakles verbunden fühlten oder sich nicht vielmehr auf eine vage Urvaterrolle beriefen". Das ist etwas anderes als die Gründung von Pergamon durch Telephos. Zimmermann (2011, 42), der das Argument der Verwandtschaft sowohl von Aiakos als auch Attalos zu Herakles wieder aufnimmt, formuliert sehr vorsichtig, dass Attalos I. „den Ägineten seine Vorstellung über die mythische Genealogie der attalidischen Dynastie vermittelt haben dürfte", und findet, dass diese Konstruktion mythischer Bezüge ihren „unzweifelhaften Höhepunkt" erst unter Eumenes II. erreicht. Die Grundfrage lautet, ob die Propagierung des einen Stadtgründers nicht die gleichzeitige des anderen aus schließt, wie ich annehmen möchte.

man erkennen müssen, dass diese beiden Gründunsgmythen nicht nebeneinander, sondern höchstens nacheinander Bestand haben konnten. Das wurde aber nicht ernst genommen, weil die Beweislage angesichts des Bildes aus Herculanum eindeutig schien.

Ein Bild von Pergamos als Gründerheros der Stadt gibt es leider nicht. Telephos hingegen wird in den Reliefs des nach diesem Heros benannten kleinen Frieses[10] rings um den Altar-Innenhof als Gründer Pergamons dargestellt und verehrt. Die dort im Zusammenhang mit dem gesamten Leben des mythischen Helden wiedergegebene Version der Auffindung des Telephos durch seinen Vater in der Bergeinsamkeit Arkadiens hat sogar eine einzigartige Form. Der kleine, von seinem Großvater, König Aleos in Tegea, dem Hungertod ausgelieferte Knabe wird nicht –wie sonst immer– von einer Hirschkuh gesäugt und gerettet, sondern von einer Löwin (Abb. 2)[11]. Was das bedeuten soll, wurde längst richtig erkannt[12]: Telephos erscheint auf diese Weise als Gründer von Pergamon dem Gründer Roms, Romulus, überlegen, der mitsamt seinem Zwillingsbruder Remus nur von einer Wölfin genährt wurde.

Diese im Bild ausgedrückte politische Spitze gegen Rom am Pergamonaltar ist einmalig und eindeutig. Offen ist jedoch die Frage, wann und warum an die Stelle von Pergamos als Stadtgründer Pergamons Telephos in der gleichen Funktion getreten ist.

Der kleine Stadtstaat Pergamon auf dem gut geschützten Burghügel in Westkleinasien konnte sich zwischen den Diadochenstaaten der Antigoniden in Makedonien, der Seleukiden in Syrien und im Zweistromland, der Ptolemäer in Ägypten und den Staaten im griechischen Mutterland nur durch Anlehnung an die im Zentrum des Mittelmeeres aufstrebende Großmacht Rom halten[13]. Tatsächlich haben die Pergamener die Römer in den Makedonischen Kriegen von 215 bis 168 in entscheidender Weise unterstützt.

Offenbar um den hellenistischen Nachbarn ihre Parteinahme für Rom zu erklären, erfanden sie zunächst den Mythos der Gründung Pergamons durch den namengebenden Helden Pergamos. Dieser Name erinnerte daran, dass die Stadt Troja an den Dardanellen in der homerischen *Ilias* nicht weniger als sechs Mal[14] Pergamos genannt wurde, das heißt: die Burg. Der Heros Pergamos, in dem der Name von Ilion fortlebt, war nach der von den Pergamenern verbreiteten Version ein Sohn des Zerstörers von Troja, Neoptolemos, und der Witwe des Vertei-

10 H. Heres, in Heres und Kästner 2004, 270-275. Zimmermann 2011, 43.

11 Zimmermann (2011, 43) erklärt: „An die Stelle der Hirschkuh wurde diesmal ein königliches Tier gesetzt". Die Frage ist berechtigt, ob diese knappe Erklärung ausreicht, s. die folgende Anm. 12.

12 Radt 1999, 177: „In der Darstellung des Telephosfrieses ist die Hirschkuh durch eine Löwin ersetzt, was vielleicht mit einer aus historischem Anlass erfundenen romfeindlichen Symbolik zu tun hatte (Gegensatz römische Wölfin/pergamenische Löwin)". Die vorsichtige Formulierung deutet eine Problematik an, zu der auch Maria R.-Alföldi auf meine mündliche Anfrage hin, Fragen aufwirft: Ist der Löwenvergleich notwendig als Bezug auf die römische Wölfin zu verstehen? Könnte die Löwin nicht einfach auf die Vaterschaft des Herakles verweisen? Im Bild des Apelles ist der Löwe neben Herakles, wie Henner v. Hesberg (1988, 331) erkannte, ein Attribut des Helden. Er verkörpert seinen Mut, wie es auch die *Ilias* 5.639 als herakleische Kraft für den Vater des Tlepolemos, und 7.228 für den löwenbeherzten Achill bezeugt (vgl. Andreae 2011b, 26). Den todesmutigen Kämpfern von Chaironeia wird 338 die Skulptur eines Löwen als Denkmal gesetzt. In Bezug auf die bevorstehende Geburt Alexanders soll der Seher Aristandros, ausgehend von der Deutung von Olympias' und Philipps Träumen, einen Knaben mit kühnem „Löwenmut" vorausgesagt haben. Um 196 v. Chr. wird Telephos selbst in der *Alexandra* des Lykophron 214 mit einem Löwen verglichen (s. o. S. 1). Die Bedenken von Maria R.–Alföldi sind also nicht einfach von der Hand zu weisen. Der Löwe galt den Griechen offenbar als das an Kraft allen anderen überlegene Tier. Das kommt auch in den zahlreichen Tierkampfgruppen mit siegreichen Löwen zum Ausdruck. Um gleichwohl die Bedenken von Maria R.-Alföldi zu zerstreuen, kann ich nur auf die Einzigartigkeit der Version im Telephosfries verweisen. Nur hier wird das Kind Telephos von einer Löwin ernährt, in allen früheren und späteren Darstellungen ist die Nährende eine Hirschkuh. Ich glaube deshalb, dass die hier wieder aufgenommene Deutung der Szene als romfeindliche Metapher von Wolfgang Radt die wahrscheinlichste ist.

13 Gehrke (2011, 16) benutzt den treffenden Ausdruck, dass Pergamon auf die römische Karte gesetzt hat.

14 IV, 508; V, 446, 460; VI, 512; VII, 21; XXIV, 700.

digers von Troja, Andromache. Von ihr wurde in Pergamon sogar eine Grabstelle verehrt[15]. Als Gattin Hektors war sie mit dem Trojanischen Königshaus und mit Aeneas, dem Gründer des römischen Volkes versippt. So konnten sich die Pergamener als Verwandte der Römer darstellen[16]. Doch warum blieb man nicht dabei?

Klar ist, dass „Pergamos" als Stadtgründer nur so lange Bedeutung hatte, wie die Pergamener mit den Römern befreundet waren. Diese hatten Pergamon zum Dank für Waffenhilfe seit dem Ende des 3. Jahrhunderts v. Chr. auf Kosten der anderen Diadochenstaaten groß werden lassen. Nachdem aber diese Staaten als Gegner Roms spätestens 168 v. Chr. praktisch ausgeschaltet waren, störten die Pergamener den weiteren Ausdehnungsdrang Roms. Den Römern war es recht, dass König Eumenes II. (197-159) 172 auf der Rückreise von diplomatischer Mission an den Tiber bei Delphi in einen Hinterhalt der Makedonen geriet und für tot liegen gelassen wurde. Seine Getreuen brachten ihn auf die Pergamon gehörende Insel Ägina und pflegten ihn gesund. Nach einem halben Jahr konnte der zunächst als tot erachtete König nach Pergamon zurückkehren. Sein Bruder Attalos II., der nach dem vermeintlichen Tod des Bruders pflichtgemäß die Herrschaft übernommen hatte, trat ins Glied zurück.

Zuvorderst galt es, die Römer im Dritten Makedonischen Krieg (172-168) gegen Perseus zu unterstützen, der als Urheber des Attentats auf Eumenes angesehen wurde. Doch, als es nach dem endgültigen Sieg über die Makedonen in der Schlacht bei Pydna am 22. Juni 168 um die folgenden politischen Regelungen durch den Senat in Rom ging, musste Eumenes erleben, dass die Römer ihn nicht nur leer ausgehen ließen, sondern sogar einen Keil zwischen ihn und seinen Bruder Attalos zu treiben versuchten[17]. Dieser blieb aber seinem älteren Bruder treu, und beide gemeinsam bereiteten ihr Land auf eine lebensbedrohende Auseinandersetzung mit dem quer durch Europa in Kleinasien eingewanderten Volksstamm der Gallier vor. Diese hatten die Römer zur Auflehnung gegen die pergamenische Vorherrschaft ermuntert. Da die Pergamener ihr ganzes Geld zur Aufstellung eines schlagkräftigen Heeres einsetzten, gelang es ihnen, gegen den Willen der Römer die Gallier 166 v. Chr. in einer Schlacht am Berg Tmolos bei Sardes vernichtend zu schlagen. Dadurch kamen sie in den Besitz der von den Galliern in jahrzehntelangen Raubzügen durch ganz Kleinasien zusammengetragenen Schätze in deren Hauptstädten Ankara und Pessinous und hatten nun die Mittel, in einem großen Siegesdenkmal dem eigenen Volk und der Welt ihren ungebrochenen Überlebenswillen bekannt zu machen.

Im Krieg gegen die Gallier 168-166 v. Chr. war es zu einer für die Pergamener außerordentlich gefährlichen Situation gekommen[18]: Da König Eumenes nach dem auf ihn verübten Attentat von 172 nicht mehr zu Pferd in die Schlacht reiten konnte, ließ er sich in einer Sänfte aufs Schlachtfeld tragen und leitete von dort aus die strategischen Operationen, während sein Bruder Attalos die Reiterei in vorderster Linie befehligte. Doch diese wurde in einem Treffen zurück geschlagen und floh. Die Sänfte des Königs konnte nicht rasch genug aus der Gefahrenzone entfernt werden. Der König ließ die Sänfte auf einem Hügel am Wege abstellen und erwartete sein Schicksal. Er sah, wie die Gallier sich näherten, aber plötzlich wieder zurück zogen, weil sie eine Falle befürchteten. Ein zweites Mal sah der König sich von den Göttern in verzweifelter Lage gerettet. Er beschloss, ihnen einen großen Altar zu erbauen „zum Dank für die erwiesenen Wohltaten". So steht es in

15 Paus. 1.11.1-2: „Pyrrhos, Sohn des Achilleus, hatte von Andromache als jüngsten Sohn den Pergamos [...]. Pergamos setzte nach Asien hinüber, tötete in einem Zweikampf um die Herrschaft den Herrscher von Teuthrania Areios und gab der Stadt ihren heutigen Namen. Von der Andromache, die ihm gefolgt war, ist jetzt noch ein Heroengrab in der Stadt".

16 Zimmermann 2011, 44.

17 Gehrke 2011, besonders 18. Zimmermann 2011, 38f.

18 Polyainos, *Strategemata* 4.8.1.

der Weihinschrift[19] zu lesen. Im großen 130 m langen, 2,30 m hohen Relieffries ließ er den Kampf der Götter gegen die Titanen schildern. Zweifellos wird damit auf den Kampf gegen die Gallier angespielt. Denn diese waren von hünenhafter Gestalt und rieben ihre rötlichen Haare mit Gips ein, um noch struppiger und drohender zu erscheinen. Gips heißt auf Griechisch „Titanos", weshalb die Gallier poetisch mit den Titanen verglichen wurden[20].

Der Gigantenfries hält aber noch andere Anspielungen bereit, auf die man hingewiesen wird, wenn man vor die drei herausgehobenen Punkte des Altares tritt: vor die Mitte des Ostfrieses und im Westen vor die beiden Risalite zu Seiten der Freitreppe. Im Zentrum des Ostfrieses rollt das Gespann der Göttermutter Hera über einen am Boden liegenden Giganten hinweg, der einen Schild am Arm trägt. Dieser unter den Hufschlag der Pferde geworfene Schild ist mit dem Hoheitszeichen der Makedonen, einer zwölfstrahligen Sonne, geschmückt. Das erinnert an die entscheidende Waffenhilfe der Pergamener in den Schlachten der Makedonischen Kriege 215-168.

Am Nordrisalit der Westseite sind die siegreichen Götter des Meeres wiedergegeben, die den Pergamenern in den Seeschlachten und Schiffsunternehmungen gegen die Diadochenstaaten im ersten Drittel des 2. Jahrhunderts die Oberhand verliehen hatten. Am Südrisalit kämpft Dionysos mit seinen Trabanten die Giganten nieder. Er war es, dem die Pergamener den Endsieg über die Gallier am Berge Tmolos zuschrieben. Alle Bilder am Pergamonaltar führen dem Betrachter vor Augen, wie die Pergamener –nicht anders als die Götter im Gigantenkampf– in verzweifeltem Ringen Herren der Lage geblieben waren.

Ohne die Weltmacht der Römer beim Namen zu nennen, hatte König Eumenes, als er mit Telephos einen von Rom unabhängigen Gründerheros an die Stelle von Pergamos setzte, sein politisches Programm in Bildern anschaulich machen und von einer großen Gruppe von Bildhauern unter der Oberaufsicht des Hofkünstlers Phyromachos[21] in gewaltigen Relieffiguren meißeln lassen.

Um die Römer nicht allzu sehr gegen sich aufzubringen, brach sein Nachfolger Attalos II. (159-139) die Arbeiten am fast vollendeten Altarbau ab, und dessen Nachfolger Attalos III. (139-133) vermachte seinen Staat in Anerkennung der tatsächlichen Machtverhältnisse den Römern zu „attalischen Bedingungen", wie Horaz[22] es ausdrückt, das heißt durch Schenkung. Zu der hier vorgetragenen, in vielen Studien vorbereiteten historischen Deutung des Altares wurde der Weg erst wirklich frei, nachdem das Telephosbild aus Herculanum als unabhängig vom pergamenischen Telephos-Mythos erwiesen worden war.

BIBLIOGRAPHIE

Andreae, B. 1988. *Laokoon und die Gründung Roms* (1994[3]). Mainz: Philipp von Zabern.

_____. 2001. *Skulptur des Hellenismus. Aufnahmen von Albert Hirmer und Irmgard Ernstmeier-Hirmer.* München: Hirmer Verlag.

_____. 2011a. „L'altare di Pergamo. Sette argomenti sulla consacrazione e le rivendicazioni politiche. " *Mare Internum* 3:47-57.

_____. 2011b. *Apelles von Kolophon. Das Telephosbild aus Herculanum im antiken und modernen Kunsturteil.* Abhandlungen der Geistes- und sozialwissenschaftlichen Klasse 2. Mainz: Akademie der Wissenschaften und der Literatur.

_____, Hrsg. 1990. *Phyromachos-Probleme*. *RM-EH* 31. Mainz: Philipp von Zabern.

19 Radt 1999, 169.

20 Kallimachos, *Hymnos auf Delos* 172-175.

21 Andreae, 1990, *passim*; 2001, 132-142.

22 *Ode* 1.1.12.

Gehrke, H.-J. 2011. „Geschichte Pergamons – ein Abriss.“ In Grüßinger *et al*. 2011, 13-20.
Gigante Lanzara, V. 2000. *Licofrone, Alessandra; introduzione, traduzione e note*. Milano: BUR Biblioteca Univ. Rizzoli.
Grüßinger, R., V. Kästner, und A. Scholl, Hrsg. 2011. *Pergamon. Panorama der antiken Metropole. Begleitbuch zur Ausstellung*. Berlin: Antikensammlung der Staatlichen Museen zu Berlin.
Heres, H., und V. Kästner. 2004. *Der Pergamonaltar.* Mainz: Philipp von Zabern.
Hesberg, H. von. 1988. „Bildsyntax und Erzählweise im Hellenismus.” *JdI* 103:309-365.
Huttner, U. 1997. *Die politische Rolle der Heraklesgestalt im griechischen Herrschertum*. Stuttgart: Seiner.
Radt, W. 1999. *Pergamon. Geschichte und Bauten einer antiken Metropole.* Darmstadt: Primus Verlag.
Scholl, A. 2009. „ΟΛΥΜΠΙΟΥ ΕΝΔΟΘΕΝ ΑΥΛΗ – Zur Deutung des Pergamonaltars als Palast des Zeus.“ *JdI* 124:251-278.
_____. 2011. „Der Pergamonaltar – Ein Zeuspalast mit homerischen Zügen.” In Grüßinger *et al*. 2011, 214-218.
Zimmermann, M. 2011. *Pergamon. Geschichte, Kultur, Archäologie*. München: C.H. Beck.

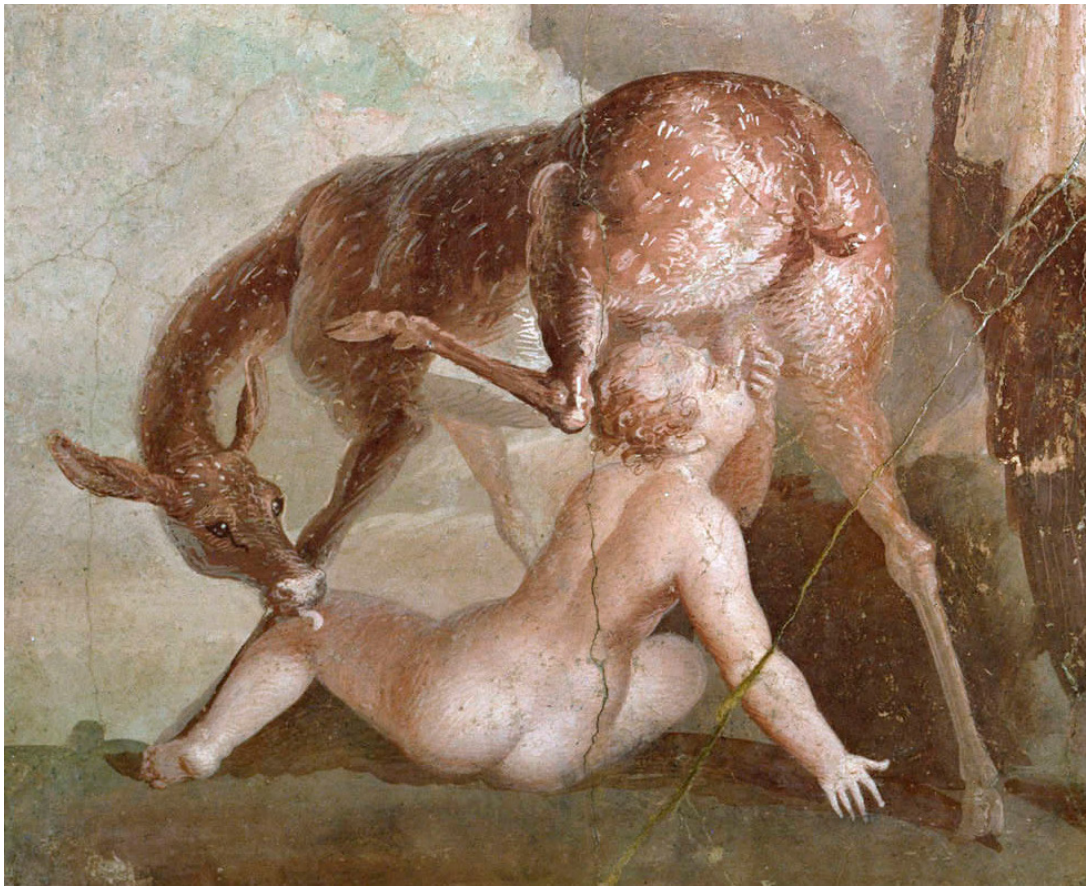

Abb. 1. Telephos von der Hirschkuh gesäugt. Ausschnitt aus der neronischen Freskokopie (um 60 n. Chr.) eines Gemäldes des Apelles aus Kolophon, ca. 340 v. Chr. Neapel, Museo Archeologico Nazionale Inv. 9008, aus dem Augusteum von Herculanum (Foto Bernard Andreae).

Abb. 2. Telephos von einer Löwin gesäugt. Ausschnitt aus dem so genannten Telephos-Fries des Großen Altares von Pergamon. Berlin, Staatliche Museen, Antikensammlung, um 165 v. Chr. (Foto Bernard Andreae).

Ἐς γῆν ἐναλίαν Κύπρον

Ἡ τοπωνυμικὴ μαρτυρία[1]

Ἀνδρέας Ἰ. Βοσκός

SYMMARY: *ΕΣ ΓΗΝ ΕΝΑΛΙΑΝ ΚΥΠΡΟΝ*. THE EVIDENCE OF TOPONYMICS

In the first part of the present article titled *Ἐς γῆν ἐναλίαν Κύπρον* (Eur. *Hel.* 148), there is a comprehensive view of the island of Cyprus. Most of the presented data are indicative of the coming of the Greeks and the consequent gradual hellenization of the island, clearly evidenced by several foundation legends and stories, archaeological and historical data, ancient (Arcadocypriot) and present Cypriot dialect and Ancient Cypriot Literature. In the second part titled as *Ἡ τοπωνυμικὴ μαρτυρία* ("The evidence of toponymics") there is a clear attempt to focus on the Cypriot place/site names, especially those mentioned in ancient sources, and also on modern names (towns and villages, rivers and streams, capes and areas, peaks and cliffs, etc.). The aforementioned names are discussed in comparative view with relevant Peloponnesean and other Hellenic toponymics, highlighting the cases of those mentioned in the foundation legends and other ancient sources. What also becomes clear from this approach is the main route followed by Achaean groups of settlers (*oikistes*) from the great centers of eastern Peloponnese (mainly from Argolis) towards central (mainly Arcadia), northwestern/southwestern Peloponnese and the Aegean islands (mainly Rhodes and Crete and perhaps Asia Minor) before reaching Cyprus. At the end of the Classical Period, Cyprus fights alongside Alexander the Great, a fact that proves, above all, its complete integration into the Greek world. More evidence is provided from an honorary epigram found at Argos (Βοσκός 1997α, 11 E9, possibly 312/311 BC) and referring to the last *Teucrides* king of Cypriot Salamis, Nikokreon. The Cypriot king appears to trace his ancestry to Teukros's grandfather, Aiakos, and, indirectly, to his great-grandfathers, Zeus and Aegina. The above sheds light on the close ties of Cyprus with the rest of the Greek world, illustrating also the intensity of the Cypriots' feeling concerning their ancient Greek roots.

Οἱ οἰκιστικοὶ μύθοι ἀνάγουν τὴν ἵδρυση τῶν κύριων βασιλείων τῆς Κύπρου στοὺς ἀμέσως μετὰ τὸν Τρωικὸ πόλεμο χρόνους ἀπὸ ὁμηρικοὺς ἥρωες[2]. Τοὺς ἔχουν ἀπαθανατίσει –πέρα ἀπὸ τὴν ὁλοζώντανη ἀνὰ τοὺς αἰῶνες προφορικὴ κυπριακὴ παράδοση– ἀρχαῖες πηγὲς πάμπολλες, ἀπὸ τὸν Πίνδαρο καὶ τὸν Εὐριπίδη ὣς τὸν Ἰσοκράτη καὶ τὸν Ἀριστοτελικὸ *Πέπλο*, τὸν Στράβωνα καὶ τὸν Παυσανία, τὸν Πλούταρχο, καὶ –πιὸ ἀναλυτικά– ἀπὸ τὸν Ἀλεξανδρινὸ Λυκόφρονα στὴν περίφημη *Ἀλεξάνδρα* του (μὲ τὰ σχετικὰ σχόλια τοῦ Τζέτζη).

Ὁ *Ἀγαπήνωρ*, ποὺ ἡγεῖται τῶν Ἀρκάδων στὴν Τροία κατὰ τὴν *Ἰλιάδα* (Β 603-614), ἐπιστρέφοντας στὴν πατρίδα του μετὰ τὴν ἅλωση τῆς πόλης, ἐξοκέλλει στὴ δυτικὴ ἀκτὴ τῆς Κύπρου

---

1 Μικρὸν *ἀντίδωρον* στὸν ἀείμνηστο δάσκαλό μου ΣΤΥΛΙΑΝΟ Γ. ΚΟΡΡΕ, ποὺ ἀγάπησε ὅσο ἐλάχιστοι τὴν *ἐναλίαν Κύπρον*, στὸν δὲ πανηγυρικὸ λόγο του στὴν Αἴθουσα Τελετῶν τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν τὴν 28η Ὀκτωβρίου 1955 (λίγους μῆνες μετὰ τὴν ἔναρξη τοῦ Ἀγώνα γιὰ ἀποτίναξη τοῦ Ἀγγλικοῦ ζυγοῦ καὶ Ἕνωση μὲ τὴ Μητέρα Ἑλλάδα) ἔψεγε δριμύτατα τοὺς ἀγνώμονες συμμάχους (καὶ ἰδιαίτερα τοὺς Ἄγγλους).

2 Βλ. Βοσκός 1999, 21 κ.ἑξ., καὶ 2009, 17 κ.ἑξ. (συνοπτικά: Βοσκός 2008, 57 κ.ἑξ.), μὲ παραπομπὲς καὶ βιβλιογραφία. Γιὰ τὴ σχέση τῶν οἰκιστικῶν μύθων τῆς Κύπρου μὲ τὴν ἱστορικὴ πραγματικότητα ἡ βιβλιογραφία εἶναι ἤδη δυσθεώρητη, καὶ οἱ ἀπόψεις ἀποκλίνουσες. Βλ. μεταξὺ ἄλλων, μὲ περαιτέρω βιβλιογραφία: Gjerstad 1944. Iacovou 2012. Christodoulou 2014. Hatzopoulos 2014. Περισσότερα κατωτέρω (κυρίως σημ. 6).

καὶ γίνεται οἰκιστὴς τῆς Νέας Πάφου καὶ ἱδρυτὴς τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἀφροδίτης στὴν Παλαίπαφο. Ὁ *Τεῦκρος ὁ Τελαμώνιος*, ὁ περίφημος Ὁμηρικὸς τοξότης, μὴ μπορώντας μετὰ τὴν ἐπιστροφὴ στὴν πατρίδα νὰ ἀντέξει τὶς κατηγόριες τοῦ πατέρα του πὼς σκόπιμα δὲν ἐμπόδισε τὸν ἀδελφό του Αἴαντα νὰ αὐτοκτονήσει, παίρνει τοὺς πιὸ στενούς του ἑταίρους καὶ κατευθύνεται πρὸς ἀνατολάς, ἀποβιβάζεται στὴν ἔκτοτε καλούμενη *Ἀχαιῶν ἀκτή*, στὰ βορειοανατολικὰ τῆς Κύπρου (στὴν Καρπασία), κατηφορίζει στὸν εὔφορο κόλπο τῆς σημερινῆς Ἀμμοχώστου καὶ θεμελιώνει τὸ πιὸ ἔνδοξο βασίλειο τῆς ἀρχαίας Κύπρου, τὴ Σαλαμίνα[3]. Ὁ Ἀχαιὸς *Κηφεὺς* καὶ ὁ Λάκων *Πράξανδρος* (πολεμιστὲς κι αὐτοὶ στὴν Τροία κατὰ τὸν Λυκόφρονα) ἱδρύουν τὴν Κερύνεια καὶ τὴ Λάπηθο. Οἱ γιοὶ τοῦ Θησέως *Ἀκάμας* –ποὺ δίνει τὸ ὄνομα σὲ ὄρος καὶ ἀκρωτήριο τῆς βορειοδυτικῆς Κύπρου– καὶ *Δημοφῶν* ἢ / καὶ ὁ *Φάληρος* ἱδρύουν τὴν Αἶπεια, καὶ ὁ ἐγγονὸς τοῦ Ἀκάμαντα *Χύτρος* τοὺς Χύτρους.

Προσμαρτυροῦν ὁ Στράβων γιὰ τὴ *–Λακώνων κτίσμα καὶ Πραξάνδρου–* Λάπηθο, ὁ ἴδιος γιὰ τὸ *–Ἀργείων κτίσμα–* Κούριο καὶ ὁ Ἡρόδοτος (τὸν 5ον ἤδη αἰ. π.Χ.) γιὰ τοὺς Κουριεῖς ποὺ *λέγονται Ἀργείων εἶναι ἄποικοι*[4], ὁ Ἀριστοτελικὸς *Πέπλος* «γιὰ τὸν θαμμένο στὴ Σαλαμίνα τῆς Κύπρου Τεῦκρο» καὶ «γιὰ τὸν Ἀγαπήνορα» τὸν θαμμένο στὴν Πάφο[5]. Προσμαρτυροῦν ἐπίσης ἀδιάψευστα: τὰ πλούσια ἀρχαιολογικὰ εὑρήματα σὲ κάθε γωνιὰ τῆς Κύπρου (στὴν Ἔγκωμη καὶ στὴ Σαλαμίνα, στὴν Πάφο, στοὺς Σόλους καὶ στὴ Μόρφου, στοὺς Χύτρους, στὴ Λάπηθο καὶ στὴν Κερύνεια, στὸ Κίτιο, στὸ Κούριο καὶ στὴν Αμαθούντα, καὶ ἀλλοῦ)[6] καὶ τὰ πορίσματα

---

3 Ἡ σχέση τοῦ Τεύκρου μὲ τὴν Κύπρο μνημονεύεται ρητὰ ἤδη στὸν Πίνδαρο (*Νεμ.* [πιθανῶς το 473 π.Χ.] 4.46-47: *Κύπρῳ, ἔνθα Τεῦκρος ἀπάρχει* | *ὁ Τελαμωνιάδης*), στὸν Αἰσχύλο (*Πέρσαι* [472 π.Χ.] 891-95, ὅπου ἡ νῆσος Σαλαμίνα ἀποκαλεῖται μητρόπολη τῆς ὁμώνυμης κυπριακῆς πόλεως: *Λῆμνον, Ἰκάρου θ' ἕδος,* | *καὶ Ῥόδον ἠδὲ Κνίδον Κυπρίας τε πόλεις* | *Πάφον ἠδὲ Σόλους* | *Σαλαμῖνά τε, τᾶς νῦν ματρόπολις τῶνδ'* | *αἰτία στεναγμῶν*) καὶ στὸν Εὐριπίδη (*Ἑλένη* 148-50, μὲ τὸ στόμα τοῦ Τεύκρου: *ἐς γῆν ἐναλίαν Κύπρον, οὗ μ' ἐθέσπισεν* | *οἰκεῖν Ἀπόλλων, ὄνομα νησιωτικὸν* | *Σαλαμῖνα θέμενον τῆς ἐκεῖ χάριν πάτρας*)· ἡ φράση *ἐς γῆν ἐναλίαν Κύπρον* τοῦ Εὐριπίδη προφανῶς παραπέμπει στὸν Κύπριο χρησμολόγο Εὔκλο καὶ στοὺς δύο μικροὺς Ὁμηρικοὺς ὕμνους *Εἰς Ἀφροδίτην* (βλ. Βοσκός 2008, μὲ τὰ σχόλια στὰ χωρία: 2 F1.5-7 [στ. 1-3]: *καὶ τότ' ἐν εἰναλίηι Κύπρωι μέγας ἔσσετ' ἀοιδός,* | *ὅν τε Θεμιστὼ τέξει ἐπ' ἀγροῦ δῖα γυναικῶν* | *νόσφι πολυκτεάνοιο πολύκλειτον Σαλαμῖνος*· 5 Y2.2-3: *ἣ πάσης Κύπρου κρήδεμνα λέλογχεν* | *εἰναλίης*, καὶ −κυρίως− 5 Y3.4-5: *Χαῖρε θεὰ Σαλαμῖνος ἐϋκτιμένης μεδέουσα* | *εἰναλίης τε Κύπρου*). Ἀξίζει νὰ σημειωθῆ ὅτι καὶ ἡ *Σαλαμιοῦ* τῆς Πάφου στὴν ἴδια ρίζα φαίνεται νὰ ἀνάγεται· ὁ Σίμος Μενάρδος (1970, 12-13, μὲ περαιτέρω παραπομπές), ἀναφερόμενος σ' αὐτὴν καὶ σὲ δύο ἄλλες κῶμες τῆς Πάφου μὲ τὴν ὑποκοριστικὴ θηλυκὴ κατάληξη *joῦ* (γεν. *joῦς*), τὴ *Λαπηθ*(κ)*ιοῦ* (ἡ μικρὰ Λαπηθία) καὶ τὴν *Πιταβκοῦ* (ἡ μικρὰ Ἐπιδαυρία, βλ. καὶ κατωτ. σημ. 80) σημειώνει μεταξὺ ἄλλων ὅτι ἡ *Σαλαμιοῦ* εἶναι «ἡ μικρὰ Σαλαμινία ἢ Σαλαμιὰ ὡς ἑνωρὶς συνεκόπη φωνητικῶς (πρβ. συκαμινιά - συκαμιά) διότι παρὰ Μαλάλα XII Bonnae 313 φέρεται "Σαλαμιὰς πόλις τῆς Κύπρου"»· ἡ *Σαλαμιὰς* αὐτὴ εἶναι προφανῶς ἡ *Σαλαμὶς* τῆς Κύπρου, ἡ ὁποία (κατὰ τὸν Ἰω. Μαλάλα πάντοτε [5ος αἰ. μ.Χ.], *Χρον.* 313.4 κ.ἑξ.) κατεστράφη ὁλοσχερῶς *ὑπὸ σεισμοῦ* ἐπὶ Κωνσταντίου Β΄ (338-361 μ.Χ.) καὶ ἐκεῖνος τὴν ἀνοικοδόμησε, (...) *κτίσας διαφόροις κτίσμασι τὴν πρώην μὲν λεγομένην Σαλαμιάδα, ἐξ ἐκείνου δὲ μετακληθεῖσαν Κωνσταντίαν, ἥτις ἐστὶ νῦν μητρόπολις τῆς Κύπρου*· ἀπὸ τὸ *Σαλαμιὰς* αὐτὸ οὐδόλως ἀποκλείεται, νομίζουμε, νὰ προῆλθε ἀπ' εὐθείας τὸ *Σαλαμιά* καὶ −ἀκολούθως− τὸ σημερινὸ ὄνομα τῆς *Σαλαμιοῦ* τῆς Πάφου, ἀναγόμενο οὕτως ἢ ἄλλως στὴ *Σαλαμῖνα* τοῦ Τεύκρου.

4 Στράβ. *Γεωγρ.* 14.6.3 (γιὰ τὶς λίαν ἐνδιαφέρουσες ἀναφορὲς τοῦ Στράβωνος στὴν Κύπρο βλ. ἀναλυτικὰ Βοσκός 2007, 345-361, Chavane καὶ Yon 1978, Pouilloux κ.ἄ. 1987). Ἡρόδ. 5.113.1, στὴ διήγηση γιὰ τὴν ἐξέγερση τῆς Κύπρου ἐναντίον τῶν Περσῶν κατὰ τὴν Ἰωνικὴ Ἐπανάσταση (βλ. Βοσκός 1997β).

5 Βοσκός 1997α, 11 E 54-55, *Ποῦ ἕκαστος τῶν Ἑλλήνων τέθαπται καὶ τί ἐπιγέγραπται ἐπὶ τοῦ τάφου* (E54 *Ἐπὶ Τεύκρου κειμένου ἐν Σαλαμῖνι τῆς Κύπρου*: [σὲ μετάφραση] «τῶν γοργοφόνων χειριστὴ βελῶν τὸν Τελαμώνιο Τεῦκρο | ἡ γῆ ἐτούτη ἐδῶ τῆς Σαλαμίνας νεκρὸ κρατᾶ», καὶ E55 *Ἐπὶ Ἀγαπήνορος*: [σὲ μετάφραση] «ἀπ' τὴν Τεγέα ὁ ἄρχοντας αὐτὸς ὁ Ἀγαπήνωρ τοῦ Ἀγκαίου ὁ γιός | θαμμένος εἶν' ἐδῶ τῶν Πάφιων τῶν πελτοφόρων βασιλιάς»)· βλ. ἐπίσης 11 E56 (Παυσ. 8.5.3, γιὰ τὴν κόρη τοῦ Ἀγαπήνορα Λαοδίκη καὶ τὴν Τεγέα τὴν πατρίδα τους), καὶ τὰ σχετικὰ μὲ τὰ τρία αὐτὰ ἐπιγράμματα σχόλιά μας (Βοσκός 1997α, 420-426).

6 Γιὰ τὰ ἀρχαιολογικὰ δεδομένα καὶ τὴν πλούσια σχετικὴ βιβλιογραφία βλ. −μεταξὺ πάμπολλων ἄλλων− Καραγιώργης 1991, 1998. Παπαδόπουλλος 1997-2011, Α'-Β' (*Ἀρχαία Κύπρος*, μέρη Α'-Β', μὲ ἡμίτομο Ββ': *Πίνακες*, 1997-2000), Α', 237 κ.ἑξ., κυρίως: Β. Καραγιώργη, «Ἡ Ὕστερη Χαλκοκρατία», 237-85, καὶ J.-Cl. Courtois, «Ἡ Γεωμετρικὴ ἐποχή (1050-τέλος τοῦ Η' αἰ. π.Χ.)», 287-349, μὲ τοὺς ἀντίστοιχους Πίνακες στὸ τέλος τοῦ τόμ. Α' καὶ στὸν ἡμίτομο τοῦ τόμ. Β', βλ. καὶ Β΄ 465 κ.ἑξ., κυρίως: Παν. Στυλιανοῦ, «Τὰ ἀρχαῖα βασίλεια (Η' αἰ.-315 π.Χ.)», 465-618, καὶ −μὲ διαφορετικὴ ἐν πολλοῖς προσέγγιση− Α. Mehl, «Ἑλληνιστικὴ Κύπρος», 619-761, κυρίως 749-61. Βοσκός 2016, γιὰ τοὺς Χύτρους (κυρίως 19-25). Συνοπτικά: Μαντζουράνη 2010. Περαιτέρω βιβλιογραφία στὴ

τῆς Γλωσσολογίας (γιὰ τὴν ἀντίστοιχη τῆς Γραμμικῆς Β Κυπροσυλλαβικὴ γραφή καὶ τὴν Ἀρκαδοκυπριακὴ διάλεκτο, κυρίως, μὲ ἰδιαίτερα ἐντυπωσιακὴ τὴ συλλαβικὴ ἐπιγραφὴ ἐπὶ ὀβελοῦ ἀπὸ τὴν Παλαίπαφο τοῦ 11ου αἰώνα π.Χ. *o-pe-la-ta-u* = *Ὀφέλταυ*, στὴν ἀρκαδοκυπριακὴ γενικὴ ἑνικοῦ)[7]· τὰ πανάρχαια ἔργα τῆς τέχνης τοῦ λόγου (τὰ *Κύπρια ἔπη*, οἱ Ὁμηρικοὶ ὕμνοι *Εἰς Ἀφροδίτην*, κι ἄλλα πολλὰ καὶ ἀξιόλογα)[8]· τὰ ἱστορικὰ δεδομένα[9]· καὶ τὰ πάμπολλα ΠΑΝΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΤΟΠΩΝΥΜΙΑ, ποὺ παρὰ τὶς ἀτέλειωτες περιόδους δουλείας ἐπιβιώνουν ἀνὰ τὶς χιλιετίες μέχρι σήμερα στὴν Κύπρο[10], ὁδηγώντας στὸ συμπέρασμα γιὰ μαζικὴ ἐγκατάσταση *Ἀχαιῶν* στὴν Κύπρο, σὲ δύο κύρια κύματα (περὶ τὸ 1200 καὶ τὸ 1075-1050 π.Χ., ἀπὸ τὴν Πελοπόννησο κατὰ κύριον λόγο), ποὺ βαθμιαῖα ἀφομοιώνουν δημιουργικὰ τοὺς αὐτόχθονες «Ἐτεοκυπρίους» (μὲ τὴν Κυπρομινωικὴ Γραμμικὴ γραφή τους ἀντίστοιχη τῆς Μινωικῆς Γραμμικῆς Α τῶν «Ἐτεοκρητῶν») καὶ θεμελιώνουν τὸν ἑλληνικὸ πολιτισμὸ τοῦ νησιοῦ.

Οἱ πέντε κύριοι οἰκιστὲς τῆς Κύπρου: ὁ Τεῦκρος, ὁ Ἀγαπήνωρ, ὁ Ἀκάμας, ὁ Κηφεὺς καὶ ὁ Πράξανδρος[11], κατὰ τὸν Λυκόφρονα (*Ἀλεξ.* 448-449), *Σάτραχον βλώξαντες Ὑλάτου τε γῆν*, *Μορφὼ*

διπλωματικὴ ἐργασία τοῦ Ἰ. Χρ. Βοσκοῦ (Βοσκός 2005) καὶ Voskos καὶ Knapp 2008. Παλαιότερη βιβλιογραφία: Βοσκός 1999, 41 σημ. 1.

7 Βλ. Karageorghis καὶ Masson 1988. Παπαδόπουλλος 1997-2011, Β' 935-972 (Cl. Baurain, «Ἡ ἀρχαία Κυπριακὴ γραφή») κ.ἀ. (βλ. Εὑρετήριο, *1235 σ.λ. γραφή*), γιὰ τὸν ὀβελὸ τοῦ Ὀφέλτη (*Ὀφέλταυ*, δηλαδὴ *Ὀφέλτου*, στὴν ἀρκαδοκυπριακὴ ὀνομαστικὴ ὁ *Ὀφέλτας* = *Ὀφέλτης*, ἀπὸ τὸ ρῆμα *ὀφέλλω* = αὐξάνω, ἐνισχύω, κάνω κάποιον εὐτυχισμένο) Α' 285 καὶ 293-94, Β' 751 (σημ. 110) καὶ 960. Βοσκός κ.ἄ. 2010. Steele 2013. Συνοπτικά: Βοσκός 2008, 64-67, μὲ εἰκ. 8· 1997α, 50-55 (κυρίως: σημ. 8)· 2002, 69 κ.ἑξ. (γιὰ τὴν ἀποκρυπτογράφηση τῆς Κυπροσυλλαβικῆς γραφῆς: σημ. 2) καὶ 285 κ.ἑξ.· 2007, 689 κ.ἑξ., μὲ βιβλιογραφία, καὶ Βοσκός 2010, 35-37 (βλ. καὶ 37-39, γιὰ ἐντυπωσιακὲς ἐπιβιώσεις σὲ λαϊκοὺς μύθους καὶ παραδόσεις) καὶ 65-66 (γιὰ τὴ γραφή).

8 Βλ. κυρίως Βοσκός 2008, 2 Τ1 κ.ἑξ. (Εὔκλος), 3 Τ1 κ.ἑξ. (*Κύπρια ἔπη*) καὶ 5 Υ1-Υ3 (Ὁμηρ. ὕμνοι *Εἰς Ἀφροδίτην*), μὲ τὰ σχετικὰ κεφάλαια τῆς Εἰσαγωγῆς καὶ τῶν Σχολίων. Καὶ μόνη ἡ παρουσία τους, τὸν 7ον ἤδη αἰ. π.Χ., μὲ τὴν ἔντονη Ὁμηρικὴ χροιὰ καὶ τὴν εὐρύτατη ἐπίδραση ποὺ ἄσκησαν, σημαίνει πολλά.

9 Χαρακτηριστικοὶ εἶναι οἱ διαχρονικοὶ ἀγῶνες τοῦ Κυπριακοῦ Ἑλληνισμοῦ γιὰ ἐλευθερία. Βλ. Βοσκός 2010, κυρίως το κεφάλαιο (70-83): Ἄννα Ραμού-Χαψιάδη, «Ἐξεγέρσεις Κυπρίων κατά την Αρχαιότητα (έως τους Ελληνιστικούς χρόνους»), μὲ ἰδιαίτερα ἐντυπωσιακὴ τὴ συμμετοχὴ στὴν Ἰωνικὴ Ἐπανάσταση κατὰ τῶν Περσῶν στὶς ἀρχὲς τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. (βλ. καὶ ἀνωτ. σημ. 4).

10 Βλ. Βοσκός 1999, 21 κ.ἑξ. (ἐκτενὴς βιβλιογραφία γιὰ τὸν Λυκόφρονα στὴ σημ. 1 καὶ γιὰ τὶς πηγές του στὴ σημ. 3), καὶ Παπαδόπουλλος 1997-2011, Β' 1077-1109 (Ἐπίμετρον Α': G. Neumann, «Τοπωνύμια τῆς Ἀρχαίας Κύπρου», μὲ πλούσια βιβλιογραφία). Γιὰ τὰ σημερινὰ τοπωνύμια τῆς Κύπρου βλ. Christodoulou καὶ Konstantinidis 1987 (στὰ σχετικὰ λήμματα). Ἡ προφανὴς καὶ πανθομολογούμενη ἐπιβίωση στὸν ὅλον ἑλληνικὸ χῶρο παλαιότατων τοπωνυμίων τῶν ὁποίων οἱ ρίζες χάνονται στὰ βάθη τῆς προϊστορίας, μὲ τὴν εὐνόητη προσαρμογὴ στὰ ἑκάστοτε νέα γλωσσικὰ δεδομένα (πβ. συγκριτικὰ τὴν ἀπόδοση γνωστῶν κυπριακῶν τοπωνυμίων στὴ γλώσσα ξένων χαρτογράφων καὶ περιηγητῶν, ὅπως λ.χ. τὸ *Ἀμμόχωστος* → *Famagusta*), περιορίζεται συχνὰ στὰ πλαίσια ὑποθέσεων, μὲ τὴν ἐτυμολογία τους συχνὰ θεωρούμενη ὡς ἀβέβαιη ἢ ἄγνωστη ἢ σκοτεινή (βλ. Chantraine 1968-80, σ.λλ.), καθὼς σὺν τοῖς ἄλλοις δὲν ἔχει ἀκόμη ἀποκρυπτογραφηθῆ ἡ Γραμμικὴ γραφὴ Α καὶ ἡ ἀντίστοιχη Κυπρομινωικὴ γραφή. Τί ἀκριβῶς μπορεῖ νὰ ἀπηχοῦν τοπωνύμια ὅπως τὰ ΠΕΛ(Λ)ΑΝΑ – ΣΑΛΑΜΙΣ (αἰτ. ΣΑΛΑΜΙΝΑ), ΚΕΡΥΝ(Ε)ΙΑ, ΛΑΠΑΘΟΣ / ΛΑΠΕΘΟΣ / ΛΑΠΗΘΟΣ, ΣΑΤΡΑΧΟΣ / ΣΕΤΡΑΧΟΣ κ.τ.τ., μένει νὰ ἀποδειχθῆ. Ἀνάλογη ἐν πολλοῖς εἶναι καὶ ἡ περίπτωση τῶν πανάρχαιων ὀνομάτων ἡρώων, τὰ περισσότερα τῶν ὁποίων εἶναι γνήσια ἑλληνικά, πλασμένα κατὰ κύριον λόγο ἀπὸ τοὺς Ἴωνες ἐπικοὺς ποιητές, ἐνῶ ἄλλα, ποὺ δὲν μποροῦν νὰ ἀναχθοῦν σὲ ἑλληνικὲς ρίζες καὶ φαίνονται προελληνικά (ὅπως λ.χ. τὰ *Ἀχιλλεύς* καὶ *Ὀδυσσεύς*), προσαρμόστηκαν στοὺς μορφολογικοὺς νόμους τῆς Ἑλληνικῆς, πολλὰ συνδέθηκαν παρετυμολογικὰ μὲ ἑλληνικὲς λέξεις, ἐνισχύθηκαν μὲ σχετικοὺς «αἰτιολογικοὺς» μύθους, καὶ ἐξελληνίστηκαν (βλ. Κακριδής 1986, τόμ. 1, 79-80, καὶ Βοσκός 2011-12, 3 κ.ἑξ.).

11 Στοὺς ἀρχαίους μύθους δὲν ἀπαντοῦν περισσότερα στοιχεῖα γιὰ τὸν Κηφέα καὶ τὸν Πράξανδρο σὲ σχέση μὲ τὴν Κύπρο. Μὲ τὸ ὄνομα *Πράξανδρος* δὲν μνημονεύεται ἄλλο μυθικὸ πρόσωπο. Ἀντίθετα, τὸ ὄνομα *Κηφεὺς* ἀπαντᾶ συχνὰ σὲ μύθους διάφορους (βλ. Κακριδής 1986, τόμ. 3, κυρίως 182 κ.ἑξ. καὶ 241 κ.ἑξ., κ.ἀ., καὶ τόμ. 4, γιὰ τὸν Ἡρακλῆ καὶ τὴν Ἀργοναυτικὴ ἐκστρατεία), ὅπως στὶς σχετικὲς διηγήσεις τοῦ Νόννου (*Διον.* 30.274 κ.ἑξ.: *εἴρεό μοι Κηφῆα, τά περ κάμε Περσέος ἅρπη* ...) καὶ τοῦ Λιβάνιου (*Προγυμν.* 2.35-36. *Περὶ Κηφέως καὶ Περσέως*), μὲ ἰδιαίτερα ἐνδιαφέρουσα τὴ σύνδεσή του τόσο μὲ τὴν Ἀρκαδία ὅσο καὶ μὲ τὴν Ἀνατολή, μὲ τὴν Ἀργοναυτικὴ ἐκστρατεία καὶ τὸν Ἡρακλῆ, μὲ τὸν οἰκιστὴ τῆς Πάφου *Ἀγαπήνορα* (ἐγγονοὶ τοῦ *Ἀρκάδος* εἶναι ὁ *Κηφεὺς* καὶ ὁ *Λυκοῦργος*, ἐγγονὸς δὲ τοῦ τελευταίου ὁ *Ἀγαπήνωρ*) ἀλλὰ καὶ μὲ τὸν *Περσέα* καὶ –ἑπομένως– μὲ τὸ *Κούριον* (βλ. π.χ. Νόννου *Διον.* 13.461 *πόλιν ἀρχεγόνου ποτὲ Περσέος*. Βοσκός 1997α, 11 Ε51.1 [ἐπίγραμμα 2/3 αἰ. μ.Χ. ἀπὸ τὸ Ἱερὸ τοῦ Ὑλάτη Ἀπόλλωνα στὸ Κούριο, πβ. τὸ *Ὑλάτου τε γῆν* τοῦ Λυκόφρονος] *πόλις Περσῆος*). Λίαν ἐνδιαφέρουσα

παροικήσουσι. Ποιές πόλεις οἰκίζουν αὐτοί, δὲν ἀναφέρει ὁ Λυκόφρων. Ὁ *Πράξανδρος*, κατὰ τὸν Ἀλεξανδρινὸ ποιητή, φθάνει στὴ γῆ τῆς Ἀφροδίτης *Λάκων' ὄχλον ἄγων Θεράπνης* (στ. 589-590)[12]. Ὁ Στράβων (14.6.3) μαρτυρεῖ ὅτι *Λακώνων κτίσμα καὶ Πραξάνδρου* εἶναι ἡ *Λάπαθος* (σὲ τύπο συμβατὸ μὲ τὴν Ἀρκαδοκυπριακὴ διάλεκτο), πιὸ γνωστὴ ἤδη στὴν ἀρχαιότητα ὡς *Λάπηθος*[13], ποὺ κεῖται −κατὰ τὸν ἀρχαῖο γεωγράφο− ἀνάμεσα στὸ ἀκρωτήριο *Κρόμμυον* (Κορμακίτης) καὶ τὰ νησάκια *Κλεῖδες*, καὶ ἡ μαρτυρία του συνεπικουρεῖται ἀπὸ τὴν προφορικὴ τοπικὴ παράδοση καὶ ἀπὸ τὴ γειτνίαση μὲ τὴν Κερύνεια, ἡ ὁποία, κατὰ τὴν τοπικὴ παράδοση, κτίστηκε ἀπὸ τὸν Κηφέα καὶ τοὺς Ἀχαιοὺς συντρόφους του καὶ ὀνομάστηκε ἔτσι ἀπὸ τὴν ὁμώνυμη Ἀχαϊκὴ πόλη[14]. Ὁ Λυκόφρων (στ. 590-591) ἀναφέρει ὅτι ὁ *Κηφεὺς* εἶναι στρατηλάτης Βουραίων ἀπὸ τὶς πόλεις Βοῦρα (ποὺ γειτνιάζει μὲ τὴν Κερύνεια), Ὤλενο καὶ Δύμη. Κατὰ τὸν Παυσανία (7.6.1): *Δύμη μὲν πρὸς Ἤλιδος πρώτη, μετὰ δὲ αὐτὴν Ὤλενος* (...) *καὶ Τρίτεια* (...) *καὶ Αἴγιον καὶ Κερύνεια καὶ Βοῦραι* (και *ἡ Βοῦρα* καὶ *τὰ Βοῦρα* στὴ συνέχεια)*, ἐπὶ ταύταις δὲ Ἑλίκη καὶ Αἰγαί τε καὶ Αἴγειρα καὶ Πελλήνη·* καὶ στὴ συνέχεια (7.25.5 κ.ἑξ.): *μετὰ δὲ Ἑλίκην* (...) *ἤξεις εἰς πόλισμα Κερύνειαν* (...) *ὑπὲρ τὴν λεωφόρον ἐν ὄρει, καί οἱ τὸ ὄνομα ἢ δυνάστης ἐπιχώριος ἢ ὁ Κερυνίτης ποταμὸς πεποίηκεν*[15]. Ἀπὸ τὰ Ἀχαϊκὰ τοπωνύμια ποὺ ἀναφέρονται ἀπὸ τὸν Λυκόφρονα κανένα

εἶναι καὶ ἡ ἀναφορὰ τοῦ Νόννου στὴν Κύπρο, στὸν *Λάπηθον* καὶ στὴ *Λάπηθον* (*Διον.* 13.432-63 καὶ 24.237-45, σὲ δύο πολὺ ἐνδιαφέροντα χωρία, στὰ ὁποῖα θὰ ἐπανέλθουμε μὲ εἰδικὴ μελέτη ἀναλυτική). Πενιχρὴ ποσοτικὰ εἶναι ἡ σχετικὴ ἐπιγραφικὴ καὶ νομισματικὴ μαρτυρία, μὲ πιὸ ἀξιοσημείωτη τὴ συλλαβικὴ ἐπιγραφὴ −ἀπὸ τὴν Πάφο, τοῦ 6ου αἰ. π.Χ.− Masson 1983, ἀρ. 49, ποὺ μνημονεύει ἀφιέρωμα *Πραξά(ν)δρω*, καὶ τὴν ἐμφάνιση τῶν ὀνομάτων *Πραξίδημος* (Michaelidou-Nicolaou 1976, 101, *P* 46 καὶ 47) καὶ *Πράξιππος* στὴ Λάπηθο (μὲ τὸν τελευταῖο βασιλέα τῆς πόλης, ποὺ ἐκθρονίστηκε ἀπὸ τὸν Πτολεμαῖο τὸ 312, νὰ φέρει τὸ τελευταῖο ὄνομα: Διόδ. Σικελ. 19.79.4). Βλ. καὶ Fraser καὶ Matthews 1987, 384, κυρίως σ.λλ. *Πράξανδρος*, *Πραξάνωρ*, *Πραξαγόρας* [βλ. καὶ Βοσκός 1997α, 11 Ε22], κ.τ.τ.). Ἀξίζει νὰ προστεθῆ ὅτι στὰ ἀρχαῖα Σχόλ. Πινδ. *Ὀλ.* 2.89e, σ.λ. *ἀδελφεόν* [στ. 49], σημειώνεται: *εἰς τὸν Πράξανδρον ἀδελφὸν τοῦ Θήρωνος ὄντα.*

12 Λυκόφρ. *Ἀλεξ.* 447-449 *Οἱ πέντε δὲ Σφήκειαν εἰς Κεραστίαν* | *Σάτραχον βλώξαντες Ὑλάτου τε γῆν*, | *Μορφὼ παροικήσουσι τὴν Ζηρυνθίαν* (v.l. *Τροιζηνίαν*) καὶ 586-591 *Κηφεὺς δὲ καὶ Πράξανδρος, οὐ ναυκληρίας* | *λαῶν ἄνακτες, ἀλλ' ἀνώνυμοι σποραί,* | *πέμπτοι τέταρτοι γαῖαν ἴξονται θεᾶς* | *Γόλγων ἀνάσσης, ὧν ὁ μὲν Λάκων' ὄχλον* | *ἄγων Θεράπνης, θάτερος δ' ἀπ' Ὠλένου* | *Δύμης τε καὶ Βουραίοισιν ἡγεμὼν στρατοῦ* (450-478 *Τεῦκρος*, 479-493 *Ἀγαπήνωρ*, 494-585 *Ἀκάμας*). Σημειώνει μεταξὺ ἄλλων ὁ Τζέτζης, σ.στ. 589: *Γόλγοι τόπος καὶ ἔθνος Κύπρου, θεᾶς δὲ τῆς Ἀφροδίτης* (βλ. καὶ Παυσ. 3.15.10 κ.ἑξ.), καὶ σ.στ. 449: *Ζηρυνθία· Ἀφροδίτη ἐν Θρᾴκῃ. Ζήρυνθον γὰρ ἄντρον ἐν Θρᾴκῃ ἐστίν, ἐν ᾧ ἡ Ἀφροδίτη τιμᾶται. οὐ γὰρ μόνον Ἄρεως ἱερά ἐστιν ἐν Θρᾴκῃ, ἀλλὰ καὶ Ἀφροδίτης.* (...) *τὴν Ζηρυνθίαν· γράφεται καὶ τὴν Τροιζηνίαν* (...) *ὅτι ἐν Τροιζῆνι ἱερὸν Ἀφροδίτης ὑπὸ Φαίδρας ἱδρυμένον, ὅτε ἦρα Ἱππολύτου τοῦ Θησέως καὶ Ἱππολύτης τῆς Ἀμαζόνος παιδός.* Ἡ ἰσχυρὴ ἐμπλοκὴ τῆς *Θρᾴκης* στὸν ὅλο μύθο τῆς Ἀλεξάνδρας −καὶ στοὺς μύθους τοὺς σχετικοὺς μὲ τὸν Τεῦκρο καὶ τὸν Ἀκάμαντα, ἀλλὰ καὶ μὲ τὸν Κηφέα− εὐθύνεται ἴσως κατὰ μεγάλο μέρος γιὰ τὴν ἀναφορὰ στὴ *Μορφὼ τὴν Ζηρυνθίαν.* Βλ. καὶ Βοσκός 1999, 25-29 καὶ 44-45 σημ. 19-22.

13 Βλ. Βοσκός 1999, 43 σημ. 7, μὲ ἔμφαση στοὺς διάφορους τύπους τοῦ ὀνόματος (*ἡ Λάπαθος* καὶ *Λάπεθος*, *Λήπηθις*, *Λάπηθος* καὶ *Λάπιθος* / σὲ παλαιοὺς χάρτες: Lapathus καὶ Lapethus, Lapathi καὶ Lapethi regnum, Lapathia καὶ Lapithia, κ.τ.τ. / καὶ τὸ (οὐδ.) Λάπαθος, χωριὸ τῆς ἐπαρχίας Ἀμμοχώστου [μὲ *-α-* μέχρι σήμερα], καὶ ἡ Λαπηθκιοῦ [βλ. καὶ ἀνωτ. σημ. 3], χωριὸ τῆς Πάφου). Παπαδόπουλλος 1997-2011, Β' 1087-1088 (μὲ ἀναφορὰ καὶ στὸ ὁμόηχο μὲ τὸ ὄνομα τοῦ φυτοῦ *λάπαθον* καὶ μὲ τὸ ρῆμα *λάμπω*: γιὰ τὴν ἐτυμολογία βλ. Chantraine 1968-80, σ.λλ., καὶ σ.λ. *λάπαθος*) καὶ 1106 (γιὰ τὸν τύπο *Λάπεθος*, γιὰ τὸν ὁποῖο βλ. καὶ κατωτ. σημ. 30 καὶ 92). Βλ. ἐπίσης Συμεωνίδης 2010, σ.λ. *Λάπιθος, η* [Σταυροχωρίου, Σητείας, Λασηθίου], πβ. λλ. *Λαπάθεια, η / Λαπάτα, η / Λάπατο, το* (βλ. −συγκριτικά− καὶ τὰ λλ. τὰ σχετικὰ μὲ τὰ ἐδῶ μνημονευόμενα τοπωνύμια). Θυμᾶται κανείς, μεταξὺ πολλῶν ἄλλων (περὶ *Λαπιθῶν*, λ.χ.), καὶ τὸ *Λαπίθαιον καλούμενον ἀπὸ ἀνδρὸς ἐγχωρίου Λαπίθου ... ἐν τῷ Ταϋγέτῳ*, ποὺ μνημονεύει ὁ Παυσανίας (3.20.7, μὲ τὰ περὶ *Θεράπνης*, *Ἔλους*, *Πελλάνας* κ.λπ. στὸ περικείμενο / βλ. καὶ 5.1.11, περὶ ἥρωος *Λαπίθου*), ὅπως καὶ τὰ περὶ *Ἀρκαδικοῦ ὄρους Λαπίθου* τοῦ ἴδιου (5.5.8).

14 Βλ. Βοσκός 1999, 43 σημ. 8. Παπαδόπουλλος 1997-2011, Β' 1084-1085, σ.λλ. *Κερύνεια* καὶ *Κινύρεια* (βλ. καὶ κατωτ. σημ. 31). Τὰ δύο ὀνόματα (παραπλήσια ἀκουστικά) δὲν ἀποκλείεται νὰ ἀπηχοῦν παλαιότερη ἐτεοκυπριακὴ ὀνομασία τῆς πόλεως. Βλ. Βοσκός 2002, 17 F1a.1 (καὶ b.1), *Καρπασία· πόλις Κύπρου, ἣν Πυγμαλίων ἔκτισεν*, μὲ σχόλια στὶς σσ. 414-415, ὅπου καὶ περαιτέρω παραπομπὲς καὶ βιβλιογραφία γιὰ τὴν παράλληλη αὐτὴ τάση τῆς τοπικῆς παραδόσεως, ὅπως γιὰ *τὴν Πάφον* τὴν κόρη τοῦ Πυγμαλίωνος ἢ *τὸν Πάφον*, ποὺ κτίζει τὴν *Πάφον*, καὶ γιὰ τοὺς *Γολγούς*, πόλη τῆς Κύπρου *ὠνομασμένην ἀπὸ Γολγοῦ τοῦ Ἀδώνιδος καὶ Ἀφροδίτης* (κ.τ.τ.).

15 Βλ. καὶ Ἡρόδ. 1.145: *Πελλήνη μέν γε πρώτη πρὸς Σικυῶνος, μετὰ δὲ Αἴγειρα καὶ Αἰγαί, ἐν τῇ Κρᾶθις ποταμὸς ἀένναός ἐστι* (...), *καὶ Βοῦρα καὶ Ἑλίκη* (...) *καὶ Αἴγιον καὶ Ῥύπες καὶ Πατρέες καὶ Φαρέες καὶ Ὤλενος* (...), *καὶ Δύμη καὶ Τριταιέες* (...). Γιὰ τοὺς ἀρχαίους ποταμοὺς τῆς Πελοποννήσου βλ. μεταξὺ ἄλλων Georgiev 1958 (κυρίως σ.λλ.

δὲν συνδέεται σὲ ἀρχαῖες πηγὲς μὲ τὴν Κύπρο, κατ' ἀντίθεση πρὸς τὴν *Κερύνειαν* (ἢ *Κερυνίαν*), ἡ ὁποία μνημονεύεται –μαζὶ μὲ τὴ *Λάπηθον*– ἀπὸ τὸν Διόδωρο Σικελιώτη (19.62.6) καὶ ἄλλους. Μιὰ συγκριτικὴ ὅμως ἐξέταση τῶν σωζόμενων μέχρι σήμερα Κυπριακῶν τοπωνυμίων ὁδηγεῖ σὲ λίαν ἐνδιαφέρουσες διαπιστώσεις:

(α') Οἱ *Δῦμες* τῆς ἐπαρχίας τῆς Λεμεσοῦ –κοντὰ στὴ *Μούττη τοῦ Δκιᾶ* καὶ τὸν *Γκρεμμὸ τῆς Ἔρας* (: τὴν Κορφὴ τοῦ Δία καὶ τὸν Γκρεμμὸ τῆς Ἥρας), τὴ *Βᾶσα* καὶ τὴ *Γεροβᾶσα*, κ.τ.τ.– φαίνεται ὅτι ὀφείλουν τὸ ὄνομά τους στὴν ὁμώνυμη ἀχαϊκὴ πόλη, ὅπως πιθανῶς καὶ ἡ *Τύμη* τῆς Πάφου (ἀπὸ τὴν αἰτιατικὴ *τὴν Δύμην*), κατὰ τὸν Σίμο Μενάρδο[16]. (β') Τὰ *Βοῦρα* εἶναι τοπωνύμιο στὴ Μεννόγεια τῆς Λάρνακας· ἡ ἀναγωγὴ στὰ *Βοῦρα* τῆς Ἀχαΐας εἶναι εὔλογη[17].

Τὴν εἰκόνα αὐτὴ ἐνισχύουν καὶ ἄλλα κοινὰ τοπωνύμια, ποὺ μνημονεύονται σὲ ἀρχαῖες πηγὲς ἢ / καὶ ἐπιζοῦν ἀνὰ τοὺς αἰῶνες: (α') Στὸν μακροσκελῆ *Κατάλογον νεῶν* στὸ Β τῆς *Ἰλιάδος* (494-760), μεταξὺ ἐκείνων ποὺ ἀκολούθησαν τὸν Ἀγαμέμνονα στὴν Τροία ἀπὸ τὶς Μυκῆνες, τὴν Κόρινθο καὶ ἄλλες πόλεις (569-580) συμπεριλαμβάνονται καὶ ὅσοι *Πελλήνην τ' εἶχον ἠδ' Αἴγιον ἀμφινέμοντο | Αἰγιαλόν τ' ἀνὰ πάντα καὶ ἀμφ' Ἑλίκην εὐρεῖαν·* ἡ δὲ *Ἀχαΐα* κατὰ τὸν Παυσανία (7.1.1 κ.ἀ.) ὀνομαζόταν παλιὰ *Αἰγιαλός*, κατὰ δὲ τὸν Στράβωνα (8.7.1) *Αἰγιάλεια*, καὶ *Αἴγιον* εἶναι μέχρι σήμερα τὸ ὄνομα τῆς γνωστῆς Ἀχαϊκῆς πόλης[18]. *Αἰγιαλοῦσα* καὶ *Γιαλοῦσα* εἶναι ἡ γνωστὴ κώμη τῆς Καρπασίας· καὶ ἡ *Γιαλιὰ* τῆς Πάφου, κατὰ τὸν Σίμο Μενάρδο (1970, 18), θὰ ὀνομαζόταν *Αἰγιαλία*· τὸ αὐτὸ δὲ ὄνομα φέρουν δάσος καὶ ποταμὸς στὴν ἴδια ἐπαρχία, ἀνάμεσα στ' ἄλλα. (β') *Κρᾶθις* εἶναι ὄρος καὶ ποταμὸς τῆς Ἀχαΐας, *Κρᾶθος* τοπωνύμιο στὸ Ριζοκάρπασο τῆς Κύπρου. (γ') *Δρέπανον* εἶναι τὸ ὄνομα ἀκρωτηρίου τῆς Ἀχαΐας καὶ τῆς Πάφου· *Δρέπανος* ὀνομάζεται ἐπίσης σήμερα τοπωνύμιο στὰ Λεύκαρα καὶ *Δρεπάνι* τοπωνύμια στὶς ἐπαρχίες Λευκωσίας καὶ Λάρνακας. (δ') *Ἑλίκη* εἶναι ἡ παλιά πόλη τῆς Ἀχαΐας ποὺ μνημονεύεται –σὺν τοῖς ἄλλοις– ἀπὸ τὸν Ὅμηρο καὶ τὸν Λυκόφρονα· *Ἑλίκη* καὶ *Ἑλίκες* καὶ *Ἑλίκι* καλοῦνται καὶ σήμερα διάφορα κυπριακὰ τοπωνύμια. (ε') Συγγένειες μποροῦν νὰ κρύβουν καὶ ἄλλα

Κρᾶθις, *Βουραϊκός, Κερυνίτης*), καὶ Δάρμος 2007, 7 κ.ἑξ. (κυρίως 59 κ.ἑξ.). Γιὰ τὴ σχετικὴ μὲ τὴν Πελοπόννησο Χαρτογραφία: Μελᾶς 2006 (μὲ βιογραφικὰ χαρτογράφων στὶς σσ. 183-192 καὶ βιβλιογραφία στὶς σσ. 193-195).

16 Μενάρδος 1970, 19, σ.λ. *Δῦμες* (*τὴν Δύμην* > *τὴν Τύμην* > *ἡ Τύμη*, καὶ *ἡ Τίμη*), καὶ 18 σ.λ. *Βᾶσα* (*βᾶσσα,* Ἰων. – Ἀττ. *βῆσσα* [καὶ πόλη *Βῆσσα* στὸν *Κατάλογον νεῶν* στὴν *Ἰλιάδα*, Β 532, στὰ περὶ *Λοκρῶν* ποὺ ἡγεμόνευεν *Ὀϊλῆος ταχὺς Αἴας*, ὁ ὁποῖος *ἐγχείῃ ἐκέκαστο Πανέλληνας καὶ Ἀχαιούς*]: δασώδης κοιλάδα), *Vassa* σὲ ξενόγλωσσες πηγές / *Γεροβᾶσα*, μὲ α' συνθ. τὸ *ἱερός* [πβ. *Ἱεροκηπία*, ἀπὸ τοὺς ἱεροὺς κήπους τῆς Ἀφροδίτης > *Γεροσκήπου*: βλ. κατωτ. σημ. 17 καὶ 50], καὶ κατὰ συγκοπὴ *Γερᾶσα*), μὲ ἀναφορὰ στὰ λοιπὰ ὁμόρριζα τοπωνύμια τῆς Κύπρου, στὸ *χωρίον Βᾶσσαι* τῆς Ἀρκαδίας μὲ τὸν ναὸ τοῦ *Ἐπικουρίου Ἀπόλλωνος* (Παυσ. 8.30.4, 38.8, 41.7-10, κ.ἀ.) καὶ στὸν *Ὑλάτην Ἀπόλλωνα* τοῦ *Κουρίου*· βλ. καὶ κατωτ. μὲ σημ. 76 καὶ 78 γιὰ τὰ *Δωρός* καὶ *Δωρά* (στὴν ἐπαρχία Λεμεσοῦ ἐπίσης).

17 Ἀχαϊκὴ ἐπίδραση μπορεῖ νὰ ὑποτεθῆ ἐπίσης γιὰ τὴν –πιθανῶς μὴ σημαντικὴ– ἀρχαία κυπριακὴ πόλη *Βοόσουρα* (πβ. *Κυνόσουρα*). Κατὰ τὸν Στράβωνα, *Γεωγρ.* 14.6.3 (Χατζηιωάννου 1971-92, Α΄, ἀρ. 153, μὲ σχόλια: Ε΄, ἀρ. 194), μετὰ τὸ Κούριον, *εὐθύς ἐστιν ἄκρα ἀφ' ἧς ῥίπτουσι τοὺς ἀψαμένους τοῦ βωμοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος. εἶτα Τρήτα* (βλ. Παπαδόπουλλος 1997-2011, Β' 1097: ἀπὸ τὸ ἀκρωτήριο *Τρῆτοι*, καὶ *Τρῆτον* στὸ Ἄργος κ.ἄ.) *καὶ Βοόσουρα καὶ Παλαίπαφος, ὅσον δέκα σταδίοις ὑπὲρ τῆς θαλάττης ἱδρυμένη, ὕφορμον ἔχουσα καὶ ἱερὸν τῆς Παφίας Ἀφροδίτης. εἶτ' ἄκρα Ζεφυρία πρόσορμον ἔχουσα καὶ ἱερὸν καὶ ἄλσος· μικρὸν δ' ἀπὸ τῆς θαλάσσης καὶ ἡ Ἱεροκηπία. εἶθ' ἡ Πάφος, κτίσμα Ἀγαπήνορος* (...). Ὁ Στράβων, ἔτσι, προφανῶς κάνει λόγο γιὰ *πόλη* (μὴ μνημονευόμενη ἀλλοῦ στὶς ἀρχαῖες πηγές), κι ὄχι γιὰ *ἀκρωτήριον* (ἡ ἀναφερόμενη ἀπὸ τὸν Πτολεμαῖο, *Γεωγρ.* 5.14.3, *Οὐρὰ βοός* ἢ *Κλεῖδες ἄκρα* βρίσκεται στὴν Καρπασία). Ἡ ὑπόθεση ὅτι ἡ πόλη *Βοόσουρα* [ὁ G. Neumann (Παπαδόπουλλος 1997-2011, Β' 1099), κάνει λόγο γιὰ ἀκρωτήριο] εἶναι δυνατὸ νὰ ὀνομαζόταν ἀρχικὰ *Βοῦρα* (βλ. Παυλίδης 1984-91, σ.λ. *Βοόσουρα*, βλ. καὶ σ.λλ. *Βοός ουρά* καὶ *Ὤλενος*), δὲν μπορεῖ νὰ ἀποκλειστῆ παντελῶς (περισσότερα: Χατζηιωάννου 1971-92, Ε΄, ἀρ. 194). Λιγότερο πιθανὴ φαίνεται ἡ –ὄντως «τολμηρή»– ὑπόθεση ὁτι ὁ βυζαντινὸς οἰκισμὸς *Ἑλένη* / *Ἁγία Ἑλένη* ἀποτελεῖ τὴ συνέχεια ἀρχαίας πόλεως μὲ τὸ ὄνομα *Ὤλενος* (βλ. Παυλίδης 1984-91, σ.λ. *Ὠλενος*, καὶ σ.λ. *Αγία Ελένη*)· σὲ πάμπολλους παλαιοὺς χάρτες, μεταξὺ Σόλων καὶ Μαρίου / Ἀρσινόης (κατὰ κανόνα στὰ δυτικὰ τοῦ ἀκρωτηρίου *Καλλίνουσα*, ποὺ μνημονεύει ὁ Κλαύδ. Πτολ., *Γεωγρ.* 5.14.4), κοντὰ στὸ σημερινὸ χωριὸ Πωμός (στὰ ΒΑ, πρὸς τὴ θάλασσα), σημειώνεται ἀκρωτήριο *Ἑλένη* καὶ οἰκισμὸς *Ἁγία Ἑλένη* (C. [Capo ἢ Prom., κ.τ.τ.] Eleni καὶ S. Eleni). Βλ. π.χ. Stylianou καὶ Stylianou 1980, εικ. 66, 68, 101, 106, 106a, 114, 118, 122, 130, 133, 147, 156, 162, 183 / μόνο C. Eleni: 103, 104, 105, 105a, 135, 137, 139, 141, 143 / μόνο S. Eleni: 83a, 97, 133d.

18 Βλ. καὶ τὰ σχόλια σ.στ. Β 569-580 στὸ Kirk 1985-93, I, 211-213 / Α΄ 354-357. Βοσκός 1999, 23 καὶ 43 σημ. 10.

τοπωνύμια, ὅπως τὰ *Πελλήνη – Πελ*(*λ*)*άνα* (καὶ ἡ κυπριακὴ *Σαλαμὶς* καλοῦνταν *Πελάνα ἐν τοῖς Εὔκλου χρησμοῖς*[19]), *Πέλλης*, *Τρίτεια – Τρίτος* (ἀρσ., τοπωνύμιο στὴν Ἀκανθοῦ), *Ἀφροδίσιον* (αὐτὸ τῆς Κύπρου: στὴ βορειοανατολικὴ ἀκτή, ἀνατολικὰ τῆς Κερύνειας), *Φοίνικας*, *Πατροῦ* (*Πατριά, Πατρίκι*), *Ἀκράτα – Ἀκράδες* (κ.τ.τ.), γιὰ τὰ ὁποῖα οἱ πιθανὲς ἑρμηνεῖες ποικίλλουν καὶ τὰ ὅποια συμπεράσματα εἶναι ἀβέβαια. Τὸ Κυπριακὸ ὅμως τοπωνύμιο *Ἀχαιῶν ἀκτή*, πανάρχαιο, μνημονευόμενο ἀπὸ ἀρχαῖες καὶ νεώτερες πηγές, μὲ χαρακτηριστικὲς τὶς ἀδιάψευστες πάμπολλες μαρτυρίες παλαιῶν χαρτῶν, καὶ ὁλοζώντανο ὡς σήμερα ποὺ στενάζει τουρκοπατημένο, στὴ βόρεια ἀκτὴ τῆς Καρπασίας, σημαίνει ἀκατάπαυστα ἀνὰ τοὺς αἰῶνες τὴν ἀκτὴ ὅπου ἀποβιβάστηκαν *Ἀχαιοὶ ἄποικοι*. Τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ τοπωνύμιο συνδέεται συχνὰ μὲ τὸν Τεῦκρο, ὅπως στὸν Στράβωνα (14.6.3 *Ἀχαιῶν ἀκτή, ὅπου Τεῦκρος προσωρμίσθη πρῶτον ὁ κτίσας Σαλαμῖνα τὴν ἐν Κύπρῳ, ἐκβληθείς, ὥς φασιν, ὑπὸ τοῦ πατρὸς Τελαμῶνος*), φαίνεται νὰ συνδηλώνει τὴ γενικὴ εἰκόνα τοῦ μύθου, ποὺ δὲν φαίνεται νὰ παραποιεῖ τὴν ἱστορικὴ πραγματικότητα, γιὰ κάθοδο Ἀχαιῶν –ἄσχετα μὲ τὴν πόλη καταγωγῆς τους– στὴν Κύπρο περὶ τὸν Τρωικὸ πόλεμο. Καὶ ἡ Ἀχαΐα, ὅπου προφανῶς συνέρρευσαν σὲ χρόνους παλαιοὺς ἐξ ἀνάγκης −ἀναζητώντας ζωοτρόφα γῆ− Ἀχαιοὶ τῶν Μυκηναϊκῶν κέντρων τῆς Πελοποννήσου, προβάλλει ὡς πιθανὴ ἑστία μεγάλου κύματος Ἀχαιῶν οἰκιστῶν τῆς Κύπρου, μὲ ἐνδιάμεσο πιθανὸ σταθμὸ τὸ Αἰγαῖο (κυρίως τὴ Ρόδο ἢ τὴν Κρήτη, ἢ καὶ τὴ Μικρὰ Ἀσία)[20]. Κοιτάζοντας κανεὶς στὸν χάρτη τῆς Κύπρου τὴν περιοχὴ τῆς Κερύνειας καὶ τῆς Λαπήθου (μὲ τὸ ἀκρωτήριο *Κρόμμυον* καὶ τὸν κόλπο της *Μόρφου* στὰ δυτικά τους) εὔκολα φέρνει στὸν νοῦ τὴν ἀντίστοιχη περιοχὴ τῆς Ἀχαΐας· καὶ ὅποιος εἶχε τὴν τύχη νὰ θαυμάσει ἀπὸ κοντὰ τὴν περιοχὴ τῆς Κερύνειας, δὲν δυσκολεύεται νὰ διαπιστώσει ὅτι ἡ ὅλη φύση ἐμφανίζει ἐκπληκτικὴ ὁμοιότητα μὲ τὴν ἀντίστοιχη περιοχὴ τῆς Ἀχαΐας (δὲν ἦταν, φαίνεται, τυχαία ἡ ἐπιλογή της).

Δίπλα ἀπὸ τὴν πόλη τῶν Ἀχαιῶν τοῦ Κηφέα, τὴν *Κερύνειαν* ἢ *Κερυνίαν*, οἱ *Λάκωνες* τοῦ *Πραξάνδρου* ἱδρύουν κατὰ τὴν παράδοση τὴν πόλη ποὺ εἶναι γνωστὴ ἀνὰ τοὺς αἰῶνες μὲ τὸ ὄνομα *Λάπηθος*. Ἀπὸ τὸν Στέφανο Βυζάντιο, μαζὶ μὲ *τὴν ἐν Πελοποννήσῳ Λακεδαίμονα* μνημονεύεται καὶ *ἑτέρα Λακεδαίμων Κύπρου μεσόγειος πόλις*[21]. Καὶ ἡ λατρεία τοῦ *Ἀπόλλωνος Ἀμυκλαίου* ἢ *Ἀμύκλου* μαρτυρεῖ ἀσφαλῆ λακωνικὴ ἐπίδραση, ὅπως καὶ ἡ λατρεία τοῦ ἴδιου θεοῦ ὡς *Ἐλείτα*, πολλῷ μᾶλλον ἂν δεχθοῦμε ὅτι ὑπῆρχε καὶ στὴν Κύπρο τοπωνύμιο *Ἔλος*[22]. Ἡ δὲ μνεία τῆς *Μορφοῦς Ἀφροδίτης* ἀπὸ τὸν Λυκόφρονα ὁδηγεῖ –ἄμεσα ἢ ἔμμεσα– στὴ Σπάρτη, ὅπου ὑπῆρχε ὀνομαστὸς ἀρχαῖος ναός, *Μορφοῦς ἱερόν*, μὲ ξόανο τῆς Ἀφροδίτης ὡπλισμένης[23]· καὶ στὴ *Μόρφου*,

---

19 Πβ. τὸ τοῦ Στράβωνος (*Γεωγρ.* 8.4.5) *Ἑνόπην δὲ οἱ μὲν τὰ Πέλλανά φασιν, οἱ δὲ τόπον τινὰ περὶ Καρδαμύλην* (*Καρδαμίλλης* κ.τ.τ. στὴν Κύπρο)*, οἱ δὲ τὴν Γερηνίαν* (βλ. καὶ κατωτ. μὲ σημ. 71), καὶ βλ. Βοσκός 2008, 2 F9 (Ἡσύχ. σ.λ. *Πελάνα· ἡ Σαλαμὶς ἐν τοῖς Εὔκλου χρησμοῖς*), σσ. 214-215 καὶ 367-368 (καὶ κατωτ. σημ. 95).

20 Πβ. μεταξὺ ἄλλων τὰ γενικὰ συμπεράσματα τοῦ E. Gjerstad (1944, 123). Γιὰ παραπομπὲς καὶ βιβλιογραφία βλ. Βοσκός 1999, 23-25 καὶ 43-44 σημ. 11-15. Βλ. ἐπίσης τὰ σχόλια τοῦ Ν.Δ. Παπαχατζῆ στὰ μνημονευόμενα χωρία τοῦ Παυσανία, ὅπως, π.χ., τὸ σχόλιο στὸ 7.25.11 (Παπαχατζῆς 1974-81, τόμ. 4, 157 σημ. 5) γιὰ τὸν ποταμὸ Κράθη, «ποὺ ἔδωσε τὸ ὄνομα στὴ σημερινὴ κωμόπολη Ἀκράτα».

21 Στέφ. Βυζ. *Ἔθν*. 407.11, σ.λ. *Λακεδαίμων*. Γιὰ τὴν κυπριακὴ *Λακεδαίμονα* καὶ τὴν πιθανὴ τοποθέτησή της στὴ σημερινὴ *Λακατάμιαν* βλ. Χατζηιωάννου 1971-92, Ε', 194, ἀρ. 198, μὲ τὸν ἀντίστοιχο χάρτη στὸ τέλος τοῦ τόμου (γιὰ ὀνόματα πόλεων, ἀκρωτηρίων, ποταμῶν κ.λπ. τῆς Κύπρου: ἀρ. 192-204, μὲ τοὺς σχετικοὺς χάρτες).

22 Βλ. Masson 1983, ἀρ. 220 (κυρίως σ. 248, γιὰ τὸν *Ἀμυκλαῖον Ἀπόλλωνα*) καὶ 215 (κυρίως σ. 226, γιὰ τὸν *Ἐλείταν Ἀπόλλωνα* καὶ τὰ τοπωνύμια μὲ τὸ ὄνομα *Ἔλος*), μὲ παραπομπὲς καὶ βιβλιογραφία. Βλ. ἐπίσης Βοσκός 1999, 25 καὶ 44 σημ. 17. Παπαδόπουλλος 1997-2011, Β' 1081, μὲ περαιτέρω βιβλιογραφία. Γιὰ τὴ λακωνικὴ κώμη *Ἔλος* βλ. –μεταξὺ ἄλλων– Θουκ. 4.54 (*οἱ Ἀθηναῖοι … ἔπλευσαν ἔς τε Ἀσίνην καὶ Ἔλος καὶ τὰ πλεῖστα τὰ περὶ θάλασσαν*) καὶ Παυσ. 3.20.6-7 καὶ 3.22.3 (καὶ 3.2.7, γιὰ τὸ κρητικὸ *Ἔλος*, ποὺ κατέστρεψαν οἱ Λακεδαιμόνιοι), καὶ Β 584: *Ἔλος τ', ἔφαλον πτολίεθρον*, παραθαλάσσια πόλη. Στὴν *Ἰλιάδα* μνημονεύεται ἐπίσης *Ἔλος* τῆς περιοχῆς Πύλου: Β 594 *καὶ Πτελεὸν καὶ Ἔλος καὶ Δώριον* κ.λπ. (601 *τῶν αὖθ' ἡγεμόνευε Γερήνιος ἱππότα Νέστωρ*). Περισσότερα: Kirk 1985-93, I, 213 κ.ἑξ. / Α΄ 357 κ.ἑξ., καὶ κατωτ. μὲ σημ. 76 κ.ἑξ. (κυρίως 77) γιὰ τὸ *Δώριον*, 82 γιὰ τὸ *Ἔλος*.

23 Βλ. Παυσ. 3.15.10-11: (*Ἐν Σπάρτῃ*) *λόφος ἐστὶν οὐ μέγας, ἐπὶ δὲ αὐτῷ ναὸς ἀρχαῖος καὶ Ἀφροδίτης ξόανον ὡπλισμένης* (…)*, Μορφοῦς ἱερόν. ἐπίκλησις μὲν δὴ τῆς Ἀφροδίτης ἐστὶν ἡ Μορφώ, κάθηται δὲ καλύπτραν τε ἔχουσα καὶ πέδας περὶ τοῖς ποσί· περιθεῖναι δέ οἱ Τυνδάρεων τὰς πέδας φασὶν ἀφομοιοῦντα τοῖς δεσμοῖς τὸ ἐς τοὺς συνοικοῦντας*

ἀνάμεσα στὴν Αἴπεια / Σόλους (πρὸς δυσμάς), τὴ Ζώτεια / Ζώδια καὶ τὴν Ἀσίνου (πρὸς νότον), τὴ Χρυσηλιοῦ καὶ τὴ Φυλιά (πρὸς ἀνατολάς), τὴν Ἁγία Εἰρήνη (πρὸς βορρᾶν), τὸ Δ(κ)ιώριος καὶ τὴ Μύρτου τοῦ Μυρτάτου Ἀπόλλωνος (στὰ βορειοανατολικά, στὰ δυτικὰ τῆς Λαπήθου καὶ τῆς Κερυνείας): στὴν εὔφορη παραλιακὴ πεδιάδα τοῦ κόλπου τῆς Μόρφου ἢ τῆς Πεντάγυιας[24], ἡ ὁποία, μολονότι δὲν εὐτύχησε νὰ ἀποτελεῖ ξεχωριστὸ βασίλειο (ἀνήκοντας, πιθανῶς περιοδικά, στὸ βασίλειο τῶν Σόλων ἢ τῆς Λαπήθου) καὶ γι' αὐτὸ δὲν ἀναφέρεται συχνὰ στὴν Ἱστορία τῶν ἀρχαίων χρόνων, κατοικεῖτο εὐρέως καὶ κατὰ τοὺς προϊστορικοὺς καὶ κατὰ τοὺς ἱστορικοὺς χρόνους, ὅπως ἀναμφισβήτητα ἔχει ἀποδείξει ἡ ἀρχαιολογικὴ ἔρευνα[25].

Ἡ συσσώρευση στοιχείων ποὺ ὁδηγοῦν στὴ ΜΟΡΦΟΥ φαίνεται καταλυτική:

(1.) Τὸ *Σάτραχον βλώξαντες Ὑλάτου τε γῆν Μορφὼ παροικήσουσι* τοῦ Λυκόφρονα (στ. 448-9) σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸ *γαῖαν ἴξονται θεᾶς Γόλγων ἀνάσσης* (στ. 588-589), δηλαδὴ τῆς Κύπριδος Ἀφροδίτης, φαίνεται νὰ δηλώνει ἐγκαθίδρυση νέας λατρείας τῆς Ἀφροδίτης, ὡς *Μορφοῦς*, καὶ ἐγκατοίκηση στὸν ἴδιο τόπο[26], στὴν περιοχὴ τῆς σημερινῆς *Μόρφου* (*εἰς τοῦ Μόρφου* κατὰ τὸν Λεόντιο Μαχαιρᾶ καὶ τὸν Γεώργιο Βουστρώνιο, *a Morpho* κατὰ τὸν Florio Bustron), καὶ δὴ σὲ

τῶν γυναικῶν τὸ βέβαιον (ἔπονται σχόλια τοῦ Παυσανία γιὰ τὶς περὶ τῶν δεσμῶν ἐκδοχές, καὶ ἀξιοσημείωτη μνεία τῶν *Κυπρίων ἐπῶν* στὴ συνέχεια, 3.16.1 = Βοσκός 2008, 3 F10). Πβ. τὰ Σχόλια στὸν Λυκόφρονα (*Ἄλεξ.* 449), περὶ τοῦ *ἐν Σπάρτῃ* ξοάνου: *Μορφώ· τοῦτο τὸ ξόανόν φασι πεποιῆσθαι Ἀφροδίτῃ ὑπὸ Λακεδαίμονος νομοθέτου αἰνιξαμένου τὸ μὴ ἀσελγαίνειν τὰς παρθένους ἢ πείσεσθαι ταὐτὰ τῇ θεᾷ. οἱ δὲ Τυνδάρεών φασι διὰ τὸ ἁμάρτημα Ἑλένης. Κύπρον τὴν Ἀφροδίτην διὰ τὸ μορφοῦσθαι.* Βλ. καὶ τὰ σχόλια τοῦ Ν.Δ. Παπαχατζῆ στὸ 3.15.10-11 (σημ. 1) καὶ στὸ 2.5.1 (σημ. 2: τόμ. 2, 84-85) γιὰ τὸν ναὸ τῆς Ἀφροδίτης στὸν Ἀκροκόρινθο μὲ ἄγαλμά της ποὺ τὴν παριστάνει ἐπίσης *ὡπλισμένην*. Ἐντυπωσιακὸ εἶναι τὸ εὑρισκόμενο στὸ Μουσεῖο Πάφου μαρμάρινο ἄγαλμα ὡπλισμένης Ἀφροδίτης (Καραγιώργης 1998, 198-200, ἀρ. 149. Βοσκός 1999, πίν. 11.3· 2007, εἰκ. 96· 2010, 26).

24 Συνήθης γραφὴ *Πεντάγ(ε)ια* (*Pentaia* καὶ *Pend-, Pentagia* καὶ *Pend-* συχνὰ στοὺς ξενόγλωσσους παλαιοὺς χάρτες, σπανιότερα *Pentaja / Pentayia / Pendayia*. Ὁ Λεόντιος Μαχαιρᾶς δίνει ἐπανειλημμένα τὸν τύπο *Πενταγία*: §§ (D.) 137 (*εἰς τὴν Πενταγίαν*, δίς), 377 (*εἰς τὸν Ἅγιον Εὐξίφην καὶ εἰς τὴν Π.*), 427 (*εἰς τὴν Π.*), 444 (*εἰς τὴν Π. καὶ εἰς τοῦ Μόρφου καὶ εἰς ὅλην τὴν Σολίαν*), 447 (*ἀπὸ τὸ Μόρφου καὶ ἀπὸ τὴν Π.*), 613 (*οὐδὲ εἰς τὸ Ἄκρωτήριν, οὐδὲ εἰς τὴν Π., οὐδὲ εἰς τὸν Ἅγιον Εὐξίφην*), δίνοντας τὴν ἐντύπωση σύνδεσης μὲ «πέντε ἁγίους». Σημειώνει ὁ Dawkins (1932, vol. II, 107, § 137. 3: «Pendayia −Pentayia in the text with a *t* is an error− is close to the sea on Morphou Bay. It is not certain that the name, as it might seem at first sight, has anything to do with Five Saints, though Jeffery (*Monuments* p. 224) gives it this meaning. It is worth remarking, though it may be only an odd coincidence that *pendayia*, πεντάγια, is the form in which the French *battaille* or the Italian *battaglia* appear in the Cypriot dialect: in a lament for the taking of Cyprus by the Turks, *Θρῆνος τῆς Κύπρου*, published by Menardos in *Δελτίον τ. ἱστ. κ. ἐθνολ. ἑταιρείας*, vi, pp. 405-32, the word occurs twice, and is explained as being the Italian *battaglia.* The lines are: / l. 301: *Πρώτην πεντάγιαν ἀκτυποῦν, καμπόσοι σκοτωθῆκαν. /* l. 645: *Δίδουν πεντάγιες περισσές, στέκαν ἀνδρειωμένα.*» Πβ. ὅμως τὸ Ὁμηρικὸ *εὐρυάγυια* (μὲ τοὺς πλατιοὺς τοὺς δρόμους, καλοκατοικημένη καὶ πλούσια πόλη), καὶ τὰ σχετικὰ μὲ τὸν *Ἀγυιέα Ἀπόλλωνα* στὴν Πελοπόννησο (βλ. μεταξὺ ἄλλων Παυσ. 8.32.4 καὶ 8.53.1-6: τὰ περὶ λατρείας του στὴ Μεγαλόπολη [8.35.6: περὶ τῆς γειτονικῆς *Ζοιτίας*] καὶ στὴν Τεγέα), ἀλλὰ καὶ τὰ περὶ λατρείας τοῦ Ἀπόλλωνος στὴν Κύπρο (βλ. Καραγιώργης 1998, 186 κ.ἑξ., κυρίως 188 γιὰ τὸν Ἀγυιάτη Ἀπόλλωνα, καὶ Χατζηιωάννου 1971-92, Δα′ / Δβ′, ἀρ. 17.16-17). Καὶ ἄλλα τοπωνύμια τῆς περιοχῆς ἔχουν ρίζες πανάρχαιες, ὅπως ἡ *Φυλιά* (μὲ συνήθη γραφὴ *Φιλιά*, σὲ μέρος πλούσιο σὲ ἀρχαιολογικὰ εὑρήματα: βλ. Παπαδόπουλλος 1997-2011, Α' 177 κ.ἑξ., κ.ἀ.) καὶ τὸ *Ἀρονιόν* (στὴν περιοχὴ Καλοπαναγιώτη, στὴ Σολέα), ἀπὸ τὰ Ὁμηρικὰ *φυλία* (= ἀγριελιά) καὶ *ἐρινεός* (= ἀγριοσυκιά) κατὰ τὸν Κυρ. Χατζηιωάννου (1996, σ.λλ., σσ. 255 καὶ 265). «Phytonyme obscur» χαρακτηρίζει τὸ *φυλία* ὁ Chantraine (1968-80, σ.λ., βλ. καὶ σ.λ. φιλία: «*Et.:* Inconnue»), γιὰ δὲ τὸ *ἐρινεός* σημειώνει: «Pourrait être comme συκῆ, etc., un emprunt. Mais le messén. τράγος = ἐρινεός (Paus. 4.20.2) et lat. *caprificus* invite à voir dans le mot un dérivé d'un vieux nom du bouc, cf. ἔριφος» (καὶ στὸ *Ἀρονιόν* προφανῶς δὲν σπάνιζαν *οἱ ἔριφοι*, τὰ «ῥίφκια»).

25 Συνοπτικά: Παπαδόπουλλος 1997-2011, Α' 177 κ.ἑξ., 239-240, 258, 317-318, κ.ἀ. (περαιτέρω παραπομπές στὸ Εὑρετήριο, Β' 1225-1276, σ.λλ.). Μὲ πλούσια εἰκονογράφηση: Χρήστου 2000, καὶ Χατζηχριστοδούλου κ.ἄ. 2011, 29 κ.ἑξ. (46-47: «Το Ιερό της Αφροδίτης»).

26 Βλ. LSJ καὶ LSK, σ.λλ. *παροικέω* καὶ *παροικίζω.* Ἡ σύνταξη τοῦ *παροικέω* μὲ αἰτιατικὴ πρὸς δήλωση τῆς ἐγκατοίκησης σὲ ἕναν τόπο φαίνεται μεταγενέστερη (πιθανῶς κατ' ἐπίδραση τοῦ *κατοικέω*). Ἡ διόρθωση τοῦ *παροικήσουσι* σὲ *παροικίσουσι* (βλ. Χατζηιωάννου 1971-92, Στ′, ἀρ. 31) δὲν εἶναι ἀπαραίτητη, οὔτε προτιμητέα· τὸ *παροικίζω* στὴν ἐνεργ. φωνὴ −μὲ τὴ σημασία «*place near, τινά τινι*»− εἶναι μεταγενέστερο, καὶ στὴν παθ. φωνὴ − μὲ τὴ σημασία «*settle near, dwell among, τισί*»− συντάσσεται μὲ δοτική. (Πβ. τὰ σχετικὰ μὲ τὴν «ἵδρυση» θεοῦ: βλ. Βοσκός 1997α, 247 (σχόλια στὸ 11 E11.6, σ.λ. *ἵδρυσεν τόνδε θειόν*, μὲ παραπομπὲς καὶ βιβλιογραφία.)

κοντινὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὰ βορειοανατολικά της σύνορα, στὴν εὔφορη πεδιάδα ποὺ ποτίζει ὁ *Σερράχης* (λίγο πρὶν τὸ «ἔβγα» τοῦ *Ὄβγοῦ* σ' αὐτόν). Ἐκεῖ, κοντὰ στὴ νεκρόπολη τῆς Ὕστερης Ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ (στὴν Τούμπα τοῦ Σκούρου), ἔχουν ἀνασκαφῆ σημαντικὸς οἰκισμὸς τῆς Πρώιμης Γεωμετρικῆς περιόδου (στὴν τοποθεσία Ἀμπέλια) καὶ γειτονικὸ Ἱερὸ τῆς Ἀφροδίτης (μὲ μαρμάρινο ἄγαλμα τῆς θεᾶς, ἀκρωτηριασμένο), ποὺ φαίνεται νὰ ἀνήκουν σὲ πόλη ἡ ὁποία, κατὰ τὸν Δῆμο Χρήστου[27], δὲν ἀποκλείεται νὰ κτίστηκε ἀπὸ Λάκωνες ἀποίκους στὶς ἀρχὲς τοῦ 11ου αἰώνα π.Χ. καὶ νὰ ὀνομάστηκε Μορφὼ πρὸς τιμὴν τῆς προστάτιδας θεᾶς της. Ἀνάμεσα στὰ πλούσια εὑρήματα ποὺ βρέθηκαν στὴν περιοχὴ Ἀμπέλια, λίαν ἀξιόλογο εἶναι τὸ χαραγμένο σὲ κυπριακὸ συλλαβάριο τῆς Ἀρκαδοκυπριακῆς διαλέκτου −στὸ πάνω μέρος ὀρθογώνιας στήλης ἀπὸ ἀσβεστόλιθο− ἐπιτύμβιο ἐπίγραμμα τοῦ τέλους τοῦ 5ου ἢ τῶν ἀρχῶν τοῦ 4ου αἰ. π.Χ., γιὰ τὸν Χαετᾶ (τὸν Χαιτᾶ, τὸν Τριχᾶ, μὲ τὴν πλούσια χαίτη), τὸν γιὸ τοῦ Ποθεινίου, ὁ ὁποῖος −*γένει FοιFανίας*− ἀφοῦ κατάφερε νὰ βρεῖ τὴ γυναίκα τῶν ὀνείρων του ἄγαμος κατέβηκε στὸν Ἅδη)[28]. Ἀξιομνημόνευτο εἶναι ἐπίσης τὸ ὀκτάστιχο ἐπιτύμβιο ἐπίγραμμα τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ. γιὰ τὸν Ἀρτεμίδωρο, ποὺ κήδευσε εὐλαβικὰ δύο ἀγαπημένα του πρόσωπα καὶ ἐλπίζει ξακουστὸς νὰ ἀποτεθῆ στὴν ἴδια κατοικία· ἡ ἐπιγραφὴ βρέθηκε τὸ 1910 (ἢ 1911) πάνω σὲ μαρμάρινη σαρκοφάγο ἐντοιχισμένη στὸν βόρειο τοῖχο τοῦ ναοῦ κάτω ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο τοῦ πατώματος τοῦ Ναὸ τοῦ Ἁγίου Μάμαντος τῆς Μόρφου, ἡ ὁποία εἶναι γνωστὴ ὡς ἡ σαρκοφάγος τοῦ Ἁγίου[29].

(2.) Τὸ *Σάτραχον* (καὶ *Σέτρ-* στὴ χειρόγραφη παράδοση) *βλώξαντες* τοῦ Λυκόφρονα παραπέμπει στὸν σημερινὸ ποταμὸ τῆς Μόρφου Σερράχη, παρὰ τὴ σύγχυση ποὺ φαίνεται νὰ ἐπιφέρει ἡ συγκριτικὴ μελέτη τῶν ἀρχαίων καὶ τῶν μεταγενέστερων πηγῶν. Κατὰ τὰ Σχόλια (σ.στ. 448, Scheer), *Σάτραχόν φασι πόλιν καὶ ποταμὸν Κύπρου. τινὲς δὲ διὰ τοῦ ε γράφουσι Σέ-*

---

27 Χρήστου 2000, 21, μὲ εἰκ. 6 (κορμὸς μαρμάρινου ἀγάλματος τῆς Ἀφροδίτης, τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ., ἀπὸ τὸ Ἱερὸ τῆς Ἀφροδίτης): Ὁ Δῆμος Χρήστου (βλ. καὶ ἀνωτ. σημ. 25, καὶ κατωτ. σημ. 40), στηριζόμενος ἀφ' ἑνὸς στὸ ὅτι ὁ ἀξιόλογος ἀρχαιολογικὸς χῶρος στὴν τοποθεσία «Ἀμπέλια» τῆς περιοχῆς Μόρφου καὶ ὁ γειτονικὸς χῶρος τοῦ Ἱεροῦ τῆς Ἀφροδίτης «προφανῶς» ἀνήκουν σὲ πόλη τῆς Ἐποχῆς τοῦ Σιδήρου, ἀφ' ἑτέρου δὲ στὸ «ἀναμφισβήτητο γεγονὸς ὅτι κοντὰ στὴν Σπάρτη (...) βρέθηκε πανομοιότυπο Ἱερό, στὸ ὁποῖο λατρευόταν ἡ Ἀφροδίτη μὲ τὴν ἴδια ἐπωνυμία Μορφώ», καὶ στὶς σχετικὲς ἀρχαῖες μαρτυρίες, καταλήγει στὸ «ε�ύλογοφανὲς συμπέρασμα ὅτι δὲν ἀποκλείεται ἡ διάδοχος αὐτὴ πόλη τῆς Τούμπας τοῦ Σκούρου νὰ κτίστηκε ἀπὸ τοὺς Λάκωνες Ἀχαιοὺς ἀποίκους (...) στὶς ἀρχὲς τοῦ 11ου αἰώνα π.Χ., καὶ νὰ ὀνομάστηκε Μορφὼ πρὸς τιμὴ τῆς προστάτιδας θεᾶς της, ποὺ λατρευόταν μὲ τὴν ἴδια ἐπωνυμία». Βλ. καὶ Βοσκός 1999, πίν. 10.1: τὸ Ἱερὸ τῆς Ἀφροδίτης (*Veneris templum* σὲ παλαιοὺς χάρτες: βλ. κατωτ. σημ. 34), καὶ πίν. 16: τὸ μαρμάρινο ἄγαλμα τῆς Ἀφροδίτης.

28 Βοσκός 1997α, 11 Ε5, *Ἴ(ν)θάδ' ἐγὼν κεῖμαι Χαετᾶ ὸ Ῑοθενύυ, γένει | FοιFανίας· μώσας ὀπύFην ἄζαμος κατέδυ ἰν*: «Ἐδωδὰ ἐγὼ κεῖμαι ὁ Χαιτᾶς ὁ γιὸς τοῦ Ποθεινίου, τὸ γένος | Φοιβανιώτης· ἀφοῦ μοῦ βρῆκα νύφη ἄγαμος κατέβηκα | (στὸν Ἅδη).» Τὸ Κυπριακὸ συλλαβάριο τῆς ἐπιγραφῆς δὲν ἐμφανίζει σημαντικὲς διαφορὲς ἀπὸ τὶς γνωστὲς συλλαβικὲς ἐπιγραφὲς τῶν Σόλων (στὸ βασίλειο τῶν ὁποίων φαίνεται νὰ ἐντάσσεται ἡ περιοχὴ Μόρφου) καὶ τοῦ Μερσινακίου· ἡ ἐπιτύμβια στήλη, ἡ ὁποία εἶναι στολισμένη μὲ χυτὸ ἀέτωμα καὶ ἀκρωτήρια καὶ φέρει ἀνάγλυφη κεφαλὴ νέου, βρισκόταν στὴ Συλλογὴ Λοϊζίδη στὴ Μόρφου μέχρι τὸ 1974, ἀγνοεῖται δὲ ἔκτοτε (περισσότερα στὰ σχόλια στὸ ἐπίγραμμα, Βοσκός 1997α, 207-212).

29 Βοσκός 1997α, 11 Ε44 [στ. 5-8] (...) *γαμε̯τῆς ποτ' ἀκοίτης | ὸστέᾳ κατθέμε*[*νος δ' ἐνὶ*] *χώ*[*ν*]*η λαϊνοτεύκτω | Ἀρτεμίδωρος ἐγὼ*[*ν*] *ὦ*[*δε*] *ἀμφοτέρας ἐκόμισσα, | ἐλπόμενος κλυτὸς εἰς εὔνιδα τήνδε τεθῆναι*: «(...) τῆς νόμιμης συζύγου κάποτε ὁμόκλινος, | τὰ ὀστᾶ δ' ἐναποθέτοντας σὲ θήκη μέσα πετροσκάλιστη | ὁ Ἀρτεμίδωρος ἐγὼ ἐδῶ τὶς δυό τους κήδεψα, | ἐλπίζοντας ἐξακουστὸς στὴν κατοικία τούτη νὰ ἀποτεθῶ.» Τὸ κείμενο μεγάλου μέρους τοῦ ἐπιγράμματος δὲν μπορεῖ νὰ διαβαστῆ, ἔστω κι ἂν σὲ βασικὲς γραμμὲς τὸ νόημα προβάλλει πειστικά: ὁ *Ἀρτεμίδωρος*, ἔχοντας κηδέψει τὴ σύζυγό του καὶ μιὰν ἄλλη ἀγαπημένη του θηλυκὴ ὕπαρξη –μάνα ἢ κόρη ἢ ἀδελφή του– κι ἔχοντας χαράξει τιμητικὴ ἐπιγραφὴ στὴν πετροσκάλιστη θήκη, ἐκφράζει τὴν ἐλπίδα νὰ ἐναποτεθῆ *κλυτὸς* στὴν ἴδια κατοικία. Προβληματικὴ φαίνεται καὶ ἡ μετρικὴ μορφὴ τοῦ ἐπιγράμματος (σὲ δακτυλικὸ ἑξάμετρο, πιθανῶς), ποὺ ἀνάγεται πειστικὰ ἀπὸ τὸν Mitford στὶς ἀρχὲς τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ. (θεωρεῖται δὲ ὡς προερχόμενο ἀπὸ τοὺς γειτονικοὺς Σόλους). Ἀξιοσημείωτη εἶναι ἡ γλώσσα, μὲ Ὁμηρικὲς ἀπηχήσεις καὶ διαλεκτικοὺς τύπους ἀλλὰ καὶ νέους σχηματισμούς (περισσότερα −μὲ φωτογραφία τῆς ἐπιγραφῆς, παραπομπὲς καὶ βιβλιογραφία− Βοσκός 1997α, 116-117 καὶ 378-381). Βλ. καὶ Χατζηχριστοδούλου 2010, 36-39, καὶ κατωτ. σημ. 45.

τραχον[30]· πόλη ὅμως *Σάτραχος* δὲν μνημονεύεται ἀλλοῦ, στὶς δὲ *Λέξεις Ἀλεξάνδρας Λυκόφρονος* (σ.στ. 449, Scheer) ἀναφέρεται μόνο *ποταμὸς Κύπρου*. Στὰ *Διονυσιακὰ* τοῦ Νόννου, σὲ μιὰν πολύστιχη ἀναφορὰ στὶς κυπριακὲς φάλαγγες (13.432-63), μνημονεύεται ποταμὸς −ὄχι πόλη− *Σάτραχος ἱμερόεις* σὲ σύνδεση μὲ τὴν Πάφο καὶ τὴν Ἀφροδίτη (*Παφίη*, καὶ *Κύπρις*) κατὰ τρόπον ὁ ὁποῖος φαίνεται νὰ ὑποδηλώνει πὼς ὁ ποταμὸς κυλᾶ τὰ νερά του στὴν περιοχὴ τῆς Πάφου (καὶ μάλιστα στὰ ὀνομαστὰ *Ἀφροδίτης λουτρά*, στὴν περιοχὴ τοῦ *Ἀκάμαντος*): *Πάφον, ἀβροκόμων στεφανηφόρον ὅρμον Ἐρώτων,* | *ἐξ ὑδάτων ἐπίβαθρον ἀνερχομένης Ἀφροδίτης,* | *ᾗχι θαλασσιγόνου Παφίης νυμφήιον ὕδωρ* | *Σάτραχος ἱμερόεις, ὅθι πολλάκις οἶδμα λιποῦσα* | *Κύπρις ἀνεχλαίνωσε λελουμένον υἱέα Μύρρης,* | *καὶ πόλιν ἀρχεγόνου τότε Περσέος, ᾗ ποτε Τεῦκρος* | *καλλείψας Σαλαμῖνα χολωομένου Τελαμῶνος* | *ὁπλοτέρην πύργωσεν ἀειδομένην Σαλαμῖνα* (...)[31]. Πιὸ διαφωτιστικὴ ὡς πρὸς τὴ θέση τοῦ *Σατράχου* φαίνεται νὰ εἶναι ἡ πληροφορία (*Etym. M*. [βλ. καὶ *Etym. Gen.*] σ.λ. *Ἄῶος*: *ποταμὸς τῆς Κύπρου· Ἄῶ γὰρ ὁ Ἄδωνις ὠνομάζετο· καὶ ἀπ' αὐτοῦ οἱ Κύπριοι βασιλεῖς*, κ.λπ.) ὅτι ἀπὸ τὸ ὄρος *Ἄῶον* ἢ *Ἀώϊον* (τὸ «Ἀνατολικό») πηγάζουν οἱ ποταμοὶ *Σέραχος* καὶ *Πλιεύς* (*Ἅπλιεύς* στὸ *Etym. Gen.*) καὶ ὅτι *τὸν ἕνα τούτων ὁ Παρθένιος Ἀῷον κέκληκεν* (...) *διὰ τὸ πρὸς τὴν ἠῶ τετραμμένην ἔχειν τὴν ῥύσιν, καθώς φησιν ὁ Παρθένιος* (fr. 15 D.)· *«Κωρυκίων σεύμενος ἐξ ὀρέων», ἀνατολικῶν ὄντων*, πληροφορία ἡ ὁποία ὁδηγεῖ τὸν Κυρ. Χατζηιωάννου στὴν πιθανῶς ὀρθὴ ὑπόθεση ὅτι τὸ *Ἄῶον ὄρος* εἶναι «τὸ βουνὸ τοῦ Μαχαιρᾶ, ποὺ εἶναι καὶ τὸ ἀνατολικώτερο βουνὸ τῆς Κύπρου», ὁ δὲ *Σέραχος* «ὁ σημερινὸς Σερράχης, ποὺ χύνεται στὸν κόλπο τῆς Μόρφου»[32].

Θολὴ καὶ συγκεχυμένη εἶναι ἡ εἰκόνα ἡ σχετικὴ μὲ τὸν Σάτραχο ἢ Σέτραχο καὶ τοὺς ἄλ-

---

30 Γιὰ τὰ *Σάτραχος − Σέτραχος* πβ. τὰ *Σαλαμινία − Σελαμινία*: βλ. π.χ. Masson 1983, ἀρ. 166 (ἀπὸ τὸ Μάριο), *Ἀριστίλα ἀ Σελαμινίγα ὈνάσιFος*, μὲ χαρακτηριστικὴ τὴν παρουσία τοῦ *ἀ* τῆς ἀρχαίας Ἀρκαδοκυπριακῆς διαλέκτου, γεγονὸς ποὺ μαρτυρεῖ ὅτι ὁ τύπος *Σελαμ-*, μὲ *ε* ἀντὶ *α*, ἔχει ἰσχυρὴ παρουσία στὴν Κύπρο, καὶ εἶναι πιθανῶς παλαιότατος· πβ. ἐπίσης *τὸ Πελάνα* τοῦ Εὔκλου (ἀνωτ. σημ. 19). Σὲ παρόμοιο παλαιὸ σχῆμα *Λάπαθος - Λάπεθος* δὲν ἀποκλείεται νὰ ἀνήκουν τὰ *Λάπαθος – Λάπηθος / Λάπιθος / Λήπηθις* (βλ. καὶ ἀνωτ. σημ. 13). Γιὰ τὴν ἐτεοκυπριακὴ προέλευση τῶν ὀνομάτων *Σέτραχος* καὶ *Λάπεθος* βλ. Παπαδόπουλλος 1997-2011, Β′ 1106, καὶ κατωτ. σημ. 92).

31 Νόνν. *Διον.* 13.456-63, βλ. καὶ τὰ προηγούμενα: [432] *Κυπριάδας δὲ φάλαγγας ἐκόσμεε Λίτρος* (*Λῆδρος* Masson καὶ Chuvin) *ἀγήνωρ* | *εὐχαίτης τε Λάπηθος. ἐθωρήσσοντο δὲ πολλοί,* | *οἵ τε λάχον Σφήκειαν* (...)*,* | *Κύπρον ἐϋπτερύγων θεοδέγμονα νῆσον Ἐρώτων,* | *Κύπριδος αὐτογόνοιο φερώνυμον* (...)*,* [444] *οἵ τ' ἔχον Ὑλάταο πέδον* (...) | *καὶ Τάμασον καὶ Τέμβρον Ἐρύσθειάν τε πολίχνην* | *καὶ τέμενος βαθύδενδρον ὀρεσσαύλοιο Πανάκρου·* | *ἐκ δὲ Σόλων κεκόρυστο πολὺς στρατός, ἐκ δὲ Λαπήθου,* | *ὕστερον ἣν ἐκάλεσαν ὁμώνυμον ἡγεμονῆος,* | *ὃς τότε λαὸν ἄγειρεν* (...)· [451] *οἵ τε πόλιν Κινύρειαν ἐπώνυμον εἰσέτι λέκτρων* | *ἀρχεγόνου Κινύραο, καὶ Οὐρανίης πέδον ἕδρης*| *αἰθερίου κενεῶνος ἐπώνυμον, ὅττι πολίτας* | *ἔτρεφεν ἀστράπτοντας ἐπουρανίων τύπον ἄστρων,* | *οἵ τ' εἶχον Κραπάσειαν, ἁλιστεφὲς οὖδας ἀρούρης,* | *καὶ Πάφον* (...). Ἡ ἐδῶ εἰκόνα τῶν κυπριακῶν τοπωνυμίων, μὲ ἀκανόνιστη σὺν τοῖς ἄλλοις γεωγραφικὴ τάξη παράθεσής τους, ἐπιτρέπει −ἂν δὲν ἐπιβάλλει− νὰ ὑποθέσει κανεὶς ὅτι ὀφείλεται ἐν μέρει σὲ ποιητικοὺς λόγους καὶ ἐν μέρει σὲ ἐσφαλμένη πληροφόρηση τοῦ ποιητῆ, ποὺ μὲ τὴ σειρά του ἄσκησε τὴ δική του ἐπὶ τούτου ἐπίδραση. Εἰδικότερα, ἡ ἐδῶ τοποθέτηση τοῦ *Σατράχου* στὴν περιοχὴ τῆς *Πάφου* ὀφείλεται πιθανῶς σὲ ἐπίδραση τοῦ Λυκόφρονος, μὲ ἀκαθόριστη ἐκεῖ τὴ θέση τοῦ *Σατράχου* καὶ τοῦ τόπου λατρείας τῆς *Μορφοῦς Ἀφροδίτης* στὴν Κύπρο, σὲ συνδυασμὸ ἴσως ἐδῶ μὲ τὴν κυριαρχία τῆς προσωνυμίας *Παφίη* γιὰ τὴ λατρεία τῆς Ἀφροδίτης στὸ νησί (συχνὰ ἀπὸ μόνης, ὅπως συμβαίνει καὶ μὲ τὸ *Κύπρις*) καὶ μὲ τὴν τάση τοῦ ποιητῆ γιὰ πρωτοτυπία. Τὸ δὲ *Κινύρειαν ἐπώνυμον εἰσέτι λέκτρων* | *ἀρχεγόνου Κινύραο* [451-452], φαίνεται νὰ ἀπηχεῖ μία παράλληλη τάση τῆς τοπικῆς παραδόσεως (βλ. καὶ ἀνωτ. σημ. 14)· τὰ σχετικὰ ὅμως μὲ τὴ Λάπηθο, *ὕστερον ἣν ἐκάλεσαν ὁμώνυμον ἡγεμονῆος* [447-449, πβ. 452-454 περὶ *Οὐρανίης*], δὲν ἀποκλείεται νὰ ὀφείλονται στὸν ἴδιο τὸν Νόννο.

32 Βλ. Χατζηιωάννου 1971-92, Ε′, ἀρ. 117 (καὶ 204 γιὰ τὸν *Σέραχον*), ὅπου ὑποστηρίζεται ἐπίσης (καὶ Στ′, 27) ὅτι ὁ τύπος *Πλιεύς* ὀφείλεται σὲ παρανάγνωση τοῦ *Πεδιεύς*. Ἀξιοσημείωτη (μολονότι συγκεχυμένη) εἶναι ἡ εἰκόνα τῶν ποταμῶν αὐτῶν σὲ παλαιοὺς καὶ σχετικὰ νεώτερους Χάρτες. Βλ. π.χ. Stylianou καὶ Stylianou 1980, εἰκ. 131. Βοσκός 1999, πίν. 1· 2007, εἰκ. 101· 2008, εἰκ. 1.2 (Moullart-Sanson, Parisiis 1718, μὲ προφανῆ ἀρχαιογνωστικὴ χροιά): *Pedeius* ὀνομάζεται ὁ ποταμὸς ποὺ ἐκβάλλει ἀνατολικὰ στὸν κόλπο τῆς Σαλαμίνας καὶ ὁ βόρειος βραχίονάς του στὸ CHYTRI REGNUM, ἐνῶ ὁ νότιος βραχίονάς του, ποὺ πηγάζει ἀπὸ τὸ *Aous mons* καὶ διασχίζει τὴν περιοχὴ Ἰδαλίου (μὲ τοπωνύμιο *Saetrachas* βορειότερα, μεταξὺ τῶν δύο βραχιόνων) φέρει τὸ ὄνομα *Aous fl. qui et Plieus* (βλ. καὶ κατωτ. μὲ σημ. 34, 37 καὶ 38). Γιὰ τὸν *Ἄῶον* βλ. καὶ Georgiev 1958, σ.λ. (ἀρ. 4: τῆς Κύπρου).

λους ποταμοὺς τῆς περιοχῆς Μόρφου − Πεντάγυιας − Σόλων στοὺς παλαιότερους καὶ νεώτερους χάρτες τῆς Κύπρου[33] μὲ ἀρχαῖα καὶ σχετικὰ νεώτερα τοπωνύμια, κυρίως γιατὶ μιὰ σειρὰ ξένων χαρτῶν (ἀπὸ τὸν 16ον αἰ. καὶ μετά), μὴ ἀντλώντας συχνὰ ἀπὸ ἐπιτόπια ἔρευνα ἀλλὰ ἀναπαράγοντας τὴν ἴδια περίπου εἰκόνα, τοποθετεῖ τὸν ποταμὸ *Satrachus* στὴν περιοχὴ Αἴπειας / Σόλων ἢ καὶ πιὸ δυτικά (δυτικότερα τῶν *Solorum montes*, ἴσως κατ' ἀρχικὴ ἐπίδραση τοῦ Νόννου), μὲ πόλη *Satrachus* κοντὰ στὶς ἐκβολές του ὁμώνυμου ποταμοῦ, στὴν περιοχὴ δὲ τῆς Μόρφου τὸν ποταμό *Clarius*[34]*,* περὶ τὸν ὁποῖο ὅμως ἦταν κτισμένη ἡ Αἴπεια κατὰ τὸν Πλούταρχο (*Σόλων* 26.1-2): ὁ φιλοξενήσας τὸν Ἀθηναῖο νομοθέτη καὶ ποιητὴ Σόλωνα βασιλιὰς Φιλόκυπρος *εἶχεν οὐ μεγάλην πόλιν, ᾠκισμένην ὑπὸ Δημοφῶντος τοῦ Θησέως περὶ τὸν Κλάριον ποταμὸν*[35] *ἐν χωρίοις ὀχυροῖς μέν, ἄλλως δὲ δυσχερέσι καὶ φαύλοις κειμένην. ἔπεισεν οὖν αὐτὸν ὁ Σόλων, ὑποκειμένου καλοῦ πεδίου μεταθέντα τὴν πόλιν ἡδίονα καὶ μείζονα κατασκευάσαι* (...)*, ὥστε πολλοὺς μὲν οἰκήτορας τῷ Φιλοκύπρῳ προσελθεῖν, ζηλῶσαι δὲ τοὺς ἄλλους βασιλεῖς. διὸ καὶ τῷ Σόλωνι τιμὴν ἀποδιδούς, Αἰπεῖαν την πόλιν καλουμένην πρότερον ἀπ' ἐκείνου Σόλους προσηγόρευσε*. Μολονότι δὲ ἡ ἀκριβὴς θέση τῆς Αἴπειας δὲν ἔχει μὲ βεβαιότητα προσδιοριστῆ (ὁ L.P. di Cesnola, λ.χ., τὴν ἤθελε στὰ δυτικὰ τῆς σημερινῆς Λεύκας, καὶ ἄλλοι στὸ Βουνί, μὲ τὸ ἐντυπωσιακὸ ἀνάκτορο)[36], ὁ ποταμὸς *Κλάριος* πρέπει μᾶλλον νὰ τοποθετηθῆ μεταξὺ Σόλων καὶ Πεντάγυιας[37], ὁ δὲ *Σάτραχος* στὰ ἀνατολικά του, ταυτιζόμενος μὲ τὸν σημερινὸ ποταμὸ

---

33 Γιὰ τὴν ἱστορία τῆς σχετικῆς μὲ τὴν Κύπρο χαρτογραφίας βλ. μεταξὺ ἄλλων: Stylianou καὶ Stylianou 1980, 1 κ.ἑξ. Hadjipaschalis καὶ Iacovou 1989, 14 κ.ἑξ. Παπανικόλα-Μπακιρτζῆ καὶ Ἰακώβου 1997, 289 κ.ἑξ.: Μαρία Ἰακώβου, «Ἡ Κύπρος τῶν ευρωπαίων χαρτογράφων (16ος-19ος αἰώνας)».

34 Βλ. π.χ. τοὺς χάρτες: Stylianou καὶ Stylianou 1980, εἰκ. 69 [1584] (καὶ εἰκ. 70). Hadjipaschalis καὶ Iacovou 1989, εἰκ. 89 [1589] καὶ 11 [1608]. Παπανικόλα-Μπακιρτζῆ καὶ Ἰακώβου 1997, 291 [1608]. Βοσκός 1999, πίν. 3· 2007, εἰκ. 106.2 [1608] (Ortelius, Antwerp), και Stylianou καὶ Stylianou 1980, εἰκ. 119. Βοσκός 1999, πίν. 4 καὶ 1995, εἰκ. 2 [1652] (Janssonius, Amsterdam), ὅπου ὁ ποταμὸς *Clarius* τοποθετεῖται στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τῆς περιοχῆς τοῦ κόλπου τῆς Μόρφου, στὴ *LAPITHIA*, *Aepeia et Soloe* πρὸς τὶς ἐκβολές του (στὶς ἀνατολικὲς παρυφὲς τῶν *Solorum montes*) καὶ λίγο πιὸ ἀνατολικὰ *Veneris templum* (μὲ *Isidis templum* νοτίως, πολὺ κοντά), ἐνῶ στὰ δυτικά (πολὺ πιὸ δυτικὰ ἀπὸ τὴν ὀροσειρὰ τῶν Σόλων, στὴ δυτικὴ τοῦ κόλπου τῆς Μόρφου) τοποθετεῖται ὁ ποταμὸς *Satrachus*, μὲ ὁμώνυμη πόλη στὶς ἐκβολές του (ὁ Κυρ. Χατζηιωάννου [1971-92, Ε′, ἀρ. 202 & 34], ἀμφιβάλλει ἂν ὑπῆρξε τέτοια πόλη). Ἀντίθετα: Stylianou καὶ Stylianou 1980, εἰκ. 131 (βλ. καὶ 131a, λεπτομέρεια). Βοσκός 1999, πίν. 1 (βλ. καὶ ἀνωτ. σημ. 32, μὲ ἀναφορὰ καὶ στὸ τοπωνύμιο *Saetrachas*), ὅπου ὁ ποταμὸς *Clarius* − ὀρθῶς, νομίζουμε− τοποθετεῖται στὴ δυτικὴ περιοχὴ τοῦ βασιλείου τῶν Σόλων (στὰ ἀνατολικὰ τῶν *Solorum montes*), ἡ πόλη *SOLI* πρὸς τὶς ἐκβολές του καὶ ἡ *Aepoea seu Soli antiqua* πρὸς τὶς πηγές του (στὴν περιοχὴ τῆς σημερινῆς Λεύκας), πρὸς τὰ νοτιοανατολικὰ δὲ τῆς Αἴπειας ἡ *Asine* (μὲ τὴν Ταμασσὸ νοτιότερα)· μὲ τὸν *Σάτραχον* θὰ μποροῦσε νὰ ταυτιστῆ ὁ μὴ ὀνομαζόμενος ποταμὸς ποὺ πηγάζει στὰ ἀνατολικὰ τῆς Ταμασσοῦ καὶ ἐκβάλλει πρὸς τὸ ἀνατολικὸ μέρος τοῦ κόλπου τῆς Μόρφου (καὶ αὐτὸς μὲ τὸν σημερινὸ Σερράχη).

35 Ὁ G. Neumann (Παπαδόπουλλος 1997-2011, Β' 1103 σ.λ. *Κλάριος*) ἀφορμώμενος ἀπὸ τὸ ἐδῶ χωρίο σχολιάζει: «Συλλαβικὴ ἐπιγραφὴ ἀπὸ τὸ Κάρνακ ἀναγράφει *Ka-ri yo-po-ta-me-se Καριγοποταμῆς*, κάτοικοι ἀπὸ τὸν ποταμὸ Κάριον, οὕτως ὥστε μπορεῖ νὰ ὑποτεθῆ λάθος τοῦ ἀντιγραφέως στὸν Πλούταρχο. Μπορεῖ νὰ σχετίζεται μὲ τὸ μικρασιατικὸ *Κλᾶρος*, γνωστὸ γιὰ τὸ ἐκεῖ ἱερὸ τοῦ Κλαρίου Ἀπόλλωνος». Πβ. 1082-1083 σ.λ. **Καριοποταμία* (μὲ περαιτέρω παραπομπές): πιθανῶς καὶ τοπωνύμιο «*Κάριον μὲ τὴ σημασία τοῦ 'οἰκισθέντος ἀπὸ Κᾶρες', πρβλ. ὑπὸ τὰ **Σολιοποταμία* καὶ *Κρήσιον*», ἀλλὰ καὶ ποταμὸς τῆς Ἀρκαδίας «μὲ παρόμοιο ὄνομα *Καρίων*»· 1094-1095 σ.λ. **Σολιοποταμία*: ἀπὸ τὸ *so-li-o-po-ta-me-se* (Masson 1983, ἀρ. 430 καὶ 431: βλ. σσ. 379-380 καὶ 424), σύνθεση ἀπὸ τὶς λέξεις *Σολίου* καὶ *ποταμός*»· 1086-1087 σ.λ. *Κρήσιον*: τοπωνύμιο στὸ ὁποῖο «ὑπόκειται τὸ ἐθνώνυμο *Κρής*» καὶ τὸ ὁποῖο «σημαίνει Κρητικός, κτισμένος ἀπὸ Κρῆτες, ἢ παρομοίως». Ὁ *Κάριος ποταμός*, τοῦ ὁποίου τὸ ὄνομα δύσκολα μπορεῖ νὰ θεωρηθῆ ὅτι δὲν ἔχει κοινὴ τὴν προέλευση μὲ τὸ ὄνομα τοῦ ποταμοῦ τῆς Ἀρκαδίας *Καρίων*, εἶναι κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ὁ μετέπειτα *Κάρης* (βλ. κατωτ. σημ. 37), τοῦ ὁποίου ἡ ταύτιση μὲ τὸν *Κλάριον* τοῦ Πλουτάρχου ἢ κάποιον ἄλλον ἀπὸ τοὺς ποταμοὺς τῆς περιοχῆς παραμένει ἀμφίβολη, ὅπως ἀμφίβολο εἶναι ἂν ὁ *Κάριος* ἔδωσε ἢ πῆρε τὸ ὄνομά του ἀπὸ τὸν *Κλάριον* ἢ ἂν πρόκεινται διαφορετικοὶ παράλληλοι σχηματισμοί. − Γιὰ τὸν Πλούταρχο καὶ τὰ *Αἴπεια − Σόλοι* βλ. καὶ κατωτ. μὲ σημ. 91 (89 κ.ἑξ.).

36 Βλ. Cesnola 1877, 231, καὶ κυρίως Παπαδόπουλλος 1997-2011, Α′ 317-318 (κ.ἀ.), μὲ βιβλιογραφία (318 [Β. Καραγιώργης]: «Οἱ ἀνακαλύψεις ποὺ ἔγιναν τὸ 1972 τείνουν νὰ ἀποδείξουν ὅτι ὁ ἴδιος ὁ χῶρος τῶν Σόλων θὰ μποροῦσε νὰ εἶναι ὁ πραγματικὸς χῶρος τῆς Αἴπειας»).

37 Ὁ Fl. Bustron (*Hist.*, 28 / *Ιστ.*, 22, § 57), ἀναφερόμενος στοὺς κύριους ποταμοὺς τῆς Κύπρου ποὺ πηγάζουν ἀπὸ τὴν ὑψηλὴ κορυφὴ τοῦ Τροόδους, κάνει λόγο καὶ γιὰ τὸν Κάρη: «Caris (Καρκώτης στὴν ἑλληνικὴ μετάφραση)

τῆς Μόρφου Σερράχη (*Σάτραχος* καὶ *Σέτραχος* > *Σέραχος* > *Σεράχης* καὶ μὲ διπλὸ *ρ* –σὲ συνήθη κυπριακὴ προφορά– *Σερράχης*). Καὶ ἂν ἀκόμα ὑποθέσουμε ὅτι ποταμὸς στὰ ἀνατολικὰ τῆς Μόρφου ἔφερε στὸ παρελθὸν τὸ ὄνομα *Κλάριος*[38], καὶ πάλι τὸ ὄνομα τοῦ Σερράχη τῆς Μόρφου ἀπαιτεῖ ἀναμφισβήτητα ἀναγωγὴ στὰ *Σάτραχος* − *Σέτραχος* − *Σέραχος* τῶν ἀρχαίων χρόνων. Σὲ ἔσχατη ἀνάλυση, κι ἂν ἀκόμα θεωρηθῆ ὅτι ὄντως τὸ *Σάτραχον βλώξαντες* τοῦ Λυκόφρονος ἀναφέρεται σὲ προσόρμηση Ἀχαιῶν στὴν περιοχὴ μεταξὺ *Σόλων* καὶ Πεντάγυιας, καὶ πάλι τὸ *Μορφὼ παροικήσουσι* μόνο στὴ σημερινὴ *Μόρφου* μπορεῖ νὰ ὁδηγήσει, ὑποθέτοντας, σὲ τέτοια −ἔσχατη− περίπτωση, ὅτι μέρος τῶν Ἀχαιῶν οἰκιστῶν ποὺ προσορμίστηκαν ἐκεῖ κατευθύνθηκε πρὸς ἀνατολάς, καὶ κάποιοι ἀπὸ αὐτοὺς ἐγκαταστάθηκαν στὴ γειτονικὴ εὔφορη πεδιάδα τῆς σημερινῆς Μόρφου.

(3.) Ἡ ὀνομασία τῆς *Μόρφου* μόνο σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸ ὄνομα τῆς *Μορφοῦς Ἀφροδίτης* μπορεῖ νὰ ἑρμηνευθῆ ἐπαρκῶς[39], ἑρμηνεύοντας συνάμα ὅλα τὰ σχετικὰ δεδομένα: (α.) ἄμεσα, κατ' ἀναβιβασμὸ τοῦ τόνου, ὡς οὐσιαστικὸ παραγόμενο ἀπὸ ἐπίθετο (μὲ τὴν προσωνυμία *Μορφὼ* θεωρούμενη ὡς ἐπίθετο τῆς Ἀφροδίτης), στὴ γενικὴ πιθανῶς σὲ πρῶτο στάδιο καὶ ἀκολούθως στὴν ὀνομαστικὴ σὲ *-ου*, κατὰ σύνηθες στὴν Κύπρο φαινόμενο (μὲ πρόσθετη ἐναλλαγὴ τοῦ γένους): *ἡ Μορφώ, τῆς Μορφοῦς* > *τῆς Μόρφους* καὶ *τῆς Μόρφου* > *ἡ* καὶ *τοῦ Μόρφου* (καὶ *Θεομόρφου*), μολονότι δὲν μπορεῖ νὰ ἀποκλειστῆ καὶ ἡ πιθανότητα ἐξ ἀρχῆς σχηματισμοῦ στὴν

---

corre verso tramontana, et va alla valle Solia abeverando il casali Cacopetria (...), Flassu (...), Linu, Petra, Eglia, Melanissia, et Peristeronari». Ὁ Ἀθ. Σακελλάριος (1890-91, Α′ 19-20 καὶ 136-137, βλ. καὶ τὸν ἐπισυνημμένο στὸ τέλος τοῦ τόμου μεγάλο Χάρτη τῆς Κύπρου = Παπανικόλα-Μπακιρτζῆ καὶ Ἰακώβου 199, ἀρ. 227) ταυτίζει (α'), ἀνεπιφύλακτα, τὸν *Κλάριον* μὲ τὸν *Κάρην* καὶ αὐτὸν μὲ τὸν *Καρκώτην*, τὸν ποταμὸ ποὺ πηγάζει ἀπὸ τὴν ὑψηλότερη κορυφὴ τοῦ Ὀλύμπου «καὶ πρὸς βορρᾶν ῥέων διὰ τῶν κοιλάδων Μαραθάσης καὶ Σολέας ἐκβάλλει παρὰ τὴν πόλιν Σόλους» (μὲ ἀναφορὰ στὸν Πλούταρχο καὶ στὸν Βεργίλιο, καὶ μὲ παράθεση ἑνὸς ἀξιοσημείωτου τοπικοῦ διστίχου: *Κάρης Κούρης καὶ Διορίζος | μὰ παρὰ πάντα Κάρης*), καὶ (β'), μὲ ἐπιφυλάξεις (σ. 20: «πιθανῶς» / 137: «ἴσως») τὸν *Σέτραχον* ἢ *Σάτραχον* τοῦ Λυκόφρονος μὲ τὸν (ἢ τὸ) Ξηροπόταμο (ἢ Ποταμὸ τῆς Ἐλαίας), ποὺ πηγάζει ἐπίσης ἀπὸ τὸν Ὄλυμπο καὶ ἐκβάλλει, στὸν κόλπο τῆς Πεντάγυιας («μίαν ὥραν πρὸς ἀνατολὰς τῶν Σόλων»). Ὁ δὲ Κυρ. Χατζηιωάννου (1971-92, Ε′, ἀρ. 194 καὶ 204, μὲ τοὺς χάρτες στὸ τέλος τοῦ τόμου, βλ. καὶ Δβ′ γιὰ τὴ συσχέτιση μὲ τὸν *Κλάριον Ἀπόλλωνα*) ταυτίζει τὸν ποταμὸ τῶν Σόλων ποὺ μνημονεύει ὁ Στράβων −χωρὶς νὰ ἀναφέρει τὸ ὄνομά του− μὲ τὸν *Κλάριον* τοῦ Πλουτάρχου καὶ με τὸν σημερινὸ Ποταμὸ τοῦ Κάμπου, τὸν δὲ *Σάτραχον* μὲ τὸν σημερινὸ Σερράχη, ποὺ ἐκβάλλει στὸν κόλπο τῆς Μόρφου (βλ. καὶ ἀνωτ., μὲ σημ. 30 καὶ 31), ὁ ὁποῖος ἀπὸ τὸν Fl. Bustron (*Hist.*, 28-29 / *Ιστ.*, 22-23, § 58) καλεῖται *Ourios.* Ἡ σύγχυση εὔλογο ἦταν νὰ συνεχιστῆ, μὲ ἐπιβιώσεις ἀλλὰ καὶ ἀναβιώσεις (ποὺ μὲ τὰ λιγοστὰ δεδομένα συχνὰ εἶναι ἀδύνατο νὰ διακριθοῦν ἀνεπιφύλακτα), ὥστε στοὺς νεώτερους χρόνους μέχρι σήμερα νὰ συνυπάρχει ὁ Σερράχης τῆς Μόρφου μὲ ποταμὸ Σέτραχο ποὺ −ὅπως καὶ ὁ Caris τοῦ Bustron− ἐκβάλλει στὸ Περιστερωνάρι (Christodoulou καὶ Konstantinidis 1987, 1097-1098, βλ. καὶ τὸν Τουριστικὸ Χάρτη τῆς Κύπρου ὁ ὁποῖος «Ετοιμάστηκε από το Τμήμα Κτηματολογίου και Χωρομετρίας, Κύπρος», α′ ἐκδ. 1997).

38 Τὸ τοπωνύμιο «Κλαρκός» στὴν Κατωκοπιὰ τῆς περιοχῆς Μόρφου (Christodoulou καὶ Konstantinidis 1987, 1466) θὰ μποροῦσε θεωρητικὰ νὰ ἀναχθῆ στὸ *Κλάριος*, καὶ νὰ συνδεθῆ μὲ λατρεία τοῦ *Κλαρίου Ἀπόλλωνος* στὴν περιοχή, ἢ ἀκόμα σὲ παρακείμενο παραπόταμο τοῦ Σερράχη μὲ τὸ ὄνομα *Κλάριος*. Τὰ δεδομένα ὅμως δὲν ἐπαρκοῦν γιὰ τὴ στήριξη σχετικῆς θεωρίας. Ὁ ποταμὸς ποὺ ἔχει τὶς πηγές του στὰ ἀνατολικὰ τοῦ Σερράχη καὶ ἑνώνεται μὲ αὐτὸν λίγο ἔξω ἀπὸ τὴ Μόρφου ὀνομάζεται σήμερα Ὀβγός (Ὀβκός, καὶ Βκός), πιθανῶς ἀπό τὸ ἔβγα / ἔβκα του στὸν Σερράχη (βλ. Βοσκός 1999, 46 σημ. 29). Κατὰ τὸν Κυρ. Χατζηιωάννου (1996, σ.λ. *Ὀβκός*) ὁ ποταμὸς αὐτὸς εἶναι ὁ *Ἑβραῖος*, μὲ ἐξέλιξη σὲ *Ἑβριός* > *Ἑβρκός* >*Ἑβκός* > ὁ *Ὀβκός* καὶ *ὁ Βκός*.

39 Ἡ συσχέτιση αὐτὴ δὲν εὕρισκε σύμφωνους τὸν Κ. Ἄμαντο (1956, 29), ποὺ διατύπωσε τὴν ἄποψη ὅτι ἡ *Μόρφου* ὀφείλει τὸ ὄνομά της σὲ κάποιον ἄγνωστο Βυζαντινὸν *Εὔμορφον* (πβ. LSJ καὶ LSK, σ.λ. *Μορφώ*: «perh. *the Shapely*»· «ἴσως = ἡ Εὔμορφος ἢ ἡ μορφὴν διδοῦσα», βλ. καὶ Chantraine 1968-80, σ.λ. *μορφή*), καὶ −μετ' αὐτόν− τὸν Κ. Χατζηψάλτη (1958, 462-464, καὶ κυρίως 1992 και 1993). Ὁ τελευταῖος, στηριγμένος στὸν κώδικα τοῦ ἔτους 966 μ.Χ. *Paris. Bibl. Nat. 497* (ὅπου ἐμφανίζεται γιὰ πρώτη φορὰ «κύριον ὄνομα *Θεόμορφος*») καὶ σὲ μεταγενέστερα ἑλληνικὰ καὶ φραγκικὰ κείμενα, ἀνάγει τὸ ὄνομα τῆς *Μόρφου* στὸ κύριο ὄνομα *Θεόμορφος* (*ὁ ἢ ἡ Θεόμορφος* [Χατζηψάλτης 1958, 464] / *ὁ Θεόμορφος* [Χατζηψάλτης 1992, 294· 1993, 251], περαίνοντας: «Τίς ἦτο κατὰ τὴν βυζαντινὴν περίοδον τῆς Κύπρου ὁ Θεόμορφος, ὁ πρῶτος οἰκιστὴς τῆς ὁμωνύμου πόλεως, δὲν γνωρίζω»), ἀπορρίπτει δὲ κατηγορηματικὰ κάθε σχέση μὲ τὸ ὄνομα τῆς *Μορφοῦς Ἀφροδίτης* (περιληπτικά, Χατζηψάλτης 1993, 255 [πβ. Χατζηψάλτης 1992, 298]: «La ville moderne de Chypre Morphou prit son nom de l'antique Théomorphos" et "n'a, donc, rien à voir avec Morphô, la statuette ainsi nommée d'Aphrodite chez les Laconiens et l'autres Grecs du Peloponnèse»).

ὀνομαστική, δεδομένης καὶ τῆς συνήθους ἐναλλαγῆς *ο* καὶ *ω* / *ου*: *ἡ Μορφώ* (ὡς τοπωνύμιο[40], ὡς ἔχει ἢ / καὶ μὲ ἀναβιβασμὸ τοῦ τόνου)· (β.) ἔμμεσα[41], μὲ ἐνδιάμεσο στάδιο τὴ χριστιανικὴ ὀνομασία *Θεομόρφου* (ὡς τοπωνυμίου[42]), ποὺ ἀπαντᾶ σὲ βυζαντινὲς καὶ μεταγενέστερες ἑλληνικὲς καὶ ξένες γραμματειακὲς πηγές (ποτὲ σὲ παλαιοὺς καὶ νεώτερους χάρτες), ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 10ου αἰ. μ.Χ., μὲ πρῶτες −καὶ ἐκ τούτου πιὸ σημαντικὲς− τὸν κώδικα Paris. Bibl. Nat. 497 (ποὺ ἐγράφη τὸ ἔτος 966), μὲ τὴ φράση *πλησίον Θεομόρφου*[43], καὶ τὸν κώδικα Ἰβήρων Γεωργ. 9 (τοῦ ἔτους 977), μὲ τὴ φράση *εἰς τὴν Κύπρον, εἰς τόπον καλούμενον Θεομόρφου*[44]. Πῶς, ὅμως, καὶ πότε (πόσο πρὶν ἀπὸ τὸ 966 μ.Χ.) προῆλθε ἡ χρήση τοῦ ἐπιθέτου *θεόμορφος* στὴ γενικὴ *Θεομόρφου* −καὶ *Θεμόρφου*, ἀργότερα− ὡς ὀνόματος τόπου (ὡς οὐσιαστικοποιημένου δηλαδὴ

---

40 Κατὰ τὸν Ἀθ. Σακελλάριο (1890-91, Α΄ 138, πιθανῶς κατ' ἐπίδραση τοῦ L. Ross, *Reisen nach Kos, Halikarnassos, Rhodos und der Insel Zypern* [Halle 1852], 153: ἔργο μνημονευόμενο ἀπὸ τὸν Σακελλάριο στὴ βιβλιογραφικὴ ἐπισκόπησή του, στὴ σ. ιστ΄): «Ἐνταῦθα (δηλ. «εἰς τὴν κωμόπολιν Μόρφου», ὅπου «ὑπάρχει ἡ μονὴ τοῦ Ἁγίου Μάμαντος») πιθανώτατα πόλις ἢ καὶ κώμη Μορφὼ καλουμένη ὑπῆρχεν, ἐν ᾗ ἡ Ἀφροδίτη ὑπὸ τὴν ἐπίκλησιν Μορφὼ ἐτιμᾶτο, καὶ ἐκ ταύτης καὶ τὸ πεδίον ὅλον (...) ἔσχε τὸ ὄνομα» (μὲ ἀναφορὰ στὸν Λυκόφρονα καὶ στὸν Παυσανία). Καὶ ὁ Δῆμος Χρήστου (2000, 21, βλ. καὶ ἀνωτ. σημ. 25 καὶ 27), ἀναφερόμενος στὸν ἀξιόλογο ἀρχαιολογικὸ χῶρο στὴν τοποθεσία «Ἀμπέλια» τῆς περιοχῆς Μόρφου καὶ στὸ γειτονικὸ Ἱερὸ τῆς Ἀφροδίτης, ποὺ ἀνήκουν σὲ πόλη ἡ ὁποία «δὲν ἀποκλείεται (...) νὰ κτίστηκε ἀπὸ τοὺς Λάκωνες Ἀχαιοὺς ἀποίκους (...), στὶς ἀρχὲς τοῦ 11ου αἰώνα π.Χ., καὶ νὰ ὀνομάστηκε Μορφὼ πρὸς τιμὴ τῆς προστάτιδας θεᾶς της», ὑποστηρίζει ὅτι «ἡ σημερινὴ κωμόπολη τῆς Μόρφου φαίνεται ὄχι μόνο νὰ διαδέχθηκε τὴ σημαντικὴ αὐτὴ γειτονική της πόλη, ἀλλὰ νὰ κληρονόμησε καὶ νὰ διατήρησε μέχρι σήμερα καὶ τὸ ὄνομά της». Βλ. καὶ Παυλίδης 1984-91, σ.λ. *Μόρφου* (κυρίως 121 κ.ἑξ.).

41 Χαρακτηριστικά, ὁ Χριστόδουλος Χατζηχριστοδούλου στὸ Μιχαηλίδου και Χατζηχριστοδούλου 2011 (μὲ τὶς Εἰκόνες ὁμώνυμης ἔκθεσης), σημειώνει (Εἰσαγωγή, σ. 14): «Η μακρά ιστορική πορεία της περιοχής Μόρφου από τα αρχαία χρόνια μέχρι σήμερα τεκμηριώνεται μέσα από πληθώρα αρχαιολογικών ευρημάτων, πηγών και παραδόσεων. Το ίδιο το όνομά της συνδέεται με τη θεὰ Αφροδίτη-Μορφώ, τη λατρεία της οποίας έφεραν μαζί τους τα αρχαιοελληνικά φύλα που εγκαταστάθηκαν στον κάμπο της Μόρφου, γεγονός που πιστοποιείται από ιερό που βρέθηκε βορειοανατολικά της κώμης Μόρφου. Η ονομασία μετατρέπεται κατά τη χριστιανική εποχή σε Θεομόρφου, όπως πιστοποιούν οι πηγές των βυζαντινών χρόνων». Πιο αναλυτικά, ὁ Μητροπολίτης Μόρφου Νεόφυτος (2011, 7 κ.ἑξ.) περιγράφει τὴν «ἱστορία τῆς Θεομόρφου Μόρφου» ὡς «πορεία μεταμορφώσεως: Ἀπὸ τὴν Ἀφροδίτη-Μορφώ, στὴ Θεομόρφου. Ἀπὸ τὴν ὄμορφη, στὴν κατ' εἰκόνα (τοῦ Θεοῦ) Θεόμορφη», ποὺ «στοιχειοθετεῖται στὸ ἐπίπεδο [...] τοῦ καθημερινοῦ ἀγώνα γιὰ νὰ μεταμορφωθεῖ ἡ Μορφὼ σὲ Θεομόρφου»· καὶ στὴ συνέχεια (σ. 9): «Προφανῶς, τὰ ἀρχαιοελληνικὰ φῦλα ποὺ ἐγκαταστάθηκαν στὸν κάμπο τῆς Μόρφου μετέφεραν μαζί τους καὶ τὴν ἐφέστια θεά τους, τῆς ὁποίας ἡ προσωνυμία ἔγινε ὄνομα τοῦ τόπου. Ὕστερα, μὲ τὸ πέρασμα τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων Βαρνάβα καὶ Μάρκου, ἡ θεὰ Ἀφροδίτη-Μορφὼ μεταμορφώνεται σὲ Θεομόρφου»· (σ. 29) «Οἱ (...) ὅσιοι Πολέμιος καὶ Θεοδόσιος τῆς Μόρφου, Εἰρηνικὸς τῆς Ζώδιας (...) μετεμόρφωσαν τὴν Μορφὼ σὲ Θεομόρφου, τόπον ὄμορφον καὶ θεόμορφον, κατ' εἰκόνα καὶ ὁμοίωσιν Θεοῦ» (βλ. καὶ κατωτ. μὲ σημ. 46, 48 καὶ 56).

42 Ὡς ἐπίθετο ἀπαντᾶ γιὰ πρώτη φορὰ τὸν 2ον αἰ. μ.Χ. (*Παλ. Ἀνθ.* 12.196 [*Στράτωνος*] *Ὀφθαλμοὺς σπινθῆρας ἔχεις, θεόμορφε Λυκῖνε, | μᾶλλον δ' ἀκτῖνας, δέσποτα, πυρσοβόλους* (...), καὶ ἀργότερα σὲ χριστιανικὰ κείμενα (βλ. καὶ Μητροπολίτης Μόρφου Νεόφυτος 2011, 5 κ.ἑξ.): Ἀθαν. Ἀλεξ. (4ος αἰ. μ.Χ.), *MPG* 28.913.30 [*Εἰς τὸ γενέθλιον τοῦ Προδρόμου καὶ εἰς τὴν Ἐλισάβετ καὶ εἰς τὴν Θεοτόκον*] *ἀπὸ τῆς γῆς χοῦν λαβὼν ὁ δημιουργὸς θεόμορφον ζῷον κατεσκεύασεν τὸν πρωτόπλαστον* / Κύριλλ. Ἀλεξ. (4/5 αἰ. μ.Χ.), *MPG* 77.1029.45 [*Ἐγκώμιον εἰς τὴν ἁγίαν Μαρίαν τὴν Θεοτόκον*] *σοφοὶ ἀντιλήπτορες, οἱ τὸν καλλιεπῆ καὶ θεόμορφον τῆς ἀρχιερωσύνης θρόνον ἐπέχοντες.* / ἅπαξ καὶ *θεομορφία*: Θεόδωρ. Στουδ. (8/9 αἰ. μ.Χ., *Ἐπιστολαί*) [*Τοῖς εἰς τὰ Στουδίου ἀδελφοῖς*] 402.28 *ἡ τῆς κόμης ἄκαρσις τῆς εὐπρεποῦς θεομορφίας, εἰς τὸ ἀνακεκαλυμμένῳ προσώπῳ τὴν δόξαν Κυρίου κατοπτρίζεσθαι*. Συχνότατα, ἤδη στὸν Ὅμηρο, ἀπαντοῦν −κατὰ κανόνα περὶ προσώπων, ἀργότερα καὶ περὶ ψυχῆς (ἤδη στὸν Πλάτωνα), νοῦ, σώματος, κόσμου, φωτός, ἀγάλματος, τέχνης, κάλλους, κ.τ.τ.− τὰ ἐπίθετα *θεοειδής* (κυρίως) καὶ *θεοείκελος*, ἐνίοτε ἀπὸ κοινοῦ, ὅπως στὸν Πλάτωνα (*Πολιτεία* 501b *ὃ δὴ καὶ Ὅμηρος ἐκάλεσεν ἐν τοῖς ἀνθρώποις ἐγγιγνόμενον θεοειδές τε καὶ θεοείκελον*) καὶ στὸν Ἐπιφάνιο (*Κατὰ αἱρέσ.* [*Πανάριον*] 2.444.2 Holl (...) *μορφαί, ὁπόσας ἡ στερέμνιος καὶ ὁρατὴ φύσις καλεύοντος θεοῦ ἐγέννησε· τῷ δὲ τὸ θεοειδὲς καὶ θεοείκελον καὶ πάντα πρὸς ἐκείνην ἀπηκριβωμένον τὴν πρωτότυπον τοῦ πατρὸς καὶ μονογενοῦς εἰκόνα. «ἐποίησε γὰρ ὁ θεὸς τὸν ἄνθρωπον, κατ' εἰκόνα θεοῦ ἐποίησεν αὐτόν.*

43 Βλ. Εὐαγγελάτου-Νοταρᾶ 1982, 133: (...) *πλησίον Θεομόρφου(?)* (...). Χατζηψάλτης 1992, 286 κ.ἑξ.· 1993, 245 κ.ἑξ.: *πλησίον Θεομόρφου*. Βλ. ἐπίσης Μητροπολίτης Μόρφου Νεόφυτος 2011, 22-23.

44 Βλ. Παπαδόπουλλος 1997-2011, Γ΄ 290 (μὲ τὸ σχόλιο τοῦ R. Browning γιὰ τὸ *Θεομόρφου*: «ἀρχικὸς τύπος τοῦ ὀνόματος τοῦ χωρίου Μόρφου», καὶ μὲ τὴ σημ. 194). Μητροπολίτης Μόρφου Νεόφυτος 2011, 23-24.

ἐπιθέτου) καὶ ποιά εἶναι ἡ σχέση του μὲ τὸν τύπο *Μόρφου*[45], δὲν ἐμφαίνεται οὔτε σ' αὐτὲς τὶς πρῶτες σωζόμενες πηγὲς οὔτε στὶς −λιγοστές, ἐπίσης− ἐπόμενες, ἀπὸ τὸν 14ον αἰ. καὶ μετέπειτα: (i.) στὸν κώδικα τοῦ 14ου αἰ. (μετὰ τὸ 1369) Paris. Gr. 1215 (f. 77v.): μὲ τὸν τύπο *Θεομόλ*(*φου*), καὶ (ii.) στὸν κώδικα τοῦ 15ου αἰ. Vatic. Ottob. Lat. 2821 (f. 332), μὲ τὸν τύπο −σὲ ἔγγραφο τοῦ 1468− *Θεμόρφ*(*ου*)[46]· (iii.) στὸν Λεόντιο Μαχαιρᾶ (*Χρονικόν* § 33), σὲ ἕνα ἰδιαίτερα ἐνδιαφέρον χωρίο, προβληματικὸ ὡς πρὸς τὸν τύπο *θεμόρφου* τῆς χειρόγραφης παράδοσης: (D.) *Ἀκομὴ εὑρίσκουνται εἰς τὸ αὐτὸ νησσὶν ἅγιοι περατικοὶ καὶ ἄλλοι Κυπριῶτες, οἱ ποῖγοι εἶνε: πρῶτος, ὁ Σαν Τζουάνης τε Μουφόρτε ὁ ἅγιος Μάμας* (n.[2]: *f.* 9 *v. εἰς τοῦ Μόρφου, ὁ ποῖος ἦρτεν /* [*εἰς τοῦ Μόρφου, ὁποῖος ἦρτεν*] post *Μάμας* add. M. − S.) *ἀπὲ τὴν Ἀλλαγίαν, καὶ εἰς τὴν ζωήν του ἐπιάννεν τοὺς λέοντας καὶ ἐγάλευέν τους, καὶ ἐπολόμαν τυρὶν καὶ ἐτάγιζεν τοὺς πτωχούς· καὶ ἐτρέξαν τον οἱ Τοῦρκοι* (...)· *καὶ ἐμαρτύρησεν, καὶ οἱ γονεῖς του ἐβάλαν τον εἰς κιβοῦριν καὶ διὰ χάριτος κυρίου ἐπέσωσεν εἰς τὴν Κύπρον, εἰς τὸν γιαλὸν τῆς τε Μόρφου* (ms. *θεμόρφου*, *Θ*- scr. M. − S.)[47]· καὶ (iv.) στὸν Φλώριο Βουστρώνιο (*Historia* σ. 34), στὸ χωρίο γιὰ τοὺς Ἁγίους Ἰωάννη ντὲ Μοντφόρτ καὶ Μάμαντα (*san Gioan de Monforte* καὶ *santo Mama*), ἐπίσης, ποὺ μοιάζει τόσο πολὺ μὲ τὸ προηγούμενο ὥστε νὰ μαρτυρεῖ ἐπίδραση τοῦ πρώτου στὸ δεύτερο, ἀπαντοῦν οἱ φράσεις *in Cipro*

---

45 Οἱ δυνατότητες, θεωρητικὰ τουλάχιστον: (α') *Μορφώ* (κ.λπ.) > *Μόρφου* [> *θεόμορφος / θεομόρφου Μόρφου*] > *Θεομόρφου*, ἢ (β') ἐπίθ. *θεόμορφος* > κύριο ὄνομα *Θεόμορφος* (ὁ ἢ *ἡ Θεόμορφος*) > *ἡ* (*κώμη* ἢ *πόλις*) ἢ *τὸ* (*χωρίον*) *τοῦ* ἢ *τῆς Θεομόρφου* > *τῆς* ἢ *τοῦ* / *ἡ* καὶ *τοῦ Μόρφου*. Ὡς ἐπίθ. καὶ στὴ συνέχεια κύριο ὄνομα *τὰ θεόμορφος / Θεόμορφος* θὰ μποροῦσε νὰ ἀναφέρονται, θεωρητικὰ πάντοτε: (i.) στὴν ἴδια τὴ *Μορφώ*, (ii.) σὲ ἄνδρα (λαϊκὸ ἢ ἱερωμένο: βλ. ἀνωτ. σημ. 39) ἢ γυναῖκα περιφανῆ, (iii.) σὲ Ἅγιο ἢ Ἁγία (ἐκ τῶν λατρευομένων στὴν περιοχή), (iv.) ἴσως, στὴ Θεομήτορα. Πιὸ εὔλογη −καὶ γι' αὐτὸ ὄχι ἀπίθανη− φαίνεται ἡ περίπτωση τοῦ Ἁγίου Μάμαντος: καθὼς ἡ πλούσια −προφορικὴ καὶ γραπτὴ− παράδοση γιὰ τὸν Ἅγιο καὶ τὴν ἄφιξη τῶν ὀστῶν του στὴν Κύπρο καὶ παλαιότατη εἶναι καὶ εὐρύτατα διαδεδομένη, συνδεδεμένη στενὰ μὲ τὸν ὀνομαστὸ ναό του στὴ Μόρφου (βλ. Μαραβᾶ-Χατζηνικολάου 1953/1995, 70 κ.ἑξ. καὶ 147 κ.ἑξ. καὶ Χατζηχριστοδούλου 2010, 12 κ.ἑξ., μὲ τὶς ἐντυπωσιακὲς ἀπεικονίσεις τοῦ Ἁγίου, καὶ ἀνωτ. μὲ σημ. 29), οὐδόλως ἀποκλείεται, νομίζουμε, νὰ ἀναφερόταν σ' αὐτὸν −ἀπὸ κάποιους τουλάχιστο, ἄγνωστο ἀπὸ πότε− τὸ *Θεομόρφου*: *ἡ* (*κώμη* ἢ *πόλις*) ἢ *τὸ* (*χωρίον*) *τοῦ θεομόρφου Ἁγίου Μάμαντος / τοῦ Θεομόρφου*). Ἀξίζει νὰ σημειωθῆ ἡ ἀναφορὰ τοῦ Ἁγίου σὲ παλαιοὺς χάρτες· βλ. π.χ. Stylianou καὶ Stylianou 1980, εἰκ. 80-80a (Lusignano, 1575): *S. Mama Morfu*, καὶ 82 (Thevet, 1576): *S. Mama*.

46 Βλ. Χατζηψάλτης 1992, 293· 1993, 251 (: [Paris. 1215] *πρός τὸν ἅγιον ... Θεοδόσιον τὸν ἐν Θεομόλ(φου). /* [Ottob. 2821] *ἀπὸ τὸ χωριό μας τὶ Θεμόρφ(ου)*, πβ. Μητροπολίτης Μόρφου Νεόφυτος 2011, 33-34 «ἀπὸ τὸ χωρίο μας τῆς Θεομόρφου»), μὲ παραπομπὴ στοὺς J. Darrouzès, «Notes pour servir à l'histoire de Chypre (Quatrième article)», *Κυπριακαὶ Σπουδαὶ* 23 (1959) 39-40: Paris. 1215), καὶ M. L. de Mas Latrie, *Histoire de l' île de Chypre sous le rêgne de la Maison de Lusignan,* III, Paris 1855 (300). Γιὰ τὸν Paris. 1215, χρονολογούμενο στὸν 14ον αἰ. (μετὰ τὸ 1369), ὁ J. Darrouzès, γράφοντας *πρὸς τών* (*ἅγιον ……..? - Θεοδόσιον*: f. 211v.) *τὸν εν θεομόλφ* (*ενθεομοσφ*: f. 211v.), σημειώνει (n. 42): «La note d'appartenance du f. 77v. est répétée presque dans les mêmes termes au f. 211v. (...). En comparant les deux notes, nous trouvons les lettres suivantes qui contiennent le nom de la localité *(ἅγιον ou ὅσιον ? Θεοδόσιον) τὸν εν θεομόλφ, ενθεομοσφ ……* Il s'agit, comme me l'assure K. Hatzipsaltis, de Morphou, qui a porte aussi le nom de Theomorpho (ici, Theomolpho); mais ce Saint-Theothose n'est pas connue». Βλ. ὅμως Λ. Μαχαιρᾶ *Χρον.* § 32. Bustron , *Hist.*, 34 (κατωτ. μὲ σημ. 48). Μητροπολίτης Μόρφου Νεόφυτος 2011, 25 καὶ 29 (ἀνωτ. σημ. 41).

47 Πρῶτος ὁ Σ. Μενάρδος (1906, 387, καὶ 1970, 258) διορθώνει τὸ *θεμόρφου* τῆς χειρόγραφης παράδοσης (*Θεμόρφου* στὶς ἐκδόσεις) σὲ *τὲ Μόρφου*: «*εἰς τὸν γιαλὸν τῆς Θεμόρφου* (γρ. *τὲ Μόρφου*)», ὁ δὲ R.M. Dawkins ἐπιδοκιμάζει, γράφοντας *εἰς τὸν γιαλὸν τῆς τε Μόρφου*, μὲ τὴν παρατήρηση (1932, 32 σημ. 3): «MS. *τῆς θεμόρφου.* The correction is due to Menardos (*Τοπωνυμικόν,* p. 387). As *στ* and *σθ* were both sounded *στ*, the writings were confused and *σθ* appears for the historically correct *στ*, and vice versa. Not in O.» Ἀντίθετα, ὁ Κ. Χατζηψάλτης 1993, 250-251 (πβ. Χατζηψάλτης 1992, 293) ὑποστηρίζει ὅτι : «Μὴ ἔχοντες οἱ Γάλλοι κατακτηταὶ τῆς νήσου τὸν φθόγγον *θ* εἰς τὴν γλῶσσάν των, ἐξεφώνουν τὸ γράμμα *θ* ὡς *t*. Οὕτω τὸ *Θεόμορφος,* καὶ κατὰ συγκοπὴν *Θέμορφος,* μετεγράφετο καὶ ἐξεφωνεῖτο *Theomorpho* ἢ *Temorpho*. Τὴν ἀρχικὴν δὲ συλλαβὴν *the* ἢ *te* οἱ Γάλλοι ἐξέλαβον ὡς τὸ μόριον *de*, δηλωτικὸν εὐγενείας ἢ εὐγενοῦς καταγωγῆς. Ἔχομεν δὲ καὶ τίτλον ἐπὶ φραγκοκρατίας τὸ *Comte de Morphou*. (...) Σχετικῶς ὁ Σῖμος Μενάρδος, ὑπ' ὄψιν ἔχων προφανῶς τὸν παρὰ τοῖς Γάλλοις τίτλον *Comte de Morphou*, ἀντὶ τῆς γραφῆς *Θεμόρφου* προέτεινε τὴν διόρθωσιν *τε Μόρφου* (...). Ἡ προταθεῖσα διόρθωσις ὑπὸ τοῦ Σίμου Μενάρδου δὲν εὐσταθεῖ.» Σὲ τελευταία ἀνάλυση, ὅμως, τὸ *θεμόρφου* τῆς χειρόγραφης παράδοσης (ὄχι *τεμόρφου* ἢ *Τεμόρφου*: πβ. π.χ. *τὲ Γρινιέρ – Τεγρινιέρ* [βλ. ἐπόμενη σημ.], ἀλλ' οὔτε *Θεμόρφου*) ἀφήνει περιθώρια ἀμφιβολίας· ἡ πιθανὴ ἐπίδραση τοῦ ἑδῶ χωρίου στὸ ἀντίστοιχο χωρίο τοῦ Fl. Bustron (βλ. καὶ κατωτ. μὲ σημ. 48) περιπλέκει περαιτέρω τὸ πρόβλημα. − Πβ. καὶ τὰ ἀνωτ. (σημ. 24) περὶ *Πενταγίας.*

al loco del casal Temorpho (v.l. *Themorfo*) καὶ *in la marina de Themorfo* (καὶ *a Morpho*, *S. Theodosio, et Polemio*, λίγο πιὸ πάνω). Σὲ ὅλες αὐτὲς τὶς περιπτώσεις (i-iv, δεδομένης καὶ τῆς στενῆς συγγένειας τῶν δύο τελευταίων[48]), σὲ κείμενα τῶν χρόνων τῆς Φραγκοκρατίας, οἱ τύποι *Θεομόρφου* καὶ *Θεμόρφου / T*(*h*)*emorpho* καὶ *Themorfo* (ποτὲ *-ου* ἢ *-u*) −ἐκ παραλλήλου μὲ τὴ συχνότατη ἐμφάνιση τῶν τύπων *Μόρφου* (καὶ *-ς*) */ Morpho, Morfo* κ.τ.τ., σὲ *-ο* πάντοτε), μαζί μὲ πάμπολλα ἄλλα τοπωνύμια σὲ *-u* (*Athien*(*o*)u, *Axil*(*o*)u, *Linu*, *Mirtu, Salamiou*, *Simou,* κ.τ.τ.)− μπορεῖ νὰ ἑρμηνευθοῦν ὡς ὀφειλόμενοι σὲ περιορισμένης κλίμακος ἐπιβίωση τοῦ χριστιανικοῦ τοπωνυμίου, κυρίως σὲ κείμενα σχετικὰ μὲ τὴ λατρεία, ἢ / καὶ σὲ ἐπίδραση τοῦ ἐπὶ Φραγκοκρατίας τίτλου *comte de Mor- / κούντη*(ς) *τὲ Μόρφου*, μὲ τὴν κατάληξη *-ο* (ἀντὶ *-u* ἢ-*ου*)[49] κατὰ πιθανὴ ἐπίδραση καὶ τοῦ *Μορφώ.* Λίαν ἀξιοσημείωτοι εἶναι οἱ τύποι γενικῆς *Μόρφους* (Μαχαιρᾶς, *Χρονικόν* §§ 119, 147, 412, 415: *ὁ σὲρ* καὶ *ὁ σὶρ Τζουὰν τὲ Μόρφους*, κ.ἀ.), οἱ ὁποῖοι οὐδόλως ἀποκλείεται νὰ μὴ δηλώνουν μεταγενέστερο στάδιο ἐξέλιξης, ὅπως σὲ ἄλλες πιθανὲς περιπτώσεις (μὲ ἀλλαγὴ καὶ τοῦ γένους, π.χ. *τοῦ Τύμβου* > *τῆς Τύμβου* > *τῆς Τύμβους* > *ἡ Τύμβου*)[50], ἀλλὰ προγενέστερο, καθὼς *ἡ Μορφώ*, ὡς τριτόκλιτο, ἔχει γενικὴ τῆς *Μορφοῦς*, ποὺ εὔκολα −μὲ ἁπλὸν ἀναβιβασμὸ τοῦ τόνου, κατὰ τὸν γνωστὸ κανόνα− θὰ μποροῦσε νὰ ἐξελιχθῆ ἑνωρὶς σὲ γενικὴ τοπωνυμίου τῆς *Μόρφους*, ἐν συνεχείᾳ δὲ *τῆς Μόρφου* καὶ *ἡ Μόρφου*, μολονότι δὲν μπορεῖ νὰ ἀποκλειστῆ καὶ ἡ πιθανότητα ἐξ ἀρχῆς σχηματισμοῦ ὀνομαστικῆς *ἡ Μόρφου* ἀπὸ τὸ *Μορφώ*[51]. Πρὸς αὐτὴ τὴν κατεύθυνση φαίνεται νὰ ὁδηγεῖ καὶ ἡ σχετικὴ εἰκόνα στοὺς ξενόγλωσσους χάρτες τῆς Κύπρου ἀπὸ τὸν 16ον αἰ. καὶ μετά, μὲ συχνότατη τὴν ἐμφάνιση τύπων σὲ *-ο* στοὺς παλαιότερους (*Morfo* καὶ *Morpho*, ἐκ παραφθορᾶς δὲ καὶ *Morso* καὶ *Miorpho*) καὶ προϊοῦσα ἐμφάνιση τύπων σὲ *-u* (*Morfu*: ἀπὸ τὸν 16ον αἰ., καὶ *Morphu*: ἀπὸ τὸν 17ον αἰ.) καὶ *-ou* (*Morphou*, ἀπὸ τὸν 19ον αἰ.) στοὺς σχετικὰ νεώτερους[52].

---

48 Πβ. ἐπὶ τοῦ προκειμένου καὶ τὸ τοῦ Fl. Bustron (*Hist.*, 34), στὴν ἀμέσως προηγούμενη ἑνότητα: (...) *verso Zodies, S. Hyrinico; a Chilani, un altro S. Tharapo; a Morpho*, *S. Theodosio, et Polemio; a Vassa, Barnaba monaco; verso Alectora, in un loco chiamato Glifiano* (...), πρὸς τὸ τοῦ Μαχαιρᾶ (*Χρον.* § 32, στὰ ἀμέσως προηγούμενα ἐπίσης), *πρὸς τὴν Ζωτίαν ὁ ἅγιος Εἰρηνικός, καὶ εἰς τὸ Κιλάνιν ἄλλος, ὁ ἅγιος Θεράπων, καὶ εἰς τοῦ Μόρφου, ὁ ἅγιος Θεοδόσιος, καὶ ὁ ἅγιος Πολέμιος· εἰς τὴν Βάσαν ὁ ἅγιος Βαρνάβας μοναχός· πρὸς τὴν Ἀλέκτοραν, εἰς ἕναν τόπον λεγόμενον εἰς τὴν Γλυφίαν* (...). Βλ. καὶ κατωτ. μὲ σημ. 56 (καὶ ἀνωτ. μὲ σημ. 41, 46, 47).

49 Π.χ. Fl. Bustron, *Hist.*: *Badin de Morpho* (Le Morf, en Chypre) − *Gioan de Morpho* καὶ *Gioan de* (καὶ *del*) *Morpho conte de Rochas* − *Thomaso de Morpho*, κ.τ.τ. (*Morpho* καὶ *Morfo* πολλάκις, καὶ *Molpho* ἅπαξ: *casal Morpho*, *a* καὶ *de Morpho / -rfo*, κ.τ.τ.). Λεόντιος Μαχαιρᾶς, *Χρον.*: *ὁ* καὶ *τὸν σὶρ Τζουὰν τὲ Μόρφου κούντη τε Ρουχᾶς*, *τοῦ μισὲρ Τζουὰν τὲ Μόρφου κούντη τε Ρουχᾶς* κ.τ.τ. (*εἰς τοῦ Μόρφου* ἐπανειλημμένα). Γεώργιος Βουστρώνιος, *Χρον.*: *ὁ Μόρφου τε Γρινιέρ, ὁ κούντης τε Ρουχᾶς* καὶ *ὁ κούντη τε Ρουχᾶς*. *ὁ Μόρφου Τεγρινιέρ*, *ὁ μισὲρ Τζουὰν ὁ Μόρφου τε Γρινιὲρ ὁ κούντης τὲ Ρουχᾶς* κ.τ.τ. (*εἰς τοῦ Μόρφου* ἅπαξ), κ.ἄ. Ἀνάλογη εἶναι ἡ εἰκόνα στὰ Βενετικὰ ἔγγραφα τῆς Κυπριακῆς Ἱστορίας. Βλ. π.χ. Grivaux 1990, I, 51 (ἀρ. 4, τοῦ 1421): «le village du prince nommé Morpho», καὶ τὰ σχετικὰ μὲ τὸ ἐμπαλεῖο τῆς Μόρφου (*Lo baliazzo del Morpho* ἢ *Morfo*), ἀποτελούμενο ἀπὸ δώδεκα χωριά (ἀνάμεσά τους): *casal Morpho*, *casal Apano Zodia*, *casal Cato Zodia* (βλ. μεταξὺ ἄλλων Ἀριστείδου 1999, 227-228, 283, κ.ἄ.).

50 Κατὰ τὸν Σ. Μενάρδο (1970, 4-5): «(...) Ἐκ τῆς ἐπικρατήσεως ταύτης τῆς γενικῆς, προστεθέντος εἰς τὸ *ου* δευτεροκλίτων κατὰ τὰς γενικὰς τῆς πρώτης κλίσεως τοῦ *ς* (τῆς *Κύπρους*, τῆς *Πάφους*), προῆλθον ἔπειτα ὀνομαστικαὶ ἡ *Κύπρου*, ἡ *Πάφου*, ἡ *Δρύμου*, ἡ *Γεροσκήπου*, ἡ *Κοράκου*, ἡ *Λόφου*, ἡ *Μύρτου*, ἡ *Νήσου*, ἡ *Ταύρου* (...)». Στὰ ἐδῶ μνημονευόμενα ἀπὸ τὸν Σ. Μενάρδο παραδείγματα δὲν συμπεριλαμβάνεται ἡ περίπτωση τῆς Μόρφου· ἐλάχιστα δὲ πιθανὸ εἶναι νὰ σχηματίστηκε γενικὴ «τοῦ Ἱεροσκήπου»: πιὸ πιθανὸς φαίνεται ὁ ἄμεσος σχηματισμὸς τῶν τύπων *ἡ Γεροσκήπου* καὶ *τῆς Γεροσκήπου*(ς) ἀπὸ τὸ ἀρχαῖο ὄνομα τῆς *Ἱεροκηπίας* (βλ. καὶ ἀνωτ. σημ. 16-17): στὸν Στράβωνα, *Γεωγρ*. 14.6.3-4 (καὶ μόνο σ' αὐτόν στὴν ἀρχαιότητα, τρίς), μὲ κριτικὴ ἀναφορὰ στὸν Δαμάστη (5ος αἰ. π.Χ.) καὶ στὸν Ἐρατοσθένη (3/2 αἰ. π.Χ.), ἐμφανίζονται οἱ τύποι *Ἱεροκηπία*, -ας, *-αν* (τύπος *Ἱεροκηπίς* [Μενάρδος 1970, 6] δὲν ἀπαντᾶ στὸν Στράβωνα). Ἀξίζει νὰ σημειωθῆ ἡ ὕπαρξη τύπου *Ἀρίστους* στὴν ὀνομαστικὴ ἤδη τὸν 3ον αἰ. π.Χ. (σὲ ἐπιγραφὴ ἀπὸ τὸ *Κίτιον*, βλ. Χατζηιωάννου 1971-92, Δα′ / Δβ′, ἀρ. 17.32, καὶ Fraser καὶ Matthews 1987, σ.λ. *Ἀριστοῦς* [*sic*], κ.ἀ.): *Ἀπόλλωνι Λακευτῇ Ἀρίστους μαντίαρχος* (...) *ἀνέθηκεν* (...).

51 Βλ. καὶ ἀνωτ. μὲ σημ. 38. Πβ. τὰ οἰκωνύμια (βλ. Συμεωνίδης 2010, σ.λλ.) *Μόρφη* (στὴ Θεσπρωτία), *Μόρφιον* καὶ *Μορφάτι* (στὴν Κοζάνη).

52 Βλ. χαρακτηριστικὰ τοὺς συγκριτικοὺς πίνακες στὸ Stylianou καὶ Stylianou 1980 (α. σσ. 17-24: A-3.12) Pagano 1538 [εἰκ. 22], Camocio 1566 [εἰκ. 36], Ortelius 1570 [εἰκ. 67 (Βοσκός 1999, πίν. 2), 67a]: *Miorpho* /

Τούτων οὕτως ἐχόντων, πέραν τοῦ γενικοῦ αὐτοῦ συμπεράσματος γιὰ ἄμεση ἢ ἔστω ἔμμεση ἀναγωγὴ τῆς σημερινῆς ὀνομασίας τῆς *Μόρφου* στὴν προσωνυμία τῆς *Μορφοῦς* Ἀφροδίτης, τὰ ἐλλιπῆ καὶ −ἐν μέρει τουλάχιστον− προβληματικὰ δεδομένα δὲν ἐπιτρέπουν ἀσφαλῆ καὶ ἀναμφισβήτητη ἀπάντηση σὲ ἐπὶ μέρους ἐρωτήματα. Σὲ κάθε περίπτωση, ἡ χριστιανικὴ ὀνομασία *Θεομόρφου* δὲν μπορεῖ νὰ ἐρμηνεύσει ἀφ' ἑαυτῆς ὅλα τὰ σχετικὰ δεδομένα, μόνο ὡς ἐνδιάμεσο −καὶ ὄχι ἀποκλειστικὸ− στάδιο μπορεῖ νὰ θεωρηθῆ· καὶ ἡ ὑπόθεση, ὅμως, ἄμεσης ἀναγωγῆς τῆς σημερινῆς ὀνομασίας στὸ ὄνομα τῆς *Μορφοῦς* προφανῶς δὲν διαγράφει τὴν ἱστορία τοῦ *χωρίου / κώμης / πόλεως* ὡς *Θεομόρφου* (καὶ τὴν ὅλη χριστιανικὴ ἱστορία τῆς περιοχῆς, ἐν γένει).

Τὰ συμπεράσματα αὐτὰ ἐνισχύονται σημαντικὰ ἀπὸ τὴν ἐντυπωσιακὴ παρουσία καὶ ἄλλων πανάρχαιων γειτονικῶν κυπριακῶν τοπωνυμίων ποὺ ἐμφανίζουν στενότατη συγγένεια μὲ ἀντίστοιχα τοπωνύμια τῆς Ἀργολίδος, τῆς Ἀρκαδίας, τῆς Λακωνίας καὶ τῆς Μεσσηνίας, μὲ πιὸ χαρακτηριστικὰ τὰ *Ἀσίνη − Ἀσίνου*, *Αἴπεια* (καὶ *Σολάκι*) − *Αἴπεια / Σόλοι*, *Δώριον − Διώριος* (*Δκιώριος*), *Ζοιτία* / *Ζοίτεια* / *Ζοίτειον − Ζωτία / Ζώτεια* (*Ζώδια*).

(1.) Τῆς τελευταίας τὸ −ἐπίσημο γιὰ πολλὲς δεκαετίες[53]− λόγιο ὄνομα *Ζώδια* (*ἡ Ἄνω* καὶ ἡ *Κάτω Ζώδια* / *οἱ Ζώδιες*, κοινῶς ἡ *Ζώθκια* / οἱ *Ζώθκιες*[54]), ἀνάγεται συχνὰ στὰ «ζώδκια» (τὰ *ζώδια*), δηλαδὴ τὰ ξωτικά, τὰ ὁποῖα κατὰ τὶς λαϊκὲς δοξασίες ὑπῆρχαν στὴν περιοχή, μὲ χαρακτηριστικὴ τὴν τοπικὴ παράδοση γιὰ ἕνα φοβερὸ «ζώθκιον» ποὺ κατοικοῦσε σὲ ἕνα κοντινὸ σπήλαιο καὶ ἦταν ἀληθινὴ μάστιγα, οἱ δὲ κάτοικοι μέθυσαν μιὰ μέρα τὸν δράκο καὶ ὅταν ἀποκοιμήθηκε τὸν περιέλουσαν μὲ πετρέλαιο καὶ τὸν ἔκαψαν (παράδοση ἡ ὁποία προφανῶς παραπέμπει στὸν πανάρχαιο μύθο τοῦ Πολύφημου)[55]. Ὁ Florio Bustron δίνει τὸν τύπο *Zodies* (1998α, 34: *verso Zodies, S. Hyrinico*)[56], καὶ ὁ Ἀρχιμανδρίτης Κυπριανὸς κάνει λόγο γιὰ δύο Ζώδιες (1788, 451): «ὡς ἐννέα χιλιάδες γρόσια, καὶ ἐσυνάγοντο αὐτὰ ἀπὸ τὸν μουκκατᾶ τῶν δύω ζώδιων (sic) καὶ παρ' ἄλλων χωρίων μέρος». Στοὺς παλαιοὺς ξενόγλωσσους χάρτες ἐμφανίζονται κυρίως οἱ τύποι *C. Zona*, *Zotia* καὶ *Zothia* (τὸν 16ον −κυρίως− καὶ τὸν 17ον αἰ.) καὶ *Zodies* (ἀπὸ τὸν 17ον αἰ., σπανίως *Zoties*), ἀργότερα καὶ *Zodia* (ἐκ παραφθορᾶς καὶ *Zoditi*)[57]. Ὁ δὲ Λεόντιος Μαχαιρᾶς,

---

Kitchener 1885 [εἰκ. 204c (sheet no. 4) καὶ 205]: *Morphou* — (β. σσ. 112-128: XII.8) Franco ca. 1570 [εἰκ. 66, 66a]: *Morfo*, Ortelius 1573 [εἰκ. 68, based on Franco],) Blaeu 1635 [εἰκ. 114, based on Ortelius] καὶ Janssonius 1637 [εἰκ. 118]−Valk & Schenk ca. 1705 [εἰκ. 147, based on Blaeu]: *Morso* / Kitchener 1885 [ὅ.π.]: *Morphou.* — Γιὰ τύπους *-o* (*Morpho*, *Miorpho*, *Morfo*, *Morso*) βλ. καὶ εἰκ. 42 [1570 / 1573], 63 [1570], 65 [1571], 66 [1570], 68 [1573], 79 [1575], 83a [1578], 91 [1596], 92 [1597, 1608, 1617], 97 [1600, 1608], 98 [1600, 1602, κ.ἑξ.], 99 [1616, 1650], 101 καὶ 102 [1606, 1641], 104 [1628 (κ.ἑξ.), 1630[2]], 105 καὶ 105a [1643], 114 [1635], 118 [1637, κ.ἑξ.], 122 [1649], 130 [1658-(63)], 132 [?], 138 [1689], 147 [1716], 162 [1747 καὶ 1785], 164 καὶ 164a [1745], 166 [1745], 183 [1768], 198 [Mas Latrie, 1862: DISTRICT DE MORPHO], 202 [1879], 203 [1879]. — Γιὰ τύπους *-u* καὶ *-ou* βλ. καὶ εἰκ. (*Morfu*:) 43 [1570], 44 [1570], 51 [1570, 1575, 1713], 57 [1570, καὶ *Morfu* fl.], 80 καὶ 80a [1576, *S. Mama Morfu /* 82, 1576, *S. Mama* μόνο], 93 [ca. 1590s], 96 [1601, 1606], 167 καὶ 167a [1754], 170 [ca. 1762], 172 [1762], 174 [1762], 175 [1762], 178 [1764], 206 [1900] / (*Morphu*:) 97 [1601], 135 [1688], 137 [1688], 141 καὶ 143 [1697], 199 [1873], 207 [1878-1882 / 1909-1911]. / (*Morphou*:) 200a [1878], 200b [1878], 206 [1903]. Βλ. καὶ 201 [1878]: MORPHA.

53 Βλ. τώρα Christodoulou καὶ Konstantinidis 1987, 1460 καὶ 1575: *Κάτω Ζώτεια* καὶ *Πάνω Ζώτεια.*

54 *Ζωτία* καὶ *Ζώτεια* > *Ζώτκ-* καὶ *Ζώδκ-* → *Ζώθκ*(*ε*)*ια* (*Πάνω* καὶ *Κάτω Ζ.* / οἱ *Ζώτκ-* καὶ *Ζώδκ-* → *Ζώθκ*(*ε*)*ιες.*

55 Ὑλικὸ λίαν ἀξιόλογο διασώζεται στὸ ἔργο τοῦ ἀείμνηστου ἐκπαιδευτικοῦ λειτουργοῦ Σταύρου Τάντα, *Η Ζώδια τα παλιά χρόνια*, επιμέλεια Μεν. Χριστοδούλου, Λευκωσία 1995 (βλ. κυρίως σσ. 1 κ.ἑξ. [γιὰ τὸ «ζώθκιον»: σ. 4] καὶ 77 κ.ἑξ.).

56 Τὸ τοῦ Fl. Bustron *verso Zodies, S. Hyrinico* παραπέμπει στὸ *πρὸς τὴν Ζωτίαν ὁ ἅγιος Εἰρηνικός* τοῦ Μαχαιρᾶ (βλ. καὶ ἀνωτ. μὲ σημ. 48, μὲ περαιτέρω παραπομπές), μὲ ἀξιοσημείωτη τὴν παρουσία τοῦ τύπου *Zodies* (*ἀντὶ* τοῦ *Ζωτίαν* τοῦ Μαχαιρᾶ, πβ. καὶ τὴ σχετικὴ εἰκόνα στοὺς παλαιοὺς χάρτες: κατωτ. σημ. 57): *Apano Zodia* καὶ *Cato Zodia* (casal *Apano Zodia* καὶ casal *Cato Zodia*: βλ. καὶ ἀνωτ. σημ. 49, κ.ἄ.).

57 Βλ. π.χ. τοὺς συγκριτικοὺς πίνακες στὸ Stylianou καὶ Stylianou 1980: (1. 17-24: A-3.13, B-3.3) Pagano 1538 [εἰκ. 22], Camocio 1566 [εἰκ. 36], Ortelius 1570 [εἰκ. 67 (Βοσκός 1999, πίν. 2), 67a]: A-3.13 *Zothia*, B-3.3 *C. Zona* / Kitchener 1885 [εἰκ. 204c (sheet no. 4) καὶ 205]: A-3.13 *Zodia*, B-3.3 *Kato Zodia* (*?*) — (2. 112-128: XII.18) Janssonius 1637 [εἰκ. 118]−Valk & Schenk ca. 1705 [εἰκ. 147, based on Blaeu], Franco ca. 1570 [εἰκ. 66, 66a], Ortelius 1573 [εἰκ. 68, based on Franco], Blaeu 1635 [εἰκ. 114, based on Ortelius]: *Zodies* / Kitchener 1885 [ὅ.π.]: *Kato* and *Pano*

στὴ μοναδικὴ σχετικὴ ἀναφορά του, δίνει τὸν τύπο *Ζωτία* (*Χρονικόν* § 32: *πρὸς τὴν Ζωτίαν ὁ ἅγιος Εἰρηνικός*).

Ζοιτία καὶ *Ζοίτεια*, καὶ *Ζοίτ*(*ε*)*ιον* (μὲ το *οι* ἀποδιδόμενο παλιὰ ὡς *όϊ / ώϊ* , ἐξ οὗ *οι*, *ωι* (*ῳ*) καὶ *ω*[58], ἄρα καὶ: *Ζωτία*, *Ζώτεια*, *Ζώτ*(*ε*)*ιον*) εἶναι *χωρίον* τῆς Ἀρκαδίας, ποὺ ὀφείλει τὸ ὄνομά του κατὰ τὴν παράδοση στὸν *Ζοιτέα* (: Ζωτέα) τὸν γιὸ τοῦ Τρικόλωνου. Κατὰ τὸν Παυσανία, 8.35.6-7 (*Ἀρκαδικά*)[59]: (...) *πόλις δὲ ἦσαν* (sc. *Ἀρκαδίας*) *καὶ οἱ Τρικόλωνοί ποτε* (...). *ταύταις μὲν δὴ οἱ Λυκάονος παῖδες ἐγένοντο οἰκισταί, Ζοιτίαν*[(α)] *δὲ ἀπωτέρω μὲν Τρικολώνων πέντε που καὶ δέκα σταδίοις, κειμένην δὲ* (...) *ἐκ Τρικολώνων ἐν ἀριστερᾷ, Ζοιτέα οἰκίσαι τὸν Τρικολώνου λέγουσι· Παρωρεὺς δὲ ὁ νεώτερος Τρικολώνου τῶν παίδων Παρωρίαν καὶ οὗτος ἔκτισεν, ἀπέχουσαν Ζοιτίας*[(α)] *σταδίους δέκα. ἔρημοι δὲ {καὶ} ἐς ἐμὲ*[(β)] *ἀμφότεραι· μένει δὲ ἐν Ζοιτίᾳ*[(α)] *Δήμητρος ναὸς καὶ Ἀρτέμιδος* (...)[60]. Κατὰ δὲ τὸν Στέφανο Βυζάντιο (*Ἐθν.* 297.11): *Ζοίτειον, πόλις Ἀρκαδίας· Παυσανίας η'. λέγεται καὶ Ζοίτεια, ἀπὸ Ζοιτέως. τὸ ἐθνικὸν παρὰ τὸ Ζοίτειον Ζοιτιεύς, παρὰ δὲ τὴν Ζοίτειαν Ζοιτεύς*[61]*. Ζωτεάτας* (*οι* > *ω*), κατὰ τὸν Ἡσύχιο (σ.λ.), εἶναι ὁ *Ἀπόλλων ἐν Ἄργει, ἀπὸ τόπου*[62]*.* Καὶ σὲ

Zodia. — Ἐνδεικτικά, ὡς πρὸς τοὺς κύριους τύπους τοῦ ὀνόματος στοὺς χάρτες τοῦ 16ου καὶ τοῦ 17ου αἰ. ἡ ὅλη εἰκόνα στὸ Stylianou καὶ Stylianou 1980, ἔχει ὡς ἑξῆς: (α′) *C. Zona*: εἰκ. 63 [1570], 65 [1571], 98 [1600, 1602, κ.ἑξ.], 99 [1616, 1650]. (β′) *C. Zona* καὶ *Zothia* ἀπὸ κοινοῦ καὶ παραπλησίως: εἰκ. 22 [1538], 36 [1566], 67 [1570], 79 [1575]. (γ′) *Zotia*: 78 [1572 = Βοσκός 1999, πίν. 14]. (δ′) *Zodies*: εἰκ. 66 (καὶ 66a: λεπτομέρεια) [1570], 68 [1573], 101 (καὶ 102) [1606, 1641], 106 (καὶ 106a) [1630, 1636, κ.ἑξ.], 114 [1635], 118 [1637], 122 [1649], 130 [1658-(63)], 133 [1688], 138 [1689], βλ. ἐπίσης 147 [1705], 156 [1730] καὶ 162 [1747 καὶ 1785]. Ἀξίζει νὰ σημειωθῆ ἡ ἐντυπωσιακὴ παρουσία τοῦ *C. Zona* στοὺς παλαιότερους τῶν χαρτῶν αὐτῶν (βλ. καὶ κατωτ., μὲ σημ. 75), καὶ τὸ ὅτι τόσο ὁ τύπος *C. Zona* (παντοῦ) ὅσο καὶ οἱ λοιποὶ τύποι τοῦ ὀνόματος τῆς Ζ. −μὲ ἐξαίρεση τοὺς χάρτες ὑπ' ἀρ. 78: *Zotia* / 106 [καὶ 106a], 133 καὶ 156: *Zodies*, στοὺς ὁποίους δὲν ἀναφέρεται ἡ Μόρφου− συνυπάρχουν μὲ τὴ Μόρφου, παντοῦ δὲ μὲ τύπο *–o*: *Morfo*, *Miorpho* κ.λπ. (μέχρι καὶ τὸ τέλος τοῦ 18ου αἰ.).

58 Βλ. π.χ. τοὺς διάφορους τύπους τοῦ *ζωή* (βλ. LSJ καὶ LSK, σ.λ. *ζωή* κ.ἀ., καὶ Chantraine 1968-80, σ.λ. *ζώω*): *ζοΐα* (Θεόκρ. *Εἰδ.* 29.5 *τὸ γὰρ αἷμισυ τᾶς ζοΐας ἔχω*, βλ. καὶ *Ἀνθ. Παλ.* 7.505.2 [*Σαπφοῦς*] *μνᾶμα κακοζοΐας*) καὶ *-ζοία* (Πινδ. *Πυθ.* 4.131 *εὐζοίας*), Ἰων. *ζόη*, Δωρ. *ζόα* καὶ *ζώα / ζώϊον* καὶ *ζῷον*, *ζῴδιον*, *ζώω*, *ζωτικός*, *ζώτειον* καὶ *ζωτεῖσθαι* (βλ. κατωτ. σημ. 62), *ΖωFόθεμις* (στὴν Κύπρο: Masson 1983, ἀρ. 354 , βλ. καὶ ἀρ. 24 *ΖωFάλιος*, 139 *ΖώFασος*,], 160 *ΖώFαλος* ἢ *ΖόF-*, 327 *ΖώFορος*, 399 *ΖωFαγόρας ὁ ΖωFαπίθεος* [ὁμάδα ὀνομάτων *ΖωF*(*ο*)- καὶ *ΖωFα-*], κ.ἄ.), κ.λπ. (γιὰ τὴν ἐτυμολογία βλ. Chantraine 1968-80: «Ζω- repose sur *go^{w}yō et ζη- sur go^{w}yē: voir les autres élément de l'etymologie sous βίος, ἐβίων, constitué sur la même racine (...)». Πβ. τὰ *στοιά, στωιά, στοά / Στοϊκοί*, *Στωϊκοί / στοΐδιον*, *στωΐδιον*, *στώιδιον* (*στῴδιον*) – *Στοίακες*, *Στόακες*, *Στώακες* / καὶ *στοίακες*, *στόακες* (βλ. Βοσκός 2008, 174-175), κ.τ.τ.

59 (α) *Ζοιτίαν*, *Ζοιτίας*, *Ζοιτίᾳ* scr. Sp. et Papach. (*ζοιτί-* cod.): *Ζοίτειον* e Steph. Byz. RP. / (b) {*καὶ*} *ἐς ἐμὲ* Sp. (adnotans «purg. Korais») et Papach.: *κατ' ἐμὲ* RP.

60 Βλ. καὶ Παυσ. 8.27.3 (γιὰ τὶς ἀρκαδικὲς πόλεις ποὺ −κατὰ τὸ παράδειγμα τοῦ Ἄργους− συνοικίστηκαν στὴ Μεγαλόπολη τὸ 370 π.Χ., μὲ κύριο οἰκιστὴ τὸν Θηβαῖο Ἐπαμεινώνδα) *πόλεις δὲ τοσαίδε ἦσαν ὁπόσας ὑπό τε προθυμίας καὶ διὰ τὸ ἔχθος τὸ Λακεδαιμονίων πατρίδας σφίσιν οὔσας ἐκλιπεῖν ἐπείθοντο οἱ Ἀρκάδες, Ἀλέα* (...) *ἐκ Μαινάλου· ἐκ δὲ Εὐτρησίων Τρικόλωνοι καὶ Ζοίτιον* (Sp., *ζοίτ-* cod.; *Ζοίτειον* e Steph. Byz. RP.; *Ζοιτία* coll. 35.6-7 Papach.) *καὶ* (...) *Παρωρία* (Sp., *παρωρία* cod.; *Παρώρεια* post Sylburg RP. et Papach.).

61 Ὁ Στέφ. Βυζ. (6ος αἰ. μ.Χ.) φαίνεται νὰ ἀντλεῖ ἀπὸ τὸν Ἡρωδιανό (2/3 αἰ. μ.Χ.), *Περὶ καθολ. προσῳδ.* 3,1.371.22 [Lentz] *Ζοίτειον, πόλις Ἀρκαδίας. Παυσανίας η'* (27.3 et 35.6). *λέγεται καὶ Ζοίτεια. ἀπὸ Ζοιτέως. / Περὶ παρων.* 3,2. 893.34 [Lentz] *Ζοίτειον, πόλις Ἀρκαδίας. τὸ ἐθνικὸν παρὰ τὸ Ζοίτειον Ζοιτιεύς, παρὰ δὲ τὴν Ζοίτειαν Ζοιτεύς*.

62 Πβ. Ἡσύχ. (i.) λλ. *Ζωτελιστής· Ἀπόλλων ἐν Ἄργει*, καὶ *ζωτικός· οἷός τ' ἐνεργεῖν* (βλ. καὶ Ζωναρ. *Λεξ.* λλ. *ζωτεῖσθαι· τὸ ζωογονεῖσθαι* [= Σουίδ. *Λεξ. ζ* 174.1], καὶ *ζωώσας· ζωοποιήσας*, κ.ἄ.) − (ii.) λλ. *ζώντειον· τὸν μύλωνα, οἷον ζεώντειον, ὅπου τὰς ζειὰς ἔκοπτον* (πβ. Ἐρωτιαν. ἀπόσπ. 98*.1 *τὸν μυλῶνα ζώτειον*, καὶ *ζειά· οἱ μὲν σίτου εἶδος, οἱ δὲ τὰς ὀλύρας*) − (iii.) λ. *ζείδωρος· βιόδωρος, ἡ <τὰ> πρὸς τὸ ζῆν δωρουμένη* (πβ. λ. *πανδώρα*), καὶ *Ζειά· οἱ μὲν σίτου εἶδος, οἱ δὲ τὰς ὀλύρας*) − (iii.) λ. *ζείδωρος· βιόδωρος, ἡ <τὰ> πρὸς τὸ ζῆν δωρουμένη* (πβ. λ. *πανδώρα*), καὶ *Etym. M.*, λ. *ζείδωρος ἄρουρα· παρὰ τὸ ζῆν ζήδωρος* (...) *ἢ παρὰ τὸ τὰς ζειὰς δωρεῖσθαι, ζειόδωρος* − (iv.) λλ. *ζητρεῖον· τὸ τῶν δούλων κολαστήριον*, καὶ *ζητρόν· τὸν δημόκοινον* (βλ. καὶ Ἡρωδιαν. *Περὶ ὀρθογρ.* 3,2.515.24 [Lentz] *ζητρεῖον· τὸ τῶν δούλων κολαστήριον* (...), καὶ *Etym. M.*, λ. *ζατρεύω· κυρίως τὸ ἐν μύλωνι βασανίζω· ἀπὸ τοῦ ζητρείου, ὃ σημαίνει* (...) *τὸ βασανιστήριον*) − (v.), μὲ συνδυασμὸ τῶν iv καὶ v) Ἡρωδιαν. *Περὶ καθολ. προσῳδ.* 3,1.372.7 [Lentz] *ζήτρειον* καὶ *ζώτειον· ὁ μύλος, ὅπου αἱ ζειαὶ ἐκόπτοντο, ἢ τόπου ὄνομα, ὅπου οἱ δοῦλοι ἐκολάζοντο* (βλ. καὶ Θεογνώστου *Κανόνες* 774.1 *ζώτειον* κ.λπ.), καὶ *Etym. M.*, λλ. *ζήτρειον· σημαίνει τὸ τῶν δούλων δεσμωτήριον, ἤγουν τὸν μύλωνα* (...), καὶ *ζώτειον·* (...) *ὁ μύλων, παρὰ τὰς ζειάς, αἳ καὶ ζεαὶ καλοῦνται· ὅπου αἱ ζειαὶ ἐκόπτοντο, οἱονεὶ ζεόντειον. οἱ δὲ, τόπου ὄνομα, ὅπου ἐκολάζοντο οἱ οἰκέται. Ἀριστοφάνης Βαβυλωνίοις ζώστειον* (...), κ.τ.τ. − (vi.), *Ζητήρ· Ζεὺς ἐν Κύπρῳ.* Γιὰ τὸ τελευταῖο (vi), «la glose remarquable Ζητήρ (pour Zātήρ ?)», ὁ Chantraine 1968-80, σ.λ. *ζητρός* [: «*Et.:* (...) ζᾱ, ζη-, cf. δίζημαι, et ζᾱτός sous ζητέω (...)»], σημειώνει: «elle désigne Zeus comme ayant pour fonction de châtier,

συλλαβικὴ ἐπιγραφὴ ἀπὸ τὴν περιοχή τῶν Γόλγων[63] διαβάζουμε, σὲ μεταγραφὴ ἀλφαβητική: *Γάμαλκος* (?) *Ζωτέ*(*α*) *ἀνέθηκε Ἀπόλ*(*λ*)*ωνι* («ου *Ζωτέα ἀνέθηκε*» [Masson], ἢ *Γάμαλκος Ζωτέ' ἀνέθηκε Ἀπόλ*(*λ*)*ωνι*), μὲ τὸ *Ζωτέα* [α΄] γενικὴ κυρίου ονόματος *Ζωτέας* (Masson, πβ. *Ζοιτεύς*) ἢ [β΄] δοτικὴ προσωνυμίας τοῦ Ἀπόλλωνος (*Ζωτέας*, πβ. τὸ *Ζωτεάτας*), μὲ ἰσχυρὴ στὴ β΄ περίπτωση καὶ ὄχι ἀμελητέα στὴν α΄ τὴ σύνδεση ὀνόματος *Ζωτέας* μὲ τὸν *Ἀπόλλωνα.* Καὶ μὲ τὴν *Ζωτίαν* τοῦ Λεοντίου Μαχαιρᾶ; Καὶ μὲ τὴν ἀρχαία *Ζοιτίαν*; Ὁ συνδυασμὸς ὅλων τῶν ἀνωτέρω φαίνεται ἀναπόφευκτος. Καὶ ἡ ἵδρυση τῆς κυπριακῆς *Ζωτ*(*ε*)*ίας* ἀπὸ Ἀχαιοὺς οἰκιστὲς ἐκ Πελοποννήσου ὁρμωμένους προβάλλει ὡς λίαν εὔλογο συμπέρασμα, ἐνισχυόμενο ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ χείμαρρος ποὺ διασχίζει τὸ κυπριακὸ χωριό φέρει τὸ πανάρχαιο ὄνομα *Κομήτης*[64] (ὄνομα μυθικῶν Πελοποννήσιων ἡρώων[65]), ὅπως πανάρχαια εἶναι καὶ τὰ ὀνόματα τῶν ρυακιῶν *Ναός* (ὄνομα ἐπίσης μυθικοῦ ἥρωα συνδεόμενου μὲ τὴν Πελοπόννησο, καὶ δὴ τὴν Ἀρκαδία[66], καὶ συνάμα κατάλληλο γιὰ νὰ δηλώσει τὸ ὑγρὸ στοιχεῖο ἂν συνδεθῆ μὲ τὸ *νάω*, *ῥέω*[67]), καὶ *Γερανός* (τοπωνύμιο γιὰ τὸ ὁποῖο μποροῦν νὰ ἀναζητηθοῦν διάφορες ἑρμηνεῖες, ἀλλὰ ἡ σύνδεση μὲ

---

d'exercer la justice» (βλ. καὶ Χατζηιωάννου 1971-92, Γβ΄, σ.λ. [74-75, ἀρ. 122], μὲ παραπομπὴ καὶ στὸν Κλήμ. Ἀλεξ., *Προτρ.* 2.39.2: ὁ *Ζεὺς* ὡς *τιμωρός*), ἡ ἑρμηνεία δὲ αὐτὴ −σὲ σύνδεση μὲ τὰ λλ. τῆς κατηγορίας iv− φαίνεται λίαν πιθανή, μολονότι δὲν μπορεῖ να ἀποκλειστῆ παντελῶς καὶ ἡ σύνδεση μὲ τὰ λλ. τῶν κατηγοριῶν i-iii: ὁ *Ζεὺς* ὡς *ζωοδότης* ἢ *βιόδωρος* ἢ *φυσίζοος* καὶ ὡς προστάτης τῶν *ζητρείων* ἢ *ζω(ν)τείων*, *ὅπου αἱ ζειαὶ ἐκόπτοντο*, δηλαδὴ ὡς *ζείδωρος*· κατὰ τὸν Chantraine 1968-80, σ.λ. *ζειαί*: στὸ *ζείδωρος* («qui fournit des céréales») καὶ στὸ *φυσίζοος* («qui fait pousser le blé, fertile»), «les Anciens ont reconnu par étymologie populaire des thèmes apparentès à ζῆν, ζωή, etc.» (βλ. καὶ ἀνωτ. σημ. 58, καὶ LSJ σ.λ. *ζείδωρος*: I. *zea-giving*, II. *βιόδωρος*, *life-giving*). Κάτι ἀνάλογο φαίνεται νὰ συνέβη καὶ μὲ τοὺς τύπους *ζώστειον*, *ζώντειον* / *-εῖον* καὶ *ζώτειον*, «incorrect» κατὰ τοὺς LSJ (σ.λ. *ζήτρειον*) ἀλλ' ὑπαρκτούς, πιθανῶς δὲ καὶ μὲ τὶς προσωνυμίες τοῦ Ἀπόλλωνος *Ζωτελιστής* καὶ *Ζωτεάτας* (καὶ μὲ τὰ σχετικὰ τοπωνύμια). Βλ. καὶ κατωτ. μὲ σημ. 63).

63 Masson 1983, ἀρ. 294 (σσ. 295-296, 406 καὶ 417), καὶ Σακελλάριος 1890-91, Α΄ 200: *Γάμαλκος Ζωτέα* [*ὁ*] *νέθηκε Ἀπόλ*(*λ*)*ωνι* (μὲ σημ. α: «Ζωτεάτας Ἀπόλλων ἐτιμᾶτο ἐν Ἄργει καθ' Ἡσύχιον»). Τὰ *Ζωτέας* καὶ *Ζωτεάτας*, μὲ διαφορετικὴ κατάληξη, ἔχουν προφανῶς τὸ ἴδιο θέμα μεταξύ τους (*Ζωτε-*), πιθανῶς δὲ καὶ μὲ τὰ *Ζώτεια* (πβ. τὰ *ζωτεῖσθαι* καὶ *ζώτειον*) / *Ζοίτεια* καὶ *Ζοίτειον* κ.λπ. (*οι* / *ω*), συνδεόμενα −παρετυμολογικῶς, ἀπὸ κάποιους καὶ κατὰ καιρούς, τουλάχιστον− μὲ τὰ *ζώω* - *ζῶ* (*ζῆν*), *ζωή* / *ζοΐα*, *εὔζοια* κ.τ.τ. (βλ. καὶ ἀνωτ. μὲ σημ. 58 καὶ 62). Τὸ προσωνύμιο τοῦ Ἀπόλλωνα *Ζωτεάτας* προφανῶς παραπέμπει στὸ *Ζοίτεια* / *Ζοίτειον* κ.τ.τ. (*-ώ-* σὺν τῷ χρόνῳ)· τὰ ἀνάλογα παραδείγματα ἐθνωνύμων σὲ *-εάτης* στὴν Ἴων. - Ἀττ. καὶ *-εάτας* στὴ Δωρ. καὶ στὴν Ἀρκαδοκυπρ. εἶναι ἀναρίθμητα: *Αἰπεια* (βλ. κατωτ. μὲ σημ. 89 κ.ἑξ.> *Αἰπεάτης*, *Κόρσεια* > *Κορσεάτης*, *Παρώρ*(*ε*)*ια* (βλ. ἀνωτ. σημ. 60) > *Παρωρεάτης*, *Χάλκεια* > *Χαλκεάτης* / *Γύθειον* > *Γυθεάτης*, *Φύτειον* > *Φυτεάτης* / καὶ *Ἀλέα* > *Ἀλεάτης*, *Ὀρνειαί* > *Ὀρνεάτης*, *Τεγέα* > *Τεγεάτης*, *Φενεός* > *Φενεάτης*, κ.τ.τ. / «*Ζωθκιάτης*» σήμερα στὸ περὶ οὗ ὁ λόγος χωριὸ τῆς Κύπρου). Προβληματικὸ παραμένει τὸ ἑρμήνευμα τοῦ *Ζωτεάτας* στὸν Ἡσύχιο: *Ἀπόλλων ἐν Ἄργει, ἀπὸ τόπου*· ἂν δὲν εἶναι ἀκριβὴς ἡ πληροφορία τοῦ ἀρχαίου λεξικογράφου, πρέπει νὰ ἀνάγεται σὲ περίοδο εὐρείας ἐπιρροῆς τοῦ Ἄργους στὴν Πελοπόννησο (βλ. ἀνωτ. σημ. 60, λ.χ.), ἢ νὰ ὑποδηλώνει παλαιότερον τόπο κατοικίας *Ζωτεατῶν* στὴν Ἀργολίδα, πρὶν ἀπὸ τὴ μετοίκησή τους στὴν Ἀρκαδία (πβ. τὰ περὶ *Ἀσίνης*: βλ. κατωτ. μὲ σημ. 79 κ.ἑξ.).

64 «Κομίτης» (Christodoulou καὶ Konstantinidis 1987, 1460 καὶ 1575), προφανῶς κατὰ παρετυμολογία ἀπὸ τὸ *κομίζω* («Κουκκουρίδης» στὴν τοπικὴ διάλεκτο, ἀπὸ τὸν ἔντονο ἦχο τῆς πετρώδους κοίτης τοῦ χειμάρρου, ὅταν κατέβαινε ὁρμητικός).

65 Βλ. π.χ. Ἡσ. ἀπόσπ. 70.39 M. − W., Μίμν. ἀπόσπ. 8.3 J. (*FGrH* 3b.578), Δαίμων Ἀθην. ἀπόσπ. 20.13 κ.ἑξ. J. (*FGrH* 3b 428), Ἀπολλών. Ρόδ. *Ἀργ.* 1.35 κ.ἑξ., Παυσ. 5.17.9, 7.6.2. (καὶ 8.45.7), Ὀρφ. *Ἀργ.* 163, Τζέτζ. σχόλ. *Εἰς Λυκόφρ. Ἀλεξ.* 592, 610, 1093 (βλ. καὶ Κακριδής 1986, τόμ. 5, 313-315, 202-203, καὶ κατωτ. α').

66 Βλ. Παυσ. 8.15.1-3, γιὰ τὸν ἐγγονὸ τοῦ Εὐμόλπου *Ναόν*, καὶ τὸν *ναὸν* τῆς Θεσμίας Δήμητρας στὴ Φενεό.

67 Ἀπὸ τὴν ἴδια ρίζα, Αἰολ. *ναύω* (Ἡσύχ. σ.λλ. *ναύει· ῥέει, βλύζει* καὶ *διανεῦσαι·διαπλεῦσαι*), *ἀέναος* καὶ *ἀείναος*, *Ναϊάδες* καὶ *Νηρηίδες*, *νᾶμα*, *Ναΐα* (πηγὴ Λακωνίας: Παυσ. 3.25.4), κ.ἄ.: βλ. LSJ σ.λλ. *νάω* («*flow*») καὶ Chantraine 1968-80, σ.λ. *νάω* (**ναFγω*, **ναFω*, κ.τ.τ.). Ἀλλὰ καὶ τὰ *νάϊος* / Ἴων. *νήϊος* (καὶ *νάϊοι· ναυτικοί*, κατὰ τὸν Ἡσύχιο), *Νάϊος* / *Νᾶος*, ὡς προσωνύμιο του Δία (βλ. LSJ σ.λ. *Νάϊος*: παραπομπές, χωρὶς ἑρμηνεία καὶ ἐτυμολογία), οὐδόλως ἀποκλείεται, νομίζουμε, νὰ ἐκλαμβάνονταν μὲ τὴν ἴδια σημασία, ἔστω καὶ κατὰ λαϊκὴ ἐτυμολογία (πβ. τὰ ἀνωτ. σημ. 62), σὲ ὁρισμένες περιπτώσεις συσχετιζόμενες μὲ τὸ ὑγρὸ στοιχεῖο, παρὰ τὶς ἀντιρρήσεις διαφόρων: βλ. π.χ. Chantraine 1968-80, σ.λ. *ναῦς*, γιὰ τὸ *νήϊος* / *νάϊος*, γιὰ δὲ τὸν *Νάϊον Δία* σ.λ. *ναός* (μὲ ρητὴ ἐτυμολογικὴ σύνδεση), καὶ σ.λ. *νάω*, ὅπου: «(...) il n'y a pas de raison de rattacher à ce groupe l'épithète à Dodone de Ζεὺς Νάιος (...). [ἀλλά:] Ce Νάιος reste obscur ; cf. aussi sous ναός». Πβ., π.χ., *Lex. Sequ.*, *Gloss. Rhet.*, λλ. *Ναίου Διός· ὁ ναὸς τοῦ Διός* (...) *ἐν Δήλῳ* (...), καὶ *Νάϊος Ζεύς ὄνομα ἱεροῦ τοῦ ἐν Δωδώνῃ. Πέιρος γάρ, ὁ Ἰκάστου παῖς, τοῦ Αἰόλου, ναυαγήσας διεσώθη ἐκ τῆς πρύμνης, καὶ ἱδρύσατο ἐν Δωδώνῃ Διὸς Ναΐου ἱερόν.* Βλ. καὶ κατωτ. α'.

τὸν *Γεράνιον ποταμὸν* τῆς περιοχῆς Πύλου καὶ τὸ *γέρανος* = *ὄμβρος*[68], δηλαδὴ *βροχή*, φαίνεται ἰδιαίτερα ἐλκυστική).

Ἀξίζει να σταθῆ κανεὶς σὲ ὁρισμένες σημαντικές λεπτομέρειες:

(α') Ὁ Τζέτζης, στὰ σχόλιά του στοὺς στίχους 592 (ἀμέσως μετὰ τὴν ἀναφορὰ στοὺς μυθικοὺς οἰκιστὲς τῆς Κύπρου), 610 καὶ 1093 τῆς *Ἀλεξάνδρας*, συνδέει τὴν *Αἰγιάλειαν τὴν γαμετὴν* τοῦ Διομήδη *Κομήτῃ τῷ υἱῷ Σθενέλου* καὶ μὲ τὸ Ἄργος (ὅπου ἐπιστρέφει μετὰ τ*ὴν* ἐκπόρθηση τῆς Τροίας ὁ Διομήδης, ἔχοντας ἡγηθῆ, κατὰ τὸν Ὅμηρο[69], ἐκστρατευτικοῦ σώματος ἀπὸ τὸ *Ἄργος* καὶ τὴν *Τίρυνθα*, τὴν *Ἑρμιόνην* καὶ τὴν *Ἀσίνην* καὶ ἄλλες πόλεις), σὲ λίαν ἐνδιαφέροντα χωρία. Καὶ σὲ συλλαβικὴ ἐπιγραφὴ τῶν Γόλγων (Masson 1983, no. 287) διαβάζεται εὔλογα *ἀρὰ ἀ Νάω* (δηλαδὴ ἡ εὐχὴ ἢ τὸ τάμα τοῦ Νάου). Ὁ Masson[70] ὑποθέτει ὅτι μπορεῖ νὰ ἀπαντᾶ ἐδῶ ἕνα ἐπίθετο τοῦ Διός (*Νάϊος ἢ Νᾶος*)· ἀλλ' ἔχουμε ἔντονη τὴν αἴσθηση ὅτι, ὅπως φαίνεται νὰ ἰσχύει καὶ γιὰ τὸ *Ζωτέας*, πιὸ εὔλογη εἶναι ἡ σύνδεση τοῦ ἐπιθέτου μὲ τὸν Ἀπόλλωνα τῆς *Ζωτ*(*ε*)*ίας*. Σὲ κάθε περίπτωση, ἡ συνήθης ἀναγωγὴ τοῦ *Ναός* (γιὰ ὑδάτινα ρεύματα) στὸ *Ἀγωγός* (: *ὁ Ἀγωγός*, *τὸν Αγωγόν* > *τὸ*(*ν*) *Ναγωγόν* > *τὸ*(*ν*) *Ναγόν* > *τὸ*(*ν*) *Ναόν* > *ὁ Ναός*) δὲν φαίνεται ἱκανοποιητικὴ ἐδῶ, λόγω καὶ τῶν ἄλλων πανάρχαιων γειτονικῶν τοπωνυμίων.

(β') Ὁ *Γερανός* τῆς Ζώτειας φαίνεται νὰ παραπέμπει στὸν *Γεράνιον ποταμὸν* τῆς περιοχῆς Πύλου, καθώς *γέρανος* εἶναι καὶ ὁ *ὄμβρος* κατὰ τὸν ἀρχαῖο λεξικογράφο. Ὁ *Γεράνιος ποταμὸς* μνημονεύεται ἀπὸ τὸν Στράβωνα (8.3.7): *Γέρηνον τόπον* [καὶ *Γέρηνα* ἢ *Γερηνίαν*, 8.3.29 καὶ 8.4.4-5[71]] *καὶ Γέροντα ποταμὸν καὶ ἄλλον Γεράνιον* (ἀπὸ ὅπου τὸ *Γερήνιος Νέστωρ*), καὶ ἀπὸ τὸν Εὐστάθιο[72]. Σὲ κάθε περίπτωση, ἡ σχέση τοῦ *Γερανοῦ* τῆς Ζώτειας μὲ τὸν *Γεράνιον ποταμὸν* τῆς −λακωνικῆς, παλιά− μεσσηνιακῆς Πύλου φαίνεται ἀναμφισβήτητη.

(γ') Ἰδιαίτερα ἐνδιαφέρον εἶναι τὸ σχόλιο τοῦ Ν.Δ. Παπαχατζῆ γιὰ τὴν ἀρκαδικὴ Ζοιτ(ε)ία στὸ χωρίο 8.35.6 τοῦ Παυσανία (τόμ. 4, 325 σημ. 1): «Ἡ Ζοιτία ἢ τὸ Ζοίτειον πιστεύεται ἀπὸ τὸν καιρὸ τῆς γαλλικῆς ἀποστολῆς πὼς βρίσκονταν στὰ ἀνατολικά τῆς μικρῆς πεδιάδας

---

68 Βλ. *Etym. M.*, 227.52 (κ.ἀ.): *γέρανος· ὁ ὄμβρος* (δηλ. ἡ βροχή), π*αρὰ τὸ τὴν γῆν ῥαίνειν. οὕτως Ἐρέννιος Φίλων ἐν τῷ Περί χρηστομαθίας* (...), καὶ *Etym. Gud.* (Add.) *γ* 306.16 (...) *καὶ γέρανος ὁ ὄμβρος υπό Κυρηναίων* (...). Βλ. καὶ *Etym. M.*, 227.55 *γέρανος· τὸ ζῷον* (...) *καὶ ποιά τις ὄρχησις* (...) *καὶ ὄργανον ξυλικόν* (...) *καὶ ὁ ἐν τῇ σκηνῇ ἅρπαξ* (...), κ.ἄ. (βλ. LSJ, LSK, καὶ Chantraine 1968-80, σ.λ.). Ἀρχικὰ ἡ λέξη φαίνεται νὰ δήλωνε τὸ γνωστὸ πτηνό (*grus cinerea*, Ἀγγλ. crane, Γαλλ. grue). Γιὰ τὴ σχέση μὲ τὸν *ὄμβρον* βλ. Αἰλιαν. *Ἰδιότ. ζῴων* 1.44 *τῶν γεράνων αἱ κλαγγαὶ καλοῦσιν ὄμβρους*, Σχόλ. *Εἰς Ἀράτου Φαινόμ.* 1031 (...) *ἀλλ' οὐδὲ τὰς γεράνους φασὶν ὄμβρων μελλόντων καταφέρεσθαι μετεώρους αἴρεσθαι, ἀλλὰ καὶ τῆς εὐθείας ἐμποδίζεσθαι*, κ.τ.τ.

69 Στὴν *Ἰλιάδα* (στὸν *Κατάλογον νεῶν*), Β 459-68: βλ. καὶ κατωτ. μὲ σημ. 81 (79 κ.ἑξ., περὶ *Ἀσίνης*).

70 Βλ. Masson 1983, 293 καὶ 417 (ἀρ. 287).

71 Στράβ. *Γεωγρ.* 8.3.29 *τὰ δὲ Γέρηνα ἢ τὴν Γερηνίαν (ἀμφοτέρως γὰρ λέγεται) τάχα μὲν ἐπίτηδες ὠνόμασάν τινες· δύναται δὲ καὶ κατὰ τύχην οὕτως ὠνομάσθαι τὸ χωρίον. τὸ δ' ὅλον, τῆς Μεσσηνίας ὑπὸ Μενελάῳ τεταγμένης, ὑφ' ᾧ καὶ ἡ Λακωνικὴ ἐτέτακτο*, καὶ 8.4.4 (βλ. καὶ 8.4.5: ἀνωτ. σημ. 19) *Καρδαμύλη, εἶτα Φηραὶ ὅμορος Θουρίᾳ καὶ Γερήνοις, ἀφ' οὗ τόπου Γερήνιον τὸν Νέστορα κληθῆναί φασι διὰ τὸ ἐνταῦθα σωθῆναι αὐτόν* (...). *δείκνυται δ' ἐν τῇ Γερηνίᾳ Τρικκαίου ἱερὸν Ἀσκληπιοῦ* (...).− *Γερηνία* στὸν Παυσανία, 3. [*Λακωνικά*] 21.7, καὶ *26*.8-11 *πόλιν δὲ ὀνομαζομένην ἐν τοῖς ἔπεσιν Ἐνόπην τοῖς Ὁμήρου, Μεσσηνίους ὄντας, ἐς δὲ τὸ συνέδριον συντελοῦντες τὸ ἐλευθερολακώνων, καλοῦσιν ἐφ' ἡμῶν Γερηνίαν*, κ.λπ. (βλ. καὶ τὰ σχόλια τοῦ Παπαχατζῆ στὸ χωρίο), καὶ 4. [*Μεσσηνιακά*] 1.1 καὶ 3.9. − Στὸν Στέφανο Βυζάντιο, *Ἔθν.* 205.5 κ.ἑξ.: *Γερηνία* (*πόλις Μεσσηνίας, ἔνθα, φασί, Νέστωρ ὁ Πύλιος ἐτράφη ἢ φυγὰς ἦλθη*) καὶ *Γέρηνος* (θηλ., μὲ ἀναφορὰ στὸ τοῦ Ἡσιόδου [ἀπόσπ. 34 M. − W.] *Νέστωρ δ' οἷος ἄλυξεν ἐν ἀνθεμόεντι Γερήνῳ*). − Στὸν Εὐστάθιο, *Παρεκβ. Ἰλ.* Β 336, *Γέρηνα,* (...) *πόλις Μεσσηνιακή, ἡ λεγομένη καὶ Γερηνία* (...) *καὶ ἐνικῶς Γέρηνον* (*ὡς Ἡσίοδος*, ὅ.π.), καὶ *πληθυντικῶς, ὡς ὁ αὐτός* (ἀπόσπ. 35, *Γερήνοις*)· στὴ συνέχεια: *Γέρηνον τόπον καὶ Γέροντα ποταμὸν καὶ ἄλλον Γερήνιον* (ἀντὶ *Γεράνιον*). Κατὰ τὸν Σ. Μενάρδο (1970, 18), «Ἡ *Δερήνια* (Ἀμ.) φαίνεται προφορὰ τοῦ *Γερηνία*, ὡς ἐν τῇ Λακωνικῇ (πρβ. *Δημήτρις − Γημήτρις*)». Περισσότερα γιὰ τὶς στενότατες τοπωνυμικὲς σχέσεις μὲ τὴ νοτιοδυτικὴ Πελοπόννησο (μὲ ἀναλυτικὴ βιβλιογραφία) στὸ Βοσκός 2009.

72 Ἂς σημειωθῆ ὅτι ὁ Εὐστάθιος (*Παρεκβ. Ἰλ.* Β 336), ποὺ προφανῶς ἀντλεῖ πολλὰ ἀπὸ τὸν Στράβωνα, προσθέτει: *ποταμὸς πρὸς ἄρκτον Ἄμαθος, ὅθεν ἡμαθόεις Πύλος*· καὶ ὁ Στράβων, στὴ συνέχεια τῶν ἀνωτέρω (στὸ 8.5.2), ἀναφέρει: *μετὰ δὲ Ταίναρον* (...) *Ψαμαθοῦς ἐστι πόλις· εἶτ' Ἀσίνη καὶ Γύθειον τὸ τῆς Σπάρτης ἐπίνειον*. Ἡ κυπριακὴ *Ἀμαθοῦς* ἔχει πιθανῶς κοινὴ τὴ ρίζα. Περισσότερα: Παπαδόπουλλος 1997-2011, Β' 1078-1079 (1089: «Τὸ τοπωνύμιο ... συνιστᾶ μαρτυρία γιὰ τὴν κυπριακὴ διάλεκτο», μὲ ἀναφορὰ καὶ στὴ δίγλωσση ἐπιγραφὴ Masson 1983, ἀρ. 196). Πβ. Kirk 1985-93, III, 78 / Γ′ 182.

τοῦ χωριοῦ Ζώνη, ποὺ τὸ παλαιότερο ὄνομά του Ζουνάτι θυμίζει τὴν ἀρχαία τοπωνυμία[73]. Πήλινοι ἀρχαῖοι λύχνοι καὶ ὄστρακα ὑπάρχουν κοντὰ σὲ μιὰ ἐκκλησία τῆς Παναγίας, ὅπου ὑποτίθεται πὼς βρίσκονταν ὁ ἀναφερόμενος ἀπὸ τὸν Παυσανία ναὸς Δήμητρας καὶ Ἄρτεμης (...).» Καὶ ὁ ναός, ὅμως, τοῦ Ἀρχαγγέλου Μιχαὴλ στὴν Ἄνω Ζώτεια (μοναστήρι παλαιότερα), μὲ τὸ «τζιόνι» (τὸ τμῆμα δηλαδὴ ἀρχαίου κίονα) στὸ προαύλιό του, εἶναι κτισμένος μὲ ὑλικὰ –καὶ ἴσως στὴ θέση– ἀρχαίου ναοῦ (πιθανῶς τοῦ *Ζωτεάτα Ἀπόλλωνος*)[74]· καὶ σὲ ὁρισμένους παλαιοὺς χάρτες, ὅπως ἔχουμε σημειώσει, δίνεται τὸ ὄνομα *Zona* (δηλαδὴ *Ζώνη*), ὅπως καὶ οἱ τύποι *Zotia*, καὶ *Zothia*, *Zodies* καὶ −ἀργότερα− *Zodia* (ἐκ παραφθορᾶς δὲ καὶ *Zoditi*, τύπος ποὺ ἠχητικὰ θυμίζει τὸ *Ζωνάτι*)[75].

(2.) Πιθανὴ φαίνεται ἡ συσχέτιση τοῦ Ὁμηρικοῦ *Δωρίου* τῆς περιοχῆς Πύλου μὲ τὸ χωριὸ *Διώριος* τῆς περιοχῆς μεταξὺ Μόρφου καὶ Κερύνειας (*Δκιώριος* στὴν καθομιλουμένη Κυπριακὴ διάλεκτο), ἴσως δὲ καὶ μὲ τὰ χωριὰ *Δωρὸς* καὶ *Δωρὰ* τῆς ἐπαρχίας Λεμεσοῦ[76], μολονότι τὰ ἑλλιπῆ καὶ ἐν μέρει μὴ συμβατὰ δεδομένα ἐπιβάλλουν ἀμφιβολίες: ὁ Παυσανίας (6.3.16), λ.χ., ἀναφερόμενος στὴ νίκη τοῦ Κόνωνος *περὶ Κνίδον* προσθέτει: *καὶ ὄρος τὸ Δώριον καλούμενον*· στὸν Κλαύδιο Πτολεμαῖο (*Γεωγρ.* 7.2. 7 κ.ἑξ., γιὰ τὸν *Γαγγητικὸν κόλπον*) μνημονεύονται καὶ *Δωρίου ποταμοῦ ἐκβολαί* καὶ ποταμὸς *Δωρίας*· στὴν *Ἰλιάδα*, καὶ δὴ στὸν *Κατάλογον νεῶν* (Β 622), λίγους στίχους μετὰ τὴν ἀναφορὰ στὸ *Δώριον*, μεταξὺ τῶν ἀρχηγῶν μνημονεύεται καὶ ὁ *κρατερὸς Διώρης*[77]· ἡ δὲ *Ἱστιαιῶτις*, κατὰ τὸν Στράβωνα (*Γεωγρ.* 9.5.17), *ἐκαλεῖτο* (...) *πρότερον Δωρίς*[78].

---

73 Ἀντίθετα, ὁ Χ.Π. Συμεωνίδης (2010, σ.λ. *Ζώνη* 1., τῆς Γορτυνίας, Ἀρκαδίας), ὑποστηρίζει ὅτι τὸ ἐν λόγω οἰκωνύμιο ἀποτελεῖ λόγια μετονομασία τοῦ ἀλβανικοῦ *Zounάti* (τὸ 1928). Ὅπως ὅμως τονίζει ἡ Ζαχ. Γαϊτανάκη (2010, 14), ἡ παλιὰ ὀνομασία τοῦ χωριοῦ, ἦταν «ΖΩΝΑΤΙ (αναφέρεται και ΖΟΥΝΑΤΟΥ)». Ὁ δὲ τύπος *Ζωνάτι*, πιθανῶς παλαιότερος τοῦ τύπου *Ζουνάτι (ω > ου)*, εὔκολα προκύπτει ἀπὸ τὸ ἀρχαῖο ὄνομα: *Ζοιτία* καὶ *Ζοίτεια* καὶ *Ζοίτ(ε)ιον*, μὲ ἐξέλιξη *οι / ω* (βοηθοῦντος καὶ τοῦ *Ζωτεάτας*, ἄμεσα ἢ ἔμμεσα). Ἡ ἐπιβίωση πάμπολλων πανάρχαιων τοπωνυμίων στὴν περιοχή (ὅπως σὲ κάθε γωνιὰ τῆς Πελοποννήσου), συνεπικουρεῖ.

74 Ὁ ὀνομαστὸς ναὸς τοῦ *Ἐπικουρίου Ἀπόλλωνος* στὴ Φιγαλία (στὸ *χωρίον* ποὺ ὀνομάζεται *Βᾶσσαι*, βλ. καὶ ἀνωτ. μὲ σημ. 16: ὁμόρριζα τοπωνύμια τῆς Κύπρου) δὲν ἀπέχει πολὺ ἀπὸ τὴ Ζοίτεια, ἡ δὲ λατρεία τοῦ Ἀπόλλωνος, *Ἐπικουρίου* καὶ *Παρρασίου*, στὴ Μεγαλόπολη εἶναι ἀξιοσημείωτη (βλ. Παυσ. 8.30.3-4, 38.2-8, 41.7-10). Εὐρύτατα διαδεδομένη ἦταν ἡ λατρεία τοῦ Ἀπόλλωνος καὶ στὴν Κύπρο (βλ. Καραγιώργης 1998, 24, 32, 114-119, 186-198, κ.ἀ.: *Εὑρετήριο* σ.λ., σ. 328).

75 Βλ. ἀνωτ. σημ. 57 (γιὰ τοὺς χάρτες μὲ τὸ C. Zona) καὶ σημ. 73 (γιὰ τὸ *Ζωνάτι*).

76 Γιὰ τὸ Ὁμηρικὸ *Δώριον* καὶ τὸ βασίλειο τοῦ *Γερηνίου Νέστορος* ἐν γένει στὴν *Ἰλιάδα* βλ. Β 591-602, στὸν *Κατάλογον νεῶν* (μὲ τὰ σχόλια σ.στ. στὸ Kirk 1985-93, I, 214-217 / Α΄ 359-63). Βλ. ἐπίσης Στράβ. 8.3.24-25 κ.ἀ. Παυσ. 4.33.7 (μὲ τὰ ἐκτενῆ σχόλια Παπαχατζῆ: τόμ. 3, 147-151 σημ. 3). Στέφ. Βυζ. *Ἔθν.* 256.6 κ.ἑξ., κ.ἄ.. Γιὰ τὸ *Δ(κ)ιώριος* τῆς Κύπρου (ποὺ συνήθως γράφεται μὲ *-ο-*, παρετυμολογούμενο ἀπὸ τὸ «δύο ὄρη» καὶ κατ' ἄλλους ἀπὸ τὸ «δύο ρηγάτα»: βλ. Παυλίδης 1984-91, σ.λ.) δὲν ὑπάρχουν ἀρχαῖες μαρτυρίες· σὲ παλαιοὺς χάρτες ἐμφανίζεται −στὸ δυτικὸ ἄκρο τῆς εὐρύτερης περιοχῆς Μόρφου, ἄλλοτε στὴ *Solia* καὶ ἄλλοτε στὴ *Lapithia*− ὡς *Diorio* καὶ ἐκ παραφθορᾶς *Diorigo* (βλ. π.χ. τοὺς συγκρ. πίνακες στὸ Stylianou καὶ Stylianou 1980, 1. σ. 17, A-1.6: *Diorio* / 2. σ. 113, IV.2: *Diorigo / Kitch.* [1885]: *Diorios*), ἐνῶ σὲ ὁρισμένες περιπτώσεις στὴν ἴδια περίπου θέση ἀντ' αὐτοῦ τοποθετεῖται πόλη *Διωνία* (*Dionia*, βλ. π.χ. Stylianou καὶ Stylianou 1980, εἰκ. 131. Βοσκός 1999, πίν. 1), *ἣν συγκαταλέγει ταῖς Κυπρίαις πόλεσι Θεόπομπος* [ἱστορικὸς τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.] *πεντεκαιδεκάτῃ Φιλιππικῶν* (Ἡρωδιαν. *Περὶ καθολ. προσῳδ.* 3,1.297.11 [Lentz] καὶ Στέφ. Βυζ. *Ἔθν.* 234.20). Εὔστοχα ὁ Κυρ. Χατζηιωάννου (1996, 256-257 σ.λ. *Δκιώρϊος,* τό), ἀποκρούοντας τὴ συσχέτιση μὲ τὸ ὄνομα τῆς παραλιακῆς μικρασιατικῆς πόλεως *Κώρυκος* ἀπὸ τὸν Σ. Μενάρδο καὶ τὸν Κ. Κύρρη, ὑποστηρίζει συγγένεια μὲ τὰ ὀνόματα τῶν ὀρεινῶν χωριῶν τῆς ἐπαρχίας Λεμεσοῦ *Δωρός* (*ὁ*) καὶ *Δωρά* (*ἡ*, συνήθως μὲ *-ο-*) καὶ ἀναγωγὴ τοῦ *Δ(κ)ιώριος* στὸ Ὁμηρικὸ *Δώριον* (Ὁμηρ. *Δώριον* > Κυπρ. *Δώριον* > *Δώριος* [«ὅπως ... τὸ δέντρον > τὸ δέντρος καὶ πληθ. τὰ δέντρη»] > *Δκιώριος*: ἴσως, νομίζουμε, καὶ κατ' ἐπίδραση τοῦ *Διωνία*, ἢ ἀκόμα καὶ τοῦ *Διώρης*: βλ. καὶ κατωτ. μὲ σημ. 77-78).

77 Στὴν ἐνότητα γιὰ τὴν Ἤλιδα καὶ τοὺς Ἐπειούς: βλ. Kirk 1985-93, I, 218-220 / Α' 365-367, καὶ ἀνωτ. σημ. 76 γιὰ τὸ Ὁμηρικὸ *Δώριον* (καὶ σημ. 22, γιὰ τὸ γειτονικὸ *Ἔλος*) / γιὰ τὴν *Ὠλενίην* [στ. 617] πβ. τὰ ἀνωτ. μὲ σημ. 17 γιὰ τὴν *Ὤλενον*)· βλ. ἐπίσης τὰ σχετικὰ μὲ τὸ ὄνομα τοῦ ἥρωος στὸ *Etym. M.*, 280.48 σ.λ. *Διώρης*: (...) *παρὰ τὴν διὰ πρόθεσιν καὶ τὸ ὀρῶ, διαόρης, καὶ ἐκτάσει τοῦ ο εἰς ω* (...). *ἢ ὡς ἀπὸ τοῦ ὕλη ὑληώρης παράγωγον, οὕτω καὶ ἀπὸ τῆς Διὸς γενικῆς Διώρης* (κ.τ.τ. ἀλλοῦ). Θυμίζω ὅτι τόσο ἡ Ὁμηρικὴ ποίηση καὶ ὁ ὅλος Τρωικὸς μύθος ὅσο καὶ οἱ σχετικὲς λαϊκὲς ἐτυμολογίες, ὅσο ἀφελεῖς κι ἂν ἠχοῦν, ἔχουν παλαιόθεν ἰσχυρότατη παρουσία καὶ διαχρονικὰ εὐρύτατη ἐπίδραση, καὶ στὴν Κύπρο (βλ. καὶ ἀνωτ. μὲ σημ. 2 κ.ἑξ., κυρίως 8 / 62, κ.ἀ.).

78 Κατὰ τὸν Στέφ. Βυζ. (*Ἔθν.* 254.1 κ.ἑξ., βλ. καὶ Ἡρωδιαν. *Περὶ καθολ. προσῳδ.* 3,1.241 Lentz, κ.ἄ.), λ.χ., ὁ Ἄνδρων

(3.) Ἡ *Ἀσίνη* (ἀπὸ τὸ *ἀσινής*, ἐδῶ πιθανῶς μὲ τὴ σημασία: ἡ πόλη ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ τὴ βλάψει κανείς, ἡ καλὰ προστατευόμενη, κ.τ.τ.[79]), μνημονεύεται ἀπὸ τὸν Ὅμηρο στὸν *Κατάλογον νεῶν* μεταξὺ τῶν πόλεων τῆς Ἀργολίδος ποὺ ἀκολουθοῦν τὸν Διομήδη στὴν Τροία[80]. Κατὰ δὲ τὸν Στέφανο Βυζάντιο (131.11), *Ἀσίνη· πόλις Λακωνικὴ ἀπὸ Ἀσίνης θυγατρὸς Λακεδαίμονος. δευτέρα Μεσσήνης παρὰ τὴν Λακωνικήν, οἰκισθεῖσα ὑπὸ Ἀργείων. τρίτη Κύπρου. τετάρτη Κιλικίας. τὸ ἐθνικὸν Ἀσιναῖος καὶ Ἀσινεύς, καθὼς Εὔδοξος ἐν ἕκτῃ γῆς περιόδου*[81]. Ἡ σχέση τῶν τριῶν πόλεων τῆς Πελοποννήσου μεταξύ τους προβάλλει λίαν πιθανή, μολονότι ἡ θεωρία γιὰ ὁριστικὴ καταστροφὴ τῆς πρώτης ἀπὸ τοὺς Ἀργείους καὶ μετεγκατάσταση *ὅλων* τῶν κατοίκων της στὴν Ἀσίνη τὴ «λακωνική» (πιθανῶς *τὴν* / ἢ *καὶ τὴν* μεσσηνιακή, τὴ σημερινὴ Κορώνη), δὲν φαίνεται κατὰ τὰ ἀρχαιολογικὰ δεδομένα νὰ εὐσταθῆ[82]. Προβληματισμὸ ἔχουν ἐγείρει οἱ ἀναφορὲς ἀρχαίων πηγῶν σὲ μετοίκηση *Δρυόπων* −κατὰ τοὺς προϊστορικοὺς χρόνους, *Ἡρακλέους ἐξελάσαντος αὐτούς*− ἀπὸ τὶς περὶ τὸν Σπερχειὸ ἢ τὸν Παρνασσὸ κοιτίδες τους στὴν *Ἀσίνην* τὴν *πρὸς Καρδαμύλῃ τῇ Λακωνικῇ* ἢ *τὴν πρὸς Ἑρμιόνην* καὶ *ἐκεῖθεν* πρὸς τὴν *ἐν τῇ Μεσσηνίᾳ, Λακεδαιμονίων δόντων*, κυρίως δὲ ἡ μαρτυρία τοῦ Διόδωρου Σικελιώτη ὅτι κάποιοι ἀπὸ τοὺς ἐκδιωχθέντες Δρύοπες *εἰς Κύπρον τὴν νῆσον πλεύσαντες καὶ τοῖς ἐγχωρίοις ἀναμιχθέντες ἐνταῦθα κατῴκησαν*[83]. Σὲ ποιάν πόλη −καὶ σὲ ποιό

ἱστορεῖ ὅτι ὁ Τέκταφος ὁ *Δώρου τοῦ Ἕλληνος,* ὁρμήσας *ἐκ τῆς ἐν Θετταλίᾳ τότε μὲν Δωρίδος νῦν δὲ Ἰστιαιώτιδος καλουμένης*, ἀφίχθη *εἰς Κρήτην μετὰ Δωριέων τε καὶ Ἀχαιῶν καὶ Πελασγῶν* (...). *κεῖται δὲ πρὸς δυσμῶν τῆς Πίνδου, Δῶρος δὲ αὐτὴν ὁ Ἕλληνος εἰλήχει τὰ πρῶτα καὶ Δωρὶς ἀπ' ἐκείνου ἐκαλεῖτο πρότερον* (...)· καὶ στὴ συνέχεια: *Δῶρος, πόλις Φοινίκης. Ἑκαταῖος Ἀσίᾳ* (ἀπόσπ. 1 F 275 Jacoby)· «*μετὰ δὲ ἡ πάλαι Δῶρος, νῦν δὲ Δῶρα καλεῖται*» (...). *ἔστι καὶ Καρίας Δῶρος πόλις* (κ.λπ.). *Δωρίς*, σὺν τοῖς ἄλλοις, εἶναι καὶ τὸ ὄνομα γνωστῆς ἠρωίδας (Σ 45, Ἡσ. *Θεογ.* 250 καὶ 350, κ.ἀ.). Τούτων οὕτως ἐχόντων, ἡ συσχέτιση τῶν κυπριακῶν χωριῶν *Δωρός* καὶ *Δωρά* μὲ τὸ *Δωρίς* (ποὺ εἰσηγεῖται ὁ Σ. Μενάρδος 1970, 24), δὲν μπορεῖ νὰ ἀποκλειστῆ, ὅπως οὔτε καὶ ἡ πιθανότητα ἀνεξάρτητου σχηματισμοῦ, μολονότι τὰ λοιπὰ δεδομένα (βλ. καὶ ἀνωτ. σημ. 16) ὁδηγοῦν στὸ *Δώριον* τῆς Μεσσηνίας.

79 Κατὰ τὸν Chantraine 1968-80, σ.λ. *σίνομαι* (*βλάπτω*, κ.τ.τ.): «ἀ-σινής 'sain et sauf, intact (...), aussi au sens actif qui ne cause pas de dommage, ne fait pas de mal' (...)». Ἐδῶ, κατὰ τὸν Σ. Μενάρδο (1970, 5): «εὐτυχής».

80 Β 559-68: *Οἳ δ' Ἄργος τ' εἶχον Τίρυνθά τε τειχιόεσσαν, | Ἑρμιόνην Ἀσίνην τε, βαθὺν κατὰ κόλπον ἐχούσας, | Τροιζῆν' Ἠιόνας τε καὶ ἀμπελόεντ' Ἐπίδαυρον, | οἵ τ' ἔχον Αἴγιναν Μάσητά τε κοῦροι Ἀχαιῶν, | τῶν αὖθ' ἡγεμόνευε βοὴν ἀγαθὸς Διομήδης* (βλ. καὶ τὰ σχόλια σ.στ. στὸ Kirk 1985-93, I, 209-211 / Α΄ 352-354). Ἀξιοσημείωτη εἶναι ἡ περίπτωση τῆς *Πιταβκοῦ* τῆς Πάφου (βλ. καὶ ἀνωτ. σημ. 3), τῆς ὁποίας τὸ ὄνομα ὁ Σ. Μενάρδος (1970, 12-13, μὲ περαιτέρω παραπομπές) ἑρμηνεύει ὡς «ἡ μικρὰ Ἐπιδαυρία», καὶ προσθέτει: «πόλιν δ' Epidaurum μνημονεύει ὡς ἐνδεκάτην τῶν κυπριακῶν ὁ Πλίνιος (*Natur. Hist*., V, 35, 130), ὡς γνωστὸν δὲ ὁ Georg Curtius (...) *τὸ Ἐπίδαυρος* θεωρεῖ συγκοπὴν τοῦ *Ἐπι-δάσυ-ρος*, ἤτοι δασώδης».

81 Πβ. Εὐστ. *Παρεκβ. Ἰλ.* Β 560, μὲ ἀφορμὴ τὴν ἀργολικὴ Ἀσίνη: *Ἀσίνη δὲ οὐ μόνη αὕτη, ἀλλὰ καὶ ἕτεραι· ὧν μία καὶ Λακωνικὴ πόλις, ἀπὸ Ἀσίνης κληθεῖσα, θυγατρὸς Λακεδαίμονος· ὁ δὲ Γεωγράφος* (sc. *ὁ Στράβων*) *καὶ κόλπον Ἀσιναῖον, μάλιστα δὲ Ἀσίνην οἶδεν ὁμώνυμον ταύτῃ* (...) *ἔνθα αἱ πόλεις αἱ τῷ Ἀχιλλεῖ ὑπεσχημέναι ἐξ Ἀγαμέμνονος* (...).

82 Βλ. κυρίως Παυσ. 2.36.4 (γιὰ τὴν ἀργολικὴ Ἀσίνη) καὶ 4.34.9-12 (γιὰ τὴ μεσσηνιακὴ Ἀσίνη, καὶ τὴν καταγωγὴ τῶν Ἀσιναίων), μὲ τὰ σχόλια Παπαχατζῆ στὰ χωρία: τόμ. 2, 284-286 καὶ τόμ. 3, 157-162 (μὲ περαιτέρω παραπομπές). Βλ. ἐπίσης –σὺν τοῖς ἄλλοις– Μάραντος 2000, 25 κ.ἑξ. κ.ἀ (μὲ βιβλιογραφία). Γιὰ τὴν *Ἀσίνη* τῆς Λακωνίας −κοντὰ στὸ *Ἕλος* (Θουκ. 4.54), μεταξὺ *Ψαμαθοῦντος* καὶ *Γυθείου* (Στράβ. 8.5.2)− βλ. ἀνωτ. σημ. 22 καὶ 72. Πβ. Παπαχατζῆ (*Παυσ*.) τόμ. 2, 435-436 σημ. 6.

83 Κατὰ τὸν Ἡρόδοτο (8.73) στὴν Πελοπόννησο κατοικοῦν *ἔθνεα ἑπτά. τούτων δὲ τὰ μὲν δύο αὐτόχθονα ἐόντα κατὰ χώρην ἵδρυται νῦν τῇ καὶ τὸ πάλαι οἴκεον, Ἀρκάδες τε καὶ Κυνούριοι· ἓν δὲ ἔθνος τὸ Ἀχαϊκὸν ἐκ μὲν Πελοποννήσου οὐκ ἐξεχώρησε, ἐκ μέντοι τῆς ἑωυτῶν, οἰκέει δὲ γῆν ἀλλοτρίην. τὰ δὲ λοιπὰ ἔθνεα τῶν ἑπτὰ τέσσερα ἐπήλυδά ἐστι, Δωριέες τε καὶ Αἰτωλοὶ καὶ Δρύοπες καὶ Λήμνιοι. Δωριέων μὲν πολλαί τε καὶ δόκιμοι πόλιες,* (...) *Δρυόπων δὲ Ἑρμιών τε καὶ Ἀσίνη ἡ πρὸς Καρδαμύλῃ τῇ Λακωνικῇ* (...). Κατὰ τὸν Στράβωνα (8.6.13): *Δρυόπων οἰκητήριόν φασι καὶ τὴν Ἀσίνην εἶτ' ἐκ τῶν περὶ Σπερχειὸν τόπων ὄντας αὐτοὺς Δρύοπος τοῦ Ἀρκάδος κατοικίσαντος ἐνταῦθα, ὡς Ἀριστοτέλης φησίν, εἶθ' Ἡρακλέους ἐκ τῆς περὶ τὸν Παρνασσὸν Δωρίδος ἐξελάσαντος αὐτούς* (πβ. 7.7.1). Κατὰ τὸν Παυσανία (4.34.9-12), οἱ *Ἀσιναῖοι* στὴν ἀρχὴ *περὶ τὸν Παρνασσὸν ᾤκουν· ὄνομα δὲ ἦν αὐτοῖς, ὃ δὴ καὶ ἐς Πελοπόννησον διεσώσαντο, ἀπὸ τοῦ οἰκιστοῦ Δρύοπες* (...), ὅταν δὲ ἔφτασαν στὴν Πελοπόννησον *πρῶτα μὲν τὴν πρὸς Ἑρμιόνην Ἀσίνην ἔσχον, ἐκεῖθεν δὲ ἐκπεσόντες ὑπὸ Ἀργείων οἰκοῦσιν ἐν τῇ Μεσσηνίᾳ, Λακεδαιμονίων δόντων* (βλ. καὶ 5.1.2, κ.ἀ.). Κατὰ δὲ τὸν Διόδ. Σικ. (4.37.1-3), ἀπὸ τοὺς ἐκπεσόντες Δρύοπες *οἱ μὲν εἰς τὴν Εὔβοιαν καταντήσαντες ἔκτισαν πόλιν Κάρυστον, οἱ δ' εἰς Κύπρον τὴν νῆσον πλεύσαντες καὶ τοῖς ἐγχωρίοις ἀναμιχθέντες ἐνταῦθα κατῴκησαν, οἱ δὲ λοιποὶ τῶν Δρυόπων καταφυγόντες ἐπὶ τὸν Εὐρυσθέα βοηθείας ἔτυχον διὰ τὴν ἔχθραν τὴν πρὸς Ἡρακλέα· τούτου γὰρ αὐτοῖς συνεργοῦντος τρεῖς πόλεις ᾤκισαν ἐν Πελοποννήσῳ, Ἀσίνην καὶ Ἑρμιόνην, ἔτι δ' Ἠιόνα*. Βλ. καὶ Στέφ. Βυζ. σ.λ. *Δρυόπη· πόλις περὶ τὴν Ἑρμιόνα. γράφεται καὶ Δρυόπα* (...), καὶ σ.λ. *Νεμέα· χώρα τῆς Ἀργολίδος. ἐν ταύτῃ Δρύοπες ᾤκουν* (...).

μέρος− τῆς Κύπρου κατοίκησαν οἱ Δρύοπες (ἂν ἡ πληροφορία αὐτὴ ἀληθεύει), δὲν ἀναφέρει ὁ Διόδωρος· οὔτε μνημονεύονται ἀλλοῦ ποιοί ἦταν οἱ οἰκιστὲς τῆς κυπριακῆς *Ἀσίνης*[84]. Σὲ παλαιοὺς χάρτες ἡ *Asine* −καὶ ἐκ παραφθορᾶς *As*(*s*)*imi*− τοποθετεῖται πρὸς τὰ νοτιοανατολικὰ τῆς Αἴπειας / νοτιοδυτικὰ τῆς Μόρφου (μὲ τὴν Ταμασσὸ νοτιότερα), στὴν περιοχὴ ὅπου βρίσκονται τὰ χωριὰ Κουτραφᾶς (Κάτω καὶ Πάνω Κ.) καὶ Νικητάρι[85]. Στὴν περιοχὴ αὐτὴ ἀπαντᾶ καὶ ρυάκι μὲ τὸ ὄνομα *Ἀσίνου*, καὶ δυτικότερα −κι ὄχι μακριὰ− βρίσκεται ὁ κατάγραφος Βυζαντινὸς ναὸς τῆς *Παναγίας τῶν Φορβίων* ἤ −γιὰ τὸ εὐρὺ κοινό− *τῆς Ἀσίνου*[86]. Ὅτι ἡ *Ἀσίνου* ὀφείλει τὸ ὄνομά της στὴν ἀρχαία *Ἀσίνη* φαίνεται βέβαιο[87]. Ἡ δὲ διαδρομὴ *Ἀσιναίων* (*Ἀχαιῶν* κατὰ τὸν ποιητὴ τῆς Ἰλιάδος, *Δρυόπων* κατὰ τὸν Ἡρόδοτο καὶ ἄλλες ἀρχαῖες πηγές, *Ἀργείων* κατὰ τὸν Στέφανο Βυζάντιο) ἀπὸ τὴν περιοχὴ τοῦ Ἄργους πρὸς τὴ Λακωνία ἢ / καὶ τὴ Μεσσηνία, καὶ ἀπὸ ἐκεῖ −σὲ γενεὰ ἐπόμενη, αὐτὴν τοῦ Τρωικοῦ πολέμου ἢ ἀκόμα μεταγενέστερη− στὸ Αἰγαῖο ἢ / καὶ στὴν Κιλικία, μὲ τελικὸ σταθμὸ γιὰ κάποιους ἀπὸ αὐτοὺς τὴν Κύπρο, λαμβανομένων ὑπ' ὄψιν καὶ τῶν πολλῶν ἄλλων κοινῶν τοπωνυμίων καὶ ὅλων ἐν γένει τῶν σχετικῶν δεδομένων, φαντάζει ἔτσι ὡς λίαν πιθανή[88]. Ἡ ἀρχαία κυπριακὴ πόλη *Ἀσίνη* καὶ ἡ *Ἀσίνου* φαίνονται μάρτυρες ἀδιάψευστοι.

---

84 Ὁ G. Neumann (Παπαδόπουλλος 1997-2011, Β' 1080, στὸ κεφάλαιο «Πόλεις καὶ οἰκισμοί», ἑνότητα «Περιοχή: Βόρεια ἀκτή») σημειώνει ἐπιγραμματικά: «Ἀσίνη. Στέφανος Βυζάντιος *s.v.* Κατὰ τὸν Διόδωρον 4, 37 ἀποτελεῖ κτίσμα τῆς Δρυοπίδος. Μὲ τὸ ἴδιο ὄνομα ὀνομάζονται ἐπίσης τόποι στὴ Λακωνία, στὴ Μεσσηνία, στὴν Ἀργολίδα καὶ στὴν Κιλικία». Τὸ ὅτι ὁ Διόδωρος ἀναφέρει στὴ συνέχεια (: ἀνωτ. σημ. 83) ὅτι ἄλλοι Δρύοπες *ᾤκισαν* στὴν Πελοπόννησο τὴν *Ἀσίνην* (ὅπως καὶ τὴν *Ἑρμιόνην* καὶ τὴν *Ἠιόνα*), ὅμως, δὲν συνεπάγεται ὅτι καὶ ἡ πόλη τῆς Κύπρου στὴν ὁποία *κατῴκησαν* Δρύοπες ἔφερε ἐπίσης τὸ ὄνομα *Ἀσίνη* (βλ. LSJ, LSK, σ.λλ. *οἰκίζω / οἰκέω* καὶ *κατοικέω*, καὶ ἀνωτ. μὲ σημ. 26). Οὔτε ὅμως ἀπαντᾶ στὴν Κύπρο, ὅπως στὴν Ἀργολίδα (βλ. ἀνωτ. σημ. 83) τοπωνύμιο *Δρυόπα / -η* ἢ ἄλλο συνδεόμενο μὲ τὴν παρουσία *Δρυόπων.*

85 Βλ. π.χ. Stylianou καὶ Stylianou 1980, εἰκ. 131: *Asine* (βλ. καὶ σ. 100 [Entry 129] καὶ ἀνωτ. σημ. 34)· συγκρ. πίν. σσ. 112 κ.ἑξ. (βλ. ἀνωτ. σημ. 52): XII.31 *Assimi* (*Asino* Kitchener)· σ. 62 (Entry 67): «Among the list of places of unknown position is included the ancient Greek city of Asine. This ancient city had survived as a village in Byzantine and Frankish times, but through corruption it has marked on the Venetian maps and through them on those of Ortelius and his followers, as Asimi. The name survives until today in the name of the Byzantine church of Panagia tis Asinou (Phorbiotissa) near Nikitari».

86 Βλ. Christodoulou καὶ Konstantinidis 1987, 183, σ.λ. *Ἀσίνου*: «Anc. monument» στὸ Νικητάρι / «Stream», στὴν περιοχὴ Νικηταρίου − Πάνω Κουτραφᾶ (βλ. καὶ Παυλίδης 1984-91, σ.λλ. *Ασίνη / Ασίνου, εκκλησία Παναγίας Φορβιώτισσας* / *Ασίνου ρυάκι*) ἀλλὰ καὶ στὴ Βρέτσια τῆς Πάφου (μὲ ζητούμενη τὴ σχέση τῶν δύο ρυακιῶν, πιὸ εὔλογη ὅμως τὴν ὑπόθεση κοινῆς πηγῆς).

87 Βλ. μεταξὺ ἄλλων: Stylianou καὶ Stylianou 1980, 62 (ἀνωτ. σημ. 85), καὶ Χατζηιωάννου 1971-92, Ε΄, 192-193, ἀρ. 198: «Ἡ πόλις *Ἀσίνη* σώζει τὸ ὄνομά της στὴν ἐκκλησιὰ τῆς Παναγίας τῆς Ἀσίνου καὶ ἐκεῖ πρέπει νὰ τοποθετηθῆ καὶ ἡ ἀρχαία πόλις, περίπου 7 ·χλμ. μακριὰ ἀπὸ τὸ χωριὸ Νικητάρι, στὰ νότιά του. Τὸ ὄνομα Ἀσίνη ἔγινε Ἀσίνου κατὰ τὸν μεσαίωνα, ποὺ ἔκαμαν γενικὴ ἀντὶ *τῆς Ἀσίνης*, *τῆς Ἀσίνου* (...)». Πβ. Μενάρδος 1970, 5 (καὶ 16): «Ἡ *Ἀσίνου* (Λκ.), ἐγκαταλελειμμένη κώμη, προϋποθέτει ὀνομαστικὴν *Ἄσινος* (πρβ. *Κοφίνου*) ἢ *Ἄσινα* (πρβ. *ἡ Τραπέζου*), γεν. τῆς *Ἀσίνης*», κ.λπ. (μὲ ἀναφορὰ στὸ *Ἀσίνη ... τρίτη Κύπρου* τοῦ Στέφανου Βυζάντιου καὶ στὸν Βυζαντινὸ ναΐσκο). Ἀντίθετα, ὁ Χ.Γ. Χοτζάκογλου (Παπαδόπουλλος 1997-2011, Γ΄ 599-602) θεωρεῖ ὅτι ἡ ἐτυμολόγηση τοῦ τοπωνυμίου *Ἀσίνου* «ἀπὸ τὴν ἀρχαία πόλη τάχα τῆς Κύπρου» ἔγινε κατὰ παρανόηση τῆς γραπτῆς ἀναφορᾶς τοῦ Στέφανου Βυζάντιου, προσθέτοντας μεταξὺ ἄλλων ὅτι «ἡ ἀναζήτηση τοῦ ἀρχαϊκοῦ οἰκισμοῦ σὲ λόφο τῆς κυπριακῆς ἐνδοχώρας δὲ φαίνεται νὰ συνάδει μὲ τὴν τοπογραφία τῆς ἀρχαίας Ἀσίνης, ὅπου οἱ πόλεις ἀνεγείρονταν συνήθως στὰ παράλια» («συνήθως», ὅμως, ὄχι πάντα: οἱ *Χύτροι*, οἱ *Γόλγοι* κ.ο.κ. δὲν ἦταν παράλιες πόλεις) καὶ ὅτι «ἡ ἐτυμολογία αὐτὴ δὲν ἐξηγεῖ» τὸ ὅτι «ἀρχικὰ ὀνομάζεται ἡ μονὴ ὡς Παναγία τῶν Φορβίων καὶ μεταγενέστερα ὡς Ἀσίνου καὶ ὄχι ἀντίστροφα, ὅπως ἀναμενόταν» (ἔνα ὅμως προϋπάρχον τοπωνύμιο δὲν ἀναμένεται νὰ δώσει κατ' ἀνάγκην τὸ ὄνομά του σὲ μονὴ ἢ ναὸ κ.τ.τ. τῆς περιοχῆς, ἐνῶ, ἀντίστροφα, τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ *Παναγία τῆς Ἀσίνου* ἐπικράτησε σχεδὸν πλήρως, ἀντὶ τοῦ μὴ οἰκείου *Παναγία τῶν Φορβίων* [κατὰ τὸν συγγραφέα: «ἀπὸ τὸ «*φορβάς* = φοράδα καὶ συνεκδοχικὰ ἡ θηλυκὴ ὄνος»], δείχνει ὅτι τὸ τοπωνύμιο ἦταν εὐρύτατα γνωστὸ καὶ οἰκειότατο), καὶ καταλήγοντας: «Δὲν ἀποκλείεται, κατὰ τὴν περίοδο τῆς Λατινοκρατίας νὰ μεταφράστηκε τὸ προσωνύμιο τῆς μονῆς σὲ Ἀσίνου ἀπὸ τὸ λατινικὸ «asinus» (= *ὄνος*) καὶ νὰ διατηρήθηκε μέχρι τὶς ἡμέρες μας ὁ τύπος «Ἀσίνου» ἐκ παραφθορᾶς», μὲ ἐπίκληση −στὴ σημ. 1026− τοῦ «*abaye de Asnie*» σὲ ἔγγραφο τοῦ 1440 (ὁ τύπος *Asnie*, ὅμως, εὔκολα παραπέμπει στὸ *Asine* [βλ. ἀνωτ. σημ. 85], πολὺ δύσκολα στὸ *asini* = *τῆς ὄνου* [κατὰ τὰ ἀνωτ.], τῆς γαϊδούρας, ἀσφαλῶς ὄχι στὰ *asinorvm*, *φορβάδων*, *Φορβίων*).

88 Σὲ μιὰν ἴσως ἀπὸ τὶς κύριες περιόδους ἐγκατάστασης *Ἀχαιῶν* σὲ πολλὲς καὶ διάφορες περιοχὲς τῆς Κύπρου (βλ. ἀνωτ. μὲ σημ. 3 κ.ἑξ.). Νὰ ἐγκαταστάθηκαν κάποιοι καὶ στὴν περιοχὴ τῆς Πάφου μὲ τὸ ρυάκι *Ἀσίνου*, εἶναι μιὰ εὔλογη ὑπόθεση ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ ἐπιβεβαιωθῆ.

(4.) Ἡ *Αἴπεια* συμπεριλαμβάνεται στὰ *ἑπτὰ εὖ ναιόμενα πτολίεθρα* (πόλεις παράλιες, κοντὰ στὴν Πύλο) ποὺ ὑπόσχεται ὁ Ἀγαμέμνων στὸν Ἀχιλλέα γιὰ νὰ ἐπιστρέψει στὴ μάχη στὴν ἐνάτη ραψωδία τῆς *Ἰλιάδος*[89]. Κατὰ τὸν Στέφανο Βυζάντιο[90], *Αἰπεῖα πόλις Λακωνικῆς,* (...) *οὕτω καὶ ἡ Κύπρου. γ' Κρήτης, ὡς Ἑλλάνικος. τὸ ἐθνικὸν Αἰπεάτης* (...).

Γιὰ τὴν κρητικὴ Αἴπεια λείπουν οἱ διαφωτιστικὲς μαρτυρίες. Γιὰ τὴν κυπριακὴ Αἴπεια σημαντικὴ παραμένει ἡ μαρτυρία τοῦ Πλουτάρχου[91], γιὰ *οὐ μεγάλην πόλιν, ᾠκισμένην ὑπὸ Δημοφῶντος τοῦ Θησέως περὶ τὸν Κλάριον ποταμὸν ἐν χωρίοις ὀχυροῖς μὲν, ἄλλως δὲ δυσχερέσι καὶ φαύλοις κειμένην,* ποὺ ὁ Σόλων ἔπεισε τὸν βασιλέα Φιλόκυπρο, *ὑποκειμένου καλοῦ πεδίου μεταθέντα τὴν πόλιν ἡδίονα καὶ μείζονα κατασκευάσαι*, καὶ ἐκεῖνος, *τῷ Σόλωνι τιμὴν ἀποδιδούς, Αἰπεῖαν τὴν πόλιν καλουμένην πρότερον ἀπ' ἐκείνου Σόλους προσηγόρευσε*. Ἡ πόλη ὅμως εἶναι γνωστὴ σὲ ἀνατολικὲς πηγὲς τοῦ 7ου αἰ. π.Χ. (στὰ χρονικὰ τοῦ Ἀσσουρμπανιμπάλ, πρὸ Σόλωνος) ὡς *Si-il-lu-ua*, ταυτιζόμενο στὴ δευτερεύουσα γραμματολογία μὲ τὸ *Σόλοι*, ποὺ φαίνεται νὰ ἀπηχεῖ τὴν παλαιότερη τοπικὴ ἐτεοκυπριακὴ ὀνομασία τῆς πόλεως, περιφανοῦς καὶ περιζήτητης γιὰ τὰ μεταλλεῖα / ὀρυχεῖα χαλκοῦ. Τὸ χετταϊκὸ *šulai-* σημαίνει μόλυβδος. Ἡ δὲ λέξη *σόλος* σημαίνει −ἤδη στὸν Ὅμηρο– ὄγκο μετάλλου (πιθανῶς σιδήρου, ποὺ χρησιμοποιεῖται στοὺς ἀγῶνες ὡς δίσκος), καὶ *σολοιτύπος* εἶναι –κατὰ τὸν Ἡσύχιο– *χαλκός τις ἐν Κύπρῳ*· καὶ στὴν περιοχὴ τῶν *Σόλων* ὑπῆρχαν πλούσια μεταλλεῖα[92]. Μπορεῖ ἔτσι εὔλογα νὰ ὑποθέσει κανεὶς ὅτι Αἰπεάτες οἰκιστὲς ἔδωσαν στὴν πόλη –τὴν κτισμένη σὲ θέση βραχώδη καὶ ὀχυρή– τὸ ὄνομα *Αἴπεια* (ἢ *Αἰπεῖα*), ἀλλὰ τὸ παλαιὸ ὄνομα ἔμεινε ζωντανό (λόγω καὶ τῆς ἐτυμολογικῆς συσχέτισης μὲ τὰ *σόλος* καὶ *σολοιτύπος*) καὶ ἐπικράτησε τελικὰ ὅταν, κατὰ συμβουλὴ τοῦ Ἀθηναίου νομοθέτη καὶ ποιητῆ Σόλωνα[93] ἢ / καὶ ἐξ ἀνάγκης ἀνοικοδομήθηκε ἡ πόλη.

Ἡ ἄλλη *Αἴπεια*, ἡ γνωστὴ ἤδη στὸν Ὅμηρο, εἶναι ἡ μεσσηνιακή (ἢ «λακωνική», γιὰ τοὺς γνωστοὺς ἱστορικοὺς λόγους), τὴν ὁποία διαδέχθηκε –κατὰ τὴν ἀξιόπιστη μαρτυρία τοῦ Παυσανία (ποὺ δὲν συμφωνεῖ μὲ τὸν Στράβωνα)– ἡ ἀρχαία *Κορώνη*, τὸ σημερινὸ Πεταλίδι[94].

---

89 Ι 150-153 (καὶ 292-295): *Καρδαμύλην Ἐνόπην τε καὶ Ἱρὴν ποιήεσσαν, | Φηράς τε ζαθέας ἠδ' Ἄνθειαν βαθύλειμον, | καλήν τ' Αἴπειαν καὶ Πήδασον ἀμπελόεσσαν. | πᾶσαι δ' ἐγγὺς ἁλός, νέαται Πύλου ἠμαθόεντος.* Βλ. καὶ τὰ σχόλ. σ.στ. στὸ Kirk 1985-93, III, 77-78 / Γ΄ 181-182.

90 *Ἔθν.* σ.λ. *Αἴπεια* (53.15 κ.ἑξ.), μὲ ἀναφορὰ στὸ Ι 152 / 293· στὴ συνέχεια ὁ συγγραφέας ἀναφέρει (54.4 κ.ἑξ.): *Αἶπυ, πόλις Μεσσηνίας* (...) *ἀπὸ τῆς ἐρυμνότητος Αἶπυ καλουμένη*, μὲ ἀναφορὰ καὶ πάλι στὸν Ὅμηρο, Β 592 *εὔκτιτον Αἰπύ* (στὸ βασίλειο τοῦ *Γερηνίου Νέστορος*: βλ. ἀνωτ. σημ. 76)· πβ. Β 603-4: *Οἳ δ' ἔχον Ἀρκαδίην ὑπὸ Κυλλήνης ὄρος αἰπύ, | Αἰπύτιον παρὰ τύμβον* κ.λπ. (βλ. καὶ τὰ ἀρχαῖα καὶ νεώτερα σχόλια στὰ ἀνωτέρω Ὁμηρικὰ χωρία [Kirk 1985-93, I, 214-217 / Α΄ 359-363], Παυσ. 4.34.4-5 [*Αἴπεια − Κορώνη*] / 8.17.1 μὲ σημ. 6 [γιὰ τὸν *Αἰπύτιον τύμβον*], καὶ κατωτέρω).

91 *Σόλων* 26.1-2 (βλ. καὶ ἀνωτ., μὲ σημ. 34 κ.ἑξ., καὶ *Etym. M.*, 721.45, σ.λ. *Σόλοι*: *Ἡ ἐν Κύπρῳ πόλις. Πλούταρχος ἐν Σόλωνι, ἀπὸ Σόλωνος τοῦ Ἀθηναίου νομοθέτου*, κ.λπ.), βλ. καὶ Σόλωνος ἀπόσπ. 19 West (μὲ τὰ σχετικὰ χωρία: Ἡρόδοτος 5.113.2 καὶ *Βίος Ἀράτου σ.* 77.8 Maass)· γιὰ τὴν −κατὰ τὴν παράδοση− ἐπίσκεψη τοῦ Σόλωνος στὴν Κύπρο (ἢ ἁπλῶς, κατὰ μιὰν ἄποψη, τὴ φιλική του σχέση μὲ τὸν Φιλόκυπρο), τοποθετούμενη στὸ α' ἥμισυ τοῦ 6ου αἰ. π.Χ., βλ. Βοσκός 2008, 125 (μὲ σημ. 67, ὅπου περαιτέρω παραπομπὲς καὶ βιβλιογραφία).

92 Βλ. Παπαδόπουλλος 1997-2011, Α΄ 317-318 (βλ. ἀνωτ. σημ. 36) καὶ Β΄ 1095 σ.λ. *Σόλοι* (καὶ 1078 σ.λ. *Αἴπεια*), μὲ βιβλιογραφία. Γιὰ τὸ *Σόλοι* ὁ G. Neumann γράφει ἐπὶ λέξει (σ. 1095): «Τὸ τοπωνύμιο θὰ μποροῦσε (ὡς ὄνομα ποὺ ἀπαντᾶ μόνο στὸν πληθυντικό) νὰ σχετίζεται μὲ τὸ σόλος ποὺ σημαίνει σβῶλοι μετάλλου, εἰδικὰ μᾶζα σιδήρου. Ἐφ' ὅσον ὅμως ἡ λέξη αὐτὴ δὲν ἐτυμολογεῖται ἀπὸ τὰ ἑλληνικά, θὰ πρέπει νὰ προέρχεται, καὶ βεβαίως καὶ τὸ κυπριακὸ τοπωνύμιο, ἀπὸ μιὰ προελληνικὴ ἐπιχωριάζουσα γλῶσσα» (πβ. Σουίδ. *Λεξ. σ* 775 *Σόλον: δίσκον. καὶ Σόλος, ὄνομα βουνοῦ / δ* 1269 *Δίσκος: ὁ σόλος*, καὶ *σ* 778 *Σόλος: ὄνομα βουνοῦ*)· προσθέτει ὁ Neumann: «Ὁ E. Laroche (...) καὶ ὁ E. J. Furnée (...) συνδέουν τὸ σόλος μὲ τὸ χετταϊκὸ suli- ποὺ σημαίνει μόλυβδος». Βλ. καὶ σ. 1106 γιὰ τὰ προελληνικὰ −στὴν Ἐτεοκυπριακὴ− τοπωνύμια καὶ ὀνόματα ποταμῶν τῆς Κύπρου, ὅπως τὸ *Σόλοι*, τὰ *Σέτραχος* καὶ *Λάπεθος* καὶ ἄλλα (βλ. καὶ ἀνωτ. σημ. 13 καὶ 30)· γιὰ τὴν ἐτυμολογία τοῦ *σόλος* καὶ τοῦ *Σόλων* βλ. καὶ Chantraine 1968-80, σ.λλ. – Γιὰ τὰ μεταλλεῖα τῶν Σόλων βλ. Βοσκός 2007, 367-373 (σχόλια στὸ 31 *Τ3, σ.λ. *Γαληνός*, μὲ παραπομπὲς καὶ βιβλιογραφία: σὺν τοῖς ἄλλοις, Παπαδόπουλλος 1997-2011, Β΄ 802).

93 Ὁ G. Neumann (Παπαδόπουλλος 1997-2011, Β΄ 1095 σ.λ. *Σόλοι*) χαρακτηρίζει τὰ περὶ μετονομασίας τῆς *Αἰπείας* σὲ *Σόλους* πρὸς τιμὴν τοῦ Αθηναίου νομοθέτη καὶ ποιητῆ *Σόλωνος* ὡς «μιὰ λαϊκὴ ἑρμηνεία ἢ λόγια ἐτυμολογία χωρὶς ἱστορικὴ ἀξία».

94 Γιὰ τὴ «*λακωνικὴ*» / μεσσηνιακὴ Αἴπεια (Ι 152 και 294, βλ. ἀνωτ. σημ. 89, καὶ 90), ἔχουν γραφῆ –καὶ

Ἀξίζει νὰ σημειωθῆ ὅτι, κατὰ τὸν Στέφανο Βυζάντιο, *Κορώνη πόλις Μεσσήνης* καὶ *μοῖρα* (περιοχὴ δηλαδή) *Σαλαμῖνος τῆς ἐν Κύπρῳ,* καὶ ὅτι ἡ κυπριακὴ Σαλαμίνα καλοῦνταν *Πελάνα ἐν τοῖς Εὔκλου χρησμοῖς* (μὲ εὐνόητους συνειρμούς)[95]. Δύσκολα, ἀσφαλῶς, μπορεῖ νὰ ἀποφύγει κανεὶς τὸ συμπέρασμα ὅτι Ἀχαιοὶ ἄποικοι Αἰπεάτες ἔφθασαν στὴν Κύπρο –μέσω Κρήτης, ἴσως– καὶ οἴκισαν, κατὰ κύριον λόγο, τὴν κυπριακὴ Αἴπεια.

Ἡ πορεία ἀπὸ τὰ μεγάλα μυκηναϊκὰ κέντρα τῆς ἀνατολικῆς Πελοποννήσου (τὴν Ἀργολίδα, κυρίως) πρὸς τὴν κεντρική (καὶ δὴ τὴν Ἀρκαδία) καὶ πρὸς τὴ βορειοδυτικὴ ἢ τὴ νοτιοδυτικὴ Πελοπόννησο (τὴν Ἀχαΐα ἢ τὴ −Λακωνική, τότε− Μεσσηνία), πρὸς τὸ Αἰγαῖο (μὲ ἐνδιάμεσο πιθανὸ σταθμὸ τὸ Αἰγαῖο, κυρίως τὴ Ρόδο ἢ τὴν Κρήτη, ἢ καὶ τὴ Μικρὰ Ἀσία) καὶ πρὸς τὴν Κύπρο φαίνεται νὰ ἰσχύει γιὰ μεγάλο μέρος τῶν Ἀχαιῶν οἰκιστῶν τῆς Κύπρου ἐν γένει[96]. Τὸ τέλος τῆς Κλασικῆς ἐποχῆς βρίσκει τὴν Κύπρο μαχόμενη στὸ πλευρὸ τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου, ἐνταγμένη πλήρως στὸν Ἑλληνικό κόσμο. Προσμαρτυρεῖ χαρακτηριστικὰ ἕνα εξάστιχο τιμητικὸ ἐπίγραμμα τοῦ Ἄργους (Βοσκός 1997α, 11 Ε9, πιθανῶς 312/311 π.Χ.) γιὰ τὸν τελευταῖο –Τευκρίδη– βασιλέα τῆς Σαλαμίνας Νικοκρέοντα, τὸ ὁποῖο φωτίζει ἄπλετα τὴν εἰκόνα στενῶν σχέσεων τῆς Κύπρου μὲ τὸν λοιπὸ Ἑλληνικὸ κόσμο, δείχνοντας συνάμα πόσο ἔντονη ἦταν ἡ αἴσθηση τῶν πανάρχαιων ἑλληνικῶν καταβολῶν (μὲ ἀναγωγὴ τῆς καταγωγῆς τοῦ Κύπριου βασιλέως στὸν πάππο τοῦ ἱδρυτῆ τῆς Σαλαμίνας Τεύκρου, τὸν Αἰακό, καὶ ἔμμεσα στοὺς προπάππους τοῦ Τεύκρου Δία καὶ Αἴγινα):

Μ̣ατ̣ρ̣[όπο]λ̣ίς μοι χθὼν Πέλοπος τὸ Πελαζγικὸν Ἄργος,
Πνυταγόρας δὲ πατὴρ Αἰακοῦ ἐκ γενεᾶς·
εἰμὶ δὲ Νικοκρέων, θρέψεν δέ με γᾶ περίκλυστος
Κύπρος θειοτάτων ἐκ προγόνων βασιλῆ.
στᾶσαν δ' Ἀργεῖοί με χάριν χαλκοῖο τίοντες,
Ἥραι ὃν εἰς ἔροτιν πέμπο̣ι̣ [ἄε]θ̣λα νέοις.

«Μητρόπολή μου ἡ γῆ τοῦ Πέλοπα τὸ Ἄργος τὸ Πελασγικό,
Πνυταγόρας ὁ πατέρας μου τοῦ Αἰακοῦ ἀπὸ τὴ γενιά·

γράφονται– πάμπολλα· βλ. σὺν τοῖς ἄλλοις τὰ σχετικὰ χωρία τοῦ Παυσανία (4.34.1 κ.ἑξ. [κυρίως 4-5], μὲ τὶς σημ. Παπαχατζῆ: τόμ. 3, 151-157, κυρίως 152-154) καὶ τοῦ Στράβωνα (8.4.1 κ.ἑξ.), καὶ Μάραντος 2000, 17 κ.ἑξ. κ.ἀ. (μὲ βιβλιογραφία). Βλ. καὶ Συμεωνίδης 2010, σ.λ. *Αίπεια, ἡ* (πβ. λ. *Αίπος, ὁ*).

95 Γιὰ τὴν κυπριακὴ Κορώνη βλ. καὶ Παπαδόπουλλος 1997-2011, Β' 1086 (μὲ περαιτέρω παραπομπές). Ὁ Στέφανος Βυζάντιος, ἐκτὸς τῆς ἀνωτέρω *Κορώνης* (*Ἔθν*. 378.3 [1] κ.ἑξ.), ἀναφέρει στὸ ἀμέσως προηγούμενο λῆμμα (377.12 κ.ἑξ.): *Κορώνεια, πόλις Βοιωτίας* (...). *τετάρτη πόλις Κύπρου.* (...) *πέμπτη πόλις Σαλαμινίων Κορώνη* (ἡ τελευταία ὅμως [βλ. Χατζηιωάννου 1971-92, Ε′, 193-194, ἀρ. 198] δὲν εἶναι πόλη τῆς κυπριακῆς Σαλαμίνας ἀλλὰ τῆς ὁμώνυμης νήσου). Γιὰ τὸ *Πελάνα* τοῦ Εὔκλου βλ. ἀνωτ. μὲ σημ. 19.

96 Νὰ εἶναι μήπως τυχαία σύμπτωση ἐκπληκτικὴ ἡ ὕπαρξη *Σόλων* στὴν Κύπρο καὶ *Σόλου / Σολακίου* στὴ Μεσσηνία; Βλ. τὰ σχόλια τοῦ Παπαχατζῆ γιὰ τὴν *Νώνακριν* καὶ τὸ *ὕδωρ τῆς Στυγός*, Παυσ. 8.17.6 (τόμ. 4, 240 σημ. 6, μὲ ἀναφορὰ στὸ ὄρος *Κρᾶθις* καὶ τὸν ὁμώνυμο ποταμό): τὸ πλησιέστερο χωριὸ στὸ φαράγγι τῆς Στύγας εἶναι ὁ Σόλος. Συμεωνίδης 2010, σ.λ. *Σολάκιον, το* (στὴν περιοχὴ Μεσσήνης, στὴ Μεσσηνία): ἴσως τοπων. **Σόλα, η* + επθμ. *-ακι* (βλ. καὶ λ. *Σόλα* [τῆς Λακωνίας]: «από αλβαν. Shollë-a "αλάτι"», ὅμως). Στὴ *Σολία*, στὴν περιοχὴ ὅπου τοποθετεῖται ἐνίοτε ἡ ἀρχαία *Αἴπεια* (βλ. ἀνωτ. μὲ σημ. 34 καὶ 36) ἐμφανίζεται συχνὰ σὲ παλαιοὺς χάρτες καὶ ἡ *Λεύκα*, μὲ κατάληξη ποὺ εἶναι συμβατὴ μὲ τὴν Κυπριακὴ διάλεκτο (πβ. Συμεωνίδης 2010, σ.λ. *Λεύκα, η*: «κοινό τοπων., *λεύκα, η* < *ἀρχ. Λεύκη, η*»), μὲ τοὺς τύπους *Lefca* / *Lefcha* / *Lefka*, ἐκ παραφθορᾶς *Letca*, *Letta* καὶ *Lefra* (βλ. π.χ. τοὺς συγκρ. πίνακες στὸ Stylianou καὶ Stylianou 1980, 1. σ. 17, Α-1.8· 2. σ. 116, XII.9), ἀλλὰ καὶ *Lefka* (*Liminia*): εἰκ. 195. Hadjipaschalis καὶ Iacovou 1989, εἰκ. 74, μὲ ἀξιοσημείωτη τὴν αναφορά στὴ *Liminia*, ποὺ ἐμφανίζεται ἀλλοῦ ὡς *Limenia* (εἰκ. 107, 108, 109 κ.ἀ.), κατὰ τρόπο ποὺ παραπέμπει στὸν Στράβωνα (βλ. Βοσκός 2007, 345 κ.ἑξ.), 14.6.3: (...) *εἶτα Σόλοι, πόλις λιμένα ἔχουσα καὶ ποταμὸν καὶ ἱερὸν Ἀφροδίτης* (...)*. ἐντεῦθεν ἦν Στασάνωρ τῶν Ἀλεξάνδρου ἑταίρων, ἀνὴρ ἡγεμονίας ἠξιωμένος. ὑπέρκειται δ' ἐν μεσογαίᾳ Λιμενία πόλις* (...)· ὡς *Λιμενία* (καὶ *Ποντία*, σὺν τοῖς ἄλλοις) λατρευόταν ἡ *Ἀφροδίτη* στὴν *Ἑρμιόνα* (Παυσ. 2.34.11). Οἱ συμπτώσεις εἶναι καὶ ἐδῶ πολλές. − Πρὸς τὰ ἐδῶ γενικὰ συμπεράσματα πβ. μεταξὺ ἄλλων τὰ ἀντίστοιχα συμπεράσματα τοῦ E. Gjerstad (1944, 123). Περισσότερα στὶς λίαν ἀξιόλογες «*Συγκεφαλαιωτικὲς παρατηρήσεις*» τοῦ G. Neumann (Παπαδόπουλλος 1997-2011, Β′ 1104-1106).

εἶμαι ὁ Νικοκρέων, καὶ μ' ἔθρεψε γῆ θαλασσόζωστη
ἡ Κύπρος ἀπὸ θεϊκότατους προγόνους βασιλιά.
Μὲ στῆσαν οἱ Ἀργεῖοι γιὰ τὸν χαλκὸ τιμὴ ἀποτίοντας
ποὺ στὴ γιορτὴ τῆς Ἥρας ἔστελλα γιὰ ἔπαθλα στοὺς νέους».

ΒΑΣΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΚΑΙ ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

Ἄμαντος, Κ. 1956. *Σύντομος Ἱστορία τῆς Κύπρου*. Ἀθῆναι: Σύλλογος Ὠφελίμων Βιβλίων.

Ἀριστείδου, Α.Χ. 1990 / 1994 / 1999. *Ανέκδοτα Έγγραφα της Κυπριακής Ιστορίας από το Κρατικό Αρχείο της Βενετίας*, τόμ. Α΄ (1474-1508), Β΄ (1509-1517), Γ΄ (1518-1529). *Πηγές και Μελέτες της Κυπριακής Ιστορίας*, 16 / 19 / 30. Λευκωσία: Κέντρο Επιστημονικών Ερευνών.

Ἀρχιμανδρίτης Κυπριανός. 1788. *Ἱστορία Χρονολογικὴ τῆς Νήσου Κύπρου* (...). ᾳψπη'. Ἐνετίησιν: παρὰ Νικολάῳ Γλυκεῖ τῷ ἐξ Ἰωαννίνων.

Βοσκός, Ἀ.Ἰ. 1997α. *Ἀρχαία Κυπριακὴ Γραμματεία*. Τόμ. 2. *Ἐπίγραμμα.* Λευκωσία: Ἵδρυμα Ἀναστάσιος Γ. Λεβέντης. (Ἠλεκτρ. ἔκδ. 2012.)

_____. 1997β. «Ὀνήσιλος: Ἀπὸ τὸν Ἡρόδοτο στὴ σύγχρονη Κυπριακὴ Λογοτεχνία.» *Κυπριακαὶ Σπουδαὶ* 61:3-33.

_____. 1999. *Μορφὼ παροικήσουσι (Λυκόφρονος Ἀλεξάνδρα)*. Λευκωσία. Χορηγός: Πολιτιστικὲς Ὑπηρεσίες Ὑπουργείου Παιδείας καὶ Πολιτισμοῦ τῆς Κύπρου.

_____. 2002. *Ἀρχαία Κυπριακὴ Γραμματεία*. Τόμ. 3. *Πεζογραφία*, μὲ τὴν ἐπικουρία Αἰκατερίνης Θεοδωροπούλου. Λευκωσία: Ἵδρυμα Ἀναστάσιος Γ. Λεβέντης. (Ἠλεκτρ. ἔκδ. 2012.)

_____. 2007. *Ἀρχαία Κυπριακὴ Γραμματεία*. Τόμ. 4. *Ἰατρική*. Λευκωσία: Ἵδρυμα Ἀναστάσιος Γ. Λεβέντης. (Ἠλεκτρ. ἔκδ. 2012.)

_____. 2008. *Ἀρχαία Κυπριακὴ Γραμματεία*. Τόμ. 1. *Ποίηση Ἐπική Λυρική Δραματική*. Λευκωσία: Ἵδρυμα Ἀναστάσιος Γ. Λεβέντης. 2η ἔκδ. βελτιωμένη καὶ ἐπαυξημένη (1η ἔκδ. 1995) / ἠλεκτρ. ἔκδ. 2012.

_____. 2009. «ΑΙΠΕΙΑ − ΑΣΙΝΗ (Οι πανάρχαιες Πελοποννησιακές ρίζες των Ελλήνων της Κύπρου).» Στὸ *Ομηρική Αίπεια − Αρχαία Κορώνη − Πεταλίδι (Παρελθόν, Παρόν και Μέλλον*). *Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου (5-7 Αυγούστου 2005)*, 17-34. Πεταλίδι.

_____. 2011-12. «Ὁμιλοῦντα ὀνόματα στὴν Ἀρχαία Κυπριακὴ Γραμματεία (χαρακτηριστκὰ παραδείγματα).» *Στασῖνος* 13:3-39.

_____. 2016. «Χύτροι, η Κυθρέα των αρχαίων χρόνων: Από τον Μύθο στην Ιστορία.» Στο Γιάλουκας και Παπακωνσταντίνου 2016, 1-27.

_____, επιμ. 2010. *Κύπρος. Αγώνες Ελευθερίας στην Ελληνική Ιστορία*. Αθήνα: Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών (Επιτροπή για την Κύπρο).

Βοσκός, Α., Δ. Γούτσος, και Α. Μόζερ, επιμ. 2010. *Η Ελληνική γλώσσα στην Κύπρο από την αρχαιότητα ως σήμερα. Πρακτικά Συμποσίου (Αθήνα, 23-24 Μαΐου 2008)*. Αθήνα: Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών.

Βοσκός Ἰ.Χ. 2005. «Cyprus at the End of the Bronze Age: Material Culture, Ethnicity, Migration and Hybridization.» Διπλωματικὴ ἐργασία, University of Glaskow, Faculty of Arts, Department of Archaeology.

Βουστρώνιος, *Χρον*(*ικόν*): ΤΖΩΡΤΖΗΣ (Μ)ΠΟΥΣΤΡΟΥΣ (ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΒΟ(Σ)ΤΡ(Υ)ΗΝΟΎΣ ΄Η ΒΟΥΣΤΡΩΝΙΟΣ), *Διήγησις Κρονίκας Κύπρου*. Κριτική έκδοση, Εισαγωγή, Σχόλια, Γλωσσάρι, Πίνακες και Επίμετρο Γ. Κεχαγιόγλου. *Πηγές και Μελέτες της Κυπριακής Ιστορίας*, 27. Λευκωσία: Κέντρο Επιστημονικών Ερευνών, 1997.

Bustron, *Hist*(*oria*): Florio Bustron, *Historia overo Commentarii de Cipro*, Introduzione di Gilles Grivaud. *Κυπρολογικὴ Βιβλιοθήκη*, ἐκδιδομένη ἐπιμελείᾳ Θ. Παπαδοπούλλου. Ἐν Λευκωσίᾳ 1998α. / *Ιστορία:* Άντρος Παυλίδης − Άννα Ερκολάνι, *Ιστορία ή μάλλον Σχόλια του Φλωρίου Βουστρωνίου για την Κύπρο*, πλήρης μετάφραση από το Ιταλικό πρωτότυπο μαζί με σημειώσεις καὶ σχόλια. Λευκωσία: Φιλόκυπρος, 1998β.

Γαϊτανάκη, Ζ., κείμενα – επιμ. 2010. *Ζώνη (1810-2010): 200 χρόνια παρουσίας.* Αθήνα: Μορφωτικός Εξωραϊστικός Σύλλογος Ζώνης Άρκαδίας.

Γιάλουκας και Παπακωνσταντίνου, ἐπιμ. 2016. *Χύτροι-Κυθρέα. Χιλιάδες χρόνια Ιστορίας, Πολιτισμού και Προσφοράς (Πρακτικά Α' Επιστημονικού Συνεδρίου, Λευκωσία, 17 Οκτωβρίου 2015).* Λευκωσία: Δήμος Κυθρέας.

Cesnola, L.P., di. 1877. *Cyprus: Its Ancient Cities, Tombs, and Temples (A Narrative of Researches and Excavations during ten years' residence as American Consul in that Island)*. London: John Murray. (New York:

Harper & Brothers, 1878², repr. with a Foreword by St. Swiny. Nicosia: Star Graphics, 1991.)
Chantraine, P. 1968-80. *Dictionnaire étymologique de la langue grecque (Histoire de mots)*. Vols. 1-4. Paris: Klincksieck. Nouveau tirage 1984 [3-4] - 1990 [1-2].
Chavane, M.J., καὶ M. Yon. 1978. *Salamine de Chypre*. Vol. X, *Testimonia Salaminia*, 1. Paris: Éditions de Boccard, CIS Maison de l'Orient Méditerranéen Ancien - Centre d'Archéologie Chypriote.
Christodoulou, M.N., καὶ K. Konstantinidis. 1987. *A Complete Gazetteer of Cyprus*. Vol. 1. Nicosia: Republic of Cyprus. The Cyprus Permanent Committe for the Standarization of Geographical Names.
Christodoulou, P. 2014. «Les mythes fondateurs des royaumes chypriotes. Le nostos de Teukros.» *Cahiers du centre d'études chypriotes* 44:191-215.
Δάρμος, Κ.Π. 2007. *Οι αρχαίοι Ποταμοί της Πελοποννήσου*. Αθήνα: Ανοικτή Πόλη.
Dawkins, P.M. (D.): βλ. Μαχαιρᾶς, *Χρονικόν.*
Etym. Gud.: *Etymologicum Graecae linguae Gudianum et alia grammaticorum scripta e codicibus manuscriptis nunc primum edita: cum indice locupletissimo / accedunt notae ad Etymologicon magnum ineditae Edmundi Henrici Barkeri, Immanueli Bekkeri, Luederi Kulencampii, Amedei Peyroni aliorumque quas digessit et una cum suis edidit Fridericus Gulielmus Sturzius.* Lipsiae: Teubner, 1818 / Hildesheim Nev York: Olms, 1973.
Etym. M.: *Etymologicum Magnum seu verius Lexicon saepissime vocabulorum origines indegans ex pluribus Lexicis Scholiastis et Grammaticis anonymi cuiusdam opera concinnatum, ad codd. mss. recensuit et notis variorum instruxit Thomas Gaisford*. Oxonii: e typographeo Academico, 1848 / Amsterdam: Hakkert, 1994.
Εὐαγγελάτου-Νοταρᾶ, Φ. 1982. *«Σημειώματα» Ἑλληνικῶν κωδίκων ὡς πηγὴ διὰ τὴν ἔρευναν τοῦ οἰκονομικοῦ καὶ κοινωνικοῦ βίου τοῦ Βυζαντίου ἀπὸ τοῦ 9ου αἰῶνος μέχρι τοῦ ἔτους 1204.* Διατριβὴ ἐπὶ διδακτορίᾳ. Βιβλιοθήκη Σοφίας Ν. Σαριπόλου 47. Ἀθῆναι: Ἐθνικὸ καὶ Καποδιστριακὸ Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν, Φιλοσοφικὴ Σχολή.
Fraser, P.M., καὶ E. Matthews, ἐπιμ. 1987. *A Lexicon of Greek Personal Names*. Vol I, *The Aegean Islands, Cyprus, Cyrenaica*. Oxford: Clarendon Press – The British Academy.
Georgiev, V. 1958. *Die altgriechischen Flussnamen*. Sofia: Bulgarische Akademie der Wissenschaftten, Abteilung für Sprachwissenschaft, Literatur und Ethnographie.
Gjerstad, E. 1944. «The Colonization of Cyprus in Greek Legend.» *OpArch* 3:107-123.
Grivaux, P. 1990. *Excerpta Cypria Nova*. Vol. I, *Voyageurs occidentaux à Chypre au XVème siècle*. Sources et études de l'histoire de Chypre 15. Nicosie: Centre de Recherches Scientifiques.
Hadjipaschalis, A., καὶ M. Iacovou. 1989. *Maps and Atlases*. *The Bank of Cyprus Cultural Foundation Collections*, vol. 1. Nicosia / Χατζηπασχάλης, Α., και Μ. Ιακώβου. 1989. *Χάρτες και Άτλαντες*. *Συλλογές Πολιτιστικού Ιδρύματος Τραπέζης Κύπρου*, τόμ. Α΄. Λευκωσία.
Hatzopoulos, M. 2014. «Cypriote kingships in context.» *Cahiers du centre d'études chypriotes* 44:217-233.
Ἡσύχιος (Ἡσύχ.): M. Schmidt, *Ἡσύχιος. Hesychii Alexandrini Lexicon*, post Ioannem Albertum recensuit –, voll. I-V, Ienae (sumptibus Frederici Maukii) 1858-1868 [Amsterdam: Hakkert, 1965] / K. Latte, *Hesychii Alexandrini Lexicon*, recensuit et emendavit −, vol. I: A-Δ, vol. II: E-O, Hauniae: Ejkar Munksgaarb, 1953-1966 / P.A. Hansen, *Hesychii Alexandrini Lexicon*, vol. III. *Π-Σ*, editionem post Kurt Latte continuans recensuit et emendavit –, Berlin – New York: De Gruyter, 2005.
Iacovou, M., ἐπιμ. 2012. *Cyprus and the Aegean in the Early Iron Age (The Legacy of Nicolas Coldstream).* Nicosia: Bank of Cyprus Cultural Foundation.
Κακριδής, Ι.Θ. (Γενική εποπτεία). 1986. *Ελληνική Μυθολογία*. Τόμ. 1-5. Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών.
Καραγιώργης, Β. 1991. *Οι Πρώτοι Έλληνες στην Κύπρο (Οι αρχαιολογικές μαρτυρίες)*. Μετάφρ. Δημ. Κυριακού – Κοσμ. Τουλούμη. Αθήνα: Παπαδήμας. (Τίτλος πρωτοτύπου: *The end of the Late Bronze Age in Cyprus*, Nicosia 1990).
_____. 1998. *Έλληνες Θεοί καί Ήρωες στήν Άρχαία Κύπρο*. Άθήνα: Έμπορική Τράπεζα τῆς Ἑλλάδος.
Karageorghis, J., καὶ O. Masson, ἐπιμ. 1988. *The History of the Greek Language in Cyprus* (*Proceedings of an International Symposium Sponsored by the Pierides Foundation, Larnaca, Cyprus, 8-13 Sept. 1986*). Nicosia: Pierides Foundation (Larnaca).
Kirk, G.S. (General editor). 1985-93. *The Iliad: A Commentary*, vols. I-VI. Cambridge: University Press. [Ἑλλ. ἔκδ.: *Ομήρου Ιλιάδα (Κείμενο και Ερμηνευτικό Υπόμνημα)*, τόμ. Α΄-Στ΄, Θεσσαλονίκη: University Studio Press, 2003- 2005].
LSJ: *A Greek-English Lexicon*, compiled by H.G. Liddell and R. Scott, revised and augmented throughout by Sir H. St. Jones with the assistance of R. McKenzie and with the co-operation of many Scholars, Oxford: Clarendon Press, 1940⁹, With a Supplement 1968/1978. *Revised Supplement* ed. by G. W. Glare with the assistance of A. A. Thompson, Oxford: Clarendon Press, 1996.
LSK: H.G. Liddel – R. Scott, *Μέγα Λεξικὸν τῆς Ἑλληνικῆς Γλώσσης*, μεταφρασθὲν ἐκ τῆς Ἀγγλικῆς εἰς τὴν

Ἑλληνικὴν ὑπὸ Ξ. Π. Μόσχου, διὰ πολλῶν δὲ Βυζαντινῶν ἰδίως λέξεων καὶ φράσεων πλουτισθὲν καὶ ἐκδοθὲν ἐπιστασίᾳ Μ. Κωνσταντινίδου, τόμ. I-IV, καὶ Συμπλήρωμα σχεδιασθὲν ὑπὸ Κ. Δ. Γεωργούλη, συνταχθὲν δὲ ὑπὸ ὁμάδος φιλολόγων ἐπιστασίᾳ Π. Κ. Γεωργούντζου, τόμ. I-V, Ἀθῆναι: Σιδέρης, χ.χ.

Μαντζουράνη, Ε. 2010. «Οι απαρχές της Ελληνικής παρουσίας στην Κύπρο.» Στο Βοσκός 2010, 57-67.

Μαραβᾶ-Χατζηνικολάου, Α. 1953/1995. *Ὁ Ἅγιος Μάμας,* Πρόλογος − Ἐπιμέλεια Πασχ. Μ. Κιτρομηλίδης. Ἀθήνα: Κέντρο Μικρασιατικῶν Σπουδῶν.

Μάραντος, Β.Δ. 2000. *Η Ιστορία της Κορώνης*. Επιμ. Βασ. Ρούβαλης. Αθήνα: Γιαννίκος.

Masson, O. 1983. *Les Inscriptions Chypriotes Syllabiques*, *Recueil critique et commenté* (*Réimpression augmentée*). *Études Chypriotes* 1. Paris: De Boccard – École Française d'Athènes.

Μαχαιρᾶς, *Χρον*(*ικόν*): P.M. Dawkins (D.), *Leontios Makhairas: Recital concerning the Sweet Land of Cyprus entitled "Chronicle"*, edit. with a Translation and Notes by −, vols. I-II. Oxford: Clarendon Press, 1932 [ἀνατ. Famagouste (χ.χ.), καὶ New York 1980] / E. Miller − C. Sathas (M. − S.), *Λεοντίου Μαχαιρᾶ Χρονικὸν Κύπρου (Chronique de Chypre)*, texte grec par −. Paris: Ernest Leroux, 1882.

Μελᾶς, Β.Π., ἐπιμ. 2006. *Ἡ Πελοπόννησος. Χαρτογραφία καὶ Ἱστορία, 16ος - 18ος αἰώνας*. Ἀθήνα: Μορφωτικὸ Ἵδρυμα Ἐθνικῆς Τραπέζης, Ἀρχεῖο Χαρτογραφίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Χώρου.

Μενάρδος, Σ. 1906. «Τοπωνυμικὸν τῆς Κύπρου.» *Ἀθηνᾶ* 18:315-421.

_____. 1970. *Τοπωνυμικαὶ καὶ Λαογραφικαὶ Μελέται*. Δημοσιεύματα τοῦ Κέντρου Ἐπιστημονικῶν Ἐρευνῶν, 4. Λευκωσία.

Μητροπολίτης Μόρφου Νεόφυτος. 2011. *Ἡ Μόρφου ὡς Θεομόρφου. Ἀπὸ τὴν Ἐπισκοπὴ Σόλων στὴ Μητρόπολη Μόρφου*. Λευκωσία: Πολιτιστικὸ Ἵδρυμα Τραπέζης Κύπρου − Ἱερὰ Μητρόπολις Μόρφου.

Michaelidou-Nicolaou, I. 1976. *Prosopography of Ptolemaic Cyprus*. *SIMA* 44. Göteborg: Paul Åströms Förlag.

Miller, E. (M.): βλ. Μαχαιρᾶς, *Χρονικόν.*

Μιχαηλίδου, Λ., και Χ.Α. Χατζηχριστοδούλου, συντονισμός. 2011. *Η Μόρφου ως Θεομόρφου (του Χθες, του Σήμερα και του Αύριο).* Λευκωσία: Πολιτιστικό Ίδρυμα Τραπέζης Κύπρου και Ιερά Μητρόπολις Μόρφου.

MPG: J.P. Migne, *Patrologiae cursus completus. Series Graeca.* Paris: Imprimerie Catholique, 1857-1886.

Παπαδόπουλλος, Θ., ἐπιμ. 1997-2011. *Ἱστορία τῆς Κύπρου*, τόμ. Α'-Στ'. Λευκωσία: Ἵδρυμα Ἀρχιεπισκόπου Μακαρίου Γ', Γραφεῖο Κυπριακῆς Ἱστορίας.

Παπανικόλα-Μπακιρτζῆ, Δ., καὶ Μ. Ἰακώβου, ἐπιμ. 1997. *Βυζαντινὴ Μεσαιωνικὴ Κύπρος (Βασίλισσα στὴν Ἀνατολὴ καὶ Ρήγαινα στὴ Δύση)*. Λευκωσία: Πολιτιστικὸ Ἵδρυμα Τραπέζης Κύπρου.

Παπαχατζῆς [Papach.] (Παυσ.): Ν.Δ. Παπαχατζῆς 1974-1981. *Παυσανίου Ἑλλάδος περιήγησις*. Τόμ. 1-5. Ἀνατύπωση 1994-1999. Ἀθήνα: Ἐκδοτικὴ Ἀθηνῶν.

Παυλίδης, Ἀ. (Γενική ευθύνη έκδοσης). 1984-91. *Μεγάλη Κυπριακή Εγκυκλοπαίδεια*. Τόμ. 1-14. Λευκωσία: Φιλόκυπρος.

Πολιτιστικὸ Ἵδρυμα Τραπέζης Κύπρου καὶ Ἱερὰ Μητρόπολις Μόρφου. 2000. *Ἱερὰ Μητρόπολις Μόρφου. 2000 χρόνια Τέχνης καὶ Ἁγιότητος*. Λευκωσία.

Pouilloux, J., P. Roesch, καὶ J. Marcillet-Jaubert. 1987. *Salamine de Chypre*. Vol. XIII, *Testimonia Salaminia*, 2. *Corpus épigraphique*, avec la collaboration de L. Darmezin. Paris: de Boccard.

Rocha-Pereira [RP.] (Paus.): M.H. Rocha-Pereira, *Pausaniae Graeciae descriptio*, edidit, voll. I-III, Leipzig: Teubner, 1973-1981.

Σακελλάριος, Ἀ.Ἀ. 1890-91. *Τὰ Κυπριακά, ἤτοι Γεωγραφία, Ἱστορία καὶ Γλῶσσα τῆς Νήσου Κύπρου ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι σήμερον*, τόμ. Α΄. *Γεωγραφία, Ἱστορία, Δημόσιος καὶ Ἰδιωτικὸς βίος* − τόμ. Β΄. *Ἡ ἐν Κύπρῳ Γλῶσσα*. ἐν Ἀθήναις: Τύποις καὶ ἀναλώμασι Π.Δ. Σακελλαρίου. (ἀνατύπ.) *Τὰ Κυπριακά*, Λευκωσία: Πολιτιστικὸν Ἵδρυμα Ἀρχιεπισκόπου Μακαρίου Γ', 1991.

Sathas, C. (S.): βλ. Μαχαιρᾶς, *Χρονικόν.*

Scheer, E. 1958. *Lycophronis Alexandra*, vol. 1. *Alexandra cum paraphrasibus ad codicum fidem recensita et emandata, indices subiecti* − vol. 2. *Scholia continens*, editio altera ex editione anni MDCCCLXXXI / MCMVIII lucis ope expressa, Berolini.

Spiro [Sp.] (*Paus.*): F. Spiro, *Pausaniae Graeciae descriptio*, recensuit –, editio stereotypa editionis prioris (1903), voll. I-III, Stutgardiae: Teubner, 1964.

Steele, P. M., ἐπιμ. 2013. *Syllabic Writing on Cyprus and its Context*. Cambridge Classical Studies. Cambridge: Cambridge University Press.

Stylianou, A., καὶ J.A. Stylianou. 1980. *The History of Cartography of Cyprus*. Publications of the Cyprus Research Centre 8. Nicosia.

Συμεωνίδης, Χ.Π. 2010. *Ετυμολογικό Λεξικό Νεοελληνικών Οικωνυμίων*. Τόμ. 1-2. Λευκωσία − Θεσσαλονίκη: Κέντρο Μελετών Ιεράς Μονής Κύκκου.

Voskos, I., καὶ A.B. Knapp. 2008. «Cyprus at the End of the Late Bronze Age: Crisis and Colonization or Continuity and Hybridization?» *AJA* 112:659-684.

Χατζηιωάννου, Κ. 1971-92. *Ἡ Ἀρχαία Κύπρος εἰς τὰς Ἑλληνικὰς Πηγάς*. Τόμ. Α'-Στ'. Λευκωσία.

_____. 1996. *Ἐτυμολογικὸ Λεξικὸ τῆς ὁμιλουμένης Κυπριακῆς Διαλέκτου: Ἱστορία, Ἑρμηνεία καὶ Φωνητικὴ τῶν λέξεων, μὲ Τοπωνυμικὸ παράρτημα*. Λευκωσία: Ταμασός.

Χατζηχριστοδούλου, Χ.Ἀ. 2010. *Ὁ Ναὸς τοῦ Ἁγίου Μάμαντος στὴ Μόρφου*. Λευκωσία: Ἱερὰ Μητρόπολις Μόρφου.

Χατζηχριστοδούλου, Χ.Α., Δ.Μ. Μυριανθεύς, και Μ. Γεωργιάδης, ἐπιμ. 2011. *Μόρφου. Η σύληση και η καταστροφή της πανάρχαιας κληρονομιάς*. Λευκωσία: Δήμος Μόρφου.

Χατζηψάλτης, Κ. 1958. «Δύο Κυπριακὰ Τοπωνύμια.» *Byzantion* 28:455-464 (Β. «Τὸ ὄνομα τῆς σημερινῆς κωμοπόλεως Μόρφου», 462-464).

_____. 1992. «Βυζαντινὰ καὶ Κυπριακὰ τοῦ 10ου μ.Χ. αἰῶνος: Προσωπογραφικά − Τοπωνυμικά − Μοναστηριακά.» *Λακωνικαὶ Σπουδαί* 11:286-298.

_____. 1993. «Βυζαντινὰ καὶ Κυπριακὰ τοῦ 10ου μ.Χ. αἰῶνος: Προσωπογραφικά − Τοπωνυμικά − Μοναστηριακά (μὲ διορθώσεις).» *Ἐπετηρίδα Κέντρου Μελετῶν Ἱερᾶς Μονῆς Κύκκου* 2:245-256.

Χρήστου, Δ. 2000. «Περιοχὴ Μόρφου. Προχριστιανικὴ Πολιτιστικὴ Κληρονομιά.» Στὸ Πολιτιστικὸ Ἵδρυμα Τραπέζης Κύπρου καὶ Ἱερὰ Μητρόπολις Μόρφου 2000, 19-36.

Παρατηρήσεις στα γενικά αρχαιολογικά και ιστορικά δεδομένα των Σόλων υπό το φως των νεότερων ανασκαφικών ερευνών

Δήμος Χρήστου

SUMMARY: REMARKS ON THE GENERAL ARCHAELOGICAL AND HISTORICAL DATA OF SOLOI UNDER THE LIGHT OF THE RECENT EXCAVATIONS

The site of Soloi, the capital of a significant ancient Cypriote kingdom, covers the summit and slopes of a low and smooth hill and its suburbs as well, between the communities of *Potamos tou Kambou* and *Karavostassi*. Strabo mentions that it was built by two heroes of the Trojan war, Phaleros and Akamas, while Plutarch supports that it was founded by Telamon and given the name Aepeia; but Philokypros, its last king, advised by his friend Solon, the Athenian legistrator, who visited Cyprus in 560 B.C., transferred it in the nearby coastal valley and named it Soloi in honour of his famous guest.

The excavations in the city site of Soloi, that began in 1927 by the Swedish Cyprus Expendition, headed by E. Gjerstad, uncovered several remains of two ashlar buildings, possibly belonging to a Temple, the Palace of the Classical period and the Roman Theatre of Soloi. In 1928 the excavations were displaced on the top plateau of the steep *Vouni* mount, where the few visible building remains were identified with *Aepeia,* but instead of that town, the remains of the Athena Temple, of the mid 5th century and the adjacent Classical Palace with two architectural phases, dated to 498-448 and 448-380 B.C., were respectively discovered. Considering that the first phase had an Oriental architectural character and the second presented a pure Greek style, Gjerstad supposes that the first Palace was constructed by the philpersian dynast of Marion, and the second by the antipersian king of the same kingdom just after the deliverance of Marion by Kimon, the Athenian General in 449 B.C.

Supplementary excavations in 1980 brought to light the remains of a sanctuary at *Mersinaki*, dated to the 5th century B.C. and dedicated to Athena Hippia and Apollo Lykios, and a complex of five Temples at *Hollades,* dated from 250 B.C. to 325 A.D., of which two were dedicated to Aphrodite Oreia, two to Isis and one to Serapis.

The excavations in the city site of Soloi, continued in 1965 by the Kanadian Mission of Laval University and uncovered the remains of the Roman *Agora,* a Nymphaeum, private houses and workshops, additional walls, parts of the same probable Palace located by the previous Mission, a three aisled Early Christian Basilica of the early 6th century, built on the ruins of a five aisled Basilica of the mid 4th century, and 28 tombs at *Phissa* site with rich offerings, dated to the Geometric and Archaic period (950-475 B.C.).

In 1972, 28 other similar tombs resembling the Cypro-Mycenanean tombs discovered at *Angastina*, were excavated by the Cyprus Department of Antiquities in the same cemetery and yielded numerous offerings dated from the Proto-Geometric to the end of the Archaic period 1050-475 B.C. The ceramic finds uncovered in three tombs include several earlier postherds of the Sub Mycenaean Proto-White Painted ware (100-1050 B.C.) and a small three handle vase of the Mycenaean III B ware, that is dated between 1230-1180 B.C. and coincides with the end of the Trojan war, indicating that the recently discovered cemetery at *Phissa* certainly belongs to the premother city of Soloi, and most probably to Aepeia of Telamon, that obviously might be sought in the lower rocky and steep parts of the nearby mount *Aletri.* The numerous movable finds from all the excavated sites and cemeteries are represented by the selected items illustrated in the figures of the Greek text.

Τα οικιστικά κατάλοιπα της πόλης των Σόλων, η οποία αποτελούσε το διοικητικό, εμπορικό και πολιτιστικό κέντρο ενός από τα ακμαιότερα αρχαία κυπριακά βασίλεια, καλύπτουν την κορυφή και τις πλαγιές μεγάλου και ομαλού λόφου στη θέση *Παλιά Χώρα*, που καταλήγει σε μια από τις γονιμότερες κοιλάδες σ' ολόκληρη τη βορειοδυτική παραλιακή περιοχή της Κύπρου, μεταξύ των δύο παραπλήσιων κοινοτήτων Ποταμού του Κάμπου και Καραβοστασίου, στους βόρειους πρόποδές του, και γειτνιάζει με τον ομώνυμο ποταμό της πρώτης κοινότητας

του Ποταμού του Κάμπου και τον Ξεροπόταμο, που σ' όλο το μήκος των δυτικών του συνόρων προσεγγίζει τα ανατολικά σύνορα της δεύτερης κοινότητας του Καραβοστασίου (εικ. 1β). Εκτός από τον κύριο οικιστικό χώρο τα κτηριακά ερείπια και τα νεκροταφεία της περίφημης αυτής πόλης κατακλύζουν και τις παραπλήσιες περιοχές στις θέσεις *Φίσα, Άγιος Κουρνούτας, Παγκαλλέρι, Χολλάδες* και *Μερσινάκι* και επεκτείνονται σποραδικά μέχρι το *Βουνί,* που δεσπόζει σε εξέχουσα θέση στον απόκρημνο και ψηλότερο παραλιακό λόφο, σε απόσταση τεσσάρων περίπου χιλιομέτρων από τα δυτικά σύνορα των Σόλων, την κοινότητα Αμπελικού και τις χαλκοφόρες περιοχές στις θέσεις *Φουκάσα*[1] και *Μαυροβούνι,* που απέχουν αντίστοιχα τρία και τέσσερα, περίπου, χιλιόμετρα από τα νότια και τα νοτιοανατολικά σύνορα των Σόλων (εικ. 1α).

Η πολυκύμαντη ελλαδική παράδοση, που διασώθηκε από αρχαίους Έλληνες συγγραφείς, αποδίδει την αρχική κτίση των Σόλων σε ενδεχόμενους ήρωες του Τρωϊκού πολέμου, που ηγήθηκαν της μόνιμης αποικιστικής εγκατάστασης των πρώτων μεταναστών Μυκηναίων στην Κύπρο μεταξύ του τέλους του 13ου και των αρχών του 12ου αιώνα π.Χ. και προσδίδει στην πόλη μεσσηνιακή μυκηναϊκή ταυτότητα και αθηναϊκή πολιτιστική υπόσταση. Αρχικά ο Στράβων (65 π.Χ. – 23 μ.Χ.), που επισκέφθηκε την Κύπρο το 20 π.Χ., περιοδεύοντας τη βορειοδυτική παραλιακή περιοχή της, στα *Γεωγραφικά* του ως θεωρεί ιδρυτές των Σόλων δύο Αθηναίους, τον εγγονό του Ερεχθέα Φάληρο και το γιο του Θησέα Ακάμαντα, αναφέροντας συγκεκριμένα ότι μετά την Αρσινόη-Μάριο

> *...εἶτα Σόλοι πόλις λιμένα ἔχουσα καὶ ποταμὸν καὶ ἱερὸν Ἀφροδίτης καὶ Ἴσιδος· κτίσμα δ᾽ ἐστὶ Φαλήρου καὶ Ἀκάμαντος Ἀθηναίων· οἱ δ᾽ ἐνοικοῦντες Σόλιοι καλοῦνται. Ἐντεῦθεν ἦν Στασάνωρ τῶν Ἀλεξάνδρου ἑταίρων, ἀνὴρ ἡγεμονίας ἠξιωμένος· ὑπέρκειται δ᾽ ἐν μεσογαίᾳ Λιμενία πόλις...*[2].

Τη μεσσηνιακή μυκηναϊκή ταυτότητα και τους ιδιαίτερους φιλικούς και πολιτιστικούς δεσμούς των Σόλων με την Αθήνα υποστηρίζει και ο Πλούταρχος (46-120 μ.Χ.) στο έργο του *Σόλων*[3], όπου μεταξύ άλλων για τη ζωή και το έργο του διάσημου Αθηναίου σοφού και νομοθέτη αναφέρεται και στην επίσκεψή του στην Κύπρο, γύρω στο 560 π.Χ.[4], και τονίζει εμφαντικά ότι:

> *ἔπειτα πλεύσας εἰς Κύπρον ἠγαπήθη διαφερόντως ὑπὸ Φιλοκύπρου τινὸς τῶν ἐκεῖ βασιλέων, ὃς εἶχεν οὐ μεγάλην πόλιν, ᾠκισμένην ὑπὸ Δημοφῶντος τοῦ Θησέως, περὶ τὸν Κλάριον ποταμὸν ἐν χωρίοις ὀχυροῖς μέν, ἄλλως δὲ δυσχερέσι καὶ φαύλοις κειμένην. ἔπεισεν οὖν αὐτὸν ὁ Σόλων ὑποκειμένου καλοῦ πεδίου μεταθέντα τὴν πόλιν ἡδίονα καὶ μείζονα κατασκευάσαι. καὶ παρὼν ἐπεμελήθη τοῦ συνοικισμοῦ, καὶ συνδιεκόσμησε πρός τε διαγωγὴν ἄριστα καὶ πρὸς ἀσφάλειαν, ὥστε πολλοὺς μὲν οἰκήτορας τῷ Φιλοκύπρῳ συνελθεῖν, ζηλῶσαι δὲ τοὺς ἄλλους βασιλέας: διὸ καὶ τῷ Σόλωνι τιμὴν ἀποδιδοὺς Αἰπεῖαν τὴν πόλιν καλουμένην πρότερον ἀπ᾽ ἐκείνου Σόλους προσηγόρευσε.*

Σχετική αναφορά για την φιλοξενία του Σόλωνα από το Φιλόκυπρο προηγήθηκε από τον Ηρόδοτο[5] (485-426 π.Χ.). Το όνομα Αιπεία και Αίπεια στη δημοτική γλώσσα (θηλυκό του επιθέτου *αἰπύς* = απόκρημνος) της εν λόγω κυπρο-μυκηναϊκής πόλης είναι το ίδιο με το όνομα της μεσσηνιακής μυκηναϊκής πόλης, στην Πελοπόννησο, η οποία, κατά τον Όμηρο, ήταν ένα από τα *εὐναιόμενα πτολίεθρα*, τα οποία ο Αγαμέμνων υποσχέθηκε να δώσει σαν προίκα σ' εκείνη από τις τρεις κόρες του, που ο Αχιλλέας θα προτιμούσε σαν σύζυγό του, με τον όρο ο Αχιλλέας

1 Φουκάσα ή Φουκάσσα είναι η μετονομασία του αρχαίου ελληνικού ονόματος, Βούκασα και η μετάφραση του γαλλικού fougusse = Καμίνια. Βλ. Χατζηϊωάννου 1983, 202, 209.
2 Στράβ. 14.6.3.
3 Πλούτ., *Σόλ.* 24.1-4.
4 Χατζηϊωάννου 1983, 137.
5 Ηρόδ. 5.13.2.

να αποβάλει τη μήνιν (οργή) του και να επανέλθει στην *κυδιάνειραν μάχην*[6]. Ο Στράβων αμφιβάλλει εάν η ομηρική Αιπεία στην Ελλάδα είναι η πόλη, η οποία στην εποχή του ονομάζονταν Θουρία ή Μεθώνη[7] και ο Παυσανίας υποστηρίζει ότι η μεσσηνιακή Κορώνη είναι η πόλη της Ελλάδας που ταυτίζεται με την ιστορική αυτή μυκηναϊκή πόλη[8].

Η πολυσχιδής ιστορία και η βαθύρριζη πολιτιστική κληρονομιά της πόλης των Σόλων άρχισαν να αποκρυσταλλώνονται το 1927 με τις μεθοδικές ανασκαφικές έρευνες της πρώτης Σουηδικής Αρχαιολογικής Αποστολής στην Κύπρο, υπό τη διεύθυνση του E. Gjerstad. Επίκεντρο των πρώτων αυτών επιστημονικών εργασιών ήταν ο χώρος της πόλης των Σόλων και κύριος στόχος αρχικά ο καθορισμός της έκτασής της και στη συνέχεια η επισήμανση και ανασκαφή των δημόσιων κτηρίων και ο συσχετισμός της πόλης με τα εμφανή επιφανειακά κατάλοιπα στο πλάτωμα της κορφής του λόφου του *Βουνίου,* που ταυτίστηκαν πρώτα από ταξιδιώτες και μετά από τους L.P. di Cesnola[9] και E. Oberhummer[10] με τα ερείπια της κυπρο-μυκηναϊκής πόλης Αιπείας, κατά τον Πλούταρχο.

Μετά τον εντοπισμό του φυσικού λιμανιού και του μεγαλύτερου τμήματος του αμυντικού τείχους της πόλης (εικ. 1β) ακολούθησε η εντατική ανασκαφή του Θεάτρου, το οποίο αποκαλύφθηκε το 1928, αλλά σε πολύ κακή κατάσταση λόγω της ολοκληρωτικής καταστροφής του από τους σεισμούς του 332 και 342 μ.Χ. Η κτίση του εντάσσεται στις αρχές του 3ου αιώνα μ.Χ. και το συλημένο οικοδομικό υλικό του αποτελείτο από μεγάλους πελεκητούς ασβεστολιθικούς ψαμμίτες. Το μέγεθός του είναι μικρότερο από τα μεγέθη των δύο άλλων κυπριακών θεάτρων της ίδιας περιόδου.

Η διάμετρος του κοίλου του φθάνει τα 52 μ., ενώ στην ορχήστρα του περιορίζεται στα 17 μ. και οι διαστάσεις του μήκους και του πλάτους της ορθογώνιας σκηνής του μετρούν αντίστοιχα 36 και 13 μ. Το κοίλο του Θεάτρου μέχρι του διαζώματός του και ολόκληρη η βάση της σκηνής του αναστηλώθηκαν από το Τμήμα Αρχαιοτήτων μεταξύ του 1961 και 1964 (εικ. 2α)[11].

Παράλληλα με την ανασκαφή του Θεάτρου η ίδια Σουηδική Αποστολή ερεύνησε και διάφορα άλλα σημεία σ' ολόκληρο το χώρο της πόλης των Σόλων, όπου έφερε στο φως πολυάριθμα κατάλοιπα δημόσιων κτηρίων και ιδιωτικών κατοικιών, από τα οποία μερικά δείγματα επιμελημένων τοίχων από πελεκητούς ασβεστόλιθους, στο ψηλότερο σημείο της λεγόμενης «Ακρόπολης» των Σόλων που δεσπόζει στην κορυφή του λόφου της *Παλιάς Χώρας,* θεωρήθηκαν ως υπολείμματα ενδεχόμενου τριμερούς Ναού αφιερωμένου στην Αθηνά, υποθετικού μήκους 24 μ. και πλάτους 10 μ. (εικ. 2γ)[12]. Στον ίδιο χώρο, το 1918, κατά τη διάρκεια οργώματός του, ανευρέθηκαν και δύο πανομοιότυπα τμήματα μαρμάρινης ζωφόρου με παραστάσεις αμαζονομαχίας (εικ. 2β) της ίδιας περιόδου. Τα περίτεχνα αυτά ναϊκά γλυπτικά έργα ενισχύουν και δικαιολογούν τη θεώρηση των παραπάνω επιμελημένων τοίχων ως υπολείμματα καταστραμμένου μικρού Ναού και προφανώς αποτελούσαν αναπόσπαστα διακοσμητικά αρχιτεκτονικά μέλη της ζωφόρου του. Στο βορειοδυτικό τμήμα του πλατώματος της Ακρόπολης των Σόλων και σε απόσταση 50 μ. περίπου δυτικά του Θεάτρου, οι έρευνες των Σουηδών αρχαιολόγων εντόπισαν τα αργολιθικά θεμέλια και μερικά άλλα κατάλοιπα τοίχων μνημειακού κτηρίου της Κυπρο-Κλασσικής περιόδου, που ταυτίστηκαν με το ενδεχόμενο Ανάκτορο των Σόλων[13] (εικ. 1β).

6 Όμ., *Ίλ.* Α 162.
7 Στράβ. 14.6.3, ο C 360.
8 Παυσ. 4.34.5
9 Cesnola 1877, 231.
10 Oberhummer 1927.
11 Gjerstad 1937, 548-582.
12 Westholm 1937, 412, εικ. 217.
13 Westholm 1937, 413.

Όλα ανεξαιρέτως τα κεραμεικά και τα άλλα κινητά ευρήματα από το πλάτωμα της «Ακρόπολης» των Σόλων εντάσσονται μεταξύ της Κύπρο-Αρχαϊκής ΙΙ και των αρχών της Ελληνιστικής περιόδου (600-300 π.Χ.), ενώ τα ίδια ευρήματα και τα αποκαλυφθέντα κτηριακά κατάλοιπα, στους υπόλοιπους χώρους της βόρειας και βορειοδυτικής πλευράς του αρχαιολογικού χώρου χρονολογούνται από τις αρχές της Ελληνιστικής μέχρι τα τέλη της Ρωμαϊκής περιόδου (325 π.Χ.-350 π.Χ.).

Μετά την περάτωση των ανασκαφών του Θεάτρου και τον εντοπισμό του ενδεχόμενου Ναού της Αθηνάς και του Ανακτόρου των Σόλων η ανασκαφική δραστηριότητα της Σουηδικής Αρχαιολογικής Αποστολής, την Άνοιξη του 1928, μετατοπίστηκε στο *Βουνί* με αποκλειστικό στόχο την αποκάλυψη της Αιπείας, της μητρόπολης των Σόλων, κατά τον Πλούταρχο και τους υποστηρικτές της μαρτυρίας του. Παράδοξα όμως, αντί της Αιπείας, του Δημοφώντα, οι ανασκαφές, που τερματίστηκαν το φθινόπωρο του 1929, έφεραν στο φως μεγάλο ανακτορικό συγκρότημα με τέσσερις συνολικά αρχιτεκτονικές φάσεις, που εντάσσονται σε δύο περιόδους των Κυπρο-Κλασσικών χρόνων[14]. Η πρώτη περίοδος χρονολογείται από τις αρχές μέχρι τα μέσα του 5ου αιώνα π.Χ. και η δεύτερη από το 450, περίπου, μέχρι το 380 π.Χ. (εικ. 3α, β, γ).

Το σύνολο του ανακτορικού συγκροτήματος της πρώτης περιόδου παρουσιάζει καθαρό ανατολικό αρχιτεκτονικό χαρακτήρα. Αποτελείτο από πολυάριθμα μικρά και μεγάλα δωμάτια, αποθηκευτικούς χώρους και υδατοδεξαμενές, λουτρά, χώρους υγιεινής και τελετουργικούς χώρους, κτισμένους σε δύο επίπεδα με υψομετρική διαφορά ενάμιση περίπου μέτρου. Η κύρια είσοδος του Ανακτόρου βρισκόταν στη νοτιοδυτική πρόσοψή του και οδηγούσε στην πρώτη πτέρυγα των δωματίων και των βοηθητικών χώρων, που καταλάμβανε το ψηλότερο επίπεδο σε κανονική και επιμελημένη τριμερή διάταξη. Η κεντρική πτέρυγα των δωματίων επικοινωνούσε, διαμέσου μεγάλης θύρας, με λιθόκτιστη κλίμακα επτά βαθμίδων, που οδηγούσε σε υπαίθρια αυλή σε χαμηλότερο επίπεδο. Κατά μήκος των τριών πλευρών της αυλής διατηρούνται κατάλοιπα βάσεων τριών κιονοστοιχιών, που υποστήριζαν ισάριθμες στοές, με τις οποίες επικοινωνούσαν τρεις άλλες πτέρυγες δωματίων με ισοπλατείς θύρες. Στο κέντρο της υπαίθριας αυλής σώζεται ορθογώνια αβαθής δεξαμενή, στη βόρεια πλευρά της οποίας τοποθετήθηκε ένα ασβεστολιθικό επίκρανο κίονος με ανάγλυφη παράσταση της θεάς Άθωρ που επιβεβαιώνει τον ανατολικό χαρακτήρα της πρώτης περιόδου του Ανακτόρου.

Ανάμεσα στα πολυάριθμα άλλα κινητά ευρήματα περιλαμβάνεται και ο περίφημος βασιλικός θησαυρός του *Βουνίου*, που δυστυχώς είχε κλαπεί από το Κυπριακό Μουσείο λίγα χρόνια μετά την έκθεσή του στο κοινό. Αποτελείτο από επίχρυσα και αργυρά βραχιόλια, από τα οποία μερικά κατέληγαν σε κεφαλές κριών και άλλα σε κεφαλές φιδιών, από διάφορα αργυρά νομίσματα και από άλλα πολύτιμα αντικείμενα (εικ. 4β).

Η χρονολόγηση της κτίσης του αρχικού Ανακτόρου στις αρχές του 5ου αιώνα π.Χ. συμπίπτει με την εξέγερση των κυπριακών πόλεων εναντίον των Περσών το 499 π.Χ.[15], η οποία οργανώθηκε από το βασιλιά της Σαλαμίνας Ονήσιλλο για την ενίσχυση της Ιωνικής Επανάστασης, και με την υποδούλωσή τους που ακολούθησε, εκτός από την πόλη των Σόλων που υπέκυψε μετά από πεντάμηνη πολιορκία[16]. Η αναμφίβολη αυτή σύμπτωση, σε συνδυασμό με τον εμφανή ανατολικό χαρακτήρα του εν λόγω Ανακτόρου και τη φιλοπερσική δυναστεία, που διοικούσε το άλλο βασίλειο της βορειοδυτικής Κύπρου, το Μάριο, αποτελούν επιπρόσθετες μαρτυρίες στην υπόθεση, ότι το αρχικό ανακτορικό συγκρότημα του *Βουνίου,* στην περίοπτη κορφή του ψηλότερου παραλιακού λόφου της συνοριακής περιοχής της πρωτεύουσας των Σόλων, κτίστηκε από τον τότε φιλοπέρση δυνάστη του Μαρίου Δόξανδρο για τη συνεχή επο-

14 Gjerstad 1937, 111-206.

15 Ηρόδ. 110-113.

16 Ηρόδ. 115-116.

πτεία και τον καθημερινό έλεγχο των κινήσεων και ενδεχόμενων επαναστατικών σχεδίων των άκρως φιλελλήνων Σολίων[17].

Το φιλελληνικό φρόνημα των Σολίων εκθειάζεται και από τον Αισχύλο με τους ακόλουθους χορικούς στίχους στην τραγωδία του *Πέρσαι,* κατά μετάφραση Β. Τάσσου[18]:

> «Κι' ακόμη ολοδικές μας μεσ' στο πέλαγο, από τη μια στεριά στην άλλη, η Λήμνο, η Ρόδο, η Κνίδο, η Ικαρία, της Κύπρος πολιτείες Πάφο, Σόλοι, Σαλαμίνα, που Αθήνα, η παλιά τους η μητρόπολη σε τόσους στεναγμούς μας έχει ρίξει».

Στη δεύτερη περίοδο του Ανακτόρου έγιναν διάφορες τροποποιήσεις και επεκτάσεις στη βορειοανατολική και νοτιοανατολική πλευρά του, που απαρτίζονται από επτά ημιυπόγειες λιθόκτιστες αποθήκες, νέα λουτρά και διάφορα άλλα υποστατικά, συγκεντρωμένα γύρω από μια δεύτερη μεγάλη υπαίθρια αυλή. Παράλληλα με την επέκταση του Ανακτόρου η κύρια είσοδός του στη νοτιοδυτική πρόσοψη κλείστηκε με αργούς λίθους και αντικαταστάθηκε με νέα είσοδο, τροποποιήθηκε και η κεντρική πτέρυγα του πρώτου τριμερούς οικιστικού χώρου με τις ανάλογες προσθήκες και αφαιρέσεις κι' έτσι το τμήμα αυτό των ανακτορικών διαμερισμάτων μετατράπηκε σε μέγαρο, που θυμίζει τα μυκηναϊκά πρότυπα (εικ. 3α, β, γ). Όλες αυτές οι τροποποιήσεις και επεκτάσεις και γενικά η όλη διαρρύθμιση του Ανακτόρου προφανώς πραγματοποιήθηκαν γύρω στο 498 π.Χ. αμέσως μετά την απελευθέρωση του Μαρίου από τον Αθηναίο στρατηγό Κίμωνα, την εκθρόνιση του φιλοπέρση βασιλιά του και την εγκαθίδρυση νέας φιλελληνικής δυναστείας[19] με πρώτο βασιλιά της το Στασίοικο Α', στον οποίο ο Ε. Gerstad απέδωσε τη μετατροπή του αρχικού ανατολικού αρχιτεκτονικού χαρακτήρα του Ανακτόρου σε μεγαλοπρεπή ελληνικό χαρακτήρα, κατ' απομίμηση των μυκηναϊκών μεγαροειδών προτύπων[20]. Το μοναδικό αυτό ανακτορικό δείγμα της Κλασσικής περιόδου σ' ολόκληρη την Κύπρο καταστράφηκε από εμπρησμό, το 380 π.Χ., τον οποίο ο ίδιος Ε. Gjerstad θεωρεί ότι προκλήθηκε από τους κατοίκους των Σόλων[21], οι οποίοι το 391 π.Χ., μαζί με τους Κιτιείς και τους Αμαθούσιους, τάχθηκαν εναντίον του βασιλιά της Σαλαμίνας Ευαγόρα Α' στην προσπάθειά του να επιβάλει την κυριαρχία του σ' ολόκληρη την Κύπρο και, επειδή γι' αυτή τη συμπεριφορά τους επανέκτησαν από τους Πέρσες τα πολιτικά δικαιώματά τους, κατέκαυσαν και εξαφάνισαν το Ανάκτορο του *Βουνίου,* το οποίο κτίστηκε αποκλειστικά για την εποπτεία τους και από τους πρώτους χρόνους του 5ου αιώνα π.Χ. μέχρι το 380 π.Χ. αποτελούσε γι' αυτούς φοβερή και ανυπόφορη απειλή. Την κτίση, την τροποποίηση και τη συνεχή χρήση του Ανακτόρου από το 498 μέχρι το 380 π.Χ. από δυνάστες του Μαρίου επιβεβαιώνουν και τα αποκαλυφθέντα αργυρά νομίσματα του θησαυρού του *Βουνίου*, τα οποία ανέρχονται σε 248 και από αυτά τα 150 ανήκουν σε βασιλιάδες του Μαρίου, τα υπόλοιπα σε διάφορους βασιλιάδες άλλων κυπριακών βασιλείων και σε κανένα βασιλέα των Σόλων. Δεδομένου μάλιστα και του γεγονότος ότι την ίδια περίοδο ονόματα βασιλέων των Σόλων είναι ανύπαρκτα και άγνωστα, δικαιολογείται και το ενδεχόμενο ότι η ανεξαρτησία και αυτονομία των Σόλων τάχθηκαν υπό την κυριαρχία των δυναστών του Μαρίου, των οποίων το οχυρωμένο δεύτερο Ανάκτορο στην περίοπτη κορφή του απόκρημνου λόφου του *Βουνίου,* από την αρχή του 5ου αιώνα μέχρι το 380 π.Χ. αποτελούσε ταυτόχρονα και ένα απόρθητο φρούριο και παρατηρητήριο, που διατηρούσε αδιάκοπα τον απειλητικό έλεγχο ενδεχόμενης ανταρσίας των επαναστατικών και ελληνόφρονων Σολίων.

---

17 Gjerstad 1937, 287.
18 Τάσσος 1992, 80.
19 Θουκ. 1.112.2-4. Διόδ. 13.3-4. Πλούτ., *Κίμ*. 18-19.
20 Gjerstad 1937, 288.
21 Gjerstad 1937, 288.

Τα κινητά ευρήματα, που προέρχονται από τα κατάλοιπα της δεύτερης περιόδου του Ανακτόρου περιλαμβάνουν αρκετά εκλεκτά δείγματα πήλινων και αργυρών επείσακτων αττικών αγγείων, που μαρτυρούν τους στενούς εμπορικούς και πολιτιστικούς δεσμούς των Αθηνών και των Σόλων, και διάφορα ασβεστολιθικά και πήλινα αγάλματα κυπριακής κατασκευής με εμφανή την έντονη επίδραση των αθηναϊκών δειγμάτων της ιωνικής αρχαϊκής γλυπτικής και πλαστικής τέχνης του 6ου αιώνα π.Χ. (εικ. 4γ, δ).

Τα επείσακτα αργυρά αττικά αγγεία αντιπροσωπεύονται από ένα ακόσμητο κάνθαρο με δύο υπερυψωμένες οριζόντιες λαβές, που θυμίζει τα πήλινα πρότυπα των ακόσμητων μελαμβαφών αττικών κανθάρων και από ένα άωτο ημισφαιρικό κύπελλο με διακόσμηση κάθετων ανάγλυφων ραβδώσεων στην εξωτερική επιφάνεια και κυματίου γύρω από τη βάση του λαιμού, που αντιγράφει τα αντίστοιχα διακοσμητικά μοτίβα των πήλινων μελαμβαφών αττικών κυπέλλων (εικ. 4γ).

Παράλληλα με τις ανασκαφές του Ανακτόρου του *Βουνίου,* το οποίο απέχει μόνο 100 μ. περίπου από τη νότια πλευρά του πλατώματός του, ανασκάφηκαν και τα υπολείμματα καταστρεμμένου Ναού, αφιερωμένου στην Αθηνά, που εντάσσεται στην ίδια (δεύτερη) περίοδο, 450-380 π.Χ.[22]. Τόσο ο προσανατολισμός και η απόσταση όσο και η τοποθέτηση των δύο αυτών μνημειακών κτηρίων ταυτίζονται με τα αντίστοιχα οικοδομήματα της ίδιας περιόδου στο πλάτωμα της «Ακρόπολης» των Σόλων στην κορυφή του λόφου της *Παλιάς Χώρας*, γεγονός που οδηγεί στο εύλογο ενδεχόμενο ο Ναός στην «Ακρόπολη» των Σόλων να ήταν κι αυτός αφιερωμένος στην Αθηνά και να κτίστηκε ταυτόχρονα με το Ναό της ίδιας θεάς και παράλληλα με τη γενική διαμόρφωση και μετατροπή του Ανακτόρου του Βουνίου σε μυκηναϊκό μέγαρο γύρω στο 450 π.Χ. Αποτελείται από ένα τριμερή, τετράπλευρο λατρευτικό χώρο, κτισμένο στο δυτικό άκρο μεγάλης υπαίθριας αυλής με κτιστό περίβολο, από μια δεύτερη, μικρότερη και συνεχόμενη αυλή με παρόμοιο κτιστό περίβολο και από τρία μικρά συνεχόμενα δωμάτια στο νοτιοανατολικό άκρο της δεύτερης αυλής, που ταυτίζονται με θησαυροφυλάκια. Στα νότια της εισόδου της μεγάλης εσωτερικής αυλής υπήρχε ημικυκλικός βωμός, κτισμένος με αργούς λίθους και επιχρισμένος με ασβεστοκονίαμα (εικ. 4α).

Τα περισσότερα από τα κινητά ευρήματα αποτελούνται από διάφορες κεφαλές και τμήματα ασβεστολιθικών αγαλμάτων της Αθηνάς, που επιβεβαιώνουν την αφιέρωση του Ναού αυτού στη θεά της σοφίας και την προστάτιδα των Αθηνών καθώς και από διάφορα μεταλλοτεχνικά έργα, στα οποία κυριαρχούν οι επιδράσεις από τα αντίστοιχα έργα της ελληνικής αθηναϊκής γλυπτικής των Κλασικών χρόνων. Μια από τις κεφαλές αγαλμάτων της Αθηνάς με κράνος κορινθιακού τύπου, παρουσιάζεται με ωοειδές, βλοσυρό πρόσωπο και με σφιγμένα χείλη, προεξέχοντα ψηλά μάγουλα ελάχιστα κυρτή μύτη, αμυγδαλωτά μάτια με διπλά βλέφαρα, μικρό μέτωπο και βοστρυχωτή σπειροειδή κόμμωση σε τριγωνική διάταξη, περιτυλιγμένη στο πάνω μέρος του μετώπου (εικ. 4δ).

Τα μεταλλοτεχνικά έργα αντιπροσωπεύονται από το περίφημο αγαλμάτιο αγελάδας, μοναδικό στο είδος του και επίλεκτο έκθεμα του Κυπριακού Μουσείου μήκους 25 εκ. και ύψους 20 εκ., που προέρχεται από το μεσαίο θησαυροφυλάκιο του ναού. Στα χαρακτηριστικά γνωρίσματα του προσώπου και του σώματος εμφαίνονται ολοκάθαρα η αυστηρή συμμετρία και ο απόλυτος ρεαλισμός και γενικά η όλη μορφή της μικρής αγελάδας φαίνεται να είναι πανομοιότυπη με τη μεγάλη αγελάδα του διάσημου Έλληνα γλύπτη της Αττικής Μύρωνα (εικ. 4δ). Στα πλαίσια των εντατικών ανασκαφικών ερευνών της Σουηδικής Αποστολής στην περιοχή του *Βουνίου* για την επισήμανση και ανακάλυψη της κυπρο-μυκηναϊκής πόλης Αιπείας περιλαμ-

22 Westholm 1937, 85-111.

βάνονται και οι επιπρόσθετες δοκιμαστικές ανασκαφές στις θέσεις *Λούρες*[23], *Κόρακας*[24] και *Παραδεισιώτισσα*[25], όπου αποκαλύφθηκαν αντίστοιχα μερικά δείγματα οικιστικών καταλοίπων του 5ου αιώνα π.Χ., λιγοστά υπολείμματα μικρού ναού της Κυπροκλασικής περιόδου (475-325 π.Χ.) και δεκαέξι λαξευτοί θαλαμοειδείς τάφοι, που χρονολογούνται μεταξύ του τέλους του 6ου και των μέσων του 5ου αιώνα π.Χ.[26]. Έτσι η ταύτιση των κτηριακών καταλοίπων στην κορυφή και τους νοτιοδυτικούς πρόποδες του απόκρημνου λόφου του *Βουνίου* με την Αίπεια του Δημοφώντα απεδείχθη αβάσιμη και αστήρικτη. Ωστόσο δεν έχει αποκλειστεί η ορθότητα και αξιοπιστία της σχετικής μαρτυρίας του Πλουτάρχου. Η αναζήτηση όμως της Αίπειας μετατοπίζεται από την περιοχή του *Βουνίου* και προφανώς περιορίζεται στο στενό συνοριακό περιβάλλον των Σόλων.

Γύρω στα τέλη του 1930 η Σουηδική Αποστολή επανήλθε στην περιοχή των Σόλων και ξανάρχισε τις συστηματικές ανασκαφικές έρευνες της στις θέσεις *Μερσινάκι* και *Χολλάδες,* που απέχουν αντίστοιχα δύο χιλιόμετρα και 500 μ. από τα δυτικά σύνορα της πόλης (εικ. 1α). Στο *Μερσινάκι*[27] αποκαλύφθηκαν μερικά υπολείμματα μικρού υπαίθριου αργολιθικού ιερού της Κλασικής περιόδου, αφιερωμένου στην Αθηνά Ιππία και τον Απόλλωνα Λύκιο, αλλ' εντελώς καταστρεμμένου και σήμερα ανύπαρκτου, και στους *Χολλάδες* αρκετά κατάλοιπα πέντε συνεχόμενων ναών (Α-Ε) που εντάσσονται μεταξύ 250 π.Χ και 325 μ.Χ. και ήταν αφιερωμένοι δύο στην Αφροδίτη Ορεία, δύο στην Ίσιδα και ο πέμπτος στο Σέραπι αλλά και αυτοί ολοκληρωτικά καταστραμμένοι και ανύπαρκτοι (εικ. 6α)[28]. Ωστόσο και οι δύο αυτοί ιεροί χώροι, ιδιαίτερα στο *Μερσινάκι*, απέδωσαν πολυάριθμα εκλεκτά ευρήματα, από τα οποία μερικά αποτελούν επιπρόσθετες αδιάσειστες μαρτυρίες για το φιλοαθηναϊκό και ευρύτερο φιλελληνικό πνεύμα και φρόνημα των Σολίων.

Από το ιερό στο *Μερσινάκι* προέρχεται ένα μαρμάρινο ανάγλυφο των μέσων του 5ου αιώνα π.Χ. με παράσταση της Αθηνάς, που είναι μοναδικό στο είδος του και συναγωνίζεται στην τεχνοτροπία του τα περίφημα κλασικά ανάγλυφα έργα του μεγάλου γλύπτη των Αθηνών Φειδία. Η θεά παριστάνεται όρθια κρατώντας στο δεξιό χέρι δόρυ και στο αριστερό (που ελλείπει) πιθανή περικεφαλαία. Είναι ντυμένη με ποδήρη χιτώνα χωρίς μανίκια, πτυσσόμενο και περιορισμένο στο πάνω μέρος με ζώνη. Η ωμοπλάτη της καλύπτεται με λεπτό πέπλο που φθάνει μέχρι τα ισχία. Τα χαρακτηριστικά του προσώπου της είναι συμμετρικά, εκλεπτυσμένα και περίτεχνα επεξεργασμένα όπως ακριβώς και στα αντίστοιχα πρότυπα της φειδιακής τέχνης (εικ. 5α). Το ίδιο ιερό στο *Μερσινάκι,* παρά τη σύληση και ολοκληρωτική καταστροφή του, απέδωσε και ένα εξαιρετικό πλαστικό έργο που παριστάνει την Αθηνά να οδηγεί ένα τέθριππο (εικ. 5β).

Στο πήλινο αυτό σύμπλεγμα, που είναι συναρμολογημένο και συμπληρωμένο με γύψο, η Αθηνά είναι όρθια πάνω σε μικρό δίφρο, με ελάχιστη κλίση στα δεξιά και με τα δύο της χέρια κρατά τα ηνία των αλόγων. Έχει ωοειδές πρόσωπο με εκλεπτυσμένα και συμμετρικά χαρακτηριστικά, φορεί σανδάλια και είναι ντυμένη με χιτώνα πτυσσόμενο στο πάνω μέρος. Η κόμμωσή της είναι σε διάταξη κάθετων, συμμετρικών βοστρύχων γύρω από την κεφαλή της, στην οποία φέρει κορινθιακό κράνος. Πάνω από το στήθος και τους ώμους της διακρίνεται η βαριά ασπίδα της με δύο φίδια, κρεμασμένα στο κάτω μέρος. Τα άλογα είναι αρμονικά δεμένα στο ζυγό και το καθένα φέρει από δύο ανάγλυφες ταινίες στο στήθος. Το μοναδικό αυτό πλαστικό έργο βρίσκεται στο Μεσογειακό Μουσείο της Στοκχόλμης μαζί με πολυάριθμα άλλα επίλεκτα κινητά ευρήματα, που αποκόμισε η Σουηδική Αποστολή από τις

23 Westholm 1937, 291-292.
24 Westholm 1937, 298-339.
25 Westholm 1937, 292-298.
26 Westholm 1937, 300-339.
27 Westholm 1937, 340-398.
28 Westholm 1937, 416-547.

ανασκαφές της στις περιοχές των Σόλων του *Βουνίου,* του *Μερσινακίου,* των *Χολλάδων* και του *Κόρακα.*

Ανάμεσα στα διάφορα κινητά ευρήματα από το ναϊκό κτηριακό συγκρότημα των *Χολλάδων,* εκτός από το ακέφαλο άγαλμα της Κυβέλης τις κεφαλές αγαλμάτων της Ίσιδας, του Σέραπι και ενός σατύρου, καθώς και από το σύμπλεγμα ομοιώματος φιδιού γύρω από το κέρας της Αμαλθείας (εικ. 6β) που εντάσσονται στην Ελληνιστική περίοδο (325-30 π.Χ.), περιλαμβάνεται και μια άλλη ασβεστολιθική κεφαλή αγάλματος του Μεγάλου Αλεξάνδρου (εικ. 6γ), που χρονολογείται στην περίοδο της βασιλείας του Πασικράτη, ο οποίος, σύμφωνα με τις ιστορικές μαρτυρίες[29], μαζί με το Νικοκρέοντα, το βασιλιά της Σαλαμίνας, δήλωσε υποταγή στο Μέγα Αλέξανδρο, ενίσχυσε το στόλο του με 33 πολεμικές τριήρεις και ο ίδιος προσωπικά συμμετείχε με άλλες, δικές του τριήρεις στην πολιορκία της Τύρου το 331 π.Χ. Από το ναϊκό σύμπλεγμα των Χολλάδων ενδέχεται να προέρχεται και ένα άλλο αριστουργηματικό έκθεμα του Κυπριακού Μουσείου, το μαρμάρινο άγαλμα της θεάς του γυναικείου κάλλους και του έρωτα (εικ. 6δ), το οποίο βρέθηκε τυχαία κατά τη διάρκεια οργώματος, το 1901, σε άγνωστο χώρο της πόλης των Σόλων και να ανήκει στο ναό της Αφροδίτης Ορείας, του εν λόγω ναϊκού συμπλέγματος. Χρονολογείται γύρω στο 50 π.Χ. και παριστάνει όρθια και ολόγυμνη την Αφροδίτη με ελάχιστη προβολή του αριστερού ποδιού. Τα χέρια και το κάτω μέρος των ποδιών της ελλείπουν και μερικές προεξοχές στους μηρούς της φανερώνουν ότι ο κορμός του αγάλματος συνδεόταν με δύο άλλες μορφές, ενδεχομένως με δελφίνι και με έρωτα, όπως ακριβώς και στο πανομοιότυπο άγαλμα στην Κυρήνη της ίδιας περιόδου. Στα χαρακτηριστικά του προσώπου εμφαίνονται η αρμονική συμμετρία και η ρεαλιστική τεχνοτροπία του αγάλματος, που θυμίζουν παρόμοια γλυπτικά έργα της Σχολής της Αλεξανδρείας, τα οποία ακολουθούν πιστά τα αντίστοιχα πρότυπα έργα του μεγάλου Αθηναίου γλύπτη Πραξιτέλη.

Παράλληλα με τις ανασκαφές στους *Χολλάδες* η ίδια αποστολή ανέσκαψε και πολλούς άλλους λαξευτούς θαλαμοειδείς τάφους στην ίδια και σε άλλες θέσεις σ' ολόκληρη την έκταση της πόλης των Σόλων, των οποίων τα αρχαιότερα κεραμεικά και τ' άλλα κτερίσματα εντάσσονται περίπου μεταξύ του 600 και 500 π.Χ. και εκδηλώνουν και τη χρονολόγηση της κτίσης των Σόλων, που συμπίπτει με την ιστορική επίσκεψη του Σόλωνα στην Κύπρο, το 560 π.Χ.[30]

Σύμφωνα με τις νομισματικές, επιγραφικές, ιστορικές και άλλες γραπτές μαρτυρίες, τον Φιλόκυπρο, που θεωρείται ο πρώτος βασιλιάς της πόλης των Σόλων, διαδέχθηκε στο βασιλικό θρόνο ο γιος του Αριστόκυπρος, που έπεσε μαχόμενος το 498 π.Χ. μαζί με τον Ονήσιλο στην πεδιάδα της Σαλαμίνας κατά τη διάρκεια της επανάστασης των ενωμένων κυπριακών πόλεων εναντίον των Περσών και ακολούθησαν άγνωστοι βασιλιάδες καθ' όλη τη διάρκεια του 5ου αιώνα π.Χ., ο Αναξαγόρας (τέλη 5ου αιώνα - 398 π.Χ.), αβέβαιος βασιλιάς που σκοτώθηκε από τον Ευαγόρα το 398 π.Χ., ο Στασικράτης Α' (4ος αιώνας π.Χ.), ο Στασίας (4ος αιώνας π.Χ.), ο Στασικράτης Β' (4ος αιώνας π.Χ.), ο Πασικράτης (β' μισό 4ου αιώνα π.Χ.) και ο Εύνοστος (τέλη 4ου αιώνα π.Χ.), πρωτότοκος γιος του Πασικράτη, ο οποίος νυμφεύθηκε την Ειρήνη, κόρη του Πτολεμαίου Α' Λάγου ή Σωτήρα (367-285 π.Χ.) από την περίφημη Αθηναία εταίρα, Θαΐδα, την οποία έκαμε νόμιμη σύζυγό του. Λόγω του βασιλικού αυτού γάμου το βασίλειο των Σόλων τύγχανε ιδιαίτερης διοικητικής εύνοιας από τους Πτολεμαίους της Αιγύπτου και διατηρήθηκε μέχρι το τέλος της βασιλείας του Πτολεμαίου Β', του Φιλάδελφου (308-246 π.Χ.), ενώ όλα τα άλλα κυπριακά βασίλεια καταργήθηκαν το 310 π.Χ.[31]

Πριν από το Φιλόκυπρο, που σύμφωνα με τον Πλούταρχο ήταν ο τελευταίος βασιλιάς της Αίπειας και ο πρώτος βασιλιάς των Σόλων, ο ίδιος ο Πλούταρχος στο *Βίο Ἀράτου* αναφέρει

29 Πλούτ., *Αλέξ*. 29.

30 Πρβλ. με παραπάνω σημείωση, αρ. 3.

31 Για τους βασιλιάδες των Σόλων βλ. Χατζηϊωάννου 1980, Δα, 6, 6.1, Δβ, 16-18, 20, 31, 20-35, 37.7, 40.1, 3.3.

ότι βασίλευσε ο Κυπράνωρ, που, εκτός από το Φιλόκυπρο φιλοξένησε και αυτός τον Σόλωνα. Κατά τον Κ. Χατζηιωάννου:

> «Αν δεν πρόκειται περί συγχύσεως και τα δύο χωρία των πηγών του είναι ορθά, τότε θα πρέπει να συμφωνήσουμε με το Engel, που υποστηρίζει ότι ο Σόλων επισκέφθηκε την Κύπρο δύο φορές»[32].

Του Κυπράνορα προηγήθηκε ο βασιλιάς Eresu της πόλης *Sillu* ή *Si-il-lou,* όπως εμφαίνεται σε σχετική επιγραφή στο Πρίσμα του Ασσύριου βασιλιά Essauhaddon (673/672 π.Χ.)[33], στην οποία αναφέρονται 12 βασιλιάδες της Ασσυρίας και δέκα της Κύπρου (Iatnana), που εξαναγκάστηκαν να βοηθήσουν οικονομικά στην ανοικοδόμηση του Ανάκτορου της Νινευΐ.

Το *Sillu* κατά το Sir Hamilton Lang[34] ή *Si-il-lou,* κατά τον Oberhummer[35], ταυτίζεται με το όνομα Σόλοι και συνεπώς και οι δύο θεωρούν την πόλη των Σόλων αρχαιότερη κατά 103 χρόνια από την επίσκεψη του Σόλωνα στην Κύπρο και τη φιλοξενία του από τον Φιλόκυπρο και ουσιαστικά απορρίπτουν και τη θεωρία του Πλουτάρχου ότι οι Σόλοι διαδέχθηκαν την αρχική πόλη των προγόνων τους, την απόκρημνη Αίπεια του Δημοφώντα, το 560 π.Χ. Αντίθετα όμως ο Γάλλος Σημιτολόγος V. Berard[36] υποστηρίζει ότι η *Sillu,* η οποία στη σημιτική μεταγράφεται *Salo,* σημαίνει την πόλη των βουνών και των βράχων, διότι αποτελεί την ακριβή μετάφραση του αρχαίου ελληνικού επίθετου *αἰπεία* (θηλυκό του *αἰπύς*), το οποίο στη νεότερη ελληνική δημοτική γλώσσα σημαίνει απόκρημνη και προφανώς δεν εννοεί το χώρο της πόλης των Σόλων, αλλά ταυτίζεται απόλυτα με την ονομασία Αίπεια, της πόλης που ο Πλούταρχος θεωρεί κτίσμα του Δημοφώντα και προμήτορα των Σόλων. Επιπρόσθετες μαρτυρίες για την επίσκεψη του Σόλωνα στην Κύπρο το 560 π.Χ. και τη κτίση των Σόλων στο χώρο των αποκαλυφθέντων ερειπίων της, κατά προτροπή του στο Φιλόκυπρο, αποτελούν: α) Η ίδια θεωρία του Ηρόδοτου, που προηγήθηκε κατά πολύ της θεωρίας του Πλουτάρχου, ο οποίος γεννήθηκε το 485 π.Χ., που δεν απέχει πολύ από το θάνατο του Σόλωνα το 559 π.Χ. και καθιστά τα γραφόμενά του αληθινά και ιστορικά γεγονότα. β) Η ακόλουθη ειδική ελεγεία του ίδιου του Σόλωνα, την οποία αφιέρωσε στο φίλο του βασιλιά Φιλόκυπρο για την εγκάρδια φιλοξενία και τη μεγάλη τιμή που του πρόσφερε για την μετονομασία της Αίπειας σε Σόλους:

> *νῦν δὲ σὺ μὲν Σολίοισι πολὺν χρόνον ἐνθάδ' ἀνάσσων τήνδε πόλιν ναίοις καὶ γένος ὑμέτερον. Αὐτὰρ ἐμὲ ξὺν νηὶ θοῇ κλεινῆς ἀπὸ νήσου ἀσκηθῆ πέμποι Κύπρις ἰοστέφανος· οἰκισμῷ δ' ἐπὶ τῷδε χάριν καὶ κῦδος ὀπάζοι ἐσθλὸν καὶ νόστον πατρίδ' ἐς ἡμετέρην.*

γ) Η εξονυχιστική επιφανειακή αρχαιολογική επισκόπηση και τα αρχαιότερα δείγματα των αποκαλυφθέντων κτηριακών καταλοίπων και κινητών ευρημάτων στην «Ακρόπολη», στα διάφορα άλλα σημεία του χώρου της πόλης και στα παραπλήσια νεκροταφεία της, τα οποία χρονολογούνται στα μέσα του 6ου αιώνα π.Χ. και επιβεβαιώνουν τις προηγούμενες μαρτυρίες και την αναλλοίωτη διαφύλαξη της μυκηναϊκής ταυτότητας και της αθηναϊκής πολιτιστικής κληρονομιάς της περίφημης αυτής πόλης.

Οι συστηματικές ανασκαφικές έρευνες της Σουηδικής Αποστολής στο χώρο της πόλης Σόλων, που τερματίστηκαν το 1931, συνεχίστηκαν το 1965 από την Καναδική Αποστολή του Πανεπιστημίου Λαβάλ της Κεμπέκ κάτω από τη διεύθυνση του καθηγητή J. De Gagniers[37]. Οι

32 Χατζηϊωάννου, 1983, 138. Engel 1841, I, 255.
33 Campbell-Thomson 1931, 25.
34 Lang 1878, 53.
35 Oberhummer 1903, 12.
36 Bérard 1927, 171.
37 Des Gagniers κ.ά. 1967. Des Gagniers 1969.

νέες αυτές επιστημονικές ανασκαφές, που διακόπηκαν αμέσως μετά την τουρκική εισβολή του 1974 στην Κύπρο, αποκάλυψαν τα κατάλοιπα μεγάλης παλαιοχριστιανικής βασιλικής (εικ. 7α) κοντά στη νοτιοανατολική πλευρά του θεάτρου, τμήματα της πλακόστρωτης αυλής της Αγοράς της Ρωμαϊκής περιόδου με μαρμαρόκτιστο Νυμφαίο στο νότιο τμήμα της, αποτελούμενο από ορθογώνια δεξαμενή με κρουνούς κοσμημένους με κεφαλές λιονταριών. Ανακάλυψαν επίσης μεγάλο τμήμα ενδεχόμενης κεντρικής λιθόστρωτης οδού στο μέσο της βόρειας πλευράς του λόφου σε απόσταση 50 μ. περίπου από τη σκηνή του Θεάτρου, τα υπολείμματα στοάς των Ελληνιστικών χρόνων και οικοδομών των Ρωμαϊκών χρόνων (250-450 μ.Χ.), πάνω από βιοτεχνικές εγκαταστάσεις ενός βαφείου και ενός εργαστηρίου κατασκευής γυάλινων οικιακών σκευών, των προηγούμενων Ρωμαϊκών χρόνων (50-250 μ.Χ.) καθώς και τα κατώτερα τμήματα τοίχων μεγάλου μνημειακού κτηρίου, τα οποία προφανώς αποτελούν επιπρόσθετα συνεχόμενα κατάλοιπα του κυπρο-κλασικού-ελληνιστικού Ανακτόρου που αποκαλύφθηκαν στην Ακρόπολη των Σόλων, το 1928, από τη Σουηδική Αποστολή (εικ. 1β).

Η αποκαλυφθείσα παλαιοχριστιανική βασιλική είναι κτισμένη στα ερείπια προγενέστερης πεντάκλιτης βασιλικής, που χρονολογείται μεταξύ του 350 και 400 μ.Χ. και ήταν η αρχαιότερη και μεγαλύτερη εκκλησία της Κύπρου, η οποία πιθανότατα να ταυτίζεται με το «μεγάλο και θαυμαστό Ναό», του οποίου η κτίση αποδίδεται στον Άγιο Αυξίβιο, τον πρώτο Επίσκοπο των Σόλων, και να αποτελούσε τον καθεδρικό ναό της πόλης[38]. Η νεότερη βασιλική (εικ. 7α) χρονολογείται στις αρχές του 6ου αιώνα, είναι τρίκλιτη και τρίκογχη, διαστάσεων 55 x 32 μ., με ευρύχωρο κυρίως ναό χωρίς νάρθηκα αλλά με τετράστωο αίθριο και παρεκκλήσι κατά μήκος της νότιας πλευράς της, ενώ το δάπεδο του κεντρικού κλίτους της ήταν επιστρωμένο με πολύχρωμες ψηφιδωτές συνθέσεις ποικίλων γεωμετρικών μοτίβων, πτηνών και δελφινιών, μεταξύ των οποίων δεσπόζει η μορφή ενός κύκνου[39] (εικ. 7β).

Ανάμεσα στα κινητά ευρήματα ξεχωριστή θέση κατέχει μια κεφαλή χάλκινου αγάλματος εφήβου, του 2ου αιώνα μ.Χ. (εικ. 7γ) της οποίας τα χαρακτηριστικά του προσώπου εκφράζουν τον απόλυτο ρεαλισμό και την αρμονική συμμετρία της απόδοσής τους. Το σημαντικό αυτό έκθεμα του Κυπριακού Μουσείου μιμείται το αθηναϊκό κλασικό πρότυπο, που παριστάνει νεαρό θεό ή τον αθλητή του Πολυκλείτου και από τα σύγχρονά του γλυπτικά έργα θυμίζει τις κεφαλές των αγαλμάτων του Αδριανού και του Πολυδεύκη, του αγαπημένου και ευνοούμενου νέου του Ηρώδη του Αττικού.

Κατά τη διάρκεια των ανασκαφικών ερευνών των παραπάνω κτηριακών καταλοίπων η ίδια Καναδική Αποστολή εντόπισε και ανέσκαψε εικοσιοκτώ λαξευτούς θαλαμοειδείς τάφους με πολυποίκιλα κεραμεικά και διάφορα άλλα κτερίσματα, πολύ κοντά στα νοτιοανατολικά σύνορα των Σόλων στη θέση *Φίσα* (εικ. 1β), από τους οποίους δύο ασύλητοι εντάσσονται στην Κυπρο-Γεωμετρική περίοδο (950-750 π.Χ.) και οι άλλοι 26 μερικώς ή παντελώς συλημένοι στην Κυπρο-Αρχαϊκή (750-475 π.Χ.) και φανερώνουν ότι η παραπλήσια πόλη, στην οποία ανήκουν είναι αρχαιότερη της πόλης, που επισκέφθηκε ο Σόλων το 560 π.Χ. κατά 400 περίπου χρόνια. Η πόλη αυτή, της οποίας τα αρχιτεκτονικά οικιστικά κατάλοιπα δεν έχουν ακόμη εντοπιστεί, ενδέχεται να ταυτίζεται με την Αίπεια του Δημοφώντα και να επαληθεύει τη σχετική αναφορά του Πλουτάρχου.

Η σημαντική αυτή ανακάλυψη της Καναδικής Αποστολής συνεχίστηκε με τις ανασκαφές του Τμήματος Αρχαιοτήτων, το Γενάρη του 1972, κάτω από την προσωπική μου διεύθυνση, στο τεμάχιο, αρ. (Φ/Σ XIX – 58, τεμ. 95) του ίδιου νεκροταφείου στη *Φίσα,* όπου ανακαλύφθηκαν άλλοι 28 λαξευτοί θαλαμοειδείς τάφοι με ακανόνιστους κυκλικούς νεκρικούς θαλάμους και ορθογώνιους λακκοειδείς δρόμους (CS 1869-1997), που χρονολογούνται από τις αρχές της

38 Παπαγεωργίου 1969.

39 Η εν λόγω βασιλική εντοπίστηκε από τον Α. Παπαγεωργίου. Βλ. Παπαγεωργίου 1970, 12.

Πρωτο-Γεωμετρικής μέχρι τα τέλη της Κυπρο-Αρχαϊκής περιόδου, 1050-475 π.Χ. (εικ. 8α)[40]. Οκτώ από τους τάφους αυτούς βρέθηκαν εντελώς άθικτοι και οι υπόλοιποι 20 παντελώς ή μερικώς συλημένοι. Από τους ασύλητους τάφους προέρχονται αρκετά δείγματα ακέραιων πήλινων αγγείων και διάφορων άλλων αντικειμένων. Τα σημαντικότερα όμως ευρήματα είναι ένα μικρό τρίωτο αγγείο (σπάνιο είδος υδρίας) με πιεσμένο κωνικό σώμα, δύο οριζόντιες λαβές στον ώμο και μια κάθετη λαβή από τα χείλη στον ώμο, του μυκηναϊκού ΙΙΙ Β τύπου[41] (εικ. 8β) που εντάσσεται στα τέλη του 13ου αιώνα π.Χ. και βρέθηκε στον τάφο αρ. 1 (CS 18/70) της Κυπρο-Αρχαϊκής Ι περιόδου (750-600 π.Χ.) και όστρακα του υπομυκηναϊκού πρωτο-λευκού γραπτού τύπου (Proto White Painted), που προέρχονται από τους τάφους αρ. 4 (CS 1875) και 5 (CS 1874) της ίδιας περιόδου (εικ. 8β).

Τα πολυσήμαντα αυτά κυπρο-μυκηναϊκά και υπομυκηναϊκά κεραμεικά δείγματα, που αποκαλύφθηκαν όχι μόνο σε ένα αλλά σε τρεις πανομοιότυπους τάφους με μεταγενέστερα κυπρο-αρχαϊκά κτερίσματα, οι οποίοι θυμίζουν τους λαξευτούς θαλαμοειδείς κυπρο-μυκηναϊκούς τάφους στην Αγκαστίνα με τους ίδιους ακανόνιστους κυκλικούς θαλάμους και ορθογώνιους λακκοειδείς δρόμους[42], προφανώς δεν αποτελούν δείγματα παλαιών πολύτιμων κειμηλίων, αλλά κάλλιστα μπορούν να θεωρηθούν υπολείμματα των αρχικών κτερισμάτων των ίδιων τάφων που χρησιμοποιήθηκαν σταδιακά από το 1230 μέχρι το 1050 π.Χ. περίπου και επαναχρησιμοποιήθηκαν από το 750 μέχρι το 475 π.Χ. Επιπρόσθετο παράδειγμα επαναχρησιμοποίησης και άλλων τάφων από το ίδιο νεκροταφείο είναι ο κυπρο-αρχαϊκός τάφος 10 (CS 1850), στον οποίο ανευρέθηκαν αυθεντικά δείγματα αγγείων των Πρωτο-Γεωμετρικών χρόνων (1050-950 π.Χ.). Ο Β. Καραγιώργης, σχολιάζοντας τα εν λόγω δείγματα κυπρο-μυκηναϊκών και υπομυκηναϊκών αγγείων[43], τα οποία αναμφίβολα χύνουν άπλετο φως στον καθορισμό της θέσης, της ονομασίας και της χρονολόγησης της ανεξακρίβωτης πόλης, που διαδέκτηκαν οι Σόλοι στο χώρο της *Παλιάς Χώρας,* εντάσσει με πιθανότητα την κτίση της περίφημης αυτής πόλης στο δεύτερο μεταναστευτικό αποικιστικό ρεύμα των Μυκηναίων στην Κύπρο, γύρω στο 1100 π.Χ. Η άποψη όμως αυτή παραγνωρίζει το αρχαιότερο και σημαντικότερο από τα παραπάνω αγγειακά δείγματα, το μικρό τρίωτο αγγείο του μυκηναϊκού ΙΙΙΒ τύπου, που δεν βρέθηκε μαζί με τα όστρακα του μεταγενέστερου υπομυκηναϊκού πρωτο-λευκού γραπτού τύπου, αλλά μόνο του ανάμεσα στα κτερίσματα του τάφου αρ. (CS 1870). Η χρονολόγηση του εξαίρετου αυτού αγγείου, η οποία ανάγεται στα τέλη του 13ου αιώνα π.Χ. και συμπίπτει με το τέλος του Τρωϊκού πολέμου, μαρτυρεί ότι η κατασκευή του νεκροταφείου στη *Φίσα,* από το οποίο προέρχεται, και η κυπρο-μυκηναϊκή πόλη στην οποία ανήκει, προφανώς ταυτίζονται με την αδιάγνωστη πόλη που διαδέκτηκαν οι Σόλοι και εντάσσονται μάλλον στο πρώτο μεγάλο μεταναστευτικό αποικιστικό ρεύμα των Μυκηναίων στην Κύπρο γύρω στο 1200 περίπου π.Χ., παρά στο δεύτερο, το 1100 π.Χ. Η γειτνίαση, εξ άλλου, των Σόλων με τις χαλκοφόρες περιοχές στη *Φουκάσα* ή *Βουκάσα* και το *Μαυροβούνι*[44] (εικ. 1α) και με τις δασώδεις περιοχές στους πρόποδες του Τροόδους, το προσχωσιγενές και εύφορο έδαφος της παραλιακής κοιλάδας, το φυσικό κυκλικό λιμάνι και το ήπιο μεσογειακό κλίμα της περιοχής, που αποτελούν τους βασικούς συντελεστές του ιδεώδους χώρου για μόνιμη εγκατάσταση και επίτευξη σταθερής κοινωνικο-οικονομικής και πολιτιστικής ανάπτυξης και που ασφαλώς ήταν αδύνατο να διαφύγουν

40 Χρήστου 1973 και 2012, των οποίων το παρόν άρθρο αποτελεί συμπλήρωμα με επιπρόσθετα ανασκαφικά και ιστορικά δεδομένα, σχόλια και παρατηρήσεις.

41 Σύμφωνα με τη χρονολογική ταξινόμηση των μυκηναϊκών αγγείων από το Furumark η χρονολόγηση των αγγείων του μυκηναϊκού ΙΙΙ Β τύπου, εντάσσεται μεταξύ του 1300 και 1230 π.Χ. Βλ. Furumark 1941, I, 331, και II, 115.

42 Karageorghis 1964, 2, εικ. 1a. Nicolaou 1972, 60-61, εικ. 2, 3.

43 Karageorghis 1972.

44 Για τη σπουδαιότητα των εν λόγω περιοχών βλ. Hill 1939, 238, 241.

της προσοχής και του οξυδερκούς πνεύματος των πρώτων Μυκηναίων αποίκων στην Κύπρο, στηρίζουν περισσότερο τη δεύτερη άποψη. Πού όμως κρύβεται η περιζήτητη αυτή κυπρο-μυκηναϊκή πόλη; Όχι βεβαιότατα στο πλάτωμα στη κορυφή του λόφου του *Βουνίου*, όπως αποδείκτηκε με τις ανασκαφές της Σουηδικής Αποστολής. Αναφερόμενος στο πολυσυζητημένο αυτό θέμα ο Ι. Συκουτρής[45] και στηριζόμενος στη σχετική μαρτυρία του Θουκυδίδη[46] ότι «η Ακρόπολη των Αθηνών ονομαζόταν και πόλη, επειδή αποτελούσε τον παλιό-πρώτο χώρο κατοίκησης των Αθηναίων», συμπεραίνει ότι για τον ίδιο λόγο και η Ακρόπολη των Σόλων, που πιθανόν να αποτελούσε τον παλιό-πρώτο χώρο κατοίκησης, λεγόταν κι αυτή πόλη αλλά με το όνομα Αιπεία, προφανώς εννοώντας την Αιπεία του Δημοφώντα και όχι τους Σόλους του Φαλήρου και του Ακάμαντα.

Την άποψη αυτή του Ι. Συκουτρή θεωρούν πολύ πιθανή ο Κ. Χατζηϊωάννου[47] και αρκετά πειστική ο Α. Παυλίδης[48]. Η λεπτομερής όμως επιφανειακή αρχαιολογική επισκόπηση και οι συστηματικές ανασκαφικές έρευνες τόσο της Σουηδικής Αποστολής όσο και της Καναδικής όχι μόνο στο πλάτωμα της Ακρόπολης, αλλά σ' ολόκληρο το χώρο και τα παρακείμενα νεκροταφεία της πόλης των Σόλων, έφεραν στο φως τα παραπάνω κτηριακά κατάλοιπα και πολυποίκιλα κινητά ευρήματα από πολυάριθμους τάφους, που χρονολογούνται από τα μέσα του 6ου αιώνα π.Χ. μέχρι την τελική καταστροφή και εγκατάλειψη των Σόλων, στα μέσα του 7ου αιώνα μ.Χ. και κανένα ίχνος άλλων αρχαιότερων ευρημάτων απ' αυτή την περίοδο. Επομένως η παραπάνω θέση του Ι. Συκουτρή για το όλο θέμα της εντόπισης της κυπρο-μυκηναϊκής προμήτορας των Σόλων καταρρίπτεται και η αναζήτησή της περιορίζεται στην παραπλήσια περιοχή του αποκαλυφθέντος νεκροταφείου της στη *Φίσα,* στους κρημνώδεις πρόποδες του βουνού *Αλέτρι,* όπου ενδεχομένως κρύβεται. Η ταύτισή της με την Αιπεία του Δημοφώντα, η μετατόπιση και μετονομασία της σε Σόλους, παρόλο που είναι ευλογοφανείς, δεν έχουν ακόμη διαλευκανθεί και εξακριβωθεί, λόγω της αναγκαστικής διακοπής των ανασκαφών της Καναδικής Αποστολής από τη βάναυση τουρκική εισβολή της Κύπρου το 1974. Αναμένουμε όμως με άσβεστη τη φλόγα της ελπίδας την απελευθέρωση των Σόλων και τη συνέχιση των ανασκαφών στον εν λόγω παρακείμενο κρημνώδη χώρο του *Αλετρίου* για την επιβεβαίωσή τους και την επαλήθευση της θεωρίας του Πλουτάρχου.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Bérard, V. 1927. *Les Phéniciens et l'Odyssée*. 2η έκδοση. Paris: A. Colin.

Campbell-Thomson, R. 1931. *The Prism of Essarhadon and Ashurbanibal, found at Nineveh.* London: British Museum.

Cesnola, L.P. 1877. *Cyprus: Its Ancient Cities, Tombs and Temples* (reprint 1991). Nicosia: Star Graphics.

Des Gagniers, J. 1969. «Soloi.» Στο *Πρακτικά τοῦ πρώτου Διεθνοῦς Κυπρολογικοῦ Συνεδρίου, Λευκωσία, 14-19 Ἀπριλίου 1969*. Τόμ. Α', *Ἀρχαῖον Τμῆμα*, 41-49. Λευκωσία: Τμῆμα Ἀρχαιοτήτων.

Des Gagniers, J., L.G. Kahil, R. Ginouvés, και V. Tram Tan Tinh. 1967. «Trois campagnes de fouilles à Soloi.» *RDAC*:50-68.

Engel, W. 1841. *Kypros: Eine Monographie*. Bd. I-II. Berlin: G. Reimer.

Furumark, A. 1941. *The Mycenaean Pottery. Analysis and Classification*. Stockholm: Victor Pettersons Bokindustriaktiebolag.

Gjerstad, E. 1937. «The Palace», «The Theatre.» Στο Gjerstad και Westholm 1937, 111-290, 548-582.

Gjerstad, E., και A. Westholm, επιμ. 1937. *Swedish Cyprus Expedition*. Vol. III. Stockholm: Victor Pettersons Bokindustriaktiebolag.

45 Sykutris 1928.

46 Θουκ. 5.215.

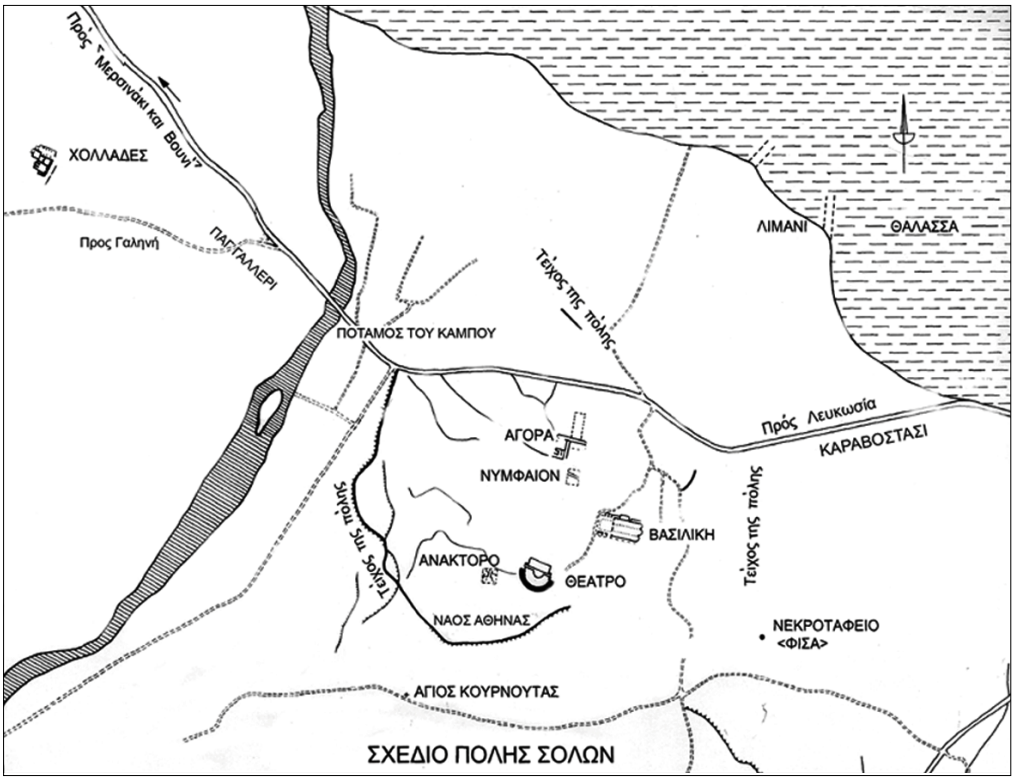
47 Χατζηϊωάννου 1983, 138.

48 Παυλίδης 1990, τόμ. 12, 254.

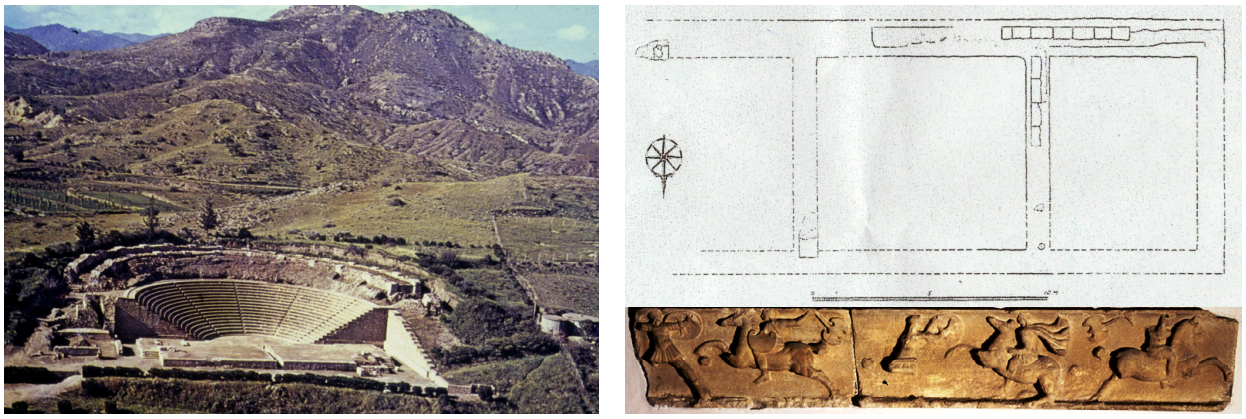
Hill, G. 1939. A *History of Cyprus.* Vol. I. Cambridge: Cambridge University Press.
Hiller, E. 1897. *Anthologia Lyrica.* Leipzig: B.G.Teubner Verlag.
Karageorghis, V. 1964. «A Late Cypriote Tomb at Angastina.» *RDAC*:1-28.
_____. 1972. «Fouilles de mission canadienne à Soloi.» *BCH* 96:1074-1077.
Lang, M. 1878. *Cyprus.* London: McMillan.
Nicolaou, K. 1972. «A Late Cypriote Necropolis at Ankastina in the Mesaoria.» *RDAC*:58-108.
Oberhummer, E. 1903. *Die Insel Cypern.* München: T. Ackermann.
_____. 1927. «Soloi.» *RE* 3A1:938-941.
Παπαγεωργίου, Α. 1969. «Ἅγιος Αὐξίβιος.» *Απόστολος Βαρνάβας*:13-23.
_____. 1970. «Ἡ Παλαιοχριστιανική καί Βυζαντινή Ἀρχαιολογία καί Τέχνη ἐν Κύπρῳ κατά τά ἔτη 1967-1968.» *Απόστολος Βαρνάβας*:12.
Παυλίδης, Α. 1990. *Μεγάλη Κυπριακή Εγκυκλοπαίδεια.* Λευκωσία: Φιλόκυπρος.
Sykutris, J. 1928. «Solon and Soloi.» *Philologus* 83:439-444.
Τάσσος, Β. 1992. *Αισχύλου Τραγωδίαι, τόμος Α', Ικέτιδες, Πέρσες* (μετάφραση). Βιβλιοθήκη των Ελλήνων 98. Αθήνα: Ελληνικός Εκδοτικός Οργανισμός.
Tram Tan Tinh, V. 1969. «Rapport préliminaire de Soloi, Chypre.» Στο *Πρακτικά 8ου Συνεδρίου Χριστιανικής Αρχαιολογίας*, *Βαρκελώνη, 5-11 Οκτωβρίου*, 581-585. Barcelona.
Westholm, A. 1937. «Vouni, Introduction, Topography», «The Temple of Athena», «Loures», «Paradissodissa», «The necropolis at Korakas», «Mersinaki», «Soloi – The Acropolis», «The Temples at Chalades.» Στο Gjerstad και Westholm 1937, 76-85, 85-111, 291-292, 292-298, 300-339, 340-398, 412-415, 416-547.
Χατζηϊωάννου, Κ. 1980. *Ἡ Ἀρχαία Κύπρος εἰς τάς Ἑλληνικάς Πηγάς*. Τόμ. Δ'. Λευκωσία: Ἱερά Ἀρχιεπισκοπή Κύπρου.
_____. 1983. *Ἡ Ἀρχαία Κύπρος εἰς τάς Ἑλληνικάς Πηγάς*. Τόμ. Ε'. Λευκωσία: Ἱερά Ἀρχιεπισκοπή Κύπρου.
Χρήστου, Δ. 1973. «Νέαι Ἀρχαιολογικαί Μαρτυρίαι ἐκ τῆς Νεκροπόλεως τῶν Σόλων.» *RDAC*:91-102.
_____. 2012. «Αίπεια-Σόλοι, Γενική Ανασκαφική και Ιστορική Ανασκόπηση.» *Στασίνος* 1Γ:209-221.

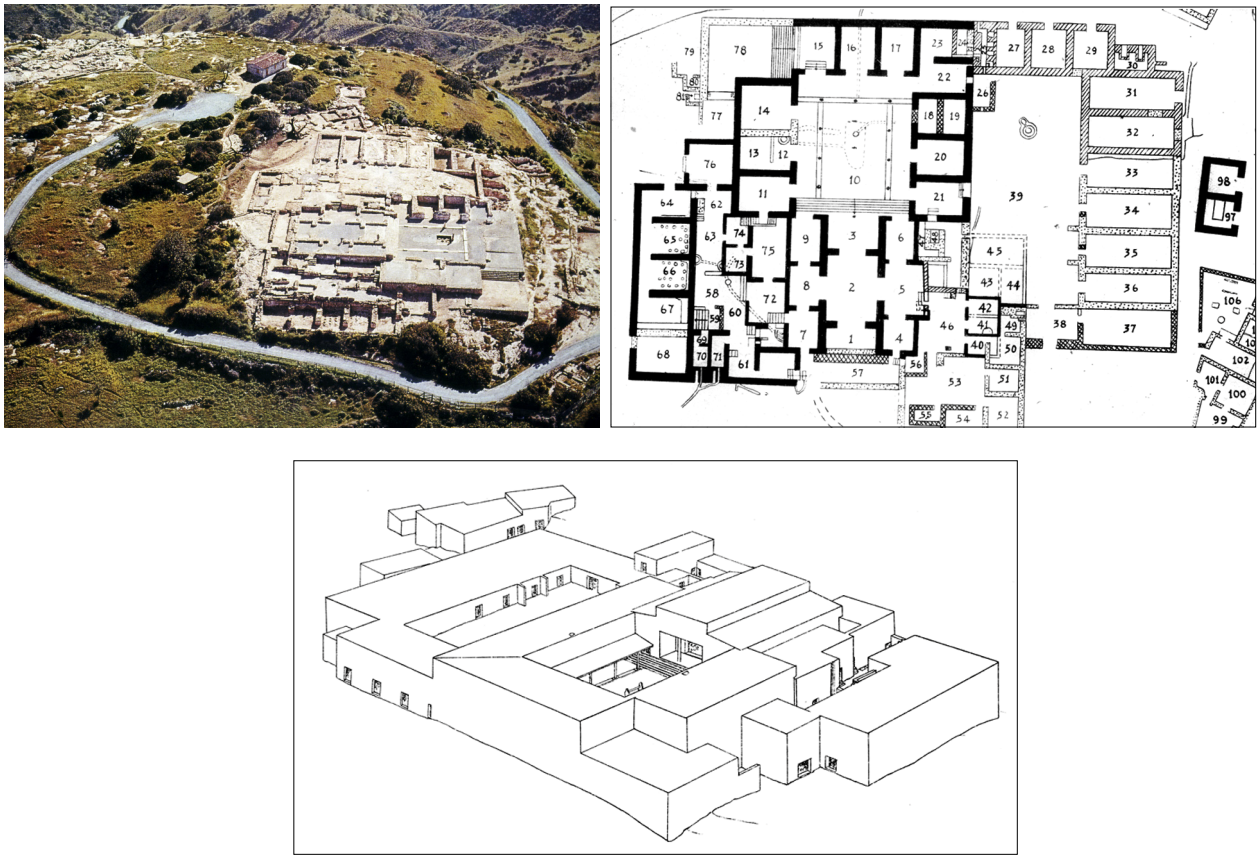
Εικ. 1α. Περιοχή Σόλων (Αρχείο συγγραφέα).

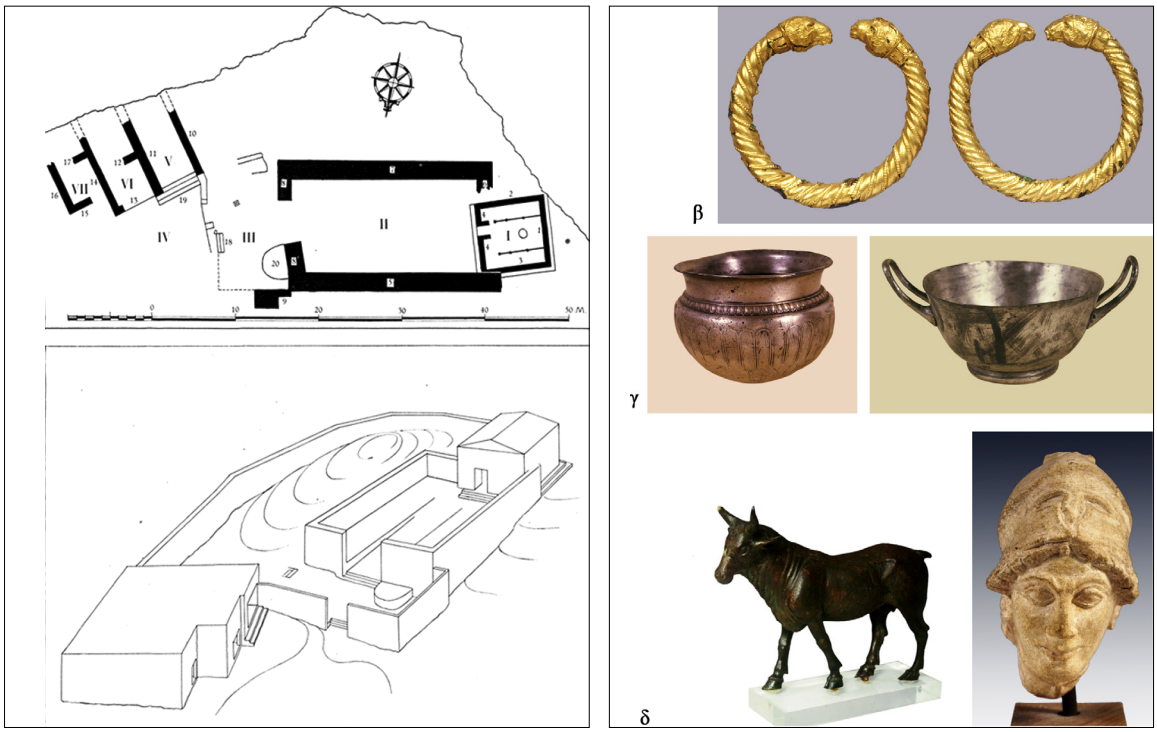
Εικ. 1β. Χώρος και περίχωρα πόλης Σόλων (Αρχείο συγγραφέα).

Εικ. 2. α) Θέατρο Σόλων (Αρχείο συγγραφέα). β) Τμήμα μαρμάρινης ζωοφόρου με παράσταση αμαζονομαχίας (Αρχείο συγγραφέα). γ) Σχεδιάγραμμα υποθετικής κάτοψης τριμερούς Ναού Αθηνάς (Μετά το πρωτότυπο στο Gjerstad και Westholm 1937, 412, fig. 217).

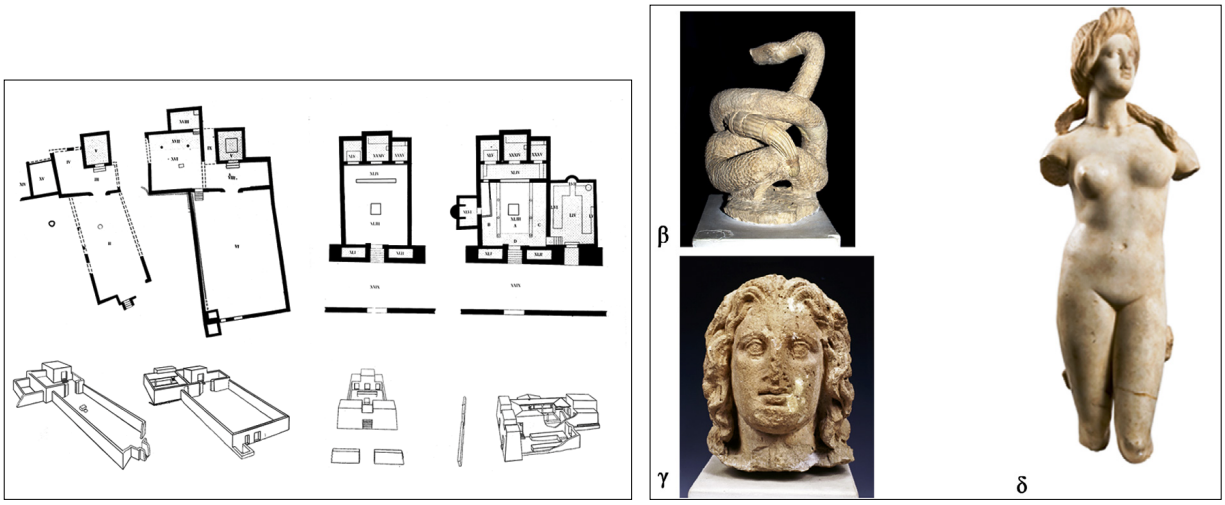
Εικ. 3. α) Γενική άποψη Ανακτόρου *Βουνίου* (Αρχείο συγγραφέα). β) Γενικό σχέδιο κατόψεων Α' και Β' περιόδου Ανακτόρου *Βουνίου* (Μετά από σχεδιάγραμμα στο Gjerstad και Westholm 1937, 188, 189). γ) Γραφική υποθετική παράσταση Α' και Β' περιόδου Ανακτόρου *Βουνίου* (Μετά από σχεδιάγραμμα στο Gjerstad και Westholm 1937, 286).

Εικ. 4. α) Κάτοψη και υποθετική γραφική αναπαράσταση Ναού Αθηνάς (Μετά από σχέδια στο Gjerstad και Westholm 1937, 93). β). Χρυσά βραχιόλια από το θησαυρό Ανακτόρου *Βουνίου* Α' περιόδου. γ) Αργυρά σκεύη κανθάρου και άωτου κυπέλλου Β' περιόδου Ανακτόρου *Βουνίου*. δ) Αγαλμάτιο χάλκινης αγελάδας και κεφαλή Αθηνάς Β' περιόδου Ανακτόρου *Βουνίου* (Αρχείο συγγραφέα).

Εικ. 5. α) Μαρμάρινο ανάγλυφο Αθηνάς. β). Πήλινη παράσταση Αθηνάς ως οδηγού Τεθρίππου, από το Ιερό στο *Μερσινάκι* (Αρχείο συγγραφέα).

Εικ. 6. α) Κατόψεις και υποθετικές γραφικές αναπαραστάσεις των ναών στους *Χολλάδες* (Μετά από σχέδια στο SCE III).
β) Ομοίωμα φιδιού γύρω από το κέρας της Αμάλθειας. γ) Κεφαλή Μεγάλου Αλεξάνδρου. δ) Μαρμάρινο άγαλμα Αφροδίτης (Αρχείο συγγραφέα).

Εικ. 7. α) Κάτοψη της βασιλικής. β) Ψηφιδωτή παράσταση κύκνου. γ) Χάλκινη κεφαλή εφήβου (Αρχείο συγγραφέα).

Εικ. 8. α) Γεωμετρικά και αρχαϊκά αγγεία. β) Υπομυκηναϊκά όστρακα πρωτο-λευκού γραπτού τύπου και τρίωτο μυκηναϊκό αγγείο του τύπου III Β (Αρχείο συγγραφέα).

Επιτύμβια ρωμαϊκά ανάγλυφα από τη Θεσσαλία

Προβλήματα χρονολόγησης και εικονογραφικές παρατηρήσεις

Ιφιγένεια Λεβέντη

SUMMARY: GRAVE RELIEFS FROM ROMAN THESSALY. PROBLEMS OF DATING AND ICONOGRAPHICAL OBSERVATIONS

Grave reliefs of the Roman period from Thessaly, in central Greece, are virtually unknown in modern research. Nevertheless, they have a distinct character both in their typology and iconography in comparison with similar reliefs from other parts of the Roman Empire. Thus, they offer useful new material for archaeological research of Roman provincial sculpture in Greece. For the most part, they consist of stelai with relief busts or depictions of the *heros equitans* or even a combination of both motifs in an orthogonal or most characteristically an apsidal frame with a central peak. Certain iconographical devices, along with the funerary inscription, may allude to the heroisation of the deceased.

Their production begins in the late 1st century B.C., and over time, especially in the 2nd century A.D., architectural frames, iconography and even accompanying inscriptions conform to some degree to the fashion of Roman grave reliefs in Macedonia.

Dating criteria can be established by comparison with similar monuments that are well dated from Macedonia in the North, as well as Attica in the South, two regions with a high production of grave reliefs in the Roman Imperial period. For all the typological and iconographical differences with stelai of these other regions, the Thessalian reliefs also display some similar stylistic traits and especially coiffures. A certain number of Thessalian reliefs represent women with distinctive hairstyles that accord well with Roman Imperial female coiffures. Another criterion is the form of the inscription, which changes over time and is later assimilated to the formula of Macedonian grave inscriptions. Prosopography is of less importance, but it is not totally excluded as a method of dating the Thessalian grave reliefs.

Internal dating criteria that refer specifically to the development of style, iconography and typology within the group of Thessalian grave reliefs of Roman date are also valuable. Early examples of stelai with bust reliefs that can be dated by local script to the late 1st century B.C. and early 1st century A.D. show a herm-like rendition of the body. Using these key points, one can trace a development towards more realistic bust forms from the 1st to 3rd centuries A.D. At the end of the series, however, may belong coarse examples of workmanship characterized by cursive and repetitive drapery styles and schematized renditions of human anatomy.

Τα επιτύμβια ανάγλυφα της Ρωμαϊκής περιόδου από τη Θεσσαλία παραμένουν κυριολεκτικά άγνωστα στη σύγχρονη έρευνα[1]. Παρουσιάζουν ωστόσο ένα διακριτό χαρακτήρα στην τυπολογία και την εικονογραφία τους σε σχέση με ανάλογα μνημεία από άλλες περιοχές της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας. Στην πλειονότητά τους αντιπροσωπεύονται από στήλες με ανάγλυφες προτομές ή λιγότερο συχνά απεικονίσεις του ήρωα ιππέα, ή και με συνδυασμό των δύο αυτών εικονιστικών θεμάτων σε ένα ορθογώνιο ή περισσότερο χαρακτηριστικά ένα αψιδωτό οξυκόρυφο πλαίσιο, το οποίο αποτελεί τοπική ιδιομορφία και δεν απαντά εκτός Θεσσαλίας[2].

---

1 Ευχαριστώ θερμά την τέως προϊσταμένη της ΙΕ' ΕΠΚΑ Α. Μπάτζιου Ευσταθίου, και τους επι τιμή εφόρους αρχαιοτήτων Α. Τζιαφάλια και Κ. Γαλλή για την άδεια δημοσίευσης των στηλών. Επίσης, ευχαριστίες οφείλω στον Καθ. B. Helly και στον Δρα R. Bouchon, για τη βοήθεια που μου πρόσφεραν σχετικά με τη μελέτη των επιτύμβιων επιγραφών. Για τη διόρθωση της αγγλικής περίληψης ευχαριστώ την J.M. Barringer. Το άρθρο μου αποτελεί τιμητική προσφορά στον ομότιμο καθηγητή Γ.Σ. Κορρέ σε ανάμνηση της συμμετοχής μου ως πρωτοετούς φοιτήτριας στην ανασκαφική έρευνα που διεξήγε στη Βοϊδοκοιλιά Πυλίας στη Μεσσηνία, γη κατ' εξοχήν ηρωικών λατρειών.

2 Και οι δύο αυτοί αρχιτεκτονικοί τύποι των επιτύμβιων θεσσαλικών αναγλύφων, ο υψηλός ορθογώνιος και

Η παραγωγή τους αρχίζει στον ύστερο 1ο αι. π.Χ. όπως δείχνει η στήλη με την προτομή της Ευμήλας στο Αρχαιολογικό Μουσείο Βόλου Λ 431, που χρονολογείται με βάση ανασκαφικά και ιδίως επιγραφικά κριτήρια[3], αν και τα περισσότερα παραδείγματα απαντούν από τον 1ο αι. μ.Χ. Από τον 2ο αι. μ.Χ. βέβαια οι αρχιτεκτονικοί τύποι, η εικονογραφία και ακόμη και οι συνοδευτικές επιγραφές στις θεσσαλικές επιτύμβιες στήλες ακολουθούν σε μεγάλο βαθμό τις επιτύμβιες στήλες από την περιοχή της Μακεδονίας[4]. Στις θεσσαλικές επιτύμβιες στήλες με ανάγλυφες προτομές διαπιστώνεται η τάση ενός συμβατικού και περιορισμένου αφηρωισμού του νεκρού, που δηλώνεται με την επίκλησή του ως ήρωα στην επιτύμβια επιγραφή καθώς και με ορισμένα εικονογραφικά στοιχεία, διαφορετικά κατά περίπτωση[5]. Αν και πρόκειται για μία τοπική παραγωγή, τα θεσσαλικά επιτύμβια ανάγλυφα παρουσιάζουν στη διάρκειά της επιδράσεις όχι μόνον από τα μακεδονικά, αλλά και τα ρωμαϊκά μητροπολιτικά και γενικότερα τα ιταλικά επιτύμβια ανάγλυφα[6]. Δεν συναντάμε εν τούτοις στη Θεσσαλία, τις πολυπρόσωπες οικογενειακές στήλες που χαρακτηρίζουν τη Μακεδονία[7]. Πολλά από τα θεσσαλικά επιτύμβια ανάγλυφα με προτομές διασώζουν στο κάτω μέρος το έμβολο με το οποίο στήνονταν ελεύθερα πάνω σε βάση στον τάφο[8].

Αυτό το άρθρο αποτελεί προκαταρκτική παρουσίαση των πρώτων αποτελεσμάτων μιας ενδελεχούς έρευνας που έχω αναλάβει για τα αδημοσίευτα ρωμαϊκά επιτύμβια ανάγλυφα από την κεντρική Θεσσαλία, ιδίως την περιοχή της Λάρισας (Πελασγιώτιδα), αλλά και την Περραιβία, τη Μαγνησία και από αλλού. Τα κύρια προβλήματα που θέτει η παρούσα μελέτη, παράλληλα με την επισήμανση της ιδιαίτερης εικονογραφίας τους, είναι οι μέθοδοι και τα κριτήρια που υιοθετούμε για τη χρονολόγηση αυτών των μνημείων. Πρόκειται για μία ιδιαίτερα κοπιώδη προσπάθεια, λόγω της ένδειας σε καλά χρονολογημένα γλυπτά από τη ρωμαϊκή Θεσσαλία που θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν ως παράλληλα. Αυτή η κατάσταση με τη σειρά της μπορεί να αποδοθεί στους περιορισμούς της παραγωγής αλλά και στην έλλειψη δημοσιεύσεων σε αυτό τον τομέα. Συνακόλουθα, εξωτερικά κριτήρια χρονολόγησης είναι δυνατόν να αναπτυχθούν με τη σύγκριση με χρονολογημένα συγγενή ανάγλυφα από τη Μακεδονία και την Αττική, δύο περιοχές με πλούσια παραγωγή επιτύμβιων αναγλύφων κατά τη Ρωμαϊκή εποχή. Παρά τις υφιστάμενες τυπολογικές και εικονογραφικές διαφορές με τα αττικά και μακεδονικά ανάγλυφα, δεν μπορούμε να παραβλέψουμε την παρουσία κοινών τεχνοτροπικών αλλά και εικονογραφικών στοιχείων, όπως είναι οι κομμώσεις των μορφών. Θεσσαλικές στήλες με γυναικείες προτομές που φέρουν τη λεγόμενη κλασικιστική κόμμωση, δηλαδή τα μαλλιά χωρισμένα στη μέση πάνω από το μέτωπο και διευθετημένα συμμετρικά εκατέρωθεν

ο αψιδωτός κατάγονται από τις θεσσαλικές επιτύμβιες στήλες των Ελληνιστικών χρόνων που δεν φέρουν ανάγλυφο διάκοσμο και με τη σειρά τους ανάγονται στον τοπική κλασική παράδοση αυτής της κατηγορίας μνημείων. Ιδίως οι ορθογώνιες ψηλές ελληνιστικές στήλες επαναχρησιμοποιούνται στην αυτοκρατορική περίοδο. Βλ. Wolters 1979, ιδίως 91· 1994, 291. Μποσνάκης 2013, 246, αρ. Β 19, πίν. 2 (περ. 450 π.Χ.).

3 Λεβέντη 2012, 256 και σημ. 24, εικ. 3.

4 Ίσως στην εξέλιξη αυτή έπαιξε κάποιον ρόλο και η τελική διοικητική ενοποίηση των δύο περιοχών στη ρωμαϊκή επαρχία Μακεδονία κατά την περίοδο των Αντωνίνων.

5 Οι Ριζάκης και Τουράτσογλου (2000, 250-252), αντιπροσωπεύοντας μία μερίδα νεότερων ερευνητών, δεν δέχονται ότι ο χαρακτηρισμός του νεκρού ως ήρωα στη συνοδευτική επιτύμβια επιγραφή έχει ιδιαίτερο λατρευτικό περιεχόμενο, και τον θεωρούν ως ισοδύναμο του όρου νεκρός. Ωστόσο, τουλάχιστον σε ορισμένες θεσσαλικές στήλες των αυτοκρατορικών χρόνων η επίκληση του νεκρού ως ήρωα, η οποία και είναι πολύ συχνή σε σχέση με άλλες περιοχές, λ.χ. τη Μακεδονία στην ίδια περίοδο, είναι κυριολεκτική και υποστηρίζεται από ανάλογο εικονογραφικό χαρακτηρισμό.

6 Λεβέντη 2012, 260.

7 Δυνατόν να έχουμε ως τρεις προτομές στις θεσσαλικές στήλες. Πρβλ. αντίθετα τα μακεδονικά παραδείγματα, Alexandrescu-Vianu 1975, 184. Ριζάκης και Τουράτσογλου 2000, 267-269.

8 Για την περίπτωση που παρουσιάζεται αντίθετα, σε ορισμένα μακεδονικά επιτύμβια ανάγλυφα τα οποία εντοιχίζονται σε βωμόσχημα ταφικά οικοδομήματα, βλ. Ριζάκης και Τουράτσογλου 2000, 242 και σημ. 5 και ιδίως, Στεφανίδου-Τιβερίου 2009.

του προσώπου ή δεμένα πίσω από το κεφάλι, και καλυμμένα από το ιμάτιο της μορφής, προσφέρουν ελάχιστα στοιχεία για τη χρονολόγηση, εκτός από την παρουσία έντονης χρήσης του τρυπανιού σε ύστερα παραδείγματα[9]. Εν τούτοις, ένας σημαντικός αριθμός θεσσαλικών αναγλύφων απεικονίζουν γυναίκες με χαρακτηριστικές κομμώσεις που συνάδουν με την αυτοκρατορική μόδα κατά περίοδο. Παράλληλα και ανδρικά πορτρέτα στις ανάγλυφες στήλες ακολουθούν σε ένα βαθμό την αυτοκρατορική τυπολογία στις κομμώσεις ή και στα χαρακτηριστικά του προσώπου. Ένα περαιτέρω κριτήριο χρονολόγησης αποτελεί και η επιγραφή, η οποία αλλάζει με το πέρασμα του χρόνου προσαρμοζόμενη τελικά στο λεκτικό των μακεδονικών επιτύμβιων επιγραφών.

Εσωτερικά κριτήρια για τη χρονολόγηση των θεσσαλικών επιτύμβιων στηλών, τα οποία αναγνωρίζουμε στην εξέλιξη της τεχνοτροπίας, της εικονογραφίας και της τυπολογίας τους, αποβαίνουν εξίσου σημαντικά. Χαρακτηριστικά πρώιμες στήλες, οι οποίες μπορούν να χρονολογηθούν με παλαιογραφικά και προσωπογραφικά κριτήρια στη μετάβαση από τον ύστερο 1ο αι. π.Χ. στον πρώιμο 1ο αι. μ.Χ., απεικονίζουν το ανθρώπινο σώμα της προτομής, σχηματοποιημένο και χωρίς ανατομικές λεπτομέρειες, σχεδόν ορθογώνιο, ώστε από την άποψη αυτή θυμίζει ερμαϊκές στήλες. Το στοιχείο αυτό μπορεί να θεωρηθεί ότι παραπέμπει σε μία ηρωοποίηση του νεκρού. Αυτά τα παραδείγματα παρουσιάζουν επίσης λίγες συμμετρικές πτυχές στο ένδυμα, ενώ στις απεικονίσεις γυναικείων προτομών διαπιστώνουμε τη συμμετρική απόδοση μακριών βοστρύχων της κόμης εκατέρωθεν του λαιμού ή συνηθέστερα τις κατακόρυφες άκρες της καλύπτρας του κεφαλιού που απολήγουν πάνω στους ώμους ή το στήθος. Χρησιμοποιώντας αυτές τις κομβικές παρατηρήσεις, μπορούμε να παρακολουθήσουμε την εξέλιξη προς περισσότερο ρεαλιστικές προτομές που αποδίδουν περισσότερο φυσιοκρατικά την ανατομία του σώματος και λεπτομέρειες του ενδύματος από τον προχωρημένο 1ο καθώς και στο 2ο αι. μ.Χ. Στην ύστερη περίοδο αυτής της παραγωγής στον 3ο αι. μ.Χ. διαπιστώνουμε χονδροειδή απόδοση των ανάγλυφων μορφών με σχηματική διαπραγμάτευση του ενδύματος και γενικευτική απόδοση της ανατομίας του σώματος, ενώ ένα άλλο χαρακτηριστικό είναι και ο συνωστισμός μορφών μικρού μεγέθους ή και επιγραφών στο πεδίο της στήλης[10].

Στα πρωιμότερα παραδείγματα ανήκουν δύο αψιδωτές στήλες με γυναικείες προτομές, οι οποίες παρουσιάζουν τον κλασικιστικό τύπο κόμμωσης κάτω από καλύπτρα και ανήκουν στον πρώιμο τύπο. Το ένδυμά τους αποδίδεται σχηματοποιημένο με λίγες συμμετρικές πτυχές εκατέρωθεν ενός κεντρικού επιμήκους εξάρματος. Πρόκειται για το ανάγλυφο της Δημοφίλας Σωπάτρου στη Λάρισα (Αρχαιολογικό Μουσείο 93/48, εικ. 1)[11] και αυτό της Ν(ε)ικασιπόλεως (Λάρισα, Αρχαιολογικό Μουσείο 96/2, εικ. 2)[12], τα οποία λόγω της εικονογραφικής ομοιότητάς τους είναι πιθανόν να προέρχονται από τον ίδιο γλύπτη ή το ίδιο εργαστήριο. Η Δημοφίλα φέρει επιπλέον μία οριζόντια πλεξίδα ψηλότερα από τη χωρίστρα της κόμης στο μέτωπο. Ο τύπος της συνοδευτικής επιγραφής με το όνομα της νεκρής σε κλητική πτώση υποδηλώνει χρονολόγηση στη στροφή από τον 1ο αι. π.Χ. στον 1ο αι. μ.Χ.[13]. Ο τύπος της προτομής και τα γράμματα της επιγραφής είναι εξάλλου πολύ κοντά στα αντίστοιχα στοιχεία των πρώιμων στηλών με τις προτομές του Στρατονίκου Στρατονίκου (Λάρισα, Αρχαιολογικό Μουσείο 7) και της Σακόνδας Λαιλίας (Λάρισα, Αρχαιολογικό Μουσείο 315), που χρονολογούνται στα μετα-

9 Για τα μαλλιά των γυναικών που χωρίζονται στη μέση πάνω από το μέτωπο ως στοιχείο καθορισμού του φύλου, Bartman 2001, 2-3.

10 Πρβλ. Wolters 1994, 291.

11 Υ.: 0,58 μ. Δημοφίλα Σωπάτρου | ...[χρ]ηστὴ χαῖρε. Μάλλον από τη Γυρτώνη. Fraser και Matthews 2000, λ. Δημοφίλα, 113, αρ. 1, λ. Σώπατρος, 391, αρ. 30 (2ος – 1ος αι. π.Χ.). Leventi 2014, 71 σημ. 5, εικ. 1.

12 Υ.: 0,56 μ. Από την Περραβία (Μαγούλα Κονίστι). Biesantz 1959, 85, εικ. 13.

13 Βλ. Helly 1983, 366.

βατικά αυτά χρόνια και τις οποίες πραγματεύτηκα σε πρόσφατο άρθρο μου[14]. Μία εγχάρακτη ερμαϊκή στήλη στον κορμό της στήλης της Ν(ε)ικασιπόλεως απαντά επίσης συχνά στις θεσσαλικές στήλες ελληνιστικής και ρωμαϊκής εποχής. Αποτελεί το λαλούν σύμβολο της φράσης *Ἑρμῇ χθονίῳ*, που συνιστά επίκληση προς τον χθόνιο Ερμή εκ μέρους των ζώντων συγγενών για την ομαλή μετάβαση του νεκρού στον Κάτω κόσμο[15].

Η υψηλή αψιδωτή στήλη την οποία ο Κάσσανδρος έστησε για τη γυναίκα του Αρτεμώ (Λάρισα, Αρχαιολογικό Μουσείο 91/71, εικ. 3)[16], αποδίδει τη γυναικεία μορφή ως τη μέση. Η Αρτεμώ κρατεί μικρό κορίτσι, επίσης σε προτομή με το αριστερό χέρι, ενώ το δεξί χέρι φέρεται στο στήθος της. Η κόμμωσή της είναι χαρακτηριστική με δύο πλοκάμους στην κορυφή του κεφαλιού και κυματιστό περίγραμμα της κόμης πάνω από το μέτωπο, και απαντά σε γυναικείες μορφές από τα αδριάνεια χρόνια στις καλύτερης ποιότητας μακεδονικές στήλες, ωστόσο εμφανίζεται και σε υστερότερα στο 2ο αι. μ.Χ. χρονολογούμενα επιτύμβια ανάγλυφα από τη Μακεδονία και την Αττική[17]. Τα περισσότερα παράλληλα χρονολογούνται στα αδριάνεια ή πρώιμα αντωνίνεια χρόνια, και υποδεικνύουν αυτήν την περίοδο για τη θεσσαλική στήλη της Αρτεμούς. Η πτυχολογία του ιματίου της, που περιβάλλει το σώμα σχηματίζοντας κυκλική παρυφή στον λαιμό, αποδίδεται με εγχάρακτες πλάγιες γραμμές. Ασυνήθιστο στοιχείο αποτελούν τα αντικείμενα γυναικωνίτη σε χαμηλό ανάγλυφο, κάτω από τις ανάγλυφες προτομές και πάνω από την επιτύμβια επιγραφή. Η έκφραση *μνήμης χάριν* στην επιγραφή μαρτυρεί μακεδονική επίδραση[18].

Η αποσπασματική στήλη της Λαφριάδος Βαναύσου (Λάρισα, Αρχαιολογικό Μουσείο 295, εικ. 4)[19], σώζει τη γυναικεία προτομή από τον λαιμό και κάτω και ανήκε σαφώς στον αψιδωτό τύπο, όπως πιστοποιεί η καμπυλούμενη επιφάνεια του αρχιτεκτονικού πλαισίου στα δεξιά της μορφής. Η νεκρή φοράει χιτώνα που σχηματίζει ένα κεντρικό σχήμα με ενάλληλες πτυχές σχήματος V κάτω από τον λαιμό και το ιμάτιό της, που καλύπτει και το κεφάλι της και δεν έχει εδώ αυστηρή σχηματοποιημένη απόδοση, αλλά δημιουργεί πλατιές πλαστικές πτυχές που πλαισιώνουν τους ώμους. Ο χειρισμός του ενδύματος που αποφεύγει το τρυπάνι και παρουσιάζει γωνιώδη περιγράμματα απαντά και στην καλύτερης ποιότητας αττική στήλη με τις ολόσωμες μορφές του Ζωσίμου και της Βλάστης, στην Αθήνα, Μουσείο Κεραμεικού Ρ 1389 (Ι494), τραϊάνειας-αδριάνειας περιόδου[20]. Η μορφή των γραμμάτων της επιγραφής και η

14 Λεβέντη 2012, 258-259 και σημ. 33, εικ. 7 και 259-260 και σημ. 39, εικ. 8, αντίστοιχα. Η σχέση των πρώιμων θεσσαλικών ανάγλυφων στηλών με προτομές με την ακέφαλη γυναικεία ολόγλυφη προτομή στο Αρχ. Μουσείο Λάρισας ΜΛ 344 που υπέγραψε ο Βεροιαίος γλύπτης Εύανδρος Ευάνδρου και χρονολογείται στο τελευταίο τέταρτο του 1ου αι. π.Χ. από την Αλλαμανή Σουρή 2012, εικ. 1-6, δεν μπορεί να συζητηθεί στην παρούσα προκαταρκτική μελέτη.

15 Πρβλ. Αβαγιανού 2002, για τον Ερμή χθόνιο στις θεσσαλικές στήλες. Για την ανάγκη προστασίας του νεκρού κατά τη μετάβαση στον Κάτω κόσμο στις ελληνικές και ιδίως τις ετρουσκικές ταφικές πεποιθήσεις, βλ. Avramidou 2006, 574.

16 Υ.: 1,64 μ. Πιθανόν από τους Γόμφους (Γελάνθη). Τζιαφάλιας 1991, 225-226, πίν. 90δ (β' μισό του 2ου αι. μ.Χ.). Fraser και Matthews 2000, λ. Ἀρτεμώ, 68, αρ. 2, λ. Κάσσανδρος, 226, αρ. 3. Leventi 2014, 71-72 σημ. 12, εικ. 2.

17 Περισσότερο εξεζητημένες εκδοχές αυτής της κόμμωσης απαντούν σε δύο αδριάνειους – πρώιμους αντωνίνειους βωμούς στη Βέροια, Αρχ. Μουσείο 46 και 469: Lagogianni-Georgakarakos 1998, 38, αρ. 25, πίν. 10, και 39-40, αρ. 27, πίν. 11-12, αντίστοιχα. Περισσότερο κοντά στην κόμμωση της Αρτεμούς είναι ωστόσο αυτή της Οπλίδος στο επιτύμβιο ανάγλυφο στη Θεσσαλονίκη, Αρχ. Μουσείο 2221, ίδιας περιόδου με τα προηγούμενα παραδείγματα: Δεσπίνης κ.ά. 2010, 253-254, αρ. 581, εικ. 1705 (Ε. Χιώτη). Για μια αττική στήλη με ίδιο τύπο κόμμωσης από τα ύστερα αδριάνεια – πρώιμα αντωνίνεια χρόνια στο Παρίσι, Louvre 4323: Von Moock 1998, 173, αρ. 467, πίν. 60a. Επίσης βλ. το υστερότερο παράδειγμα σε ένα επιτύμβιο ανάγλυφο, Δίον, Αρχ. Μουσείο χωρίς αρ. ευρ. από τα μέσα του 3ου αι. μ.Χ.: Lagogianni-Georgakarakos 1998, 54, αρ. 48, πίν. 22.

18 Πρβλ. Ριζάκης και Τουράτσογλου 2000, 254.

19 Υ.: 0,745 μ. Λαφριάδα Βαναύσου [τὴν] | πατρησίαν σύντ[ροφον] |Ἐπαφρίων ἀνέστ[ησεν] | μνήμης ἕνεκ[εν]. Leventi, 2014, 72 σημ. 15.

20 Von Moock 1998, 111, αρ. 147, πίν. 21c.

φράση *μνήμης ἕνεκεν* θυμίζουν τη στήλη της Αρτεμούς που μόλις συζητήσαμε και συνηγορούν επίσης για τη χρονολόγηση στο α' μισό του 2ου αι. μ.Χ.

Ένα άλλο αψιδωτό επιτύμβιο ανάγλυφο είναι αυτό το οποίο έστησε η Θάλλουσα, για τη μητέρα της Δάφνην (Λάρισα, Αρχαιολογικό Μουσείο 419, εικ. 5), η οποία και προσφωνείται επίσης ως ηρωίδα στη συνοδευτική επιγραφή, αλλά στο αρσενικό γένος, φαινόμενο που απαντά και σε άλλες θεσσαλικές στήλες[21]. Μία ελληνιστική και μία ύστερων ρωμαϊκών χρόνων επιγραφή μαρτυρούν ότι η συγκεκριμένη στήλη επαναχρησιμοποιήθηκε περισσότερες φορές[22]. Η γυναικεία προτομή της Δάφνης διατηρείται από το επίπεδο κάτω από τα μάτια και εξής. Φέρει χιτώνα και ιμάτιο που σχηματίζει κυκλική παρυφή στον λαιμό, και τα οποία αποδίδονται με διακοσμητικές λεπτομέρειες. Η κόμμωση της Δάφνης που δεν φέρει καλύπτρα, με τα μαλλιά πιθανότατα μαζεμένα ψηλά στο κεφάλι και με κυματιστούς οριζόντιους βοστρύχους πάνω από τους κροτάφους κτενισμένους προς τα πίσω, που καλύπτουν σχεδόν εντελώς και τα αυτιά, έχει παράλληλα σε επιτύμβια ανάγλυφα των ύστερων αντωνίνειων χρόνων από τη Μακεδονία[23]. Η αναφορά στη διατήρηση της μνήμης της και η μορφή των γραμμάτων της επιτύμβιας επιγραφής της είναι και πάλι συγγενή στοιχεία προς τα αντίστοιχα στη στήλη της Αρτεμούς που προναφέραμε, αλλά στην περίπτωση αυτή η χρονολόγηση στο β' μισό του 2ου αι. μ.Χ. υποδεικνύεται και από την εκτεταμένη χρήση του τρυπανιού στα μαλλιά και τα ενδύματα της Δάφνης.

Μία αποσπασματική στήλη στη Λάρισα (Αρχαιολογικό Μουσείο 65, εικ. 6), διατηρεί το κατώτερο τμήμα ιματιοφόρου προτομής, ο δεξιός πήχυς της οποίας εξέχει από το ένδυμα στο στήθος[24]. Αυτή η χειρονομία δεν είναι συνήθης στα ρωμαϊκά επιτύμβια ανάγλυφα της Θεσσαλίας με ανάγλυφη προτομή, όπου κατά κανόνα τα χέρια, όταν αποδίδονται, είναι χαμηλωμένα στα πλευρά. Το ασυνήθιστο μοτίβο μαρτυρεί την επίδραση των μακεδονικών στηλών ή και των ρωμαϊκών μητροπολιτικών επιτύμβιων αναγλύφων των απελευθέρων[25], όπου είναι σε χρήση για ανδρικές και γυναικείες μορφές, επομένως δεν μπορούμε να διακρίνουμε το φύλο της μορφής στη θεσσαλική στήλη. Η έντονη χρήση του τρυπανιού στην πτύχωση του ενδύματος συνηγορεί για τη χρονολόγηση στο β' μισό του 2ου αι. μ.Χ. μάλλον.

Η υψηλή στήλη του Αρίστωνος Νικολόχου (Λάρισα, Αρχαιολογικό Μουσείο 88/77, εικ. 7)[26], απεικονίζει την προτομή του νεκρού νέου στο επάνω τμήμα της κάτω από κανονική αψίδα. Η χλαμύδα του αποδίδεται με ελάχιστες πτυχές και κυκλική, πλαστικά εξαρμένη παρυφή στον λαιμό. Το πρόσωπό του είναι κατεστραμμένο στο μεγαλύτερο μέρος του, αλλά η κόμμωσή του διατηρείται καλά και είναι ενδιαφέρουσα. Τα μαλλιά διατάσσονται σε οριζόντιες σειρές δρεπανοειδών βοστρύχων πάνω από το μέτωπο, χαρακτηριστικό που μαζί και με τη φυσιογνωμία του μπορεί να συγκριθεί με το κεφάλι του αγοριού Επεράστου στην αττική στήλη του στο Λούβρο (MA 4281), ιουλιοκλαυδιανής περιόδου, καθώς και με το κεφάλι του Φιλήτου στην ίδιων χρόνων αττική στήλη του στο Μουσείο Κεραμεικού (P 1557)[27]. Ωστόσο μακριοί

---

21 Ήδη Duchesne και Bayet 1876, 125, 127. Βλ. Helly 1973, 236-241, αρ. 218-290. Πρβλ. Ριζάκης και Τουράτσογλου 1993, 1294 και σημ. 43· 2000, 250 (για τις μακεδονικές στήλες).

22 Υ.: 0,85 μ. Duchesne και Bayet 1876, 126-127, αρ. 171. *IG* IX 2, 882a, b, c. Fraser και Matthews 2000, λ. Θάλλουσα, 185, αρ. 1, λ. Δάφνη, 107, αρ. 5, λ. Ἀντίδοτος I και II, 40, αρ. 3 (3ος αι. μ.Χ.), λ. Διονύσιος, 121, αρ. 270, λ. Ρουφίων, 372, αρ. 4 (1ος αι. π.Χ.). Leventi 2014, 72 σημ. 17, εικ. 3.

23 Λ.χ. στήλη στη Θεσσαλονίκη, Αρχαιολογικό Μουσείο 11205: Lagogianni-Georgakarakos 1998, 77, αρ. 83, πίν. 39.

24 Υ.: 0,77 μ. Για τον ολόσωμο τύπο της ιματιοφόρου μορφής με αυτό το μοτίβο χεριού, βλ. μία ανδρική μορφή σε χαμένη σήμερα αττική στήλη: Von Moock 1998, 190, αρ. 551, πίν. 67d.

25 Για παραδείγματα, βλ. Kockel 1993, λ.χ. πίν. 40-43, 48.

26 Υ.: 1,20 μ. Από Ερέτρια Φαρσάλων. Τζιαφάλιας 1988, 282. Fraser και Matthews 2000, λ. Νικόλοχος, 307, αρ. 2, λ. Ἀρίστων, 64, αρ. 259 (1ος αι .π.Χ. – 1ος αι. μ.Χ.). Leventi 2014, 73 σημ. 19, εικ. 4.

27 Στήλες του Επεράστου και του Φιλήτου: Von Moock 1998, 173, αρ. 466, πίν. 59d και 112, αρ. 151, πίν. 23a-b (νερώνεια περίοδος), αντίστοιχα. Πρβλ. Rügler 1989, ιδίως 228 και πίν. 38, ο οποίος χρονολόγησε τη στήλη του Φιλήτου στην περίοδο του Τιβερίου ή του Κλαυδίου.

βόστρυχοι της κόμης πλαισιώνουν τον λαιμό του Αρίστωνος και πέφτουν στην πλάτη. Αυτό το σπάνιο χαρακτηριστικό απαντά και στη θεσσαλική στήλη με την προτομή του νέου Παραμόνου από τη Μαγνησία, στο Βόλο (Αρχαιολογικό Μουσείο Λ 395), καθώς και σε μερικές αττικές στήλες των αυτοκρατορικών χρόνων[28]. Αυτοί οι ελεύθεροι βόστρυχοι υποδηλώνουν πιθανότατα τη μύηση στα μυστήρια της Ίσιδος και είναι δυνατόν να εκληφθούν ως αναγνωριστικά μιας κοινωνικής ομάδας[29]. Η χρονολόγηση της στήλης του Αρίστωνος στα πρώιμα αυτοκρατορικά χρόνια ενισχύεται και από την κλητική πτώση του ονόματός του στη συνοδευτική επιγραφή, που χαρακτηρίζει αυτήν ακριβώς την περίοδο στη Θεσσαλία[30]. Στον κορμό της στήλης κάτω από την προτομή παριστάνεται ένα αετωματικό ανάγλυφο με τρεις μορφές, μία απομονωμένη γυναίκα στα αριστερά, και δεξιά ένα χλαμυδοφόρο νέο σε δεξίωση με μία ακόμη γυναικεία μορφή. Είναι πολύ πιθανόν ο νέος άνδρας να ταυτίζεται επίσης με τον νεκρό Αρίστωνα, που απεικονίζεται πάλι με χλαμύδα στην προτομή του ψηλότερα στη στήλη, σε σκηνή συνάντησης με κάποια συγγενή του. Παρόλο που το μοτίβο της δεξίωσης είναι κοινότοπο στα κλασικά και ρωμαϊκά επιτύμβια ανάγλυφα (dextrarum junctio, η διαπίστωση ότι στο επιτύμβιο μνημείο του ο νεκρός Αρίστων απεικονίζεται και μια δεύτερη φορά μέσα σε ένα ανάγλυφο με επιτύμβια εικονογραφία, αλλά με αετωματικό αρχιτεκτονικό πλαίσιο που γνωρίζουμε κυρίως από θεσσαλικά αναθηματικά ανάγλυφα[31], παραπέμπει διακριτικά σε ένα είδος αφηρωισμού του.

Μία άλλη στήλη της ίδιας περιόδου είναι η αψιδωτή στήλη του Επικτήτου, γιου της Επικτήσεως (Λάρισα, Αρχαιολογικό Μουσείο 72/61, εικ. 8)[32]. Ο νέος Επίκτητος απεικονίζεται με χιτώνα και ιμάτιο φορεμένο διαγώνια. Τα μαλλιά του είναι κτενισμένα προς το πρόσωπό του και διαμορφώνονται με μακριούς καμπύλους βοστρύχους, ένα τύπο κόμμωσης που απαντά στα νεανικά πορτρέτα του αυτοκράτορα Νέρωνος (54-68 μ.Χ.), ενώ τα φυσιογνωμικά του χαρακτηριστικά δείχνουν επίδραση από τα πορτρέτα του Καλιγούλα (37-41 μ.Χ.)[33]. Η χρονολόγηση του αναγλύφου στους χρόνους αυτών των αυτοκρατόρων επιβεβαιώνεται από την τεχνοτροπική ομοιότητα της μορφής τού Επικτήτου με νέους σε αττικά επιτύμβια ανάγλυφα της ιουλιοκλαυδιανής περιόδου, όπως ο Αμεινίας στον κιονίσκο του στο Μουσείο Κεραμεικού Ρ 648 (Ι 156), ή ο Επέραστος στη στήλη του στο Λούβρο Ma 4281, που προαναφέραμε[34]. Η χρήση της κλητικής προσφώνησης στην επιτύμβια επιγραφή του Επικτήτου συνάδει επίσης με την προτεινόμενη χρονολόγηση του αναγλύφου του.

Πολύ δύσκολο είναι να χρονολογηθούν επιτύμβια ανάγλυφα στα οποία η μορφή είναι πολύ

---

28 Στήλη του Παραμόνου: Λεβέντη 2012, 256-257 και σημ. 25, εικ. 4. Πρβλ. τις ιουλιοκλαυδιανές στήλες του αγοριού Διοδότου στο Μουσείο Κεραμεικού. Ρ 194 (Ι 141), και του νέου, Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο Θ 243: Von Moock 1998, 108, αρ. 122, πίν. 13b-d, και 158, αρ. 390, πίν. 53b-d, αντίστοιχα.

29 Βλ. Hallett 1998, 80-84, αρ. 4 και σημ. 52, εικ. 20-24.

30 Βλ. παραπάνω σημ. 13. Περαιτέρω, στη στήλη την οποία σύμφωνα με την επιγραφή έστησε ο πατέρας του Αρίστωνος, Νικόλοχος, ο νεκρός νέος προσφωνείται με την έκφραση *χρηστὲ χαῖρε,* τυποποιημένη προσφώνηση γνωστή όχι μόνον στη Θεσσαλία, αλλά και στη Μακεδονία και αλλού στον ελληνικό χώρο. Βλ. Helly 1973, σποράδην. Ριζάκης και Τουράτσογλου 2000, 247 και σημ. 28. Πρβλ. παρόμοια έκφραση και στη στήλη της Δημοφίλας παραπάνω.

31 Βλ. λ.χ. ένα αναθηματικό ανάγλυφο του ύστερου 4ου αι. π.Χ. με τη δηλιακή τριάδα στους Γόννους, Αρχαιολογική Συλλογή 51: Von Graeve 1979, 145, 146, 150, 152-53, πίν. 3.1. Λεβέντη 2009, 302 και σημ. 47, εικ. 10. Γενικά για την ελεύθερη αετωματική επίστεψη περισσότερο σε θεσσαλικά αναθηματικά και όχι τόσο σε επιτύμβια ανάγλυφα, Helly 1973, αρ. 158, 169, 174, 178, 181, 191, 195.

32 Υ.: 0,64 μ. Από την πόλη Χυρετίαι (σημερινό Δομένικο). *SEG* XXIX, αρ. 512. Γαλλῆς 1973-74, 583, πίν. 393ε. Fraser και Matthews 2000, λ. Ἐπίκτητος 138, αρ. 24, λ. Ἐπίκτησις, 138, αρ. 13. Leventi 2014, 73 σημ. 24.

33 Πρβλ. τα πορτρέτα του Καλιγούλα από την Aesis στην Iesi (Umbria), Palazzo della Signoria και από τη Luna, στη Genoa-Pegli Αρχαιολογικό Μουσείο 614: Rose 1997, 81, αρ. 1.3, πίν. 57 και 94, αρ. 20.1, πίν. 84, αντίστοιχα. Για τον Νέρωνα βλ. το παιδικό πορτρέτο του από τη βασιλική της Velleia στην Parma, Museo Nazionale di Antichità 826, περιόδου Κλαυδίου: Rose 1997, 121-122, αρ. 50.13, πίν. 151.

34 Von Moock 1998, 110, αρ. 140, πίν. 19b-d (β 'μισό του 1ου αι. μ.Χ.), και παραπάνω σημ. 25, αντίστοιχα.

φθαρμένη ή δεν συνοδεύονται από επιγραφή. Τέτοια παραδείγματα έχουμε στη Λάρισα (Αρχαιολογικό Μουσείο 72/62, εικ. 9), η οποία αρχικά ήταν μία αψιδωτή ανθεμωτή ελληνιστική στήλη που επαναχρησιμοποιήθηκε στους αυτοκρατορικούς χρόνους. Κάτω από την προτομή του νέου, λαξευμένη σε αψιδωτή κόγχη, απεικονίζεται ήρωας ιππέας σε καλπασμό προς τα δεξιά, προφανώς εικονογραφικός χαρακτηρισμός της ηρωικής ποιότητας του πρόσφατα νεκρού[35]. Παρόμοια τυπολογικά προτομή εμφανίζεται στην αποσπασματική αψιδωτή στήλη ενός άλλου νέου (Λάρισα, Αρχαιολογικό Μουσείο 837, εικ. 10)[36]. Και οι δύο αυτές μορφές παρουσιάζουν χρήση τρυπανιού για τη διάκριση του περιγράμματος του στήθους από αυτό των χεριών, στοιχείο που υποδηλώνει χρονολόγηση στον προχωρημένο 2ο αι. μ.Χ., με επιφύλαξη.

Ακριβέστερα, αντίθετα, μπορεί να χρονολογηθεί μία άλλη στήλη, το ορθογώνιο επιτύμβιο ανάγλυφο ενός νέου, έργο ιδιαίτερης ποιότητας (Λάρισα, Αρχαιολογικό Μουσείο 93/52, εικ. 11)[37], η οποία φέρει επιγραφή σε δύο διαφορετικά μέρη του αρχιτεκτονικού πλαισίου. Η συνήθης επιτύμβια επιγραφή με την προσφώνηση του χαρακτηρισμού του νεκρού ως ήρωα έχει χαραχθεί στο κατώτερο πλαίσιο της παράστασης, πάνω από το έμβολο που στήριζε τη στήλη σε βάση πάνω από τον τάφο. Η δεύτερη επιγραφή, σήμερα αποσπασματική και δυσανάγνωστη, βρίσκεται στο ανώτερο πλαίσιο, και αποκαλύπτει την ηλικία του νεκρού, 19 ετών[38]. Ο νέος απεικονίζεται σε πλήρη προτομή με χιτώνα (tunica) και τήβεννο, ενδυμασία που εμφανίζεται εδώ κατ' εξαίρεση στην ομάδα των θεσσαλικών επιτυμβίων στηλών της Ρωμαιοκρατίας, ίσως σε σχέση με την πρόσφατη επιβολή (σε σχέση με τη χρονολόγηση της στήλης που θα δούμε αμέσως παρακάτω) της Constitutio Antoniniana (212 μ.Χ.). Τα μαλλιά του κτενισμένα προς τα εμπρός καλύπτουν το μεγαλύτερο μέρος του μετώπου με δρεπανοειδείς βοστρύχους που κατευθύνονται σε δύο αντίθετες κατευθύνσεις προς τα αυτιά, καθώς χωρίζονται στη μέση πάνω από το μέτωπο. Φέρει επίσης χαμηλό γένειο που καλύπτει τις δύο παρειές κατεβαίνοντας χαμηλά προς το πηγούνι. Το μέτωπο οριοθετείται από την ευθεία παρυφή της κόμης και σχηματίζει μία γωνιώδη μετάβαση στο κάτω όριό του, όπου διαμορφώνονται και τα οφρυικά τόξα. Τα μάτια φέρουν εγχάραξη. Αυτά τα στοιχεία και ιδίως η κόμμωση και η μορφή του γενείου υποδεικνύουν χρονολόγηση της στήλης στα χρόνια των Σεβήρων, και πιθανότερα στην περίοδο του Καρακάλλα (211-217 μ.Χ.). Ο τύπος του γενείου εμφανίζεται σε νεανικά πορτρέτα του αυτοκράτορα, ενώ η απότομη και προεξέχουσα γραμμή του μετώπου και των οφρυικών τόξων και η ευθεία παρυφή της κόμης πάνω από το μέτωπο χαρακτηρίζουν τα πορτρέτα του Καρακάλλα στα ώριμα χρόνια του[39]. Ειδικότερα, μάλιστα, η διάταξη της κόμης μαρτυρεί επίδραση και από τα πορτρέτα του Γέτα (211-212 μ.Χ.)[40]. Ο τύπος του γενείου που καλύπτει σε χαμηλό ανάγλυφο τις παρειές εμφανίζεται ήδη σε αντωνίνεια επιτύμβια ανάγλυφα από τη Μακεδονία, όπως αυτό στο Μητροπολιτικό Μουσείο Τέχνης στη Νέα Υόρκη (18.145.47), και σε σαρκοφάγο στη Θεσσαλονίκη (Αρχαιολογικό Μουσείο 1942)[41], και συνεχίζεται ως την περίοδο

35 Υ.: 1,275 μ. Για τη διπλή εμφάνιση του νεκρού σε προτομή ή ολόσωμη μορφή και ως ήρωα ιππέα στην ίδια στήλη στα μακεδονικά ανάγλυφα του 2ου και 3ου αι. μ.Χ., βλ. Alexandrescu-Vianu 1975, 184.

36 Υ.: 0,54 μ.

37 Υ.: 0,76 μ. Από Γυρτώνη. Τζιαφάλιας 1993, 259, αρ. 67. Leventi 2014, 73-74 σημ. 27, εικ. 5.

38 Για τη συνήθεια αναγραφής της ηλικίας του θανόντος σε μακεδονικές στήλες, Ριζάκης και Τουράτσογλου 2000, 260-261.

39 Για ένα νεανικό πορτρέτο του Καρακάλλα, βλ. Tunis, Museo Bardo, C 1347: Wiggers και Wegner 1971, 90, πίν. 7a-b, 8d (περ. 209 μ.Χ.) και για ένα ώριμο πορτρέτο του, στη Ρώμη, Palazzo dei Conservatori, Museo Nuovo 2310 (μετά το 214 μ.Χ.): Wiggers και Wegner 1971, 80, πίν. 15a-b. Fittschen και Zanker 1994, 105-108, αρ. 91, πίν. 110-12.

40 Βλ. το πορτρέτο του Γέτα στο Μόναχο, Γλυπτοθήκη F 352: Wiggers και Wegner 1971, 108, πίν. 25a-b (202-204 μ.Χ.).

41 Στήλη Νέας Υόρκης, Kockel 1993, 208, αρ. N 4, πίν. 121c. Για τη σαρκοφάγο, Lagogianni-Georgakarakos 1998, 72, αρ. 76, πίν. 35-6 (γ' τέταρτο 2ου αι. μ.Χ.).

του Αλεξάνδρου Σεβήρου στην τρίτη δεκαετία του 3ου αι. μ.Χ., όπως δείχνει ένα παράδειγμα στο Μουσείο Θεσσαλονίκης επίσης[42].

Η αποσπασματική υψηλή ορθογώνια στήλη στη Λάρισα (Αρχαιολογικό Μουσείο 2011/2) στήθηκε από τη Λύκαν για τον σύζυγό της Σωτάν ή Σωσίαν, απελεύθερο του (Ε)ισαγόρου (εικ. 12)[43]. Ο Σωτάς προσφωνείται εδώ ως ήρωας κατά τον συνήθη τύπο. Ο κύριος του (Ε)ισαγόρας είναι γνωστός από άλλες επιγραφικές μαρτυρίες στη Λάρισα ως στρατηγός του Κοινού των Θεσσαλών στον 2ο αι. μ.Χ.[44] Το ανώτερο τμήμα της στήλης με τις ανάγλυφες προτομές του ζεύγους συνοδεύεται από ένα ορθογώνιο πεδίο χαμηλότερα στον κορμό της στήλης, όπου έχει αποδοθεί ο ήρωας ιππέας, και εδώ μια αναφορά στην ηρωική υπόσταση του νεκρού Σωτά/Σωσίου[45]. Τα πρόσωπα των μορφών είναι αποκρουσμένα, αλλά η μορφή των γραμμάτων και η τεχνοτροπία του ενδύματος παραπέμπουν ειδικότερα για τη διακόσμηση της στήλης στην τραϊάνεια ή αδριάνεια περίοδο. Ο τύπος των γραμμάτων είναι συγγενής προς τη στήλη της Αρτεμούς που συζητήσαμε παραπάνω, ενώ η απόδοση του ενδύματος πλησιάζει σε αυτήν που συναντάμε σε επιτύμβιο ανάγλυφο της τραϊάνειας περιόδου στη Βέροια (Αρχαιολογικό Μουσείο 129)[46].

Άλλες θεσσαλικές διπρόσωπες στήλες ανήκουν στον 3ο αι. μ.Χ. Το επιτύμβιο ανάγλυφο το οποίο ο Παράμονος Ι και η σύζυγός του Λυκομάχα έστησαν για τους δύο γιους τους Παράμονον ΙΙ και Δίκαιον, που προσφωνούνται κατά τα γνωστά ως ήρωες, είναι μία υψηλή ορθογώνια ανεστραμμένη επιτύμβια στήλη των ελληνιστικών χρόνων που διατηρεί και την πρωιμότερη επιγραφή[47]. Στη δεύτερη χρήση της η στήλη αυτή (Λάρισα, Αρχαιολογικό Μουσείο 309, εικ. 13), απεικονίζει τις προτομές των δύο νέων με κοντή κόμη και ακάλυπτα αυτιά, αλλά τα πρόσωπα είναι πολύ φθαρμένα. Ένα κυρτό μαχαίρι, αμπελουργικό εργαλείο (falx vinaria) που υποδηλώνει το επάγγελμα των νεκρών, έχει αποδοθεί σε χαμηλό ανάγλυφο στο πεδίο ανάμεσα στα δύο κεφάλια[48]. Τα ενδύματα των δύο νέων αποδίδονται σχηματικά και η κοντή κόμη που αφήνει να διαφαίνεται το περίγραμμα του κρανίου έχει παράλληλα σε μακεδονικές στήλες του 3ου αι. μ.Χ.[49], αλλά και στο επιτύμβιο ανάγλυφο του Ζωσά (Λάρισα, Αρχαιολογικό Μουσείο 130), από την ίδια περίοδο[50].

Ιδιαίτερα συνηγορεί για τη χρονολόγηση στον 3ο αι. μ.Χ. η εκτεταμένη χρήση τρυπανιού στην απόδοση των ενδυμάτων σε μια άλλη αψιδωτή στήλη επίσης δύο αδελφών στη Λάρισα (Αρχαιολογικό Μουσείο 418, εικ. 14). Οι ανάγλυφες προτομές απεικονίζουν τους δύο γιους, Πρειμίωνα ΙΙ και Ελευθερίωνα της Μουσικής, η οποία έστησε αυτή τη στήλη στη μνήμη τους, καθώς και στη μνήμη του συζύγου της Πρειμίωνος Ι. Και τα τρία αυτά πρόσωπα προσφω-

---

42 Πρόκειται για ανδρική προτομή στην οικογενειακή στήλη του Κοπρύλλου, Θεσσαλονίκη, Αρχ. Μουσείο 1523, στο Δεσπίνης κ.ά. 1997, 155-156, αρ. 126, εικ. 328 (Ε. Βουτυράς).

43 Υ.: 1, 48 μ. Leventi 2014, 74 σημ. 34.

44 Για τον (Ε)ισαγόρα, στρατηγό της περιόδου του Αδριανού ή των πρώιμων αντωνίνειων χρόνων, Γουναροπούλου 1987, 256, ενώ ο πατέρας του επίσης (Ε)ισαγόρας (ύστερος 1ος αι. μ.Χ.) ήταν ίσως εναλλακτικά ο κύριος του Σωτά.

45 Αυτή η στήλη είναι παλαιότερη και ξαναχρησιμοποιήθηκε στα αυτοκρατορικά χρόνια αφού αναστράφηκε, έτσι ώστε το αρχικά φέρον ίσως γραπτή διακόσμηση ανώτερο ορθογώνιο πλαίσιο, βρέθηκε στη δεύτερη χρήση στο κάτω μέρος της.

46 Lagogianni-Georgakarakos 1998, 36-37, αρ. 23, πίν. 7-8.

47 Υ.: 1,425 μ. Από την Ελάτεια (Μικρό Κεσερλί). Λυκο(μ)ά(χ)α: αποκατάσταση από τον B. Helly (Archives Thessaliennes de Lyon αρ. GHW 1439), σε αντικατάσταση του Λύκολλα (Luculla) που συμπλήρωσε ο Αρβανιτόπουλος (Arvanitopoulos 1911, 131-132, αρ. 34-34a). Πρβλ. Woodward 1910, 157, αρ. 10. Fraser και Matthews 2000, λ. Λύκολλα, 263, αρ. 1 (λάθος προέλευση), λ. Παράμονος Ι και ΙΙ, 334, αρ. 186-187, λ. Δίκαιος, 115, αρ. 16, λ. Σωσιγένης, 393, αρ. 17 και λ. Δημοτέλης, 123, αρ. 1 (3ος αι. π.Χ.). Leventi 2014, 74 σημ. 36, εικ. 6.

48 Πρβλ. Βλαχογιάννη 2012, 402-404, εικ. 1 (στήλη Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο 6956) ιδίως 403 σημ. 11-21, 23 με αναφορά και άλλων παραδειγμάτων.

49 Βλ. Lagogianni-Georgakarakos 1998, 81, αρ. 90, πίν. 40 (Θεσσαλονίκη, Αρχαιολογικό Μουσείο Ρ 60) και 82, αρ. 92, πίν. 41 (Θεσσαλονίκη, Αρχαιολογικό Μουσείο 2519), από τα μέσα του 3ου αι. μ.Χ.

50 Λεβέντη 2012, 260 και σημ. 43, εικ. 10.

νούνται ως ήρωες. Η στήλη είναι αποσπασματική και διατηρεί τα δύο κεφάλια των νέων από τον λαιμό και κάτω. Το ανώτερο τμήμα της στήλης με τα κεφάλια είναι χαμένο, αλλά η στήλη απεικονίζεται ολόκληρη σε παλαιότερη αδημοσίευτη φωτογραφία. Τα κεφάλια των δύο νέων στην απεικόνιση αυτή έχουν ανάλογη μορφή με εκείνα του ζεύγους νέων στην προηγούμενη στήλη, στοιχείο που επίσης μας οδηγεί σε χρονολόγηση στην ίδια περίοδο, όπως και οι παλαιογραφικές ενδείξεις[51].

Οι υστερότερες στήλες της ομάδας των θεσσαλικών επιτύμβιων στηλών με προτομές αντιπροσωπεύονται από δύο ογκώδεις και υψηλές ορθογώνιες στήλες με αδρή και σχηματοποιημένη επεξεργασία των ανάγλυφων μορφών που μας ανάγει στον 3ο αι. μ.Χ. Η πρώτη (Λάρισα, Αρχαιολογικό Μουσείο 2011/1) δεν φέρει επιγραφή (εικ. 15)[52]. Στο ανώτερο τμήμα απεικονίζεται ο γνωστός ήρωας ιππέας προς τα δεξιά μαζί με ιπποκόμο, που εικονογραφεί τον αντίστοιχο χαρακτηρισμό του νεκρού. Μία προτομή πάνω από τον ίππο ίσως παριστάνει τον ίδιο ή άλλο νεκρό τιμώμενο στη στήλη. Πρόκειται εδώ για μία ανδρική προτομή, όπως προκύπτει από τα μοτίβα των ενδύματος που αποδίδονται με γωνιώδη περιγράμματα. Τα ίδια σχηματικά μοτίβα απαντούν στη μεσαία ανδρική από τις τρείς προτομές που παριστάνονται χαμηλότερα, οι άλλες δύο είναι γυναικείες προτομές με καλύπτρα. Η στήλη φέρει αετωματική επίστεψη με κεντρικό ανάγλυφο ρόδακα. Δώδεκα ανάλογοι ρόδακες αποδίδονται στο πεδίο της στήλης, ανάμεσα στις μορφές[53]. Πολύ κοντά στην τεχνοτροπία της στήλης αυτής βρίσκεται μακεδονική στήλη στη Φλώρινα (Αρχ. Μουσείο 14), που χρονολογείται στα μέσα του 3ου αι. μ.Χ.[54]. Επίσης, η κόμμωση των δύο γυναικείων μορφών με τα μαλλιά χωρισμένα στη μέση πάνω από το μέτωπο και κατερχόμενα σε ενιαία μάζα σκεπάζοντας τα αυτιά μέχρι τη βάση του λαιμού παραπέμπουν στις περισσότερο περίτεχνες βέβαια κομμώσεις της Ιουλίας Δόμνας[55].

Η επόμενη στήλη (Λάρισα, Αρχαιολογικό Μουσείο 385, εικ. 16), είναι αποσπασματική στο επάνω μέρος της, όπου όμως διατηρεί την εξιδανικευμένη παράσταση του νεκρού στον γνωστό τύπο του ήρωα ιππέα σε καλπασμό προς τα δεξιά. Στο κάτω μέρος της στήλης αποδίδονται δύο γυναικείες προτομές πολύ σχηματοποιημένες και με καλύπτρα που σχηματίζει το ιμάτιο που φέρουν πάνω από χιτώνα. Οι πτυχές αποδίδονται γραμμικές και συμμετρικές σε πυκνή διάταξη στις δύο πλευρές του κορμού. Η σχηματοποίηση της πτυχολογίας, αλλά και ο τύπος του προσώπου και της κόμης που μαζεύεται πίσω από τα αυτιά, βρίσκουν πλησιέστερο παράλληλο σε γυναικείο εικονιστικό άγαλμα στον τύπο της Μεγάλης Ηρακλειώτισσας των πρώιμων σεβήρειων χρόνων στη Deva της Ρουμανίας (Αρχαιολογικό Μουσείο 2190)[56]. Σύμφωνα με την επιτύμβια επιγραφή η μεγάλη αυτή στήλη στήθηκε από μία γυναίκα, την Ορεστείνην για τον νεκρό σύζυγό της Πραξέαν, και στα έξοδα συνέβαλαν οι δύο αδελφοί του Πάρδαλος και Αλεξύς. Ωστόσο διασώζονται μόνον δύο γυναικείες μορφές. Οι παλαιογραφικές ενδείξεις μας οδηγούν επίσης στον 3ο αι. μ.Χ.[57].

---

51 Υ.: 0,65 μ. Από Λάρισα. *IG* IX 2, 913. Fraser και Matthews 2000, λ. Μουσική, 294, αρ. 1, λ. Πριμίων, 362, αρ. 3-4, λ. Ἐλευθερίων, 131, αρ. 2 (3ος αι. μ.Χ.). Για τη στήλη με το χαμένο σήμερα ανώτερο τμήμα της που διατηρεί τις κεφαλές των δύο νέων, βλ. τη φωτογραφία Archives Thessaliennes de Lyon, αρ. GHW 1594. Leventi 2014, 75 σημ. 40.

52 Υ.: 1,405 μ. Γαλλῆς 1972, 417, πίν. 347δ (3ος - 4ος αι. μ.Χ.). Leventi 2014, 75 σημ. 41, εικ. 7.

53 Παρόμοιοι ρόδακες απαντούν σε άλλη θεσσαλική υστερορρωμαϊκή στήλη παρόμοιας ποιότητας από τις Φερές με πολύστιχη επιγραφή, η οποία μάλιστα παρουσιάζει τεχνοτροπική ομοιότητα με τη στήλη που θα συζητήσουμε στη συνέχεια, Λάρισα, Αρχ. Μουσείο 385: Γιαννόπουλος 1932, 27-29, αρ. 13, εικ. 5. Γαλλῆς 1972, 417 σημ. 14.

54 Lagogianni-Georgakarakos 1998, 31-32, αρ. 13, πίν. 4.

55 Βλ. Wessel 1946-47, 62-63, εικ. Ι. Επίσης πρβλ. γυναικεία κεφαλή κοντά στην εικονογραφία της Ιουλίας Δόμνας Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο 485: Ντάτσουλη-Σταυρίδη 1985, 72-73, πίν. 93-94.

56 Από τη Sarmizegetusa στη Δακία: Trimble 2011, 288, 413-414, αρ. 105, εικ. 6.12-6.13.

57 Υ.: 1,42 μ. Από Πλατύκαμπο (Topuslar). *IG* IX 2, 1031. Fraser και Matthews 2000, λ. Ὀρεστείνη, 328, αρ. 1, λ. Πραξέας, 360, αρ. 5, λ. Πάρδαλος, 335, αρ. 1, λ. Ἀλεξῦς, 24, αρ. 1 (2ος - 3ος αι. μ.Χ.).

Η παραπάνω ανάλυση καταδείχνει ότι μπορούμε να χρονολογήσουμε τα ρωμαϊκά επιτύμβια ανάγλυφα από τη Θεσσαλία ευκολότερα με ένα συνδυασμό κριτήριων, επιγραφικών, εικονογραφικών και τεχνοτροπικών, όταν αυτά τα στοιχεία υφίστανται. Η ισχύς των τεχνοτροπικών και εικονογραφικών κριτηρίων εξασφαλίζεται από τη διαπίστωση κοινών χαρακτηριστικών τόσο στις αττικές στήλες με ολόσωμες μορφές από τη νοτιότερη Ελλάδα, όσο και με τις μακεδονικές στήλες με προτομές από τη βόρεια Ελλάδα. Συνεπώς σε συνδυασμό με τα επιτύμβια ανάγλυφα της Θεσσαλίας στην κεντρική Ελλάδα, η παραγωγή αυτών των τριών γεωγραφικών περιοχών τεκμηριώνει την ανάπτυξη μιας κοινής σε γενικές γραμμές παράδοσης στα επιτάφια μνημεία των ρωμαϊκών αυτοκρατορικών ιδίως χρόνων από την ηπειρωτική Ελλάδα. Ένα κυρίαρχο κοινό κριτήριο χρονολόγησης αυτών των μνημείων αναδεικνύεται η υιοθέτηση από τις ανάγλυφες μορφές, γυναικείες και ανδρικές, της αυτοκρατορικής μόδας στις κομμώσεις. Παράλληλα, η σύγκριση των τύπων των επιγραφών και των γραμμάτων, της τυπολογίας των μορφών και των τεχνοτροπικών και εικονογραφικών χαρακτηριστικών των ανάγλυφων προτομών μέσα στην ομάδα των θεσσαλικών στηλών της Ρωμαιοκρατίας συνιστά ένα πολύπτυχο εσωτερικών κριτηρίων για τη χρονολόγησή τους, το οποίο επιπλέον συμβάλλει στο να διαγράψουμε την εξέλιξη αυτής της ιδιαίτερης γλυπτικής παραγωγής από τον ύστερο 1ο αι. π.Χ. ως τον 3ο αι. μ.Χ. που φθίνει[58].

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Αβαγιανού, Α.Α. 2002. «Ἑρμῆι Χθονίωι: Θρησκεία και άνθρωπος στη Θεσσαλία.» Στο *Λατρείες στην 'περιφέρεια' του ελληνικού κόσμου,* επιμ. Α.Α. Αβαγιανού, 65-111. Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών.

Alexandrescu-Vianu, M. 1975. «Les stèles funéraires de la Macédoine romaine.» *Dacia NS* 19:183-200.

Αλλαμανή-Σουρή, Β. 2012. «Γυναικεία προτομή του Βεροιαίου γλύπτη Ευάνδρου από τη Λάρισα της Θεσσαλίας.» Στο *Θρεπτήρια. Μελέτες για την Αρχαία Μακεδονία,* επιμ. Μ. Τιβέριος, Π. Νίγδελης, και και Π. Αδάμ-Βελένη, 102-127. Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Α.Π.Θ.

Arvanitopoulos, A.S. 1911. «Inscriptions inédites de Thessalie.» *RPhil* 35:123-139.

Avramidou, A. 2006. «Attic Vases in Etruria: Another View of the Divine Banquet Cup by the Codrus Painter.» *AJA* 110:565-579.

Bartman, E. 2001. «Hair and the Artifice of Roman Female Adornment.» *AJA* 105:1-25.

Biesantz, H. 1959. «Griechisch-römische Altertümer in Larissa und Umgebung.» *AA*:74-107.

Βλαχογιάννη, Ε. 2012. «Δύο επιτύμβιες στήλες ρωμαϊκών χρόνων με παραστάσεις χειρωνακτών από το Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο.» Στο *Δινήεσσα. Τιμητικός τόμος για την Κατερίνα Ρωμιοπούλου*, 401-408. Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης 18. Θεσσαλονίκη: ΥΠΑΙΘΠΑ – Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης.

Γαλλῆς, Κ.Ι. 1972. «Νομὸς Λαρίσης: Τυχαῖα εὑρήματα. Περισυλλογαὶ-Παράδοσις ἀρχαίων.» *ΑΔ* 27 Β2:415-419.

_____. 1973-74. «Κεντρικὴ-Δυτικὴ Θεσσαλία: Τυχαῖα εὑρήματα. Περισυλλογὴ-Παράδοσις ἀρχαίων.» *ΑΔ* 29 Β2:580-584.

Γιαννόπουλος, Ν.Ι. 1932. «Ἐπιγραφαὶ ἐκ Θεσσαλίας. Ἀρχαιολογικὰ Χρονικά.» *AE*:17-29.

Γουναροπούλου, Λ. 1987. «Τέσσερις καινούριες απελευθερωτικές επιγραφές από τον Αχινό Λαμίας.» Στο *ΑΜΗΤΟΣ. Τιμητικός Τόμος για τον καθηγητή Μανόλη Ανδρόνικο*, τόμ. Ι, 251-259. Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.

Deoudi, M. 2010. *Die thrakische Jägerin. Römische Steindenkmäler aus Macedonia und Thracia. Peleus* 51. Mainz – Ruhpolding: Verlag Franz Philipp Rutzen.

Δεσπίνης, Γ., Θ. Στεφανίδου-Τιβερίου, και Ε. Βουτυράς, επιμ. 1997. *Κατάλογος Γλυπτών του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης*. Τόμ. Ι. Θεσσαλονίκη: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.

_____. 2010. *Κατάλογος Γλυπτών του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης*. Τόμ. ΙΙΙ. Θεσσαλονίκη: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.

Duchesne, (L'abbé) L., και M.M. Bayet. 1876. *Mémoire sur une mission au Mont Athos.* Paris: E. Thorin.

58 Για το τέλος της παραγωγής αναθηματικών και επιτυμβίων αναγλύφων στον ύστερο 3ο και αρχόμενο 4ο αι. μ.Χ. βλ. Deoudi 2010, 79-80.

Fittschen, K., και P. Zanker. 1994. *Katalog der Porträts in den Capitolinischen Museen und den anderen kommunalen Sammlungen der Stadt Rom*. Beiträge zur Erschließung hellenistischer und kaiserzeitlicher Skulptur und Architektur 5 (1). Mainz am Rhein: P. von Zabern.

Fraser, P.M., και E. Matthews. 2000. *A Lexicon of Greek Personal Names*. Vol. III, B*, Central Greece: From the Megarid to Thessaly.* Oxford: The British Academy – Clarendon Press.

Hallett, C.H. 1998. «A Group of Portrait Statues from the Civic Center of Aphrodisias.» *AJA* 102:59-89.

Helly, B. 1973. *Gonnoi*. Vol. II, *Les inscriptions*. Amsterdam: A.M. Hakkert.

_____, επιμ. 1979. *La Thessalie. Actes de la Table Ronde, 21-24 Juillet 1975*. *Lyon*. Collection de la Maison de l'Orient Méditerranéen 6, Série Archéologique 5. Lyon: Maison de l'Orient.

_____. 1983. «Les Italiens en Thessalie au IIe et au Ier siècle av. J.C.» Στο *Les 'Bourgeoisies' municipales italiennes aux IIe et Ier siècles av. J.-C. Actes du colloque international de Naples, 7-10 Décembre 1981*, επιμ. M. Cébeillac-Gervasoni, 355-380. Naples – Paris: Centre Jean Bérard – Institut Français de Naples.

Kockel, V. 1993. *Porträtreliefs stadtrömischer Grabbauten. Ein Beitrag zur Geschichte und zum Verständnis des spätrepublikanisch-frühkaiserzeitlichen Privatporträts*. Beiträge zur Erschließung hellenistischer und kaiserzeitlicher Skulptur und Architekur 12. Mainz am Rhein: P. von Zabern.

Lagogianni-Georgakarakos, M. 1998. *Die Grabdenkmäler mit Porträts aus Makedonien*. *CSIR*. Griechenland. Band III, Faszikel I. Athen: Akademie von Athen.

Λεβέντη, Ι. 2009. «Τα γλυπτά αναθήματα από το ιερό στη θέση Σωρός και η συμβολή τους στην ταύτιση της λατρευόμενης θεότητας.» Στο *Αρχαιολογικό Έργο Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας 2 (2006). Πρακτικά Επιστημονικής Συνάντησης, Βόλος 16.3- 19.3.2006*, Ι. *Θεσσαλία*, επιμ. Α. Μαζαράκης Αινάν, 295-308. Βόλος: Εργαστήριο Αρχαιολογίας Πανεπιστημίου Θεσσαλίας – Υπουργείο Πολιτισμού.

_____. 2012. «Επιτύμβια ανάγλυφα από τη Θεσσαλία: Παρατηρήσεις στη γλυπτική της κεντρικής Ελλάδας στα χρόνια της Ρωμαιοκρατίας.» Στο *Κλασική παράδοση και νεωτερικά στοιχεία στην πλαστική της ρωμαϊκής Ελλάδας. Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Θεσσαλονίκη, 7-9 Μαΐου 2009*, επιμ. Θ. Στεφανίδου-Τιβερίου, Π. Καραναστάση, και Δ. Δαμάσκος, 251-263. Θεσσαλονίκη: University Studio Press.

Leventi, I. 2014. «Grave Reliefs from Roman Thessaly.» Στο *Proceedings of the 12th International Colloquium on Roman Provincial Art. International Colloquium Corpus Signorum Imperii Romani. Roman Stone sculpture. The Dating of Stone Monuments and Criteria for Determinating of Chronology*. *Pula, Archaeological Museum of Istria, May 23-28, 2011*, επιμ. I. Koncani Uhač, 70-76. Pula: Arheoloski Mujej Istria.

Μποσνάκης, Δ. 2013. *ΕΝΘΕΤΤΑΛΙΖΕΣΘΑΙ. Τεχνοτροπία και ιδεολογία των Θεσσαλικών επιτύμβιων αναγλύφων του 5ου και 4ου αι. π.Χ*. Μελέτες 2. Αθήνα: Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Θεσσαλικών Σπουδών.

Ντάτσουλη-Σταυρίδη, Α. 1985. *Ρωμαϊκά Πορτραίτα στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο της Αθήνας.* Αθήνα: Τυπογραφία Κ. Μιχαλάς.

Ριζάκης, Α., και Ι. Τουράτσογλου. 1993. «Η τυπολογία των επιτυμβίων μνημείων της Άνω Μακεδονίας.» Στο *Αρχαία Μακεδονία* V,2. *Ανακοινώσεις κατά το Πέμπτο Διεθνές Συμπόσιο, Θεσσαλονίκη, 10-15 Οκτωβρίου 1989. Στη μνήμη του Μανώλη Ανδρόνικου*, 1285-1300. Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου 240. Θεσσαλονίκη: Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου.

_____. 2000. «Mors Macedonica. Ὁ θάνατος στὰ ἐπιτάφια μνημεῖα τῆς Ἄνω Μακεδονίας.» *AE* 139:237-281.

Rose, B.C. 1997. *Dynastic Commemoration and Imperial Portraiture in the Julio-Claudian Period.* Cambridge Studies in Classical Art and Iconography. Cambridge: Cambridge University Press.

Rügler, A. 1989. «Das Grabmal des Philetos. Zu den attischen Grabstelen römischer Zeit.» *AM* 104:219-234.

Στεφανίδου-Τιβερίου, Θ. 2009. «Εντοιχισμένα ταφικά ανάγλυφα στη Θεσσαλονίκη. Πρώτες παρατηρήσεις.» Στο *Κερμάτια Φιλίας. Τιμητικός τόμος για τον Ιωάννη Τουράτσογλου*, 387-403. Αθήνα: Εκδόσεις Σήμα.

Τζιαφάλιας, Α. 1988. «ΙΕ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων: Περισυλλογή – Παράδοση αρχαιοτήτων.» *ΑΔ* 43 Β1:276-284.

_____. 1991. «ΙΕ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων: Περισυλλογή – Παράδοση αρχαιοτήτων.» *ΑΔ* 46 Β1:222-227.

_____. 1993. «ΙΕ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων: Περισυλλογή – Παράδοση αρχαίων.» *ΑΔ* 48Β:253-260.

Trimble, J. 2011. *Women and Visual Replication in Roman Imperial Art and Culture*: *Visual Replication and Urban Elites.* Greek Culture in the Roman World. Cambridge: Cambridge University Press.

Von Graeve, V. 1979. «Thessalische Weihreliefs an die apollinische Trias.» Στο Helly 1979, 143-155.

Von Moock, D.W. 1998. *Die figürlichen Grabstelen Attikas in der Kaiserzeit. Studien zur Verbreitung, Chronologie, Typologie und Ikonographie.* Beiträge zur Erschließung hellenistischer und kaiserzeitlicher Skulptur und Architektur 19. Mainz: P. von Zabern.

Wessel, K. 1946-47. «Römische Frauenfrisuren von der severischen bis zur konstantinischen Zeit.» *AA* 61-62:62-76.

Wiggers, H.B., και M. Wegner. 1971. *Caracalla, Geta, Plautilla. Macrinus bis Balbinus.* Das römische Herrscherbild 3 (1). Berlin: Gebr. Mann.

Wolters, C. 1979. «Recherches sur les stèles funéraires hellénistiques de Thessalie.» Στο Helly 1979, 81-100.

_____. 1994. «Thessalische Grabstelen.» Στο *Η Θεσσαλία. Δεκαπέντε χρόνια αρχαιολογικής έρευνας, 1975-1990. Αποτελέσματα και Προοπτικές. Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Λυών, 17-22 Απριλίου 1990*. Τόμ. Β', επιμ. Α. Κυπραίου και Ν. Ζαφειροπούλου, 277-298. Αθήνα: Εκδόσεις Καπόν.

Woodward, A.M. 1910. «Greek Inscriptions from Thessaly.» *AnnLiv* 3:145-160.

Εικ. 1. Στήλη της Δημοφίλας Σωπάτρου. Λάρισα, Αρχαιολογικό Μουσείο αρ. ευρ. 93/48 (φωτ. Ι. Λεβέντη).

Εικ. 2. Στήλη της Ν(ε)ικασιπόλεως. Λάρισα, Αρχαιολογικό Μουσείο αρ. ευρ. 96/2 (φωτ. Ι. Λεβέντη).

Εικ. 3. Στήλη της Αρτεμούς. Λάρισα, Αρχαιολογικό Μουσείο αρ. ευρ. 91/71 (φωτ. Ι. Λεβέντη).

Εικ. 4. Στήλη της Λαφριάδος Βαναύσου. Λάρισα, Αρχαιολογικό Μουσείο αρ. ευρ. 295 (φωτ. Ι. Λεβέντη).

Εικ. 5. Στήλη της Δάφνης. Λάρισα, Αρχαιολογικό Μουσείο αρ. ευρ. 419 (φωτ. Ι. Λεβέντη).

Εικ. 6. Στήλη ιματιοφόρου. Λάρισα, Αρχαιολογικό Μουσείο αρ. ευρ. 65 (φωτ. Ι. Λεβέντη).

Εικ. 7. Στήλη του Αρίστωνος Νικολόχου. Λάρισα, Αρχαιολογικό Μουσείο αρ. ευρ. 88/77 (φωτ. Ι. Λεβέντη).

Εικ. 8. Στήλη του Επικτήτου, γιου της Επικτήσεως. Λάρισα, Αρχαιολογικό Μουσείο αρ. ευρ. 72/61 (φωτ. Ι. Λεβέντη).

Εικ. 9. Στήλη νέου. Λάρισα, Αρχαιολογικό Μουσείο αρ. ευρ. 72/62 (φωτ. Ι. Λεβέντη).

Εικ. 10. Στήλη νέου. Λάρισα, Αρχαιολογικό Μουσείο αρ. ευρ. 837 (φωτ. Ι. Λεβέντη).

Εικ. 11. Στήλη νέου. Λάρισα, Αρχαιολογικό Μουσείο αρ. ευρ. 93/52 (φωτ. Ι. Λεβέντη).

Εικ. 12. Στήλη του Σωτά. Λάρισα, Αρχαιολογικό Μουσείο αρ. ευρ. 2011/2 (φωτ. Ι. Λεβέντη).

Εικ. 13. Στήλη του Παραμόνου ΙΙ και του Δικαίου. Λάρισα, Αρχαιολογικό Μουσείο αρ. ευρ. 309 (φωτ. Ι. Λεβέντη).

Εικ. 14. Στήλη του Πρειμίωνος ΙΙ και του Ελευθερίωνος. Λάρισα, Αρχαιολογικό Μουσείο αρ. ευρ. 418 (φωτ. Ι. Λεβέντη).

Εικ. 15. Στήλη. Λάρισα, Αρχαιολογικό Μουσείο αρ. ευρ. 2011/1 (φωτ. Ι. Λεβέντη).

Εικ. 16. Στήλη του Πραξέου. Λάρισα, Αρχαιολογικό Μουσείο αρ. ευρ. 385 (φωτ. Ι. Λεβέντη).

Ο αποθέτης της λευκής κύλικας των Δελφών[1]

Νικόλαος Πετρόχειλος

SUMMARY: THE DEPOSIT OF THE WHITE GROUND KYLIX AT DELPHI

In this paper the material brought to light during a rescue excavation which took place in the courtyard of the Archaeological Museum of Delphi in 1959 is presented. One of the objects found was the broadly depicted white-ground kylix with Apollo pouring a libation, dated to the early Classical period. Because of the decoration's uniqueness, the pit has been considered to be a priest's grave and that the vessel had been his personal item. Nevertheless, the rest of the objects are dated to a very wide timespan, from the early 5th to the 3rd century B.C. The finds comprise clay masks and figurines, of which the majority exhibit influence from Boeotian workshops (if they are not directly imported from Boeotia), drinking vessels, lamps and pyxides, mainly imported from Corinth, some Athenian lekythoi, an ivory pyxis and many unguentaria. The pit, where the Apollo kylix was found, was not used for the inhumation of a deceased, let alone of a priest, but as a deposit created after the clearing of several graves of the 5th, 4th and 3rd centuries B.C.

Οι ανασκαφές εξωτερικά του περιβόλου του Ιερού του Απόλλωνος, ιδιαίτερα στην περιοχή των νεκροταφείων της πόλης των Δελφών, υπήρξαν μάλλον συγκυριακές και διενεργήθηκαν επ' ευκαιρία της κατασκευής και των διαδοχικών επεκτάσεων του Αρχαιολογικού Μουσείου[2]. Το 1959, κατά την εκτέλεση εργασιών στην αυλή του μουσείου υπό την επίβλεψη της Εφόρου Ιωάννας Κωνσταντίνου εντοπίστηκε λάκκος πλήρης ευρημάτων[3]. Μεταξύ αυτών, ήταν ένα από τα αριστουργήματα της έκθεσης, η περίφημη λευκή κύλικα με τον Απόλλωνα να σπένδει[4]. Το υπόλοιπο υλικό του αποθέτη δεν έγινε γνωστό. Η Κωνσταντίνου στη μελέτη της για τη λευκή κύλικα αναφέρθηκε περιληπτικά στα συνευρήματα, κάνοντας λόγο για αγγεία, πήλινα ειδώλια και προτομές που προέρχονται από διάφορα εργαστήρια της ηπειρωτικής Ελλάδας[5]. Το υλικό καταγράφηκε στον κατάλογο ευρημάτων του Μουσείου Δελφών πιθανότατα κατά τα μέσα της δεκαετίας του 1970. Για τις τρεις προτομές (αρ. 1-3) και την πυξίδα (αρ. 54), η ίδια η Κωνσταντίνου ανέφερε ότι βρέθηκαν στον λάκκο. Για τα υπόλοιπα ευρήματα υπήρξε μόνο ένα λακωνικό σημείωμα της Εφόρου «αὐλή Μουσείου 1959», ένδειξη η οποία οδήγησε τον ανώνυμο αρχαιολόγο που κατέγραψε τα ευρήματα να τα συσχετίσει με τον λάκκο και τη λευκή κύλικα[6]. Εκτός από μεγάλο αριθμό θραυσμάτων ένθρονων και όρθιων γυναικείων και ανδρικών μορφών που χρονολογούνται από τον 5ο έως τον 3ο αι. π.Χ. και λόγω της πολύ κακής κατάστασης διατήρησής τους δεν παρουσιάζονται εδώ, ο αποθέτης περιείχε τα πιο κάτω αντικείμενα:

---

1 Οι ταφικές πρακτικές και τα ζητήματα ερμηνείας απασχόλησαν ιδιαίτερα τον Καθηγητή κ. Γ. Κορρέ. Στον τιμητικό τόμο θεωρώ ότι είναι ταιριαστή μια μικρή συμβολή, με αφορμή τη δημοσίευση παλαιών ευρημάτων στο Μουσείο Δελφών. Ευχαριστίες οφείλονται στην Κα Αθανασία Ψάλτη, Προϊσταμένη της Εφορείας Αρχαιοτήτων Φωκίδος, για όλες τις διευκολύνσεις στις αποθήκες του μουσείου.

2 Συγκέντρωση στοιχείων για τα νεκροταφεία των Δελφών παρά Maaß 1996, 143-146. Jacquemin 1999, 20-21.

3 Κωνσταντίνου 1970, ιδ. 28-29 σημ. 3.

4 ΜΔ 8140. Κωνσταντίνου 1970. Mertens 1972, 184· 1974, 106-107. Wehgartner 1983, 55, 82-3, αρ. 16, πίν. II. École Française d'Athènes 1991, 232, εικ. 7. Boardman 2001, 94, εικ. 127.

5 Κωνσταντίνου 1970, 28-29.

6 Την ανασκαφή μνημονεύει η Κωνσταντίνου (1960, 160).

1. Προτομή γυναικείας μορφής (Μ.Δ. 8895, εικ. 1)[7].

Ύψος 0,41 μ., πλάτος κάτω 0,41 μ.

Συγκολλημένη από πολλά τμήματα και συμπληρωμένη στο κάτω αριστερό άκρο, στον δεξιό ώμο, καθώς και στο δεξιό τμήμα του προσώπου και το πηγούνι. Πηλός καστανός, λεπτόκοκκος, καθαρός. Ολόκληρη η εξωτερική επιφάνεια καλυπτόταν με λευκό επίχρισμα, το οποίο έχει απολεπισθεί σε μεγάλο βαθμό. Στο πίσω μέρος του πόλου οριζόντια απόφυση φέρει δύο διαμπερείς οπές για την εξάρτηση της μορφής.

Η μορφή φορεί χειριδωτό χιτώνα, οι χειρίδες του οποίου φτάνουν έως κάτω από τους αγκώνες, καθώς και πέπλο, ο οποίος σχηματίζει ημικυκλικό άνοιγμα στο στέρνο. Τα μαλλιά διευθετούνται σε κατακόρυφες σειρές λεπτών μηνοειδών βοστρύχων που απολήγουν σε γλωσσοειδή κυματισμό με αετωματική διάταξη πάνω από το χαμηλό μέτωπο, ενώ ο κύριος όγκος, διαμορφωμένος με κυρτές αυλακώσεις σε ανισοπαχείς επιστρώσεις, πέφτει εκατέρωθεν του λαιμού στους ώμους. Τα μάτια είναι αμυγδαλωτά, τα βλέφαρα πλαστικά αποδοσμένα, τα φρύδια ελαφρώς καμπύλα, η μύτη μακριά, το κάτω χείλος περισσότερο εύσαρκο από το άνω. Ο λαιμός είναι στιβαρός, ίσως δυσανάλογα σε σύγκριση προς τα λεπτά χαρακτηριστικά της μορφής. Στην κεφαλή φέρει κυλινδρικό πόλο, ο οποίος εδράζεται σε λεπτή στεφάνη. Τα χέρια είναι λυγισμένα στους αγκώνες και φέρονται μπροστά στο στήθος· με τα ακροδάκτυλα του αριστερού κρατεί σταγονόμορφο άνθος με μικρό βλαστό, ενώ με το δεξί θα κρατούσε αντικείμενο το οποίο μάλλον αποδιδόταν γραπτά.

Χρονολόγηση: 470-450 π.Χ.

2. Προτομή γυναικείας μορφής (Μ.Δ. 8806, εικ. 1).

Ύψος 0,272 μ., πλάτος 0,197 μ.

Συγκολλημένη από πολλά τμήματα. Πηλός καστανοκίτρινος, λεπτόκοκκος, καθαρός. Η εξωτερική επιφάνεια καλύπτεται με λευκό επίχρισμα, το οποίο έχει απολεπιστεί σε αρκετά σημεία. Στο πίσω μέρος της κεφαλής οριζόντια ημικυκλική απόφυση φέρει διαμπερή οπή για την εξάρτηση της μορφής. Επίπεδη. Η πίσω πλευρά είναι αδιαμόρφωτη, ενώ στο ύψος του μετώπου υπάρχει ημικυκλική διάτρητη απόφυση που θα εξυπηρετούσε την ανάρτηση.

Η μορφή φέρει αχειρίδωτο χιτώνα και πέπλο με άνοιγμα σχήματος V στο στέρνο, ενώ ως πλαίσιο της μορφής λειτουργεί το περίβλημα, το οποίο σχηματίζει γωνιώσεις. Η κεφαλή είναι στρογγυλευμένη με εύσαρκες παρειές, οξύληκτο πηγούνι και κλειστά σαρκώδη χείλη· η μύτη είναι γωνιώδης, τα μάτια μικρά, σκιάζονται από τα βαριά άνω βλέφαρα· το μέτωπο είναι χαμηλό και πλαισιώνεται από την πλούσια μάζα των μαλλιών, η οποία αναλύεται σε φλογόσχημους βοστρύχους που κατευθύνονται προς τα πίσω στους κροτάφους και σε επάλληλους κοχλιωτούς πάνω από το μέτωπο. Στην κεφαλή φέρει μηνοειδές και οξυκόρυφο διάδημα. Τα χέρια κάμπτονται κάτω από στήθος, ενώ με τα ακροδάκτυλα κρατεί δυσδιάκριτα αντικείμενα, ίσως αυγό με το αριστερό και άνθος με το δεξί. Γραπτά κοσμήματα ποίκιλλαν το διάκοσμο. Διατηρούνται επίθετα χρώματα, ερυθρή ταινία στην αριστερή χειρίδα, δύο ερυθρά περιδέραια στο λαιμό, στο απόπτυγμα πάνω από τον δεξιό ώμο, στα χείλη, καθώς και στη στεφάνη. Στον αριστερό οφθαλμό η ίριδα αποδίδεται με μαύρη βαφή.

Χρονολόγηση: α' τέταρτο του 4ου αι. π.Χ.

3. Προτομή γυναικείας μορφής (Μ.Δ. 8807, εικ. 1).

Ύψος: 0,267 μ., πλάτος 0,19 μ.

Συγκολλημένη από μικρό αριθμό τμημάτων. Πηλός καστανοκίτρινος, λεπτόκοκκος, καθαρός. Η εξωτερική επιφάνεια καλυπτόταν με λευκό επίχρισμα, το οποίο έχει απολεπιστεί σε μεγάλο βαθμό.

Όπως το προηγούμενο.

Χρονολόγηση: α' τέταρτο του 4ου αι. π.Χ.

4. Γυναικεία προτομή (Μ.Δ. 8838, εικ. 2).

Ύψος 0,167 μ., πλάτος κάτω 0,115 μ.

---

7 Κωνσταντίνου 1960, 160, πίν. 144α.

Συγκολλημένη από πολλά θραύσματα και συμπληρωμένη σε αρκετά σημεία. Πηλός κιτρινωπός-καστανός, ανισομερώς ψημένος. Η επιφάνεια καλυπτόταν με λευκό επίχρισμα, το οποίο έχει απολεπιστεί σε μεγάλο βαθμό.

Το δεξί χέρι κάμπτεται στο μέσο του στέρνου. Το μέτωπο είναι τριγωνικό, τα μάτια αμυγδαλωτά με πλαστικά αποδοσμένα βλέφαρα, ο λαιμός στιβαρός, τα μαλλιά είναι χωρισμένα στη μέση και φέρονται προς τα πλάγια και πίσω. Στην κεφαλή διάδημα.

Χρονολόγηση: α' μισό 4ου αι. π.Χ.

5. Ειδώλιο όρθιας γυναικείας μορφής (Μ.Δ. 8836, εικ. 2).

Ύψος 0,135 μ., πλάτος βάσης 0,035 μ.

Σπασμένο σε μικρό τμήμα της βάσης· μικρές απολεπίσεις στις πτυχές του πέπλου. Πηλός ανοικτός καστανός με μικρά εγκλείσματα. Η επιφάνεια καλυπτόταν με λευκό επίχρισμα, το οποίο έχει σχεδόν πλήρως απολεπιστεί.

Η πίσω όψη είναι πλασμένη από χωριστή επιφάνεια πηλού, αδιαμόρφωτη και κυρτή. Λόγω αποτυχίας στην όπτηση η μορφή παρουσιάζει έντονη κλίση προς τα εμπρός. Αποδίδεται όρθια και μετωπική να πατά σταθερά με το αριστερό πόδι πάνω σε υψηλή, τετράγωνη βάση και να λυγίζει ελαφρά το δεξί. Φορεί πέπλο με απόπτυγμα και ιμάτιο, το οποίο διακρίνεται κυρίως στην αριστερή πλευρά. Το αριστερό χέρι πέφτει άνετα προς τα κάτω, παράλληλα προς το σώμα, ενώ λυγίζει το δεξί κάτω από το στήθος. Το πρόσωπο είναι στρογγυλεμένο, ο λαιμός φαρδύς, το μέτωπο τριγωνικό, πλαισιώνεται από τη μάζα των μαλλιών που χωρίζονται στη μέση. Στην κεφαλή φορεί χαμηλό λοξότμητο πόλο.

Χρονολόγηση: μέσα 5ου αι. π.Χ.

6. Ειδώλιο όρθιας γυναικείας μορφής (Μ.Δ. 8837, εικ. 2).

Ύψος 0,13 μ., πλάτος βάσης 0,045 μ.

Ακέραιο. Πηλός καστανόχρωμος, καθαρός. Η επιφάνεια καλυπτόταν με λευκό επίχρισμα, το οποίο σε μεγάλο βαθμό έχει απολεπιστεί.

Η κύρια όψη είναι πλασμένη με μήτρα, ενώ η πίσω είναι αδρά αποδοσμένη. Η μορφή στέκεται σε δίβαθμη βάση και στηρίζεται με τον αγκώνα του αριστερού χεριού σε κιονίσκο, ο οποίος απολήγει σε ιωνικό κιονόκρανο. Πατά σταθερά με το δεξιό πόδι, ενώ το ελαφρώς λυγισμένο αριστερό μετατοπίζεται στα πλάγια. Αμυδρά διακρινόμενη αυλάκωση στην δεξιά κνήμη ανήκει πιθανότατα στην κατακόρυφη πτυχή χιτώνα. Με το αριστερό χέρι κρατεί επίπεδο αντικείμενο, ατρακτοειδούς σχήματος, ίσως ένα ριπίδιο (flabellum) και με το δεξιό, το οποίο εφάπτεται στην δεξιά πλευρά, δισκοειδές αντικείμενο με κεντρικό έξαρμα, ίσως φιάλη. Το πρόσωπο αποδίδεται συνοπτικά, χωρίς να δηλώνονται τα επιμέρους χαρακτηριστικά, ενώ η μάζα των μαλλιών επιστέφει την κεφαλή.

Χρονολόγηση: τέλη 5ου-αρχές 4ου αι. π.Χ.

7. Τμήμα ειδωλίου όρθιας γυναικείας μορφής (Μ.Δ. 31376, εικ. 3).

Ύψος 0,063 μ., πλάτος 0,024 μ., πάχος 0,022 μ.

Διατηρείται το πίσω μέρος του κορμού από το ύψος της μέσης με τον αριστερό βραχίονα, καθώς και η κεφαλή, η οποία είναι συγκολλημένη. Πηλός ωχροκίτρινος, καθαρός.

Ο λαιμός είναι υψηλός, τα χαρακτηριστικά του προσώπου αποδίδονται συνοπτικά, τα μαλλιά δένονται υψηλά σε κρωβύλλο.

Χρονολόγηση: τέλη 5ου-αρχές 4ου αι. π.Χ.[8]

8. Κεφαλή γυναικείου ειδωλίου (Μ.Δ. 31377, εικ. 3).

Ύψος 0,032 μ., πλάτος 0,28 μ., πάχος 0,026 μ.

Συγκολλημένη από δύο κομμάτια. Πηλός καστανέρυθρος, καθαρός.

Πλαστικά αποδίδονται τα χαρακτηριστικά του προσώπου, τα μαλλιά αποδίδονται με λοξές εγχαράξεις πάνω από το μέτωπο και μαζεύονται σε σάκο.

8 Higgins 1954, 185, αρ. 697, πίν. 91.

Διατηρούνται ίχνη λευκού επιχρίσματος.

Χρονολόγηση: τέλη 5ου-πρώιμος 4ος αι. π.Χ.[9]

9. Κεφαλή γυναικείου ειδωλίου (Μ.Δ. 31379, εικ. 3).

Ύψος 0,040 μ., πλάτος 0,026 μ., πάχος 0,030 μ.

Συγκολλημένο από τρία κομμάτια. Πηλός ωχροκίτρινος, καθαρός. Διατηρούνται ίχνη λευκού επιχρίσματος.

Τα μαλλιά αποδίδονται με εγχαράξεις και καταλήγουν σε κρωβύλλο.

Χρονολόγηση: 4ος αι. π.Χ.[10]

10. Κεφαλή γυναικείου ειδωλίου (Μ.Δ. 31382, εικ. 3).

Ύψος 0,025 μ., πλάτος 0,022 μ., πάχος 0,017 μ.

Συγκολλημένο από δύο τμήματα· η επιφάνεια πολύ φθαρμένη. Πηλός ωχροκάστανος, καθαρός.

Τα μαλλιά φέρονται προς τους κροτάφους και μαζεύονται στην κορυφή. Διατηρούνται ίχνη λευκού επιχρίσματος.

Χρονολόγηση: μέσα 4ου αι. π.Χ.[11]

11. Τμήμα κεφαλής γυναικείας μορφής (Μ.Δ. 31383, εικ. 3).

Ύψος 0,027 μ., πλάτος 0,022 μ., πάχος 0,01 μ.

Διατηρείται το δεξιό ήμισυ της κεφαλής με το κάλυμμα, το οποίο εμπρός έχει οξυκόρυφη απόληξη. Πηλός ερυθρός, καθαρός. Τα χαρακτηριστικά αποδίδονται συνοπτικά και οι οφθαλμοί τοποθετούνται βαθιά μέσα στις κόγχες.

Χρονολόγηση: 4ος αι. π.Χ.

Για το πλάσιμο της μορφής και ιδιαίτερα για τον εγκοιτασμό των οφθαλμών, πρβλ. αρ. 3 και 4.

12. Κεφαλή και τμήμα από τον κορμό γυναικείου ειδωλίου (Μ.Δ. 31381, εικ. 3).

Ύψος 0,052 μ., πλάτος 0,045 μ., πάχος 0,026 μ.

Διατηρούνται η κεφαλή και ο αριστερός ώμος με τον άνω βραχίονα της ίδιας πλευράς. Πηλός ωχροκίτρινος, καθαρός. Ίχνη λευκού επιχρίσματος. Η μορφή που τυλίγεται μέσα στο ιμάτιο ταυτίζεται με χορεύτρια.

Χρονολόγηση: μέσα 4ου αι. π.Χ.[12]

13. Οξυπύθμενος αμφορίσκος (Μ.Δ. 8823, εικ. 4).

Ύψος 0,095 μ., διαμ. χείλους 0,025 μ., διάμ. βάσης 0,012 μ.

Ακέραιος. Πηλός πορτοκαλόχρωμος. Καλύπτεται με μελανό στιλπνό γάνωμα, το οποίο έχει απολεπιστεί σε αρκετά σημεία. Φέρει διακόσμηση με δύο σειρές έντυπων ανθεμίων, οι οποίες χωρίζονται μεταξύ τους με τρεις έντυπες γραμμές.

Χρονολόγηση: τέλος 5ου αι. π.Χ.[13]

14. Κορινθιακό κανούν[14] (Μ.Δ. 8826, εικ. 4).

Ύψος 0,035 μ., διάμ. χείλους 0,06 μ., διάμ. βάσης 0,07 μ.

Σπασμένη η λαβή. Πηλός ωχροκάστανος. Στην κατακόρυφη επιφάνεια φέρει τρεις πλατιές ταινίες, από τις οποίες μία ερυθρή και δύο μελανοκάστανες.

---

9 Higgins 1954, 227, αρ. 854, πίν. 120.
10 Higgins 1954, 191, αρ. 721, πίν. 94.
11 Higgins 1954, 196, αρ. 731, πίν. 96.
12 Higgins 1954, 236, αρ. 881, πίν. 127.
13 Sparkes και Talcott 1970, 156, 317, αρ. 1159, πίν. 39.
14 Για τα κανά, βλ. Callipolitis-Feytmans 1962, 118-119. Schelp 1975. Amyx 1988, 469.

Χρονολόγηση: τέλος 5ου αι. π.Χ.[15]

15. Κορινθιακή πυξίδα (Μ.Δ. 8824, εικ. 4).

Ύψος 0,04 μ., διάμ. 0,065-0,082 μ., ύψος πώματος 0,046 μ., διάμ. 0,077-85 μ.

Ακέραιη. Πηλός πορτοκαλόχρωμος. Το κυλινδρικό σώμα στηρίζεται σε επίπεδη βάση με πλατύ περίγυρο. Το πώμα, επίσης κυλινδρικό, απολήγει άνω σε επίπεδη θόλο με λοξή περίμετρο. Φέρει διακόσμηση στην κατακόρυφη επιφάνεια με ταινίες, μία ερυθρή στο μέσο και τέσσερις μελανές, δύο στενές που πλαισιώνουν την ερυθρή και δύο πλατύτερες στη βάση και στην κορυφή, ενώ στο μέσο της άνω επιφάνειας ανθέμιο και στην περιφέρεια μελανή ταινία και δύο στενές ερυθρές ταινίες.

Χρονολόγηση: τέλη 5ου-αρχές 4ου αι. π.Χ.[16]

16. Κορινθιακή κοτύλη (Μ.Δ. 8809, εικ. 4).

Ύψος 0,092 μ., διάμ. χείλους 0,076 μ., διάμ. βάσης 0,041 μ.

Ακέραιη. Πηλός ωχροκίτρινος, καθαρός. Η κάτω επιφάνεια της βάσης φέρει γραπτή διακόσμηση στιγμής και κύκλου· πάνω από τη βάση πλατιά καστανέρυθρη ταινία· η υπόλοιπη επιφάνεια είναι εδαφόχρωμη.

Χρονολόγηση: μέσα 4ου αι. π.Χ. [17]

17. Κορινθιακός σκύφος (Μ.Δ. 8810, εικ. 4).

Ύψος 0,075 μ., διάμ. χείλους 0,073 μ., διάμ. βάσης 0,035 μ.

Συγκολλημένος· λείπει η βάση και με μικρές αποκρούσεις στο χείλος. Πηλός ωχροκάστανος, καθαρός. Στο εσωτερικό και το εξωτερικό μελανό γάνωμα, το οποίο σε μεγάλο βαθμό έχει απολεπιστεί.

Χρονολόγηση: β' τέταρτο 4ου αι. π.Χ.[18]

18. Κορινθιακό σκυφίδιο (Μ.Δ. 8811, εικ. 4).

Ύψος 0,027 μ., διάμ. χείλους 0,037 μ., διάμ. βάσης 0,021 μ.

Σπασμένη η μία λαβή. Πηλός ωχροκάστανος, καθαρός. Εσωτερικά φέρει καστανή βαφή, ενώ η εξωτερική διακόσμηση έχει πλήρως απολεπιστεί.

Χρονολόγηση: 5ος αι. π.Χ.[19]

19. Κορινθιακός μόνωτος σκύφος (Μ.Δ. 8812, εικ. 5).

Ύψος 0,053 μ., διάμ. χείλους 0,011 μ., διάμ. βάσης 0,057 μ. Πηλός ωχροκάστανος, καθαρός.

Συγκολλημένος. Επί της οριζόντιας επιφάνειας του στομίου διατηρούνται ίχνη μελανής εξίτηλης λαβής.

Χρονολόγηση: α' τέταρτο 5ου αι. π.Χ.[20]

20. Ερυθρόγραπτο ληκύθιο (Μ.Δ. 8821, εικ. 5).

Ύψος 0,098 μ., διαμ. χείλους 0,034 μ., διάμ. βάσης 0,048 μ. Πηλός ερυθρός, καθαρός.

Μικρά σπασίματα στη βάση και στο στόμιο, βαφή απολεπισμένη σε μεγάλο τμήμα της επιφάνειας.

Στην κύρια όψη του σώματος εδαφόχρωμο ανθέμιο το οποίο εδράζεται σε οριζόντια ανισοπαχή ταινία και ορίζεται από τοξωτό πλαίσιο, το οποίο διασπάται στην κορυφή του

15 Risser 2001, 132, αρ. 572, εικ. 25, πίν. 36.

16 Risser 2001, 116, αρ. 489, πίν. 30 (διακόσμηση), 52, αρ. 90, πίν. 7 (σχήμα).

17 Blegen κ.ά. 1964, 155, 122. Schlörb-Vierneisel 1966, 74, αρ. 138, 7-9, πίν. 49, 1. Eliot και Eliot 1968, 365, αρ. 70, πίν. 109. Kovacsovics 1990, 17, τ. 18, 1, πίν. 30, 5· 60, τ. 60, 1, πίν. 45, 4.

18 Thompson 1954, 88, πίν. 20c. Sparkes και Talcott 1970, 260, αρ. 349 (400-375 π.Χ.), αρ. 352, εικ. 4, πίν. 17. Edwards 1975, 66 κ.ε., αρ. 323 (375 π.Χ.). Maaß 1996, 186, αρ. 112.

19 Edwards 1975, 64, αρ. 160, πίν. 11

20 Eliot και Eliot 1968, 355, αρ. 14, πίν. 103. Roebuck 1951, 133, αρ. 16-9, πίν. 48. Kovacsovics 1990, πίν. 29, 7. Maaß 1996, 187, αρ. 115.

από το κεντρικό λογχόσχημο φύλλο του ανθεμίου.

Χρονολόγηση: β' τέταρτο 4ου αι. π.Χ.[21]

21. Ερυθρόγραπτο ληκύθιο (Μ.Δ. 8822, εικ. 5).

Ύψος 0,117 μ., διαμ. χείλους 0,038 μ., διάμ. βάσης 0,051 μ. Πηλός ερυθρός, καθαρός.

Ακέραιο, βαφή απολεπισμένη σε μεγάλο τμήμα της επιφάνειας.

Όμοιο με το προηγούμενο αλλά πιο αμελής η απόδοση του ανθεμίου και ευρύτερο το εδαφόχρωμο πεδίο εντός του οποίου εγγράφεται το ανθέμιο.

22. Πώμα πυξίδας τύπου Α (Μ.Δ. 8825, εικ. 5).

Ύψος 0,057 μ., διάμ. 0,093 μ. Πηλός πορτοκαλέρυθρος, καθαρός

Σπασμένο και συμπληρωμένο στον περίγυρο. Καλύπτεται με στιλπνό μελανό γάνωμα.

Τα τοιχώματα, υψηλά και ελαφρώς κοίλα, διακρίνονται από τη χαμηλή, ασπιδόμορφη θόλο μέσω πλατέως, οριζόντιου περίγυρου. Η περίμετρος της θόλου ορίζεται από αυλάκωση, πάνω στην οποία πατεί ιωνικό κυμάτιο. Στη βάση των τοιχωμάτων ξετυλίγεται περιμετρικά εγχάρακτο φυτικό κόσμημα.

Χρονολόγηση: β' τέταρτο 4ου αι. π.Χ.[22]

23. Φιαλίδιο (Μ.Δ. 8827, εικ. 5).

Ύψος 0,038 μ., διαμ. χείλους 0,075 μ., διάμ. βάσης 0,046 μ. Πηλός καστανόχρωμος.

Ακέραιο. Σώμα βαθύ, εσωτερικά φέρει μελανή βαφή και εξωτερικά ανοικτόχρωμη καστανή.

Χρονολόγηση: β' τέταρτο 4ου αι. π.Χ.[23]

24. Κορινθιακός μόνωτος σκύφος (Μ.Δ. 8813, εικ. 5).

Ύψος 0,043 μ., διάμ. χείλους 0,093 μ., διάμ. βάσης 0,049 μ. Πηλός ωχροκάστανος.

Συγκολλημένη η λαβή. Σώμα βαθύ, εσωτερικά και εξωτερικά καλύπτεται με μελανή κατά τόπους απολεπισμένη.

Χρονολόγηση: γ' τέταρτο 4ου αι. π.Χ.[24]

25. Πρόχους (Μ.Δ. 8814, εικ. 5).

Ύψος 0,074 μ., διάμ. χείλους 0,54 μ., διάμ. βάσης 0,038 μ.

Ακέραιη. Πηλός ωχροκάστανος. Η εξωτερική επιφάνεια καλύπτεται με θαμπή μελανή βαφή.

Χρονολόγηση: γ' τέταρτο 3ου αι. π.Χ.[25]

26. Κύπελλο τύπου Εξαμιλίων (Μ.Δ. 8815, εικ. 5)[26].

Ύψος 0,047 μ., διάμ. χείλους 0,04 μ., διάμ. βάσης 0,026 μ.

Ακέραιο. Πηλός ωχροκάστανος. Ολόβαφο εσωτερικά και εξωτερικά.

Χρονολόγηση: γ' τέταρτο 3ου αι. π.Χ.[27]

27. Τριφυλλόσχημη οινοχόη (Μ.Δ. 8816, εικ. 6).

Ύψος 0,098 μ., 0,128 μ. (με λαβή), διάμ. βάσης 0,054 μ.

Ακέραιη. Πηλός πορτοκαλόχρωμος, καθαρός. Βάση δακτυλιόσχημη, κορμός αμφίκυρτος, λαιμός στενός, λαβή ταινιωτή και υπερυψωμένη.

---

21 Kovacsovics 1990, 39-40, τ. 27, πίν. 29, 5· 35, τ. 23, πίν. 33, 9· 41, τ. 30, πίν. 29, 5.

22 Για το εγχάρακτο κόσμημα βλ. Ανδρέου 2009, 125, εικ. 4, 133, εικ. 23, 135, εικ. 25-26, 136, εικ. 28.

23 Kovacsovics 1990, 38, τ. 25, 33, πίν. 36, 1· 57, τ. 54, 10, πίν. 43, 6.

24 Sparkes και Talcott 1970, 126, 289, αρ. 750-751, πίν. 31.

25 Edwards 1975, 101, αρ. 591, πίν. 20, 58.

26 Για το αγγείο, το οποίο αν και ανευρίσκεται συχνά σε τάφους δεν φαίνεται να είχε αποκλειστικά ταφική χρήση, βλ. Edwards 1975, 87, αρ. 460-6, πίν. 16. Miller 1984, 186 σημ. 75. Για τους όμοιους κανθάρους, βλ. Pemberton 1985, 282-283. Anderson-Stojanović 1993, 264 σημ. 36.

27 Edwards 1975, 87, αρ. 521, πίν. 16, 54. Anderson-Stojanović 1996, 72, αρ. 18, πίν. 17.

Χρονολόγηση: α' τέταρτο 4ου αι. π.Χ.[28]

28. Ερυθρόμορφη λήκυθος (Μ.Δ. 8820, εικ. 6).

Ύψος 0,143 μ., διαμ. χείλους 0,044 μ., διάμ. βάσης 0,05 μ.

Συγκολλημένη και συμπληρωμένη στον ώμο. Πηλός ερυθρός, καθαρός.

Βάση υπερυψωμένη δακτυλιόσχημη, σώμα ωοειδές, λαιμός λεπτός και ραδινός διευρύνεται προς το χοανοειδές στόμιο. Στον κορμό εικονίζεται συνοπτικά αποδοσμένη καθιστή γυναικεία μορφή, εμπρός από την οποία υπάρχει χαμηλή τράπεζα, ενώ στο βάθος φαίνεται ότι κρέμεται κομμάτι υφάσματος. Η παράσταση κάτω ορίζεται από ιωνικό κυμάτιο.

Χρονολόγηση: μέσα 4ου αι. π.Χ.

Αποδίδεται στην Ομάδα του Αγρινίου[29].

29. Τριφυλλόσχημη οινοχόη (Μ.Δ. 8817, εικ. 6).

Ύψος 0,076-0,092 μ., διάμ. βάσης 0,047 μ.

Ακέραιη. Πηλός πορτοκαλόχρωμος, καθαρός. Βάση διαμορφωμένη, στενότερη από το σώμα, το οποίο είναι κυλινδρικό με κυρτά τοιχώματα, ο λαιμός χαμηλός, η λαβή ταινιωτή και υπερυψωμένη.

Χρονολόγηση: τέλος 4ου-αρχές 3ου αι. π.Χ.[30]

30. Κορινθιακό άωτο σκυφίδιο (Μ.Δ. 8828, εικ. 6).

Ύψος 0,038 μ., διαμ. χείλους 0,07 μ., διάμ. βάσης 0,047 μ.

Ακέραιο. Πηλός ωχροκάστανος. Βάση δακτυλιόσχημη, σώμα βαθύ, χείλος που στρέφεται προς τα μέσα. Γάνωμα καστανόμαυρο και απολεπισμένο σε μεγάλο τμήμα της επιφάνειας.

Χρονολόγηση: τέλος 4ου–α' μισό 3ου αι. π.Χ.[31]

31. Τριφυλλόσχημη οινοχόη (Μ.Δ. 8818, εικ. 6).

Ύψος 0,042-56 μ., διάμ. βάσης 0,029 μ.

Ακέραιη. Πηλός πορτοκαλόχρωμος. Σώμα γωνιώδες και λαβή υπερυψωμένη. Η μαύρη βαφή έχει σχεδόν πλήρως απολεπιστεί.

Χρονολόγηση: α' τέταρτο του 4ου αι. π.Χ.[32]

32. Χειροποίητη τριφυλλόσχημη οινοχόη (Μ.Δ. 8819, εικ. 6).

Ύψος 0,04-51 μ., διάμ. βάσης 0,025 μ.

Ακέραιη. Πηλός ωχροκάστανος. Βάση δακτυλιόσχημη, σώμα πιεσμένο σφαιρικό, λαιμός χαμηλός, λαβή πεπλατυσμένη και υπερυψωμένη. Εδαφόχρωμη.

Χρονολόγηση: α' τέταρτο 3ου αι. π.Χ.[33]

33. Λύχνος (Μ.Δ. 8834, εικ. 7).

Ύψος 0,033 μ., μήκος 0,084 μ.

Ακέραιος. Πηλός καστανέρυθρος. Καλύπτεται με μελανό γάνωμα, το οποίο έχει απολεπιστεί

---

28 Πρβλ. Robinson 1933α, 223, αρ. 805, 807, πίν. 171. Κωνσταντίνου 1960, 305, αρ. 17, 18, πίν. 360β.

29 Σταυροπούλου-Γάτση και Τσαντήλα 2009. Ζαφειροπούλου κ.ά. 2011, 59-60. Αγγέλη 2016.

30 Πρβλ. Edwards 1975, 55, αρ. 275, πίν. 10, 48 (πρώτο τέταρτο 3ου αι.). Σωτηρίου 2009, 220, εικ. 11. McPhee και Pemberton 2012, 165, αρ. V-61, εικ. 31, πίν. 25 (τέλη 4ου αι. π.Χ. αλλά με πιο διευρυμένο σώμα και κυρτά τοιχώματα).

31 Metzger 1969, 49, αρ. 3, πίν. 8. Edwards 1975, 32, αρ. 57, πίν. 2, 44. Bruneau 1976, 70, αρ. 115bis.5 (τέλη 4ου αι.). Rotroff 1997, 339, αρ. 981, εικ. 62 (α' τέταρτο 3ου αι. π.Χ.). Χρυσοστόμου 2013, 132, αρ. 126.

32 Maaß 1996, 189, αρ. 123.

33 Οι μικρογραφικές τριφυλλόσχημες οινοχόες αποτελούν σύνηθες κτέρισμα κατά τον 5ο και 4ο αι. π.Χ. Για το συγκεκριμένο αγγείο τα πλησιέστερα παράλληλα προσφέρουν οινοχόες με απλό στόμιο, οι οποίες ανήκουν στην υπο-ομάδα iv, τύπου Α του Palmer (Blegen κ.ά. 1964, 134· βλ. και 266, αρ. 408, 3, πίν. 66. Pemberton 1985, 275-276). Πρβλ. Blegen κ.ά. 1964, 292, αρ. 496-11, πίν. 77. Pemberton 1985, 299, αρ. 23. Scheibler 1976, 27, 30, αρ. 125, πίν. 23.

σε αρκετά σημεία.

Χρονολόγηση: τέλος 5ου αι. π.Χ.[34]

34. Λύχνος (Μ.Δ. 8833, εικ. 7).

Ύψος 0,045 μ., μήκος 0,09 μ.

Ακέραιος. Πηλός πορτοκαλόχρωμος. Στο περιχείλωμα τρεις αυλακώσεις. Βαφή μελανή, απολεπισμένη σε αρκετά σημεία.

Χρονολόγηση: μέσα 4ου αι. π.Χ.[35]

35. Λύχνος (Μ.Δ. 8835, εικ. 7).

Ύψος 0,027 μ., μήκος 0,076 μ.

Ακέραιος, με λίγες απολεπίσεις. Πηλός πορτοκαλόχρωμος. Μελαμβαφής.

Χρονολόγηση: α' τέταρτο 4ου αι. π.Χ.[36]

36. Λύχνος (Μ.Δ. 8832, εικ. 7).

Ύψος 0,04 μ., μήκος 0,12 μ.

Ακέραιος. Πηλός ωχροκάστανος. Εδαφόχρωμος. Λαβή ταινιωτή και πεταλοειδής.

Χρονολόγηση: β' μισό του 4ου αι. π.Χ.[37]

37. Μυροδοχείο (Μ.Δ. 8839, εικ. 8).

Ύψος 0,154 μ., διάμ. χείλους 0,034 μ., διάμ. βάσης 0,031 μ.

Ακέραιο. Πηλός τεφρόχρωμος, καθαρός. Βάση δισκοειδής, συμπαγής, πόδι χαμηλό, κορμός ωοειδής, λαιμός στενός και διευρυνόμενος προς τα άνω, χείλος λοξότμητο. Στον ώμο δύο ταινιωτές λαβές που εφάπτονται στο σώμα. Στη μέγιστη διάμετρο της κοιλιάς λευκή ταινία που πλαισιώνεται από ερυθρές, ενώ στη βάση του λαιμού τρία ζεύγη ερυθρών ταινιών, από τα οποία τα δύο πλαισιώνουν λευκή ταινία.

Χρονολόγηση: τέλη 4ου–αρχές 3ου αι. π.Χ.[38]

38. Μυροδοχείο (Μ.Δ. 8843).

Ύψος 0,154 μ., διάμ. χείλους 0,03 μ., διάμ. βάσης 0,03 μ.

Λείπει μικρό κομμάτι στην κοιλιά. Πηλός τεφρόχρωμος, καθαρός. Όπως το 8839 αλλά από τη γραπτή διακόσμηση διατηρούνται μόνο δύο ταινίες κάτω από την κοιλιά.

Όπως το 37.

39. Μυροδοχείο (Μ.Δ. 8848, εικ. 8).

Ύψος 0,155 μ., διάμ. χείλους 0,032 μ., διάμ. βάσης 0,028 μ.

Συγκολλημένη και συμπληρωμένη στον ώμο. Πηλός τεφρόχρωμος, καθαρός. Όπως το 8839 αλλά η διακόσμηση συνίσταται σε ομάδες ταινιών στον ώμο και κάτω από την κοιλιά.

Χρονολόγηση: πρώιμος 3ος αι. π.Χ.[39]

40. Μυροδοχείο (Μ.Δ. 8841, εικ. 8).

Ύψος 0,134 μ., διάμ. χείλους 0,028 μ., διάμ. βάσης 0,025 μ.

Ακέραιο. Πηλός τεφρόχρωμος, καθαρός. Βάση στενή, σε σχήμα ανεστραμμένου εχίνου, πόδι

---

34 Τύπος VI του Broneer (1930, 43-45). Πρβλ. Blegen κ.ά. 1964, 271, αρ. 419-15, εικ. 19, πίν. 100. Broneer 1977, 14, αρ. 87, πίν. 2, 16.

35 Τύπος VII του Broneer (1930, 45-46). Πρβλ. Howland 1958, 72 κ.ε. Blegen κ.ά. 1964, 307, D 30-f, εικ. 19, πίν. 100. Scheibler 1976, 26, 29, αρ. 104, πίν. 21.

36 Broneer 1930, 45-46, 140, αρ. 115 (τύπος VII). Howland 1958, 73, αρ. 310, πίν. 10, 38 (τύπος 25 Β). Scheibler 1976, 29, αρ. 109, πίν. 20-21 (τύπος RSL). Δρούγου 1992, 38, αρ. 36, εικ. 2, πίν. 9 (τύπος ΠΛ2).

37 Τύπος IV. Blegen κ.ά. 1964, 285, αρ. 461, αρ. 461-3, πίν. 100.

38 Blegen κ.ά. 1964, 291, αρ. 491-10 πίν. 76· 292, αρ. 496, πίν. 77. Kovacsovics 1990, 123, τ. 142, 1, πίν. 53, 4.

39 Kovacsovics 1990, 123, τ. 142, πίν. 53, 4.

χαμηλό, κορμός ωοειδής λαιμός στενός και διευρυνόμενος προς τα άνω, χείλος οριζόντιο. Στο λαιμό, στον ώμο και στην κοιλιά οριζόντιες ταινίες λευκού χρώματος οι οποίες πλαισιώνονται από ζεύγη ταινιών ιώδους χρώματος.

Χρονολόγηση: α' μισό 3ου αι. π.Χ.[40]

41. Μυροδοχείο (Μ.Δ. 8850, εικ. 8).

Ύψος 0,13 μ., διάμ. χείλους 0,031 μ., διάμ. βάσης 0,024 μ.

Συγκολλημένο και συμπληρωμένο στην κοιλιά. Πηλός τεφρόχρωμος, καθαρός. Όπως το 41.

Χρονολόγηση: α' μισό 3ου αι. π.Χ.

42. Μυροδοχείο (Μ.Δ. 8851, εικ. 8).

Ύψος 0,13 μ., διάμ. χείλους 0,03 μ., διάμ. βάσης 0,025 μ.

Συγκολλημένο και συμπληρωμένο στην κοιλιά. Πηλός τεφρόχρωμος, καθαρός. Όπως το 41 αλλά περισσότερο απιόσχημο.

43. Μυροδοχείο (Μ.Δ. 8842).

Ύψος 0,13 μ., διάμ. χείλους 0,03 μ., διάμ. βάσης 0,024 μ.

Ακέραιο. Πηλός τεφρόχρωμος, καθαρός. Όπως το 41.

44. Μυροδοχείο (Μ.Δ. 8846, εικ. 8).

Ύψος 0,073 μ., διάμ. χείλους 0,023 μ., διάμ. βάσης 0,018 μ.

Ακέραιο. Πηλός τεφρόχρωμος, καθαρός. Όπως το 41 αλλά πολύ βραχύτερο.

45. Μυροδοχείο (Μ.Δ. 8840).

Ύψος 0,013 μ., διάμ. χείλους 0,026 μ., διάμ. βάσης 0,025 μ.

Ακέραιο. Πηλός τεφρόχρωμος, καθαρός. Όπως το 41 αλλά σώμα περισσότερο σφαιρικό.

46. Μυροδοχείο (Μ.Δ. 8847).

Ύψος 0,10 μ., διάμ. χείλους 0,025 μ., διάμ. βάσης 0,022 μ.

Ακέραιο. Πηλός τεφρόχρωμος, καθαρός. Όπως το 41.

47. Μυροδοχείο (Μ.Δ. 8853, εικ. 8).

Ύψος 0,12 μ., διάμ. χείλους 0,025 μ., διάμ. βάσης 0,024 μ.

Ακέραιο. Πηλός τεφρόχρωμος, καθαρός. Όπως το 41 αλλά εδαφόχρωμο.

48. Μυροδοχείο (Μ.Δ. 8856, εικ. 8).

Ύψος 0,12 μ., διάμ. χείλους 0,027 μ., διάμ. βάσης 0,025 μ.

Ακέραιο. Πηλός τεφρόχρωμος, καθαρός. Όπως το 41.

49. Μυροδοχείο (Μ.Δ. 8854, εικ. 8).

Ύψος 0,125 μ., διάμ. χείλους 0,026 μ., διάμ. βάσης 0,024 μ.

Συγκολλημένο. Πηλός τεφρόχρωμος, καθαρός. Όπως το 41 αλλά η διακόσμηση συνίσταται σε δύο λευκές ταινίες στον ώμο. Η επιφάνεια απολεπισμένη.

50. Μυροδοχείο (Μ.Δ. 8845, εικ. 8).

Ύψος 0,095 μ., διάμ. χείλους 0,024 μ., διάμ. βάσης 0,02 μ.

Συγκολλημένο. Λείπει μικρό τμήμα από το χείλος. Πηλός τεφρόχρωμος, καθαρός.

Όπως το 41 αλλά σχήμα απιόσχημο.

---

40 Kovacsovics 1990, 128, τ. 172, πίν. 53, 12. Maaß 1996, 188, αρ. 121, 122. Rotroff 1997, 200, αρ. 418, εικ. 62, πίν. 52 (250-190 π.Χ.). Ζαούρη και Μέλλιου 2000, 96, εικ. 20. Rotroff 2006, 289, αρ. 411, εικ. 62, πίν. 52.

51. Μυροδοχείο (Μ.Δ. 8849)

Ύψος 0,12 μ., διάμ. χείλους 0,026-8 μ., διάμ. βάσης 0,024 μ.

Ακέραιο. Πηλός τεφρόχρωμος, καθαρός. Όπως το 41. Απολεπισμένη η επιφάνεια.

52. Μυροδοχείο (Μ.Δ. 8855).

Ύψος 0,11 μ., διάμ. βάσης 0,025 μ.

Λείπει ο λαιμός με το στόμιο· συγκολλημένο και συμπληρωμένο στην κοιλιά. Πηλός τεφρόχρωμος, καθαρός.

Όπως το 41.

53. Μυροδοχείο (Μ.Δ. 8852, εικ. 8).

Ύψος 0,097 μ., διάμ. χείλους 0,024 μ., διάμ. βάσης 0,02 μ.

Συγκολλημένο και συμπληρωμένο στην κοιλιά. Πηλός τεφρόχρωμος, καθαρός. Όπως το 41 αλλά η διακόσμηση συνίσταται σε οριζόντιες ερυθρές ταινίες στο λαιμό.

54. Κυλινδρική πυξίδα από ελεφαντοστό (Μ.Δ. 8808, εικ. 9).

Ύψος 0,02μ., διάμ. καλύμματος 0,03 μ.

Μικρή απόκρουση στην παρυφή του καλύμματος.

Το σώμα κοσμείται άνω και κάτω με έξεργες ταινίες. Το κάλυμμα περιφερειακά φέρει έκτυπους κύκλους και στο κέντρο οπή.

Χρονολόγηση: 4ος-3ος αι. π.Χ.

55. Χάλκινος κρίκος (εικ. 10).

Διάμ. 0,008 μ.

56. Χάλκινος κρίκος (εικ. 10).

Διάμ. 0,02 μ.

57. Δίχαλκο Σικυώνος (εικ. 10).

Διάμ. 0,016μ. Βάρος 3,80 γρ.

Εμπ. περιστέρι προς τα αριστερά.

Οπ. Αδιάγνωστο.

γ' τρίτο 4ου αι. π.Χ.[41]

Μεγάλη είναι η ομοιότητα της προτομής (αρ. 1) με αυτήν στο Μουσείο της Κοπεγχάγης[42], η οποία αναφέρεται ότι βρέθηκε στην Λοκρίδα. Θα μπορούσε μάλιστα να υποστηριχθεί ότι οι δύο προτομές παρήχθησαν στην ίδια μήτρα, αν δεν υπήρχε η διαφορά ύψους[43]. Η διάταξη των μαλλιών σε οριζόντιο κυματισμό και το σχήμα του προσώπου βρίσκει παράλληλα σε προτομή από την Τανάγρα[44], σε όμοια από τη Λειβαδιά και ίσως τη Θίσβη[45], τη λίμνη Κωπαΐδα[46], στην Καρλσρούη, πιθανότατα από την Βοιωτία[47], καθώς και στην Όλυνθο[48]. Χρονολογικά η προτομή βρίσκει τη θέση της ανάμεσα σε δύο προτομές στο Λούβρο, μία της Αθηνάς[49] και

41 Warren 1983, 44-46, πίν. 7 (Group 5, first series). *BCD* 2006, 88, αρ. 307.
42 Breitenstein 1941, 38, αρ. 333, πίν. 40
43 Η προτομή στο Μουσείο Κοπεγχάγης έχει ύψος 0,315 μ., ενώ η δελφική 0,41 μ.
44 Winter 1903, 246, αρ. 2.
45 Winter 1903, 246, αρ. 3.
46 Higgins 1954, 224, αρ. 842, πίν. 116.
47 Schürmann 1989, 37, αρ. 72, πίν. 15.
48 Robinson 1933β, 24, αρ. 36-9, πίν. 9-10.
49 Mollard-Besques 1954, 96, αρ. C 78, πίν. LXIX.

δεύτερη από τη Θήβα που χρονολογείται στα μέσα του 5ου αι. π.Χ.[50] Οι δύο όμοιες προτομές (αρ. 2 και 3) παραβάλλονται με προτομή από τους Αλιείς[51]. Ιδιαίτερα στενή είναι η ομοιότητα στην απόδοση των πλοκάμων και του μετώπου, ενώ διαφοροποιείται σχετικά στην κάπως συνοπτικότερη απόδοση των λεπτομερειών, ιδιαίτερα στο ένδυμα. Επίσης, η διάταξη των μαλλιών με τους λεπτούς, φλογόσχημους βοστρύχους που διατάσσονται κατά τρόπο, ώστε να πλαισιώνουν το κωνικό μέτωπο βρίσκει παράλληλο στην προτομή της ανδρικής μορφής, ίσως Διονύσου, σήμερα στο Βρετανικό Μουσείο[52], καθώς και σε μορφές από την Βοιωτία[53]. Οι προτομές με ασφάλεια μπορούν να αποδοθούν σε ένα βοιωτικό εργαστήριο με τη χαρακτηριστική τεχνοτροπική καθυστέρηση που τα διακρίνει σε σύγκριση με τα αντίστοιχα αθηναϊκά[54]. Ενδείξεις για την χρήση των δύο προτομών παρέχουν οι οπές ανάρτησης στη ράχη της μορφής, από όπου θα μπορούσαν να αναρτώνται, πιθανότατα στο εσωτερικό χώρων[55]. Το πρόσωπο της προτομής 4 διαθέτει τα αβρά χαρακτηριστικά ειδωλίων του πρώτου μισού του 4ου αιώνα π.Χ.[56]

Οι προτομές έχουν προσφέρει ευρύ πεδίο ερμηνείας. Με δεδομένο ότι ευρίσκονται κυρίως σε τάφους και ιερά γυναικείων θεοτήτων από τους Αρχαϊκούς έως τους πρώιμους Ελληνιστικούς χρόνους, ερμηνεύονται συνήθως ως απεικονίσεις θεαινών, τοπικών, όπως στη Ρόδο και την Πέλλα, ή πανελληνίων, όπως της Αρτέμιδος και της Αφροδίτης[57], και ιδιαίτερα της Δήμητρας και της Περσεφόνης[58], για τις οποίες ο χθόνιος χαρακτήρας ταιριάζει καλύτερα με τον τόπο εύρεσης. Ωστόσο, εξαιρουμένων των περιπτώσεων εκείνων, στις οποίες η μορφή φέρει σύμβολα που επιτρέπουν την ταύτισή της με κάποια θεότητα, οι προτομές εμφανίζουν αξιοσημείωτη ομοιογένεια στην εικονογραφία, γεγονός που οδήγησε σημαντικό μερίδιο της έρευνας να τις θεωρήσει ως θνητές, αναπαραστάσεις των ίδιων των αναθετριών[59], ή, μάλλον ορθότερα, ουδέτερα αντικείμενα τα οποία προσλαμβάνουν το χθόνιο, λατρευτικό ή θρησκευτικό χαρακτήρα ανάλογα με το χώρο στον οποίο προσφέρονται, ανατίθενται ή τοποθετούνται[60]. Χθόνια σύμβολα είναι το άνθος που κρατούν και σχετίζεται με την Περσεφόνη[61], ενώ το αυγό θεωρείται σύμβολο γονιμότητας και αντικείμενο προσφοράς όχι μόνο για τους χθόνιους θεούς αλλά και για τους νεκρούς[62].

Τα περισσότερα από τα ειδώλια (αρ. 5-12) του αποθέτη παρουσιάζουν ομοιότητες με αντίστοιχα έργα Κλασικών χρόνων από τη Βοιωτία. Έως σήμερα ήταν γνωστή η επίδραση της βοιωτικής κοροπλαστικής παραγωγής των ύστερων Αρχαϊκών χρόνων στη Λοκρίδα και τη

50 Mollard-Besques 1954, 97, αρ. C 82, πίν. LXIX.

51 Goldman και Jones 1942, 397, IV, 17.

52 Higgins 1954, 233, αρ. 874, πίν. 126. Daumas 2000, 378, εικ. 8.

53 Winter 1903, 248, αρ. 1.

54 Goldman και Jones 1942, 392, οι οποίοι επισημαίνουν τις διαφορές σε σχέση με αντίστοιχες αθηναϊκές προτομές.

55 Ο Zuntz (1971, 142) προτείνει την υπόθεση ότι οι προτομές διέθεταν οπές, ώστε να αναρτώνται από δέντρα. Ωστόσο, στην Αινεία, στον κιβωτιόσχημο τάφο ΙΙ του τύμβου Α, αποδόθηκε γραπτώς στην κάθε πλευρά από μία γυναικεία προτομή, η κεφαλή της οποίας καλύπτεται με πέπλο, βλ. Βοκοτοπούλου 1990, 35, 40, σχ. 14, πίν. 6.

56 Higgins 1954, 185, αρ. 697 και 699, πίν. 91 ως προς την απόδοση των μαλλιών και το σχήμα του προσώπου. Froning και Zimmermann-Elseify 2010, 115, αρ. T48, πίν. 21.

57 Ενδεικτικά, Robinson 1952, 84, αρ. 20, πίν. 14.

58 Έτσι, στην απόδοση των θεαινών μέχρι τη μέση είδαν οι αρχαίοι κατά τον Orlandini (1963, 30) την άνοδο της Περσεφόνης από τη γη, συμβολισμός που κατά μία άποψη διατηρήθηκε στη Σικελία καθ' όλη τη διάρκεια των Κλασικών χρόνων (Zuntz 1971, σποράδην). Στη Δύση όλες τις προτομές ο Zuntz (1971, 142-178) τις ταυτίζει με μορφές της Περσεφόνης, ενώ εκφράζει αντιρρήσεις ο Kilmer (1977, 9 σημ. 9).

59 Blinkenberg 1931, 588-593.

60 Uhlenbrock 1988, 146, 150. Schipporeit 2013, 218.

61 Cook 1940, 815 κ.ε.

62 Rohde 1903, 126 σημ. 1. Nilsson 1908. Wiesner 1938, 192, 217 κ.ε.

Φωκίδα[63] ενώ για τους Κλασικούς χρόνους τα ευρήματα επέτρεπαν την υπόθεση ότι οι Δελφοί και η γύρω περιοχή δεν περιλαμβάνονταν στη σφαίρα της βοιωτικής επιρροής. Συγκεκριμένα, στον αποθέτη του ιερού της Κίρρας, όπου βρέθηκαν πολλά ειδώλια του 5ου αιώνα, σε συντριπτικό ποσοστό αναγνωρίζονται ως προϊόντα κορινθιακού και σε πολύ μικρότερο ποσοστό βοιωτικού εργαστηρίου[64]. Με τα πλαστικά έργα από τον αποθέτη φαίνεται ότι η επίδραση των βοιωτικών εργαστηρίων στους Δελφούς συνεχίστηκε μέχρι και τους Ελληνιστικούς χρόνους. Το γεγονός αυτό ίσως μπορεί να αποδοθεί σε γεωγραφικούς λόγους, με την Κίρρα να εντοπίζεται αντίκρυ της Κορίνθου και τους Δελφούς εγγύτερα της Βοιωτίας. Η συνοπτική απόδοση των ανατομικών λεπτομερειών και του ενδύματος του ειδωλίου αρ. 5 υποδηλώνει ότι η μορφή παρήχθη σε φθαρμένη μήτρα, η κατάσταση της οποίας προκλήθηκε είτε λόγω της πολλαπλής χρήσης της ή, ίσως το πιθανότερο – εξαρχής λόγω της αντιγραφής άλλου εισαγόμενου ειδωλίου[65]. Το γενικότερο σχήμα της κεφαλής και του σώματος βρίσκει παράλληλα από τη Δυτική και την Κεντρική Ελλάδα[66]. Ο τύπος του αρ. 6 είναι ιδιαίτερα διαδεδομένος στη Βοιωτία[67].

Τα αγγεία του αποθέτη βρίσκουν παράλληλα σε αντίστοιχα που ανευρίσκονται σε τάφους των Κλασικών και Ελληνιστικών χρόνων. Πιο δυσχερής είναι η χρονολόγηση των μυροδοχείων· η εξέλιξη του σχήματος σε αδρές γραμμές μπορεί να σκιαγραφηθεί από τα μυροδοχεία με στρογγυλεμένο σώμα και δύο πλαστικές αποφύσεις στα πλάγια της κοιλιάς που απομιμούνται τις λαβές των αμφορίσκων στη σταδιακή διαμόρφωση ραδινότερου σχήματος με στενή κοιλιά και υψηλό πόδι, την απώλεια λαβών και την αγάνωτη επιφάνεια, η οποία συχνά διακοσμείται με ταινίες λευκού και ιώδους επίθετου χρώματος[68].

Οι πυξίδες έως τους Ελληνιστικούς χρόνους κατασκευάζονται κατά κανόνα από πηλό ή μέταλλο, χαλκό ή μολύβι, και σπανιότερα από μάρμαρο. Οστό και ελεφαντοστό χρησιμοποιούνται συνηθέστερα κατά τους Αυτοκρατορικούς χρόνους. Για τη χρονολόγηση της δελφικής πυξίδας, η οποία είναι κατασκευασμένη από ελεφαντοστό, δεν εντοπίστηκαν ακριβή παράλληλα από τον ελλαδικό χώρο. Μία νεότερη πυξίδα από τη Σαμοθράκη δεν διαθέτει διαμορφωμένη βάση[69], ενώ αναλόγως διαφοροποιούνται οι πυξίδες από τη Δήλο[70] και την Τυνησία[71]. Σε άλλες περιοχές κατά τους Ελληνιστικούς και Αυτοκρατορικούς χρόνους οι πυξίδες από ελεφαντοστό δεν είναι σπάνιες[72].

Ο λάκκος της λευκής κύλικας με τον σπένδοντα Απόλλωνα και τα πιο πάνω αντικείμενα βρέθηκε στην περιοχή, όπου ήδη από την εποχή της Μεγάλης Ανασκαφής μεταξύ των ετών 1892-1902 είχε γίνει αντιληπτό ότι εκτεινόταν το δυτικό νεκροταφείο της πόλης. Έτσι, η ερμηνεία του λάκκου ως ενός ακόμα τάφου μεταξύ των πολλών που είχαν εντοπιστεί στην περιοχή, όπου ανεγέρθηκε το Μουσείο Δελφών, έγινε δεκτή. Λόγω, μάλιστα, της μοναδικής παράστασης στο εσωτερικό του αγγείου, το οποίο θεωρήθηκε ως το προσωπικό αντικείμενο ενός ιερέως,

63 Goldman και Jones 1942, 370. Smith 1949, 353 κ.ε. Szabó 1994, 106-107. Για την κοροπλαστική της Βοιωτίας κατά τους αρχαϊκούς και κλασικούς χρόνους βλ. Peege 1997, 16-35 με τη βιβλιογραφία.

64 Luce 1992, 268-269.

65 Ο Luce (1992, 269) υπέθεσε ότι στην Κίρρα υπήρξε τοπική παραγωγή με αντιγραφή κορινθιακών εισαγόμενων ειδωλίων.

66 Mollard-Besques 1954, 90, αρ. 45, πίν. LXIII (π. 460 π.Χ., από τη Θήβα). Schürmann 1989, 94, αρ. 320, πίν. 57 (μέσα 5ου αι.).

67 Higgins 1954, 221, αρ. 829-830, πίν. 115. Schmalz 1974, 43, πίν. 6.

68 Για την εξέλιξη του σχήματος, βλ. Thompson 1934, 472. Δρούγου και Τουράτσογλου 1980, 123. Pemberton 1985, 284-286. Anderson-Stojanović 1987. Rotroff 2006, 140 κ.ε. Για τη χρήση τους, βλ. Massar 2009.

69 Dusenbery 1998, 1048-1053.

70 Deonna 1938, 237, B 5181, εικ. 634.

71 Chelbi 1988, 232-234.

72 Peters 1986, 68-70. Cocchiaro 1988, 156-157. Tigano 1991, 51, εικ. 2. Petković 1995, 84, αρ. 379, πίν. XXI (1ος-4ος αι. μ.Χ.). Tigano 2002, 121-122.

ο λάκκος έγινε γνωστός ως «ο τάφος του ιερέως»[73]. Κατά τη δημοσίευση της λευκής κύλικας, ωστόσο, η Κωνσταντίνου είχε ορθώς επισημάνει ότι μάλλον επρόκειτο για ένα λάκκο, στον οποίο αποτέθηκαν με ευσέβεια τα οστά και τα κτερίσματα αρχαιότερων ταφών, ίσως λόγω οικοδομικών αναγκών, οι οποίες κατέστησαν υποχρεωτική την κάθαρση στην περιοχή δυτικά του τεμένους του Απόλλωνος[74]. Τα αντικείμενα του λάκκου δεν είναι σύγχρονα, καθώς χρονολογούνται στην περίοδο από τα μέσα του 5ου αι. π.Χ. έως τον 3ο αι. π.Χ.[75], ενώ και η εύρεση ανθρωπολογικού υλικού –15 κρανία αναφέρει η Κωνσταντίνου– οδηγούν στο συμπέρασμα ότι θα πρέπει μάλλον να αποκλειστεί το ενδεχόμενο να πρόκειται για ταφικό όρυγμα, το οποίο θα περιείχε έναν αριθμό ταφών. Πιο πιθανό είναι να πρόκειται για λάκκο, ο οποίος λειτούργησε ως αποθέτης που δημιουργήθηκε από τον καθαρισμό αρχαιότερων ταφικών ορυγμάτων, πρακτική η οποία άλλωστε διαπιστώνεται και σε άλλα νεκροταφεία[76]. Οι λόγοι για τους οποίους κρίθηκε απαραίτητος ο καθαρισμός δεν μπορεί να είναι άλλος παρά η ανάγκη για την εκ νέου χρησιμοποίηση της περιοχής ως νεκροταφείου, χρήση η οποία διατηρήθηκε στη συγκεκριμένη περιοχή έως και τους Πρωτοβυζαντινούς χρόνους[77].

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Αγγέλη, Α. 2016. «Η ερυθρόμορφη κεραμική της Αμβρακίας. Η περίπτωση της "Ομάδας του Αγρινίου".» Στο *ἠχάδιν Ι. Τιμητικός τόμος για τη Στέλλα Δρούγου*, επιμ. Μ. Γιαννοπούλου και Χ. Καλλίνη, 52-76. Αθήνα: Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων.

Amyx, D.A. 1988. *Corinthian vase-painting of the archaic period*. Berkeley: University of California Press.

Anderson-Stojanović, V.R. 1987. «The chronology and function of ceramic unguentaria.» *AJA* 91:105-122.

_____. 1993. «A well in the Rachi settlement at Isthmia.» *Hesperia* 62:257-302.

_____. 1996. «The University of Chicago excavations in the Rachi settlement at Isthmia, 1989.» *Hesperia* 65:57-98.

Ανδρέου, Ι. 2009. «Κεραμική από το νεκροταφείο Δουρούτης Ιωαννίνων.» Στο *Ελληνιστική κεραμική από την αρχαία Ήπειρο, την Αιτωλοακαρνανία και τα Ιόνια Νησιά*, 123-144. Αθήνα: Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων.

BCD 2006. *Coins of Peloponnesos. The BCD Collection: Auction LHS 96, May 8-9, 2006, Hotel Savoy-Baur en Ville*. Zürich: LHS Numismatics Ltd.

Blegen, C.W., H. Palmer, και R.S. Young. 1964. *Corinth.* Vol. XIII, *The north cemetery.* Princeton: American School of Classical Studies at Athens.

Blinkenberg, C.S. 1931. *Lindos : fouilles et recherches, 1902-1914.* Berlin: W. de Gruyter.

Boardman, J. 2001. *The history of Greek vases, potters, painters and pictures*. London:Thames & Hudson.

Βοκοτοπούλου, Ι. 1990. *Οι ταφικοί τύμβοι της Αινείας*. Αθήνα: Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων.

Breitenstein, N. 1941. *Catalogue of terracottas, Cypriote, Greek, Etrusco-Italian and Roman*. Copenhagen: Copenhagen Munkgaard.

Broneer, O. 1930. *Corinth.* Vol. IV, 2, *Terracotta lamps*. Cambridge, Mass.: American School of Classical Studies at Athens.

_____. 1977. *Isthmia.* Vol. III, *Terracotta lamps.* Princeton: American School of Classical Studies at Athens.

Bruneau, P. 1976. *Médéon de Phocide*. V, *Tombes hellénistiques, objets de métal, monnaies.* Paris: de Boccard.

Callipolitis-Feytmans, D. 1962. «Évolution du plat corinthien.» *BCH* 86:117-164.

Chelbi, F. 1988. «Objets de pharmacie dans la Tunisie antique.» *Revue d'histoire de la pharmacie* 278:231-235.

73 École Française d'Athènes 1991, 231.

74 Κωνσταντίνου 1970, 28-29.

75 Η Κωνσταντίνου (1970, 29) αναφέρεται και σε ευρήματα που χρονολογούνται κατά τον 7ο και τον 6ο αι. π.Χ., τα οποία, ωστόσο, δεν ήταν δυνατόν να ταυτισθούν.

76 Blegen κ.ά. 1964, 300-313.

77 Σε σωστική αρχαιολογική έρευνα στο πρανές της πλακόστρωτης αυλής του μουσείου αποκαλύφθηκε κατά το 2012 ταφικό σύνολο το οποίο ήταν σε χρήση από τους Κλασικούς έως τους Πρωτοβυζαντινούς χρόνους.

Cocchiaro, A. 1988. «La Necropoli.» Στο *La necropoli di via Cappucini a Brindisi*, επιμ. A. Cocchiaro και G. Andreassi, 63-230. Fasano: Schena.

Cook, A.B. 1940. *Zeus: a study in ancient religion III*. Cambridge: Cambridge University Press.

Daumas, M. 2000. «Rites d'initiation au Cabirion de Thèbes.» *EEBM* 3:374-389.

Deonna, W. 1938. *Exploration archéologique de Délos*. Fasc. XVIII. Paris: de Boccard.

Δρούγου, Σ. 1992. *Ἀνασκαφὴ Πέλλας 1957-1964: οἱ πήλινοι λύχνοι*. Ἀθήνα: Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία.

Δρούγου, Σ., και Ι. Τουράτσογλου. 1980. *Ἑλληνιστικοί λαξευτοί τάφοι Βεροίας*. Ἀθήνα: Ταμεῖο Ἀρχαιολογικῶν Πόρων καί Ἀπαλλοτριώσεων.

Dusenbery, E.B. 1998. *Samothrace*. Vol. II, *The Nekropoleis, catalogue of objects by categories*. New Jersey: Princeton University Press.

École Française d'Athènes. 1991. *Guide de Delphes. 1991. Le museé*. Paris: de Boccard.

Edwards, G.R. 1975. *Corinth*. Vol. VII, 3, *Corinthian Hellenistic pottery.* Princeton, N.J.: American School of Classical Studies at Athens.

Eliot, C.W.J., και M. Eliot. 1968. «The Lechaion cemetery near Corinth.» *Hesperia* 37:345-367.

Ζαούρη, Α., και Ε. Μέλλιου. 2000. «Ελληνιστική κεραμική από τα νεκροταφεία της αρχαίας Λάρισας.» Στο *Ελληνιστική Κεραμική από την Θεσσαλία, 6η Επιστημονική Συνάντηση για την Ελληνιστική Κεραμική*, 82-110. Αθήνα: Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων.

Ζαφειροπούλου, Φ., Μ. Σταυροπούλου-Γάτση, και Γ. Σταμάτης. 2011. *Τριχόνειον, Άκραι, Μέταπα, Αιτωλών πόλεις*. Αθήνα: Σήμα Εκδοτική.

Froning, H., και N. Zimmermann-Elseify. 2010. *Die Terrakotten der antiken Stadt Elis*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.

Goldman, H., και F. Jones. 1942. «Terracottas from the necropolis of Halae.» *Hesperia* 11:365-421.

Higgins, R.A. 1954. *Catalogue of the terracottas in the department of Greek and Roman antiquities, British Museum*. Vol. 1, *Greek: 730-330 B.C.* London: British Museum.

Howland, R.H. 1958. *The Athenian Agora*. Vol. IV, *Greek lamps and their survivals.* Princeton, N.J.: American School of Classical Studies at Athens.

Jacquemin, A. 1999. *Offrandes monumentales à Delphes.* Paris: de Boccard.

Kilmer, M.F. 1977. *The shoulder bust in Sicily and south and central Italy: a catalogue and materials for dating*. Göteborg: P. Åström.

Kovacsovics, W.K. 1990. *Kerameikos*. Band XIV, *Die Eckterasse an der Gräberstrasse des Kerameikos.* Berlin – New York: De Gruyter.

Κωνσταντίνου, Ι. 1960. «Ἀρχαιότητες καὶ μνημεῖα Φθιώτιδος-Φωκίδος.» *ΑΔ* 16Β:158-160.

_____. 1970. «Λευκὴ δελφικὴ κύλιξ.» *AE*:27-46.

Luce, J.M. 1992. «Les terres cuites de Kirrha.» Στο *Delphes. Centenaire de la "Grande fouille". Actes du colloque P. Perdrizet, Strasbourg 1991*, επιμ. J.-F. Bommelaer, 263-275. Leiden: Brill.

Maaß, M., επιμ. 1996. *Delphi: Orakel am Nabel der Welt.* Karlsruhe – Sigmaringen: Jan Thorbecke Verlag.

Massar, N. 2009. «Parfumer les morts: usages et contenu des balsamaires hellénistiques en contexte funéraire.» Στο *Shapes und uses of Greek vases (7th – 4th centuries B.C.), Proceedings of the Symposium held at the Université libre de Bruxelles, 27-29 April 2006*, επιμ. A. Tsingarida, 307-318. Bruxelles: Centre de Recherches en Archéologie et Patrimoine.

McPhee, I. και E.G. Pemberton. 2012. *Corinth*. Vol. VII, 6, *Late classical pottery from ancient Corinth.* Princeton, N.J.: American School of Classical Studies.

Mertens, J.R. 1972. *Attic white-ground, its development on shapes other than lekythoi*. Harvard: Garland Pub.

_____. 1974. «Attic white-ground cups: a special class of vases.» *MMJ* 9:91-108.

Metzger, I.R. 1969. *Eretria II. Die hellenistische Keramik in Eretria.* Bern: Francke Verlag.

Miller, S.G. 1984. «Excavations at Nemea, 1983.» *Hesperia* 53:171-192.

Mollard-Besques, S. 1954. *Catalogue raisonné des figurines et reliefs en terre-cuite grecs étrusques et romains.* I, *époques préhellénique, géométrique, archaïque et classique.* Paris: Éd. de la Réunion des musées nationaux.

Nilsson, M.P. 1908. «Das Ei im Totenkult der Alten.» *ArchRW* 11:530-546.

Orlandini, P. 1963. «Gela: la stipe votiva arcaica del Predio Sola.» *MonAnt* 46:1-78.

Peege, C. 1997. *Die Terrakotten aus Böotien: der Archäologischen Sammlung der Universität Zürich*. Zürich: Archäologisches Institut der Universität Zürich.

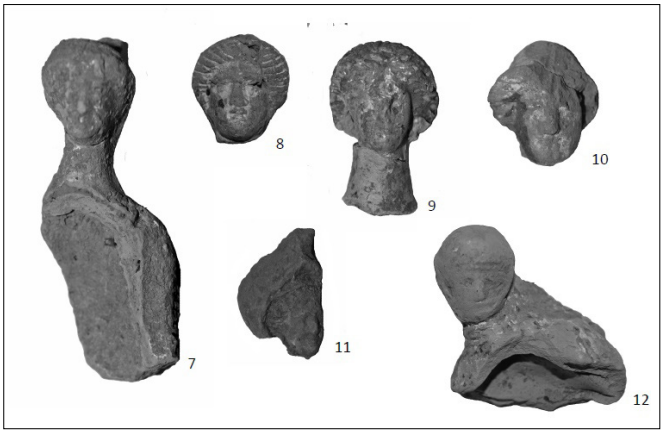
Pemberton, E.G. 1985. «Ten Hellenstic Graves in Ancient Corinth.» *Hesperia* 54:271-307.
Peters, B.G. 1986. *Le travail aux os dans les états antiques sur la cote septentrionale de la Mer Noire*. Moscou: Nauka.
Petković, S. 1995. *The roman items of bone and antler from the territory of Upper Moesia*. Belgrade: Arheološki Institut.
Risser, M.K. 2001. *Corinth.* Vol. VII, 5, *Corinthian Conventionalizing Pottery.* Princeton, N.J.: American School of Classical Studies.
Robinson, D.M. 1933α. *Excavations at Olynthus*. Part V, *Mosaics, vases and lamps of Olynthus found in 1928 and 1931.* Baltimore: Johns Hopkins Press.
_____. 1933β. *Excavations at Olynthus*. Part VII, *The terracottas of Olynthus found in 1931.* Baltimore: Johns Hopkins Press.
_____. 1952. *Excavations at Olynthus.* Part XIV, *Terracottas, lamps, and coins found in 1934 and 1938.* Baltimore: Johns Hopkins Press.
Roebuck, C. 1951. *Corinth.* Vol. XIV. *The Asklepieion and Lerna.* Princeton, N.J.: American School of Classical Studies at Athens.
Rohde, E. 1903. *Psyche, Seelenkult und Unsterblichkeitsglaube der Griechen*[3]. Tübingen – Leipzig: Verlag von J.C.B. Mohr (Paul Siebeck).
Rotroff, S.I. 1997. *The Athenian Agora*. Vol. XXIX, *Hellenistic pottery: Athenian and imported wheelmade table ware and related material.* Princeton, N.J.: American School of Classical Studies at Athens.
_____. 2006. *The Athenian Agora*. Vol. XXXIII, *Hellenistic pottery, the plain wares.* Princeton, N.J.: American School of Classical Studies at Athens.
Scheibler, I. 1976. *Kerameikos*. Band XI, *Griechische Lampen.* Berlin: de Gruyter.
Schelp, J. 1975. *Das Kanoun, der griechische Opferkorb*. Würzburg: K. Tritsch.
Schipporeit, S.T. 2013. *Kulte und Heiligtümer der Demeter und Kore in Ionien*. Istanbul: Ege Yayınları.
Schlörb-Vierneisel, B. 1966. «Eridanos-Nekropole I. Gräber und Opferstellen.» *AM* 81:4-111.
Schmalz, B. 1974. *Das Kabirenheiligtum bei Theben*. Band V, *Terrakotten aus dem Kabirenheiligtum bei Theben. Menschenähnliche Figuren, menschliche Figuren und Gerät.* Berlin: W. de Gruyter.
Schürmann, W. 1989. *Katalog der antiken Terrakotten im Badischen Landesmuseum Karlsruhe.* Göteborg: Åström.
Smith, H.R.W. 1949. «A goddess from Lebadeia.» Στο *Commemorative Studies in Honor of Theodore Leslie Shear*, 353-360. *Hesperia* Suppl. 8. Princeton: American School of Classical Studies at Athens.
Sparkes, B.A., και L. Talcott. 1970. *The Athenian Agora*. Vol. XII, *Black and plain pottery of the 6th, 5th and 4th centuries B.C.* Princeton, N.J.: American School of Classical Studies at Athens.
Σταυροπούλου-Γάτση, Μ., και Β. Τσαντήλα. 2009. «Ταφικά σύνολα από τον Στράτο της Ακαρνανίας.» Στο *Ελληνιστική κεραμική από την αρχαία Ήπειρο, την Αιτωλοακαρνανία και τα Ιόνια Νησιά*, 245-258. Αθήνα: Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων.
Σωτηρίου, Α. 2009. «Ελληνιστική κεραμική από τα Κουλουράτα Κεφαλονιάς.» Στο *Ελληνιστική κεραμική από την αρχαία Ήπειρο, την Αιτωλοακαρνανία και τα Ιόνια Νησιά*, 211-230. Αθήνα: Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων.
Szabó, M. 1994. *Archaic terracottas of Boeotia. StArch* 67. Roma: "L'Erma" di Bretschneider.
Thompson, D.B. 1954. «Three centuries of Hellenistic Terracottas, I, B and C.» *Hesperia* 23:72-107.
Thompson, H.A. 1934. «Two centuries of Hellenistic pottery.» *Hesperia* 3:311-480.
Tigano, G. 1991. «Modellini fittili di imbarcazione dalla necropolis ellenistica di Milazzo.» Στο *Atti IV Rassegna di archeologia subacquea*, *Giardini Naxos 1989*, 51-70. Messina: P&M Associati.
_____, επιμ. 2002. *Le necropoli di Mylai (VIII-I sec. a.C.): catalogo*. Milazzo: Rebus.
Uhlenbrock, J.P. 1988. *The terracotta protomai from Gela: a discussion of local style in archaic Sicily*. Roma: "L'Erma" di Bretschneider.
Warren, J.A.W. 1983. «The autonomous bronze coinage of Sicyon.» *NC* 143:23-56.
Wehgartner, I. 1983. *Attisch Weissgrundige Keramik, Maltechniken, Werkstätten, Formen, Verwendung*. Mainz am Rhein: Verlag Philipp von Zabern.
Wiesner, J. 1938. *Grab und Jenseits: Untersuchungen im ägäischen Raum zur Bronzezeit und frühen Eisenzeit*. Berlin: Töpelmann.
Winter, F. 1903. *Die antiken Terrakotten*. Band III, 1, *Die Typen der figürlichen Terrakotten.* Berlin – Stuttgart: Spemann.
Χρυσοστόμου, Α. 2013. *Αρχαία Έδεσσα: τα νεκροταφεία*. Μελέτες 5. Βόλος: Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Θεσ-

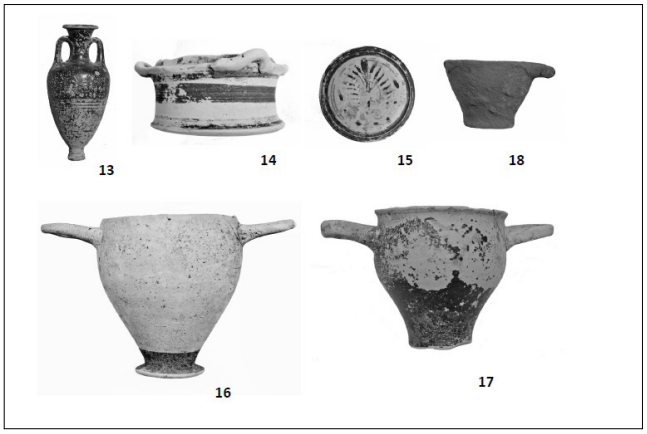
Εικ. 1. Αρ. κατ. 1-3.

Εικ. 2. Αρ. κατ. 4-6.

Εικ. 3. Αρ. κατ. 7-12.

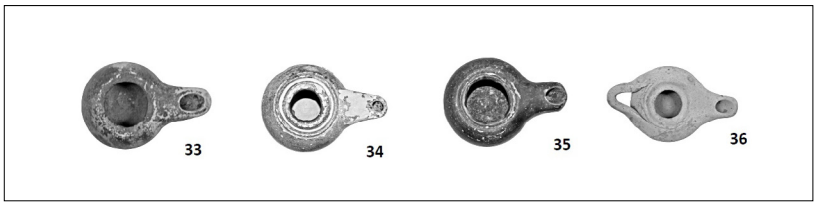
Εικ. 4. Αρ. κατ. 13-18.

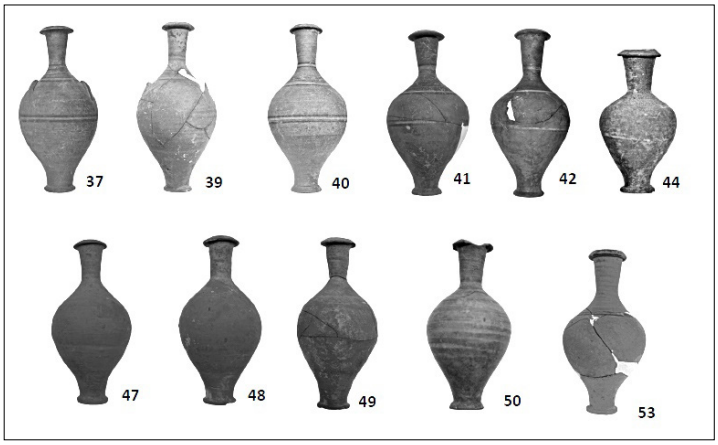
Εικ. 5. Αρ. κατ. 19-26.

Εικ. 6. Αρ. κατ. 27-32.

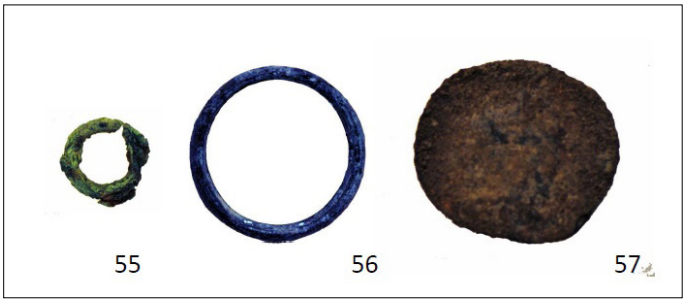
Εικ. 7. Αρ. κατ. 33-36.

Εικ. 8. Αρ. κατ. 37, 39-42, 44, 47-50, 53.

Εικ. 9. Αρ. κατ. 54.

Εικ. 10. Αρ. κατ. 55-57.

Το Σπήλαιο του Νυμφολήπτου

Από τους χορούς των Νυμφών στον νεοπλατωνικό διαλογισμό

Άδωνις Κ. Κύρου

SUMMARY: THE CAVE OF NYMPHOLEPTOS. FROM THE DANCES OF THE NYMPHS TO NEOPLATONIC CONTEMPLATION

An important, but not well known or protected, ancient monument in the surroundings of Athens is the Cave of Nympholeptos (possessed by the Nymphs), near the village of Vari on the south slopes of mountain Hymettus. It was dedicated to the cult of Pan, Apollo and the Nymphs from the 5th to the 3rd century B.C.; the cult was revived in the post-Roman period and more precisely under the efforts of Emperor Julian for the reconstitution of the ancient religion, when this cave on Hymettus became one of the cult centres for the followers of the Neoplatonic philosophical and religious movement in Athens. With a rich interior decoration (sculptures and inscriptions), carved on the rock by the sculptor and nympholeptos Archedemos, coming from the island of Thera, and his successors, the cave was well known and frequently visited during the 18th and 19th centuries. Unfortunately, in our days, the cave has fallen into oblivion, which threatens it with a major catastrophe.

After the publication of the detailed work *Die Pan Grotte von Vari*, by the German archaeologists Günter Schörner and Hans Goette (published by the Deutsches Archäologisches Institut in Athens, 2004), this paper comes to present some new conclusions over historical facts and the cult in the Cave of Vari, a monument which demands more attention and protection by the officials and the public.

Στη σημερινή εποχή του άκρατου υλισμού και της διασπαθίσεως του δημοσίου χρήματος, που έχουν παγιωθεί στη χώρα μας, επόμενο ήταν και τα... άνθη του κακού, που αναφύονται σε κάθε τομέα του δημοσίου και ιδιωτικού μας βίου, να μην αφήνουν περιθώρια εκδηλώσεως ενδιαφέροντος για θέματα που δεν σχετίζονται με αυτά. Και όμως, υπάρχουν εκκρεμότητες, που, αν αφεθούν στην κακή τους μοίρα, θα αποτελέσουν δικαιολογημένη αιτία απαξιώσεως της σημερινής γενεάς από εκείνες που θα ακολουθήσουν. Μία, λοιπόν, από τις πολλές εκκρεμότητες του συνεχώς και περισσότερο ευτελιζόμενου πολιτιστικού χώρου, που συναρτάται, μάλιστα, με την προστασία της πατρογονικής μας κληρονομίας, θα αναπτυχθεί από των στηλών αυτών του τιμητικού για τον καθηγητή Γεώργιο Στ. Κορρέ τόμου, μήπως και συγκινηθούν κάποιοι, κωφεύοντες μέχρι σήμερα, κυβερνητικοί ή άλλοι αρμόδιοι, ώστε να έλθουν αρωγοί στην προσπάθεια για την προστασία, την περαιτέρω έρευνα και την ανάδειξη ενός σημαντικού μνημείου της Αττικής, που, δυστυχώς, εδώ και χρόνια, αντιμετωπίζει την αδιαφορία των κρατικών μανδαρίνων, που στις περικοπές των κονδυλίων της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας θέλουν να επιδείξουν όλη την αυστηρότητα και περισυλλογή της οικονομικής πολιτικής.

Το μνημείο αυτό δεν είναι άλλο από το Σπήλαιο του Πανός και των Νυμφών, αλλά και του Απόλλωνος, στις νότιες υπώρειες του Υμηττού, σε απόσταση μιας ώρας πεζοπορία βόρεια από τη Βάρη, το άλλοτε ταπεινό αρβανιτοχώρι και σήμερα περιζήτητο, από την αχαλίνωτη οικοδομική δραστηριότητα, προάστιο της παμφάγου πρωτευούσης μας[1]. Το πασίγνωστο σε

1 Το παρόν άρθρο συγκεφαλαιώνει γνωστές, από παλαιότερα σχετικά δημοσιεύματα, πληροφορίες για το

παλαιότερα χρόνια, αλλά ξεχασμένο στις ημέρες μας σπήλαιο, είναι γνωστό από το 1765, όταν πρώτος το περιέγραψε ο Άγγλος περιηγητής Ρίτσαρντ Τσάντλερ, για να ακολουθήσουν ο Τζελλ, ο Ντόντγουελλ, ο Ληκ, ο Ροςς, ο Κούρτιους και ο Κάουπερτ, καθώς και πολλοί άλλοι, ενώ μεταξύ των επισκεπτών του ήταν ο Λόρδος Βύρων το 1810 και οι βασιλείς Όθων και Αμαλία το 1843[2]. Πρόκειται για ένα σημαντικό αρχαιολογικό χώρο, μοναδικό στο είδος του, ένα πραγματικό αξιοθέατο, που αξίζει καλύτερης μεταχειρίσεως και αναδείξεως, καθώς βρίσκεται κυριολεκτικά δίπλα μας, στα όρια ενός ωραίου περιπάτου από την τερατώδη σύγχρονη προέκταση της Άνω Βούλας, συνεχίζοντας επί του ασφαλτοστρωμένου δρόμου μετά το νεοσύστατο νεκροταφείο της περιοχής, μέχρι τον ορεινό περίγυρο της Σχολής Ευελπίδων. Από το σημείο αυτό, απέναντι στο μνημείο δύο φονευθέντων πυροσβεστών, ένας χωματόδρομος 200 μέτρων φέρνει στην κορυφή χαμηλότερου λόφου, που άλλοτε ήταν γνωστός με την ονομασία Κρεββάτι (εικ. 1), όπου χαίνει το στόμιο της κάθετης εισόδου στο Σπήλαιο του Νυμφολήπτου, όπως το σπήλαιο αυτό είναι περισσότερο γνωστό στις ημέρες μας, ο παλαιότερος επισκέπτης του οποίου θα αισθανθεί εύλογη μελαγχολία για τη σημερινή κατάσταση του χώρου. Πράγματι, δεν είναι υπερβολή να γραφεί, ότι χρειάζονται ικανότητες ορεινού καταδρομέα για να διασχίσει κανείς το ανώμαλο έδαφος στο εσωτερικό του σπηλαίου, με τις σκορπισμένες πέτρες, τα χώματα και τα απορρίμματα, καθώς αποτελεί καταφύγιο κυνηγών, χώρο εστιάσεως εκδρομέων, κάποτε και ναρκομανών, αλλά και εντευκτήριο άλλοτε δωδεκαθεϊστών και άλλοτε θρησκόληπτων, που, παραβιάζοντας την εκάστοτε καγκελόφραχτη περίφραξη, επιδίδονται στα ανίερα ή... θεάρεστα έργα τους, προσβάλλοντας τον χώρο και αλλοιώνοντας ή και καταστρέφοντας τα κατάλοιπα της αρχαιότητας.

Ποιά, όμως, είναι η σημασία αυτού του σπηλαίου, ποιά η θέση του στην αρχαία λατρεία και ποιές οι περιπέτειές του στο πέρασμα των αιώνων;

Όλα άρχισαν με τον Αρχέδημο, κάποιον καταγόμενο από τη Θήρα ευφάνταστο, αλλά και με αναμφισβήτητα καλλιτεχνικά προσόντα νησιώτη, που στα χρόνια πριν από τον Πελοποννησιακό Πόλεμο ήρθε στην Αττική. Προφασιζόμενος ή και πράγματι πιστεύοντας ότι είναι νυμφόληπτος –νεραϊδοπαρμένος θα λέγαμε στα νεώτερα χρόνια– περιπλανήθηκε σε βουνά και σε λαγκάδια, για να συναντήσει τελικά τις αγαπημένες του νύμφες στο σπήλαιο αυτό του Υμηττού, που βρισκόταν σε προσιτό σημείο μεταξύ τριών πολυάνθρωπων και πλουσίων αρχαίων δήμων της Αττικής: Της Αιξωνής (στη σημερινή Γλυφάδα), των Αλών Αιξωνίδων (στη σημερινή Βούλα-Βουλιαγμένη, όπου και ο γνωστός ναός του Απόλλωνος στον Ζωστήρα) και του Αναγυρούντος (στις σημερινές τοποθεσίες της Βάρης και της Βάρκιζας)[3]. Με ακούραστη επιμονή και πραγματικό πάθος, ασφαλώς και με την προσδοκία κέρδους και προσωπικής προβολής, ο Αρχέδημος επιδόθηκε, επί σειρά ετών, στη λατρευτική και λειτουργική διαμόρφωση του σπηλαίου, λαξεύοντας τα εσωτερικά σταλαγμιτικά τοιχώματά του, διανοίγοντας αυλάκια συγκεντρώσεως του νερού, που έσταζε από την βραχώδη οροφή, ώστε να συγκεντρώνεται σε μικρές υδατοδεξαμενές και σμιλεύοντας ανάγλυφα, αγάλματα, βωμούς και θέσεις τοποθετήσεως αφιερωμάτων για τις χθόνιες Νύμφες, τον ποιμενικό Πάνα, τον ουράνιο Απόλλωνα και τον ψυχοπομπό Ερμή, που και αυτός έχει θέση στη λατρεία των Νυμφών, σαν οδηγός

Σπήλαιο του Νυμφολήπτου, με την προσθήκη νεώτερων πορισμάτων της έρευνας για το ιστορικό πλαίσιο και το λατρευτικό υπόβαθρο του σημαντικού τούτου μνημείου της Αττικής υπαίθρου. Για την επιστημονική (ιστορική, τοπογραφική και αρχαιολογική) ενημέρωση του ενδιαφερόμενου αναγνώστη, συνιστάται η προσφυγή στο λεπτομερειακό έργο των Günther Schörner και Hans Rupprecht Goette (2004), στις σελίδες και τους πίνακες του οποίου οι δύο διακεκριμένοι συγγραφείς, με την υποδειγματική παρουσίαση και του επιγραφικού υλικού από τον Klaus Hallof, αναπτύσσουν και αναλύουν το θέμα, παραθέτοντας και πλήρη τη σχετική βιβλιογραφία, καθώς και φωτογραφική τεκμηρίωση.

2 Schörner και Goette 2004, 2-14.

3 Παπαγιαννόπουλος-Παλαιός 1950. Δεληγιώργη-Αλεξοπούλου 1980. Ανδρέου 1994. Γιαννοπούλου-Κονσολάκη 1990. Mazarakis Ainian 1995.

του χορού τους κατά τις σεληνόφωτες νύχτες και στα σκοτεινά σπήλαια. Στο πλευρό του Αρχεδήμου αρχικά, αλλά και των υποστηρικτών και ομοϊδεατών του αργότερα, εργάστηκαν και πολλοί άλλοι, χάριν της εγκαθιδρύσεως της λατρείας του Πανός και των Νυμφών, που εμφανίζεται στην Αττική μετά τους Περσικούς Πολέμους και την αποφασιστική συμβολή του ποιμενικού θεού στη Μάχη του Μαραθώνος, σπέρνοντας τον πανικό φόβο στους Πέρσες εισβολείς και συμπαρατασσόμενος με τους Αθηναίους πολεμιστές.

Ο σημερινός επισκέπτης, φθάνοντας από τον χωματόδρομο στην ανώτερη περίμετρο του ύψους 290 μέτρων λόφου Κρεββάτι ή Καψάλα, σε ελάχιστη απόσταση από τον ασφαλτοστρωμένο δρόμο του νεκροταφείου της Άνω Βούλας, βρίσκεται μπροστά στο στόμιο του κάθετης εγκάρσιας διατομής σπηλαίου, που περιβάλλεται από ένα, συνεχώς παραβιαζόμενο, εξωτερικό κιγκλίδωμα, που μάλλον φυλακίζει, αντί να αναδεικνύει, το σπάνιο και αξιοθέατο αυτό μνημείο (εικ. 2). Η θαυμάσια θέα προς τα Μεσόγεια και τον Σαρωνικό δικαιολογεί το πάθος του νυμφόληπτου Αρχεδήμου για το ειδυλλιακό αυτό τοπίο, που δυστυχώς σήμερα αλλοιώνεται και καταστρέφεται από την άναρχη δόμηση στην πεδιάδα και την αποψίλωση του ορεινού εδάφους.

Ισορροπώντας, με αρκετή ομολογουμένως δυσκολία, στη λαξευμένη στην ασβεστολιθική καθοδική επιφάνεια στενή κλίμακα, βρισκόμαστε, σε βάθος περίπου 4 μέτρων, στο ανώτερο επίπεδο του σπηλαίου, που οδηγεί στον πρώτο, τον δυτικό μεγάλο θάλαμο, για την καθοδική πρόσβαση στον οποίο απαιτείται κάποιου είδους βοηθητικός φωτισμός (ηλεκτρικός φακός ή λυχνία). Στην δεξιά πλευρά της εισόδου, μία επιγραφή λαξευμένη με επιμέλεια στον βράχο μας πληροφορεί κάπως ασύντακτα, ότι «Ἀρχέδημος ὁ Θηραῖος, ὁ νυμφόληπτος, φραδαῖσι (για τις γνωστικές, δηλαδή τις προλέγουσες τα μέλλοντα, όπως οι σημερινές Μοίρες) νυμφῶν τ' ἄντρον ἐξηργάξατο» (εικ. 3β), επιγραφή που μας αποκαλύπτει ότι το άντρον λειτουργούσε και σαν μαντείο, με τους χρησμούς των σοφών Νυμφών. Κάπου εκεί πρέπει να ήταν τοποθετημένος και ένας μεγάλος ορθογώνιος λίθος, στην πλάγια επιφάνεια του οποίου μία επιγραφή, από άλλο χέρι, συμπληρώνει τη συμβολή του Αρχεδήμου στη διαμόρφωση του λατρευτικού χώρου. Η επιγραφή αναφέρει, ότι «Ἀρχέδημος ὁ Θηραῖος κᾶπον [κήπον δηλαδή] νύμφαις ἐφύτευσεν», επιβεβαιώνοντας ότι ο ρέκτης νυμφόληπτος, εκτός από το εσωτερικό του σπηλαίου, είχε μεριμνήσει και για τον περιβάλλοντα χώρο, φυτεύοντας μικρό άλσος[4].

Ας γυρίσουμε, όμως, στην είσοδο του πρώτου, σκοτεινού, υγρού και ανήλιου δυτικού θαλάμου του δισκελούς σπηλαίου, στο βάθος του οποίου υπήρχε και πηγή με αρκετό νερό, σήμερα καταχωμένη μέσα σε χώματα και πέτρες. Εδώ, στη δεξιά, πάντοτε, πλευρά του βράχου της εισόδου, συναντούμε λαξευμένο ένα ορθογώνιο βαθύ λουτήρα, που στα μάτια των ανίδεων βοσκών των δύο περασμένων αιώνων φάνταζε σαν κρεββάτι και έδωσε το όνομα στον λόφο Κρεββάτι. Το ότι, πάντως, για λουτήρα καθαρμού πρόκειται, το προσδιορίζει η εκεί δίπλα χαραγμένη στον βράχο επιγραφή, ίσως η παλαιότερη του σπηλαίου, των μέσων του 5ου π.Χ. αιώνα και σε τροχαϊκό μέτρο, γι' αυτό και θα μπορούσε να υποτεθεί ότι χαράχθηκε από τον ίδιο τον Αρχέδημο. Το περιεχόμενό της επιτάσσει: *Τ' ἄντερα ἔχσο κλύζετε καὶ τὸν ὄνθον*, δηλαδή να ξεπλένετε τα εντόσθια έξω και να τα καθαρίζετε από ακαθαρσίες, επιταγή που απέβλεπε στη διατήρηση του σπηλαίου καθαρού από τις θυσίες για τη μαντική επίκληση, εν όψει και του ιερού καθαρμού του προσκυνητή.

Οι αρχαίοι, λοιπόν, προσκυνητές, ακολουθώντας το επικλινές έδαφος του πρώτου σκοτεινού θαλάμου, που αντιπροσώπευε τον κόσμο του ψυχικού σκότους και των χθονίων δυνάμεων, περιεβάλλοντο από εντυπωσιακούς, όσο και τρομακτικούς σταλακτιτικούς και σταλαγμιτικούς σχηματισμούς, που με τον κατάλληλο περιορισμένο φωτισμό από δάδες και τοποθετημένες σε λαξευμένα μικρά κοιλώματα των βράχων θρυαλλίδες με λάδι, αλλά και με

4 Dunham 1903, 289. Hallof 2004.

τις ψαλμωδίες του ιερατείου και των ιδίων των προσκυνητών, ασφαλώς θα συνέτειναν ώστε οι τελευταίοι αυτοί να περιήρχοντο σε έντονη συναισθηματική φόρτιση, που δεν απείχε της εκστάσεως. Κάτω από την επίδραση του θείου δέους και του ευτελισμού της ανθρώπινης υπάρξεως, ήταν ψυχολογικά προετοιμασμένοι για τους μαντικούς χρησμούς μέσα στο χθόνιο σκότος, αλλά και για την είσοδο στον δεύτερο, τον ανατολικό και μεγαλύτερο θάλαμο του σπηλαίου, όπου και ελάμβανε χώρα η κυρίως λατρευτική μυσταγωγία (εικ. 3α).

Η είσοδος από τον σκοτεινό και αποπνικτικό θάλαμο της χθονίας δοκιμασίας στον ευάερο και ολόφωτο, από το άνοιγμα της οροφής του σπηλαίου, δεύτερο και μεγαλύτερο θάλαμο, με τον πλούσιο γλυπτικό διάκοσμο και την αφθονία των αφιερωμάτων, εντυπωσίαζε τον αρχαίο μύστη, που αισθανόταν ψυχική λύτρωση και συναισθηματική ανάταση (εικ. 4α και β). Η εντύπωση, όπως και τότε, είναι και για τον σημερινό επισκέπτη συγκλονιστική. Επίκεντρο της προσοχής γίνεται, αμέσως, το ακέφαλο άγαλμα ένθρονης θεότητας, σε λίγο μικρότερο του φυσικού μέγεθος, σμιλεμένο στον φυσικό βράχο, που αποτελούσε και το επίκεντρο της λατρείας, αφού περιβάλλεται από αλλεπάλληλα οριζόντια έδρανα για τοποθέτηση αναθημάτων (εικ. 5). Ο προσδιορισμός της ταυτότητας του λατρευτικού τούτου αγάλματος απετέλεσε, ήδη από τον 19ο αιώνα, αντικείμενο επιστημονικών διχογνωμιών και αρχαιολογικών εικασιών[5]. Η αρχαϊκή τεχνοτροπία του γλυπτού, που είχε ένθετο κεφάλι, με απόληξη βοστρύχων επί των ώμων και του στήθους, έκανε πολλούς να υποθέσουν ότι ανάγεται στα τέλη του 6ου ή στις αρχές του 5ου π.Χ. αιώνα και επομένως προϋπήρχε της παρεμβάσεως του Αρχεδήμου στο σπήλαιο κατά τα μέσα εκείνου του αιώνα. Οι υποστηρικτές αυτής της απόψεως διακρίνουν θηλυκή υπόσταση του αγάλματος και το ταυτίζουν με τη Γαία Μητέρα ή τη Ρέα Κυβέλη, ως θεοτήτων των σπηλαίων. Κάτι τέτοιο, όμως, μάλλον αποκλείεται, αφ' ενός γιατί δεν υπάρχει προηγούμενο ολόσωμου αγάλματος της Γαίας, ούτε και ένθρονη γλυπτική απόδοση γι' αυτήν και αφ' ετέρου γιατί η Κυβέλη προϋποθέτει στην απεικόνισή της και άλλα μυθολογικά στοιχεία, όπως το παρακαθήμενο λιοντάρι, ενώ και για τις δύο απουσιάζει οποιαδήποτε αναφορά στον πλούσιο επιγραφικό κύκλο του σπηλαίου και των αναθημάτων.

Αντιθέτως, ο τρόπος της σμιλεύσεως και η αρχαΐζουσα δωρική τεχνοτροπία βρίσκονται εγγύτερα στα δεδομένα της κυκλαδικής γλυπτικής, της οποίας, βεβαίως, ήταν γνώστης ο νυμφόληπτος Θηραίος τεχνίτης. Μια τέτοια υπόθεση μας οδηγεί να πιθανολογήσουμε, ότι πρόκειται για απεικόνιση ανδρικής θεότητας και μάλιστα του χρυσοκομόοντος Απόλλωνος, χορηγού του ηλιακού φωτός και της καθαρής ανθρώπινης σκέψεως, φύλακα της ηθικής τάξεως που εξ ίσου καθαρίζει σωματικά και ηθικά μιάσματα. Ας σημειωθεί, ότι στο τμήμα αρχαϊκής γλυπτικής του Αρχαιολογικού Μουσείου της Σπάρτης εκτίθεται ακέφαλο άγαλμα ένθρονης ανδρικής θεότητας (αριθ. 576), πιθανώς του Απόλλωνος, προερχόμενο από τον Άγιο Δημήτριο (Μαγούλα) της Σπάρτης και χρονολογούμενο στον 6ο π.Χ. αιώνα. Το γλυπτό αυτό παρουσιάζει εντυπωσιακή στυλιστική ομοιότητα με το, λίγο νεώτερο, αντίστοιχο λατρευτικό άγαλμα του σπηλαίου της Βάρης (εικ. 6β).

Στην υπόθεση ότι περί ένθρονου Απόλλωνος πρόκειται συνηγορεί και το γεγονός, ότι ο δωρικός αυτός θεός είναι η κορυφαία λατρευόμενη θεότητα στις ηλιόλουστες Κυκλάδες και μάλιστα στη Θήρα, προστάτης της γεωργικής και κτηνοτροφικής ζωής με τα ποιμενικά προσωνύμια Κάρνειος και Νόμιος, με τα οποία λατρευόταν και από τους βοσκούς της Αττικής, ενώ ο χαρακτηρισμός του και ως «νυμφαγέτη» μαρτυρεί τη συμμετοχή των Νυμφών στη λατρεία του. Επομένως, ο Αρχέδημος, και ως εκ της καταγωγής του από το με πλούσια αρχαϊκή γλυπτική παράδοση νησί της Θήρας, και εξ αιτίας του πάθους του για τις Νύμφες, βρίσκεται πολύ κοντά στην Απολλώνεια λατρεία, την οποία και αναδεικνύει σε κορυφαίο στοιχείο του σπηλαίου. Θα πρέπει να σημειωθεί, ότι δίπλα στο άγαλμα της ένθρονης αυτής θεότητας διε-

5 Schörner και Goette 2004, 26-27.

σώζετο, μέχρι και τα πρώτα μετά τον τελευταίο πόλεμο χρόνια, ένα ακόμη κατάλοιπο του γλυπτικού διακόσμου του σπηλαίου, που δεν ήταν άλλο από έναν ομφαλό, το ιερό σύμβολο του Απόλλωνος Πυθίου, που συμβολίζει τον θρίαμβο του φωτοδότη θεού επί των παλαιών δυνάμεων του σκότους, τον ερχομό της ανοίξεως μετά τον χειμώνα (εικ. 6α). Πράγματι, με τον ομφαλό αποδίδεται, στην αρχαία τέχνη, ο τάφος του δράκοντα όφεως Πύθωνα, γιου της Γαίας, που βρήκε τον θάνατο από τον τοξότη Απόλλωνα, μάλιστα παρόμοια απεικόνιση ομφαλού υπήρχε και στο άδυτο του Δελφικού ιερού. Σήμερα, ο ομφαλός του σπηλαίου της Βάρης δεν υπάρχει, θύμα και αυτός της καταστροφικής μανίας κάποιων βανδάλων, πάντως η καταγεγραμμένη ύπαρξή του αποτελεί πειστήριο της λατρείας του Απόλλωνος (εικ. 8β). Άλλωστε και ο τραγοπόδαρος Πάνας και οι Χάριτες, που αναφέρονται σε άλλες αναθηματικές επιγραφές του σπηλαίου, συμμετέχουν στον λατρευτικό κύκλο του Απόλλωνος και των Νυμφών σε διάφορα αρχαία ιερά[6].

Την άποψη για τη λατρεία του Απόλλωνος έρχεται να ενισχύσει και το δεύτερο σημαντικό στοιχείο στη λατρευτική διακόσμηση του σπηλαίου. Πρόκειται για τη, λίγο μεγαλύτερη του φυσικού, ανάγλυφη απεικόνιση του Αρχεδήμου, λαξευμένη από τον ίδιο επάνω στην επιφάνεια του ενδιάμεσου βραχώδους σχηματισμού, που όπως είδαμε χωρίζει το σπήλαιο σε δύο μεγάλους θαλάμους. Φορώντας βραχύ χιτώνα, δεμένο σε πτυχές στη μέση σαν φουστανέλα (εύζωνος, από το επίρρημα ευ και το ρήμα ζώνυμι), όπως συνήθιζαν οι αρχαίοι σε ώρες γεωργικής ή άλλης χειρωνακτικής απασχολήσεως, ο νυμφόληπτος και εγωπαθής ιδρυτής της λατρείας στο σπήλαιο της Βάρης, κρατάει με το δεξιό χέρι τη σφύρα και με το αριστερό τον τεκτονικό γνώμονα (τη γνωστή τριγωνική σμίλη) των γλυπτών, εργαλεία που εχρησιμοποίησε για τη διαμόρφωση και τον γλυπτικό διάκοσμο του λατρευτικού χώρου (εικ. 7). Αν και η κίνησή του είναι προς τα δεξιά, όπως μαρτυρεί η κατεύθυνση των ποδιών και του σώματος, ο Αρχέδημος στρέφει με σεβασμό το κεφάλι προς τα αριστερά, ατενίζοντας την σε υπερυψωμένο επίπεδο ένθρονη θεότητα, χάριν της οποίας και έχει λαξεύσει δίπλα του ένα βωμό. Από παλαιότερα σχεδιαγράμματα περιηγητών και ερευνητών του 19ου αιώνα, γνωρίζουμε ότι του βωμού υπέρκειτο διπλή αφιερωματική επιγραφή, που όλοι τη διάβαζαν «ΑΠΟΛΛΩΝΟΣ-ΕΡΣΟ», κάτι που προκαλούσε εύλογη απορία ως προς την έννοια του δευτέρου σκέλους της επιγραφής[7]. Δυστυχώς, η επιγραφή αυτή απαλείφτηκε σε μεταγενέστερα χρόνια και λείπει ολόκληρη σήμερα (εικ. 8α). Δεν υπάρχει, όμως, αμφιβολία, ότι ο βωμός είχε αφιερωθεί πρωτίστως στον Απόλλωνα, ενώ το ΕΡΣΟ μάλλον είναι η αρχαϊκή εκφορά της γενικής του Ερμού (ΕΡΜΟ), που για λόγους ελλείψεως χώρου το κεφαλαίο Μ λαξεύτηκε πλαγίως, με αποτέλεσμα να εκλαμβάνεται σαν Σ. Δηλαδή, ο βωμός ήταν αφιερωμένος, από τον ίδιο τον Αρχέδημο, στον κορυφαίο της λατρείας θεό Απόλλωνα και στον οδηγό των χθονίων Νυμφών θεό Ερμή, που αμφότεροι μετέχουν στο δωδεκάθεο του Ολύμπου. Το ανάγλυφο αυτό εντυπωσιάζει με τη δύναμη της απλοϊκής αποδόσεως και θα μπορούσε να χαρακτηριστεί σαν ένα από τα πρώτα δείγματα της λαϊκής μας καλλιτεχνικής παραδόσεως, με τον Αρχέδημο να αποτελεί προπομπό, εδώ και 2.500 χρόνια, του κινήματος των λεγόμενων «ναΐφ» καλλιτεχνών, που τόσο είναι του συρμού στις ημέρες μας. Η λεπτομέρεια της αναγραφής του ονόματος του Αρχεδήμου δύο φορές σε ονομαστική πτώση, στο κενό μεταξύ της κεφαλής της «αυτοπροσωπογραφίας» του και του λαξευτού βωμού, ίσως υποδηλώνει τη διπλή ταυτοπροσωπία του απεικονιζόμενου με τον καλλιτέχνη δημιουργό.

Ας έρθουμε, όμως, στην εποχή λειτουργίας του σπηλαίου ως τόπου λατρείας του νυμφαγέτη Απόλλωνος, των χθονίων Νυμφών και του οδηγού τους στους χορούς Ερμή, πατέρα του ποιμενικού Πάνα, στους γεννήτορες του οποίου καταγράφεται από τον Πίνδαρο και ο

6 Amandry 1985.

7 Curtius και Kaupert 1881-1900.

Απόλλων. Όπως προαναφέρθηκε, για τον χρονικό προσδιορισμό της λατρείας αυτής θα πρέπει να ανατρέξουμε μετά τους Περσικούς Πολέμους και λίγο πριν τα μέσα του 5ου π.Χ. αιώνα. Μία πρόσθετη περί της χρονολογήσεως αυτής μαρτυρία περιλαμβάνεται και στον *Πλάτωνος Βίο* του Ολυμπιόδωρου, όπου αναφέρεται ότι όταν γεννήθηκε ο μεγάλος εκείνος φιλόσοφος και διανοητής, δηλαδή το 428 π.Χ., οι γονείς του Αρίστων και Περικτιόνη τον έφεραν στον Υμηττό, για να ζητήσουν, με θυσία, από τον Πάνα, τις Νύμφες και τον ποιμενικό Απόλλωνα νόμιο, που είχαν εκεί τόπο αφιερωμένο στη λατρεία τους, προφανώς το σπήλαιο, τη μαντική πρόβλεψη και την προστασία τους για το νεογέννητο. Όπως, δηλαδή, γίνεται μέχρι σήμερα στα χωριά μας, με τις Μοίρες και τους λατρευόμενους αγίους στα τοπικά μοναστήρια. Όταν, όμως, η Περικτιόνη άφησε το βρέφος κατάχαμα, μέλισσες ήρθαν και κάθησαν στο στόμα του, όπου απέθεσαν κηρήθρες με μέλι, γεγονός που θεωρήθηκε σαν θεϊκό προμήνυμα του μελίρρυτου λόγου του Πλάτωνος. Το σχετικό χωρίο του νεοπλατωνικού Ολυμπιόδωρου, αν και έχει γραφεί πολύ αργότερα, στις αρχές του 6ου μ.Χ. αιώνα, όχι μόνο επιβεβαιώνει την παλαιότερη (5ος-4ος αι. π.Χ.) χρονική περίοδο ακμής της λατρείας στο σπήλαιο του Υμηττού, αλλά και συμπεριλαμβάνει τον Απόλλωνα στις εκεί λατρευόμενες θεότητες[8].

Κατά τη δεκαετία του 1930, η Βρετανική Αρχαιολογική Σχολή των Αθηνών επραγματοποίησε ανασκαφική έρευνα στα ερείπια οικοδομήματος στα κράσπεδα του λόφου του σπηλαίου, όπου κατέληγε και το παλαιό μονοπάτι από το χωριό της Βάρης, την ευρύτερη περιοχή του οποίου κατείχε, κατά την αρχαιότητα, ο Αττικός δήμος του Αναγυρούντος. Η ανασκαφή έφερε στο φως ένα σημαντικό κτιριακό συγκρότημα, με διώροφο μικρό κτίσμα στο ένα άκρο, καλά σχεδιασμένη πλακόστρωτη αυλή και συνεχόμενα δωμάτια στην ανατολική πλευρά της[9]. Οι Άγγλοι ανασκαφείς θεώρησαν ότι πρόκειται για μεγάλη αγροικία του 4ου π.Χ. αιώνα, με έντονη μελισσοκομική δραστηριότητα, όπως μαρτυρούν οι πολυάριθμες κυψέλες που βρέθηκαν στο χώρο. Αντιθέτως, ο αείμνηστος Ιωάννης Τραυλός από την πρώτη στιγμή υπεστήριξε, ότι πρόκειται για τον ιερατικό οίκο του λατρευτικού σπηλαίου, όπου διανυκτέρευαν οι προσκυνητές, όπως συνέβαινε σε πολλούς απομακρυσμένους χώρους λατρείας της Αττικής (εικ. 9).

Η άποψη του Τραυλού είναι η ορθή, δεδομένου ότι η όψιμη, κατά τον 4ο π.Χ. αιώνα, ανέγερση του κτιριακού τούτου συγκροτήματος δεν αποκλείει την ύπαρξη και προγενέστερου μικρότερου. Όσο για την παρουσία κυψελών, αυτή πρέπει να συνδέεται με κάποιες προκαταρκτικές τελετουργίες, όπως γνωρίζουμε και από τη Διονυσιακή λατρεία. Πράγματι, οι μέλισσες στον μυθολογικό κύκλο ταυτίζονται με τις νύμφες, περιπλανώμενες και αυτές, όπως εκείνες, στα δάση και στους ανθόσπαρτους αγρούς. Επομένως, περί πανδοχείου επρόκειτο, του οποίου η καταστροφή πιθανολογείται κατά τον Χρεμωνίδειο Πόλεμο του 267-261 π.Χ., όταν όλες οι μέχρι σήμερα ανασκαφικές ενδείξεις κατατείνουν στο ότι διακόπτεται απότομα και η λατρεία στο σπήλαιο. Πιο συγκεκριμένα, μετά την καθιέρωση του σπηλαίου ως τόπου λατρείας κατά τα μέσα του 5ου π.Χ. αιώνα, η ακμή του τοποθετείται κατά τον 4ο, στον οποίο ανήκουν και τα πλουσιώτερα αναθήματα, για να περιπέσει σε αφάνεια κατά τον 3ο π.Χ. αιώνα, πιθανώς όταν οι Μακεδόνες του Αντιγόνου και οι Αιγύπτιοι του Πτολεμαίου Β', με τους συμμάχους τους επαναστάτες Αθηναίους, συνήπταν σκληρές μάχες στην ύπαιθρο της Αττικής, με αποτέλεσμα να καταστραφούν και να βεβηλωθούν πολλοί λατρευτικοί χώροι, των οποίων και διακόπτεται, έκτοτε, η λειτουργία. Για το σπήλαιο της Βάρης, η διακοπή αυτή θα παραταθεί επί 500 και πλέον χρόνια, ενώ και η επανέναρξη της λειτουργίας του ως λατρευτικού χώρου, κατά τον 4ο μ.Χ. αιώνα, έχει άλλα κίνητρα και αίτια, όπως θα αναφερθεί στη συνέχεια αυτού του άρθρου.

8 Swift-Riginos 1976, 16 κ.ε.

9 Jones κ.ά. 1973.

Όταν, το 1902, η Αμερικανική Αρχαιολογική Σχολή, με τους καθηγητές Βέλλερ και Τάλλον, επραγματοποίησε εκτεταμένη ανασκαφή του σπηλαίου, τα κινητά ευρήματα, γλυπτά και πήλινα, επιβεβαίωσαν τη μαρτυρία των επιγραφών και λοιπών τέχνεργων, ότι η λατρεία στο Σπήλαιο του Νυμφολήπτου αρχίζει κατά τον 5ο π.Χ. αιώνα, φθάνει στην ακμή της κατά τον 4ο και διακόπτεται απότομα στα μέσα του 3ου π.Χ. αιώνα[10]. Τα χρονολογούμενα στον 4ο π.Χ. αιώνα καλλιτεχνικά μαρμάρινα σπηλαιόμορφα ανάγλυφα, με απεικονίσεις χορού των Νυμφών, του Ερμή και του Πανός, μερικά από τα οποία κοσμούν σήμερα το Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο[11], ήρθαν στο φως σε πολυάριθμα θραύσματα, από παλαιότερη, πιθανότατα κατά τους πρώτους Χριστιανικούς αιώνες, καταστροφή του λατρευτικού χώρου και είχαν, τα περισσότερα, απορριφθεί στον πρώτο θάλαμο του σπηλαίου, όπου και χρησιμοποιήθηκαν σε νεώτερη επιχωμάτωση, αφού κρίθηκαν άχρηστα από τους αρχαιοκάπηλους λαθρανασκαφείς του δευτέρου θαλάμου, κατά τα τέλη του 18ου και τις αρχές του 19ου αιώνα (εικ. 10). Κομμάτια από αγάλματα και μεγαλύτερα ανάγλυφα δεν βρέθηκαν στον κυρίως λατρευτικό δεύτερο θάλαμο, γι' αυτό και θα πρέπει, κάποτε, να γίνει έρευνα στα εκθέματα και στις αποθήκες ξένων μουσείων, κυρίως του Λούβρου, όπου, κατά τα τέλη του 18ου αιώνα, ο διαβόητος Γάλλος διπλωμάτης Φωβέλ, που είχε κατ' επανάληψη επισκεφθεί και το σπήλαιο της Βάρης, διέθετε την πλούσια αρχαιοκαπηλική λεία του από την Αττική. Επίσης και τα κεραμικά ευρήματα, κυρίως πήλινα ειδώλια (εικ. 11) και όστρακα αρίστης τεχνοτροπίας (εικ. 12) από μελανόμορφα και ερυθρόμορφα αγγεία –μεταξύ των οποίων ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν μικρού μεγέθους λουτροφόροι, που ήταν αφιερώματα νεόνυμφων γυναικών για την ευόδωση του γάμου τους– ανήκουν όλα σε αυτή τη χρονική περίοδο των δύο αιώνων της λειτουργίας του σπηλαίου, δηλαδή από τα μέσα του 5ου μέχρι τα μέσα του 3ου π.Χ. αιώνα[12]. Ακολουθεί το ανεξήγητο κενό των πέντε αιώνων, από την Ελληνιστική μέχρι και τη Ρωμαϊκή περίοδο, για να έρθουμε στα ύστερα Ρωμαϊκά χρόνια, οπότε σημειώνεται η εξ ίσου εντυπωσιακή αναβίωση κάποιας παρεμφερούς λατρείας, που δεν θα διαρκούσε, όμως, επί μακρό διάστημα, για να καλύψει στη συνέχεια το σπήλαιο του Υμηττού ο σκοτεινός πέπλος της λησμοσύνης, ο ίδιος που δυστυχώς το καλύπτει και σήμερα. Ας εξετάσουμε, λοιπόν, τα αίτια και τη σημασία της αναβιώσεως της λατρείας στο σπήλαιο του ενδιαφέροντός μας, κατά τον 4ο μ.Χ. αιώνα.

Από επιστολή του Συνεσίου, επισκόπου Πενταπόλεως της Κυρηναϊκής, μιας των επιφανεστέρων πνευματικών προσωπικοτήτων του τέλους του 4ου και των αρχών του 5ου αιώνα μ.Χ., πληροφορούμεθα ότι δρόμος από τον δήμο Αναγυρούντος εχρησιμοποιείτο από τους νεοπλατωνικούς της ευρύτερης περιφέρειας για να επισκέπτονται ένα σπήλαιο επί του Υμηττού, που αποτελούσε λατρευτικό χώρο των συγκεντρώσεών τους[13]. Η μαρτυρία αυτή, που αφορά, βεβαίως, στο σπήλαιο της Βάρης, είναι αξιόπιστη, δεδομένου ότι ο Συνέσιος ήταν αρχικά εθνικός, δηλαδή ειδωλολάτρης και είχε μαθητεύσει, στην Αλεξάνδρεια, κοντά στην περίφημη και ατυχεστάτη νεοπλατωνική φιλόσοφο Υπατία, ενώ παρέμεινε επί κάποιο διάστημα και στην Αθήνα, όπου εφοίτησε στην άλλοτε περίφημη νεοπλατωνική σχολή της πόλεως, για την οποία όμως εκφράζει την απογοήτευσή του για την κατάπτωσή της στις ημέρες του. Επομένως, εγνώριζε τους τόπους λατρείας και τα εντευκτήρια των νεοπλατωνικών μυστών στην Αττική κατά την τελευταία προσπάθεια παλινορθώσεως της παλαιάς θρησκείας τον 4ο μ.Χ. αιώνα και μάλιστα επί αυτοκράτορος Ιουλιανού, ανεψιού του Μεγάλου Κωνσταντίνου, του από τους χριστιανούς αποκληθέντος Παραβάτου, που επίσης είχε φοιτήσει στην πλατωνική σχολή της Αθήνας λίγο μετά τα μέσα του 4ου αιώνα και τρία χρόνια πριν αναγορευθεί αυτο-

10 Weller 1903.
11 Thallon 1903.
12 King 1903.
13 Lauter 1991.

κράτωρ (361 μ.Χ.), την ίδια περίοδο που φοιτούσαν εκεί δύο κορυφαίοι πατέρες της Εκκλησίας, ο Μέγας Βασίλειος και ο Γρηγόριος ο Ναζιανζηνός[14].

Φαίνεται, λοιπόν, ότι το σπήλαιο της Βάρης, αφού επί 500 και πλέον χρόνια παρέμεινε στην αφάνεια, κατά τα μέσα του 4ου μ.Χ. αιώνα επανέρχεται στο προσκήνιο, εξ αιτίας του ενδιαφέροντος, γι' αυτό, των νεοπλατωνικών της Αττικής Σχολής, που συνδύαζαν τα διδάγματα του Πλάτωνος με Ανατολικά δόγματα και μάλιστα Χαλδαϊκά «λόγια» (χρησμούς). Η παλαιότερη λατρεία του Απόλλωνος στο σπήλαιο αυτό ήταν σημαντικό κίνητρο για τους νεοπλατωνικούς, στη θρησκειολογική φιλοσοφία των οποίων ο φωτοδότης και προστάτης της ηθικής τάξεως θεός –ο αγνός Φοίβος, ο τελειότατος θεός όπως τον χαρακτηρίζουν οι ποιητές– ταυτίζεται με το Υπερούσιο, το ανώτατο, πάνσοφο και πάναγνο Εν, από το οποίο έχει εκπέσει η ανθρώπινη ύπαρξη και μέσω της ακτινοβολίας του οποίου αγωνίζεται και πάλι να ενωθεί με αυτό, αφιερούμενη στην εσώτερη κάθαρση και τον ενάρετο βίο. Θα πρέπει να προστεθεί, ότι οι κορυφαίοι νεοπλατωνικοί φιλόσοφοι, ο Πρόκλος κατά τον 5ο μ.Χ. αιώνα και ο Πλωτίνος δύο αιώνες ενωρίτερα, προβάλλουν ένα λεκτικό σολοικισμό για να θεμελιώσουν την προς τον Απόλλωνα προσήλωσή τους. Επικαλούνται, δηλαδή, το αρχικό Α του ονόματος του αρχαίου θεού ως στερητικό του επιθετικού προσδιορισμού «πολλών», ώστε να προκύπτει το επιζητούμενο: όχι πολλοί (θεοί), επομένως η υπερούσια μία και μοναδική θεότητα του νεοπλατωνικού δογματισμού, το υπέρτατο Εν.

Δεν θα επεκταθώ στην περί «σπηλαίου» φιλοσοφική αλληγορία του Πλάτωνος, ούτε στα νεοπλατωνικά φιλοσοφικά δόγματα, που απλώς αναφέρθηκαν για να γίνει κατανοητή η σχέση της Νεοπλατωνικής φιλοσοφικής προσεγγίσεως με το Απολλώνειο λατρευτικό υπόβαθρο. Είναι εύκολο δε, να φαντασθεί κανείς πόσο θα υπέβαλε τους νεοπλατωνικούς μύστες η παρουσία στον σπηλαιώδη χώρο του ένθρονου αγάλματος του Απόλλωνος, κάτω από την ακτινοβολία εκατοντάδων αναμμένων λύχνων, ώστε να ταυτίζεται στη σκέψη τους με το υπεράγιο και υπερούσιο «Εν». Δεκάδες τέτοια πήλινα λυχνάρια, πολλά από τα οποία ακέραια, ήρθαν στο φως με την ανασκαφή του σπηλαίου, το 1902, από την Αμερικανική Αρχαιολογική Σχολή και είναι χαρακτηριστικό, ότι αν και χρονολογούνται στον 4ο μ.Χ. αιώνα (εικ. 13), αρκετά είναι επιλεγμένα από τους αναθέτες να έχουν αποτυπωμένες ειδωλολατρικές παραστάσεις (Πάνα, Απόλλωνα, Αθηνά, Άρτεμη κ.ά.), αφού περί εθνικών επρόκειτο[15]. Αυτή, άλλωστε, είναι και η τελευταία εκδήλωση λατρείας στον κύκλο της παλαιάς θρησκείας, όπως έχει διαπιστωθεί και σε άλλα σπήλαια της Αττικής, καθώς και σε κάποια ακραία ορεινά σημεία, όχι βεβαίως μόνο από φιλοσοφούντες νεοπλατωνικούς, αλλά και από βοσκούς και αγρότες, που εξακολουθούσαν να έχουν εστραμμένη την πίστη τους στον Απόλλωνα και στον Πάνα.

Όμως, η αναλαμπή αυτή στην ιστορική πορεία του σπηλαίου της Βάρης δεν κράτησε επί πολύ. Προς τα τέλη του 4ου μ.Χ. αιώνα, η σκληρή μέχρις ακροτήτων πολιτική του Θεοδοσίου Α' εναντίον της παλαιάς θρησκείας οδήγησε στον σταδιακό αφανισμό των χώρων και θεσμών κάθε άλλης λατρείας και την επιβολή της χριστιανικής θρησκείας, συχνά με βίαια μέσα και καταστροφές. Κατά την ανασκαφική έρευνα του σπηλαίου της Βάρης ήρθαν στο φως και δεκάδες χάλκινα νομίσματα της Υστερορωμαϊκής περιόδου, σε αντίθεση με την παντελή έλλειψη νομισμάτων παλαιότερων εποχών, γεγονός που πιστοποιεί την προηγούμενη, κατά τους Ελληνιστικούς χρόνους, εγκατάλειψη και όχι καταστροφή του σπηλαίου[16]. Το πιθανότερο είναι, ότι οι μικρές αυτές χάλκινες υποδιαιρέσεις ανήκαν σε απόκρυψη του ταμείου του σπηλαίου κατά τους Υστερορωμαϊκούς χρόνους, που είχε σχηματιστεί με την οικονομική εισφορά των επισκεπτών του, νεοπλατωνικών και άλλων (εικ. 14). Περί αυτού πείθει η μικρή αξία των νο-

14 Saffrey και Westerink 1968, 39.

15 Bassett 1903, 338.

16 Baldwin 1903. Δεληγιώργη-Αλεξοπούλου 1983.

μισμάτων, τα οποία, όμως, ως σύνολο, μας δίνουν την επιβεβαίωση των δύο κύριων φάσεων στη δεύτερη αυτή λατρευτική χρήση του σπηλαίου: τη σύντομη περίοδο ακμής με την αναβίωση της ειδωλολατρικής λατρείας και τη χρονολόγηση της οριστικής καταστροφής από τους χριστιανούς. Πιο συγκεκριμένα, τα περισσότερα από τα νομίσματα αυτά ανήκουν στη βασιλεία του Κωνσταντίου Β', του Βαλεντιανού, του Γρατιανού και του Ιουλιανού, δηλαδή καλύπτουν τη νομισματική κυκλοφορία κατά το δεύτερο ήμισυ του 4ου μ.Χ. αιώνα, όταν στα χρόνια του Ιουλιανού σημειώνεται η προσπάθεια παλινορθώσεως της παλαιάς θρησκείας και η διάδοση της νεοπλατωνικής θρησκειολογικής αντιλήψεως. Η καταστροφή επέρχεται στις αρχές του 5ου μ.Χ. αιώνα, λίγο μετά το τέλος της βασιλείας του Θεοδοσίου Α' και στα πρώτα χρόνια της βασιλείας των δύο υιών του, του Αρκαδίου στο νεοσύστατο Ανατολικό Ρωμαϊκό Κράτος και του Ονωρίου στο Δυτικό (τα νομίσματα των οποίων είναι τα τελευταία στην χρονολογική σειρά της, ενώπιον του κινδύνου, αποκρύψεως του νομισματικού αυτού συνόλου)[17], όταν το σπήλαιο υφίσταται την επιδρομή οπαδών της νέας θρησκείας, οι οποίοι το καταστρέφουν και θρυμματίζουν τα κινητά αντικείμενα λατρείας. Πιθανότατα τότε αποσπάται και το κεφάλι από το ένθρονο άγαλμα του Απόλλωνος, ενώ σημεία του σταυρού χαράσσονται στο στήθος του αγάλματος, στο ανάγλυφο του Αρχεδήμου και στο υψηλότερο σημείο του δευτέρου θαλάμου, δείγμα του ότι έγινε κάποια προσπάθεια παραδόσεως του σπηλαίου στη νέα θρησκεία. Σε αυτό συνηγορεί και η ανεύρεση, κατά την ανασκαφική έρευνα, μερικών λυχναριών με χριστιανικά σύμβολα, αλλά η προσπάθεια δεν ευοδώθηκε, πιθανότατα εξ αιτίας της δεισιδαιμονίας του αγροτικού πληθυσμού της περιοχής και το σπήλαιο εγκαταλείφθηκε οριστικά. Δεν αποκλείεται, μάλιστα, το σπηλαιόμορφο ανάγλυφο του 4ου π.Χ. αιώνα (εικ. 15), από τις ανασκαφές στην Αρχαία Αγορά της Αθήνας, να προέρχεται από το σπήλαιο της Βάρης, μετά την καταστροφή και την εγκατάλειψή του. Το ανάγλυφο, που βρέθηκε στο κτίριο Ω, όπου λειτουργούσε μία από τις τελευταίες νεοπλατωνικές σχολές, είναι πιθανό να είχε μεταφερθεί σαν «κειμήλιο» από το σπήλαιο, όπου στο παρελθόν είχε επικεντρωθεί ο Νεοπλατωνικός διαλογισμός. Στην υπόθεση αυτή συνηγορεί και η απεικονιζόμενη σκηνή της παραδόσεως του βρέφους Διονύσου από τον Ερμή στις Νύμφες, ενώ από υπερκείμενο όρος ξεπροβάλλει ο υέτιος Ζευς, ιερό του οποίου υπήρχε στον Υμηττό.

Για τα επόμενα 1300 χρόνια δεν έχουμε καμμία αναφορά σχετική με το σπήλαιο της Βάρης, που θα ήταν πια γνωστό μόνο στους βοσκούς του Υμηττού. Και είναι στα μέσα του 18ου αιώνα, που αρχίζει να γίνεται ευρύτερα γνωστό από τις περιγραφές και απεικονίσεις ξένων περιηγητών, όπως ο Τσάντλερ, ο Τζελλ και ο Ντόντγουελλ (εικ. 16), τα σχεδιαγράμματα παλαιών ερευνητών και αρχαιολόγων, όπως ο Ροςς, ο Λόλλινγκ και ο Κούρτιους, αλλά και από τα ευρήματα θησαυροθηρών και λαθρανασκαφέων, αρχής γενομένης από τον πολυσυζητημένο Φωβέλ και τον φίλο του αρχιτέκτονα Φουσερό. Σε όλη τη διάρκεια του 19ου και του 20ου αιώνα, το σπήλαιο αυτό απετέλεσε αντικείμενο μελέτης από κορυφαίους αρχαιολόγους και ερευνητές, ξένους και Έλληνες[18]. Εάν, όμως, η επιστημονική κοινότητα έχει καταχωρήσει το Σπήλαιο της Βάρης σαν ένα από τους κυριώτερους σωζόμενους χώρους λατρείας της αρχαίας Αττικής, δεν συμβαίνει το ίδιο και με το ανεκδιήγητο Κράτος μας, που εδώ και πολλά χρόνια κωφεύει στις εκκλήσεις αρχαιολόγων, σπηλαιολόγων και φυσιολατρών, με αποτέλεσμα ο σημερινός επισκέπτης να φρίττει για την κατάσταση του σπηλαίου. Ας αποτελέσει, λοιπόν, και το άρθρο αυτό, συνεισφορά στην προσπάθεια προστασίας, αλλά και περαιτέρω αρχαιολογικής έρευνας και αναδείξεως αυτού του ιδιαιτέρου μνημείου.

17 Grierson και Mays 1992.

18 Schörner και Goette 2004, 19-28.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Amandry, P. 1985. «Le culte des Nymphes et de Pan à l'Antre Corycien.» Στο *L'Antre Corycien*. Vol. II, 395-425. *BCH* Suppl. 9. Paris: École Française d'Athènes.

Ανδρέου, Ι. 1994. «Ο Δήμος των Αιξωνίδων Αλών.» Στο *The Archaeology of Athens and Attica under the Democracy. International Conference at the American School of Classical Studies at Athens, December 4-6, 1992*, επιμ. W.D.E. Coulson, O. Palagia, T.L. Shear, H.A. Shapiro, και F.J. Frost, 191-209. Oxford: Oxbow Books.

Baldwin, A. 1903. «The Cave at Vari: The Coins.» *AJA* 7:335-337.

Bassett, S.E. 1903. «The Cave at Vari: The Terracotta Lamps.» *AJA* 7:338-349.

Γιαννοπούλου-Κονσολάκη, Ε. 1990. *Γλυφάδα: Ιστορικό παρελθόν και μνημεία*. Αθήνα: Θ. Σπονδυλίδης.

Curtius, E., και J.A. Kaupert. 1878. *Atlas von Athen*. Berlin: D. Reimer.

_____. 1881-1900. *Karten von Attica*. Berlin: D. Reimer.

Δεληγιώργη-Ἀλεξοπούλου, Χ. 1980. «Ἡ σπηλιά Νυμφολήπτου Βάρης Ἀττικῆς.» *ΔΕΣΕ* 18α:159-173.

_____. 1983. «Τα νομίσματα της Σπηλιάς του Νυμφολήπτου.» Στο *Διεθνές Συμπόσιο για τα προβλήματα των διευθετημένων σπηλαίων*, 154-160. Αθήνα: Ελληνική Σπηλαιολογική Εταιρεία.

Dunham, M.E. 1903. «The Cave at Vari: The Inscriptions.» *AJA* 7:289-300.

Grierson, P., και M. Mays. 1992. *Catalogue of Late Roman Coin in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection. From Arcadius and Honorius to the accession of Anastasius.* Washington, D.C.: Dumbarton Oaks.

Hallof, K. 2004. «Epigraphische Anmerkungen.» Στο Schörner και Goette 2004, 42-59.

Jones, J.E., A.J. Graham, και L.H. Sackett. 1973. «An Attic country house below the cave Pan at Vari.» *BSA* 68:355-452.

King, I.S. 1903. «The Cave at Vari: Terracotta Statuettes, Bronzes and Miscellaneous Objects.» *AJA* 7:320-334.

Lauter, H. 1991. *Attische Landgemeinden in Klassischer Zeit*. Attische Forschungen 4, Marburger Winckelmannsprogramm. Marburg/Lahn: Philipps-Universität.

Lawton, C. 2006. *Marbleworkers in the Athenian Agora*. Picture Book 27. Athens: American School of Classical Studies at Athens.

Mazarakis Ainian, A. 1995. «New evidence for the study of the Late Geometric-Archaic settlements at Lathuresa in Attica.» Στο *Klados: Essays in honour of J.N. Coldstream*, επιμ. C. Morris, 143-155. *BICS* Suppl. 63. London: University of London.

Παπαγιαννόπουλος-Παλαιός, Α.Α. 1950. «Τὸ παρὰ τὴν Αἰξωνὴν ἄντρον τῶν Νυμφῶν.» *Αἰξωνή*:77-82.

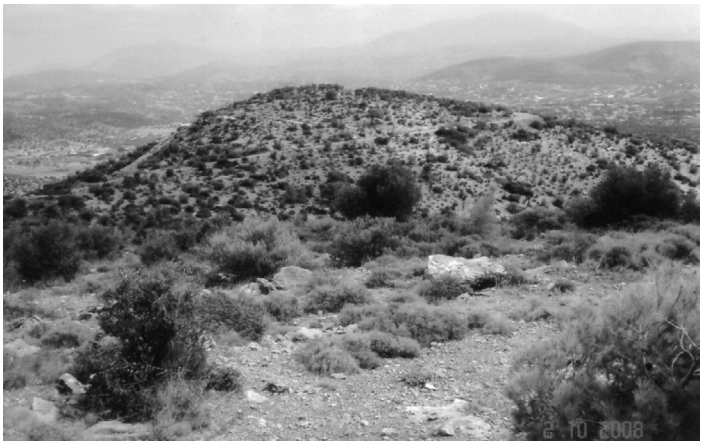
Saffrey, H.D., και L.G. Westerink. 1968. *Proclus – Theologie Platonicienne (Livre I)*. Paris: Les Belles Lettres.

Schörner, G., και H.-R. Goette. 2004. *Die Pan-Grotte von Vari*. Deutsches Archäologisches Institut Athen. Mainz am Rhein: Ph. von Zabern.

Swift-Riginos, A. 1976. *Platonica – The anecdotes concerning the life and writings of Plato.* Vol. III. Leiden: Brill.

Thallon, I.C. 1903. «The Cave at Vari: The Marble Reliefs.» *AJA* 7:301-319.

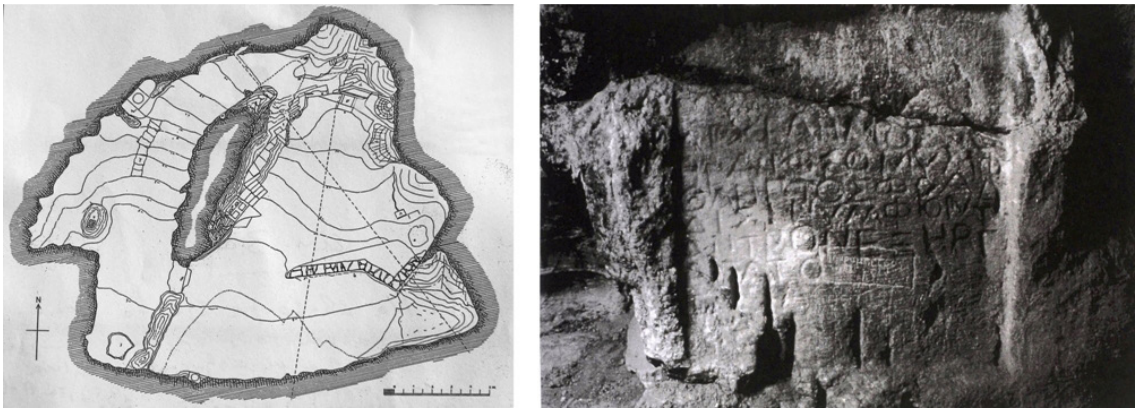
Weller, C.H. 1903. «The Cave at Vari: Description, Account of Excavation and History.» *AJA* 7:263-288.

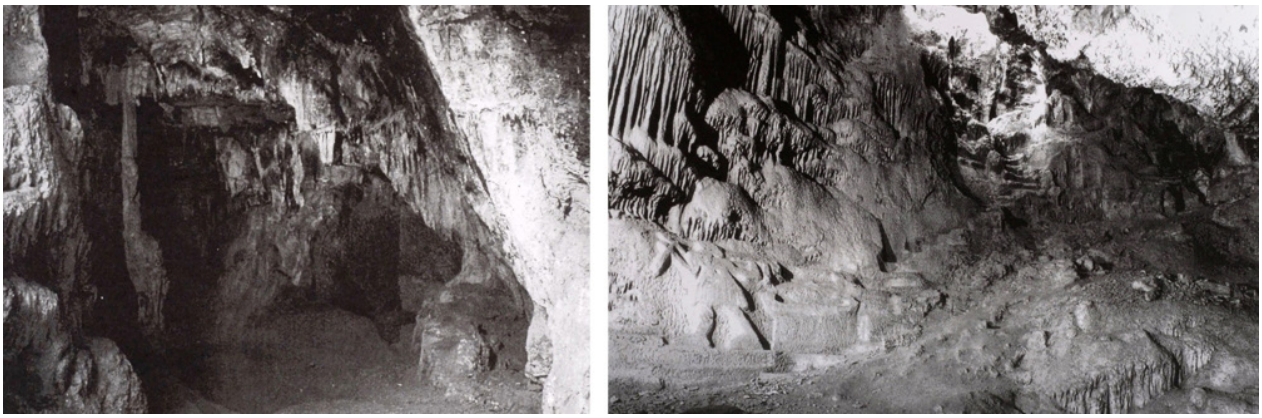
Εικ. 1. Ο λόφος Κρεββάτι, στις νότιες υπώρειες του Υμηττού, όπου βρίσκεται το Σπήλαιο του Νυμφολήπτου.

Εικ. 2. Το χάσμα της εισόδου του σπηλαίου έχει περιφραχθεί από, συνεχώς παραβιαζόμενο, σαθρό κιγκλίδωμα.

Εικ. 3. Σχεδιάγραμμα των δύο θαλάμων του σπηλαίου (αριστερά) και η κτητορική επιγραφή του νυμφολήπτου Αρχεδήμου (δεξιά).

Εικ. 4. Τον σκοτεινό δυτικό θάλαμο του χθονίου δέους (αριστερά) διαδέχεται ο ολόφωτος θάλαμος της κυρίως λατρείας (δεξιά).

Εικ. 5. Επίκεντρο της λατρείας ήταν το λαξευμένο στον βράχο άγαλμα ένθρονης θεότητας, πιθανώς του Απόλλωνος.

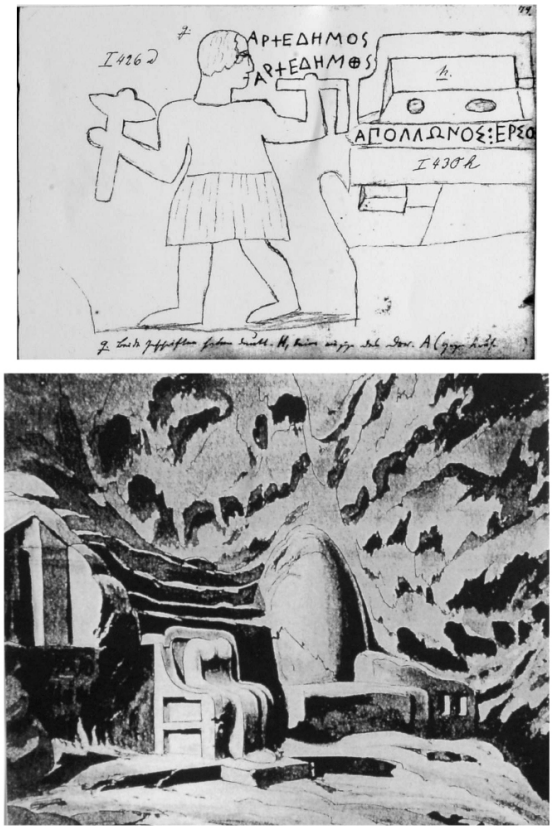
Εικ. 6. Ο απολλώνειος ομφαλός, θρυμματισμένος σήμερα, δεξιά του αγάλματος, σε παλαιότερη φωτογραφία του συμπλέγματος (αριστερά) και το παρόμοιας τεχνοτροπίας άγαλμα του Μουσείου Σπάρτης (δεξιά).

Εικ. 7. Η ανάγλυφη απεικόνιση του Αρχεδήμου, λαξευμένη από τον ίδιο, αποτελεί προοίμιο στη λαϊκή μας τέχνη.

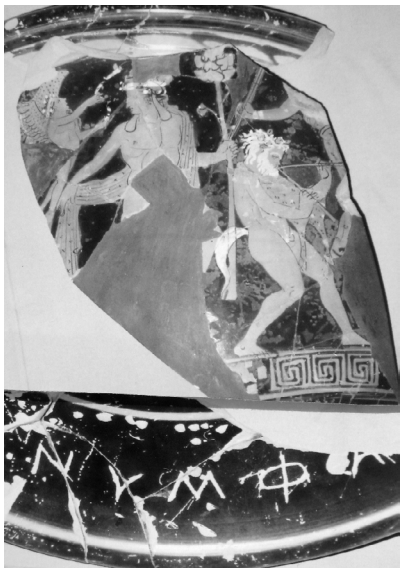
Εικ. 9. Τα ερείπια κτιριακού συγκροτήματος, στα κράσπεδα του λόφου, μάλλον ανήκουν σε ιερατικό οίκο-πανδοχείο.

Εικ. 8. Η ελλείπουσα επιγραφή επί του ανάγλυφου βωμού και ο ομφαλός, σε σχέδια του Ross (άνω) και των Curtius και Kaupert 1878 (κάτω).

Εικ. 10. Από τα σπηλαιόμορφα μαρμάρινα ανάγλυφα: Χορός των Νυμφών με οδηγό τον Απόλλωνα (άνω) και ο Ερμής ενώ χορεύει (κάτω).

Εικ. 12. Θραύσματα ερυθρόμορφου κρατήρα με διονυσιακή πομπή και εγχάρακτη αναθηματική επιγραφή ΝΥΜΦΑΙΣ στο χείλος.

Εικ. 11. Πήλινα πλαστικά μυροδοχεία με παραστάσεις Νύμφης, Διονύσου ένθρονου εντός σπηλαίου και πήλινο ειδώλιο Πανός.

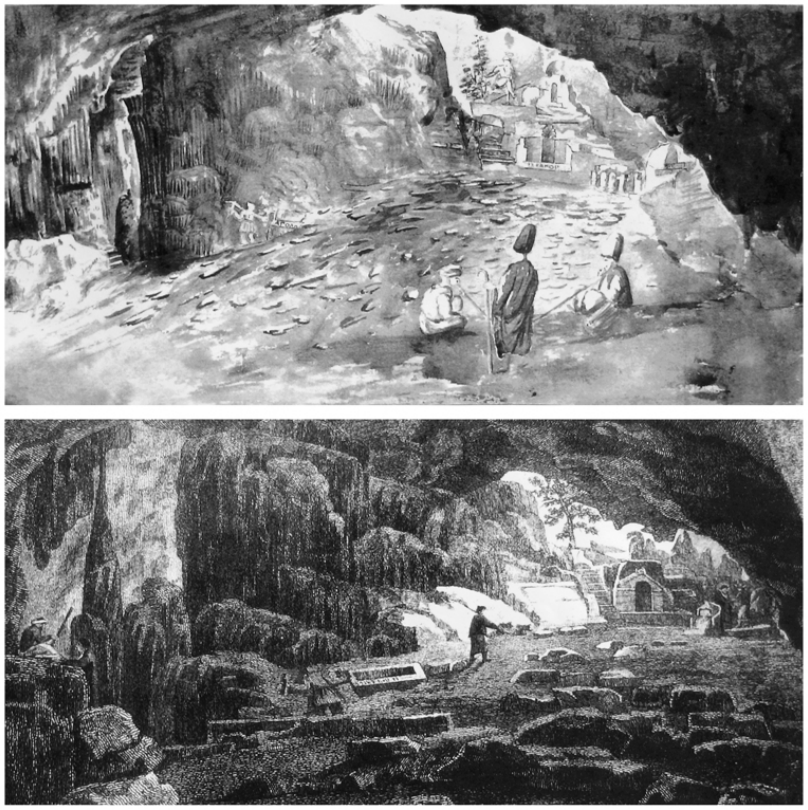
Εικ. 13. Πλήθος λύχνων της ύστερης Ρωμαϊκής περιόδου, τεκμήρια της νεοπλατωνικής παρουσίας στο σπήλαιο.

Εικ. 14. Δεκάδες μικρών χαλκίνων νομισμάτων του 4ου μ.Χ. αι., εισφορές των νεοπλατωνικών επισκεπτών του σπηλαίου.

Εικ. 15. Ανάγλυφο από νεοπλατωνικιή σχολή της Αθήνας ίσως «κειμήλιο» από το σπήλαιο (Lawton 2006, εικ. 53).

Εικ. 16. Ξένοι περιηγητές του 18ου αιώνα απεικόνισαν το σπήλαιο της Βάρης: Σχέδιο του Gell (άνω) και χαλκογραφία του Dodwell (κάτω).

Νέα Σμύρνη, αρχαίοι τάφοι επί της οδού Αγίας Σοφίας

Ανθή Ντόβα

SUMMARY: NEA SMYRNI, ANCIENT GRAVES AT AGIAS SOFIAS STREET

At 89 Agias Sofias Street at Nea Smyrni, ancient graves were found in a rescue excavation and preserved *in situ* beneath a glass floor, forming a small intervention involving the presentation of ancient remains within the modern urban environment (fig. 11). Most of the graves date to the Classical period (5th-4th c. B.C.): there are three sarcophagi, one with its marble gabled lid, a grave covered by two tiles, and a cylindrical stone urn with a cinerary vase (fig. 7). A pit-grave containing secondary burial of the Late Roman period (3rd-4th c. A.D.) was also investigated (fig. 9).
Copies of the bronze mirrors from the Classical graves have been set in the ancient graves, as well as copies of the vases from the Roman burial (fig. 10), which formed typical grave goods that accompanied the dead.
The graves must have been next to an ancient road that followed the same course as today's Agias Sofias Street (fig. 1), as was apparent from earlier finds coming from ancient graves along the axis of the modern street.

Το Σεπτέμβριο του 2008, στην περιοχή της Νέας Σμύρνης, σε εκσκαφικές εργασίες διανοίξεως τάφρου δικτύου φυσικού αερίου, στην ανατολική πλευρά της οδού Αγίας Σοφίας, αρ. 89, κοντά στην πλατεία Άνοιξης ή Ηρώων Κύπρου, εντοπίστηκαν και ανασκάφηκαν δύο ταφές σε σαρκοφάγους του 5ου αι. π.Χ.[1]. Η συνέχιση της ανασκαφής στην προέκταση προς βορρά των δύο τάφων έγινε δυνατή με τη χρηματοδότηση του Δήμου Νέας Σμύρνης[2] και απέδειξε ότι επρόκειτο για τμήμα αρχαίου νεκροταφείου. Ερευνήθηκαν ακόμα έξι τάφοι, στην περιοχή του ίδιου πεζοδρομίου (Ο.Τ. 283 της Νέας Σμύρνης) (εικ. 2), αλλά η εικόνα που παρουσίαζαν ήταν απογοητευτική. Στην πλειονότητά τους βρέθηκαν κατεστραμμένοι κατά μεγάλο μέρος από παλαιότερα έργα οδοποιίας και υδροδότησης. Οι επτά από τους ερευνηθέντες τάφους ήταν κλασικών χρόνων.

Τα μέχρι τώρα αρχαιολογικά ευρήματα από την περιοχή της Νέας Σμύρνης είναι λιγοστά και σποραδικά: στην κλασική αρχαιότητα επρόκειτο για περιοχή νοτίως των τειχών του άστεως και βορείως των ακτών ανάμεσα στον Φαληρικό Όρμο, όπου βρισκόταν το αρχικό λιμάνι της Αθήνας πριν την οχύρωση του Πειραιά και στην Κωλιάδα άκρα (σημερινό ακρωτήριο «Άγιος Κοσμάς»)[3] ανάμεσα σε τρεις αρχαίους δήμους: την Αλωπεκή στα βόρεια (σημερινή Δάφνη), το Φάληρο στα νότια (Παλαιό Φάληρο) και την Ξυπέτη στα δυτικά (Μοσχάτο-Καλλιθέα). Τα μέχρι τώρα αρχαία ευρήματα προέρχονται κυρίως από δύο θέσεις: η πρώτη αναπτύσσεται κατά μήκος τμήματος της σύγχρονης οδού Αγίας Σοφίας, όπου έχουν έρθει στο φως αρχαιότητες συνδεόμενες με τάφους, όπως η ανασκαφή που παρουσιάζεται εδώ (εικ. 1). Αυτό υποδεικνύει την ύπαρξη μίας αρχαίας οδού, καθώς ήταν συνηθισμένο στην τοπογραφία της αρχαίας Αθήνας

1 Αν και όχι προϊστορικό, το θέμα της μικρής αυτής συμβολής στον τιμητικό τόμο του καθηγητή Γ.Σ. Κορρέ έχει κυρίως αφορμή το έντονο ενδιαφέρον και την αγωνία του δασκάλου μας για την προστασία των αρχαίων μνημείων και την διατήρηση της ιστορικής μνήμης, έκδηλα από τα πρώτα μαθήματα στο Πανεπιστήμιο και τις πολλές αρχαιολογικές επισκέψεις και εκδρομές που περιελάμβανε στο πλαίσιο πανεπιστημιακών μαθημάτων και σεμιναρίων.

2 Στην ανασκαφή εργάστηκαν, μαζί με τη γράφουσα, οι αρχαιολόγοι Μαρία Σκαλιά και Γεωργία Κοντονίκα. Βλ. και Ντόβα 2010, Νέα Σμύρνη, πλατεία Ηρώων Κύπρου, Αγίας Σοφίας 89.

3 Curtius και Kaupert 1900, Bl. III Peiraieus (1882) B, l. IV Athen-Hymettos (1875/1878).

οι τάφοι και τα παρόδια νεκροταφεία να αναπτύσσονται έξω από τις πύλες του τείχους της πόλης και κατά μήκος των δρόμων που ένωναν τους διάφορους δήμους της Αττικής.

Η δεύτερη θέση εντοπίζεται περί την εκκλησία των Αγίων Θεοδώρων, από όπου θεωρείται ότι διέρχονταν η γνωστή Φαληρική οδός που ένωνε το λιμάνι του Φαλήρου με το άστυ και όπου τοποθετείται, βάσει της ύπαρξης ύστερων κυρίως αρχιτεκτονικών μελών, ένα ιερό και πηγάδι γλυκού νερού, σταθμός ενδεχομένως των οδοιπόρων από το λιμάνι του Φαλήρου προς το άστυ[4].

Ακολουθεί η παρουσίαση των τάφων που ερευνήθηκαν στην οδό Αγίας Σοφίας[5]:

ΤΑΦΟΣ 1

Μονολιθική σαρκοφάγος από πεντελικό μάρμαρο, με μονολιθικό αετωματικό μαρμάρινο κάλυμμα[6] και προσανατολισμό Α.-Δ. Το κάλυμμα είχε θραυστεί μερικώς από το εκσκαφικό μηχάνημα. Η μαρμάρινη σαρκοφάγος ήταν επιμελώς δουλεμένη στο χείλος, όπου κατέληγε σε έξεργο περιχείλωμα πλάτους 0,035-0,04 μ. για την υποδοχή του καλύμματος, επιτυγχάνοντας άριστη σφράγιση του τάφου. Εξωτερικά και στο εσωτερικό του πώματος η κατεργασία του μαρμάρου ήταν πιο χονδροειδής για οικονομία χρόνου και εργασίας (εικ. 3). Ο τάφος βρέθηκε ασύλητος. Εντός αυτού ευρέθη σκελετός σε ύπτια θέση με το κεφάλι προς Α. Η παλαιοανθρωπολογική μελέτη έδειξε ότι η νεκρή ήταν νεαρή γυναίκα 20-25 ετών και ύψους 1,60 μ.[7].

Τα κτερίσματα της ταφής ήταν ένα χάλκινο κάτοπτρο που ήταν τοποθετημένο στο ύψος του χεριού της νεκρής, ένα πήλινο μελαμβαφές σφονδύλι και μία μικρή καρφίδα. Ο τάφος χρονολογείται στον 5ο αι. π.Χ.

1. Χάλκινο κάτοπτρο (Αρχαιολογικό Μουσείο Βραυρώνας ΒΕ 6702, εικ. 4). Χυτό, αττικού εργαστηρίου. Η λαβή διευρύνεται στην ένωση με τον δίσκο και φέρει στο υπόθεμα δυσδιάκριτη διακόσμηση από ανθέμιο που απολήγει δεξιά και αριστερά σε άνθη που τα πέταλά τους αγκαλιάζουν την κάτω περιφέρεια του δίσκου. Σώζεται τμήμα από μία δεύτερη λαβή, σαν κρίκος, η οποία θα ήταν προσαρμοσμένη στο περιχείλωμα του δίσκου για την ανάρτησή του[8]. Χρονολογείται στον 5ο αι. π.Χ. Ο χάλκινος καθρέφτης ήταν απαραίτητο εξάρτημα του γυναικείου καλλωπισμού, όπως φαίνεται από πολλά αττικά αγγεία με σκηνές γυναικωνίτη, αλλά και έργα γλυπτικής. Ήταν σύμβολο της ομορφιάς και της νεότητας της γυναίκας και συχνά στην εικονογραφία συνδέεται με νεαρή γυναίκα που ετοιμάζεται για το γάμο της. Παραδίδεται ότι οι εταίρες όταν γερνούσαν και

---

4 Έχει διατυπωθεί η άποψη ότι εδώ υπήρχε ο βωμός *τῷ ἀγνώστῳ θεῷ* που είδε ο Απόστολος Παύλος, με βάση την κατά έναν τουλάχιστον αιώνα μεταγενέστερη διήγηση του Παυσανία που μαρτυρεί, κοντά στο Φάληρο, βωμούς προς τους Άγνωστους θεούς (Παυσ. 1.1.4). Παπαγιαννόπουλος-Παλαιός 1950-51, 134. Μπίρης, 1962, 10-12. Όπως όμως σημειώνει ο Παπαχατζής (1974, 130 σημ. 3), στην ύστερη αρχαιότητα ιδρύονταν στην Αττική αρκετοί βωμοί προς τους «άγνωστους θεούς», στο πλαίσιο της εισαγωγής νέων λατρειών ξενόφερτων θεών.

5 Τα ευρήματα αναφέρονται με τον αριθμό καταγραφής τους στο Αρχαιολογικό Μουσείο Βραυρώνος, όπου φυλάσσονται. Τα μετάλλινα αντικείμενα-κτερίσματα των τάφων συντηρήθηκαν από την συντηρήτρια Εύη Παπαθωμά, τα πήλινα, αγγεία και κεραμίδες, από τις συντηρήτριες Δήμητρα Τηλιγάδα και Κατερίνα Αλαγιάννη. Οι φωτογραφίες των συντηρημένων ευρημάτων είναι της Δήμητρας Τηλιγάδα.

6 Διαστάσεις σαρκοφάγου: 2,00 μ. x 0,65 μ., ύψ. 0,52 μ., πάχος τοιχωμάτων: 0,10 μ. Διαστάσεις καλύμματος: 2,10 x 0,77 μ.

7 Η μελέτη του οστεολογικού υλικού έγινε από την παλαιοανθρωπολόγο της Εφορείας Σπηλαιολογίας Παλαιοανθρωπολογίας Νοτίου Ελλάδος κ. Α. Παπαθανασίου.

8 Μουσείο Βραυρώνας ΒΕ 6702 (Μ 3) σωζ. μήκος: 22 εκ., διάμετρος: 14,5 εκ., πάχος: 0,5 εκ. Για παράλληλα βλ. Papaspyridi-Karouzou 1951, ΕΑΜ 7690, πίν. 47d (περί το 430 π.Χ.). Kunze-Götte κ.ά. 1999, 282, 18, πίν. 55 (460 π.Χ.). Oberländer 1967, 134, αρ. 201, 148. Congdon 1981, 155, 38a, πίν. 35 (470 π.Χ.) και 43, πίν. 38 (470-460 π.Χ.): παρόμοιο εγχάρακτο μοτίβο σε κάτοπτρα με λαβή του τύπου της «καρυάτιδας». Cameron 1979, 42 και 49, πίν. 86. Για τον τρόπο ανάρτησης του κατόπτρου βλ.: ερυθρόμορφη λήκυθος Ζ. Βρύγου, Βοστώνη, Museum of Fine Arts, 13.189.

έχαναν την ομορφιά και τη νιότη τους αφιέρωναν το κάτοπτρο τους στην Αφροδίτη[9]. Γνωρίζουμε επίσης ότι οι αρχαίες αφιέρωναν τους πολυτελείς και αγαπημένους τους καθρέφτες σε ιερά γυναικείων θεοτήτων που προστάτευαν τα κορίτσια και τις γυναίκες, όπως για παράδειγμα στο ιερό της Αρτέμιδος στη Βραυρώνα.

2. Το σφονδύλι[10], το εξάρτημα-βάρος στη βάση του αδραχτιού για την περιστροφή του, αποτελούσε σύνηθες κτέρισμα σε γυναικείους τάφους. Στην κλασική αρχαιότητα η επεξεργασία του μαλλιού και το γνέσιμο και η παραγωγή υφασμάτων και ενδυμάτων ήταν κατεξοχήν γυναικεία ενασχόληση και οικιακή εργασία, στην οποία οι γυναίκες εκπαιδεύονταν από τα νεανικά τους χρόνια και όπου αποδεικνυόταν η αξιοσύνη και η προκοπή τους, όπως μαρτυρούν οι αρχαίες πηγές και οι πολυάριθμες παραστάσεις νηθουσών γυναικών σε αγγεία[11].

Το κάτοπτρο και το πήλινο σφονδύλι, θα αποτελούσαν αγαπημένα αντικείμενα της νεκρής, ενδεικτικά των αρετών που την χαρακτήριζαν στη ζωή δηλαδή της φιλοκαλίας και της αξιοσύνης της.

Σε απόσταση 0,10 μ. προς νότον βρέθηκε δεύτερη σαρκοφάγος[12] από κιτρινωπό ψαμμιτικό ασβεστόλιθο[13], ένα ιδιαίτερα μαλακό και εύθρυπτο πέτρωμα, το οποίο ανήκει στη γενική κατηγορία λίθων που στην αρχαιότητα ονομάζονταν πώροι[14], και αποτελούσαν βασικό δομικό υλικό. Η δεύτερη σαρκοφάγος ήταν τοποθετημένη παράλληλα με τον πρώτο τάφο (Α-Δ). Βρέθηκε χωρίς κάλυμμα και το ανώτερο τμήμα της ήταν κατεστραμμένο από παλαιότερες εργασίες οδοποιίας: ο τάφος διακρινόταν αμέσως κάτω από τα σκύρα του δρόμου, σε βάθος 0,35 μ. από το σημερινό οδόστρωμα. Σε δύο σημεία στο χείλος της σαρκοφάγου ή κοντά σε αυτό διακρίνονται δύο κατακόρυφες οπές, μέσα στις οποίες πρέπει να υπήρχαν προσαρμοσμένοι σιδερένιοι ράβδοι/γόμφοι, ένας εκ των οποίων έχει αφήσει το ίχνος του, που ενδεχομένως συνέδεαν την σαρκοφάγο με το κάλυμμά της (Τάφος 2, Μ1: μήκ 0,15 μ. διάμ. 2,5 εκ., κατακόρυφα σε επαφή με πλευρά, Μ3: μήκ 0,10 μ. διάμ. 0,5 εκ. βρέθηκε στον πυθμένα). Στην εσωτερική επιφάνεια της σαρκοφάγου ήταν ορατά στον μαλακό λίθο, ίχνη του λιθοξοϊκού εργαλείου. Στον πυθμένα της διακρίνονταν δύο αβαθείς αύλακες σε σχήμα διπλού ταυ, κάθετες στον κατά μήκος άξονα του τάφου, προς τη δυτική στενή πλευρά του[15] και μία ακόμη, σχεδόν αδιόρατη, κοντά στην ανατολική, πλάτ. 0,07-0.08 μ., χρήσιμες ενδεχομένως ως οδηγοί για την λάξευση του εσωτερικού της[16].

Λόγω της ισχυρής διατάραξης εντός του τάφου βρέθηκαν μόνο αποσαρθρωμένα τμήματα οστών. Διασώθηκαν όμως κάποια από τα κτερίσματα της ταφής.

---

9 Πωλογιώργη 1995, 236 σημ. 30 και 31.

10 Μελαμβαφές σφονδύλι, Μουσείο Βραυρώνας ΒΕ 6728 (Π1). Πρβλ. Kunze-Götte κ.ά. 1999, 335 (Η136) 1 (2ο μισό 5ου αι. π.Χ.).

11 Ενδεικτικά: Μελανόμορφη λήκυθος του Ζ. του Άμαση (575-525 π.Χ.) από τη Βάρη, Νέα Υόρκη, Μητροπολιτικό Μουσείο 31.11.10: BAPD 310485 (www.beazley.ox.ac.uk/record/E7C63896-2746-4D05-9922-C52B925C707C. Τελευταία επίσκεψη 25 Αυγούστου 2020). Λευκή οινοχόη του Ζ. του Βρύγου (490 π.Χ.), Βρετανικό Μουσείο: BAPD 204379 (http://www.beazley.ox.ac.uk/record/F7DE9F69-7F5F-4D7A-ABE3-7F9636539E4E. Τελευταία επίσκεψη 25 Αυγούστου 2020). Ερυθρόμορφη λήκυθος από τον Κεραμεικό: Kunze-Götte κ.ά. 1999, πίν. 9, 16.1.

12 Τάφος 2: 2,10 x 0,76 μ., ύψος 0,77 μ. και πάχος τοιχωμάτων 0,08 μ. Διέσωζε το συνολικό της ύψος στο ανατολικό τμήμα της βόρειας πλευράς της.

13 Για μονολιθικές πώρινες σαρκοφάγους βλ. ενδεικτικά: Kovascovics 1990, 2, 8, 22, 24.15, 27.

14 Όρλάνδος 1994, 68. Κουκουβού 2012, 56-57, 217. Λατομεία πωρολίθου έχουν αποκαλυφθεί σε πολλές αρχαίες πόλεις και ιερά. Το πλησιέστερο μαρτυρούμενο λατομείο στην περιοχή της ανασκαφής ήταν το λατομείο ασβεστολιθικού τόφου του Καρρά (σημερινή Ηλιούπολη, στους πρόποδες του Υμηττού): Κουκουβού 2012, 72 και Dworakowska 1975, 86. Στη δυτική πλευρά του Υμηττού υπήρχαν αρχαία λατομεία του κυανότεφρου υμήττειου μαρμάρου. Λατομείο πωρολίθου εντοπίστηκε επίσης σε ανασκαφή στην περιοχή της Αργυρούπολης (οικόπεδο Κοντέλη).

15 Η πρώτη απέχει από την δυτική πλευρά 0,27 μ. και η δεύτερη 0,54 μ.

16 Παρόμοιες αβαθείς αύλακες (πλάτ. 0,06 μ., βάθ. 0,01 μ.), παράλληλες με τις στενές πλευρές, παρατηρήθηκαν σε μισοκατεστραμμένη πώρινη σαρκοφάγο που εντοπίστηκε σε έργο ΕΥΔΑΠ, στην οδό Σοφοκλή Βενιζέλου 26 στη Δάφνη (Ντόβα 2012).

1. Χάλκινο κάτοπτρο (Μουσείο Βραυρώνας ΒΕ 6703), χυτό, αττικού εργαστηρίου, με συμφυή λεπτή λαβή τετράγωνης διατομής και χαρακτηριστική διακόσμηση στην ένωση της λαβής με το δίσκο κατοπτρισμού με έλικες αιολικού τύπου από τις οποίες εκφύονται και άλλες έλικες και ανθέμια (εικ. 5). Η λεπτή απόληξη της λαβής θα ήταν επενδεδυμένη με άλλο υλικό, ξύλο, οστό ή ελεφαντόδοντο. Χρονολογείται στις αρχές του 5ου αι. π.Χ.[17]

Βρέθηκαν ακόμη μία χάλκινη βελόνα και ένας αργυρός δακτύλιος[18]. Τα κτερίσματα αυτά και κυρίως το κάτοπτρο, δείχνουν ότι η ταφή ανήκε σε άτομο αντίστοιχου φύλου και πιθανόν και ηλικίας σε σχέση με τον πρώτο τάφο.

Εξωτερικά του Τάφου 2 στο όρυγμα που είχε διανοιχθεί για να τοποθετηθεί η σαρκοφάγος βρέθηκε μελαμβαφές ληκύθιο[19]. Δεν γνωρίζουμε εάν αποτελούσε προσφορά της ταφής, ή προήλθε από διατάραξη.

Οι Τάφοι 1 και 2, τόσο λόγω της ηθελημένης χωροθέτησής τους, ο ένας δίπλα και παράλληλα στο άλλον, αλλά και των συναφών κτερισμάτων (κατόπτρων), πιθανότατα ήταν σύγχρονοι και ανήκαν σε δύο νεαρές γυναίκες που πρέπει να συνδέονταν με συγγενική σχέση.

ΤΑΦΟΣ 6

Σαρκοφάγος από μάρμαρο Υμηττού[20], προσανατολισμού Α.-Δ., σωζόμενη μόνο ως προς τον πυθμένα και μέρος των τοιχωμάτων, τα οποία ήταν ισχυρώς αποκεκρουμένα λόγω καταστροφής τους από αγωγό ύδρευσης (εικ. 6). Δεν βρέθηκε κανένα κτέρισμα ή ίχνος οστού.

ΤΑΦΟΣ 4

Λακκοειδής κεραμοσκεπής τάφος, προσανατολισμού Β.-Ν. Αποτελείται από όρυγμα διαστάσεων 2,00 x 0,70 μ. με κάλυψη από δύο στρωτήρες κεράμους λακωνικού τύπου και μικρούς λίθους περιμετρικά[21]. Εντός του ορύγματος διατηρούνταν τα κατάλοιπα ενός σκελετού, σε ύπτια θέση με το κεφάλι προς Β. Αποτελούσε μεταγενέστερη και πιο φτωχική, από τις προηγούμενες ταφή, του 4ου αι. π.Χ. Πιθανότατα βάσει των κτερισμάτων ανήκε σε γυναίκα. Κτερίσματα της ταφής αποτελούσαν:

1. Δίσκος από χάλκινο πτυκτό κάτοπτρο (Μουσείο Βραυρώνος ΒΕ 6704)[22]. Ο δίσκος κάτοπτρου έχει κάθετο περιχείλωμα και ελαφρώς κοίλη τη μία επιφάνεια και κυρτή την άλλη. Φέρει «χτύπημα» κοντά στο κέντρο: πιθανόν από την απόσπαση της δευτερεύουσας λαβής του κατόπτρου,

17 Χάλκινο κάτοπτρο, Μουσείο Βραυρώνας ΒΕ 6703 (Μ6) σωζ. μήκος: 19,7 εκ., διάμετρος: 16 εκ., πάχος: 0,9 εκ. Βλ. παράλληλα: χάλκινο κάτοπτρο Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου Χ 7684: Papaspyridi-Karouzou 1951, πίν. 47c (πρώιμη Κλασική περίοδος). Καλτσάς και Shapiro 2009, αρ. 149 (αρχές 5ου αι. π.Χ.) [Ρ. Προσκυνητοπούλου]. Βλ. επίσης κάτοπτρο Μουσείου Αρχαίας Αγοράς Β 475 (ύστερος 6ος αι. π.Χ.): Mattusch 2006, 225, εικ. 189. Boulter 1963, A12. Borrel 1989, αρ. 87 (τελευταίο τέταρτο 5ου - αρχές 4ου αι. π.Χ.).

18 Χάλκινη βελόνα, Αρχαιολογικό Μουσείο Βραυρώνας ΒΕ 6705 (Μ5): μήκ. 17,3 εκ., πλάτ. 0,7 εκ., πρβλ. Προσκυνητοπούλου 2011, 218, Ε 221 ΜΜΕ 752. Αργυρός κρίκος με εμπίεστα γραμμίδια, Αρχαιολογικό Μουσείο Βραυρώνας ΒΕ 6706, διάμ. 2,3 εκ., πάχ. 0,2 εκ., πιθανόν επίρραπτο κόσμημα σε ένδυμα, πρβλ. Προσκυνητοπούλου 2011, 104, Ε 250-253 σημ. 670-671.

19 Αρχαιολογικό Μουσείο Βραυρώνας ΒΕ 6798 (Α 14): ύψ. 8,5 εκ., διάμ. 4,5 εκ., πρβλ Sparkes κ.ά. 1970, 1140 (450-425 π.Χ.).

20 Διαστάσεις σαρκοφάγου: 2,13 μ. x 0,86 μ., σωζ. ύψος 0,47 μ., πάχος τοιχωμάτων 0,11 (στενές) - 0,15 μ. (μακριές πλευρές).

21 Η ταφή αυτή αποκαταστάθηκε στη θέση της στο σκάμμα ανάδειξης των αρχαίων τάφων, με επανατοποθέτηση των κεραμίδων μετά την συγκόλληση και στερέωσή τους και τοποθέτηση αντιγράφων των ακέραιων κτερισμάτων.

22 Κάτοπτρο χάλκινο, Μουσείο Βραυρώνος ΒΕ 6704 (Μ9): διάμ. 0,16 εκ., πάχ. 0,6 εκ. Πρβλ. Βοκοτοπούλου 1997, 41. Schwarzmaier 1997, 231-232.

που θα ήταν προσαρμοσμένη στην κάτω επιφάνειά του[23], και θα χρησίμευε στο άνοιγμά του. Τα πτυκτά κάτοπτρα είναι ένα νέο είδος καθρέφτη που πρωτοχρησιμοποιήθηκε στα τέλη του 5ου αι. π.Χ. και κατά τον 4ο αι. π.Χ. Το συγκεκριμένο χρονολογείται από τα συνευρήματά του στον ύστερο 4ο αι. π.Χ.

2. Αρυβαλλοειδές λυκήθιο (Μουσείο Βραυρώνας ΒΕ 6709)[24] και

3. Αρυβαλλοειδές λυκήθιο (Μουσείο Βραυρώνας ΒΕ 6710)[25]. Ανήκουν και τα δύο στον ύστερο 4ο αι. π.Χ. και είναι προχειροφτιαγμένα και άτεχνα. Τα αρωματοδοχεία, η μορφή των οποίων αλλάζει με τις εποχές (αρύβαλλοι, αλάβαστρα, λήκυθοι και ληκύθια, πλημοχόες και εξάλειπτρα, λύδια, μυροδοχεία ελληνιστικών χρόνων) αποτελούν συχνό εύρημα στους αρχαίους τάφους με πρακτική αξία. Το περιεχόμενό τους, αρωματικά έλαια ή αρωματικές αλοιφές, πρέπει να χρησιμοποιούνταν σε διάφορα στάδια της ταφικής τελετουργίας, για την προετοιμασία της σορού, ή προσφορά χοών πριν την ταφή. Κάποια από αυτά ήταν πολύτιμα προσωπικά αντικείμενα.

4. Κομβίο οξυπύθμενου αμφορέα[26].

ΤΑΦΟΣ 5 (εικ. 7)

Λίθινη κυλινδρική *θήκη*[27], από εύθρυπτο ασβεστιτικό ψαμμίτη, η οποία βρέθηκε χωρίς κάλυμμα, ελλιπής και θραυσμένη στο ανώτερο τμήμα της, από παλαιότερα έργα οδοποιίας και υδροδότησης (Αρχαιολογικό Μουσείο Βραυρώνας ΒΕ 6707). Βρέθηκαν και θραύσματα από το ίδιο πέτρωμα με κυκλική περίμετρο, που ίσως ανήκουν στο δισκοειδές κάλυμμα της θήκης. Εντός της διασώθηκε ακέραιος πήλινος μελαμβαφής λέβης (Αρχαιολογικό Μουσείο Βραυρώνας ΒΕ 6708)[28], που χρησίμευε ως τεφροδόχο αγγείο. Ο μελαμβαφής λέβης (εικ. 8), τόσο λόγω του σχήματός του που είναι σπάνιο στην κεραμεική, όσο και λόγω της στιλπνής μαύρης βαφής που τον καλύπτει, φαίνεται ότι αποτελεί φθηνή απομίμηση μεταλλικών προτύπων[29] και συγκεκριμένα των χάλκινων λεβήτων που περιείχαν τα κατάλοιπα οστών από καύσεις νεκρών και έχουν βρεθεί στην Αττική μέσα σε ανάλογες λίθινες θήκες, κυλινδρικές ή τετράγωνες. Το ταφικό αυτό έθιμο, που περιλαμβάνει καύση του νεκρού, περισυλλογή των καταλοίπων των καμένων οστών, τυλιγμένων

23 Ανάλογες περιπτώσεις: Πωλογιώργη 2007, 160F. Cameron 1979, 46, 53, πίν. 84 και 88.

24 Ληκύθιο, Μουσείο Βραυρώνας ΒΕ 6709 (Α6): ύψ. 8 εκ., διάμ. 4 εκ., μελαμβαφές, μελανό γάνωμα απολεπισμένο κυρίως στο κάτω μέρος. Πρβλ. για ανάλογα αμελώς κατασκευασμένα παραδείγματα Sparkes κ.ά. 1970, 1138 (400-390 π.Χ). Kovascovics 1990, 119, 14-16, 6-13 (317-307 π.Χ.).

25 Ληκύθιο, Μουσείο Βραυρώνας ΒΕ 6710 (Α8): ύψ. 6 εκ., διάμ. 4 εκ., θραυσμένο και ελλιπές ως προς το στόμιο, μελαμβαφές, με απολεπισμένο το μαύρο γάνωμα. Για παράλληλα βλ. προηγούμενη σημείωση.

26 Κομβίο οξυπύθμενου αμφορέα, Μουσείο Βραυρώνας ΒΕ 6796 (Α7): 11 x 7 εκ.

27 Λίθινη θήκη: διάμ. 0,41 μ., σωζ. ύψος 0,39 μ. Η συγκεκριμένη θήκη μετά τη συντήρηση και στερέωσή της επανατοποθετήθηκε στην αρχική της θέση στο σκάμμα ανάδειξης των αρχαίων τάφων. *Θῆκες* ήταν και η αρχαία ονομασία των λίθινων αυτών σκευών τα οποία έφεραν τα ατελώς καμένα οστά ή την τέφρα των νεκρών. Ήταν κυβοειδή, κυλινδρικά ή υγδιόσχημα, κοίλα στο εσωτερικό για την τοποθέτηση μεταλλικών συνήθως τεφροδόχων αγγείων, λεβήτων στην Αττική, κάλπιδων και υδριών στην Μακεδονία. Κουμανούδης 1993, κ' *θῆκαι*, αρ. 3271: *Προκρίτο θήκη*. Κουμανούδης και Ματθαίου 1993, 403-404: *ὅρος θήκης*. Πρβλ. Αίσχ. *Πέρ*.: *θῆκας τε προγόνων*.

28 Πήλινος μελαμβαφής λέβης, Μουσείο Βραυρώνας ΒΕ 6708 (Α9): διάμ. 32 εκ., ύψ. 21 εκ., μελαμβαφής με δακτυλιόσχημη βάση, πεπιεσμένο απιόσχημο σώμα, υπερυψωμένο, σχεδόν κατακόρυφο στόμιο, με πατούρα για την υποδοχή πώματος, χωρίς λαβές. Στιλπνό μελανό γάνωμα. Χρονολογείται στα τέλη του 5ου αι. π.Χ. Πλησιέστερο παράλληλο αποτελεί μελαμβαφής κάλπη με διακόσμηση κλάδων δάφνης με λευκό επίθετο χρώμα που επίσης χρησιμοποιήθηκε ως οστεοδόχο αγγείο και έφερε ενεπίγραφο κάλυμμα. Βρέθηκε στο Ελληνικό εντός λίθινης κυλινδρικής θήκης. Βλ. Καζά 2006, εικ. σ. 125. Καζά-Παπαγεωργίου 1994, 82-83, εικ. 36α. Βάσει των προσωπογραφικών στοιχείων της επιγραφής το αγγείο χρονολογείται περί το 400 π.Χ. *SEG* 47.238,1. Πρβλ. επίσης μελαμβαφείς δίνους ή λέβητες με μελανόμορφες παραστάσεις στο χείλος: μελαμβαφής λέβης από τη Βαρσοβία (*CVA* Warsaw, National Museum 198561, πίν. 24, 530 π.Χ.), δίνος από τη Νάπολη (*CVA* Napoli V, Museo Nazionale, Italia LXIX, πίν. 17, 500 π.Χ.).

29 Βλ. και Vickers και Gill 1994, 123-129.

ενίοτε σε ύφασμα, σε τεφροδόχο μεταλλικό αγγείο και στη συνέχεια τοποθέτηση του τεφροδόχου σκεύους σε λίθινη θήκη, ανθεί στην κλασική Αθήνα του 5ου αι. π.Χ. και συνεχίζει και μέχρι τον 4ο αι. π.Χ.[30] Αποτελεί αναβίωση του ομηρικού τρόπου ταφής και απηχεί τα ηρωικά ιδεώδη των ομηρικών επών[31].

Η καύση αποτελούσε συνηθισμένη ταφική πρακτική κατά την κλασική αρχαιότητα, που συνυπήρχε με τους ενταφιασμούς. Αποτελούσε κατά κανόνα δαπανηρότερο τρόπο ταφής από τον απλό ενταφιασμό, λόγω του μεγάλου όγκου και κόστους της απαιτούμενης ξυλείας. Στην Μακεδονία π.χ. επιλέγεται από τις οικονομικά πιο εύρωστες τάξεις και τα βασιλικά γένη αναβιώνοντας την παράδοση των ομηρικών ηρώων (βλ. τάφοι Δερβενίου, Βεργίνας). Στην Αττική αντιστοίχως έχει ειπωθεί ότι συνδέεται με τους αριστοκράτες – ιδιοκτήτες γης και ελαιώνων, που μπορούσαν να διαθέσουν ξυλεία από ελιές για καύση[32].

Βρέθηκαν πενιχρά κατάλοιπα δύο ακόμα ταφών, μίας θήκης (Τάφος 7) από ασβεστιτικό ψαμμίτη διαστάσεων 0,70 x 0,70 μ. και ενός κιβωτιόσχημου τάφου (Τάφος 8), κατεστραμμένων έντονα από παλαιότερα έργα υδροδότησης, της δεκαετίας του 1950. Βρέθηκαν θραύσματα ψαμμιτικών λίθων, υπολείμματα οστών και λίγα όστρακα.

Η ισχυρή διατάραξη των τάφων φάνηκε επίσης και από τα σπασμένα κομμάτια αγγείων από την γύρω επίχωση. Από αυτά διασώθηκαν κάποια μικρά λυκήθια του 4ου αι. π.Χ.[33], μελαμβαφές φιαλίδιο[34] και τμήμα μαρμάρινου περιρραντηρίου[35].

Ερευνήθηκαν επίσης μεταξύ των τάφων δύο επιμήκη ορύγματα (βόρειο: διαστ. 1,20 x 2,45 μ., βάθος 0,60 μ. περίπου και δυτικό 1,20 x 0,80 μ.), λαξευμένα στο φυσικό έδαφος. Η επίχωση στο εσωτερικό τους δεν απέδωσε τίποτε και προφανώς προορίζονταν για την τοποθέτηση ταφών ή σαρκοφάγων.

ΤΑΦΟΣ 3

Δίπλα στη θήκη με τον λέβητα εντοπίσθηκε αβαθές όρυγμα 1 x 0,90 μ., που περιείχε ανακομιδή υστερορωμαϊκών χρόνων: βρέθηκαν τρία κρανία και οστά από τρεις σκελετούς ενηλίκων, που μαζεύτηκαν ή παραμερίστηκαν από την αρχική θέση τους σε αβαθή λάκκο. Με ιδιαίτερη φροντίδα δίπλα στα τρία κρανία και οστά τοποθετήθηκαν τα κτερίσματα των ταφών (εικ. 9):

1. Πήλινο λυχνάρι (Μουσείο Βραυρώνας ΒΕ 6711)[36], με κοκκιδωτή διακόσμηση (3ος-4ος αι. μ.Χ.).

---

30 Πετράκος 2011, 385. Guggisberg 2008. Βλ. επίσης ενδεικτικά παραδείγματα από τον Κεραμεικό, Παρλαμά και Σταμπολίδης 2000, αρ. 350-351 (500-470 π.Χ.), από τον αρχαίο Μυρρινούντα, Βαβρίτσας 1970, 129, πίν. 94β, και από τις Αχαρνές, Πλάτωνος 2001-04, 435, εικ. 231 (425-400 π.Χ.). Στον Κεραμεικό κατά τον 4ο αι. π.Χ., απαντούν ανάλογων σχημάτων λίθινες τεφροδόχες κάλπιδες, που φέρουν απευθείας στο εσωτερικό τους τα υπολείμματα των καμένων οστών του νεκρού και ενδεχομένως κάποια κτερίσματα, χωρίς τη μεσολάβηση μεταλλικού αγγείου. Σε κάποιες είναι βαμμένο κόκκινο το εσωτερικό. Kovascovics 1990, 13 (β' μισό 4ου αι. π.Χ.), 19 (γ' τέταρτο 4ου αι. π.Χ.), 31 (β' μισό 4ου αι. π.Χ.), 42 (4ο τέταρτο 4ου αι. π.Χ.), 45 (δ' τέταρτο 4ου αι. π.Χ.) Βλ. και Guggisberg 2008, ιδιαίτερα 294 σημ. 15.

31 Βλ και: Θέμελης και Τουράτσογλου 1997, 143 σημ. 53. Ανδρόνικος 1984, 97.

32 Vickers και Gill 1994, 71-72. Δημ. 43 (*Πρὸς Μακάρτατον περὶ Ἁγνίου κλήρου*), 71: μαρτυρείται νόμος, ο οποίος εξαιρούσε από το πρόστιμο των 100 δραχμών την εκρίζωση ελιάς για τη χρήση της ξυλείας της για καύση νεκρού.

33 Ενδεικτικά: μελαμβαφές ληκύθιο, Αρχαιολογικό Μουσείο Βραυρώνας ΒΕ 6730 (Α11): διάμ. 2,9 εκ., ύψ. 5,5 εκ. Πρβλ. Sparkes κ.ά. 1970, 1140 (350-325 π.Χ.).

34 Μελαμβαφές φιαλίδιο, Αρχαιολογικό Μουσείο Βραυρώνας ΒΕ 6729 (Α10): διάμ. 7,1 εκ., ύψ. 1,9 εκ. Πρβλ. Sparkes κ.ά. 1970, 914 (425-400 π.Χ), 1576 (375-350 π.Χ.).

35 Τμήμα χείλους περιρραντηρίου από λευκό φλεβωτό μάρμαρο, Αρχαιολογικό Μουσείο Βραυρώνας ΒΕ 6797 (Λ9): 7,5 x 7,3 εκ.

36 Λυχνάρι, Αρχαιολογικό Μουσείο Βραυρώνας ΒΕ 6711 (Α4): διάμ. 6,5 εκ., μήκ. 8,5 εκ., ερυθρωπός πηλός, ακέραιο, αβαφές, κατασκευασμένο με μήτρα, δύο ζεύγη διπλών ελίκων, σαν καρδιόσχημα μοτίβα εκατέρωθεν της οπής της θρυαλλίδας στην περιοχή του μυκτήρα, στον πυθμένα εξωτερικά τρεις έξεργοι κύκλοι με στιγμή

2. Πήλινο λυχνάρι (Μουσείο Βραυρώνας ΒΕ 6724)[37], με ανάγλυφη παράσταση συμπλέγματος (3ος-4ος αι. μ.Χ.).

3. Αμφορίσκος με ανάγλυφες αυλακώσεις στο σώμα (Μουσείο Βραυρώνας ΒΕ 6725)[38],

4. Λεκάνη (Μουσείο Βραυρώνας ΒΕ 6726)[39] και

5. Αγγείο βαθύ καδόσχημο-χυτροειδές (Μουσείο Βραυρώνας ΒΕ 6727)[40]. Τα τρία τελευταία αγγεία που προορίζονταν για μεταφορά και χρήση νερού ήταν πιθανόν χρήσιμα στην ταφική τελετουργία ή την καταστολή της δίψας των νεκρών σύμφωνα με την πίστη των αρχαίων[41]. Οι πολλαπλές ταφές και ανακομιδές ήταν συνηθισμένες στα υστερορωμαϊκά χρόνια και στα πρώιμα χριστιανικά χρόνια[42].

Η επαναχρησιμοποίηση του χώρου για ταφές, οκτώ αιώνες μετά τους κλασικούς τάφους, επιβεβαιώνει την αρχική υπόθεση για τη διέλευση ενός αρχαίου δρόμου παραπλεύρως των τάφων, στον άξονα της σημερινής οδού Αγίας Σοφίας, όπως φαίνεται και από παλαιότερα ευρήματα, από τάφους στην πορεία της ίδιας οδού. Συγκεκριμένα επί της οδού Σαράφη[43] βρέθηκαν εντοιχισμένα σε παλαιό τοίχο μαρμάρινα επιτύμβια μνημεία, μια ανάγλυφη βάση επιτύμβιας στήλης (α' μισό 4ου αι. π.Χ.), μία μαρμάρινη λουτροφόρος και δύο μαρμάρινες ληκύθοι, τα οποία πιθανότατα ήταν επιστήματα κάποιου τάφου ή οικογενειακού ταφικού περιβόλου.

Στον ίδιο περίπου αρχαίο άξονα, επί της σύγχρονης Οδού Μετρών, ερευνήθηκε λιθοσωρός από μικρούς αργούς λίθους με μεγάλη ποσότητα κεραμεικής του 4ου αι. π.Χ. Μεταξύ των κινητών ευρημάτων συγκαταλέγεται ακέραιο αβαφές λυχνάρι (350-250 π.Χ.)[44].

Από την οδ. Βαπορίδου 6, προέρχεται επιτύμβια στήλη του 2ου αι. π.Χ. με σκηνή δεξίωσης καθιστής γυναίκας με όρθιο πωγωνοφόρο άνδρα, παρουσία δύο ακόμα μορφών. [Κ]έβις Δ[ί]ωνος ἐκ Θρ[ίας]. Δίων[45].

στο κέντρο. Λαβή με τρεις εγχαράξεις και οπή ανάρτησης. Πρβλ. Perlzweig 1961, 1224, 1225 (α' μισό 3ου αι. μ. Χ.), 1233 (μέσα 3ου αι. π.Χ.), «Globule- and volute lamps», πίν. 25. Böttger 2002, 188, 2.1 «Globuli Lampen», 2335 (τέλος 3ου-4ος αι. π.Χ.). Αδάμ-Βελένη 2010, 187-188, εικ. 2. Karivieri 1996, αρ. 114 (τέλος 4ου - αρχές 5ου αι. μ.Χ.), 116 (α' μισό 5ου αι. μ.Χ.).

37 Λυχνάρι, Αρχαιολογικό Μουσείο Βραυρώνας ΒΕ 6724 (Α3): διάμ. 8,9 εκ., ύψ. 45 εκ., κιτρινωπός πηλός, αβαφές, ελλιπές στον μυκτήρα, δακτυλιόσχημη βάση, με ανάγλυφη σκηνή στο δίσκο: γηραιός, με γενειάδα, άντρας σε κλίνη και σύμπλεγμα από νεαρή γυναίκα και νεαρό άνδρα του οποίου διακρίνεται μόνο ο πάνω γυμνός κορμός. Δελφίνι στην απόληξη του ποδιού της κλίνης, ζώνη με δυσδιάκριτο φυτικό κόσμημα και γεφύρια στον ώμο. Λαβή με τρεις εγχαράξεις. Πρβλ. Perlzweig 1961, 808-810, πίν. 18 (β' μισό 3ου αι. μ.Χ.). Böttger 2002, 138 «Symplegma mit Greis» (250-325 μ.Χ.), 1036 (α' τέταρτο 4ου αι. π.Χ.). Gill και Hedgecock 1992, ιδιαίτερα 415, 421, 13 Type 13 (α' μισό 4ου αι. μ.Χ.).

38 Αμφορίσκος (Α2): ύψ. 19,5 εκ., διάμ. 10 εκ., βάση δακτυλιόσχημη, κυλινδρικό σώμα, κυρτό στον ώμο και στη βάση, οριζόντιες αυλακώσεις στο σώμα και στον ώμο. Robinson 1959, J 49, πίν. 10 (πρώιμος 3ος αι. μ.Χ.), K 85, πίν. 14 (μέσα 3ου αι. μ.Χ.), L 52 (ύστερος 4ος αι. μ.Χ.)

39 Πήλινη λεκάνη (Α1): διάμ: 29,5 εκ., ύψ. 10,8 εκ., οριζόντιο χείλος, δύο αντιδιαμετρικές υπερυψωμένες λαβές, αποκλίνοντα τοιχώματα, δακτυλιόσχημη βάση, οριζόντιες αυλακώσεις στο χείλος, εξωτερικά κάτω από το χείλος και στο εσωτερικό, καστανό επίχρισμα, απολεπισμένο, εξωτερικά στο ανώτερο μέρος του σώματος και στο εσωτερικό.

40 Πήλινο χυτροειδές (Α15): διάμ: 19,9 εκ., ύψ. 17,2 εκ., οριζόντιο χείλος, βαθύ ωοειδές σώμα, δακτυλιόσχημη βάση, οριζόντιες αυλακώσεις εξωτερικά και στο χείλος, ίχνη καστανού επιχρίσματος. Robinson 1959, J 56, cooking pot (πρώιμος 3ος αι. π.Χ.), K 103 (B), cooking pot, πίν. 14 (μέσα 3ου αι. π.Χ.). Παντή 2010, 473, αρ. 29 «μαγειρικό σκεύος» (μέσα 3ου αι. μ.Χ.), εικ. 4α.

41 Kurtz και Boardman 1971, 209-210. Βλ. και χρυσό ενεπίγραφο έλασμα από την Φάρσαλο με ορφικό κείμενο με οδηγίες για να πιει ο διψασμένος νεκρός από την κρήνη της Μνημοσύνης (4ος αι. π.Χ., Βερδελῆς 1950-51). Ρωμαϊκοί τάφοι από το Χαλάνδρι και τον Ωρωπό με οινοχόη κοντά στην κεφαλή του νεκρού: Πωλογιώργη 2003-09, 149 και σημ. 10.

42 Βλ. και Lagia 2007, 306.

43 Κανίνια 1977. Αρχαιολογικό Μουσείο Πειραιά 3364 (α' μισό 4ου αι. π.Χ.).

44 Ντόβα 2010, 189: Νέα Σμύρνη, οδός Μετρών 7.

45 Πετροπουλάκου και Πεντάζος 1973, 134. Κοτζιᾶς 1956-57. *SEG* 17:99.

Από την πρώτη στιγμή της ανασκαφής, ο Δήμος της Νέας Σμύρνης στάθηκε αρωγός της έρευνας της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας, στην αρχή χρηματοδοτώντας τη συνέχιση της ανασκαφής και στη συνέχεια με θέρμη υποστηρίζοντας και υλοποιώντας το έργο της ανάδειξης των τάφων.

Όλοι οι τάφοι, αμέσως μετά την ανασκαφή τους καταχώθηκαν προσωρινώς αφού καλύφθηκαν με γεωύφασμα και σάκους με χώμα και αδρανή, για την καλύτερη προστασία τους και επειδή οι δύο πρώτοι προς νότον τάφοι βρίσκονταν κάτω από το οδόστρωμα (Τάφος 1 και Τάφος 2), το οποίο έπρεπε να αποδοθεί στην κυκλοφορία.

Μετά από σχετική ανάθεση από το Δήμο Νέας Σμύρνης, συντάχθηκε προμελέτη ανάδειξης των τάφων που προέβλεπε την κατασκευή ειδικού στεγάστρου, εμβαδού 20 τ.μ. στο εύρος του πεζοδρομίου, από μέταλλο και γυαλί, υπερυψωμένο κατά 15 εκ. από το επίπεδο του πεζοδρομίου, ώστε τα αρχαία να είναι ορατά κάτω από το γυαλί. Ο μεταλλικός σκελετός θα εδραζόταν περιμετρικά σε τοιχία αντιστηρίξης από οπλισμένο σκυρόδεμα[46].

Το έργο της ανάδειξης υλοποιήθηκε τον Ιούλιο του 2012[47]. Οι εργασίες άρχισαν με την απομάκρυνση των υλικών της κατάχωσης και την αποκάλυψη των τάφων. Με τη βοήθεια γερανού μεταφέρθηκαν προς ανατολάς οι δύο λίθινες σαρκοφάγοι που βρίσκονταν εν μέρει κάτω από το οδόστρωμα (Τάφος 1 και Τάφος 2, εικ. 2), προκειμένου να τοποθετηθούν στην ευθεία των υπόλοιπων τάφων, εντός των ορίων του πεζοδρομίου και του σκάμματος ανάδειξης των αρχαίων. Ιδιαίτερα επίπονη ήταν η μετακίνηση της σαρκοφάγου από ασβεστιτικό ψαμμίτη του Τάφου 2, λόγω των ρωγμών που ήδη παρουσίαζε και του εύθρυπτου υλικού της. Απομακρύνθηκε ο στύλος του δημοτικού φωτισμού και το αντίστοιχο καλώδιο ηλεκτροδότησής του. Απομακρύνθηκε επίσης ο αγωγός ύδρευσης που διερχόταν στην ανατολική πλευρά του σκάμματος, σε βάθος -1,15 μ., ο οποίος όταν κατασκευάστηκε είχε προκαλέσει μεγάλη καταστροφή σε ορισμένους τάφους (βλ. Τάφος 6). Καταβλήθηκε προσπάθεια τόσο ως προς τις διαστάσεις του νέου σκάμματος ανάδειξης, όσο και ως προς τη χωροθέτηση του νέου αγωγού ύδρευσης να μην απομακρυνθεί η υπάρχουσα παράλληλη με το σκάμμα των τάφων συστοιχία από ελαιόδεντρα.

Για λόγους μεγαλύτερης αναγνωσιμότητας αλλά και απομόνωσης του σκάμματος ανάδειξης των αρχαίων από τον νέο αγωγό ύδρευσης έγιναν κάποιες ακόμα αλλαγές: μετακινήθηκε η μισοκατεστραμμένη μαρμάρινη σαρκοφάγος του Τάφου 6 από την αρχική της θέση ανατολικά του Τάφου 4, στον κενό χώρο μεταξύ του βόρειου ορύγματος και της θέσης της μαρμάρινης κάλπης (Τάφος 5). Διαμορφώθηκε έτσι ορθογώνιο σκάμμα διαστάσεων 11,44 x 3,11 μ. (35,5 τ.μ.) στα όρια του πεζοδρομίου της οδ. Αγίας Σοφίας, το οποίο αποτέλεσε τον τελικό χώρο ανάδειξης των αρχαίων.

Παράλληλα έγιναν εργασίες καθαρισμού των μαρμάρινων τάφων και της λίθινης σαρκοφάγου. Έγιναν επίσης συγκολλήσεις των θραυσμάτων και τμημάτων του μαρμάρινου καλύμματος του Τάφου 1, καθώς και των θραυσμάτων της μαρμάρινης σαρκοφάγου του Τάφου 6. Για την βέλτιστη συγκόλληση και συναρμογή των εύθρυπτων τμημάτων της λίθινης, από ασβεστιτικό ψαμμίτη, σαρκοφάγου του Τάφου 2, αποφασίστηκε η αποσυναρμολόγησή της

46 Η προμελέτη εκπονήθηκε από την αρχιτέκτονα Άντζελα Διβενεδέττο σε συνεργασία με την Β' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Η μελέτη εγκρίθηκε κατόπιν γνωμοδοτήσεως του Τοπικού Συμβουλίου Μνημείων Αττικής.

47 Το έργο της ανάδειξης των αρχαίων πραγματοποιήθηκε με τη συνεργασία της Β' Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων και του Δήμου Νέας Σμύρνης, με χρηματοδότηση του δήμου. Από πλευράς της Β' Εφορείας Αρχαιοτήτων στο έργο συμμετείχαν η υπογράφουσα αρχαιολόγος, η συντηρήτρια Λαμπρινή Λάμπρου και οι μαρμαροτεχνίτες Ανδρέας Τζωρτζινάκης και Μάκης Χονδρογιάννης. Από πλευράς συντήρησης το έργο επόπτευε και η Προϊσταμένη του τμήματος Συντήρησης της Β' ΕΠΚΑ κ. Γ. Μωραΐτου. Πέραν της χρηματοδότησης, σημαντική ήταν η υποστήριξη και το ενδιαφέρον της δημοτικής αρχής και η συμβολή της επιβλέπουσας μηχανικού του δήμου, Ειρήνης Μπαντή, καθώς και των συμβούλων αρχιτεκτόνων Σοφοκλή Αλευρίδη και Άντζελας Διβενεδέττο.

και η κατασκευή οριζόντιας έδρασης-πλάκας από μπετόν στο τελικό σημείο τοποθέτησής της. Ακολούθησε η συνένωση και συναρμογή των τμημάτων της σαρκοφάγου με χρήση μεταλλικών πύρων και σφραγίσεις.

Τοποθετήθηκε το μεταλλικό και στη συνέχεια τα ειδικά φύλλα υαλοστασίου από αντιολισθητικό κρύσταλλο ασφαλείας. Η μεταλλική όψη του πλαισίου προς το πεζοδρόμιο είναι διάτρητη για τον εξαερισμό του χώρου των αρχαίων.

Για αισθητικούς λόγους και για την καλύτερη αναγνωσιμότητα των τάφων, τοποθετήθηκε χαλίκι στο νότιο τμήμα του σκάμματος και περιμετρικά για την κάλυψη του θεμελίου του τοιχίου αντιστήριξης και της πλάκας από μπετόν έδρασης του Τάφου 2.

Παράλληλα στο Αρχαιολογικό Μουσείο Βραυρώνας, όπου είχαν μεταφερθεί τα κινητά ευρήματα της ανασκαφής, έγιναν εργασίες συγκόλλησης – συμπλήρωσης των δύο κεραμίδων του Τάφου 4 και της λίθινης κάλπης του Τάφου 5, προκειμένου να επανατοποθετηθούν στη θέση τους. Για τα μικρού μεγέθους χαρακτηριστικά κινητά ευρήματα (αγγεία και κάτοπτρα) παρήχθησαν αντίγραφα, προκειμένου να τοποθετηθούν στους τάφους, για διδακτικούς λόγους[48]. Τα αντίγραφα τοποθετήθηκαν στην αρχική τους θέση, αποκαθιστώντας με αυτό τον τρόπο μια όσο το δυνατόν πληρέστερη και διδακτική εικόνα των ταφών και των κτερισμάτων τους (εικ. 10).

Τοποθετήθηκε ενημερωτική πινακίδα νοτίως του σκάμματος. Για τον φωτισμό των αρχαίων κατά τις νυχτερινές ώρες, τοποθετήθηκαν στα πλευρικά τοιχία του σκάμματος, σε κατάλληλες θέσεις, προβολείς, ώστε να επιτυγχάνεται διάχυτος φωτισμός. Ο χώρος ανάδειξης των αρχαίων τάφων αποδόθηκε στο κοινό (εικ. 11).

Με τον τρόπο αυτό η μικρή ανασκαφή των αρχαίων τάφων (5ος αι. π.Χ. - 3ος αι. μ.Χ.) αποτέλεσε μία μικρή νησίδα μνήμης και ιστορίας στο σύγχρονο αστικό τοπίο, με εμφανείς παραλληλισμούς αλλά και αντιστίξεις: οι παρόδιοι τάφοι των κλασικών χρόνων είναι ορατοί κατά μήκος της σύγχρονης οδού, η οποία όπως διαπιστώνεται πολύ συχνά στην Αττική ακολουθεί την πορεία ενός αρχαίου δρόμου, τα ταφικά μνημεία του παρελθόντος είναι ορατά κοντά στην περιοχή των σύγχρονων νεκροταφείων της Νέας Σμύρνης και Καλλιθέας, το σύγχρονο κορεσμένο από την οικοδόμηση τοπίο διαδέχθηκε το απόμερο, λοφώδες και ήσυχο τοπίο της αρχαιότητας, που διέσχιζε ένας μικρός δρόμος, δίπλα στον οποίο ετάφησαν οι προσφιλείς νεκροί των κατοίκων των διάσπαρτων αγροτικών ιδιοκτησιών της περιοχής.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Αδάμ-Βελένη, Π. 2010. «Λύχνοι του 3ου αι. μ.Χ. από την αρχαία Αγορά της Θεσσαλονίκης.» Στο Παπανικόλα-Μπακιρτζή και Κουσουλάκου 2010, 185-207.

Ανδρόνικος, Μ. 1984. *Βεργίνα. Οι βασιλικοί τάφοι και άλλες αρχαιότητες.* Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών.

Βαβρίτσας, Ἀ. 1970. «Ἀνασκαφὴ γεωμετρικοῦ νεκροταφείου Μερέντας.» *ΑΔ* 25Β1:127-129.

Βερδελῆς, Ν.Μ. 1950-51. «Χαλκῆ τεφροδόχος κάλπις ἐκ Φαρσάλων.» *AE*:98-105.

Βοκοτοπούλου, Ι. 1997. *Αργυρά και χάλκινα έργα τέχνης στην αρχαιότητα*. Ελληνική Τέχνη. Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών.

Borrel, B. 1989. *Katalog der Sammlung antiker Kleinkunst des archäologischen Instituts der Universität Heidelberg*. Band III.1. Berlin: H. Keller.

Böttger, B. 2002. *Kerameikos*. Band XVI, *Die Kaiserzeitlichen Lampen vom Kerameikos.* München: Hirmer Verlag.

Boulter, C. 1963. «Graves in Lenormant Street.» *Hesperia* 32:113-137.

Cameron, F. 1979. *Greek bronze hand-mirrors in South Italy: with special reference to Calabria*. *BAR-IS* 58. Oxford: British Archaeological Reports.

48 Τα ακριβή αντίγραφα οκτώ πήλινων αγγείων, που αποτελούσαν κτερίσματα του Τάφου 3 (δύο λυχνάρια, αμφορίσκος, μία λεκάνη και ένα βαθύ αγγείο ρωμαϊκών χρόνων), του Τάφου 5 (ένας λέβης κλασικών χρόνων) και του Τάφου 4 (δύο ληκύθια) κατασκευάστηκαν από τον ζωγράφο Θωμά Κοτσιγιάννη. Αντίγραφα των κατόπτρων κατασκεύασε η συντηρήτρια Λαμπρινή Λάμπρου.

Congdon, L. 1981. *Caryatid mirrors of ancient Greece*. Mainz am Rhein: Philipp von Zabern.

Curtius, E., και J.A. Kaupert, επιμ. 1900. *Karten von Attika.* Bände*: Übersichts- oder Gesammt-Karte von Attika.* Berlin: D. Reimer.

Dworakowska, A. 1975. *Quarries in ancient Greece*. Wrocław: Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich.

Gill, D.W.J., και D. Hedgecock. 1992. «Debris from an Athenian lamp workshop of the Roman period.» *BSA* 87:411-421.

Guggisberg, M.A. 2008. «Gräber von Bürgern und Heroen: Homerische Bestattungen im klassischen Athen.» Στο *Körperinszenierung – Objektsammlung – Monumentalisierung: Totenritual und Grabkult in frühen Gesellschaften: archäologische Quellen in kulturwissenschaftlicher Perspektive*, επιμ. C. Kümmel, B. Schweizer, και U. Veit, 287-318. Münster: Waxmann.

Θέμελης, Π., και Ι. Τουράτσογλου. 1997. *Οι τάφοι του Δερβενίου*. *ΑΔ* 59. Αθήνα.

Καζά, Κ. 2006. «Ευώνυμον και Αλιμούς.» Στο *Άλιμος: όψεις της ιστορίας της πόλης και του δήμου*, 16-151. Άλιμος: Δήμος Αλίμου.

Καζά-Παπαγεωργίου, Κ. 1994. «Ελληνικό.» *ΑΔ* 49 Β1:82-83.

Καλτσάς, Ν., και A. Shapiro, επιμ. 2009. *Γυναικών Λατρείες: Τελετουργίες και καθημερινότητα στην Κλασική Αθήνα, Κατάλογος έκθεσης 20 Ιουλίου – 30 Νοεμβρίου 2009*. Αθήνα: Κοινωφελές Ίδρυμα Αλέξανδρος Σ. Ωνάσης.

Κανίνια, Ε. 1977. «Ἀνάγλυφη βάση ἐπιτύμβιας στήλης στό Μουσεῖο τοῦ Πειραιᾶ.» *ΑΔ* 32Α:252-260.

Karivieri, A. 1996. *The Athenian lamp industry in Late Antiquity*. Vol. V. Papers and Monographs of the Finnish Institute at Athens. Helsinki: Finnish Institute at Athens.

Κοτζιᾶς, Ν. 1956-57. «Σύμμεικτα.» αρ. 10. *Πολέμων* 6:μα'-μβ'.

Κουκουβού, Α. 2012. *Λίθον λατομείν: από τα λατομεία των Ασωμάτων Βέροιας στα οικοδομήματα των Μακεδόνων βασιλέων: μελέτη για την εξόρυξη πωρολίθου στην αρχαιότητα.* Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Κορνηλία Σφακιανάκη.

Κουμανούδης, Σ.Α. 1993. *Ἀττικῆς Ἐπιγραφαὶ Ἐπιτύμβιοι*. Τόμ. Ι (1η έκδοση 1871, 1993 ἀνατύπωσις). Ἀθῆναι: Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία.

Κουμανούδης, Σ.Α., και Α.Π. Ματθαίου. 1993. *Ἀττικῆς Ἐπιγραφαὶ Ἐπιτύμβιοι*. Τόμ. ΙΙ, *Προσθῆκαι*. Ἀθῆναι: Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία.

Kovascovics, W. 1990. *Kerameikos*. Band XIV, *Die Ecketerrasse an der Graberstrasse des Kerameikos.* Berlin: De Gruyter.

Kunze-Götte, E., K. Tancke, και K. Vierneisel. 1999. *Kerameikos*. Band VII, 2, *Die Nekropole von der Mitte des 6. bis zum Ende des 5. Jahrhunderts.* München: Hirmer Verlag.

Kurtz, D., και J. Boardman. 1971. *Greek Burial Customs*. London: Thames and Hudson.

Lagia, A. 2007. «Notions of childhood in the classical Polis.» Στο *Constructions of childhood in ancient Greece and Italy*, επιμ. A. Cohen και J.B. Rutter, 293-306. *Hesperia* Suppl. 41. Princeton, N.J: American School of Classical Studies at Athens.

Mattusch, C.C. 2006. «Χαλκά και Χαλκοπλαστική.» Στο *Ο Piet de Jong και η Αρχαία Αγορά*, επιμ. J.K. Papadopoulos, μετάφρ. Χ. Μαραμπέα, 221-226. Αθήνα: Ποταμός.

Μπίρης, Κ. 1962. *Ὁ Ἀπόστολος Παῦλος ἐν Ἀθήναις*. Ἀθῆναι.

Ντόβα, Α. 2010. «Νέα Σμύρνη.» *ΑΔ* 65 Β1:189-190.

_____. 2012. «Δάφνη. Οδός Σοφοκλή Βενιζέλου 26.» *ΑΔ* 67 Β1:50.

Oberländer, P. 1967. *Griechische Handspiegel.* Hamburg.

Ὀρλάνδος, Α. 1994. *Τὰ ὑλικὰ δομῆς τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων.* 2η έκδοση. Ἀθῆναι: Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία.

Παντή, Α. 2010. «Κεραμική της Ύστερης Αρχαιότητας από το ανατολικό νεκροταφείο Θεσσαλονίκης.» Στο Παπανικόλα-Μπακιρτζή και Κουσουλάκου 2010, 466-485.

Παπαγιαννόπουλος-Παλαιός, Α.Α. 1950-51. «Ἐνδείξεις περὶ τῆς εἰς Αἰξωνὴν ἀποβιβάσεως τοῦ Ἀποστόλου Πάυλου.» *Αἰξωνή* 1:131-136.

Παπανικόλα-Μπακιρτζή, Δ., και Ν. Κουσουλάκου, επιμ. 2010. *Κεραμική της Ύστερης Αρχαιότητας από τον ελλαδικό χώρο (3ος-7ος αι. μ.Χ.). Επιστημονική Συνάντηση, Θεσσαλονίκη, 12-16 Νοεμβρίου 2006*. Δημοσιεύματα του Αρχαιολογικού Ινστιτούτου Μακεδονικών και Θρακικών Σπουδών 8. Θεσσαλονίκη: Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Μακεδονικών και Θρακικών Σπουδών,.

Papaspyridi-Karouzou, S. 1951. «Attic Bronze Mirrors.» Στο *Studies presented to David Moore Robinson on his seventieth birthday*, επιμ. G.E. Mylonas και D. Raymond, 563-587. Saint Louis: Washington University Studies.

Παπαχατζῆς, Ν. 1974. *Παυσανίου Ἑλλάδος Περιήγησις. Ἀττικά*. Ἀθήνα: Ἐκδοτική Ἀθηνῶν.

Παρλαμά, Λ., και Ν. Σταμπολίδης, επιμ. 2000. *Η Πόλη κάτω από την πόλη: ευρήματα από τις ανασκαφές του*

Μητροπολιτικού Σιδηροδρόμου των Αθηνών. Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού – Ίδρυμα Ν.Π. Γουλανδρή – Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης.

Perlzweig, J. 1961. *The Athenian Agora*. Vol. VII, *Lamps of the Roman Period: First to Seventh Century after Christ*. Princeton: The American School of Classical Studies at Athens.

Πετράκος, Β.Χ., επιμ. 2011. *Σέμνης Καρούζου, Ἀρχαιολογικὰ θέματα*. Τόμ. Ι. Ἀθῆναι: Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία.

Πλάτωνος, Μ. 2001-04. «Σιδηροδρομικό Κέντρο Αχαρνών (Σ.Κ.Α.).» *ΑΔ* 56-59 Β1:433-436.

Πετροπουλάκου, Μ., και Ε. Πεντάζος. 1973. *Ἀττική: Οἰκιστικά στοιχεῖα – Πρώτη ἔκθεση.* Ἀρχαῖες Ἑλληνικές πόλεις 21. Ἀθήνα: Ἀθηναϊκόν Κέντρον Οἰκιστικῆς.

Προσκυνητοπούλου, Ρ. 2011. *Αρχαία Επίδαυρος.* Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού. Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων.

Πωλογιώργη, Μ. 1995. «Παιδικὴ ταφὴ ἀπὸ τὴν Ἠλιούπολη.» *ΑΕ:*231-245.

_____. 2003-09. «Ανασκαφή νεκροταφείου στο Χαλάνδρι.» *ΑΔ* 58-64Α:143-210.

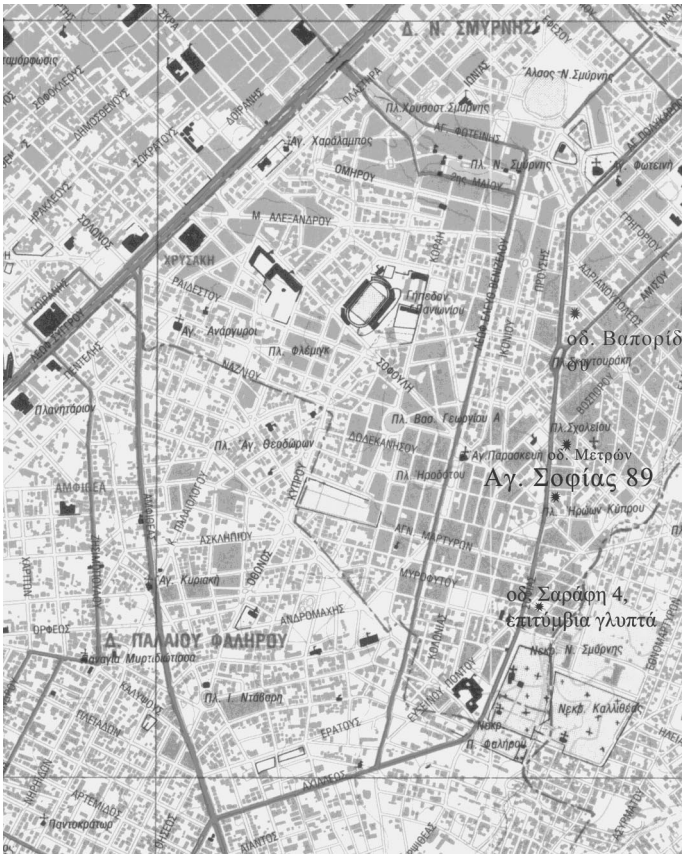
_____. 2007. «Χάλκινα κάτοπτρα ἀπὸ τὴ Σαλαμίνα.» *ΑΕ*:147-192.

Robinson, H.S. 1959. *The Athenian Agora*. Vol. V, *Pottery of the Roman Period: Chronology*. Princeton: The American School of Classical Studies at Athens.

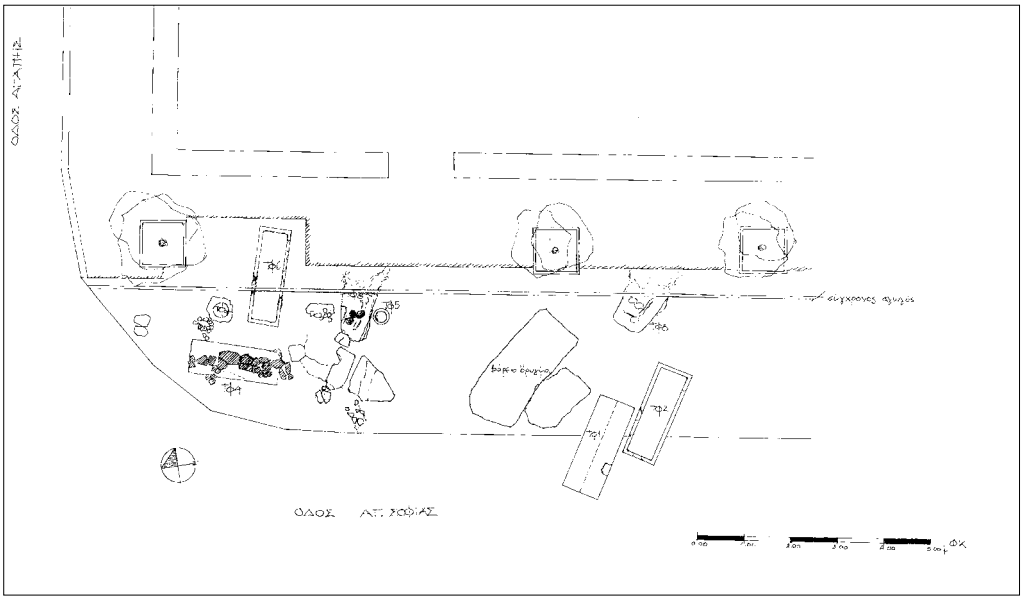
Schwarzmaier, A. 1997. *Griechische Klappspiegel: Untersuchungen zu Typologie und Stil. AM* Beiheft 18. Berlin: Mann.

Sparkes, B., L. Talcott, και G. Richter. 1970. *The Athenian Agora*. Vol. XII, *Black and Plain Pottery of the 6th, 5th and 4th Centuries B.C.* Princeton: The American School of Classical Studies at Athens.

Vickers, M., και D. Gill. 1994. *Artful Crafts: ancient Greek silverware and pottery*. Oxford: Clarendon.

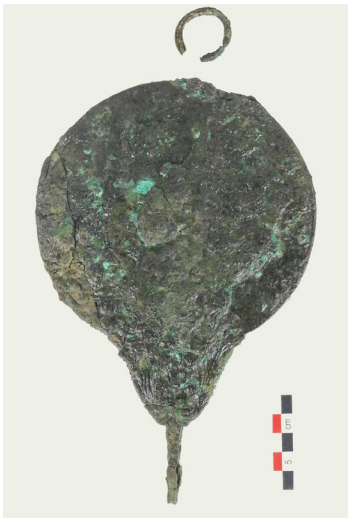
Εικ. 1. Απόσπασμα χάρτη ευρύτερης περιοχής Νέας Σμύρνης· θέσεις αρχαίων επί της οδού Αγίας Σοφίας.

Εικ. 2. Κάτοψη ανασκαφής αρχαίων τάφων επί της οδού Αγίας Σοφίας 89.

Εικ. 3. Τάφος 1, μονολιθική σαρκοφάγος με αετωματικό μαρμάρινο κάλυμμα, μετά την ανάδειξη.

Εικ. 4. Χάλκινο κάτοπτρο Τάφου 1 (Αρχαιολογικό Μουσείο Βραυρώνας ΒΕ 6702), φωτογραφία Δ. Τηλιγάδα.

Εικ. 5. Χάλκινο κάτοπτρο Τάφου 2 (Αρχαιολογικό Μουσείο Βραυρώνας ΒΕ 6703), φωτογραφία Δ. Τηλιγάδα.

Εικ. 6. Νέα Σμύρνη, Αγίας Σοφίας 89, Τάφος 6, κατεστραμμένος από σύγχρονους αγωγούς ύδρευσης.

Εικ. 7. Νέα Σμύρνη, Αγίας Σοφίας 89, λίθινη θήκη με τεφροδόχο αγγείο.

Εικ. 8. Νέα Σμύρνη, Αγίας Σοφίας 89, μελαμβαφής λέβης (Αρχαιολογικό Μουσείο Βραυρώνας ΒΕ 6708), φωτογραφία Δ. Τηλιγάδα.

Εικ. 9. Νέα Σμύρνη, Αγίας Σοφίας 89, σύνολο αγγείων–κτερισμάτων ανακομιδής υστερορωμαϊκών χρόνων, φωτογραφία Δ. Τηλιγάδα.

Εικ. 10. Επανατοποθέτηση της λίθινης θήκης με τεφροδόχο αγγείο και των αγγείων ανακομιδής υστερορωμαϊκών χρόνων (τα αγγεία είναι ακριβή αντίγραφα των αρχαίων).

Εικ. 11. Νέα Σμύρνη, Αγίας Σοφίας 89, άποψη του χώρου ανάδειξης των αρχαίων τάφων.

Νίκη ηνίοχος

Πήλινοι *τύποι* του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου[1]

Ειρήνη Πέππα-Παπαϊωάννου

SUMMARY: NIKE CHARIOTEER. CLAY MOULDS IN THE NATIONAL ARCHAEOLOGICAL MUSEUM

Nike as a charioteer driving a two- or a four-horse chariot is depicted on clay relief plaques dating from the Classical to the Roman period. Three clay moulds for the production of such reliefs are kept in the storehouses of the National Archaeological Museum in Athens. The details of their origin can be drawn from the National Archive of Monuments and the old Catalogues of the National Archaeological Museum.

The first of them (NM 10035) formerly belonged to the Collection of the Archaeological Society at Athens and was discovered during the Society's excavations at Kerameikos, Athens. The Collection was handed over to the National Archaeological Museum in 1895 (ephors P. Kastriotis, V. Leonardos, V. Stais).

The second mould (NM 10848) was bought by the National Museum in 1890 from the private Collection of Alexandros N. Meletopoulos from Piraeus for the price of 40 drachmas (director V. Stais). It was probably found in Pireaus, during excavations by the collector, together with other artefacts in his collection.

The third one (NM 9904), possibly of Attic origin, but lacking other information, was bought by the Archaeological Society and became part of its Collection.

The study of these three moulds becomes more comprehensive if we review two more moulds from the Archaeological Museum of Piraeus. One (MP 19834) was brought to light in 2000 during a rescue excavation in Zea, Piraeus, by the Archaeological Service. The remains of an ancient workshop were discovered there, with ceramic finds dating back to the second half of the 4th or the beginning of the 3rd century B.C. The other one (MP 803), possibly of the same origin as item no. NM 10848 belonged to A. N. Meletopoulos' collection, which was donated to the Archaeological Museum of Piraeus.

According to their typology and size, we can safely conclude that moulds NM 10035 and MP 19834 are the oldest ones and that they belong to the same generation and series. NM 10848 is somewhat smaller; it belongs to the second generation and a different series. Their similarities in pattern (the chariot is moving towards the left) and material show that all three of them come from the same workshop.

Moulds NM 9904 and MP 803 feature the same pattern (the chariot is moving toward the right) and have the same size; they are smaller than the previous three and belong to the same generation and series.

Nike Charioteer is a subject mostly found on coins and medals intended to commemorate an important person's victory at a battle or a panhellenic athletic event.

The style of NM 10035 and NM 10848 dates to the 4th century B.C., which is also fortunately confirmed by the excavation find of Piraeus MP 19834.

The size of the relief plaques produced by these five moulds implies a commemorative or votive use, instead of a decorative one at a frieze or on a wall.

---

1 Θερμές ευχαριστίες οφείλω ιδιαιτέρως στους αρχαιολόγους του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου Δρα Ευάγγελο Βιβλιοδέτη και Δρα Χριστίνα Αβρονιδάκη για την άμεση ανταπόκριση στο αίτημά μου σχετικά με την εντόπιση των υπό μελέτη αντικειμένων στις αποθήκες του ΕΑΜ, την άντληση πληροφοριών από τα αρχεία και ευρετήρια καθώς και για την παντοειδή βοήθεια κατά τη διάρκεια της έρευνας στο Μουσείο. Ευχαριστώ τη Διεύθυνση του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου για τη χορήγηση άδειας μελέτης, φωτογράφησης και δημοσίευσης (τον Διευθυντή Δρα Νικόλαο Καλτσά, Αρ. Πρωτ. 2304/7-4-2011 και τον Αναπλ. Προϊστάμενο Δρα Γεώργιο Κακαβά, Αρ. Πρωτ. 8970/10-12-2013). Για τις φωτογραφίες των αντικειμένων αρ. ευρ. ΕΑΜ 3930 και αρ. ευρ ΕΑΜ. 11117, ευχαριστώ τον Προϊστάμενο του Τμήματος Αγγείων και Μικροτεχνίας του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου Δρα Γ. Καββαδία και την Προϊσταμένη του Φωτογραφικού Αρχείου Δρα Μ. Χιδίρογλου, και για την φωτογραφία του αρ. ευρ. ΜΠ 19834 την Προϊσταμένη της Εφορείας Αρχαιοτήτων Πειραιώς και Νήσων Δρα Στ. Χρυσουλάκη και την αρχαιολόγο της ΕΦΑΠΝ Δρα Α. Συρογιάννη. Τέλος ευχαριστίες οφείλω στις συντηρήτριες του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου κυρίες Κ. Ιωαννίδου και Ι. Ντάλλα.

Η Νίκη ηνίοχος άρματος, συνωρίδας ή τεθρίππου απεικονίζεται σε πήλινους ανάγλυφους πίνακες από την Κλασική εποχή μέχρι και την περίοδο της Ρωμαιοκρατίας. Τρεις πήλινοι *τύποι*[2], μήτρες ή καλούπια για την παραγωγή τέτοιων πινάκων φυλάσσονται στις αποθήκες του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου.

ΤΟ ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΤΗΣ ΑΠΟΚΤΗΣΗΣ ΚΑΙ ΟΛΙΓΑ ΠΕΡΙ ΤΟΥ ΚΟΣΤΟΥΣ ΑΓΟΡΑΣ ΤΩΝ ΑΡΧΑΙΩΝ ΑΡ. ΕΥΡ. ΕΑΜ 10848 ΚΑΙ ΑΡ. ΕΥΡ. ΕΑΜ 3930

Η ιστορία της εντόπισης των τριών τύπων άρχισε τυχαία πριν από μερικά χρόνια. Κατά την αναδίφηση αρχείων και εγγράφων για την ανεύρεση στοιχείων σχετικών με κοροπλαστικά έργα που συνδέονται αμέσως ή εμμέσως με τον Πειραιά και το Μουσείο του, προκύπτει η πληροφορία ότι τον Απρίλιο του 1890 εισάγονται στο Εθνικό Μουσείο κατόπιν αγοράς από τη Συλλογή του *ἐν Πειραιεῖ Ἀλεξάνδρου Μελετοπούλου* αρχαία αντί 7.650 δραχμών, σύμφωνα με έκθεση του τότε διευθυντή του Μουσείου Βαλερίου Στάη[3]. Την έκθεση συνοδεύει αναλυτικός περιγραφικός κατάλογος της Συλλογής του Α.Ν. Μελετοπούλου τον οποίο έχει καταρτίσει ο φιλόλογος και μετέπειτα επιμελητής αρχαιοτήτων Πειραιώς Ιάκωβος Χ. Δραγάτσης[4]. Μεταξύ των αγορασθέντων αρχαίων περιλαμβάνονται δύο κοροπλαστικά έργα: α) ένας *τύπος* με παράσταση Νίκης επί άρματος με αριθμό 40 (430) του Καταλόγου *τῶν ἀγοραστέων ὑπό τοῦ δημοσίου ἵνα κατατεθῶσιν ἐν τῷ Ἐθνικῷ Μουσείῳ*, και με αριθμό 1427 του Ευρετηρίου Γενικής Εφορείας, και β) ένα ειδώλιο σατύρου που κρατάει λεκάνη με αριθμό 41 (473) του Καταλόγου και με αριθμό 1428 του Ευρετηρίου Γενικής Εφορείας (εικ. 1)[5].

Σύμφωνα με τα έγγραφα των αρχείων του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου[6] ο *τύπος* υπ' αρ. 1427 του Ευρετηρίου Γενικής Εφορείας έχει καταγραφεί πλέον στο Ευρετήριο του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου με τον αριθμό 10848, και το ειδώλιο υπ' αρ. 1428 του Ευρετηρίου Γενικής Εφορείας έχει καταγραφεί στο Ευρετήριο του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου με τον αριθμό 3930. Στο εξής τα κοροπλαστικά αυτά έργα θα αναφέρονται με τους αριθμούς καταγραφής ΕΑΜ 10848 (εικ. 2) και ΕΑΜ 3930 (εικ. 3).

Ενδιαφέρον στοιχείο αναφορικά προς το κόστος των αρχαίων κατά την αγοραπωλησία εκείνη ήταν η διαδικασία της διαμόρφωσης της τελικής δαπάνης που θα βάρυνε το Δημόσιο για τα δύο πήλινα αντικείμενα. Η απαιτηθείσα τιμή για τα υπ' αρ. 1427 (40/430) και 1428 (41/473) από το συλλέκτη και πωλητή Α. Ν. Μελετόπουλο ήταν πενήντα και εκατό δραχμές αντιστοίχως, ενώ η τελική τιμή αγοράς από το Δημόσιο, δηλ. το Εθνικό Μουσείο, σύμφωνα με την Εκτιμητική Επιτροπή, ήταν σαράντα και εβδομήντα δραχμές αντιστοίχως. Η σύγκριση της δαπάνης με την αγοραστική αξία άλλων αρχαίων της αγοραπωλησίας εκείνης, π.χ. μιας ληκύθου *ἀττικοεργοῦς*, δηλ. λευκού βάθους με δύο νεανικές μορφές ένθεν και ένθεν τάφου,

---

2 Στο Ευρετήριο του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου όπως και σε αρχαιολογικά κείμενα του 19ου αι. χρησιμοποιείται ο όρος *τύπος* σύμφωνα με την αριστοτελική φράση, *Ἀθην. Πολιτ.* 676[b] g *καθάπερ ἐν τύπῳ τὰ σχήματα πλασθῆναι*. Για το εννοιολογικό εύρος του *τύπου* αναφορικά προς την κοροπλαστική βλ.: Neutsch 1952, 3. Nicholls 1952, 217-218. Muller 1997β, 449-451.

3 Πέππα-Παπαϊωάννου 2010, 41-50 και υπό εκτύπωση.

4 Διεύθυνση Διαχείρισης Εθνικού Αρχείου Μνημείων, Τεκμηρίωσης και Προστασίας Πολιτιστικών Αγαθών, *Κατάλογος τῆς ἐν Πειραιεῖ ἰδιωτικῆς ἀρχαιολογικῆς συλλογῆς τοῦ κ. Ἀλ. Μελετοπούλου συνταχθείς ἐντολῇ τῆς γενικῆς Ἐφορείας τῶν ἀρχαιοτήτων καὶ Μουσείων τοῦ Κράτους ὑπὸ Ἰακ. Χ. Δραγάτση, Ἐν Πειραιεῖ τῇ 1 Μαρτίου 1889*, 61 αρ. 430 και 64 αρ. 473. Για την άδεια δημοσίευσης φωτογραφίας της σελίδας εκ του αποσπάσματος καταλόγου του Ι.Χ.Δ. των αγοραστέων, ευχαριστώ την Προϊσταμένη του Τμήματος Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων Δρα Αθηνά Χατζηδημητρίου.

5 *ΑΔ* 1890, 78, αρ. 40-41. Επίσης Winter 1903, VI, υποσημ. 2 όπου «Ob das Museum im Piräus am Ort gefundene Terrakotten enthält ist mir nicht bekannt».

6 Το Κεντρικόν Μουσείον ή Εθνικόν Μουσείον μετονομάζεται σε Εθνικόν Αρχαιολογικόν Μουσείον επί Χαρ. Τρικούπη με Β.Δ. της 19ης Απριλίου 1881. Για τις ονομασίες βλ. Χριστοπούλου 2009, 5 και 6, υποσημ. 1 και 7.

ύψους 0,26 μ. από τον ίδιο Κατάλογο, είναι αρκετά διαφωτιστική. Σύμφωνα με το συλλέκτη η απαίτηση για το αγγείο αυτό ανερχόταν στις εκατόν πενήντα δραχμές ενώ η τελική τιμή αγοράς από το Εθνικό Μουσείο μειώθηκε στις εκατό δραχμές.

ΠΕΡΙ ΤΟΥ ΕΝΔΙΑΦΕΡΟΝΤΟΣ ΓΙΑ ΤΙΣ ΠΗΛΙΝΕΣ ΜΗΤΡΕΣ ΚΑΤΑ ΤΟΝ 19ον ΑΙΩΝΑ

Αυτό που προκύπτει από τα πιο πάνω είναι ότι κατά τον 19ον αι. οι πήλινες μήτρες θεωρούνταν είδος αρχαιολογικού ενδιαφέροντος καθαυτές, χωρίς όμως ιδιαίτερη καλλιτεχνική αξία. Η χρήση τους ως αναγκαίων μέσων παραγωγής τις κατέτασσε σαφώς σε χαμηλότερη θέση εκείνης του τελικού εμπορεύσιμου προϊόντος τέχνης, εν προκειμένω του ειδωλίου ή του αναγλύφου, το οποίο συνδύαζε τη σπουδαιότητα του αρχαίου με την αισθητική ελκυστικότητα του καλλιτεχνήματος ως έργου τέχνης. Κατά το τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα το ενδιαφέρον για τη μελέτη της τεχνικής στα μέσα της οποίας ανήκουν οι μήτρες, βρισκόταν σε πρώιμο στάδιο[7]. Οι πρώτες μεθοδικές εργασίες για ζητήματα κοροπλαστικής τεχνικής εμφανίζονται στον 20όν αιώνα όταν οι μήτρες ανευρίσκονται πλέον σε συστηματικές ανασκαφές των οποίων τα αποτελέσματα δημοσιεύονται εκτενώς και με εκδοτική συνέπεια[8]. Οι μεγάλοι κατάλογοι - λευκώματα των πήλινων αρχαίων, κυρίως αγγείων και ειδωλίων, σπάνια περιλάμβαναν μήτρες. Άλλωστε οι μήτρες ήταν πάντοτε πολύ λιγότερες συγκριτικά με το πλήθος των παραγόμενων ειδωλίων. Με αυτές κατασκευάζονταν όχι μόνον τα πήλινα έκτυπα αλλά και τα μεταλλικά χυτευτά έργα. Κατά συνέπεια θεωρούνταν το αποκλειστικό «εργαλείο» κατασκευής αντιγράφων, μεταξύ των οποίων βεβαίως και των κίβδηλων πλαστικών έργων τέχνης, στο πλαίσιο μιας διαδικασίας τεχνικής που τις καθιστούσε μερικές φορές αναξιόπιστους μάρτυρες αυθεντικότητας των αρχαίων, ενοχοποιώντας τις ενίοτε ακόμη και για απόπειρα εμπορικής εξαπάτησης. Αυτό ενέσπειρε δικαίως και επί δεκαετίες τις βάσιμες υποψίες για τη μη γνησιότητα κάποιων έκτυπων πήλινων αρχαίων. Τελικά η εφαρμογή εργαστηριακών μεθόδων για τον έλεγχο γνησιότητας των εκτύπων είχε ως αποτέλεσμα την απαξίωση εκατοντάδων αντικειμένων κατασκευασμένων σε σύγχρονες μήτρες τα οποία είχαν διατεθεί στο εμπόριο και είχαν αποκτηθεί από μεγάλες και επώνυμες συλλογές[9]. Ο χειροποίητος σάτυρος αντίθετα, κέρδισε υψηλότερη θέση στην κατάταξη ως προς την τιμή κατά την προαναφερθείσα αγοραπωλησία, επιβεβαιώνοντας τη μορφολογική του πρωτοτυπία για την εποχή εκείνη και αναδεικνύοντας την τυπολογική του αυθεντικότητα.

---

7 Martha 1880, XXV-XXVII. Είναι ενδεικτικό ότι ο Martha στον δημοσιευμένο κατάλογο των πήλινων ειδωλίων του μουσείου (sic) της Αρχαιολογικής Εταιρείας έχει επιλέξει ένα πολύ μικρό αριθμό αντικειμένων. Από τις 242 καταγεγραμμένες πήλινες μήτρες στο Ευρετήριο της Αρχαιολογικής Εταιρείας περιέλαβε μόνον 12, όλες προερχόμενες από τις ανασκαφές της Εταιρείας στην Αγία Τριάδα του Κεραμεικού, «La collection du musée contient un assez grand nombre de moules trouvés dans les fouilles d' Aghia Triada au Céramique. La plupart sont dans un tel état de mutilation, qu'ils ne valent pas la peine d'être décrits, le sujet en est à peine reconnaissable. Je n'en mentionne ici que quelques - uns mieux conservés que les autres. Ils sont tous d'une même terre rose, très fine, tendre à l'ongle et à surface savonneuse»: Martha 1880, 36-38, αρ. 186-197. Μεταξύ αυτών δεν περιλαμβάνονται οι 9904 και 10035 με το θέμα της ηνιοχούσας Νίκης, βλ. π. κ. Επίσης Reinach και Pottier 1882, 560-565.

8 Ενδεικτικά μόνον: Jastrow 1941. Stillwell Newhall 1948, 86-87 όπου πολλές μήτρες στην Κόρινθο προέρχονται από χώρους εργαστηρίων και θέσεις απόρριψης. Nicholls 1952. Muller 1997β, 437-460· 2014, 65-67.

9 Σχετικά με τις Ταναγραίες βλ. Higgins, 1986, 162-178 και Bouquillon κ.ά. 2003. Σχετικά με τα πλαστά έργα βλ. Biondi 2013, 7-9. Ζητήματα γνησιότητας ενός εκτύπου και αυθεντικότητας ενός τύπου / μήτρας έχουν επανειλημμένως απασχολήσει την έρευνα, όπως π.χ. οι περιπτώσεις σύγχρονου εκτύπου από αρχαίον τύπο, σύγχρονου τύπου από αρχαίο έκτυπο, ή οι συνδυασμοί όπως η σύνθεση έκτυπης μορφής από αυθεντικά και μη αυθεντικά τμήματα σε διάφορες εκδοχές, βλ. Mollard-Besques 1963, 107-110.

ΑΠΟ ΤΑ ΕΥΡΕΤΗΡΙΑ ΣΤΑ ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΑ 'Η ΑΠΟ ΤΑ ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΑ ΣΤΑ ΕΥΡΕΤΗΡΙΑ

Η έρευνα στις αποθήκες του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου υπήρξε αποκαλυπτική. Μία πήλινη μήτρα αντιστοιχούσε στον πρώτο (ΕΑΜ 10848) από τους δύο αριθμούς. Αρκετά μεγάλου μεγέθους, σωζόμενη αποσπασματικά, με ευκρινώς όμως αποδομένο το θέμα της ηνιόχου Νίκης, συνιστά αντικείμενο ειδικού ενδιαφέροντος. Το εικονιζόμενο θέμα, γοητευτικό καθαυτό, είναι μάλλον σπάνιο στην πηλοπλαστική. Το δεύτερο έργο ΕΑΜ 3930, ο πήλινος χειροποίητος μικρός καθιστός σάτυρος διατηρείται χωρίς πλέον ακέραιο το σκεύος μπροστά στο στήθος του.

Ύστερα από λίγο καιρό δοκιμάσαμε μία ακόμη ευχάριστη έκπληξη. Η αναζήτηση βιβλιογραφίας για τη μελέτη της ηνιόχου Νίκης, μας έφερε κοντά σε μία φράση του D.M. Robinson, ο οποίος, συγκρίνοντας πήλινους ανάγλυφους πίνακες με άρματα από την Όλυνθο, έκανε λόγο για δύο μήτρες στο Εθνικό Μουσείο στην Αθήνα με παράσταση τεθρίππων, «in the Athens National Museum are two moulds (nos 9994 and 9995) for similar terra-cotta plaques with four-horse chariots»[10]. Προσεκτικός έλεγχος στο Ευρετήριο του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου έδειξε ότι πράγματι έχουν καταγραφεί δύο μήτρες με το θέμα της Νίκης ηνιόχου: μία μήτρα που αποδίδει Νίκη σε τέθριππο άρμα με αριθμό ΕΑΜ 9904 και μία δεύτερη με Νίκη ηνίοχο με αριθμό ΕΑΜ 10035. Οι αναφερόμενοι όμως από τον Robinson αριθμοί 9994 και 9995 αντιστοιχούν σε άλλα αρχαία έργα. Τα έργα 9994 και 9995 είναι πήλινες μήτρες που ανήκαν στην συλλογή της Αρχαιολογικής Εταιρείας στον κατάλογο της οποίας είχαν λάβει τους αριθμούς αντίστοιχα 10 και 157. Η μεν πρώτη 9994 (10)[11] απεικονίζει το πρόσθιο και το οπίσθιο τμήμα μιας παχουλής παιδικής μορφής, η δε δεύτερη 9995 (157) περιγράφεται ως διπλή μήτρα αποδίδουσα παιδική μορφή με προβεβλημένο το δεξιό πόδι. Συνεπώς η παραβολή του Ευρετηρίου Μουσείου της Γενικής Εφορείας και του Ευρετηρίου της Αρχαιολογικής Εταιρείας για τα συγκεκριμένα 9994 και 9995 επιβεβαιώνει τη μη ορθότητα των αντιστοιχιών των γραφομένων στον έβδομο τόμο της δημοσίευσης των ανασκαφών της Ολύνθου, με τους αριθμούς αυτούς. Ωστόσο το γεγονός αυτό υπήρξε η αφορμή του να γίνει ο έλεγχος και αντιστρόφως δηλ. από τις φυλασσόμενες στις αποθήκες του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου πήλινες μήτρες με θέμα την ηνιοχούσα Νίκη προς τα αρχεία, ούτως ώστε να αποκλεισθεί ενδεχόμενο αβλεψίας ή παράλειψης. Αποτέλεσμα της τελικής φάσης ελέγχου ήταν ο εντοπισμός ενός πήλινου αμφίκυρτου δισκοειδούς αντικειμένου με ανάγλυφη παράσταση τεθρίππου με άνδρα ηνίοχο στη μία πλευρά και ενσφράγιστα συστήματα ευθύγραμμων και καμπυλόγραμμων σχημάτων στην άλλη, με αριθμό ΕΑΜ 11167. Το αντικείμενο αυτό λόγω τυπολογικής συνάφειας της παράστασης στην μία του όψη με το θέμα μας θα σχολιασθεί εν συντομία σε μικρό παράρτημα στο τέλος της παρούσας εργασίας.

Αρχίζοντας συνεπώς από τη Συλλογή Α.Ν. Μελετοπούλου είμαστε πλέον σε θέση να συμπεράνουμε με βεβαιότητα ότι στις Συλλογές του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου περιλαμβάνονται συνολικά τρεις πήλινες μήτρες με παράσταση άρματος με ηνίοχο Νίκη και ένα πήλινο δισκοειδές αμφίκυρτο αντικείμενο με παράσταση τεθρίππου άρματος με άνδρα ηνίοχο και κοσμοφόρο από φύλλα δάφνης πάνω από το άρμα.

Από τα τέσσερα προαναφερθέντα πήλινα έργα με αριθμό ΕΑΜ 10848, ΕΑΜ 10035, ΕΑΜ 9904, ΕΑΜ 11167 ένα μόνον, το ΕΑΜ 10035, προέρχεται από εντοπισμένη επιστημονική αρχαιολογική ανασκαφική δραστηριότητα[12]. Για το λόγο αυτό πρέπει για τα άλλα να αναζητήσουμε

10 Robinson 1933, 94.

11 Martha 1880, 38, αρ. 194 (10) όπου «face et revers d'un corps d'enfant accroupi. Le moule est coupé à la naissance des mains et des pieds. Il y a plusieurs autres exemplaires du même type».

12 Στο Ευρετήριο του Αρχαιολογικού Μουσείου το θραύσμα 10035 καταγράφεται ως προερχόμενο από την Αγία Τριάδα και στο Ευρετήριο της Αρχαιολογικής Εταιρείας με τον αριθμό 53 γράφεται το εξής: «Μήτρας

με έμμεσο τρόπο και εφ' όσον αυτό είναι εφικτό, συμπληρωματικά στοιχεία προέλευσης. Η μήτρα ΕΑΜ 10848 προέρχεται πιθανώς από τον Πειραιά, επειδή πολλά αρχαία πήλινα έργα, αγγεία, ειδώλια κ.ά. της Συλλογής Α.Ν. Μελετοπούλου βρέθηκαν σε ανεπίσημες, «ιδιωτικές» ανασκαφές αρχαίων νεκροταφείων, μερικά από τα οποία είχαν εντοπισθεί σε διάφορες θέσεις ανά την πόλη, μέσα σε ιδιοκτησίες του συλλέκτη[13]. Η μήτρα ΕΑΜ 9904 καταγράφεται στον Κατάλογο της Συλλογής της Αρχαιολογικής Εταιρείας με αριθμό 147 (1883 / Δεκέμβριος / 17), ως προερχόμενη από την Αττική με την παρατήρηση ότι «Ἠγ(οράσθη) π. Δρακοπούλου (Χρ.)» και το αμφίκυρτο δισκοειδές αντικείμενο ΕΑΜ 11167 καταγράφεται στον ίδιο Κατάλογο με τον αριθμό 25, ως προερχόμενο από την Πελοπόννησο με (;).

ΟΙ ΠΗΛΙΝΕΣ ΜΗΤΡΕΣ

Αρ. ευρ. **ΕΑΜ 10035** (εικ. 4, 5, 6, 7β).
Στοιχεία καταγραφής. Στην οπίσθια επίπεδη επιφάνεια της μήτρας αναγράφεται ο αριθμός καταγραφής στο Ευρετήριο του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου 10035 με σινική μελάνη μεταξύ στρώσεων άχρωμου διαφανούς μονωτικού υλικού – βερνικιού. Ο ίδιος αριθμός είναι γραμμένος μία φορά με μολύβι αχνά και δεύτερη φορά με μολύβι κόπιας χρώματος μωβ (προφανώς οι δύο τελευταίοι είχαν γραφεί προγενέστερα). Διακρίνεται επίσης εξίτηλη γραφή του αριθμού του Ευρετηρίου της Αρχαιολογικής Εταιρείας 53 με μολύβι σε δύο θέσεις (βλ. και υποσημ. 12).

Στον τόμο όπου η καταγραφή του αριθμού 53 (10035), καθώς και στον προηγούμενό του, διαβάζουμε σε αντιγραφή το κείμενο του πρωτοκόλλου παράδοσης και παραλαβής των αρχαίων της Εταιρείας στις 10 Μαΐου 1885. Ο έφορος Παναγιώτης Καστριώτης ενεργήσας σύμφωνα με τη διαταγή του Υπουργού από 30 Μαΐου 1884, παρέλαβε τα αρχαία, κατέθεσε στο Μουσείο και στη συνέχεια παρέδωσε στον Γενικό Έφορο. Ακολουθεί δεύτερο πρωτόκολλο παραλαβής και παράδοσης των ιδίων αρχαίων στις 27 Μαΐου 1895 με παραδώσαντα τον Έφορο Βασίλειο Λεονάρδο και παραλαβόντα τον Έφορο Βαλέριο Στάη[14].

τεμάχιον σχήματος τοιούτου [παρατίθεται μικρό σκαρίφημα με μολύβι]. Ἡ παράστασις φαίνεται ἁρματηλασία. Σώζεται δέ μόνον γυναικείας μορφῆς ἐνδεδυμένης βαινούσης ἐν τῷ [...] τοῦ ἅρματος τὰ ἀπὸ τοῦ ὀμφαλοῦ περίπου μέχρι τῶν γονάτων καὶ τὰ ὀπίσθια ἵππου μὲ τὴν ἄκραν καὶ [...] Ὕψ. 0.10 πλ. 0,11 π. 0,02. Ἀθῆναι ἐν τοῖς χώμασι τῆς Ἁγίας Τριάδος. Ἀνασκαφαὶ Ἑταιρείας». Η Αγία Τριάς δεν είναι άλλη από τη μικρή εκκλησία παρά τη διανοιγόμενη τότε οδό Πειραιώς και γειτονική των μεγάλων ταφικών μνημείων του Κεραμεικού. Πρώτη Η Εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία διενήργησε ανασκαφές στην περιοχή του Κεραμεικού και εταύτισε τοπογραφικά τη θέση του αρχαίου νεκροταφείου. Μια σειρά από δημόσια έργα όπως η διάνοιξη της οδού Πειραιώς, εμπόδια όπως ένας οχετός ακαθάρτων, και άλλοι λόγοι, άλλοτε ανέστελλαν και άλλοτε επέσπευδαν τις ανασκαφές όπως παραστατικά γράφει ο Γ.Γ. της Εταιρείας Βασ. Χ. Πετράκος: Πετράκος 1998, 131 κ.ε. Η ανάγνωση των Πρακτικών της Εταιρείας για τις διενεργηθείσες ανασκαφές πριν από το 1894-1895, εποχή παράδοσης των ευρημάτων της Εταιρείας στο Αρχαιολογικό Μουσείο, μας πληροφορεί ότι παρά το τότε εκκλησίδιο της Αγίας Τριάδας έγινε έρευνα από το σύμβουλο της Εταιρείας και καθηγητή Αρχαιολογίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών Αθαν. Ρουσόπουλο. Βλ. επίσης Σ.Α. Κουμανούδης, *Δύω γενικαί Συνελεύσεις ... Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας τῇ 14ῃ καὶ τῇ 21ῃ Ἰουνίου 1870*, 8,10,12, και Σ. Α. Κουμανούδης, *ΠΑΕ* 1871/72, 8-11. Ωστόσο πρέπει να διευκρινιστεί ότι στα λακωνικά κείμενα περί των ανασκαφών της Εταιρείας στον Κεραμεικό, αναφέρονται σχόλια μόνον για τα μεγάλα ταφικά μνημεία, τα γλυπτά και τις επιγραφές, ουδέποτε για τα κτερίσματα των τάφων και τα πέριξ λοιπά μικροευρήματα. Τα κινητά ευρήματα καταγράφονται στο Ευρετήριο της Αρχαιολογικής Εταιρείας με αναφορά του τόπου εύρεσης στην οικεία στήλη. Η πληροφορία αυτή είναι ρυθμιστική για τις γνώσεις μας σχετικά με τις χρήσεις των χώρων αυτών στην Αρχαιότητα. Έξω από τα τείχη και την μεγαλύτερη πύλη τους, το Δίπυλο, όπου τα μεγάλα νεκροταφεία, πολύ κοντά στα παραρρέοντα ποτάμια Ηριδανό, Κηφισό, Ιλισσό και στις προσχωσιγενείς εκτάσεις με την αναγκαία και κατάλληλη πρώτη ύλη, ήταν εγκατεστημένοι κεραμείς και κοροπλάθοι. Οι προερχόμενες από εδώ μήτρες ακόμη και μέσα από ανάμεικτα στρώματα χώματος είναι οι αψευδείς μάρτυρες περί των εγκαταστάσεων κοροπλάθων.

13 Πέππα-Παπαϊωάννου 2010, 42-44.

14 Στο Ευρετήριον του Εθνικού Μουσείου, τόμ. Β', σελ. 117 διαβάζουμε τα ακόλουθα: «Τὰ ἐν τῷ τόμῳ τούτῳ καὶ τῷ προηγουμένῳ ὑπ' ἀριθ. ἐν ὅλῳ 7532 –10041 τῶν ὅσα παρὰ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας παρέλαβον κατέθηκα οὕτω ἠριθμημένα ἐν τῷ Ἐθνικῷ Μουσείῳ παραδοὺς τῷ Γενικῷ Ἐφόρῳ. Ταῦτα πρὸς ἐκτέλεσιν τῆς ὑπ' ἀριθ. 9649 διαταγῆς τοῦ Ὑπουργοῦ ἀπὸ 30 Μαΐου 1894. Ἀθήνησιν τῇ 10ῃ Μαΐου 1895 Ὁ παραδοὺς Ἔφο-

Η ακρίβεια των καταγραφομένων και μεταγραφομένων στοιχείων στα έγγραφα που συνοδεύουν τις αρχαιότητες καθρεφτίζει τη συστηματική προσπάθεια για τη συνεπή και εύρυθμη λειτουργία των υπηρεσιών και φορέων της εποχής εκείνης, αποτελεί πρότυπο ισχύον μέχρι σήμερα και βοηθάει ουσιαστικά στην άντληση αξιόπιστων πληροφοριών προέλευσης των αντικειμένων για την αρχαιολογική μελέτη.

Τέλος στην ίδια, οπίσθια επιφάνεια της μήτρας διακρίνονται υπολείμματα φθαρμένης μικρής χάρτινης ετικέτας που είχε επικολληθεί από παλαιά, προφανώς με στοιχεία αναγραφής αριθμού ή και άλλα διευκρινιστικά, η οποία αργότερα αποσπάσθηκε εν μέρει ανεπιτυχώς (εικ. 5).

Υλικό, τεχνική. Πηλός πάρα πολύ σκληρός, καστανός (στις θραυσμένες επιφάνειες reddish brown 2.5 YR 5/4 έως 4/4, στην έγγλυφη/αρνητική επιφάνεια light brown 7.5 YR 6/4 και brown 7.5 YR 5/4), με λίγα εγκλείσματα χρώματος καστανού, ερυθρού, μαύρου και άφθονα κατάλοιπα ιζήματος. Κατά το πάχος των τοιχωμάτων της μήτρας, στα σημεία θραύσης, διακρίνονται οι στρώσεις του πηλού από το πλάσιμο του υλικού και η κατά «φύλλα» εφαρμογή του για την κατασκευή της μήτρας (εικ. 6). Η μήτρα έχει κατασκευαστεί με τη βοήθεια αρχετύπου - υποδείγματος (archetype, archétype, Patrize)[15] χωρίς πρόσθετη επεξεργασία (intaglio) στο εσωτερικό της (αρνητικό)[16].

Διαστάσεις. Μέγιστο σωζόμενο ύψος 0,109 μ., μέγιστο σωζόμενο πλάτος 0,116 μ., μέγιστο βάθος αναγλύφου 0,034 μ., μέγιστο πάχος πλαισίου του καλουπιού 0,04 μ.

Παράσταση. Νίκη ηνίοχος στραμμένη προς τα δεξιά. Διατηρείται τμήμα της μορφής από τη μέση χαμηλά και κάτω, με ελαφρά στροφή του κορμού προς το θεατή και κάμψη στα γόνατα (εικ. 4, 7β). Η ηνίοχος φοράει λεπτό χιτώνα, κάτω από τον οποίο διαγράφονται παράλληλοι οι μηροί με το ύφασμα πτυχωμένο να κολλάει επάνω τους και να συγκρατείται ανάμεσά τους[17]. Κάτω από τη μέση μικρά «φουσκώματα» ίσως δηλώνουν κόλπο επάνω από το ζώσιμο του χιτώνα. Στα νώτα της μορφής μακριά πτέρυγα με κατακόρυφες αυλακώσεις. Από το άλογο διακρίνονται τα καπούλια (ως περίγραμμα) και η ανεμίζουσα κυματοειδώς ουρά του. Από τον μικρών διαστάσεων δίφρο ξεχωρίζει η οριζόντια άντυγα και τα ελαφρώς ευρυνόμενα προς τα επάνω πλάγια τοιχώματά του με τμήμα επιμήκους διχαλωτού εξαρτήματος. Έξω από το δίφρο και κάτω από την αλογοουρά «σγουρές» πτυχώσεις της παρυφής του χιτώνα της Νίκης ανεμίζουν ελεύθερα[18]. Πίσω από την ηνίοχο κατακόρυφη εισέχουσα ράβδωση και εξέχον πλαίσιο σπειροειδούς τομής θα πλαισίωναν και τις τέσσερεις πλευρές της μήτρας με σκοπό να ορίζεται περιμετρικά και με σαφήνεια το παραγόμενο έκτυπο.

ρος Π. Καστριώτης [υπογραφή]». Καθώς και «Τὰ ἀνωτέρω ὑπ' ἀρ. 7532 - 10041 ἀρχαῖα παρέδωσεν ὁ Ἔφορος Ἀρχαιοτήτων Β. Λεονάρδος ἐνεργῶν ἐντολῇ κ. ἐν ὀνόματι τοῦ Γεν. Ἐφόρου τῷ Ἐφόρῳ Ἀρχ. Β. Στάῃ, οὗτος δέ παρέλαβεν αὐτὰ κατὰ τὴν...22922 τὴν 27 Νβρ 1894 διαταγήν τοῦ υπουργοῦ, συνταχθέντα καὶ ἰδιαιτέρου πρωτοκόλλου Ἀθῆναι, τῇ 27ῃ Μαΐου 1895 Ὁ παραδοὺς Β. Λεονάρδος ὁ παραλαβών Β. Στάης [υπογραφή]».

15 Για τα αρχέτυπα βλ. κυρίως Neutsch 1952, 3-6 και Muller 1997β, 450-451.

16 Για παρατηρήσεις επί της επεξεργασίας στο εσωτερικό μιας μήτρας βλ. μόνον ενδεικτικά: Neutsch 1952, 6-7. Burr Thompson 1966, 60.

17 Για παρόμοιο χειρισμό των πτυχώσεων στη γλυπτική του τελευταίου τετάρτου του 5ου αι. π. Χ. πρβλ μόνον ενδεικτικά μορφές Ωρείθυιας και νέας στο ανατολικό ακρωτήριο του ναού του Απόλλωνα στη Δήλο :Χατζηδάκης 2003, εικ. 127-128. Νίκες και άλλες γυναικείες μορφές στο Ερέχθειο: Τριάντη 1998, εικ. 371 (Ακρ. 1245), και στο θωρακείο της Αθηνάς Νίκης στην Ακρόπολη Αθηνών: Τριάντη 1998, εικ. 401-402 (Ακρ. 989). Για σύγκριση πτυχολογίας με ανάλογα μορφολογικά και τεχνοτροπικά στοιχεία σε μεταγενέστερα μνημεία που χρονολογούνται μέχρι και μετά τα μέσα του 4ου αι. π. Χ. πρβλ. ενδεικτικά μόνον ντυμένες γυναικείες μορφές στο μνημείο των Νηρηΐδων στην Ξάνθο της Λυκίας στη Μικρά Ασία: Charbonneaux κ.ά. 1969, εικ. 99. Νίκη του ανατολικού κεντρικού ακρωτηρίου στον ναό του Ασκληπιού στην Επίδαυρο: Καλτσάς 2001, εικ. 352 (ΕΑΜ 155). Για τη στάση κυρίως και τη στροφή του σώματος κατά τα τρία τέταρτα πρβλ. ενδεικτικά μόνον τη Βασίλη στο αναθηματικό ανάγλυφο του Εχέλου και της Βασίλης από το Φάληρο: Καλτσάς 2001, εικ. 258 (ΕΑΜ 1783).

18 Ενδεικτικά μόνον για τις ανάλαφρες καμπύλες πτυχώσεις της παρυφής του χιτώνα της ηνιόχου στην ερυθρόμορφη αγγειογραφία της Ύστερης Κλασικής περιόδου, από τις τελευταίες δεκαετίες του 5ου μέχρι τα μέσα του 4αι. αιώνα π.Χ. πρβλ. Νίκη ηνίοχο σε οινοχόη του Ζ. του Νικία, περί το 410 π.Χ. στο Μουσείο του Λούβρου Ν 3408, ARV 1331.34, Boardman 1995, εικ. 321 και σελ. 275. Νίκη ηνίοχο σε αμφορέα του Ζ. της Suessula, περί το 410-400 π.Χ. στο Μουσείο του Λούβρου S 1677, ARV 1344.1, Boardman 1995, εικ. 329.1-3 και σελ. 276. Γυναικεία μορφή σε καλυκόσχημο κρατήρα με παράσταση της τιμωρίας της Δίρκης, του Ζ. του Κάτω Κόσμου, μετά το 330 π.Χ., Συλλογή Geddes A 5: 4, Μελβούρνη, Trendall 1986, εικ. 8.

Αρ. ευρ. **ΕΑΜ 10848** (εικ. 2, 7α, 8).

Στοιχεία καταγραφής. Στην οπίσθια επίπεδη επιφάνεια της μήτρας αναγράφεται ο αριθμός καταγραφής 10848 με σινική μελάνη μεταξύ στρώσεων διαφανούς άχρωμου υλικού. Ο ίδιος αριθμός έχει αναγραφεί με μολύβι, προφανώς παλαιότερα, πριν από την τελική γραφή με μελάνη και με το τελευταίο ψηφίο μη αναγνώσιμο πλέον καθαρά (1084-). Με μολύβι και σε μεγαλύτερο μέγεθος έχει αναγραφεί ο τριψήφιος αριθμός καταγραφής 43(0;) ενώ ο αριθμός 1427 δεν διακρίνεται πλέον[19]. Στο γύψινο εκμαγείο αναγράφεται ο αριθμός της ισχύουσας καταγραφής 10848, σε έντυπη μορφή επί μικρής χάρτινης ετικέτας, φθαρμένης και με διατηρούμενο το τελευταίο ψηφίο κατά το ήμισυ, στοιχεία που υποδεικνύουν παλαιότητα της εκμάγευσης. Στο εξέχον πλαίσιο της μήτρας και κάτω από τον εικονιζόμενο τροχό του άρματος, υπόλειμμα στρώσης διαφανούς υλικού και δυσανάγνωστα τρία ψηφία καταγραφής, ίσως τα 848. Πιθανώς η προσπάθεια γραφής του αριθμού εγκαταλείφθηκε λόγω ατυχούς επιλογής της θέσης επάνω στο αρχαίο αντικείμενο (εικ. 8).

Υλικό, τεχνική. Πηλός πολύ σκληρός, μέτρια καθαρός, καστανός (μεταξύ 10 YR 6/3 pale brown και 10 YR 5/3 brown), με μικρά εγκλείσματα ερυθρού και καστανού σκούρου χρώματος. Άφθονο απολεπιζόμενο ίζημα καστανού χρώματος στην οπίσθια επιφάνεια. Ελάχιστα υπολείμματα λευκού σε όλες τις επιφάνειες. Η μήτρα 10848 είναι καμωμένη με τη βοήθεια αρχετύπου - υποδείγματος, χωρίς πρόσθετη επεξεργασία intaglio στο εσωτερικό της (αρνητικό). Εξέχον, πλατύ και επίπεδο πλαίσιο περιμετρικά (χείλος). Κατασκευή κομμένη στις πλευρές γύρω – γύρω, με μαχαίρι, επίπεδη πίσω, με δύο αβαθείς γλυφές υπό ορθή γωνία εν είδει οδηγού, καμωμένες με ραβδόσχημο εργαλείο[20]. Τρίτη γλυφή ως το τρίτο σκέλος του αναφερόμενου στις παλαιές καταγραφές Π (βλ. εικ. 1 και 8) δεν διακρίνεται πλέον σαφώς, ίσως διότι στην επίμαχη θέση η μήτρα είναι κατεστραμμένη και ελλιπής.

Διαστάσεις. Ύψος 0,253/0,237 μ., μέγιστο σωζόμενο πλάτος 0,240/0,235 μ. Βάθος αναγλύφου 0,028 μ./0,019 μ. Βάθος πλευρικών τοιχωμάτων 0,042/0,037/0,033 μ. Πλάτος επίπεδης όψης πλαισίου 0,024/0,022 μ. Μήκος γλυφής 0,078 μ., πλάτος γλυφής 0,011 μ.

Παράσταση. Νίκη ηνίοχος άρματος στραμμένη προς τα δεξιά. Ακέραια διασώζονται η μορφή της Νίκης και ο δίφρος με τον τροχό. Από το ένα άλογο λείπει το κεφάλι και μέρος του λαιμού, από το δεύτερο διακρίνονται μόνον τα δύο οπίσθια σκέλη. Η μήτρα είναι σπασμένη κατά τη δεξιά επάνω και κάτω γωνία (εικ. 2). Στον Κατάλογο του Ι.Χ. Δραγάτση και στα βασιζόμενα σε αυτόν επόμενα κείμενα εγγράφων δεν αναφέρεται η διατήρηση, ως να θεωρείται η μήτρα ακέραιη, οι δε αναγραφόμενες διαστάσεις συμπίπτουν σχεδόν με τις μέγιστες σωζόμενες σήμερα. Ωστόσο οι επιφάνειες θραύσης δείχνουν ότι η καταστροφή είναι παλαιά[21].

Η σύνθεση αναπτύσσεται κατά τις διαγωνίους του τετραπλεύρου και μπορεί να παραβληθεί με συνθέσεις δοκιμασμένες επιτυχώς στο λίθινο αρχιτεκτονικό ανάγλυφο (μετόπες) ήδη από την εποχή του αυστηρού ρυθμού, δηλ. προ των μέσων του 5ου αι. π.Χ.[22] Όπως προκύπτει από τη διάταξη των αλόγων μέσα στο τετράπλευρο σχήμα της μήτρας, το πιθανότερο είναι ότι απεικονίζεται εδώ μια συνωρίδα παρά ένα τέθριππο (εικ. 7α).

Η Νίκη προβάλλει το ένα σκέλος κεκαμμένο στο γόνατο, πατώντας σταθερά στο δάπεδο του δίφρου. Το άλλο σκέλος μένει μετέωρο προς τα πίσω όπως δείχνει η περιοχή της κοιλιάς, η άρθρωση του ισχίου στη λεκάνη και οι ανεμίζουσες ελεύθερα πτυχές του ενδύματος. Βραχίονες και πήχεις είναι προτεταμένοι, με ελαφρά κάμψη στον αγκώνα και με τις

19 Βλ. και υποσημ. 4 και 5.

20 Για «οδηγούς» και σημάδεμα ποικίλων χρήσεων στα πλάγια ή στην οπίσθια επιφάνεια μιας μήτρας βλ. ενδεικτικά: α) κεντράρισμα επαφής δύο μητρών για τη συναρμολόγηση πρόσθιου και οπίσθιου τμήματος: Stillwell Newhall 1948, 83-84, β) λωρίδες πηλού για τη σύνδεση πρόσθιας και οπίσθιας μήτρας: Burr Thompson 1957, 111, υποδοχές και θηλειές για σπάγκο δεσίματος δύο μητρών μεταξύ τους: Burr Thompson 1959, 129, γ) σημείες ως υπογραφές τεχνιτών ή εργαστηρίων: Stillwell Newhall 1948, 84, δ) σημάδια επί του εκτύπου από βλάβη της μήτρας: Neutsch 1952, 10 και πίν. 13.2. Hamdorf 1997, 32. Πρβλ. επίσης τις δαχτυλιές στην κάτω επιφάνεια των πλίνθων για να κολλήσει η συνδετική λάσπη.

21 Στον Κατάλογο του Ι.Χ. Δραγάτση η περιγραφή της μήτρας έχει ως εξής «Τύπος ὕψους 0,23 πλάτους 0,23 φέρων Νίκην ἐπὶ ἅρματος πρὸς τὰ δεξιᾷ φερομένου, ὄπισθεν ἔχει τὸ γράμμα Π».

22 Πρβλ. τη μετόπη του ναού του Διός στην Ολυμπία, με παράσταση του Ηρακλή με τον ταύρο της Κνωσού, Charbonneaux κ.ά. 1969, εικ. 137.

παλάμες να κρατούν τα ηνία σε μικρή απόσταση από τους αυχένες των αλόγων. Το κεφάλι της Νίκης στρέφεται προς τον θεατή σε κίνηση επίδειξης ή χαιρετισμού. Κόμη πλούσια γύρω από το πρόσωπο και μαζεμένη πίσω συγκρατείται με λεπτό στεφάνι ή ταινία επάνω από το μέτωπο, της οποίας το ένα μακρύ ελεύθερο άκρο πέφτει επάνω από τον ώμο και την ωμοπλάτη (στεφάνι και ταινία διαγράφονται ασαφώς). Από τις μεγάλες κλειστές πτέρυγες η μία με ανεπαίσθητες κάθετες ανάγλυφες γραμμές διακρίνεται χαμηλά μέχρι την ανεμίζουσα παρυφή του ενδύματος. Χιτώνας με κοντά μανίκια και κόλπος λίγο υψηλότερα από τη μέση. Πολύ μικρός δίφρος με υψούμενη άντυγα εμπρός. Τετράκτινος τροχός με εμφανή πλαστική απόδοση της πλύμνης. Ο δεύτερος εικονίζεται πίσω από τον πρώτο σε προοπτική, ως τμήμα περιφέρειας. Τα άλογα καλπάζουν. Η προοπτική των οπίσθιων σκελών δίνει την εντύπωση ότι το έδαφος είναι ανηφορικό[23]. Η υποτιθέμενη ήπια ανωφέρεια μπορεί είτε να αιτιολογεί τη φάση ενός περιστατικού στο ύπαιθρο, λιγότερο πιθανού μέσα στον ιππόδρομο, είτε απλώς να αναδεικνύει με ελεύθερο καλλιτεχνικά τρόπο την ένταση του καλπασμού χωρίς όμως αυτή να υπαγορεύει στενή χρονολογική ένδειξη. Το σχήμα του δίφρου και οι αναλογίες του προς τον κορμό της ηνιόχου απαντούν σε παραστάσεις από το τέλος της αρχαϊκής εποχής. Οι διπλής καμπύλης ανεμίζουσες πτυχές στον χιτώνα της Νίκης αποδίδονται με αυτόν τον τρόπο ήδη από το τελευταίο τέταρτο του 5ου αι. π.Χ.[24] Η επιδεικτική στροφή του κεφαλιού της Νίκης προς τον θεατή, καθώς και η ευλυγισία του καμπτόμενου σώματός της παραπέμπουν σε μορφολογικά στοιχεία του επόμενου αιώνα και μάλιστα του β' μισού του 4ου ή και αργότερα.

Αρ. ευρ. **ΕΑΜ 9904** (εικ. 9,10,11,12).
Στοιχεία καταγραφής. Στην οπίσθια επίπεδη επιφάνεια της μήτρας ο αριθμός καταγραφής 9904, γραμμένος με σινική μελάνη μεταξύ στρώσεων άχρωμου και διαφανούς μονωτικού υλικού-βερνικιού επαναλαμβάνεται σε δύο συνδεόμενα και συγκολλημένα θραύσματα (εικ. 9).
Πηλός, τεχνική. Πηλός σκληρός, πορτοκαλόχρωμος (light brown 7.5YR 6/4 και reddish yellow 7.5YR 6/6), με λίγα καστανόχρωμα εγκλείσματα. Ίζημα υπόλευκου και καστανού ανοικτού χρώματος σε όλες τις επιφάνειες. Μήτρα ορθογώνια καμωμένη με τη βοήθεια υποδείγματος και με πρόσθετη επεξεργασία (intaglio) στο εσωτερικό της (αρνητικό) (εικ. 10). Η επεξεργασία διακρίνεται στην εξωτερική καμπύλη της πτέρυγας, εν μέρει στα πούπουλα, στις δύο λεπτές από τις τέσσερεις συνολικά ακτίνες του τροχού, στο στόμα και τους μυκτήρες του τρίτου αλόγου, και στη διακριτική γραμμή μεταξύ τέταρτου και πέμπτου μπροστινού σκέλους των ίππων. Εξέχον, πλατύ και επίπεδο πλαίσιο περιμετρικά της μήτρας (χείλος). Κατασκευή κομμένη στις πλευρές με μαχαίρι, πίσω επίπεδη με ίχνη επεξεργασίας από στενή σπάτουλα με επίπεδο ευθύ άκρο. Διατηρούνται τέσσερα τμήματα συγκολλώμενα, από τα οποία τα τρία συνδέονται με γύψινη προσθήκη[25]. Τρεις μικρές οπές ανοιγμένες στην οπίσθια επιφάνεια μετά από αφαίρεση του ιζήματος τοπικά, και τέταρτη στη γύψινη προσθήκη, συμμετρικά στις γωνίες ενός σχηματιζόμενου ορθογωνίου, προέρχονται από την διαδικασία κατασκευής και συναρμολόγησης του γύψινου συμπληρώματος

23 Πρβλ. το λίθο VIII της δυτικής ζωφόρου του Παρθενώνος, 438 π.Χ.: Μαυρομμάτης 2002, 61, εικ. 36. Το αναθηματικό ανάγλυφο του Εχέλου και της Βασίλης περί το 410 π.Χ. στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο (ΕΑΜ 2784) όπου η παριστανόμενη ανωφέρεια αιτιολογεί και την κίνηση του νυμφαγωγού Ερμή: *LIMC* 3, 674-675 αρ. 1, πίν. 533, βλ. λ. Echelos (υπό A. Kossatz-Deissmann). Το βάθρο αγάλματος νικητή σε ιπποδρομίες του β'μισού του 4ου αι. π.Χ. στο ίδιο Μουσείο (ΕΑΜ 2784) όπου απεικονίζεται τέθριππο με ηνίοχο πιθανώς Νίκη καθώς και νικητήριος αναθηματικός τρίποδας: Καλτσάς 2001, 222, αρ. 461. Εδώ η θέση των σκελών των αλόγων που καλπάζουν υπαγορεύεται περισσότερο από την αισθητική προσέγγιση στη σχεδίαση της προοπτικής παρά από τη ρεαλιστική απόδοση μιας ανωφέρειας σε συγκεκριμένο περιστατικό.

24 Πρβλ. ενδεικτικά μόνον, τη Νίκη του Παιωνίου, περί το 420 π.Χ.: Charbonneaux κ.ά. 1969, εικ. 192. Τη Βασίλη ό.π.π. υποσημ. 23. Τον ηνίοχο από τη ζωφόρο της αρματοδρομίας του Μαυσωλείου της Αλικαρνασσού, περί το 360-350 π.Χ.: Boardman 1999, εικ. 22.

25 Σύγκρινε περιγραφή της μήτρας 9904 στον Κατάλογο της Αρχαιολογικής Εταιρείας «Μήτρα τετράπλευρος ὀρθογώνιος, Νίκης ἡνιοχούσης ἐπί ἅρματος τεθρίππου πρός ἀριστ. Ὑπὸ τοὺς προσθίους πόδας τῶν ἵππων κύων τρέχων πρὸς ἀριστ. πηλοῦ ἐρυθροῦ. Συνεκολλήθη ἐκ τεσσάρων τεμαχίων. Ἡ κεφαλὴ τοῦ τετάρτου ἵππου ἐλλείπει. Μ. πλευρ. 0,19 x 0,11. Πάχ. 0,025». Για τα στοιχεία καταγραφής και απόκτησης βλ. ό.π.π. Από τα ευρετήρια στα αντικείμενα ή από τα αντικείμενα στα ευρετήρια.

της μήτρας και ακολούθως της κατασκευής του γύψινου εκμαγείου.
Διαστάσεις. Ύψος 0,122/0,116 μ. (όχι απόλυτα παράλληλες οι ανιούσες πλευρές), πλάτος (εξωτερικές διαστάσεις) 0,186/0,185 μ., πλάτος επίπεδης όψης πλαισίου 0,011 μ., βάθος πλευρικών τοιχωμάτων 0,026 μ.
Παράσταση. Νίκη ηνίοχος τεθρίππου στραμμένου προς τα αριστερά. Κάτω από τα μπροστινά σκέλη των αλόγων κυνηγετικό σκυλί συναγωνίζεται σε ταχύτητα τον καλπασμό τους (εικ. 10).

Η Νίκη απεικονίζεται κατά τα τρία τέταρτα στραμμένη προς το θεατή, σκύβοντας ελαφρώς προς τα εμπρός (εικ. 11). Με το προτεταμένο χέρι θα κρατούσε τα ηνία, οδηγώντας το άρμα. Με το άλλο προς τα κάτω κρατάει την μόλις διακρινόμενη καμπυλωτή άντυγα του δίφρου. Φοράει αχειρίδωτο χιτώνα, ζωσμένο ψηλά και επάνω από το ανάλαφρο πολύ κοντό απόπτυγμα. Γύρω από τον ώμο και τον βραχίονα χαλαρές πτυχώσεις, χαμηλά γύρω από τον λαιμό τριγωνικό άνοιγμα του φορέματος. Κόμη πλούσια και μακριά δεμένη πίσω σε φουντωτό κρωβύλο ή θύσανο. Πτέρυγες μακριές και κλειστές με ανάγλυφη απόδοση του πτερώματος. Ο δίφρος του άρματος δεν διακρίνεται πλαστικά, η θέση του όμως προοικονομείται και ίσως αποδιδόταν με χρώμα. Ο ελαφρώς ελλειψοειδής τετράκτινος τροχός υπακούει στον κανόνα της ζωγραφικής προοπτικής. Τα τέσσερα άλογα του τεθρίππου διατάσσονται κατά τη συνήθη θέση και προοπτική που συναντούμε στην απεικόνιση των τεθρίππων κατά την αρχαιότητα. Από το πρώτο επίπεδο –το πλησιέστερο στον θεατή– προς το τελευταίο και πιο απομεμακρυσμένο, κάθε ζώο προβάλλει και εξέχει από το διπλανό του, με παραλληλία των αντιστοίχων γραμμών και χωρίς την αναμενόμενη μείωση διαστάσεων παρά την απόσταση και προοπτική βάθους. Του πρώτου λείπει μέρος του στήθους, ο λαιμός με τον αυχένα και τη χαίτη, και το κεφάλι. Ωστόσο σχεδιαστικά μπορεί να αποκατασταθεί το περίγραμμα του στις σωστές αρχικές διαστάσεις του μέσα στον ελεύθερο χώρο που διατίθεται με τη βοήθεια της γύψινης προσθήκης (εικ. 12). Στο στήθος των τριών αλόγων μόλις διακρίνονται τα προστερνίδια[26]. Η ευθύγραμμη ράβδωση στη συνέχεια του προτεταμένου χεριού της Νίκης καθώς και η κυματοειδής πλαστική διαμόρφωση ανάμεσα στο κεφάλι της και τα κεφάλια των αλόγων συνιστούν αυθαίρετα, παραπλανητικά και εσφαλμένα στοιχεία, μη ανήκοντα στη μήτρα, αλλά στη γύψινη συμπλήρωσή της. Όσον αφορά στα σκέλη των αλόγων, διακρίνονται καθαρά τα τέσσερα οπίσθια ζεύγη. Από αυτά τα τρία πατούν σταθερά σε ενιαία γραμμή εδάφους. Το τέταρτο ζεύγος πατάει λίγο ψηλότερα ώστε να αποφεύγεται ο οπτικός συνωστισμός με τα οπίσθια σκέλη του σκύλου. Για την απεικόνιση της μορφής του αφήνεται διακεκριμένος χώρος μέσα στην οργάνωση της σύνθεσης, ώστε να αναδεικνύεται ο σημαντικός ρόλος του ζώου στην αποκωδικοποίηση του θέματος της παράστασης. Στα ζευγάρια των πρόσθιων ανυψωμένων σκελών των αλόγων αναγνωρίζεται σφάλμα του κοροπλάθου ή ηθελημένη παράλειψη. Αποδίδονται δηλαδή επτά αντί του ορθού των οκτώ σκελών. Η σύγχυση γίνεται μεταξύ του δεύτερου και τρίτου αλόγου, ενώ οι ακραίοι ίπποι (*παρήοροι*) διαγράφονται καθαρά ως οι καθορίζοντες το πλάτος των ομοζύγων. Οπλές και ανατομικά στοιχεία των αλόγων είναι ευδιάκριτα.

ΜΕΡΙΚΕΣ ΘΕΜΑΤΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΚΑΙ ΑΛΛΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

1. Η Νίκη συνήθως οδηγεί άρμα θεού ή ήρωα ακόμη και σε σκηνές παρωδίας, ή διακεκριμένου θνητού π.χ. ηγεμόνα. Η παράσταση τότε ερμηνεύεται ως δείγμα καθ' υπαγόρευση σεβασμού, αναγνώρισης ή επιβολής εκ μέρους του τιμωμένου προσώπου. Η απεικόνιση άρματος ηγεμόνα με ηνίοχο όχι θνητό αλλά μία Νίκη, συνδυάζεται με το είδος της πολιτικής κα κοινωνικής οργάνωσης των βασιλείων από τον 4ον αι. π.Χ. και μετά, δηλ. από την εποχή του Φιλίππου Β' και του Αλεξάνδρου Γ' του Μεγάλου μέχρι την εποχή των διαδόχων και των επιγόνων τους. Ως αυτοτελές θέμα η Νίκη ηνίοχος άρματος απαντά σε νομισματικούς τύπους της Σικελίας. Για πρώτη φορά εμφανίζεται στα τετράδραχμα της Γέλας (424-420 π.Χ. και 415-405 π.Χ.) και του Σελινούντος (417-413 π.Χ.). Στα τετράδραχμα του Ακράγαντος (409-406 π.Χ.) αναγνωρίζεται

26 LSJ, βλ. λ. *προστερνίδιον.*

νικητήριος συμβολισμός που συνδέεται με τον συμβολισμό της στρατιωτικής προετοιμασίας των Ακραγαντίνων κατά των Καρχηδονίων[27]. Αργότερα κατά τον 4ον αι. π.Χ. σε χρυσούς στατήρες της Κυρήνης το αγωνιστικό τέθριππο αποκτά συμβολικό χαρακτήρα στο πνεύμα της επιθυμίας των Κυρηναίων να διατηρούν καλές σχέσεις με τον Αλέξανδρο και σε ανάμνηση του τεθρίππου που η Κυρήνη δωρίζει σ' εκείνον[28].

2. Η «γραμμή εδάφους» επί του οποίου κινείται το άρμα ορίζει τον υπαίθριο χώρο ο οποίος παριστάνει πεδίο μάχης, μυθικής απαγωγής –ενίοτε και σε ανάντη δρόμο– ή άλλου επεισοδίου. Το άρμα κινείται σε φυσικά οριζόντιο επίπεδο αναπεπταμένου πεδίου σε αγωνίσματα επικηδείων τελετών για πεσόντες κατά την μάχη ήρωες ή σε τεχνητά οριζόντιο επίπεδο αργότερα, τον ιππόδρομο, για τις συχνά τελούμενες ιπποδρομίες και αρματοδρομίες κατά τις μεγάλες θρησκευτικές εορτές και τέλος κατά τη ρωμαϊκή εποχή στα δημοφιλή δαπανηρά λαϊκά θεάματα. Στο πλαίσιο των εορταστικών αγωνισμάτων κατά τα Παναθήναια, σύμφωνα με τις επιγραφές περιλαμβάνεται το *ἀκάμπιον*[29] ή ο *ἀκαμπίας* δρόμος για ίππους και συνωρίδες, δηλ. ο ευθύς χωρίς καμπές ή στροφές δρόμος, «ο μακρός και δι' ευθείας περίπατος».

3. Η επιδεικτική στροφή του κεφαλιού της Νίκης προς το θεατή στη μήτρα του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου ΕΑΜ 10848 δεν συνιστά τυπική κίνηση του ηνιόχου. Πρόκειται για εμφατικό χαιρετισμό και επιβεβαίωση θριάμβου του νικητηρίου άρματος, είτε αυτό ανήκει σε θεό είτε σε ηγεμόνα. Στη δεύτερη περίπτωση νοείται νίκη σε αρματοδρομία ή τιμητικός συμβολισμός ηγεμονικής παρουσίας και υπεροχής σε πολιτικό επίπεδο. Ως καλλιτεχνικό εύρημα, η στροφή του κεφαλιού κατ' απόκλιση από την φορά της κίνησης του άρματος απαντά σε πήλινους ανάγλυφους πίνακες με άρματα και Νίκες από την Σάμο, που χρονολογούνται στο τέλος του α' ή την αρχή του β' τέταρτου του 4ου αι. π.Χ.[30]

4. Ο στολισμός της χαίτης των αλόγων με λοφία και άλλα κοσμήματα για λόγους επίδειξης, που παραπέμπει σε άρματα εορταστικών τελετών και όχι αθλημάτων-αγώνων δρόμου, απουσιάζει από τα σωζόμενα κεφάλια των αλόγων της μήτρας 9904 του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου. Ελεύθερη απόληξη από τα φάλαρα στη βάση του αυχένα αποδίδεται στη μήτρα του Αρχαιολογικού Μουσείου Πειραιώς ΜΠ 19834 ίδιας γενιάς με την ΕΑΜ 10035 του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου[31]. Κατά συνέπεια μπορούμε να εικάσουμε ότι παρόμοια θα αποδίδονταν και στη μήτρα ΕΑΜ 10035 (βλ. ό.π.κ. Μήτρες και Εργαστήριο).

5. Ζώα και αντικείμενα ως συμπληρωματικά παράστασης άρματος με Νίκη ηνίοχο απαντούν μερικές φορές σε αγγειογραφίες και νομίσματα και σπανιότερα σε πήλινα ανάγλυφα. Το λεπτόκορμο δυνατό σκυλί ανάμεσα στα σκέλη των αλόγων της μήτρας 9904 με το ελαστικό σώμα, την κοντή ουρά και τα ανορθωμένα αυτιά ανήκει σε ράτσα κυνηγόσκυλων ή ποιμενικών σκυλιών. Σε δύο μαρμάρινες ανάγλυφες πλάκες από επένδυση ταφικού μνημείου στη Σαλαμίνα, των αρχών του 4ου αι. π.Χ., εκτεθειμένες στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο[32] εικονίζονται σκυλιά, το ένα να τρέχει και το άλλο να ιχνηλατεί, των οποίων το ελαστικό σώμα θυμίζει το κυνηγετικό σκυλί της μήτρας 9904. Παρόμοια σκυλιά να τρέχουν εικονίζονται σε μαρμάρινη ανάγλυφη πλάκα στο ίδιο Μουσείο, από επένδυση άλλου λίγο μεταγενέστερου ταφικού μνημείου των μέσων του 4ου αι. π.Χ. από τον Πειραιά[33]. Η παρουσία ζώων ή πουλιών σε παραστάσεις αρματοδρομίας και ιπποδρομίας ερμηνεύεται άλλοτε συμβολικά και άλλοτε

27 Ιακωβίδου 2010, 138, 142, 149, 151.

28 Ιακωβίδου 2010, 413, 416, 418.

29 Tracy και Habicht 1991, 189-190 (κατάλογος νικητών στα Παναθήναια του 170-169 π.Χ. ή του 166-165 π.Χ.).

30 Tölle-Kastenbein 1974, 172, εικ. 311, 314.

31 Πρβλ. Kinch 1920, πίν. II, αρχές 3ου αι. π.Χ. (σύγχρονη έγχρωμη υδατογραφία κατεστραμμένης πλέον αρχαίας τοιχογραφίας μακεδονικού τάφου στα Λευκάδια (Νιάουστα).

32 Καλτσάς 2001, 189, αρ. 373 (ΕΑΜ 3416, 3417).

33 Καλτσάς 2001, 191, αρ. 378 (ΕΑΜ 3460).

ως πραγματικά αναπόσπαστη στο απεικονιζόμενο στιγμιότυπο μιας ιστορικής ή μυθικής υπόθεσης. Η απλούστερη, όχι όμως η απλοϊκότερη καλλιτεχνικά θα ήταν η συμπλήρωση του κενού του βάθους σύμφωνα με την αντίληψη της γνωστής λύσης του horror vacui, λύσης όμως που εξέλιπε μετά την αρχαϊκή περίοδο, όταν η αυτοδυναμία της μεγάλης σύνθεσης δεν επέτρεπε τις εκτός θέματος παραπληρωματικές διακοσμητικές διασπάσεις. Η απεικόνιση ενός ιπτάμενου πουλιού πάνω από τον ιππέα ή το άλογό του ή ακόμη και πάνω από τα άλογα του τεθρίππου, ενίοτε μπορεί μεταφορικά να προβάλλει το μέτρο ταχύτητας ενός απαράμιλλου ανταγωνισμού. Σε ένα επιτύμβιο με ιππέα η εικόνα του ιπταμένου πουλιού πιθανώς υποδηλώνει την ψυχή του νεκρού. Σε ένα μελανόμορφο πινάκιο από την Ερέτρια με παράσταση έφιππου πολεμιστή η παρουσία πουλιού εν πτήσει μάλλον δηλώνει την ψυχή, τα τρέχοντα ζώα όμως, όπως ένα σκυλί να κυνηγάει λαγό με ορθωμένα τα αυτιά, παράσταση που απεικονίζεται κάτω από την τυποποιημένη ως διακοσμητική διακρίνουσα τα ζωγραφικά πεδία ταινία με μαίανδρο, μπορεί να δηλώνει την καταδίωξη, την ταχύτητα, ένα υπαίθριο σκηνικό ή απλώς την προσπάθεια του καλλιτέχνη να επιλύσει την αμηχανία του τρόμου του κενού με μια κατά παράδοση τυποποιημένη καλαισθησία και επιδεξιότητα[34]. Συνεπώς η εμφάνιση ενός ζώου που τρέχει ανάμεσα σε καλπάζοντα άλογα είτε αποδίδει αόριστα την «δραματική» αναμέτρηση σε ταχύτητα δρόμου είτε συνδέεται αναπόσπαστα με μυθικό ή ιστορικό γεγονός[35]. Σε νομίσματα του Φιλίππου Β' (359-336 π.Χ.), ανάμεσα στα σκέλη των αλόγων μιας συνωρίδας, απεικονίζονται διάφορες μορφές των οποίων η σύνδεση με την παράσταση δεν είναι πάντοτε εύκολα ιστορικά ερμηνεύσιμη. Στον οπισθότυπο χρυσού στατήρα με την επιγραφή ΦΙΛΙΠΠΟΥ απεικονίζεται ένα σκαθάρι. Στον οπισθότυπο άλλων νομισματικών τύπων του ίδιου βασιλιά εικονίζεται κάνθαρος, τρίαινα, τρίποδας, βουκράνιο, ρόπαλο[36]. Πρόσθετα τέτοια στοιχεία αποδίδονται και στον οπισθότυπο νομισμάτων του γιού του και ετεροθαλούς αδελφού του Μεγάλου Αλεξάνδρου, Φιλίππου Γ' Αριδαίου (323-316 π.Χ.).

ΜΗΤΡΕΣ ΚΑΙ ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ

Οι τρεις μήτρες που σχολιάσθηκαν πιο πάνω με κοινό θέμα τη Νίκη ηνίοχο άρματος αλλά με μικρή απόκλιση σε μορφολογικές λεπτομέρειες και μεγέθη, προέρχονται πιθανώς από το ίδιο εργαστήριο. Οι δύο ΕΑΜ 10035 και ΕΑΜ 10848 είναι καλυμμένες με υλικό στερέωσης από παλαιά συντήρηση, στοιχείο που μας δυσκολεύει να κάνουμε μακροσκοπικά λεπτομερείς παρατηρήσεις σχετικά με τον πηλό. Ωστόσο κοιτάζοντας προσεκτικά τις θραυσμένες επιφάνειές τους μπορούμε να διακρίνουμε ομοιότητα ποιότητας και καστανού χρώματος πηλού. Η τρίτη μήτρα ΕΑΜ 9904 είναι κατασκευασμένη από διαφορετικό πηλό, πορτοκαλόχρωμο και πιο φωτεινό.

Ως προς το μέγεθος, το απότμημα ΕΑΜ 10035 ανήκει σε μεγαλύτερη από την καλλίτερα σωζόμενη μήτρα 10848. Πέρα από την διαφορά μεγέθους όμως παρατηρείται μικρή μορφολογική διαφορά ως προς τη θέση του ενός σκέλους της Νίκης, της άκρης του φορέματός της και της αλογοουράς (εικ. 7α-β).

Ίδιο τύπο και μέγεθος μορφής καθώς και ομοιότητα πηλού με αυτήν του αποτμήματος

34 Hampe 1971, αρ. 52.

35 Η εμφατική παρουσία σκυλιού θυμίζει το περιστατικό που αναφέρει ο Αιλιανός, *Περὶ Ζώων*, 7.38 [...] *Συστρατιώτην δέ τις Ἀθηναῖος ἐν τῇ μάχῃ τῇ ἐν Μαραθῶνι ἐπήγετο κύνα, καὶ γραφῇ εἴκασται ἐν τῇ Ποικίλῃ ἑκάτερος, μὴ ἀτιμασθέντος τοῦ κυνός, ἀλλὰ ὑπὲρ τοῦ κινδύνου μισθὸν εἰληφότος ὁρᾶσθαι σὺν τοῖς ἀμφὶ τὸν Κυνέγειρον καὶ Ἐπίζηλόν τε καὶ Καλλίμαχον* [...] *Μίκωνος* [...] *Θασίου Πολυγνώτου* [...]. Ο συνδυασμός με το τέθριππο και την ηνίοχο Νίκη θα μπορούσε να απορρέει έμμεσα από σκηνή εικονίζουσα «*χαριστήρια τῆς νίκης ἑορτάζοντες*» σε ανάμνηση της περιφανούς νίκης στον Μαραθώνα (Πλουτάρχου *Ἠθικά* 86 2 Α) με την προϋπόθεση βεβαίως ότι θα περιλαμβάνονταν αρματοδρομίες στο πρόγραμμα των αναμνηστικών εκείνων εορτών.

36 *SNG Cop.,* πίν. 13, 523-534. *SNG Saroglos*, πίν. III-IV, 23-41.

ΕΑΜ 10035, έχει η πολύ καλλίτερα σωζόμενη πήλινη μήτρα με ηνίοχο Νίκη του Αρχαιολογικού Μουσείου Πειραιώς ΜΠ 19834, προερχόμενη από σωστική ανασκαφή κατά το 1998 σε κεντρική θέση της πόλης[37], εκτεθειμένη σε περιοδική έκθεση του ίδιου Μουσείου από το 2017[38] (εικ. 13). Διατηρούμενη πλέον του ημίσεος, απεικονίζει πλην του δίφρου και της αλογοουράς, το σώμα της ηνιόχου ισχυρά καμπτόμενο προς τα εμπρός, προτεταμένα τα χέρια της να κρατούν τα ηνία και στραμμένο το κεφάλι προς τον θεατή σε επιδεικτική κίνηση.

Το δεύτερο ενδιαφέρον στοιχείο που προκύπτει από την παρατήρηση της πήλινης μήτρας ΜΠ 19834 του Αρχαιολογικού Μουσείου Πειραιώς, είναι η διαπίστωση ότι η μορφολογία και η τεχνοτροπία της ηνιόχου Νίκης ΜΠ 19834, συγκρινόμενη με εκείνη της μικρότερης μήτρας του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου ΕΑΜ 10848 είναι απολύτως όμοια. Η αποσπασματικά διατηρούμενη ΕΑΜ 10035 και η όμοιά της του Αρχαιολογικού Μουσείου Πειραιώς ΜΠ 19834 μας επιτρέπουν να υποστηρίξουμε ότι οι δύο αυτές μήτρες ανήκουν στην ίδια γενιά και στην ίδια σειρά μητρών (δίφρος, αλογοουρά). Η ομοιότητα μάλιστα του πηλού βεβαιώνει την κοινή προέλευση των δύο από το ίδιο κοροπλαστικό εργαστήριο. Η τυπολογική και μορφολογική συνάφεια της μήτρας ΜΠ 19834 του Αρχαιολογικού Μουσείου Πειραιώς με την μικρότερη αλλά σωζόμενη στα αντίστοιχα μέρη 10848 του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου αποδεικνύουν ότι η δεύτερη αυτή μήτρα 10848 ανήκει σε δεύτερη γενιά μητρών και σε διαφορετική σειρά, όπως προκύπτει από τις μικροδιαφορές στον δίφρο, την αλογοουρά και την έλλειψη εξαρτήματος στολισμού στην βάση του αυχένα του αλόγου. Επίσης ο κάθετος άξονας της Νίκης του ΜΠ 19834 αποκλίνει αισθητά από την κατακόρυφο συγκρινόμενος αντιστοίχως με εκείνον της Νίκης 10848, και τις κάθετες πλευρές του πλαισίου της μήτρας. Φαινόμενα τέτοιων αποκλίσεων και μικρών στρεβλώσεων συνήθως αιτιολογούνται ως αποτέλεσμα εντατικής χρήσης λόγω της διαδοχικής κατασκευής μητρών και εκτύπων. Η μήτρα ΜΠ 19834, της πρώτης γενιάς, έχει εξαιρετικά ευκρινή αναγλυφικότητα με λεπτομερή πτυχολογία, χαλαρό το ύφασμα του χιτώνα γύρω από τον ώμο και το βραχίονα, ζώνη στη μέση, γι' αυτό θα λέγαμε ή ότι βρίσκεται πιο κοντά στο αρχέτυπο ή ότι έχει υποστεί επεξεργασία στο εσωτερικό της για το βέλτιστο πλαστικό αποτέλεσμα. Επίσης έχει διακοσμητική ταινία ορίζουσα το άνω πέρας της παράστασης, στοιχείο που απουσιάζει από τη μήτρα 10848 του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου.

Απροσδόκητα ενδιαφέρουσα είναι η σύγκριση δύο άλλων μικρότερου μεγέθους μητρών, της 9904 του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου με τη μήτρα Α.Μ.Πειρ. 803 του Αρχαιολογικού Μουσείου Πειραιώς, πρώην Συλλογής Α.Ν. Μελετοπούλου μετέπειτα δωρηθείσας στο Αρχαιολογικό Μουσείο Πειραιώς (εικ. 14)[39]. Πρόκειται για δύο μήτρες οι οποίες έχουν ίδιο θέμα, τύπο, διαστάσεις και πηλό. Η απόκλιση μεγέθους κατά 0,001-0,002 μ. καθώς και η μι-

37 Την πληροφορία οφείλω στην αρχαιολόγο της ΕΦΑΔΑΠΝ Δρα Αλεξάνδρα Συρογιάννη. Στην συνέχεια υπέβαλα αίτημα στην Εφορεία Αρχαιοτήτων για χορήγηση πληροφοριών σχετικά με το αντικείμενο αυτό. Η απάντηση της Εφορείας ήταν θετική (Αρ. Πρωτ. 167162/118120/2323 από 19/04/2018: «...Σε ό,τι αφορά στο συγκεκριμένο αντικείμενο [το οποίο με βάση την αναφορά του που επικαλείσθε από το *ΑΔ* 55 (2000) Β'1, 100-101, εικ. 8, προέρχεται από την ανασκαφή του οικοπέδου Κοντιζά κατά το 1998 επί των οδών Αλκιβιάδου και Κανθάρου στον Πειραιά], να σημειωθεί ότι με αριθμό καταγραφής τον ΜΠ 19834, φέρει τις εξής διαστάσεις: Μήκος 13 εκ. και ύψος 21 εκ.»). Ευχαριστώ θερμότατα και από τη θέση αυτή την Προϊσταμένη της ΕΦΑΔΑΠΝ Δρα Στέλλα Χρυσουλάκη και την αρχαιολόγο της ίδιας Εφορείας Δρα Αλεξάνδρα Συρογιάννη.

38 Έκθεση περιοδική με τίτλο «ΑΝΤΙΘΕΣΕΙΣ» στο Αρχαιολογικό Μουσείο Πειραιώς διάρκειας από 20-12-2017 και εξής. Σε προθήκη του ορόφου έχει εκτεθεί το αρχαίο αντικείμενο με αριθμό εκθέματος 6 και έχει παρατεθεί το σύγχρονο εκμαγείο. Στο σύντομο επεξηγηματικό κείμενο διαβάζουμε «Τμήμα μήτρας ανάγλυφου πίνακα με έφιππη Νίκη. Τα κεραμικά εργαστήρια παρήγαγαν πήλινους πίνακες προκειμένου να τους αφιερώσουν στα ιερά ως αναθήματα όπως τα σημερινά τάματα, ή για την διακόσμηση των σπιτιών. 4ος αι. π.Χ.». Ακολουθεί μετάφραση στην αγγλική γλώσσα. Για πρώτη φορά παρατήρησα την πολύ στενή ομοιότητα.

39 Πέππα-Παπαϊωάννου 2010, 159-160, 237, εικ. 179 (Α.Μ.Πειρ. 803), πίν. ΚΣΤ.

κροδιαφορά αποχρώσεων του πηλού είναι αμελητέες. Η σύγκριση επιβεβαιώνει την αποκατάσταση της θέσης του πρώτου αλόγου του τεθρίππου στο ελλείπον τμήμα της 9904 όπως πιο πάνω προτάθηκε. Η εύρεση δύο μητρών απολύτως όμοιων είναι σπάνια και δηλώνει οπωσδήποτε κοινή προέλευση. Το γεγονός ότι η μία αποκτάται στην Αθήνα από την Αρχαιολογική Εταιρεία κατόπιν αγοράς και καταλήγει στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο και η άλλη ανήκουσα αρχικά σε πειραιώτη συλλέκτη καταλήγει στο Αρχαιολογικό Μουσείο Πειραιώς δεν φαίνεται να είναι απλώς τοπικά συμπτωματικό. Και οι δύο προέρχονται από την Αττική και πιθανότατα από τον Πειραιά.

Η συγγένεια των θεματογραφικών και τεχνοτροπικών στοιχείων και των πέντε μητρών, ο βέβαιος τόπος εύρεσης της 10035 στον Κεραμεικό, η φερόμενη ως τόπος προέλευσης της ΕΑΜ 9904 Αττική και η ομοιότητά της με την Α.Μ.Πειρ. 803, της μιας από τις δύο μήτρες της Συλλογής του Πειραιώτη Μελετοπούλου, καθώς και η προέλευση της ΕΑΜ 10848 από την ίδια συλλογή, τα κοινά στοιχεία των ΕΑΜ 10035, ΕΑΜ 10848 και ΜΠ 19834, είναι κατά την γνώμη μας κριτήρια ικανά να στοιχειοθετήσουν την άποψη για την παρουσία κάποιου εργαστηρίου στην Αττική ή ακόμη πιο ειδικά στην ευρύτερη περιοχή της Αθήνας. Το εργαστήριο αυτό παρήγαγε πήλινα ανάγλυφα με το θέμα της Νίκης Ηνιόχου προφανώς επ' ευκαιρία κάποιου γεγονότος.

Στο σημείο αυτό πρέπει να αναφερθεί και να συνεκτιμηθεί το σχόλιο της ανασκαφέως Μαρίας Πετριτάκη στην έκθεση σχετικά με την ΜΠ 19834 και τα συνευρήματά της:

> «Η κεραμική που συνελέγη αποτελείται από μεγάλο αριθμό αγγείων και οστράκων, τα οποία τοποθετούνται χρονολογικά στο β' μισό του 4ου έως τις αρχές του 3ου αι. π.Χ. Κάνθαροι, λύχνοι, σκύφοι [...] απότμημα μήτρας ανάγλυφου πλακιδίου με απεικόνιση Νίκης [...] Είναι προφανές ότι το οικόπεδο είχε χρησιμοποιηθεί στην αρχαιότητα ως χώρος απόθεσης απορριμμάτων εκκαθάρισης κάποιας εγκατάστασης [...] Η χρονολόγηση και ομοιομορφία του στρωματογραφημένου υλικού συνηγορεί για την εφάπαξ ρίψη του και τα στοιχεία φαίνεται να οδηγούν καταρχήν σε κεραμικό εργαστήριο»[40].

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ

Η χρονολόγηση των μητρών ΕΑΜ 10035, ΕΑΜ 10848 και ΕΑΜ 9904 μπορεί να αναζητηθεί γενικά με βάση τα τεχνοτροπικά στοιχεία της παράστασης ως προς την σύνθεση και τα επί μέρους, και β) ειδικά με βάση την συνάφεια με την μήτρα ΜΠ 19834, η οποία έχει χρονολογηθεί σύμφωνα και με ανασκαφικά κριτήρια. Τα τεχνοτροπικά στοιχεία των ΕΑΜ 10035, ΕΑΜ 10848 και ΕΑΜ 9904 επιτρέπουν μεγάλο χρονικό εύρος από τον 4ον μέχρι και τον 2ον αι. π.Χ. όπως πιο πάνω σχολιάσθηκε στην αναλυτική παρουσίαση κάθε μήτρας. Μέσα σ' αυτό το διάστημα διάφορα ιστορικά γεγονότα θα μπορούσαν να έχουν δώσει το έναυσμα και την ευκαιρία για την παραγωγή τέτοιων αντικειμένων με αυτό το θέμα. Το αρχαιολογικό εύρημα του Πειραιώς όμως προσφέρει ένα ανασκαφικά σταθερό χρονολογικό κριτήριο στο β' μισό του 4ου έως τις αρχές του 3ου αι. π.Χ. όπως υποστηρίζει η ανασκαφέας, το οποίο ενισχύει αναπόφευκτα τη δυνατότητα χρονολόγησης των ΕΑΜ 10035, ΕΑΜ 10848, ΕΑΜ 9904 του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου στην ίδια περίοδο, και λειτουργεί αρμοστά μέσα στο ευρύ πλαίσιο των ιστορικών δυνατοτήτων σχετικά με το χαρακτήρα και τη χρήση των πήλινων πινάκων με θέμα την αρματηλασία από Νίκη.

40 Πετριτάκη 2000. Στην ανασκαφέα Μαρία Πετριτάκη οφείλω θερμότατες ευχαριστίες για περαιτέρω διευκρινίσεις και σχόλια σχετικά με το εύρημα αυτό (προφορική επικοινωνία στις 5-8-2019).

ΧΡΗΣΗ ΚΑΙ ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ ΑΝΑΓΛΥΦΩΝ ΠΙΝΑΚΩΝ ΜΕ ΝΙΚΗ ΗΝΙΟΧΟ

Οι πήλινοι ανάγλυφοι πίνακες που θα είχαν παραχθεί από τις μήτρες ΕΑΜ 10035, ΕΑΜ 10848 και ΕΑΜ 9904, λόγω μεγέθους, είχαν αναθηματικό και αναμνηστικό χαρακτήρα. Θα προσφέρονταν από πιστούς σε κάποιο ιερό θεού ή ηρώο ή θα αγοράζονταν από θεατές ως αναμνηστικά είδη κατά τη διάρκεια πανηγυρικών εκδηλώσεων. Αναζητούμε συνεπώς μια θρησκευτική τελετή ή κάποια εορταστική εκδήλωση κοσμικού και ιστορικού χαρακτήρα στο πλαίσιο των οποίων θα γινόταν η διάθεση τέτοιων αντικειμένων. Οπωσδήποτε η ανεύρεση πινάκων με ηνίοχο Νίκη σε κλειστό στρώμα μιας ανασκαφικής θέσης θα προσέφερε τη ζητούμενη αξιόπιστη αποδεικτική μαρτυρία.

Συνήθως η παρουσία οπών στο επάνω μέρος ή στις γωνίες των εκτύπων βεβαιώνει την εφήλωση ή την ανάρτησή τους σε τοίχο, ξύλινη κατασκευή, κλαδί δέντρου, κ.λπ. ενώ η απουσία τους προσδιορίζει τη χρήση των ανάγλυφων πινάκων για απόθεση σε οριζόντια επιφάνεια, κόγχη, ερμάριο, τράπεζα, όπου βεβαίως τα σωζόμενα επιτρέπουν τέτοιες διαπιστώσεις.

Οι οπές αυτές ουδέποτε αποδίδονται στις μήτρες, συνεπώς η απουσία τους από τις ΕΑΜ 10848 και ΕΑΜ 9904 δεν υποδεικνύει είδος χρήσης των εκτύπων που θα προέκυπταν από αυτές. Απλώς θα ανοίγονταν στο έκτυπο με λεπτό και οξύληκτο εργαλείο όταν ακόμη ο πηλός ήταν σχετικά νωπός και οπωσδήποτε πριν από την όπτηση.

Σχετικά με τη χρήση πήλινων πινάκων με ανάγλυφη παράσταση άρματος παρατίθενται ενδεικτικά τέσσερα παραδείγματα. Για τον πήλινο πίνακα με τέθριππο από την Όλυνθο (ό.π.π.), σωζ. ύψους 0,153 μ., σωζ. πλάτους 0,118 μ., πάχους αναγλύφου 0,013 μ., πάχους πλαισίου 0,011 μ. ο Robinson αναφέρει ως θέση εύρεσης ένα δωμάτιο οικίας, χρονολογεί στον 5ον ή πρώιμο 4ον αι. π.Χ. και υπονοεί αναθηματική χρήση[41].

Τα πολυάριθμα αποτμήματα και θραύσματα ανάγλυφων πινάκων από τη Σάμο με τέθριππα και Νίκες ηνιόχους που προαναφέρθηκαν, σύμφωνα με φωτογραφική ανακατασκευή του όλου από τα μέρη, προκύπτει ότι ανήκαν σε τέσσερεις μεγάλους πίνακες διαστάσεων συνολικού ύψους 0,249 μ. και συνολικού πλάτους 0,479 μ. Βρέθηκαν στη ΒΑ γωνία ενός λιθοξοϊκού εργαστηρίου, χαρακτηρίζονται ως τοπικά έργα υπό αθηναϊκή καλλιτεχνική επίδραση και χρονολογούνται στο τέλος του α' προς την αρχή του β' τέταρτου του 4ου αι. π.Χ.[42] Για τη χρήση τους δεν αναφέρεται σχόλιο.

Μια πήλινη ανάγλυφη πλάκα με παράσταση τεθρίππου που βρέθηκε μέσα σε τάφο που ανασκάφηκε στην Αρχαία Κόρινθο από την Εφορεία Αρχαιοτήτων, χαρακτηρίζεται ως επένδυση του εσωτερικού του και χρονολογείται στον 1ον με 2ον αι. μ.Χ.[43]

Οι μεγάλοι ανάγλυφοι πήλινοι πίνακες του β' μισού του 1ου αι. π.Χ. και του α' μισού του 1ου αι. μ.Χ. της Συλλογής Campana, γνωστοί από το 19ον αιώνα, έχουν δημοσιευθεί και σχολιασθεί ποικιλοτρόπως. Η ισχύουσα σχετικά με τη χρήση τους άποψη, είναι ότι πρόκειται για στοιχεία/πλάκες ανάγλυφων ζωφόρων κτηρίων. Σε αυτό συνηγορούν σχήματα και μεγέθη[44].

Εορταστικές εκδηλώσεις στην Αθήνα και στην Αττική ευρύτερα στο πρόγραμμα των οποίων εντάσσονται ιπποδρομίες και αρματοδρομίες είναι αυτές των Παναθηναίων προς τιμήν της πολιούχου θεάς Αθηνάς καθώς και οι αναμνηστικές εορτές για τον Θησέα ή άλλον τοπικό ήρωα[45].

---

41 Robinson 1933, 94, αρ. 373, πίν. 46.

42 Tölle-Kastenbein 1974, 170-173, εικ. 311-315.

43 Κασίμη κ.ά. 2017.

44 Borbein 1968, 124-137. Siebert 2011, 24.

45 Κεφαλίδου 1996, 36 και υποσημ. 52 όπου περί επάθλων νικητών αποβάτη δρόμου με τέθριππο στα Παναθήναια (*IG* II^2, 2314, 2316, 2317) και τα Θησεία (*IG* II^2, 957, του 158/7 π.Χ.) σύμφωνα με επιγραφές του 2ου αι. π.Χ. και στον Ωρωπό σύμφωνα με επιγραφή του 4ου αι. π.Χ. (*IG* VII, 414). Πρβλ παράσταση αποβατικού

Εξάλλου η ζητούμενη περίσταση για την εικαστική έμπνευση του θέματος στην Αττική μπορεί κάλλιστα να συνδέεται με κοσμικά και ιστορικά γεγονότα όπως δραστηριότητες μελών βασιλικών οίκων, π.χ. του Φιλίππου Β' (359-336 π.Χ.) ή του γιού και διαδόχου του στον θρόνο, Αλεξάνδρου Γ' του Μεγάλου (336-323 π.Χ.), λόγω των ενωτικών προγραμμάτων που και οι δύο οραματίζονται για την Ελλάδα και εν μέρει προσπαθούν να θέσουν σε εφαρμογή. Αργότερα, ευκαιρίες για τιμητικούς εορτασμούς στην Αθήνα δίνουν οι ηγεμόνες των ελληνιστικών βασιλείων που επιβάλλουν ή επιζητούν στενές σχέσεις με την ιδεολογικά και πατροπαράδοτα επιμένουσα δημοκρατικά αλλά πρακτικά ανίσχυρη πλέον πόλη, η οποία αμφιρρέπουσα υποκύπτει σε πρόσκαιρες αλλά συμφέρουσες συμμαχίες.

Ο Αντίγονος ο Μονόφθαλμος (306-301 π.Χ.) και ο γιός του Δημήτριος της Μακεδονίας (το 306-294 π.Χ. μαζί με τον πατέρα του, το 294-288 π.Χ. ως βασιλεύς της Μακεδονίας και το 303-288 π.Χ. ως ηγεμών της Ελλάδος) και μετά ο Πτολεμαίος Β' (283-245 π.Χ.) και ο Πτολεμαίος Γ' (246-221 π.Χ.) βασιλείς της Αιγύπτου, τιμώνται από τους Αθηναίους για ευεργεσίες και δωρεές τους στην πόλη, ακόμη και για δωρεές στην κατεξοχήν παναττική εορτή των Παναθηναίων, και με την απόδοση των ονομάτων τους σε φυλή (Αντιγονίς, Δημητριάς, Πτολεμαΐς), και με ανδριάντα στο μνημείο των Επωνύμων ηρώων στον κεντρικό χώρο της Αγοράς. Ο Δημήτριος τιμάται ως ελευθερωτής της πόλης το 307 π.Χ. μετά την απομάκρυνση του φιλομακεδόνος Δημητρίου Φαληρέως (317-307 π.Χ.). Ο Λυσίμαχος βασιλεύς της Θράκης στέλνει ως δώρο τον ιστό και το ιστίο για το τροχοφόρο πλοίο της θεάς με την ευκαιρία του εορτασμού των Παναθηναίων του 298 π.Χ. (*IG* II^2, 657, 14-16) και τιμάται γι' αυτό. Ένα γεγονός το οποίο θα μπορούσε να λειτουργήσει ανανεωτικά στον θεσμό των Μεγάλων Παναθηναίων, ήταν η απελευθέρωση της πόλης από την μακεδονική φρουρά του Διογένη το 229 π.Χ.[46] Τέτοιας σημασίας γεγονότα για την Αθήνα ασφαλώς μπορούσαν να εμπνεύσουν το θέμα της αρματοδρομίας με ηνίοχο Νίκη σε αναμνηστικούς πήλινους πίνακες για θεατές και συμμετέχοντες στις εορταστικές εκδηλώσεις.

Ευκαιρίες για κατασκευή αναμνηστικών πινάκων με άρμα και Νίκη ηνίοχο θα μπορούσαν λίγο αργότερα να προσφέρουν και οι Ατταλίδες ηγεμόνες Ευμένης Β' Σωτήρ (197-158 π.Χ.) και Άτταλος Β' Φιλάδελφος (158-138 π.Χ) λόγω της συμμετοχής τους στην οργάνωση των Παναθηναίων. Σε κατάλογο νικητών στα Παναθήναια αναγράφονται οι γιοί του Αττάλου Α' και της Απολλωνίδος, Άτταλος, Ευμένης, Φιλέταιρος και Αθήναιος[47]. Τα άλογα του Αττάλου Β' νικούν περισσότερες από μία φορά στον αθηναϊκό ιππόδρομο[48]. Δύο μεγάλα μνημεία με τέθριππα, ένα στην Αγορά προ της Στοάς του Αττάλου και ένα παρά τα Προπύλαια της Αθηναϊκής Ακρόπολης ανιδρύονται σε ανάμνηση των νικών των βασιλέων Αττάλου και Ευμένους στα Παναθήναια[49]. Η μεγάλη επιγραφή που βρέθηκε οικοδομημένη στο ανατολικό σκέλος του Υστερορρωμαϊκού τείχους παρά την προεπαναστατικών χρόνων οικία των Μπενιζέλων επί της οδού Αδριανού 96, αναγράφει μεγάλες επίσημες εορτές περιλαμβάνουσες και αρματοδρομίες. Σύμφωνα με τους μελετητές της Chr. Habicht και St. Tracy η επιγραφή συνδέεται πιθανώς με την εορτή των Θησείων ή μάλλον των Παναθηναίων των ετών 170-169 π.Χ. ή 166-165 π.Χ. ή ακόμη και των ετών162-161 π.Χ.[50] δηλ. χρονολόγηση η οποία εμπίπτει στην περίοδο της βασιλείας του Ευμένους Β'.

αγώνα με τέθριππο και Νίκη ηνίοχο σε ερυθρόμορφα αγγεία περί το 410-400 π.Χ. και 360-350 π.Χ.: Κεφαλίδου 1996, 239-241, αρ. 143, 146-149, πίν. 75-76, 9. Για το ιππικό πρόγραμμα των Θησείων ή πιθανότερα των Παναθηναίων: Tracy και Habicht 1991, 199 και υποσημ. 39.

46 Tracy και Habicht 1991, 235.

47 Habicht 1990, 568 και υποσημ. 31.

48 Habicht 1990, 573.

49 Habicht 1990, 573-574.

50 Tracy και Habicht 1991, 188-189.

Μετά από τα πιο πάνω, οι παραστάσεις των τύπων ΕΑΜ 9904, ΕΑΜ 10035 και ΕΑΜ 10848 μπορούν από ιστορική άποψη να χρονολογηθούν μέσα σε μεγάλο χρονικά εύρος δύο αιώνων από το β' μισό του 4ου αι. μέχρι και το α' μισό του 2ου αι. π.Χ. χωρίς αυτό να επηρεάζει την τεχνοτροπία και την μορφολογία των παραστάσεων. Η συνάφεια όμως των ΕΑΜ 10035 και ΕΑΜ 10848 με τον ΜΠ 19834 περιορίζει το κατώτερο χρονικό όριο, κατευθύνοντας προς τις ιστορικές ευκαιρίες από την εποχή του Φιλίππου Β' και του μετά βίας από τους Αθηναίους τιμηθέντος εν ζωή ως Σωτήρος, Αλεξάνδρου Γ' του Μεγάλου, του ως ήρωος τιμηθέντος νεκρού Λεωσθένους, πρωταγωνιστή στον Λαμιακό αποκαλούμενο πόλεμο το 323 π.Χ. κατά την ύστατη προσπάθεια των Αθηναίων και των συμμάχων τους για αναχαίτιση των Μακεδόνων που προήλαυναν προς Νότον. Επίσης του Δημητρίου Φαληρέως (317-307 π.Χ.), μέχρι την εποχή του Αντιγόνου της Μακεδονίας και του γιού του Δημητρίου Πολιορκητή, αλλά οπωσδήποτε πριν από την στάση των Αθηναίων εναντίον του τελευταίου το 287 π.Χ.[51], καθώς επίσης και μέχρι την εποχή των Πτολεμαίων, του Πτολεμαίου Β' Φιλαδέλφου και του γιού του Πτολεμαίου Γ' Ευεργέτη, γνωστών για τις δωρεές τους στην πόλη[52].

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Με τις τρεις πήλινες μήτρες συνεξετάζονται δύο πήλινα αντικείμενα λόγω έμμεσης συνάφειας προς αυτές: το αμφίκυρτο πήλινο δισκοειδές αντικείμενο με ανάγλυφη παράσταση τεθρίππου ΕΑΜ 11167 και το κοινής προέλευσης με τη μήτρα ΕΑΜ 10848, πήλινο χειροποίητο ειδώλιο σατύρου ΕΑΜ 3930 το οποίο αγοράστηκε από το Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο μαζί με αυτήν.

Αρ. ευρ. **ΕΑΜ 11167** (εικ. 15, 16)[53].

Πήλινο δισκοειδές αντικείμενο.

Στοιχεία καταγραφής. Στην οπίσθια επιφάνεια με σινική μαύρη μελάνη είναι γραμμένος και υπογραμμισμένος ο αριθμός 11167 και με μαύρο μελάνι ο αριθμός 25. Με γαλάζιο λεπτό κραγιόνι και καλλιγραφικά το γράμμα *N* προφανώς ως σημείωση προέλευσης του αντικειμένου, πρόχειρης ταξινόμησης κατά την καταγραφή ή ακόμη του αρχικού γράμματος ονόματος του συλλέκτη, του αρχαιοπώλη, κ.λπ.[54] Στην πρόσθια επιφάνεια και κατά την περιφέρεια, γραμμένος με μολύβι ο αριθμός 281, και σε επικολλημένη χάρτινη ετικέτα ο αριθμός 11167.

Πηλός, τεχνική. Πηλός πολύ σκληρός, καθαρός, κοκκινωπός (light yellow 5 YR 6/6 και reddish yellow 5 YR 6/6), με αραιά και διάσπαρτα καστανόχρωμα εγκλείσματα. Γάνωμα κακής ποιότητας καστανού χρώματος[55]. Συμπαγής κατασκευή, ασυνήθιστα βαρειά για το μέγεθός της, με ελαφρώς κυρτές τις δύο όψεις της (αμφίκυρτη). Έκτυπη διακόσμηση και στις δυο όψεις.

---

51 Habicht 1998, 132-134.

52 Habicht 1992, 70 και υποσημ. 10 (δωρεά Πτολεμαίου Β' και συμμετοχή στα Παναθήναια), 78 (συμμετοχή μελών του βασιλικού οίκου στα Παναθήναια κατά τον 2ον αι. π.Χ.).

53 Φωτογράφηση από τη συντηρήτρια του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου Ιωάννα Ντάλλα με επεξεργασία σε πρόγραμμα Photoshop (4-1-2018).

54 Το *N* φαίνεται να συνιστά σήμανση πρόχειρης κατάταξης κατά την καταγραφή χωρίς όμως να αναφέρεται στις παρατηρήσεις του Ευρετηρίου, να είναι αρχικό γράμμα τόπου προέλευσης ή και ονόματος συλλέκτη, αρχαιοπώλη, κ.λπ. Βλ. πρόχειρα: Mathieux 2003, 294 και υποσημ. 14. Jeammet 2003, 6.

55 Πρόκειται για γάνωμα και όχι ίζημα σύμφωνα με την άποψη των συντηρητριών του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου Κατερίνας Ιωαννίδου και Ιωάννας Ντάλλα, λόγω της πολύ καλής «συσσωμάτωσης» του υλικού της επιφάνειας με τον υποκείμενο πηλό. Ο έλεγχος έγινε στα εργαστήρια του Μουσείου (μακροσκοπική και μικροσκοπική παρατήρηση). Στο ερώτημα της Ιωάννας Ντάλλα γιατί το γάνωμα δεν έχει καλύψει και τις εισέχουσες επιφάνειες της οπίσθιας επιφάνειας, η απάντηση της Κατερίνας Ιωαννίδου ήταν ότι το υλικό κάλυψης εφαρμόστηκε στην επιφάνεια χωρίς εμβάπτιση του αντικειμένου στο υδαρή πηλό του γανώματος. Ευχαριστώ και τις δύο για τις παρατηρήσεις της ειδικότητάς τους σε θέματα τεχνικής και συντήρησης.

Διαστάσεις. Διάμετροι 0,119 μ. και 0,12 μ., πάχος 0,03/0,037 μ.

Περιγραφή. Έκτυπη παράσταση τεθρίππου στην μία όψη και συστήματα ευθύγραμμων και καμπυλόγραμμων γλυφών και εγχαράξεων στην άλλη τα οποία θυμίζουν σύμβολα οπισθοτύπου νομισμάτων. Λόγω του βάρους του μπορούμε να υποθέσουμε ότι πρόκειται για υπόδειγμα που χρησιμοποιήθηκε για την κατασκευή μήτρας παρά για αντικείμενο μαζικής παραγωγής προς πώληση. Ωστόσο η μορφολογική πλαστικότητα του τεθρίππου και του ηνιόχου του υποδεικνύει ένα παράγωγο μάλλον από μήτρα προηγούμενης γενιάς με σκοπό να χρησιμοποιηθεί ως υπόδειγμα, και όχι αρχική δημιουργία υποδείγματος. Λείπει μικρό τμήμα κατά την περιφέρεια του δίσκου. Στην κύρια όψη, λείπει το κεφάλι του ηνιόχου και έχουν φθαρεί από αποκρούσεις τα κεφάλια των αλόγων. Στην άλλη όψη ελαφρές αποκρούσεις διάσπαρτες. Τα άλογα καλπάζουν προς τα δεξιά ως προς τον θεατή με τεντωμένους λαιμούς και ανορθωμένα τα κεφάλια. Σχηματική καθ' ύψος χαίτη στον αυχένα του πρώτου και δεύτερου αλόγου. Πολύ ραδινός κορμός ηνιόχου με ποδήρη χιτώνα. Μικρή κάμψη του κορμού προς τα εμπρός. Υψηλό κατακόρυφο στέλεχος στο μπροστινό μέρος του δίφρου. Ψηλά επάνω από την παράσταση, οριζόντια και καθ' όλο το πλάτος, κοσμοφόρος ταινία από δαφνόφυλλα. Μια ιδέα για την ερμηνεία της κοσμοφόρου στην θέση αυτή μπορεί να προσφέρει η παρουσία δάφνινου στεφανιού σε τετράδραχμο του Σελινούντος (417-413 π.Χ.) με νικητήριο συμβολισμό. Το στοιχείο αυτό καθώς και η ανάγλυφη γραμμή εδάφους κάτω, απηχούν έμπνευση από νομίσματα και μετάλλια. Η δάφνινη κοσμοφόρος υποδεικνύει θριαμβευτικό χαρακτήρα και όχι απλώς νίκη στον ιππόδρομο. Τα ηνία διακρίνονται πλαστικά γύρω από το λαιμό και το μεταξύ των αλόγων διάστημα. Στην άλλη όψη μη αναγνώσιμα ακανόνιστα συστήματα ευθύγραμμων και καμπυλόγραμμων γλυφών και εγχαράξεων (εικ. 16) μπορούν να παραβληθούν με τη συνήθεια απεικόνισης συμβόλων στον οπισθότυπο των νομισμάτων.

Ποια είναι η χρησιμότητα του πήλινου δίσκου ΕΑΜ 11167; Μια ιδέα για ερμηνευτική προσέγγιση προσφέρουν οι λίθινοι δίσκοι άθλησης από τους οποίους τρεις λόγω της επιγραφής τους φαίνεται ότι είχαν αποτεθεί ως κτερίσματα σε τάφους και χρονολογούνται στον 6ον αι. π.Χ. Ο τέταρτος ίσως είχε δοθεί ως έπαθλο[56]. Πιθανώς λοιπόν το δισκοειδές αντικείμενο ΕΑΜ 11167 δεν είναι άλλο παρά ένα μικροτέρων διαστάσεων ανάθημα ή κτέρισμα από ή για νικητή αγωνίσματος με τέθριππο, οπωσδήποτε όμως όχι για δισκοβόλο. Η υπόθεση ότι εδώ έχουμε μίμηση ενός δίσκου δισκοβόλου αθλητή, σε μικρό μέγεθος και σε πηλό, ακούγεται αδύναμη, κατ' αρχήν διότι οι αναλογίες της διαμέτρου προς το πάχος του αντικειμένου στο κέντρο του δεν αντιστοιχούν στις συνήθεις ενός αρχαίου δίσκου για ρίψη. Επίσης λόγω του μη συμβατού θέματος του τεθρίππου αλλά και λόγω της γραμμικής διακόσμησης στον οπισθότυπο η οποία παραπέμπει περισσότερο σε μίμημα συμβόλου νομίσματος ή μεταλλίου, με επί πλέον την εισέχουσα «εγκοπή» στην περιφέρεια εν είδει αποτυχημένης κρούσης κατά την σφράγιση – κοπή νομίσματος. Παρόμοια εγκοπή απαντά σε πήλινους πολύ μικρούς ενσφράγιστους δίσκους – τα «σύμβολα» του 4ου αι. π.Χ. τα οποία παριστάνουν την φειδιακή Αθηνά Παρθένο[57] ή αναφέρονται σε πρόσωπα επιμελούμενα ιππικούς αγώνες στην παναθηναϊκή οδό[58] και τα οποία επέχουν θέση εισιτηρίου ή νομίσματος. Τα ασύνδετα στοιχεία, όπως μεγάλο μέγεθος, εγκοπή που θυμίζει νόμισμα και ακανόνιστα ενσφράγιστα σχήματα στην οπίσθια πλευρά που μιμούνται σύμβολα οπισθοτύπων, δηλώνουν μάλλον αυθαίρετη μίμηση ετερόκλητων στοιχείων. Η περίπτωση μιας «σπουδής» ως υπόδειγμα κατασκευής πολλαπλών τέτοιων αντικειμένων είναι συζητήσιμη, χωρίς όμως να συμβάλει στην αποδεικτική ερμηνεία της χρήσης του αντικειμένου ΕΑΜ 11167.

Αρ. ευρ. **ΕΑΜ 3930** (εικ. 3).

Πήλινο ειδώλιο Σατύρου ή Σειληνού.

Πηλός, τεχνική. Πηλός καθαρός, λεπτός, σκληρός, πορτοκαλόχρωμος (7.5 YR 6/6 reddish yellow και 7.5 Y 7/4 pink). Υπολείμματα ερυθρού χρώματος στο σώμα. Κατασκευή

56 Κεφαλίδου 1996, 118 όπου και βιβλιογραφία.

57 Camp 1996, 241-242, πίν. 70.

58 Camp 1990, 113, εικ. 66 με το όνομα του Φείδωνος ιππάρχου στην Λήμνο, 4ου αι. π. Χ.

χειροποίητη, με έκτυπα το πρόσωπο και τη γενειάδα.

Διαστάσεις: Ύψος 0,079 μ., ύψος έκτυπου προσώπου με γενειάδα 0,032 μ., πλάτος προσώπου στο ύψος των οφθαλμών 0,018 μ., πλάτος γενειάδας 0,021 μ.

Περιγραφή. Συγκολλήθηκε από τρία θραύσματα. Λείπουν το δεξιό αυτί, τμήμα του αριστερού, ο δεξιός πήχης, το σκεύος προ του στήθους με τμήμα του στήθους, το κάτω μέρος του οπισθίου στηρίγματος – ουράς, μικρό μέρος του άκρου δεξιού ποδιού. Καθιστή μορφή με οπίσθιο στήριγμα – ουρά. Πρόσωπο τύπου αρχαϊκού προσωπείου με πλούσια γενειάδα που έχει καμπυλόσχημο περίγραμμα. Δεξιός βραχίονας ανυψωμένος, αριστερός προτεταμένος με κάμψη στον αγκώνα και με υπόλειμμα αντικειμένου ή σκεύους στην άκρη. Μικρή κλίση του κεφαλιού προς τα δεξιά και ελαφρά στροφή προς τα αριστερά σε σχέση με τον κατακόρυφο άξονα της μορφής. Συνήθης κορινθιακός και βοιωτικός τύπος. Όταν ο Β. Στάης προέβη σε αγορά του ειδωλίου σατύρου το 1890, το θέμα ήταν ελάχιστα γνωστό από τις επίσημες ανασκαφές[59]. Οι έρευνες της Αμερικανικής Σχολής Κλασικών Σπουδών στην Κόρινθο που έκαναν ευρέως γνωστό αυτόν τον κοροπλαστικό τύπο άρχισαν τον επόμενο αιώνα[60]. Το ίδιο ισχύει και για παρόμοιους βοιωτικούς τύπους. Συνεπώς η περιέργεια λόγω της πρωτοτυπίας και της σπανιότητας του θέματος κατά την εποχή εκείνη, δικαιολογεί απόλυτα την επιλογή της αγοράς του ΕΑΜ 3930 για τον εμπλουτισμό των Συλλογών του Μουσείου και την αύξηση της τιμής εκ μέρους της επιτροπής λόγω γνησιότητας του αντικειμένου. Αξιοπαρατήρητο είναι ότι το σκεύος που αναφέρεται από τον Δραγάτση, τον Στάη (1890) και τον Winter (1903) σήμερα λείπει, είναι άγνωστο πότε μέσα στον 20ό αιώνα έσπασε και αποκόπηκε.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Biondi, G. 2013. «In the Forger's Workshop. Hellenistic Terracottas and the Mold Made Fakes of Centuripe.» *ACoSt* 10:1-8 (https://journals.openedition.org/acost/756, DOI :10.4000/acost.756. Τελευταία επίσκεψη 8 Σεπτεμβρίου 2020).

Boardman, J. 1995. *Αθηναϊκά Ερυθρόμορφα Αγγεία. Κλασική Περίοδος*. Ελλην. έκδ., μτφρ. Ε. Παπουτσάκη-Σερμπέτη. Αθήνα: Εκδόσεις Καρδαμίτσα.

_____.1999. *Ελληνική Πλαστική. Ύστερη Κλασική Περίοδος και Γλυπτική στις υπερπόντιες αποικίες*. Ελλην. έκδ., μτφρ. Α. Καλλέγια-Γαδ. Αθήνα: Εκδόσεις Καρδαμίτσα.

Borbein, A.H. 1968. *Campanareliefs: Typologische und stilkritische Untersuchungen. RM-EH* 14. Heidelberg: F.H. Kerle.

Bouquillon, A., S. Colinart, E. Porto, και A. Zink. 2003. «Authenticité, matières et couleurs...» Στο Jeammet και Fossey 2003, 298-301.

Burr Thompson, D. 1957. «Three Centuries of Hellenistic Terracottas. Part II: The Early Third Century B.C.» *Hesperia* 26:108-128.

_____. 1959. «Three Centuries of Hellenistic Terracottas. II B. The Altar Well.» *Hesperia* 28:127-152.

_____. 1966. «The Origin of Tanagras.» *AJA* 70:51-56.

59 Ο Winter 1903, 219 αρ. 1-10, καταχωρίζει στην κατηγορία *karikirte und fratzenhafte Figuren, Silene und Verwandten,* πήλινα χειροποίητα ή και σε συνδυασμό με έκτυπα τμήματα, τέτοια έργα, ύψους 0.08 – 0,11 μ. από διάφορες περιοχές όπως την Αθήνα και την Θήβα, τις Θεσπιές, την Βοιωτία (χωρίς άλλη ένδειξη), την Ελάτεια, τα Μέγαρα Υβλαία τον Τάραντα. Παραθέτει παραδείγματα - όλα με το χαρακτηριστικό οπίσθιο τρίτο στήριγμα / ουρά, αλλά με διαφορετικές εκδοχές ως προς την διαμόρφωση του κεφαλιού και τις κινήσεις των άνω άκρων. Βραχίονες εκτεταμένοι προς τα επάνω, το ένα χέρι στη μέση, το άλλο προς τα επάνω σε χειρονομία χαιρετισμού, με τα δύο χέρια να κρατούν μπροστά στο στήθος ή στην κοιλιά μικρό ζώο, σκεύος, αμφορέα με δύο λαβές, άρτους (εορταστικές κουλούρες). Το κεφάλι διαφέρει με περισσότερο ή λιγότερο ζωώδη χαρακτηριστικά, αυτιά αλόγου και πλούσια γενειάδα με καμπύλη κάτω απόληξη (σάτυροι). Μεταξύ αυτών περιλαμβάνει το ειδώλιο 3930 με τα στοιχεία αρ.1g και την περιγραφή «ebenda (ενν. Athen, Centralmuseum) 1428, *Deltion* 1890, s. 78 n. 41. Hält einem grossen Napf vor sich. Rechter Arm nach oben ausgestreckt. Runder Gegenstand in der rechten Hand. h. 0,085 m.».

60 Davidson 1952, 10, 24 αρ. 14-16, πίν. 1. Stillwell Newhall 1952, 50-51: class V, αρ. 1-7, πίν. 7, και 51-54: class VI, αρ. 1-11, πίν. 7.

Camp, J. McK. 1990. *The Athenian Agora. Guide*. Fourth Edition Revised. Athens: American School of Classical Studies at Athens.
_____. 1996. «Excavations in the Athenian Agora 1994 and 1995.» *Hesperia* 65:231-261.
Charbonneaux, J., R. Martin, και F. Villard. 1969. *Grèce Classique (480 – 330 avant J.-C.)*. Paris: Gallimard.
Davidson, G.A. 1952. *Corinth*. Vol. XII, *The Minor Objects.* Princeton: The American School of Classical Studies at Athens.
Habicht, C. 1990. «Athens and the Attalids in the Second Century B.C.» *Hesperia* 59:561-577.
_____. 1992. «Athens and the Ptolemies.» *ClAnt* 11 (1):68-90.
_____. 1998. *Ελληνιστική Αθήνα.* Ελλην. έκδ. μτφρ. Γ. Κοιλής. Αθήνα: Οδυσσέας.
Hamdorf, F.W. 1997. «Zur Technik der Koroplastik : einige Beobachtungen an Münchner Terrakotten.» Στο Muller 1997α, 19-38.
Hampe, R. 1971. *Katalog der Sammlung antiker Kleinkunst des Archäologischen Instituts der Universität Heidelberg*. Band II, *Neuerwerbungen 1957-1970*. Mainz: Philipp von Zabern.
Higgins, R. 1986. *Tanagra and the Figurines*. Princeton: Princeton University Press.
Ιακωβίδου, Α. 2010. «Νίκη. Συμβολισμός στα αρχαϊκά και κλασικά νομίσματα.» Διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης (on line).
Jastrow E. 1941. «Abformung und Typenwandel in der antiken Tonplastik.» *OpArch* 2:1-28.
Jeammet, V. 2003. *Idoles-cloches de Béotie*. Paris: Louvre.
Jeammet, V., και J.M. Fossey, επιμ. 2003. *Tanagra. Mythe et Archéologie*. Musée du Louvre. Paris – Montréal: Réunion des musées nationaux – Musée des beaux-arts de Montréal.
Καλτσάς, Ν. 2001. *Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο. Τα Γλυπτά.* Αθήνα: Καπόν.
Κασίμη, Π., Α. Κουτρομπή, και Χ. Πιπίλου (Εφορεία Αρχαιοτήτων Κορινθίας). 2017. «Θαλαμοειδείς καμαροσκεπείς τάφοι από την Κόρινθο.» Στο *Β' Επιστημονική Συνάντηση «Το Αρχαιολογικό Έργο στην Πελοπόννησο» (ΑΕΠΕΛ 2). Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου, Σχολή Ανθρωπιστικών Επιστημών και Πολιτισμικών Σπουδών, Καλαμάτα 1-4 Νοεμβρίου 2017*, Περιλήψεις Ανακοινώσεων, 37-38.
Κεφαλίδου, Ε. 1996. *Νικητής. Εικονογραφική μελέτη του αρχαίου ελληνικού αθλητισμού*. Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.
Kinch, K.N. 1920. «Le Tombeau de Niausta. Tombeau macédonien.» *Mémoires de l'Académie Royale de Sciences et des Lettres de Danemarque* (7me Série, Section des Lettres 4, 3): 283-288.
Martha, J. 1880. *Catalogue des figurines en terre cuite du Musée de la Société Archéologique d'Athènes*. Paris.
Mathieux N. 2003. «Les Tanagras du XIXe au XXIe siècle.» Στο Jeammet και Fossey 2003, 294-297.
Μαυρομμάτης, Σ. 2002. *Φωτογραφίες 1975-2002. Από τα Έργα στην Αθηναϊκή Ακρόπολη.* Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού – Επιτροπή Συντηρήσεως Μνημείων Ακροπόλεως.
Mollard-Besques, S. 1963. *Les Terres cuites grecques*. Paris: Presses Universitaires de France.
Muller, A. επιμ. 1997α. *Le moulage en terre cuite dans l'Antiquité. Création et production dérivée, Fabrication et diffusion*. *Actes du XVIIIe Colloque du Centre de Recherches Archéologiques - Lille III (7-8 déc. 1995)*. Lille: Presses Universitaires du Septentrion.
_____. 1997β. «Description et analyse des productions moulées. Proposition de Lexique multilingue, suggestions de méthode.» Στο Muller 1997α, 437-463.
_____. 2014. «L'atelier du coroplathe: un cas particulière dans la production céramique grecque.» *Perspective* 1:63-82 (http://journals.openedition.org/perspective/4372, DOI : https://doi.org/ 10.4000/perspective.4372. Τελευταία επίσκεψη 8 Σεπτεμβρίου 2020).
Neutsch, B. 1952. *Studien zur Vortanagräisch-Attischen Koroplastik*. *JdI-EH* 17. Berlin: Walter de Gruyter.
Nicholls, R.V. 1952. «Type, Group and Series: A Reconsideration of Some Coroplastic Fundamentals.» *BSA* 47:217-226.
Πέππα-Παπαϊωάννου, Ε. 2010. *Κοροπλαστικά Έργα του Αρχαιολογικού Μουσείου Πειραιώς*. *Παρουσία* Παράρτημα 80. Αθήνα: Ινστιτούτο του Βιβλίου – Α. Καρδαμίτσα.
_____. Υπό εκτύπωση. «Η αρχαιολογική συλλογή του εν Πειραιεί Αλεξάνδρου Ν. Μελετοπούλου, 1883-1947.» Στο *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου «Περί των Αρχαιοτήτων ιδίως». Η Αρχαιολογία στην Ελλάδα τον 19ον αιώνα μέσα από τις πηγές των Αρχείων των Υπηρεσιών Αρχαιοτήτων*, Αθήνα 22-24 Οκτωβρίου 2014.
Πετράκος, Β.Χ. 1998. «Ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ Κεραμεικοῦ ἀπὸ τὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία.» *Ὁ Μέντωρ* 48:119-145.
Πετριτάκη, Μ. 2000. «Συμβολή των οδών Αλκιβιάδου και Κανθάρου (οικόπεδο Κοντιζά).» *ΑΔ* 55 Β1:100-101.
Reinach, S. και E. Pottier. 1882. «Fouilles dans la nécropole de Myrina.» *BCH*:557-580.
Robinson, D.M. 1933. *The Terra-cottas of Olynthus found in 1931*. *Excavations at Olynthus*, Part VII. Baltimore, London, Oxford.
Siebert, A.V. 2011. *Geschichte(n) in Ton: Römische Architekturterrakotten.* Museum Kestnerianum 16. Regensburg: Schnell & Steiner.

SNG Cop. 1982². Breitenstein, N., και W. Schabacher, *Sylloge Nummorum Graecorum. The Royal Collection of Coins and Medals, Danish National Museum, Thrace, Macedonia.* Copenhagen.

SNG Saroglos. 2005. Psoma, S.E., και I.P. Touratsoglou, *Sylloge Nummorum Graecorum, Greece. 4 Numismatic Museum. Athens. The Petros Z. Saroglos Collection use-loan by the Club of the Officers of the Armed Forces*. Vol. 1, *Macedonia*. Athens: Academy of Athens.

Stillwell Newhall, A. 1948. *Corinth*. Vol. XV, 1, *The Potters' Quarter*. Princeton: The American School of Classical Studies at Athens.

_____. 1952. *Corinth*. Vol. XV, 2, *The Terracottas*. *The Potters' Quarter*. Princeton: The American School of Classical Studies at Athens.

Tölle-Kastenbein, R. 1974. *Samos*. Band XIV, *Das Kastro Tigani. Die Bauten und Funde griechischer, römischer und byzantinischer Zeit* (mit Beitr. von R. Felsch und U. Jantzen). Bonn: R. Habelt.

Tracy, S.V., και C. Habicht. 1991. «New and Old Panathenaic Victor Lists.» *Hesperia* 60:187-236.

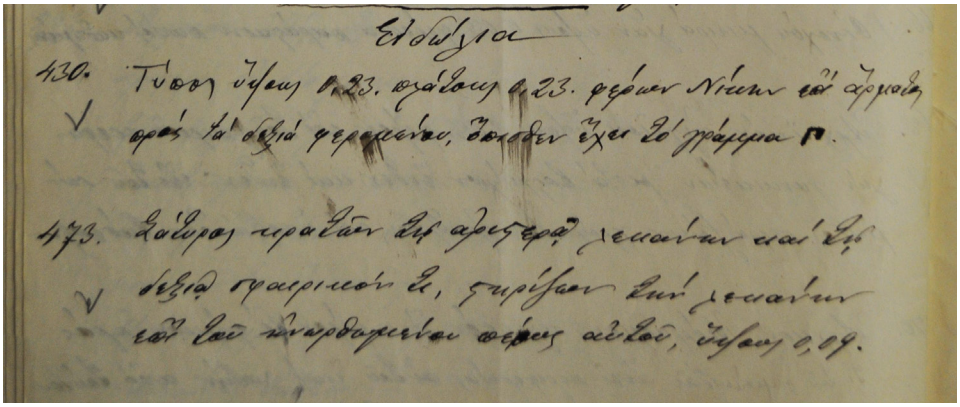
Trendall, A.D. 1986. «Two Apulian Calyx-kraters with Representations of Amphion and Zethos.» Στο *Enthusiasmos. Essays on Greek and related Pottery presented to J.M. Hemelrijk*, επιμ. H.A.G. Brijder, A.A. Drukker, και C.W. Neeft, 157-166. Allard Pierson series 6. Amsterdam: Allard Pierson Museum.

Τριάντη, Ι. 1998. *Το Μουσείο Ακροπόλεως*. Αθήνα: Όμιλος Λάτση.

Winter, F. 1903. *Die Typen der figürlichen Terrakotten.* Band III, Teil 1. Berlin – Stuttgart.

Χατζηδάκης, Π.Ι. 2003. *Δήλος*. Αθήνα: Όμιλος Λάτση.

Χριστοπούλου, Α. 2009. «Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο και Νεότερη Ελλάδα. Παράλληλες ιστορίες.» *Αρχαιολογία και Τέχνες* 113:Παράρτημα, 5-10.

Εικ. 1. Απόσπασμα καταλόγου του Ι.Χ.Δ. περί των αγοραστέων (©ΔΔΕΑΜΠΠΑ/ΥΠΠΟΑ).

Εικ. 2. Πήλινη μήτρα με παράσταση Νίκης ηνιόχου αρ. ευρ. ΕΑΜ 10848.

Εικ. 3. Πήλινο χειροποίητο ειδώλιο σατύρου αρ. ευρ. ΕΑΜ 3930 (© Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο/National Archaeological Museum, Athens. Φωτογρ. Ελευθέριος Γαλανόπουλος. ©Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού/ Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων. ©Hellenic Ministry of Culture and Sports /Archaeological Receipts Fund).

Εικ. 4. Πήλινη μήτρα με παράσταση Νίκης ηνιόχου, αρ. ευρ. ΕΑΜ 10035.

Εικ. 5. Πήλινη μήτρα αρ. ευρ. ΕΑΜ 10035. Οπίσθια επιφάνεια.

Εικ. 6. Πήλινη μήτρα αρ. ευρ. ΕΑΜ 10035. Πλάγια επιφάνεια.

Εικ. 7. Γύψινα εκμαγεία: α) μήτρας αρ. ευρ. ΕΑΜ 10848, β) μήτρας αρ. ευρ. ΕΑΜ 10035 (φωτογρ. Ιωάννα Ντάλλα).

Εικ. 8. Πήλινη μήτρα αρ. ευρ. ΕΑΜ 10848. Οπίσθια επιφάνεια.

Εικ. 9. Πήλινη μήτρα με παράσταση Νίκης ηνιόχου τεθρίππου, αρ. ευρ. ΕΑΜ 9904.

Εικ. 10. Πήλινη μήτρα αρ. ευρ. ΕΑΜ 9904. Οπίσθια επιφάνεια.

Εικ. 11. Γύψινο εκμαγείο μήτρας αρ. ευρ. ΕΑΜ 9904.

Εικ. 12. Σχεδιαστική αποκατάσταση αλόγου στο εκμαγείο της μήτρας αρ. ευρ. ΕΑΜ 9904.

Εικ. 13. Πήλινη μήτρα αρ. ευρ. ΜΠ 19834 (Copyright: Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού (Ministry of Culture and Sports). Credit Line: Εφορεία Αρχαιοτήτων Πειραιώς και Νήσων/Αρχαιολογικό Μουσείο Πειραιά (Ephorate of Antiquities of Piraeus and Islands/ Archaeological Museum of Piraeus).

Εικ. 14. Πήλινη μήτρα αρ. ευρ. ΜΠ 803 και εκμαγείο (φωτογρ. Ηλίας Ηλιάδης)

Εικ. 15. Πήλινος δίσκος αρ. ευρ. ΕΑΜ 11167. Τέθριππο και κλαδί δάφνης (φωτογρ. Ιωάννα Ντάλλα).

Εικ. 16. Πήλινος δίσκος αρ. ευρ. ΕΑΜ 11167. Οπίσθια πλευρά με γλυφές και εγχαράξεις (φωτογρ. Ιωάννα Ντάλλα).

Der junge Nestor

†Erika Simon

SUMMARY: THE YOUNG NESTOR

This article is about the first of the south metopes of the Parthenon, which show the battle between Centaurs and Lapiths at the marriage feast of Peirithoos. This metope depicts a Centaur fighting against a young man, grabbing him around the neck. It is suggested that the most important figure of this scene is the young man, who is identified as Nestor, the king of Pylos. He seems to have hit the Centaur with a lance, as is shown by the hole at the base of the left hind leg, visible only on the original and not in Carrey's drawing or on casts. In the *Iliad* (1.269-271) it is mentioned that young Nestor was called from Pylos to assist the Lapiths along with other heroes and that he fought "on his own" against the Centaurs. The young man on the first south metope indeed fits perfectly in this description.

In meinem Beitrag zu Ihrer Festschrift, lieber Georg Korres, geht es um die linke Eckmetope an der Südseite des Parthenon (Abb. 1)[1]. Ich habe sie bei meinen Besuchen auf der Akropolis oft bewundert. Dargestellt ist ein junger Heros im Kampf mit einem bärtigen Kentauren. Dieser greift ihm um den Hals und schwingt ein (fast verlorenes) Holzstück. Er scheint die Szene zu beherrschen, doch wird sich das in Kürze ändern. Der Jüngling hat ihn mit einer (ursprünglich aus Bronze eingesetzten) Lanze getroffen, wie das Loch am Ansatz des linken Hinterschenkels zeigt. Nach der Bewegung des rechten Armes ist der Heros im Begriff die Lanze heraus zu ziehen. Dann werden dem Kentauren die Kräfte schwinden.

Da das Bohrloch nur am Original und nicht in der Carrey-Zeichnung oder in Gipsabgüssen vorhanden ist, dauerte es in der Forschung lange, bis die Deutung der Situation auf Südmetope 1 richtig erkannt wurde[2]. Sie und 22 weitere der 32 Südmetopen zeigen Kentauren im Kampf mit Heroen oder beim Entführen einer weiblichen Gestalt. Letzteres geschieht viermal (auf 10. 12. 25. 29), weshalb die Deutung auf die thessalische Kentauromachie sicher zutrifft. Jene begann am Hochzeitsfest des Perithous, zu dem die Kentauren als Verwandte der Lapithen eingeladen waren[3]. Da die Mischwesen dabei das Gastrecht verletzten und Frauen belästigten, gingen die anwesenden Heroen gegen sie vor. Auf den Kampf im Festsaal folgte ein längerer Krieg, an dem sich weitere Heroen beteiligten. Als dem Peirithoos das erste Kind geboren wurde, siegten die Lapithen[4].

Nach alledem dürfte ein Teil der Südmetopen des Parthenon die sich nach der Hochzeit des Perithous fortsetzende Kentauromachie zeigen. Das ist bei einer so langen Reihe von

1 Brommer 1967, 71-76, 154-163. Berger 1986, 82, Taf. 74-75.

2 Dazu Brommer (vorige Anm.) der allerdings die Waffe des Heros für einen Bratspieß hält; dagegen: Simon 1975, 102.

3 Vgl. *LIMC* 8 (1997), 671 *s.v*. Kentauroi et Kentaurides (M. Leventopoulou). Perithous (hexametrisch Peirithoos) war ein Sohn des Ixion, von dem auch die Kentauren stammten. In Süd 17-20 war m. E. jener Mythos gestaltet. Vgl. Simon 1975, 113-118.

4 Sein Name war Polypoites, der im Schiffskatalog der *Ilias* (2.740-744) zusammen mit Eltern und Kentaurenkampf erwähnt ist.

Kampfbildern durchaus verständlich. Aus einer Erzählung des Nestor in der *Ilias* (1.269-271) erfahren wir, dass er aus dem fernen Pylos gerufen wurde, um an der Kentauromachie teilzunehmen. Seine Heimat, die südwestliche Peloponnes, war mit Thessalien durch Mythen verbunden, deren historischer Kern nicht abzustreiten ist[5]. Es handelt sich in beiden Fällen um Landschaften mit Pferdeweiden.

Nestor berichtet an der zitierten Stelle, dass er „auf sich gestellt" gegen die Kentauren kämpfte[6]. Ich möchte vorschlagen, ihn in dem jungen Heros auf Südmetope 1 zu erkennen. Wir sind gewohnt, Nestor als weißhaarigen Greis zu sehen. Aber er kann in der attischen Vasenmalerei auch jung dargestellt werden und zwar beim Rüsten[7]. Nun besteht die Kentauromachie der Südmetopen aus Einzelkämpfen, wie es auf Reliefplatten üblich ist. Aber keiner der dort auftretenden Heroen wirkt so „auf sich gestellt" wie der Jüngling auf Südmetope 1. Er greift den Kentauren vom Südwesten her an, der Gegend, aus der Nestor zu Hilfe gerufen wurde.

Im Bildschmuck des Parthenon erscheinen Darstellungen, die mit Athen und der Stadtgöttin verbunden sind. So ist der attische Hauptheros Theseus schon in der *Ilias* (1.265) als Teilnehmer an der Kentauromachie genannt und zwar von Nestor. Aus anderen Quellen wissen wir, dass Hippodameia, die Braut des Perithous, eine Athenerin war[8]. Sie ist unter den attischen Kindern, die Theseus von Minotauros befreite, auf der Lippe des Klitiaskraters mit Beischrift abgebildet. Und im Fries darunter kämpft der ebenfalls beischriftlich genannte Theseus gegen die Kentauren[9]. Hippodameia gehörte zu dem berühmten Geschlecht der Butaden, aus dem jeweils die Priesterin der Athena Polias stammte[10]. Angehörige jenes Geschlechts hatten sicher Einfluss auf die Wahl der Themen am Parthenon. Für das Auftreten des Nestor in der Metope 1 kommt hinzu, dass er ein Sohn des Neleus war. Jenen Sohn des Poseidon und der Tyro zählten verschiedene attische Geschlechter zu ihren Urahnen[11].

Damit schließe ich, lieber Georg Korres, meinen kleinen Beitrag mit den besten Wünschen, dass die Kraft des jungen Nestor wie in seinem so auch in Ihrem Alter noch lange bleibe.

BIBLIOGRAPHIE

Beazley, J.D. 1963. *Attic Red-Figure Vase-Painters*. 2nd ed. Oxford: Clarendon Press.
Berger, E. 1986. *Der Parthenon in Basel. Dokumentation zu den Metopen*. Mainz: Philipp von Zabern.
Brommer, F. 1967. *Die Metopen des Parthenon*. Mainz: Philipp von Zabern.
Davies, J.K. 1971. *Athenian Propertied Families*. Oxford: Clarendon Press.
Simon, E. 1975. „Versuch einer Deutung der Südmetopen des Parthenon." *JdI* 90:100-120.
_____. 2006. „Olympia und das äolische Thessalien." In *Tekmeria. Archäologische Zeugnisse in ihrer politischen und kulturhistorischen Dimension. Beiträge für Werner Gauer*, hrsg. von N. Kreutz und B. Schweizer, 323-330. Münster: Scriptorium.
Toepffer, I. 1889. *Attische Genealogie*. Berlin: Weidmannsche Buchhandlung.

5 Simon 2006.
6 Homer, *Ilias*, 1.271 (Übersetzung R. Hampe).
7 Vgl. Skyphos des Euaichme-Malers in Boston. Beazley 1963, 785, 2. *LIMC* 7 (1997), 1061 *s.v.* Nestor, Nr. 1, Taf. 753 (E. Lygouri-Tolia).
8 *LIMC* 5 (1990), 440-443, Taf. 314-315 *s.v.* Hippodameia II (E. Simon). Auf dem Klitiaskrater: a.O. 440, Nr. 1, Taf. 314.
9 *LIMC* 7 (1994), 944 *s.v.* Theseus, Nr. 279 (J. Neils).
10 Zu Butaden und Eteobutaden: Davies 1971, 348-353.
11 Vgl. vorige Anm. und Toepffer 1889, 225-244. *LIMC* 6 (1992), 727-731 *s.v.* Neleus (E. Simon).

Abb. 1. Südmetope 1 des Parthenon. © Acropolis Museum (Foto. Socratis Mavrommatis).

Ο κλασικός Μαραθώνας[1]

Κωνσταντίνος Φωτίου

SUMMARY: THE CLASSICAL MARATHON

On the basis of lengthy studies on the topography of Marathon, of studies on classical and modern historians and of newly found and previously known archaeological remains we provide evidence that the ancient town of Marathon was located at the plateau of Stamata and not in the coastal area. Furthermore, based on this revised location of the ancient town, which is corroborated by information provided by Cornelius Nepos and is in agreement with the militaristic strategy of Miltiades, we assigned the location of the battlefield of Marathon in the area of Vrana and the narrows of Avlona, underneath the mountains of Profitis Elias, Kotroni and Aforesmos.

It is known that these two locations, the plateau of Stamata and the narrows of Avlona are adjacent and connected to Athens with the old road Marathon-Stamata to Athens. The journey, from Vrana, through Avlona, Stamata plateau, to Athens, was the shortest path from Marathon to Athens (about 30 km). The apsidal entrance of Herodes of Attica was actually built on this road in the Roman era. The remains of this of the entrance, including scripts and decorations, were moved and are stored in the museum of Vrana. The uphill portion of this road, from Avlona to the hill of Profiti Elias was paved with stones and until now it is called Kalderimi and there are visible remains of the stones at the base of St. Lucas Mt (1978).

The placement of the exact location of Marathon on the plateau of Stamata is also in agreement with the ecological descriptions given by the classical authors as “noncoastal Marathon”, “with olive trees”, “rugged area” etc. The location of Marathon is also confirmed by the apsidal entrance of Herodes where scripts corroborate that the town was at the plateau of Stamata. The entrance of Herodes confirms that the archaic inscribed stele with the calendar of sacrifices (*IG* II^2,1358) of the mayor of ancient Marathon was discovered in the original location of the town of Marathon namely at Agia Paraskevi at the plateau of Stamata.

The information provided confirms that Herakleion of Herodotus was also located at the plateau along with Miltiades nad the Athenians. Finally the Makaria Fountain of Pausania is located where the current Fountain Makribouri (Makarias-bouri) is, which only recently was unfortunately renamed to Krya Vryssi and thus the connection to the ancient name was lost.

The presented new topographic information of the ancient Marathon clearly demonstrates the strategy of Miltiades by successfully selecting a battlefield that provided coverage and allowed sudden attacks against the Persian army instead of an open coastal area. This is also in agreement with the lack of mention of the town of Marathon in the writings of Herodotus. After all, if Marathon were on a coastal location, the town would have had the same fate as of the town of Eretria.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΣΤΗΝ ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΗ ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΚΗ ΟΛΟΤΗΤΑ ΤΟΥ ΙΣΤΟΡΙΚΟΥ ΜΑΡΑΘΩΝΑ

Ο Μαραθώνας είναι συνυφασμένος μ’ ένα σημαντικότατο ιστορικό γεγονός, τη μάχη που έκρινε την τύχη του δημοκρατικού πολιτεύματος, της ελευθερίας και της ανεξαρτησίας των Αθηναίων. Το κατόρθωμα του Μαραθώνα απαθανατίστηκε από τους ιστορικούς της αρχαιότητας και προβλήθηκε ως ιερό σύμβολο από τους κλασικούς και τους νεότερους συγγραφείς. Η νίκη των Αθηναίων στο Μαραθώνα θεωρείται σπουδαιότατο γεγονός και από την Παγκόσμια Ιστορία, γιατί αποτελεί το πρώτο ιστορικό παράδειγμα αγώνα για την ελευθερία που οδήγησε στην ίδρυση και λειτουργία της πρώτης δημοκρατίας στην ιστορία.

---

1 Το παρόν άρθρο αποτελεί μέρος της γενικότερης μελέτης μου για τον κλασικό Μαραθώνα (Φωτίου 2008).

Η αναμέτρηση Αθηναίων και Περσών έγινε στη ΒΑ Αττική σ' ένα σημείο της περιοχής του δήμου Μαραθώνα. Ο δήμος αυτός μαζί με τον Προβάλινθο, την Οινόη και την Τρικόρυνθο αποτελούσαν την Τετράπολη. Στην ένωση αυτή, ο Μαραθώνας ήταν ο μεγαλύτερος και σπουδαιότερος δήμος, γι' αυτό η Τετράπολη πήρε το όνομά του. Η ένδοξη νίκη έστεψε με απαράμιλλο μεγαλείο το Μαραθώνα στο όνομα του οποίου οι συγγραφείς δεν κάνουν σχεδόν ποτέ διάκριση μεταξύ Τετραπόλεως, και του ομώνυμου δήμου ούτε μεταξύ Μαραθώνα και των τριών άλλων δήμων της Τετραπόλεως. Ο χώρος δήμου και Τετραπόλεως ταυτίζεται από τους συγγραφείς ή συγχέεται και οι θέσεις των τεσσάρων δήμων με τα όριά τους τοποθετούνται σχεδόν μέσα στα όρια του δήμου Μαραθώνα. Ζωντανό παράδειγμα αυτής της ταυτότητας Μαραθώνα και Τετραπόλεως είναι οι πληροφορίες του Ηροδότου. Ο ιστορικός αναφερόμενος στη μετακίνηση των Αθηναίων στο Μαραθώνα πουθενά δεν κάνει λόγο για την Τετράπολη ή τους δήμους της. Είναι όμως γνωστό ότι οι τέσσερις δήμοι βρίσκονταν στο απέναντι των ακτών της νότιας Εύβοιας μέτωπο, όπου είχαν εγκατασταθεί οι Πέρσες μετά την καταστροφή της Ερέτριας και ενήργησαν την απόβαση στην Αττική (Ηρόδ. 6.102).

Ο συγγραφέας των Περσικών Πολέμων δε δίνει τοπογραφικά στοιχεία για το Μαραθώνα. Η παράλειψη αυτή, εκτός από ποικίλες απορίες, αφήνει ένα μεγάλο κενό για τη μελέτη του πεδίου της μάχης και γενικότερα της επιστήμης.

Η πλουσιότατη νεότερη βιβλιογραφία για το Μαραθώνα, από την οποία παίρνουμε στοιχεία για το δήμο και την Τετράπολη, αρχίζει λίγο πριν από την Ελληνική Επανάσταση. Οι πρώτες επίσημες έρευνες για το δήμο, την Τετράπολη και την τοπογραφία του πεδίου της μάχης έγιναν από τον Leake[2]. Αυτός πριν 180 χρόνια τοποθέτησε τους τέσσερις δήμους στην παραλιακή πεδιάδα ως εξής: Τον Προβάλινθο κάτω από το Αγριλίκι, το Μαραθώνα στο Βρανά, την Τρικόρυνθο στο Κάτω Σούλι και την Οινόη στη Νενόη. Στην πεδιάδα αυτή συνεχίστηκαν οι ιδιωτικές με άδεια και χωρίς άδεια ανασκαφές που είχαν ως αποτέλεσμα την καταστροφή ή μεταφορά των ευρημάτων σε άγνωστα μέρη. Τα ανασκαφικά πορίσματα των παλαιών αυτών ερευνητών έμειναν σκοτεινά και η ιστορική επιστήμη έχασε οριστικά πολύτιμα στοιχεία.

Πρώτη επίσημη ανασκαφή μετά τις έρευνες του Leake έκαμε ο Σλήμαν το 1884 στο Σωρό, αφού ήδη ο Τύμβος είχε ταυτιστεί με τον τάφο των Μαραθωνομάχων. Ο Σλήμαν μετά τη σύντομη ανασκαφή ανακοίνωσε ότι ο Σωρός είναι παλαιότερος τάφος και δεν ανήκει στους Μαραθωνομάχους[3]. Ακολούθησε μία άλλη ανασκαφή του Στάη το 1890 που ταύτισε τον Τύμβο με τον τάφο των Αθηναίων[4]. Ο Σλήμαν απουσίαζε στην Ευρώπη απ' όπου γυρίζοντας πέθανε, χωρίς να πληροφορηθεί τα αποτελέσματα της ανασκαφής του Στάη. Έτσι παρέμεινε ανοικτό χάσμα μεταξύ δύο αντίθετων απόψεων για τον Τύμβο.

Αξιόλογες ανασκαφές θα γίνουν τριάντα χρόνια αργότερα από το Σωτηριάδη[5]. Ο Σωτηριάδης με τις έρευνες και τις ανασκαφές του προσπάθησε να κατοχυρώσει με αποδεικτικά στοιχεία τη θέση του Δήμου Μαραθώνα, το Ηράκλειο κι ό,τι είχε σχέση με τον Ηρώδη τον Αττικό. Οι τελευταίες ανασκαφές έγιναν στο Βρανά, στο Τσέπι, στην Μπρέξιζα και στο Πλάσι[6].

Τα ανασκαφικά ευρήματα (επιγραφές, αρχιτεκτονικά λείψανα, πλαστική, λείψανα οικισμών και τάφοι) μας πληροφόρησαν για τις προϊστορικές εγκαταστάσεις, καθόρισαν τις πιθανές θέσεις των δήμων και συμπλήρωσαν τη φιλολογική παράδοση. Στην πραγματικότητα όμως δεν έδωσαν αυτό που αναμένει ο μελετητής, ένα αυθεντικό μνημείο στην αρχική του θέση, για να χρησιμοποιηθεί με βεβαιότητα ως απόδειξη στην ταύτιση των ευρημάτων με το Δήμο του Μαραθώνα. Δεν αποκαλύφθηκαν ευρήματα επαρκή και πειστικά για την αναγνώριση των γνωστών

2 Leake 1841.
3 Schliemann 1884.
4 Στάης 1890, 1891.
5 Σωτηριάδης 1927, 1932, 1933, 1934, 1935, 1936, 1939.
6 Μαρινᾶτος 1970. Marinatos 1970α, 1970β, 1970γ. Μαστροκώστας 1974. Μπάνου 2010.

από την παράδοση μνημείων τα οποία σχετίζονταν με τη μάχη, όπως αυτό που αναφέρει ο Θουκυδίδης (2.34) και ο Παυσανίας (1.32.4), δηλαδή τον τάφο των Αθηναίων κι όχι τύμβο.

Τα αποτελέσματα των ερευνών απέδειξαν πως εκτός από το πρόβλημα του Τύμβου όλα τα στοιχεία που στήριξαν τις υποθέσεις ότι μεταξύ Αγριλικιού, Βρέξιζας, Βρανά και Κάτω Σουλίου βρισκόταν η Τετράπολη του Μαραθώνα, ήταν ανεπαρκή και αβάσιμα εξαιτίας της άγνοιας του άνω και δυτικά της Αυλώνας και του Βρανά Δήμου Μαραθώνα.

Η παρούσα έρευνα που έθεσε σκοπό να συμβάλει στην προσέγγιση της θέσεως των τεσσάρων δήμων και να καθορίσει τα όρια της Τετραπόλεως επεκτείνοντας αυτά έξω από την παραλιακή πεδιάδα περιλαμβάνοντας όλα τα υψώματα και τις σχηματιζόμενες κοιλάδες από τη θάλασσα του Μαραθώνα μέχρι το Πεντελικό (Διόνυσο – Σταμάτα) και από το Πυργάρι (Νταού) μέχρι το Χιλιπόταμο (Βαρνάβα).

Η θεμελίωση αυτής της αναθεωρήσεως άρχισε με τη μετακίνηση και τοποθέτηση του Ηρακλείου στο Κουκουνάρι, δυτικά του Αφορεσμού, όπου βρέθηκε η σπουδαία επιγραφή Ημερολόγιο θυσιών με επικεφαλής το δήμαρχο των Μαραθωνίων (*IG* II^2, 1353). Σ' αυτό βοήθησε η μελέτη της στρατηγικής του Μιλτιάδη με την ευκαιρία έρευνας στην Πάρο[7].

Η στρατηγική του Μιλτιάδη σε συνάρτηση με τα εκτεταμένα λείψανα που αποκαλύφθηκαν στο ορεινό έδαφος, πάνω από την παραλιακή πεδιάδα, αποδεικνύουν ότι ο δήμος του Μαραθώνα και οι άλλοι τρεις, Προβάλινθος, Οινόη και Τρικόρυνθος βρίσκονταν στα υψώματα, όπως και τα νεότερα χωριά (Άνω Σούλι, Γραμματικό, Ραπεντόζα κ.ά.) κι όχι στην πεδιάδα. Η διαμονή μου στην παραλία από το 1955 έως το 1956 μου έδωσε την ευκαιρία να αποκτήσω αντίληψη του κλίματος και των οικολογικών προβλημάτων της παραλίας.

Η παραλιακή πεδιάδα από το Σχινιά μέχρι τη Βρέξιζα και το Βρανά, με τα σοβαρά οικολογικά προβλήματα (έλη, πλημμύρες και καταστροφές από το Χάραδρο και το Σκόρπιο ποτάμι Ραπεντόζας) έγιναν αιτία να επεκτείνω την έρευνά μου έξω και πάνω από την παραλιακή πεδιάδα, διευρύνοντας τα όρια του γνωστού ως τότε Μαραθώνα πάνω και πίσω από τα βουνά, προς τη Σταμάτα, τη Βρεδού, το Άνω Σούλι και το Βαρνάβα.

Η θεμελίωση αυτής της αναθεώρησης, με την επέκταση της Τετράπολης δυτικά της Αυλώνας και του Βρανά, είχε κύριο στήριγμα την ανακάλυψη της σπουδαιότατης επιγραφής Ημερολόγιο θυσιών με επικεφαλής το δήμαρχο των Μαραθωνίων (*IG* II^2, 1353) που δεν αξιοποιήθηκε επαρκώς και φυσικά τη μελέτη της επιτυχημένης και νικηφόρου στρατηγικής του Μιλτιάδη και τις άγνωστες ανακαλύψεις μας (1965-1981).

Συνοψίζοντας τα ευρήματά μας για τον καθορισμό των ορίων της Τετραπόλεως, τα οποία τοποθετούμε στα πάνω από την παραλιακή πεδιάδα ευρισκόμενα υψώματα και οροπέδια επιλέγουμε ως ισχυρά τεκμήρια τα εξής στοιχεία:

α) Η φιλολογική παράδοση και η απουσία του Δήμου Μαραθώνος από την παραλιακή πεδιάδα της ιστορικής μάχης προφανώς ήταν *μεσόγειος*, *τῇ φύσει τραχύς*, *δυσίππαστος* κ.λ.π.

β) Η εσφαλμένη εξ αρχής ερμηνεία της επιγραφής της Πύλης Ηρώδη στην Αυλώνα και η οδός που περνούσε κάτω από την αψίδα με τις επιγραφές στις δύο πλευρές που δείχνουν τη θέση της νέας πόλης (Μαραθώνα) στην παραλιακή πεδιάδα και τη θέση της παλαιάς πόλης (Μαραθώνα) πάνω από την Αυλώνα και πίσω από τον Αφορεσμό, με κέντρο την Αγία Παρασκευή. Η παρερμηνεία της Πύλης με τις επιγραφές οδήγησε σε ανακρίβειες για τη θέση του αρχαίου δήμου Μαραθώνα.

γ) Το ημερολόγιο θυσιών των Μαραθωνίων που βρέθηκε στην Αγία Παρασκευή της Σταμάτας (*IG* II^2, 1353) in situ.

δ) Οι κίνδυνοι που διέτρεχαν οι παραλιακοί οικισμοί από τις ληστείες τις προερχόμενες από τους θαλασσινούς εισβολείς.

---

7 Φωτίου 1973.

ε) Ο πλούτος και η έκταση των άγνωστων έως τώρα αρχαιοτήτων στα υψώματα (οδοί, τείχη, κτίσματα, πιθανά ιερά) στο οροπέδιο της Σταμάτας, που ανακαλύψαμε και αγνοήθηκαν.

στ) Το φυσικό περιβάλλον που οι φιλολογικές πηγές αποδίδουν στο Μαραθώνα (*Μαραθώνιον ἄλσος*, *Βαθύδενδρος*, *Ἐλαιήεις*, *φύεται ἡ δρῦς*, *μονοπάτι δασῶδες*, *τῇ φύσει τραχύς*, *Μεσόγειος*, *Κομαρόφυτος*, *Ἑρόεις*, *λειμών*, *δυσίππαστος*) δεν ανταποκρίνονται στην παραλιακή πεδιάδα.

ζ) Το ιερό του Ηρακλή και το στρατόπεδο των Αθηναίων. Αυτά τοποθετημένα στο ύψωμα του Προφήτη Ηλία και την Αγία Παρασκευή συμφωνούν με τη στρατηγική του Μιλτιάδη και προβάλλουν ως καταλληλότατο πεδίο μάχης το στενό της Αυλώνας (στενά των Θερμοπυλών, Στενό της Σαλαμίνας κ.λ.π.).

η) Η ύπαρξη πηγών και μάλιστα της Μακαρίας, που σώζεται με το σύνθετο όνομα Μακρυμπούρι (Μακαρία – μπουρίμ), αλβανική λέξη, ανταποκρίνεται στη μαρτυρία του Παυσανία, τοποθετημένη μέσα σε αρχαιότητες στο ορεινό περιβάλλον της Σταμάτας κι όχι κοντά στο Μεγάλο Έλος, στο Μάτι.

θ) Οι οδοί προς την Αθήνα και τους άλλους δήμους ήταν ανοιχτές και ελεύθερες για την αναγκαία επικοινωνία και τον ανεφοδιασμό των Αθηναίων και του δήμου Μαραθώνα όντας στο οροπέδιο της Σταμάτας.

ι) Το κλίμα του οροπεδίου της Σταμάτας υπήρξε και εξακολουθεί να είναι το καλύτερο για να δικαιολογείται η παραμονή του Ηρώδη του Αττικού στο Μαραθώνα. Αντίθετα η παραλιακή πεδιάδα είχε έλη με κουνούπια το θέρος και πλημμύρες το χειμώνα από τα ποτάμια Χάραδρο και Ραπεντόζας.

ια) Η στρατηγική του Μιλτιάδη[8], όπως προκύπτει από τον Ηρόδοτο ήταν επηρεασμένη από την επιθετική τακτική των Σκυθών που προσέβαλλαν τους πολυάριθμους Πέρσες σε στενές διαβάσεις και σε αιφνιδιασμούς ανύποπτου χρόνου.

Όλα αυτά τα στοιχεία αναλύονται στις ενότητες που ακολουθούν. Λεπτομερή τεκμήρια, φιλολογικές πηγές, εικόνες και σχέδια υπάρχουν στα σχετικά δημοσιεύματά μου[9].

Ο ΑΡΧΑΙΟΣ ΔΗΜΟΣ ΤΟΥ ΜΑΡΑΘΩΝΑ

Ο Μεσόγειος Μαραθώνας – Ο Παράλιος Μαραθώνας – Η Πύλη του Ηρώδη

Η Τετράπολη του Μαραθώνα, Προβάλινθος, Μαραθώνας, Οινόη και Τρικόρυνθος, βρισκόταν στα οροπέδια που σχηματίζουν τόξο δυτικά και βόρεια της παραλιακής πεδιάδας του Μαραθώνα (Κακό Μελίσσι, Σταμάτα, Βρεδού – Νενόη, Βουνά του Γραμματικού), *αἱ δὲ παλαιαὶ πόλεις διὰ τὴν ληστείαν ἐπὶ πολὺ ἀντίσχουσαν ἀπὸ θαλάσσης μᾶλλον ὠκίσθησαν* (Θουκ. 1.7, οι παλαιές πόλεις κτίζονταν μακριά από τη θάλασσα για ν' αποφεύγουν την πειρατεία που κράτησε πολύν καιρό). Οι Τετραπολίτες σ' αυτά τα μέρη, όπως αποκαλύπτουν τα ευρήματα, είχαν άνετες εκτάσεις για τα ζώα τους και τις καλλιέργειες, ασφάλεια για τα σπίτια και τα ιερά τους, επικοινωνία με την Αθήνα, πηγές με άφθονο νερό για τις ανάγκες τους και καλό κλίμα. Η πολυετής παραμονή μου στο περιβάλλον του Μαραθώνα και οι έρευνες μάς επέτρεψαν να συγκεντρώσουμε πολύτιμο υλικό για το κλίμα, τις οικολογικές συνθήκες, τη βλάστηση, τα μονοπάτια, τις αρχαιότητες, τα όστρακα, τα τείχη, τα κτίσματα, τις επιγραφές, τις φιλολογικές

8 Στρατηγικές επιτυχίες Σκυθών και Μιλτιάδη: Έκαμναν μάχες με πολυπληθέστερους και χωρίς σοβαρές απώλειες πολεμιστών. Οι Σκύθες δεν πολεμούσαν με *ἰθυμαχίαν καὶ ἐκ τοῦ ἐμφανέος* (κατά μέτωπο και φανερά, τους Πέρσες), αλλά σε χρόνο ανύποπτο (Ηρόδ. 4.120). Ο Μιλτιάδης εφήρμοσε την ίδια στρατηγική αρχή στο στενό της Αυλώνας και στην Πάρο. Στο νησί του Αρχίλοχου, μη μπορώντας να αντιμετωπίσει τους Παρίους, με τη βοήθεια της Τιμώς πήγε από κρυφό και αθέατο μέρος, όπου πηδώντας το τείχος τραυματίστηκε (Ηρόδ. 6.134).

9 Φωτίου 1977, 1982, 1990, 2008.

πηγές, τα τοπωνύμια, τις παραδόσεις κ.λ.π. Ιδιαίτερα μελετήθηκαν τα ευρήματα των αρχαιολόγων, Ελλήνων και ξένων, και οι απόψεις τους για τα μνημεία και τα γεγονότα του ιστορικού τόπου. Με το υλικό αυτό μπορέσαμε να οριοθετήσουμε ακριβέστερα τη θέση των δήμων και μάλιστα του δήμου Μαραθώνος, τη θέση του Ηρακλείου, της Μακαρίας Πηγής, τη θέση του πεδίου της μάχης με τη στρατηγική του Μιλτιάδη και τη διαδρομή του αγγελιαφόρου, όπως αναφέρονται στα επόμενα.

Στη Ρωμαϊκή περίοδο ο Μαραθώνας, όπως μαρτυρεί η πύλη του Ηρώδη, χωριζόταν σε δύο μέρη, την παλαιά πόλη που ανήκε στον Ηρώδη και ήταν στο οροπέδιο της Σταμάτας, ως Μεσόγειος Μαραθώνας, και τη νέα πόλη που ανήκε στη Ρήγιλλα και ήταν στην παραλιακή πεδιάδα ως Παράλιος Μαραθώνας. Ο Παράλιος Μαραθώνας είναι πολύ γνωστός από τους προϊστορικούς τάφους, τον Τύμβο το λεγόμενο τάφο των Αθηναίων, το λεγόμενο τάφο των Πλαταιέων, το θολωτό τάφο και τα ρωμαϊκά ιερά[10]. Ο Μεσόγειος Μαραθώνας είναι λιγότερο γνωστός και τον παρουσιάζουμε:

α) Μεσόγειος Μαραθώνας (*Μαραθὼν μεσόγειος*, Πτολεμ. 3.14.21). Ο αρχαίος δήμος του Μαραθώνα ήταν μεσόγειος και όχι παράλιος, όπως πιστευόταν ως το 1981 και πιστεύουν πολλοί και σήμερα εξ αιτίας της άγνοιας των μεγάλων ανακαλύψεων και των πορισμάτων της έρευνας που ανακοινώθηκαν το 1982. Ο δήμος Μαραθώνα, ο σπουδαιότερος και μεγαλύτερος της Τετραπόλεως, που παρακολούθησε και έζησε από κοντά την ιστορική και δραματική σύγκρουση Αθηναίων και Περσών, βρισκόταν δυτικά του Βρανά, πίσω από τα βουνά του Αφορεσμού και Αγίου Λουκά στο οροπέδιο της Σταμάτας. Η έκταση και τα όρια του δήμου προσδιορίζονται από τα ορατά αρχαιολογικά λείψανα που φωτογραφήθηκαν και σχεδιάστηκαν στις έρευνες του 1965 ως το 1981 (πίν. 1, εικ. 1-7). Σ' αυτήν την περιοχή βρισκόταν η αγορά του δήμου, τα ιερά που αναφέρονται στο «Ημερολόγιο Θυσιών» που βρέθηκε στην Αγία Παρασκευή (του Δία, της Ήρας, της Γης, της ηρωίδας Μακαρίας κ.ά.), οι οχυρώσεις με τα φρούρια και τα τείχη που προστάτευαν το δήμο από εισβολείς της παραλίας (πειρατές και τους εισβολείς Πέρσες). Σ' αυτόν το Μεσόγειο Μαραθώνα, του οροπεδίου της Σταμάτας και με τις γραφικές κοιλάδες, τους κατάφυτους λόφους με πυκνά δένδρα που έφταναν ως τη Βρεδού (που πιστεύουμε δεν θα εξαφανίσουν οι εμπρησμοί), το ρέμα της Ραπεντόζας και τις πλαγιές του Προφήτη Ηλία, τις αστέρευτες πηγές (Φίριζα, Μακρυμπούρι, Μακαρίας πηγή κ.ά.) το γόνιμο έδαφος, τους υψηλούς ορεινούς εξώστες με θέα προς την παραλία του Μαραθώνα, το Νότιο Ευβοϊκό κόλπο, τα βουνά της Εύβοιας και το υγιεινό κλίμα, είχε την έπαυλή του ο Ηρώδης ο Αττικός. Την πληροφορία αυτή παρέχει η επιγραφή της Πύλης του Ηρώδη (ΗΡΩΔΟΥ Ο ΧΩΡΟΣ ΕΙΣ ΟΝ ΕΙΣΕΡΧΕΙ) όπως ακριβώς πληροφορούσε η επιγραφή που αναφέρουμε παρακάτω.

β) Παράλιος Μαραθώνας (*ἁλίκλυστος Μαραθών*, Νονν. Πανοπολ. Διον. 13.153, *θαλασσόβρεχτος, παράλιος Μαραθών*). Η παραλιακή πεδιάδα που αρχίζει από τη Νέα Μάκρη (που ανήκε στην Προβάλινθο) και το Αγριλίκι και φτάνει μέχρι το Σταυροκοράκι, το Κάτω Σούλι και τη Δρακονέρα με ανατολικά όρια τον ομώνυμο κόλπο του Μαραθώνα και δυτικά όρια το Βρανά και την Αυλώνα, το Σταυροκοράκι και το Κάτω Σούλι αποτελούσε τον Παράλιο Μαραθώνα. Η ύπαρξη δύο οικισμών του δήμου υπήρχε στην Αττική των κλασικών χρόνων, όπως και σήμερα: *Ἀγρυλὴ Καθύπερθεν – Ἀγρυλὴ Ὑπένερθεν*, *Λαμπτραὶ Καθύπερθεν – Λαμπτραὶ Ὑπένερθεν*, και σήμερα Κάτω Σούλι, Άνω Σούλι κ.λ.π.

γ) Η Πύλη του Ηρώδη του Αττικού στην Αυλώνα του Βρανά είναι δείκτης και κλειδί της θέσης του αρχαίου δήμου Μαραθώνα και είχε παρερμηνευθεί από τους ερευνητές του Μαραθώνα (εικ. 2). Η μακρόχρονη συστηματική έρευνα της αρχαίας τοπογραφίας της Ανατολικής Αττικής, στην περιοχή Τετράπολης του Μαραθώνα, έδειξε ότι ο αρχαίος δήμος του Μαρα-

10 Ανδρουτσόπουλος 1949-50. Θέμελης 1974. Κουμανούδης 1978. Πετράκος 1995. Βασιλοπούλου 2010. Κορρές 2010.

θώνα βρισκόταν, όπως αναφέρθηκε, στο οροπέδιο της Σταμάτας, πάνω από την Αυλώνα και το Βρανά με κέντρο την Αγία Παρασκευή της Κοινότητας Σταμάτας. Εκεί βρίσκονταν όλα τα ιερά του Μαραθώνα, το Ηράκλειο, δηλαδή ο ναός του Ηρακλή, και κοντά του ο λατρευτικός τόπος της ηρωίδας Μακαρίας, κόρης του Ηρακλή, και τα άλλα γνωστά ιερά (επιγραφή *IG* II^2, 1353). Αυτό το βεβαιώνουν η αψίδα Πύλη του Ηρώδη με τις επιγραφές της που βρέθηκε στην Αυλώνα, το στενό πέρασμα μεταξύ Κοτρωνιού και Προφήτη Ηλία. Τα αρχιτεκτονικά λείψανα αυτής της Πύλης μεταφέρθηκαν και σήμερα βρίσκονται στο μουσείο του Βρανά. Η Πύλη αυτή του Ηρώδη κάλυπτε τη μαραθώνια οδό, που ερχόταν από την παραλιακή πεδιάδα, διέσχιζε το Βρανά και την Αυλώνα και ανέβαινε προς τον Προφήτη Ηλία, από την πλακόστρωτη οδό, το Καλντερίμι, για να φθάσει στο οροπέδιο Κουκουνάρι ανατολικά της Σταμάτας και όχι στο λεγόμενο Κτήμα του Ηρώδη, την κοινή μάντρα. Οι επιγραφές της Πύλης του Ηρώδη χώριζαν το Μαραθώνα σε Παλαιά Πόλη, που βρισκόταν στο οροπέδιο και ανήκε στον Ηρώδη, και Νέα Πόλη, που βρισκόταν στην παραλιακή πεδιάδα και ανήκε στη Ρήγιλλα, σύζυγο του Ηρώδη, στους ρωμαϊκούς χρόνους. Παρόμοια πληροφορία με επιγραφή βρίσκεται στην αψίδα Πύλη του Αδριανού των Αθηνών.

Το Ηράκλειο – Το στρατόπεδο των Αθηναίων – Το πεδίο της μάχης

Οδηγός για τον καθορισμό του πεδίου της μάχης είναι το ιερό του Ηρακλή και η στρατηγική του Μιλτιάδη που αναλύεται στη συνέχεια. Το Ηράκλειο αποτελεί το μοναδικό τοπογραφικό στοιχείο που παρέχεται από τον Ηρόδοτο στην αφήγησή του για τη μάχη (Ηρόδ. 6.108, 116). Μπροστά σ' αυτό βρισκόταν το στρατόπεδο και η παράταξη των Αθηναίων πριν τη μάχη. Η έρευνα και τα ευρήματά μας με συμπλήρωμα τα ευρήματα προγενέστερων ερευνητών πείθουν ότι το Ηράκλειο βρισκόταν μεταξύ Αγίας Παρασκευής και Προφήτη Ηλία πάνω από την Αυλώνα. Στην Αγία Παρασκευή ανακαλύφθηκε η σπουδαιότατη για το θέμα επιγραφή «Ημερολόγιο των Θυσιών» σε θεούς και ήρωες του Μαραθώνα από το δήμαρχο των Μαραθωνίων[11]. Στην ίδια περιοχή βρισκόταν η αγορά και τα λοιπά κτήρια άλλων ιερών του Μαραθώνα, που απουσιάζουν από την παραλιακή πεδιάδα. Εδώ όμως μεταφέρθηκαν αρχαιότητες από τον αρχαίο δήμο του Μαραθώνα στην περίοδο των ρωμαϊκών χρόνων κατά την κατασκευή κτισμάτων.

Η στρατηγική του Μιλτιάδη στη Χερσόνησο, στο Μαραθώνα, στην Πάρο

Από τη στιγμή που με πραγματικά στοιχεία (Πύλη Ηρώδη, φιλολογικές πηγές, αρχαιολογικά και επιγραφικά ευρήματα) αποδεικνύεται ότι ο ιστορικός δήμος του Μαραθώνα βρισκόταν στο οροπέδιο της Σταμάτας και όχι στην παραλιακή πεδιάδα του Μαραθώνα, αναθεωρούνται όλες οι μέχρι σήμερα απόψεις σ' ό,τι αφορά τη θέση του Ηρακλείου, τη θέση της σύγκρουσης Αθηναίων και Περσών και ιδιαίτερα τη στρατηγική του Μιλτιάδη. Όλοι οι αρχαίοι δήμοι προστάτευαν τα ιερά τους, όταν μάλιστα οι ναοί διατηρούσαν πολύτιμους θησαυρούς, σε οχυρωμένες θέσεις. Για παρόμοιους λόγους και τα ιερά του Μαραθώνα με το Ηράκλειο βρίσκονταν στο οροπέδιο της Σταμάτας. ορισμένοι μεταγενέστεροι χριστιανικοί ναοί που κτίστηκαν αργότερα στις ίδιες θέσεις και με αρχαία υλικά που υπήρχαν εκεί διατηρούνται μέχρι σήμερα, όπως η Αγία Παρασκευή, που κτίστηκε σε περιβάλλον με αρχαιολογικά λείψανα (αρχιτεκτονικά μέλη, αρχαίοι λίθοι με χρονολογούμενο διάκοσμο, επιγραφές κ.λ.π.). Ο Ναός του Προφήτη Ηλία κτίστηκε αι αυτός σε περιβάλλον αρχαιολογικό, με άφθονα αρχαιολογικά λείψανα. Ο Άγιος Νικόλαος της Αμυγδαλέζας κτίστηκε επίσης σε περιβάλλον με αρχαιολογικά λείψανα που έχουμε φωτογρα-

11 Βλ. και σχετικά ευρήματα Αγίας Παρασκευής: Ross 1846. Milchhöfer 1883. Richardson 1890-97 (αναθηματικό γλυπτό Εκάλης και Θησέα, μάλλον Αλκμήνης και Ηρακλή) και δικά μας βλ. Φωτίου 1982.

φήσει και σήμερα δεν υπάρχουν. Το ιερό του Ηρακλή που μνημονεύει ο Ηρόδοτος εξυπηρετούσε καλύτερα το στρατόπεδο των Αθηναίων στην Αγία Παρασκευή όπου η ευρεθείσα στον ίδιο χώρο επιγραφή αναφέρει τη θυσία στον Ηρακλή, εκτός των άλλων θυσιών.

Το στρατόπεδο των Αθηναίων επομένως, που βρισκόταν στο ιερό του Ηρακλή, ήταν σε ασφαλές μέρος και προστατευόταν από τείχη και πύργους που έκλειναν τους δρόμους ανάβασης από την παραλιακή πεδιάδα προς το οροπέδιο της Σταμάτας. Έχουμε διαπιστώσει μάλιστα ότι το τείχος που ήταν κοντά στον Προφήτη Ηλία είχε ενισχυθεί με πρόσθετη σειρά λίθων και αυτό φαίνεται να έγινε στην περίοδο της περσικής εισβολής του 490 π.Χ. Στην ανάβαση από την Αυλώνα προς το οροπέδιο υπήρχε οδός πλακόστρωτη που τμήμα της διατηρείται μέχρι σήμερα με το όνομα Καλντερίμι. Η θέση του στρατοπέδου των Αθηναίων σε γήπεδο μεταξύ Προφήτη Ηλία και Αγίας Παρασκευής παρείχε ανυπολόγιστης αξίας πλεονεκτήματα στους Αθηναίους έναντι των περσικών δυνάμεων: εδαφική υπεροχή, ασφάλεια, αδυναμία έλευσης του περσικού ιππικού, δυνατότητα άνετης επικοινωνίας με τους κοντινούς δήμους (Άφιδνες, Δεκέλεια κ.ά.), ανεμπόδιστη μεταφορά τροφοδοσίας, εύκολη ύδρευση από υπάρχουσες μέχρι σήμερα πηγές, δυνατότητα άσκησης και κίνησης των Αθηναίων και χρήσιμη ενημέρωση των οπλιτών και των ομάδων τους για τις τελικές θέσεις που θα έπαιρναν πριν από τη σύγκρουση. Ο Μιλτιάδης από τον εξώστη του Προφήτη Ηλία είχε τη δυνατότητα να εκλέξει τον καταλληλότερο τόπο της σύγκρουσης και έβλεπε ότι το αναπόφευκτο πεδίο που εξυπηρετούσε τους Αθηναίους ήταν το στενό της Αυλώνας για να περιορίσει τις δυνατότητες συμμετοχής όλων των Περσών και του ιππικού τους. Τις πλαγιές του βουνού που έγινε η μάχη αναφέρει και ο Κορνήλιος Νέπως, όπως αναφέραμε.

Ο Μιλτιάδης γνώριζε την αποτελεσματική στρατηγική της αντιμετώπισης των ισχυρών σε δύναμη Περσών και άλλα τεχνάσματα με εκμετάλλευση της εδαφικής υπεροχής. Γνώριζε ότι ο Ιστιαίος ο Μιλήσιος επέλεξε το στενό του Ελλησπόντου για να αιχμαλωτίσει τα πλοία των Ιώνων (Ηρόδ. 6.26). Οι Σκύθες, πολύ λιγότεροι των Περσών, κέρδιζαν τις αιφνιδιαστικές μάχες κατά των Περσών σε στενά και σε χρόνο που δεν ανέμεναν επίθεση, ακόμη και τη νύχτα (Ηρόδ. 4.125-143). Γνωρίζοντας ο Μιλτιάδης ότι δεν μπορούσε να αντιμετωπίσει τους Σκύθες στη Χερσόνησο, προτίμησε να εγκαταλείψει τον τόπο του και να επιστρέψει μετά τη φυγή των Σκυθών (Ηρόδ. 6.40). Σε άλλη παρόμοια περίπτωση ο Μιλτιάδης μαθαίνοντας ότι οι Φοίνικες έρχονταν στη Χερσόνησο για να την καταλάβουν, πήρε πέντε πλοία και αναχώρησε για την Αθήνα αποφεύγοντας αμφίβολης έκβασης μάχη (Ηρόδ. 6.41). οι Βρύγοι επετέθησαν κατά του στρατού του Μαρδονίου κατά τη διάρκεια νύχτας και τραυμάτισαν πολλούς Πέρσες (Ηρόδ. 6.96). Τέλος ο Μιλτιάδης γνώριζε ότι οι Νάξιοι αντιμετώπισαν τους Πέρσες έχοντας εδαφική υπεροχή ανεβασμένοι στα βουνά, κατά την αποβίβαση των Περσών στο νησί τους, πριν οι Πέρσες πάνε στην Ερέτρια (Ηρόδ. 6.96) και δεν έπαθαν σχεδόν τίποτε. Οι Ερετριείς αντίθετα προτίμησαν να αντισταθούν και να πολεμήσουν τους Πέρσες από τα τείχη της πόλεως. Το αποτέλεσμα ήταν να ηττηθούν, να αιχμαλωτιστούν και να δουν κατεστραμμένη την πόλη τους (Ηρόδ. 6.100-101).

Από τα γνωστά αυτά γεγονότα ο ευφυής στρατηγός Μιλτιάδης είχε αντιληφθεί ότι ο καταλληλότερος τρόπος να αντιμετωπισθούν οι Πέρσες χωρίς απώλειες των Αθηναίων και χωρίς κίνδυνο κύκλωσης ήταν να τους παρασύρει στο προνομιούχο για τους Αθηναίους στενό της Αυλώνας, ανάμεσα στα υψώματα Κοτρώνι και Προφήτη Ηλία. Τις πλαγιές των υψωμάτων και τα ψηλά μέρη γενικά με τα δέντρα κατέλαβαν οι Αθηναίοι και οχυρώθηκαν έτοιμοι για επίθεση πριν οι Πέρσες μπουν στην παγίδα της Αυλώνας. Οι ικανοί σε όλα στρατηγοί των Περσών μπήκαν στην παγίδα παρασυρόμενοι από το Μιλτιάδη, αιφνιδιάστηκαν από την επίθεση των Αθηναίων και τράπηκαν σε φυγή προς τα πλοία με τις γνωστές γι' αυτούς απώλειες μέσα στα έλη[12].

12 Βλ. α) Οχυρώσεις στον προφήτη Ηλία, οδός προς Αθήνα (Φωτίου 1982). β) Παραδόσεις για τη μάχη στην

Μετά τη νίκη του Μαραθώνα ο Μιλτιάδης εξεστράτευσε στην Πάρο. Εκεί με σχέδια νυχτερινής επιχείρησης προσπάθησε να αφαιρέσει τους θησαυρούς από το ιερό της Δήμητρας, χωρίς να έχει απώλειες από την αντίδραση των Παρίων. Ατυχώς το πέσιμό του από τον τοίχο του περιβόλου του ιερού και ο τραυματισμός του υπήρξε η αιτία της αποτυχίας και της επανόδου του στην Αθήνα με άδεια χέρια. Η καταδίκη του και ο θάνατός του από το τραύμα υπήρξε το άδοξο τέλος του μεγάλου νικητή. Η τακτική της μάχης σε στενωπό χρησιμοποιήθηκε και αργότερα στη Σαλαμίνα και στις Πλαταιές ανάμεσα σε λόφους. Στα στενά των Θερμοπυλών ο Λεωνίδας πολέμησε για να τρομάξει τους Πέρσες και να θυσιαστεί. Επομένως ο οξυδερκής Μιλτιάδης θριάμβευσε με τη στρατηγική του τεχνάσματος και όχι με την επικίνδυνη αντιμετώπιση των Περσών στην ανοικτή πεδιάδα. Αυτή η κατά μέτωπο επίθεση θα εφαρμοστεί από το Φίλιππο και το Μέγα Αλέξανδρο, όταν άλλαξε ο οπλισμός και η τακτική του πολέμου με τη χρήση της μακεδονικής φάλαγγας. Τέλος χωρίς να καταληφθεί και λεηλατηθεί ο δήμος του Μαραθώνα, που αναζητήθηκε μάταια ως τώρα στην παραλιακή πεδιάδα και κτυπώντας τους Πέρσες στη στενωπό από τις πλαγιές των βουνών επιτεύχθηκε ο στόχος της ακίνδυνης άνισης εκμετάλλευσης του εδάφους και του μέχρις αυτοθυσίας υπέρ των βωμών και εστιών αγώνα των Αθηναίων. Πολλές φιλολογικές πηγές που αναφέρονται στη νίκη των Αθηναίων τονίζουν τις ελάχιστες απώλειές τους στη μάχη για την ελευθερία τους έναντι των μεγάλων απωλειών του Δάτη και Αρταφέρνη.

Η μάχη του Μαραθώνα

Ο Μιλτιάδης επανήλθε στην Αθήνα από τη Χερσόνησο λίγα χρόνια πριν από την εκστρατεία του Δάτη και του Αρταφέρνη (Ηρόδ. 6.104: *ἐκπεφευγὼς διπλόον θάνατον*). Όταν γύρισε στην Αττική γνώριζε τα προτερήματα και τα ελαττώματα του περσικού στρατού και ενημερώθηκε για τις δυνάμεις και την προετοιμασία των Αθηναίων[13]. Μ' αυτά τα προσόντα και τις γνωστές ικανότητές του παραμέρισε το Θεμιστοκλή και τα σχέδιά του για το ναυτικό πρόγραμμα της Αθήνας (Θουκ. 1.93) κι ανέλαβε αυτός την πρωτοβουλία αντιμετώπισης των Περσών. Και οι Πέρσες από την πλευρά τους γνώριζαν την Ελλάδα, πριν κάμουν την εκστρατεία και πιθανό από πληροφορίες κατασκόπων μάθαιναν όσα τους ήταν αναγκαία (Πρβ. Ηρόδ. 3.136).

Η οργάνωση των Περσών, όπως την παρουσιάζει ο Ηρόδοτος (6.95), για την εκστρατεία έγινε από καλούς και πεπειραμένους στρατηγούς ώστε να αποφευχθούν τα λάθη και οι ατυχίες και προηγήθηκαν με τους Σκύθες και την εκστρατεία του Μαρδονίου. Δεν γνωρίζουμε με ακρίβεια τις δυνάμεις τους, γιατί σ' αυτό το σημείο δε δίνει πληροφορίες ο ιστορικός των περσικών πολέμων, που περιορίζεται μόνο στον αριθμό των πλοίων: *Ἐσβαλόμενοι δὲ τοὺς ἵππους ἐς ταύτας καὶ τὸν πεζὸν στρατὸν ἐσβιβάσαντες ἐς τὰς νέας ἔπλεον ἑξακοσίησι τριήρεσι* (Ηρόδ. 6.95). Οι δυνάμεις των αντιπάλων αναφέρονται σε μεταγενέστερες πηγές[14]. Αφού οι Πέρσες κυρίευσαν και κατάστρεψαν την Ερέτρια έπλευσαν στο Μαραθώνα της Αττικής που ήταν πολύ κοντά στην Ερέτρια (Ηρόδ. 6.102).

Από το σημείο αυτό αρχίζουν τα προβλήματα της τοπογραφίας του Μαραθώνα που είναι και προβλήματα για τη μελέτη της μάχης. Απ' αυτά σοβαρότερα είναι τα εξής: 1) Η θέση λιμενι-

---

Αυλώνα (Ross 1846), για το Μαραθωνοδρόμο (Καρκαβίτσας 1896), για θυσίες ζώων κ.λ.π., Φωτίου 1982, 186.

13 Obst 1932, 1688. Becatti 1963.

14 Για τους Αθηναίους: Παυσ. 4.25.5: *Οὐδὲ ἐς μυρίους ἐς ἀριθμόν·* 9.20.2: *ἑνάκις χιλίους ἀφίκοντο οὐ πλείους*. Τις ίδιες δυνάμεις αναφέρουν ο C. Nepos (*Milt*. 5) και ο Ιουστίνος (*Epit*. 11.9). Για τους Πέρσες: ο Πλάτων 500.000 (*Μενέξενος* 240). Τον ίδιο αριθμό λέγει και ο Λυσίας (*Επιτ*. 17). Ο Πλούταρχος, ο Παυσανίας και ο C. Nepos 100.000. Οι νεώτεροι συγγραφείς μείωσαν τους αριθμούς διατηρώντας πάντοτε την υπεροχή των Περσών, τουλάχιστον στον τριπλάσιο αριθμό των Αθηναίων. *Πέμψας μυριάδας μὲν πεντήκοντα ἔν* τε πλοίοις *καὶ ναυσίν* [...] *Δᾶτιν δὲ ἄρχοντα, εἶπεν ἥκειν ἄγοντα Ἐρετριέας καὶ Ἀθηναίους, εἰ βούλοιτο τὴν ἑαυτοῦ κεφαλὴν ἔχειν* (Πλάτων, *Μενέξενος* 240). Πρβ. Παπαρρηγόπουλος 1902, 1925. Παπαντωνίου 1979, τ. Α, 496.

σμού των περσικών πλοίων και το στρατόπεδο των Περσών. 2) Η θέση του στρατοπέδου των Αθηναίων και 3) Η θέση των παρατάξεων και ο τόπος της σύγκρουσης.

1) Για το λιμενισμό των περσικών πλοίων όλοι συμφωνούν ότι τα πλοία προσορμίστηκαν μεταξύ Κυνόσουρας και του έλους της Βρέξιζας κι ανάλογα με το σημείο που ο καθένας τοποθετεί τα πλοία, καθορίζει και τη θέση του στρατοπέδου των Περσών[15]. Επειδή τα όρια του Μαραθώνα, όπως υποστηρίζουμε στη μελέτη, εκτείνονται έξω από την παραλιακή πεδιάδα, είναι πιθανό οι όρμοι της Αγίας Μαρίνας, του Ραμνούντα, του Γραμματικού και του Βαρνάβα να φιλοξένησαν περσικά πλοία. Οι όρμοι αυτοί είναι πιο κοντά στην Ερέτρια και η απόστασή τους συμφωνεί περισσότερο στο *ἀγχοτάτω Ἐρετρίης* του Ηροδότου. Από τους όρμους αυτούς τα πλοία των Περσών διατηρούσαν εύκολη και γρήγορη επικοινωνία με τους κατακτημένους τόπους και με τα λάφυρά τους, που ήταν στην παραλία των Στύρων ή του Αλμυροπόταμου[16].

2) Η θέση του στρατοπέδου των Αθηναίων. Για το Ηράκλειο και τη θέση του στρατοπέδου των Αθηναίων έχουμε μιλήσει στην ενότητα για το Ηράκλειο και τη στρατηγική του Μιλτιάδη. Θα επαναλάβουμε ότι η θέση του στρατοπέδου ήταν στον Προφήτη Ηλία. Αυτό επιβεβαιώνουν η θέση του δήμου στο Κουκουνάρι, τα εκτεταμένα λείψανα της περιοχής του Προφήτη Ηλία που για τεχνικούς λόγους δεν ήταν δυνατό να παρουσιαστούν σε όλη τους την έκταση, η στρατηγική του Μιλτιάδη και οι πηγές[17]. Ο Μιλτιάδης έκαμε αμυντική και επιθετική μάχη (πρβ. Ηρόδ. 6.112. Nep., *Milt*. 5) κι αυτό μπορούμε να το φανταστούμε στο στενό της Αυλώνας σε πραγματικό γόνιμο συνδυασμό κάτω από τη στρατηγική του Μιλτιάδη που είχε σχεδιάσει με μεγάλη ακρίβεια τις θέσεις των Αθηναίων και είχε οργανώσει με δεξιοτεχνία την επίθεση.

3) Οι παρατάξεις σε θέση μάχης και η σύγκρουση. Ο Μιλτιάδης παρακολουθούσε συνεχώς τις κινήσεις του εχθρού και μελετούσε το έδαφος και το σχέδιο προβολής του αριθμητικά ανώτερου αντιπάλου. Πρόσεξε ότι κάτω από τα πόδια του ήταν το στενό της Αυλώνας. Εκεί σκέφτηκε ότι μπορούσε να παγιδεύσει τους Πέρσες, χωρίς να φοβάται τον κίνδυνο της κυκλώσεως. Οι Πέρσες μέσα στο στενό δε θα μπορούσαν να χρησιμοποιήσουν όλες τις δυνάμεις τους κι ούτε όμως να ενισχυθούν σε περίπτωση ήττας, γιατί οι άλλες τους δυνάμεις και ο στόλος δεν μπορούσαν να παρακολουθούν το επιθετικό σώμα που ήταν αθέατο ανάμεσα στο Κοτρώνι και τον Προφήτη Ηλία.

Υποθέτουμε ότι ο Μιλτιάδης έφραξε όλα τα στενά από τα οποία περνούσαν οι δρόμοι για την Αθήνα, Σταυρός, Παλλήνη, Πυργάρι, Αγριλίκι, Βρανάς, Καλντερίμι, Νενόη, Κατηφόρι, Άφιδνα, φροντίζοντας να το μάθουν οι Πέρσες στρατηγοί, για να αναβάλουν την πορεία τους προς την Αθήνα. Το ψυχολογικό και ουσιαστικό κέρδος του Μιλτιάδη απ' αυτή την καθυστέρηση ήταν πολύ μεγάλο, γιατί οι Πέρσες στρατηγοί αντιμετώπιζαν προβλήματα εφοδιασμού και συντονισμού των μοιρασμένων σε διάφορα σημεία δυνάμεών τους για τη φύλαξη των

---

15 Παραθέτουμε μερικά σημεία από τα προτεινόμενα για το περσικό στρατόπεδο: Κάτω Σούλι: Eschenburg 1886, Κούρτιος 1898, Παπαρρηγόπουλος 1902, Hammond 1968 κ.ά. Κοντά στο Χάραδρο: Leake 1841, Finlay 1839, Bury 1896, Boucher 1920, Bury κ.ά. 1926, κ.ά. Στην παραλία από Βρέξιζα μέχρι το Σχινιά: Grote 1869, Botsford και Robinson 1977, Παπαντωνίου 1979 κ.ά.

16 Ηρόδ. 6.107: *τότε δὲ κατηγεόμενος τοῦτο μὲν τὰ ἀνδράποδα τὰ ἐξ Ἐρετρίης ἀπέβησε ἐς τὴν νῆσον τὴν Στυρέων, καλεομένην δὲ Αἰγιλίην, τοῦτο δὲ καταγομένας ἐς τὸν Μαραθῶνα τὰς νέας ὅρμιζεν οὗτος*. Πρβ. Ηρόδ. 6.118. Ο Δάτης αφήνει στους Δηλίους το άγαλμα που οι Φοίνικες είχαν αρπάξει από το Δήλιο του Ωρωπού. Η πληροφορία επιβεβαιώνει το λιμενισμό περσικών πλοίων στις ακτές της Βοιωτίας και της Αττικής πέρα από την Κυνοσούρα. Και η αιχμαλωσία επτά μόνο πλοίων, μετά τη μάχη, αφήνει υποψίες ότι τα πλοία δεν ήταν συγκεντρωμένα στον όρμο του Μαραθώνα.

17 1) Στις υπώρειες του Προφήτη Ηλία τοποθέτησαν το Ηράκλειο και το στρατόπεδο πολλοί μελετητές: α) Στο Βρανά: Οι Leake 1841, Bursian 1862, Delbrück 1921, Grote 1869, Beloch 1912-13, Παπαρρηγόπουλος 1902, Bury κ.ά. 1926, Botsford και Robinson 1977, κ.ά. β) Στην Αυλώνα ή τη Μάντρα της Γριάς: Οι Lolling 1876, Eschenburg 1886, Hauvette-Besnault 1885, Busolt 1895, Glotz 1929, Bury 1896, Παπαντωνίου 1979 κ.ά. 2) Στις υπώρειες του Αγριλικιού: Οι Κούρτιος 1898, Σωτηριάδης 1935, Παπασταύρου 1968, Vanderpool 1942 και Hammond 1968 (κοντά στη Βρέξιζα), Δεσποτόπουλος 1971 κ.ά.

λαφύρων και των αιχμαλώτων και τη φύλαξη ή διακίνηση των πλοίων, πολλά από τα οποία λεηλατούσαν τις ακτές[18].

Στην πραγματικότητα όμως ο Μιλτιάδης οργάνωνε, όσο μπορούσε καλύτερα, τη θέση στην οποία θα έδινε τη μάχη, δηλαδή την περιοχή της Αυλώνας. Τοποθέτησε οπλίτες ελαφριά οπλισμένους στις πλαγιές του Προφήτη Ηλία και του Κοτρωνιού και όταν ήταν σίγουρος ότι τα δύο άκρα της παράταξής του εξασφάλιζαν την εδαφική υπεροχή, με τέχνασμα έφερε τους Πέρσες στην Αυλώνα, απ' όπου περνούσε η οδός για το δήμο Μαραθώνα και την Αθήνα.

Ο Μιλτιάδης με τους Αθηναίους παρατάχτηκε στο εσωτερικό της Αυλώνας έχοντας στα νώτα τη Μάντρα της Γριάς, ενώ οι Πέρσες παρατάχτηκαν στην είσοδο του στενού. Ο C. Nepos δίνει ακριβείς πληροφορίες για την παράταξη (*Milt*. 5, πρβ. το Ηράκλειο, έ.α.). «Την επομένη έγινε η παράταξη των Αθηναίων σε στενό πεδίο ανάμεσα σε υψώματα, ώστε οι υπώρειες και τα αραιά δέντρα να μην επιτρέπουν την κύκλωσή τους και τη χρήση του ιππικού των Περσών. Απ' αυτή τη θέση έδωσαν τη μάχη». Καθώς βλέπουμε μόνο στο στενό της Αυλώνας μπορούσαν να συμβούν αυτά που λέει ο Nepos. Έχοντας την παράταξη στη θέση αυτή δόθηκε το σύνθημα από το Μιλτιάδη και οι γεμάτοι πατριωτικό ενθουσιασμό Αθηναίοι όρμησαν πρώτοι. Ο όγκος των Περσών ήταν μεγαλύτερος και εύκολα διέσπασε το κέντρο των Αθηναίων. Αυτή η φάση ήταν κρίσιμη για τους Αθηναίους, αλλά η οργάνωση των άκρων και οι ενισχύσεις που πρόσφεραν στην κατάλληλη στιγμή οι ταγμένοι στις υπώρειες έδωσαν την υπεροχή στο Μιλτιάδη που γρήγορα έκλεισε την είσοδο της Αυλώνας και κύκλωσε τον εχθρό. Οι Πέρσες κτυπιόνταν από τρεις πλευρές και ο πανικός δεν άργησε. Όσοι δεν πρόλαβαν να φύγουν από το Βρανά προς τα πλοία πέρασαν από τη Μάντρα και ακολουθώντας το ρέμα Χάραδρο της Νενόης έτρεχαν προς τα πλοία. Μοιραία το ρεύμα τούς οδήγησε στα έλη κι εκεί βρήκαν πολλοί απ' αυτούς το θάνατο. Η φάση αυτή αναφέρεται από τον Ηρόδοτο: *τοῖσι δὲ τὸ μέσον ῥήξασι αὐτῶν συναγαγόντες τὰ κέρεα ἀμφότερα ἐμάχοντο, καὶ ἐνίκων Ἀθηναῖοι. φεύγουσι δὲ τοῖσι Πέρσῃσι εἵποντο κόπτοντες* (Ηρόδ. 6.113) και από τον Παυσανία στην περιγραφή της Ποικίλης Στοάς: *τελευταῖον δὲ τῆς γραφῆς εἰσιν οἱ μαχεσάμενοι Μαραθῶνι* [...] *τὸ δὲ ἔσω τῆς μάχης φεύγοντές εἰσιν οἱ βάρβαροι καὶ ἐς τὸ ἕλος ὠθοῦντες ἀλλήλους* (Παυσ. 1.15.3) και του Μαραθώνα: *ἔστι δὲ ἐν τῷ Μαραθῶνι λίμνη τὰ πολλὰ ἑλώδης· ἐς ταύτην ἀπειρίᾳ τῶν ὁδῶν φεύγοντες ἐσπίπτουσιν οἱ βάρβαροι, καί σφισι τὸν φόνον τὸν πολὺν ἐπὶ τούτῳ συμβῆναι λέγουσιν* (Παυσ. 1.32.7).

Απ' όσα είπαμε για τη μάχη προκύπτει ότι η δραματικότερη φάση της εξελίχθηκε κάτω από τον Προφήτη Ηλία που φαίνεται ότι πάντοτε καλυπτόταν από πεύκα μέχρι τις υπώρειες, έστω κι αν σήμερα μετά τους εμπρησμούς έμεινε σχεδόν γυμνός. Τα δέντρα αυτού του υψώματος αποτελούσαν ένα μέρος του Μαραθώνιου άλσους που αναφέρεται στο επίγραμμα του Αισχύλου (πρβ. το Ηράκλειο, έ.α.)

Τα νέα αυτά στοιχεία τα αποδέχθηκε ομόφωνα το Πανεπιστήμιο Αθηνών και το Συμβούλιο της Αρχαιολογικής Εταιρείας (την εποχή που έγινε η σχετική ανακοίνωση). Συμφώνησαν όλοι οι ειδικοί και οι αρχαιολόγοι που έχουν ασχοληθεί με τον ιστορικό τόπο ότι οι ανακαλύψεις μας αποτελούν το σπουδαιότερο αρχαιολογικό εύρημα στη χώρα μας.

Η Πηγή Μακαρία

Ἔστι δὲ ἐν τῷ Μαραθῶνι πηγὴ καλουμένη Μακαρία (Παυσ. 1.32.5: υπάρχει πηγή στο Μαραθώνα που ονομάζεται Μακαρία).

Ανατολικά της Σταμάτας στο οροπέδιο Κουκουνάρι, όπου τοποθετούμε τον αρχαίο δήμο

18 Σχετικά είναι όσα γράφει ο Δημοσθένης, *Κατὰ Νεαίρας* 94: *Πλαταιῆς γάρ, ὦ ἄνδρες Ἀθηναῖοι, μόνοι τῶν Ἑλλήνων ὑμῖν ἐβοήθησαν Μαραθῶνά δε, ὅτε Δᾶτις ὁ βασιλέως Δαρείου στρατηγὸς ἀναχωρῶν ἐξ Ἐρετρίας Εὔβοιαν ὑφ᾽ ἑαυτῷ ποιησάμενος, ἀπέβη εἰς τὴν χώραν πολλῇ δυνάμει καὶ ἐπόρθει*. Πρβ. Πλούτ., *Ἀριστ*. 5: *παντὶ τῷ στόλῳ κατέσχε καὶ τὴν χώραν ἐπόρθει.*

του Μαραθώνα, υπάρχουν πηγές, το Μακριμπούρι και η Φίριζα. Και οι δύο βρίσκονταν μέσα σε αρχαιολογικούς χώρους. Η πρώτη απ' αυτές ταυτίζεται με την πηγή που αναφέρει ο Παυσανίας, για δυο σοβαρούς λόγους: 1) Η πηγή Μακαρία στη θέση Μάτι του Κάτω Σουλίου, όπου τοποθετείται η Μακαρία πηγή, έχυνε τα νερά της μέσα στο έλος ή την ελώδη λίμνη και δεν πρόσφερε αξιοσημείωτη κοινωνική ή άλλη πραγματική υπηρεσία στους Μαραθωνίους. 2) Η πηγή Μακριμπούρι βρισκόταν μέσα σε αρχαιολογικό χώρο (κατοικημένο) κοντά στο ιερό του Ηρακλή και η προσφορά της στην ύδρευση του δήμου και των αναγκών των Μαραθωνίων είναι φανερή. Ταυτόχρονη μαρτυρία και επιβεβαίωση αποτελεί το ίδιο το όνομα Μακριμπούρι (Μακαρίας – Μπουρίμ), της Μακαρίας η πηγή. Η λέξη είναι σύνθετη ελληνοαλβανική και πρέπει να ληφθεί υπόψη ότι υπάρχουν και άλλα τοπωνύμια της περιοχής παρόμοια. Εξ άλλου αφού το Ηράκλειο βρισκόταν σε ορεινό μέρος κοντά του βρισκόταν και το λατρευτικό μνημείο της κόρης του Ηρακλή Μακαρίας. Η αντικατάσταση του τοπωνυμίου σε Κρύα Βρύση είναι εσφαλμένη.

Το θέμα του Μαραθώνιου δρόμου: Ο ιστορικός κλασικός δρόμος είναι περίπου 30 χιλ. Μαραθώνας – Κηφισιά – Αθήνα

Οι ασχοληθέντες με το Μαραθώνα ερευνητές, ιστορικοί, αθλητές, επισκέπτες γνωρίζουν ότι η διαδρομή που καθιερώθηκε το 1896 δεν αντιπροσωπεύει την πραγματική ιστορική διαδρομή από το πεδίο της μάχης ως την Αθήνα. Όλοι οι παλαιοί χάρτες της Αττικής, όπως του Leake (1852), του Lolling (1876), της Γεωγραφικής Υπηρεσίας Στρατού, του *Karten von Attika* κ.ά. παρουσιάζουν την οδό από το Μαραθώνα στην Αθήνα που ξεκινά από την Αυλώνα ή το σημερινό δήμο Μαραθώνα. Η οδός αυτή περνά από τη Σταμάτα, την Κηφισιά και φθάνει στην Αθήνα, διανύοντας απόσταση 30 χιλιομέτρων περίπου. Η προτίμηση της οδού Μεσόγεια, Παλλήνη, Ραφήνα, Νέα Μάκρη έγινε για αποφυγή του κινδύνου ληστείας, που όμοιες ήδη είχαν προκληθεί το 1833 και του Δήλεσι και Μαραθώνα το 1870.

Για την ιστορική διαδρομή που πραγματοποίησε ο δρομέας της αγγελίας της νίκης μπορούσε να προστεθεί η αναφερθείσα παραπάνω διαδρομή παράλληλα μ' αυτήν που καθιερώθηκε το 1896. Η διαδρομή: Μαραθώνας, Νέα Μάκρη, Πικέρμι, Αγία Παρασκευή είναι ιστορικά ορθό να λέγεται παραδοσιακός μαραθώνιος δρόμος 42 χιλιομέτρων. Η διαδρομή Βρανά, Αυλώνας, Καλντερίμι, Σταμάτας, Κηφισιάς κ.λ.π. να καλείται κλασική ιστορική διαδρομή 30 χιλιομέτρων.

Εξ άλλου η αγγελία της μεγάλης νίκης αναφέρεται και σε σχετικές με το θέμα παραδόσεις. Σύμφωνα με αυτές ο αγγελιοφόρος για να φθάσει στην Αθήνα πέρασε από τη Σταμάτα. Ακόμη είναι βέβαιο ότι η αγγελία της νίκης δεν έπρεπε να φθάσει μόνο στο άστυ αλλά και σε άλλους δήμους των Αθηνών: την Άφιδνα, την πατρίδα του Καλλίμαχου, τη Δεκέλεια, τις Αχαρνές, τη Φυλή κ.λ.π., σε δήμους δηλαδή που άμαχοι και συγγενείς των αγωνιστών ανέμεναν να μάθουν τα νέα για την έκβαση της σύγκρουσης.

Τα πάντα επίκαιρα θέματα του ιστορικού Μαραθώνα και της μεγάλης νίκης επιβάλλουν την προστασία του οροπεδίου της Σταμάτας, τη συνέχιση συστηματικής έρευνας και την ανακήρυξη της περιοχής του Μεσόγειου Μαραθώνα σε προστατευόμενο αρχαιολογικό τόπο παγκόσμιας σημασίας.

Θα χρειασθούν συμπληρωματικά έργα για την προστασία και προβολή των μνημείων που ανακαλύφθηκαν στην παραλιακή πεδιάδα και η συμπλήρωση σοβαρών παραλείψεων στην έκθεση του Μουσείου Μαραθώνος του Βρανά για πραγματικότερη προσέγγιση των ιστορικών γεγονότων του Μαραθώνα. Δηλαδή της σωστής τοπογραφίας του Μαραθώνα, θέση του αρχαίου δήμου Μαραθώνα, στο οροπέδιο της Σταμάτας, θέση του Ηρακλείου, πεδίο της μάχης και στρατηγική του Μιλτιάδη. Αυτά που προβάλλονται για τη μάχη και το πεδίο της αδικούν τη στρατηγική και την πείρα του Μιλτιάδη. Μάλιστα δεν αδικούν μόνο το Μιλτιάδη αλλά και

την ιστορική φυσιογνωμία της μαχητικότητας των Ελλήνων κατά των Περσών και κατά μεταγενέστερων κατακτητών της Ελλάδας. Οι μάχες έγιναν σε στενά, το ίδιο έγινε στη ναυμαχία της Σαλαμίνας.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ[19]

Ἀνδρουτσόπουλος, Γ. 1949-50. «Ὁ τύμβος τοῦ Μαραθῶνος.» *Πολέμων* 4:20-29.

Βασιλοπούλου, Β. 2010. «Μαραθών. Μνημεία της Μάχης και της Νίκης.» Στο *2.500 έτη από την ιστορική μάχη του Μαραθώνα, Πολεμικό Μουσείο, Αθήνα, 22 Σεπτεμβρίου 2010*, 28-35. Αθήνα: Γενικό Επιτελείο Στρατού – Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού.

Becatti, G. 1963. «Milziade.» *EAA* 5:35.

Beloch, K.J. 1912-13. *Griechische Geschichte.* Strassburg: K.J. Trübner.

Botsford, G.W., και C.A. Robinson. 1977. *Ἀρχαία Ἑλληνική Ἱστορία*. Μετάφραση Σ. Τσιτσώνη. Ἀθήνα: MIET.

Boucher, A. 1920. *La Bataille de la Marne de l'antiquité: Marathon, d'après Hérodote.* Paris: Berger-Levrault.

Bursian, C. 1862. *Geographie von Griechenland*. Leipzig: B.G. Teubner.

Bury, J.B. 1896. «The Battle of Marathon.» *CR* 36:95-98.

Bury, J.B., S.A. Cook, και F.E. Adcock, επιμ. 1926. *The Cambridge Ancient History.* Vol. IV, *The Persian Empire and the West*. Cambridge: Cambridge University Press.

Busolt, G. 1895. *Griechische Geschichte*. Gotha.

Delbrück, H. 1921. «Marathon und die persische Taktik.» *Klio* 17:221-229.

Δεσποτόπουλος, Ἀ. 1971. «Νέα στρατηγικὴ καὶ Μιλτιάδης.» *IEE* Β:296-305.

Eschenburg, M. 1886. *Topographische, archaeologische und militärische Betrachtungen auf dem Schlachtfelde von Marathon.* Berlin.

Finlay, G. 1839. «On the Battle of Marathon.» *Transactions of the Royal Society of Literature* 3:363-395.

Glotz, G. 1929. *Histoire Ancienne*. Paris: Presses universitaires de France.

Grote, G. 1869. *A History of Greece*. London: John Murray.

Hammond, N.G.L. 1968. «The Campaign and Battle of Marathon.» *JHS* 88:13-57.

Hauvette-Besnault, A. 1885. *Les stratèges athéniens*. Paris: Thorin.

Θέμελης, Π., 1974. «Μαραθών. Τὰ πρόσφατα ἀρχαιολογικὰ εὑρήματα σὲ σχέση μὲ τὴ μάχη.» *ΑΔ* 29Α:226-244.

Καρκαβίτσας, Ἀ. 1896. «Ὁ Μαραθώνιος δρόμος καὶ ἡ σημερινὴ παράδοσις.» Ἐφημ. *Ἑστία* 30.6.1896.

Κορρές, Γ. 2010. «Οι λεγόμενοι τύμβοι Μαραθωνομάχων.» Στο *2.500 έτη από την ιστορική μάχη του Μαραθώνα, Πολεμικό Μουσείο, Αθήνα, 22 Σεπτεμβρίου 2010*, 14-27. Αθήνα: Γενικό Επιτελείο Στρατού – Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού.

Κουμανούδης, Σ. 1978. «Μαραθῶνι. 1. Τύμβος τῶν Πλαταιέων. 2. Τέμενος Ἡρακλείου.» *AAA* 11:232-244.

Κούρτιος, Ε. 1898. *Ἑλληνικὴ Ἱστορία*. Μετάφραση Σ. Λάμπρου. Ἐν Ἀθήναις: Τύποις Π.Δ. Σακελλαρίου – Βιβλιοπωλεῖον Καρόλου Μπέκ.

Leake, W.M. 1841. *The Topography of Athens and the Demi.* Vol. II, *The Demi of Attica*. London.

Lolling, H.G. 1876. «Zur Topographie von Marathon.» *AM* 1:67-94.

Μαρινᾶτος, Σ. 1970. «Ἀνασκαφαὶ Μαραθῶνος.» *ΠΑΕ*:5-28.

Marinatos, S. 1970α. «From the Silent Earth.» *AAA* 3:63-68.

_____. 1970β. «Further news from Marathon.» *AAA* 3:153-163.

_____. 1970γ. «Further Discoveries at Marathon.» *AAA* 3:349-357.

Μαστροκώστας, Ε. 1974. «Μαραθώνιαι μελέται:2. Προϊστορικὸς οἰκισμὸς παρὰ τὸ Κάτω Σούλι.» *AAA* 7:1-5.

Milchhöfer, A. 1883. Erlauternder Text to Curtius, E., and Kaupert, J. A., *Karten von Attika*, Berlin, Heft II, 1883.

Μπάνου, Ε. 2010. «Παλαιές και νέες αρχαιολογικές έρευνες.» Στο *2.500 έτη από την ιστορική μάχη του Μαραθώνα, Πολεμικό Μουσείο, Αθήνα, 22 Σεπτεμβρίου 2010*, 36-45. Αθήνα: Γενικό Επιτελείο Στρατού – Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού.

Obst, E. 1932. «Miltiades.» *RE* 15 (2):1681-1705.

Παπαντωνίου, Γ. 1979. *Ἀρχαία Ἑλληνική Ἱστορία*. Ἀθήνα.

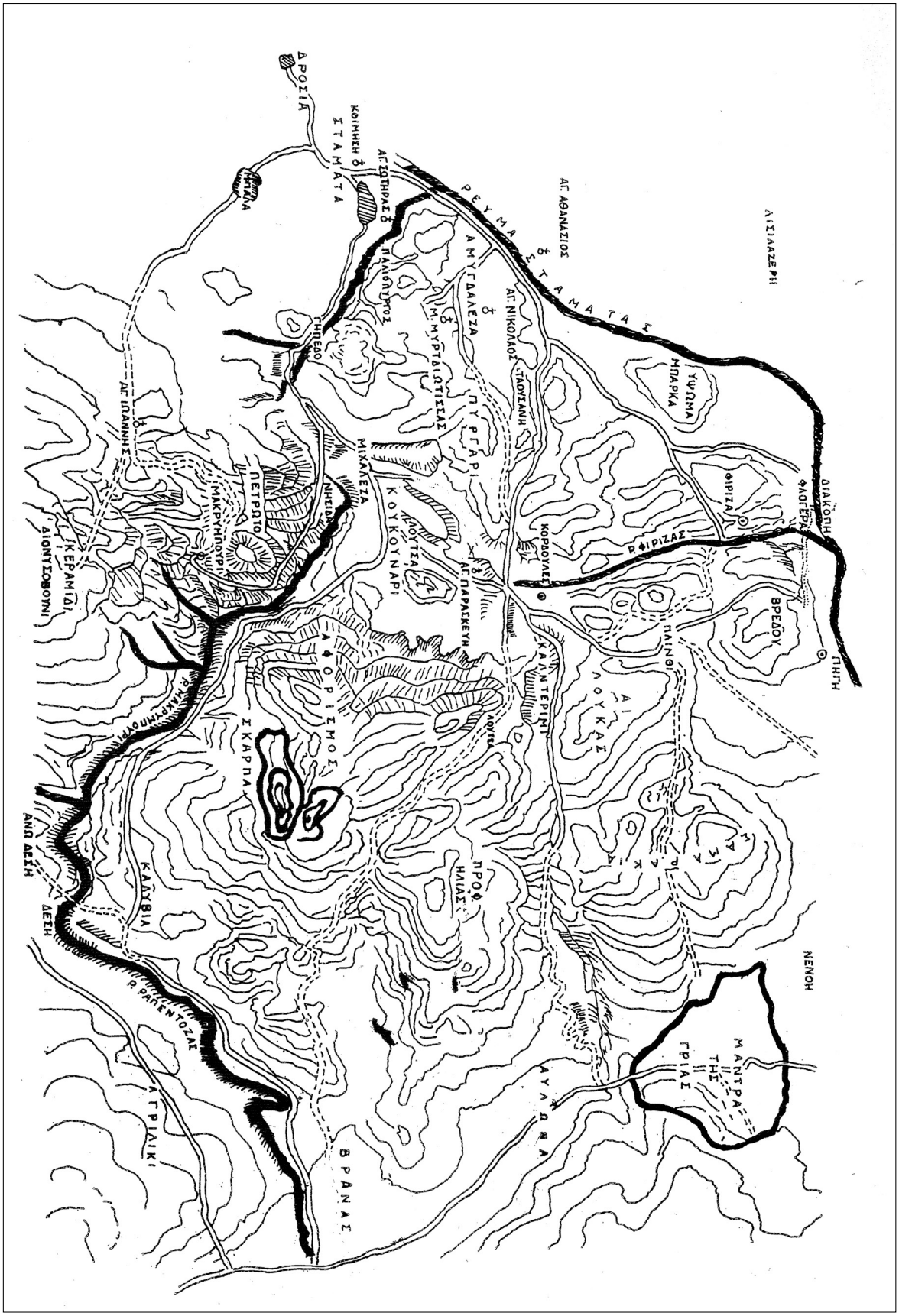
Παπαρρηγόπουλος, Κ. 1902, 1925. *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*. Ἔκδοση 4η (1902), 5η (1925). Ἀθῆναι: Ἐλευθερουδάκης.

19 Οι φιλολογικές πηγές και η πληρέστερη βιβλιογραφία υπάρχουν στη διδακτορική διατριβή και το βιβλίο *Ο Κλασικός Μαραθώνας* (Φωτίου 1982 και 2008).

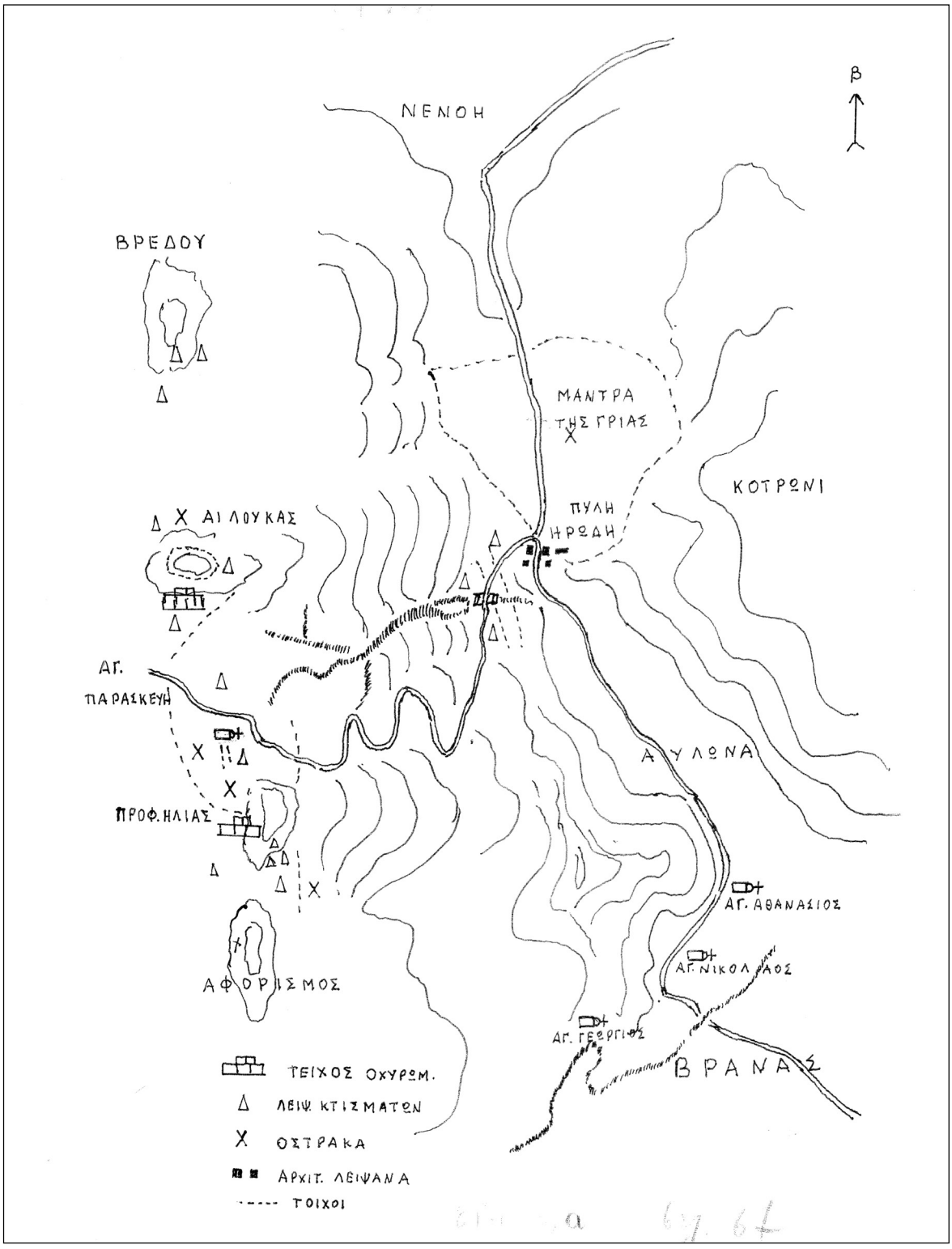
Παπασταύρου, Ἰ. 1968. *Ἱστορία τῆς Ἀρχαίας Ἑλλάδος*. Ἀθῆναι.
Πετράκος, Β. 1995. *Ὁ Μαραθών. Ἀρχαιολογικὸς ὁδηγός*. Ἀθήνα: Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία.
Richardson, R.B. 1890-97. «A Sacrificial Calendar from the Epakria.» ASCSA papers 6:374-391.
Ross, L. 1846. *Die Demen von Attika und ihre Vertheilung unter die Phylen: Nach Inschriften von Ludwig Ross*. Mit Anmerkungen von M.H.E. Mayer (Meier). Halle: Schwetschke.
Schliemann, H. 1884. «Das sogenannte Grab der 192 Athener in Marathon.» *ZfE* 16:85-88.
Στάης, Β. 1890. «Ὁ Τύμβος τῶν Μαραθωνομάχων.» *ΑΔ* 6:65-71, 123-132.
_____. 1891. «Ὁ Τύμβος τῶν Μαραθωνομάχων.» *ΑΔ* 7:67, 97.
Σωτηριάδης, Γ. 1927. «Ἡ τετράπολις τοῦ Μαραθῶνος καὶ τὸ Ἡράκλειον τοῦ Ἡροδότου.» *ΕΕΦΣΑΠΘ* 1:117-150.
_____. 1932. «Ἀνασκαφὴ Μαραθῶνος.» *ΠΑΕ*:28-43.
_____. 1933. «Ἀνασκαφὴ Μαραθῶνος.» *ΠΑΕ*:31-46.
_____. 1934. «Ἀνασκαφὴ Μαραθῶνος.» *ΠΑΕ*:29-38.
_____. 1935. «Ἀνασκαφαὶ καὶ ἔρευναι ἐν Μαραθῶνι.» *ΠΑΕ*:84-158.
_____. 1936. «Ἔρευναι καὶ ἀνασκαφαὶ ἐν Μαραθῶνι.» *ΠΑΕ*:41-42.
_____. 1939. «Ἀνασκαφὴ Μαραθῶνος.» *ΠΑΕ* 27-39.
Φωτίου, Κ. 1973. «Ἀρχαιολογικαὶ ἔρευναι εἰς τὴν νῆσον Πάρον.» *ΑΕ*:1-14.
_____. 1977. *Ὁ ἀρχαῖος Μαραθών. Ἀρχαιολογικές ἔρευνες, νέα εὑρήματα.* Ἀθήνα.
_____. 1982. «Η Τετράπολη του Μαραθώνα, Συμβολή στην αναθεώρηση των δήμων και της μάχης.» Διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Αθηνών.
_____. 1990. «Nuovi documenti sulla battaglia di Maratona e sulla spedizione di Milziade a Paros.» *Oplitai. Rivista internazionale di Medicina Militare ed Emergenza sanitaria*, 3-4. Roma.
_____. 2008. *Ο Κλασικός Μαραθώνας. Η θέση του αρχαίου δήμου, η ιστορική μάχη, η Πύλη Ηρώδη του Αττικού, η πηγή της Μακαρίας, ο Μαραθώνιος δρόμος, πίνακες αγνώστων αρχαιοτήτων, χάρτες, πολεοδομικά στοιχεία.* Ρόδος: Μεσογειακό Ινστιτούτο Έρευνας.
Vanderpool, E. 1942. «An archaic Inscribed Stele from Marathon.» *Hesperia* 11:329-337.

Θέση	Ευρήματα
Άι Γιάννης	λείψανα οικισμού
Άι Θανάσης	λείψανα κτισμάτων
Άι Λουκάς	φρούριο, λείψανα κτισμάτων γύρω του
Άι Νικόλας	λείψανα κτισμάτων
Αγ. Παρασκευή	λείψανα μνημειώδους οικοδομήματος (ναού;)
Αμυγδαλέζα	κοιλάδα με πολλά λείψανα
Αφορεσμός	λείψανα αψιδωτού κτίσματος στην κορυφή
Καλντερίμι	πολλοί λιθοσωροί και τοίχοι
Κεραμί	λείψανα ορθογώνιων κτισμάτων και πύργου
Κορδούλες	κτίσμα στην κορυφή, οίκος λατρείας (;)
Κουκουνάρι	λεκανοπέδιο με λείψανα σ' όλα τα σημεία
Λούτσα Αφορεσμού	γήπεδο και λείψανα κτισμάτων
Λούτσα (Κουκουναριού)	κτίσματα στις εδαφικές εξάρσεις
Λόφος Πέππα	θεμέλια κτίσματος και λιθοσωροί
Λόφος Ταουσάνη	λείψανα κτίσματος με λιθοσωρό
Μακριμπούρι	λείψανα κτισμάτων κοντά στην πηγή
Μιχαλέζα	τάφοι, σαρκοφάγος, λουτροφόρος, μνημειώδες κτίσμα; ίχνη αρχαίας οδού, οχυρωμένη εδαφική έξαρση, εγκατάσταση αγροτική στη νησίδα
Μπάρκα, ύψωμα	λείψανα τοίχων
Παλιόπυργος	τοίχοι, πηγάδι, σιροί
Πετρωτό	λείψανα κτισμάτων στην ΝΑ πλαγιά πάνω από την πηγή Μακρυμπούρι
Προφήτης Ηλίας	λείψανα οικοδομημάτων, τείχος προστασίας ανόδου στο οροπέδιο
Πυργάρι	κτίσματα, ορθογώνιο οικοδόμημα, αψιδωτό κτίσμα
Σκάρπα	λείψανα κτισμάτων
Σωτήρος ναός	λείψανα γύρω στο ναό και την πηγή
Φίριζα	λείψανα κτίσματος στην κορυφή

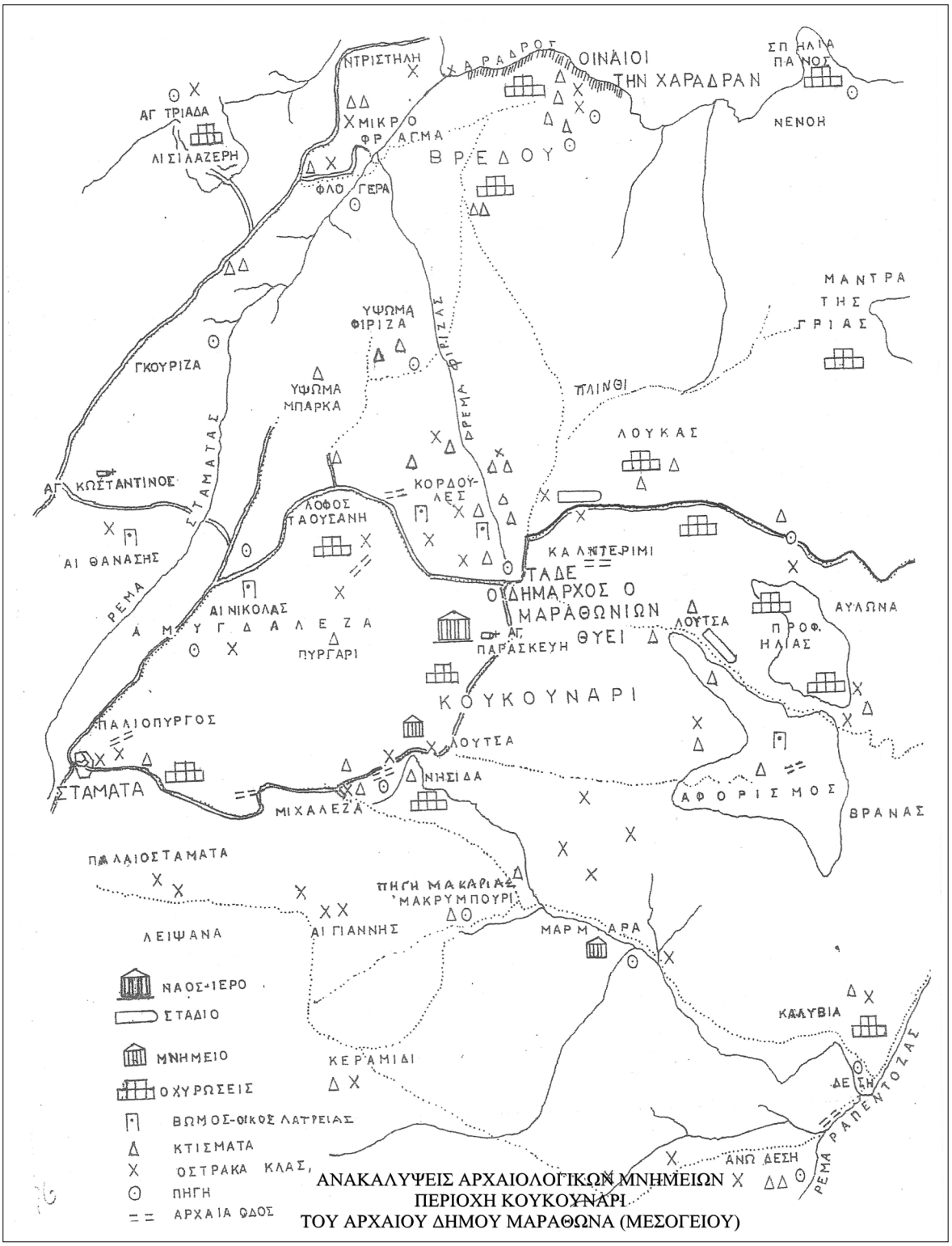
Πίν. 1. Περιληπτικός πίνακας αρχαιολογικών ευρημάτων στο οροπέδιο της Σταμάτας.

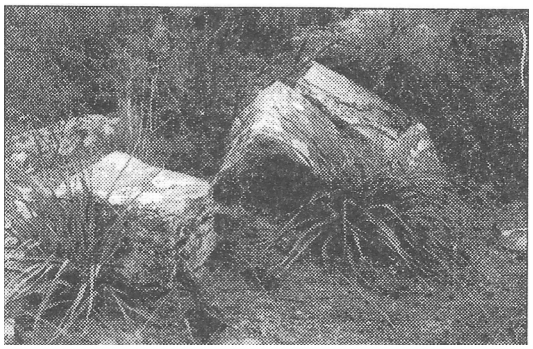
Εικ. 1. Χάρτης της Κοινότητας Σταμάτας μέχρι τον Βρανά και το στενό της Αυλώνας (E. Curtius, J.A. Kaupert, *Karten von Attika,* Berlin 1881-1891).

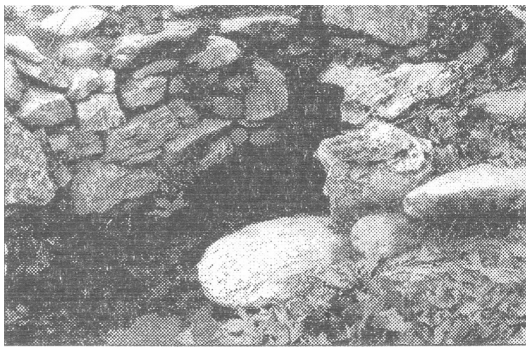
Εικ. 2. Χάρτης που δείχνει την οδό και τη θέση της Πύλης Ηρώδη του Αττικού, που περνούσε το Καλτερίμι και έφθανε στο δήμο Μαραθώνα.

Εικ. 3. Ανακαλύψεις αρχαιολογικών μνημείων. Περιοχή Κουκουνάρι του αρχαίου δήμου Μαραθώνα (Μεσογείου).

Εικ. 4. Μιχαλέζα. Σειρά λαξευτών λίθων. Τμήμα τοίχου μεγάλου κτίσματος. Στο χώρο όστρακα μελαμβαφή (φωτ. Κ. Φωτίου).

Εικ. 5. Μακρυμπούρι – Κεραμί. Η Πηγή Μακρυμπούρι μέσα σε λαξευτές και αλάξευτες πέτρες (φωτ. Κ. Φωτίου, 1978).

Εικ. 6. Τμήμα τείχους. Από Μακρυμπούρι προς το ρέμα Ραπεντόζας (φωτ. Κ. Φωτίου).

Εικ. 7. Τμήμα τείχους στην περιοχή Καλντερίμι (φωτ. Κ. Φωτίου).

Παραδόσεις της Αττικής και της Μεσσηνίας

Κοινές αναφορές και συσχετισμοί στο έργο *Ἑλλάδος περιήγησις* του Παυσανία

Ευάγγελος Βιβλιοδέτης

SUMMARY: TRADITIONS OF ATTICA AND MESSENIA. COMMON CITATIONS AND ASSOCIATIONS IN PAUSANIAS' *DESCRIPTION OF GREECE*

In this study we address issues of ambiguity relating to common traditions between Attica and Messenia in Pausanias' *Description of Greece*, which have often proved unresolvable without auxiliary input from the remaining body of ancient written sources.

The *Traveller* ("*periegetes*") in his *Attica* (1.31.4-5) refers to *Kolainos*, king of Attica before Kekrops, as founder of the sanctuary of Artemis Kolainis in the Attic deme of Myrrinous (Merenda) in Mesogaia, but also as founder of the Kolonides cities of Messenia (4.1, 34.8), citing no further details in relation to the particulars and the causes of their foundation. With the Attic deme of Phlya Pausanias associates the foundation and reorganization of the Mysteries of Andania in Messenia, since Caucon, the son of Kelainos and grandson of Phlyous, is considered the mythical founder of the Mysteries, while as reformer of the Mysteries of Andania is quoted the Athenian Methapos, known also as founder of the Mysteries of Thebes. According to most scholars, Methapos is indeed a historical figure, summoned by Epameinondas to revitalize the ritual performances of Andania after the liberation of Messenia from the Spartans in 369 BC. In that historical context of major political and social changes for Messenia, an active personality such as that of Methapos is quite justifiable to have existed, making efforts to connect Attica, as a major guarantor power, with the history and traditions of Messenia by providing mythological feedback drawing upon myths relative to the foundation of the Mysteries of Andania and possibly to the foundation of the Kolainides cities.

Το έργο του Παυσανία *Ἑλλάδος περιήγησις* του 2ου αι. μ.Χ. αποτελεί, αναμφίβολα, με το γεωγραφικό του εύρος, τη μεθοδικότητα της περιήγησής του και τον πλούτο των πληροφοριών για τόπους, μνημεία, λατρευτικές πρακτικές και δοξασίες, αναντικατάστατη αξία για την ελληνική αρχαιολογία και τον ελληνικό πολιτισμό[1]. Η σημασία των πληροφοριών τού περιηγητή αναδεικνύεται έως σήμερα, με τις επιφανειακές έρευνες της ελληνικής υπαίθρου και τις αρχαιολογικές ανασκαφές, που φέρουν στο φως ολοένα και περισσότερα, σημαντικά και ποικίλα μνημεία της αρχαιότητας[2].

Από τους μελετητές του έργου του έχουν επισημανθεί, ωστόσο, κάποιες αδυναμίες, όπως, για παράδειγμα, η αυστηρή απαρίθμηση πραγμάτων χωρίς κριτική ματιά ή η χρήση ετερό-

1 Θα ήθελα να ευχαριστήσω την επιστημονική επιτροπή για την πρόσκληση να συμμετέχω στον τιμητικό τόμο για τον Καθηγητή Γ. Σ. Κορρέ, παρόλο που τα επιστημονικά μου ενδιαφέροντα κινούνται στον τομέα της αγγειογραφίας των Αρχαϊκών και Κλασικών χρόνων. Για αυτό το λόγο επέλεξα, γνωρίζοντας την αγάπη του για τη Μεσσηνία, να αναφερθώ στην περιοχή, με τον κίνδυνο ολισθημάτων. Για την πολύτιμη βοήθειά τους ευχαριστώ την Διευθύντρια Ερευνών του Κέντρου Ερεύνης της Αρχαιότητας της Ακαδημίας Αθηνών Β. Μαχαίρα, καθώς και τον συνάδελφο στο Ε.Α.Μ. Γ. Καββαδία. Τη φίλη αρχαιολόγο Μ. Γιαννοπούλου, η οποία είχε την καλοσύνη να μου διαθέσει το άρθρο της για την κεφαλή Απόλλωνος πριν ακόμα δημοσιευτεί, ευχαριστώ ιδιαίτερα, καθώς και την Καθηγήτρια του Πανεπιστημίου Αθηνών Λ. Παλαιοκρασσά-Κόπιτσα για τις ουσιαστικές παρατηρήσεις της. Για τις βιβλιογραφικές υποδείξεις σχετικά με τις επιγραφές της Μεσσηνίας ξεχωριστές ευχαριστίες οφείλονται στη συνάδελφο – επιγραφικό Α. Μακρή.

2 Για την αξιολόγηση του έργου του Παυσανία, βλ. Παπαχατζῆς 1974, κυρίως 1-66· 1979, 1-25. Γεωργοπούλου κ.ά. 2007. Arafat 1996, κυρίως 1-79 και Θέμελης 2016, 637-639.

κλητων πηγών, που οφείλονται στην ελλιπή ενημέρωση, αφού ο ίδιος δηλώνει *ὅτῳ πιστὰ* ή *οὐκ ἀποδεχόμενος γράφω*, σε όσα ακούει από τους τοπικούς *ἐξηγητές*[3].

Προβληματισμοί, οι οποίοι προέκυψαν κατά τη διάρκεια της ενασχόλησής μου με τον αττικό δήμο του Μυρρινούντος, προσφέρονται εδώ ως μικρό αντίδωρο στον τιμώμενο[4], προβληματισμοί συχνά ανυπέρβλητοι, όταν δεν υπάρχει η αρωγή της υπόλοιπης γραμματείας, και αφορούν σε κοινές παραδόσεις της Αττικής και της Μεσσηνίας. Ο Παυσανίας (1.31.4-6) στο οδοιπορικό του στους δήμους της Αττικής κάνει ιδιαίτερη μνεία στο δήμο του Μυρρινούντος, η θέση του οποίου, με βάση τα επιγραφικά και ανασκαφικά δεδομένα, ταυτίζεται με ασφάλεια με την περιοχή της Μερέντας Μαρκοπούλου στα Μεσόγεια[5]. Στο πλαίσιο του ενδιαφέροντός του για τις τοπικές λατρείες, τις γιορτές και το τελετουργικό τους, ο περιηγητής μας πληροφορεί για τη λατρεία της Αρτέμιδος Κολαινίδος στον δήμο, χωρίς να ασχολείται με την τοπογραφία της περιοχής ή με τη μορφή του ιερού της. Η λατρεία της θεάς στην περιοχή έχει επιβεβαιωθεί επιγραφικά, με βάση τιμητικό ψήφισμα του 4ου αι. π.Χ., στους τελευταίους στίχους του οποίου αναγράφεται η υποχρέωση των Μυρρινουσίων να τοποθετήσουν τη στήλη στο ιερό της Αρτέμιδος Κολαινίδος, που ήταν σαφώς η κύρια λατρευόμενη θεότητα της περιοχής[6]. Η φιλολογική παράδοση προσφέρει περισσότερες πληροφορίες σχετικά με την ίδρυση και τον ιδρυτή του ιερού, αλλά και την αιτιολόγηση της προσωνυμίας της θεάς ως Κολαινίδος, αφού ο σχολιαστής των *Ὀρνίθων* του Αριστοφάνους, όπου αναφέρεται για πρώτη φορά το επίθετο της θεάς, μας πληροφορεί ότι οι Ατθιδογράφοι του 4ου αι. π.Χ., Φανόδημος και Ελλάνικος, αποδίδουν την προσωνυμία της στον Κόλαινο, απόγονο του Ερμή, ο οποίος, μετά από χρησμό του μαντείου, ίδρυσε ιερό στο Μυρρινούντα[7]. Τον Κόλαινο ως ιδρυτή του ιερού αναφέρει και ο Παυσανίας, ο οποίος παραθέτει *ὡς οἱ Μυρρινούσιοι λέγουσιν*, ισχυρισμό δηλαδή των Μυρρινουσίων, σύμφωνα με τον οποίο ο Κόλαινος ήταν μυθικός βασιλιάς που βασίλευσε στην Αττική πριν από τον Κέκροπα[8]. Οι μαρτυρίες, που αναφέρουν τον Κόλαινο ως ιδρυτή του ιερού της Αρτέμιδος και αιτιολογούν την προσωνυμία της θεάς, δημιουργούν πρόσθετες δυσκολίες, αφού το πρόσωπο αυτό δε μνημονεύεται από άλλη πηγή παρά μόνο από τον Σχολιαστή του Αριστοφάνους και τον Παυσανία. Ο Jacoby[9] θεώρησε τον Κόλαινο ως επινόηση των Ατθιδογράφων του 4ου αι. π.Χ., προκειμένου να αιτιολογηθεί το προσωνύμιο της θεάς, ενώ μία άλλη εξήγηση που μπορεί να δοθεί, με βάση τα λεγόμενα των Μυρρινουσίων, όπως τα μεταφέρει ο Παυσανίας, είναι η προσπάθεια ενίσχυσης της αυτοχθονίας τους και της αττικής εκδοχής της ίδρυσης του ιερού τους από έναν ιδρυτή – βασιλιά, του οποίου η δράση τοποθετείται σε χρόνους παλαιότερους από τη βασιλεία του Κέκροπα στην Αττική[10].

Ο Κόλαινος αναφέρεται από τον Παυσανία και στα *Μεσσηνιακά* (4.1, 34.8), ως ιδρυτής των Κολωνίδων πόλεων της Μεσσηνίας, ύστερα από χρησμό, στις οποίες τον οδήγησε το πτηνό

---

3 Για το ρόλο των εξηγητών στο έργο του Παυσανία, βλ. Παπαχατζῆς 1974, 27-28. Jones 2001.

4 Για το δήμο του Μυρρινούντος, βλ. Βιβλιοδέτης 2005, κυρίως 14 κ.ε.

5 Βλ. Βιβλιοδέτης 2005 και για τις τελευταίες ανασκαφικές έρευνες στην περιοχή, Κακαβογιάννη 2009, 47-77.

6 Για το τιμητικό ψήφισμα των Μυρρινουσίων *IG* II², 1182, βλ. Βιβλιοδέτης 2005, 41-43 (με παλαιότερη βιβλιογραφία).

7 Για τις παραδόσεις που ερμηνεύουν το επίθετο της Αρτέμιδος Κολαινίδος από κάποιο άγνωστο είδος πτηνού ή από τη θυσία *κριοῦ κόλον* που τη συνδέει με τη λατρεία της Αρτέμιδος της ευβοϊκής Αμαρύνθου, καθώς και από τον *κολεό*, βλ. Βιβλιοδέτης 2005, 131-143.

8 Τις ίδιες πληροφορίες μας παρέχουν μεταγενέστερες από τον Παυσανία πηγές, όπως ο Ησύχιος (5ος-6ος αι. μ.Χ.), το λεξικό της *Σούδας* (10ος αι. μ.Χ.) και ο Θεογνώστης ο Γραμματικός (9ος αι. μ.Χ.), βλ. Βιβλιοδέτης 2005, 40, 132.

9 *FGrHist* 325a F2-3, 177-178.

10 Για τα συμπεράσματα σχετικά με τη λατρεία της θεάς και τις ιδιότητές της που τη συνδέουν με τη φύση, τη βλάστηση, το ζωικό βασίλειο, αλλά και ως θεά του τοκετού και ως Κουροτρόφο, βλ. Βιβλιοδέτης 2005, 131-143, ενώ για τον πιθανό εντοπισμό του ναού της θεάς κατά τις ανασκαφές του 1999, βλ. Κακαβογιάννη 2009, 59-63.

κόρυδος, χωρίς βεβαίως να γίνεται εκτενέστερη αναφορά στις λεπτομέρειες και στο αίτιο της ίδρυσης αυτής, αφού, όπως τονίζει ο ίδιος ο περιηγητής, πρόκειται για ισχυρισμό των Μεσσήνιων:

> *τῆι Κορωνείων δὲ πόλει ἐστὶν ὄμορος Κολωνίδες οἱ δὲ ἐνταῦθα οὐ Μεσσήνιοί φασιν εἶναι, ἀλλὰ ἐκ τῆς Ἀττικῆς ἀγαγεῖν σφᾶς Κόλαινον λέγουσι, Κολαίνωι δὲ κόρυδον τὴν ὄρνιθα ἐκ μαντεύματος ἐς τὴν ἀποικίαν ἡγήσασθαι. Ἔμελλον δὲ ἄρα διάλεκτόν τε ἀνὰ χρόνον καὶ ἔθη μεταμαθήσεσθαι τὰ δωριέων. Κεῖται δὲ τὸ πόλισμα αἱ Κολωνίδες ἐπὶ ὑψηλοῦ, μικρὸν ἀπὸ θαλάσσης*[11].

Ο J. Toepffer[12], σχολιάζοντας την πληροφορία αυτή και βασιζόμενος κυρίως στην περιγραφή της θέσης των πόλεων από τον ίδιο τον περιηγητή, θεωρεί ότι έλαβαν αυτή την ονομασία, όχι από το μυθικό βασιλιά της Αττικής, εφόσον η παράδοση αυτή στερείται ιστορικής πραγματικότητας και αποτελεί ενδεχομένως νεότερη επινόηση, αλλά από το ουσιαστικό *κολωνός*, που δηλώνει ύψωμα ή λόφο[13]. Η εκφορά του τοπωνυμίου σε πληθυντικό αριθμό αρχικά οδηγεί στη σκέψη ότι η πόλη ήταν οργανωμένη σε περισσότερους από έναν αγροτικούς συνοικισμούς, χωρίς βεβαίως αυτό να αποτελεί τον κανόνα, αφού ο Πλούταρχος (*Φιλοποίμην*, 18) αναφέρει *καὶ κώμην τὴν καλουμένην Κολωνίδα*, ενώ υπάρχουν περιπτώσεις τοπωνυμίων που απαντώνται σε πληθυντικό και σε ενικό αριθμό ή σε συνδυασμό και των δύο[14].

Ακολουθώντας την πορεία του Παυσανία, η πιθανότερη θέση των Κολωνίδων τοποθετείται μετά την αρχαία Κορώνη (σημερινή παραλιακή κωμόπολη του Πεταλιδίου)[15] και το ιερό του Απόλλωνος Κορύθου, το οποίο ανασκάφηκε από τον Φρ. Βερσάκη το 1915[16], κοντά στον παραθαλάσσιο οικισμό του Αγ. Ανδρέα, επίνειο του χωριού Λογγάς[17]. Το σημαντικό αυτό ιερό πιθανολογείται ότι ανήκε στην αρχαία πόλη Κολωνίδες, της οποίας η θέση τοποθετείται στην περιοχή της Νέας Κορώνης, 2 μόλις χλμ. από το ιερό[18]. Η πόλη ταυτίζεται με την πολίχνη Κολωνίδα, την οποία στα 183 π.Χ. προσπάθησαν να αποσπάσουν οι Μεσσήνιοι από την Αχαϊκή Συμπολιτεία, με αποτέλεσμα να βρει το θάνατο, μετά από αιχμαλωσία, ο στρατηγός της Συμπολιτείας Φιλοποίμην[19] που έσπευσε να τη σώσει, μαζί με το σημαντικό γειτονικό λιμάνι της Κορώνης[20]. Εκτός από τη θέση της πόλης, δεν έχουν βρεθεί ή ταυτιστεί έως σήμερα αρχαιολογικά κατάλοιπα ή επιγραφικές μαρτυρίες, που θα μπορούσαν να παρέχουν ασφαλέστερες ενδείξεις για την ίδρυση και τη φυσιογνωμία των Κολωνίδων πόλεων[21]. Το σημαντικότερο εύρημα της

---

11 Για το χωρίο του περιηγητή και τα σχετικά σχόλια, βλ. Frazer 1898, 449 και Παπαχατζῆς 1979, 156 σημ. 1.

12 Toepffer 1889, 217. Υπέρ της άποψης αυτής τάσσονται και οι Musti και Torelli 1991, 266-267.

13 Ίσως κάτι αντίστοιχο με τον Ίππιο και Αγοραίο Κολωνό της Αθήνας. Πρβλ. και την εξήγηση της προσωνυμίας του Ιερού του Διονύσου Κολωνάτα στη Σπάρτη, Κουρίνου 2000, 210-211.

14 Βλ. Θέμελης 2007, 524, με παραδείγματα από τη Μεσσηνία, τη Σπάρτη και άλλες ελληνικές περιοχές.

15 Για την αρχαία Κορώνη, οικιστής της οποίας θεωρείται ο Θηβαίος Επιμελίδης το 369 π.Χ. (Παυσ. 4.34.5), όπου έχουν βρεθεί, εκτός από την τειχισμένη ακρόπολη, δημόσια κτίρια, λουτρικές εγκαταστάσεις, ναοί της Αρτέμιδος, του Διονύσου και ιερό της Ινούς-Λευκοθέας, βλ. ενδεικτικά, Lazenby και Hope Simpson 1972, 89, 94 και Αραπογιάννη 2007, 64-65 και 2012, 452-457.

16 Βλ. Βερσάκης 1916.

17 Βλ. Αραπογιάννη 2007, 65 και Γιαννοπούλου 2013, 75-76.

18 Βλ. Αραπογιάννη 2007, 65 και Γιαννοπούλου 2013, 75-76. Για την αρχική αναζήτηση των Κολωνίδων πόλεων δυτικά από το ιερό του Απόλλωνος, προς την ενδοχώρα, βλ. Curtius 1852, 167, 195 σημ. 41, ενώ για την θέση Καστέλια-Βουνάρια, όπου βρέθηκαν τάφοι με πολλά κτερίσματα (σκύφοι, λήκυθοι, ασκοί, λάγυνοι), αλλά όχι οικοδομικά λείψανα, βλ. Παπαχατζῆς 1979, 156-157 και Valmin 1930, 172-173, ο οποίος θεωρεί ότι η σημασία της θέσης Βουνάρια (λόφοι) είναι όμοια με αυτήν της αρχαίας πόλης Κολωνίδες. Πρβλ. επίσης Roebuck 1941, 18 σημ. 59, 20-21. Lazenby και Hope Simpson 1972, 99 σημ. 125.

19 Πλούτ., *Φιλοποίμην*, 18.

20 Παπαχατζῆς 1979, 156-157 σημ. 1. Roebuck 1941, 93-102 και Θέμελης 2002, 31-33. Για την Ελληνιστική και Ρωμαϊκή περίοδο στη Μεσσηνία, βλ. Lazenby και Hope Simpson 1972, 94-96. Θέμελης 1999, 29 και για την πολιτική κατάσταση της περιόδου, βλ. Ριζάκης 2011, 277.

21 Βλ. Shipley 1997, κυρίως 249-250, αρ. 58.

περιοχής αποτελεί η ανασκαφή του Ιερού του Απόλλωνος Κορύθου, του οποίου η λατρεία ταυτίζεται επιγραφικά[22], επιβεβαιώνοντας με αυτό τον τρόπο τις πληροφορίες που μας παρέχει ο Παυσανίας. Τα σωζόμενα οικοδομικά λείψανα από το χώρο του ιερού ανήκουν σε πέντε κτίρια διαφορετικών εποχών, ενώ τα σημαντικά κινητά ευρήματα, κυρίως χάλκινα αναθήματα, χρονολογούνται από την Γεωμετρική εποχή έως την ύστερη αρχαιότητα[23]. Για το επίθετο του θεού ο Παυσανίας παραδίδει τη γραφή *Κόρυνθον*, ενώ στις επιγραφές που προέρχονται από το ιερό το επίθετο αναγράφεται και ως Κόριθνος, Κόριθος, Κόρυθος και Κόρυνθος. Το επίθετο Κόρυθος παράγεται από την λέξη *κόρυς-κόρυθος* =περικεφαλαία, που φανερώνει την πολεμική ιδιότητα του Απόλλωνος[24], ο οποίος συλλατρεύεται, με βάση νέα επιγραφικά στοιχεία με τον Ενυάλιο, πολεμική θεότητα που ταυτίζεται με τον Άρη[25]. Ωστόσο, το στοιχείο που παρουσιάζει μεγαλύτερο ενδιαφέρον είναι η ετυμολογική συνάφεια του επιθέτου του θεού με το πτηνό κόρυδος, που αναφέρει ο Παυσανίας ότι οδήγησε στην αποικία τον Κόλαινο και ταυτίζεται με τον κορυδαλλό =είδος πτηνού με λοφίο[26]. Μάλιστα, το πτηνό αυτό εικονίζεται με πλήρη πολεμική εξάρτυση σε αττική αρυβαλλοειδή λήκυθο του β' μισού του 5ου αι. π.Χ. που επαναδημοσίευσε το 1964 ο Γ. Στ. Κορρές[27].

Ίσως μαζί με την ίδρυση των Κολωνίδων πόλεων από τον Κόλαινο, η οποία ανάγεται από το μεγαλύτερο μέρος των ερευνητών μετά την ανεξαρτησία της Μεσσηνίας από τους Σπαρτιάτες το 371 π.Χ., ιδρύθηκε ή επανιδρύθηκε[28] και η λατρεία του Κορύθου στην περιοχή. Δεν είναι τυχαίο το γεγονός, όπως στην περίπτωση του επιθέτου του Απόλλωνος, έτσι και σε αυτή της θεάς του Μυρρινούντος, η ερμηνεία της προσωνυμίας Κολαινίς να προέρχεται, σύμφωνα με μία από τις τρεις παραδόσεις που ισχύουν, από κάποιο είδος πτηνού, στοιχείο που προσεγγίζει περισσότερο τους χαρακτηρισμούς της Αρτέμιδος στους στίχους των *Ὀρνίθων*, εφόσον αναφέρονται σε μία γνωστή ιδιότητα της θεάς ως προστάτιδας των πτηνών και των ζώων[29]. Επιπλέον, οι ιαματικές ιδιότητες του Απόλλωνος, όπως τις αναφέρει ο περιηγητής (4.34.7 - και νοσήματα *ὁ θεὸς ἰᾶται*) και επιβεβαιώνονται ανασκαφικά με την ύπαρξη κλινών στο ναό Ε, που θα λειτουργούσε ενδεχομένως και ως θεραπευτήριο[30], ταιριάζουν με την Κολαινίδα, η οποία αναφέρεται

22 Βλ. Βερσάκης 1916 και Αραπογιάννη 2007, 65.

23 Για τα πλούσια ευρήματα του ιερού, βλ. Βερσάκης 1916. Πρβλ. επίσης, τα αποτελέσματα πρόσφατων σχετικά ερευνών στο ιερό, όπου αποκαλύφθηκαν ιωνικά κιονόκρανα, μαρμάρινο περιρραντήριο, λίθινο βάθρο και χέρι αγάλματος, Βικάτου 1998, 236, καθώς και Γιαννοπούλου 2013, 75-85, η οποία θεωρεί ότι η μαρμάρινη κεφαλή από το ιερό του Απόλλωνος, ανήκε στον ίδιο ή σε Μούσα. Πρβλ. επίσης, Βερσάκης 1916, 81 κ.ε. και Luraghi 2002, 50 σημ. 26, οι οποίοι διακρίνουν έντονες Λακωνικές επιδράσεις στα αναθήματα του ιερού, κυρίως σε αυτά της Αρχαϊκής εποχής· πολλά από αυτά θεωρούνται ότι προέρχονται από τη Λακωνία. Γενικά για τη λατρευτική «κοινή» μεταξύ Μεσσηνίων και Σπαρτιατών, βλ. Θέμελης 2007, 514.

24 Για την ετυμολογία του ονόματος του θεού και την πολεμική του ιδιότητα, βλ. Βερσάκης 1916, 116-118 και Διακουμάκου 2004-09, 312.

25 Το κείμενο της επιγραφής του 5ου αι. π.Χ. επαναδημοσιεύθηκε και, σύμφωνα με την νέα ανάγνωση από τη Μ. Διακουμάκου, μαρτυρείται για πρώτη φορά στη Μεσσηνία η συλλατρεία του Απόλλωνος με τον Ενυάλιο, βλ. Διακουμάκου 2004-09, 311-313. Πρβλ. επίσης, Zunino 1997, 172-173, η οποία διακρίνει, με βάση τα ευρήματα του ιερού, την παρουσία της θεάς Αθηνάς. Βλ. επίσης, Luraghi 2002, 50-53.

26 Για τη υπόθεση της σχέσης του επιθέτου του θεού με το πτηνό κόρυδος, βλ. Valmin 1930, 172. Πρβλ. Διακουμάκου 2004-09, 312 για περαιτέρω ανάλυση και σχολιασμό.

27 Βλ. Κορρές 1964.

28 Ίσως πρόκειται για επανίδρυση του ιερού την εποχή αυτή, αφού ο ναός Δ χρονολογείται στον 8ο αι. π.Χ., όπως και ο Ε, ενώ στην Αρχαϊκή εποχή χρονολογούνται ο ναός Β και ο περίπτερος ναός Γ με πλούσια ευρήματα, όπως χάλκινα αντικείμενα, σιδερένια ξίφη, λόγχες, ενεπίγραφες λαβές κ.α. Νεώτερος θεωρείται ο ιωνικός ναός Α, ο οποίος χρονολογείται στον 4ο αι. π.Χ. Βλ. Βερσάκης 1916, 85-103.

29 Βλ. Βιβλιοδέτης 2005, 132 σημ. 277. Για την αναφορά του πτηνού *κόρυδος* στους *Ὄρνιθες* του Αριστοφάνους, βλ. Κορρές 1964, 88-89, ο οποίος συνδέει την παράσταση του αγγείου με το μύθο που αναφέρεται από τον Πλούταρχο, *Περὶ ἀδολεσχίας*, 11 (*Ἠθικά*, 507.Β). Πρβλ. και Τσιαφάκη 1998, 194, εικ. 63β, που συνδέει τη σκηνή με τη μεταμόρφωση του Τηρέα σε πτηνό.

30 Βερσάκης 1916, 84-85. Αραπογιάννη 2007, 65. Γιαννοπούλου 2013, 76-77.

σε αναθηματική πλάκα με ομοίωμα γυναικείου στήθους, ως *ἐπήκοος* θεά που εξασφαλίζει την ευτοκία και τη γονιμότητα στις γυναίκες[31].

Πάντως, και στις δύο αυτές παραδόσεις που έχουν ως κεντρικό πρόσωπο τον Κόλαινο, κοινό στοιχείο για την ίδρυση του ιερού στον Μυρρινούντα και των Κολωνίδων πόλεων της Μεσσηνίας, εκτός των άλλων, είναι το μαντείο και οι χρησμοί του, που, σύμφωνα με την παραδοσιακή άποψη, εκφράζουν τη θεία βούληση μέσω ενός πτηνού, ως καλού οιωνού[32].

Με βάση όσα εκτέθηκαν παραπάνω, εξακολουθεί να παραμένει αναπάντητο το ερώτημα που τίθεται σχετικά με το αίτιο και τη χρονική στιγμή που συνδέει με μία κοινή παράδοση τον αττικό δήμο του Μυρρινούντος με τις Κολωνίδες πόλεις της Μεσσηνίας. Ορισμένοι μελετητές προσδίδουν στην αναφορά ίδρυσης των Κολωνίδων πόλεων από το μυθικό βασιλιά της Αττικής Κόλαινο πολιτική σημασία, η οποία σχετίζεται με την ανεξαρτησία της Μεσσηνίας από την μακραίωνη δουλεία της στη Σπάρτη την περίοδο του Επαμεινώνδα το 369 π.Χ.[33] και την προσπάθεια σύνδεσης της περιοχής με την Αττική, ως εγγυήτριας δύναμης απέναντι στην αιώνια Σπαρτιατική απειλή[34].

Ο Παυσανίας (1.31.4 και 4.1,2.5-8), περισσότερο σαφής και λεπτομερής στη διήγησή του, συνδέει τη Μεσσηνία και με έναν άλλο αττικό δήμο, αυτόν της Φλύας (περίπου στο σημερινό Χαλάνδρι)[35], σε σχέση με τα περίφημα μυστήρια της Ανδανίας, τα οποία στην εποχή του τελούνταν στο Καρνάσιον ή Καρνειάσιον άλσος στην πεδιάδα του Στενυκληρικού πεδίου, όπου βρισκόταν το ιερό των Μεγάλων Θεών[36], τα αγάλματα του Ερμή, της Αγνής (επίκληση της Δήμητρας ή Κόρης) και του Καρνείου Απόλλωνος[37]. Μυθικός ιδρυτής των Μυστηρίων θεωρούνταν ο Καύκων[38], γιος του Κελαινού και εγγονός του Φλύου, επωνύμου του αττικού δήμου της Φλύας, όπου τελούνταν η μυστηριακή λατρεία της Δήμητρας και Ρέας-Κυβέλης. Ο Κελαινός δεν μαρτυρείται από άλλη πηγή και διατυπώθηκε η υπόθεση ταύτισής του με τον μυθικό βασιλιά Κόλαινο, παρά τη διαφορετική γραφή του ονόματος[39]. Σύμφωνα με την παράδοση, ο Καύκων είχε μεταφέρει τα μυστήρια από την Ελευσίνα στην Ανδανία όταν κυβερνούσε τον τόπο η βασίλισσα Μεσσήνη, που μυήθηκε πρώτη σε αυτά[40]. Από τον ίδιο τον περιηγητή πληροφορούμαστε ότι,

---

31 Πρόκειται για την ενεπίγραφη πλάκα σήμερα χαμένη, με την επιγραφή *IG* II², 4860, βλ. Βιβλιοδέτης 2005, 56. Ε12 και 141-142. Γενικά για την Αρτέμιδα ως γυναικεία ιαματική θεότητα, βλ. Forsèn 1996, 135-137.

32 Για τους χρησμούς και τους οιωνούς, βλ. Burkert 1993, 246-260· 2005, 16. Suárez de la Torre 2005, 18-31. Olmos και Moreno-Conde 2012, 387-388.

33 Βλ. Roebuck 1941, 39. Lazenby και Hope Simpson 1972, 99 σημ. 125.

34 Για τις ιστορικές σχέσεις Αθήνας και Σπάρτης, βλ. την ιστορική επισκόπηση, Θέμελης 1999, 19-35 και κυρίως 21, όπου αναφέρονται οι συμμαχίες Αθηναίων και Μεσσηνίων μετά το 369 π.Χ. και Αραπογιάννη 2012, 440-445.

35 Για το δήμο της Φλύας, γνωστού μετά την Ελευσίνα δήμου των μυστικών τελετών με το Τελεστήριο ιδρυμένο από την ιερατική οικογένεια των Λυκομιδών, βλ. Frazer 1898, 411. Παπαχατζῆς 1974, 407 και Λουκάς 1986, κυρίως 39-54 και για το γένος των Λυκομιδών, 57-65. Για το πρόβλημα των κοινών λατρειών στο δήμο της Φλύας και στο δήμο του Μυρρινούντος, βλ. Βιβλιοδέτης 2005, 24, 146 σημ. 360.

36 Οι Μεγάλοι Θεοί ταυτίζονται με τους Σαμοθράκες Κάβειρους, ή με τους Διόσκουρους, που λατρεύονταν στη Μεσσηνία και τη Λακωνία. Για το θέμα, βλ. Toepffer, 1889, 219-220. Frazer 1898, 407-408. Γεωργοῦντζος 1979, 7. Λουκάς 1988, 74-75. Ogden 2004, 99-100. Gawlinski 2012, 17-22.

37 Την εποχή του Παυσανία η κώμη Ανδανία, η οποία ήταν και η πρώτη πρωτεύουσα της Μεσσηνίας, ήταν ερειπωμένη, βλ. Roebuck 1941, 7-10. Γεωργοῦντζος 1979, 3. Zunino 1997, 317 σημ. 6. Θέμελης 2007, 519 και Gawlinski 2012, 33-41.

38 Για την παράδοση που θέλει τον Καύκωνα γενάρχη των Καυκώνων της Τριφυλίας με τάφο στο Λέπρεο, βλ. Ηρόδ. 4.148 και Παυσ. 5.5.5. Πρβλ. Toepffer 1889, 216-217. Frazer 1898, 449. Zunino 1997, 319. Robertson 1988, 246-254 και Θέμελης 2000, 2 σημ. 4.

39 Βλ. Toepffer 1889, 217. Πρβλ. Σβορῶνος 1917, 86. Παπαχατζῆς 1979, 40 σημ. 10. Musti και Torelli 1991, 205 (το θεωρούν ως μία παραλλαγή του ονόματος).

40 Η Zunino (1997, 319-320) θεωρεί ότι η παράδοση που θέλει τον Καύκωνα από τον δήμο της Φλύας ως ιδρυτή των Μυστηρίων της Ανδανίας ήταν επινόηση για θρησκευτική και πολιτική προπαγάνδα των Λυκομιδών ενάντια στην πολιτική του Πεισίστρατου, ο οποίος ευνοούσε τα Ελευσίνια Μυστήρια. Γι' αυτό το λόγο με

για να γίνουν πιο σεβαστά τα μυστήρια πολλά χρόνια μετά τον Καύκωνα, συνετέλεσε ο Λύκος[41], ο γιος του Πανδίονος, οι χρησμοί του οποίου συνδέονται με ένα τελετουργικό κείμενο, που είχε αντιγραφεί σε ειλητάριο παπύρου από ενεπίγραφο έλασμα κασσιτέρου, το οποίο ανακάλυψε το 369 π.Χ. ο σύμμαχος του Επαμεινώνδα, Επιτέλης, και αφορούσε στην αναγέννηση του Μεσσηνιακού έθνους[42]. Διατάξεις σχετικά με την αναδιοργάνωση της τέλεσης των μυστηρίων, όχι όμως με το περιεχόμενο της μύησης, αναγράφονται στην επιγραφή των Μυστηρίων της Ανδανίας σε δωρική διάλεκτο (*IG* V1, 1390), η οποία βρέθηκε το 1858 στο χωριό Πολίχνη και χρονολογείται από τους περισσότερους εκδότες το 91 π.Χ.[43] ή, σύμφωνα με τον Π. Θέμελη, το 24 μ.Χ.[44]. Το κείμενο της επιγραφής, εκτός από τον τρόπο τέλεσης των μυστηρίων, αναφέρεται στην εκλογή, στα καθήκοντα και στις δικαιοδοσίες των ανδρών και γυναικών (ιεροί, ιερές), που ανήκαν στους επιφανείς πολίτες της Μεσσήνης και ήταν μυημένοι στα μυστήρια[45].

Στο ίδιο χωρίο με τα μυστήρια της Ανδανίας αναφέρεται από τον περιηγητή (4.1.5-8) ο Αθηναίος Μέθαπος[46], ως μεταρρυθμιστής των μυστηρίων, αλλά και ως φημισμένος και έμπειρος τελεστής, ιδρυτής των μυστηρίων των Καβείρων στη Θήβα και οργανωτής παντός είδους μυστηριακών τελετών. Ο Παυσανίας ισχυρίζεται ότι αντλεί αυτήν την πληροφορία από το επίγραμμα, το σχετικό με τα θρησκευτικά δρώμενα της Ανδανίας, που είδε στο «κλίσιον των Λυκομιδών»[47] με ανδριάντα του Μεθάπου. Είναι σαφές ότι δεν μπορεί να προσδιοριστεί με ακρίβεια η περίοδος ιδρύσεως των μεσσηνιακών μυστηρίων από τον Καύκωνα, αλλά και από τους αναδιοργανωτές των μυστηρίων που ακολουθούν, τον Λύκο και τον Μέθαπο, μολονότι ο περιηγητής τη συνδέει με τη βασιλεία του μυθικού ζεύγους Πολυκάονα και Μεσσήνης, πρώτων βασιλέων της Μεσσηνίας. Από όλα αυτά τα πρόσωπα ιστορική οντότητα αναγνωρίζεται μόνο στον Μέθαπο, ο οποίος, με βάση το επίγραμμα των Λυκομιδών, θα ανήκε και ο ίδιος στο ιερατικό γένος της Φλύας[48].

Σύμφωνα με τον Frazer, ο Μέθαπος έζησε τον 4ο αι. π.Χ. και κλήθηκε από τον Επαμεινώνδα μετά τη μάχη στα Λεύκτρα για να ξαναδώσει ζωή στις τελετές της Ανδανίας[49], που είχαν παρακμάσει κατά τη μακροχρόνια κατοχή της Μεσσηνίας από τους Σπαρτιάτες. Ίσως τότε εισήχθη και

την παράδοση για τα Μυστήρια της Ανδανίας συνδέεται και ο Λύκος, ο επώνυμος του γένους. Σύμφωνα με τον Frazer (1898, 407), η σύνδεση του Καύκωνος, τον οποίο θεωρεί Πελοποννήσιο ήρωα, με τους Λυκομίδες επινοήθηκε από τον Λυκομίδη Μέθαπο, ο οποίος θεώρησε ίσως ότι η ετυμολογική συγγένεια του ονόματος του γένους των Λυκομιδών με τον πατέρα του Καύκωνος, Λυκάονα, υποδηλώνει κάποια σχέση μεταξύ της αθηναϊκής οικογένειας και του ήρωα. Για τη σύνδεση των Μυστηρίων της Ανδανίας με την Ελευσίνα, βλ. και Gawlinski 2010, 92-93.

41 Την εποχή του Παυσανία υπήρχε ακόμη ο *Λύκου δρυμός, ἔνθα ἐκάθηρε τοὺς μύστας*, βλ. Γεωργοῦντζος 1979, 6. Για το γένος των Λυκομιδών, βλ. Σβορῶνος 1917, 82-87 και Parker 1996, 305. Πρβλ. επίσης, Ogden 2004, 95-97. Για τη θεωρία ότι οι Λυκομίδες υπήρξαν γένος Μεσσηνιακό, που κατέφυγε στην Αττική και εγκαταστάθηκε στη Φλύα για να αποφύγει τον σπαρτιατικό ζυγό, βλ. Λουκάς 1988, 180-181.

42 Βλ. Σβορῶνος 1917, 87-89. Παπαχατζῆς 1979, 73 σημ. 1. Θέμελης 2007, 519. Πρβλ. Alcock 2001, 150. Ogden 2004, 97. Gawlinski 2010, 94.

43 Για τα κριτήρια χρονολόγησης της επιγραφής, βλ. Gawlinski 2010, 95· 2012, 3-11 (με συγκεντρωμένες όλες τις απόψεις).

44 Θέμελης 2007, 517-523 και σημ. 87. Πρβλ. επίσης, Piolot 1999, 195-228 και Gawlinski 2012, 3-11.

45 Για το περιεχόμενο της επιγραφής, βλ. Παπαχατζῆς 1979, 145-146. Γεωργοῦντζος 1979. Λουκάς 1988, 79-81. Burkert 1993, 567-568. Θέμελης 2007, 517-523. Gawlinski 2012, 14, 65-95.

46 Γενικά για τον Μέθαπο, βλ. *RE* 15 (2) (1932) Methapos 1379 [Kern]. Schachter 1986, 105. Figueira 1999, 228-230.

47 Για το θέμα εάν το *κλίσιον* ή *παστάς* που αναφέρει ο περιηγητής, βρισκόταν στον Αττικό δήμο της Φλύας ή στην Ανδανία, βλ. Frazer 1898, 407. Λουκάς 1988, 78-79, ενώ για το περιεχόμενο του επιγράμματος, βλ. Toepffer 1889, 213-214. Γεωργοῦντζος 1979, 7 και Παπαχατζῆς 1979, 41. Πρβλ. και Burkert 2004, 111.

48 Βλ. Frazer 1898, 407. Παπαχατζῆς 1979, 41.

49 Για τις μεταρρυθμίσεις του Μεθάπου στις τελετές της Ανδανίας, βλ. Γεωργοῦντζος 1979, 9, ο οποίος πιστεύει ότι υπήρχε εισαγωγή της λατρείας των Καβείρων της Σαμοθράκης, πρβλ. Figueira 1999, 228-230, με έμφαση στη λατρεία των Μεγάλων θεών Δήμητρας και Κόρης, και των Βοιωτών Καβείρων. Πρβλ. και Piolot 1999, 202-203, 212-213, 220-221.

η λατρεία των Καβείρων στις τελετές της Μεσσηνίας, αφού ο ίδιος αναφέρεται από τον περιηγητή και ως ιδρυτής των μυστηρίων των Καβείρων στη Θήβα.

Ωστόσο, ως προς αυτή την άποψη υπάρχει και ο αντίλογος, που δεν αμφισβητεί την ιστορικότητα της μορφής, αλλά την περίοδο δράσης της, που την ανάγει σε πρωιμότερους χρόνους, τον 7ο ή τον 6ο αι. π.Χ., κατά την πρόσκαιρη ανασύσταση του μεσσηνιακού κράτους στον Β' Μεσσηνιακό πόλεμο[50], ενώ ο Schachter, με βάση τη μελέτη των λατρειών της Βοιωτίας, την τοποθετεί πολύ αργότερα[51].

Πέρα από τις διαφορετικές απόψεις που έχουν διατυπωθεί για τον Μέθαπο, η νίκη τού Επαμεινώνδα στα Λεύκτρα το 371 π.Χ. είναι αναμφίβολα ένα ιστορικό γεγονός καθοριστικό στην ιστορία της Μεσσηνίας, αφού σηματοδοτεί την ανεξαρτησία της από τους Σπαρτιάτες και την ανασύσταση του μεσσηνιακού κράτους[52]. Μετά το 369 π.Χ., με την ίδρυση της νέας πρωτεύουσας Μεσσήνης και άλλων μεσσηνιακών πόλεων και με τον επαναπατρισμό των Μεσσήνιων της διασποράς, καταβάλλεται προσπάθεια να γεφυρωθεί το χάσμα που είχε δημιουργήσει η πολύχρονη σπαρτιατική κατοχή με την εγκατάσταση παραδοσιακών λατρειών του απώτατου προδωρικού και δωρικού παρελθόντος και τη δημιουργία νέων λατρειών ηρώων και οικιστών από την πιο πρόσφατη ιστορία τους[53]. Με αυτό τον τρόπο αποκαθίστανται θρησκευτικοί δεσμοί του τόπου με το παρελθόν συνδεόμενοι πλέον με το παρόν και το μέλλον[54]. Σε αυτό το ιστορικό πλαίσιο των μεγάλων πολιτικοκοινωνικών αλλαγών μπορεί να δικαιολογηθεί η προσωπικότητα και η δράση του Μεθάπου, ο οποίος, στην προσπάθειά του να συνδέσει την Αττική με την ιστορία και τις παραδόσεις της Μεσσηνίας, «επινόησε» μυθολογικά ερείσματα[55], όπως αυτά που αναφέρονται στην ίδρυση και αναδιοργάνωση των μυστηρίων της Ανδανίας και, ενδεχομένως, στην ίδρυση των Κολωνίδων πόλεων της Μεσσηνίας[56].

Εξάλλου, εκτός από τα ιστορικά γεγονότα που υποδηλώνουν τις σχέσεις των δύο περιοχών[57], ίσως να μην είναι τυχαία η πληροφορία του Παυσανία (4.27.6-7) για προσφορά θυσιών στον

---

50 Για αυτές τις απόψεις συγκεντρωμένες, βλ. Λουκάς 1988, 77-79, ο οποίος πιστεύει ότι ο Μέθαπος ήταν ένας από τους ιερείς που είχαν καταφύγει στην Ελευσίνα και επανήλθαν στην Μεσσηνία κατά το Β' Μεσσηνιακό πόλεμο, ενώ η Zunino (1997, 330 σημ. 75), εντάσσει τη δράση του πριν από τον 4ο αι. π.Χ., αφού οι φιλολογικές πηγές και τα αρχαιολογικά δεδομένα για τα Μυστήρια των Καβείρων στη Θήβα, ιδρυτής των οποίων θεωρείται ο Μέθαπος, είναι προγενέστερα της εποχής του Επαμεινώνδα. Ωστόσο, πολλά ευρήματα προερχόμενα από το ιερό χρονολογούνται στον 4ο αι. π.Χ., στους Ελληνιστικούς και Ρωμαϊκούς χρόνους, βλ. ενδεικτικά, Braun και Haevernick 1981, 113. Λεμπέση 1992, 2 σημ. 7 και Schachter 2003, 132-134.

51 Schachter 1986, 105-106 σημ. 2 (με συγκεντρωμένες όλες τις απόψεις σχετικά με τη χρονολογική δράση του Μεθάπου)· 2003, 134.

52 Τη μεγάλη η σημασία της νίκης φανερώνει η καθιέρωση της λατρείας του Επαμεινώνδα ως ήρωα-οικιστή της Μεσσήνης, βλ. Θέμελης 2000, 41-58, ενώ για το ιστορικό γεγονός και τις συνέπειές του, βλ. Roebuck 1941, 27 κ.ε.

53 Για την επανίδρυση του μεσσηνιακού κράτους και τον επαναπατρισμό των Μεσσηνίων, πρβλ. το αντίστοιχο χωρίο του περιηγητή (4.27.5-11). Βλ. επίσης, Luraghi 2002, 63.

54 Θέμελης 2000, 1-2. Luraghi 2002, 47, 63. Piolot 1999, 211 σημ. 77.

55 Ο Κόλαινος αναφέρεται από τον περιηγητή ως οικιστής των Κολωνίδων, πληροφορία που φανερώνει την πληθυσμιακή μετακίνηση στην περιοχή, η οποία, όμως, δεν μπορεί να τεκμηριωθεί ιστορικά. Ωστόσο, μετά την ανεξαρτησία του μεσσηνιακού κράτους, πολλοί στρατιώτες συμμαχικών δυνάμεων που δεν είχαν κλήρους γης στην πατρίδα τους, εγκαταστάθηκαν στην πλούσια και εύφορη περιοχή της Μεσσηνίας, όπως για παράδειγμα συνέβη με τους Αρκάδες και τους Βοιωτούς. Για αυτές τις περιπτώσεις, βλ. Σακελλαρίου 1972, 417-418.

56 Η υπόθεση αυτή διατυπώθηκε πρώτη φορά από τον Frazer (1898, 406-407) και την ακολούθησε μεγάλο μέρος των ερευνητών, βλ. Toepffer 1889, 214-220. Παπαχατζῆς 1979, 41. Λεμπέση 1992, 6. Πρβλ. και Figueira 1999, 228, ο οποίος διατυπώνει την άποψη ότι όλες αυτές οι παραδόσεις που συνδέουν την Αττική με τη Μεσσηνία εντάσσονται στο πνεύμα της αθηναϊκής ιμπεριαλιστικής ιδεολογίας.

57 Για παράδειγμα μία σημαντική ιστορική στιγμή μεταξύ των δύο πόλεων ήταν η εγκατάσταση Μεσσηνίων στη Ναύπακτο με τη βοήθεια των Αθηναίων το 464 π.Χ., οι οποίοι συνέβαλαν αργότερα, το 426 π.Χ., στη νίκη των Αθηναίων κατά των Σπαρτιατών στην Πύλο και τη Σφακτηρία, βλ. Roebuck 1941, 43 κ.έ. Θέμελης 1999, 19. Πρβλ. και Figueira 1999, 235.

πρώτο ιδρυτή των μυστηρίων Καύκωνα κατά την προετοιμασία οικοδόμησης της νέας πόλης[58] ή, αργότερα, η ίδρυση αγάλματος του Αθηναίου ήρωα Θησέα στο Γυμνάσιο της Μεσσήνης και η σύνδεσή του με το θεσμό της μεσσηνιακής εφηβείας[59].

Οι περιπτώσεις που αναφέρθηκαν εδώ, πολλές ανάλογες των οποίων υπάρχουν στο μνημειώδες έργο του Παυσανία, δημιουργούν, με την απαρίθμηση διαφορετικών τόπων και παραδόσεων σε συνδυασμό με γενεαλογίες μυθικών και ιστορικών προσώπων, που άλλοτε επιβεβαιώνονται από άλλες μαρτυρίες και άλλοτε μένουν μετέωρες, δυσκολίες, που δεν επιτρέπουν την προσέγγιση του πυρήνα τους και τον πραγματικό σκοπό της δημιουργίας και διάδοσής τους. Ωστόσο, αυτά τα στοιχεία, που δεν μπορούν να γίνουν πλήρως κατανοητά, αφήνουν περιθώρια για περαιτέρω έρευνα και καθιστούν, μαζί με τις υπόλοιπες αρετές της *Ἑλλάδος Περιήγησις*, το έργο του Παυσανία «ζωντανό» και μοναδικό.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Alcock, S.E. 2001: «The Peculiar Book IV and the problem of the Messenian Past.» Στο Alcock κ.ά. 2001, 142-153.

Alcock, S.E., J. Cherry, και J. Elsner, επιμ. 2001. *Pausanias Travel and Memory in Roman Greece.* New York – Oxford: Oxford University Press.

Arafat, W.K. 1996. *Pausanias' Greece. Ancient artists and Roman rulers*. Cambridge: Cambridge University Press.

Αραπογιάννη, Ξ. 2007. «Η Μεσσηνία στους προϊστορικούς και κλασικούς χρόνους.» Στο *Μεσσηνία, Τόπος, Χρόνος, Άνθρωποι*, 33-79. Αθήνα: Εκδ. Μίλητος.

_____. 2012. «Μεσσηνία: Ιστορικοί Χρόνοι.» Στο *Αρχαιολογία – Πελοπόννησος,* επιμ. Α. Βλαχόπουλος, 440-445, 452-457. Αθήνα: Εκδ. Μέλισσα.

Βερσάκης, Φ. 1916. «Τὸ ἱερὸν τοῦ Κορύνθου Ἀπόλλωνος.» *ΑΔ* 2:65-118.

Βιβλιοδέτης, Ε., 2005. *Ὁ δῆμος τοῦ Μυρρινοῦντος. Ἡ ὀργάνωση καὶ ἡ ἱστορία του. ΑΕ* 144. Ἀθῆναι: Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία.

Βικάτου, Ο. 1998. «Λογγά.» *ΑΔ* 53 Β1:236.

Braun, K., και T.E. Haevernick. 1981. *Das Kabirenheiligtum bei Theben.* Band IV, *Bemalte Keramik und Glas aus dem Kabirenheiligtum bei Theben.* Berlin: W.de Gruyter.

Burkert, W. 1993. *Αρχαία ελληνική θρησκεία.* Μετάφρ. Ν. Μπεζαντάκου και Α. Αβαγιαννού. Αθήνα: Εκδ. Καρδαμίτσα.

_____. 2004. «Initiation.» *ThesCRA* 2:91-124.

_____. 2005. «Divination.» *ThesCRA* 3:1-51.

Γεωργοπούλου Μ., C. Guilmet, Γ. Πίκουλας, Κ. Στάικος, και Γ. Τόλιας, επιμ. 2007. *Στα Βήματα του Παυσανία. Η αναζήτηση της ελληνικής Αρχαιότητας*. Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών – Γεννάδειος Βιβλιοθήκη.

Γεωργοῦντζος, Π. 1979. «Τὰ Μυστήρια τῆς Ἀνδανίας.» *Πλάτων* 31 (61/62):3-43.

Γιαννοπούλου, Μ. 2013. «Μαρμάρινη κεφαλή από το ιερό του Απόλλωνος Κορύθου στη Λογγά Μεσσηνίας: χρονολογική και ερμηνευτική προσέγγιση.» Στο *Θεμέλιον, 24 Μελέτες για τον Δάσκαλο Πέτρο Θέμελη από τους μαθητές και τους συνεργάτες του*, επιμ. Κ. Ψαρουδάκης και Ε. Σιουμπάρα, 75-85. Αθήνα: Εταιρεία Αρχαιολογικών Μεσσηνιακών Σπουδών.

Curtius, E. 1852. *Peloponnesos. Eine historisch-geographische Beschreibung der Halbinsel*. Gotha: J. Perthes.

Διακουμάκου, Μ. 2004-09. «Ἀναθηματικὴ ἐπιγραφὴ Ἀπόλλωνος Κορύθου.» *Ηόρος* 17-21:311-315.

Figueira, T. 1999. «The Evolution of the Messenian Identity.» Στο *Sparta. New Perspectives*, επιμ. S. Hodkinson και A. Powell, 211-244. London: Swansea, the classical press of the Wales.

Forsèn, B. 1996. *Griechische Gliederweihungen, Eine Untersuchung zu ihrer Typologie und ihrer religions-und sozialgeschichtlichen Bedeutung*. Helsinki: Suomen Ateenan-instituutin säätiö.

Frazer, J.G. 1898. *Pausanias's Description of Greece*. Vols. II, III. London: McMillan and Co.

Gawlinski, L. 2010. «Andania: The Messenian Eleusis.» Στο *Ιερά και Λατρείες της Δήμητρας στον αρχαίο ελληνικό κόσμο. Πρακτικά Επιστημονικού Συμποσίου Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας, Βόλος, 4-5 Ιουνίου 2005*, επιμ. Ι. Λεβέντη και Χ. Μητσοπούλου, 91-109. Βόλος: Εργαστήριο Αρχαιολογίας Πανεπιστημίου Θεσσαλίας, Τμήμα ΙΑΚΑ.

58 Για αυτές τις περιπτώσεις, βλ. Roebuck 1941, 32 και Θέμελης 2000, 2.

59 Θέμελης 1995, 74-77· 2000, 59-87. Themelis 2001, κυρίως 123-124.

_____. 2012. *The Sacred Law of Andania. A New Text with Commentary*. Sozomena 11. Berlin: De Gruyter.
Θέμελης, Π. 1995. «Ἀνασκαφὴ Μεσσήνης.» *ΠΑΕ* 150:74-77.
_____. 1999. *Η Αρχαία Μεσσήνη*. Αθήνα: Τ.Α.Π.Α.
_____. 2000. *Ἥρωες καὶ ἡρῶα στὴ Μεσσήνη*. Βιβλιοθήκη τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας 210. Ἀθήνα: Ἡ Ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία.
_____. 2002. «Ἀνασκαφὴ Μεσσήνης.» *ΠΑΕ* 157:21-55.
_____. 2007. «Τα Κάρνεια και η Ανδανία.» Στο *Αμύμονα Έργα. Τιμητικός τόμος για τον Καθηγητή Βασίλη Κ. Λαμπρινουδάκη,* επιμ. Ε. Σημαντώνη-Μπουρνιά, Α. Λαιμού, Λ. Μενδώνη, και Ν. Κούρου, 509-529. *Αρχαιογνωσία* 5. Αθήνα: Πανεπιστήμιο Αθηνών.
_____. 2016. «Ο Παυσανίας και τα ταξίδια στην αρχαιότητα.» Στο *Αρχιτέκτων. Τιμητικός τόμος για τον Καθηγητή Μανόλη Κορρέ,* επιμ. Κ. Ζάμπας, Β. Λαμπρινουδάκης, Ε. Σημαντώνη-Μπουρνιά, και Α. Ohnesorg, 637-644, Αθήνα: Εκδ. Μέλισσα.
Jones, C.P. 2001. «Pausanias and his Guides.» Στο Alcock κ.ά. 2001, 33-39.
Κακαβογιάννη, Ό. 2009. «Τοπογραφία του αρχαίου δήμου Μυρρινούντος.» Στο *Από τα Μεσόγεια στον Αργοσαρωνικό. Β' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Το έργο μιας δεκαετίας, 1994-2003*, επιμ. Β. Βασιλοπούλου και Σ. Κατσαρού-Τζεβελέκη, 47-78. Μαρκόπουλο: Δήμος Μαρκοπούλου.
Κορρές, Γ.Σ. 1964. «Κόρυδος κράνος ἔχων καὶ δόρυ.» *AE:*87-90.
Κουρίνου, Ε. 2000. *Σπάρτη. Συμβολὴ στὴ μνημειακὴ τοπογραφία της*. Ἀθήνα: Ηόρος.
Lazenby, J.F., και R. Hope Simpson. 1972. «Greco-Roman Times: Literary Tradition and Topographical Commentary.» Στο *The Minnesota Messenia Expedition. Reconstructing a Bronze Age Regional Environment*, επιμ. W.A. McDonald και G.R. Rapp, 81-99. Minneapolis: University of Minnesota Press.
Λεμπέση, Α. 1992. «Τὰ μετάλλινα ζώδια τοῦ Θηβαϊκοῦ Καβειρίου. Μιὰ ἑρμηνευτικὴ πρόταση.» *AE*:1-17.
Λουκάς, Ι. 1986. *Φλύα. Συμβολή στη μελέτη της ιστορίας του αρχαίου Χαλανδρίου*. Χαλάνδρι: Αετοπούλειο Πολιτιστικό Κέντρο.
_____. 1988. *Η Ρέα-Κυβέλη και οι γονιμικές λατρείες της Φλύας*. Χαλάνδρι: Αετοπούλειο Πολιτιστικό Κέντρο.
Luraghi, N. 2002. «Becoming Messenian.» *JHS* 122:45-70.
Musti, D., και M. Torelli. 1991. *Pausania. Guida della Grecia IV: Messenia*. Roma: A. Mondadori.
Ogden, D. 2004. *Aristomenes of Messene. Legends of Sparta's Nemesis*. Swansea Wales: Classical Press of Wales.
Olmos, R., και M. Moreno-Conde. 2012. «Animaux et plantes dans la religion grecque.» *ThesCRA* 8:385-426.
Παπαχατζῆς, Ν. 1974. *Παυσανίου Ἑλλάδος περιήγησις, Ἀττικά*. Ἀθήνα: Ἐκδοτικὴ Ἀθηνῶν.
_____. 1979. *Παυσανίου Ἑλλάδος περιήγησις, Μεσσηνιακά – Ἠλιακά.* Ἀθήνα: Ἐκδοτικὴ Ἀθηνῶν.
Parker, R. 1996. *Athenian Religion. A History*. Oxford: Clarendon Press.
Piolot, L. 1999. «Pausanias et les Mystères d'Andanie. Histoire d'une aporie.» Στο *Le Péloponnèse Archéologie et Histoire, Actes de la rencontre internationale de Lorient (12-15 mai 1998),* επιμ. J. Renard, 195-228. Rennes: Presses Universitaires de Rennes.
Ριζάκης, Α. 2011. «Η *Real-Politik* της Ρώμης και η θλιβερή τύχη της Μεσσήνης μετά το Β' Μακεδονικό πόλεμο (196-182 π.Χ.).» Στο *Ταξιδεύοντας στην Κλασική Ελλάδα. Τόμος προς τιμήν του Καθηγητή Πέτρου Θέμελη*, επιμ. Π. Βαλαβάνης, 271-281. Αθήνα: Εταιρεία Μεσσηνιακών Αρχαιολογικών Σπουδών.
Robertson, N. 1988. «Melanthus, Codrus, Neleus, Caucon: Ritual Myth as Athenian History.» *GRBS* 29:201-261.
Roebuck, C.A. 1941. *A History of Messenia from 369 to 146 B.C.* Chicago: The University of Chicago Libraries.
Σακελλαρίου, Μ. 1972. «Παρακμὴ τῶν Ἡγεμονιδῶν πόλεων.» *IEE* Γ:410-421.
Σβορῶνος, Ν. 1917. «Τὸ Μητρῶον τοῦ Ἰλισοῦ καὶ ἡ Ζωφόρος αὐτοῦ.» *ΔΕΝΑ* 18:1-156.
Schachter, A. 1986. *Cults of Boiotia 2*. *BICS* Suppl. 38 (2). London: Institute of Classical Studies.
_____. 2003. «Evolutions of a Mystery Cult: The Theban Kabiroi.» Στο *Greek Mysteries. The Archaeology and Ritual of Ancient Greek Secret Cults*, επιμ. M. Cosmopoulos, 112-142. London – New York: Routledge.
Shipley, G. 1997. «The other Lakedaimonias: The Dependent Perioikic Poleis of Laconia and Messenia.» Στο *The polis as an Urban Centre and as political Community*, επιμ. M.H. Hansen, 189-282. Copenhagen: The Royal Danish Academy of Science and Letters. Munksgaard.
Suárez de la Torre, E. 2005. «Divination.» *ThesCRA* 3:1-51.
Themelis, P. 2001. «Roman Messene. The Gymnasium.» Στο *The Greek East in the Roman Context. Proceedings of a Colloquium Organised by the Finnish Institute at Athens May 21-22, 1999*, επιμ. O. Salomies, 119-126. Helsinki: Finnish Institute at Athens.
Toepffer, J. 1889. *Attische Genealogie*. Berlin: Weidmannsche Buchhandlung.
Τσιαφάκη, Δ. 1998. *Η Θράκη στην αττική εικονογραφία του 5ου αι. π.Χ. Προσεγγίσεις στις σχέσεις Αθήνας και Θράκης*. Κομοτηνή: Μορφωτικός Όμιλος Κομοτηνής.
Valmin, M. 1930. *Études Topographiques sur la Messènie ancienne*. Lund: Impr. de C. Blom.
Zunino, M. 1997. *Hiera Messeniaka. La storia religiosa della Messenia dall' età micenea all' età ellenistica.* Udine: Forum.

Περὶ χώρας Μεσσηνίων

Γ. Α. Πίκουλας

Στὸν Γεώργιο Στυλιανοῦ Κορρέ,
τὸν ἀπολύτως ἄδολο πανεπιστημιακό μας καθηγητή,
ἐλάχιστον ἀντὶ πολλῶν τὸ παρόν

SUMMARY: THE CHORA OF MESSENIANS

This paper presents an evaluation of our knowledge on Messenian topography, which changed drastically and was enriched with new evidence, since the excavation of the polis of Messene in 1986 onwards, and especially due to the large number of inscriptions, which came to the light for the first time. Because of these, we are now aware of many names, toponyms, and microtoponyms of the Messenian territory, which were unknown until the present day.

Thus, in this paper I focus my interest on the toponyms referred to in a decree of the assembly of Messenians, published by Themelis in 2008, all of which are unknown (i.e. *apax*), for example, *Endania*/*Endanika*, *Pylana*/*Pylanika*, *Akreiatis*, *Bipeiatis*, *Kleolaia* and *Kaliatai*. All were Messenian toponyms, except for the Arkadian *Kaliatai*, a *kome* of *Megalopolitike*.

I accept the suggestion of Themelis that *Endanika* was the *chora* of *Endania*/*Andania*, and *Pylanika* that of *Pylana*, i.e. the significant part of *Stenyklaros* region. The latter was found at the entrance, forming an actual gate, from Arkadia to Messenia, close to the modern Derveni Pass or Makryplayi; the former was further west, surrounding *Karneiasion* (between the modern villages of Kalliroi and Polichni) and the unidentified polis of *Endania*/*Andania*.

Based on my research in this area, I suggest that *Akreiatis* was located to the north of *Endanika* and *Pylanika*, and west-southwest of Tetrazi mountain's foothills (all probably forming ancient *Nomia*). *Bipeiatis* must have been further west of *Akreiatis*, south of the left bank of Neda river. *Kleolaia*, the *chora* of kome *Kleola,* in my opinion, must be located in *Akreiatis*.

In addition, I suggest that there were two settlements with the same toponym *Kal(l)iai*: the first, known from Pausanias 8.27.4, was a member of *Tripolis* and is sited close to Ladon river in northern Arkadia. The other is the one referred to in our decree, somewhere in the SW border of Megalopolis and Messene. I suggest that *Kaliai* could be located in the upper valley of Neda, on the western foothills of Lykaion mountain.

Another paper of P. Thelelis presents a large number, i.e. 32, of toponyms, also from the Messenian *chora*, all of which are unknown (i.e. *apax*). For this group of toponyms I provide merely some comments, for their exact location based on our present knowledge is rather impossible to be determined.

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Ἀσχολούμενος τρεῖς δεκαετίες τώρα μὲ θέματα Ἱστορικῆς Τοπογραφίας τοῦ ἑλλαδικοῦ χώρου, θεωρῶ ὅτι δὲν θὰ ἀπεῖχε ἀπὸ τὴν πραγματικότητα ἡ ἀκόλουθη ρήση μου, ἀξιωματικὴ ἐὰν θέλετε: καμία ἄλλη περιοχὴ τῆς Ἑλλάδος δὲν μπορεῖ νὰ συγκριθεῖ μὲ τὴ Μεσσηνία, ἐὰν ὁρίζαμε ὡς κριτήριο τούτης τῆς ἀξιολογήσεως τὴν τεκμηριωμένη αὔξηση τῶν γνώσεών μας γιὰ τὴν τοπογραφία τοῦ χώρου, ὀφειλομένη πρωτίστως στὸ ἐπιγραφικὸ ὑλικό[1]. Εἶναι γεγονὸς ὅτι χάρις ἰδι-

1 Ὀφείλω χάριτας στὸν φίλτατο Πέτρο Θέμελη γιὰ τὴ μεγαθυμία του νὰ μοῦ ἐπιτρέψει νὰ σχολιάσω ἀδημοσίευτο ἐκ Μεσσήνης ἐπιγραφικὸ ὑλικό, ἀλλὰ καὶ τὰ παλαιόθεν πρὸς ἐμὲ φιλικὰ αἰσθήματά του. Ἡ Βούλα Μπαρδάνη μὲ εὐεργέτησε μὲ τὶς γνώσεις της.

αίτατα στὸ ἀνασκαφικὸ ἔργο τοῦ Πέτρου Θέμελη στὴν ἀρχαία Μεσσήνη οἱ γνώσεις μας ἔχουν ἐπαυξηθεῖ ὑπέρμετρα τὰ τελευταῖα χρόνια (1986 κ.ἑ.)[2], μὲ ἄμεσο κέρδος μία ἐντελῶς διάφορη εἰκόνα τῆς περιοχῆς στὰ ὑστεροκλασικὰ καὶ κυρίως τὰ ἑλληνιστικὰ μὲ ρωμαϊκὰ χρόνια (2ος π.Χ. – 2ος μ.Χ.). Μείζων πηγὴ οἱ ἀποκαλυφθεῖσες ἐπιγραφές, σὲ ἀριθμοὺς ποὺ ἐκπλήσσουν, συνάμα μὲ τὸ ἀνασκαφικῶς ἀναδειχθὲν δημόσιο κέντρο τῆς πόλεως, μὲ τὰ τόσα κτήρια ποὺ προσιδιάζουν καὶ ἐπιβεβαιώνουν τὶς μνεῖες τῆς γραμματείας καὶ μάλιστα τὴν περιγραφὴ τοῦ Παυσανίου[3]. Ἐάν, ἐπιπλέον, λάβουμε ὑπόψη μας ὅτι τὸ ὅλο ἔργο ἐξελίσσεται καὶ πὼς οἱ ἀποθῆκες τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου δέχονται συνεχῶς νέο ἐπιγραφικὸ ὑλικό[4], τότε πανθομολογουμένως δικαιώνεται ἡ παραπάνω ἀποστροφή-ἀξιολόγησή μου.

Τοῦτο, λοιπόν, τὸ σημείωμα ἀποβλέπει στὴν ἀποτίμηση τῶν μέχρι σήμερα κερδῶν μας στὸν τομέα τῆς μεσσηνιακῆς τοπογραφίας, καὶ μάλιστα γιὰ τὸ οἰκιστικὸ πλέγμα τῆς *χώρας* τῆς Μεσσήνης, ἄλλως τῆς ἐπικρατείας τῶν Μεσσηνίων. Ἡ συμβολὴ καὶ πολύτιμη ἀρωγὴ τοῦ νέου ἐπιγραφικοῦ ὑλικοῦ στὰ καθ' ἡμᾶς ἔγκειται κυριότατα στὴ διάσωση πολυάριθμων τοπωνυμίων πολυποίκιλης μορφῆς: ὀνόματα οἰκισμῶν, τοπωνύμια περιοχῶν (ἀσχέτως μεγέθους, ἐκτάσεως, θέσεως), μικροτοπωνύμια· σὲ αὐτὰ προσθετέα καὶ ἀρκετὰ ἐθνικά, κατὰ κανόνα ἐξίσου διαφωτιστικά, ὅσο καὶ ἕνα τοπωνύμιο.

Σημειώνω ὅτι ἐνίοτε ἡ νέα ἐπιγραφὴ διασώζει τὸν ἐπιχώριο τύπο ἑνὸς ὀνόματος-τοπωνυμίου, σὲ ἀντιδιαστολὴ μὲ τὸν μέχρι σήμερα γνωστό, τὸν παραδεδομένο ἀπὸ τὶς πηγὲς καὶ καθιερωμένο· ἡ περίπτωση τῆς *Ἐνδανίας/Ἀνδανίας* εἶναι ἀπὸ τὰ πιὸ χαρακτηριστικὰ παραδείγματα.

Η ΠΡΟΓΕΝΕΣΤΕΡΗ ΕΡΕΥΝΑ

Ἡ Μεσσηνία δὲν ξεφεύγει ἀπὸ τὸν κανόνα ποὺ ἐπιτάσσει νὰ μὴν διαθέτουμε σαφὴ εἰκόνα γιὰ τὴν τοπογραφία τῆς ἑλληνικῆς ὑπαίθρου, καὶ μάλιστα γιὰ τὸ οἰκιστικὸ πλέγμα, ποὺ παραμένει καὶ τὸ μεῖζον ζητούμενο κάθε περιοχῆς. Συνέβαλε σὲ αὐτὸ καὶ τὸ ἀτελὲς ὁδοιπορικὸ τοῦ περιηγητῆ Παυσανίου, ὁ ὁποῖος στὸ τέταρτο βιβλίο τῆς *Περιήγησις Ἑλλάδος*, τὸ ἄλλως γνωστὸ ὡς *Μεσσηνιακά*, ἀπὸ τὰ 36 κεφάλαιά του, τὰ 1-29 τὰ διέθεσε –εὐτυχῶς γιὰ τοὺς ἱστορικούς– στὴν ἱστορία τῶν Μεσσηνίων, καὶ μόνον τὰ 30-36 ἀφιερώθησαν στὰ ἀξιοθέατα τῆς Μεσσηνίας. Στὴν πραγματικότητα, τὸ ὁδοιπορικό του εἶναι παράκτιο μὲ μοναδικὴ διαδρομὴ στὸ ἐσωτερικὸ αὐτὴ στὴ Μεσσήνη, Ἀνδανία καὶ Δώριον[5]. Ἔτσι, τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς μεσσηνιακῆς ἐνδοχώρας παρέμεινε ἄδηλο, κληροδοτώντας στοὺς νεωτέρους δυσεπίλυτα προβλήματα ταυτίσεων. Ὀφείλω νὰ σημειώσω, ἐπιπλέον, ὅτι τὰ ἐκδοθέντα ὑπομνήματα καὶ ἔργα σχολιασμοῦ τοῦ Παυσανίου –καὶ γιὰ τὴ Μεσσηνία–, ἀκόμη καὶ τὰ πρόσφατα[6], καλύπτουν μόνον τὴ μία ἐρευνητικὴ παράμετρο, αὐτὴν τῆς συλλογῆς καὶ ἀξιοποιήσεως τῆς βιβλιογραφίας[7], χωρὶς νὰ διαθέτουν ἰδίαν ἄποψη ἐξ αὐτοψίας τοῦ χώρου (τὸ δεύτερο ἐρευνητικὸ σκέλος), ὥστε νὰ μὴν μποροῦν νὰ ἀντιμετωπίσουν ἱκανῶς καί, τὸ μεῖζον, μὲ τεκμηρίωση τὰ τοπογραφικὰ προβλήματα.

Ὡς τομὴ ἀνάμεσα στὸ πολύτιμο ὑπόβαθρο τῶν περιηγητῶν καὶ πρώτων ἐρευνητῶν, τοῦ 19ου κυρίως αἰώνα, ἀπὸ τοὺς Gell καὶ Leake ἕως τοὺς Ross, Bursian, Curtius, Frazer κ.ά. καὶ τῆς νεώτερης ἔρευνας θὰ θεωροῦσα τὴν ἐργασία πρότυπο τῶν Gaertringen καὶ Lattermann τὸ

---

2 Βλ. συγκεντρωμένη βιβλιογραφία στὸ Habicht 2010, 22 σημ. 28. Βλ. ἀκόμη Themelis 2010 καὶ Θέμελης 2011. Ἡ βιβλιογραφία τοῦ Π. Θέμελη εἶναι συγκεντρωμένη (ἕως τὸ 2010) στὸν τιμητικό του τόμο, Βαλαβάνης 2011.

3 Βλ. Habicht 1998², 36-63 καὶ ἑλλ. μτφρ. 2010, 88-109.

4 Βλ., λ.χ., *ΠΑΕ* 2008 καὶ *Ἔργον* 2012.

5 Βλ. Παπαχατζῆς 1979, 34-35.

6 Βλ., λ.χ., Musti καὶ Torelli 1991. Casevitz καὶ Auberger 2005.

7 Παραβλέπεται, ἐπίσης, κατὰ κανόνα ἡ ἑλληνικὴ βιβλιογραφία καὶ μάλιστα ἡ παλαιότερη.

1911: ἡ αὐτοψία ἐνισχύεται μὲ τὸ τοπογραφικὸ σχέδιο καὶ τὴ φωτογραφία. Τὴ σκυτάλη πῆρε ὁ Mattias Natan Valmin, τὴ δεκαετία τοῦ ’30, ἀδιαμφισβητήτως ὁ πρωτεργάτης μελετητὴς τῆς μεσσηνιακῆς τοπογραφίας. Ὅσο καὶ ἐὰν σήμερα ἀναθεωροῦμε προτάσεις καὶ ὑποθέσεις του, ἐξοπλισμένοι μὲ τὰ νεώτερα δεδομένα, δὲν παύει ἡ προσφυγὴ στὸ ἔργο του, ὡς καὶ ἐξ αὐτοψίας, νὰ παραμένει ὑποχρεωτική[8].

Ἰδιαιτέρως μνημονεύω τὴν πρώιμη ἑλληνικὴ βιβλιογραφία, ἡ ὁποία ἀγνοεῖται ἐπιμελέστατα ἀπὸ τοὺς ἐξ Ἑσπερίας συναδέλφους. Τὰ ἔργα τῶν Ἀθ. Π. Πετρίδη (1875), Στ. Οἰκονομάκη (1879), Παν. Ἀλ. Κομνηνοῦ (1874 καὶ 1896: τὰ περὶ Ταϋγέτου), Χρ. Π. Κορύλλου και Σ. Θεοχάρη (1891) καὶ Δημ. Δ. Δουκάκη (1905) περιέχουν ἀληθῆ «ψήγματα χρυσοῦ», ἀπὸ ἕναν ἄλλοτε ἀλώβητο τόπο. Πολλὲς φορὲς ἐκπλήσσουν μὲ τὸ τί διασώζουν, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὶς ὀξυδερκεῖς παρατηρήσεις τους. Πολλὰ φληναφήματα νεωτέρων θὰ εἶχαν ἀποφευχθεῖ, ἐὰν εἶχαν ἀνατρέξει στοὺς παραπάνω πιονέρους.

Μεταπολεμικῶς σημαντικὸ ἔργο ἐπιτελεῖ ὁ Richard Hope Simpson, ἀπὸ τοὺς πλέον ἀκάματους ὁδοιπόρους καὶ τῆς μεσσηνιακῆς ὑπαίθρου[9]. Συνεργάζεται μάλιστα μὲ τὸν W. A. McDonald[10], ἐνῶ θὰ συμμετάσχει καὶ στὸ πρόγραμμα –ἡ ἀπόλυτη πρωτοπορία γιὰ τὴν ἐποχή του– *The Minnesota Messenia Expedition* (MME: 1972)[11]. Ἡ συμβολή του δὲν περιορίζεται στὰ Μυκηναϊκά, ἀλλὰ παρέχει πληροφορίες σὲ διαχρονικὴ βάση.

Δύο δημοσιεύματα γηγενῶν λογίων πρέπει ἐπίσης νὰ μνημονευθοῦν, ἀφοῦ ὑπῆρξαν –καὶ παραμένουν– μείζονες συμβολὲς στὴ μεσσηνιακὴ βιβλιογραφία: ἐννοῶ τὰ ἄρθρα τῶν Νικ. Ἀ. Γιαννουκοπούλου (1953) καὶ Ἠλία Μουνδρέα (1976-78), ἀντιστοίχως γιὰ τοὺς ὅρους τῆς *IG* V1, 1431 στὴν ταϋγέτεια κορυφογραμμὴ καὶ γιὰ τὸ νότιο Μακρυπλάγι, τὸ πέρασμα ἀπὸ τὴν Πολιανὴ στὴ Θουρία/Φρουτζαλοκάμαρα[12].

Ὁ Ernst Meyer, τὸ 1978, κωδικοποιεῖ τὴ μέχρι τότε ἔρευνα γιὰ τὴ Μεσσηνία στὸ οἰκεῖο λῆμμα τῶν *Supplement* τῆς *Pauly’s Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft* (*RE*), τὸ ὁποῖο κυκλοφόρησε καὶ ὡς αὐτόνομο τεῦχος[13]. Ἀντίπαλον δέος του –παρότι τελείως διάφορο– εἶναι ἡ θεώρηση τοῦ Graham Shipley στὸ *An Inventory of Archaic and Classical Poleis* (IACP: 2004). Εἶναι τὰ δημοσιεύματα ἀπὸ τὰ ὁποῖα πρέπει νὰ ἀρχίζει ἡ ὅποια περὶ Μεσσηνίας πραγμάτευση.

Στὶς ἐλάσσονες συμβολὲς θὰ ἐνέτασσα τὶς κατὰ καιροὺς δημοσιεύσεις τοῦ ὑπογραφομένου, ποὺ στὸ σύνολό τους ἅπτονται τῆς ἀνατολικῆς καὶ ΒΑ μεθορίου: Ἄμφεια, Μεγαλοπολιτική, Δενθελιᾶτις, Νέδων, Ἀκρειᾶτις[14].

Τέλος, στὰ πλέον πρόσφατα ἔργα τοπογραφίας θὰ καταχωροῦσα τὸ βιβλίο τοῦ Gerd Sachs (2006), ὁ ὁποῖος ὅμως δὲν ἔλαβε ὑπόψη του τὴν πλήρη ἑλληνικὴ βιβλιογραφία, ἐκτὸς τῶν ἄλλων ἀδυναμιῶν, ὥστε νὰ θεωρεῖται ἀνεπαρκές. Ἐὰν δὲν μνημόνευα, ἐπίσης, τοὺς Catherine Grandjean (2003) καὶ Nino Luraghi (2008), θὰ τοὺς ἀδικοῦσα: ἡ πρώτη παρότι ἐπικεντρώνεται στὴ νομισματοκοπία τῆς Μεσσήνης, ἔχει ἐκτενεῖς ἀναφορὲς σὲ θέματα τοπογραφίας· ὁ δεύτερος, πιστὸς θεράπων τῆς Μεσσηνίας, στὸ ἀκραιφνῶς ἱστορικὸ ἔργο του ἐνίοτε ὑστερεῖ, ὡς μὴ διαθέτων ἰδίαν ἄποψη τοῦ χώρου[15].

---

8 Βλ. κυρίως Valmin 1928-29, 1930, 1938, 1941. Γιὰ τὴν ἀναθεώρηση τοῦ ἄρθρου τοῦ 1941 βλ. Πίκουλας 2002, 113-124.

9 Βλ. Hope Simpson 1957, 1966.

10 Βλ. Hope Simpson καὶ McDonald τὰ ἔτη 1961, 1962-63, 1964-68.

11 McDonald καὶ Rapp 1972, 81-99 (ἀπὸ κοινοῦ μὲ τὸν Lazenby), 117-147 (ἀπὸ κοινοῦ μὲ τὸν McDonald).

12 Ἀναγκαία θεωρεῖται καὶ ἡ προσφυγὴ στὶς τοπικὲς ἱστορίες, λ.χ., τοῦ Κεφαλᾶ (1935) ἢ τοῦ Στυλιανοπούλου (1953).

13 Meyer 1978.

14 Βλ. ἀντιστοίχως Πίκουλας 1982, 1985, 1988, 1989, 2010, 2010-13.

15 Βλ., λ.χ., καὶ Luraghi καὶ Magnetto 2012· *contra* Πίκουλας 2010-13.

Η ΜΕΣΣΗΝΗ

Στὴν παραπάνω βιβλιογραφικὴ θεώρηση δὲν ἐνέταξα τὸ λαμπρὸ ἔργο τοῦ ἀνασκαφέως τῆς Μεσσήνης Πέτρου Θέμελη, ἀλλὰ καὶ αὐτὸ τῆς πολυπληθοῦς ὁμάδος τῶν ἄξιων συνεργατῶν του[16], γιὰ διττὸ λόγο: ὄχι μόνον ἐπειδὴ εἶναι κατεξοχὴν ἀνασκαφικό, ἀλλὰ καὶ γιατὶ σὲ αὐτὸ ἐρείδεται ἡ παρακάτω πραγμάτευσή μου, ὥστε νὰ τύχει διακριτέας, ὅσο καὶ ἰδιαίτερης μνείας. Πράγματι, στὴ συνεχὴ δημοσιοποίηση καὶ δημοσίευση τοῦ εὐρεθέντος ἀνασκαφικῶς ἐπιγραφικοῦ ὑλικοῦ, ὅπως προανεφέρθη, ὀφείλουμε τὶς σημαντικὲς συμβολὲς στὴν τοπογραφία τῆς πόλεως. Καὶ δὲν ἐννοῶ τόσο θέματα Μνημειακῆς Τοπογραφίας, τὰ *intra muros* δηλαδή, ὅσο τὰ τῆς ὑπαίθρου *χώρας* τῆς πόλεως, τῆς ἐπικράτειας τῶν Μεσσηνίων. Ἐστιάζω, λοιπόν, τὸ ἐνδιαφέρον μας σὲ δύο δημοσιεύματα τοῦ Π. Θέμελη, ἀντιστοίχως τὸ 2008 καὶ τὸ 2008-09, ποὺ παρουσίασαν ὀνόματα καὶ τοπωνύμια τῆς *χώρας* τῆς Μεσσήνης, στὴν πλειονότητά τους μάλιστα *ἅπαξ*.

α. Στὸ πρῶτο δημοσίευμα, τὴ σημαντικὴ ἐπιγραφὴ-ψήφισμα (190 στίχοι), τὴ γνωστὴ ὡς *Κρῖμα περὶ χώρας Μεσσηνίων καὶ Μεγαλοπολιτῶν*, χρονολογουμένη ἀσφαλῶς ἀμέσως μετὰ τὸ 182 π.Χ., μνημονεύονται –καὶ ἀποτελοῦν *ἅπαξ* μεταξὺ ἄλλων γνωστῶν– δύο ὀνόματα οἰκισμῶν, πέντε τοπωνύμια περιοχῶν, ἕνα ἐθνικό. Πρόκειται ἀντιστοίχως γιὰ τὰ *Ἔνδανία* καὶ *Πυλάνα*, τὰ *Ἐνδανικὰ* καὶ *Πυλανικά*, τὰ *Ἀκρειᾶτις* καὶ *Βιπειᾶτις*, τὸ *Κλεολαία*, καὶ τέλος τὸ *Καλιᾶται* (*Μεγαλοπολιτικῆς*)[17]. Εἶναι αὐτὰ ποὺ διαφοροποιοῦν ἄρδην τὴν εἰκόνα μας γιὰ τὴ *Στενύκλαρον* καὶ τὴ βορειότερη παραμεθόρια, μὲ τοὺς Μεγαλοπολίτες, *χώρα* τῆς Μεσσήνης, ἀλλὰ δίνουν λαβὴ καὶ γιὰ θεωρήση τῶν τῆς ΝΝΔ Ἀρκαδίας.

Σὲ πρόσφατο πόνημά μου[18] ἐπεχείρησα ἀκριβῶς τὴν τοπογραφικὴ τακτοποίηση στὸν χῶρο τῶν παραπάνω ὀνομάτων καὶ τοπωνυμίων τῆς συγκεκριμένης ἐπιγραφῆς (*Κρῖμα*), πάντοτε μὲ βάση τὴν editio princeps τοῦ Π. Θέμελη (2008)· καταλυτικὸς ἀρωγὸς ὁ πολύχρονος συγχρωτισμός μου μὲ τὰ τῆς *Μεγαλοπολιτικῆς* καὶ μεῖζον ὅπλο ἡ γνώση τοῦ τόπου, ὡς ἀπόρροια τῶν κατὰ καιροὺς ὁδοιπορικῶν μου σὲ τούτη τὴν ὀρεινὴ παραμεθόριο. Τονίζω ἐξ ἀρχῆς πὼς ἀπαιτεῖται ἡ ἐρευνητικὴ υἱοθεσία τῆς περιοχῆς, ὥστε νὰ προσπορίσουμε ἐξ αὐτοψίας ἀκριβεῖς-ἀκριβέστερες θέσεις ταυτίσεως τῶν οἰκισμῶν ἰδίως. Ὁ τόπος παραμένει *terra incognita*!

Ἔνδανία – Ἐνδανικά

Τὸ ὄνομα *Ἔνδανία* δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ πρόκειται γιὰ τὸν ἐπιχώριο τύπο τῆς γνωστῆς μας *Ἀνδανίας*. Παρότι –πρωτίστως λόγῳ τῆς ἐπιγραφῆς *IG* V1, 1390[19]– θεωρεῖται σχεδὸν ἀσφαλὴς ἡ ταύτιση τῆς *Ἐνδανίας/Ἀνδανίας* καὶ τοῦ *Καρνειασίου ἄλσους* στὸ τρίγωνο τῶν σημερινῶν χωριῶν Κωνσταντίνοι, Καλλιρρόη/Μπούγα, Πολίχνη, δὲν γνωρίζουμε τὴν ἀκριβὴ θέση τῆς *πόλεως*[20]. Τὸ τοπωνύμιο *Ἐνδανικά*, προφανῶς, ὀνομάτιζε τὴ *χώρα* τῆς *Ἐνδανίας/Ἀνδανίας*.

Πυλάνα – Πυλανικά

Ἡ *πόλις Πυλάνα* διαθέτει μία ἀκόμη ἐπιγραφικὴ μνεία, (*πόλις Πυλανέων*), ὅπως ἐπισημαίνει ὁ Π. Θέμελης[21]. Τὸ ὄνομα εἶναι ποὺ ὑποδεικνύει καὶ τὴ θέση της, δηλαδὴ πλησιόχωρα στὴν ἔξοδο

16 Βλ. ὅμως ἀναφορὰ στὴν ἐδῶ σημ. 2.

17 Βλ. Θέμελης 2008. Ἀκόμη Arnaoutoglou 2009-10 καὶ Luraghi καὶ Magnetto 2012.

18 Βλ. Πίκουλας 2010-13.

19 Βλ. *SylI*^{3}. 736. Ὁ Θέμελης (2007, 522–523) τὴν χρονολόγησε τὸ 24/5 μ.Χ. (Ἀκτιακή). Προσφάτως ἡ Gawlinski 2012, 3–11 καὶ 65 δὲν θεωρεῖ πειστικὰ τὰ ἐπιχειρήματα τοῦ Θέμελη καὶ ἐπανέρχεται στὴ χρονολόγηση τῆς ἐπιγραφῆς τὸ 91 π.Χ. (Ἀχαϊκή)· πρβλ. καὶ *BMCR* 2012.10.58.

20 Βλ. Shipley 2004, IACP 533: S86.

21 Βλ. Θέμελης 2008, 216: *IG* V1, 1532 (μὲ νέα δημοσίευση ἀπὸ τὸν M. N. Tod). Ὑπὸ ἐπαναδημοσίευση ἀπὸ

τοῦ κύριου διαχρονικῶς περάσματος-πύλης ἀπὸ τὴ *Μεγαλοπολιτική* πρὸς τὴ ΒΑ Μεσσηνία, αὐτὸ δηλαδὴ στὸ Δερβένι (–Τσακώνα), ἄλλως Μακρυπλάγι (βόρειο)[22]. Πιθανολόγησα ὅτι θὰ μποροῦσε νὰ ταυτισθεῖ μὲ τὸ ὀχυρὸ Ἑλληνικό (ΓΥΣ: 322μ.), ἐκεῖ ἢ ἐγγύτατά του, ΝΝΑ ἀπὸ τοῦ Δεσύλλα καὶ τὸ χωρίδιο Τρύφα[23].

Συνακόλουθα, ἡ χώρα της, ἡ *Πυλανικά*, θὰ ἐκτεινόταν ἀνατολικὰ ἕως τὰ μισὰ τοῦ περάσματος, στὸ Δερβένι καὶ Σούλι, ὅπου καὶ ἡ ὀροθετικὴ γραμμὴ τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων Μεσσηνίας καὶ *Μεγαλοπολιτικῆς* (Παυσ. 8.34.6)[24]· δυτικὰ θὰ συνόρευε μὲ τὴν *Ἐνδανικά*. *Ἐνδανικὰ* καὶ *Πυλανικά*, λοιπόν, κατεῖχαν σημαῖνον τμῆμα τῆς Στενυκλάρου, σήμερα ἀδρομερῶς ἀπὸ τὸ Διαβολίτσι στὸ Ζευγολατιό (Β-Ν) καὶ ἀπὸ τὸ Δερβένι καὶ τοῦ Φίλια στὸ Βασιλικό (Α-Δ).

Ἀκρειᾶτις

Μὲ βάση τὴν ἐτυμολογία τοῦ τοπωνυμίου καὶ τὶς ὑπάρχουσες ἐνδείξεις πιθανολόγησα ὅτι ἡ *Ἀκρειᾶτις* βρισκόταν στὴ μεσσηνιακὴ ὀρεινὴ ἐνδοχώρα, ἐπὶ τῆς μεθορίου καὶ ἐγγύτατα στὴ *Μεγαλοπολιτικήν*. Προέκρινα γιὰ τὴν τοποθέτησή της τὰ νότια, νοτιοδυτικὰ μὲ δυτικὰ κράσπεδα τοῦ ὄρους Τετράζι/Νόμια, σήμερα ἀπὸ τὸ Δασοχώρι/Λυκούρεσι καὶ τὴν Ἄνω Μέλπεια/Γαράντζα καὶ δυτικότερα, ἕως τὸν Χαλκιὰ καὶ τὸ Ψάρι. Πρὸς νότο θὰ συνόρευε μὲ τὴν *Ἐνδανικὰν* καὶ τὴν *Πυλανικάν*, ἀντιστοίχως ΝΔ μὲ ΝΑ, ἄλλως τὴ *Στενύκλαρον*.

Βιπειᾶτις

Τοποθέτησα δυτικότερα τῆς *Ἀκρειάτιος* τὴ *Βιπειᾶτιν*. Ἡ *Βιπειᾶτις* θὰ εἶχε ὡς βορειότατο ὅριο τὴ Νέδα, τὸ ἀξεπέραστο διαχρονικῶς ὅριο Μεσσηνίων καὶ Ἀρκάδων, ἀπὸ τὸ ὕψος τῆς Φιγαλείας καὶ δυτικότερα (ἕως τὸ «τριεθνὲς» μὲ τοὺς Ἠλείους). Ἐκτεινόταν, δηλαδή, στὴν περιοχὴ τῶν νεώτερων Σουλιμοχωριῶν, πέριξ τοῦ σημερινοῦ Ἄνω Δωρίου/Σουλιμά.

Κλεολαία

Ὡς τοπωνύμιο τὸ *Κλεολαία* πρέπει να ὀνοματίζει περιοχή, *χώρα* κώμης καὶ ὄχι οἰκισμό· γιὰ τὸν τελευταῖο (ἀταύτιστος καὶ αὐτός), ἄλλωστε, παραδίδεται τὸ ὁμόρριζο τοπωνύμιο *Κλεόλα*[25]. Ὁ Π. Θέμελης, ἐπιπλέον, μᾶς ὑπενθύμισε ὅτι τὸ ὄνομα *Κλεολαία* δὲν εἶναι ἄγνωστο, ἀφοῦ ὑφίσταται ὁμώνυμη φυλὴ τῆς Μεσσήνης[26]. Ἐλέγχοντας τὶς διάφορες πιθανότητες, κατέληξα ὅτι ἡ *Κλεολαία* θὰ μποροῦσε νὰ τοποθετηθεῖ στὴ ΒΑ γωνία τῆς *χώρας* τῶν Μεσσηνίων, στὸ τρίγωνο ποὺ ὁρίζουν τὸ Τετράζι (κορυφή), Ἄνω Μέλπεια/Γαράντζα καὶ τὸ Δασοχώρι/Λυκούρεσι, ὡς τμῆμα τῆς εὐρύτερης *Ἀκρειάτιος*.

Καλιᾶται

Τὸ *Καλιᾶται* ἀδιαμφισβητήτως πρόκειται γιὰ τὸ ἐθνικὸ ὁμωνύμου οἰκισμοῦ, καὶ παρότι ἀνήκει στὴ *Μεγαλοπολιτικήν*, ἡ πραγμάτευσή του κρίνεται στὸ παρὸν ἀναγκαία. Τὸ συγκεκριμένο ἐθνικὸ ἀνακαλεῖ στὴ μνήμη μας τὴν ἀναφορὰ τοῦ περιηγητῆ Παυσανίου (8.27.4) στὴν ἀρκαδικὴ *Τρί-*

τὴ Β. Μπαρδάνη, μετὰ τὸν ἐντοπισμὸ τοῦ θραύσματος *IG* V1, 1532a στὸν Ἅγιο Δημήτριο Κρεμπενῆς (Κάτω Μέλπειας).

22 Βλ. Θέμελης 2008, 215. Γιὰ τὸ πέρασμα καὶ τὴν τοπογραφία του βλ. Πίκουλας 1988, 170-171, 220-221.

23 Βλ. Gaertringen καὶ Lattermann 1911, 30 κ.ἑ., πίν. I, III (χάρτες), VI.

24 Βλ. σχετικὰ Πίκουλας 1988, 170-172.

25 Βλ. Θέμελης 2008, 218. Πρβλ. καὶ Luraghi καὶ Magnetto 2012, 528.

26 Βλ. Θέμελης 2008, 218: *Κλεολαία*. Ἀκόμη Luraghi 2008, 230. Ἀναφορὰ στὴν *IG* V1, 1433.6, 43· βλ. ἐπίσης *ΠΑΕ* 1992, 71-72, στίχ. 23 (*SEG* 43, 145) καὶ *ΠΑΕ* 2000, 90-92, στίχ. 37 (*SEG* 51, 472).

πολιν, ἐπ' εὐκαιρία τοῦ πολισμοῦ τῆς *Μεγάλης Πόλεως*: τὴν *Τρίπολιν* συγκροτοῦσαν οἱ *Καλλία(ι)*, *Δίποινα(ι)* καὶ *Νώνακρις* καὶ τοποθετεῖται ἀσφαλῶς στὴν ὀρεινὴ παραλαδώνεια ἐνδοχώρα, στὴ βόρεια Γορτυνία[27]. Ἀποκλείοντας τὴν ταύτιση τοῦ ἐθνικοῦ *Καλιᾶται* τῆς ἐπιγραφῆς τοῦ *Κρίματος* μὲ τὸ ὄνομα *Καλλία(ι)* τῆς ἀρκαδικῆς *Τριπόλεως*, κατέληξα ὅτι ἡ λύση ἔγκειται στὴν ἀποδοχὴ δύο οἰκισμῶν μὲ τὸ ὄνομα *Καλ(λ)ία - (-αι)* στὴν Ἀρκαδία, καὶ ἀκριβέστερα στὴ *Μεγαλοπολιτικήν*: ὁ ἕνας τῆς *Τριπόλεως*, ὁ τοῦ Παυσανίου, κάπου στὴν παραλαδώνεια Γορτυνία, ὁ δεύτερος, ὁ τῆς ἐπιγραφῆς μας, στὶς ἐσχατιὲς τῆς μεθορίου μὲ τὴ Μεσσηνία[28]. Σημειώνω πὼς οἱ ὁμώνυμοι οἰκισμοὶ στὴν Ἀρκαδία εἶναι σύνηθες γεγονός: *Λυκαία/Λυκόα* (Μαινάλου καὶ Λυκαίου), *Θ(ε)ισόα* (Ὀρχομενοῦ καὶ Λυκαίου), *Νώνακρις* (Τριπόλεως καὶ Μεγαλοπολιτικῆς)[29] .

Κατέληξα ὅτι ἡ ἄνω κοιλάδα τῆς Νέδας, ἄλλως τὰ βόρεια κράσπεδα τοῦ ὄρους Τετράζι/Νομίων, τὰ δυτικὰ ἀντίστοιχα τοῦ Λυκαίου, θὰ μποροῦσαν νὰ ἦταν ἡ περιοχὴ ἀναζητήσεως τῆς *Καλίας* – τῶν *Καλιατᾶν* τῆς ἐπιγραφῆς μας.

β. Στὸ δεύτερο δημοσίευμα, μὲ βάση μία πλειάδα ἐπιγραφῶν (καὶ ἀδημοσίευτων)[30] ὁ Π. Θέμελης παρουσιάζει τὸ οἰκιστικὸ πλέγμα τῆς *Στενυκλάρου* μὲ σημεῖο ἀναφορᾶς τὴν *πόλιν* τῆς *Ἀνδανίας/Ἐνδανίας*. Ἐντυπωσιάζει ὁ ἀριθμὸς τῶν νέων ὀνομάτων κωμῶν τῆς ΒΑ χώρας τῶν Μεσσηνίων, πιθανότατα καὶ μικροτοπωνυμίων ἢ καὶ ἐθνικῶν-δημοτικῶν, καρπὸς μελέτης τῶν ἐπιγραφῶν ποὺ τόσα χρόνια διεφύλαξε τὸ χῶμα τῆς Μεσσήνης.

Τριάντα ἕνα ὀνόματα-τοπωνύμια παρέχει ὁ Π. Θέμελης, ἀνοίγοντας κυριολεκτικῶς τὸν ἀσκὸ τοῦ Αἰόλου γιὰ τὸ οἰκιστικὸ πλέγμα τῆς *Στενυκλάρου*, καὶ ὄχι μόνον, ἀφοῦ στὸ ἀπόλυτο σύνολό τους εἶναι ἀταύτιστα ὡς *ἅπαξ*! Ἔτσι, μποροῦμε νὰ ἐννοήσουμε τί δὲν γνωρίζουμε, τί ἔχουμε χάσει γιὰ κάθε ὕπαιθρο χώρα ἑνὸς ἄστεως· ἀπὸ τὴν ἄλλη, τί κέρδος ἀπροσμέτρητο μᾶς παρέχει ἡ μεσσηνιακὴ γῆ. Θεωρῶ ὅτι δὲν ὑπάρχει ἰδανικότερο πεδίον δόξης λαμπρὸν γιὰ ὅποιον νέο συνάδελφο θὰ ἐπεδίωκε, υἱοθετώντας τα, τὴν ἐξ αὐτοψίας ταύτισή τους.

Παραθέτω τὸν κατάλογο[31]: *Ἄδέα*, *Ἀλεπακίδειοι*, *Ἀμαζώνιον*, *Ἀρτεμιταῖον*, *Αὐτομεία*, *Ἀφρῖσαι-Ἀφρῶσαι*, *Βουμαδέραι*, *Δολιχαύαοι*, *Θέρμυδραι*, *Θωρακίαι-Ὑποθωρακίαι*, *Καλέα*, *Κεραμεῖαι*, *Κλεόλα*, *Κλεψύδρα*, *Κολοῖροι*, *Κρᾶδαι*, *Λιμνᾶτις*, *Μέσα*, *Μεσόλα*, *Πυθαεῖον*, *Ποικιλίαι*, *Πυλάνα*, *Σελλάς*, *Σκυλάκειοι*, *Σχῖνος*, *Τρικάρανοι*, *Ὑακίνθιον*, *Ὑπήλαφος*, *Φαγείνειοι*, *Φωρῖσσαι*.

Γιὰ δύο ἀπὸ αὐτά, τὰ *Πυλάνα* καὶ *Κλεόλα*, ἔγινε ἤδη λόγος, ἀνιχνεύοντας μάλιστα καὶ τὴν πιθανὴ θέση τους· τὸ *Καλέα*, ἐπίσης, ἔχω ὑποστηρίξει ὅτι δὲν θὰ πρέπει νὰ συσχετισθεῖ μὲ τὸ *Καλιᾶται* Μεγαλοπολιτικῆς τῆς ἐπιγραφῆς τοῦ *Κρίματος* (βλ. παραπάνω)[32]. Γιὰ τὰ ὑπόλοιπα μόνον προκαταρκτικὰ σχόλια θὰ μπορούσαμε να παραθέσουμε, ἀφοῦ ἡ τοποθέτησή τους στὸ χάρτη ἀνήκει στὴ χορεία τῶν ἡράκλειων ἄθλων.

Ἀρκετὰ προσιδιάζουν σὲ ἤδη γνωστὰ ἀλλαχοῦ τοπωνύμια, ὅπως τὰ *Θέρμυδραι*, *Θωρακίαι*, *Κρᾶδαι*, *Σελλάς*, *Σκυλάκειοι*, γνωστὰ κυρίως ἀπὸ τὸν Στέφανο Βυζάντιο[33]. Προκρίνω τὸν ἑνικὸ ἀριθμὸ καὶ/ἢ καταβιβασμὸ-ἀναβιβασμὸ τόνου στὰ *Θερμύδρα*, *Θωράκεια* (καὶ *Ὑποθωράκεια*: κατάληξη *-εια*, πρβλ. *Αὐτόμεια*), *Κράδα*, *Σέλλας*, ἢ στὸ *Αὐτόμεια*.

---

27 Βλ. Πίκουλας 2011.

28 Βλ. Πίκουλας 2010-13.

29 Πίκουλας 2018.

30 Θέμελης 2008-09, 5: *IG* V1, 1432, 1433, 1433a, 1434· ἀδημοσίευτες οἱ ἀρ. εὐρ. 145, 125+3541(δημοσιευμένη) + 6635, 13192. Οἱ τοῦ *IG* (καὶ ἡ 1434a) μαζὶ μὲ τὶς ἀδημοσίευτες συγκροτοῦν τὴν ὁμάδα τῶν ἐπιγραφῶν τῆς *ὀκτωβόλου εἰσφορᾶς* (βλ. ψήφισμα *IG* V1, 1432), οἱ ὁποῖες παρέχουν πολύτιμα στοιχεῖα ἀκριβῶς γιὰ τὸ οἰκιστικὸ πλέγμα τῆς μεσσηνιακῆς *χώρας*· βλ. γιὰ τὶς ἐπιγραφὲς τῆς *ὀκτωβόλου εἰσφορᾶς* Migeotte 1997 καὶ 2008. Πρβλ. Θέμελης, *ΠΑΕ* 1994, 77-78.

31 Διατηρῶ τὴν ὀρθογραφία τοῦ δημοσιεύματος καὶ σχολιάζω κατὰ περίπτωση.

32 Βλ. Πίκουλας 2010-13.

33 Βλ. Θέμελης 2008-09, 5-6.

Ἀπὸ λῆμμα, ἐπίσης, τοῦ Στεφάνου Βυζαντίου γνωρίζουμε ὅτι ἡ *Μεσόλα* –πρβλ. κοινὴ κατάληξη μὲ *Κλεόλα*– ἦταν *μία* τῶν *πέντε* (sc. *πόλεων Μεσσήνης*)[34]. Τὸ *Μέσα* μᾶς παραπέμπει στὴν ὁμηρικὴ *Μέσση* (Ὁμ. Β 582) τῆς Λακωνίας (Μάνης).

Εὐδιάκριτα εἶναι τὰ θεώνυμα-θεωνυμικά, κατὰ τὰ νεώτερα ἀγιώνυμα: *Ἀμαζόνιον* (προτιμητέα γραφή), *Ἀρτεμιταῖον*, *Λιμνᾶτις*, *Πυθαεῖον*, *Ὑακίνθιον*.

Τοπωνυμία ἐξ ἐδαφικῆς ἰδιομορφίας (σχῆμα) εἶναι βεβαίως τὸ *Τρικάρανοι*, μὲ πλησιέστερο παράλληλο στὴν ἀρχαιότητα τὸ ὄρος *Τρικάρανον* Φλειασίας[35], ἀλλὰ καὶ τὸ νεώτερο χωριὸ Τρίκορφο Μεσσηνίας[36], ἢ τὸ Τρικέρατο Μάνδρας (λοφοσειρά).

Τοπωνυμία ἐκ κατασκευῆς εἶναι τὸ *Κεράμειαι*, ἢ *Κεράμεια* (προπαροξύτονο).

Πρέπει νὰ θεωρήσουμε ὡς ὑδρώνυμο τὸ *Κλεψύδρα* (πρβλ. Παυσ. 4.31.6), ἀλλὰ καὶ τὸ *Θερμύδρα*.

Φυτώνυμο βεβαίως εἶναι τὸ *Σχῖνος*.

Θὰ τολμοῦσα νὰ ἀποδώσω τὸν χαρακτηρισμὸ ζωώνυμο στὸ *Ἀλεπακίδειοι*, ἐπιχώριος(;) τύπος-παράγωγο τοῦ *ἀλωπεκίς*, -ίδος(;).

Τὸ *Κολοῖροι*, ἐὰν τὸ θεωρήσουμε σύνθετο ἀπὸ τὸ ἐπίθετο *κόλος* καὶ τὸ *οὐρὰ* (πρβλ. *κόλουρος*)[37], προτιμητέο τότε ὡς προπαροξύτονο *Κόλοιροι-Κόλο(υ)ροι* καὶ ἔνταξη στὴν ὁμάδα τῶν ζωωνύμων· ἄλλως, ἐὰν ἀνιχνεύσουμε στὸ δεύτερο συνθετικὸ παράγωγο τοῦ *ῥέω* (*ῥοή*, *ῥοός-ῥοῦς*), τότε προτιμητέο ὡς *Κόλοιρ(ρ)οι-Κόλο(ι)ρ(ρ)οι*, καὶ βεβαίως ὑδρώνυμο[38].

Τὸ *Ἄδέα*, πιθανότερο εἶναι νὰ πρόκειται γιὰ δωρικὸ τύπο σὲ θηλυκὸ γένος τοῦ ἐπιθέτου *ἡδύς*, *ἡδεῖα* δηλαδή, παρὰ νὰ τὸ ἐτυμολογήσουμε ἀπὸ τὸ *δέος*[39].

Τὸ *Βουμαδέραι* θὰ μπορούσαμε νὰ τὸ θεωρήσουμε σύνθετο ἀπὸ τὸ *βοῦς* καὶ παράγωγο τοῦ ρήματος *δέρω*, λ.χ., *δέρος*, *δέρας*, *δορά* (πρβλ. Παυσ. 4.15.4: *Δέραις*)[40].

Τὸ *Δολιχαύαοι* ἀνακαλεῖ στὴ μνήμη τὴ λέξη *δολίχαυλος*[41], ὥστε πιθανότερη ἡ μορφὴ τοῦ ὀνόματος σὲ *Δολίχαυλοι* (ἡμαρτημένη χάραξη Α ἀντὶ Λ;).

ΚΑΤΑΚΛΕΙΔΑ

Ἡ ἀνωτέρω θεώρηση εὐελπιστῶ ὅτι ἀνέδειξε τὴν πρωτοκαθεδρία τῆς Μεσσήνης στὴν ἄτυπη ἀξιολόγηση ποὺ ἐπρότεινα, ὁρίζοντας ὡς κριτήριο τούτης τῆς ἀξιολογήσεως τὴν τεκμηριωμένη αὔξηση τῶν γνώσεών μας γιὰ τὴν τοπογραφία τοῦ χώρου, μὲ κυριότατο μέσον τὸ νέο ἐξ ἀνασκαφῶν ἐπιγραφικὸ ὑλικό, πάντοτε χάρις στὴ συνακόλουθη, ὅσο καὶ ταχυτάτη δημοσιοποίηση καὶ δημοσίευσή τους. Γιατὶ καὶ ἄλλες περιοχὲς ποὺ γνωρίζω, ὅπως, λ.χ., ἡ Θεσσαλία (*Πελασγιῶτις*, *Περραιβία*), ἔχουν νὰ ἐπιδείξουν σημαντικὲς ἐπιγραφὲς ἀπὸ τὶς σωστικὲς καὶ συστηματικὲς ἀνασκαφές τους, ποὺ παραμένουν ὅμως στὰ ἀζήτητα.

Ἡ πρωτοκαθεδρία τῆς Μεσσήνης στὰ περὶ τὴν Τοπογραφία ἀποδεικνύεται καὶ ἀπὸ τὸν ἀκόλουθο, διττὸ παραλληλισμό: πρῶτον τῆς σχετικῆς βιβλιογραφίας μὲ σημεῖο καμπῆς τὸ 1986, ὅταν καὶ ἄρχισε ἐκ νέου ἡ ἀνασκαφὴ τῆς πόλεως ἀπὸ τὸν Π. Θέμελη, ὁπότε καὶ εἶναι ἐμφανὴς ἡ ἔκτοτε ὑπέρμετρη αὔξηση, σχεδὸν γεωμετρική, τῶν δημοσιεύσεων. Κατὰ δεύτερον, ἡ σύνθεση ἑνὸς χάρτη τῆς Μεσσηνίας μὲ παράθεση καὶ διαφόρη χρωματικὴ σήμανση παλαιῶν καὶ νέων θέσεων, ὀνομάτων καὶ τοπωνυμίων, ὥστε να διακριθοῦν τὰ κέρδη μας, θὰ ἀπέδιδε τὴν πραγ-

34 Βλ. Θέμελης 2008-09, 6.

35 Βλ. *RE* 7 A (1939) 144–145 λ. *Τρικάρανον* (Ernst Meyer).

36 Ὁ Θέμελης (2008-09, 6 σημ. 28) θεωρεῖ πιθανὴ τὴν ταύτιση *Τρικάρανοι* καὶ Τρίκορφο.

37 Βλ. LSJ λ. *Κολοῖροι*.

38 Ἐλκυστικὸ καὶ τὸ δεύτερο συνθετικὸ *ῥοῦς*: δενδρύλλιο μὲ χρωστικοὺς καρπούς, ὥστε φυτώνυμο: βλ. LSJ λ.

39 Βλ. LSJ λ. *Ἄδέα*.

40 Βλ. LSJ λ.

41 Βλ. LSJ λ. *δολίχαυλος* καὶ *αὐλός*.

ματικότητα, δικαιολογώντας ἱκανῶς τὴν ἀξιολόγησή μου. Τὰ κέρδη μας εἶναι, ὄντως, ἐντυπωσιακά. Ἂς μὴν μᾶς διαφεύγει ὅτι στὸ ἀδημοσίευτο ἐπιγραφικὸ ὑλικό, τὸ ὑπὸ μελέτη καὶ ἔκδοση –μετὰ λόγου γνώσεως ἡ ἀποστροφή μου– ὑπάρχουν κείμενα ποὺ διασώζουν μερικὲς δεκάδες ἀκόμη τοπωνύμια καὶ μάλιστα μικροτοπωνύμια, προσδιοριστικὰ τῆς γενέτειρας, κατοικίας, ἢ τόπου δράσεως ἄλλων τόσων Μεσσηνίων.

Ἡ Μεσσήνη, πάντως, δὲν εἶναι μόνη, ἀφοῦ ἡ Μεσσηνία εὐτύχησε νὰ μπορεῖ νὰ ἐπιδείξει καὶ δεύτερο οἰκισμό-*πόλιν*, ποὺ ἡ ἀνασκαφή του τὰ τελευταῖα χρόνια (2007 κ.ἐ.) –τηρουμένων τῶν ἀναλογιῶν μὲ τὴ Μεσσήνη– ἀναδεικνύει τὴν εἰκόνα ἑνὸς δημόσιου κέντρου, ποὺ δὲν τὸ φανταζόμαστε μέχρι πρότινος: πρόκειται γιὰ τὴν ἀρχαία Θουρία, στὸν λόφο *Ἑλληνικὰ* πλησιόχωρα στὴν Ἄνθεια/Βενζάμι, μὲ ἀνασκαφέα τὴν ἐπίσης φιλτάτη Ξένη Ἀραπογιάννη[42].

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Αραπογιάννη, Ξ. 2008-09. «Η αρχαία Θουρία κατά τα νέα ανασκαφικά ευρήματα.» *Μεσσηνιακά Χρονικά* 4:9-14.

Arnaoutoglou, I. 2009-10. «Dispute settlement between poleis-Members of the Achaean League. A new source.» *Dike* 12-13:181-201.

Βαλαβάνης, Π. ἐπιμ. 2011. *Ταξιδεύοντας στην κλασική Ελλάδα. Τόμος προς τιμήν του καθηγητή Πέτρου Θέμελη*. Αθήνα: Εταιρεία Μεσσηνιακών Αρχαιολογικών Σπουδών.

Γιαννουκόπουλος, Ν.Α. 1953. «Τρία νέα εὑρεθέντα ὁρόσημα τῆς ὁροθετικῆς γραμμῆς τῆς ἀρχαίας Μεσσηνίας καὶ Λακωνικῆς.» *Πλάτων* 5:147-158 (= ἀνάτυπο μὲ αὐτοτελὴ σελιδαρίθμηση καὶ πρόλογο, 16 σσ., 3 πίν. καὶ τίτλο *Τὰ ὁρόσημα τῆς ἀρχαίας Μεσσηνίας καὶ Λακωνικῆς*, Ἀνακοίνωσις εἰς τὴν Ἀκαδημίαν Ἀθηνῶν, ἐν Ἀθήναις 1954: ἐδῶ οἱ πίνακες ποὺ διέλαθαν στὴν ἀρχικὴ δημοσίευση τοῦ 1953).

Casevitz, M., καὶ J. Auberger. 2005. *Pausanias, Description de la Grèce, tome IV, La Messénie.* Paris: Les Belles Lettres (Budé).

Δεληβορριάς, Α., Γ. Δεσπίνης, καὶ Α. Ζαρκάδας, ἐπιμ. 2011. *Τιμητικός τόμος Έπαινος Luigi Beschi*. Μουσείο Μπενάκη, 7ο Παράρτημα. Αθήνα: Μουσείο Μπενάκη.

Δουκάκης, Δ.Χ. 1905. *Μεσσηνιακὰ καὶ ἰδίᾳ περὶ Φαρῶν καὶ Καλαμάτας ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τοῦ Καποδιστρίου*. Ἐν Ἀθήναις (φωτοστατικὴ ἀνατ. Ἀθήνα 1999).

Gaertringen, F. Hiller von, καὶ H. Lattermann. 1911. *Hira und Andania.* Berlin: G. Reimer.

Gawlinski, L., ἐπιμ. 2012. *The Sacred Law of Andania: a New Text with Commentary.* Sozomena 11. Berlin: De Gruyter.

Grandjean, C. 2003. *Les Messéniens de 370/369 au 1er siècle de notre ère: monnayages et histoire. BCH* Suppl. 18. Paris: École Française d'Athènes.

Habicht, C. 2010. *Pausanias' Guide to Ancient Greece.* Berkeley: University of California. 1998². Ἑλλ. μτφρ. Φ. Πίκουλα, ἐπιμ. Γ.Α. Πίκουλας, *Ο περιηγητής Παυσανίας. Ο άνθρωπος και το έργο του*, Αθήνα 2010.

Hansen, M.H., καὶ T.H. Nielsen, ἐπιμ. 2004. *An Inventory of Archaic and Classical Poleis.* Oxford: Oxford University Press.

Hope Simpson, R. 1957. «Identifying a Mycenaean state.» *BSA* 52:231-259.

_____. 1966. «The seven cities offered by Agamemnon to Achilles.» *BSA* 61:113-131.

Hope Simpson, R., καὶ W.A. McDonald. 1961. «Prehistoric habitation in Southwestern Peloponnese.» *AJA* 65:221-260.

_____. 1964. «Further exploration in Southwestern Peloponnese: 1962-1963.» *AJA* 68:229-245.

_____. 1969. «Further explorations in Southwestern Peloponnese: 1964-1968.» *AJA* 73:123-177.

Θέμελης, Π. 2007. «Τα Κάρνεια και η Ανδανία.» Στὸ *Αμύμονα έργα. Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Β.Κ. Λαμπρινουδάκη*, ἐπιμ., Ε. Σημαντώνη-Μπουρνιά κ.ά., 509-528. Αθήνα: Πανεπιστήμιο Αθηνών, Φιλοσοφική Σχολή.

_____. 2008. «Κρίμα περί χώρας Μεσσηνίων και Μεγαλοπολιτών.» Στὸ *Ιστορίες για την αρχαία Αρκαδία, International Symposium in honour of James Roy, 50 χρόνια Αρκάς (1958–2008), Ψάρι Τρικολώνων 9-10.5.2008*, ἐπιμ. Γ.Α. Πίκουλας, 211–222. Στεμνίτσα: Δῆμος Τρικολώνων – ΠΘ–ΙΑΚΑ.

_____. 2008-09. «Η Ανδανία και οι κώμες της Μεσσήνης.» *Μεσσηνιακά Χρονικά* 4:1-8.

_____. 2011. «Μεσσήνιοι αθλητές.» Στὸ Δεληβορριάς κ.ά. 2011, 141-149.

42 Βλ. Αραπογιάννη 2008-09 καὶ *Έργον* 56 (2009) 33-41, 57 (2010) 20-23, 58 (2011) 24-26.

Κεφαλᾶς, Ι. 1935. *Ἱστορία τῆς Μεσσηνίας*. *Ἀρχαίας, Μεσαιωνικῆς καὶ Νεωτέρας Ἐποχῆς*. Ἐν Ἀθήναις.
Κομνηνός, Π.Α. 1874. *Ἀρχαιολογικαὶ διατριβαί*. Τρίπολις.
_____. 1896. *Λακωνικά*, *Χρόνων προϊστορικῶν τε καὶ ἱστορικῶν*. Ἀθῆναι (ἀνατ. 1999, *Λακωνικαὶ Σπουδαί* Παράρτημα 3).
Κορύλλος, Χ.Π., καὶ Σ. Θεοχάρης. 1891. *Πεζοπορία ἀπὸ Πατρῶν εἰς Καλάμας*. Πάτραι.
Luraghi, N. 2008. *The Ancient Messenians.* Cambridge: Cambridge University Press.
Luraghi, N., καὶ A. Magnetto. 2012. «The Controversy between Megalopolis and Messene in a New Inscription from Messene (With an Appendix by Christian Habicht).» *Chiron* 42:509-550.
McDonald, W.A., καὶ G.R. Rapp, Jr., ἐπιμ. 1972. *The Minnesota Messenia Expedition.* Minneapolis: University of Minnesota Press.
Meyer, E. 1978. «Messenien und die Stadt Messene [ἀνατ.]» *RE* Suppl. 15*:*136–289. München: λ. *Messene/Messenien*.
Migeotte, L. 1997. «La date de l'oktôbolos eisphora de Messène.» *Topoi* 7:51-61.
_____. 2008. «L'organisation de l'oktôbolos eisphora de Messène.» Στὸ *Le Péloponnèse d'Epaminondas à Hadrien*, ἐπιμ. C. Grandjean, 229-243. Bordeaux: Ausonius éditions.
Μουνδρέας, Η. 1976-78. «Τοπωνυμικὰ τῆς Μεσσηνίας (στὴν ἐποχὴ τῆς Φραγκοκρατίας).» Στὸ *Πρακτικὰ τοῦ Α' Διεθνοῦς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν, Σπάρτη 7-4.9.1975*, τόμ. Β', 181-200. *Πελοποννησιακὰ* Παράρτημα 6. Ἀθῆναι: Ἑταιρεία Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν.
Musti, D., καὶ M. Torelli. 1991. *Pausania, Guida della Grecia, Libro IV, La Messenia.* Milano: Mondadori.
Οἰκονομάκης, Σ. 1879. *Τὰ σωζόμενα Ἰθώμης, Μεσσήνης καὶ τῶν πέριξ μετὰ χάρτου χωρογραφικοῦ.* Ἐν Καλάμαις.
Παπαχατζῆς, Ν. 1979. *Παυσανίου Ἑλλάδος Περιήγησις: Μεσσηνιακά–Ἠλιακά*. 2η ἔκδ. Ἀθήνα: Ἐκδοτική Ἀθηνῶν.
Πετρίδης, Α. 1875. *Ἀρχαιολογικὴ καὶ ἱστορικὴ ἔρευνα περὶ Φαρῶν καὶ Καλαμῶν*. Ἐν Καλάμαις.
Πίκουλας, Γ.Α. 1982. «Τὸ φυλακεῖον στὸ Βασιλικὸ καὶ ἡ σημασία του γιὰ τὴν ἱστορικὴ τοπογραφία τῆς περιοχῆς.» *Στο Πρακτικὰ Β' Τοπικοῦ Συνεδρίου Μεσσηνιακῶν Σπουδῶν*, *Κυπαρισσία 27-29.11.1982*, 177-184 πίν. Κ'-ΚΑ'. *Πελοποννησιακὰ* Παράρτημα 10. Ἀθῆναι (= *Ἀρκαδία* 113–124).
_____. 1985. «Τὸ πόλισμα Ἄμφεια (Παυσ. IV 5, 9).» Στὸ *Πρακτικὰ τοῦ Γ' Διεθνοῦς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν*, *Καλαμάτα 9-15.9.1985*, τόμ. Β', 479-485. *Πελοποννησιακὰ* Παράρτημα 13. Ἀθῆναι: Ἑταιρεία Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν.
_____. 1988. *Ἡ Νότια Μεγαλοπολιτική Χώρα, ἀπό τόν 8ο π.Χ. ὥς τόν 4ο μ.Χ. αἰώνα. Συμβολή στήν τοπογραφία της. Ηόρος*: Ἡ Μεγάλη Βιβλιοθήκη. Ἀθήνα.
_____. 1989. «Ἡ Δενθελιᾶτις καὶ τὸ ὁδικὸ της δίκτυο (σχόλια στὴν IG V1, 1431).» Στο *Πρακτικά Γ' Τοπικοῦ Συνεδρίου Μεσσηνιακῶν Σπουδῶν*, *Φιλιατρά 24–26.11.1989*, 279-288. *Πελοποννησιακὰ* Παράρτημα 18. Ἀθῆναι: Ἑταιρεία Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν.
_____. 2002. *Ἀρκαδία. Συλλογὴ μελετῶν*. *Ηόρος*: Ἡ Μεγάλη Βιβλιοθήκη. Ἀθήνα.
_____. 2010. «Ἀπὸ τὸ ὁδικὸ δίκτυο τῆς ἀρχαίας Μεσσηνίας: Ἡ ὁδὸς στὴ λαγκάδα τοῦ Νέδοντα.» Στο *Πρακτικὰ Δ' Τοπικοῦ Συνεδρίου Μεσσηνιακῶν Σπουδῶν, Καλαμάτα 8-11.10.2010*, 283–294. *Πελοποννησιακὰ* Παράρτημα 31: Ἑταιρεία Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν.
_____. 2011. «Ο Παυσανίας και η Μεγαλοπολιτική.» Στὸ Δεληβορριάς κ.ά. 2011, 313-322.
_____. 2010-13. «Καθώς ἐστι ἀμῖν ἡ χώρα. Ἡ βόρεια μεθόριος Μεσσηνίας καὶ Ἀρκαδίας.» *Ηόρος* 22–25:261-287.
_____. 2018. «The "twins" of Arkadia: the homonymous settlements.» Στο *Arkadien im Altertum. Geschichte und Kultur einer antiken Gebirgslandschaft*, *Beiträge des Internationalen Symposiums in Graz, Österreich, 11. bis 13. Februar 2016*, επιμ. K. Tausend, 315-325. Graz: Unipress Verlag.
Sachs, G. 2006. *Die Siedlungsgeschichte der Messenier.* Hamburg.
Shipley, G. 2004. «Messenia.» Στὸ Hansen καὶ Nielsen 2004, 547-568.
Στυλιανόπουλος, Π.Ν. 1953. *Ἱστορία τῆς Μεσσηνίας*. Ἀθῆναι (φωτοστατικὴ ἀνατ. Ἀθήνα 1999).
Themelis, P. 2010. «The economy and society of Messenia under Roman rule.» Στὸ *Roman Peloponnese III*, ἐπιμ. A.D. Rizakis καὶ C.E. Lepenioti, 89-110. Μελετήματα 63. Athens: National Hellenic Research Foundation – Research Institute for Greek and Roman Antiquity.
Valmin, M.N. 1928-29. «Inscriptions de la Messénie.» *BLund:*108–155.
_____. 1930. *Études topographiques sur la Messénie ancienne.* Lund: C. Blom.
_____. 1938. *The Swedish Messenia Expedition.* Lund: C.W.K. Gleerup.
_____. 1941. «Ein messenisches Kastell und die arkadishe Grenzfrage.» *OpArch* 2:59–76.

Τα δυο τμήματα του αναγλύφου στη Μεσσήνη

και το σύμπλεγμα από τον Λεωχάρη και τον Λύσιππο στους Δελφούς, με το κυνήγι του Αλέξανδρου και του Κρατερού[1]

Paolo Moreno

SUMMARY: A RELIEF FROM MESSENE AND THE BRONZE GROUP BY LEOCHARES AND LYSIPPOS IN DELPHI WITH THE LION HUNT OF ALEXANDER AND KRATEROS

Alexander was a youth when he was assaulted by a lion in the park of Mieza (343-340 B.C.); Hephaestion succoured him; a commemorative group was raised by Timotheos. We know this thanks to a copy in a pebbles mosaic at Pella (about 315). When Alexander rose to the throne of Macedon, the behaviour of the hunting companions became a criterion of loyalty to the king: Hephaestion remained "the Alexander's friend", while Krateros was "the king's friend", as he had saved Alexander's life during a lion hunt in the park near Sidon (332). A bronze group commemorated that incident too: Alexander and Krateros were moulded by Leochares, the lion and the pack of hounds by Lysippos, in Delphi.
Krateros defeated the insurgent Greeks at Krannon, and married Phila, daughter of Antipatros: their child Krateros II was born in 321. The following year, Krateros the *diadochos* died in battle. Krateros II was still a youth, when he inaugurated the bronze group in Delphi, a short time after 307. Antigonos Gonatas, the elder son whom Phila had from Demetrios Poliorketes, entrusted his step-brother with the task to control Greece. From his headquarters in Korinthos, Krateros II spread the glory of his father in the Peloponnesos: in fact, he succeeded in representing the lion hunt of Alexander and Krateros I on the frieze of a circular monument close to the Gymnasium in Messene. The main section of the relief was taken to Paris at the Louvre. A smaller fragment with the stag-hunt is in the Museum of Messene: it owes something to the brace of stags captured in order to offer a bait to the lion, the initial scene of the great hunt painted by Nikias on the front of the tomb of Philippos at Aigai (336). In fact, the slaughtering of the lion took up a larger room on the right side of the painting: sitting on horseback, Phílippos overlooked the dramatic scene with his spear ready to pierce the wild beast. Riding in the opposite direction, Krateros too is about to slaughter the lion, on the relief from Messene. Both lions, which threatened to attack a dismounted hunter equipped with a two-edged axe, are forced to turn towards the rider. On the painting the young man in danger was Hephaistion, equipped with the axe of his eponymos god Hephaistos. On the relief is Aléxandros brandishing personally the mythical weapon of Zeus Labraundos. The point of a spear which we can see in the left upper corner on the relief at the Louvre, proves that in the bronze group in Delphi too there was Ptolemaios, the third dismounted hunter running boldly against the lion.

Το 332 π.Χ. ο Αλέξανδρος βρέθηκε σε σημαντικό κίνδυνο αντιμετωπίζοντας ένα λιοντάρι στον επίγειο παράδεισο της Σιδώνας. Διηγείται ο Πλούταρχος (*Ἀλέξ.*, 40.3) ότι ένας Σπαρτιάτης πρέσβης που παρευρισκόταν στο γεγονός ξεπέρασε την λακεδαιμονική έχθρα προς τον Μακεδόνα δηλώνοντας: «Ωραία αγωνίσθηκες, Αλέξανδρε, με το λιοντάρι για τη βασιλεία». Εννοούσε αυτό «της Ασίας». Ο ηγεμόνας σώθηκε από τον *ἑταῖρο* Κρατερό, που αναλάμβανε στρατιωτικά καθήκοντα όλο και σημαντικότερα: Στη μάχη του Γρανικού είχε ηγηθεί μιας

1 Στα πλαίσια μιας έρευνας για το Λύσιππο, έχω τη χαρά, προς τιμήν του καθ. Γεωργίου Στυλιανού Κορρέ, να σας προκαταβάλω ένα μέρος της, τα εικονογραφικά αποτελέσματα που αφορούν στο πλαστικό σύμπλεγμα των Δελφών με το κυνήγι του λιονταριού από τον Αλέξανδρο και τον Κρατερό. Σε αυτά έφτασα με έναυσμα το ανάγλυφο, του οποίου τμήματα βρίσκονται στο Μουσείο της Μεσσήνης και στο Λούβρο στο Παρίσι, αλλά και με την αξιοποίηση των άλλων μαρτυριών από την Ελλάδα και την Ιταλία.

τάξης πεζεταίρων (334). Στην Ισσό (333), λίγο πριν την είσοδο στη Σιδώνα, ολοκλήρου του στρατεύματος.

Το θέμα του σωτήρα του Αλεξάνδρου ήταν ήδη απλοποιημένο στη Μακεδονία, στο πλαστικό σύμπλεγμα που παρήγγειλε ο Φίλιππος, το οποίο παρίστανε τον Ηφαιστίωνα να σπεύδει σε βοήθεια του πρίγκιπα, ευρισκομένου υπό την απειλή ενός λέοντα στο δρυμό της Μίεζας (343-340): Η σκηνή που αναπαράγεται σε μωσαϊκό από κροκάλες, σε μια από τις Οικίες με περιστύλιο στην Πέλλα, την εποχή του Κασσάνδρου (εικ. 1)[2], έχει απόλυτη συνάφεια με δυο πρόσωπα στη σκηνή της Αμαζονομαχίας, στο Μαυσωλείο της Αλικαρνασσού, η οποία σήμερα βρίσκεται στο Βρετανικό Μουσείο του Λονδίνου (εικ. 2)[3], πάνω στην πλάκα VI και αποδίδεται στον Τιμόθεο (περί το 355).

Με την έλευση του Αλεξάνδρου στο θρόνο, η αλληλεγγύη στις κυνηγετικές περιπέτειες καθίσταται κριτήριο προσδιορισμού της πίστης των αυλικών. Σύμφωνα με το απόφθεγμα του Αλεξάνδρου που μας παραδίδει ο Πλούταρχος (*Ἀλέξ.*, 47.5), ο Ηφαιστίων παρέμενε «Φιλαλέξανδρος», ενώ στο επεισόδιο της Σιδώνας υποδείκνυε τον Κρατερό ως «Φιλοβασιλέα».

Γνώστης αυτής της διαδικασίας ανάθεσης, ο Κρατερός υποσχέθηκε αφιέρωμα στο ιερό του Απόλλωνα στους Δελφούς, το χάλκινο σύμπλεγμα με το κυνήγι του 332. Η παραγγελία θα είχε γίνει εκείνη τη στιγμή, επί τόπου, όπως είχε συμβεί και για το μνημείο προς τιμήν των πεσόντων στο Γρανικό, το οποίο ο Αλέξανδρος ανέθεσε προσωπικά στο Λύσιππο. Στην περίπτωση του αφιερώματος του Κρατερού όμως, η αφιερωματική επιγραφή που σώζεται στους Δελφούς, φανερώνει μια διαδικασία που διήρκεσε τουλάχιστον εικοσιπέντε χρόνια από την ανάθεση μέχρι την ολοκλήρωση του έργου, για την παρουσίασή του λίγο μετά το 307.

Ο Πλίνιος (34.64) αναφέρει το σύμπλεγμα αποδίδοντας σαφώς το έργο αποκλειστικά στο Λύσιππο: «Έκανε επίσης το κυνήγι του Αλεξάνδρου, που είναι αφιερωμένο στους Δελφούς». Αναφέρεται στη *Naturalis historia* (34.63) και το εγκώμιο στο Λύσιππο «για τα σκυλιά και το κυνήγι» (*canibus ac venatione)*. Επίσης αναφέρεται ειδικότερα στην τραυματισμένη σκύλα, στην οποία θα επανέλθουμε (34.38).

Στην εποχή του Πλουτάρχου (*Ἀλέξ.*, 40.4), το σύμπλεγμα βρισκόταν ακόμη in situ, και ο ιστορικός το περιγράφει αφήνοντας να εννοηθεί ότι ο Λύσιππος είχε φιλοτεχνήσει το λέοντα και τους σκύλους, ενώ στο Λεωχάρη απέδιδε τα κεντρικά πρόσωπα στης σύνθεσης: «Αυτό το κυνήγι το αφιέρωσε ο Κρατερός στους Δελφούς, φτιάχνοντας χάλκινα αγάλματα που παρίσταναν το λιοντάρι, τα σκυλιά, το βασιλιά που πάλευε με το λιοντάρι και τον εαυτό του που έτρεχε να βοηθήσει. Από αυτά, άλλα τα έφτιαξε ο Λύσιππος και άλλα ο Λεωχάρης».

Η πιο πρόσφατη πληροφορία που διαθέτουμε για την ανάθεση της απεικόνισης των πρωταγωνιστών της σκηνής του 332 βρίσκεται στη βιογραφία του Λεωχάρη, αν και ο Λύσιππος που γεννήθηκε το ίδιο έτος με αυτόν, το 390, έζησε περισσότερο. Μετά το θάνατο του Λεωχάρη, ο Σικυώνιος μπορεί να είχε συνεχίσει την άλλοτε κοινή προσπάθεια, ή να είχε διαδεχθεί τον άλλον τεχνίτη σε μια νέα ανάθεση. Αυτό δεν θα μπορούσε όμως να έχει συμβεί μετά το 322, όταν ο Λύσιππος φιλοτεχνεί το Σέλευκο στην ανατολή. Αργότερα, μια υποχρέωση του Λυσίππου για τους Μακεδόνες θα είναι αδύνατη, καθώς ο Δάσκαλος βρίσκεται στη Σικυώνα μαζί με τους αντιπάλους τους (322-317). Ούτε μπορεί να θεωρηθεί ότι η ανάθεση αυτή έγινε κατά την περίοδο στην οποία ο Λύσιππος επιστρέφει στη σφαίρα επιρροής της Μακεδονίας (317-314), αφού ο Κάσσανδρος, ο κατ' επανάληψιν τεκμηριωμένος

2 Salzmann 1982, 105-106, αρ. 98, πίν. 30-31. Moreno 1994β, 419, εικ. 467· 1995α, 221-222, αρ. 18. Σιγανίδου και Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, 1996, 68-70, εικ. 47. Moreno 2002, 42, 68, 123, 166, εικ. 51, 137, 348. Andreae 2003, 22, εικ. στις σελ. 20-21. Moreno 2004α, 57-81, 66-68, εικ. 73, 74, 77, 361· 2008, 209-214, εικ. 246. Pappalardo και Ciardiello 2010, 99, εικ. στις σελ. 100, 102, 104-107.

3 Lippold 1950, 256, πίν. 92. Ashmole 1972, 177, εικ. 205. *Mausoleo*, στην *EAA*, *Atlante*, 1973, πίν. 205, πλάκα VI. Moreno 2008, 212, εικ. 245.

εντολέας του Λυσίππου για εκείνα τα χρόνια, σε μια μεταγενέστερη διαμονή του στους Δελφούς (301-298), θα μείνει έκθαμβος και σαστισμένος στη θέα του χάλκινου αγάλματος του Αλεξάνδρου κυνηγού, όπως θα δούμε. Μετά το 314 η συμμετοχή του Λυσίππου είναι άτοπη, καθώς ο ίδιος βρίσκεται πλέον στον Τάραντα και στην κοπιώδη εργασία του για την κατασκευή των κολοσσών.

ΤΟ ΣΥΜΠΛΕΓΜΑ ΤΩΝ ΔΕΛΦΩΝ

Ανατρέχοντας στην σταδιοδρομία του Κρατερού, μια περίοδος ακμής της δραστηριότητάς του είναι το 324, όταν ο Αλέξανδρος αναθέτει στον πιστό εταίρο του να φέρει πίσω στην πατρίδα τους μισθοφόρους Μακεδόνες. Η *κατάβασις* του Κρατερού σταματάει στην Κιλικία. Εδώ ο στρατηλάτης πληροφορείται για το θάνατο του βασιλιά: Την ίδια στιγμή αναγορεύεται αντιβασιλέας του Φιλίππου Γ' Αρριδαίου. Όσο και αν ο θεσμός της προστασίας είχε μετατραπεί σε επαχθή υποχρέωση δίχως πραγματική εξουσία, είναι πάντως μια στιγμή κατά την οποία ο Κρατερός σκόπευε να καταξιωθεί στο πανελλήνιο ιερό (καλοκαίρι 323).

Σώζεται σήμερα στους Δελφούς η μεγάλη κόγχη (εικ. 3)[4], με διαστάσεις 15,27 μ. στην πρόσοψη, και βάθος 6,35 μ., σκοπίμως κατασκευασμένη μέσα στο βόρειο τείχος αντιστήριξης του ναού του Απόλλωνα, στους πρόποδες του θεάτρου. Μεταξύ των οικοδομικών σειρών, στο εσωτερικό τείχος που διατηρείται σε ύψος τεσσάρων μέτρων από το αρχικό δάπεδο, είναι χτιστή η επιγραφή σε στίχους πάνω σε συμπαγείς ασβεστολίθους:

> *υἱὸς Ἀλεξάνδρου Κράτερος τάδε τὼπόλλων*[ι] *ηὔξατο τιμάεις καὶ πολύδοξος ἀνήρ· στᾶσε, τὸν ἐν μεγάροις ἐτεκνώσατο και λίπε παῖδα, πᾶσαν ὑποσχεσίαν πατρὶ τελῶν, Κράτερος, ὅφρα οἱ ἀΐδιόν τε καὶ ἀρπαλέον κλέος ἄγρα, ὦ ξένε, ταυροφόνου τοῦδε λέοντος ἔχοι· ὅμ ποτε, Ἀλ*[εξά]*νδρωι τότε ὅθ' εἵπετο καὶ συνεπόρθει τῶι πολυαιν*[ή]*τωι τῶιδε Ἀσίας βασιλεῖ ὧδε συνεξαλάπαξε καὶ εἰς χέρας ἀντιάσαντα ἔκτασεν οἰονόμων ἐν περάτεσσι Σύρων*.
>
> «Ο γιος του Αλεξάνδρου Κρατερός (σ.σ. από την Ορεστίδα), ένδοξος και τιμημένος άνδρας, αφιέρωσε αυτά εδώ προς τιμήν του Απόλλωνα. Τα έστησε ο Κρατερός (σ.σ. ο διάδοχος) εκτελώντας εξ ολοκλήρου την υπόσχεση που έκανε ο πατέρας, που τον γέννησε στα ανάκτορα και τον άφησε ακόμη παιδί, ώστε να έχει εκείνος αιώνια και άξια δόξα, ξένε, για το κυνήγι αυτού εδώ του ταυροφόνου λέοντα. Τον οποίον κάποτε, όταν ακολουθούσε τον Αλέξανδρο και με τον ξακουσμένο αυτόν βασιλιά της Ασίας στο πλάι του πορθούσε, έτσι τον κατέρριψε, και όταν στα χέρια του έπεσε τον φόνευσε, στα έσχατα της χώρας των ερημικών Σύρων»[5].

Ο τοπογραφικός προσδιορισμός που διαβάζουμε στο τέλος της σύνθεσης, περιλαμβάνει τη Σιδώνα, αφού τα λιμάνια της Φοινίκης αντιπροσώπευαν ακριβώς τη θαλάσσια κλιτύ της Συρίας.

Ως προς την παραγγελία, ο Πλούταρχος, κάνει αναφορά μόνο στην αρχική απόφαση του διαδόχου, χωρίς να αντιλαμβάνεται τη διαφορά μεταξύ πατέρα και γιου που ήταν ομώνυμοι, και η οποία αναπτύσσεται στην επιγραφή: Πρέπει να θεωρήσουμε δεδομένη την εμπειρία του στο ιερό, όπου είχε διατελέσει ως ιερέας. Ο ίδιος γνώριζε την αρχική δημιουργία των μεμονωμένων μορφών από τον Λεωχάρη και τον Λύσιππο, οι οποίες όμως αργότερα ενσωματώθηκαν και τοποθετήθηκαν εκ νέου από άλλους στο αφιέρωμα.

---

4 Courby 1927, 230-240, εικ. 176. Moreno 2002, 44, εικ. 53. Bommelaer και Laroche 1991, 225-227, αρ. 540, εικ. 99.

5 Hiller von Gärtringen 1926, 33, αρ. 82. Moreno 1974, 45-46, 86-105, αρ. 11, εικ. 29-30, 32-34. Stewart 1993, 290-291, αρ. T.124.

ΠΑΤΕΡΑΣ ΚΑΙ ΥΙΟΣ

Αφήσαμε τον Κρατερό στην Κιλικία τη στιγμή που έφτασε σε αυτόν η αίτηση βοηθείας από τον Αντίπατρο, ο οποίος τον συνόδευσε κατά την επιστροφή του στην Ευρώπη. Η νίκη στην Κραννώνα της Θεσσαλίας επί των εξεγερμένων Ελλήνων σηματοδοτεί το μέγιστο βαθμό κύρους του (322): Ο Κρατερός νυμφεύεται τη Φίλα, κόρη του Αντιπάτρου, που το 321 του χαρίζει γιο με το ίδιο όνομα, Κρατερός. Αλλά την άνοιξη του 320, ο στρατηλάτης πέφτει στη μάχη του Ελλησπόντου εναντίον του Ευμένη: Έτσι, ήταν μοιραία η διακοπή του δυναστικού σχεδίου και μαζί του καλλιτεχνικού εγχειρήματος που θα την συνόδευε.

Τη μεταγενέστερη εκπλήρωση του πατρικού αφιερώματος από τον Κρατερό Β', την οποία αναφέρει το επίγραμμα, επιβεβαιώνει μια ιδιαίτερη σημείωση του Ερμίππου της Σμύρνης (*Περὶ Ἀριστοτέλους*, 1). Τα εγκαίνια του μνημείου αποτέλεσαν έναυσμα για την καθιέρωση νέων ειδικών γιορτών, τα Κρατέρεια, για τα οποία είχε συντεθεί ένας παιάνας από τον Αλεξίνο της Ήλιδας, τον συντάκτη πιθανώς και του επιγράμματος που διαβάσαμε στην κόγχη του κυνηγιού. Αυτές οι γιορτές επαναλαμβάνονταν ετήσια στους Δελφούς μέχρι τη ρωμαϊκή εποχή, με το χαρακτηριστικό παιάνα τον οποίο συνόδευε με λύρα ένα παιδί. Υπήρχε η επιθυμία να διαιωνιστεί η μνήμη των θυρανοιξίων του αφιερώματος, στο οποίο είχε παρέμβει προσωπικά το ορφανό «που άφησε στα ανάκτορα» ο άτυχος διάδοχος: όχι πια στην πρώτη παιδική ηλικία και όχι ακόμη στην εφηβεία, αλλά νεαρός, με μουσική παιδεία.

Η μητέρα του Φίλα (γεννημένη γύρω στο 355), χήρα του Κρατερού το 320, είχε παντρευτεί την ίδια χρονιά το Δημήτριο Πολιορκητή, που ήταν ακόμα παιδί (γεννημένος το 337-336), το γιο του Αντιγόνου του Μονόφθαλμου. Ο ασυνήθιστος γάμος απεικονίζεται στη ζωγραφική του Θεοδώρου της Σάμου, που έφτασε ως εμάς σε αντίγραφο, με τις περίφημες Nozze Aldobrandini στη βιβλιοθήκη του Βατικανού, όπου η Αφροδίτη και η Πειθώ (αλληγορία της «πειθούς») πείθουν τη γυναίκα να παντρευτεί τον «άγουρο» μνηστήρα[6]. Η ολοκλήρωση του Δελφικού συμπλέγματος τοποθετείται κατά συνέπεια μετά το 307, με την έλευση του Πολιορκητή στην Αθήνα.

ΑΝΤΙΓΡΑΦΟ ΣΤΗ ΜΕΣΣΗΝΗ

Πέρα από την οφειλόμενη ολοκλήρωση του Δελφικού συμπλέγματος, ο Κρατερός Β' παρατείνει και διαδίδει τη φήμη του κατορθώματος του ομωνύμου γονέα του, στα χρόνια που ευνοήθηκε πολιτικά. Η μητέρα του Φίλα απέκτησε από τον Πολιορκητή έναν άλλο γιο, τον Αντίγονο Γονατά: Αυτός όταν έγινε Βασιλιάς της Μακεδονίας (283-239), ανέθεσε στον ετεροθαλή αδελφό του, Κρατερό Β', τον έλεγχο της Ελλάδας, με έδρα την Κόρινθο.

Στην Πελοπόννησο, η άμεση εξουσία του πιστού κυβερνήτη ήταν μερική και διακεκομμένη, όχι πέρα από την Μεγαλόπολη της Αρκαδίας: Η συνορεύουσα Μεσσηνία παρέμεινε ουδέτερη στα γεγονότα στα οποία εμπλέκονταν οι Μακεδόνες, οι Σπαρτιάτες, ο Πύρρος και οι συμπολιτείες. Αλλά δεν θα μπορούσαμε να αποδώσουμε σε άλλον παρά στον Κρατερό Β' τη συμφωνία για την ανύψωση στο στάδιο της Μεσσήνης του μνημείου που εκθειάζει με απαράμιλλη ακρίβεια, σε απόσταση χρόνου και τόπου, το θάρρος του Αλεξάνδρου και του διαδόχου Κρατερού στην περιπέτεια της Σιδώνας.

Στη Μεσσήνη η απεικόνιση του κυνηγιού «έτρεχε» σε ανάγλυφο γύρω από ένα μεγάλο ασβεστολιθικό βάθρο, το οποίο έφερε ένα χάλκινο σύμπλεγμα αγνώστου θέματος, αλλά προ-

6 Nogara 1907, 16-35, πίν. I-VIII. Blanckenhagen και Green 1975: Ταύτιση του γάμου του νεαρού Δημητρίου (Πολιορκητή) με τη Φίλα, κόρη του Αντιπάτρου. Fusconi 1994. De Lachenal 2000, 637-638, αρ. 1. Baldassarre κ.ά. 2002, 144-146, εικ. στη σελ. 144. Ebbinghaus 2004. Croisille 2005, 254-255, εικ. 403. Moreno 2011, 168, εικ. 9.

δρομικό του Μεγάλου Περγαμινού αφιερώματος (περί το 235), καθώς και αυτό ήταν ορατό από όλες τις πλευρές. Σε ένα θραύσμα της ζωφόρου, πρόσφατης ανακάλυψης, ένα σκοτωμένο ελάφι, στην αρχή της απεικόνισης, βρίσκεται στο ίδιο μουσείο της Μεσσήνης (εικ. 9)[7]. Ένα μεγαλύτερο τμήμα του βάθρου με τα κεντρικά θέματα που αναλύει ο Πλούταρχος –Κρατερός, Αλέξανδρος, λιοντάρι και σκυλιά– μεταφέρθηκε το 1830 στο Λούβρο (εικ. 4, 5, 13, 15, 17)[8].

ΖΩΓΡΑΦΙΚΗ ΚΑΙ ΠΛΑΣΤΙΚΗ

Στο σύνολο, ο Αθηναίος Λεωχάρης και ο Σικυώνιος Λύσιππος σεβάστηκαν την εικονογραφική παράδοση που διαμορφώθηκε στην αυλή του Φιλίππου: Το κυνήγι του Κρατερού στους Δελφούς αντέγραφε στην διαδοχή των κυνηγετικών δράσεων και στις μορφικές λύσεις τη ζωγραφική του Νικία, του 336, που κοσμούσε την πρόσοψη του τάφου του Φιλίππου του Β' στις Αιγές (εικ. 10)[9]. Το επεισόδιο του ελαφιού στο θραύσμα της Μεσσήνης (εικ. 8), απαντά στην αρχική φάση της σκηνής του μεγάλου κυνηγιού στο οποίο μετέχουν ο Φίλιππος, ο Αλέξανδρος και μερικοί εταίροι: Και στις δυο περιπτώσεις, η σύλληψη ενός ζευγαριού ελαφιών χρησίμευε ως δόλωμα για το λιοντάρι, κατά την αλληλουχία των κυνηγετικών επεισοδίων.

Περνώντας στην καθοριστική στιγμή του κυνηγιού του Κρατερού, ο φόνος του λέοντα ανανεώνει σκοπίμως την ίδια δράση που καταλάμβανε τη δεξιά πλευρά της ζωγραφικής της Βεργίνας, στην οποία ήταν πρωταγωνιστής ο ενταφιαζόμενος (εικ. 6) πατέρας του Αλεξάνδρου.

Ιππεύοντας σε αντίθετη κατεύθυνση σε σχέση με το Φίλιππο των Αιγών, είναι τώρα ο Κρατερός που καταφέρει με το δόρυ το θανάσιμο χτύπημα στο λιοντάρι (εικ. 13). Και στις δυο περιπτώσεις, το αιλουροειδές είναι αναγκασμένο να στρέψει το κεφάλι προς τον ιππέα που προστρέχει, ενώ απειλεί από κοντά έναν πεζό κυνηγό τη στιγμή που εκείνος κραδαίνει το διπλό πέλεκυ. Στο ζωγραφικό πίνακα ήταν ο Ηφαιστίωνας, που έτσι γινόταν αναγνωρίσιμος μεταξύ των εταίρων ακριβώς εξαιτίας της χρήσης του όπλου, που αποτελεί χαρακτηριστικό του θεού Ηφαίστου από τον οποίο ο σύντροφος του Αλεξάνδρου είχε πάρει το όνομα. Στο ανάγλυφο είναι ο Αλέξανδρος που έλαβε με άλλο τρόπο το μυθικό όπλο, από τον Δία Λαβράνδιο, όπως θα δούμε (εικ. 15).

Η άκρη του δόρατος που διακρίνεται στην άνω αριστερή γωνία του ογκολίθου από τη Μεσσήνη στο Λούβρο (εικ. 4, 5), επιβάλλει και στο αφιέρωμα του Κρατερού την παρουσία του δευτέρου κυνηγού που προστρέχει πεζός: Στη νωπογραφία του Νικία ήταν ο νεαρός Πτολεμαίος (εικ. 6, 10), ο οποίος θα επανέλθει με το ίδιο σχήμα –βασιλιάς της Αιγύπτου και μικρός Μελέαγρος– στο κυνήγι του κάπρου που ζωγράφισε ο Αντίφιλος (Πλίνιος 35, 138). Σε εμάς έφτασε μέσω μιας νωπογραφίας στις Σταβίες (εικ. 11)[10] και ενός υστερορωμαϊκού ψηφιδωτού στην Setif (Algeria)[11].

Η κύρια διαφορά βρίσκεται στην προοπτική. Οι κυνηγοί της Βεργίνας περικυκλώνουν στο βάθος το θήραμα, ενώ στο ανάγλυφο της Μεσσήνης εμφανίζονται ευθυγραμμισμένοι, όπως έπρεπε να στέκονται και τα χάλκινα στην κόγχη των Δελφών. Με τον ίδιο τρόπο, στα ψηφιδωτά

---

7 Θέμελης 2005, 60, αρ. ευρ. 501, πίν. 35 b-g. Moreno 2009, 417, εικ. 89.

8 Hölscher 1973, 183-185, πίν. 15, 3. Vasič 1979. Herrmann 1980, 121, αρ. 44. Hamiaux 1998, 194-195, αρ. 214. Moreno 1998, 19-20, 58, εικ. 10· 2002, 42, εικ. 50, 52, 171-172, εικ. 370. Hemingway 2004, 99-100, εικ. 58. Θέμελης 2005, 60, πίν. 35α. Moreno 2008, 232-233, εικ. 271, 272, 274, 276· 2009, 419, εικ. 90, 92.

9 Andrónikos 1984, 106-119, εικ. 57-71· 1993, 162-164, εικ. 128. Moreno 1998, 18-19, εικ. 9. Δρούγου και Σαατσόγλου-Παλιαδέλη 1999, 45, εικ. 60-62. Σαατσόγλου-Παλιαδέλη 2004, 53-55, εικ. 9, κυνηγοί αρ. 6-8 με λέοντα και σκυλιά, πίν. 15-18. Moreno 2009, 424, εικ. 99. Για το επεισόδιο του Φιλίππου Β' με το λιοντάρι: Andrónikos 1984, 110, εικ. 58-59, 63, 71. Moreno 2004α, 140, εικ. 213. Σαατσόγλου-Παλιαδέλη 2004, 55, κυνηγός πάνω σε άλογο αρ. 8· 167: αποδεικνύει την ταύτιση με το Φίλιππο Β'· εικ. 9, αρ. 8, εικ. 16, πίν. 8α-β, αρ. 8, πίν. 18α.

10 Miniero Forte 1989, 78-81, αρ. 21. Moreno 1998, 58, εικ. 44.

11 Donderer 1988, πίν. 3-4. Moreno 1994α, εικ. 308· 1998, 19, 57, εικ. 8, 45.

της Πέλλας, το επεισόδιο του λιονταριού που αναφέραμε, το οποίο σχεδιάστηκε σε άμεση συνάρτηση με το πλαστικό σύμπλεγμα των Δελφών, παρουσιάζει τις μορφές σε γραμμική σύνθεση (εικ. 1), ενώ το κυνήγι του ελαφιού που αποδίδεται από την επιγραφή στη σοφία του υψίστου Σικυωνίου ζωγράφου –*[Ἀπελλοῦ] γνῶσις ἐποίησεν*– έχει σφαιρική δομή (εικ. 7)[12].

ΟΙ ΗΡΩΕΣ

Στη δραματική σκηνή της Σιδώνας ο βασιλιάς σε όρθια στάση με τη συνοδεία δύο σκύλων αντιμετωπίζει σε μια θανάσιμη πάλη το θηρίο, το οποίο έχει ρίξει στο έδαφος το ένα κυνηγόσκυλο, αλλά είναι αναγκασμένο να στρέψει το βλέμμα του στην έλευση του Κρατερού. Ο τελευταίος, οπλισμένος με δόρυ, θα καταφέρει να σκοτώσει το λιοντάρι, όπως δηλώνει το επίγραμμα (*ἔκτασεν*), αλλά ο Αλέξανδρος εμφανιζόταν και εκείνος έτοιμος να εκμεταλλευτεί τη στιγμή για να καταφέρει στο λιοντάρι ένα χτύπημα με το διπλό πέλεκυ ανυψωμένο πίσω από την πλάτη, με μια περιστροφή του βραχίονα μπροστά από το στήθος. Ως προς την απόδοση του δυναμισμού των σωμάτων και τη ζωντάνια των πτυχώσεων, ο Λεωχάρης ανανεώνει σχέδια πάνω στα οποία είχε ήδη πειραματιστεί στη ζωφόρο του Μαυσωλείου, το οποίο ξεκίνησε στην δεκαετία 360-350, και ίσως συνεχίστηκε μετά την κατάκτηση της Αλικαρνασσού από τον Αλέξανδρο, το 334: Είχε συμμαχήσει με αυτόν η Άδα που κυβερνούσε στην Καρία επί μια δεκαετία.

Ο Κρατερός κρατά το δόρυ με τον βραχίονα τεταμένο προς τα πίσω (εικ. 13), όπως μια αμαζόνα στο άλογο, απεικονιζόμενη στην πλάκα XVII του Μαυσωλείου, στο Βρετανικό Μουσείο, που αποδίδεται στο Λεωχάρη (εικ. 12)[13]: Και εδώ η ίππευση, σε σχήμα αφύσικο εξ αιτίας της ταυτόχρονης προέκτασης των άκρων, ανακοπτόταν από το δάγκωμα, εξ αιτίας του οποίου ο λαιμός του ζώου βρισκόταν σε κάμψη.

Ο Αλέξανδρος, πεζός, επαναλαμβάνει την κυκλωτική κίνηση ενός Έλληνα στη διπλανή πλάκα XVI της αμαζονομαχίας (εικ. 14)[14]: Η ανατομία του σώματος επιμηκυμένη, συνδέεται με αυτές των μαχητών που απεικονίζονται στο ίδιο τμήμα της ζωφόρου της Αλικαρνασσού, οι οποίες αποδίδονται πιο βίαια παραμορφωμένες.

Η ομοιότητα των δυο μορφών, που αντιστοιχούν με εκείνες της έφιππης αμαζόνας και του Έλληνα πολεμιστή, διαπιστώνεται σε έναν ετρουσκικό αμφορέα στο Museo Faina του Orvieto (εικ. 16)[15], που χρονολογείται στο 330: Είναι λοιπόν αποτέλεσμα περισσότερο της φήμης της Αμαζονομαχίας του Μαυσωλείου, παρά της πλαστικής σύνθεσης του ιερού των Δελφών, που παρουσιάστηκε αργότερα.

Η πρωτοτυπία στον Αλέξανδρο του Λεωχάρη βρίσκεται στην ισορροπία μεταξύ της ηρωικής αναγνώρισης του βασιλιά, στην οποία περιορίστηκε ο Λύσιππος με τον αιχμηφόρο, και την υπέρτατη αποθέωση του Αλεξάνδρου ως ενθρόνου Διός με κεραυνό, που θαύμασε ο Απελλής, και επαναλήφθηκε στη νωπογραφία της Casa dei Vettii στην Πομπηία[16]. Τυλίγοντας στον αριστερό βραχίονα μια λεοντή και κραδαίνοντας στο δεξί το διπλό πέλεκυ, ο Μακεδόνας

---

12 Donderer 1989, 58, αρ. Α.9, πίν. 7, 2. Moreno 1998, 13-16, εικ. 5, 6: *[Ἀπελλοῦ] γνῶσις ἐποίησεν*, υπόθεση σχετικά με την επιγραφή. Salzmann 1982, 107-108. αρ. 103, πίν. 29· 99, 2· 101, 2-6· 102, 1-2. Guimier-Sorbets 1993, 121, εικ. 105. Σιγανίδου και Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 1996, 24-25, εικ. 1, 11. Moreno 2000, 102-103, εικ. 48-49. Andreae 2003, 22-24, εικ. στη σελ. 23. Moreno 2004α, 57-71, 125-131, εικ. 80, 81, 83, 86, 87, 191, 516· 2008, 209, 214-216, εικ. 244, 250. Pappalardo και Ciardiello 2010, 99-100, εικ. στις σελ. 98, 102, 108-109.

13 Ashmole 1972, 174, εικ. 200. *Mausoleo* στην *EAA, Atlante* 1973, πίν. 207, πλάκα XVII, ευρ. 1019, personaggio αρ. 64. Moreno 2002, 169, εικ. 357· 2004α, 244, εικ. 363· 2004β.

14 Ashmole 1972, 170, εικ. 195-197. *Mausoleo* στην *EAA, Atlante*, 1973, πίν. 207, πλάκα XVI, ευρ. 1018, personaggio αρ. 62. Moreno 2002, 171-172, εικ. 369· 2009, εικ. 391, 420, εικ. 91.

15 Cappelletti 1992, 174-178 σημ. 60. Moreno 2004α, 246, εικ. 364· 2009, 421, εικ. 96.

16 Mingazzini 1961, εικ. 1: Ταύτιση ως Αλέξανδρος Ζευς. Schefold 1979, πίν. I, 3. Sampaolo 1994, 492-493, εικ. 35. Canciani 1997, 426, αρ. 25. Moreno 2000, 105-107, εικ. 51· 2009, 402-407, εικ. 70.

κοσμείται με προσαρτήματα που εμφανίζονται ως ηρωικά και θεϊκά σύμφωνα με το μύθο, αλλά την ίδια στιγμή μπορούν να αποτελέσουν και τον εξοπλισμό ενός θνητού.

Το λείψανο του λέοντα αποτελεί αναφορά στον Ηρακλή, και επομένως στο ξεκίνημα της δυναστείας των Αργεαδών. Η *λάβρυς,* μακρινής μινωικής καταγωγής, είναι το σύμβολο του κεραυνού, στο Δία Στράτιο στα Λάβρανδα, περιοχή που βρισκόταν στην κυριαρχία του Μαυσώλου: Στον τάφο του δυνάστη, η Αμαζονομαχία εξυμνούσε την αποστολή του Ηρακλή και του Θησέα, την αρπαγή δηλαδή του μοιραίου όπλου της Ιππολύτης. Έτσι, καθιερώνεται ως σκηνή εξέχουσας σημασίας στο ομοσπονδιακό ιερό των Καρίων, αφιερωμένη σε εκείνο «το θεό των στρατών».

Από το βάθος της κόγχης (εικ. 3), η αίσθηση της στροβιλώδους κίνησης του βασιλιά (εικ. 15), για όποιον προχωρούσε κατά μήκος της βόρειας πλευράς του ναού του Απόλλωνα, ήταν εντυπωσιακή. Ο Πλούταρχος (*Ἀλέξ*., 74.6) μας κάνει να αντιληφθούμε ότι ήταν εκείνο το θέαμα που επανέφερε στη μνήμη του Κασσάνδρου το θανάσιμο κίνδυνο στον οποίο ο ίδιος είχε βρεθεί όταν αντάμωσε τον Αλέξανδρο στην Ασία. Ο νέος γέλασε δυνατά βλέποντας τους ανατολίτες να γονατίζουν μπροστά στον κυρίαρχο:

> «Όταν λοιπόν είδε μερικούς βαρβάρους να τον προσκυνούν, αυτός αναθρεμμένος με τον ελληνικό τρόπο και μη έχοντας δει πρωτύτερα ένα τέτοιο θέαμα, γέλασε με περιφρόνηση. Ο Αλέξανδρος θύμωσε και αφού τον έπιασε με τα χέρια του από τα μαλλιά, του χτύπησε το κεφάλι στον τοίχο» (*Ἀλέξ*., 74.2).

Έτσι ο βιογράφος δικαιολογούσε την παράξενη συμπεριφορά του Κασσάνδρου:

> «Γενικά λένε πως ο φόβος τόσο μπήκε και εντυπώθηκε ανεξάλειπτος στην ψυχή του Κασσάνδρου, ώστε πολλά χρόνια αργότερα, όταν πια ήταν βασιλιάς των Μακεδόνων, και εξουσίαζε την Ελλάδα, περιπατώντας στους Δελφούς και κοιτάζοντας τους ανδριάντες, μόλις έπεσε το μάτι του σε ένα άγαλμα του Αλεξάνδρου, έπαθε ξαφνική κρίση, ένοιωσε φρίκη (*εἰκόνος Ἀλεξάνδρου φανείσης, ἄφνω πληγέντα φρῖξαι*), το σώμα του κλονίστηκε και, αφού ζαλίστηκε από τη θέα του, με δυσκολία έπειτα συνήλθε».

Η στιγμή που όρισε ο ιστορικός για το σημαντικό ανέκδοτο (301-298) είναι terminus ante quem για την ολοκλήρωση του αφιερώματος του Δελφικού συμπλέγματος, που άλλωστε έχουμε θεωρήσει μεταγενέστερο του 307.

ΤΑ ΖΩΑ

Στο θραύσμα του αναγλύφου που παρέμεινε στη Μεσσήνη (εικ. 8), το άνοιγμα των πίσω ποδιών του ελαφιού θυμίζει το θύμα της σκηνής του κυνηγιού των ελαφιών με τον Αλέξανδρο και τον Ηφαιστίωνα στην Πέλλα, το ψηφιδωτό που και αυτό αναφέραμε ότι προερχόταν από ένα ζωγραφικό έργο του Απελλή (εικ. 7): Ο ζωγράφος είχε έρθει στη Μακεδονία μαζί με το Λύσιππο έπειτα από πρόσκληση του Φιλίππου και ήταν γνωστή στην αρχαιότητα η αδελφική ανταλλαγή ιδεών πάνω σε αντίστοιχα σχέδια ανάμεσα στους δυο εκπροσώπους της σχολής της Σικυώνας (Συνέσιος, *Ἐπιστολή*, 1).

Με το ελάφι του κυνηγιού των Δελφών, θα συγκρίνουμε στη συνέχεια την Ελαφίνα της Κερύνειας, που βρισκόταν σε πάλη με τον Ηρακλή στον κύκλο των αγαλμάτων που ο Λύσιππος δημιούργησε στην Αλυζία, κατόπιν παραγγελίας του Κασσάνδρου το 314: γνωρίζουμε το σύμπλεγμα, που μεταφέρθηκε στη Ρώμη κατά την εποχή της δημοκρατίας, και που αργότερα βλέπουμε να αναπαράγεται σε σαρκοφάγους. Μεταξύ αυτών παρουσιάζουμε το επεισόδιο με την Ελαφίνα στο αντιπροσωπευτικό έργο της Galleria Corsini (εικ. 9).

Το λιοντάρι στρέφοντας το κεφάλι (εικ. 17) παραπέμπει είτε σε εκείνο του ψηφιδωτού της Πέλλας, που αποκρούεται από τον Ηφαιστίωνα (εικ. 1, 18), είτε στο θηρίο που προφταίνει ο

Φίλιππος έφιππος, στο ζωγραφικό έργο των Αιγών (εικ. 6, 10): Είναι νέα στοιχεία, οι λυγερές αναλογίες του ζώου, η συστολή της κοιλιάς, η απειλή ενός ανυψωμένου μπροστινού ποδιού, η στριφτή ουρά.

Όσον αφορά στους σκύλους, στο σύμπλεγμα των Δελφών (εικ. 4, 5, 17, 19), όπως ήδη και στην ζωγραφική των Αιγών (εικ. 6, 10), ο λέοντας είχε αρπάξει ένα κυνηγόσκυλο ενώ ένα άλλο του έκλεινε τη δίοδο ακριβώς μπροστά του. Ο τρίτος σκύλος που στο ζωγραφικό έργο αναπηδά από τα αριστερά, θα μπορούσε να βρίσκεται με τον ίδιο τρόπο δίπλα στον πεζό κυνηγό, υποτίθεται τον Πτολεμαίο, του οποίου έχουμε παρατηρήσει την άκρη του δόρατος στη ζωφόρο της Μεσσήνης, σήμερα στο Λούβρο.

ΤΡΑΥΜΑΤΙΣΜΕΝΗ ΣΚΥΛΑ

Η συγκυρία των ενδείξεων της γραμματειακής παράδοσης, επιγραφικής και μνημειακής, υποδεικνύει ούτως ή άλλως μεταξύ των κυνηγετικών σκύλων των Δελφών, μια επιπλέον δημιουργία, η οποία εντάσσεται στην αστείρευτη εικονογραφία ζώων του Λυσίππου: Ένα θύμα που το λιοντάρι έχει αφήσει κατά τη διάρκεια της τρομακτικής του διαδρομής, στο τμήμα της σκηνής που δεν σώθηκε στα ευρήματα της Μεσσήνης.

Στο εικονικό τμήμα του Λούβρου, το σκυλί πεσμένο, στρέφει το κεφάλι προς το τραύμα που υπέστη κατά την επίθεση (εικ. 19), φανερώνοντας τη μαχητικότητα του θηρίου. Ανοίγει έτσι τη σύγκριση με την τραυματισμένη Σκύλα, που βρίσκεται στο Museo Barracco στη Ρώμη (εικ. 20, 22)[17], και αυτό αντίγραφο ενός χάλκινου που μεταφέρθηκε μεμονωμένο στη Ρώμη, το οποίο εξύμνησε ιδιαίτερα ο Πλίνιος (34.38), χωρίς όμως να μας δώσει το όνομα του δημιουργού του:

> «Η τέχνη έφτασε σε ύψιστο βαθμό τελειότητας πέραν κάθε ανθρώπινης πεποίθησης και ως προς την επιτυχία [την απήχηση στο κοινό] αλλά και ως προς την τόλμη [του σχεδίου]. Ως απόδειξη της επιτυχίας θα φέρω ένα παράδειγμα και μάλιστα μιας μορφής που δεν αναπαριστούσε ούτε θεό, ούτε άνθρωπο. Έχουμε δει στις μέρες μας, στο Καπιτώλιο, πριν καεί από την παράταξη του Βιτελλίου, στο βωμό της Ήρας, μια χάλκινη μορφή ενός σκύλου που γλύφει τις πληγές του. Η θαυμαστή τελειότητα και η αψεγάδιαστη αληθοφάνεια της απεικόνισης δεν αποδεικνύεται μόνο από το ότι το άγαλμα καθιερώθηκε σε αυτό τον τόπο, αλλά και από τα νέα μέτρα ασφάλειας που λήφθηκαν για την προστασία του. Επειδή δεν υπήρχε αντίτιμο αντάξιο του αγάλματος, ανακηρύχτηκε δημοσίως ότι οι φύλακες θα εγγυούνταν την ασφάλειά του με τις ζωές τους».

Το μαρμάρινο αντίγραφο της τραυματισμένης Σκύλας στο Museo Barracco φιλοτεχνήθηκε με εξαιρετική δεξιοτεχνία σε παριανό μάρμαρο. Η πλίνθος με ακατέργαστο περίγραμμα, σύνηθες χαρακτηριστικό κατά την ελληνιστική περίοδο, άρμοζε στην εσοχή ενός ξεχωριστά κατεργασμένου βάθρου. Στην επιφάνεια της πλίνθου διατηρείται η υπογραφή του αντιγραφέα, *ΣΩΠ[ΑΤΡΟΣ]* (εικ. 23)[18], που ήταν γνωστός στους Δελφούς για τη δραστηριότητά του από ρωμαϊκές παραγγελίες γύρω στο 100: Ακόμη μια ένδειξη της εγγύτητας του θέματος με το Λυσίππειο πρωτότυπο.

Η χάλκινη Σκύλα υπήρξε μεταξύ «των πολλών διασήμων έργων, τα οποία δια της βίας είχαν αποκαθηλωθεί και μεταφερθεί στη Ρώμη από το Νέρωνα» (Πλίνιος 34.84), από τα πρώτα χάλκινα που αφαιρέθηκαν από τους Δελφούς. «Έμελλε το ιερό να δοκιμάσει και την περιφρόνηση

---

17 H. von Steuben στο Helbig και Speier 1966, 656, αρ. 1913. Kopcke 1969. Moreno 1989, 987-988: πρόταση από το κυνήγι των Δελφών για το σκυλί του θνήσκοντος Αδώνιδος από την Tuscania, που επιβεβαιώνεται από τον Sannibale 2008, 163, εικ. στη σελ. 162. Moreno 1995β, 175, αρ. 4.22.2· 2002, 40-44, εικ. 45-47. Βλ. σημ. 18.

18 Moreno 1966· 1981, 199, εικ. 48-50: σημείωση της υπογραφής *ΣΩΠ* [*ΑΤΡΟΣ*], γιος του Μενεκράτη, στον πλίνθο της Σκύλας Barracco. Moreno 2002, 40, εικ. 49. Franken 2004.

του Νέρωνα για τα πάντα, ο οποίος αφαίρεσε από τον Απόλλωνα ανάμεικτα, πεντακόσια χάλκινα αγάλματα θεών και ανθρώπων» (Παυσ. 10.7.1). Ο αυτοκράτορας, που βρισκόταν στην Ελλάδα το 66 μ.Χ., είχε ρητά κατηγορηθεί για την –χάριν προσωπικής απόλαυσης– λαθροκαπηλία μεμονωμένων στοιχείων από φημισμένες πλαστικές συνθέσεις εκείνου του ιερού:

> «Οι Αμφικτύονες αφιέρωσαν άγαλμα που παριστάνει τον Σικυώνιο Σκύλλη, για τον οποίο λέγεται ότι καταδύθηκε στα πιο βαθειά θαλάσσια νερά. Έμαθε την τέχνη των καταδύσεων και στην κόρη του Ύδνα [...] Και ανάμεσα στους αδριάντες, όσους ο Νέρωνας πήρε από τους Δελφούς, συμπλήρωσε τον αριθμό τους και το άγαλμα της Ύδνας» (Παυσ. 10.19.1).

ΑΝΑΜΟΡΦΩΣΙΣ

Τοποθετημένη στο αρχικό πλαίσιο, στο κρηπίδωμα της μεγάλης κόγχης των Δελφών (εικ. 3) η χάλκινη σκύλα μετρίαζε με τα χαρακτηριστικά της, την απόδοση μιας τυχαίας και ωμής πραγματικότητας, και έτσι εντασσόταν αρμονικά στο αυστηρό καλλιτεχνικό πρόγραμμα. Η σύλληψη της εικόνας είναι κλασσική. Ο σκελετός γίνεται αντιληπτός ως φέρουσα δομή της έντασης των μυών και της μαλακότητας του δέρματος. Οι επιφάνειες είναι αυτές οι πραγματικές του ζώου, δίχως παραμορφώσεις ή εξογκώματα στο πέρασμα του αγγίγματος, που διαφορετικά θα μας παρουσίαζαν έναν καλλιτέχνη παρακινημένο από το πάθος. Το περιλαίμιο, ελαφρώς ανάγλυφο, μαρτυρά ένα ζώο που συντροφεύει τον άνθρωπο. Το μυτερό ρύγχος είναι ένα σχέδιο τόσο σπάνιο που μας δίνει τη δυνατότητα να αναγνωρίσουμε και ένα άλλο αντίγραφο από το ίδιο πρωτότυπο, στο θραύσμα του Museo Civico di Archeologia Ligure στη Genova Pegli (εικ. 21)[19].

Εδώ υπάρχει η επιθυμία έκπληξης της φύσης του ανθρώπινου ματιού το οποίο αποζητά τη γνώση. Το ζώο δεν ποζάρει, είναι ακινητοποιημένο στη συστολή του πόνου. Η πληγή είναι το πραγματικό θέμα της απεικόνισης: Η κάμψη του σκέλους και η προσπάθεια του κεφαλιού συγκλίνουν σε έναν στιγμιαίο σπασμό, επιβάλλοντας έναν κεντρικό άξονα στο κλείσιμο της στροφικής κίνησης που ορίζει ολόκληρο το σώμα, στο αποκορύφωμα αυτού του κενού που παράγεται και συνάμα περικλείεται από τη σύνθεση.

Χαμηλώνοντας, μέχρι να φέρουμε τα μάτια μας στο ύψος της πλίνθου βλέπουμε το δεξί σκέλος, αναλογικά αρκετά επίμηκες, να τείνει προοδευτικά προς το κεφάλι, ακυρώνοντας κάθε άλλη προσπάθεια λεπτομέρειας, δίνοντας μια εντύπωση αναμόρφωσης, μέχρι το σύνολο να βρει ενότητα στην ιδανική εγγραφή του σε ένα σφαιρικό σχήμα (εικ. 20, 22). Αυτή η γεωμετρία, που γεννιέται ως ένα θαύμα στην κατάλληλη οπτική γωνία, είναι καθεαυτή ενδεικτική για να κατατάξουμε το πρωτότυπο χάλκινο στην Σικυώνια διδασκαλία. Και συγκεκριμένα μας φέρνει στο Λύσιππο η εφεύρεση ενός περίκλειστου χώρου μπροστά από το σώμα με την κυκλική κίνηση των άκρων, η ισορροπία μιας έκφρασης που μεταφράζει ταυτόχρονα μια σειρά ενεργειών συνακολούθων της κεντρικής κίνησης. Μια χάρη που παντρεύεται με φυσικότητα στο μέτρημα της σύνθεσης: elegantia και constantia (κομψότητα και σταθερότητα), τα χαρίσματα που ο Λύσιππος είχε μάθει πώς να ενώνει στο έργο του, χωρίς οι μαθητές του να μπορέσουν ποτέ να τον μιμηθούν σε αυτό (Πλίνιος 34.66).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Andreae, B. 2003. *Antike Bildmosaiken*. Mainz: Philipp von Zabern.
Andrónikos, M. 1984. *Vergina, The Royal Tombs and the Ancient City*. Athens: Ekdotike Athenon.

19 Quartino 1998, 63, αρ. 19. Moreno 2004α, 350, εικ. 376: Ταύτιση του τύπου της Σκύλας Barracco στο θραύσμα της Γένοβας.

_____. 1993. «Le Tombe Macedoni.» Στο Ginouvès 1993, 145-190.
Ashmole, B. 1972. *Architect and Sculptor in Classical Greece*. London: Phaidon Press – New York: New York University Press.
Baldassarre, I., A. Pontrandolfo, A. Rouveret, και M. Salvadori. 2002. *Pittura romana, Dall'ellenismo al tardo antico*. Milano: Federico *Motta.*
Blanckenhagen, P.H., και B. Green. 1975. «The Aldobrandini Wedding reconsidered.» *RM* 82:83-79.
Bommelaer, J.-F., και D. Laroche. 1991. *Guide de Delphes, Le site*. Athènes: École française d'Athènes – Paris: de Boccard.
Canciani, F. 1997. «Zeus, Iuppiter.» *LIMC* 8:421-470.
Cappelletti, M. 1992. *Museo Claudio Faina di Orvieto, Ceramica etrusca figurata*. Perugia: Electa editori – Umbri associati.
Courby, F. 1927. *Fouilles de Delphes*. Vol. II, pt. 2, *La Terrasse du Temple*. Paris: de Boccard.
Croisille, J.-M. 2005. *La peinture romaine*. Paris: Picard.
De Lachenal, L. 2000. «La riscoperta della pittura antica nel XVII secolo: Scavi, disegni, collezioni.» Στο *L'Idea del Bello, Viaggio per Roma nel Seicento con Giovan Pietro Bellori*, vol. II, επιμ. E. Borea και C. Gasparri, 625-672. Roma: De Luca Editori d'Arte.
Donderer, M. 1988. «Dionysos und Ptolemaios Soter als Meleager, Zwei Gemälde des Antiphilos.» Στο *Zu Alexander dem Grossen, Festschrift G. Wirth*, επιμ. W. Will και J. Heinrichs, 781-799. Amsterdam: Adolf M. Hakkert.
_____. 1989. *Die Mosaizisten der Antike und ihre wirtschaftliche und soziale Stellung*. Erlangen: Universität Erlangen-Nürnberg Universitätsbibliothek.
Δρούγου, Σ., και Χ. Σαατσόγλου-Παλιαδέλη. 1999. *Βεργίνα, Περιδιαβάζοντας τον Αρχαιολογικό Χώρο*. Αθήνα: Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων.
Ebbinghaus, S. 2004. «Theodoros I.» Στο Vollkommer και Vollkommer-Glökler II, 445-447.
Franken, N. 2004. «Sopatros IV.» Στο Vollkommer και Vollkommer-Glökler II, 407.
Fusconi, G. 1994. *La fortuna delle Nozze Aldobrandine: dall'Esquilino alla Biblioteca Vaticana*. Città del Vaticano: Biblioteca Apostolica Vaticana.
Ginouvès, R., επιμ. 1993. *I Macedoni. Da Filippo II alla conquista romana*. Milano: Jaca Book.
Guimier-Sorbets, A.-M. 1993. «L'arredo della vita quotidiana, Il mosaico.» Στο Ginouvès 1993, 117-136.
Hamiaux, M. 1998. *Musée du Louvre*, *Les sculptures grecques*. Vol. II, *La periode hellénistique (IIIe–Ier siècles avant J.-C.).* Paris: Réunion des musées nationaux.
Helbig, W., και H. Speier. 1963. 1966. 1969. 1972. *Führer durch die öffentlichen Sammlungen klassischer Altertümer in Rom*. Vol. I, II, III, IV. Tübingen.
Hemingway, S. 2004. *The Horse and Jockey from Artemision. A Bronze Equestrian Monument of the Hellenistic Period*. Berkeley – Los Angeles – London: University of California Press.
Herrmann, A. 1980. «44. Stone Relief: Lion Hunt.» Στο *The Search for Alexander, An Exhibition*, επιμ. N. Yalouris, M. Andronikos, K. Rhomiopoulou, A. Herrmann, και C. Vermeule, 120-121. New York: Little, Brown and Co.
Hiller von Gärtringen, F. 1926. *Historische Griechische Epigramme*. Bonn: A. Marcus & E. Weber's Verlag.
Hölscher, T. 1973. *Griechische Historienbilder des 5. und 4. Jahrhunderts v. Chr.* Würzburg: K. Triltsch.
Θέμελης, Π.Γ. 2005. «6. Ἀνασκαφὴ Μεσσήνης.» *ΠΑΕ*:39-65.
Kopcke, G. 1969. «Die Hündin Barracco, Beobachtungen und Vorschlage.» *RM* 76:128-140.
Lippold, G. 1950. *Griechische Plastik*. München: Beck.
Mingazzini, P. 1961. «Una copia dell'Alexandros Keraunophoros di Apelle.» *JBerlMus* 3:7-18.
Miniero Forte, P. 1989. *Stabiae, Pitture e stucchi delle Ville romane*. Napoli: Electa.
Moreno, P. 1966. «Sopatros, 3°.» *EAA* 7:405.
_____. 1974. *Lisippo*. Vol. I. Bari: Dedalo Libri.
_____. 1981. «Modelli lisippei nell'arte decorativa di età repubblicana ed augustea.» Στο *L'art décoratif à Rome à la fin de la république et au début du principat, Table ronde organisée par l'École Française de Rome, Rome 10-11 mai 1979*, 173-227. Rome: École française de Rome.
_____. 1989. «Motivi lisippei nell'arte etrusca.» Στο *Atti del Secondo Congresso internazionale Etrusco*, Vol. II, 983-993. Firenze: Istituto Nazionale di Studi Etruschi ed Italici.
_____. 1994α. «Antiphilos, 2°.» *EAA* Suppl. 2:262.
_____. 1994β. «Efestione.» *EAA* Suppl. 2:418-420.
_____. 1995α. «Alessandro e gli artisti del suo tempo», «L'immagine di Alessandro nella maniera classica.» Στο *Alessandro Magno, Storia e mito*, *Roma, Palazzo Ruspoli, Roma, 21 dicembre 1995 – 21 maggio 1996*,

επιμ. C. Alfano, 117-133, 134-143, 209-211, 212-214, 218, 220-223, 278-279, 310, 311-313. Milano: Leonardo Arte.
_____. 1995β. «Opere di Lisippo.» Στο *Lisippo*, *L'arte e la fortuna*, *Palazzo delle Esposizioni, Roma, 22 aprile – 3 settembre 1995*, επιμ. P. Moreno, S. Ensoli, M. E. Tittoni, και F. Pirani, 546-288. Milano: Fabbri.
_____. 1998. «Elementi di pittura ellenistica.» Στο *L'Italie méridionale et les premières expériences de la peinture hellénistique*, *Acte de la table ronde, École Française de Rome, 18 février 1994*, 7-67. Rome: École Française de Rome.
_____. 2000. *Apelle, La Battaglia di Alessandro*. Milano: Skira.
_____. 2002. *Il genio differente*, *Alla scoperta della maniera antica*. Milano: Electa.
_____. 2004α. *Alessandro Magno, Immagini come storia*. Roma: Libreria dello Stato, Istituto Poligrafico e Zecca dello Stato.
_____. 2004β. «Lysippos.» Στο Vollkommer και Vollkommer-Glökler II, 27-39.
_____. 2008. *La bellezza classica, Guida al piacere dell'antico*. Torino: Umberto Allemandi & C.
_____. 2009. «Iconografia di Alessandro nell'arte antica.» Στο *Alessandro Magno in età moderna*, επιμ. F. Biasutti και A. Coppola, 373-474. Padova: Coop. Libraria Editrice Università di Padova.
_____. 2011. «Caravaggio, l'antico e il vero, Immagini come documenti.» Στο *Caravaggio a Roma, Una vita dal vero, Archivio di Stato di Roma, 11 febbraio – 15 maggio 2011*, επιμ. M. Di Sivo και O. Verdi, 165-178. Roma: De Luca Editori d'Arte.
Nogara, G.B. 1907. *Le Nozze Aldobrandine, i paesaggi con scene dell'Odissea e le altre pitture murali conservate nella Biblioteca Vaticana e nei Musei Pontifici*. Milano: U. Hoepli.
Pappalardo, U., και R. Ciardiello. 2010. *Mosaici greci e romani*, *Tappeti di pietra in età ellenistica e romana*. Verona: Arsenale Editrice.
Quartino, L. 1998. «19. Testa di cane frammentaria.» Στο *Marmi antichi delle Raccolte Civiche Genovesi*, επιμ. A. Bettini, B.M. Giannattasio, A.M. Pastorino, και L. Quartino, 63-64. Pisa: Pacini.
Σαατσόγλου-Παλιαδέλη, Χ. 2004. *Βεργίνα. Ὁ τάφος τοῦ Φιλίππου. Ἡ τοιχογραφία μὲ τὸ κυνήγι*. Ἀθήνα: Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία.
Salzmann, D. 1982. *Untersuchungen zu den antiken Kieselmosaiken*. Berlin: Mann.
Sampaolo, V. 1994. «Casa dei Vettii.» Στο *Pompei, Pitture e Mosaici*, V, 468-572. Roma: Istituto della Enciclopedia Italiana.
Sannibale, M. 2008. «L'Adone morente di Tuscania, Il mito, il rito e la forza dell'icona.» Στο *Etruschi*, *Le antiche metropoli del Lazio, Roma. Palazzo delle Esposizioni, 21 ottobre 2008 – 6 gennaio 2009*, επιμ. M. Torelli και A.M. Sgubini Moretti, 162-165. Roma – Milano: Electa.
Schefold, K. 1979. *Die Antwort der griechischen Kunst auf die Siege Alexanders des Grossen*. Sitzungsberichte der Akademie der Wissenschaften zu München, Philologische-historische Klasse 4. München: Verlag der Bayerischen Akademie der Wissenschaften.
Σιγανίδου, Μ., και Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη. 1996. *Πέλλα*. Αθήνα: Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων.
Stewart, A. 1993. *Faces of Power, Alexander's Image and Hellenistic Politics*. Berkeley – Los Angeles – Oxford: University of California Press.
Vasič, R. 1979. «Das Weihgeschenk des Krateros in Delphi und die Löwenjagd in Pella.» *AntK* 22:106-109.
Vollkommer, R., και D. Vollkommer-Glökler. 2001-2004. *Künstlerlexikon der Antike*. Vol. I-II. München, Leipzig.

Εικ. 1. Ο Ηφαιστίωνας σπεύδει σε βοήθεια του Αλεξάνδρου που απειλείται από λέοντα στο δρυμό της Μίεζας. Ψηφιδωτό δάπεδο από την οικία του Διονύσου, αντίγραφο από χάλκινο σύμπλεγμα. Πέλλα, Αρχαιολογικό Μουσείο.

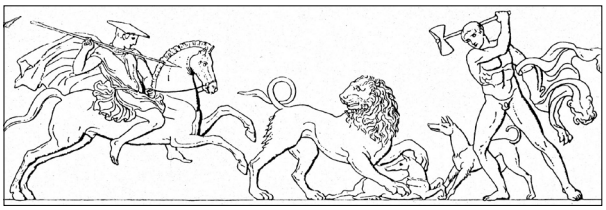
Εικ. 2. Δύο πολεμιστές από την Ζωφόρο της Αμαζονομαχίας του Μαυσωλείου της Αλικαρνασού, πλάκα VI που αποδίδεται στον Τιμόθεο. Λονδίνο, Βρετανικό Μουσείο.

Εικ. 3. Κόγχη για το σύμπλεγμα με το κυνήγι λέοντος του Αλεξάνδρου και του Κρατερού. Δελφοί, Ιερό του Απόλλωνος.

Εικ. 4. Ανάγλυφο με το κυνήγι λέοντος του Αλεξάνδρου και του Κρατερού, αντίγραφο σε στρογγυλή ασβεστολιθική βάση από το στάδιο της Μεσσήνης. Παρίσι, Μουσείο του Λούβρου.

Εικ. 5. Σχέδιο του αναγλύφου της Μεσσήνης. Παρίσι, Μουσείο του Λούβρου.

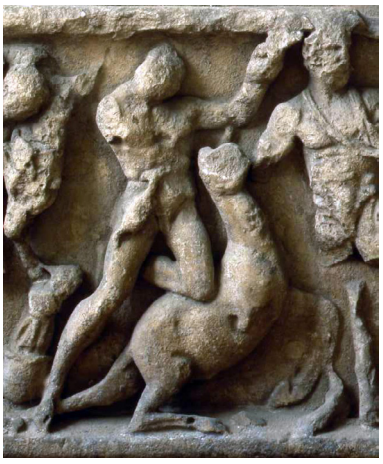
Εικ. 6. Σχέδιο (λεπτομέρεια) κυνηγετικής σκηνής σε τοιχογραφία που αποδίδεται στο Νικία. Πρόσοψη του τάφου του Φιλίππου Β', Μεγάλη Τούμπα, Αιγές (σημερινή Βεργίνα).

Εικ. 7. Κυνήγι του ελαφιού με τον Ηφαιστίωνα και τον Αλέξανδρο. Ψηφιδωτό δάπεδο από την οικία της Αρπαγής της Ελένης, αντίγραφο από ζωγραφικό έργο που αποδίδεται στον Απελλή. Πέλλα, Αρχαιολογικό Μουσείο.

Εικ. 8. Χτυπημένο ελάφι, τμήμα του ανάγλυφου αντιγράφου με την κυνηγετική σκηνή του Αλεξάνδρου και του Κρατερού. Μεσσήνη, Αρχαιολογικό Μουσείο.

Εικ. 9. Ο Ηρακλής και η Ελαφίνα, ανάγλυφο αντίγραφο του χάλκινου συμπλέγματος των άθλων του Ηρακλή έργου του Λυσίππου στην Αλυζία, σε σαρκοφάγο. Ρώμη, Galleria Corsini.

Εικ. 11. Το κυνήγι του Κάπρου του Πτολεμαίου Α' (λεπτομέρεια). Νωπογραφία από την Villa di Gragnano στις Σταβίες, αντίγραφο ζωγραφικού έργου του Αντιφίλου. Torre Annunziata, Antiquarium Stabianum.

Εικ. 10. Σχέδιο της κυνηγετικής σκηνής σε τοιχογραφία που αποδίδεται Νικία. Πρόσοψη του τάφου του Φιλίππου Β', Μεγάλη Τούμπα, Αιγές (σημερ. Βεργίνα).

Εικ. 12. Έφιππη Αμαζόνα και Έλληνας χτυπημένος (λεπτομέρεια) από την Ζωφόρο της Αμαζονομαχίας του Μαυσωλείου της Αλικαρνασού, πλάκα XVII που αποδίδεται στο Λεωχάρη. Λονδίνο, Βρετανικό Μουσείο.

Εικ. 13. Ο Κρατερός έφιππος (λεπτομέρεια) από το κυνήγι του Αλεξάνδρου και του Κρατερού, ανάγλυφο της βάσης από την Μεσσήνη. Παρίσι, Μουσείο του Λούβρου.

Εικ. 14. Έλληνας που ετοιμάζεται να πλήξει με το ξίφος μία Αμαζόνα (λεπτομέρεια) από την Ζωφόρο της Αμαζονομαχίας του Μαυσωλείου της Αλικαρνασού, πλάκα XVI που αποδίδεται στο Λεωχάρη. Λονδίνο, Βρετανικό Μουσείο.

Εικ. 15. Ο Αλέξανδρος τη στιγμή που ετοιμάζεται να κτυπήσει το λιοντάρι με τη λάβρυ (λεπτομέρεια) από το κυνήγι του Αλεξάνδρου και του Κρατερού, ανάγλυφο της βάσης από την Μεσσήνη. Παρίσι, Μουσείο του Λούβρου.

Εικ. 16. Έφιππη Αμαζόνα και Έλληνας, ετρουσκικός ερυθρόμορφος αμφορέας. Orvieto, Museo Faina.

Εικ. 17. Λιοντάρι (λεπτομέρεια) από το κυνήγι του Αλεξάνδρου και του Κρατερού, ανάγλυφο της βάσης από την Μεσσήνη. Παρίσι, Μουσείο του Λούβρου.

Εικ. 18. Λιοντάρι (λεπτομέρεια) σκηνής με τον Αλέξανδρο υπό την απειλή λέοντα και τον Ηφαιστίωνα να σπεύδει σε βοήθεια, ψηφιδωτό δάπεδο. Πέλλα, Αρχαιολογικό Μουσείο.

Εικ. 19. Τραυματισμένο σκυλί (λεπτομέρεια) από το κυνήγι του Αλεξάνδρου και του Κρατερού, ανάγλυφο της βάσης από την Μεσσήνη. Παρίσι, Μουσείο του Λούβρου.

Εικ. 20. Τραυματισμένη Σκύλα, αντίγραφο με την υπογραφή του Σωπάτρου, από το κυνήγι του Αλεξάνδρου και του Κρατερού στους Δελφούς. Ρώμη, Μουσείο Barracco.

Εικ. 21. Κεφάλι της τραυματισμένης Σκύλας, τύπου Barracco. Genova Pegli, museo Civico di Archeologia Ligure.

Εικ. 22. Τραυματισμένη Σκύλα, αντίγραφο με την υπογραφή του Σωπάτρου, από το κυνήγι του Αλεξάνδρου και του Κρατερού στους Δελφούς. Ρώμη, Μουσείο Barracco.

Εικ. 23. Επιγραφή ΣΩΠ[ΑΤΡΟΣ] στην πλίνθο της τραυματισμένης Σκύλας. Ρώμη, Μουσείο Barracco.

Le téménos du Héros spartiate[1]

Georges Steinhauer

Ἀπαντικρὺ δὲ (de l autel de Zeus Amboulios, d'Athéna Amboulia et des Dioscures Amboulioi) ἥ τε ὀνομαζομένη Κολώνα καὶ Διονύσου κολωνάτα ναός, πρὸς δὲ τούτῳ δὲ τέμενός ἐστιν ἥρωος, ὃν τῆς ὁδοῦ τῆς εἰς Σπάρτην Διονύσῳ φασὶ γενέσθαι ἡγεμόνα· τῷ δὲ ἥρωι τούτῳ πρὶν ἢ τῷ θεῷ θύουσιν αἱ Διονυσιάδες καὶ αἱ Λευκιππίδες. Τὰς δὲ ἄλλας ἕνδεκα ἃς καὶ αὐτὰς Διονυσιάδας ὀνομάζουσι, ταύταις δρόμου προτιθέασιν ἀγῶνα

Paus. 3.13.4

ΠΕΡΙΛΗΨΗ: ΤΟ ΤΕΜΕΝΟΣ ΤΟΥ ΗΡΩΟΣ ΣΤΗ ΣΠΑΡΤΗ

Η ανασκαφή το 1976 στην είσοδο της Σπάρτης ενός αποθέτη που περιελάμβανε περίπου 500 πήλινα ειδώλια και πινακίδες χρονολογούμενες από τον 6ο έως και τον 4ο αι. π.Χ., με παραστάσεις του τύπου των λεγομένων ηρωϊκών αναγλύφων, αλλά και ιππέων, «νεκροδείπνων», σεβιζόντων κλπ, πολλές των οποίων προέρχονταν από τις ίδιες μήτρες με τα ευρήματα της παλαιότερης ανασκαφής στην Αγ. Παρασκευή των Αμυκλών και νεωτέρων ανασκαφών στην ίδια τη Σπάρτη και τη Μεσσηνία, δίνει την ευκαιρία χάρη στην παρουσία ενός αριθμού οστράκων με την εγχάρακτη επιγραφή HERO$\digamma$- για την επανεξέταση του θέματος της ταυτότητος των εικονιζομένων μορφών και για τη σύνδεση του ιερού με το γνωστό από τον Παυσανία τέμενος του ανώνυμου Ήρωος που οδήγησε το Διόνυσο στη Σπάρτη.

L'importance du culte héroique dans la vie réligieuse spartiate est attestée par le nombre de héros, de tombeaux et de sanctuaires héroiques dont abonde la description de Sparte impériale par Pausanias, ainsi que par la place centrale du motif iconographique du relief « héroique », depuis longtemps associé à ce culte, dans l'histoire de l'art laconien. L'intérêt particulier du dépôt appellé désormais du nom du propriétaire du terrain, dépôt Philippopoulos, qui fait l'objet de cet article offert à Georges Korrès, ne consiste pas à la présentation d'un exemple de plus du conténu d'un sanctuaire héroique, mais à sa contribution à l'interprétation du motif et à une meilleure connaisance de cette forme de culte, grâce à l'identification avec un sanctuaire mentionné par le Periégète.

Le dépôt, fouillé en 1976, est situé au bord de la route qui mène au pont de l'Eurotas, en contrebas de la colline nommée Tympanon, à l'extrémité orientale du groupe des collines au nord de la plaine spartiate. Il s'agit d'une fosse ovale de 3m de grand diamètre et d'une profondeur de 0.60m creusée dans le sol naturel, à une distance de 12 mètres au sud d'une installation de bains appartenant à une villa romaine du 3e siècle après J.-C. Le terrassement de

1 L'article est la reprise revue et mise à jour d'une communication à la XIIe Journée d'Etudes 1989 du Centre de Recherches archéologiques, Lille III.

l'époque romaine, ayant littéralement rasé les couches antérieures, a fait disparaître tous les restes architecturaux et tout contexte stratigraphique du sanctuaire. L'existence à proximité d'un temple est pourtant suggérée par un chapiteau dorique archaïque trouvé en contexte romain, ainsi que par le grand nombre de tuiles trouvées dans le dépôt même. On apprend beaucoup plus sur le sanctuaire et la divinité qui y était honorée par le reste du contenu de ce dépôt, approx. 200 figurines et plus de 250 plaquettes à reliefs, ainsi que approx. 30 fragments de vases (pour la plupart de coupes) et de quelques dizaines de vases miniatures[2].

A. LES PLAQUETTES (PINAKES) EN TERRE CUITE

L'iconographie des reliefs du dépôt appartient au fonds commun aux cultes héroiques spartiates, connu par quantité de copies –quelquefois du même moule– qu'on trouve dans tous les « heroa » spartiates, dont les plus importants ont été fouillés au NE et au SE de la colline Tympanon[3], à Amycles (Hag. Paraskevi), au SE de la Laconie (Angelona)[4] et en Messenie (à Voidokoilia[5] et sur le site de l'ancienne Messène[6]). On peut distinguer trois motifs illustrant les trois états sous lesquels le héros est conçu: (a) le motif typique du relief héroique des 6 et 5e s. av. J.–C., représentant le héros tenant dans la main tendue le canthare, (b) le motif, plus récent, très répandu dans le monde grec du 4e s. av.J.-C., du banquet dit funéraire, (c) la représentation du héros en cavalier ou en chasseur.

I. Le motif du relief héroique laconien est représenté dans le dépôt par trois groupes stylistiques

Les deux premiers (le groupe de tradition archaïque, qui s'étend jusqu'au milieu du 5e siècle, et le groupe d'inspiration classique, marqué par l'influence attique) illustrent l'évolution de la conception formelle et du conténu idéologique du motif du 6e au 4e siècle, le troisième – contemporain des deux autres– comprend les versions stylisées des précédents.

Le groupe archaïque contient exclusivement des variantes d'un simple type paratactique, dont la popularité est prouvée par le grand nombre de copies schématiques: Le « héros » est représenté assis seul, la tête tournée vers le spectateur, tenant dans sa main tendue le canthare; une femme debout devant lui, la tête également tournée vers le spectateur, lève la main gauche en un geste de salutation ou d'adoration[7] (MSp 19908, h. 0.16m, fig. 1). La condition élevée de cette femme, en la quelle on reconnait la compagne divine du héros, est suggérée par sa grandeur et la tournure de la tête. Sur un relief archaïque (MSp 19904 h. approx. 0.30m, fig. 2) elle est remplacée, par un jeune échanson caractérisé lui aussi comme un être divin (à l'instar p.ex. de Ganymède ou d'Oinopion) par la différence d'échelle qui le distingue des minis-

2 Depuis ma communication il y a eu deux thèses de doctorat et plusieurs articles parus sur le sujet des plaques en TC votives spartiates: la thèse de Gina Salapata, *Laconian votive plaques with particular reference to the sanctuary of Alexandra at Amyclae*, Univ. of Pennsylvania 1992 (= Salapata 2014), qui traite le très important matériel du dépôt de Ag. Paraskevi, à Amycles, fouillé par Chr. Christou de 1956 à 1961 (cf. Ἀνδρόνικος 1956), et de Christos Flouris (Flouris 2000), qui publie une importante favissa fouillée en 1996 dans la région des Limnai, à 500 au N/NO du sanctuaire d'Artemis Orthia. V. aussi Stibbe 1991. Hibler 1993. Salapata 1993, 1997, 2002, 2006; 2009, 340; 2014.

3 V. la carte Salapata 2013-14, fig. 5.

4 Wace et Hasluck 1904-05.

5 Korres 1988. Πέππα-Παπαϊωάννου 2012.

6 Themelis 1998. Θέμελης 2000, 19-22 (Héroi de Messène), 25-27 (Leucippides), 36–37 (héros Aristomène).

7 Neumann 1965, 41-48.

cules adorants[8]. Le serpent est absent même dans les plus beaux spécimens du groupe, mais il est possible –vue sa présence dans quelques plaques schématiques– qu'il était rendu vraisemblablement en couleur. L'interprétation du motif comme une scène de libation est corroborée par un relief fragmentaire du début du 5e s. provenant du dépôt d'Amycles (MSp 6148), où cette femme tient dans la main droite baissée une oinochoe (fig. 3).

C'est grâce aux plaquettes contemporaines du groupe schématique qu'on distingue plusieures variantes du motif. Le groupe comprend une grande quantité de pièces de petites dimensions (généralement 0.07-9 x 0.07 m) datant des 5e et 4e siècles av. J.-C., destinées apparemment aux couches les plus pauvres de la population; dans ces reliefs les éléments de la composition sont réduits à leur forme la plus simple (le serpent, souvent même le canthare manquent), l'abstraction allant jusqu'à la réduction du motif à un simple idéogramme[9]; seules les rares tentatives d'un rendement réaliste, même caricatural, des traits du visage (p.ex. MSp 19909) prouvent qu'il ne s'agit pas d'un aniconisme délibéré. Parmi les variantes les plus utiles pour l'intelligence du motif on notera celles où la femme tient dans la main levée une couronne (MSp 19912) ou bien renonçant au geste d'adoration se tient immobile les mains abaissées devant le « héros » assis (MSp 19910). Un cas intéressant est celui de la femme saluant un homme nu, debout, la jambe gauche avancée, les bras pliés au coude (fig. 4)[10].

L'essentiel de la différenciation du motif dans les reliefs en terre cuite par rapport à ceux en pierre du type Chrysapha[11], n'est que partiellement explicable par la difficulté de rendre sur les plaquettes en terre cuite les plans superposés du couple archaïque assis, et par le décalage chronologique de quelques décennies des terres cuites. Le thème de l'« adoration » qu'on reconnait sur ces plaques, en dissociant les deux figures (femme débout, la main levée face à l'homme assis au canthare) marque en effet la première étape dans le cours de l'évolution du schéma hiératique et purement représentatif du couple trônant du type Chrysapha vers la scène narrative de libation ou de banquet[12], qui sera le thème exclusif des reliefs en marbre et des terres cuites du 5e siècle; une scène symétrique, mieux équilibrée et en même temps plus proche du goût d'une époque en quête d'une relation plus intime avec la divinité, qui est maintenant représentée officiant dans un milieu familier[13]. Un premier pas dans ce sens avait été fait par le déplacement du serpent sur les reliefs Bougadis 1 et 2[14] (du dernier quart du 6e siècle): celui-ci se dressant maintenant devant le couple héroique, donne déjà l'impression de s'approcher pour s'y abreuver. Le second pas –illustré d'abord par les terres cuites, et un peu plus tard, après 500, par les reliefs en pierre, consiste au remplacement du couple assis par le héros seul. On y a reconnu le signe du passage, au tournant du siècle, d'un culte civique à un culte familial[15].

---

8 L'interprétation des adorants minuscules des plus anciens reliefs en pierre (tels les reliefs de Chrysapha à Berlin et de Sparte MSp 3) comme des enfants (Κοντολέων 1965) a été rejetée par la plupart des chercheurs.

9 Pour l'évolution du motif v. Salapata 2014, groupe SEA 1/105, 1/124, 1/132a.

10 La scène, malgré Salapata 2014, groupe STA 4, n'a rien de commun avec celle du mariage divin ou héroique, du 7e et de la première moitié du 6e s., représentée à Sparte par des reliefs votifs en terre cuite et en os au sanctuaire d'Artemis Orthia (Dawkins 1929, 154, fig. 104. Marangou 1969, 29 et pl. 24) et par la stèle pyramidale de Magoula (Agamemnon – Clytemnestre).

11 Voir le classement des reliefs laconiens par Stibbe (1991, 40-42), en sept groupes avec de sous-groupes. Celles qui nous concernent ici sont: groupe A1-10, qui en effet s'étend jusqu'au milieu du 5e siècle (groupe A11-14, groupe B) et le groupe marqué par l'influence de l'art attique et une conception narrative de la scène de libation, au centre de laquelle se trouve maintentenant le serpent (groupe D).

12 L'hypothèse d'une libation, qu'elle soit faite par le héros (Herzfeld 1955. Κοντολέων 1965), ou reçue par lui (Andronikos, Frijs Johansen 1951) est niée par Salapata (2014, 133) qui pense plutôt à une scène de banquet.

13 Stibbe 1991, 23.

14 Σταϊνχάουερ 1973, pl. 146α-β. Stibbe 1991, 41, A6 et 7.

15 Le remplacement du couple par le héros seul dans les reliefs après J.-C. est considéré comme une coupure

Une nouvelle étape dans l'évolution du motif est atteinte par le groupe des reliefs créés sous l'influence de l'art attique de l'époque parthénonienne. Maintenant, tout le concept de la scène de la libation va changer: la scène représentative archaïque sera remplacée par un traitement purement narratif du motif, le schéma symétrique et les gestes anguleux de l'épiphanie héroique archaïque par une scène de famille, plus intime[16], plus harmonieuse aussi, dans le goût classique.

Suivant le degré de cette influence une distinction s'impose à l'intérieur de ce groupe, entre d'une part un petit nombre de pinakes de grandes dimensions (d'une hauteur de 0.28 à 0.30 m), dans lesquels le souvenir des prototypes attiques –schéma de la composition et forme des figures–, est encore nettement reconnaissable et d'autre part les reliefs de moindre qualité d'un style conservateur marqué par la persistance de la tradition du dessin linéaire et des poses angulaires de l'archaïsme. Dans le premier groupe (MSp 19915, fig. 5), l'attitude de la figure du héros assis, qui rappelle le défunt des stèles funéraires attiques des années 430-400 av. J.C., et son ton d'urbanité, donnent l'impression d'une ambiance bourgeoise, qui n'a plus rien de commun avec le ritualisme des formes archaïques du passé. La position frontale démoniaque de la tête est abandonnée, le trône est remplacé par une simple chaise (un klismos), le canthare par la phiale, tandis que le sceptre, le seul signe de majesté, qui fait maintenant son apparition, n'est que la transposition de la canne (la *βακτηρία*) du bourgeois athénien. Le ton narratif de la scène de la libation est accentué par la présence d'un bélier, représentation en raccourci du sacrifice (un *ἐναγισμός*) caractéristique des cultes chthoniens[17]. Le même esprit anime la figure de la femme représentée en train de s'approcher solennellement du héros, l'oinochoé à la main droite, le saluant de la main gauche[18], quelque fois en train de verser le vin à la phiale tenue par le héros assis (MSp 19916, fig. 6), sur laquelle se penche le serpent.

La formule va être par la suite simplifiée et reprise plusieures fois. Dans une variante maladroite, sèche et linéaire, du motif classique, très repandue à Sparte (MSp 19902, 19903, fig. 7), aussi bien qu'à Amycles[19], la libation suggérée par le canthare que tient le héros est accompagnée d'un plateau de fruits offert par sa compagne. La persistance du canthare, qui dans tous ces reliefs (en terre cuite aussi bien qu'en pierre[20]), va remplacer de nouveau la phiale, confirme la signification religieuse de ce vase, comme d'un attribut intimement lié à la nature du héros spartiate. Encore plus distancée est l'attitude du héros dans une autre variante de la seconde moitié du 4e siècle, provenant d'Amycles[21] (MSp 6228, fig. 8), où il est représenté dans une pose pleine de majesté, le bras élevé reposant sur le sceptre, sans le cantharos, ne prenant pratiquement pas part à l'acte de libation performé devant lui par la femme.

L'impulsion créatrice née au contact de l'art attique, qui avait conduit à l'abandon des for-

---

de grande importance historique, religieuse (Stibbe 1991: le dieu devient un héros) et politique, pour des raisons démographiques (Hibler 1993 passage du culte des héros nationaux au culte familial des ancêtres). Selon d'autres savants, l'effacement de l'héroïne à partir du 5e s. pourrait être attribué à l'influence déterminante des représentations actuelles du héros (Le Roy 1982, 283 rappelant le cas du Héroon d'Eurotas. Wace 1905-06, fig. 3-6 où seul le héros est représenté).

16 Rohde 1921, 241-242.

17 Nilsson 1967, 140, 177. Pendant l'ἐνάγισμα ou l'αἱμακουρία le sang de la victime coulait dans le bothros ou la tombe du héros. Suivant l'interprétation donnée par Salapata (2014) de deux fragments du même motif (mais d'une autre moule) provenant du sanctuaire d'Amycles (groupe SEA/1 MSp 6277 1a–b et 6227/2) la femme au bélier s'approcherait du couple héroique.

18 Salapata 2006, 553-554.

19 Salapata 2014, groupe SEA 1/39: late 5th c.

20 A l'exception bien sûr du groupe « attique ». La phiale ne se rencontre en dehors de ce groupe et du relief Bougadis 3 (Σταϊνχάουερ 1973, 166, pl. 145. Stibbe 1991, 42, D5), une copie quelque peu maladroite d'une œuvre attique des années 430 trouvée avec deux reliefs héroïques archaïques (Bougadis 1 et 2) dans le terrain Bougadis au flanc NE de la colline Tympanon.

21 Salapata 2014, groupe SEA 1/45.

mules sclérosées de l'archaïsme, n'a pas été de longue durée. Les prototypes ayant très vite –et à quelques rares exceptions près p. ex. fig. 8– perdu à force de répétitions leur force et leur fraicheur, la production des plaquettes au 4e siècle glissera vers une schématisation grossière, qui sera marquée par la réduction progressive de la composition (v. p.ex. l'évolution du motif du bélier[22]) et la dégradation progressive des formules classiques (v. *supra*).

Le sens religieux de la scène

La figure de l'homme au canthare renvoie naturellement à Dionysos et au monde dionysiaque[23]. D'autre part, le rôle central dans la composition –et dans la thématique– de la scène, du δράκων, compagnon[24] ou plutôt symbole et l'incarnation du héros[25], à qui sont évidement destinées les libations[26], souligne l'appartenance de ce dernier au monde des dieux et des démons chthoniens, et non pas, au moins avant l'époque hellénistique, à celui des âmes débiles des morts. On aurait ainsi les deux aspects d'une force chthonienne, sur la question de l'identité de laquelle on reviendra[27].

En ce qui concerne la figure féminine, un précédant iconographique du motif –et la preuve de son identité héroique[28]– sont offerts par son traitement magistral sur la stèle de style sévère de Copenhague[29]. La dignité de la pose et la distinction du geste de l'*anacalypsis* de la femme[30] (bien que dans les reliefs en terre cuite ce geste soit abandonné), son lien intime avec le héros, ne laissent pas de doute, malgré le ton narratif de la scène[31], sur la nature héroique, non mortelle, p.ex. celle d'une servante ou d'une adorante[32]. Son statut d'héroïne est confirmé par la

22 Salapata 2014, groupe SEA 1/16, MSp 6138/1.

23 Avec la réserve toutefois que le canthare (souvent associé aux héros, p.ex. Taras, Héraclès, et aux dieux chthoniens) ne peut pas servir à lui seul comme preuve pour l'identification du héros, comme un héros dionysiaque. Après tout les vases avec inscriptions du dépôt étaient en grande majorité des coupes.

24 Le serpent est l'animal sacré associé aux dieux chthoniens et aux héros. Plut. *Cleom*. 39: *οἱ παλαιοὶ μάλιστα τῶν ζώων τὸν δράκοντα* (le gigantesque et terrible δράκων barbu, pas le simple ὄφις) *τοῖς ἥρωσι συνωκείωσαν*. Sa présence signifie que la scène se déroule aux Enfers dont il est (comme Cerbère) le chien gardien (Paus. 3.25.5).

25 Cf. Salapata 2006, 552: « In Lakonia the snake might have been considered a representative of the underwold divinities... It is possible that the drinking snake scheme in association with human figures was developped during the first half of the 5th century B.C., as another way to stress the close association of the snake with the hero, and by extension the hero's friendly union with the hidden forces of the subterranean world ». Plut. *Cléom*. 39. SArist., *Ploutos* 733. La liste des héros qui paraissent sous forme de serpents est longue (Kechreus, Sossipolis, Kekrops, Erechtheus etc.) Le culte d'Asklepios est aussi dès le début associé aux serpents.

26 Sur la forme et le sens de la libation et sa contestation par Salapata (*supra*, note 12) v. Dentzer 1982, 518: « Il existe une iconographie bien précise de la libation avec ses conventions, celle en particulier qui fait que c'est le dieu qui parait verser la libation alors qu' en fait il la reçoit... On peut se demander s'il ne faut pas chercher une explication analogue aux scènes où un personnage semble tendre intentionellement une coupe à un serpent ». La meilleure réponse à la question perplexe du lien exact du serpent avec le héros est celle proposée par Pfhul (citée par Dentzer 1982, 497): « der Heros labe die eigene Seele oder auch den Grabesdämon ».

27 L'identification avec l'âme du héros mort est déniée par Seiffert (1911), qui pense plutôt à un daimon = dieu chthonien préolympien. Cf. aussi Salapata 2006, 552.

28 L'usage de faire accompagner le héros d'une héroïne est bien illustré dans les fastes de la Tetrapolis marathonienne *IG* II², 1358. Sokolowski 1969, 46-50, no 20.

29 Ny Carlsberg Glyptothek 23, Stibbe 1991, fig. 15.

30 Si le geste de devoilement n'implique pas nécessairement un rite nuptial (v. p.ex. les reliefs funéraires attiques, où il a le sens d'« une révérence religieuse devant la mort et l'Au-Delà », Le Roy 1982, 285) encore moins l'hiérogamie, il est en tout cas une marque du statut social et matrimonial de la femme comme la compagne du héros.

31 V. Dentzer 1982, 180: « dans les personnages portant des offrandes comme un bélier ou des vases à libation, patères ou oinochoès on est tenté de reconnaître plutôt des fidèles ».

32 Himmelmann-Wildschütz 1956, 32 n. 13. De même, son rôle de porteuse d'offrandes solides et de νηφάλια ne signifie absolument pas le rabaissement de sa condition à celle d'une assistante ou, encore moins, d'une simple adorante. V. à ce propos Le Roy 1982, 285, qui propose « pas la transposition pure et simple de l'héroïne parèdre, qui trône sur les plus anciens reliefs laconiens, mais la compagne du héros dans le monde infernal,

survivance du motif du couple trônant –associé maintenant à celui de la libation– sur quelques reliefs en pierre de la fin du 6e et de début du 5e siècle[33] et dans trois variantes en terre cuite datant du 5e siècle, où la femme est représentée assise sur un pied d'égalité à côté du héros, rehaussée même quelquefois, comme jadis l'héroïne du relief de Chrysapha, par l'anacalypsis et les attributs chthoniens. Il s'agit de deux pièces uniques de petites dimensions (h. 0.085 et 0.10 m) et d'une plus grande (h. 0.243 m) connue aussi par un exemplaire d'Amycles. La première (MSp 19899, fig. 9) représente le couple assis vers la gauche, le serpent qui s'approche pour s'abreuver se dressant devant eux, comme sur les reliefs archaïques en pierre du type Bougadi. Dans la seconde (MSp 19990, fig. 10) le couple est assis vers la droite, dans une pose beaucoup plus détendue, tandis que le serpent qui se lève derrière le klismos traverse en diagonale le plan pour s'abreuver du canthare que l'homme tient à la main tendue. Plus près du motif du couple archaïque est son représentation majestueuse et un peu rigide dans la troisième pièce (MSp 19901, fig. 11), qui évoque les vieux reliefs en pierre: la héroïne voilée tient dans sa main droite levée une fleur (pas un sceptre, comme Salapata avait supposé[34]), tandis que le serpent enroulé sous le diphros ne semble pas participer à l'action; dans la copie mieux conservé d'Amycles (MSp 6231/2) la figure féminine est doublée par celle d'une servante divine apportant une offrande de fruits.

La preuve décisive du haut rang de la femme est pourtant donnée par le fragment d'une plaquette d'Amycles représentant la femme trônant seule, une phiale dans la main, en train de faire une libation[35].

II. Le banquet « funéraire »

L'habitude du banquet couché n'est pas inconnue à Sparte archaïque, qui a été profondément influencée par l'art, la musique et la religion ioniennes[36]. En discutant du sens et de l'origine du motif du banquet dit funéraire, Dentzer y trouva réuni tout le répertoire de l'imagerie royale orientale et de l'aristocratie grecque: l'idéal de la τρυφή, des loisirs et de la distinction par le courage exprimé par les scènes de banquet, de chasse et de guerre, où la kliné, le cheval, le chien et les armes fourniraient les principaux éléments iconographiques pour la représentation de ces êtres exaltés qui étaient les héros.

L'histoire de cette forme de représentation du héros d'inspiration ionienne, parallèle à celle du relief héroique[37], dont le commencement est illustré le relief de 520 av. J.-C. provenant de Tégée (Athènes MNat. 55)[38], a été marquée au 5e siècle, comme l'ensemble de l'art laconien, par l'influence attique, dont témoignent deux pièces d'une haute qualité: le fragment d'une plaquette de très beau style classique représentant une femme assise majestueusement vers la droite, probablement en face du héros couché (MSp 19898, fig. 12)[39], et la copie d'un Toten-

épouse peut-être, subordonnée sûrement au personnage principal », c'est dire une relation d'épouse – servante comme celle d'Hébè à Héraclès.

33 Stibbe 1991, fig. 9 et 10.

34 Salapata 1993, 190, fig. 2.

35 Salapata 2014, 117, groupe SEA 3.

36 Cf. Thönges-Stringaris 1965. Stibbe 1972, 48, 75-77, 173, 218-219. Dentzer 1982. Il faut aussi noter les affinités du type iconographique avec les reliefs laconiens archaïques (v. p.ex. le siège à pattes de lion (Dentzer 1982, 258).

37 D'après Salapata 2014, 152, il représenterait une alternative iconographique au motif du héros au canthare. Sur le motif v. Möbius (1916, 174) qui rattache le relief de Tégée à la phase récente des stèles laconiennes. Lippold (1950) le date après 550, Thönges-Strigaris (1965) et Dentzer (1982) vers 520 av. J.-C. Un autre exemplaire est celui de l'hérôon d'Archiloche à Paros (Κοντολέων 1965, 410-413) daté entre 510-500 (Kontoléon, Thönges-Stringaris) et 450 (Dentzer).

38 Κοντολέων 1965, 362. Salapata 2014, 152 (« an original creation of a laconian artist »).

39 Le motif complet du banquet funéraire (homme couché – femme assise) n'est représenté que sur les

mahl attique en marbre de « style riche » affreusement mutilé (MSp 5118, fig. 13). Très populaire pendant la seconde moitié du 4e siècle, le motif occupera vers la fin du siècle une des premières places parmi les ex votos en terre cuite de presque tous les sanctuaires héroiques fouillés jusqu'à présent à Sparte et ailleurs (en Messenie aussi bien qu'à Tarente)[40]. Au dépôt Philippopoulos il est représenté par une nombreuse série de variantes du banqueteur seul. S'il n'y a pas de doute sur le rang héroïque de l'homme représenté de face devant la table garnie (MSp 19947, fig. 14), ou du jeune homme –un type commun à Amycles[41]– il est plus difficile de décider si le grand nombre de femmes couchées, à la tête voilée (sur les exemplaires les plus récents le sexe est plus ou moins reconnaissable v. p.ex. MSp 19948, 19949[42], fig. 15), représentent la parèdre du héros, la prêtresse présidant –ou de simples femmes participant– à un banquet cultuel en l'honneur du héros (un banquet de héroxenies)[43], une forme de culte qui à ce moment venait de connaitre une renaissance allant de pair avec l'essor contemporain des rituels comportant une communion plus intime avec la divinité.

III. Le cavalier

Dans le dépôt Philippopoulos le motif du cavalier est depuis le début (vers le milieu du 6e siècle) représenté par un grand nombre de pièces, quelques unes de très bonne qualité. On notera le cavalier archaïque, inconnu à Amycles (MSp 19941, MSp 19913, h. 0.175 m, fig. 16) et les motifs d'inspiration attique du cavalier de parade, de l'apobate (MSp 19942, fig. 17), du cavalier marchant à côté de son cheval (MSp 19914), des motifs qu'on rencontre dans tous les dépôts spartiates. Plus rare est au contraire le motif du chasseur à cheval, représenté par deux types, le premier galopant vers la droite (MSp 19906), et second représenté en train d'attaquer le gibier avec la lance (MSp 19943, fig. 18)[44]. Une référence au statut du dédicant n'est pas exclue, plus plausible est cependant l'interprétation (proposée aussi pour les banquets funéraires) de la présence du cheval comme un signe héroique. D'autre part l'absence presque totale du motif du cavalier armé, ainsi que de toute référence (à l'exception de deux petits et douteux fragments) à la vie guerrière et au statut guerrier commun aux héros en général[45] est étonnante, mais en même temps indicative de la nature de notre héros. La preuve en est donnée a contrario par la fréquence des motifs guerriers au dépôt d'Amycles, où à côté du char d'Agamemnon Archégète, on rencontre l'hoplite en position de combat (un type commun au héros tégéate Echemos et au « Léonidas » du Musée de Sparte) ou recevant la libation, enfin le héros assis, le bouclier suspendu au mur.

---

plaquettes de Voidokoilia en Messenie (Πέππα-Παπαϊωάννου 2012, 101-112).

40 Au Musée de Sparte il n'y a que deux Totenmahlreliefs en marbre, tous les deux de style attique (MSp 473 et MSp 3360).

41 Salapata 2014, groupe BAN 11. Le motif du banqueteur est normalement réservé aux hommes (Schneider 1928. Aussi Dentzer 1982, 446). Il parait qu'à Amycles (Salapata 2014, 210) comme à Voidokoilia (Πέππα-Παπαϊωάννου 2012, 57) tous les banqueteurs sont des hommes.

42 Le rendement des seins (dans plusieurs cas fortement accentués) qui dans le passé avait conduit plusieurs savants (p.ex. à Corinthe ou à Tarente), à interpréter dans ce sens les banqueteurs, étant à lui seul insuffisant, il faut le combiner avec d'autres indices, comme la tête et le costume.

43 Ath. 11.5006. Dentzer 1982, 515, 526. Cf. Wide 1893, 162-163, à propos de l'exclusivité dont jouissaient les femmes au culte de Dionysos à Brysséai près de Sparte.

44 L'argument du costume (tunique courte, chlamys, pétasse, au lieu de la cuirasse et de la casque) n'étant pas concluant, l'identification proposée est fondée sur le fait de l'absence totale de tout équipement guerrier, comme p.ex. du bouclier (v. Salapata 2014 groupe RID 3) ou de l'épée, aussi bien que du motif du cheval cabré, caractéristique de la scène d'attaque (v. le relief de Dexiléos et le monument officiel aux cavaliers morts de 394 av. J.-C.).

45 SArist*., Guêpes*, v. 823: *εἶχον δὲ καὶ οἱ ἥρωες πανοπλίαν*.

IV. Adorants et porteurs d'offrandes

Avant de quitter la description des reliefs du dépôt il faut bien s'attarder sur les questions posées par un nombre de spécimens atypiques, en premier lieu par ceux qui sont censés représenter des adorants seuls. Cette catégorie de reliefs illustrée à Amycles par une grande variété de porteurs d'offrandes (des gâteaux ou des fruits, un pourcin [?], ou plus souvent un coq), ou par des groupes d'adorants, fait presque complétement défaut au dépôt Philippopoulos. Le seul spécimen est une plaquette fragmentaire avec deux jeunes gens, représentés l'un de face l'autre de profil (MSp 19906, h. 0.15 m). L'arrangement et le geste d'adoration adressé par ce dernier vers la gauche suppose la présence du héros, qu'on devrait identifier avec le jeune homme à gauche, ou bien se l'imaginer présent dans la partie manquante de la plaque (fig. 19). Encore plus problématique est la représentation sur un relief fragmentaire d'un personnage de sexe féminin au chiton et l'himation, accompagné d'un chien, difficilement identifié à Artémis ou à Hécate (MSp 19905, fig. 20).

V. Ta triade

On a rattaché au groupe des adorants la représentation paratactique de trois figures schématiques, rencontrées un peu partout à Sparte, à Amycles et à Voidokoilia[46]. Selon Korrès parlant à propos de ce dernier site, on aurait là la représentation schématique du héros debout recevant l'hommage de deux adorants; le type est pourtant plus diversifié: à regarder de plus près on reconnait à côté de la parade d'adorants tenant quelquefois à la main levée une couronne ou une branche, deux autres types d'un grand intérêt pour l'interprétation des dépôts: il s'agit de la triade de divinités dansant dans le genre des reliefs des Nymphes[47], ou séparées par des serpents[48], très probablement des Euménides. Tous les deux types sont représentés au dépôt Philippopoulos, mais seulement par des fragments d'interprétation douteuse.

B. PROTOMÉ ET FIGURINES

La documentation sur l'hérôon et son propriétaire comprend une série non moins importante des figurines votives. La première place appartient au buste en terre cuite du héros au chiton blanc à manches courtes, décoré d'une bande de bordure à spirales, et à l'himation rouge porté en biais, la chevelure longue, bien arrangée tombant sur son dos, le bras droit plié apparemment au coude (MSp 19897, h. sans la tête 0.20 m, fig. 21). Il s'agit d'une œuvre archaïque d'une grande force plastique, malheureusement irrémédiablement mutilée: on ne pourra que rêver aux traits de ce visage perdu pour toujours, qu'on imagine proche de celui du relief Bougadis 1, daté vers 520. Le héros assis est représenté par plusieures figurines. Il est reconnaissable par le trône et la phiale qu'il tient à la main reposant sur la cuisse; le serpent manque. Il y a deux variantes, toutes les deux du 4e siècle: la première caractérisée par les traits réalistes, presque caricaturaux du visage (MSp 19923, h. 0.23 m, fig. 22), la seconde par le visage également expressif, bien qu'idéalisé, d'un type classique tardif (MSp 19925, h. 0.25 m, fig. 23), qui rappelle un relief en pierre du Musée de Sparte (MSp 5408). L'identité du dieu est plus précisément

46 Salapata 2009, 333-335.

47 La triade des Charites ou des Horai est exclue, puisque en Laconie d'après Pausanias (3.18 et 14.6) on ne connaissait que deux Horai et deux Charites. Selon Salapata (2009, 332) il s'agirait plutôt de figures d'adorants. Toutefois on ne peut pas exclure une représentation des Leucippides (cf. Themelis 1998, 174-175. Θέμελης 2000, 25-27) qui possédaient un hiéron dans la région, près de la colline et le sanctuaire d'Aphrodite Morpho (Paus. 3.16.1).

48 Salapata 2014, groupe STA 1/3.

spécifiée dans le cas d'une grande (h. 0.23m) statuette d'Héraclès (MSp 19932, fig. 24), moins bien dans le relief, très fragmentaire, d'un Dionysos à la nebride, la main gauche reposant sur le sceptre, la main droite abaissée tenant une grappe de raisins (MSp 19939, fig. 25), d'un type connu aussi par un relief en pierre du Musée de Sparte. Encore plus décevante est la base d'une statuette portant des inscriptions inintelligibles, purement décoratives, incisées avant la cuisson sur les trois côtés de la base (MSp 19940, fig. 26).

Il y a enfin les types plastiques du 4e siècle qu'on suppose en lien étroit avec le culte du sanctuaire: les types déjà cités du banqueteur et de la banqueteuse voilée, d'un personnage voilé porteur d'une offrande de fruits (MSp 19922, h. 0.16 m, fig. 27), de l'enfant accroupi (un « temple boy ») (MSp 19930), enfin de la svelte jeune fille au chitoniskos et à la couronne de roseaux (?) (MSp 19937, fig. 28), qui rappelle les danseuses laconiennes au kalathiskos des Karneia ou de Karyai[49]. Le reste des figurines masculines comprend des types communs de dédicants, représentés chacun par de dizaines d'exemplaires, pour la plupart très sommairement rendus: on y rencontre plusieurs types du bourgeois barbu à l'himation, portant parfois un coq comme offrande, du jeune athlète nu ou portant l'himation, enfin d'un homme, qui grâce à sa tunique courte ou une large ceinture, un *ζῶμα* (MSp 19938, fig.29), pourrait être identifié à un artisan ou plutôt à un hilote.

Les figurines féminines trônant sont en général plus anciennes, plus nombreuses et d'une plus grande variété que celles du héros assis. Il s'agit pour la plupart de types communs de la fin du 6e et du début du 5e dont la production s'étend jusqu'à la fin du 4e siècle. La femme porte d'habitude la main droite devant la poitrine, tenant une fleur ou un oiseau. A cause du trône et du pôlos ou de la couronne, que portent toutes – à l'exception des deux plus anciennes, où ce couvre-chef est remplacé par une haute coiffure, puis par un bonnet conique, on pourrait y reconnaitre la parèdre du héros[50]. Plus intéressant est le type de la courotrophe assise voilée, représentée en train d'allaiter un enfant (MSp 19924, h. 0.13 m, fig. 30), dont une variante est connue de la fouille Bougadis[51]. La figure, en même temps que les reliefs d'une femme debout accompagnant un enfant ou le portant dans ses bras, suggère –ici comme à Amycles– une fonction courotrophe de l'héroïne, comme celle d'Artémis Orthia ou d'Hélène[52]. On ne voit pas quel rapport ces figures pourraient avoir avec la composition d'une femme nue soutenue par deux autres figures trouvée dans le dépôt d'Amycles qui, à cause de la ressemblance avec la statue de Magoula (MSp 364), a été interprétée comme une représentation de l'Eileithie[53]. Les figurines féminines debout représentent à peu près la même gamme chronologique, et posent le même problème d'identification que les femmes assises. Parmi les types communs du 5e et du 4e siècle, on distingue, en raison de la grandeur (0.30 m) et de la qualité du travail, la figurine classique d'une jeune femme au himation porté en biais (MSp 19929, fig. 31).

---

49 Dans le dépôt le type est représenté par plusieurs exemplaires de moindre qualité. Les jeunes hommes à la couronne des Karneia ou à la couronne thyréate sont d'habitude rendus nus cf. la statuette en bronze du Musée National d'Athènes 7547. Rolley 1983, 100, fig. 80. Herfort-Koch 1986, K92, fig. 13,5. Pour les danses aux Karneia v. le cratère de Tarente du peintre des Karneia Arias et Hirmer 1960, fig. 230-235. La fête apollinienne des Karneia est liée aux vendanges et à Dionysos (He. s. *σταφυλοδρόμοι* [...] *τινὲς τῶν Καρνεατῶν* [...] *παρορμῶντες τοὺς ἐπὶ τρύγῃ*). Cf. Wide 1893, 76-83. Petterson 1992, 134. Herbig 1940. Sur l'association possible de Dionysos *Ψίλαξ* avec la dance des Bacchai de Karyai v. Wide 1893, 162. A propos des danseuses au kalathiskos en terre cuite Rohde 1969, fig. 202.

50 Il est impossible de déterminer la valeur exacte du pôlos (Müller 1915, 56-71: un ornement somptueux (pas un attribut) réservé essentiellement aux divinités féminines (par les mortels porté exclusivement durant les cérémonies rituelles) Lippold 1950, 13-14. Cf. Demargne 1929, 397-398, qui souligne le caractère ambigu du pôlos, un attribut hérité de l'art orientalisant.

51 Σταϊνχάουερ 1973, pl. 152.8.

52 Hdt. 6.61.

53 Dörig 1993.

C. LA NATURE HÉROIQUE DU PROPRIÉTAIRE DU SANCTUAIRE

La nature héroique du propriétaire du sanctuaire suggérée par les types des reliefs du dépôt[54] est confirmée épigraphiquement par les graffites HERO𐅵 (par contraction du Ηέροος) incisés sur le fond de cinq ou six coupes du 6e et du début du 5e siècle (fig. 32). L'absence du nom du héros –ou du dieu– sur les ex-votos n'est pas rare[55]. Pourtant l'insistance dans ce cas (contrairement à la pratique attestée p. ex. au sanctuaire contemporain d'Agamemnon et d'Alexandra à Amycles) sur une anonymie absolue, pose un problème qu'on ne peut pas ignorer[56]. La référence à un héros – ancêtre anonyme (?) d'une lignée, d'une famille ou d'un genos aristocratiques, n'est pas probable avant l'époque hellénistique, à l'exception bien sûr des maisons royales[57]. L'existence –présumée ici comme à Amycles– d'un temple, la communauté typologique des ex votos des deux sanctuaires, leur histoire même, font plutôt penser à un héros mythique, comme Agamemnon. Cependant son anonymie nous oblige à exclure aussi bien les héros mythiques, homériques et « historiques », comme Lycurge, Chilon, Léonidas, Alpheios et Maron (Paus. 3.12.9), Tissamenos et les rois (Hdt., 6.58.60, Xen., *Lak. Pol*. 15.8-9), que les héros « fonctionels » des corps des métiers spartiates et des athlètes (Mattôn, Daitôn, Keraôn, Hiatros, Apheterios etc). En effet, parmi les cultes héroiques, cette cinquantaine de héroa, tombeaux, mnémata etc (la terminologie n'étant pas toujours très claire) dont abonde la description de Sparte par Pausanias, il n'y a qu'un seul appartenant à un héros expressément qualifié d'anonyme. Il s'agit du Héros qui d'après la légende aurait conduit Dionysos à Sparte[58]. Son téménos (Pausanias ne mentionne pas de temple, ni de tombe) se trouvait près du sanctuaire de Dionysos Colonatas. Celui-ci est localisé assez précisément grâce à la combinaison de deux passages de Pausanias: d'après le premier (Paus. 3.13.4) il était situé à l est et en face de l'agora (il est nommé juste après le Karneios, pas loin du monument circulaire et du début de l'Aphétais, située en partie dans l'agora), avant les sanctuaires des hauteurs Zeus Εὐάνεμος, Ἥρα Ἀργεία et « Ὑπερχειρία », dans la région des collines qui surplombent la région dionysiaque par excellence de Limnai. Dans ce même passage le téménos du Héros est mis en relation topographique avec le culte des Leukippides, dont le hiéron d'après le second passage de la Périégèse (Paus. 3.16.1-2) se trouvait sur la route qui menait du dromos et du théâtre *πρὸς ἀνίσχοντα ἥλιον* (cf. Paus. 3.15.4) vers les πύλαι, après les Βοώνητα (3.16.2 et 4), c'est à dire dans la même région des collines (3.15.8 ναός Ἀφροδίτης). C'est justement dans ce passage entre les deux collines par lequel passe actuellement la route de Tripolis, en contrebas de la colline du Tympanon, que se trouve le dépôt. Le sommet du Tympanon, sur lequel on situe d'habitude le sanctuaire de Dionysos Colonatas (le Dionysos de la colline) ne garde aucun vestige du temple. Il faut cependant noter que s'est de ses flancs nord et est que proviennent quelques uns des plus importants reliefs héroiques (le pendant spartiate du relief de Chrysapha, le relief de Chilon et les trois

54 Le type du relief «héroique» est inconnu des sanctuaires laconiens p.ex. ceux d'Artemis Orthia, d'Athena Chalkioikos, même du Menelaion ou de l'Amyklaion.

55 V. p.ex. Nilsson 1967, 379: *το ἔροος ἐμί* (ταφικός περίβολος Μυκηνών) cf. les dédicaces du type: *ἥρωι εὐξάμμενος* (Loukou), ou simplement *ἥρωι* (Kos). La raison en est que l'identité du héros était évidente dans son sanctuaire, ou bien que son nom était tombé dans l'oubli (Paus. 10.33.3; d'après Deneken 1890, 2566-2570 ce serait le cas des héros spartiates).

56 A propos des héros anonymes v. Rohde, 1921, 172-175. Nilsson 1967, 188.

57 V. Hibler 1993, 202 et Salapata 2014, 160, 232: « by honouring heroes who transcended individual families, the spartan state sought to discourage family allegiancies and to foster and consolidate communal feeling ».

58 D'après Stibbe (1991, 4, n. 9-11) ce héros n'était qu'un homme, envoyé de Delphes, qui aurait apporté le culte de Dionysos de Thèbes, dont le nom était tombait dans l'oubli.

reliefs Bougadis), ainsi que de très importants dépôts de terres cuites[59], parmi lesquels celui attribué récemment à Astrabakos[60].

On ne peut pas entrer dans la discussion, vieille d'un siècle et demi, sur la nature des héros[61]. La relation du Héros spartiate avec Dionysos, la forme de son culte, son anonymie même, laissent supposer qu'il appartient à cette catégorie bien connue des vieux dieux chthoniens de la végétation (des φυτάλμιοι θεοί) locaux, dégradés plus tard en héros et associés au culte des *θεοί νεώτεροι* olympiens qui les avaient supplantés[62]. Très répandu dans le monde hellénique, dont il représente la plus profonde couche, ce type divin qu'illustrent à Athènes Poseidon Erichthonios, et un peu partout Dionysos et les héros dionysiaques, Apollon, Asklepios et les héros hiatroi (Amynos, Aristomachos, Amphiaraos etc.), forme –parait il– la trame du système réligieux spartiate. La place de Dionysos et des héros dionysiaques (Héros, Leukippos[63], Astabakos) de Limnai est tenue à Pitane par Poseidon et les héros poseidoniens (les Hippokoontides), à Amycles par Hyakinthos et Zeus Chthonien –Agamemnon. Le double aspect, divin et héroique, de ces cultes est illustré par l'épiphanie dans un relief héroique spartiate du 2e siècle av. J.-C.[64] (fig. 33) du dieu Asklepios[65], sous la forme de l'Asklepios imberbe ou Asklepios Hagnitas, identifié grâce à une statue d'époque romaine (fig. 34)[66].

L'interprétation du motif iconographique du « Héros spartiate », qu'on vient de proposer, et la reconnaissance de son double aspect divin et héroique, correspondent à l'interprétation dionysiaque et chthonienne du motif proposée par Stibbe, qui y reconnait le couple de Dionysos et Demeter[67], et par celle d'Andronikos –vieille déjà de plus de 50 ans– sur la nature chthonienne de Zeus Agamemnon amycléen, vivement contestée par G. Salapata[68]. Le motif du couple des dieux chthoniens est assez répandu: on le retrouve aux pinakes de Locres, comme sur le cratère de Spina à Ferrare[69]. La nature divine du héros est soulignée sur les reliefs en pierre spartiates

59 V. la carte Salapata 2014, fig. 5.

60 Sur un sanctuaire de Dionysos d'époque romaine, fouillé récemment dans le voisinage v. Τσούλη 2009.

61 Deneken 1890. Nilsson 1967, 185. Brelich 1958. Dressel et Milchhöfer 1877. Milchhöfer 1879. Furtwängler 1882. Ἀνδρόνικος 1956. Stibbe 1991 etc. Il s'agirait d'une représentation des dieux chthoniens sur des reliefs qui auraient servi comme votifs dans leur sanctuaire (Rhomaios, Andronikos) ou de morts héroisés (Dressel et Milchhöfer 1877), destinés à un hérôon familial. D'après Stibbe (1991, 13-20) de passage du couple des divinités chthoniennes au héros seul aurait eu lieu après 500. Pareillement pour Hibler (1993, 201-202), à partir du 5e et tout le long du 4e on aurait une évolution du relief héroique laconien et du Totenmahl d'une fonction votive à une fonction funéraire, allant de pair avec la héroïsation des morts.

62 Deneken 1890, 2452, 2463. Pareillement le type du banqueteur voilé en TC, caractéristique des dépôts de Tarente, est attribué par Evans aux cultes chthoniens de Dionysos –Hadès et de Perséphone– Gaia, un culte inconnu pourtant à Tarente (Dentzer 1982, 193-199).

63 Sur l'identification du Héros avec Leukippos v. Wide 1893, 160. V. aussi récemment Ραυτοπούλου 2002, 99-100.

64 Musée de Sparte no 3360.

65 Dickins 1905-06, 436, fig. 2. On a proposé plusieures interprétations de la figure: Pollux (Mitropoulou 1977, 56-57), un adorant (Le Roy 1982, 286), un compagnon ou le fils du défunt Χοίρας (Salapata 2006, 545-546). À propos de ce dernier article il faut noter que la mention du nom du dédicant au nominatif (avec omission du ἀνέθηκεν) est une vielle habitude spartiate qu'on rencontre encore à cet âge tardif. La preuve en est donnée justement par le relief du Pirée (Tod et Wace 1906, 105-106, M et fig. 8) cité par Salapata. On pourrait citer en parallèle la double présence d'Amphiaraos dans le relief d'Oropos au Musée National d'Athènes NM 3369, Hausmann 1960, fig. 8.

66 Pour la correspondance de l'imagerie du culte héroique spartiate avec celui d'Asklépios voir Salapata 2006, 555-558.

67 Stibbe 1991.

68 Ἀνδρόνικος 1956. Ekroth 2009. Flower 2009. Salapata 2014, 140, se référant à Paus. 3.19.6 (*θεῶν δὲ σέβουσι ἐν ταύτῃ τόν τε Ἀμύκλαιον καὶ Διόνυσον*) qui ne mentionne pas Agamemnon parmi les dieux adorés à Amycles.

69 Alfieri *et al*. 1958, fig. 74-75 (il faut cependant noter l'absence du serpent dans l'imagerie classique de Dionysos).

par la présence à côté des attributs comme le serpent, la grenade et le coq, de quelques figures emblématiques de la force de la terre, comme le lion (MSp 3), le sphinx (MSp 6161) ou le gorgoneion (MSp 4476), qui décorent son trône; quant à l'hypothèse de sa nature spécifiquement dionysiaque fondée sur la omniprésence du canthare[70], elle est confirmée par quelques plaquettes Philippopoulos représentant la tête d'un taureau[71] et un trepied (MSp 19907).

C'est dans ce sens qu'on est tenté d'interpréter la présence parmi les figurines à côté d'un Dionysos à la nébride et d'un Héraclès (dieu chthonien à Sparte, fils de Zeus, comme Dionysos, dont il est le compatriote et parfois le compagnon), le type de la triade (cf. le relief spartiate de la triade dédié par Sotias aux « korai »[72]), qu'on pourrait dans ce cas identifier soit au groupe des trois bacchai de Thèbes et de Sicyone, soit aux trois Leukippides (Ilaeira, Phoebe et Arsinoe). D'après Pausanias c'était justement devant l'autel du Héros que les Dionysiades (les Bacchai spartiates?) et les Leucippides (c'est à dire les πῶλοι des Leucippides) sacrifiaient avant le sacrifice à Dionysos. Il n'est pas exclu, que la statuette de terre cuite d'une jeune fille au kalathiskos du dépôt Philippopoulos se réfère à cette cérémonie. C'est seulement dans ce contexte dionysiaque et étant donné le rôle joué par les femmes à l'introduction du dieu en Grèce, qu'on pourrait expliquer la présence, peu fréquente, des banqueteuses dans le dépôt.

La fouille des deux sanctuaires d'Amycles et de Sparte nous permet une meilleure connaissance de la nature du culte héroique spartiate à l'époque archaïque et classique. D'autre part l'arrêt presque simultané des offrandes dans les deux sanctuaires, et la dégénérescence ou survivance archaïsante du motif iconographique (qui ne disparait pas pour autant) coïncide avec la fin de cette Sparte classique, dont ils avaient marqué –vers le milieu du 6e siècle– le début.

BIBLIOGRAPHIE

Alfieri, N., P.E. Arias, et M. Hirmer. 1958. *Spina*. München: Hirmer Verlag.

Ἀνδρόνικος, M. 1956. «Λακωνικὰ ἀνάγλυφα.» *Πελοποννησιακά* 1:253-314.

Arias P.-E., et M. Hirmer. 1960. *Tausend Jahre Griechischer Vasenkunst*. München: Hirmer Verlag.

Brelich, A. 1958. *Gli eroi greci: un problema storico-religioso*. Roma: Edizioni dell'Ateneo & Bizzarri.

Dawkins, R.M. 1929. *The sanctuary of Artemis Orthia at Sparta*. London: MacMillan and Co.

Demargne, P. 1929. «Terres cuites archaïques de Lato (Crète).» *BCH* 53:382-429.

Deneken, F. 1890. «Heros.» Dans *Ausführliches Lexikon der griechischen und römischen Mythologie*, éd. W.H. Roscher, 2442–2589. Leipzig: B.G. Teubner.

Dentzer, J.M. 1982. *Le motif du banquet couché dans le Proche-Orient et le Monde Grec du VIIe au IV s. av. J.-C.* Rome: École française de Rome.

Dickins, G. 1905-06. «Laconia II. Excavations at Sparta, 1906. 13. Topographical Conclusions.» *BSA* 12:431-439.

Dörig, J. 1993, «Ελευθία.» Dans Palagia et Coulson 1993, 145-151.

Dressel, H., et A. Milchhöfer. 1877. «Exkurs über die archaischen Reliefs in Sparta.» *AM* 2:443-474.

Ekroth, G. 2009. «The Cult of Heroes.» Dans *Heroes, Mortals and Myths in Ancient Greece*, éd. S. Albersmeier, 120-143. Baltimore: Walters Art Museum.

Elderkin, C.W. 1924. *Kantharos: Studies in Dionysiac and kindred Cults*. Princeton: Princeton University Press.

Flouris, C. 2000. *I pinakes fittili dell' area di Limnai in Sparta: Aspetti tecnici et iconografici: il loro collegamento coi culti eroici.* Napoli: Istituto Universitario Orientale.

Flower, M.A. 2009. «Spartan Religion and Greek Religion.» Dans *Sparta. Comparative Approaches*, éd. J. Hodkinson, 193-229. Swansea: Classical Press of Wales.

Frijs Johansen, K. 1951. *The Attic Grave Reliefs of the Classical Period. An essay in Interpretation*. Copenhague: Ejnar Munksgaard.

Furtwängler, A. 1882. «Altlakonisches Relief.» *AM* 7:160-172.

70 Elderkin 1924. Stibbe 1991.

71 Plut., *Aetia Graeca*, 299B: *ἄξιε ταῦρε*.

72 Bruxelles, Mus. du Cinquentenaire A150. Hadzisteliou-Price 1971, 56.

Hadzisteliou-Price, T. 1971. «Double and multiple representations in Greek art and religious thought.» *JHS* 91:48-69.
Hausmann, U. 1960. *Griechische Weihreliefs*. Berlin: de Gruyter.
Herbig, R. 1940. «Philister und Dorier.» *JdI* 55:58-89.
Herfort-Koch, M. 1986. *Archaische Bronzeplastik Lakoniens. Boreas* Beiheft 4. Münster.
Herzfeld, H. 1955. «Les monnaies d'argent de Rhegion.» *RN* 17:26-83.
Hibler, D. 1993. «The Hero-Reliefs of Laconia: Changes in Form and Funktion.» Dans Palagia et Coulson 1993, 199-204.
Himmelmann-Wildschütz, N. 1956. *Studien zum Ilissos – Relief*. München: Prestel.
Θέμελης, Π. 2000. *Ἥρωες καὶ Ἡρῶα στὴ Μεσσήνη*. Βιβλιοθήκη τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας 20. Ἀθῆναι: Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία.
Κοντολέων, Ν. 1965. «Ἀρχαϊκή ζωφόρος ἐκ Πάρου.» Dans *Χαριστήριον εἰς Ἀναστάσιον Κ. Ὀρλάνδον*, vol. I, 348-418. Βιβλιοθήκη τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας 54. Ἀθῆναι: Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογική Ἑταιρεία.
Korres, G.S. 1988. «Evidence for a Hellenistic chthonian Cult in the Prehistoric Cemetrery of Voidokoilia in Pylos (Messenia).» *Klio* 70:311-328.
Le Roy, C. 1982. «Variation héllénistique sur un thème ancien. À propos d'un relief héroïque de Gytheion.» *RA*:279-290.
Lippold, G. 1950. *Die griechische Plastik*. Handbuch der Archäologie 3 (1). München: Beck.
Marangou, E.-L. 1969. *Lakonische Elfenbein und Beinschnitzereien*. Tübingen: Ernst Wasmuth.
Milchhöfer, A. 1879. «Antikenbericht aus dem Peloponnes.» *AM* 4:123-176.
Mitropoulou, E. 1977. *Deities and Heroes in the Form of Snakes.* Athens: Pyli Editions.
Möbius, H. 1916. «Über Form und Bedeutung der sitzenden Gestalt in der Kunst des Orients und der Griechen.» *AM* 41:121-220.
Müller, K.V. 1915. «Der Polos, die griechischen Götterkrone.» Phil. Diss., Berlin und Bernau: Universitäts-druckerei Gustav Schade (Otto Francke).
Neumann, G. 1965. *Gesten und Gebärden in der griechischen Kunst*. Berlin: De Gruyter.
Nilsson, M.P. 1967. *Geschichte der Griechischen Religion I³. Handbuch der Altertumswissenschaft,* V2.1. München: C.H. Beck.
Palagia, O., et W.Coulson, éds. 1993. *Sculpture from Arcadia and Laconia.* Oxbow Monograph 30. Oxford: Oxbow Books.
Πέππα-Παπαϊωάννου, Ε. 2012. *Πήλινα ἀναθήματα ἀπὸ τὴν Πύλο: Ἀνασκαφὴ Βοϊδοκοιλιᾶς*. Ἀθῆναι: Ἑταιρεία Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν.
Petterson, M. 1992. *Cults of Apollo at Sparta. The Hyakinthia, the Gymnopaidiai and the Karneia. ActaAth* 8o, 12. Stockholm: Paul Åström.
Ραυτοπούλου, Σ. 2002. «Η λατρεία του Διονύσου στη Σπάρτη και τη Λακωνία.» Dans *Πρακτικά Α' Τοπικού Συνεδρίου Λακωνικών Σπουδών*, 89-122. Αθήνα: Εταιρεία Λακωνικών Σπουδών.
Rohde, Elisabeth. 1969. *Griechische Terrakotten.* Monumenta Artis Antiquae 4. Tübingen: Wasmuth.
Rohde, Erwin. 1921. *Psyche: Seelenkult und Unsterblichkeitsglaube der Griechen.* 8e éd. Tübingen: J.C.B. Mohr.
Rolley, C. 1983. *Les bronzes grecs*, Fribourg: Office du livre.
Salapata, G. 1993. «The Laconian Hero Reliefs in the Light of the Terracota Plaques.» Dans Palagia et Coulson 1993, 189-197.
_____. 1997. «Hero warriors from Corinth and Lakonia.» *Hesperia* 66:245-290.
_____. 2002. «Greek votive plaques: manufacture, display, disposal.» *BABesch* 77:19-42.
_____. 2006. «The tippling serpent in the art of Lakonia and beyond.» *Hesperia* 75:541-560.
_____. 2009. «Female Triads on Laconian Terracotta Plaques.» *BSA* 104:325-340.
_____. 2013–14. «Laconian and Messenian Plaques with Seated Figures: the Socio-political Dimension.» *BSA* 108-109:187-200.
_____. 2014. *Heroic Offerings. The Terracotta Plaques from the Spartan Sanctuary of Agamemon and Kassandra*. Ann Arbor: University of Michigan Press.
Schneider, K. 1928. «Mahlzeit.» *RE* 14:526.
Seiffert, O. 1911. «Die Totenschlange auf lakonischen Reliefs.» Dans *Festschrift zur Jahrhundertfeier der Universität Breslau*, éd. T. Siebs. 113–126. Breslau.
Sokolowski, F. 1969. *Lois sacrées des cités grecques*. Paris: É. de Boccard.
Σταϊνχάουερ, Γ. 1973. «Ἀρχαιότητες καὶ Μνημεῖα Λακωνίας-Ἀρκαδίας. Οἰκόπεδον Μπουγάδη.» *ΑΔ* 28 Β1:166-168.

Stibbe, C.M. 1972. *Lakonische Vasenmaler des sechsten Jahrhunderts v.Chr.* Studies in Ancient Civilization, New Series, vol. 1. Amsterdam – London: North Holland Publishing Company.

_____. 1991. «Dionysos in Sparta.» *BABesch* 66:1-44.

Themelis, P. 1998. «The Sanctuary of Demeter and the Dioscouroi at Messene.» Dans *Ancient Cult Practice from the Archaeological Evidence, Proceedings of the 8th Internal Symposium at the Swedish Institute at Athens, October 1994*, éd. R. Hägg, 157-186. Stockholm: Paul Åströms Förlag.

Thönges-Stringaris, R.N. 1965. «Das griechische 'Totenmahl'.» *AM* 80:1-99.

Tod, M.N., et A.J.B. Wace. 1906. *A Catalogue of the Sparta Museum.* Oxford: Clarendon Press.

Τσούλη, Μ. 2009. «Μνημειώδη έργα κοροπλαστικής και πήλινα αναθήματα από ένα νέο ιερό της ρωμαϊκής Σπάρτης.» Dans *Κοροτεχνική και μικροτεχνία στον αιγαιακό χώρο από τους γεωμετρικούς χρόνους έως τη ρωμαϊκή περίοδο. Διεθνές συνέδριο στη μνήμη Ηούς Ζερβουδάκη, Ρόδος 26-29 Νοεμβρίου 2009*, éd. Α. Γιαννικουρή, ΙΙ, 141-161. Αθήνα: Ταμείον Αρχαιολογικών Πόρων.

Wace, A.J.B. 1905-06. «Laconia II. Excavations at Sparta 1906. 3. The Heroon.» *BSA* 12:288-294.

Wace, A.J.B., et F.W. Hasluck. 1904-05. «Excavations near Angelona.» *BSA* 11:81-90.

Wide, S. 1893. *Lakonische Kulte.* Leipzig: B.G. Teubner.

Fig. 1. MSp 19908.

Fig. 2. MSp 19904.

Fig. 3. MSp 6148.

Fig. 4. MSp s.n.

Fig. 5. MSp 19915.

Fig. 6. MSp 19916.

Fig. 7. MSp 19902, 19903.

Fig. 8. MSp 6228.

Fig. 9. MSp 19899.

Fig. 10. MSp 19990.

Fig. 11. MSp 19901.

Fig. 12. MSp 19898.

Fig. 13. MSp 5118.

Fig. 14. MSp 19947.

Fig. 15. MSp 19949.

Fig. 16. MSp 19941, 19913.

Fig. 17. MSp 19942.

Fig. 18. MSp 19943.

Fig. 19. MSp 19906.

Fig. 20. MSp 19905.

Fig. 21. MSp 19897.

Fig. 22. MSp 19923.

Fig. 23. MSp 19925.

Fig. 24. MSp 19932.

Fig. 25. MSp 19939.

Fig. 26. MSp 19940.

Fig. 27. MSp 19922.

Fig. 28. MSp 19937.

Fig. 29. MSp 19938.

Fig. 30. MSp 19924.

Fig. 31. MSp 19929.

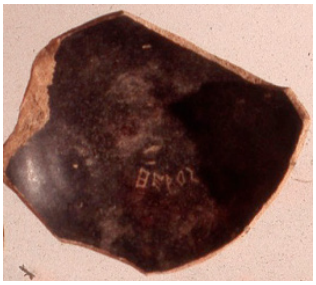

Fig. 32. MSp s.n.

Fig. 33. MSp 3360.

Fig. 34. Dickins 1905-06, 436, fig. 2.

The alphabet comedy of Callias of Athens in Athenaeus' *Deipnosophistai*[1]

Egert Pöhlmann

ZUSAMMENFASSUNG: DIE ALPHABETKOMÖDIE DES ATHENERS KALLIAS IN DEN *DEIPNOSOPHISTAI* DES ATHENAIOS

In den *Deipnosophistai* des Athenaios (10.453c-454a) ist eine Reihe von Fragmenten einer *Γραμματικὴ Τραγῳδία* erhalten, die, so Klearchos, in verschiedener Hinsicht Modell vor allem für Euripides gewesen sein soll. Die Fragmente selbst jedoch gehören eindeutig in eine Komödie, deren Gegenstand die Einführung des ionischen Alphabets als Amtssprache in Athen um 403 ist. Der Komiker Kallias, Zeitgenosse des Kratinus, kann deshalb nicht deren Autor sein. Außerdem gibt Klearchos selbst (10.453c) eine Datierung für die *Γραμματικὴ Τραγῳδία* des Atheners Kallias, der kurz vor dem Komiker Strattis (zwischen 409 und 375) aufgeführt habe. Schon Ulrich von Wilamowitz hatte gesehen, daß man daher für die „Alphabetkomödie" einen jüngeren Komiker Kallias anzunehmen hat.
Danach führt Klearchos eine Reihe von Fragmenten der Komödie auf, die er nun *Γραμματικὴ Θεωρία* nennt. Das Stück beginnt mit dem Prolog einer Frau in der Rolle der *Grammatike*, die ihre Schülerinnen, die 24 Choreuten, begrüßt, die die 24 Buchstaben der Ionischen Alphabets repräsentieren. Es folgt die Parodos des Chors, die die Methode des Schreib-Lese-Unterrichts lächerlich macht, wie wir sie aus Schulpapyri kennen. Das nächste Fragment ist ein Dialog der *Grammatike* mit einem Lehrer in Gegenwart des Chors, in dem es um die Einstudierung der sieben Vokale unter Einschluß der neuen ionischen Buchstaben H und Ω geht. Das letzte Fragment ist ein Monolog der *Grammatike* in Gegenwart des Chors, dem die *Grammatike* anvertraut, daß sie schwanger ist, und zwar mit zwei der neuen ionischen Buchstaben, Ψ und Ω. Man hat dies als Andeutung eines lauten Furzes (ΨΩΑ) verstehen wollen, und in der Tat passen derart grobe Scherze zum Stil der Alten Komödie. Der Vater des illegitimen Kindes wird daher Archinos sein, der 403 unter dem Archontat des Eukeides ein Psephisma einbrachte, mit dem das ionische Alphabet zur Amtssprache Athens wurde. Eine noch obszönere Parallele bietet Pherecrates (437-410 BC) im Cheiron, wo die personifizierte *Musike* der Reihe nach von den Neutönern Melanippides, Kinesias, Phrynis und Timotheos vergewaltigt wird.

1. CLEARCHUS

The Peripatetician Clearchus of Soloi (born before 342, alive until about 250 B.C.) was a pupil of Aristotle[2]. Fritz Wehrli[3] has collected and commented the fragments of his works, which cover many areas, as the *Suda* aptly remarks: *Κλέαρχος Σολεὺς ἔγραψε διάφορα* (Wehrli, fr. 1). Clearchus is an important source of Athenaeus, who uses thirteen works of his. As he was interested in psychological questions, Clearchus, in his *Περὶ Βίων*, a work of at least eight books, depicted different types of conduct of life. The fact that many of the preserved examples concern *τρυφὴ* is a result of the interests of Athenaeus, who quotes most of the fragments of *Περὶ Βίων*. The *Gergithios* is one special case of *Βίοι*, depicting the character of the «κόλαξ» of Alexander the

1 Paper previously published in Egert Pöhlmann, *Ancient Music in Antiquity and Beyond*. *Collected Essays (2009-2019)*, pp. 207-225. Beiträge zur Altertumskunde 381. Berlin-Boston: De Gruyter. Reprint with permission of De Gruyter.

2 Wehrli 1969², fr. 6, 8, 37, 64, 91, 97, 108.

3 Wehrli 1969².

Great, and resembling the characters of Theophrast. Kindred are the *Ἐρωτικὰ* and *Περὶ φιλίας*, which often slip off into anecdotes about the various ways of conduct of life.

Clearchus has written, beside other titles, at least two books *Περὶ παροιμιῶν* (Wehrli, fr. 63-83), of which Athenaeus offers nine quotations. Proverbs were familiar, as entertainment in symposia. Clearchus considered the proverbs as kindred with riddles,[4] familiar also in symposia. He wrote at least two books *Περὶ γρίφων* (Wehrli, fr. 84-95), of which Athenaeus offers eleven quotations. Three of them concern the *Γραμματικὴ Τραγῳδία*, or *Γραμματικὴ θεωρία*[5] of the Athenian poet Callias, to which we shall turn now.[6]

2. THE *ΓΡΑΜΜΑΤΙΚΗ ΤΡΑΓΩΔΙΑ* OF CALLIAS

Fragments of the *Γραμματικὴ Τραγῳδία* are preserved in Athenaeus 10.453c-454a. They are printed under the testimonia for the comic poet Callias (saec. V)[7] and the testimonia for Sophocles[8]. The text of the fragments is entangled with commentaries of Clearchus and others. Because of many inconsistencies, it is advisable to analyse commentaries and fragments separately:

> Athenaeus 7.275b-276a: *Κλέαρχος Ἀριστοτέλους μαθητὴς, Σολεὺς τὸ γένος, ἐν τῷ προτέρῳ τῶν γρίφων (Κρατῶ γὰρ τῆς λέξεως διὰ τὸ σφόδρα μοι εἶναι προσφιλῆ) οὕτωσί πως εἴρηκε «φαγήσια, οἳ δὲ φαγησιπόσια προσαγορεύουσιν τὴν ἑορτήν». εἰ δὲ ἀπιστεῖς, ᾧ ἑταῖρε, καὶ τὸ βιβλίον κεκτημένος οὐ φθονήσω, ἀφ' οὗ πολλὰ ἐκμαθὼν εὐπορήσεις προβλημάτων. καὶ γὰρ Καλλίαν ἱστορεῖ τὸν Ἀθηναῖον γραμματικὴν συνθεῖναι τραγῳδίαν, ἀφ' ἧς ποιῆσαι τὰ μέλη καὶ τὴν διάθεσιν Εὐριπίδην ἐν Μηδείᾳ καὶ Σοφοκλέα τὸν Οἰδίπουν.*
>
> "Clearchus, a disciple of Aristotle and native of Soli, says something like the following in the first book of his work *On Riddles* (I retain the memory of the word because I like it so much): Some give the name of *phagesia* (eating festival), while others *phagesiposia* (eating and drinking festival), is the name they give to the holyday... If you do not believe it, comrade, I own the book and will not begrudge it to you, you will learn a lot from it and will be rich in questions to propound. For the records that Callias of Athens composed an Alphabetic tragedy, from which Euripides in *Medea* and Sophocles in *Oedipus* drew the models of their choruses and plots"[9].

Book VII begins with the first mention of Clearchus' *On Riddles* and of Callias: Cynulcus introduces a new source, the first book of Clearchus *On Riddles* and by quoting *φαγήσια, οἳ δὲ φαγησιπόσια προσαγορεύουσιν τὴν ἑορτήν*, a new subject. As owner of Clearchus' *On Riddles* he is prepared to lend the book to Ulpianus, where the latter may find information about Callias, an Athenian poet Callias who has written a tragedy about letters, which was, according to Clearchus, the model for the melodies and structure of the *Medeia* (431 B.C.) of Euripides and for the *Oedipus* (429-425 B.C.) of Sophocles.

Taking this incredible statement seriously, we should consider the *Tragedy about Letters* of Callias to be earlier than the *Medea*. But the piece was not a tragedy, as we shall see later, by analysing the fragments. It was a comedy, with which the rivalling title *Parade of the Letters*[10]

---

4 Wehrli 1969², 68.
5 Ath. 10.453c.
6 See Pöhlmann 1971.
7 *PCG* IV, Callias, test. *7.
8 *TrGF* IV, test. 175a/b.
9 Translations of Athenaeus, if not otherwise marked, Gulick 1929 or 1930.
10 *Γραμματικὴ θεωρία* 10.453c.

goes very well. This would compel us to ascribe the comedy to the comic poet Callias[11], who performed in Athens at 446, 440, 437, 434 and 431 B.C.[12].

> Athenaeus 10.448b-d: *ὁ Αἰμιλιανὸς ἔφη ὥρα ἡμῖν, ἄνδρες φίλοι, ζητεῖν τι καὶ περὶ γρίφων, ἵνα τι κἂν βραχὺ διαστῶμεν ἀπὸ τῶν ποτηρίων, οὐ κατὰ Καλλίου τοῦ Ἀθηναίου ἐπιγραφομένην τραγῳδίαν. Ἀλλ' ἡμεῖς ζητήσωμεν πρότερον μὲν τις ὁ ὅρος τοῦ γρίφου, τίνα δὲ Κλεοβουλίνη ἡ Λινδία προὔβαλλεν ἐν τοῖς αἰνίγμασιν – ἱκανῶς γὰρ εἴρηκε περὶ αὐτῶν ὁ ἑταῖρος ἡμῶν Διότιμος ὁ Ὀλυμπηνὸς – ἀλλὰ πῶς οἱ κωμῳδοὶ αὐτῶν μέμνηνται, καὶ τίνα κόλασιν ὑπέμενον οἱ μὴ λύσαντες. Καὶ ὁ Λαρήνσιος ἔφη «ὁ μὲν Σολεὺς Κλέαρχος οὕτως ὁρίζεται* (Wehrli, fr. 86) *«γρῖφος πρόβλημά ἐστι παιστικόν, προστακτικὸν τοῦ διὰ ζητήσεως εὑρεῖν τῇ διανοίᾳ τὸ προβληθὲν τιμῆς ἢ ἐπιζημίου χάριν εἰρημένον». ἐν δὲ τῷ περὶ γρίφων ὁ αὐτὸς Κλέαρχός φησιν ἑπτὰ εἴδη εἶναι γρίφων·«ἐν γράμμασι* [...] *ἐν συλλαβῇ* [...] *ἐν ὀνόματι».*
>
> "Aemilianus said: It is time, my friends, to make some inquiry about the subject of riddles; that will give us a brief interval, at least, away from our cups, though we shall not follow the method of the *Grammarians Tragedy*, as it is entitled, by Callias of Athens. Let us, then, first ask what is the definition of the riddle, what it was that Cleobulina of Lindus propounded in her riddles (*ainigmata*), -for our old friend Diotimus of Olympene has discussed them adequately-, but rather, how the comic poets make mention of them, and what penalty those who failed to solve them had to undergo. And Larensis answered: "Clearchus of Soli gives this definition: A riddle is a problem put in jest, requiring, by searching the mind, the answer to the problem to be given for a prize or forfeit". And again, in the treatise *On Riddles*, Clearchus says there are seven kinds of riddles depending on a letter [...] on a syllabe [...] or on a word".

The next mention of Clearchus' *On Riddles* and of Callias in Book 10 of Athenaeus begins with the plea of Aemilianus for a new subject, a discussion *On Riddles*. Discussion *On Riddles* of the type found in the *Tragedy of Letters* is postponed, because the friend of Aemilianus, Diotimos Olympenus, is considered to have written enough about them. We have to return to this shadowy figure later. At present, a definition of the *γρῖφος* is wanted, followed by a collection of quotations of comedies concerning riddles. Larensis quotes a definition of the *γρῖφος* by Clearchus and the seven types of riddles in his book *On Riddles*, of which three are exemplified, riddles on letters (*ἐν γράμματι*), on syllables (*ἐν συλλαβῇ*) and of names (*ἐν ὀνόματι*). After that follows the desired catalogue of quotations from comedy, tragedy and other sources concerning riddles (10.448f-453c) and, at last, the text of the *Γραμματικὴ θεωρία* (*Parade of Letters*), which is interspersed with commentaries (10.453c-454a). In the last fragment of the *Parade of Letters* (10.454a) a pregnant woman describes the form of the letters Psi and Omega. This is the postponed type of the riddle of Callias, which is followed by quotations of kindred riddles in different other sources (10.454b-f).

> Athenaeus 10.453c: *ὁ δὲ Ἀθηναῖος Καλλίας* (*ἐζητοῦμεν γαρ ἔτι πρότερον περὶ αὐτοῦ*: 7.276a) *μικρὸν ἔμπροσθεν γενόμενος τοῖς χρόνοις Στράττιδος ἐποίησε τὴν καλουμένην γραμματικὴν θεωρίαν οὕτω διατάξας.*
>
> "Callias of Athens, about whom we inquired before, and who flourished a little before the time of Strattis, composed the so called *Alphabet Revue* on the following plan".

This introduction to the quotations from the *Γραμματικὴ θεωρία* differs in two important points from the aforesaid commentaries. It calls the poem of Callias not *Tragedy of Letters*, as in 7.276a and 10.448b, but *Parade of Letters*, and claims for it a distinctive date: shortly before

---

11 *PCG* IV p. 38-53: Callias. For the Parade of Letters, see Callias, *T 7. *TrGF* IV, Sophocles, TY 175a. For the doubtful identification of Callias with Calliades, see Körte 1919, Sp. 1627 and Callias, *40.

12 *PCG* IV, Callias, test. 1-5.

the time of the comic poet Strattis[13], who performed between 409 to 375 B.C.[14]. Wilamowitz,[15] inferring that Strattis has attacked our Callias in one of his comedies, therefore decidedly refused the ascription of the *Parade of Letters* to this (elder) Callias (*PCG* IV) and, thus, we have to assume, with Kaibel[16], a younger Callias as author of the *Parade of Letters*.

Ruijgh[17], when trying to save the elder Callias, the contemporary of Cratinus, as author of the *Parade of Letters*, assumes that Athenaeus himself was responsible for dating Callias *μικρὸν ἔμπροσθεν γενόμενος τοῖς χρόνοις Στράττιδος*: "Dans la perspective d'Athénée, six siècles après l'époque de Callias et de Strattis, la quinzaine d'années entre la fin de la carrière de Callias et le début de celle de Strattis pouvait bien être qualifiée de "peu de temps". But this is a misunderstanding, as this commentary to the text of the *Parade of Letters* is due to Clearchus or his sources, as we have seen, and not to Athenaeus.

There follows a prologue, the parodos of the chorus, consisting of 24 women, a dialogue between a woman and the chorus and at last a monologue of the aforesaid pregnant woman:

3. THE PROLOGUE OF THE *ΓΡΑΜΜΑΤΙΚΗ ΘΕΩΡΙΑ*

> Athenaeus 10.453cd: *Πρόλογος μὲν αὐτῆς ἐστιν ἐκ τῶν στοιχείων, ὃν χρῆ λέγειν διαιροῦντας κατὰ τὰς παραγραφὰς καὶ τὴν τελευτὴν καταστροφικῶς ποιουμένους εἰς τἄλφα*
>
> "Its prologue is composed of the letters of the alphabet, and it is to be read in such a manner as to divide the letters according to the punctuation and bring the conclusion … back to the letter alpha, thus":
>
> *<το ἄλφα>, βῆτα, γάμμα, δέλτα, θεοῦ γὰρ εἶ,*
> *ζῆτ', ἦτα, θῆτ', ἰῶτα, κάππα, λάβδα, μῦ,*
> *νῦ, ξεῖ, τὸ οὖ, πεῖ, ρῶ, τὸ σίγμα ταῦ, <τὸ> ὖ,*
> *παρὸν <τὸ> φεῖ, <τὸ> χεῖ τε τῷ ψεῖ εἰς τὸ ὦ.*
>
> "The alpha, beta, gamma, delta, the ei of the god,
> The zeta, eta, iota, kappa, labda, my,
> The ny, xei, ou, pei, ro, the sigma, tau, the y
> Here is the phei, the xei, and with the psei the omega"; translation Pöhlmann.

This is the *Parade of the Letters*. They are represented by the comic chorus, who had 24 members. In the case of the *Γραμματικὴ θεωρία*, it consisted of 24 women, one for every letter of the Ionian alphabet. The chorus appear on the stage one by one, from Alpha to Omega, as παρὸν <τὸ> φεῖ (here is the phi) in the last trimeter implies, and are identified by the speaker of the prologue. A parodos of the comic chorus not as a unit, but person after person (σποράδην) can be paralleled in Aristophanes' *Ecclesiazusae* 30-58, where Praxagora welcomes the women[18].

According to the commentary, the prologue must be spoken according to παραγραφαί[19], which are lost. The prologue must be repeated inversely from omega to alpha. A glance into the ancient elementary school helps to understand this: As papyri and ostraka attest, pupils had to learn the letters forwards, backwards and in different combinations. Quintilian has summarized the method aptly (inst. 1.1.25).

---

13 *PCG* VII, Strattis T 3 (about Callias).
14 Körte 1931, 336.
15 Wilamowitz-Moellendorff 1937, 398/99.
16 Kaibel 1887-1890, vol. III, 595, n. 1.
17 Ruijgh 2001, 271.
18 For a σποράδην-entry of the chorus at *Seven* 78 ff., and at *Eumenides* 140 ff., see Taplin 1977, 141 ff., 369 ff.
19 Stage instructions, which are called in the scholia *παρεπιγραφαί*.

4. THE PARODOS OF THE *ΓΡΑΜΜΑΤΙΚΗ ΘΕΩΡΙΑ*

> Athenaeus 10.453d-e: *ὁ χορὸς δὲ γυναικῶν ἐκ τῶν σύνδυο πεποιημένος αὐτῷ ἐστιν ἔμμετρος ἅμα καὶ μεμελοποιημένος τόνδε τὸν τρόπον*
>
> "The Chorus of women is composed by him with the collocation of letters in pairs, set to metre and accompanied by tunes in the following manner":
>
> *βῆτα ἄλφα βα*
> *βῆτα εἶ βε*
> *βῆτα ἦτα βη*
> *βῆτα ἰῶτα βι*
> *βῆτα οὖ βο*
> *βῆτα ὖ βυ*
> *βῆτα ὦ βω.*
>
> *καὶ πάλιν ἐν ἀντιστρόφῳ τοῦ μέλους καὶ τοῦ μέτρου*
>
> "and again in the answering strophes of song and metre":
>
> *γάμμα ἄλφα γα*
> *γάμμα εἶ <γε>*
> *γάμμα ἦτα <γη>*
> *γάμμα ἰῶτα <γι>*
> *γάμμα οὖ <γο>*
> *γάμμα ὖ <γυ>*
> *γάμμα ὦ <γω>*
>
> *καὶ ἐπὶ τῶν λοιπῶν συλλαβῶν ὁμοίως ἑκάστων τό τε μέτρον καὶ τό μέλος ἐν ἀντιστρόφοις ἔχουσι πᾶσαι ταὐτόν*
>
> "and so for the remaining syllables in each case alike; they all have the same metre and lyric form in the answering strophes".

The parodos consisted thus of a strophe and 16 antistrophes, of which the last presented the pairs ψα ψε ψη ψι ψο ψυ ψω. After some adjustment of the wording, which we cannot safely reconstruct, the 17 couplets could of course have had all the same metre and the same melody. We might try by *τὸ βῆτ' ἄλφα βα* dochmiacs, or with Rujigh[20] by *βῆτ' ἄλφα βα* iambic metra, but this is pure guess-work.

That the Callias parodos is an immediate reflex of the ancient Greek elementary school, is attested by a booklet of papyrus sheets of the 3rd c. B.C , the first preserved column of which presents the pairs ψα ψε ψη ψι ψο ψυ ψω, after which follow exercises with three letters, beginning with βαν βεν βην βιν βον βυν βων[21]. The principle was already known from younger papyri and ostraka[22].

Introduced by ὥστε, there follows a commentary which is labelled as a speculation (*ὑπονοεῖσθαι*; *φανερὸν εἶναι*; *φασι*; *ὡς ἔοικεν*) about Callias as model for Euripides and Sophocles, which is in line with the commentary (see above) brought forward already by Cynulcus at 7.276a:

> Athenaeus 10.453ef: *ὥστε τὸν Εὐριπίδην μὴ μόνον ὑπονοεῖσθαι τὴν Μήδειαν ἐντεῦθεν πεποιηκέναι πᾶσαν, ἀλλὰ καὶ τὸ μέλος αὐτὸ μετενηνοχότα φανερὸν εἶναι. τὸν δὲ Σοφοκλέα διελεῖν φασιν ἀποτολμῆσαι τὸ ποίημα τῷ μέτρῳ τοῦτ' ἀκούσαντα καὶ ποιῆσαι ἐν τῷ Οἰδίποδι οὕτως·*
> *ἐγὼ οὔτ' ἐμαυτὸν οὔτε σ' ἀλγυνῶ. <τί> ταῦτ'*

20 Ruijgh 2001, 260 f.
21 Guéraud and Jouguet 1938.
22 Ziebarth 1913, nr. 1-5.

<ἄλλως> ἐλέγχεις (332 f.)
διόπερ οἱ λοιποὶ τὰς ἀντιστρόφους ἀπὸ τούτου παρεδέχοντο πάντες, ὡς ἔοικεν, εἰς τὰς τραγῳδίας.

"Hence it may not only be suspected that Euripides composed the entire Medea in imitation of this, but it is also evident that he borrowed the lyric form as well. As for Sophocles, they say when he heard Callias' work he boldly ventured to cut the sense of his verse by the metre, and hence wrote this verse in Oedipus:
I will pain neither myself nor thee. Why vainly
ask these things?
Thus, it appears that it was from Callias, that all the other poets adopted the antistrophic structure in their tragedies".

Nobody has been able to explain which way Euripides could have used the parodos of the *Parade of Letters of Callias* and its melody (τὸ μέλος αὐτὸ) in his *Medea*. And it is pure nonsense to highlight Callias, because of the 17 singsongs of the letters, as the inventor (πρῶτος εὑρέτης) of the antistrophic structure, given that the antistrophic choral lyrics existed decades before Callias. None the less, the Sophoclean quotation, pointing to the εἶδος Σοφόκλειον[23], finds a clue in the trimeters of Callias. For this deficiency, Ruijgh[24] has fabricated a remedy by the arbitrary addition <*κἄπειτα*> in line 2 of the chorus:

βῆτ' ἦτα βη, <κἄπειτα> βῆτ'
ἰῶτα βι …

5. THE DIALOGUE ABOUT THE VOWELS

After the parodos, Callias presents a dialogue of an instructor and a woman about the vowels in presence of the chorus (*ὦ γυναῖκες*). It must again be spoken according to *παραγραφαί* (stage instructions), which in this case can be reconstructed:

Athenaeus 10.453e: *καὶ μετὰ τὸν χορὸν εἰσάγει πάλιν ἐκ τῶν φωνηέντων ῥῆσιν οὕτως (ἣν δεῖ κατὰ τὰς παραγραφὰς ὁμοίως τοῖς πρόσθεν λέγοντα διαιρεῖν, ἵν' ἡ τοῦ ποιήσαντος ὑπόκρισις σῴζηται κατὰ τὴν δύναμιν)*.

"After the chorus, he again introduces a speech by the vowels, which one must read, as in the case of the foregoing, in such a manner as to divide them according to the punctuation; in that way the method of declaiming intended by the author can be maintained according to its own peculiar force, thus":

ΓΥΝΗ· ἄλφα μόνον, ὦ γυναῖκες, εἶ τε δεύτερον
λέγειν μόνον χρή <ΔΙΔΑΣΚΑΛΟΣ>· καὶ τρίτον μόνον γ' ἐρεῖς·
<Γ.>· ἦτ' ἄρα φήσω.<Δ>· τό τε τέταρτον αὖ μόνον·
<Γ.>· ἰῶτα. <Δ.>· πέμπτον· <Γ.>· οὖ. <Δ.>· τὸ θ' ἕκτον αὖ μόνον
λέγε·<Γ.>· ὖ γε.<Δ.>· λοίσθιον δὲ φωνῶ σοι τὸ ὦ
τῶν ἑπτὰ φωνῶν, ἑπτὰ δ' ἐν μέτροις μόνον.
καὶ τοῦτο λέξας' εἶτα δὴ σαυτῇ λάλει.

"Woman: Alpha by itself, and secondly ei by itself,
You must pronounce, my ladies! Instructor: Yes, and the third vowel You will say by itself!
Woman: Then I will say eta. Instructor: Say the fourth in its turn alone!
Woman: iota. Instructor: the fifth! Woman: ou. Instructor: say the sixth,
all alone! Woman: Thus y. Instructor: But the last remaining vowel of the seven, the omega,

23 Korzeniewski 1968, 59.
24 Ruijgh 2001, 293, 295 f.

I will pronounce for You, then the seven in staves by themselves!
After You have pronounced that, then say it to Yourself !**".**

A woman, rehearsing the six vowels from alpha to ypsilon in the presence of the chorus (*ὦ γυναῖκες*) is again and again interrupted by questions of an instructor, who teaches her at last something new, the Ionian omega. Eventually, she has to repeat and memorize the seven vowels. It transpires again that the target of the *Parade of the Letters* of Callias is the introduction of the new Ionian alphabet into the elementary school.

6. THE MONOLOGUE OF THE PREGNANT WOMAN

The last quotation of Callias presents the same woman again in the presence of the chorus (*ὦ γυναῖκες*). She confesses that she is pregnant. Ashamed, she refers to the name of the baby to two of her confidantes in dual (*φίλα, σφῷν*) by describing its letters, psi and omega, two letters of the new Ionian alphabet. With these lines, we arrive at last at the promised riddles in the manner of Callias[25]. According to the commentary, Callias is again highlighted as *πρῶτος εὑρέτης*, this time as inventor of the manner to describe letters by their forms in iambic trimeters:

Athenaeus 10.454a: *Δεδήλωκε δὲ καὶ διὰ τῶν ἰαμβείων γράμμα πρῶτος οὗτος ἀκολαστότερον μὲν κατὰ τὴν διάνοιαν, πεφρασμένον δὲ τὸν τρὸπον τοῦτον*:

"Callias is the first to describe a letter (sc. letters) in iambic verse, letters vulgar in meaning, and phrased this way":

ΓΥΝΗ: Κύω γὰρ, ὦ γυναῖκες, ἀλλ' αἰδοῖ, φίλα,
ἐν γράμμασι σφῷν τοὔνομ' ἐξερῶ βρέφους.
ὀρθὴ μακρὰ γραμμή 'στιν· ἐκ δ' αὐτῆς μέσης
μικρὰ παρεστῶς' ἑκατέρωθεν ὑπτία.
Ἔπειτα κύκλος πόδας ἔχων βραχεῖς δύω.

"Woman: For I am pregnant, ladies. Yet through modesty,
my dears, I will tell You the name of the babe by means of letters.
There is a long straight stroke; at the middle of it,
on each side, stands a small reclining stroke.
Next comes a circle having two short feet".

The name of the heralded child, ΨΩ, was supposed to be indecent (*ἀκόλαστον*). This is corroborated by *φορτικώτερον τοῦ ρηθέντος* ("even more vulgarly than the one just quoted") before the next example. Starting from *ψώα*[26] Ruijgh considered ψω to mean a loud fart, which was produced by the woman immediately after her address. This might be an impressive comic effect, which does not preclude that the woman is feigning to be pregnant. Such a joke fits perfectly in the style of ancient Greek comedy and matches with the target of the *Parade of Letters*, the introduction of the new Ionian letters.

7. MORE EXAMPLES FOR ΓΡΙΦΟΙ ABOUT LETTERS

The following quotations offer more examples for kindred γρῖφοι, the first of Maiandrios, a historian of the 4th century B.C., then the *Theseus* of Euripides, the *Telephos* of Agathon, Theodectes' and Sophocles' *Amphiaraos*:

25 See Athenaeus 10.448 bc, above.
26 *Ψώα* = rotten stench: Apollonios Rhodios fr. 5, Hesych *s.v.*, Ruijgh 2001, 329.

> Athenaeus 10.454bc: *ὅθεν ὕστερον, ὡς <αν> ὑπονοήσειέ τις, Μαιάνδριος μέν ὁ συγγραφεὺς μικρὸν διὰ τῆς ἑρμηνείας τῇ μιμήσει παρεγκλίνας συνέγραψεν ἐν τῷ παραγγέλματι* […] *φορτικώτερον τοῦ ῥηθέντος, Εὐριπίδης δὲ τήν ἐν τῷ Θησεῖ τὴν ἐγγράμματον ἔοικε ποιῆσαι ῥῆσιν. βοτὴρ δ' ἐστὶν ἀγράμματος αὐτόθι δηλῶν τοὔνομα τοῦ θησέως ἐπιγεγραμμένον οὕτως* (*TrGF* V 1, F 382).
>
> "Following this example, as one may suspect, the historian Maeandrius, diverging a little from exact imitation in his method of expression, composed one of his Precepts even more vulgarly than the one just quoted, while Euripides, too, seems to have composed that speech in his *Theseus,* in which letters of the alphabet are described. In that play there is an illiterate herdsman who plainly describes the name of Theseus as it is inscribed, thus".

Again, the cases for the alleged priority of Callias are labelled as conjectures (*ὡς <αν> ὑπονοήσειέ τις*; *ἔοικε*). The respective quotation of Maiandrius[27] is lost. Therefore, we understand only that his *γρῖφος* was yet more indecent than the *γρῖφος* of Callias. The *ἐγγράμματος ῥῆσις* in the *Theseus* of Euripides (earlier than 422 B.C.) depicts an illiterate shepherd deciphering the name of Theseus on an inscription.[28] This scene was imitated in the *Telephos* (no date) of Agathon (first price at the Lenaea 416)[29] and by Theodectes[30] (no title and date; first price of Theodectes at the Dionysia in 372 B.C.). In both cases the name of Theseus is deciphered by an illiterate shepherd:

> Athenaeus 10.454d: *τὸ δ' αὐτὸ πεποίηκε καὶ Ἀγάθων ὁ τραγῳδοποιὸς ἐν τῷ Τηλέφῳ. ἀγράμματος γάρ τις κἀνταῦθα δηλοῖ τὴν τοῦ Θησέως ἐπιγραφὴν οὕτως* (*TrGF* I, 39, F 4). *καὶ Θεοδέκτης δ' ὁ Φασηλίτης ἄγροικόν τινα ἀγράμματον παράγει καὶ τοῦτον τὸ τοῦ Θησέως ὄνομα διασημαίνοντα* (*TrGF* I, 72, F 6). *καὶ Σοφοκλῆς δὲ τούτῳ παραπλήσιον ἐποίησεν ἐν Ἀμφιαράῳ σατυρικῷ τὰ γράμματα παράγων ὀρχούμενον* (*TrGF* IV, F 121).
>
> "The tragic poet Agathon did the same thing in his *Telephus.* For, there also, an illiterate man discloses the written form of the name of Theseus thus: … So Theodectes of Phaselis introduces an illiterate rustic, who also clearly describes the name of Theseus … Sophocles, also, wrote something similar to this in the satyric play *Amphiaraos*, introducing there one who danced the forms of the letters".

The last quotation concerns Sophocles in his *Amphiaraos* (no date), where a dancer is said to have imitated letters by his movements[31]. This is the end of the list of *γρῖφοι* according to Callias. There follow other quotations about other types of *γρῖφοι* until 10.459b (*τοσαῦτα καὶ περὶ γρίφων εἰπόντων τῶν δειπνοσοφιστῶν* κτλ.: "This long discussion by the Deipnosophists on the subject of riddles having ended").

8. THE TARGET OF THE COMMENTARIES

Summing up the commentaries and comparing them with the remaining context of the *Parade of Letters* as transmitted by Clearchus, it appears that they have in common the following peculiarities:

1. The commentary is labelled by Athenaeus as pure conjecture (10.453ef: *ὥστε* […] *ὑπονοεῖσθαι* […] *φανερὸν εἶναι* […] *ὡς ἔοικεν*… 454ab: *ὡς <ἂν> ὑπονοήσειέ τις* […] *ἔοικε*).

2. The commentary calls the *Parade of Letters* not *Γραμματικὴ θεωρία* (10.453c), but *Γραμ-*

27 *FGrHist* 491, F 6.
28 *TrGF* V, 1, F 382.
29 *TrGF* I, 39, F 4.
30 *TrGF* I, 72, F 6.
31 *TrGF* IV, F 121.

ματικὴ Τραγῳδία (7.276a, 10.448b), perhaps in order to better explain the alleged influence on the tragedies of Euripides and Sophocles.

3. In all cases, the commentary highlights Callias in his *Tragedy of Letters* as the inventor (πρῶτος εὑρέτης) of models for others: According to Athenaeus 7.276a he is the inventor of melodies and of a structure, which are imitated by Euripides in the *Medea* and by Sophocles in the *Oedipus*. In X 543e, the *Tragedy of Letters* of Callias is not only the model of the *Medea* as a whole, but for all her melodies. And with his *εἶδος Σοφόκλειον* Sophocles in his *Oedipus* followed the model of Callias. After all, the antistrophic structure, invented by Callias, was adopted by all followers in their tragedies. At last, in 10.454a-f Callias invented the manner to describe letters on stage in trimeters, a manner, which is imitated by Euripides, Agathon and Theodectes. All these alleged inventions of Callias imply for him a date before Euripides. This makes it possible to identify Callias with the comic poet Callias, the contemporary of Cratinus, at the expense of gross improbabilities.

These peculiarities let transpire a person, who had tried to find an author earlier than Euripides for the *Γραμματικὴ θεωρία* transmitted by Clearchus in one of his books *On Riddles*. Perhaps we know a name for this commentator: Athenaeus mentions a certain Diotimus Olympenus, who is said to have written enough about riddles in the manner of Callias:

> Athenaeus 10.448b *οὐ κατὰ Καλλίου τοῦ Ἀθηναίου ἐπιγραφομένην τραγῳδίαν … ἱκανῶς γὰρ εἴρηκε περὶ αὐτῶν ὁ ἑταῖρος ἡμῶν Διότιμος ὁ Ὀλυμπηνὸς*.
>
> "though we shall not follow the method of the Grammarians Tragedy, as it is entitled, by Callias of Athens… for our old friend Diotimus of Olympene has discussed them adequately".

Of course, we do not know who is disguised under the name of Diotimus. Nevertheless, the dating of the *Γραμματικὴ θεωρία* by the commentator is in open contradiction to the quite precise dating in the context of Clearchus in 10.453c (*μικρὸν ἔμπροσθεν γενόμενος τοῖς χρόνοις Στράττιδος*: "Who flourished a little before the time of Strattis"). Strattis performed comedies from 409 to 375 B.C. and, according to Wilamowitz (see above), attacked a younger Callias on stage. Clearchus, pupil of Aristotle (see above), might have found this information in the *didascaliae* of Aristotle.

9. THE SETTING OF THE *ΓΡΑΜΜΑΤΙΚΗ ΘΕΩΡΙΑ* IN THE HISTORY OF THE GREEK ALPHABET

As we have seen, the target of the *Γραμματικὴ Θεωρία*, which was staged shortly before Strattis, is the introduction of the Ionian alphabet into the Athenian elementary school. This matches with the official introduction of the Ionian alphabet in Athens by a *psephisma* brought in by Archinus under the archon Eucleides in 403 B.C., which prescribed the teachers of elementary schools to teach the Ionian alphabet:

> *Οἷς δὲ νῦν χρώμεθα εἰσὶν Ἰωνικοί, εἰσηνέγκαντος Ἀρχίνου παρ' Ἀθηναίοις ψήφισμα τοὺς γραμματιστὰς παιδεύειν τὴν Ἰωνικὴν γραμματικήν*[32].
>
> "The letters we use today are the ionic ones, after Archinus had brought in a plebiscite that the elementary teachers should teach the Ionian alphabets"; translation Pöhlmann.

It is therefore tempting to connect the *psephisma* of Archinus with the *Parade of Letters*, a comedy attacking the measure of Archinus on stage, which would give the *Γραμματικὴ Θεωρία*

32 Schol. Dionysius Thrax, Hilgard I, 3.183. 16-20.

a date after 403 B.C. But we have to ask if such a connection is imperative, given the fact that the Ionian alphabet was known and used in Athens and Attica decades earlier. A brilliant paper of Armand d'Angour[33] about Archinus, Eucleides and the reform of the Athenian alphabet can help us find a concluding answer:

The Ionian alphabet used H (instead of consonantal h) for the open long e, Ω for the open long o, and Ξ and Ψ for the consonantal compounds ΚΣ and ΠΣ. Elements of the Ionic alphabet occur already on private inscriptions before 450 B.C., and on vase paintings and ostraca about 420 B.C.[34]. Since 2012, we know that the Ionic alphabet was used in ca. 430 B.C. on papyrus scrolls and wooden polyptycha for poetic texts[35]. D'Angour[36] has summed up the situation pertinently: "The evidence for Greek writing practice makes it clear that the Decree did not introduce a radical innovation to the practice of Athenian writing *per se*, but proposed simply the official adoption of a form of the Greek alphabet already widely used for some decades on inscriptions and perhaps standard since much earlier times in literary manuscripts in Attica".

The importance of the *psephisma* evidently went far beyond a simple administrative measure. In order to find out the political and cultural implications connected with it, D'Angour first describes the political affiliations of Archinus[37] in the time before and after the oligarchic regime of the Thirty (404/403 B.C.). Archinus, a prominent colleague of Eucleides, of the upper class, belonged to the moderate politicians around Theramenes, but did not join, like the latter, the coup d'état of the Thirty at 404 B.C. Instead, he went with Thrasybulus to the frontier fortress of Phyle, from where the democratic resistance was organized. After the defeat of the Thirty at Munichia at 403 B.C. and the departure of the remaining oligarchs to Eleusis, Archinus assisted Eucleides, the archon of 403/2, in his politics of reconciliation. It is in this political context, that the significance of the *psephisma* must be sought.

As we have seen, Euripides had no scruple to present in his *Theseus* (before 422 B.C.) the name of the Athenian national Heros on an inscription in Ionian letters. But D'Angour[38] points to the fact that the Ionian alphabet appeared already at 426 B.C. on the Athenian stage in Aristophanes' *Babylonians*, where mill-slaves from Babylon appeared as chorus, with the 24 Ionian letters on their masks. This comedy attacked Cleon, because of his brutal treating of the allies. A stale joke connected the mill-slaves with the Samian demos, which was punished by branding or tattooing on an unspecified occasion:

> *Σαμίων ὁ δῆμός ἐστιν· ὡς πολυγράμματος*[39].
>
> "Tis the demos of the Samians: how multi-lettered!"; translation D'Angour.

The Babylonians were staged at 426 B.C. by Callistratus, Aristophanes' privileged chorodidaskalos.[40] Callistratus was perhaps of Samian origin and was connected by Ephorus in *Περὶ εὑρημάτων* with the introduction of the Ionian alphabet:

> *Καλλίστρατος δὲ Σάμιος ἐπὶ τῶν Πελοποννησιακῶν μετήνεγκε τὴν γραμματικὴν καὶ παρέδωκεν Ἀθηναίοις ἐπὶ ἄρχοντος Εὐκλείδου* (Εὐκλήτου codd.), *ὥς φησιν Ἔφορος*[41].

---

33 D'Angour 1999.
34 Threatte 1980. Immerwahr 1990.
35 Pöhlmann and West 2012.
36 D'Angour 1999, 110.
37 D'Angour 1999, 109-112.
38 D'Angour 1999, 112-114.
39 *PCG* III, 2, Aristophanes, *Babylonioi* fr. 71.
40 Callistratus was the chorodidaskalos of Aristophanes also in *Daitaleis* (427), *Acharnians* (425), *Birds* (414) and *Lysistrate* (411).
41 Ephoros, *FGrHist* 70, 106 = Schol. Hom. H 185.

> "According to Ephoros, Callistratus the Samian brought over the alphabet at the time of the Peloponnesian wars and presented it to the Athenians in the time of the archon Eucleides"; translation D'Angour.

According to Andron of Ephesus, in his *Tripod,* and to Theopomp, the lexikographers try to combine Callistratus and Archinus as authors of the introduction of the Ionian alphabet in Athens:

> *Σαμίων ὁ δῆμος ὡς πολυγράμματος* (ως π. om. *Suda*)·[…] *ὅτι παρὰ Σαμίοις εὑρέθη πρῶτοις τὰ κδ' γράμματα ὑπὸ Καλλιστράτου, ὡς Ἄνδρων ἐν Τρίποδι·Τοὺς δὲ Ἀθηναίους ἔπεισε χρῆσθαι τοῖς τῶν Ἰώνων γράμμασι Ἀρχῖνος* (ita Bernardy; Ἀρχίνου τοῦ Ἀθηναίου Sud., ἄρχειν οἱ δὲ Ἀθηναίοις Phot.): *ἐπὶ ἄρχοντος Εὐκλείδου. Τοὺς δὲ Βαβυλωνίους ἐδίδαξε διὰ Καλλιστράτου Ἀριστοφάνης ἔτεσι πρὸ τοῦ Εὐκλείδου κε'* (καὶ codd., corr. Bouhier, κδ' alii), *ἐπὶ Ἐυκλέους* (427/26). *Περὶ τοῦ πείσαντος ἱστορεῖ Θεόπομπος*[42].
>
> "<The demos of the Samians how multi-lettered> …" because it was among Samians first [or among leading Samians] that the 24 letters were found by Callistratus, as Andron says in the *Tripod;* as for the Athenians, Archinus persuaded them to use the Ionian letters in the archonship of Eucleides. Aristophanes had the Babylonians produced by Callistratus twenty-five [or twenty-four] years earlier in the archonship of Eucles (427/26]. Theopompus gives an account of [Archinus'] successful proposal"; translation D'Angour.

By using the diverging wording of the *Suda*, D'Angour tentatively tried to reconstruct a version which gives Callistratus an (abortive) attempt to introduce the Ionian alphabet earlier:

> *ὅτι παρὰ Σαμίοις εὑρέθη πρῶτοις τὰ κδ' γράμματα ὑπὸ Καλλιστράτου, ὡς Ἄνδρων ἐν Τρίποδι·Τοὺς δὲ Ἀθηναίους ἔπεισε χρῆσθαι τοῖς τῶν Ἰώνων γράμμασι. Ἀρχίνου τοῦ Ἀθηναίου* [sc. τότε πείσαντος]: *ἐπὶ ἄρχοντος Εὐκλείδου*[43]
>
> "Because it was among Samians first [or among leading Samians] that the 24-letter-alphabet was found by Callistratus, according to Andron in *Tripod*, and he persuaded the Athenians to use the Ionian letters; and Archinus the Athenian [subsequently persuaded them] in the archonship of Eucleides", translation D'Angour.

The testimony of Ephoros (see above) and the diverging wording of the *Suda* (see above) allow the assumption indeed that Callistratus played some role in the introduction of the Ionian alphabet in Athens. But the aorist ἔπεισε cannot be understood as *de conatu*. Besides, the sources give no evidence that Callistratus undertook an official initiative connected already with the staging of Babylonians (427/426 B.C.). He may have cooperated with Archinus later. With slight modifications, the reconstruction of D'Angour can be changed into this direction:

> *Τοὺς δὲ Ἀθηναίους ἔπεισε χρῆσθαι τοῖς τῶν Ἰώνων γράμμασι [μετ'] Ἀρχῖνου τοῦ Ἀθηναίου ἐπὶ ἄρχοντος Εὐκλείδου*
>
> "He persuaded he Athenians to use the Ionian letters; together with Archinus the Athenian in the archonship of Eucleides"; translation Pöhlmann.

In spite of uncertainties, the importance of Samos on the reform of the Athenian alphabet is undeniable. D'Angour[44] has pointed to sources which allege Pythagoras of Samos with some influence in the creation of the Ionian alphabet, analysed the refusal of related theories by

42 Theopompus, *FGrHist* 115, F 155.
43 D'Angour 1999, 114.
44 D'Angour 1999, 115.

Aristotle[45] and pointed, with Usener[46], to a fragment of Theophrast[47], who attests that Archinus knew, as Aristotle too, the three points of articulation of consonants, namely labial, dental and guttural articulation. It becomes evident that the Ionian alphabet, at the time of its introduction, was subject to scientific discussion, in which aEuclides, the archon of 403 B.C., Euclides, took also part[48].

But, according to D'Angour, the crucial point was the political role of Samos in the last years of the Peloponnesian war[49]. The island remained faithful to Athens until the end. In 412, the Samian democrats, having deprived the oligarchs of power, received from the grateful Athens full autonomy[50]. Thus, Athens could still use Samos as naval basis. In 411, in the time of the oligarchic putsch of the 400 in Athens, the Samian democrats again revolted against the oligarchs[51]. And after the defeat of Athens at Aigos Potamoi at 405, the Samians received from Athens the civic rights of Athens. In March 404 Athens surrendered to Sparta, but the Samian democrats resisted until the summer of 404 B.C. Thus, D'Angour[52] pertinently connects the introduction of the Ionian alphabet with the political role of Samos: While educated Athenians may have been interested by the sort of arguments Archinus adduced, a different type of argument might have been needed to persuade the largely unlettered, though political aware, Athenian demos. In proposing that the Athenians should officially adopt a script so closely identified with Samos, Archinus would have been mindful of the recent history of Athen's relations with the Aegaean island-polis.

Concluding, D'Angour points to the fact that orthographical reforms or the introduction of a new alphabet always have political dimension[53], adducing examples of Russia (1918), China (in the 1950s), Turkey (1928), Greece (1982) and Germany (1998)[54]. In all cases, there occurred an opposition of traditional circles. We could add a telling example of Germany: In a circular of the NSDAP of 03.01.1941 Martin Bormann, by order of Adolf Hitler, gave order that the so called "*Gothic script*" had to be replaced by the "*Antiqua*" in every kind of printed texts, in elementary schools and in all manifestations of the authorities. The reason given was completely nonsensical: the so called *schwabacher-letters* used by the German type of script were denounced to be an invention of Jewish printers. The real motive behind this measure was the aim to introduce a modern German alphabet, which could be used with ease after World War II in a Europe under the Hegemony of Germany, as it transpires in an entry of 02.02.1941 in the diary of Joseph Goebbels[55]. Of course, in this case there was no opposition against this measure, which was implemented step by step and which is still in force in Germany. Although the choice of printing fonts is free again, children in elementary schools are taught to read and write in *Antiqua,* while in printing prevail some derivates of *Times New Roman*.

45 D'Angour 1999, 116-119. Aristot., *Met.* 14.1093ab.
46 Usener 1870, 590-592.
47 Theophr. ap. Syr. ad Aristot., *Met*. 1093A20.
48 D'Angour 1999, 123-125.
49 D'Angour 1999, 119-123.
50 Thuc. 8.21.
51 Thuc. 8.73 f.
52 D'Angour 1999, 119 ff.
53 D'Angour 1999, 123-125.
54 D'Angour 1999, 110 n. 7.
55 http://home.arcor.de/lutz.schweitzer/schrifterlass.html. For Goebbels see: Joseph Goebbels, *Tagebücher 1924-1945*, Bd. 4, 1940-1942, Piper Verlag, München 1992.

10. CONCLUSION

In order to find a suitable place for the *Parade of Letters* in the social and political background of the adoption of the Ionian alphabet, which D'Angour had convincingly highlighted, we have to understand the quotations from the *Γραμματικὴ θεωρία* as fragments of Old Greek comedy, the structure of which has been analysed by Bernhard Zimmermann[56]. The *Parade of Letters* begins (see above) with a prologue of a woman in the role of a teacher, who welcomes her female pupils, the 24 members of the chorus. They represent the 24 letters of the Ionian alphabet, the signs of which they carry on their backs, evidently plagiarizing the 24 mill-slaves of Aristophanes *Babylonioi* (see above). The chorus enter the stage σποράδην (one by one) like the women in Aristophanes, *Ecclesiazusae*, 30-58, which are welcomed one by one by Praxagora[57]. There follows the first song of the chorus, the parodos (see above), 17 strophes with the same metre and melody, which ridicule the drilling of children in the elementary school. The parodos is followed by a dialogue of the woman with an instructor in presence of the chorus. The last fragment, a monologue of the woman in presence of the chorus, might follow immediately. The woman confessing to be pregnant betrays the name of the illegitimate baby, which is ΨΩ, two new Ionian letters to be understood as a loud fart. Gross jokes about pregnancy can be paralleled by Aristophanes, *Lysistrate*, 742-752 and *Thesmophoriazusae*, 732-734. The illegitimate babe ΨΩ might herald more conflicts between the female teacher and the instructor, or generally the conflict between traditional Attic writing at school and the modern Ionian alphabet, which must have been the target of the *Γραμματικὴ θεωρία*. Assuming that the name of the pregnant female teacher in the *Parade of Letters* was Γραμματικὴ, we would find a more gross parallel in the *Cheiron* of Pherecrates (*PCG* VII, F 155, between 437-410 B.C.), where again a personified *abstractum,* Μουσική, complains before another personified *abstractum*, Δικαιοσύνη, of having been raped by the musical modernists Melanippides, Cinesias, Phrynis and Timotheos[58].

If this reconstruction of the beginning of the *Parade of Letters* is accepted, the respective comedy must have been a conservative reaction against the modernists decree of Eucleides of 403 B.C., promoted by Archinus. Therefore, we should identify the instructor with Archinus, who is denounced by Γραμματικὴ to be the father of her illegitimate baby. This means that the dating of the *Parade of Letters* by Clearchus: *μικρὸν ἔμπροσθεν γενόμενος τοῖς χρόνοις Στράττιδος* is correct, as Strattis performed from 409 to 375 B.C. (see above).

On the other hand, the commentaries in Athenaeus, which try to prove a date for the *Parade of Letters* earlier than Euripides by alleging that its author was the *πρῶτος εὑρέτης* of the antistrophic structure of drama, the Sophoclean enjambment and the riddles about letters, inventions which were allegedly imitated by Euripides, Sophocles, Agathon and Theodectes (see above) remain nonsensical and have to disappear from scientific discussion.

The first who tried to find sense in these commentaries was Hermann Koller[59]. He alleged for all strophic lyric melodies which followed the Greek prosody. The invention of Callias in the *Parade of Letters* was, according to Koller, the repetition not only of the metrum, but also of the melody of the strophe in the antistrophes, which was imitated by Euripides in his *Medea* and adopted by later tragic poets. Therefore Euripides, according to Koller, had to give up melodies which followed the prosody in strophic compositions.

The same nonsensical commentary (see above) about the *Parade of Letters* in Athenaeus 10.453ef: *ὥστε τὸν Εὐριπίδην μὴ μόνον ὑπονοεῖσθαι τὴν Μήδειαν ἐντεῦθεν πεποιηκέναι πᾶσαν,*

56 Zimmermann 1984, 6-9.
57 Zimmermann 1984, 24-26.
58 Pöhlmann 2011.
59 Koller 1956.

ἀλλὰ καὶ τὸ μέλος αὐτὸ μετενηνοχότα φανερὸν εἶναι ("Hence it may not only be suspected that Euripides composed the entire Medea in imitation of this, but it is also evident that he borrowed the lyric form as well") was taken seriously by Ruigh in a long passage[60], which must not to be discussed only because of the wrong dating of the *Parade of Letters*.

D'Angour, in a paper of 2006, seems to believe Ruijgh when quoting Athenaeus 10.453ef[61]. Obviously, he has not seen that his own brilliant paper of 1999[62] precludes him to take Athenaeus 453ef seriously, as it favours the dating of the *Parade of Letters* with Clearchus after 403 B.C. But the aforesaid quotation has no serious bearing on the broader context of the paper of D'Angour.

All in all, the *communis opinio* about melody and prosody in Greek lyrics, which has been summed up by A.M. Dale[63], remains unchanged. Its basis consists in the fragments of ancient Greek music known until 2001[64], the overwhelming majority of which belongs to astrophic lyrics. They attest melodies which reproduce more or less the prosody of the respective poetic texts. The most telling examples are the so-called *Delphic Hymns*.[65]

Examples of strophic compositions are rare.[66] Their melodies disregard the prosody of the respective texts. The Vienna *Orestes* fragment[67] is part of an antistrophe, but it attests that the melody of it was taken over from the strophe.[68] Fragments of unknown context, which disregard the prosody, can be attributed tentatively to strophic lyrics. This is not much hard evidence, but evidence which must be reconciled with every interpretation of literary testimonies.

BIBLIOGRAPHY

D'Angour, A. 1999. "Archinus, Eucleides and the reform of the Athenian Alphabet." *BICS* 43:109-130.
_____. 2006. "The New Music. So What's New ?" In *Rethinking Revolutions*, edited by S. Goldhill and R. Osborne, 264-283. Cambridge: Cambridge University Press.
Dale, A.M. 1968. *The Lyric Metres of Greek Drama*. 2. Aufl. Cambridge: Cambridge University Press.
Guéraud, O., and P. Jouguet. 1938. *Un livre d'écolier du IIIme siècle avant J.-C*. Publications de la société royale égyptienne de papyrologie 2. Le Caire: Institut français d'Archéologie orientale.
Gulick, C.B. 1929; 1930. *Athenaios, The Deipnosophists*, with an english translation by C.B. Gulick, vol. III 1929 (book VI-VII); vol. IV 1930 (book VIII-V). Cambridge Mass.: Harvard UP – London: Heinemann (Loeb Library).
Immerwahr, H.R. 1990. *Attic script. A survey*. Oxford: Clarendon Press.
Kaibel, G., ed. 1887-1890. *Athenaeus Deipnosophistae*. Vol. I-III. Leipzig: Teubner.
Koller, H. 1956. "Die Parodie." *Glotta* 35:17-32.
Körte, A. 1919. "Kallias Nr. 20." *RE* 10 (2): Sp. 1627.
_____. 1931. "Strattis nr. 3." *RE* 4 (A1): Sp. 336-338.
Korzeniewski, D. 1968. *Griechische Metrik*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
Pöhlmann, E. 1971. "Die ABC-Komödie des Kallias." *RhM* 114:230-240.
_____. 2011. "Twelve chordai and the strobilos in the Chiron." *QUCC* 99:117-133.
Pöhlmann, E., and M.L. West. 2001. *Documents of Ancient Greek Music*. Oxford: Clarendon Press.
_____. 2012. "The Oldest Greek Papyrus and Writing Tablets. Fifth-Century Documents from the 'Tomb of

60 Ruijgh 2001, 304-315.
61 D'Angour 2006, nr. 14.
62 D'Angour 1999.
63 Dale 1968, 204-207.
64 See Pöhlmann and West 2001.
65 Pöhlmann and West 2001, nr. 20, 128/7 B.C.; nr. 21, 106/5 B.C.
66 Pöhlmann and West 2001, nr. 2, nr. 3.
67 Pöhlmann and West 2001, nr. 3.
68 Pöhlmann and West 2001,16 f.

the Musician' in Attica." *ZPE* 180:1-16.
Ruijgh, C.J. 2001. "Le spectacle des lettres, comédie de Callias (Athénee X 453c-455b), avec un excursus sur les rapports entre la mélodie du chant et les contours mélodiques du langage parlé." *Mnemosyne* 54:257-335.
Taplin, O. 1977. *The Stagecraft of Aeschylus*. Oxford: Clarendon Press.
Threatte, L. 1980. *The grammar of Attic Inscriptions.* Vol. I. Berlin – New York: De Gruyter.
Usener, H. 1870. "Lectiones Graecae." *RhM* 25:575-616.
Wehrli, F. 1969². *Die Schule des Aristoteles. Texte und Kommentar*. Vol. III, *Klearchos*. Basel – Stuttgart: Schwabe & Co.
Wilamowitz-Moellendorff, U., Von. 1937. Rez. von A. Wilhelm, *Urkunden dramatischer Aufführungen in Athen*, Wien 1906. In *Kleine Schriften* V.1, 376-401, Berlin: Weidmann. Also in *GGA* 1906, 611-634.
Ziebarth, E. 1913. *Aus der antiken Schule*. 2. Aufl. Bonn: Marcus – Weber.
Zimmermann, B. 1984-87. *Untersuchungen zur Form und dramatischen Technik der Aristophanischen Komödien*. Band 1, *Parodos und Amoibaion.* Band 2, *Die anderen lyrischen Partien*. Meisenheim (1984 und 1985): Anton Hain. Band 3, *Metrische Analysen*. Frankfurt (1987): Athenäum.

Der Ruhm der Hetären

Wolfgang Schuller

SUMMARY: THE FAME OF HETAIRAI

The fame of hetairai across Greece depended on the structure of the society of the Greek poleis. In the Archaic period we know of only two famous hetairai, Rhodopis and Archidike, who lived in Egypt and were mentioned by Herodotus. The other ones, who were probably numerous, are only known from local vase inscriptions. In the Classical period during the 5th century we know them from references in Aristophanes. In the 4th century, by contrast, we have famous hetairai, as was for example the impressive Phryne from Thespiai, whose activities extended considerably beyond her local origins. The fame of hetairai continued in the Hellenistic and Roman periods. In general, when the polis society was close-knit there was no possibility for the fame of the hetairai to extend beyond its borders, but when societies loosened and opened themselves to the outside world, hetairai became famous all over the Greek world.

I.

Hetären waren schöne Frauen, die wechselnde erotische Beziehungen mit mehreren Männern eingingen[1]. Diese Beziehungen wurden in der Erwartung von Gegenleistungen aufgenommen, wobei diese Gegenleistungen nicht in Geld bestehen mussten; Wertgegenstände aller Art und die Teilnahme am möglichst glänzende mondänen Leben gehörten aber dazu. Sie waren unverheiratet, waren also ungebunden oder, etwas krasser ausgedrückt, verfügbar. Im Unterschied zu Prostituierten verkauften sie sich nicht unmittelbar zu schnell erledigten Geschlechtsakten; obwohl es –selbstverständlich– auch um Geschlechtlichkeit ging, erschöpften sich die Beziehungen der Hetären nicht darin. Ein gewisses geistiges und gesellschaftliches Niveau musste hinzukommen, die Verhältnisse konnten von einiger Dauer sein und gelegentlich in Ehen übergehen. Die Hetären bestimmten selbst, mit wem sie eine Beziehung eingingen, es musste um sie geworben werden, es gab Leidenschaft auf beiden Seiten, Eifersucht, Verzweiflung, Glück – mit einem Wort: Liebe.

Das ist natürlich eine idealisierte Beschreibung, oder besser: ein Idealtypus. In der sozialen Wirklichkeit ging es häufig wirklich nur um Geld und um die physische Liebe, womit übrigens über beides kein apriorisches Unwerturteil gesprochen werden soll. Reichtum kam, wie ja auch sonst, selten vor, und alt gewordene Hetären führten häufig ein elendes Leben. Zudem war die Grenze zwischen Hetären – ἑταῖραι – und Prostituierten – πόρναι – oft fließend, auch in der Bezeichnung. Zwei Sachverhalte jedoch betrafen nur die Hetären. Die antike Liebesdichtung richtete sich, mit Ausnahmen, nur an sie, ja, man kann sagen, dass die Hetären die Liebesdichtung

1 Georg Korrès sieht es mir hoffentlich nach, dass ich dieses etwas frivole Thema zu seiner Festschrift beisteuere. Wir sind ja seit vielen Jahrzehnten freundschaftlich verbunden; auch dadurch, dass wir uns noch vor der glücklichen Wiedervereinigung Deutschlands im damals abgetrennten östlichen Teil Berlins kennengelernt hatten. - Wichtige allgemeine Literatur zum Thema: Herter 1957 und 1960. Hartmann 2002. McClure 2003. Faraone und McClure 2006.

überhaupt hervorgebracht haben[2]. Zum anderen ist von Hetären ständig auch in der sonstigen Literatur die Rede, von der Lyrik über Komödien bis hin zu Prosawerken; sie waren unübersehbar immer und überall präsent, sie gehörten zum normalen gesellschaftlichen Leben. Und vor allem: Einige Hetären sind berühmt geworden, so wie im nachantiken Europa italienische cortegiani des 15. / 16. Jahrhunderts, ebenso wie Mätressen an fürstlichen Höfen des 17. bis 19. Jahrhunderts; die courtisanes Balzacs hatten ihre Entsprechung in seiner Gegenwart, und mehrere nach dem Leben gezeichnete cocottes sind als eine spezifische Variante des Hetärentums wesentliche Personen in Prousts *À la recherche du temps perdu*.

Allerdings waren nicht alle Hetären zu allen Zeiten berühmt, und mit diesen Unterschieden beschäftigt sich der vorliegende Beitrag. Wodurch waren sie berühmt? Es mag überraschen, ist aber bezeichnend, dass keine Eigenschaften darunter waren, die sich auf Geschlechtliches bezogen. Nur in einem Fall hören wir, dass einer Hetäre, sie hieß Philainis, nachgesagt wurde, sie habe eine Art von erotischem Buch geschrieben. Davon ist nichts überliefert, und zudem wird ihre Autorschaft in einem unter ihrem Namen in der Anthologia Graeca erhaltenen Gedicht bestritten[3]. Der Ruhm der Hetären rührte im Gegenteil von ihrer großen Schönheit her, ihrer Eleganz, ihren angenehmen Umgangsformen, ihrer Fähigkeit, geistreiche Gespräche zu führen. Es wirft ein eindrucksvolles Licht auf die griechische Mentalität, dass das durch die Jahrhunderte konstant blieb; nie erniedrigte sich eine einzige Hetäre dazu, in aller Öffentlichkeit die Frage diskutieren zu lassen, wie sexy sie sei. Ausschlaggebend war ihre Schönheit, und deshalb konnten Hetären zu Statuen von unbekleideten Göttinnen Modell stehen.

II.

In welchen Epochen der griechischen Geschichte gab es berühmte Hetären, welche waren es, und welches sind die Gründe für unterschiedliche Ausprägungen ihres Ruhmes? Wie war es überhaupt möglich, dass Hetären berühmt sein konnten? Sie waren ein konstitutiver Teil der antiken Gesellschaften, ja, ihnen wurde sogar eine besondere Art sozialer Achtung zuteil, die besondere und besonders hohe Bewunderung. Daher kamen die Berühmtheit und der Ruhm, die einige von ihnen genießen konnten, und der jetzt spezifiziert werden wird.

Zunächst zur literarischen Entwicklung. Bei Homer gibt es keine Hetären, sie erscheinen zuerst in archaischer Zeit[4]. Wir wissen von ihnen durch die Dichtung, aber auch durch die Vasenbilder[5], auf denen sie als Teilnehmerinnen an Symposien sowie als Musikantinnen und Tänzerinnen auftreten, durch Namensbeischriften kennen wir auch einige von ihnen mit Namen. Die in Büchern gerne wiedergegebenen Szenen, in denen es zu variantenreichem Geschlechtsverkehr kommt, erscheinen nur in wenigen Jahrzehnten der Spätarchaik[6]. In der klassischen Zeit gab es sie weiterhin bis etwa zum Ende des Peloponnesischen Krieges. Wir erfahren von ihnen nur durch gelegentliche Bemerkungen in den Quellen; bei Aristophanes treten sie nicht auf, sondern werden nur ab und zu erwähnt.

Das ändert sich stark im 4. Jahrhundert. Jetzt setzt eine Fülle von Nachrichten über He-

2 Das ist eine der Thesen meines Buches *Die Welt der Hetären* (2008), auf das auch sonst generell verwiesen sei. Von dem Buch wird eine griechische Übersetzung im Verlag des M.I.E.T. erscheinen.

3 *Anth. Gr.* 7.345.

4 Außerordentlich erhellend über den Ursprung des Hetärenwesens im Zusammenhang mit dem Symposion ist Kurke 1997, sowie Musti 2001.

5 Eine systematische Untersuchung der Hetärendarstellungen auf rotfigurigen Vasen ist Peschel 1987.

6 Die entsprechende Bemerkung auf S. 288 meines Buches (2008) soll die Tatsache etwas relativieren, dass derartige Abbildungen auch bei mir zu finden sind, allerdings nur zum Teil auf meinen Wunsch.

tären ein, am bekanntesten überliefert durch das 13. Buch des Athenaios von Naukratis[7], aber auch an vielen anderen Stellen. Ebenfalls beginnen jetzt ganze Monographien zu erscheinen, die ausschließlich Hetären zum Gegenstand haben; von ihnen allerdings ist, außer dass sich Athenaios auf sie stützt, nichts erhalten[8]. Aber: Dass sie von wirklichen und nicht imaginierten Personen handeln, zeigt eben diese Tatsache, dass Athenaios sie für viele seiner Angaben herangezogen hat. Vor allem aber existieren zwei ausführliche und authentische Texte. Der eine ist ein Abschnitt in den Erinnerungen an Sokrates des Xenophon, der andere die pseudodemosthenische Rede 59 gegen Neaira.

In der Mittleren Komödie[9] beginnen die Hetären, wesentliche Rollen auf dem Theater zu spielen, viele Stücke heißen nach ihnen. Beispielsweise nennt Athenaios Thalatta, Korianno, Anteia, Thais und Phanion, Opora und Klepshydra[10], und diese Nennung in den Titeln der Stücke entschädigt etwas für die Tatsache, dass nur sehr wenig von diesen selbst erhalten ist. Die bildende Kunst kennt jetzt Hetären als Modelle für Aphrodite-Statuen, am wichtigsten die knidische Aphrodite des Praxiteles, für die die Hetäre Phryne Modell gestanden hatte[11]. Dadurch ist das Standbild einer Göttin erstmals nackt gezeigt worden.

Der Hellenismus bringt eine weitere Veränderung mit sich; sie können als Weiterentwicklung und Überhöhung von Tendenzen der vorhergehenden Epoche erklärt werden. Zum einen fungieren Hetären als offizielle Geliebte hellenistischer Könige[12], bereits bei den Antigoniden, dann aber besonders bei den Ptolemäern; hier liegt der Vergleich mit den neuzeitlichen Mätressen nahe. Zum anderen gehört das Hetärenwesen in den griechischen Poleis jetzt zum Alltag. Wir erkennen das daran, dass die meisten hellenistischen Komödien Hetären als handelnde Personen auf die Bühne bringen; Menander, Plautus und Terenz sind unabdingbare Quellen. Schließlich ist besonders eindrucksvoll die Anthologia Graeca. Außerordentlich viele Gedichte, darunter zwei sehr schöne der Dichterin Nossis[13], haben Hetären zum Gegenstand, meistens natürlich Liebesgedichte. Auch daran erkennt man, wie sehr Hetären eine Selbstverständlichkeit der griechischen Polisgesellschaft geworden sind.

Mit der römischen Expansion übernahm die römische Aristokratie neben vielen anderen Sachverhalten der griechischen Kultur auch das Hetärenwesen. Obwohl im Lauf der Zeit auch Hetären mit römischen Namen auftraten, war das Hetärentum doch etwas Griechisches, und viele Hetären waren entweder Griechinnen oder nahmen griechische Namen an. Allerdings hatte das Hetärenwesen in den Städten nicht dieselbe Verbreitung wie in Griechenland, es gehörte vor allem nur zur Oberschicht. Im griechischen Osten blieb es aber bestehen.

III.

So unterschiedlich die historische Entwicklung ist, so unterschiedlich ist auch der Befund hinsichtlich der Berühmtheit oder gar des Ruhmes von Hetären. In der archaischen Zeit gab es, mit zwei charakteristischen Ausnahmen, keine berühmten Hetären. Dieses Faktum ist eigentlich nicht verwunderlich. Warum sollten Hetären berühmt sein? Ihren sozialen Ort hatten sie bei den Symposien. Dort unterhielten sie die Teilnehmer der archaischen Aristokratie – und

7 Allgemein zu Athenaios, Zecchini 1989 und Braund und Wilkins 2000; speziell zu den Hetären in seinem Werk McClure 2003.

8 Sie stellen die Nummern 244 und 351 der *FGrHist* dar.

9 Nesselrath 1990.

10 Ath. 13c.

11 Havelock 1995. Zu Hetärenstatuen in Heiligtümern, Keesling 2006.

12 Ogden 1999.

13 *Anth. Gr*. 9.332, 605.

hoffentlich sich selbst auch – mit Musik, Gesang, Gespräch und mit Liebe. Zwar wird man sagen müssen, dass sie in gewisser Weise auf das soziale Niveau der Teilnehmer emporgehoben wurden, denn so ist wahrscheinlich ihre Bezeichnung zu erklären: hetairai waren das Pendant zu den hetairoi, Zudem wurden sie teilweise namentlich auf Vasenbildern festgehalten, und auch das bedeutet, dass sie in gewissem Sinne den männlichen Teilnehmern gleichgestellt sein sollten. Aber in dem Sinne herausgehoben aus den anderen Frauen der archaischen Gesellschaft, dass sie über den jeweiligen Lebenskreis hinaus bekannt geworden wären, waren sie damit nicht. Wenn die männlichen Teilnehmer bekannt oder berühmt wurden, dann nicht als Symposiasten, sondern als Heerführer, Politiker, Sieger bei Wettkämpfen oder Dichter.

Die beiden Ausnahmen bestätigen diese Regel. Wir kennen sie aus Herodot, und sie betreffen zwei Hetären aus Naukratis im Nildelta, Rhodopis und Archidike. Rhodopis kannten „Hellenen in aller Welt", und von Archidike wurde „in ganz Hellas gesungen"[14]. Wie sind diese Ausnahmen zu erklären? Wahrscheinlich damit, dass sie nicht in dem abgegrenzten Rahmen einer Polis lebten, sondern in der einzigen Griechenstadt Ägyptens, in der sich Griechen aus allen Teilen Griechenlands zusammengefunden hatten. Der Aktionsradius der handeltreibenden Griechen in Naukratis erstreckte sich über ganz Griechenland, und dasselbe galt dann von den Hetären, mit denen sie zu tun hatten: Herodot berichtet, dass Rhodopis eine thrakische Sklavin gewesen und von einem Mann aus Samos nach Naukratis gebracht worden sei, freigekauft hatte sie dann Charaxos von Mytilene, der Bruder der Sappho.

In der Folgezeit hören wir zunächst einmal nicht mehr von Hetären, die über die Grenzen der Stadt hinaus berühmt gewesen wären: Ein besonders charakteristisches Beispiel ist Aspasia, die Lebensgefährtin des Perikles, die zwar als Hetäre berühmt wurde, aber keine war, das hat die moderne Forschung zweifelsfrei festgestellt[15]. Die Ursache dieser falschen Bezeichnung dürfte darin zu sehen sein, dass Aspasia eine Milesierin war und dass sie in ein schlechtes Licht gesetzt werden sollte. Von wirklichen Hetären aus dem 5. Jahrhundert erfahren wir nur am Rande. Bei Aristophanes werden sie gelegentlich in dem Sinne genannt, dass Politiker durch den Vergleich mit ihnen lächerlich gemacht werden sollten, und sonst gibt es nur einige Anekdoten. Daraus folgt, dass Hetären in der Stadt Athen selbst zwar zu bekannten Personen gehörten, aber berühmt im positiven und gesamtgriechischen Sinne waren sie nicht.

Das ändert sich ab der Wende vom 5. zum 4. Jahrhundert auf charakteristische Weise. Die beiden Hetären, von denen wir überhaupt das meiste wissen, sind Theodote und Neaira. Von Theodote hören wir gelegentlich, dass sie eine Hetäre des Alkibiades gewesen sei, aber ausführlich ist von ihr in dem Gespräch die Rede, das Xenophon Sokrates mit ihr führen lässt[16]. Durch diesen Text, zusammen mit allen anderen Gesprächen seiner Erinnerungen an Sokrates will Xenophon nachweisen oder plausibel machen, dass Sokrates zu Unrecht verurteilt worden war. In dem Text erfahren wir einiges über die Praxis der Berufsausübung einer Hetäre hohen Niveaus, und durch ihn ist sie dann bekannt geworden. Neaira wurde angeklagt, sich zu Unrecht als Athenerin und als athenische Ehefrau auszugeben, in Wirklichkeit sei sie eine korinthische Hetäre. Wir wissen nicht, was wirklich der Fall war und wie der Prozess ausgegangen ist, wir bekommen aber durch den Text der Rede ausführliche Einblicke in den Lebenslauf von Hetären im allgemeinen. Diese Angaben sind deshalb verlässlich, weil der Redner darauf achten musste, ein glaubhaftes Bild von der Angeklagten zu zeichnen.

Theodote und Neaira waren nun keine besonders berühmten Hetären, von denen auch in anderen Quellen ausführlich die Rede wäre. Theodote kennen wir nur im Zusammenhang

14 Hdt. 2.135.5.
15 Günther 1994.
16 Xen., *Mem*. 3.12.

mit Alkibiades und durch Xenophons Text, Neaira über die Rede hinaus überhaupt nicht. Immerhin aber hielt Xenophon es für den Zweck seines Buches für sinnvoll, gerade sie als Beispiel für eine Hetäre auszuwählen, die in Athen lebte und anscheinend in ihren Lebensumständen als paradigmatisch angesehen werden konnte; auf diese Weise ist sie dann der gesamten griechisch lesenden Welt bekannt geworden. Das wir von Neaira wissen, liegt daran, dass die Rede für eine wichtige Rede des Demosthenes gehalten und dadurch überliefert wurde. Auch ihre weitaus konfliktreichere Existenz als Hetäre wurde also neben der literarischen Qualität des Textes ebenfalls als paradigmatisch angesehen, so dass die Kenntnis auch von Neaira als Person über den Rahmen Athens hinaus bekannt wurde.

Ähnliches gilt dann für die vielen Hetären des 4. Jahrhunderts, über die es nun eine so große Menge von Nachrichten gibt, dass ich mich hier auf einige Stichworte beschränken muss. Athenaios spricht ja nicht nur im 13. Buch über sie, sondern erwähnt sie an vielen anderen Stellen seines Sammelwerkes. Er selbst ist zudem einer der Hauptbelege für unser Thema, den Ruhm der keineswegs nur athenischen Hetären, denn immerhin hat er um das Jahr 200 nach Christus geschrieben und bezeugt damit ihre lang anhaltende Berühmtheit. Dasselbe gilt dann für die kaiserzeitlichen Autoren Alkiphron und Lukian, die in ihren Hetärenbriefen und Hetärengesprächen in jeweils unterschiedlich abgewandelter Form einen beachtlichen Quellenwert haben.

Aus der Fülle der bekannten Hetären seien nur vier erwähnt. Wohl am meisten ist von Phryne überliefert, einer Freigeborenen aus Thespiai. Die Historizität der schönen Geschichte ist leider umstritten, nach welcher der Redner Hypereides, einer ihrer Liebhaber, in einem Strafprozess den Freispruch dadurch erreicht habe, dass er ihr das Obergewand abnahm und die Richter ihren schönen Busen sehen ließ[17]. Gesichert freilich ist, dass sie ihr vergoldetes nacktes Standbild in Delphi vor dem Apollontempel zwischen Archidamos von Sparta und Philipp II. aufstellen ließ; Pausanias hat es noch gesehen[18]. Und das Erstaunliche, und optisch natürlich sehr Erfreuliche ist, dass wir wissen, wie sie ausgesehen hat, weil sie Praxiteles für die knidische Aphrodite Modell gestanden hat. In einer frühkaiserzeitlichen Replik kann man ihr in der Münchener Glyptothek einen Besuch abstatten.

Lais kommt ihr an Ruhm gleich. Aus den vielen Geschichten, die von ihr erzählt werden, will ich nur die Tatsache herausheben, nach der sie die langjährige Geliebte des Philosophen Aristippos gewesen war. Obwohl – oder weil? – beide einander nur jeweils zwei Monate im Jahr sahen, war die Beziehung so eng, dass befürchtet wurde, Aristipp könne von ihr abhängig werden. Dieser Befürchtung trat Aristipp durch eine Bemerkung entgegen, mit der er seine gleichwohl andauernde innere Freiheit betonte: *ἔχω οὐκ ἔχομαι*[19], und dieser Ausspruch wurde so berühmt, dass er durch die Jahrhunderte hindurch zu einer häufig gebrauchten Redewendung wurde. Cicero zitierte ihn ironisch, als er sich wegen der von ihm nicht erwarteten Anwesenheit der berühmten – oder berüchtigten – Hetäre Cytheris auf einem convivium rechtfertigen wollte: Auch Aristipp habe ja gesagt: Habeo, non habeor a Laide[20].

Schon im Übergang zum Hellenismus steht Lamia[21]. Sie war die Hetäre verschiedener Athener, aber auch des Demetrios Poliorkete. Eine ähnlich bewegte Vergangenheit hatten wohl auch weitere Hetären vorzuweisen, bevor sie von Diadochen entdeckt wurden. So war es bei den beiden Hetären des Harpalos, Pythionike und Glykera; von Glykera heißt es ausdrücklich, dass sie eine Athenerin gewesen sei und ihrer Vaterstadt in einer Notsituation eine Getreides-

17 Cooper 1995.
18 Paus. 10.15.1.
19 Ath. 10.544b.
20 Cic., *Fam*. 9.26.2.
21 Die Hauptquelle ist Ath. 13c-f (gelegentlich unappetitlich).

pende gemacht habe. Von beiden wurden viele Geschichten erzählt, nicht alle schmeichelhaft. Die Interessanteste mit dem abenteuerlichsten Lebenslauf ist dann Thais[22].

Thais war eine Hetäre Alexanders des Großen und soll diejenige gewesen sein, die die Brandfackel in den Palast von Persepolis geworfen hatte. Später heiratete sie sogar Ptolemaios I., und dass sie zu mehr als einer gewöhnlichen Hetäre aufgestiegen war, sieht man an der Tatsache, dass die drei gemeinsamen Kinder ehrenhafte Stellungen in der Gesellschaft einnahmen. Der Erstgeborene hieß sogar Lagos, nach dem Vater des Ptolemaios und Namengeber der Dynastie der Lagiden, ein weiterer Sohn wurde Feldherr des Demetrios Poliorketes, und eine Tochter wurde die Gattin eines Königs von Zypern. In der Folgezeit hatten Hetären auch sonst wesentliche Funktionen an hellenistischen Höfen, insbesondere in Alexandria und insbesondere bei Ptolemaios II. Vielen von ihnen wurden in und um Alexandria Statuen errichtet, und eine von ihnen, Belistiche, ist möglicherweise sogar Olympiasiegerin mit einem Viergespann geworden[23].

IV.

Woran lag es nun, dass Hetären seit dem 4. Jahrhundert individuelle Berühmtheit erlangen konnten? Die Erklärung liegt fast auf der Hand. Wenn Hetären im 5. Jahrhundert nicht berühmt sein konnten, weil die Polisstrukturen so fest waren, dass sie für diese Art von Notorietät keinen Platz boten, dann liegt es nahe, für das 4. Jahrhundert und die daran anschließende hellenistische Zeit umgekehrt zu folgern: Wir wissen, dass in diesen Epochen die Verbindlichkeit des Polislebens abnahm, so dass man fast aus logischen Gründen schließen müsste, dass ungebundene, entweder gar nicht oder nur bedingt zur Polis gehörende Frauen wie die Hetären im öffentlichen Bewusstsein deutlicher hervortraten. Oder eben umgekehrt: die zahlreichen berühmten Hetären traten deshalb ans Licht des zeitgenössischen und dann des historischen Bewusstseins, weil die Polisstrukturen begannen, sich zu lockern.

Das ist der analoge Sachverhalt zu dem, was für die archaische Zeit galt. Dass es damals bereits nicht wenige Hetären gab, wissen wir in besonders eindrucksvoller Weise aus den Vasenbeischriften. Über die Polisgrenzen hinaus berühmt konnte aber keine von ihnen sein. Wenn zudem für diese jungen Frauen die Bezeichnung hetaira gewählt wurde, um sie den aristokratischen männlichen Symposiasten anzugleichen, dann war es erst recht ausgeschlossen, dass sie durch eine per definitionem überregionale Berühmtheit diesen Zusammenhang durchbrechen würden. Die beiden berühmten Hetären Rhodopis und Archidike stellen die Probe aufs Exempel dar. Sie lebten in Ägypten, außerhalb einer Polisgesellschaft, Rhodopis kam zudem sogar aus Thrakien, und das war der Grund, weshalb sie in ganz Griechenland berühmt sein konnten. Dementsprechend zogen auch die Hetären an den hellenistischen Königshöfen Ruhm auf sich. Auch sie lebten außerhalb der Polisgrenzen.

Diese Erklärung findet ihre Bestätigung durch die hellenistische Literatur. Die Anthologia Graeca enthält eine große Fülle von Gedichten auf Hetären. Mit wenigen Ausnahmen –dazu gehören die schon erwähnten beiden Gedichte der Nossis– ist es sehr schwer festzustellen, ob die jeweilige Frau eine reale Person oder eine fiktive Gestalt ist, zumal die Grenzen fließend sind. Im ersten Fall rührt ihre Bekanntheit –oder gar ihr Ruhm– nicht aus eigenem, sondern, wie bei Theodote und Neaira, daher, dass sie in großer Literatur in wichtige Stellung einnehmen. Sind sie aber fiktive Personen, was sehr oft der Fall sein dürfte, dann zeigt ihre Rolle in der Dichtung, dass Hetären inzwischen eine ubiquitäre Erscheinung in der griechischen Gesellschaft geworden waren.

22 Berve 1926, Nr. 359.

23 Kritisch Criscuolo 2003.

Erst recht gilt das für das hellenistische Theater. Während die Mittlere Komödie wohl reale Personen als Hetären auf die Bühne brachte, waren die Hetären der Neuen Komödie fiktive Figuren. Ich zähle aus Platzgründen nur summarisch die Titel der Stücke von Menander, Plautus und Terenz auf, soweit letztere Adaptationen griechischer Stücke sind und nenne in Klammern die Namen der jeweiligen Hetären oder vermeintlichen Hetären: Samia (Chrysis), Perikeiromene (Glykera), Epitrepontes (Habrotonon), Asinaria (Philaenium), Bachhides (zwei Schwestern Bacchis), Cistellaria (Selenium und Gymnasium), Menaechmi (Erotium), Mercator (Pasicompsa), Miles gloriosus (Philocomasium und Acroteleutium), Mostellaria (Philematium und Delphium), Truculentus (Phronesium), Andria (Glycerium und Chrysis) Eunuchus (Thais), Heautontimoroumenos (Bacchis), Phormio (Pamphila), Hecyra (Philotis und Bacchis), Adelphoe (Bacchis).

Diese Hetären sind zwar keine historischen Personen, sind jedoch den wirklichen Hetären nachgebildet, die es in der gesellschaftlichen Wirklichkeit gab. So zugespitzt überdies die aufregende Handlung der Stücke auch war, so sehr musste sie einen Anhalt in der Wirklichkeit gehabt haben, um auf Zuschauer und Leser wirken zu können. Dadurch zeigt sich also, dass die Hetären in hellenistischer Zeit zum selbstverständlichen Polisleben gehörten. Das heißt nicht, dass sie förmlich in die Polis aufgenommen worden wären; in vielen Stücken siegt ja die traditionelle Polis durch die legitimen Ehen, die schließlich eingegangen werden, über das bindungslose Dasein der Hetären. Gesellschaftlich jedoch hatte sich die Polis auf sie eingestellt, sie gehörten in ihrer besonderen Weise faktisch dazu. Das bedeutete dann auch, dass für überregionalen Ruhm kein Platz mehr war.

V.

In meiner Skizze habe ich hoffentlich zeigen können, wie sehr der Ruhm der griechischen Hetären Produkt der jeweiligen Gesellschaft war, natürlich auf der Basis dessen, was die Hetären ausmachte, Schönheit und Eleganz. An zwei Beispielen soll zum Schluss noch illustriert werden, dass und wie sich das in Mittelalter und Neuzeit fortsetzte. Berühmt waren die Hetären nach wie vor, jedoch gestaltete sich ihr Ruhm sehr unterschiedlich. Ich zitiere aus zwei gewaltigen Werken, die beide Komödien genannt wurden. Im christlichen Mittelalter wurde in der Hetäre die lasterhafte Hure gesehen. So schildert Dantes Divina Commedia die Hetäre Thais nicht als Verkörperung der Wollust, das sind Kleopatra und Semiramis, sondern als widerwärtige Betrügerin und damit so unzutreffend wie nur möglich, wie wir wissen. Der 18. Gesang des Inferno endet so:

> *Appresso ciò lo duca: "Fa che pinghe",*
> *mi disse "il viso un poco più avante,*
> *sì che la faccia ben con l'occhio attinghe*
> *di quella sozza e scapigliata fante,*
> *che là si graffia con l'unghie merdose,*
> *e or s'accoscia e ora è in piedi stante.*
> *Taide è, la puttana che rispose*
> *al drudo suo, quando disse "Ho io grazie*
> *grandi appo te?" : "Anzi maravigliose!"*
> *E quinci sian le nostre viste sazie*[24].

In der Neuzeit neigte man umgekehrt gemäß den eigenen Idealen dazu, in den Hetären – auch – ungebundene freie Frauen zu erblicken, die, in gewissem Sinne, emanzipiert waren oder mindestens als die Musen großer Dichter erschienen. In verschiedenen Romanen seiner

24 *Inf.* 18.127-136.

Comédie Humaine schildert Honoré de Balzac sie zum Teil unter diesem Aspekt. Daher kann er, in den Splendeurs et misères des courtisanes mit den folgenden Worten Hetären mit den jeweiligen Erscheinungsformen ähnlicher weiblicher Lebensgestaltungen in Frankreich, Italien und Rom parallelisieren:

> *Voyez comme la Dubarry va bien au dix-huitième siècle, Ninon de Lenclos au dix-septième, Marion de Lorme au seizième, Impéria au quinzième, Flora à la république romaine, qu'elle fit son héritière, et qui put payer la dette publique avec cette succession! Que serait Horace sans Lydie, Tibulle sans Délie, Catulle sans Lesbie, Properce sans Cynthie, Démétrius sans Lamie, qui fait aujourd'hui sa gloire?* [25]

BIBLIOGRAPHIE

Balzac, H. de. 1966. *La comédie humaine.* Vol. V. Paris: Pléiade.

Berve, H. 1926. *Das Alexanderreich auf prosopographischer Grundlage.* Zweiter Band. München: C.H. Beck.

Braund, D., und J. Wilkins, Hrsg. 2000. *Athenaeus and his world.* Exeter: University of Exeter Press.

Cooper, C. 1995. „Hyperides and the Trial of Phryne." *Phoenix* 49:303-318.

Criscuolo, L. 2003. „Agoni e politica alla corte di Alessandria." *Chiron* 33:311-333.

Faraone, C.A., und L.K. McClure, Hrsg. 2006. *Prostitutes and Courtesans in the Ancient World.* Madison: University of Wisconsin Press.

Günther, L.-M. 1994. „Aspasia und Perikles." In *Reine Männersache?*, hrsg. von M.H. Dettenhofer, 41-67. Köln u.a.: Böhlau Verlag.

Hartmann, E. 2002. *Heirat, Hetärentum und Konkubinat im klassischen Athen.* Frankfurt am Main – New York: Campus Verlag.

Havelock, C.M. 1995. *The Aphrodite of Knidos and her Successors.* Ann Arbor: University of Michigan Press.

Herter, H. 1957. „Dirne." *RAC* 3:1134-1213.

_____. 1960. „Die Soziologie der antiken Prostitution im Lichte des heidnischen und christlichen Schrifttums." *JAC* 3:70-111.

Keesling, C. 2006. „Heavenly Bodies." In Faraone und McClure 2006, 50-76.

Kurke, L. 1997. „Inventing the Hetaira." *ClAnt* 16:106-150.

McClure, L.K. 2003. *Courtesans at Table*. New York – London: Routledge.

Musti, D. 2001. *Il simposio nel suo sviluppo storico*. Roma – Bari: Laterza.

Nesselrath, H.-G. 1990. *Die attische mittlere Komödie.* Berlin – New York: W. de Gruyter.

Ogden, D. 1999. *Polygamy, Prostitutes and Death.* London – Swansea: Duckworth with the Classical Press of Wales.

Peschel, I. 1987. *Die Hetäre bei Symposion und Komos in der attisch-rotfigurigen Vasenmalrei des 6.-4. Jahrh. v.Chr.* Frankfurt am Main: P. Lang.

Schuller, W. 2008. *Die Welt der Hetären.* Stuttgart: Klett-Cotta Verlag.

Zecchini, G. 1989. *La cultura storica di Ateneo.* Milano: Vita e Pensiero.

25 Balzac 1966, 665.

Τα «πιστεύω» του Ιπποκράτη για τις κακώσεις της σπονδυλικής στήλης και του νωτιαίου μυελού

Νέες ή παλιές αντιλήψεις;

Δημήτριος Στ. Κορρές – Βασίλειος Σ. Νικολάου
Δημήτριος Χύτας – Κωνσταντίνος Ν. Μαρκάτος
– Νικόλαος Ε. Ευσταθόπουλος

SUMMARY: HIPPOCRATES' "BELIEVES" ON SPINAL INJURIES ARE TILL TODAY OF VALUE

Hippocrates, son of Heraclides, was born in 460 BC on the island of Kos, and died in 370 BC. In his teachings, Hippocrates tried to separate the beliefs of the past. Within his works are philosophy and technical handbooks, but no superstition. Hippocrates believed diseases follow a natural course, which physicians must understand thoroughly to predict the favorable or fatal outcome.
In the treatise *On Joints*, one of the most important surgical texts of the Hippocratic Collection, Hippocrates details his experience not only on diagnosing injuries, but also their prognosis and treatment. *On the Spine* provides the reader with numerous observations that are still of value today; two imperative points are discussed. The first point relates to Hippocrates' remark that "One should first get a knowledge of the structure of the spine; for this is also requisite for many diseases." The second point refers to his description of fracture – dislocation of the spine and spinal cord lesions and his opinion regarding the treatment and natural history of the injury.
In the first instance, Hippocrates emphasized the need for a thorough understanding of the spine. Hippocrates provided a detailed anatomical description of the describing the vertebrae and the spinal cord with its coverings. In the second instance he described the fracture – dislocation and the impact this lesion could have on the spinal cord and the normal function of the injured person, because of the resulting "narcosis". Hippocrates advocated open reduction, a very demanding procedure, as this could traumatize the spinal cord. At this moment he was asking himself: is an operation really necessary, as there are reports that some patients with such an injury "get well by themselves," introducing the concept of the "spontaneous interbody fusion" and the spontaneous "regression" of the neurological picture. This problem, to operate to or treat conservatively a spinal injury is until now unresolved.

Ο Ιπποκράτης (εικ. 1), υιός του Ηρακλείδη και της Φαιναρέτης, γεννήθηκε το 460 π.Χ. στη νήσο Κω και πέθανε το 370 (ή 377) π.Χ. στη Λάρισα. Ανήκε σε μια ομάδα ιατρών που ονομάζονταν Ασκληπιάδες και δάσκαλοί του ήταν ο Ηρόδικος, ο Γοργίας και ο πατέρας του. Ο Ιπποκράτης δίδαξε στην Ελλάδα, στην Περσία και στην Αίγυπτο. Δεν ήταν απλώς μια ιατρική ιδιοφυία, αλλά ένας άνθρωπος που, κατά το πέρασμά του από τον κόσμο, έριξε φως που έλαμψε στην ιστορία.

Κατά τις πρώτες μέρες του ανθρώπινου είδους, η ιατρική ήταν μόνο θρησκεία, δεισιδαιμονία και μαγεία. Στη διδασκαλία του, ο Ιπποκράτης προσπάθησε να ξεχωρίσει τις απόψεις του παρελθόντος. Ανάμεσα στα έργα του είναι βιβλία που αφορούν στη φιλοσοφία και τεχνικές, αλλά όχι στη δεισιδαιμονία. Άλλα βιβλία δείχνουν στοιχεία μεγάλου πνεύματος, διαποτισμένου με όλη την αυστηρότητα του χρυσού αιώνα του Περικλή, τα οποία, χωρίς να είναι πρωτότυπα, μεταμόρφωσαν τις καλύτερες πτυχές της ελληνικής Ιατρικής σε κάτι που από τότε θαυμάζεται από ιατρούς και επιστήμονες.

Ο Ιπποκράτης πίστευε ότι οι ασθένειες ακολουθούν μια φυσική πορεία, την οποία οι ιατροί πρέπει να καταλάβουν πλήρως για να προβλέψουν την ευνοϊκή ή μη έκβασή τους. Πίστευε ότι οι ασθένειες προκαλούνται από διαταραχές της σύνθεσης των συστατικών του σώματος και ότι

η φύση προσπαθεί να φέρει αυτές τις διαταραχές στα φυσιολογικά πλαίσια. Όμως, όταν η μάχη μεταξύ της φύσης και της ασθένειας φτάνει σε κρίσιμο σημείο, έρχονται κρίσιμες στιγμές. Ήττα της φύσης σημαίνει θάνατος για τον ασθενή. Έτσι, αυτό που όλοι οι ιατροί μπορούν να κάνουν για τους ασθενείς είναι να δώσουν στη φύση τη δυνατότητα να κερδίσει[1].

Ο Ιπποκράτης έβαλε τη σφραγίδα της ιδιοφυίας του στη διπλή φύση της ιατρικής, στη χειρουργική και στην παθολογία. Επί των ημερών του, η χειρουργική αφορούσε την επούλωση τραυμάτων και την αποκατάσταση μελών. Η επιρροή της σκέψης του ήταν στην παθολογία, η οποία, για πρώτη φορά στην ιστορία της ανθρώπινης σκέψης, συνδυάστηκε με τη φιλοσοφική αναζήτηση της αιτίας και του αποτελέσματος. Το πρόβλημα του λογικού και του παραλόγου, του ανθρώπινου και του θεϊκού, της παρατήρησης και του συμπεράσματος, το οποίο ο Σωκράτης αντιμετώπιζε στον ηθικό τομέα, αντιμετωπίστηκε από τον φιλόσοφο από την Κω και στην Ιατρική. Οι παρατηρήσεις του και η ακρίβεια των σκέψεων και των εκφράσεών του εφαρμόστηκαν στη διάγνωση και πρόγνωση των ασθενειών. Στην πραγματεία του *Περὶ ἄρθρων*, ένα από τα πιο σημαντικά κείμενα χειρουργικής της συλλογής του Ιπποκράτη[2], ο ίδιος παραθέτει με λεπτομέρεια την εμπειρία του όχι μόνο για τη διάγνωση των κακώσεων, αλλά και για την πρόγνωση και αντιμετώπισή τους.

Στο έργο *Περὶ ἄρθρων* ο Ιπποκράτης παρέχει στον αναγνώστη πολλές παρατηρήσεις για την σπονδυλική στήλη και τις κακώσεις, που ισχύουν ακόμη σήμερα. Δεν αποτελεί στόχο μας να αναλύσουμε ολόκληρο το κείμενό του, αλλά επιβάλλεται να συζητηθούν δύο σημεία. Το πρώτο σχετίζεται με την παρατήρηση του Ιπποκράτη ότι, «κάποιος πρέπει πρώτα να γνωρίζει τη δομή της σπονδυλικής στήλης, αυτό είναι επίσης απαραίτητο για πολλές ασθένειες»[3]. Το δεύτερο σημείο αναφέρεται στην περιγραφή του για το κάταγμα – εξάρθρημα της σπονδυλικής στήλης και για τις βλάβες του νωτιαίου μυελού και στη γνώμη του σε ό,τι αφορά στην αντιμετώπιση και τη φυσική ιστορία της κάκωσης[4].

> «Ο νωτιαίος μυελός επίσης θα έπασχε, εάν το εξάρθρημα, λόγω της πρόπτωσης ενός σπονδύλου, είχε κάνει μια τόσο κυρτή καμπύλη και αν ο σπόνδυλος κατά την πρόπτωση πίεζε τον νωτιαίο μυελό, ακόμη κι αν δεν τον έτεμνε. Έπειτα ο νωτιαίος μυελός, όντας πιεσμένος και τετμημένος, θα προκαλούσε παράλυση σε πολλά μεγάλα και σημαντικά μέρη, και έτσι ο ιατρός δεν θα έπρεπε να προβληματίζεται για το πώς θα προσαρμόσει τον σπόνδυλο, παρουσία πολλών άλλων επειγουσών επιπλοκών. Επομένως, η αδυναμία ανάταξης αυτού του εξαρθρήματος, είτε με βίαιη δόνηση είτε με οποιαδήποτε άλλη μέθοδο, είναι προφανής, εκτός αν κάποιος ανοίξει τον ασθενή, τοποθετήσει τα χέρια του μέσα στην κοιλότητα του σώματός του και ασκήσει πίεση από μέσα προς τα έξω. Κάποιος θα μπορούσε να το κάνει αυτό σε πτώμα, αλλά πολύ δύσκολα σε ζωντανό ασθενή. Γιατί λοιπόν το γράφω αυτό; Επειδή κάποιοι πιστεύουν ότι θεράπευσαν ασθενείς, των οποίων οι σπόνδυλοι είχαν πρόπτωση προς τα μέσα με πλήρη απεξάρθρωση. Και υπάρχουν ακόμη κάποιοι που πιστεύουν ότι αυτή είναι η ευκολότερη παραμόρφωση για να θεραπευτεί κανείς και που δεν χρειάζεται ούτε καν ανάταξη, καθώς τέτοιες κακώσεις πάνε καλά από μόνες τους»[5].

Στην πρώτη περίπτωση, ο Ιπποκράτης έδωσε έμφαση στο να καταλάβει κάποιος πολύ καλά τη σπονδυλική στήλη. Η γνώση της ανατομίας και της λειτουργίας είναι σημαντική. Ο Ιπποκράτης έκανε μια λεπτομερή ανατομική περιγραφή, όχι μόνο του σχήματος της σπονδυλικής στήλης, περιγράφοντας τα κυρτώματά της και εισάγοντας τους όρους «ιδιοσκολιός», «λόρ-

1 Hippocrates, *On Joints*.

2 Marketos και Skiadas 1999, 1381.

3 *Hippocrates*. The Loeb Classical Library 1959. Μετάφραση από το αγγλικό κείμενο (E.T. Withington) από τους συγγραφείς.

4 Ό.π.

5 Ό.π.

δωση» και «κύφωση», αλλά επίσης περιγράφοντας τους σπονδύλους με τις αποφύσεις τους και τα παρακείμενα μαλακά μόρια (συνδέσμους, δίσκους, μυς, αγγεία) και τον νωτιαίο μυελό με τα περιβλήματά του. Σύμφωνα με τον Ιπποκράτη, η λειτουργία της σπονδυλικής στήλης είναι το να διατηρεί την όρθια θέση του ανθρώπου και να προσδίδει το σχήμα του ανθρώπινου σώματος.

Οι εκπληκτικές αλλαγές στην επιστήμη και στην τεχνολογία έδωσαν στους ιατρούς πληροφορίες σε ό,τι αφορά στη λεπτομερή ανατομία και την εμβιομηχανική συμπεριφορά της σπονδυλικής στήλης, που βοήθησαν όχι μόνο στην κατανόηση των παθήσεών της αλλά και στην αντιμετώπισή τους.

Στην δεύτερη περίπτωση, πολλές έννοιες της σημερινής πρακτικής προσεγγίστηκαν από τον Ιπποκράτη (χωρίς τη βοήθεια της σύγχρονης τεχνολογίας), όπως π.χ. η έννοια του κατάγματος – εξαρθρήματος, το οποίο μπορεί να προκαλέσει πλήρη παράλυση (νάρκωση), η οποία, όπως παρατήρησε ο Ιπποκράτης, θα μπορούσε να είναι αποτέλεσμα είτε από την μετατόπιση σπονδύλων, είτε από οστικά τεμάχια μετά από κάταγμα της σπονδυλικής στήλης. Η ανάταξη μιας τέτοιας κάκωσης είναι δύσκολη και το ενδεχόμενο κάκωσης του νωτιαίου μυελού, όταν αυτός αρχικά δεν έχει υποστεί βλάβη, οδηγεί σε πτωχά αποτελέσματα. Ο Ιπποκράτης συνέστησε ανοιχτή ανάταξη για ένα κάταγμα – εξάρθρημα, η οποία είναι εύκολο να διενεργηθεί σε πτώματα, αλλά όχι σε ζωντανούς ασθενείς και, έτσι, αποδεικνύεται ότι τα αποτελέσματα μιας τέτοιας επέμβασης θα μπορούσαν να είναι καταστροφικά για τους ασθενείς.

Η βλάβη στο νωτιαίο μυελό που έχει απλά πιεστεί (και που δεν έχει πάντοτε υποστεί διατομή) μπορεί να αποκατασταθεί αυτόματα. Ο Ιπποκράτης περιέγραψε το νωτιαίο σοκ ή μια ατελή βλάβη, η οποία θα μπορούσε να αντιμετωπιστεί, αν η αιμάτωση του νωτιαίου μυελού διατηρούνταν ή επανερχόταν (δηλαδή γνώριζε ποια αγγεία τροφοδοτούσαν καλύτερα τον νωτιαίο μυελό)[6]. Ο Ιπποκράτης συνέλαβε την ιδέα ότι κάποιες κακώσεις μπορούν να αποκατασταθούν αυτόματα.

Και στη σημερινή εποχή οι ιατροί, οι οποίοι αντιμετωπίζουν κακώσεις της σπονδυλικής στήλης, δεν είναι ακόμη βέβαιοι για την κατάλληλη θεραπεία. Είναι απαραίτητη η επέμβαση; Πρέπει μια συγκεκριμένη μορφή κάκωσης να αντιμετωπιστεί συντηρητικά ή χειρουργικά; Ο Ιπποκράτης απάντησε αυτή την ερώτηση τονίζοντας τις δυσκολίες μιας πολύ απαιτητικής διαδικασίας και το γεγονός ότι η φύση μπορεί να δώσει ένα πολύ καλό αποτέλεσμα, καθώς οι κακώσεις «μπορούν να πάνε καλά από μόνες τους», εισάγοντας την έννοια της αυτόματης συνένωσης μεταξύ των σωμάτων (spontaneous interbody fusion) και της αυτόματης βελτίωσης της νευρολογικής εικόνας[7].

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Πηγές

Hippocrates. *On nature of bones*. *Oeuvres Completes d'Hippocrates*. Vol. 9, επιμ. P.E. Littre, 162-197. Amsterdam: A.M. Hakkert, 1982.

Hippocrates. On Wounds in the Head. In the Surgery. On Fractures. On Joints. Mochlicon. Translated by E.T. Withington. Loeb Classical Library 149. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1959.

Δημοσιεύσεις

Κορρές, Δ.Σ. 1977. «Κατάγματα Θωρακικῆς καὶ Ὀσφυϊκῆς μοίρας τῆς σπονδυλικῆς στήλης.» Διδακτορική διατριβή, Αθήνα.

Marketos, S.G., και P. Skiadas. 1999. «Hippocrates: the father of spine surgery.» *Spine* 24:1381-1387.

6 Hippocrates, *On nature of bones*.

7 Κορρές 1977.

Εικ. 1. Το άγαλμα του Ιπποκράτους στο χώρο της Ιατρικής Σχολής στο Γουδή (φωτογραφία Δ.Σ. Κορρέ).

Η οικονομική και επαγγελματική απασχόληση των Μαθητών του Χριστού

Συμβολή στην οικονομία και οικονομική διανόηση των χρόνων της Καινής Διαθήκης

Χρήστος Π. Μπαλόγλου

ZUSAMMENFASSUNG: DIE WIRTSCHAFTLICHE UND BERUFLICHE TÄTIGKEIT DER SCHÜLER JESUS. EIN BEITRAG ZUR WIRTSCHAFT UND ZUM WIRTCHAFTSDENKENDER ZEIT DES NEUEN TESTAMENTS.

Die Studie stellt als Ziel die Tätigkeit der Zwölf Schüler Jesus's anhand der Informationen des Neuen Testaments darzustellen. Es ist beachtenswert, dass sowohl Joseph als auch Christus als Tischler tätig waren. Joseph hatte ein kleines Unternehmen, in dem auch seine andere Söhne arbeiteten.
Die ersten vier Schüler, die beiden Bruder, Andreas und Peter, und die beiden Söhne des Zebedäus, Iakovos und Johannes arbeiteten als Fischer. Sie waren nicht einfach Fischer, sondern sie unterhielten Angestellten, die in ihrem Unternehmen arbeiteten. Philipp war auch als Fischer tätig. Nathanael half Peter in seiner Arbeit, wie es geschrieben worden ist, es gibt aber die Beschreibung der Einladung von Jesus und man kann annehmen, dass er wegen seiner Kenntnisse auch als Jurist angesehen werden kann.
Matthäus war als Steuersammler tätig. Simon und Juda Iskariot gehörten zu dem Zelotenkreis. Es ist hervorzuheben, dass Juda Logistik kannte und die gemeinsame Gelder aufwachte. Von den anderen Schülern haben wir keine Nachricht.

Με ιδιαίτερη χαρά και τον απαιτούμενο σεβασμό προσέρχομαι να καταθέσω την μικρή συμβολή μου στον Τιμητικό Τόμο προς τιμήν του Ομοτίμου Καθηγητού Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών Γεωργίου Στυλ. Κορρέ με θέμα ειλημμένο από τον χώρο της ειδικότητός μου[1].

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Στην μελέτη της συστηματικής και κριτικής επεξεργασίας της οικονομίας[2] και της αναλύσεως της οικονομικής διανοήσεως προσωπικοτήτων της Καινής Διαθήκης, καθώς και της οικονομικής και επαγγελματικής συμπεριφοράς του Ιακώβου του Αδελφοθέου[3], των αποστόλων Πέτρου[4], Παύλου[5], Βαρνάβα[6] και Ναθαναήλ[7], καθώς και του *ἀρχαίου μαθητοῦ*[8] Μνάσωνος[9],

1 Ευχαριστίες οφείλω στην Ερίτιμον Κυρία Νίκα Πολυχρονοπούλου-Κλαδά, Δρα Ιστορίας Πανεπιστημίου Παρισίων, η οποία μου γνωστοποίησε την έκδοση του τιμητικού τόμου για τον δάσκαλό της Ομότιμο Καθηγητή Γεώργιο Κορρέ.
2 Πρβλ. Μπαλόγλου 2013.
3 Μπαλόγλου 2015.
4 Μπαλόγλου 2011α.
5 Πρβλ. τα δημοσιεύματά μας περί την οικονομική φιλοσοφία και πρακτική: Μπαλόγλου 2009, 2011β, 2012.
6 Μπαλόγλου 2011γ.
7 Μπαλόγλου 2012-13α.
8 *Πράξ.* 21.6.
9 Μπαλόγλου 2012-13β.

σημαντικό κενό παρατηρείται στην διερεύνηση ή τυχόν εξέταση των επαγγελμάτων και της οικονομικής δυνατότητος των Δώδεκα Μαθητών κατά την εποχή της ιεραποστολικής δράσεως του Χριστού στην Παλαιστίνη.

Από την υπάρχουσα αναλυτική βιβλιογραφία που πραγματεύεται τον βίο και την δράση των Μαθητών μηδαμινή έως πενιχρή κρίνεται η ανάλυση της οικονομικής συμπεριφοράς των Μαθητών[10]. Η παρούσα εργασία φιλοδοξεί να καλύψει το κενό, λαμβάνοντας υπόψη όλο το υλικό που είναι διαθέσιμο στα τέσσερα Ευαγγέλια, στις *Πράξεις* (των) Αποστόλων, στις επιστολές του Απ. Παύλου και στις Καθολικές Επιστολές. Επικουρικά προστρέχουμε στους Πατέρες και στα υπομνήματά τους. Κατά την διερεύνηση των οικονομικών δραστηριοτήτων των Μαθητών ελήφθη υπόψη το πολιτικό και οικονομικο-κοινωνικό πλαίσιο, στο οποίο έδρασαν οι Μαθητές, όπως το κίνημα των Ζηλωτών. Παράλληλα, θίγεται και το πολιτιστικό και μορφωτικό επίπεδο εκάστου Μαθητού από τις διαθέσιμες πληροφορίες.

Η διατύπωση αυτή καθ' εαυτή της κλήσεως και του έργου των Μαθητών ενέχει ορολογία από τον παραγωγικό τομέα της γεωργίας και τονίζει τον παραγωγικό συντελεστή εργασία. Ο Χριστός διαπιστώνει ότι *ὁ μὲν θερισμὸς πολύς* ήταν *οἱ δὲ ἐργάται ὀλίγοι*[11] και ότι ο *καιρός* του θερισμού *ἔρχεται*[12] και μάλιστα ότι ήδη *παρέστηκεν* η εσχατολογική αυτή εποχή[13], γεγονότα, τα οποία απαρχής κατέστησαν επείγουσα την ανάγκη, όπως ο Κύριος *τοῦ θερισμοῦ* [...] *ἐκβάλῃ ἐργάτας εἰς θερισμὸν αὐτοῦ*[14].

Προεισαγωγικώς γίνεται λόγος για την επαγγελματική συμπεριφορά του μνήστορος Ιωσήφ και την επαγγελματική ασχολία του Χριστού, πριν από την έναρξη του ιεραποστολικού έργου (ενότητα 1). Στα πρώτα Ευαγγέλια ευρίσκουμε καταλόγους ονομάτων των δώδεκα Μαθητών του Ιησού[15]. Ένας τέταρτος κατάλογος απαντάται στις *Πράξεις* (1.13), ενώ ο Ευαγγελιστής Ιωάννης μνημονεύει τους Δώδεκα, ως ομάδα, χωρίς όμως να παρέχει σχετικό κατάλογο ονομάτων[16]. Οι διαφορές που εμφανίζονται στους καταλόγους είναι λεπτομερειακής υφής[17] και οφείλονται είτε στην συνήθεια των Ιουδαίων να φέρουν δύο ονόματα, οπότε ο ένας κατάλογος αναφέρει το ένα, ο δε άλλος το άλλο όνομα του Μαθητού[18], είτε σε απλή σύγχυση, επί δύο κυρίως ονομάτων, του Θαδδαίου και του Ιούδα, υιού Ιακώβου, η οποία οφείλεται, κατά πάσα πιθανότητα, στα ελάχιστα και διαφορετικά στοιχεία που έχουν διασωθεί και στις παραδόσεις[19]. Κατά την ανάλυση των διαθεσίμων στοιχείων για την οικονομική συμπεριφορά των Μαθητών η πραγμάτευση γίνεται σύμφωνα με τον τρόπο κλήσεώς τους, και για ορισμένους Μαθητές ανά ζεύγη. Έτσι, η δεύτερη ενότητα εξετάζει από κοινού τους αδελφούς Ανδρέα και Πέτρο, η τρίτη ενότητα τους αδελφούς Ιωάννη και Ιάκωβο, γιούς του Ζεβεδαίου, η τετάρτη ενότητα ασχολείται με τον Φίλιππο, η πέμπτη είναι αφιερωμένη στον Ναθαναήλ, η έκτη στον Ματθαίο, η εβδόμη στον Ιάκωβο τον Αλφαίου, τον Θαδδαίο και τον Θωμά, ακολουθεί η αξιοποίηση των πληροφοριών για την ζηλωτική δράση του Σίμωνος (ογδόη ενότητα) και τέλος η ενάτη ενότητα είναι αφιερωμένη στον Ιούδα. Τα Συμπεράσματα ανακεφαλαιώνουν τα πορίσματα της μελέτης.

---

10 Μουτζούρης 1936-37. Kertelge 1969. Καραβιδόπουλος 1972. Πατρῶνος 1975, 1976. Κόμπος 1984. Γλαβίνας 1993. Κόμπος, 1996, 77 κ.ε. Ρηγόπουλος 1997. Theissen 1997. Πατρῶνος 2007, 280-282.

11 Μτθ. 9.37.

12 Ἰω. 4.35.

13 Μρκ. 4.29.

14 Μτθ. 9.38. Λκ. 10.2.

15 Μτθ. 10.2-4. Μρκ. 3.16-19. Λκ. 4.14-16.

16 Ἰω. 6.67, 6.70, 6.71, 20.24.

17 Πρβλ. την συγκριτική ανάλυση σε Μουτζούρης 1936-37, 25-26. Ρηγόπουλος 1997, 28-32.

18 Ἰωαννίδης 1963.

19 Πατρῶνος 1976, 120.

1. Η ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΗ ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗ ΤΟΥ ΙΩΣΗΦ ΚΑΙ ΤΟΥ ΧΡΙΣΤΟΥ

Ο Χριστός, καθώς και τα έξι τέκνα του Ιωσήφ από τον πρώτο του γάμο[20], τέσσερεις άρρενες και δύο θήλεις[21], ανετράφησαν μέσα σε ένα ευσεβές οικογενειακό περιβάλλον, χαρακτηριστικά γνωρίσματα του οποίου ήταν τα συχνά ταξίδια στην Ιερουσαλήμ για τις εβραϊκές εορτές (Λκ. 2.41. Ἰω. 7.3), η τακτική παρακολούθηση της λειτουργίας στην συναγωγή (Μρκ. 6.2), καθώς και το γεγονός ότι μπορούσαν να διαβάσουν το εβραϊκό βιβλίο στην συναγωγή (Λκ. 4.16-30).

Στο ευσεβές αυτό οικογενειακό περιβάλλον ο Ιωσήφ εξασκεί ένα αξιοπρεπές επάγγελμα, την ξυλουργική και την επιπλοποιΐα. Όπως αναφέρεται στο Μρκ. 6.3 και ο ίδιος ο Ιησούς ήταν ξυλουργός. Κατά πάσα πιθανότητα ο Ιωσήφ είχε διδάξει την τέχνη στους γυιούς του και κατά συνέπεια και ο Χριστός εξήσκησε το επάγγελμα του ξυλουργού. Μολονότι οι ξυλουργοί ασφαλώς δεν περιλαμβάνονταν στο ανώτερο επίπεδο της κοινωνικής δομής, δεν ευρίσκονταν και στο κατώτερο.

Την επαγγελματική ασχολία του Ιωσήφ τονίζει το *Πρωτευαγγέλιον τοῦ Ἰακώβου*[22], το *Κατὰ Θωμάν Εὐαγγέλιον*[23] και ιδιαίτερα ο απολογητής Ιουστίνος, φιλόσοφος και μάρτυρας (†165)[24], ο οποίος τυγχάνει και ο πρώτος μετά τους συγγραφείς της Καινής Διαθήκης, που κάνει αναλυτικό λόγο για τον μνήστορα Ιωσήφ[25]. Ειδικώτερα, ο Ιουστίνος κάνει λόγο για *τεκτονικὰ ἔργα* του Ιωσήφ, τα προϊόντα της παραγωγικής διαδικασίας, όπως *ἄροτρα καὶ ζυγά, διὰ τούτων καὶ τὰ τῆς δικαιοσύνης σύμβολα διδάσκων*...[26].

Η επιχείρηση του Ιωσήφ ευρίσκετο στην Ναζαρέτ, έξι χιλιόμετρα από την Σεπφώριδα. Η πληροφορία αυτή αξιολογείται ως σημαντική, δεδομένου ότι ο Ηρώδης Αντύπας, ο γυιός και διάδοχος του Ηρώδου του Μεγάλου[27], εγκατεστάθη *τετράρχης Γαλιλαίας τε καὶ Περαίας*[28] κατά την περίοδο 4 π.Χ.-39 μ.Χ., αναφερόμενος και ως βασιλέας[29], όταν Ρωμαίοι αυτοκράτορες ήταν διαδοχικά ο Αύγουστος (31 π.Χ.-14 μ.Χ.), ο Τιβέριος (14-37 μ.Χ.) και ο Καλιγούλας (37-41 μ.Χ.)[30], ανακαίνισε εκ θεμελίων την κατεστραμμένη από τους Ρωμαίους πρωτεύουσα της περιοχής του, την Σεπφώριδα, την *ἐπάνω ὄρους κειμένη* πόλη, το *στολίδι τῆς Γαλιλαίας*[31]. Η ανακαίνιση αυτή που περιελάμβανε την κατασκευή αμφιθεάτρου και δικτύου υδρεύσεως, συντελέσθηκε στα χρόνια της ενηλικιώσεως του Ιησού. Δεν είναι άτοπο να υποστηρίξει κανείς ότι ο Ιωσήφ και ο Ιησούς να εργάσθηκαν ως τέκτονες[32] στην Σεπφώριδα[33]. Υπάρχουν τόσο αρχαιολογικά όσο και λογο-

---

20 Τα τέκνα του Ιωσήφ αναφέρονται κατ' επανάληψη στα Ευαγγέλια ως *ἀδελφοὶ καὶ ἀδελφαί* του Ιησού Χριστού. Πρβλ. Μτθ. 12.46-47. Μρκ. 3.31-32. Λκ. 8.19-20. *Πράξ*. 1.14. *Α' Κορ*. 9.5. Γαλ. 1.19.

21 Βαφείδης 1961.

22 *Πρωτευαγγέλιον τοῦ Ἰακώβου* 9.3: *...καὶ νῦν καταλείπω σὲ ἐν τῷ οἴκῳ μου καὶ ἀπέρχομαι οἰκοδομῆσαι τὰς οἰκοδομάς μου καὶ ἥξω πρὸς σέ.*

23 Στο *Κατὰ Θωμάν Εὐαγγέλιον* 13.1-2 ο Ιωσήφ αναφέρεται και ως κατασκευαστής επίπλων.

24 Οι πληροφορίες του Ιουστίνου ευρίσκονται στο έργον του *Διάλογος πρὸς Τρύφωνα* 78.3 και 78.7, 88.7-8, 102.2 και 103.3.

25 Πρβλ. αναλυτικώς για την συλλογή των διαθεσίμων πληροφοριών Σιώτης 1987.

26 Ἰουστίνος, *Διάλογος πρὸς Τρύφωνα* 88.8.

27 Για την οικογένεια των Ηρωδιανών και την διοίκηση της Παλαιστίνης από την οικογένεια, πρβλ. Jones 1967. Theissen, 1997, 111-117. Ἀγουρίδης 1985, 265-276.

28 Ἰώσ., *Ἰουδ. Ἀρχ.* 17.8.188 (1)· πβ. επίσης 18.2.27 (1), 2.36 (3), 4.102 (5). Πβ. Λκ. 3.1, 19: *Ὁ δὲ Ἡρῴδης ὁ τετράρχης*. Λκ. 9.7 : *Ἤκουσε δὲ Ἡρῴδης ὁ τετράρχης*.

29 Μρκ. 6.14: *Καὶ ἤκουσεν ὁ βασιλεὺς Ἡρῴδης*. Πρβλ. Hoehner 1972. Ζάρρας 2005, 314-336.

30 Βέλλας 1966, 72.

31 Ἰώσ., *Ἰουδ. Πόλ.* 1.8.170 (5), 1.16.304 (2).

32 Για την εργασία του Χριστού ως τέκτονος κάνει λόγο το *Κατὰ Θωμάν Εὐαγγέλιο* 13.2 και ο Ἰουστίνος, *Διάλογος πρὸς Τρύφωνα* 88.8.

33 Δεσπότης 2005, 170.

τεχνικά στοιχεία για την κατασκευή επίπλων στην περιοχή[34]. Έτσι, η επιχείρηση του Ιωσήφ ευημερούσε. Το εργαστήρι του μαραγκού –του ναγκάρ–, έπρεπε να προσαρμόζεται σε όλες τις δουλειές που απαιτούσαν οι παραγγελίες. Δεν αποκλείεται να υπήρχε ένας καταμερισμός των έργων εντός του εργαστηρίου, δεδομένου ότι ελάμβαναν χώρα διαφορετικές και εξειδικευμένες εργασίες. Έτσι, στο ίδιο εργαστήριο ξυλουργίας ένας τεχνίτης προέβαινε στην επισκευή της χειρολαβής, ένας άλλος στην κατασκευή ενός γεωργικού εργαλείου, ένας τρίτος στην επισκευή οικιών και στεγών, ένας τέταρτος στην κατασκευή πέργολας για το σπίτι ή σκάφης ή πινακωτής. Ένας τέτοιος καταμερισμός των εργασιών, όσο απλοϊκός και εάν φαίνεται με τα σύγχρονα δεδομένα, απαιτεί έναν συντονισμό και κάποιο πρόσωπο που να είναι σε θέση να συντονίζει και να διοικεί την παραγωγική αυτή μονάδα.

Η εκμάθηση μιας τέχνης για βιοπορισμό αποτελούσε συνήθεια των Ιουδαίων λογίων. Κατά την αρχαία ελληνική αντίληψη η εργασία αποτελούσε δικαιολογημένη πηγή πλούτου. Η εργασία ως επωφελής δραστηριότητα για το άτομο και την πόλη είχε εξυμνηθεί από τον Ησίοδο[35]. Από την εποχή του Σόλωνος όχι μόνον επικροτείτο η εργασία κοινωνικώς, αλλά και τιμωρείτο η αργία[36]. Ο επιτυχημένος επιχειρηματίας ή «καλός οικονόμος» κατά την κλασσική ελληνική αντίληψη όφειλε, πρώτον, να έχει επαρκή γνώση και πείρα για την αποδοτική διαχείριση και χρησιμοποίηση της ιδιοκτησίας του, δεύτερον, να είναι ικανός στην οργάνωση και στον έλεγχο, και τρίτον, να φροντίζει και να προσέχει κάθε εγχείρημα, πράγμα που καθορίζει τον βαθμό επιτυχίας ή αποτυχίας[37]. Είναι ενδιαφέρον ότι ο Απ. Παύλος χρησιμοποιεί τον όρο *οἰκονόμος* με την κυριολεκτική σημασία για να δηλώσει εκείνον που διευθύνει, διοικεί την οικία του, φροντίζει και διαχειρίζεται τα κτήματά του –*ὃ δὲ λοιπὸν ζητεῖται ἐν τοῖς οἰκονόμοις, ἵνα πιστός τις εὑρεθῇ* (*Α' Κορ*. 4.2), *ἀλλὰ ὑπὸ ἐπιτρόπους ἐστὶ καὶ οἰκονόμους ἄχρι τῆς προθεσμίας τοῦ πατρός* (*Γαλ*. 4.2).

2. Η ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΚΑΙ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΗ ΣΥΜΠΕΡΙΦΟΡΑ ΤΩΝ ΥΙΩΝ ΙΩΝΑ 'Η ΙΩΑΝΝΗ

Κοινή ήταν η οικονομική και επαγγελματική συμπεριφορά των αδελφών Ανδρέα και Πέτρου και για τον λόγο αυτό μελετώνται από κοινού εντός του πολιτιστικού και οικονομικού πλαισίου που ανετράφησαν.

Η θέση του «πρωτοκλήτου» αποστόλου Ανδρέα είναι ιδιαίτερα προβεβλημένη στο *Κατὰ Ἰωάννην Εὐαγγέλιο*: Ἰω. 1.35-44, 6.5-14 (θαύμα χορτασμού των πέντε χιλιάδων), 12.20-34 (υποδοχή Ελλήνων). Δευτερεύων είναι ο ρόλος του στο *Κατὰ Μᾶρκον Εὐαγγέλιο* (1.29, 3.18, 13.3), ενώ στην περιγραφή κλήσεως των μαθητών του Ιησού προβάλλεται η από κοινού κλήση Ανδρέα και Πέτρου (Μτθ. 4.18-22. Μρκ. 1.16-18). Επίσης, ουδεμία αναφορά γίνεται στο *Κατὰ Λουκᾶν Εὐαγγέλιο* (5.1-11), καθώς μία και μόνη αναφορά στις *Πράξεις* (1.13).

Αξίζει να προβάλλουμε ορισμένα στοιχεία για τον τόπο καταγωγής και την επαγγελματική δραστηριότητα του Ανδρέα[38]. Το όνομα Ανδρέας είναι γνωστό ήδη από την αρχαιότητα ως ένα κοινό ελληνικό όνομα. Απαντάται στον Ηρόδοτο, στον Πλούταρχο και στον Παυσανία. Ο Ανδρέας και ο Πέτρος, παιδιά του Ιωνά (Μτθ. 16.17) ή του Ιωάννη κατά μία άλλη παράδοση (Ἰω.

34 Strange 2000.

35 Ἡσ., *Ἔργ.* 301-303.

36 Πλούτ., *Σόλ.* 2. Διογ. Λαέρτ. 1.55.

37 Τούτο επισημαίνεται ιδιαιτέρως από τον Ξενοφώντα: *Ἀπομν.* 3.3.9. *ΚΠαιδ.* 1.6.23. *Οἰκ.* 20.2-3, 13-16. Καραγιάννης και Μπαλόγλου 2008, 175-177.

38 Για τον Ανδρέα η βιβλιογραφία είναι εκτενής και εστιάζει το ενδιαφέρον της στο ιεραποστολικό έργο και στον μαρτυρικό του θάνατο, γεγονότα που εδράζουν επί παραδόσεων. Αναγνωρίζεται ως ο ιδρυτής της Εκκλησίας της Κωνσταντινουπόλεως. Γεδεών 1996, 53-56. Κρικώνης 2009 με πλήρη βιβλιογραφική τεκμηρίωση.

1.42, 21.15-17), κατήγοντο από την Βηθσαϊδά, αν και η *οἰκία τοῦ Πέτρου* (Μτθ. 8.14. Λκ. 4.38) και του Ανδρέα (Μρκ. 1.29) ήταν στην Καπερναούμ.

Η Βηθσαϊδά[39], που σημαίνει τόπος αλιείας, υπήρξε «πόλις» (Ἰω. 1.44), «κώμη» της Γαλιλαίας (Μρκ. 8.23), κειμένη επί της δυτικής όχθης της λίμνης Γενησαρέτ, κώμη της Γαυλωνίτιδος, της τετραρχίας του Φιλίππου, μετετράπη από τον τετράρχη Φίλιππο (4 π.Χ.-34 μ.Χ.), γυιο του Ηρώδη του Μεγάλου, από «κώμην» σε «πόλιν», εγκαθιστώντας *πλήθει [τε]οἰκητόρων καὶ τῇ ἄλλει δυνάμει*, ονομάσθηκε αργότερα Ιουλιάς προς τιμήν της θυγατρός τού Καίσαρος Αυγούστου Ιουλίας[40], στην οποία κατέφυγε ο Ιησούς μετά την αποκεφάλιση του Ιωάννου του Βαπτιστού και όταν τον ανεζήτησε ο Ηρώδης Αντύπας (Λκ. 9.10). Η κωμόπολη αυτή ευρίσκεται εγγύτατα στην Ναζαρέτ, την γενέτειρα πόλη, όπου μεγάλωσε και έζησε ο Ιησούς και κυρίως στην Καπερναούμ. Η Βηθσαϊδά, φαίνεται, πως ήταν μία όμορφη και πλούσια εμπορική κωμόπολη, με έντονα πολιτιστικά στοιχεία, που εξέφραζε την Γαλιλαϊκή ανεκτικότητα προς όλους και την οικουμενικότητα των κατοίκων της, κάτω από την άμεση επίδραση της ελληνικής γλώσσης και της πολυσυλλεκτικής εθνικής συνειδήσεως. Από τον ιστορικό Ιώσηπο[41], σύγχρονο του Ευαγγελιστού Λουκά, πληροφορούμασθε, ότι η *λίμνη τῆς Γεννησαρέτ* (Λκ. 5.1) ή *λίμνη τῆς Γεννησαρίτιδος* ή *θάλασσα τῆς Γαλιλαίας*[42] ή *λίμνη τῆς Τιβεριάδος*, από το όνομα της φερώνυμης πόλεως που είχε ιδρυθεί στην νοτιοδυτική ακτή της, το 18 μ.Χ., από τον Ηρώδη Αντύπα, προς τιμήν του Τιβερίου[43], ήταν μία εκτεταμένη λίμνη 25 περίπου χιλιομέτρων μήκους και 14 χιλιομέτρων πλάτους, με υφάλμυρα νερά, αφού η επιφάνεια των υδάτων ευρίσκεται σε 210 μέτρα υπό την επιφάνεια της Μεσογείου και ήταν πλουσιωτάτη σε αλιευτικά προϊόντα. Όλος δε ο πλούτος αυτός θα τροφοδοτούσε τις αγορές μεγάλων τμημάτων της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας.

Η κυρία ασχολία των κατοίκων των παραλίων της λίμνης ήταν η αλιεία. Ο Απ. Ανδρέας και ο αδελφός του Πέτρος, υπήρξαν *ἁλιεῖς* και *μέτοχοι* οργανωμένων αλιευτικών ομάδων και ιδιοκτήτες αλιευτικών σκαφών, τα οποία ο Λουκάς τα αποκαλεί *πλοῖα* (Λκ. 5.2). Είχαν *μισθωτούς* και εκμεταλλεύονταν σε συνεταιριστική βάση με τους υιούς του Ζεβεδαίου, Ιωάννη και Ιάκωβο, τον θαλάσσιο πλούτο της Τιβεριάδος (Λκ. 5.9-10, Μτθ. 4.18). Η πληροφορία αυτή του Λουκά, αλλά και των άλλων συνοπτικών ευαγγελίων, είναι ουσιώδους σημασίας, για τους κάτωθι λόγους.

Πρώτον, η ύπαρξη μιας επιχειρήσεως με *μισθωτούς* και τον αντίστοιχο τεχνολογικό εξοπλισμό της εποχής, αναγκαίο για την αλιεία, υποδηλώνει ότι οι *ἁλιεῖς*, μαθητές του Ιησού, δεν ήσαν κάποιοι απλοί, ανώνυμοι και φτωχικοί ψαράδες, όπως συνηθίζουμε να τους χαρακτηρίζουμε, για καθαρά κατηχητικούς και κηρυγματικούς λόγους, ώστε να στρέψουμε την προσοχή και να επικεντρώσουμε το ενδιαφέρον του απλοϊκού λαού στο πνευματικό και χαρισματικό στοιχείο της κλήσεώς τους.

Δεύτερον, τόσο τα παιδιά του Ιωάννη ή Ιωνά, Πέτρος και Ανδρέας, ήσαν, με τα σημερινά δεδομένα και τηρουμένων των αναλογιών, γόνοι ευκατάστατων οικογενειών, γεγονός που τούς έδιδε την δυνατότητα να έχουν πρόσβαση τόσο στην ανωτέρα κοινωνία όσο και στην απόκτηση μιας υψηλής παιδείας.

Τρίτον, η παιδεία και η μόρφωση του Ανδρέα, απότοκη της επαγγελματικής του απασχολήσεως, δεν μας παρουσιάζεται αναλυτικά από τις πηγές. Η επίδραση όμως του πατρικού οίκου αφ' ενός, τον οποίο διέπνεε, όπως φαίνεται, πνεύμα ευσεβείας, και της συναγωγής αφ' ετέρου κατέλαβε εξέχουσα θέση στην μόρφωση του Αποστόλου. Η φράση στο Ἰω. 1.41 του Ανδρέα προς τον αδελφό του Πέτρον *εὑρήκαμεν τὸν Μεσσίαν* συνυπονοεί, ότι αμφότεροι οι αδελφοί είχαν αισθανθεί βαθέως την μεσσιακή ελπίδα, πιθανώτατα να είχαν αχθεί εκ τούτου στην με-

39 Kuhn 2010.
40 Ἰώσ., *Ἰουδ. Ἀρχ.* 18.2 (1) 28. Ἰώσ., *Ἰουδ. Πόλ.* 2.9.167-168 (1), 3.10.506-515 (7).
41 Ἰώσ., *Ἰουδ. Πόλ.* 3.506-521.
42 Μτθ. 4.18, 15.9. Μρκ. 1.16, 7.31. Ἰω. 6.31.
43 Ἰώσ., *Ἰουδ. Ἀρχ.* 18.2 (3) 36-38.

λέτη των προφητειών και στην βαθύτερη κάπως γνώση της Παλαιάς Διαθήκης, την οποία δεν είναι απίθανο να εγνώρισαν και διά της μεταφράσεως των Ο'.

Ο Ανδρέας, ιδιαίτερα, ήταν πιστός, συνειδητοποιημένος με βαθειά γνώση της θεολογικής προφητικής παραδόσεως για την έλευση ενός πνευματικού Μεσσία και γι' αυτό ανήκει ως νέος στο «κίνημα» του Ιωάννου του Προδρόμου[44].

Τέταρτον, η επιχειρηματική δραστηριότητα του Ανδρέα και γενικώτερον η εκτίμησή του προς την εργασία, εντάσσεται στα πλαίσια της συνηθείας των Ιουδαίων λογίων για την εκμάθηση μιας τέχνης για βιοπορισμό. Αντίστοιχα θετική στάση έναντι της εργασίας παρατηρείται και στην αθηναϊκή κοινωνία των κλασσικών χρόνων. Ας μην λησμονούμε την συμβουλή του Σωκράτους προς τον Αρίσταρχο, ο οποίος, αφού απώλεσε την περιουσία του μετά την λήξη του Πελοποννησιακού Πολέμου επιδόθηκε στην υφαντουργία και επωλούσε τα προϊόντα, κερδίζοντας τα προς το ζην[45].

Πέμπτον, η επαγγελματική δραστηριότητα του Ανδρέα επεκτείνεται και στον παραγωγικό τομέα του εμπορίου, δεδομένου ότι ο ίδιος κατοικούσε μετά τον γάμο του Πέτρου στην Καπερναούμ, εάν λάβουμε υπ' όψιν ότι ο Κύριος εθεράπευσε την πενθερά του Πέτρου, η οποία ευρίσκετο σε οξεία πυρετική κατάσταση στην πόλη αυτή (Μτθ. 8.14-15. Μρκ. 1.30-31. Λκ. 4.38-39). Η Καπερναούμ, ευρισκομένη στην βόρεια παραλία της λίμνης Γενησαρέτ, στα σύνορα που χώριζαν την Γαλιλαία (πρός τα δυτικά) από την Γαυλωνίτιδα (πρός τα ανατολικά), ήτοι μεταξύ των τετραρχιών Ηρώδου Αντύπα και Φιλίππου[46], καλουμένη *παραθαλασσία* (Μτθ. 14.3), εδραζομένη στους μεγάλους δρόμους επικοινωνίας, καθώς μέσω αυτής διερχόταν ο δρόμος που συνέδεε την Μεσοποταμία με την Αίγυπτο και τις ανατολικές με τις δυτικές περιοχές της Παλαιστίνης υπήρξε το μεγάλο εμπορικό κέντρο όλων των πόλεων και των κωμών που ευρίσκονταν γύρω από την λίμνη της Γενησαρέτ. Η πόλη αυτή υπήρξε η πλέον εκλεκτή και αγαπημένη πόλη του Ιησού (Μτθ. 9.1), στην οποία έλαβαν χώρα τα πλείστα των θαυμάτων (Μτθ. 4.13, 8.5, 9.1. Μρκ. 9.32. Ἰω. 2.12)[47]. Το γεγονός ότι η πόλη ήταν εφωδιασμένη με τελωνειακό σταθμό (Μρκ. 2.14) μάς οδηγεί στην παραδοχή ότι το εμπόριο έχαιρε μεγάλης εκτιμήσεως και υπήρξε ο χώρος όπου τα παιδιά του Ιωνά ή Ιωάννη, διοχέτευαν τα προϊόντα της αλιείας.

Έκτον, η καταγωγή και ο τόπος εργασίας του Ανδρέα συνδέονται άρρηκτα με την ελληνική παιδεία του. Ο Ανδρέας κατάγεται από την Γαλιλαία, περιοχή στην οποία δραστηριοποιείται και ο Ιησούς. Η Γαλιλαία, ετυμολογικώς από την λέξη Γαλείλ[48], που σημαίνει κύκλος, περιοχή, ήταν η βόρεια περιοχή της Παλαιστίνης, συνορεύει ανατολικώς με την περιοχή της Δεκαπόλεως, πέραν του Ιορδάνου και της Σαμαρείας, με χαρακτηριστικό γνώρισμά της την έντονη παρουσία της ελληνικής γλώσσης και του ελληνικού πολιτισμού. Η περιοχή της Γαλιλαίας ήταν εντελώς ασήμαντη έναντι της σπουδαιότητος που είχε η Ιουδαία στον νότο με τα αστικά της κέντρα και κυρίως με την ιερά πόλη των Ιεροσολύμων. Οι ελληνικές πόλεις στην Γαλιλαία μπορεί να μήν ήσαν τόσο πυκνές, αλλά το πλήθος των Ελλήνων και των εξελληνισμένων κατοίκων σ' αυτήν ήταν τόσο πολύ, ώστε ώθησε τους Ιουδαίους να της δώσουν το περιφρονητικό όνομα *Γαλιλαία τῶν ἐθνῶν* (Ησ. 9.1 κ.ε. Μτθ. 4.15), των ειδωλολατρών, όπως και κατά την εποχή του Ησαΐα. Η επαρχία της Γαλιλαίας που μνημονεύεται συχνότατα στην Καινή Διαθήκη, κυρίως στα Ευαγγέλια[49] και σπανιώτερα στις *Πράξεις* (9.31, 10.37, 13.31), διακρινόταν από έναν διπολισμό

---

44 Πατρῶνος 2009, 22.

45 Ξεν., *Ἀπομν.* 2.7.2-12.

46 Ὀλυμπίου 1994, 470-475.

47 Πρβλ. Φιλιππίδης 1958, 892-893. Ὀλυμπίου 1994, 471-473.

48 Ἰωσ., *Ἰουδ. Πόλ*. 3.3.35-40 (1).

49 Μετά της Σαμαρείας (Λκ. 17.11. *Πράξ*. 9.31), της Δεκαπόλεως (Μτθ. 4.25), της Ιουδαίας (Λκ. 5.17. Ἰω. 4.47-54. *Πράξ*. 9.31), αλλά και σε μέρη – κώμες-πόλεις της Γαλιλαίας, (Μρκ. 1.28), η θάλασσα της Γαλιλαίας (Μτθ. 4.18, 15.29. Μρκ. 1.16, 7.31. Ἰω. 6.1), η Ναζαρέτ της Γαλιλαίας (Μτθ. 21.11. Μρκ. 1.9), η Κανά της Γαλιλαίας (Ἰω. 2.1,

μεταξύ των πόλεων, αφενός, οι οποίες ήσαν φορείς του ελληνικού πολιτισμού και οι έδρες των ευπόρων γαιοκτημόνων, και της περιφερείας, αφετέρου, στην οποία επικρατούσαν τα ακριβώς αντίθετα στοιχεία[50]. Οι κάτοικοί της με την φυσική τους απλότητα, χαρακτηρίζονταν ως καλόκαρδοι και αυθόρμητοι, ήσαν ετερόδοξοι, συγκείμενοι από διάφορα «έθνη», όπως Έλληνες, Άραβες, Σύροι, Φοίνικες, δεν ήσαν φανατικοί υπεράγαν, ευρίσκονταν μακράν του στενού φαρισαϊσμού και της σαδδουκαϊκής μυωπίας[51], διακρίνονταν από την ιδιάζουσα προφορά, όπως αυτή υπήρξε η αιτία που επρόδωσε τον Πέτρο στην αυλή του Καϊάφα (Μτθ. 26.73) και από την διαφοροποιημένη ερμηνεία του Νόμου. Δεν πρέπει να μείνει απαρατήρητο το γεγονός ότι η Δεκάπολη, η οποία συνώρευε με την Γαλιλαία, χαρακτηριζόταν από το έντονο ελληνιστικό στοιχείο, όπως μαρτυρούν τα ελληνικά ονόματα των πόλεών της, όπως Πέλλα, Γέρασα, Φιλαδέλφεια. Δεν είναι άλλωστε τυχαίο το γεγονός της ελληνικής επιδράσεως στην οικογένεια του Ανδρέα, δεδομένου ότι αποτελούσε ένα κοινό ελληνικό όνομα, είναι μάλιστα εκείνος που θα υποδεχθεί τους Έλληνες που θα θελήσουν να συναντήσουν τον Κύριο (Ἰω. 12.20-34).

Ένα πρόσθετο στοιχείο που πρέπει να σχολιασθεί είναι οι δυο αναφορές των Ελλήνων στο *Κατὰ Ἰωάννην Εὐαγγέλιο*[52]. Την πρώτη φορά στο Ἰω. 7.33-36, όπου ο Χριστός συνομιλεί με τους Ιουδαίους στο περιθώριο της εορτής της σκηνοπηγίας (7.14-44), οι οποίοι θέτουν το ερώτημα πού άραγε θα μεταβεί ο Χριστός, ώστε να μην μπορούν να τον ακολουθήσουν: *Μὴ εἰς τὴν διασποράν τῶν Ἑλλήνων μέλλει πορεύεσθαι καὶ διδάσκειν τοὺς Ἕλληνας;* (7.35). Την δεύτερη φορά, όταν ο Ιησούς ευρίσκεται μετά την θριαμβευτική του είσοδο στα Ιεροσόλυμα (Ἰω. 12.12-15) και λίγο πριν από την εορτή του Πάσχα και τα γεγονότα του Πάθους (Ἰω. 13.1), Έλληνες, που έχουν έλθει στα Ιεροσόλυμα για τις εορτές, πλησιάζουν τον Φίλιππο και του ζητούν να μεσολαβήσει, ώστε να συναντήσουν τον Ιησού –*θέλομεν τὸν Ἰησοῦν ἰδεῖν* (Ἰω. 12.21)– και εκείνος *λέγει τῷ Ἀνδρέᾳ* και από κοινού μεταφέρουν το αίτημα – *λέγουσι τῷ Ἰησοῦ* (22.22). Ο Φίλιππος, ο οποίος ωδήγησε τον Ναθαναήλ στον Ιησού (Ἰω. 1.46, 49), διστάζει εδώ να ενοχλήσει μόνος τον Σωτήρα, ο οποίος είναι απησχολημένος με την διδασκαλία. Για τούτο πηγαίνει προς τον συμπολίτη του Ανδρέα (Ἰω. 1.45). Εκείνος αντί άλλης απαντήσεως διακηρύσσει ότι *ἐλήλυθεν ἡ ὥρα, ἵνα δοξασθῇ ὁ υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου* (Ἰω. 12.23). Η σύνδεση του αιτήματος των *Ἑλλήνων* να συναντήσουν τον Ιησού με την έλευση της ώρας του δοξασμού του αποσκοπεί να τονίσει όχι τόσο ότι οι Έλληνες επρόκειτο να είναι αυτοί που θα τον δοξάσουν, όσο κυρίως ότι έφθασε πλέον η ώρα του πάθους του, που αποτελεί και την ώρα της κλήσεως και των *Ἑλλήνων* στην πίστη και στην σωτηρία[53].

Ο Πέτρος, ο οποίος κατονομάζεται από τον ίδιο *Συμεὼν Πέτρος, δοῦλος καὶ ἀπόστολος Ἰησοῦ Χριστοῦ* (*Β' Πε*. 1.1), τον οποίο ο Κύριος σε τρεις μόνον περιστάσεις τον αποκαλεί με το όνομα αυτό (Ἰω. 1.42. Μτθ. 16.18. Λκ. 22.34), ευτύχησε να τύχει της επιμελούς φροντίδος των ευσεβών γονέων του, να εργασθεί από κοινού με τον αδελφό του Ανδρέα στην οικογενειακή επιχείρηση του πατέρα τους Ιωνά ή Ιωάννη (Μτθ. 16.17. Ἰω. 1.42, 21.15-17), να ενστερνισθεί την μεσσιακή ελπίδα (Ἰω. 1.41), γεγονός που υπονοεί την μελέτη των προφητειών και την βαθύτερη γνώση της Παλαιάς Διαθήκης και να βρει ως αρωγό στον βίο του την «πενθεράν» του, που κατοικούσε μόνιμα στην Καπερναούμ.

Ο Πέτρος ήταν κάτοχος της ελληνικής γλώσσης, την οποία τελειοποίησε κατά τις εκτός της Παλαιστίνης ιεραποστολικές του περιοδείες μεταξύ των Ιουδαίων της Διασποράς[54]. Αυτά δεν έρχονται σε αντίθεση προς τον χαρακτηρισμό των *Πράξ*. 4.13 που αφορά τον Πέτρο και τον Ιωάννη ως *ἀνθρώπων ἀγραμμάτων καὶ ἰδιωτῶν*. Ο χαρακτηρισμός αυτός πρέπει να κατανοηθεί

2.11, 4.46, 21.2), η Βηθσαϊδά της Γαλιλαίας (Ἰω. 12.21). Φιλιππίδης 1958, 891-892.

50 Theissen και Merz 1999, 163.

51 Εὐστρατιάδης 1910, 162α.

52 Πρβλ. Καρακόλης 2005, 195-221.

53 Δαμαλᾶς 1940, 519.

54 Γαλίτης 1990, 102-103.

εντός του πλαισίου των σπουδών του Παύλου και σε σύγκριση με αυτόν, δεδομένου ότι ο *Πρῶτος μετὰ τὸν Ἕνα* απόστολος ήταν κάτοχος βαθυτάτης μορφώσεως και καταρτίσεως, τόσο ελληνικής όσο και ραββινικής-θεολογικής. Πέραν τούτου, ο χαρακτηρισμός *ἀνθρώπων ἀγραμμάτων καὶ ἰδιωτῶν* πρέπει να εξετασθεί σε συνδυασμό με την προβολή από τον Λουκά των συνεπειών της επιφοιτήσεως του Αγ. Πνεύματος (*Πράξ*. 2.5-13), σύμφωνα με την οποία οι απαίδευτοι και επαγγελματίες μαθητές του Χριστού μετεβλήθησαν σε σοφούς διδασκάλους και ρήτορες (Λκ. 21.14-15. Μρκ. 13.11)[55].

Στην επιχειρηματική δραστηριότητα των αδελφών Πέτρου και Ανδρέα, αξίζει να προσθέσουμε ότι, σύμφωνα με τον χαρακτηρισμό του Λουκά, τα παιδιά του *ἦσαν κοινωνοὶ τῷ Σίμωνι* (Λκ. 5.10). Ο όρος «κοινωνός» σημαίνει συμμέτοχος, συναυτουργός, συνεργός, μέτοχος, συνέταιρος και απαντάται σε αρκετούς αρχαίους Έλληνες συγγραφείς[56]. Η επαγγελματική και επιχειρηματική δραστηριότητα του Πέτρου επεκτείνεται και στον παραγωγικό τομέα του εμπορίου, δεδομένου ότι ο ίδιος κατοικούσε μετά τον γάμο του στην Καπερναούμ, μία πόλη, η οποία ήταν πιθανώτατα εφοδιασμένη με τελωνειακό σταθμό (Μρκ. 2.14)[57], γεγονός που ενισχύει το επιχείρημά μας ότι τα παιδιά του Ιωάννη ή Ιωνά διοχέτευαν τα προϊόντα της αλιείας προς εμπορία στην Καπερναούμ.

Η επιχειρηματική δραστηριότητα του Πέτρου, σε συνδυασμό με το γεγονός ότι ήταν ο μόνος έγγαμος εκ των Δώδεκα, άρα και πρεσβύτερος σε ηλικία, τον οδηγεί σε μία ηγέτιδα θέση εντός του κύκλου των Μαθητών. Όπως ορθώς έχει τονισθεί η ηγέτις θέση του προβάλλεται στα συνοπτικά Ευαγγέλια, ενώ ίση θέση προς του Μαθητές κατέχει στο *Κατὰ Ἰωάννην*[58].

3. Η ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΚΑΙ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΗ ΣΥΜΠΕΡΙΦΟΡΑ ΤΩΝ ΥΙΩΝ ΤΟΥ ΖΕΒΕΔΑΙΟΥ

Ο Ιωάννης και ο Ιάκωβος υπήρξαν γυιοί του Ζεβεδαίου (Μρκ. 1.19), κατήγοντο από την Βηθσαϊδά και ήσαν *κοινωνοὶ τῷ Σίμωνι* (Λκ. 5.10). Η μητέρα τους Σαλώμη (Μρκ. 15.40. Μτθ. 27.56) ήταν μεταξύ εκείνων των γυναικών, οι οποίες διηκόνησαν τον Χριστό στην Γαλιλαία, και μάλιστα *ἐκ τῶν ὑπαρχόντων αὐταῖς*, σύμφωνα με τον Λουκά (Λκ. 8.3). Κρίνοντας μάλιστα και από το γεγονός ότι μεταξύ τούτων συγκαταλεγόταν και η *Ἰωάννα γυνὴ Χουζᾶ ἐπιτρόπου Ἡρῴδου* (Λκ. 8.3), επιτρέπει να υποθέσουμε ότι η οικογένεια του Ζεβεδαίου ήταν του αυτού, περίπου, οικονομικού επιπέδου. Τούτο ενισχύεται και από το γεγονός ότι ο Ζεβεδαίος διατηρούσε και «μισθωτούς» στην αλιευτική του επιχείρηση[59]. Παράλληλα, η μνεία και μόνον του ονόματος του πατρός των δύο Μαθητών θέλει να υποδηλώσει την επιφανή θέση που κατείχε όχι μόνον στην Βηθσαϊδά, αλλά και στην Γαλιλαία[60].

Ο χαρακτηρισμός του Ιωάννου, ομού μετά του Πέτρου ως *ἀνθρώπων ἀγραμμάτων καὶ ἰδιωτῶν* (*Πράξ*. 4.13) από *τοὺς ἄρχοντας καὶ τοὺς πρεσβυτέρους καὶ τοὺς γραμματεῖς ἐν Ἰερουσαλήμ* (*Πράξ*. 4.5), δεν σημαίνει ότι ο Ιωάννης ήταν τελείως αμέτοχος παιδείας[61], αλλά ότι ο Ευαγγελιστής

---

55 Βούλγαρης 2005, 287.

56 Πρβλ. Αἰσχ., *Ἀγ.* 1037, 1352· *Ἱκ.* 343. Σοφ. *Αι.* 284. Πλάτ., *Νόμ.* 810C· *Πολ.* 1.333B· *Φαῖδρος* 239C. Ξεν., *Ἀπομν.* 2.6.24.

57 Φιλιππίδης 1958, 892-893. Πατρῶνος 1991, 328-329.

58 Ἀγουρίδης 1965 (1984, 213-286). Πρβλ. Φιλιππίδης 1973. Μπούμης 1980. Παπαδόπουλος 1996.

59 Βούλγαρης 2005, 287.

60 Ἠλιάδης 1982, 55-62.

61 Σύμφωνα με τον Αχρίδος Θεοφύλακτο, ο Ιωάννης αγνοούσε τόσο την ελληνική όσο και την ιουδαϊκή παιδεία: *Ἀλλὰ καὶ πάντῃ ἀγράμματος, καθ' ἃ δὴ καὶ ὁ θειότατος Λουκᾶς ἐν ταῖς Πράξεσιν ἱστορεῖ περὶ αὐτοῦ*. *PG* 123, col. 1133. Από την Βηθσαϊδά δεν είχε προϋποθέσεις για σπουδές και άλλα πολιτιστικά θέματα, παρά μόνον για την άσκηση της αλιευτικής τέχνης. Πβ. Οἰκονόμου 2000, 177-179.

εστερείτο της ειδικής (επαγγελματικής) κατά νόμον παιδείας, την οποία διέθεταν οι ίδιοι[62].

Τόσο ο Ιάκωβος , ο οποίος πάντοτε προτάσσεται του Ιωάννη, γεγονός που σημαίνει ότι ήταν πρεσβύτερος του Ιωάννου, όσο και ο Ιωάννης υπήρξαν χαρακτήρες δυναμικοί, είχαν μία έντονη προσωπικότητα, ίσως να ήσαν και βίαιοι, πραγματικοί *υἱοὶ βροντῆς* (Μρκ. 3.17). Τα έντονα αυτά χαρακτηριστικά γνωρίσματα, σε συνδυασμό με την επιχειρηματική τους δραστηριότητα στην αλιευτική επιχείρηση τους ωδήγησαν στην καθιέρωσή τους στον στενώτερο κύκλο –μετά του Πέτρου– και στην ανάδειξή τους σε ηγετικές προσωπικότητες της αρχεγόνου Εκκλησίας. Τούτο επιβεβαιώνεται από το γεγονός που θα λάβει χώρα μετά την ίδρυση της Εκκλησίας των Ιεροσολύμων, όταν ο ιουδαϊκής και ιδουμαϊκής καταγωγής Ηρώδης Αγρίππας, έγγονος του Μεγάλου Ηρώδου και της Ασμοναίας συζύγου του Μαριάμνης, γυιός του Αριστοβούλου και της Βερονίκης, σύζυγος της Κύπρου[63], βασιλέας[64], επονομαζόμενος και Μέγας[65], στην προσπάθειά του να φανεί αρεστός στους Ιουδαίους, αιτείται από τον Γάϊο Καλιγούλα να απαλλάξει τους Ιουδαίους από την ανέγερση ανδριάντα στον Ναό[66] και παράλληλα εφαρμόζει πολιτική διωγμών κατά των χριστιανών. Κατά τον διωγμό της Εκκλησίας των Ιεροσολύμων (*Πράξ*. 12.1), θανατώνεται δια μαχαίρας ο Ιάκωβος ο Ζεβεδαίος (*Πράξ*. 12.2) και φυλακίζεται ο Πέτρος (*Πράξ*. 12.3-4). Η αναφορά του Ιακώβου σε συνδυασμό με την φυλάκιση του Πέτρου, του οποίου ο θάνατος απεσοβήθη με την θαυμαστή αποφυλάκισή του (*Πράξ*. 12.5-17), την αναχώρησή του *εἰς ἕτερον τόπον* (*Πράξ*. 12.17) και τον αιφνίδιο θάνατο του Ηρώδου το 44 μ.Χ. σε ηλικία 54 ετών, κατά την διάρκεια εορταστικών εκδηλώσεων προς τιμήν του αυτοκράτορος, ένεκα σφοδρών πόνων *εἰς κοιλίαν*[67], υπονοεί τον ηγετικό ρόλο που είχε στην αρχέγονη Εκκλησία.

Τέλος, για την οικονομική επιφάνεια του Ιωάννη[68] αξίζει να επισημανθεί ότι, σύμφωνα με μεταγενέστερη παράδοση, ο Μυστικός Δείπνος έλαβε χώρα στην πέρα του χειμάρρου των Κέδρων περιοχή της Γεθσημανή, όπου ο Ιωάννης διέθετε ιδιόκτητη οικία[69]. Σημειωτέον, ότι η Γεσθημανή που σημαίνει «ελαιών» αποτελούσε ιδιοκτησία του Ευαγγελιστού Ιωάννου[70].

4. Η ΕΝΑΣΧΟΛΗΣΗ ΤΟΥ ΦΙΛΙΠΠΟΥ ΜΕ ΤΗΝ ΑΛΙΕΙΑ

Ενδιαφέρουσα είναι η περίπτωση του πέμπτου κατά σειράν Μαθητού σε σύγκριση με τους προγενεστέρους. Καταγόμενος από την Βηθσαϊδά της Γαλιλαίας *–ἦν δὲ Φίλιππος ἀπὸ Βηθσαϊδά, ἐκ τῆς πόλεως Ἀνδρέου καὶ Πέτρου* (Ἰω. 1.45)–, ανήκε και αυτός, όπως οι γυιοί του Ζεβεδαίου στο νεανικό κίνημα του Ιωάννου του Βαπτιστή. Κατά πάσα πιθανότητα εξασκούσε το επάγγελμα του αλιέως, όπως τούτο μπορεί να εξαχθεί από την ανωτέρω διατύπωση του χωρίου.

Για την παιδεία και την μόρφωσή του δεν έχουμε πληροφορίες. Το γεγονός όμως ότι οι Έλληνες που ανέβησαν στα Ιεροσόλυμα *ἵνα προσκυνήσωσιν ἐν τῇ ἑορτῇ* (Ἰω. 12.20), *προσῆλθον Φιλίππῳ τῷ ἀπὸ Βηθσαϊδά τῆς Γαλιλαίας* (Ἰω. 12.21), με απώτερο στόχο *τὸν Ἰησοῦν ἰδεῖν* (Ἰω. 12.22), δηλώνει ότι ο Φίλιππος ήταν γνωστός στους ελληνικούς κύκλους της Παλαιστίνης.

Ένα πρόσθετο στοιχείο που αξίζει να επισημανθεί είναι η συμπεριφορά του Φιλίππου στο θαύμα του πολλαπλασιασμού των πέντε άρτων και δύο ιχθύων. Το θαύμα αυτό, το οποίο είναι

62 Βούλγαρης 2005, 287.

63 Ἰώσ., *Ἰουδ. Ἀρχ.* 18.5.4 (131-135)· *Ἰουδ. Πόλ.* 1.552.

64 Ἰώσ., *Ἰουδ. Ἀρχ.* 18.5.142 (4): *τῶν δὲ γενομένων Ἡρῴδου ἀπογόνων οὓς κατέλεξα ἔμενον ἐν ᾧ χρόνῳ Ἀγρίππας ὁ μέγας τὴν βασιλείαν παρέλαβεν*· 19.8 (1) 338-342: *ἦν δὲ ἄρα τοῖς ἄλλοις βασιλεῦσιν περίβλεπτος*.

65 Schwartz 1990.

66 Ἰώσ., *Ἰουδ. Ἀρχ.* 18.289-301.

67 Πράξ. 12.21-23. Ἰώσ., *Ἰουδ. Ἀρχ.* 19.8 (2) 343-350, 18.6.7. Παπαδόπουλος 1910, 22-27.

68 Ἀγουρίδης 1984, 5-26· 1991, 141-143.

69 Βούλγαρης 2012, 32.

70 Σιώτης 1989, 15-17, 51-55.

το μοναδικό, το οποίο αναφέρεται και στους τέσσερεις Ευαγγελιστές[71], λαμβάνει χώρα *πέραν τῆς θαλάσσης τῆς Γαλιλαίας τῆς Τιβεριάδος* (Ἰω. 6.1), σε μία εποχή που ευρίσκετο *ἐγγὺς τὸ πάσχα* (Ἰω. 6.4) και όταν *ἦν χόρτος πολὺς ἐν τῷ τόπῳ* (Ἰω. 6.10). Η ευθεία ερώτηση του Χριστού προς τον Φίλιππο, και μόνον σ' αυτόν, *πόθεν ἀγοράσωμεν ἄρτους ἵνα φάγωσιν οὗτοι;* (Ἰω. 6.5), δεν φανερώνει άγνοια, αλλά βοηθεί τους Μαθητές να αναγνωρίσουν την δύναμη του ερωτώντος[72]. Σχολιάζοντας ο Ιωάννης την ερώτηση, σημειώνει ότι *τοῦτο δὲ ἔλεγε πειράζων αὐτόν* (Ἰω. 6.6), διότι είτε θεωρούσε τον Φίλιππο *ὡς ἀτελέστερον τηνικαῦτα τῶν ἄλλων ἢ δι' αὐτοῦ καὶ πρὸς τοὺς ἄλλους ἀποτείνεται πειράζων αὐτούς*[73]. Ο Φίλιππος απαντά χωρίς χρονοτριβή *διακοσίων δηναρίων ἄρτοι οὐκ ἀρκοῦσιν αὐτοῖς ἵνα ἕκαστος αὐτῶν βραχύ τι λάβῃ* (Ἰω. 6.7).

Η απάντηση του Φιλίππου φανερώνει, σύμφωνα με τον Κύριλλο Αλεξανδρείας (370-444), ότι ο Μαθητής *...ὀξὺς οὐ λίαν* [sc. ην] *εἰς τὸ δύνασθαι συνιέναι τα θεοπρεπέστερα*[74], γεγονός που υποδηλώνει ότι ο Φίλιππος δεν βλέπει λύση που να προέρχεται από τον Κύριο. Εκτός από την ερμηνεία αυτή, η ταχυτάτη και ευθεία απάντηση του Φιλίππου, ο οποίος προέβη σε ένα απλό αριθμητικό υπολογισμό, υποδηλώνει ότι ο ίδιος είναι γνώστης της αξίας του άρτου και του συνολικού κόστους σιτίσεως.

5. ΝΑΘΑΝΑΗΛ: ΝΟΜΙΚΟΣ 'Η ΑΛΙΕΥΣ;

Στον κατάλογο των δώδεκα Αποστόλων του Ματθαίου (Μτθ. 10.1-4), στον κατάλογο του Μάρκου (3.18), στον κατάλογο του Λουκά (6.14) και στον κατάλογο των *Πράξεων* (1.13) αναφέρεται ως Βαρθολομαίος. Ο Ιωάννης (1.45-52) είναι ο μόνος συγγραφέας που περιγράφει αναλυτικά την κλήση του και τον αναφέρει ως Ναθαναήλ. Είναι, όμως, ενδιαφέρον ότι στη δεύτερη μνεία που πραγματοποιεί ο Ιωάννης (21.1-2), στην εμφάνιση του Ιησού *ἐπὶ τῆς θαλάσσης τῆς Τιβεριάδος* (21.1) συγκαταριθμεί μεταξύ των παρόντων τον Ναθανήλ *ὁ ἀπὸ Κανὰ τῆς Γαλιλαίας* (Ἰω. 6.2). Με τον λιτό και βραχύ αυτό τρόπο γνωρίζουμε ότι καταγόταν από την *Γαλιλαία τῶν ἐθνῶν* (Ησ. 9.1 κ.ε. Μτθ. 4.15).

Η χρήση των δύο ονομάτων δεν αποτελεί γνώρισμα των Ιουδαίων μόνον. Ως απτά παραδείγματα υπενθυμίζουμε τον Βαρνάβα-Ιωσή, τον Ιωάννη-Μάρκο, τον Συμεών-Σίμωνα (Μτθ. 17.25. Μρκ. 14.37. Λκ. 12.31), με το προσωνύμιο Κηφάς στην συροχαλδαϊκή, εξελληνισμένο Πέτρος. Το όνομα Βαρθολομαίος (Βαρ Τολμαΐ) εσήμαινε γυιός του Θολομαίου, του Θαλεμά ή του Θολμί. Φαίνεται ότι το πατρωνυμικό όνομα είχε επικρατήσει και τον αναφέρουν με αυτό οι συνοπτικοί ευαγγελιστές. Ο Ιωάννης προτιμά να τον αναφέρη με το κύριό του όνομα Ναθανήλ, και ίσως είναι περισσότερο εκφραστικό από το πατρωνυμικό, αφού στα ελληνικά σημαίνει Θεός δίνει, Θεόδοτος, Θεόδωρος[75].

Αναφορικά με την κλήση του, η οποία έπεται χρονικά των πέντε Μαθητών, ο Φίλιππος, ευρίσκει τον Ναθαναήλ και του αναγγέλλει: *εὑρήκαμεν, ὃν ἔγραψε Μωϋσῆς ἐν τῷ νόμῳ καὶ οἱ προφῆται* [...], *Ἰησοῦν τὸν υἱὸν τοῦ Ἰωσὴφ τὸν ἀπὸ Ναζαρέτ* (Ἰω. 1.46). Ο Ναθαναήλ αντιμετώπισε με επιφύλαξη τους λόγους του Φιλίππου: δεν αμφέβαλε στο ότι ευρήκε αυτόν για τον οποίο έγραψε ο Μωϋσής και οι προφήτες, αλλά εάν και πόσο *ἐκ Ναζαρέτ δύναταί τις ἀγαθὸν εἶναι* (Ἰω.

71 Μτθ. 14.15-21. Μρκ. 6.30-44. Λκ. 9.10-17. Ἰω. 6.1-15. Πβ. Γαλάνης 2001, 256-286. Ατματζίδης 2010, 51-88.

72 Θεόδωρος Μοψουεστίας, *Εἰς τὸ εὐαγγέλιον τοῦ Ἰωάννου*, *PG* 66, col. 709. Ζιγαβηνός, *Ὑπόμνημα εἰς τὸ κατὰ Ἰωάννην εὐαγγέλιον*, *PG* 129, col. 433. Ἰω. Χρυσόστομος, *Ὑπόμνημα εἰς τὸν ἅγιον Ἰωάννην, τὸν ἀπόστολον καὶ εὐαγγελιστήν*, *PG* 59, col. 240-241. Κύριλλος Ἀλεξανδρείας, *Ἑρμηνεία ἢ ὑπόμνημα εἰς τὸ Κατὰ Ἰωάννην Εὐαγγέλιον*, *PG* 73, col. 445.

73 Ἰω. Χρυσόστομος, *Ὑπόμνημα εἰς τὸν ἅγιον Ἰωάννην, τὸν ἀπόστολον καὶ εὐαγγελιστήν*, *PG* 59, col. 240. Θεοφύλακτος Ἀχρίδος *Ἑρμηνεία εἰς τὸ Κατὰ Ἰωάννην εὐαγγέλιον*, *PG* 123, col. 1285. Ζιγαβηνός, *Ὑπόμνημα εἰς τὸ κατὰ Ἰωάννην εὐαγγέλιον*, *PG* 129, col. 1237. Πρβλ. Ρηγόπουλος 1997, 40.

74 Κύριλλος Ἀλεξανδρείας, *Ἑρμηνεία ἢ ὑπόμνημα εἰς τὸ Κατὰ Ἰωάννην Εὐαγγέλιον*, *PG* 73, col. 445.

75 Γλαβίνας 1993, 85.

1.45). Ο Φίλιππος δεν προσπαθεί να αποδείξει στον Ναθαναήλ την λανθασμένη εκτίμησή του, αλλά τον προτρέπει να έλθει σε άμεσο και προσωπική γνωριμία με Αυτόν, για τον Οποίο του μίλησε *ἔρχου καὶ ἴδε* (Ἰω. 1.46). Τόσο ο Φίλιππος όσο και ο Ναθαναήλ είχαν γνώση του Νόμου και των προφητών. Ο Ναθαναήλ αποδέχθηκε την πρόταση του Φιλίππου, πήγε να συναντήσει τον Χριστό, ο οποίος τον υποδέχθηκε λέγοντας: *ἴδε ἀληθῶς Ἰσραηλίτης, ἐν ᾧ δόλος οὐκ ἔστι* (Ἰω. 1.48). Πλήρης απορίας ο Ναθαναήλ ερώτησε τον Ιησού: *πόθεν μὲ γινώσκεις;*. Αυτόματα και άμεσα του απήντησε ο Χριστός *Πρὸ τοῦ σὲ Φίλιππον φωνῆσαι, ὄντα ὑπὸ τὴν συκῆν εἶδόν σε* (Ἰω. 1.49). Η επισήμανση του Χριστού ότι ο Ναθαναήλ καθόταν από την συκιά, όπου μελετούσε, σε συνδυασμό με το γεγονός ότι ο ίδιος είναι γνώστης των Γραφών και του Νόμου μας οδηγεί στην παραδοχή ότι ο Ναθαναήλ ασκούσε προ της κλήσεως του το επάγγελμα του νομικού.

Στην ομολογία πίστεως του Ναθαναήλ (Ἰω. 1.50), ο Χριστός του αναγγέλλει ότι *μείζων τούτων ὄψει* (Ἰω. 1.51), γεγονός που σημειώνει ότι και οι παρόντες στην συζήτηση Μαθητές του θα ιδούν μεγάλα και θαυμαστά πράγματα.

Στο σημείο αυτό ολοκληρώνεται η περιγραφή της κλήσεως και η αναφορά στον Ναθαναήλ. Από την περιγραφή αυτή μπορούν να εξαχθούν ορισμένα συμπεράσματα, τα οποία δηλώνουν την σημασία του Ναθαναήλ στην ομάδα των Δώδεκα Μαθητών.

Πρώτον, όπως και οι τρεις Μαθητές από την Βηθσαϊδά, έτσι και ο Ναθαναήλ είχαν αισθανθεί βαθέως την μεσσιακή ελπίδα.

Δεύτερον, η σχέση φιλίας του Φιλίππου και Ναθανήλ. Νομίζω ότι δεν έχει δοθεί ιδιαίτερη σημασία στο θέμα αυτό. Ο Φίλιππος, ελληνομαθής, διαδραματίζει καθοριστικό ρόλο στην συνάντηση του Χριστού με τους Έλληνες. Οι Έλληνες, μετά την θριαμβευτική είσοδο του Ιησού στα Ιεροσόλυμα, (Ἰω. 12.12-15), φοβούμενοι μην τυχόν και δεν τους δεχθεί ο Χριστός[76], απευθύνονται προς τον Φίλιππο, ο οποίος απευθύνεται στον Ανδρέα και οι δύο μαζί στον Χριστό (Ἰω. 12.20-23)[77]. Κατά συνέπεια, η συναναστροφή του Φιλίππου, γνωστού στους Έλληνες, με τον Ναθαναήλ, υποδηλώνει και την σχέση του δευτέρου με την ελληνική γλώσσα και πιθανόν με την ελληνική κουλτούρα.

Τρίτον, η κλήση του Ναθαναήλ είναι η τελευταία που περιγράφεται αναλυτικώς. Δεν περιγράφεται άλλη κλήση Αποστόλου.

Τέταρτον, η αναγγελία του Χριστού ότι *μείζω τούτων ὄψει*, συνδέεται ευθύς αμέσως με το πρώτο θαύμα που πραγματοποιεί ο Κύριος στην γενέτειρα του Ναθαναήλ, στην Κανά, κατά την διάρκεια του γάμου (Ἰω. 2.1-11), στο οποίο παρευρίσκονται φυσικά και οι πρώτοι Μαθητές του.

Τέλος, μία επισήμανση οφείλει να γίνει σε σχέση με το επάγγελμα του Ναθαναήλ. Στο 21ον κεφάλαιο του Κατά Ιωάννη Ευαγγελίου, το οποίο έχει αναγνωρισθεί ως Παράρτημα και θέλει να αναδείξει τον πρωταγωνιστικό ρόλο του Πέτρου, το τέλος του Πέτρου και του Ιωάννου, υπεισέρχονται δύο αριθμοί, επτά Μαθητές και 153 ψάρια, τα οποία έχουν αλληγορικό χαρακτήρα[78]. Σε συνάφεια με το κεφάλαιο αυτό, εμφανίζεται ο Χριστός για τρίτη φορά μετά την Ανάσταση στους Μαθητές (Ἰω. 21.14), *ἐπὶ τῆς θαλάσσης τῆς Τιβεριάδος* (Ἰω. 21.1), όπου παρευρίσκονταν *ὁμοῦ Σίμων Πέτρος, καὶ Θωμᾶς ὁ λεγόμενος Δίδυμος, καὶ Ναθαναὴλ ὁ ἀπό Κανᾶ τῆς Γαλιλαίας, καὶ οἱ τοῦ Ζεβεδαίου, καὶ ἄλλοι ἐκ τῶν μαθητῶν αὐτοῦ δύο*. Στην αναφορά του Πέτρου ότι πρόκειται να αλιεύσει, του απαντούν οι άλλοι παριστάμενοι Μαθητές ότι θα συνεισφέρουν και αυτοί (Ἰω. 21.3). Πράγματι, *ἐξῆλθον καὶ ἐνέβησαν εἰς τὸ πλοῖον εὐθύς*, γεγονός που θέλει να υποδηλώσει ότι όλοι οι παρευρισκόμενοι ήσαν αλιείς ή τουλάχιστον είχαν σχέση με την αλιεία. Το γεγονός αυτό θέτει και στον αναγνώστη το ερώτημα, μήπως και ο Ναθαναήλ ήταν αλιεύς.

76 Ρηγόπουλος 1998, 12.
77 Καρακόλης 2005, 195-221.
78 Ἀγουρίδης 1984, 264-282.

6. Ο ΤΕΛΩΝΗΣ ΜΑΤΘΑΙΟΣ

Η περίπτωση του Μαθητού και συγγραφέα του πρώτου συνοπτικού Ευαγγελίου, Ματθαίου, είναι εντελώς διαφορετική από τους υπολοίπους Μαθητές, δεδομένου ότι ο ίδιος δεν εξασκούσε το επάγγελμα του αλιέως.

Από τις πληροφορίες που διαθέτουμε[79], ο Ματθαίος, υιός του Αλφαίου[80], επονομαζόμενος και Λευΐ (Μρκ. 2.14), ήταν τελώνης, όπως ο ίδιος γράφει (Μτθ. 9.9, 30.3), ήτοι εκμισθωτής της εισπράξεως των φόρων για λογαριασμό του ρωμαϊκού κράτους[81]. Στην βεβαίωση και είσπραξη των φόρων συνέπρατταν οι ιουδαϊκές αρχές.

Το επάγγελμα των τελωνών θεωρείτο μισητό και απαξιωτικό για τους Ιουδαίους, χαρακτηριζόμενο από τον Ιωάννη τον Χρυσόστομο *πονηράν ταύτην καπηλείαν*, κατατασσόμενο ως *ἐπιτήδευμα ἀναισχυντίας γέμον καὶ ἰταμότητος, καὶ κέρδους οὐκ ἔχον πρόφασιν εὔλογον*[82]. Αποτελούσε κοινό τόπο ότι το επάγγελμα του *τελώνου χεῖρον ουδέν. Οὗτος γὰρ ἔσχατος ὅρος κακίας ἐστίν* [...] *πεπαρρησιασμένη γάρ ἐστι βία, ἀνεπιτίμητος ἁρπαγή, ἀναίσχυντος πλεονεξίας τρόπος, πραγματεία λόγον μὴ ἔχουσα, ἀναιδὴς ἐμπορία*[83].

Σύμφωνα με την διήγηση των τριών συνοπτικών ευαγγελίων, η κλήση του Ματθαίου έλαβε χώρα την στιγμή, κατά την οποία ο Ματθαίος καθόταν στο «τελώνιον»[84], γεγονός που υποδηλώνει ότι ο Ματθαίος διέθετε μία ατομική επιχείρηση. Πράγματι, ως τελώνης εργαζόταν στην υπηρεσία του Ηρώδου Αντύπα παρά την Καπερναούμ, φορολογούσε τα εμπορεύματα, τα οποία διακομίζονταν δια της οδού Δαμασκού-Άκκρας, καθώς και τις αλιευτικές επιχειρήσεις της περιοχής[85]. Μετά την κλήση του ο Ευαγγελιστής παρέθεσε στην οικία του δείπνο προς τιμήν του Ιησού, όπως μνημονεύουν ο Μάρκος (2.14) και ο Λουκάς (5.29). Η μνεία αυτή έχει ιδιαίτερο κοινωνικο-οικονομικό περιεχόμενο.

Η οικονομική δυνατότητα για την οργάνωση κυρίως δείπνων ήταν ένδειξη της οικονομικής και κοινωνικής θέσεως του οικοδεσπότου[86]. Οι προσκλήσεις είχαν και αυτές την σημασία της συσφίξεως των δεσμών φιλίας, για τούτο κάθε άρνηση της συμμετοχής, σύμφωνα με τις διασωθείσες μαρτυρίες, αποτελούσε ένδειξη αντικανονικής συμπεριφοράς και περιφρόνηση της τιμής του οικοδεσπότου[87]. Στον ελληνορωμαϊκό κόσμο αναγκαία προϋπόθεση για την συμμετοχή στο δείπνο αποτελούσε το γεγονός ότι όλοι οι προσκεκλημένοι έπρεπε απαραιτήτως να ανήκουν στην ίδια κοινωνική τάξη[88]. Στον Ιουδαϊσμό η συμμετοχή σε ένα δείπνο είχε ευρύτερο χαρακτήρα. Με πρότυπο την φιλοξενία των Αγγέλων από τον Αβραάμ και την Σάρα (Γεν. 18.2-8), οι προσκεκλημένοι δεν ήσαν στις περισσότερες περιπτώσεις συγγενείς και φίλοι του οικοδεσπότου, αλλά και άτομα που ευρίσκονταν σε κατάσταση πτωχείας (Παροιμ. 22.9), οδοιπορίας (Ιώβ 31.32) και γενικά πρόσωπα, τα οποία έχουν ανάγκη (Δευτερ. 14.28-29).

Στην περίπτωση του δείπνου του Ματθαίου προς τιμήν του Χριστού, ο Ιησούς φανερώνει ότι συμμετέχει σε σύναξη με επίσημο χαρακτήρα, δεδομένου ότι ο Ματθαίος αποτελούσε

---

79 Μτθ. 10.3. Μρκ. 3.18. Λκ. 6.15. Πράξ. 1.13.

80 Μρκ. 2.14. Λκ. 5.27-29.

81 Η Παλαιστίνη είχε διαιρεθεί σε φορολογικές τελωνείες, ένδεκα τοπαρχίες κατά τον Φιλιππίδη (1958, 396), πέντε φορολογικούς νομούς κατά τον Σάκκο (1968, 105).

82 Ἰω. Χρυσόστομος, *Ὁμιλίαι εἰς τὸν ἅγιον Ματθαῖον τὸν Εὐαγγελιστήν*, *PG* 57, col. 362.

83 Ἰω. Χρυσόστομος, *Ὁμιλίαι εἰς τὸν ἅγιον Ματθαῖον τὸν Εὐαγγελιστήν*, *PG* 31, col. 365. Πρβλ. Φώτιος, *Ἀμφιλόχια*, *PG* 101, col. 1212.

84 Μτθ. 9.9. Μρκ. 2.14. Λκ. 5.27.

85 Ἀγουρίδης 1991, 132.

86 Πρβλ. *Γ' Βασ*. 19, 19-21. Λκ. 5.29, 14.1.

87 Ἀντωνόπουλος 2005, 107 σημ. 16.

88 Kim 1975.

πρόσωπο γνωστό στην πόλη, καθώς επίσης ότι αποτελεί και ο Ιησούς έναν διακεκριμένο συνδαιτημόνα αυτής της πόλεως[89].

7. ΤΟ ΜΗ ΑΝΑΦΕΡΟΜΕΝΟ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑ ΤΩΝ ΘΑΔΔΑΙΟΥ, ΙΑΚΩΒΟΥ ΤΟΥ ΑΛΦΑΙΟΥ ΚΑΙ ΤΟΥ ΘΩΜΑ

Δεν διαθέτουμε οποιαδήποτε πληροφορία για την επαγγελματική κατάσταση και την οικονομική επιφάνεια των τριών αυτών Μαθητών.

Ο Ιάκωβος, ο επονομαζόμενος και Μικρός (Μρκ. 15.40) προς διάκριση ίσως από τον Ιάκωβο τον πρεσβύτερο, ήταν γυιός κάποιας Μαρίας, η οποία ήταν σύζυγος του Αλφαίου (Μρκ. 13.18). Η αναφορά και μόνον του ονόματος του πατέρα του υποδηλώνει ότι θα πρόκειται για επιφανή προσωπικότητα της Γαλιλαίας.

Για τον Θωμά, τον επονομαζόμενο και Δίδυμο (Ἰω. 20.24), κατά μετάφραση του εβραϊκού ονόματος thom, δεν γίνεται αναφορά περί της επαγγελματικής και οικονομικής του καταστάσεως. Υπάρχει μία έμμεση, πλήν όμως ενδιαφέρουσα πληροφορία στο Ἰω. 21.1-14, σύμφωνα με την οποία ο Ιησούς συναντήθηκε με τους Μαθητές Του για τρίτη φορά μετά την Ανάστασή Του στις όχθες της λίμνης Τιβεριάδος, όπου ο Πέτρος αλίευε. Στους παρισταμένους Μαθητές ανήκει και ο Θωμάς, ο οποίος συνέδραμε τον Πέτρο στην αλιεία. Έτσι, δεν αποκλείουμε να απασχολείτο ο Θωμάς με την αλιεία ή να είχε σχέση άμεση με το επάγγελμα του αλιέως.

Ουδεμία πληροφορία διαθέτουμε για τον Λεββαίο ή Θαδδαίο, ο οποίος απαντά στο Ευαγγέλιο του Ιωάννου (Ἰω. 14.22).

8. Η ΖΗΛΩΤΙΚΗ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑ ΤΟΥ ΣΙΜΩΝΟΣ

Η περίπτωση του Σίμωνος του Ζηλωτού έχει ενδιαφέρον, διότι συνδέει έναν Μαθητή του Χριστού με το ζηλωτικό κίνημα, που έχει μεγάλη απήχηση την εποχή αυτή στην Παλαιστίνη.

Αξίζει να υπενθυμίσουμε ότι στην Βηθσαϊδά και γενικώτερα στην Γαλιλαία είχε αναπτυχθεί ένα νεανικό πνευματικό κίνημα, στο οποίο μετείχαν είτε άμεσα (Ανδρέας, Ιωάννης του Ζεβεδαίου, Φίλιππος), είτε έμμεσα (Πέτρος, Ναθαναήλ) οι Μαθητές του Χριστού. Το κίνημα αυτό ευρίσκετο σε άμεση επαφή και σχέση με τους δύο χαρισματούχους διδασκάλους, τον Ιησού, τον Ναζωραίο στην Γαλιλαία και τον Ιωάννη τον Βαπτιστή στην Ιουδαία, ο οποίος εκινείτο στις όχθες του Ιορδάνου, κοντά στα σύνορα με την χώρα των Ναβαταίων. Η έντονη ενασχόλησή τους με τα θρησκευτικά και πνευματικά θέματα της εποχής τούς έφερε κοντά στα φλέγοντα μεσσιανικά και εθνικοκοινωνικά προβλήματα του μεταγενεστέρου Ιουδαϊσμού, που συχνά εκφράζονταν με επαναστατικά κινήματα μεσσιανικής προοπτικής[90].

Το 6 μ.Χ. ο Ρωμαίος Επίτροπος της Συρίας Κυρίνιος ήλθε στην Ιουδαία από την Δαμασκό και διέταξε απογραφή του πληθυσμού για φορολογικούς σκοπούς. Αποτέλεσμα ήταν να προκληθεί ανταρσία υπό την ηγεσία του Ιούδα του Γαλιλαίου (*Πράξ*. 5.37). Ο Ιούδας αυτός ο επονομαζόμενος από τον Ιώσηπο Γαυλανίτης[91], δεν ταυτίζεται με τον Ιούδα *Ἐζεκίου τοῦ ἀρχιληστοῦ υἱός*[92], συνέπραξε από κοινού με τον Φαρισαίο Σαδδώκ στην ίδρυση του κινήματος των Ζηλωτών, τ. έ., των πιστών τηρητών του Νόμου της Παλαιάς Διαθήκης και της θρησκευτικότητος[93], ένας από τους οποίους υπήρξε ο Σίμων (Λκ. 6.15). Οι Ζηλωτές υπήρξαν κληρονόμοι

89 Ἀντωνόπουλος 2005, 108.
90 Πατρῶνος 2003, 121.
91 Ἰώσ., *Ἰουδ. Ἀρχ.* 18.1 (1) 4· *Ἰουδ. Πόλ.* 2.118.
92 Ἰώσ., *Ἰουδ. Ἀρχ.* 17.10 (5) 271.
93 Ἰώσ., *Ἰουδ. Ἀρχ.* 18.1 (1) 4-9.

του κινήματος των Μακκαβαίων, όπως οι Φαρισαίοι των Ασιδέων (= ευσεβών, αφιερωμένων)[94]. Το κίνημα των Ζηλωτών στοχεύει στην αναβίωση των ενδόξων μακκαβαϊκών πολέμων[95].

Ένα κίνημα, με χρήση βίας, ήταν το κίνημα των Ζηλωτών. Οι Ζηλωτές παρουσιάζονται από τον Ιουδαίο ιστορικό Ιώσηπο ως η τετάρτη «φιλοσοφική» αίρεση των Ιουδαίων, *ἥ τε τῶν Ἐσσηνῶν, και ἡ τῶν Σαδδουκαίων, τρίτην δ' ἐφιλοσόφουν οἱ Φαρισαῖοι λεγόμενοι*[96], στην οποία προστίθεται και εκείνη, της οποίας *ὁ Γαλιλαῖος Ἰούδας ἡγεμών κατέστη*[97]. Χαρακτηριστικά γνωρίσματα του κινήματος των Ζηλωτών ήταν η απαγόρευση της αναγνωρίσεως της κυριαρχίας του Καίσαρος στην Παλαιστίνη και η μη καταβολή φόρου στην Ρώμη. Επιπρόσθετα, οι ζηλωτικές ομάδες επαναστατικού χαρακτήρος εμφανίσθηκαν στην ύπαιθρο. Τούτο μπορεί να ερμηνευθεί, διότι, πρώτον, η ύπαιθρος ήταν δυσκολώτερο να ελεγχθεί. Ο ρωμαϊκός στρατός ήταν συγκεντρωμένος στις πόλεις, στην Καισάρεια, Σαμάρεια, Ιερουσαλήμ. Οι Ζηλωτές μπορούν να εύρουν στην ύπαιθρο εύκολα κρησφύγετα. Οι ηγέτες της αντιστάσεως ήλθαν από την Γαλιλαία, όπως ο Ιούδας ο Γαλιλαίος[98] , έδρασαν στην Αραβία και την Ιδουμαία, όπως ο Θολομαίος[99] ή στην Σαμάρεια και την Ιουδαία, όπως ο Ελεάζαρ, γυιός του Διναίου[100]. Δεύτερον, η κατοικημένη από τους Ιουδαίους περιοχή ήταν κατά το μεγαλύτερο τμήμα της παραμεθόριος περιοχή. Η Ιερουσαλήμ ευρίσκετο στο κέντρο του ιουδαϊκού εδάφους. Τρίτον, η οικονομική πίεση ήταν πιθανότατα μεγαλύτερη στην ύπαιθρο από ό,τι στην πόλη. Στην *Καθολική Επιστολή* του Ιακώβου (5.4) εκφράζονται παράπονα για ανήκουστη αδικία απέναντι στους αγρότες. Η παραβολή του αμπελουργού (Μρκ. 12.1-12) υποδηλώνει την επαναστατική διάθεση ανάμεσα στους μισθωτές μεγάλων κτημάτων. Η επιθετικότητα του αγροτικού πληθυσμού εναντίον των αφεντικών που εκαρπούντο την εργασία τους ενισχυόταν συχνά εξαιτίας της διαρκούς σχεδόν απουσίας των αφεντικών. Έτσι, ο Ιώσηπος[101] μας πληροφορεί ότι ο Κρίσπος, γυιός του Κομψού, από την Τιβεριάδα, είχε κτήματα στο ανατολικό μέρος της Ιορδανίας, κατοικούσε μόνιμα στην Τιβεριάδα. Αντίστοιχα και ο Ιώσηπος κατείχε κτήμα στην μεγάλη πεδιάδα και κατοικούσε στην Ρώμη[102]. Οι παραβολές του Ιησού προϋποθέτουν την απουσία του ιδιοκτήτη[103]. Η απουσία έβλαπτε τους ίδιους τους μεγαλοϊδιοκτήτες[104].

Στην διδασκαλία του Χριστού δεν υπάρχουν αντιστάσεις. Στον εσώτερο κύκλο του Χριστού ανήκει τόσο ένας τελώνης όσο και ένας ζηλωτής, ένας αγωνιστής δηλαδή της αντίστασης. Για τον λόγο αυτό καταδικάζεται ένα θύμα των επαναστατών, ο πλούσιος Ζαχαρίας, ο γυιός του Βαρούχ[105], μία πράξη που η συνοπτική παράδοση καταδικάζει[106]. Βέβαια, αναφέρονται από τον Λουκά *αἱ μάχαιραι δύο* (Λκ. 22.38), οι οποίες έχουν μόνον αμυντικό σκοπό.

9. Ο «ΛΟΓΙΣΤΗΣ» ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΑ ΚΑΤΗΡΤΙΣΜΕΝΟΣ ΙΟΥΔΑΣ Ο ΙΣΚΑΡΙΩΤΗΣ

Αγνώμων, άδικος, άθλιος, άφρων, αχάριστος, δόλιος, δυσσεβής, μιαρός και φιλάργυρος είναι ορισμένοι από τους πολλούς χαρακτηρισμούς που αποδίδονται από την υμνογραφική

94 Βούλγαρης 2005, 59.
95 Ζάρρας 2005, 332-333. Καρακόλης 2011, 132-133.
96 Ἰώσ., *Ἰουδ. Ἀρχ.* 18.1 (2) 11.
97 Ἰώσ., *Ἰουδ. Ἀρχ.* 18.1 (6) 23.
98 Ἰώσ., *Ἰουδ. Πόλ.* 2.118.
99 Ἰώσ., *Ἰουδ. Ἀρχ.* 20.5.
100 Ἰώσ., *Ἰουδ. Ἀρχ.* 20.121.
101 Ἰώσ., *Βίος* 33, 382, 388.
102 Ἰώσ., *Βίος* 422.
103 Λκ. 16.1-5, 13.6-12, 19.1-6. Μρκ. 12.1-10.
104 Hengel 1968, 21-25.
105 Ἰώσ., *Ἰουδ. Πόλ.* 4.335.
106 Μτθ. 23.35: *ὃν ἐφονεύσατε μεταξὺ τοῦ ναοῦ καὶ τοῦ θυσιαστηρίου*.

παράδοση της Εκκλησίας για τον Ιούδα[107]. Είναι μάλιστα ενδιαφέρον ότι υπάρχει μία ασυνήθης εκτενής βιβλιογραφία για τον Ιούδα[108] σε σύγκριση με τους υπολοίπους Μαθητές.

Όντας ο μόνος Ιουδαίος, άρα μη Γαλιλαίος Μαθητής του Χριστού, προερχόμενος από το κίνημα των Ζηλωτών[109], και ειδικώτερα από την σκληρή ομάδα τους, την επονομαζομένη sicarii –όρος προερχόμενος από το siccus, ξιφίδιον–, εμφορμούμενος με την μεσσιανική ιδέα, την οποία τοποθετεί σε εγκοσμιοκρατική και έντονα εθνικιστική χροιά[110], διαφέρει από τους υπολοίπους Μαθητές, όχι μόνον λόγω της καταγωγής του, αλλά και λόγω του γεγονότος ότι ο ίδιος υπήρξε σπουδαστής των ιερατικών και θεολογικών σχολών των Ιεροσολύμων, γεγονός που του επέτρεπε να έχει μία ανώτερη μόρφωση από τους υπολοίπους ένδεκα.

Για τον Ιούδα αρυόμεθα πληροφορίες από τις γνωστές διηγήσεις περί της αντιδράσεώς του, όταν είδε την Μαρία, αδελφή του Λαζάρου να περιχύει το πολύτιμο μύρο στους πόδες του Χριστού (Ἰω. 12.1-8), τα σχετικά με την προδοσία του Χριστού και τις παράλληλες διηγήσεις περί του τέλους του (Μτθ. 27.3-10 και *Πράξ*. 1.18-20)[111], ενώ είναι ενδιαφέρον ότι ουδαμού αναφέρεται expressis verbis στις επιστολές του Παύλου, παρόλον που προσφάτως έχει γίνει αποδεκτόν [112] ότι οι εκφράσεις *εἷς ἐκ τῶν δώδεκα* (*Α' Κορ*. 11.23) και *ὁ παραδιδοὺς τὸν Ἰησοῦν* (*Α' Κορ*. 15.5) παραπέμπουν στον Ιούδα.

Πέραν τούτων, ο Ιούδας διέθετε πρακτικές γνώσεις λογιστικής, δεδομένου ότι ο ίδιος ήταν ο διαχειριστής της κοινής περιουσίας της ομάδος των Δώδεκα, οι οποίοι διέθεταν ταμείο –*τὸ γλωσσόκομον εἶχε καὶ τὰ βαλλόμενα ἐβάσταζεν* (Ἰω. 12.6)–, το οποίο συντηρείτο από εισφορές οπαδών και χρησίμευε για την κάλυψη των βιοτικών και ιεραποστολικών αναγκών της ομάδος. Με τα χρήματα του ταμείου αυτού προέβαινε σε αγορές των τροφίμων και των ειδών πρώτης ανάγκης[113], ενώ παράλληλα θα πρέπει να κατέβαλε και τον ανάλογο φόρο προς το ρωμαϊκό δημόσιο.

Η άλειψη του Χριστού δια πολυτίμου μύρου (Μτθ. 26.6-13. Μρκ. 14.3-9. Λουκ. 7.36-50. Ἰω. 12.1-8) έλαβε χώρα *πρὸ ἕξ ἡμερῶν τοῦ πάσχα* (Ἰω. 12.1), *ἐν Βηθανίᾳ ἐν οἰκίᾳ Σίμωνος τοῦ Λεπροῦ* (Μτθ. 26.6) ή κατά τον Λουκά (7.36-50) στο σπίτι του Σίμωνα του Φαρισαίου[114]. Προσέρχεται μία γυναίκα, κατά τον Ἰω. 12.3 η Μαρία, η αδελφή του Λαζάρου, η οποία έφερε *ἀλάβαστρον κατέχεεν αὐτοῦ τῆς κεφαλῆς* (Μρκ. 14.3. Ἰω. 12.3). Κατά τον Ματθαίο (26.8-9) οι Μαθητές, κατά τον Μάρκο 14.4 «τινές» και κατά τον Ιωάννη (12.3-4) ο Ιούδας χαρακτήρισαν την πράξη ως σπατάλη –*ἀπώλειαν*–, δεδομένου ότι το αντίτιμον του πολυτίμου αυτού μύρου –τριακόσια δηνάρια κατά τον Ιούδα–, θα ήταν δυνατόν να δοθεί ως ελεημοσύνη στους πτωχούς[115].

Η περιγραφή αυτή είναι ενδιαφέρουσα, διότι αναδεικνύει την ακριβή γνώση του κόστους του είδους αυτού, το οποίο αποτελεί ένα αγαθό πολυτελείας. Εχει υποστηριχθεί[116],μάλιστα η άποψη, χωρίς περαιτέρω βιβλική και εξωβιβλική τεκμηρίωση ότι ο Ιούδας έκανε εμπόριο και ήταν πελάτης της Μαρίας της Μαγδαληνής, η οποία μετά από την θεραπεία της από τα

---

107 Μεταλληνός 2013. Μάργαρη 2013. Κοσμόπουλος 2013.

108 Μέγας 1951. Γιαννακόπουλος 1957. Καραβιδόπουλος 1970. Κορναράκης 1977. Φουρτούνας 2010. Για τις δύο διηγήσεις που υπάρχουν περί του τέλους του Ιούδα Γαλίτης 1965. Για την συμμετοχή ή μη του Ιούδα στο μυστήριο της Θείας Ευχαριστίας πρβλ. Κωνσταντινίδης 1991, 375-395.

109 Torrey 1943.

110 Πατρώνος 2009, 23-26.

111 Πρβλ. Γαλίτης 1965.

112 Heindl 2009.

113 Ἰω. 13.29: *ἐπεὶ γὰρ τὸ γλωσσόκομον εἶχεν ὁ Ἰούδας, ὅτι λέγει αὐτῷ ὁ Ἰησοῦς, ἀγόρασον ὧν χρείαν ἔχομεν εἰς τὴν ἑορτήν...*

114 Κασσελούρη 1999, 90-95.

115 Παπαθανασίου 2010· 2012, 214-216.

116 Ανδρουλάκης 1999, 283. Για την αναίρεση της απόψεως, πρβλ. Οικονόμου 2005, 393-423.

δαιμόνια έγινε μαθήτρια και ακόλουθος του Χριστού. Η διήγηση αυτή αποδεικνύει την απασχόληση του Ιούδα με την οικονομική και εμπορική αξία των αγαθών.

Όσον αφορά το ποσόν της προδοσίας των τριάκοντα αργυρίων (Μτθ. 26.15), αυτό αποτελούσε σύμφωνα με τον προφήτη Ζαχαρία (11.12 και Ιερ. 39.6-15) το ποσό αποζημιώσεως που λαμβάνει ο ποιμήν που διώχνεται από την θέση του. Άρα δεν πρόκειται περί σημαντικού τιμήματος.

ΤΕΛΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Η διαφορετική επαγγελματική κατάσταση των Μαθητών παρουσιάζει ορισμένα κοινά σημεία, όσον αφορά την συμπεριφορά τους ως οικονομικώς δρώντα άτομα.

Πρώτον, η ανεστιότητα. Η εγκατάλειψη του μονίμου τόπου διαμονής ήταν η αναγκαία και η ικανή συνθήκη για την ένταξη στο σώμα των ακολούθων Μαθητών του Ιησού. Οι κλητοί εγκατέλειψαν σπίτια και χωράφια (Μρκ. 1.16, 10.28), ακολουθούσαν τον Ιησού και τον συνώδευαν στην ανέστια ζωή του, ικανοποιώντας την ρήση του: «Οι αλεπούδες έχουν καταφύγιο και τα πουλιά έχουν φωλιές. Ο Υιός του ανθρώπου δεν έχει που να γείρει το κεφάλι» (Μτθ. 8.20). Από τον επίλογο του Κατά Ιωάννην Ευαγγελίου πληροφορούμεθα ότι μερικοί επέστρεψαν, μετά τον θάνατό Του, στις εργασίες τους, όμως αυτό είχε προσωρινό χαρακτήρα. Οι περισσότεροι μετακινήθηκαν και εγκαταστάθηκαν στα Ιεροσόλυμα, άρα μακράν της πατρίδος τους Γαλιλαίας, και έλαβαν το Άγιον Πνεύμα με την εντολή της διδασκαλίας του λόγου στα «ἔθνη», γεγονός που σημαίνει την περιπλάνηση και την ανέστια ζωή.

Δεύτερον, η εγκατάλειψη της οικογενειακής ζωής και του οικιακού βίου. Σύμφωνα με την διδασκαλία του Ιησού οι αληθινοί οικείοι δεν είναι οι εξ αίματος συγγενείς, αλλά αυτοί που ακούν τον λόγο του Θεού και τον εφαρμόζουν (Λκ. 8.19-21). Υποκατάστατο για τις οικογένειες που εγκατέλειψαν, βρήκαν στο εκατονταπλάσιο οι Μαθητές στους υποστηρικτές του Ιησού: «σπίτια και αδελφούς και αδελφές και μητέρες και παιδιά και χωράφια», και μάλιστα ήδη σε τούτο τον αιώνα (Μρκ. 10.30).

Τρίτον, οι Μαθητές του Χριστού, εγκαταλείποντας τις εστίες και τα επαγγέλματά τους, απαρνούμενοι την κοινωνική τους θέση και την οικονομική επιφάνεια, περιπλανώμενοι χωρίς ιδιαίτερα ρούχα, χωρίς χρήματα, παρά μόνον με ελάχιστες προμήθειες για την βιοτή τους (Μτθ. 10.10), ασκούσαν κριτική στον πλούτο και στην ιδιοκτησία. Η απάρνηση του πλούτου και της ιδιοκτησίας αποτελούσε μία sine qua non προϋπόθεση για την ένταξή τους στην διδασκαλία και στον κύκλο του Χριστού. Γι' αυτόν τον λόγο δεν μπορούσε να ενταχθεί σε αυτήν την ομάδα ο πλούσιος νεανίσκος (Μρκ. 10.17). Όποιος συμπεριφερόταν με αυτό τον τρόπο μπορούσε να υποστηρίζει την άποψη ότι είναι πιο εύκολο να περάσει μία καμήλα μία βελονότρυπα, παρά να μπει ένας πλούσιος στον καινούργιο κόσμο της βασιλείας του Θεού (Μρκ. 10.25), μπορούσε ακόμα να υπενθυμίσει ότι πρέπει κανείς να συλλέγει πλούτη στον καινούργιο κόσμο του Θεού αντί πάνω στην γή (Μτθ. 6.19), μπορούσε να προειδοποιήσει ότι δεν μπορεί κανείς ταυτόχρονα να υπηρετεί τον Θεό και τον Μαμμωνά (Λκ. 16.13) και έτσι να απειλήσει ότι το κοντινό τέλος του κόσμου θα ανατρέψει όλες τις γήϊνες σχέσεις (Λκ. 6.24-25).

Τέταρτον, η έλλειψη ασφαλείας στις μετακινήσεις και η έλλειψη αντιστάσεως. Βέβαια, η εξαγγελία της εσχατολογικής Βασιλείας του Θεού εκ μέρους του Χριστού δεν συνάδει με την χρήση βίας και αντιστάσεως, δεν είναι όμως αντίθετο από το πολιτικό περιεχόμενο[117].

Περαιτέρω, για τους κοινωνικοοικονομικούς παράγοντες που συνετέλεσαν στην ιεραποστολική δράση του Ιησού, αξίζει να προστεθεί ότι ο οικονομικός επικαθορισμός της κοινω-

117 Schreiber 2010.

νικής συμπεριφοράς των Μαθητών δεν αποσιωπάται εντελώς στα κείμενα[118]. Η κλήση στην ακολουθία ισχύει για τους «κοπιῶντες καὶ πεφορτισμένους» (Μτθ. 11.28), για τον ζητιάνο Βαρτιμαίο (Μρκ. 10.52), για τους Ζεβεδαίους και τους αλιείς της λίμνης Τιβεριάδος, οι οποίοι συγκαταλέγονται σε εκείνους που στην αρχή του Ιουδαϊκού Πολέμου έκαναν επανάσταση. Έτοιμος για ακολουθία ήταν και ο θεραπευθείς δαιμονισμένος από τα Γάδαρα. Έγινε περιπλανώμενος χαρισματούχος στην περιοχή της Δεκαπόλεως (Μρκ. 5.18 κ.ε.). Αντίθετα, οι εύποροι, ο πλούσιος νεανίσκος και ο αρχιτελώνης Ζακχαίος, προσήγγισαν με συμπάθεια τον Ιησού, μπροστά στο βήμα όμως που θα τους έφερνε στην ριζοσπαστική ακολουθία, γύρισαν έντρομοι πίσω (Μρκ. 10.22. Λκ. 19.1), σε αντίθεση με τον Λευί (Μρκ. 2.13).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ἀγουρίδης, Σ. 1965. «Πέτρος καὶ Ἰωάννης ἐν τῷ τετάρτῳ Εὐαγγελίῳ.» *ΕΕΘΣΑΠΘ* 10:3-78.

_____. 1984. *Ὁ Εὐαγγελιστὴς Ἰωάννης. Εἰσαγωγικά, ἐξηγητικὰ καὶ θεολογικὰ μελετήματα εἰς τὸ Δ' Εὐαγγέλιον.* Ἀθῆναι: Ἐκδόσεις Ἐθνικοῦ καὶ Καποδιστριακοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.

_____. 1985. *Ἱστορία τῶν Χρόνων τῆς Καινῆς Διαθήκης.* Θεσσαλονίκη: Πουρναρᾶς (ανατύπωση 2001).

_____. 1991. *Εἰσαγωγὴ εἰς τὴν Καινὴν Διαθήκην.* 3η ἔκδ. Ἀθῆναι: Γρηγόρης.

Ανδρουλάκης, Μ. 1999. *Γυναικείο αντιμυθιστόρημα*. Αθήνα: Καστανιώτης.

Ἀντωνόπουλος, Α. 2005. «Ἡ περὶ τὴν τράπεζαν σύναξις εἰς τὴν οἰκίαν Σίμωνος τοῦ Φαρισαίου.» *Θεολογία* 76:101-117.

Ατματζίδης, Χ. 2010. *Κριτικές αναγνώσεις των βιβλικών κειμένων. Ερευνητικές επισκέψεις σε βιβλικά τοπία*. Τόμ. Α'. Θεσσαλονίκη: Πουρναράς.

Βαφείδης, Ν. Ἀρχιμ. 1961. «Ἡ Παναγία καὶ ἡ Σαλώμη τοῦ Ζεβεδαίου.» *Ὀρθοδοξία* 36:249-254.

Βέλλας, Β. 1966. *Χρονολογικοὶ Πίνακες τῆς ἰσραηλιτικῆς ἱστορίας.* Τχ. Α'. 2η έκδ. Ἀθῆναι.

Βούλγαρης, Χ.Σ. 2005. *Εἰσαγωγὴ εἰς τὴν Καινὴν Διαθήκην*. Τόμ. Α'. Ἐν Ἀθήναις.

_____. 2012. *Ἱστορία τῆς Ἀρχεγόνου Ἀποστολικῆς Ἐκκλησίας 33-70 μ.Χ.* Ἀθήνα: Ἀποστολική Διακονία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος.

Γαλάνης, Ι. 2001. *Βιβλικές ερμηνευτικές και θεολογικές μελέτες.* Θεσσαλονίκη: Πουρναράς (ανατύπωση 2004).

Γαλίτης, Γ. 1965. «Τὰ ἑρμηνευτικὰ προβλήματα τῶν ἐν τῇ Καινῇ Διαθήκῃ παραλλήλων διηγήσεων περὶ τοῦ τέλους τοῦ Ἰούδα.» *Θεολογία* 2:270-281, 436-447.

_____. 1990. *Ἡ Χριστολογία τοῦ Ἀποστόλου Πέτρου*. Μέρος Α'. Εἰσαγωγικόν. Ἀθῆναι.

Γεδεών, Μ. 1885-90. *Πατριαρχικοὶ Πίνακες. Εἰδήσεις ἱστορικαὶ βιογραφικαὶ περὶ τῶν Πατριαρχῶν ΚΠολεως ἀπὸ Ἀνδρέου τοῦ Πρωτοκλήτου μέχρις Ἰωακεὶμ Γ' τοῦ ἀπὸ Θεσσαλονίκης 36-1884.* Ἐν ΚΠολει: Lorenz & Keil. Δεύτερη ἔκδοση μετὰ πινάκων βελτιωμένη καὶ ἐπηυξημένη ὑπὸ Ν. Φοροπούλου, Ἀθῆναι: Σύλλογος πρὸς Διάδοσιν τῶν Ὠφελίμων Βιβλίων, 1996 (ανατ. 2003).

Γιαννακόπουλος, Ι. 1957. *Τὸ πρόβλημα τοῦ Ἰούδα. Μελέτη, ἱστορική, κριτική, ἐποικοδομητική*. Ἀθῆναι.

Γλαβίνας, Α. 1993. *Οι Δώδεκα Απόστολοι*. Κατερίνη: Τέρτιος.

Δαμαλᾶς, Ν. 1940. *Ἑρμηνεία εἰς τὴν Καινὴν Διαθήκην, τόμ. Δ'. Τὸ Κατὰ Ἰωάννην Εὐαγγέλιον.* Πρόλογος Γερμανοῦ Μαυρομμάτη. Ἀθῆναι (ανατ. Θεσσαλονίκη: Π. Πουρναρά, 2010).

Δεσπότης, Σ. 2005. *Ο Ιησούς ως «Χριστός» και η πολιτική εξουσία στους συνοπτικούς Ευαγγελιστές*. Αθήνα: Άθως.

Εὐστρατιάδης, Σ. Μητροπολίτης Λεοντοπόλεως (ἀποθανὼν ὡς πρ. Λεοντοπόλεως). 1910. *Λεξικὸν τῆς Καινῆς Διαθήκης*. Ἀλεξάνδρεια: τύποις Πατριαρχικοῦ Τυπογραφείου (ανατ. Αθήνα: Πελεκάνος, 2001).

Ζάρρας, Κ. 2005. *Ιστορία της Εποχής της Καινής Διαθήκης.* Αθήνα: Έννοια.

Heindl, A. 2009. «Findet Judas im paulinischen Schrifttum Erwähnung? Versuch einer Antwort auf eine selten gestellte Frage.» *Protokolle zur Bibel* 18:45-71.

Hengel, M. 1968. «Das Gleichnis von den Weingartnern Mc 12,1-12 im Lichte der Zenonpapyri und der rabbinischen Gleichnisse.» *ZNTW* 59:1-39.

Ἠλιάδης, Π. 1982. *Ἡ Δίκη τοῦ Χριστοῦ*. 2η ἔκδ. Ἀθήνα: Ἀθ. Καραβίας.

Hoehner, H.W. 1972. *Herod Antipas*. Cambridge: Cambridge University Press.

Ἰωαννίδης, Β. 1963. «Ἀπόστολος.» *Θρησκευτικὴ καὶ Ἠθικὴ Ἐγκυκλοπαιδεία*, τόμ. Β'. Ἀθῆναι: Ἀθ. Μαρτίνας.

118 Theissen 1997, 56-57.

Jones, A.H.M. 1967. *The Herods of Judaea*. Oxford: Clarendon Press.

Καραβιδόπουλος, Ι. 1970. «Ἡ σύλληψις τοῦ Ἰησοῦ ἐν Γεθσημανῇ κατὰ τὴν διήγησιν τοῦ εὐαγγελιστοῦ Λουκᾶ (22, 39-53).» *ΕΕΘΣΑΠΘ* 15:187-222.

_____. 1972. «Ἀπαρχαὶ ἐκκλησιολογίας εἰς τὸ Κατὰ Μάρκον Εὐαγγέλιον.» *ΕΕΘΣΑΠΘ* 7:47-65.

Καραγιάννης, Α., και Χ.Π. Μπαλόγλου. 2008. *Η επιχειρηματικότητα στην αρχαία ελληνική οικονομία*. Μελέτες αρ. 8. Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών, Γραφείο Οικονομικών Ερευνών.

Καρακόλης, Χ.Κ. 2005. *Θέματα Ερμηνείας και Θεολογίας της Καινής Διαθήκης*. Βιβλική Βιβλιοθήκη 25. Θεσσαλονίκη: Π. Πουρναρά.

_____. 2011 «Ὁ οἰκουμενικὸς χαρακτήρας τοῦ ἀρχέγονου ἐκκλησιαστικοῦ κηρύγματος: Ἡ μαρτυρία τῆς Καινῆς Διαθήκης.» *Θεολογία* 82:127-145.

Κασσελούρη, Ε. 1999. *Η μυράλειψη του Ιησού. Σύγχρονη ερμηνευτική και προβληματική και ευχαριστιακή προσέγγιση της βιβλικής διήγησης της Μυράλειψης του Ιησού (Μτθ. 26,6-13=Μαρ. 14,3-9=Λκ. 7,36-50=Ἰω. 12,1-8).* Θεσσαλονίκη.

Kertelge, K. 1969. «Die Funktion der ‚Zwölf' im Markusevangelium.» *Kieler Theologische Zeitschrift* 78:193-206.

Kim, C. 1975. «The Papyrus Invitation.» *JBL* 94:391-402.

Κόμπος, Α. Μητροπολίτης Σισανίου και Σιατίστης. 1984. «Ὁ Ἰησοῦς, οἱ Μαθηταί Του καὶ ἡ κίνησις τῶν Ζηλωτῶν.» Στο *Χαριστεῖον Σεραφείμ Τίκα*, 231-262. Θεσσαλονίκη.

_____. 1996. *Ο Κύριος, οι Ζηλωταί και η Ρωμαϊκή εξουσία.* Αθήναι.

Κορναράκης, Ι. 1977. *Ὁ Ἰούδας ὡς ὁμαδικὸς ἐνοχικὸς ἀρχέτυπος*. Θεσσαλονίκη.

Κοσμόπουλος, Δ. 2013. «Ιούδας ο "φίλος και διάβολος" στην παράδοση της Εκκλησίας και στη λογοτεχνία.» Στο *Θρησκευτικά Αναγνώσματα: Ιούδας. Το σύμβολο της αιώνιας προδοσίας. Θείο Πάθος και Ανάσταση*, 58-73. Αθήνα: Ελεύθερος Τύπος.

Κρικώνης, Χ. 2009. *Απόστολος Ανδρέας ο Πρωτόκλητος.* Σειρά Θεολογικαί Μελέται 3. Θεσσαλονίκη: University Studio Press.

Kuhn, H.-W. 2010. «Betsaida und et-Tell in frühchristlicher Zeit. Historische, archäologische und philologische Probleme eines als Wirkungsstätte Jesu angenommenen Ortslage.» *ZNTW* 101:20-42.

Κωνσταντινίδης Χρυσόστομος, Μητροπολίτης Μύρων (αποθανών ως Γέρων Εφέσου). 1991. *Ορθόδοξοι Κατόψεις*. Τόμ. Δ'. Κατερίνη: Τέρτιος [πρώτη δημοσίευση εις *Ὀρθοδοξία* 18 (1943), 95-99, 136-138, 155-161, 223-231].

Μάργαρη, Ε. 2013. «Από τη δωροδοκία στον απαγχονισμό: απεικονίσεις της μορφής του Ιούδα στην τέχνη.» Στο *Θρησκευτικά Αναγνώσματα: Ιούδας. Το σύμβολο της αιώνιας προδοσίας. Θείο Πάθος και Ανάσταση*, 40-57. Αθήνα: Ελεύθερος Τύπος.

Μέγας, Γ.Α. 1951. «Ὁ Ἰούδας εἰς τὰς παραδόσεις τοῦ λαοῦ.» *Ἐπετηρὶς τοῦ Λαογραφικοῦ Ἀρχείου* 3-4:3-32.

Μεταλληνός, Γ. 2013. «Η ορθόδοξη υμνογραφία για τον Ιούδα.» Στο *Θρησκευτικά Αναγνώσματα: Ιούδας. Το σύμβολο της αιώνιας προδοσίας. Θείο Πάθος και Ανάσταση*, 8-27. Αθήνα: Ελεύθερος Τύπος.

Μουτζούρης, Ι. 1936-37. «Περὶ τῶν Δώδεκα Ἀποστόλων.» *Ἐπετηρίς τοῦ Φοιτητικοῦ Θεολογικοῦ Συνδέσμου* 4:24-36.

Μπαλόγλου, Χ.Π. 2009. «Η επιχειρηματικότητα και οι επιχειρηματίες στη ζωή του Απ. Παύλου.» *Celestia* 3:77-86.

_____. 2011α. «Ἐργασία, ἐπάγγελμα καὶ οἰκιακὴ οἰκονομία κατὰ τὸν Ἀπόστολον Πέτρο.» *Πελοποννησιακά* 30 (1) (*Στέφανος εἰς Τάσον Ἀθ. Γριτσόπουλον*):391-418.

_____. 2011β. «Η διοίκηση και οργάνωση του Οίκου κατά τον Απόστολο Παύλο σε συνάφεια με την αρχαιοελληνική θεώρηση (εκτενεστάτη περίληψη γερμανιστί).» *Zbornik* 13:147-170.

_____. 2011γ. «Η οικονομική και επιχειρηματική δραστηριότητα του Αποστόλου Βαρνάβα.» *Εκκλησιαστικός Φάρος* 82:247-298.

_____. 2012. «Η διοίκηση και οργάνωση του Οίκου κατά τον Απόστολο Παύλο.» Στο *Τιμητικός Τόμος για τον Ομότιμο Καθηγητή Σωτήριο Καρβούνη, πρώην Πρύτανι Πανεπιστημίου Πειραιώς*, 459-477. Πειραιάς.

_____. 2012-13α. «Η βαρύνουσα θέση του Αποστόλου Ναθαναήλ και η επαγγελματική του απασχόληση. Διόρθωση ημαρτημένων και λανθασμένων θέσεων.» *Εκκλησιαστικός Φάρος* 83-84:299-305.

_____. 2012-13β. «Η συνεισφορά και συμβολή του Μνάσωνος στην συγκρότηση της αρχαίας Εκκλησίας.» *Εκκλησιαστικός Φάρος* 83-84:281-297.

_____. 2013. «Η οικονομική διάσταση της μαγείας στις *Πράξεις των Αποστόλων*.» *Μάραθα* 16:257-268.

_____. 2015. «Ἡ ἡγετική θέση τοῦ Ἰακώβου τοῦ Ἀδελφοθέου καί οἱ ἀπόψεις του περί πλούτου καί δικαίας διανομῆς του.» *Νέα Σιών* 93:135-171.

Μπούμης, Π. 1980. «Ἡ πέτρα τοῦ Ἀποστόλου Πέτρου (Συμβολὴ εἰς τὴν ἑρμηνείαν τοῦ χωρίου Ματθ. 16,

18).» *Θεολογία* 51:146-160 (= Μπούμης, Π. 1995. *Η Εκκλησιαστική Ενότητα και Κοινωνία (Κανονικές Αρχές).* Κατερίνη: Τέρτιος, 7-23).

Οἰκονόμου, Χ.Κ. 2000. «Τὸ ἑρμηνευτικὸ ἔργο τοῦ Θεοφυλάκτου Ἀχρίδος καὶ ἡ συμβολή του σὲ θέματα Εἰσαγωγῆς τῆς Καινῆς Διαθήκης.» *ΕΕΘΣΑΠΘ*, Τμῆμα Ποιμαντικῆς καὶ Κοινωνικῆς Θεολογίας, τόμ. 8 (= Οικονόμου, Χ.Κ. 2010. *Καινή Διαθήκη και ερμηνευτές Πατέρες*, Θεσσαλονίκη: Πουρναράς, 133-195).

_____. 2005. *Θεολογία της Καινής Διαθήκης και Πατερική Ερμηνευτική.* Θεσσαλονίκη: Πουρναράς.

Ὀλυμπίου, Ν. 1994. «Καπερναούμ. Ἡ πόλις τοῦ Χριστοῦ.» *ΕΕΘΣΠΑ* 29 (*Τιμητικόν ἀφιέρωμα εἰς Σάββαν Χρ. Ἀγουρίδην*):459-496.

Παπαδόπουλος, Σ. 1996. «Ἡ Ἑνότητα τῆς Ἐκκλησίας, οἱ Ἀπόστολοι καὶ ὁ Πέτρος κατὰ τὸν ἱερὸν Χρυσόστομον.» *Ἐκκλησία* 73:497-500, 542-543.

Παπαδόπουλος, Χρυσόστομος, Ἀρχιεπίσκοπος Ἀθηνῶν καὶ πάσης Ἑλλάδος. 1910. *Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας τῶν Ἱεροσολύμων.* Ἐν Ἱεροσολύμοις καὶ Ἀλεξανδρείᾳ.

Παπαθανασίου, Θ. 2010. «Ἐκκλησιαστικὴ πολυτέλεια καὶ φιλανθρωπία.» *Πειραϊκὴ Ἐκκλησία* 217:8-9.

_____. 2012. «Ἡ ὁμορφιὰ θὰ καταστρέψει τὴν Ἐκκλησία;» *Θεολογία* 83:189-219.

Πατρῶνος, Γ. 1975. «Ἡ κλῆσις τῶν Μαθητῶν τοῦ Ἰησοῦ κατὰ τὴν εὐαγγελικὴν παράδοσιν (συνοπτικὴν καὶ ἰωάννειον).» *Θεολογία* 46:882-900.

_____. 1976. «Ἡ κλῆσις τῶν Μαθητῶν τοῦ Ἰησοῦ κατὰ τὴν εὐαγγελικὴν παράδοσιν (συνοπτικὴν καὶ ἰωάννειον).» *Θεολογία* 47:114-125, 391-401.

_____. 1991. *Ἡ ἱστορική πορεία τοῦ Ἰησοῦ. Ἀπό τή φάτνη ὡς τόν κενό τάφο*. Ἀθήνα: Δόμος (ανατύπωση 1997).

_____. 2000. «Ὁ ἀπόστολος Ἀνδρέας ὡς οἰκουμενικός διδάσκαλος.» Στο *Ὀρθοδοξία καί Οἰκουμένη, Χαριστήριος τόμος πρός τιμήν τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου Βαρθολομαίου Α'*, 153-181. Ἀθήνα (ανατύπωση Πατρῶνος 2003).

_____. 2003. *Ἑλληνισμός καί Χριστιανισμός. Θέματα ἀρχικῆς συνάντησης καί σύνθεσής τους.* Ἀθήνα: Ἀποστολική Διακονία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος.

_____. 2007. *Θεολογία καί Κοινωνία. Θέματα βιβλικῆς θεολογίας καί ποιμαντικῆς διακονίας.* Ἀθήνα: Ἀποστολική Διακονία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος.

_____. 2009. «Η μεσσιανική αυτοσυνειδησία του Ιησού και η αντίθεση αποστόλου Ανδρέα και Ιούδα.» Στο *Κήρυγμα και Ευχαριστία. Χαριστήριος Τόμος προς τιμήν του Παναγιωτάτου Μητροπολίτου Θεσσαλονίκης Ανθίμου*, 23-29. Αθήνα: Αρμός.

Ρηγόπουλος, Γ. 1997. *Ὁ Ἰησοῦς καί οἱ Μαθηταί Του. Οἱ μεταξύ τοῦ Ἰησοῦ καί τῶν Μαθητῶν Του σχέσεις ἀπό τῆς «κλήσεώς» των μέχρι τῆς Ἀναλήψεώς Του.* Ἀθῆναι: Ἄρτος Ζωῆς.

_____. 1998. *Ὁ Ἰησοῦς καί οἱ Ἕλληνες. Ἑρμηνευτική προσέγγιση τοῦ Ἰω. 12, 20-26*. Ἀθῆναι.

Σάκκος, Σ. 1968. *Οἱ τελῶναι. Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τῶν χρόνων τῆς Καινῆς Διαθήκης.* Θεσσαλονίκη.

Schreiber, S. 2010. «Am Rande des Krieges. Gewalt und Gewaltverzicht bei Jesus von Nazaret.» *Biblische Notizen* 145:91-112.

Schwartz, D.R. 1990. *Agrippa First: The Last King of Judaea*. London: Coronet Books.

Σιώτης, Μ. 1987. «Ὁ μνήστωρ Ἰωσὴφ ὁ κατὰ νόμον πατὴρ τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ.» *Θεολογία* 58:425-438, 712-747.

_____. 1989. *Ἡ Γεσθημανῆ ἰδιοκτησία τοῦ Εὐαγγελιστοῦ Ἰωάννου*. Ἀθῆναι.

Strange, J.F. 2000. «Galilee.» Στο *Dictionary of New Testament Background*, επιμ. C.A. Evans και S. Porter, 394. Illinois: InterVarsity Press.

Theissen, G. 1997. *Καίρια χαρακτηριστικά της κίνησης του Ιησού. Κοινωνιολογική θεώρηση. Συμβολή στην ιστορία γένεσης του αρχέγονου Χριστιανισμού*. Μετάφρ. Δ. Χαρισοπούλου και Θ. Σωτηρίου, επιμ. Π. Γιατζάκης. Αθήνα: Άρτος Ζωής.

Theissen, G., και A. Merz. 1999. *Der historische Jesus*. Ed. 2. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.

Torrey, B.C. 1943. «The Name Iscariot.» *HTR* 36:51-60.

Φιλιππίδης, Λ. 1958. *Ἱστορία τῆς Ἐποχῆς τῆς Καινῆς Διαθήκης ἐξ ἀπόψεως παγκοσμίου καὶ πανθρησκειακῆς*. Ἀθῆναι.

_____. 1973. *Πέτρος, πέτρα καὶ ΠΕΤΡΑ. Ἡ παρερμηνεία τοῦ Ματθ. 16, 18 ὡς πρὸς τὸν μόνον θεμέλιον τῆς Ἐκκλησίας*. Ἀθῆναι.

Φουρτούνας, Ι. 2010. «Το Ευαγγέλιο του Ιούδα.» *Ιστορικά Θέματα* 94:36-47.

ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΙ ΧΡΟΝΟΙ

Ein byzantinischer Wohnturm aus Ephesos

Anton Bammer

RÉSUMÉE: TOUR DE RÉSIDENCE BYZANTINE À EPHÈSE

Dans les environs d'Ephèse, au milieu d'une ancienne route de tombeaux se trouve un monument dont le premier étage est conservé. L'intérieur est couvert avec un tonneau. Ses murs sont construits en briques de style cloisonné et avec une quantité de spolies en marbre. La méthode de construction en cloisonné apparaît dès le 11ème siècle en Grèce et depuis le 13ème siècle en Asie mineure. Dans le 14ème siècle cette méthode est adopté a Ayasoluk chez les mosquées musulmanes – aussi avec des spolies. Les tours de résidences apparaissent dès le Moyen Age en Grèce, mais au voisinage d'Ephèse se trouve une tour à Samos qui date au 16ème siècle. Dans mon opinion la tour de résidence à Ephèse était construite au 13ème siècle dans la période lascaride. C'est le temps ou l'Asie mineure avait sa plus grande importance.

Die Wiederverwendung antiker Architektur in Ephesos hat eine lange Geschichte. Die älteste wiederverwendete Anlage ist wahrscheinlich ein Quellheiligtum[1] an der Nordseite des Ayasolukhügels aus hethitischer Zeit, das später zu einem Begräbnisplatz umgewandelt wurde. Auf der Ostwand der Nische des Quellheiligtums dürfte das Flachrelief einer weiblichen Gottheit mit Polos[2] erkennbar sein. Ich beschäftige mich hier ebenfalls mit einem Transformationsprozess, allerdings einem aus viel späterer Zeit.

Unser Thema ist ein Gebäude byzantinischer Zeit im Südosten von Ephesos, heute Kavakli Panaya genannt. Der Platz liegt offenbar an dem Pfad, der von Şirince nach Meryemana führte. Şirince war in mittelbyzantinischer Zeit sicher besiedelt. Zwei mittelbyzantinische Flachreliefplatten heute in der Demetriuskirche verbaut[3], ein männlicher Kopf über dem Eingang zur Johanneskirche verbaut und ein großes byzantinisches Kloster, dessen Ruinen noch immer aufrecht stehen, zeugen davon[4]. Meryemana war in byzantinischer Zeit ein religiöser Ort. Ein großes Baptisterium weist darauf hin[5]. Außerdem lag das zu besprechende Bauwerk in dem Bereich eines großen Gräberfeldes das vom magnesischen Tor nach Südosten in Richtung Magnesia am Mäander führte. Das Bauwerk ist bis zur Oberkante des ersten Geschosses komplett erhalten. Was das Gebäude auffallend macht, ist die große Anzahl verwendeter Marmorspolien, die nicht nur in den Wand- und Eckpfeilern, sondern auch in den Wänden selbst vorkommen.

Das Bauwerk hat eine Länge von 15,0 m. und eine Breite von 8,05 m., die innere Länge misst 10,04 m., die innere Breite 4,20 m. Die Pfeiler sind 1,24 m. breit, das Wandmaß zwischen den Pfeilern misst 2,10 m. Der Raum ist mit einer Tonne gedeckt, die 3,90 m. hoch ist, die Tonne setzt in 3,50 m. Höhe an. Das Gebäude selbst ist 4,90 m. hoch erhalten. Neben den Eckpfeilern gibt es drei Innenpfeiler an den Seiten und einen Innenpfeiler an den Stirnseiten (Abb. 1).

1 Bammer und Muss 2007, 95. Greaves 2010, 191.
2 Bammer und Muss 2007, 100, Abb. 8.
3 Mercangöz 1997, 60.
4 Mercangöz 1997, 61.
5 Prandi 1970, 34.

Bei den Marmorspolien handelt es sich in erster Linie um horizontal verlegte längliche Marmorquader, aber auch eher kubische Quader sowie Säulentrommeln kommen vor (Abb. 2). Es besteht Grund zu der Annahme, dass die Spolien von ein und demselben antiken Gebäude stammen. Der Rest besteht aus Cloisonnémauerwerk, horizontalen Ziegelreihen dazwischen liegen kubische Steine und auch Marmorspolien, die von vertikalen Ziegeln getrennt sind (Abb. 3). Zumindest die Hälfte des Bauwerkes bestand aus antikem Material.

Im Inneren ist die Tonne durch einen Bogen (Abb. 5) zweigeteilt. Im Norden befindet sich eine kleine Türöffnung, die in die westliche Tonnenhälfte führt (Abb. 2). Die westliche Tonne ist zum Teil eingebrochen (Abb. 5). An den unteren Tonnenansätzen befinden sich überall rechteckige Gerüstlöcher (Abb. 5). An der östlichen Stirnwand des Gewölbes ist ein kleiner Sichtschlitz ins Freie erhalten.

Im Inneren kommen ebenfalls im unteren Teil Marmorspolien vor, der Großteil des Mauerwerks besteht aus einem Gemisch aus Ziegeln und kleineren Marmorblöcken. Eine schmale Tür geht –wie schon gesagt– an der Nordseite des Untergeschosses ins Freie, die mit einer Tonne ins Innere die Öffnung oben abschließt. Die Gewände der Türe sind vor allem außen aus prismatischen starken Spolien errichtet, diese existieren auch an den Innenecken (Abb. 6). Diese Türe konnte auch besonders gesichert werden. Links neben der Tür ist eine Säulentrommel sichtbar. Besonders die großen der verwendeten prismatischen Marmorspolien sind, wie bemerkt an konstruktiv besonders wichtigen Stellen verbaut, wie Pfeilern (Abb. 8) aber auch dem Türgewände.

Spolien waren seit der Spätantike ein wichtiger Bestandteil der Architektur vor allem natürlich jene aus Marmor. Sie entsprechen grundsätzlich der Ideologie des „Recycling" in dieser Zeit, aber es gibt schon wesentlich frühere Beispiele[6]. Im Artemision von Ephesos können Spolien seit dem 7. Jh. v. Chr. beobachtet werden.

Am interessantesten sind die archaischen Spolien im spätantiken Unterbau des Bühnenhauses des Theaters von Ephesos. In Erinnerung bleiben müssen auch die Spolien in den Kirchenpfeilern[7] des Artemisions, die J.T. Wood sprengen ließ weil er dort archaische Skulpturen des Kroisostempels fand. Ein Pfeiler ist noch immer erhalten[8]. Spolien wurden in der byzantinischen Zeit oft dort verwendet, wo ihnen auch eine dekorative Bedeutung zukam. Dies soll bei dem jetzt zu besprechenden Gebäude aus Ephesos besonders vorgehoben werden.

Die bekannten Bauten spätantiker und frühbyzantinischer Zeit aus Ephesos eignen sich nicht zum Vergleich mit dem eingangs beschriebenen Bauwerk, daher soll nach Vergleichen an anderen Orten gesucht werden. Hier ist einmal die „Kleine Metropolis" in Athen zu nennen[9]. Dieser rechteckige Bau mit einer kleinen Apsis weist in seiner Mitte eine Kuppel auf einem Tambour auf. Ihre Außenmauern bestehen vollständig aus Spolien –aus Marmor und Poros– und zwar in ihrem unteren Teil aus antiken Quadern und in seinem oberen aus antiken und mittelalterlichen Reliefs. Erbaut wurde die Kirche wahrscheinlich im 9. Jh. n. Chr. Das zweite charakteristische Beispiel ist die sogenannte Merbaka Kirche in der Argolis[10]. Es handelt sich dabei um ein ebenfalls rechteckiges Bauwerk mit einer Kuppel auf einem Tambour in der Mitte und drei Apsiden an der Stirnseite. Diese Kirche steht auf einem zweistufigen Fundament aus

6 Tempels bereits wieder abgetragen wurde Bammer 2016. Der Peripteros ist keine Episode, sondern hat einen Vorgängerbau und einen Neubau. Die Marmorfundamente im Fundament des Altares sind keine Spolien. Bammer *et al*. 2013.

7 Bammer 1999. Muss 2015.

8 Die Existenz der Kirche wird neuerdings von Büyükkolancı (2011) bestritten, weil dort keine Apsis existiere. Dies ist aber unrichtig, die Apsis war nur nicht nach außen erbaut, sondern lag an der Innenseite, wie aus den breiten Eckpfeilern an der Ostseite des Gebäudegrundrisses hervorgeht. Muss 2015.

9 Michel und Struck 1906, 279.

10 Sanders 2015.

Spolien, darüber liegt ein Unterbau aus antiken Quadern, darüber kleineres Quadermauerwerk mit horizontalen und vertikalen Ziegeleinfassungen im „Cloisonnéstyl“[11]. Diese Mauertechnik wird von G.D.R. Sanders als fränkisch angesehen, besteht aber aus wesentlich größeren und besser behauenen Marmorsteinen (Abb. 7) als diese später in Kleinasien verwendet wurden. Erbaut wurde die Kirche vom Bischof William Moerbeke im 13. Jh. n. Chr. Das Cloisonnémauerwerk wird von W. Karnapp als Kästelmauerwerk[12] bezeichnet, verwendet etwa bei der Stadtmauer von Nicaea, und ist charakteristisch für die Laskaridenzeit. W. Müller-Wiener[13] setzt diese Technik schon früher gegen Ende des 12. Jhs. n. Chr. an. Diese Technik findet auch bei der byzantinischen Stadtmauer von Pergamon und am Kadikalesi beim heutigen Kuşadası Verwendung[14]. In Griechenland kommt das Cloisonnémauerwerk schon wesentlich früher vor, so bei der Apostelkirche[15] auf der Agora von Athen im frühen 11. Jh. v. Chr.[16] und bei der Kapnikareakirche[17] aus der gleichen Epoche. Diese zeitliche Entwicklung zeigt, dass die Verwendung dieser Mauertechnik von Westen nach Osten wanderte. Das Cloisonné[18] kommt aber noch hervorragend gearbeitet im 14. Jh. n. Chr. bei den kleinen Moscheen in Ayasoluk vor (Abb. 4). Die Mauertechnik ist der byzantinischen ähnlich und verwendet große Marmorspolien an den Ecken. Die angeführten Kirchen machen auf keine konstruktive Bedeutung der Spolien aufmerksam, aber sie betonen ihre dekorative und ornamentale Bedeutung, wenn man davon absieht, dass ihre Quader direkt über den Fundamenten zu liegen kamen.

Der ephesische Wohnturm kann nicht islamisch sein, da der Unterbau eine große Tonne bildet, an deren Stelle bei den kleinen Moscheen von Ayasoluk immer eine Kuppel errichtet ist. Die ebenfalls gleichzeitig errichteten islamischen Grabhäuser (Türben) und Bäder (Hamams)[19] weisen kein Cloisonnémauerwerk auf, verwenden aber auch antike Spolien[20] wie die Moschee südlich des Krankenhauses in Selçuk.

Diese Hinweise und Vergleiche machen es sehr wahrscheinlich, dass das ephesische Bauwerk in mittelbyzantinische Zeit zu datieren ist und wahrscheinlich der laskaridischen Zeit des 13. Jh. n. Chr. angehört. Diese Zeit war für die Byzantiner in Westkleinasien sehr positiv, ihre Kultur konnte sich noch einmal ruhig entfalten[21]. Aus dieser Zeit dürfte auch das sogenannte Keçi Kalesi, eine Festung am Eingang zum Tal von Ephesos stammen[22].

Welchen Zweck hatte das ephesisches Bauwerk? Es handelt sich dabei weder um einen Grabbau noch um eine Kirche, am wahrscheinlichsten ist eine Funktion als Wohnturm. Türme dieser Art gab es zu verschiedenen Zeiten in Westkleinasien[23] und Griechenland, etwa auf den Inseln Naxos[24], Andros[25], in Emporio auf Santorin, der Peloponnes und auf der Mani[26]. Die meisten dieser Wohntürme sind allerdings nicht aus Spolien erbaut. Auf Naxos entstanden

11 Kalopissi-Verti und Panayotidi-Kesisoglou 2010, 331-335.
12 Schneider und Karnapp 1938, 8f.
13 Müller-Wiener 1961, 71.
14 Zur Datierung der ephesischen Ziegel: Bammer, 1964-65, 289ff.
15 Frantz 1971, 5f. Μπούρας 2010, 122.
16 Megaw 1931-32, 91, esp. 129.
17 Μπούρας 2010, 196. Megaw 1931-32, 129.
18 Cloisonné ist ein Begriff, der aus der Emailletechnik kommt.
19 Bammer und Muss 2010, 63ff.
20 Strocka 2011, 291ff.
21 Foss 1979, 131.
22 Müller-Wiener 1961, 5ff.
23 Bammer 2001, 146 f.
24 Kouropaki *et al*. 1983, 79-81.
25 Charitonidou 1983, 18.
26 Dimakopoulos 2005, 217.

die meisten Türme um 1600 n. Chr., sie wurden von den Venezianern erbaut. Diese Türme sind meist dreigeschossig. Für uns die nächste Parallele ist der Turm des Sarakini auf Samos[27]. Dieser Turm wurde im 16. Jh. n. Chr. errichtet. Er ist dreigeschossig, mit einem tonnengewölbten Untergeschoß und zwei mit Holzböden versehenen Obergeschossen. Auch er ist ohne Spolien erbaut. Unser ephesisches Gebäude dürfte allerdings älter sein. Der Zugang vom tonnengewölbten Untergeschoss zum ersten Obergeschoß des Baues dürfte über eine Innentreppe aus Holz erfolgt sein, welche die Tonne in dem Bereich, der heute zerstört ist, durchbrochen hat. Ähnlich ist auch der Turm des Sarakini konstruiert. Der Bogen in der Tonne des Untergeschosses deutet darauf hin, dass im Geschoß darüber eine Zwischenmauer eingezogen war. Im Erdgeschoß existierte mit Ausnahme der möglichen Schießscharte kein Fenster, genauso wie beim Turm des Sarakini auf Samos. Da es in unmittelbarer Umgebung des Wohnturmes sicher größere antike Grabbauten wie einen hellenistischen Grabthron gab[28], wäre es naheliegend, Baumaterial dieser Bauten für den byzantinischen Bau zu verwenden. Dennoch ist die Ausführung des Bauwerkes mit so vielen großen prismatischen Marmorquadern nur mittels wohlüberlegter Planung und der Kenntnis der ornamentalen Einsatzmöglichkeit des vorhandenen Spolienmaterials möglich. Byzantinische Spolienbauten waren in der Regel nicht verputzt, auch das ephesische Bauwerk ist dies nicht. Man legte offenbar Wert darauf, dass Spolien in ihrer Bedeutung zur Geltung kamen. Auch das ephesische Bauwerk, bei dem besonders schöne und qualitätvolle Marmorblöcke verwendet wurden, war so konzipiert. Jedenfalls ist durch kulturelle und politische Transformationen innerhalb eines ehemaligen Grabbereiches ein profanes Bauwerk entstanden, ein Phänomen das schon Jahrtausende früher aus einem Quellheiligtum einen Begräbnisplatz entstehen ließ.

Im Raum von Ephesos existieren die schon erwähnten späteren islamischen kleinen Moscheen[29], die ein ähnliches Cloisonnémauerwerk aufweisen (Abb. 4). Es ist auf jeden Fall bemerkenswert, dass sich diese Wandkonstruktion unabhängig vom Wandel der Kultur und Religion über mehr als ein Jahrhundert erhält. Die religiösen Transformationsprozesse äußern sich nicht in Bautechnik und Material. Wenn wir auch annehmen müssen, dass im 14. Jh. auf Grund der zahlreichen Moscheen, vor allem der großen Isa Bey Moschee, ein großer Teil der Bevölkerung von Ayasoluk bereits zum Islam übergetreten war, und wir auch keine byzantinische Kuppelbauten aus der Zeit davor kennen, so kann auch das Wissen um so eine schwierige Konstruktion nicht hier erfunden worden sein. Insgesamt ist aber bemerkenswert, dass ab der mykenisch/hethitischen Epoche bis in das hohe Mittelalter unter Verwendung und Wiederverwendung von vorhandenen Plätzen und verschiedensten Materialen insbesondere Marmor, Prozesse stattfanden, die sich nur in einen Zeitbegriff der longue durée einordnen lassen.

Nicht nachweisbar sind Zubauten wie sie bei einigen Türmen auf Naxos oder auf Samos vorkommen. In einer Hinsicht unterscheiden sich alle erwähnten Wohntürme von unserem ephesischen, sie legen keinen Wert auf eine ornamentale Gestaltung. Der ephesische Wohnturm tut dies schon und das in zweierlei Hinsicht. Erstens erzeugt die Folge von Eckpfeilern zu Innenpfeilern (Abb. 8) eine kristalline ornamentale Struktur und zweitens bildet die Folge von weißen horizontalen und vertikalen Marmorprismen innerhalb des roten Ziegelverbandes ein dekoratives Schema. Die vertikale kristalline Struktur des Baukörpers schafft einen okzidentalen Akzent während die dekorative Wandgestaltung an die erwähnten mittelbyzantinischen Kirchen erinnert. Ein besonderer Akzent wird dadurch geschaffen, dass das Cloisonnémauerwerk zumindest in Griechenland nur bei Kirchen erhalten ist, in Ephesos dagegen bei einem

27 Kienast 2001, 525.
28 Bammer 2008, 87.
29 Weinzierl 2011.

profanen Bauwerk eingesetzt wird. Dies dürfte mit der auch bei Stadtmauern in Kleinasien zu beobachtenden Verwendung dieser Technik zu tun haben[30].

Wenn wir auch festgestellt haben, dass die meisten der erhaltenen Turmgehöfte aus späteren Jahrhunderten stammen, so können wir doch nicht umhin, die Idee der hohen Wohntürme an sich als ein europäisch mittelalterliches Prinzip anzuerkennen - man denke nur an Bologna und San Gimignano. Wenn die Datierung unseres Bauwerkes in die laskaridische bzw. mittelbyzantinische Zeit richtig sein sollte, so wäre damit ein Zeugnis einer Zeit erhalten, in der der Westen deutliche Spuren hinterließ. Man kann zwar wohl nicht annehmen, dass der westliche Einfluss vor dem 13. Jh. in Ephesos eine Rolle spielt, so kann man aber zumindest festhalten, dass sich im Museum von Selçuk/Ephesos mehrere fränkische Grabsteine befinden und dass die Teilnehmer des 2. Kreuzzuges im Jahre 1147 n. Chr. im Kaystertal überwinterten[31].

BIBLIOGRAPHIE

Bammer, A. 1964-65. „Die gebrannten Mauerziegel von Ephesos und ihre Datierung." *ÖJhBeibl* 47:289-299.

_____. 1999. „Die Kirche im Artemision von Ephesos." In *Efeso paleo Cristiana e bizantina,* hrsg. von R. Pillinger, 86-88. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.

_____. 2001. *Die Rückkehr des Klassischen in die Levante.* Mainz: Phillip von Zabern.

_____. 2008. „Ein hellenistischer Grabthron in Kleinasien." *Anatolia Antiqua* 16:87-93.

_____. 2016. „Der Artemistempel von Ephesos – ein Entwurf des Theodoros." *Anodos* 12/2012:43-60.

Bammer, A., und U. Muss. 2007. „Ein frühes Quellheiligtum am Ayasolukhügel in Ephesos." *Anatolia Antiqua* 15:95-99.

_____. 2010. „Continuity and Discontinuity of Cults in the Artemision of Ephesos." In *Metropolis Ionia II. The Land of the Crossroads. Essays in Honour of Reçep Meric*, 63-76. Istanbul: Homer Kitabevi.

Bammer, A., L. Moens, und U. Muss. 2013. „The geological background of the architecture in the Artemision of Ephesus." *Anatolia Antiqua* 21:93-102.

Büyükkolancı, M. 2011. „Konnte der Artemistempel die Funktion einer Kirche erfüllen?" In Jäger-Klein und Kolbitsch 2011, 347-358.

Charitonidou, A. 1983. *Andros.* Griechische Traditionelle Architektur 2. Athen: Melissa.

Dimakopoulos, J.E. 2005. „'Pyrgoi' Fortified Houses in the Village and the Countryside of Premodern Peloponnesos." In *Scripta minora*, hrsg. von J.E. Dimakopoulos, 237-328. Athens: Archaeological Receipts Fund.

Foss, C. 1979. *Ephesus after Antiquity, a late antique, Byzantine and Turkish City.* Cambridge: Cambridge University Press.

Frantz, A. 1971. *The Athenian Agora*. Vol. XX, *The Church of the Holy Apostles.* Princeton: American School of Classical Studies at Athens.

Greaves, A.M. 2010. *The Land of Ionia.* New York: Wiley-Blackwell.

Jäger-Klein, C., und A. Kolbitsch, Hrsg. 2011. *Fabrica et ratiocinatio in Architektur, Bauforschung und Denkmalpflege: Festschrift für Friedmund Hueber zum 70. Geburtstag*. Wien – Graz: Neuer Wissenschaftlicher Verlag.

Kalopissi-Verti, S., und M. Panayotidi-Kesisoglou, Hrsg. 2010. *Multilingual illustrated Dictionary of Byzantine Architecture and Sculpture Terminology.* Herakleion: Crete University Press.

Kienast, H.J. 2001. „Der Turm des Sarakini auf Samos." *AA*:525-557.

Kouropaki, K., E. Savvari, M. Stathaki-Spiliopoulou, und V. Tsamtsouri. 1983. „Naxos." In *Griechische Traditionelle Architektur.* Band 2, hrsg. von P. Philippides, 79-110. Athen: Melissa.

Megaw, H. 1931-32. „The chronology of some Middle Byzantine Churches." *BSA* 32:91-130.

Mercangöz, Z. 1997. „Das Christentum in Ephesos und Umgebung." In *Selçuk*. *From Past to Present*, 51-62. Selçuk: Ege Universitesi Izmir and Municipality of Selçuk.

30 Bemerkenswert ist, dass die Cloisonnétechnik auch im 14. Jh. n. Chr. nur bei den kleinen Moscheen in Ayasoluk eingesetzt wird. Wahrscheinlich waren in dieser Zeit viele Baumeister und Handwerker noch Christen oder als Christen geboren.

31 Foss 1979, 118.

Michel, K., und A. Struck. 1906. „Die mittelalterlichen Kirchen Athens.“ *AM* 31:279-324.
Μπούρας, Χ. 2010. *Βυζαντινή Αθήνα 10ος - 12ος αι.* Αθήνα: Μουσείο Μπενάκη.
Müller-Wiener, W. 1961. „Mittelalterliche Befestigungen im südlichen Ionien.“ *IstMitt* 11:5-122.
Muss, U. 2015. „The Artemision at Ephesos: From Paganism to Christianity.“ In *Essays in Honour of Mustafa Büyükkolancı*, hrsg. von C. Simsek, B. Duman, und E. Konakci, 413-422. Istanbul: Ege Yayinlari.
Prandi, A. 1970. „Ricerche archeologiche a Meryem Ana Evi presso Efeso.“ In *De Primordiis cultus Mariani, Acta congressus mariologici-mariani in Lusitana 1967*, 34-42. Roma: Pontificia academia mariana internationalis.
Sanders, G.D.K. 2015. „William Moerbeke’s church at Merbaka: The Use of Ancient Spolia to make Personal and Political statements.“ *Hesperia* 84:397-626.
Schneider, A.M., und W. Karnapp. 1938. *Die Stadtmauer von Nicea.* Berlin.
Strocka, V.M. 2011. „Ephesische Spolien (von der neronischen Halle, dem Heroon und dem Oktogon).“ In Jäger-Klein und Kolbitsch 2011, 291-311.
Weinzierl, H.F. 2011. „Islamische Architektur in Selçuk.“ In Jäger-Klein und Kolbitsch 2011, 55-67.

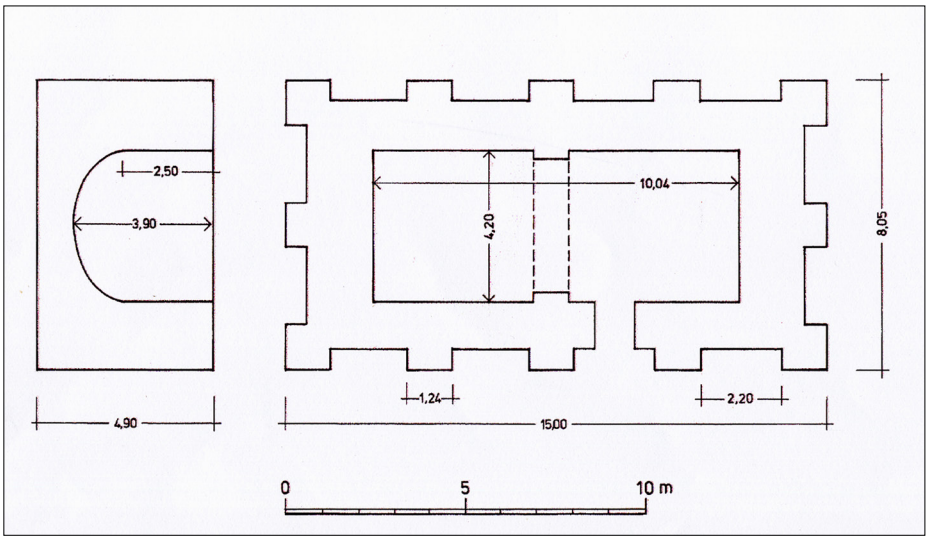

Abb. 1. Wohnturm Grundriss. A. Bammer.

Abb. 2. Wohnturm, Nordseite mit Eingang, Erdgeschoß. Photo A. Bammer.

Abb. 3. Wohnturm, Ostfront. Photo A. Bammer.

Abb. 4. Alparslan Moschee Ayasoluk mit Cloisonnémauerwerk Detail. Photo A. Bammer.

Abb. 5. Wohnturm, Inneres, Tonne und Bogen. Photo A. Bammer.

Abb. 6. Tür Innenecke. Photo A. Bammer.

Abb. 7. Merbaka Kirche bei Argos Photo A. Bammer. Cloisonnémauerwerk.

Abb. 8. Wohnturm Südseite. Photo A. Bammer.

Η βυζαντινή ναοδομία της μεταβατικής περιόδου
(7ος – μέσα 9ου αιώνα)

Νικόλαος Γκιολές

SUMMARY: BYZANTINE CHURCH BUILDING DURING THE AGE OF TRANSITION (7th – 9th CENTURY)

Justinian's empire survived only fifty years after his death. Italy, except for the exarchate of Ravenna and the far south, fell to the Longobards in 568. The Holy Land, Syria and Mesopotamia, and large parts of Asia Minor were overrun by Persians in 614. These territories were regained by Heraclius between 622 and 630, but these same lands, except for Asia Minor, had been lost to the Islam. Some years later the Muslims also held the entire North African coast, including Egypt. In the Balkans the empire is threatened by the Avars and Slavs. The Northern Balkans was abandoned, and by the second decade of seventh century had been virtually overrun by the Slavs and Avars. In 680 the Bulgarians crossed the Danube and established a powerful kingdom throughout the Northern Balkans. The Byzantine Empire, by the second half of the seventh century, had thus reduced to its Greek-speaking core, focused on Constantinople and the Aegean Sea, and including Asia Minor, the Southern Balkans and parts of Italy. For two hundred and fifty years Byzantium was forced on to a precarious defensive. The domestic situation was not much better. The financial strain was heavy, and economic problems proved even more difficult to solve than questions of defense. Most of the lands were in the hands of the government, of the large monasteries, and of a few aristocratic families. Theological controversies presented still another area of dissension. They grew sharper in the eighth century culminated in the Iconoclasm. Significantly contributing to this state of affairs were various natural calamities. Major earthquakes, famine, as well as great plagues were the main events among many lesser comparable ones.
While a new understanding of urban centers during this period is being formulated, the importance of the countryside and the aspects of the general «ruralization» of society are now also being recognized as factors contributing significantly to the general process of transformation. With the economy having undergone a precipitous decline, the prevalent form of building activity in the empire during this era would seem to have been confined to rebuilding and adaptive work. Partially ruined buildings must have become the first priority. Likewise, at the same time, the use of spoils appears to have superseded the production of new architectural members. Major new projects were rare and when they were materialized, were located in the main urban centers. The territorial shrinking of the empire led to the depopulation of many once-important urban centers, which were substantially destroyed and often abandoned. The diminution in size of the provincial city indicates that the fortified citadel could no longer provide the space or financial resources to erect new public buildings of the type that had served to embellish public life in previous times. The large imperial building workshops in the urban centers were certainly no longer operational, new large-scale building having long since come to a complete halt. The cross-domed church was splendidly adapted to the practical demands and symbolism of the liturgy. The formation of triple sanctuary is the new characteristic element (*diaconicon*, *prothesis*). Provincial architecture uses the traditional small basilica.

Το τέλος της εποχής του Ιουστινιανού Α' (527-565) δεν σημαίνει, όπως αυτός θα ήθελε, την συνέχεια της ένδοξης περιόδου που δημιούργησε, αλλά την αρχή μιας εποχής που η αυτοκρατορία αργοπεθαίνει. Λίγα χρόνια μετά τον θάνατο του αυτοκράτορα, η Ιταλία, εκτός από το νότιο τμήμα της με την Σικελία, την Ρώμη και το εξαρχάτο της Ραβέννας, περιέρχεται στους Λογγοβάρδους. Στην Ισπανία θα κυριαρχήσουν οι Βησιγότθοι. Η Βαλκανική λεηλατείται από Αβάρους και Σλάβους. Οι τελευταίοι από τις πρώτες δεκαετίες του 7ου αιώνα θα διεισδύσουν μέχρι την Πελοπόννησο και θα δημιουργήσουν μόνιμες σλαβικές νησίδες[1]. Το έτος 680 οι

1 Haldon 1990, 45 κ.ε. Χριστοφιλοπούλου 1981, 361-373· 1993, 317-322.

Βούλγαροι διαβαίνουν τον Δούναβη και ιδρύουν ισχυρό βασίλειο στην βόρεια Βαλκανική, το οποίο αναγνωρίσθηκε από το βυζαντινό κράτος επίσημα το 681[2].

Στην Ανατολή η αυτοκρατορία απειλείται από τους Πέρσες, οι οποίοι το έτος 614 καταλαμβάνουν την νότια Μικρά Ασία, την Συροπαλαιστίνη και την Μεσοποταμία. Οι περιοχές αυτές θα ανακτηθούν για λίγο με τους νικηφόρους πολέμους του Ηρακλείου (610-641) και θα αποκατασταθεί προσωρινά η κυριαρχία της Κωνσταντινούπολης στην ανατολική Μεσόγειο[3], αλλά σύντομα θα περιέλθουν για πάντα στην νέα μεγάλη δύναμη της Ανατολής, τους Άραβες του Ισλάμ, οι οποίοι, από το έτος 641, θα καταλάβουν σταδιακά και ολόκληρη την βόρεια Αφρική[4]. Έτσι, η απέραντη βυζαντινή αυτοκρατορία, που αποκατέστησε πρόσκαιρα ο Ιουστινιανός Α' μέσα στον 7ο αιώνα, περιορίζεται ουσιαστικά στις ελληνόφωνες, ορθόδοξες περιοχές, που περιλαμβάνουν την Κωνσταντινούπολη, το Αιγαίο, την Μικρά Ασία, την νότια Βαλκανική και τμήματα της Ιταλίας. Για περίπου 250 χρόνια το Βυζάντιο είναι αναγκασμένο να διεξάγει αμυντικούς πολέμους, για να επιβιώσει εναντίον όλων αυτών των εχθρών που το απειλούν από παντού. Παρόλα αυτά, η εκκλησιαστική διάρθρωση διατηρήθηκε και η κρατική μηχανή αναδιοργανώθηκε στις επαρχίες που απέμειναν. Παράλληλα δεν σταμάτησαν οι προσπάθειες για αποκατάσταση της κεντρικής εξουσίας στην περιφέρεια και αφομοίωση των επήλυδων.

Άμεση συνέπεια της δύσκολης αυτής πολιτικής κατάστασης ήταν η εσωτερική οικονομική ύφεση, γιατί είχαν χαθεί μεγάλες και προσοδοφόρες περιοχές, οι δε αλλεπάλληλοι λοιμοί, λιμοί και σεισμοί, ήδη από την εποχή του Ιουστινιανού, είχαν αποδεκατίσει τον πληθυσμό και είχαν διευκολύνει την διείσδυση ξένων φύλων στις βυζαντινές επαρχίες[5]. Ο χώρος του Αιγαίου μάλιστα υποφέρει από τις συνεχείς πειρατικές, αραβικές επιδρομές και λεηλασίες και πολλά νησιά ερημώνονται[6]. Η οικονομική κατάσταση του λαού επιδεινώνεται όλο και περισσότερο, γιατί μεγάλο μέρος της γης είχε περιέλθει στους μεγάλους γαιοκτήμονες και στα μοναστήρια. Αποκορύφωμα της οικονομικής και δημογραφικής κρίσης είναι οι θρησκευτικές έριδες, που θα οδηγήσουν στην Εικονομαχία, η οποία είχε, εκτός των άλλων, σοβαρές επιπτώσεις και στην τέχνη.

Αποτέλεσμα όλων αυτών των δυσμενών συνθηκών ήταν η συρρίκνωση, η αγροτικοποίηση και η εγκατάλειψη των πόλεων. Λίγες είναι οι περιπτώσεις πόλεων, όπως η Κωνσταντινούπολη[7], η Θεσσαλονίκη και η Νίκαια, που διατηρούν μεγάλο αριθμό κατοίκων, αλλά με έντονα τα στοιχεία της κατάπτωσης. Ο εναπομείνας πληθυσμός καταφεύγει στα οχυρωμένα κάστρα, τα οποία μπορούσαν σε περίπτωση κινδύνου ευκολότερα να υπερασπιστούν οι λίγες αμυντικές δυνάμεις, από ό,τι μια ευρύτατη αστική περιοχή[8]. Οι περιορισμένες διαστάσεις των συρρικνωμένων επαρχιακών πόλεων και των κάστρων, ο μικρός αριθμός των κατοίκων και η έλλειψη οικονομικών πόρων οδήγησε στον περιορισμό των διαστάσεων των νέων δημοσίων κτηρίων, όπως οι εκκλησίες[9].

Έτσι, τα μεγάλα εκκλησιαστικά οικοδομικά συγκροτήματα της προηγούμενης περιόδου εκλείπουν. Ο πολύ μικρός αριθμός νέων ναών[10], που κτίζονται τώρα εξ αρχής έχουν αρκετά

---

2 Χριστοφιλοπούλου 1981, 67-71.

3 Χριστοφιλοπούλου 1981, 20-30. Kaegi 2003, 156-195.

4 Kennedy 2007. Kaegi 1992· 2003, 229-264. Ostrogorsky 1996, 110-111. Χριστοφιλοπούλου 1981, 38-40, 53-54. Evans 2012, 4-5.

5 Σβορῶνος 1997, 182 κ.ε. Horden 2005. Morrisson και Sodini 2010. Σινάκος 2005, 46-47. Ćurčić 2010, 249, 251.

6 Malamut 1988, 61 κ.ε.

7 Για την κατάσταση της πόλης αυτή την περίοδο βλ. Mango 1985, κεφ. IV· 1993, κεφ. I. Cameron και Herrin 1984. Magdalino 2010, 234-237.

8 Ostrogorsky 1959, 58, 62, 65. Bouras 1981, 615. Popović 1982. Liebeschuetz 1992. Brandes 1999. Dunn 1994.

9 Ruggieri 1991, 135.

10 Ruggieri 1991, 129.

περιορισμένες διαστάσεις σε σχέση πάντα με τους παλαιοχριστιανικούς[11]. Λίγες είναι οι μεγάλες βασιλικές που κτίζονται την εποχή αυτή, όπως αυτές της Ρώμης[12]. Συνήθως παρατηρείται επισκευή παλαιών κτηρίων, όπως το προσκύνημα του Αγίου Δημητρίου στην Θεσσαλονίκη μετά την πυρκαγιά του έτους 620[13] και της Αγίας Ειρήνης στην Κωνσταντινούπολη μετά τον σεισμό του έτους 740[14].

Η δομική τεχνολογία είναι κατά πολύ υποβαθμισμένη και τα υλικά οικοδομής είναι φτωχότερα, συνήθως απλή αργολιθοδομή στον βαλκανικό χώρο. Στην νοτιοδυτική Μικρά Ασία και εν μέρει στην Κύπρο και στην Κρήτη επιβιώνει η χρήση των αδρά λαξευμένων πωρολίθων, με κάποια αμέλεια δομημένων, ενώ στην Κωνσταντινούπολη και στις άμεσα απ' αυτήν επηρεαζόμενες περιοχές συνεχίζεται η παλαιά ρωμαϊκή τοιχοδομία με την εναλλαγή ζωνών οπτοπλίνθων και λιθοδομής. Οι οπτόπλινθοι, όμως, συνήθως δεν είναι της ίδιας ποιότητας με τις παλαιότερες και πολλές φορές επαναχρησιμοποιούνται στο ίδιο μνημείο οπτόπλινθοι διαφόρων μεγεθών, δηλαδή υλικό παρμένο από παλαιότερα ερειπωμένα μνημεία[15]. Ο γλυπτός διάκοσμος είναι συνήθως ανύπαρκτος ή πολύ περιορισμένος και μιμείται με αδέξιο τρόπο παλαιοχριστιανικά πρότυπα αρκετά απλοποιημένα, σχηματοποιημένα, γραμμικά και πλαδαρά[16]. Χρησιμοποιούνται συχνότερα τώρα σπόλια από παλαιότερα μνημεία, όπως συμβαίνει με τα δύο μεγάλα μνημεία της Θεσσαλονίκης, την ανοικοδομημένη βασιλική του Αγίου Δημητρίου και την τρουλαία βασιλική της Αγίας Σοφίας που κτίζεται την εποχή αυτή[17]. Οι αναλογίες των μνημείων είναι ιδιαίτερα βαριές και άκομψες και τα ανοίγματα περιορίζονται αισθητά.

Πολλοί χώροι και διαφόρων χρήσεων προσκτίσματα, απαραίτητα στην παλαιότερη αρχιτεκτονική παράδοση, όπως το αίθριο, ο νάρθηκας, τα βαπτιστήρια, παραλείπονται. Αν και πολύ σημαντικές αλλαγές στο τυπικό της Θείας Λειτουργίας δεν έχουν συντελεστεί αυτή την εποχή, μερικές λειτουργικές κατασκευές των ναών συχνά είτε εκφυλίζονται, είτε εκλείπουν, όπως το σύνθρονο και ο άμβωνας[18], και αυτό οφείλεται στις περιορισμένες διαστάσεις των μνημείων και στην επίδραση του μοναχισμού, όπου αυτά, σύμφωνα με το μοναστικό τυπικό, δεν είναι απαραίτητα[19]. Αντίθετα, εμφανίζονται σταδιακά τώρα στα Βαλκάνια και στις περιοχές που επηρεάζονται από την Κωνσταντινούπολη νέοι χώροι εκατέρωθεν του ιερού Βήματος, που εξυπηρετούν λειτουργικές ανάγκες και θα αποτελέσουν σταθερό αρχιτεκτονικό στοιχείο από τον 7ο αιώνα στα μεγάλα μνημεία. Αυτοί είναι η πρόθεση και το διακονικό, που εξυπηρετούν τις ανάγκες των δύο λειτουργικών πομπικών εισόδων[20], αφού ο χώρος που υπήρχε αρχικά συνήθως στα δυτικά, δεξιά της εισόδου[21] του παλαιοχριστιανικού ναού στην ευρύτερη περιοχή της ανατολικής Μεσογείου, έχει πλέον καταργηθεί[22].

---

11 Βλ. κατάλογο μνημείων της εποχής αυτής στον Ruggieri 1991.

12 Brandenburg 2004, 235 κ.ε.

13 Lemerle 1953, 360. Spieser 1984, 198-214.

14 Peschlow 1977, 212 κ.ε. Mango 1975, 161-165.

15 Ruggieri 1991, 153 κ.ε. Βοκοτόπουλος 1992, 142 κ.ε. Ćurčić 2010, 252 κ.ε., 257. Γκιολές 1992, 15-16.

16 Sodini 2010, 235. Λαμπροπούλου κ.ά. 2001, 192-193. Ulbert 1969-70. Σκλάβου-Μαυροειδή 1999, αρ. 109-113.

17 Πρβλ. Ćurčić 2010, 258. Θεοχαρίδου 1994, 147-158. Mango 1975, 165. Geymonat 2012, 54-57, εικ. 2.7, 2.8.

18 Υπάρχουν γραπτές μαρτυρίες και αρχαιολογικά κατάλοιπα για την παρουσία του άμβωνα μέσα στον ναό αυτή την περίοδο και αργότερα: Kazhdan 1987. Jakobs 1987, 32-36, 132-135, 249-251, 135-136, 290, 136-138, 319-320, 138, 284-265, 339-340, 139-142, 251-254. Peschlow 1994. Dennert 1995. Πρβλ. Καραγιάννη 2006α, 69-77, για χρήση άμβωνα και συνθρόνου σε επισκοπικούς ναούς· 2006β, 199 κ.ε. Ο άμβωνας χρησιμοποιείται μετά την παλαιοχριστιανική περίοδο περιορισμένα σε επισκοπικούς, κυρίως, και μεγάλους ενοριακούς ναούς (Sodini 1994· 2008, 8. Παζαράς 1994).

19 Ruggieri 1991, 136-137. Sodini 1994, 307.

20 Schulz 1980, 49-51, 43*-47*, 69 κ.ε., 48* κ.ε. Taft 1975. Mateos 1973.

21 Σωτηρίου 1940. Pallas 1978-80, 55 κ.ε. Βαραλής 2006. Πρβλ. και τους προβληματισμούς του ίδιου στο Βαραλής 2008. Βλ και το σχετικό κεφάλαιο στο Mailis 2011.

22 Stričević 1958-59. Krautheimer 1965, 210-213. Altripp 1998, 19 κ.ε.

Όσον αφορά τις αρχιτεκτονικές μορφές, αυτό που χαρακτηρίζει την αρχιτεκτονική της μεταβατικής αυτής περιόδου είναι η προοδευτική διαμόρφωση και η τελική επικράτηση του τρουλαίου ναού, που θα αποκληθεί «σταυροειδής εγγεγραμμένος με τρούλο». Τούτο είναι σαφώς επίδραση των μυστικιστικών ερμηνειών του χριστιανικού ναού, που έχουν αρχίσει από παλαιότερα και εντείνονται τον 7ο αιώνα με τα κείμενα του αγίου Μαξίμου του Ομολογητή (580-662)[23]. Πρόκειται για αρχιτεκτονικούς συνδυασμούς στοιχείων, που είχαν επιτευχθεί την προηγούμενη εποχή στην πρωτεύουσα, όπως η τρίκλιτη βασιλική με το περίκεντρο κτήριο, του οποίου ο τρούλος στηρίζεται σε τέσσερα μεγάλα τόξα, που εδράζονται σε ογκώδεις πεσσούς. Τα ογκώδη αυτά στηρίγματα του τρούλου είναι συνήθως τώρα επιμήκη και τα τόξα που ανέχουν είναι συχνά ισοπλατή και διαμορφώνουν τέσσερεις βαθιές καμάρες, τις κεραίες του σταυρικού πυρήνα του μνημείου, πάνω στον οποίο επικάθεται ο βαρύς τρούλος[24].

Οι ογκώδεις πεσσοί των τρουλαίων βασιλικών σταδιακά διαλύονται και θα καταλήξουν να γίνουν τέσσερα λεπτά, ελεύθερα στηρίγματα, πεσσοί ή κίονες. Ο χώρος έτσι ελαφρύνεται και ενοποιείται και το όλο αρχιτεκτόνημα τείνει να τετραγωνιστεί. Ο νέος αυτός μοναστικός αρχιτεκτονικός τύπος θα απαρτιστεί πλήρως στο τέλος του 8ου αιώνα μέσα στους μοναστικούς κύκλους της Βιθυνίας και θα επικρατήσει στο εξής[25].

Εκτός από τις τρουλαίες βασιλικές, που επικρατούν από τον 6ο μέχρι και τον 8ο αιώνα, απαντούν και άλλες παραλλαγές τρουλαίων κτηρίων, όπως οι μονόχωροι ή οι σταυρόσχημοι με τρούλο, οι περίκεντροι, οι οκτάστυλοι και οι πολύτρουλοι ναοί[26]. Μεγάλη διάδοση γνωρίζουν την εποχή αυτή και οι μικροί δρομικοί μονοκάμαροι ή ξυλόστεγοι ναοί. Η τρίκλιτη βασιλική είτε ξυλόστεγη, είτε καμαροσκέπαστη σε πολύ περιορισμένες διαστάσεις συνεχίζει να χρησιμοποιείται, γιατί εξυπηρετεί καλύτερα λόγω του μεγέθους της τις ανάγκες των ενοριακών και επισκοπικών ναών[27].

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Altripp, M. 1998. *Die Prothesis und ihre Bildausstattung in Byzanz unter besonderer Berücksichtigung der Denkmäler Griechenlands.* Frankfurt am Main: Peter Lang.

Βαραλής, Γ. 2006. «Η πρόθεση και το διακονικό κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο. Τα δεδομένα των πηγών.» Στο Χατζητρύφωνος και Καραγιάννη 2006, 36-44.

_____. 2008. «Προσκτίσματα των παλαιοχριστιανικών εκκλησιών.» Στο *Προσκτίσματα των παλαιοχριστιανικών, βυζαντινών και μεταβυζαντινών ναών, Σεμινάριο 2ο, Πρακτικά*, επιμ. Ε. Χατζητρύφωνος και Φ. Καραγιάννη, 62-70. Θεσσαλονίκη: University Studio Press.

Βοκοτόπουλος. Λ. 1992. *Ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ εἰς τὴν Δυτικὴν Στερεὰν Ἑλλάδα καὶ τὴν Ἤπειρον ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 7ου μέχρι τοῦ τέλους τοῦ 10ου αἰῶνος.* Θεσσαλονίκη: Κέντρον Βυζαντινῶν Ἐρευνῶν.

Bouras, C. 1981. «City and Village: Urban Design and Architecture.» Στο *Akten des XVI. Internationaler Byzantinistenkongress* I.2*,* 611-653. *JÖB* 31-32. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.

Brandenburg, H. 2004. *Die frühchristlichen Kirchen Roms von 4. bis zum 7. Jahrhundert. Der Beginn der abendländischen Kirchenbaukunst.* Regensburg: Schnell & Steiner.

Brandes, W. 1999. «Byzantine Cities in the Seventh and Eighth Centuries: Different Sources, Different Histories?» Στο *The Idea and the Ideal of the Town between Late Antiquity and Earlier Middle Ages,* επιμ. G.P. Brogiolo και B. Ward-Perkins, 25-57. Leiden – Boston – Köln: Brill.

Γκιολές, Ν. 1992. *Βυζαντινή Ναοδομία (600-1204).* Αθήνα: Εκδόσεις Καρδαμίτσα.

23 Krautheimer 1965, 212-213.

24 Stanzt 1979. Krautheimer 1965, 201 κ.ε. Ruggieri 1991, 138-141. Schäfer 1978, 54-61, 93-94. Korać και Šuput 1999, 45-48. Mango 1975, 161 κ.ε.· 1976, 353 κ.ε.

25 Mango και Ševčenko 1973, 235 κ.ε. Mango 1975, 178 κ.ε.

26 Βοκοτόπουλος 1992, 45 κ.ε. Γκιολές 1992, 23 κ.ε.

27 Βοκοτόπουλος 1992, 98 κ.ε. Γκιολές 1992, 17-23. Καραγιάννη 2006β.

Cameron, I.A., και J. Herrin. 1984. *Constantinople in the Early Eighth Century: The Parastaseis syntomoi chronikai.* Leiden: E.J. Brill.

Ćurčić, S. 2010. *Architecture in the Balkans from the Diocletian to Süleyman the Magnificent.* New Haven – London: Yale University Press.

Dennert, M. 1995. «Mittelbyzantinische Ambone in Kleinasien.» *IstMitt* 45:137-147.

Dunn, A. 1994. «The Transition from polis to *kastron* in the Balkans, III-VIIcc: General and Regional Perspectives.» *BMGS* 18:60-80.

Evans, H.C. 2012. «Byzantium and Islam: Age of Transition (7th-9th Century).» Στο *Byzantium and Islam: Age of Transition 7th-9th Century*, επιμ. H.C. Evans και B. Ratliff, 4-11. New Haven – London: Metropolitan Museum of Art.

Geymonat, L.V. 2012. «The Syntax of Spolia in Byzantine Thessalonike.» Στο *Approaches to Byzantine Architecture and its Decoration, Studies in Honor of Slobodan Ćurčić*, επιμ. M.J. Johnson, R. Ousterhout, και A. Papalexandrou, 47-65. Great Britain: Ashgate.

Haldon, J.F. 1990. *Byzantium in the Seventh Century: The Transformation of a Culture.* Cambridge: Cambridge University Press.

Horden, P. 2005. «Mediterranean Plague in the Age of Justinian.» Στο *The Cambridge Companion to the Age of Justinian*, επιμ. M. Maas, 134-160. Cambridge: Cambridge University Press.

Θεοχαρίδου, Κ. 1994. *Η αρχιτεκτονική του ναού της Αγίας Σοφίας στην Θεσσαλονίκη.* Αθήνα: Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων *και* Απαλλοτριώσεων.

Jakobs, P.H.F. 1987. *Die frühchristlichen Ambone Griechenlands.* Bonn: R. Habelt.

Kaegi, W.E. 1992. *Byzantium and the Early Islamic Conquests.* Cambridge: Cambridge University Press.

_____. 2003. *Heraclius: Emperor of Byzantium.* Cambridge: Cambridge University Press.

Καραγιάννη, Φ. 2006α. «Οι λειτουργικές κατασκευές των βυζαντινών ναών.» Στο Χατζητρύφωνος και Καραγιάννη 2006, 69-77.

_____. 2006β. «Επισκοπικοί ναοί της Μέσης Βυζαντινής περιόδου. Το παράδειγμα της Μακεδονίας.» Διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη.

Kazhdan, A. 1987. «A Note on the 'Middle-Byzantine' ambo.» *Byzantion* 57:422-425.

Kennedy, H. 2007. *The Great Arab Conquests: How the Spread of Islam changed the World we live in*. London: Weidenfeld & Nicolson.

Korać, V., και M. Šuput. 1999. *Byzanz. Architektur und Ornamentik.* Düsseldorf – Zürich: Benziger.

Krautheimer, R. 1965. *Early Christian and Byzantine Architecture.* London: Penguin Books.

Λαΐου, Α., επιμ. 2010. *Οικονομική ιστορία του Βυζαντίου από τον 7ο έως τον 15ο αιώνα.* Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.

Λαμπροπούλου, Α., Η. Αναγνωστάκης, Β. Κόντη, και Α. Πανοπούλου. 2001. «Συμβολή στην ερμηνεία των αρχαιολογικών τεκμηρίων της Πελοποννήσου κατά τους 'Σκοτεινούς Αιώνες'.» Στο *Οι Σκοτεινοί Αιώνες του Βυζαντίου (7ος-9ος αι.)*, επιμ. Ε. Κουντούρα-Γαλάκη, 189-229. Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών.

Lemerle, P. 1953. «La composition et la chronologie des deux premiers livres des Miracula S. Demetrii.» *ByzZeit* 46:349-361.

Liebeschuetz, W. 1992. «The End of the Ancient City.» Στο *The City in Late Antiquity*, επιμ. L. Rich, 1-49. London – New York: Routledge.

Magdalino, P. 2010. «Μεσαιωνική Κωνσταντινούπολη: Κτισμένο περιβάλλον και αστική ανάπτυξη.» Στο Λαΐου 2010, Β', 231-243.

Mailis, A. 2011. *The Annexes at the Early Christian Basilicas of Greece (4th-6th C.). Architecture and Function*. *BAR-IS* 2312. Oxford: Archaeopress.

Malamut, E. 1988. *Les Îles de l'Empire Byzantin VIII-XIIe siècles.* Paris: Publications de la Sorbonne.

Mango, C. 1975. *Byzantinische Architektur.* Stuttgart: Belser.

_____. 1976. «Les monuments de l'architecture du XIe siècle et leur signification historique et sociale.» *TravMém* 6:351-365.

_____. 1985. *Le développement urbain de Constantinople, IVe-VIIe siècles.* Paris: de Boccard.

_____. 1993. «The Development of Constantinople as an Urban Centre.» Στο *Studies on Constantinople*, C. Mango, Variorum Reprints, no 1. Aldershot: Variorum.

Mango, C., και I. Ševčenko. 1973. «Some Churches and Monasteries on the Southern Shore of the Sea of Marmara.» *DOP* 27:235-277.

Mateos, J. 1973. «Ἡ Μικρὰ Εἴσοδος τῆς Θείας Λειτουργίας.» *Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς* 56:365-381.

Morrisson, C., και J.-P. Sodini. 2010. «Ο έκτος αιώνας.» Στο Λαΐου 2010, Α', 281-356.

Ostrogorsky, G. 1959. «Byzantine Cities in the Early Middle Ages.» *DOP* 13:58-65.

_____. 1996. *History of the Byzantine State.* New Brunswick, N.J.: Rutgers University Press.

Παζαράς, Θ. 1994. «Πρόταση αναπαράστασης του Άμβωνα της Παλαιάς Μητρόπολης στη Βέροια.» Στο *Θυμίαμα στη μνήμη της Λασκαρίνας Μπούρα*, 251-254. Αθήνα: Μουσείο Μπενάκη.

Pallas, D.I. 1978-80. «Monuments et textes. Remarques sur la liturgie dans quelques basiliques paléochrétiennes de l'Illyricum oriental.» *ΕΕΒΣ* 44:37-116.

Peschlow, U. 1977. *Die Irenenkirche in Istanbul. Untersuchungen zur Architektur. IstMitt* Beiheft 18. Tübingen: E. Wasmuth.

_____. 1994. «Der mittelbyzantinische Abo aus archäologischer Sicht.» Στο *Θυμίαμα στη μνήμη της Λασκαρίνας Μπούρα*, 255-260. Αθήνα: Μουσείο Μπενάκη.

Popović, V. 1982. «Disintegration und Ruralisation der Stadt im Ost-Illiricum vom 5. bis 7. Jahrhundert n. Christ.» Στο *Palast und Hütte: Beiträge zum Bauen und Wohnen im Altertum von Archäelogen, vor-und Frühgeschichtlern Tagungsbeiträge eines Symposiums der Alexander von Humbollt – Stiftung Bonn – Bad Godesberg veranstaltet von 25.-30. November 1979 in Berlin*, επιμ. D. Papenfuss και V.M. Strocka, 545-566. Mainz am Rhein: P. von Zabern.

Ruggieri, V., S.J. 1991. *Byzantine Religious Architecture (582-867): Its History and Structural Elements.* Rome: Pont. Institutum Studiorum Orientalium.

Σβορῶνος, Ν. 1997. «Οἰκονομία καὶ κοινωνία.» *IEE* Η:180-213.

Schäfer, H. 1978. *Byzantinische Architektur.* München: Wilhelm Heyne Verlag.

Schulz, H.-J. 1980. *Die byzantinische Liturgie. Glaubenszeugnis und Symbolgestalt.* Trier: Paulinus-Verlag.

Σινάκος, Α. 2005. «Η επίδραση των λοιμών και των φυσικών καταστροφών του τέλους του 6ου και των αρχών του 7ου αι. μ.Χ. στη διαμόρφωση της πολιτικής του Μαυρικίου.» Στο *Ε' Συνάντηση Βυζαντινολόγων Ελλάδος και Κύπρου, Κέρκυρα, 3-5 Οκτωβρίου 2003*, 46-47. Κέρκυρα: Ιόνιο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Ιστορίας.

Σκλάβου-Μαυροειδή, Μ. 1999. *Γλυπτά του Βυζαντινού Μουσείου Αθηνών.* Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού – Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων.

Sodini, J.-P. 1994. «Les ambons médiévaux à Byzance: vestiges et problèmes.» Στο *Θυμίαμα στη μνήμη της Λασκαρίνας Μπούρα*, 303-307. Αθήνα: Μουσείο Μπενάκη.

_____. 2008. «La sculpture byzantine (VIIe-XIIe siècles): Acquis, problème et perspectives.» Στο *La sculpture byzantine VIIe-XIIe siècles*, επιμ. C. Pennas και C. Vanderheyde, 5-35. *BCH* Suppl. 49. Paris: École française d'Athènes.

_____. 2010. «Η χρήση του μαρμάρου και της πέτρας.» Στο Λαΐου 2010, Α', 223-248.

Spieser, J.M. 1984. *Thessalonique et ses monuments du IV au VI siècle, contribution à l'étude d'une ville paléochrétienne.* Paris: Diffusion de Boccard.

Stanzt, G. 1979. «Langbau und Zentralbau als Grundthemen der frühchristlichen Architektur.» *DenkschrWien* 139B:98-114.

Stričević, D. J. 1958-59. «Djakonikon i protezis u ranohriščianskim crkavama.» *Starinar* 9-10:59-66.

Σωτηρίου, Γ. 1940. «Ἡ πρόθεσις καὶ τὸ διακονικὸν ἐν τῇ ἀρχαίᾳ ἐκκλησίᾳ.» *Θεολογία* 18:76-100.

Taft, R.F. 1975. *The Great Entrance. A History of the Transfer of Gifts and other Preanaphoral Rites of the Liturgy of St. John Chrysostom.* Orientalia Christiana Analecta 200. Roma: Pont. Institutum Studiorum Orientalium.

Ulbert, T. 1969-70. «Untersuchungen zu den byzantinischen Reliefplaten des 6. bis 8. Jahrhunderts.» *IstMitt* 19-20:339-357.

Χατζητρύφωνος, Ε., και Φ. Καραγιάννη, επιμ. 2006. *Βυζαντινή αρχιτεκτονική και λατρευτική πράξη, Σεμινάριο 1ο. Πρακτικά*. Θεσσαλονίκη: University Studio Press.

Χριστοφιλοπούλου, Α. 1981. *Βυζαντινὴ Ἱστορία Β'1 (610-867).* Αθήνα.

_____. 1993. *Βυζαντινὴ Ἱστορία Α' (324-610).* Θεσσαλονίκη: Βάνιας.

“Archaeology” in Early and Middle Byzantine hagiography

Nike Koutrakou

ΠΕΡΙΛΗΨΗ: «ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ» ΣΤΙΣ ΑΓΙΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ ΤΗΣ ΠΡΩΤΟΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΚΑΙ ΜΕΣΟΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ

Η λέξη *ἀρχαιολογία*, στο Βυζάντιο συνήθως χρησιμοποιόταν ως *ὁ λόγος περὶ ἀρχαίων* του Θουκυδίδη, για αναφορές στο παρελθόν, σε *ἀρχαίους* και *παλαιοὺς* και αντίστοιχες διηγήσεις, και ιδίως ως «μωσαική αρχαιολογία», στην Παλαιά Διαθήκη. Ωστόσο, στα βυζαντινά αγιολογικά κείμενα που εξετάζονται στο άρθρο, η παραπάνω χρήση δεν ήταν ενιαία, ούτε οι αναφορές σε *ἀρχαίους* και *παλαιοὺς* γίνονταν με τον ίδιο τρόπο. Συγκεκριμένα, οι πλέον συνήθεις αναφορές αφορούσαν σε προσωπικότητες που αποτελούσαν προγενέστερα χριστιανικά πρότυπα, αποστολικά ή μαρτύρων και αγίων των πρώτων χριστιανικών αιώνων, συνδέοντάς τα με συγκεκριμένο ιστορικό χρόνο, συχνά στο πλαίσιο της επίκλησης μιας παλαιότερης «αὐθεντίας» που θα λειτουργούσε υπέρ του γράφοντος ή του ήρωά του αγίου. Δεν έλλειπαν ωστόσο και αναφορές με θεολογικό υπόβαθρο, τύπου *ἐξ ἀρχαίων τῶν χρόνων* που παρέπεμπαν σε εποχές εκτός ιστορικού χρόνου και στη δημιουργία (Βιβλικών) ιδεατών προτύπων για τον άνθρωπο προορισμένων από το Θεό να βοηθήσουν στη σωτηρία του, δηλαδή με αναφορές στην αιωνιότητα. Από την άλλη πλευρά υπήρχαν και μνείες *ἀρχαίων* και *παλαιῶν* ως καταλοίπων παλαιοτέρων, προχριστιανικών εποχών. Σε κάθε περίπτωση η χρήση των όρων, όταν δεν γινόταν σύνδεση με μια θεολογική αιωνιότητα, αφορούσε πρόσωπα και εποχές που απείχαν αρκετά, χρονικά, από τον χρόνο του συγγραφέα. Στη Μέση Βυζαντινή περίοδο, παρατηρείται μια αλλαγή: οι αρχαίοι χρόνοι συνδέονται καθαρά με τον χρόνο του νέου αγίου για τον οποίο γράφεται ο *Βίος* ή με τον χρόνο της συγγραφής και ο *ἀρχαῖος* ιστορικός χρόνος στον οποίο γίνεται αναφορά συρρικνούται, σε εποχή πλησιέστερη προς τον συγγραφέα, συχνά μόλις σε μία ή δύο γενιές προγενέστερη. Η αμεσότητα αυτή παρατηρείται στα αντι-εικονομαχικά αγιολογικά κείμενα του 9ου και 10ου αιώνα, δημιουργήθηκε από την ανάγκη απάντησης στην εικονομαχική πολιτική και έδωσε στις αναφορές στους *ἀρχαίους* και *παλαιούς,* που χρησιμοποιήθηκαν στο πλαίσιο της αντι-εικονομαχικής πολεμικής, μια νέα ζωή συνδεδεμένη με επιχειρήματα της πολιτικής ζωής του Βυζαντίου, και μια νέα ώθηση στη βυζαντινή αγιολογία.

The word ἀρχαιολογία (archaeology), in its original meaning had nothing to do with today’s study of ancient civilizations in their material testimonies[1]. Ἀρχαιολογία was, already in the writings of Thucydides[2], a *λόγος περὶ ἀρχαίων*, that is, the telling of a story about ancient people and events[3]. This paper in honour of Professor George Korres, a Professor of Archaeology by an “*Ancien*” (as the French say) student of his, who, however, did not become an archaeologist but a diplomat and historian, will, not surprisingly, deal with ἱστορεῖν, with testimonies of previous events by ἵστορες, authors who knew them, with reviews of events in history, that is with the telling of stories. It will discuss the *λόγος περὶ ἀρχαίων* and the use of words such as ἀρχαῖος “ancient” and παλαιὸς “old”, when referring to previous times and personalities of old times, in the, arguably, most popular and widespread Byzantine literature, namely the hagiographical texts[4]; it will study the relevant perceptions through the language

1 Δημητράκος 1953, *s.v.* ἀρχαιολογία 2.

2 Jones, H.S., and J.E. Powel, eds. *Thucydidis, Historiae* vols I-II. Oxford Classical Texts. Oxford: Clarendon Press (with revised index nomimum) 1963, VII, 69: *ἄνθρωποι οὐ πρὸς τὸ δοκεῖν τινι ἀρχαιολογεῖν φυλαξάμενοι εἴποιεν ἄν*.

3 Δημητράκος 1953, *s.v.* ἀρχαιολογῶ.

4 Bréhier (1916, 358-369) stressed the popularity of hagiography in Byzantium while Delehaye (1935/1991) and Halkin (1967) underscored its role as source of historical material. Modern scholars (Efthymiadis 2011b and several authors in Efthymiadis 2011c) focused on various aspects –literary, polemical etc.– of the Byzantine

employed as well as the ways in which it reflected changing historical circumstances. This will be effectuated through a brief survey of some typical and/or influential hagiographical texts, beginning with the 4th-century archetypal hagiographical biography, the influential *Life of St Antony the Great* by St Athanasius, which had been translated, already in Late Antiquity, in Latin[5] and in many Eastern languages[6].

Words such as ἀρχαιότης, παλαιότης and ἀρχαιολογία used in Late Antique and early Byzantine literature and rhetoric, indicated, as noted by J. Koder[7], recognition of past achievements. They also confirmed a perception of continuity with the past despite the fact that they often denounced its pagan character. This paper will examine the type of particular timeframe that Byzantine hagiographers usually referred to, when they used adjectives such as ἀρχαῖος and παλαιὸς or related adverbs such as πάλαι, in the guise of modifiers referring to ancient personalities and indicating the time-period which they lived in. It will also examine the different purposes that these words eventually served: personal ones (including the hagiographer's relationship to his text as a work of literature)[8], or political and other purposes, ranging from giving proof of continuity with the past to substantiating a complete break with it[9], without addressing the particular style (classical or otherwise) of each work.

Some limitations inherent in the hagiographical genre are to be taken into account: hagiography was a literary genre and not history nor historiography[10]. *Saints' Lives* had inherited the literary precepts of the ancient romances[11]. Also, hagiographical texts, while following their primary purpose, i.e. praising the saint and providing the faithful with a model of Christian life, often reflected histories and other writings of their own (or of previous) times, according to the writers' knowledge and literary taste. Thus, concrete testimonies about the ἀρχαῖοι and παλαιοὶ including material evidence of their existence, i.e. references to older monuments and archaeological finds encountered in hagiographical texts, could be closely associated both with the hagiographer's primary edifying purpose and with his or her[12] narrative style; hagiographers could directly intervene in their own text, by using, for instance the *topos* of modesty[13], or through textual loans from older stories[14]. In this respect, a thorough study of our subject should also include the concept of ἀρχαῖοι and παλαιοὶ in classical, biblical and patristic literature, as well as its incorporation or reworking in hagiography[15], an enterprise which lies outside the range of this contribution. Thus, this paper will limit itself to some observations on

---

hagiographical texts. Recent research (Koutrakou 1994, 152-157. Rapp 1996, 313. Timotin 2012. Cavallo 2012, 239-244) underlined in particular hagiography's role as a tool of communication.

5 Garitte (1939) observed that two Latin versions of the *Life of St Antony* [a literary one as well as a simpler one (*Vita prior*) closer to the Greek original] were in circulation already by the late 4th century and as emphasized by O.F.A. Meinardus (1999, 3-4), the *Life's* continued influence never ceased.

6 Mohrmann (1998, XXVIII-XXIX) analysed the importance of the *Life*'s early translations into Coptic, Syriac, Armenian, Arabic, Ethiopic, and Georgian.

7 Koder 2013.

8 Hinterberger 2014b, 212.

9 Le Jan (2004) analysed the various causes and purposes of referring to the "authority of the past".

10 Rydén 1986. Ljubarskij 1998. Hinterberger 2014a, 26-28.

11 Rydén 2004, 49. Ch. Messis's 2014, 317 commented on the hagiographic narratives as being in dialog with the ancient novels and stressed hagiography's borrowing themes and literary motifs from ancient literature.

12 For the literary character of the hagiographical production and the rare Byzantine women hagiographers see Hinterberger 2014b, esp. 215. Also, Talbot 2011.

13 Pratsch 2005, 22-26, 34.

14 Talbot 1991. Talbot 2011, 189, commented on the tendency demonstrated by Late Byzantine authors such as Constantine Acropolites and Gregoras for rewriting *Encomia* and *Lives* of Early Christian Saints, which became a kind of fashion in Late Byzantium. Hinterberger (2014b, 231, 235), pointed out that Gregoras and several other Late Byzantine hagiographers reworked older *Lives* in accordance with the aesthetics of their time.

15 Rapp 2010. Krueger 2010. Delouis 2002, 246.

the "ancients" as encountered in the writings of Early and Middle-Byzantine hagiographers, as well as on the perception and value of the past denoted by such references[16].

I. ΑΡΧΑΙΟΙ AND ΠΑΛΑΙΟΙ IN EARLY CHRISTIAN FORMULAS: THE HISTORICAL TIME AND THE TIME OF ETERNITY

For the Byzantines, the perception of the past and of the time passing, both as a linear notion of historical process and in its infinity, implied theological considerations which, although alluded to, will not be examined in this study[17]. Similarly, the particular importance of the past in medieval culture was linked to memory and commemoration[18] which, joined to personal interest of the author if he was a relative or a disciple of the saint[19], were among the hagiographers' avowed purposes of writing, in particular of writing a saint's *Life*.

Thus, the past and its memory permeated the *Life of St Antony*, even when specific references to "ancients" were not explicit, starting with stating the usefulness of consigning to memory the deeds of the hero[20], both for the hagiographer himself and for his readers[21]. This feature will become commonplace in later hagiography. The past was also hinted at in the contrast implied between the time of the hero of the *Life* and previous times or between previous habits and practices and new patterns introduced by the saint: for instance, in the *Life of St Antony* the situation in the Egyptian desert during St Antony's youth is contrasted to that of later times namely to the period of the writing of the story. The author of the *Life* stressed that when his hero was young the monks and anchorites did not yet know nor frequent the vast desert[22]. The author used only the word "then" in order to refer to the past, but for the knowledgeable Byzantine reader, that word was sufficient to recall the change due to the influence of St Antony: in later years *ἡ ἔρημος ἐπολίσθη ὑπὸ μοναχῶν*, the [Egyptian] desert had become "a city" inhabited by crowds of monks[23], an expression that later hagiographical texts will commonly use in order to refer to ascetic expansion. Also the past was present in several episodes of the *Life*, often supported by material evidence, by its vestiges: for instance, the "castra deserta", the abandoned old desert "fortress", in which the saint later established himself in order to pursue his ascetic endeavours and progress in spirituality and virtue[24], provides us with such an example: the

16 Rapp 1995. For instance, in the *Life of Euthymius the Great*, by Cyril of Scythopolis (Schwartz 1939, 6, 10 – English translation by Price in Binns 1991, 2), the hagiographer referred to his moral profit and duty in "restoring to memory things worthy to be remembered". Same remark Schwartz 1939, 8, 15, English translation 4: "For it is indeed right to depict in word deeds that have been lost with time and are known to few".

17 Adler 1989, 44-50, 106-131. Βέλλας 2014, 31, 45. Revealing on the subject is the Biblical expression *Παλαιὸς τῶν Ἡμερῶν*, Ancient of Days (Daniel 7,9 and Apocalypse 1.12) which refers to God the Father as perfect and eternal and, as explained by Church Fathers (e.g. John of Damascus, *On Images* III, *PG* 94, 1345B) prefigures the Incarnation of Christ.

18 Brenner *et al*. 2013, esp. 2-3. Also, Kangas *et al*. 2013.

19 Hinterberger 2014b, 213. Also Cilento 2017.

20 Bartelink *et al*. 1998, Prologus, 3, 3-5: *Magnum <lucrum> enim mihi est ex hoc, et si tantum memoriam faciam Antonii.*

21 Pratsch 2005, 20-22, 34-35.

22 Bartelink *et al*. 1998, 3.2, p. 10: *Nondum enim sic continuo erant mansiones monachorum in Aegypto ut sunt modo, nec omnino sciebat monachus longa et deserta loca*. Among others, Dunn (2003, 6-15) commented on the differences observed in various localities concerning the turning from early eremitism and asceticism to coenobitic monasticism.

23 *PG* 26 col. 865B: *...καὶ οὕπω λοιπὸν γέγονεν καὶ ἐν τοῖς ὄρεσι μοναστήρια καὶ ἡ ἔρημος ἐπολίσθη ὑπὸ μοναχῶν, ἐξελθόντων ἀπὸ τῶν ἰδίων καὶ ἀπογραψαμένων εἰς τὴν ἐν οὐρανοῖς πολιτείαν.* According to Mohrmann (1998, LXXII), the text of the surviving Greek version in the *PG* is very close to the Latin *Vita prior*. Among others, Rapp (2006) pointed out the desert appeal in Early Christianity.

24 Hägg (2011, 24-30) stressed the correspondence between the ever harsher natural environment and the

place had been deserted for a long time and it had become infested by snakes[25]. The "fortress" of the tale was, most probably, a small stronghold built around a desert well, usually using the same stones and technique as the nearby oasis settlements. Such buildings were a common feature in the desert regions of North Africa and the Arabian Peninsula and were often abandoned whenever the passing caravans changed their itineraries[26]. This material evidence set the scene inside the timeframe of the story by relating it to previous times while, at the same time, it anchored firmly the hagiographical narration of St Antony within the historical time.

Scenes of saints dealing with older buildings either positively, i.e. by choosing them as their abode, or negatively, i.e. by liberating them from ancient, pagan (described as "demonic" in the hagiographical language) practices, soon became commonplace[27]. A similar scene of a saint restoring the remnants of old buildings, ruined and deserted as a result of time, is to be found in another influential early Saint's *Life*, the *Life of Euthymius* by 6th century hagiographer Cyril of Scythopolis. Saint Euthymius and a disciple of his established themselves on a mountain called Marda, south of the Dead Sea, in the remains of a collapsed well or fountain, which they restored, while they built a church nearby[28].

Cyril of Scythopolis was particularly interested in the notion of past and memory. His hagiographical works on fifth – sixth century Palestinian saints (Euthymius, Sabas, John the Hesychast and others) were designed almost as chronicles of the Palestinian monasticism and of the contest between orthodox and heretical teachings in the region[29]. He presented his heroes within the framework of a historical succession which, drawing also from theological writings, went back to the era of Christ[30]. Cyril often quoted as sources for his writing "the most ancient saintly fathers of this desert" *τοὺς κατὰ τὴν ἔρημον ταύτην θεοφόρους τε καὶ ἀρχαιοτάτους πατέρας*[31], "the most truthful and most ancient eremites"[32], and their teachings as well as the "archaeology", the "stories on the ancients", *τῶν ἀρχαίων λόγος*, which mentioned ancient vestiges as, for instance, a chapel dedicated to the early Christian martyr Polyeuctos[33]. Thus, in Cyril's texts the word "ancients" referred either to the fathers of the desert –that is elderly monks and those men who had known of the saints through direct testimonies– or to the Apostles and the first Christian martyrs, i.e. people venerated by Christian tradition. It was an appeal to past authority in order to prove the veracity of the hagiographical narration and one of the earliest such examples, in which the hagiographer exploited previous Christian testimony and tradition in support of his work[34]. It also meant that for Cyril the ἀρχαῖοι did not live in a timeless infinity; they were figures of human history belonging to the Christian past and as such easily recognizable by the hagiographer's audience.

In the aforementioned cases, as well as in several other early hagiographical works, in which

---

progression in the saint's spiritual endeavours.

25 Bartelink *et al*. 1998, 12, 3.

26 Such vestiges were viewed by the author in the North-Western regions of today's Saudi Arabia in December 2010. Relevant examples in Al Gabban *et al*. 2010, 84, 96-97, 390.

27 *Infra* ns 44, 45.

28 Schwartz 1939, 22, 5. English translation by Price in Binns 1991, 17.

29 Flusin 2001, 126.

30 Binns 1991, Introduction, XXX-XXXI.

31 Schwartz 1939, 82, 30-31, 83, 1-2. English translation, Price, in Binns 1991, 81.

32 Schwartz 1939, 6, 5: *παρὰ ἀληθευόντων ἁγίων καὶ τῆς ἐρήμου ταύτης ἀρχαιοτάτων ἀνελεξάμην*... English translation by Price in Binns 1991, 2.

33 Schwartz 1939, 9, 3-5: *εἰς τὸν αὐτόθι πλησίον τῆς πόλεως ἱερὸν οἶκον τοῦ ἐνδόξου καὶ καλλινίκου μάρτυρος Πολυεύκτου* [...] *ὡς ὁ τῶν ἀρχαίων εἰς ἡμᾶς ἐνεχθεὶς περιήγαγεν λόγος*.

34 Pratsch 2005, 45.

the anchorite saint selected an abandoned ancient structure outside a village or town[35] as the place of his/her asceticism, the remnants of older buildings referred to in the texts, obviously served, according to the Christian precepts, as a reminder of the vanity of life. However, in the narrative of hagiographical texts, such references to ancient structures, while presenting us with mentions of archaeological material in the modern meaning, and supplying evidence as to the progressive abandon and/or transformation of urban habitats[36] or the saint's interaction with urban life[37], provided a link with the hero's (and, presumably, the reader's) past. Ancient writings referred to positively by hagiographers, answered the same need, while promoting the authenticity and historicity of the tale. The prologue of the anonymous, fifth century *Life and miracles of St Thecla*[38], and its reference to an older hagiographical source[39] about the ancient deeds of the martyr, which were to be the subject of the story, is a most relevant example.

This appeal to the past was a true one even in cases in which references to vestiges and ruins did not hold a positive connotation, as in the example of the chapel of martyr Polyeuctos[40], but were presented in a negative light as vestiges of "ancient", i.e. pagan, culture. Several early saints' *Lives* mention ancient structures as inhabited by demons, that were put to flight by the saint's prayers, or refer to "ancient" religious practices of the inhabitants, abolished by the saint. Suffice it to mention only a few examples: for instance, in a chapter of the *Life of St Nicholas of Sion*, the saint is presented ousting the demon from an ancient sacred wood[41]. According to that tale, the inhabitants of the place, by way of explaining an old slash on a tree sacred in pagan times, told the saint that "one of the ancients" *τὶς τῶν ἀρχαίων* had tried to cut the wood and had been killed by the unclean spirit which inhabited it. This episode as well as other similar references in the *Life of St Nicholas of Sion,* as, for instance, the case of a woman who drowned in an ancient well (*ἀρχαία πηγὴ*) inhabited, again, by an unclean spirit[42] or the existence of a "hidden water" on mount Caesar that the saint's prayers brought up to the surface, are indications of "ancient", in the meaning of pagan, religious practices and monuments[43].

---

35 Kaplan 1993. Equally, according to the *Life of Sabas* by Cyril of Scythopolis, the saint and his disciples while clearing a site in the locality of Kastellion in order to erect their abode, found the remnants of a big structure with arches, build out of well done building blocks (Schwartz 1939, 111, 20-22: *οἶκον βιωτικὸν μέγαν ἀπὸ λίθων θαυμαστῶν κεκαμαρωμένον*).

36 Several authors (Rydén 1993, Christie and Loseby 1996, Saradi 2006, and most recently in Christie and Augenti 2012) have commented on the progressive transformation of the ancient urban centres towards the Middle Ages fortified settlements, either in terms of decline of the ancient urban life and institutions or in terms of social, cultural and economic transition and/or in the framework of a regional and sub-regional context (Zavagno 2009, with particular attention to Athens, Gortyn, Ephesos and Amastris, Sweetman 2012 in connection with Sparta and Knossos, as well as Asa Eger 2013, regarding in particular Late Antique and Medieval Antioch).

37 Saradi 2014, esp. 425.

38 Dagron 1978 (= *Life of St Thecla*), 13-16.

39 Dagron 1978 (= *Life of St Thecla*), Prologue, 1-3: *Ἱστορία μὲν τὸ πονηθὲν ἡμῖν τοῦτο σύγγραμμα καὶ παλαιῶν ἔργων διήγησις, τῶν ὑπὸ τῆς μακαρίας Θέκλας τῆς ἀποστόλου καὶ μάρτυρος πραχθέντων, ἐξ ἑτέρας μὲν καὶ παλαιοτέρας ἱστορίας ἐκληφθεῖσα, κατ' ἴχνος δὲ αὐτῆς ἐκείνης συντεθεῖσα*.

40 *Supra* n. 33.

41 V. Ruggieri's recent edition (2013 = *Life of Nicholas of Sion*, based on previous editions by Anrich, Sevcenko and Blum), §16, 44-46. Anrich's 1913 work remains unsurpassed as far as the inter textual relationships between the various texts on Saint Nicolas of Myra and on Saint Nicholas of Sion are concerned. For a concise presentation of the various versions from the perspective of maritime tradition see Kountoura-Galakè 2004, with relevant bibliography.

42 Ruggieri 2013 (= *Life of Nicholas of Sion*), § 20, 48-50.

43 Ruggieri 2013 (= *Life of Nicholas of Sion*), § 23-24, 52-54 and n. 95. The reference to a mountain named "Caesar" probably implied an older imperial foundation, possibly an aqueduct fallen in disuse and reemployed at the time of the saint.

Equally, the sixth century *Life of St Matrona of Perge*, a fifth century saint who had established herself as an anchorite in an abandoned pagan temple in the vicinity of Beirut[44], described at length that the saint had to struggle with the "demons" and their worshipers before the Christian precepts prevailed. In the same way, the *Life of St Philip of Agira*, in Sicily, mentioned in passing, that the saint had taken abode in a grotto, which was accessed by well-made steps and a *tripylon*, presumably an ancient structure[45].

Another hagiographical text, less influential during Byzantine times[46], but nevertheless representative of a popular hagiographical trend, the 7th century *Life of Theodore of Sykeon*, used a different pattern in order to refer to ancient periods and men, and to the passing of time. It was a pattern more adapted to what has been termed a "low level saint's life", dealing with a saint linked to natural phenomena and directly involved in the affairs of his region[47]. In the writing style of this *Life*, written by a certain George, who proclaimed himself disciple of the saint and eye witness of his deeds, the reference to "ancient times" at the beginning of the text was not an indication of historical time, of the time of the hagiographer or of his hero, but a direct allusion to the design of God for mankind. Thus God, *ἐξ ἀρχαίων τῶν χρόνων*[48] had sent his Holy men to mankind, in order to prepare the road to salvation. For this hagiographer, "the ancient times" comprised the biblical times, from Abel, Enoch and Abraham till John the Baptist and extended to the Fathers of the Early Church, the members of the Synods and all those mentioned as living according to the Old and the New Testament and whose memory was preserved in those Books[49], the whole litany fitting within the framework of implementing God's will. Such direct references to Old and New Testament as well as to the Acts of Councils and Synods and to the *Lives* of early Christian saints as written sources in a generic form for Byzantine hagiography, linked the ancients, perceived as instruments of God's eternal plan for mankind, to the historical time of the hagiographer and his readers. It was a vision of "ancient times" with theological leanings, in which antiquity was stressing across time becoming eternity and denoting the infinity of God's grace.

Thus, by the middle-Byzantine period, the hagiographical tradition disposed of two diverse, though not conflicting, modes of reference to the "ancients" and their time. Adjectives and adverbs formed on the words ἀρχαῖος and παλαιός, which referred both to historical time and to eternity beyond time, had become a well-established feature in Byzantine literature. Referring to the saints of old times as πάλαι ἁγίους, or to the wise men of previous eras as πάλαι σοφοὺς etc, with the meaning of their being an anchor in time and a kind of archetypal authority, in order to stress the veracity of one's writings on one hand, and as proof of God's eternal Grace for mankind on the other hand, had become a recurrent hagiographical feature. The use of both modes was confirmed during the Middle Byzantine centuries.

---

44 *Life of St Matrona,* esp. 798. English translation by J. Featherstone, in Talbot 1996, 18-64, esp. 34-36. On the *Life*'s use of older stories see Cronnier 2015, 76, 326-329. For the image of the city in this *Life*, see Saradi 2014, 425-426.

45 Pasini 1981, §9, 142: *ἐν σπηλαίῳ τινὶ ἔνθα τὸ τρίστυλόν ἐστι καὶ βαθμοὶ τρεῖς λελαξευμένοι ἐκ λίθων τελείων.* Boesch Gajano 2018.

46 Efthymiadis and Déroche 2011, esp. 71.

47 Browning 2001, esp. 122. Sarris (2011, esp. 6-7), discussed the living conditions in the region as depicted in the *Life*.

48 Festugière 1970, I, §1,2, 1: *ὁ ἐξ ἀρχαίων τῶν χρόνων τοὺς ἑαυτοῦ θεράποντας ὥσπερ φαιδροὺς φωστῆρας ἐπὶ γῆς καταυγάσας πρὸς τὸ κυβερνᾶν καὶ διδάσκειν τὸν λαὸν αὐτοῦ*... Also, Wesberg 2012.

49 Festugière 1970, I, §1, 25-26, 2: *ὧν αἱ μνῆμαι ἐν ταῖς αὐτῶν ἀνακηρύττονται βίβλοις*. Josiane Barbier's and co-authors' (Barbier *et al*. 2009) remarks on the enhanced authority conferred to a text or a document by such references to past *Auctoritates*, although referring to Western Europe, are, mutatis mutandis, also valid in this case.

II. ΑΡΧΑΙΟΙ AND ΠΑΛΑΙΟΙ IN MIDDLE-BYZANTINE HAGIOGRAPHY

IIa. The figures of the past and the reduction of Historical Time

Without abandoning the above uses and the relevant habit of referring to πάλαι ἁγίους, as a point in (Early Christian) historical time and as a tool of God's Grace through miracles, to which those of the saint praised could be compared[50], the hagiographical texts of the Middle Byzantine centuries, especially texts dating to the 7th-10th centuries, gradually developed a different approach towards the past and the ἀρχαῖοι. The hagiographical production praising Early Christian martyrs and other saints including reworking and collections of earlier texts continued during the Middle Byzantine centuries[51]. This Middle-Byzantine production and relevant collections referred to the "ancients" of Christian history as earlier hagiographical texts used to, availing itself of their authority as archetypal Christians, while by the same token, used ancient Biblical figures as indications of the notion of eternity, as established models existing out of time.

Both types of reference to the ἀρχαῖοι that is, those denoting the historical past and those designating eternity which were established in previous centuries, when used in Middle-Byzantine saints' *Lives* and in particular in those written in the intervening years between the first and the second Iconoclasm (787-815) or after the restoration of the images in 843[52], merit further study. During the Middle Byzantine years the above two types could both be encountered, across a variety of texts or within the same text; they gained momentum and acquired another layer of meaning.

In fact,

- first, the references to ἀρχαίους and παλαιοὺς in hagiographical texts became rarer and
- second, as usual, the events and particular circumstances of the *Life* of the praised saint were covered extensively, but, at the same time, the focus of several Middle-Byzantine hagiographical texts shifted to references to contemporary political events of the saint's or the hagiographers' time or of their immediate past.

Thus, a rather well-known text, the *Life of St John the Almsgiver*, an early 7th century patriarch of Alexandria, written by Leontius of Neapolis[53], which comprises a succession of edifying short stories, does not mention older exemplars or ancient times. "Archaeology", in the meaning of "stories about the ancients" is mostly absent from this text, even when it mentions buildings of the previous era as, for instance, the Καισάρειον which had been converted to an asylum for the city's poor[54]. The same focus on contemporary or near-contemporary political events, while reducing those of previous eras to casual references is to be found in several Middle Byzantine saints' *Lives*. Fine examples of this tendency to reduce events of remote places or of previous times to simple and brief reports and concentrate on contemporary ones are, for instance, the *Life* of a 9th century provincial saint, St Theodora of Thessalonica, written most probably around the foundation of a family cult, in the early 10th century by a certain Gregory[55], as well as the

50 E.g. miracles of the saints of old in the *Life of St George of Amastris* in: Vasiljevskij 1915, §37, 56: *τῶν ὅσα παρὰ τῶν ἁγίων ἔκπαλαι κατειργάσθη θαυμάτων* and again 56: *τοὺς πάλαι κεκοιμημένους ἁγίους*...

51 Efthymiadis 2011a, 95-96. Flusin 2011.

52 Efthymiadis 2011a, 99. Kazhdan 2006, 91-111, 118-131, 211-229, 231-247. Delouis 2002.

53 Efthymiadis and Déroche 2011, 72-77. Déroche 2011.

54 Festugière 1974, chap. XXVII, 378: *Ὅθεν ποτὲ αὐτοῦ ἐπὶ τὴν ἐπίσκεψιν τῶν πτωχῶν ἀπερχομένου εἰς τὸ Καισάρειον τὸ λεγόμενον...* On the role of bishops as caretakers of the needy, see Rapp 2005, 223-226.

55 Kazhdan 2006, 119-121. The latest editor of the *Life*, Πασχαλίδης 1991, discussed in considerable detail the hagiographer Gregory and his devotion to St Theodora (Πασχαλίδης 1991, 41-51). English translation and discussion of authorship in Talbot 1996, 164-237 and 160-161 respectively.

Italo-Greek *Life of St Elias the Younger*, written between 930-940 AD, the author of which appealed to those who had seen the saint with their own eyes[56] for confirmation of the events in his story. Also, according to the testimony of another hagiographical text, the *Life of St Philaretus* (†1070) by the monk Nilus, St Elias of that time was referred to as "the Younger", silently contrasting to "ancient" Elias, i.e Elija the prophet, thus establishing the saint as a contemporary or near contemporary in the audience's perception[57].

Another feature commonly encountered in Middle-Byzantine saints' *Lives* connected to the tendency of focusing on contemporary or near-contemporary events, is the direct intervention of the author in the text[58]. Both these modes of expression (i.e. importance given to contemporary happenstance and direct intervention of the author in the text) had the collateral effect of limiting the use of references to "ancients" and to their authority in support of the veracity of the tale. The ecclesiastical/political controversies of the time (Iconoclasm, the rivalry between patriarchs Ignatius and Photius, the Tetragamy controversy etc), in which the hagiographers might find themselves personally involved, gave a further boost to such modes of expression. It was within the above framework, that the two types of references to the "ancients", i.e. the one referring to the historical past and the one referring to eternity, were developed in Middle Byzantine hagiography.

Mentions of the first type, referring to the historical past developed shadings and subtleties in meaning: the words ἀρχαῖος and παλαιὸς used in order to refer to figures of the past, while still conveying a perception of historical time, linked those figures to the contemporary events and personalities of the Middle Byzantine *Life*, often with a political purpose. The iconophile masterpiece *Life of St Stephen the Younger*[59], the most influential *Saint's Life* of the period[60], dated to the early ninth century (807/809)[61], provides us with several such examples. In this *Life* the words ἀρχαῖος and παλαιός were linked to earlier examples of persecution and to parallel circumstances of early Christian times. The *Life*'s author, the iconophile Stephen the Deacon, used the wording *ἐξ ἀρχαίων τῶν χρόνων*, in conjunction with the adverb ἐκπάλαι, in order to refer to the time of the "piously reigning emperors", and to the images of the Ecumenical Councils, which adorned Constantinople before the Iconoclasm[62]. In this case the "ancient times" did not refer to a kind of eternal timeline or to a saintly model of Christian virtues, but to a very precise time, that of the previous Orthodox Christian emperors and the Councils they convened. Since the text mentioned specifically six Ecumenical Councils, the Sixth one having been convened in 681 AD (not to speak of the Πενθέκτη in 691 AD), the ancient times referred to barely reached the last decade of the seventh century, less than 40 years before the beginning of the Iconoclast controversy. Thus, little more than a century separated the historical time referred to as "ancient time" from the hagiographer's time at the beginning of the ninth century. The whole construction served a political

56 Rossi Taibbi 1962, § 24: *ὅσοι τοῦτον ὀφθαλμοῖς ἑωράκατε*. Rè 2011, esp. 234. To judge by the saint's travels around the Mediterranean, there should be no lack of witnesses as to his deeds: von Falkenhausen 2018, esp. 142.

57 Rossi Taibbi 1962, 3, n. 1: *ὂν καὶ νέον ὡς ἐκ τοῦ παλαιοῦ καὶ διφρηλάτου καλεῖν οἶδεν ὁ λόγος*.

58 Hinterberger 2014b, 213.

59 Efthymiadis 2011a, 100.

60 On this *Life's* influence on the iconophile hagiographical literature of the time see Gill 1940. Other Saints' *Lives* (as for instance the *Lives* of Theophylactus of Nicomedia, of Macarius of Pelecete, of Nicephorus of Sebaze or of Theophanes the Confessor) copied scenes, dialogues, and argumentation from it. Also, some texts, such as the *Life of Saint Andrew in Crisi* were created using the *Life* of Stephen the Younger as a blueprint. See Auzépy 1993b, esp. 129-131. Also, Kazhdan 1999, 183-198.

61 Auzépy 1997 (= *Life of St Stephen the Younger*), 18.

62 Auzépy 1997 (= *Life of St Stephen the Younger*), § 65, 166, 10: *Ἐν τούτῳ γὰρ τῶ δημοσίῳ τόπῳ ἐξ ἀρχαίων τῶν χρόνων καὶ τῶν ἔκπαλαι εὐσεβῶς βεβασιλευκότων, αἱ ἅγιαι ἓξ οικουμενικαὶ σύνοδοι ἀνιστορημέναι οὖσαι προὔπτον ἐφαίνοντο…*. Also, Auzépy 1997, 264, ns. 408-409.

purpose: to underline the antithesis of ancient (i.e. of previous, even if not far in the past, times) practices to the contemporary policies of the anti-hero of the *Life*, the saint's nemesis, the iconoclast emperor Constantine V, thus reinforcing by the example of the past, the iconophile position. Also, the writer used the word πάλαι "of old times", referring again to a precise historical time, in order to compare the persecution of Constantine V to abuses and tortures perpetrated by previous emperors of pagan or heretical tendencies. The words "πάλαι ἡμέραι of the ungodly ones" in the *Life of St Stephen the Younger* accompanied the names of emperors Valence and Julian the Apostate[63], and referred to early Christian centuries with a clear polemical intent.

Thus, references to the passing of time and to historical time were subordinated to the "political" interests of hagiographical texts dealing with the Iconoclast controversy. Their writers chose to underline the recent years, those of the Iconoclasm. They even subjugated to political expediency references to antiquity, which had become proverbial by that time as the phrase of St Basil of Caesareia[64]*πᾶν ἀρχαιότητι διαφέρον αἰδέσιμον*. By using the reference to the antique precepts in implicit opposition to the new iconoclast ones[65], the *Life of St Stephen the Younger* incorporated the authority of the past represented by St Basil's writings in the anti-iconoclast argumentation: a very important argument which was repeated in other saints' *Lives,* composed in clear imitation of the *Life of St Stephen the Younger,* as for instance in the *Life of St John of Psicha*, a confessor of the second Iconoclasm, who used the same sequence of arguments in his confrontation with the iconoclast emperor Leo the Armenian[66].

Another well known saint's *Life* of the Middle-Byzantine period, the *Life of St Ioannikios*, by the monk Sabas[67], illustrates this point. Sabas had a marked interest in chronology. He noted ample chronological details about his hero's life events, dating them with precision to the relevant years in the reigns of particular emperors. He linked the saint's birth to the 14th year of emperor Constantine V[68]. He referred to specific periods of the saint's life, as for instance to his 16th year, which coincided with the 31st year of the reign of emperor Constantine V[69], or to the saint's 28th year, which coincided with the 2nd year of the reign of empress Irene[70]; Sabas also mentioned the saint's leaving the army at the age of 43, during the 6th year of Constantine VI[71]. The hagiographer continued in the same way, dating the saint's ascetic phases to the reigns of subsequent emperors[72]. In all this avalanche of dates, there is one reference to previous times

63 Auzépy 1997 (= *Life of St Stephen the Younger*), §64, 166.2: *τὰς πάλαι ἡμέρας Ἰουλιανοῦ καὶ Οὐάλεντος τῶν ἀθέων*.

64 Koder 2013, 509-511.

65 Auzépy 1997 (= *Life of St Stephen the Younger*), §44, 143: *Εἰ γὰρ τὸ ἀρχαιότητι διαφέρον αἰδέσιμον ὥς τις σοφὸς ἔφησεν, τὰ νεωτεροφωνηθέντα παρ' ἡμῶν πάντῃ ἄσημα καὶ Θεοῦ ἀλλότρια...*

66 In the *Life* of St John of Psicha the hagiographer depicted the saint referring to the authority of the ancient teachings as a dogma of the Church and comparing the representative of the emperor and the Iconoclast patriarch to the persecutors of Christ himself. Thus, to all intents and purposes, the historical time of Christ was presented as a parallel to the historical time of the second iconoclasm: Van der Ven 1902, esp. 115: *δόγμα μέν, φησὶν ὁ ὅσιος, ἀσάλευτονἐκεῖνόν ἐστι τὸ παλαιότητι διαφέρον καὶ τῷ ὀρθῷ λόγῳ καλῶς ἔχει κεκριμένον*.

67 *AASS* Novembris II, 1, (= *Life of St Ioannikios* (by Sabas), 332-383.

68 *Life of St Ioannikios* (by Sabas), § 2, 333C.

69 *Life of St Ioannikios* (by Sabas), 334A. An earlier version of the *Life of St Ioannikios*, by the monk Petros (*AASS* Novembris II, 1, 383-435) noted the events of the saint's life in a more general way, without referring to the imperial chronology (e.g. *Life of St Ioannikios* (by Petros) § 4, 386 B). In this version the word πάλαι is employed in the usual way of referring to a figure of old, namely Moses, for purposes of comparison and of exalting the hero of the Life: *Life of St Ioannikios* (by Petros), § 10, 389: *κακεῖσε τὸν θεὸν ἐν προσευχαῖς καὶ νηστείαις δεηθεὶς* [...] *δέχεται καὶ αὐτὸς ὡς ὁ πάλαι Μωυσῆς, νόμον θεῖον καὶ οὐράνια προφητικὰ χαρίσματα*...

70 *Life of St Ioannikios* (by Sabas), § 4, 335A.

71 *Life of St Ioannikios* (by Sabas), § 6, 337C.

72 *Life of St Ioannikios* (by Sabas), § 13, 344B: *Εἰθ' οὕτος πρὸς τὰ τῆς Κιλικίας ὄρη ἀπήει χρόνους ἑπτὰ διατρίψας αὐτόθι, τῷ οὖν πέμπτῳ ἔτει τῆς εὐσεβοῦς βασιλείας Νικηφόρου καὶ Σταυρακίου*....

by the word πάλαι and it consists of a reference to the saint's leaving the military career to embrace the monastic way of life, according to his ardent saintly "wish of old"[73]. It is a very specific example in which the reference to old/ancient times means in fact a much-reduced historical time, within living memory: the saint's youthful years, during the Iconoclast period. However, the same word denoted a break with the saint's former military –and presumably under iconoclast influence– life.

Thus, the word πάλαι in hagiographical texts produced during the years between the first and second Iconoclasm (787-815) or after the liquidation of Iconoclasm, was often used with a rather specific meaning, in order to refer to times within living memory or nearly so, and especially in relation to the Iconoclast period. This trend continued in hagiographical texts not especially dealing with the iconoclast controversy, such as the *Life of St Euthymius the Younger* of Thessalonica, a late 9th century saint[74]. The writer of this *Life*, a disciple of the saint by the name of Basil, used the word πάλαι in order to refer to the renown that the Holy Mountain had acquired during St Euthymius's youth in a monastery. It was this fame which, later on, at a more precise time, in the specific year 858 AD, when patriarch Ignatius was replaced by Photius[75], induced Euthymius to leave his monastery for the Holy Mountain in search of *hesychia*. Speaking in terms of time, the reference to the reputation of Mt Athos in earlier years served as a counterpoint to a period of another political – religious controversy marked by the personalities of patriarchs Ignatius and Photius. However, the reference to πάλαι knowledge of the Athos's reputation by the Saint at a younger age, meant again a reduction of the ancient/old historical time to a time within living memory.

Probably the most relevant such example concerns a rhetorical device, used in a version of the *Passio* of the forty two Martyrs of Amorium and referring to the last iconoclast emperor Theophilus, as an apostate, in conjunction to the πάλαι ἀποστάτης[76], i.e. the well-known iconoclast emperor Constantine V whose memory was certainly still alive during the second Iconoclasm. Thus during the period which followed the seminal year 843 AD and the final defeat of Iconoclasm, when the *Passio* was composed, and in the interests of denouncing Iconoclasm once and for all, the expression "old"/"ancient" times referred to the first, most powerful, Iconoclasm . The relevant period for a historical time in order to be referred to as "ancient time" was reduced to less than 100 years. This reduction of time gave to the "old/ancient times" a qualitative connotation linking them to the Iconoclast controversy. It served the political purposes in the aftermath of the Iconoclast controversy and alluded to the intervened change from Iconoclasm to Orthodoxy. Hagiography used modifiers denoting time such as πάλαι, as rhetorical devices by which Iconoclasm was firmly established in the audience's perception as a thing irrevocably belonging to the past, to old times.

IIb. The vestiges of the past and the historical time

The Byzantine interest in past times included interest and appreciation of structures of the past even when they were only briefly and casually mentioned in hagiographical texts usually –as was the case already in Early Hagiography– in a small story about the reuse of an ancient struc-

---

73 *Life of St Ioannikios* (by Sabas) § 8, 339C: *Κατὰ τὴν πάλαι ἔνθεον ἐπιθυμίαν αὐτοῦ τοὺς πόδας ἔ[π]ηρε, καὶ πρὸς αὐτὸ τὸ Ὀλύμπου ὄρος ἀπέβλεψεν*.

74 Kazhdan 2006, 118.

75 Petit 1903, esp. §14, 180: *...τὰς τοῦ Ἄθω κορυφὰς ἐπικαταλαβέσθαι διὰ σπουδῆς τίθεται, πάλαι αὐτῷ προφημισθείσας καὶ ἐν ἐφέσει κειμένας τῆς ἡσυχίας τῷ ἔρωτι*.

76 Vasiljevskij and Nikitin 1905, 24: *ὁ μετὰ τὸν διώκτην διώκτης καὶ μετὰ τὸν πάλαι ἀποστάτην οὐκ ἀποστάτης μὲν ἴσως*. The text probably alludes to the legend of Emperor Theophilus renouncing Iconoclasm *in extremis*. On the rhetorical device of substituting one name for another in a parallel context, see Demoen 1994.

ture for other purposes. Such structures were often appreciated not only for their eventual material value, but much more so for their sentimental or symbolic value. An excellent such testimony of Byzantine appreciation is to be found in a non-hagiographical source, the 11th century military manual known as the *Strategikon of Kekaumenos*. The author of the *Strategikon*, in order to illustrate the danger of leaving intact old buildings touching the walls of a city, for fear of giving to an enemy access into it, related a rather apocryphal story concerning the fall of Byzantine Otranto to the Normans: according to the story the niece of the city's military commander was the proprietor of an ancient and valuable house considered *τὸ μὲν ὡς ἀρχαίου τὸ δὲ καὶ ὡς πολυτίμου*, which was build right up the walls. In defiance to what military manuals advised, the military governor, appreciative of the building's old history and value, did not destroy it and his niece, upon the promise of the Norman leader to take her as his wife, gave to the Norman troops entrance to the city through it[77].

In Middle Byzantine Hagiography, references to older shrines and structures, which had to be restored by the saints praised in the hagiographical texts, became rather commonplace, following the trend which had began in early *Saints' Lives* with references to the "ancient", (i.e. pagan), structures, symbolically marking that Christianity had supplanted paganism in history. In the same tradition, the symbolical/"political" purpose of such reference was not obscured by the writer. To cite just one example, according to the *Life of St Euthymius the Younger*, when the saint visited the site of Peristerai near Thessalonica, where he was to establish his monastery, he discovered that an older church, dedicated to St Andrew the Apostle, existed in the place in older times. He lamented its disuse and he even had to effectuate excavations in order to find these older ruins[78], but, by restoring them, he linked himself to the already established local tradition and sacred history, thus making himself more easily accepted by the local people; the "political"/societal purpose of the reference to the old ruins is quite clear.

Also, the *Life of St Stephen the Younger* describing a specific case of iconoclastic persecution during the first Iconoclasm depicted the confinement of the monks of the Pelecete monastery, in an old ruined structure of ancient baths, *ἐν θόλῳ τινὶ τοῦ παλαιοῦ λουτροῦ*[79], i.e. in conjunction with material vestiges of previous times. In this last case, the perception linked to the concept of παλαιός and ἀρχαῖος, as applied to material relics of the past (although the words lacked in accuracy as to the exact time of the vestiges), was one referring not only to a historical time, but to an event in history with a specific political purpose: it pertained to the hero's stance against imperial Iconoclasm and aimed at underlining his heroic opposition by hinting at a comparison of his iconoclast adversaries and their policies to the builders of the structure Roman persecutors of Early Christians.

Thus, for our purposes, the most interesting feature of Middle-Byzantine hagiography is the hagiographers' use of references to ἀρχαίους "ancients", in conjunction with a historical time referred to as πάλαι, together with material evidence of past times, linking both of them to statements pertaining to the hagiographers' contemporary politics. The "ancients" represented for the Middle Byzantine hagiographer not only an appeal to a recognized sacred authority in support of his text, but also an indirect way to stress a point.

77 Litavrin 1972, §32, 176/18-178/11. On the city's Byzantine past and its fall to the Normans either in 1064 or in 1068 under Robert Guiscard, who completed the Norman conquest of Apulia by taking Bari in 1071, see von Falkenhausen 2007. For the Byzantine holdings in Sicily and Southern Italy up to the Norman Conquest, see von Falkenhausen 1978 and recently, Martin 2006. On the strategic importance of the Byzantine holdings in Italy and their fate see Λαμπάκης 2008 and Λεοντσίνη 2008, esp. 256-259.

78 Petit 1903, §28, 193. With another approach, Acconcia Longo 2001.

79 Auzépy 1997 (= *Life of St Stephen the Younger*), §59, 161, 23-27 and 259, n. 382.

IIc. The figures of the past as exemplars out of time denoting eternity

The second type of references to ἀρχαῖοι, the one denoting eternity, asserted itself both explicitly and implicitly in Middle Byzantine Hagiography. The hagiographers continued to exalt the virtues of their heroes as the best of their generation and did not avoid explicit references to older models, often without the precision of a timeframe indicated by the use of words such as πάλαι, ἀρχαῖος etc. For instance in the *Life of patriarch Nikephoros of Constantinople,* the writer, Ignatios the Deacon, praised his hero's rhetorical abilities and the regard awarded him by his imperial masters, by comparing the future patriarch's rhetorical skill to that of "the orator from Painia"[80] who was held in high regard by Philip of Macedonia. It was a testimony to the high style and classical knowledge of the writer and his Constantinopolitan circle. However, the fact remains that the comparison was made without referring to a particular timeframe but in the abstract, with Demosthenes used as a kind of personification of Rhetoric, thus denoting a timeless perception of the past, and notably, not a Christian one. The *Life of St George of Amastris* employed in the same timeless way similar references to personalities of ancient history such as Odysseus, Pelopidas, or the Heraclides[81], while the *Life of Euthymius the Younger* referred to Orpheus[82] as a kind of an eternal figure, without a any adjective or other modifier indicating time.

The same formula of mentioning ancient figures in the guise of eternal models, without placing them within a specific timeframe and often without adjectives used as modifiers indicating time, was a particular feature of the so-called "non openly iconophile" hagiographical texts of the time[83], i.e. texts which had been remodeled after 843 in order to be more in line with the winning Orthodoxy. In those *Lives* references to Biblical figures-models, such as Abraham, Elias, Samuel, Job, David and Solomon, as well as St John the Baptist permeated the text[84]. They occurred without mention of a specific time or date, nor any qualification depicting them as figures of "old times" or of "ancient times". The above mentioned Biblical figures were often referred to, for instance, in the *Life of St George of Amastris* [85] while expressions such as "New Joseph" represented an implicit comparison of the hero of the Life with the "old" one that is the Biblical patriarch[86]. However, such mentions occurred without a temporal modifier such as "old" or "ancient" adjunct to the names, omitted because the Biblical figures in question were well-known and familiar to the Byzantine audience of the *Lives*.

The Early Christian hagiographical formula of referring to ancient figures as figures out of time, instruments of God's Grace continued to be in use by Middle Byzantine hagiographers. The *Life of St George of Amastris*, for instance, contrasted the ἀπ' αἰῶνος saints, i.e. the Biblical

---

80 De Boor 1880, esp. 145. English translation and introduction by Fisher in Talbot 1998, esp. 47.

81 Vasiljevskij 1915, esp. 42. Such references constitute a broad hint as to the possibilities of classical education existing in Constantinople at the time: see Markopoulos 2017.

82 Petit 1903, § 34, 200: *οἷα τις Ὀρφεὺς ὀπαδοὺς ἐπηγάγετο;*

83 On the so-called "non iconophile" hagiographical texts, which do not present an obvious anti-iconoclast character (sometimes they do not mention the controversy itself), and were presumably written, at least in their first version, during the reigns of Iconoclast emperors, such as the *Lives* of *Philaretos the Merciful*, *Eudocimus* and *George of Amastris* see Ševčenko 1977. Auzépy 1993a added the *Life of St Leo of Catania* to the list. Krausmüller (2013, 68-70) has recently argued for the thematic of married saints as life models in the debate on chastity in hagiography, as indication for the chronology of a saint's *Life,* i.e. as an indication that a saint's *Life* and cult could be traced back to the Iconoclast period.

84 Rapp (2010) examined in detail the privileged use of the Old Testament during the Iconoclast controversy.

85 Vasiljevskij 1915 (= *Life of St. George of Amastis*), 6-7 (Abraham and Sara); 12 (Isaac, Samuel, St John the Baptist); 17, 19, 20, 23, 24, 40 (Elias, Moses, Aaron, Joseph, Josb David and Solomon). Similarly, in the *Life of Euthymius the Younger* (Petit 1903, §17, 183) the reference to such figures as David the God-inspired –Δαβίδ ο Θεόπνευστος– and to his Psalms do not include modifiers indicating time.

86 Vasiljevskij 1915 (= *Life of St George of Amastis*), 15.

figures representing timeless values and perceived as belonging to eternity, to those "after the grace", i.e. after the incarnation of Christ. Thus, it subscribed to the older tradition of Lives with a "theological" view of time as marking specific instants within God's eternal care for mankind.

This writing formula of referring to biblical models without modifiers which would indicate historical time was not restricted to the so-called "non-openly iconophile" *Lives*. The most important iconophile *Life,* the *Life of St Stephen the Younger* used the same process: it referred constantly to Old Testament prophets as figures out of time without adjectives denoting time, except implicitly, when calling, for instance, Stephen's monastic master John "new Abraham"[87] or his mother "new Sara"[88]. Other texts, such as the *Life of Phantinus the Younger*, compared the saint and his wish to leave for Thessalonica to the case of Abraham[89], ordered by God to leave his home, without, however giving to the Biblical patriarch any timely qualification.The same applies also to the above quoted Middle-Byzantine *Life of St Euthymius the Younger of Thessalonica* written, as per the affirmation of the writer, by one of the disciples of the saint after his death in 898[90]. In this *Life,* the previous eremitical examples of St John the Baptist, of Elias the Prophet[91] or of Moses[92] were again given without any qualification referring to their times or to the past in general, except by implication when the author qualified his hero as "new Moses". They were referred to as a kind of eternal exemplars of God-inspired life and/or desert eremitism, existing outside time, which should be known by all and induce to imitation.

Thus, figures of the past, pagan, Biblical and Christian could be referred to as an authority model. In Byzantine culture, well-versed in Old Testament subjects[93], Biblical figures did not need to be qualified as "ancients". They were perceived in the patristic tradition as timeless edifying models. There was however a nuance: in hagiographical texts composed after 843, there was also a preference for omitting the words "ancient" or "old" in cases of pagan figures. It could be an introduction of a mode of expression following the established one for Biblical figures. However, it can also be interpreted as a means of avoiding a Biblical timeframe and putting on the same level the pagan and the Biblical past, before Christ. If this was the case, then the absence of time qualifiers was a feature which marked in hagiographical writing a reaction to the well-known Iconoclast predilection for Old Testament modes of expression. In cases of hagiographers as the above mentioned Ignatios the Deacon, a repented iconoclast, this might have been a necessity, for personal reasons, underlining his return to Orthodoxy.

III. THE LATER MIDDLE CENTURIES AND THE EVOLUTION TOWARDS LATE BYZANTINE HAGIOGRAPHY: THE RETURN TO OLDER MODELS

During the later Middle Byzantine centuries (11th-12th), a period during which the writing of new saints' *Lives* was rather reduced, there was a return to the older patterns, showing an interest for what was "old". The word "old" mainly referred to historical time, both ancient pagan and Christian (preferably Early Christianity), though references of Biblical examples denoting both historical times of Jewish history and eternity, also existed. Thus, in the *Life of Nikon called "Meta-*

87 Auzépy 1997 (= *Life of St Stephen the Younger*), § 11, 102, 23.
88 Auzépy 1997 (= *Life of St Stephen the Younger*), § 53, 153, 13.
89 Follieri 1993, §33, 438: *ὁ ὅσιος ὑπ' ἀγγέλου θείου μεμύηται ὅπως τὰ οἴκοι καθάπερ Ἀβραὰμ ἄλλος λιπών...*
90 Kazhdan 2006, 118.
91 Petit 1903, §11, 178: *τὸν Κάρμηλον Ἠλιοῦ καὶ Ἰωάννου τὴν ἔρημον, τῶν ὀνομαστῶν καὶ μεγάλων, ἀπομιμούμενος.*
92 Petit 1903, §30, 195; also §31, 197: *ὁ νέος Μωυσῆς ὁ ἐξ Αἰγύπτου τῆς κοσμικῆς συγχύσεως ὡς ἐνεπαγγελίας γῆ μεταβιβάσας*.
93 Delouis 2002, 246.

noeite", which was partly written in the early 11th century[94], around 1025, while its longer version and miracles dates to 1149[95], the word παλαιοί was used in the traditional way, in order to refer to earlier examples of monastic virtue, which served to the writer as points of comparison for his hero, i.e. in order to refer to earlier (namely Early Christian) examples of monastic virtue, which served the writer as points of comparison with his hero. According to the *Life*, Nikon, although living in later times[96], had surpassed the previous ascetics in virtue. The same *Life* often used the word πάλαι, of old, in order to refer to Biblical figures such as Abraham or Joseph[97].

Another influential *Life*, this time of Western origin, the *Life of St Nilus the Younger*[98], dealt with the passage of time in the same way. The hagiographer made references to previous times, meaning those of the saint's youth in Calabria. He established an antithetical comparison between the saint's youth and the times of his ascendancy, in the tradition of the Early Christian *Life of Antony*. Thus, he asserted that in that time not many people chose to follow the monastic life and those who did were often despised[99] and lamented the fact that nobody believed the "ancient" hagiographical texts[100] anymore, nor the examples of the new ascetics.

Similarly, the *Life of Lazarus of Mount Galesion*, keeping with the tradition of Early Hagiography, often used the words ἀρχαῖοι/παλαιοὶ and the figures of old (πάλαι), in order to refer to martyrs, ascetics and saints of earlier times, as exemplars of virtue, as eternal examples out of time[101], while it made reference to Biblical figures without modifiers indicating time[102]. However, it used the same words referring to a time nearer the to the saint's lifetime or within living memory[103], i.e. to a "reduced" historical time, following in the tradition of earlier Middle-Byzantine hagiographical texts. The patterns of Early Hagiography predominated. However, the tendency of reducing historical time to the bare minimum, which usually denoted a political intent, and prevailed in hagiographical texts dealing with Iconoclasm and other controversies, did not disappear; it also remained in use and would reassert itself in Later Byzantine Hagiography.

Late Byzantine Hagiographers will also use mentions of the "ancients" as references both to historical time and to the endless time of eternity, especially when referring to the Christian paradise before Man's fall from Grace. However, their references were not without a kind of hint to their own time in the continuously deteriorating situation of the 13th-14th Byzantine Empire in stark contrast to a utopian ἀρχαῖον κάλλος[104]. The appreciation of the antique beauty in Late Byzantine city praises[105] is also indicative of this particular state of mind.

---

94 Λαμψίδης 1982 (= *Life of St Nikon*), 366, 377.On the dating of the various parts of this *Life*, Λαμψίδης 1982, 357-377.

95 On the dating of the various parts of this *Life* see Λαμψίδης 1982, 357-377.

96 Λαμψίδης 1982, 14, §1, 22-23: *Ὅς, εἰ καὶ τῷ χρόνῳ δεύτερος ὤφθη, κατὰ πολὺ τοῖς παλαιοῖς*...

97 Λαμψίδης 1982, 20, §5, 31: ...*ὁ θεὸς* [...] *ὁ πάλαι τῷ πατριάρχῃ Αβράαμ ἐντειλάμενος*... Also 34, §11, 25: ...*Κύριε Ἰησοῦ Χριστὲ* [...] *ὁ ὁδηγήσας πάλαι τὸν Ἰωσὴφ εἰς ἐπίσκεψιν καὶ σωτηρίαν πολλῶν ψυχῶν...*

98 Rè 2011, esp. 235. Also Angeli Murzaku 2017.

99 Giovanelli 1972 (= *Life of St Nilus*), § 3, 49: *σπάνιον ἦν ἐν τοῖς χρόνοις ἐκείνοις τὸ τῶν μοναστῶν σχῆμα. ἵνα μὴ λέγω ὅτι καὶ βδελυκτόν*. On the historical testimonies of the *Life of St Nilus* see the analysis by von Falkenhausen 1989. On the saint's impact on the development of monastic life in Southern Italy see von Falkenhausen 2017, esp. 80-81.

100 Giovanelli 1972, § 1, 47: *Οἱ μήτε τοῖς παλαοῖς διηγήμασι τῶν ἁγίων πιστεύοντες, μήτε τοῖς νεωστὶ τελεσθεῖσι πειθόμενοι.*

101 *Life of St Lazarus of Mount Galesion*, §1, 509C: *τῶν ἀπ'αἰῶνος ἁγίων* [...] *πάλαι διαλαμψάντων καὶ εἰκόνας ἀπαρατρώτους ἐν ἑαυτοῖς περισώζοντες*. Brown 1987.

102 *Life of St Lazarus of Mount Galesion*, 508E: *ἄλλον Ἰὼβ*; 510C: *μέγα Ἀβραάμ*; 526F-527A: *ὥσπερ πάλαι τῷ Δανιήλ*...

103 *Life of St Lazarus of Mount Galesion*, 544: *ἔκπαλαι ὢν τῇ τοῦ πατρὸς φήμῃ ἐνηχημένος*...

104 *Φιλόθεος Κόκκινος, Λόγος εἰς τὸν ἐν ἁγίοις πατέρα ἡμῶν Γρηγόριον ἀρχιεπίσκοπον Θεσσαλονίκης* in Τσάμης 1985, 427-591, esp. 464, accessed through the *Late Byzantine Hagiography Database* of the Centre for Historical Research/Section of Byzantine Research, National Hellenic Research Foundation. See also Koutrakou 2019.

105 Magdalino 2012, esp. 103.

IN CONCLUSION

The patterns established in Early Byzantine Hagiography, using references to the "ancients" (ἀρχαίους and παλαιοὺς) in order to refer to historical time and to the time of eternity, remained in use by hagiographers during the later centuries, but with certain shadings and nuances.

Thus, the rarity of references to ἀρχαίους and παλαιοὺς as well as the focus on contemporary events and the use of such references to "ancients" in conjunction with contemporary themes was a characteristic feature in the *Lives* of new saints, defenders of icons, involved in the iconoclastic controversy or its aftermath. These *Lives* written or remodeled in the intervening years between the first and the second Iconoclasm or, mostly, after the restoration of Images in 843 and their references to the "ancients" helped the development of a new kind of awareness of history in the texts dealing with Iconoclasm and of hagiography's place in it. The role of the hagiographical heroes in contemporary events, especially in the defeat of Iconoclasm, was stressed as a focal point in the time-period of the narration. The hagiographers, often eye-witnesses of the saints' deeds, did not need the authority of the ancients. They strengthened the historicity of their narration through direct intervention in their texts by providing testimony and personal information about themselves; they used the references to the "ancients" in order to make polemical or ideological statements and to stress a point either positively or negatively. By doing so, they reinforced another hagiographical trend, which reduced the historical time referred to by the use of words such as ἀρχαῖοι and παλαιοὶ to times nearer the hagiographers' own time or his immediate past. This usage, (although existing in parallel with the traditional references to the "ancients" as indicating the early Christian historical period or as timeless exemplars for all eternity), will be the mark of a political intent, which will continue to impact on Byzantine Hagiography till the last centuries of Byzantium.

BIBLIOGRAPHY

AASS. *Acta Sanctorum quotquot toto orbe coluntur, vel a catholicis scriptoris celebrantur quae ex latinis et graecis, aliarumque gentium antiques monumentis, collegit, digestit, notis illustruuit* J. *Bollandus*, operam et studium contulit G. Henschenius, Antuerpiae-Bruxellis 1643-1940.

Acconcia Longo, A. 2001. "L'antichità pagana nell'agiografia italogreca di età iconoclasta." In *Ο Ιταλιώτης Ελληνισμός από τον Ζ' στον ΙΒ' αιώνα (Βενετία 13-16.11.1997)*, 1-17. Athens: EIE/IBE = Eadem, *Ricerche di agiografia italogreca*. Testi e Studi bizantino-neoellenici 13. Rome: Università di Roma "La Sapienza" 2003, 85-103.

Adler, W. 1989. *Time immemorial: Archaic History and its sources in Christian Chronography from Julius Africanus to Georges Syncellus.* Dumbarton Oaks Studies 26. Washington D.C.: Dumbarton Oaks.

Al Gabban, A.I., B. André-Salvini, F. Demange, C. Juvin, and M. Cotty. 2010. *The Roads of Arabia. Archaeology and History of the Kingdom of Saudi Arabia.* Paris: SOMOGY Art Publishers – Louvre Editions.

Angeli Murzaku, I. 2017. "Neilos's long-lasting marks on Grottaferrata's identity." In Crostini and Angeli Murzaku 2017, 144-163.

Anrich, G. 1913. *HAGIOS NIKOLAOS. Der heilige Nikolaos in der griechischen Kirche*, *Texte und Untersuchungen.* Bd. I-II. Leipzig–Berlin: B.G. Teubner Verlag.

Asa Eger, A. 2013. "(Re)Mapping Medieval Antioch.Urban Transformations from the Early Islamic to the Middle Byzantine Periods." *DOP* 67:95-134.

Auzépy, M.-F. 1993a. "L'analyse littéraire et l'historien. L'example des vies des saints iconoclastes." *Byzantinoslavica* 52:57-67.

_____. 1993b. "De Philarète, de sa famille et de certains monastères de Constantinople." In *Les Saints et leur Sanctuaire à Byzance*, *Textes images et monuments,* edited by C. Jolivet-Lévy, M. Kaplan, and J.-P. Sodini, 117-135. Paris: Publications de la Sorbonne.

_____. 1997. *La Vie d'Étienne le Jeune par Étienne le Diacre, Introduction, édition et traduction.* Birmingham Byzantine and Ottoman Monographs 3. Aldershot: Ashgate.

Barbier, J., G. Calvert, C. Garault, and C. Chevalier-Royet. 2009. "Construction et autorité du passé à l'époque carolingienne." In *L'autorité de l'Écrit au Moyen Age (Orient-Occident*), 143-157. Paris: Publications de la Sorbonne.

Bartelink, G.J.M., P. Citati, S. Lilla, and C. Mohrmann. 1998. *Vita di Antonio, testo critico e commento*. Sixth revised edition. Milano: Fondatione Lorenzo Valla and A. Mondatori editore.

Βέλλας, Μ. 2014. "Ο χρόνος στις μεσαιωνικές πεποιθήσεις." In *Aureus, Τόμος Αφιερωμένος στον καθηγητή Ευάγγελο Χρυσό*, edited by Τ.Γ. Κόλιας and Κ.Γ. Πιτσάκης, 27-46. Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών.

Binns, J., ed. 1991. *Cyril of Scythopolis: The Lives of the Monks of Palestine*. Cistercian Studies Series 114. Kalamazoo, Michigan: Cistercian Publications.

Boesch Gajano, S. 2018. "Lo spazio mediterraneo e la storia della santità." In Jaspert *et al*. 2018, 33-50.

Bréhier, L. 1916. "L'hagiographie byzantine des VIIIe et IXe siècles à Constantinople et dans les provinces." *JSav* NS 14:358-369, 450-465.

Brenner, E., M. Cohen, and M. Franklin-Brown. 2013. "Introduction." In *Memory and Commemoration in Medieval Culture*, 1-10. Farnham: Ashgate.

Brown, P. 1987. "The saint as exemplar in Late Antiquity." In *Saints and Virtues*, edited by J.S. Hawley, 3-14. London – Berkeley – Los Angeles: University of California Press.

Browning, R. 2001. "The 'Low Level' Saint's Life in early Byzantine World." In Hackel 2001, 117-127.

Bryer, A., and J. Herrin. 1977. *Iconoclasm. Papers given at the Ninth Spring Symposium of Byzantine Studies (Birmingham 1975)*. Birmingham: Centre for Byzantine Studies University of Birmingham.

Cavallo, G. 2012. "Alla ricerca del doppio pubblico di Michele Psello." In Odorico 2012, 237-245.

Christie, N., and A. Augenti, eds. 2012. *Urbes Extinctae. Archaeologies of Abandoned Classical Towns.* Farnham – Burlington: Ashgate.

Christie, N., and S.T. Loseby, eds. 1996. *Towns in Transition: Urban Evolution in Late Antiquity and the Early Middle Ages.* Aldershot: Ashgate.

Cilento, A. 2017. "Family hagiography and Christian resistance in the tenth century: The *Bioi* of Sabas, Christopher and Makarios". In Crostini and Angeli Murzaku 2017, 144-163.

Cronnier, E., 2015. *Les inventions des reliques dans l'Empire Romain d'Orient (IVe-VIe s.).* Turnout: Brepols.

Crostini, B., and I. Angeli Murzaku, eds. 2017. *Greek Monasticism in Southern Italy. The Life of Neilos in Context, 1000-1500.* London – New York: Routledge.

Ćurčič, S, and D. Mouriki, eds. 1991. *The Twilight of Byzantium: aspects of cultural and religious history in the Late Byzantine Empire*. Princeton N.J.: Department of Archaeology.

Dagron, G. 1978. *Vie et Miracles de Sainte Thècle. Texte grec, Traduction et Commentaire*. Subsidia Hagiographica 62. Brussels: Société des Bollandistes.

De Boor, C. 1880. *Ignatii Diaconi Vita Nicephori* = De Boor, C., *Nicephori Archiepiscopi Constantinopolitani, opuscula historica*, Leipsig: B.G. Teubner Verlag, 139-217. English Translation by Elizabeth Fisher, in Talbot 1998, 25-142.

Delehaye, H. 1935/1991. *L'ancienne hagiographie byzantine. Les sources, les premiers modèles, la formation des genres. Conférences prononcées au Collège de France en 1935*. Textes inédits publiés par B. Joassart et X. Lequeux, préface de G. Dagron. Subsidia Hagiographica 73. Bruxelles: Société des Bollandistes.

Delouis, O. 2002. "Topos et typos, ou les dessous vétérotestamentaires de la rhétorique hagiographique à Byzance aux viiie et ixe siècles." *Hypothèses*:235-248.

Demoen, K. 1994. " Exemples d'antonomasie dans l'oraison funèbre de s. Basile de Césarée (BHG245). Un nom peut en cacher un autre." *AnalBoll* 112:304-308.

Déroche, V. 2011. "Les réécritures de la Vie de Jean l'Aumônier." In Marjanović-Dušanić and Flusin 2011, 61-69.

Δημητράκος, Δ. 1953. *Μέγα Λεξικὸν τῆς Ἑλληνικῆς Γλώσσης*. Τόμ. Ι-ΙΧ. Ἀθῆναι: Ἀρχαῖος Ἐκδοτικὸς Οἶκος Δημητράκου.

Dunn, M. 2003. *The Emergence of Monasticism: from the Desert Fathers to the Early Middle Centuries*. Second edition. Malden, Oxford, Carlton Berlin: Blackwell Publishing.

Efthymiadis, S. 2011a. "Hagiography from the 'Dark Age' to the Age of Symeon Metaphrastes. Eight – Tenth Centuries." In Efthymiadis 2011c, 95-142.

_____. 2011b. "New Developments in Hagiography. The Rediscovery of Byzantine Hagiography." In S. Efthymiadis, *Hagiography in Byzantium*: *Literature, Social History and Cult* = *Variorum Reprints*, art. I. Farnham: Ashgate.

_____, ed. 2011c. *The Ashgate Research Companion to Byzantine Hagiography.* Vol. I, *Periods and Places*. Farnham: Ashgate.

_____, ed. 2014. *The Ashgate Research Companion to Byzantine Hagiography*. Vol. II, *Genres and Contexts*. Farnham: Ashgate.
Efthymiadis, S., and V. Déroche. 2011. "Greek Hagiography in Late Antiquity." In Efthymiadis 2011c, 35-94.
von Falkenhausen, V. 1978. *La dominazione bizantina nell'Italia meridionale dal IX all'XI secolo.* Bari: Ecumenica editrice.
_____. 1989. "La vita di S. Nilo come fonte storica per la Calabria bizantina." In *Atti del Congresso Intenazionale su S. Nilo di Rossano (28.09-01.10.1986)*, 271-305. Rossano-Grottaferrata: Comune di Rossano – Comune di Grottaferrata.
_____. 2007. "'Tra Occidente e Oriente', Otranto in epoca bizantina." In *Otranto nel Medioevo tra Bisanzio e l'Occidente*, edited by H. Houben, 13-60. Galatina: Mario Congedo editore.
_____. 2017. "Greek Monasticism in Campania and Latium from the tenth to the fifteenth century". In Crostini and Angeli Murzaku 2017, 78-95.
_____. 2018. "Il mare nell'agiografia italogreca (con un'appendice di Vivien Prigent)". In Jaspert *et al*. 2018, 137-159.
Festugière, A.J. 1970. *Vie de Théodore de Sykeon*. Subsidia Hagiographica 48. Brussels: Société des Bollandistes.
_____. 1974. (en collabotation avec L. Rydén). *Léontios de Néapolis*, *Vie de Symeon le fou et Vie de Jean de Chypre*. Paris: Librairie Orientaliste Paul Geuthner.
Flusin, B. 2001. "Un hagiographe saisi par l'histoire. Cyrille de Scythopolis et et la mesure du temps." In *The Sabaite Heritage in the Orthodox Church from the fifth Century to the Present,* edited by J. Patrich, 119-126. Orientalia Lovaniensia Analecta 98. Leuven: Peeters Publishers.
_____. 2011. "Vers la Métaphrase." In Marjanović-Dušanić and Flusin 2011, 85-99.
Follieri, E. 1993. *La Vita di San Fantino il Giovane.* Subsidia Hagiographica 47. Brussels: Société des Bollandistes.
Garitte, G. 1939. *Un témoin important de la vie de S. Antoine par S. Athanase. La version inédite des archives de saint Pierre à Rome*. Tome III. Brussels: Études publiées par l'Institut historique Belge de Rome.
Gill, J. 1940. "The Life of Stephen the Younger by Stephen the Deacon. Debts and Loans." *Orientalia Christiana Periodica* 6:114-134.
Giovanelli, P.G. 1972. *Βίος καὶ Πολιτεία τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Νείλου τοῦ Νέου (codice Greco criptense B.β. II).* Grottaferrata: Badia di Grottaferrata.
Hackel, S., ed. 2001. *The Byzantine Saint. 14th Spring Symposium of Byzantine Studies, Birmingham 1980, University of Birmingham 1981*. Crestwood, New York: St Vladimir's Seminary Press.
Hägg, T. 2011. "The Life of St Antony between Biography and Hagiography." In Efthymiadis 2011c, 17-35.
Halkin, F. 1967. "L'hagiographie Byzantine au service de l'histoire."In *Proceedings of the XIIIth International Congress of Byzantine Studies (Oxford 1966)*, edited by J.M. Hussey, 345-354. London – New York: Oxford University Press.
Hinterberger, M. 2014a. "Byzantine Hagiography and its Literary Genres, Some Critical Observations." In Efthymiadis 2014, 25-60.
_____. 2014b. "The Byzantine Hagiographer and his Text." In Efthymiadis 2014, 211-246.
Jaspert, N., C.A. Neumann, and M. di Branco, eds. 2018. *Ein Meer und seine Heiligen. Hagiographie im mittelalterlichen Mediterraneum*. Leiden – Boston – Singapore – Paderborn: Wilhelm Fink/Ferdinand Schőningh Verlag.
Joliver-Levy, C., M. Kaplan, and J.-P. Sodini, eds. 1993. *Les saints et leur sanctuaire à Byzance*. *Textes, images et monuments*. Byzantina Sorbonensia 11. Paris: Publications de la Sorbonne.
Kangas, S., M. Korpiola, and T. Ainonen. 2013. *Authorities in the middle ages: influence, legitimacy, and power in medieval society.* Berlin: Walter de Gruyter.
Kaplan, M. 1993. "Le saint, le village et la cité." In Joliver-Levy *et al*. 1993, 81-94.
Kazhdan, A. 1999. (in collaboration with L.F. Sherry and C. Angelidi). *A history of Byzantine Literature (650-850*). Research series 2. Athens: National Hellenic Research Foundation, Institute for Byzantine Research.
_____. 2006. (ed. C. Angelidi). *A History of Byzantine Literature (850-1000).* Research series 4. Athens: National Hellenic Research Foundation, Institute for Byzantine Research.
Kekaumenos*, Strategikon*, Litavrin G.G. ed., Sovety i rasskazy Kekaumena: sočinenie vizantijskogo polkovodca XI veka J. Kekavmen; podgotovka teksta vvedenie, perevod I kommentarij G.G. Litavrina, Moscow: Izdtel'stvo Nauka. Glavnaja Redakcija Vostocnoj Literatury, 1972.
Koder, J. 2013. "Zur Unterscheidung von alter und neuer Zeit aus byzantinischer Sicht." In *Polidoro, Studi*

offerti ad Antonio Carile, edited by G. Vespigniani, v. II, 507-521. Spoleto: Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo.

Kountoura-Galakè, E. 2004. "The Cult of the Saints Nicholas of Lycia and the Birth of the Byzantine Maritime Tradition." In *The Heroes of the Orthodox Church. The New saints (8th-16th c.)*, edited by E. Kountoura-Galakè, 91-106. International Symposia 1. Athens: National Hellenic Research Foundation, Institute for Byzantine Research.

Koutrakou, N.C. 1994. *La propagande impériale byzantine, persuasion et réaction (VIIIe -Xe siècles)*. Sophia Saripolou Historical Series 94. Athens: Athens National University.

_____. 2019. "'Archaeology' (λόγος περὶ ἀρχαίων) in Late Byzantine Hagiography." In *Κῆπος ἀειθαλής. Studi in ricordo di Augusta Acconcia Longo* IV, edited by F. D'Aiuto, S. Lucà, and A. Luzzi, 141-160. *Νέα Ῥώμη* 16. Roma: Università degli Studi di Roma «Tor Vergata».

Krausmüller, D. 2013. "Chastity or Procreation? Models of Sanctity for Byzantine Laymen During the Iconoclastic and Post Iconoclastic Period." *Journal for Late Antique Religion and Culture* 7:51-71 (http://cardiff.ac.uk/crarc/jlarc. Last visited 17 December 2020).

Krueger, D. 2010. "The Old Testament and Monasticism." In Magdalino and Nilson 2010, 199-221.

Λαμπάκης, Σ. 2008. "Η υποχώρηση από τη Σικελία και η κυριαρχία της Ν. Ιταλίας." In Lampakis *et al*. 2008, 263-392.

Lampakis, S., M. Leontsini, T. Lounghis, and V. Vlyssidou, eds. 2008. *Byzantine Armies in the West (5th-11th centuries). Studies on the Operations on Land and Sea: Composition and Mission of the Byzantine Task Forces in the West.* Research Series 5. Athens: National Hellenic Research Foundation, Institute for Byzantine Research.

Λαμψίδης, Ο. 1982. *Ὁ ἐκ Πόντου ὅσιος Νίκων ὁ Μετανοεῖτε (Κείμενα, Σχόλια)*. Πηγαὶ τῆς Ἱστορίας τῶν Ἑλλήνων τοῦ Πόντου 4. Ἀθήνα: Ἀρχεῖον Πόντου, Παράρτημα 13.

Le Jan, R. 2004. "Introduction." In Sansterre 2004, 1-7.

Λεοντσίνη, Μ. 2008. «Οι δυσκολίες διατήρησης της Δύσης.» In Lampakis *et al*. 2008, 161-259.

Life of St Ioannikios (by Sabas). In *AASS* Novembris II, 1, 332-383.

Life of St Lazarus of Mount Galesion=Vita S. Lazari auctore Gregorio Monaco. In *AASS,* Novembris III, 508-588. English translation by R.P.H. Greenfield, *The Life of Lazaros of Mount Galesion and Eleventh Century Pillar Sain*t, Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Washington D.C: Dumbarton Oaks 2000.

Life of St Matrona. In *AASS* Novembris III, 790-813. English translation by J. Featherstone, in Talbot 1996, 18-64.

Litavrin, G.G. 1972. *Sovety I Rasskazy Kekavmena, socinenie vizantijskogo poleovodca XI veka*. Moscow: Akademii Nauk.

Ljubarskij, J. 1998. "*Quellenforschung* and/or Literary Criticism: narrative structures in Byzantine historical writings." *SymbOslo* 73:48-52.

Magdalino, P. 2012. "The Beauty of Antiquity in Late Byzantine praises of Constantinople." In *Villes de toute beauté, l'ekphrasis des cités dans les littératures byzantine et byzanto-slaves* : *actes du colloque international, Prague 25-26.11.2011*, edited by P. Odorico and C. Messis, 101-121. Dossiers Byzantins 12. Paris: Centre d'Études Byzantines, Néo-helléniques et Sud-est européennes. École des Hautes Études en Sciences Sociales.

Magdalino, P., and R. Nilson, eds. 2010. *The Old Testament in Byzantium, Byzantine Symposia and Colloquia. Selected Papers from a Symposium held December 1-3, 2006 at Meyer Auditorium of Freer Gallery, Dumbarton Oaks Research Library and Collection*. Washington: Dumbarton Oaks.

Marjanović-Dušanić, S., and B. Flusin, eds. 2011. *Remanier, Métaphraser. Fonctions et techniques de la réecriture dans le monde byzantin*. Belgrade: Faculté de Philosophie, Université de Belgrade.

Markopoulos, A. 2017. "L'education à Byzance aux IXe-XIe siècles." In *Autour du Prémier Humanisme Byzantin et des Cinq Etudes sur le XIe siècle, Quarante ans après Paul Lemerle*, edited by B. Flusin and J.C. Cheynet, 53-73. Paris: Association des Amis du Centre d'Histoire et Civilisation de Byzance.

Martin, J.-M. 2006. "Les thèmes italiens: territoire, population, administration." In *Histoire et culture dans l'Italie byzantine: acquis et nouvelles recherches*, edited by A. Jacob, J.-M. Martin, and G. Noyé, 517-558. Collection de l'École Française de Rome 363. Paris – Rome: École Française de Rome.

Meinardus, O.F.A. 1999. *Monks and Monasteries of the Egyptian Deserts.* Cairo 1961. Revised third Edition, Cairo: The American University of Cairo.

Messis, C. 2014. "Fiction and/or Novelisation in Byzantine Hagiography." In Efthymiadis 2014, 313-341.

Mohrmann, C. 1998. "Introduzione Generale." In Bartelink *et al*. 1998, I-XCII.

Odorico, P., ed. 2012. *La face cachée de l'hagiographie byzantine. Le texte en tant que message immédiat.*

Actes du colloque international, Paris 5-7 juin 2008. Paris: Centre d'études byzantines, néo-helléniques et sud-est européennes, École des Hautes Études en Sciences Sociales.

Odorico, P., and P. Agapitos, eds. 2004. *Les Vies des saints à Byzance. Genre littéraire ou biographie historique? Actes du IIe colloque international philologique, Paris 6-8 juin 2002.* Dossiers Byzantins 4. Paris: École des Hautes Études en Sciences Sociales.

Pasini, G. ed. 1981. *Vita di s. Filippo d'Agira attributa al monaco Eusebio, Intoduzione, edizione critica, traduzione e note.* Roma: Pont. Institutum Studiorum Orientalium.

Πασχαλίδης, Σ.Α. 1991. *Ὁ βίος τῆς ὁσιομυροβλύτιδος Θεοδώρας τῆς ἐν Θεσσαλονίκῃ. Διήγηση περὶ τῆς μεταθέσεως τοῦ τιμίου λειψάνου τῆς ὁσίας Θεοδώρας*. Θεσσαλονίκη: Ἱερὰ Μητρόπολις Θεσσαλονίκης, Κέντρο Ἁγιολογικῶν Μελετῶν. English translation by A.M. Talbot in Talbot 1996, 164-237.

Petit, L. 1903. "Vie et office de saint Euthyme le Jeune." *ROrChr* 8:155-205, 503-536.

Pratsch, T. 2005. *Der Hagiographische Topos. Griechische Heiligenviten in mittelbyzantinischer Zeit.* Millenium Studies. Berlin – New York: De Gruyter.

Price, R.M. 1991. English translation of the works of Cyril of Scythopolis in Binns 1991.

Rapp, C. 1995. "Byzantine Hagiographers as Antiquarians. Seventh to Tenth Centuries." *Byzantinische Forschungen* 21:31-44.

_____. 1996. "Figures of Female Sanctity: Byzantine Edifying Manuscripts and their Audience." *DOP* 50:313-344.

_____. 2005. *Holy Bishops in Late Antiquity. The Nature of Christian Leadership in an Age of Transition*. Berkeley – London – Los Angeles: University of California Press.

_____. 2006. "Desert, City and Countryside in the Early Christian Imagination." In *The Encroaching Desert: Egyptian Hagiography and the Medieval West*, edited by J. Dijkstra and M. van Dijck, 93-112. Dutch Archive of Church History, Church History and Religious Culture 86. Leiden: Brill.

_____. 2010. "Old Testament Models for Emperors in early Byzantium." In Magdalino and Nilson 2010, 175-198.

Rè, M. 2011."Italo-Greek hagiography." In Efthymiadis 2011c, 227-258.

Rossi Taibbi, G., ed. 1962. *Vita di Sant'Elia il Giovane.* Testi e Monumenti 7. Palermo: Istituto Siciliano di Studi Bizantini e Neoellenici.

Ruggieri, V. 2013. *La Vita di San Nicola di Sion, Traduzione, note e commetario*. Pontificio Istituto Orientale. Roma: Edizioni Orientalia Christiana.

Rydén, L. 1986. "New forms of hagiography: heroes and saints." In *The 17th International Byzantine Congress*, *Major Papers (Washington 1986)*, 537-554. New Rochelle, N.Y.: A. Caratzas.

_____. 1993. "Gaza, Emesa and Constantinople: Late Ancient Cities in the Light of Hagiography." In Rydén and Rosenquist 1993, 145-156.

_____. 2004. "Literariness in Byzantine Saints' Lives." In Odorico and Agapitos 2004, 49-58.

Rydén, L., and J.O. Rosenquist, eds. 1993. *Aspects of Late Antiquity and Early Byzantium. Papers Read at a Colloquium held at the Swedish Research Institute in Istanbul 31 May – 5 June 1992. Transactions*. Swedish Research Institute in Istanbul 4. Stockholm.

Sansterre, J-M., ed. 2004. *L'autorité du passé dans les sociétés médiévales.* Collection de l'École Française de Rome 333. Institut historique Belge de Rome, Bibliothèque 52. Brussels – Rome: École Française de Rome.

Saradi, H. 2006.*The Byzantine City in the Sixth Century: Literary Images and Historical Reality*. Athens: Society of Messenian Archaeological Studies.

_____. 2014. "The City in Byzantine Hagiography." In Efthymiadis 2014, 419-452.

Sarris, P. 2011. "Restless Peasants and Scornful Lords: Lay hostility to Holy Men and the Church in Late Antiquity and early Middle Ages." In *The Age of Saints? Power Conflict and Dissent in Early Medieval Christianity*, edited by P. Sarris, M. Dal Santo, and P. Booth, 1-10. Brill's Series on the Early Middle Ages 20. Leiden – Boston: Brill.

Schwartz, E. 1939. *Kyrillos von Skythopolis. Texte und Untersuchungen zur Geschichte der altchristlichen Literatur* 49 (2). Leipzig: J.C. Hinrichs Verlag.

Ševčenko, I. 1977. "Hagiography of the Iconoclast period." In Bryer and Herrin 1977, 113-131.

Sweetman, R. 2012. "Memory and Loss of Late Antique Cities of Cnossos and Sparta." In Christie and Augenti 2012, 243-271.

Talbot, A.-M. 1991. "Old wine in New Bottles: The Rewriting of Saints' Lives in the Paleologan Period." In Ćurčič and Mouriki 1991, 15-26.

_____, ed. 1996. *Holy Women of Byzantium*. *Ten Saints' Lives in English Translation*. Dumbarton Oaks Research Library and Collection. Washington D.C.: Dumbarton Oaks.

_____, ed. 1998. *Byzantine Defenders of Images*. *Eight Saints' Lives in English Translation*, Dumbarton Oaks Research Library and Collection. Washington D.C.: Dumbarton Oaks.

_____. 2011. "Hagiography in Late Byzantium (1204-1453)." In Efthymiadis 2011c, 173-195.

Timotin, A. 2012. "Message traditionnel et message immédiat dans l'hagiographie méso-byzantine IXe- XIe siècles." In Odorico 2012, 265-274.

Τσάμης, Δ.Γ. 1985. *Φιλοθέου τοῦ Κοκκίνου ἁγιολογικὰ ἔργα Α'*. Θεσσαλονικεῖς Βυζαντινοὶ Συγγραφεῖς 4. Θεσσαλονίκη: Κέντρο Βυζαντινῶν Ἐρευνῶν ΑΠΘ.

Van der Ven, P. 1902. "La vie Grecque de S. Jean le Psichaite sous le règne de Léon l'Arménien (813-820)." *Le Muséon* NS 3:97-125.

Vasiljevskij, V. 1915. "Žitie sv. Georgija Amastridkogo." In V. Vasiljevskij, *Trudy*. Vol. III, 1-73. St. Petersburg: Izdanie imperatorskoj Akademii Nauk.

Vasiljevskij, V., and P. Nikitin. 1905. "Skazanija o 42 Amorijskih mucenikah." *Zapiski imperatorskoj Akademii Nauk* 7 (2):1-90.

Wesberg, D. 2012. "A rose-bearing bough of pity: literary perspectives on the Life of Theodore of Sykeon." In *ΔΩΡΟΝ ΡΟΔΟΠΟΙΚΙΛΟΝ: Studies in Honour of Jan Olof Rosenquist*, edited by D. Searby, E. Balicka-Witakowska, and J. Heldt, 227-238. Acta Universitatis Upasliensis: Studia Byzantina Uppsaliensia 12. Uppsala.

Zavagno, L. 2009. *Cities in Transition: Urbanism in Byzantium between Late Antiquity and the Early Middle Ages, (AD 500-900)*. *BAR-IS* 2030. Oxford: Archaeopress.

Εφυαλωμένη κεραμική με λευκό πηλό από την Κωνσταντινούπολη (GWW I-II / 7ος – 9ος αιώνας)

Η διάδοση στον αιγαιακό χώρο

Ναταλία Πούλου

SUMMARY: GLAZED WHITE WARE FROM CONSTANTINOPLE (GWWI-II / 7th – 9th CENTURY). THE DISTRIBUTION IN THE AEGEAN

It is generally accepted that mass production of lead glazed pottery in a relatively sophisticated technique and in organized workshops started in Constantinople during the first decades of the 7th century. The Glazed White Ware is considered to be the Byzantine glazed pottery of Constantinople par excellence; this was the reason why it attracted scholarly attention quite early. This study deals with examples of GWW I and II deriving from the Aegean and dated to the 7th to 9th centuries. We re-examine the date of some examples, whereas the in-depth study of this ware's characteristics leads us to suggest the creation of a new group (GWW Ia) within the broader GWW category.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Είναι γενικώς αποδεκτό, από τους ερευνητές, ότι η μαζική παραγωγή κεραμικών με υάλωμα μολύβδου σε οργανωμένα εργαστήρια και με σχετικά εξελιγμένη τεχνική ξεκίνησε στην Κωνσταντινούπολη τις πρώτες δεκαετίες του 7ου αιώνα[1]. Μέχρι τότε, οι προσπάθειες εφαρμογής υαλώματος στο κεραμικό αναμφίβολα υπήρξαν, έμειναν όμως περιορισμένες στο χρόνο ή στο χώρο, χωρίς συνέχεια και, κυρίως, χωρίς να επηρεάσουν την υπόλοιπη παραγωγή[2].

Παρόλο, όμως, που ήδη στον 7ο αιώνα παράγεται εφυαλωμένη κεραμική στην πρωτεύουσα, στις επαρχιακές πόλεις, όπως η Κόρινθος, θα πρέπει να περιμένουμε το β' μισό ή ακόμη τα τέλη του αιώνα αυτού για να φτάσουν τα πρώτα ολιγάριθμα εφυαλωμένα κεραμικά από την Κωνσταντινούπολη[3]. Η τοπική, δε, παραγωγή εφυαλωμένων αγγείων θα αρχίσει στον 9ο αιώνα[4]. Αυτό που διαφοροποιεί την κεραμική παραγωγή της Κωνσταντινούπολης από τις υπόλοιπες τοπικές παραγωγές –εκτός, βεβαίως, από το σχηματολόγιο και την διακόσμηση– είναι η ποιότητα του πηλού: ο πηλός των κεραμικών της βυζαντινής πρωτεύουσας είναι καθαρός, καλής ποιότητας, ενώ στα αγγεία, τα οποία χρονολογούνται από τον 8ο αιώνα και μετά χρησιμοποιείται λευκός ή λευκωπός πηλός. Στα κεραμικά, που παράγονται σε άλλες περιοχές, χρησιμοποιείται μέτριος, κοκκινωπός πηλός. Την εικόνα αυτή συμπληρώνουν κάποιες εξαιρέσεις, ενώ οι συνεχιζόμενες έρευνες σίγουρα μας επιφυλάσσουν εκπλήξεις[5].

---

1 Hayes 1992, 4, 12-15.

2 Πούλου-Παπαδημητρίου 2001, 238-240· 2004.

3 Slane και Sanders 2005, 273, 284, εικ. 11.4-1, «a Glazed White Ware bowl also with parallels in Saraçhane, deposit 30».

4 Sanders 2003α, 37· 2003β, 390.

5 Ο John Hayes έχει ήδη αναφέρει την παραγωγή κεραμικών με λευκό πηλό και σε άλλες περιοχές της αυτοκρατορίας, όπως στην Λυκία, βλ. Πούλου-Παπαδημητρίου 2013, 88, σημ. 188.

Από τον 7ο αιώνα, λοιπόν, μέχρι και το τέλος της βυζαντινής περιόδου (15ο αιώνα), η τεχνική της εφυάλωσης βελτιώνεται και εξελίσσεται, οι τρόποι διακόσμησης των εφυαλωμένων αγγείων παρουσιάζουν εξαιρετική ποικιλία. Η τεχνογνωσία αυτή, εμπλουτιζόμενη διαρκώς, συνεχίζεται έως σήμερα στα παραδοσιακά εργαστήρια κεραμικής.

ΕΦΥΑΛΩΜΕΝΗ ΚΕΡΑΜΙΚΗ ΜΕ ΛΕΥΚΟ ΠΗΛΟ (GLAZED WHITE WARE/GWW)

Η κατηγορία της εφυαλωμένης κεραμικής με λευκό πηλό θεωρείται η κατεξοχήν βυζαντινή κεραμική της Κωνσταντινούπολης και αυτό ήταν η αιτία, που πολύ νωρίς προσείλκυσε την προσοχή των ερευνητών[6]. Τα πρώτα κεραμικά με υάλωμα μολύβδου κατασκευάστηκαν στην Πρωτεύουσα ή την ευρύτερη περιοχή της κατά την διάρκεια του 7ου αιώνα, ενώ η παραγωγή τους, η οποία συνεχίστηκε έως τις αρχές του 13ου αιώνα, φαίνεται ότι σταμάτησε κατά τη διάρκεια της λατινικής κατάκτησης (1204-1261)[7]. Ο J.W. Hayes, που μελέτησε τα πολυπληθή ευρήματα από την ανασκαφή του Saraçhane (Αγίου Πολυεύκτου), διέκρινε τέσσερις βασικές ομάδες με κριτήριο την ποιότητα του πηλού και του υαλώματος (Glazed White Ware = GWW I-IV), δίνοντας συγχρόνως τα χρονολογικά τους όρια[8]. Ο ίδιος ερευνητής διέκρινε και μία πέμπτη ομάδα (GWW V), της οποίας τα χαρακτηριστικά συνδυάζουν στοιχεία από την ομάδα GWW II (υάλωμα) και την ομάδα IV (πηλός)[9].

Στην μελέτη αυτή θα ασχοληθούμε με κεραμικά, που ανήκουν στην πρώτη ομάδα αυτής της κατηγορίας (GWW I) (7ος – 8ος αιώνας), καθώς και στα πρώϊμα παραδείγματα της δεύτερης ομάδας (GWW II) (9ος αιώνας), και την διάδοσή τους στον αιγαιακό χώρο. Πρόκειται για πολύ εύθραυστη κεραμική, που εύκολα μπορεί να διαφύγει της προσοχής μας, παράλληλα, όμως πολύ σημαντικής για την χρονολόγηση αρχαιολογικών συνόλων αυτής της περιόδου.

GWW I: ΤΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ

Τα κεραμικά της ομάδας GWW I αποτελούν την πρώτη παραγωγή εφυαλωμένων κεραμικών στην Κωνσταντινούπολη (εικ. 1).

Οι καθοριστικές παρατηρήσεις του J.W. Hayes, παράλληλα με την συστηματική μελέτη και ανάλυση στοιχείων από νεότερα ανασκαφικά ευρήματα του αιγαιακού χώρου, μας επέτρεψαν να καταλήξουμε στα εξής συμπεράσματα: σημαντική διαφορά της ομάδας GWW I από την επόμενη, GWW II, αποτελεί η ποιότητα και το χρώμα του πηλού: ο πηλός δεν είναι λευκός, όπως στα αγγεία GWW II. Αντίθετα, συχνά, είναι ανοικτός καστανός ή ανοικτός πορτοκαλόχρωμος, κάποιες φορές κοκκινωπός ή γκρίζος, εξαιτίας της υπερόπτησης. Τα παραδείγματα του 8ου αιώνα μπορεί να έχουν υπορόδινο, υπόλευκο ή πολύ ανοικτό γκρίζο πηλό. Είναι σημαντικό να τονιστεί η διαφορά της κεραμικής ύλης μεταξύ των παραδειγμάτων του 7ου – α' μισού 8ου αιώνα και αυτών που χρονολογούνται από τα μέσα του 8ου αιώνα και μετά: τα πρώϊμα παραδείγματα της ομάδας αυτής –αυτά που έχουν ανοικτό καστανό, ανοικτό πορτοκαλόχρωμο ή γκριζωπό πηλό– περιέχουν πολύ μικρές καστανές ή κοκκινωπές προσμίξεις. Οι προσμίξεις μειώνονται και φθάνουν στο ελάχιστο στα παραδείγματα από τα μέσα του 8ου αιώνα και εξής. Όλα τα κεραμικά αυτής της ομάδας φέρουν πάντοτε λεπτό στρώμα ανοικτού καστανού επιχρίσματος σε όλη την επιφάνεια[10]. Το υάλωμα αυτών των

6 Hayes 1992, 12.
7 Hayes 1992, 12-13.
8 Hayes 1992, 12, 15-33.
9 Hayes 1992, 33.
10 Hayes 1992, 15.

αγγείων είναι χαρακτηριστικό: είναι καλής ποιότητας, συχνά δεν γυαλίζει, έχει χρώμα πρασινωπό, καστανό-πορτοκαλοκάστανο ή σκούρο κίτρινο. Καλύπτει συνήθως την εσωτερική επιφάνεια και το χείλος, ενώ σταγόνες υαλώματος παρατηρούνται στην εξωτερική επιφάνεια. Το υάλωμα προσφύεται στην επιφάνεια του κεραμικού δημιουργώντας χαρακτηριστικές, μικρές, σκούρες στιγμές, εκεί όπου υπάρχουν πόροι στην επιφάνεια.

Τα σχήματα της πρώϊμης παραγωγής (7ος αιώνας) είναι συνήθως κλειστά –τα ανοικτά αγγεία δεν είναι συχνά–, ενώ δεν φέρουν διακόσμηση. Αντίθετα, στην όψιμη παραγωγή αυτής της κατηγορίας (8ος αιώνας) υπερτερούν τα ανοικτά σχήματα, μεταξύ των οποίων και τα πρώτα αυτοθερμαινόμενα σκεύη/σαλτσάρια. Στα τέλη του 7ου και κυρίως στον 8ο αιώνα, εμφανίζεται η εγχάρακτη διακόσμηση στο εσωτερικό των ανοικτών αγγείων: σχηματοποιημένα φυτικά θέματα, ψάρια, σπείρες, επάλληλα τρίγωνα, ενώ σε σπάνιες περιπτώσεις υπάρχουν εγχάρακτες ελληνικές επιγραφές (εικ. 2). Σύμφωνα με τον J. W. Hayes πηγή αυτής της διακόσμησης ίσως είναι τα μεταλλικά σκεύη[11]. Ελάχιστα αγγεία του 8ου αιώνα φέρουν επίθετη διακόσμηση (Petal Ware).[12]

Τα κεραμικά αυτής της κατηγορίας αρχίζουν να παράγονται κατά τη διάρκεια του 7ου και η παραγωγή συνεχίζεται σε όλον τον 8ο αιώνα. Τα ανασκαφικά δεδομένα δεν είναι επαρκή ώστε να προσδιορίσουμε με μεγαλύτερη ακρίβεια την έναρξη αυτής της παραγωγής. Ο J.W. Hayes, στην μελέτη του για την κεραμική από το Saraçhane, σημειώνει ότι στα ανασκαφικά στρώματα, από τα οποία προέρχονται τα πρώϊμα κεραμικά αυτής της παραγωγής, έχουν βρεθεί νομίσματα του Κώνσταντος Β' (641-668). Η πρωϊμότερη χρονολόγηση, την οποία προτείνει (πρώτες δεκαετίες του 7ου αιώνα), στηρίχθηκε στο εύρημα του ναυαγίου του Yassi Ada, το οποίο χρονολογήθηκε αρχικά στο 625/6 ή λίγο αργότερα βάσει του νομίσματος Ηρακλείου (χρον. κοπής 625/6)[13].

Η έρευνα των τελευταίων ετών έχει, όμως, δείξει ότι το ναυάγιο αυτό πρέπει να χρονολογηθεί μετά το 625/6, χρονολογία, την οποία λαμβάνουμε πλέον ως terminus post quem[14]. Θεωρούμε ρεαλιστικότερη μία χρονολόγηση στα μέσα του 7ου αιώνα, γεγονός που θα επηρεάσει και την έναρξη της παραγωγής των GWW I. Είναι βέβαιο ότι η αναλυτική δημοσίευση όλων των ευρημάτων από άλλες θέσεις, θα μπορέσει να μας δώσει ασφαλή στοιχεία για την χρονική περίοδο έναρξης αυτής της σημαντικής παραγωγής.

Ένα άλλο στοιχείο, το οποίο αξίζει να σημειώσουμε, είναι τα χρονικά όρια του τέλους της παραγωγής GWW I και παράλληλα, την έναρξη της παραγωγής GWW II. Όπως θα δούμε στη συνέχεια, ο J.W. Hayes καταλήγει ότι το βασικότερο χαρακτηριστικό, που διαφοροποιεί τις δύο παραγωγές, είναι η ποιότητα του πηλού και δευτερευόντως τα σχήματα των κεραμικών. Ο λευκός ή λευκωπός πηλός χαρακτηρίζει την ομάδα GWW II. Ο ίδιος ο ερευνητής είχε παρατηρήσει ότι ορισμένα αγγεία με χαρακτηριστικά της ομάδας GWW II χρονολογούνται στα τέλη του 8ου αιώνα και συνυπάρχουν μαζί με κεραμικά GWW I: αυτά τα κεραμικά τα θεώρησε προδρόμους της ομάδας GWW II, την έναρξη της οποίας τοποθέτησε χρονικά στη διάρκεια του 9ου αιώνα[15].

11 Hayes 1992, 17.

12 Hayes 1992, 18.

13 Bass 1982, 165-167, εικ. 8-9, P1-P4.

14 Η χρονολόγηση του ναυαγίου του Yassi Ada στα μέσα του 7ου αιώνα (+) προτάθηκε για πρώτη φορά κατά την διάρκεια της επιστημονικής συνάντησης στην Βαρκελώνη το 2008, που δημοσιεύτηκε το 2011, βλ. LRFW Working Group 2011, 22, 32. Για μια χρονολόγηση των σφαιρικών αμφορέων του Yassi Ada στα μέσα του 7ου αιώνα βλ. Πούλου-Παπαδημητρίου 2014. Poulou-Papadimitriou 2018.

15 Hayes 1992, 17.

GWW Ia: ΜΙΑ ΝΕΑ ΟΜΑΔΑ ΤΗΣ ΚΑΤΗΓΟΡΙΑΣ GWW

Η μελέτη αρχαιολογικών συνόλων αυτής της περιόδου μας επέτρεψε να προχωρήσουμε στις εξής παρατηρήσεις: υπάρχουν αγγεία, τα οποία τυπολογικά ανήκουν στην ομάδα GWW I, ο πηλός τους, όμως, είναι λευκός ή λευκωπός, στοιχείο, που χαρακτηρίζει την ομάδα GWW II (π.χ. τα αγγεία από την Γόρτυνα, Ψείρα, Κόρινθο, Αίγινα). Θεωρούμε οτι, τα κεραμικά αυτά χρονικά τοποθετούνται στον 8ο – β' ήμισυ – και στις αρχές του 9ου αιώνα και βρίσκονται μεταξύ των ομάδων GWW I και GWW II. Είναι ουσιαστικά ο συνδετικός κρίκος μεταξύ των δύο αυτών παραγωγών της Κωνσταντινούπολης. Προτείνουμε αυτή η ομάδα να ονομαστεί GWW Ia.

ΠΡΩΙΜΗ ΠΑΡΑΓΩΓΗ ΤΗΣ ΚΑΤΗΓΟΡΙΑΣ GWWII: ΤΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ

Το χαρακτηριστικό στοιχείο που διαφοροποιεί αυτή την ομάδα από την προηγούμενη είναι ο πολύ καθαρός, λευκός ή λευκωπός πηλός. Το υάλωμα είναι πρασινωπό ή κιτρινωπό-σκούρο κίτρινο και καλύπτει την επιφάνεια του κεραμικού, συνήθως χωρίς το ενδιάμεσο στρώμα επιχρίσματος. Τα αυτοθερμαινόμενα σκεύη, τα πινάκια με υψηλό πόδι ή τα μικρά κύπελλα είναι τα σχήματα που συναντάμε συχνότερα στην ομάδα GWW II. Η εμπίεστη διακόσμηση στον πυθμένα των ανοικτών αγγείων είναι πολύ χαρακτηριστική, ενώ στα ελάχιστα παραδείγματα του 9ου αιώνα συνεχίζει να υπάρχει και ο εγχάρακτος διάκοσμος, που χαρακτήριζε τα κεραμικά GWW I και GWW Ia του 8ου αιώνα. Αν και τα πρώτα παραδείγματα από το Saraçhane χρονολογούνται από τα τέλη του 9ου και στον 10ο αιώνα, η παραγωγή της ομάδας αυτής θα πρέπει να αρχίζει κατά την διάρκεια του 9ου –ίσως στις αρχές 9ου αιώνα (;)– όπως σημειώνει ο Hayes[16]. Είναι σημαντικό το γεγονός ότι ο ίδιος ερευνητής δημοσιεύει πρώϊμα παραδείγματα της κατηγορίας GWW II, τα οποία για πρώτη φορά εντοπίζονται σε ανασκαφικά στρώματα των αρχών του 9ου αιώνα, όπως ο αποθέτης 36 (Deposit 36: early 9th century)[17]. Πρόκειται για τα πρώτα παραδείγματα, στα οποία εμφανίζεται ο λευκός πηλός. Όπως ήδη σημειώσαμε, τα ανασκαφικά δεδομένα από άλλες θέσεις, αν και δεν είναι πολυάριθμα, μας δίνουν στοιχεία για την παραγωγή της κατηγορίας GWW II στις αρχές του 9ου αιώνα.

ΔΙΑΔΟΣΗ

Τα παραδείγματα αυτής της κεραμικής, που έχουν εντοπιστεί εκτός Κωνσταντινούπολης, είναι εξαιρετικά ολιγάριθμα. Αποτελούν όμως σοβαρή ένδειξη για τις σχέσεις του κέντρου με την περιφέρεια (εικ. 3).

Τα πρωϊμότερα παραδείγματα εντοπίστηκαν, όπως ήδη αναφέραμε, στο ναυάγιο του Yassi Ada[18]. Το ναυάγιο αυτό χρονολογείται μετά το 625/6 (terminus post quem) ίσως προς τα μέσα του 7ου αιώνα. Πρόκειται για ένα μικρό βαθύ πινάκιο (P 1) και δύο μικρά δοχεία με δύο λαβές (P 2, P 3) (εικ. 4 α-β). Ανήκουν στην κατηγορία GWW I και έχουν τα παράλληλά τους στα ευρήματα του Saraçhane και του Μεγάλου Παλατίου[19]. Ο πηλός του πινακίου (P 1) είναι λεπτός-μέτριος, καστανοκόκκινος και το υάλωμα πορτοχαλόχρωμο-γκριζοπράσινο, ενώ στα μικρά δοχεία (P 2, P 3) είναι λεπτός γκρίζος-καστανός με πρασινωπό υάλωμα στην εσωτερική επιφάνεια.

16 Hayes 1992, 18.
17 Hayes 1992, 113, εικ. 58.4-5.
18 Bass 1982, 165-167, εικ. 8-9, P1-P4.
19 Hayes 1992, εικ. 38.1, 8. Stevenson 1947, 35-5, πίν. 15.31, 15.5.

Στην νότια ακτή της Κρήτης, στην Αγία Γαλήνη, εντοπίστηκε ένα εφυαλωμένο δοχείο[20]. Το συγκεκριμένο αγγείο έχει δημοσιευτεί από την Vogt ως μαγειρικό σκεύος και στην σχεδιαστική αποκατάσταση η μελετήτρια συμπληρώνει τις λαβές, τις οποίες αποκαθιστά σαν μικρές αποφύσεις[21]. Μετά από άδεια της ανασκαφέως[22], εξέτασα το αγγείο και διαπίστωσα ότι πρόκειται για εφυαλωμένο κεραμικό, το οποίο θα έφερε δύο σχετικά μεγάλες λαβές και ανήκει στην κατηγορία GWW I, όμοιο με αυτά από το Saraçhane και το Yassi Ada (εικ. 4β)[23]. Ο πηλός είναι λεπτός, σκληρός, ανοικτός γκρίζος και το πρασινωπό, όχι γυαλιστερό, υάλωμα καλύπτει την εσωτερική επιφάνεια και το χείλος και προσφύεται στην επιφάνεια του κεραμικού δημιουργώντας χαρακτηριστικές, μικρές, σκούρες στιγμές. Το εφυαλωμένο αυτό αγγείο εντοπίστηκε σε στρώμα μαζί με τρεις φόλλεις του Κώνσταντος Β' (χρον. κοπής: 643/4, 645/6 ή 646/7), χρονολογούμενο στο β' μισό του 7ου αιώνα[24].

Στο ανατολικό άκρο της Κρήτης, στην αρχαία Ίτανο, εντοπίστηκαν όστρακα από ένα κανάτι και ένα πινάκιο της κατηγορίας GWW I. Σύμφωνα με την ερευνήτρια, που μελέτησε το κεραμικό υλικό, το κανάτι φέρει κιτρινωπό υάλωμα πάνω από ερυθροκάστανο επίχρισμα και χρονολογείται στα τέλη του 7ου αιώνα, ενώ το πινάκιο έχει κίτρινο υάλωμα χωρίς επίχρισμα και τοποθετείται στον 8ο αιώνα[25].

Μεταξύ των ευρημάτων, από την βυζαντινή εγκατάσταση στην νησίδα Ψείρα (ΒΑ Κρήτη), υπάρχουν δύο όστρακα από αγγείο της κατηγορίας GWW I (PS 1317) (εικ. 5 α-β) και ένα από το χείλος αυτοθερμαινόμενου σκεύους, που ανήκει στην νέα ομάδα GWW Ia (PS 564) (εικ. 6 α-β)[26]. Το πινάκιο PS 1317 έχει λεπτό, ανοικτό καστανό πηλό, φέρει πολύ λεπτό στρώμα ανοικτού καστανού επιχρίσματος, εγχάρακτη διακόσμηση και το κιτρινοκάστανο υάλωμα δεν είναι γυαλιστερό, ενώ κάτω από αυτό διακρίνονται οι πόροι του κεραμικού. Από τον εγχάρακτο διάκοσμο σώζονται στοιχεία φυτικού διακόσμου και ίσως το κεφάλι ενός ψαριού. Το αγγείο έχει τα παράλληλα του στην κεραμική του Saraçhane και χρονολογείται στον 8ο αιώνα[27].

Το όστρακο PS 564 προέρχεται από το χείλος αυτοθερμαινόμενου σκεύους. Στην εξωτερική επιφάνεια ακριβώς κάτω από το χείλος διακρίνεται το σημείο πρόσφυσης της λαβής. Ο πηλός είναι λεπτός, καθαρός και λευκός. Φέρει πολύ λεπτό στρώμα ανοικτού καστανού επιχρίσματος και σκούρο κίτρινο υάλωμα. Το σχήμα του αγγείου αυτού βρίσκει τα παράλληλα του στα αυτοθερμαινόμενα σκεύη GWW I του 8ου αιώνα από το Saraçhane, την Κόρινθο, την Αίγινα[28], ενώ ο λευκός πηλός του μας οδηγεί στην ομάδα GWW Ia και χρονολογείται στα τέλη του 8ου / αρχές 9ου αιώνα.

Στην Γόρτυνα έχουν βρεθεί αρκετά παραδείγματα της κατηγορίας GWW I, χρονολογούμενα στα τέλη του 7ου και στον 8ο αιώνα[29]. Σημαντική είναι η εύρεση κεραμικών, των οποίων τα χαρακτηριστικά μοιράζονται μεταξύ των δύο κατηγοριών: τυπολογικά ανήκουν στην κεραμική GWW I, ενώ ο πηλός τους –λευκός, λευκωπός ή λευκορόδινος– χαρακτηρίζει την κεραμική GWW II. Πρόκειται για ένα κάλυμμα με επίθετη διακόσμηση (Petal Ware) και κίτρινη και καστανή εφυάλωση και ένα αυτοθερμαινόμενο σκεύος με εγχάρακτη εικόνιση ενός ψαριού και σκούρα κίτρινη εφυάλωση (εικ. 7). Οι ανασκαφείς χρονολόγησαν τα αγγεία το πρώτο στο

20 Vogt 1991-93, 68, 72. Πούλου-Παπαδημητρίου 2011, 394-395.
21 Vogt 1991-93, 68, εικ. 16/2.
22 Ευχαριστώ την Δρα Ειρ. Γαβριλάκη, αρχαιολόγο στην ΕΦΑ Χανίων, για την άδεια αυτή.
23 Hayes 1992, 18, εικ. 38, 1-2. Bass 1982, 165-167, εικ. 8-9.
24 Σιδηρόπουλος 1991-93.
25 Ξανθοπούλου 2015, 585-586.
26 Πούλου-Παπαδημητρίου 2001, 238-239, εικ. 7, 8· 2011, 393-394, εικ. 11α, β.
27 Hayes 1992, 17, εικ. 5.3, 5.6.
28 Hayes 1992, 14, εικ. 4.12, 54.29. Sanders 2003α, 37, εικ. 10.4. Felten 1975, 74-76, αρ. 158, εικ. 20.
29 Di Vita 1993, 355. Zanini κ.ά. 2015, 572, εικ. 5.

β' μισό/τέλος του 7ου και το δεύτερο στον 8ο αιώνα[30]. Πιστεύουμε ότι και αυτά τα κεραμικά ανήκουν στην ομάδα GWW Ia, που εντάσσεται μεταξύ των δύο ομάδων GWW I και GWW II, και θα πρέπει να χρονολογηθούν στον 8ο αιώνα, ίσως προς τα τέλη του.

Κατά την διάρκεια της μελέτης της κεραμικής από την ανασκαφή του Αγ. Πέτρου των Δομινικανών στο Ηράκλειο εντοπίστηκαν όστρακα που ανήκουν στην κατηγορία GWW I και II και χρονολογούνται στον 8ο και 9ο αιώνα[31].

Στην κεραμική από την ανασκαφική έρευνα στον Άγιο Γεώργιο στο Βουνό στα Κύθηρα υπάρχουν πέντε όστρακα της κατηγορίας GWW I (εικ. 8 α-γ): πρόκειται για δύο όστρακα από πινάκια με λευκορόδινο πηλό, εγχάρακτη διακόσμηση, πολύ ανοικτό καστανό επίχρισμα και σκούρο κίτρινο (Κ 1416) και πρασινωπό (Κ 1417) υάλωμα. Επίσης, δύο τμήματα χείλους κυπέλλου: το πρώτο φέρει αυλάκωση για την υποδοχή πώματος (Κ 1418), το δεύτερο (Κ 1419) ανήκει σε χείλος απλό. Και τα δύο έχουν ανοικτό ρόδινο πηλό, ίχνη πολύ ανοικτού καστανού επιχρίσματος και διάφανο σκούρο κίτρινο υάλωμα. Τέλος, στην ίδια κατηγορία ανήκει η βάση ενός μικρού κυπέλλου με λευκορόδινο πηλό, ίχνη πολύ ανοικτού καστανού επιχρίσματος και διάφανο, σκούρο κίτρινο υάλωμα εσωτερικά και ίχνη εξωτερικά (Κ 1421)[32]. Σε όλα αυτά τα κεραμικά κάτω από το υάλωμα διακρίνονται οι πόροι του κεραμικού σώματος. Αντίστοιχα αγγεία έχουν βρεθεί στο Saraçhane και χρονολογούνται στον 8ο αιώνα[33]. Την ίδια περίοδο χρονολογούνται και τα παραδείγματα από τα Κύθηρα[34].

Στην Κόρινθο, σε στρώμα του 3ου τέταρτου του 7ου αιώνα, βρέθηκε ένα όστρακο αγγείου της κατηγορίας GWW I από την Κωνσταντινούπολη[35]. Τα επόμενα εισηγμένα, ολιγάριθμα ευρήματα χρονολογούνται στα τέλη του 8ου αιώνα και δεν εντοπίζονται σε στρώματα μετά τις αρχές του 9ου αιώνα: μεταξύ των ελαχίστων παραδειγμάτων με λευκό πηλό είναι ένα αυτοθερμαινόμενο σκεύος/σαλτσάριο[36], το οποίο θεωρούμε οτι ανήκει στην κατηγορία GWW Ia (εικ. 9). Όμοιο αγγείο βρέθηκε στην Ψείρα και βεβαίως στο Saraçhane[37]. Μετά από αυτή την περίοδο σταματούν οι εισαγωγές αυτής της κεραμικής στην Κόρινθο. Κατά τη διάρκεια των γερμανικών ανασκαφών στην Αίγινα αποκαλύφθηκε μια βυζαντινή εγκατάσταση. Μεταξύ των κεραμικών ευρημάτων υπάρχουν τρία όστρακα αυτοθερμαινόμενων σκευών με λευκωπό πηλό και ανοικτό πράσινο-κιτρινωπό υάλωμα. Ένα όστρακο διασώζει ίχνη εγχάρακτου διακόσμου[38]. Τα κεραμικά έχουν τα αντίστοιχα τους μεταξύ των αγγείων του Saraçhane[39]και ανήκουν, κατά τη γνώμη μας, στην ομάδα GWW Ia και θα πρέπει να χρονολογηθούν στον 8ο αιώνα, ίσως προς τα τέλη του.

Στο Πυθαγόρειο, εκεί όπου βρισκόταν η αρχαία πόλις της Σάμου, σε οικόπεδο κοντά στο συγκρότημα του λεγόμενου «Επισκοπείου», βρέθηκε ένα κεραμικό σύνολο σε αποθέτη, ο οποίος χρονολογήθηκε, βάσει των νομισμάτων του Ηρακλείου, στο πρώτο τέταρτο του 7ου αιώνα, μετά το 615 (εικοσανούμμιο Ηρακλείου, χρον. κοπής: 615-629 μ.Χ.)[40]. Μεταξύ των δημοσιευμένων ευρημάτων ιδιαίτερη θέση έχει ένα εφυαλωμένο αυτοθερμαινόμενο σκεύος (εικ. 10). Διατηρείται κατά το μεγαλύτερο μέρος του: είναι κατασκευασμένο από

30 Di Vita 1993, 351-355. Zanini κ.ά. 2015, 571-572, εικ. 5.

31 Κεραμική από την ανασκαφή του Αγίου Πέτρου των Δομινικανών, η οποία βρίσκεται υπό δημοσίευση από την γράφουσα.

32 Πούλου-Παπαδημητρίου 2013, 87-89, 91-93, σχ. 64-66, πίν. 4.

33 Hayes 1992, 15, 109, εικ. 4.24, εικ. 53.17.

34 Πούλου-Παπαδημητρίου 2013, 87-92.

35 Slane και Sanders 2005, 273-280, εικ. 11.4-1.

36 Sanders 2003α, 37, εικ. 10.4.

37 Hayes 1992, 14, εικ. 4.12. Για την Ψείρα βλ. εικ. 6.

38 Felten 1975, 76.

39 Hayes 1992, 14, εικ. 4.1, 3, 12.

40 Γερούση 1997, 258-259, 265-267, σχ. 7-8, πίν. 50α.

πορτοκαλόχρωμο πηλό με μικρές σκούρες (καστανές) προσμίξεις και φέρει πολύ λεπτό στρώμα κοκκινωπού επιχρίσματος. Εγχάρακτα επάλληλα τρίγωνα κοσμούν το χείλος του ενσωματωμένου πινακίου. Σκούρο κίτρινο-καστανωπό υάλωμα καλύπτει το εσωτερικό του πινακίου και το χείλος. Το υάλωμα προσφύεται στην επιφάνεια του κεραμικού δημιουργώντας χαρακτηριστικές, μικρές, σκούρες στιγμές. Το σαλτσάριο αυτό έχει όλα τα χαρακτηριστικά που απαντώνται στα κεραμικά της ομάδας GWW I: το σχήμα του χείλους του ενσωματωμένου πινακίου είναι ανάλογο με το σχήμα των αυτοθερμανόμενων σκευών από το Saraçhane, όπως τα πινάκια αρ. 4.12, 32.1, 34.3[41]. Ο πηλός, το επίχρισμα και το υάλωμα έχουν τα χαρακτηριστικά της παραγωγής GWW I. Τέλος, το σκεύος αυτό φέρει εγχάρακτη διακόσμηση, η οποία μάλιστα σώζεται σε πολύ μεγάλο βαθμό[42]. Σύμφωνα με τον Hayes τα σχήματα της πρώϊμης παραγωγής της ομάδας GWW I (7ος αιώνας) είναι κυρίως κλειστά. Τα αυτοθερμαινόμενα σκεύη εμφανίζονται στα τέλη του 7ου και στον 8ο αιώνα, περίοδο κατά την οποία εμφανίζεται και η εγχάρακτη διακόσμηση. Τα στοιχεία αυτά μας οδηγούν να προτείνουμε για το σκεύος αυτό, το οποίο είναι εισηγμένο από την Κωνσταντινούπολη, μία χρονολόγηση στο β' μισό ή το τέλος του 7ου αιώνα. Θεωρούμε δε, οτι θα ήταν χρήσιμο, να επανεξετασθεί το υλικό από τον συγκεκριμένο αποθέτη.

Τα στοιχεία από τις Κυκλάδες είναι ολιγάριθμα αλλά σημαντικά: σε στρώματα του β' μισού του 7ου και του 8ου αιώνα στην βασιλική της Αγίας Ειρήνης στην Περίσσα (Σαντορίνη) βρέθηκαν όστρακα της κατηγορίας GWW I, GWW Ia και GWW II[43]. Επίσης σε επιφανειακή έρευνα στη Μήλο, σε έξι θέσεις, βρέθηκαν όστρακα κεραμικής GWW, χρονολογούμενα στον 8ο και 9ο αιώνα[44].

Τέλος, σε ανασκαφές στην Θεσσαλονίκη έχουν εντοπιστεί παραδείγματα κεραμικής GWW I (7ου – 8ου αιώνα) και GWW II (9ου αιώνα), τα οποία όμως δεν έχουν ακόμη δημοσιευτεί[45].

Εκτός ελλαδικού χώρου , παραδείγματα αυτής της κεραμικής έχουν εντοπιστεί σε περιοχές της Μικράς Ασίας (μεταξύ άλλων Ίλιον, Αμόριον, Μαγνησία επί του Μαιάνδρου, Μίλητο, Έφεσο)[46], στην Κύπρο (7ος και 8ος αιώνας), στην Τόκρα στην Κυρηναϊκή, στην Καρχηδόνα (λίγο πριν το 698)[47], στην Ταραγόνα στην Δ. Μεσόγειο[48] και στο Βουθρωτό στην Αδριατική[49].

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η ανάλυση που προηγήθηκε μας επιτρέπει να διατυπώσουμε συγκεκριμένα συμπεράσματα. Οι ομάδες GWW I και τα πρώϊμα παραδείγματα της GWW II δεν έχουν ευρεία διάδοση εκτός Κωσταντινούπολης και, κυρίως, τα παραδείγματα, όπου αυτά έχουν εντοπιστεί, είναι εξαιρετικά ολιγάριθμα. Η προσεκτική ανάλυση των αρχαιολογικών δεδομένων μας οδήγησε να διακρίνουμε την ύπαρξη μίας ακόμη ομάδας, η οποία τυπολογικά και χρονολογικά βρίσκεται μεταξύ της GWW I και GWW II: προτείνουμε την ονομασία GWW Ia και την χρονολόγηση της στα τέλη του 8ου και τις αρχές του 9ου αιώνα. Η μελέτη αυτών των κεραμικών μας οδήγησε να διακρίνουμε με μεγαλύτερη λεπτομέρεια τις τυπολογικές

41 Hayes 1992, 14, εικ. 4, 52, 53.
42 Hayes 1992, 15-17.
43 Dafi 2005, 272. Poulou-Papadimitriou 2018.
44 Sanders 1996, 148.
45 Την πληροφορία οφείλω στον Διευθυντή της ΕΦΑ Χαλκιδικής και Αγίου Όρους, κ. Ι. Κανονίδη, τον οποίο ευχαριστώ.
46 Για την κεραμική από την Μικρά Ασία βλ. Böhlendorf-Arslan 2004, 97-99.
47 Κύπρος, Καρχηδόνα, Τόκρα, βλ. Hayes 1980, 379.
48 Lasheras Gonzáles και Rodríguez Martorell 2017.
49 Vroom 2012, 357-359. Για την κατηγορία αυτή της εφυαλωμένης κεραμικής βλ. επίσης François, 2017, 52-54.

και ποιοτικές διαφορές μεταξύ των δύο αυτών ομάδων, τις οποίες πρώτος κατέγραψε αναλυτικά ο J.W. Hayes.

Τέλος, αξίζει να παρατηρήσουμε ότι η εύρεση αυτής της κατηγορίας κεραμικής (Glazed White Ware) εκτός Κωνσταντινούπολης, ειδικά κατά την πρώτη περίοδο παραγωγής της (7ος – 8ος αιώνας), αποτελεί αναμφίβολα στοιχείο σημαντικό για τις επαφές του κέντρου με τις μεγαλύτερες περιφερειακές πόλεις, όπως η Κόρινθος, η Γόρτυνα ή η Θεσσαλονίκη, καθώς και με περιοχές της Μικράς Ασίας. Η εύρεσή της, όμως, σε θέσεις μικρές και, για τα σύγχρονα μας τουλάχιστον δεδομένα, ελάσσονος σημασίας, όπως η νησίδα Ψείρα, η Αγία Γαλήνη, η Μήλος ή ο Άγιος Γεώργιος στο Βουνό στα Κύθηρα, αποτελεί στοιχείο που χρήζει ιδιαίτερης προσοχής και μας οδηγεί σε ενδιαφέρουσες ερμηνευτικές προσεγγίσεις. Ο αριθμός τους δεν μας επιτρέπει να τα θεωρήσουμε αντικείμενα συστηματικού εμπορίου μεταξύ της Κωνσταντινούπολης και της συγκεκριμένης περιοχής. Η εύρεσή τους όμως υποδηλώνει επαφές και μετακινήσεις ατόμων από την πρωτεύουσα προς την Μήλο, την Σαντορίνη, τα Κύθηρα, παράκτιες θέσεις και νησίδες στην Κρήτη κατά την διάρκεια του 7ου, 8ου και 9ου αιώνα[50]. Θεωρούμε ότι, η παρουσία αυτών των κεραμικών σε νησιά του Αιγαίου, νησίδες και παράκτιες θέσεις της Κρήτης, υποδηλώνουν θαλάσσιους δρόμους και άμεσες ή έμμεσες επαφές αυτών των περιοχών με το κέντρο κατά τη διάρκεια μιας δύσκολης περιόδου για το Βυζάντιο, όπως ήταν οι μεταβατικοί αιώνες.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Bass, G.F. 1982. «The Pottery.» Στο *Yassi Ada*. Vol. I, *A Seventh Century Byzantine Shipwreck*, επιμ. G.F. Bass και H.V. Van Doorninck, 155-188. Texas: A&M University Press.

Böhlendorf-Arslan, B. 2004. *Glasierte byzantinische Keramik aus der Türkei*. Bd. I-III. Istanbul: Ege Yayinlari.

Γερούση, Ε. 1997. «Κεραμικά παλαιοχριστιανικών χρόνων από την περιοχή του "Επισκοπείου" της Σάμου.» *ΑΔ* 47-48Α:251-267.

Dafi, E. 2005. «Thera and the Southern Aegean from Late Antiquity to Early Byzantium: Pottery, Production and Sea-routes.» Διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Birmingham.

Di Vita, A. 1993. «La Glazed White Ware I-II di Sarachane: nuove evidenze da Gortina.» *ASAtene* 66-67:351-355.

Felten, F. 1975. «Die christliche Siedlung.» Στο *Alt-Ägina*. Band I, 2, επιμ. H. Walter, 55-80. Mainz/Rhein: Philipp von Zabern.

François, V. 2017. *La vaisselle de terre à Byzance. Catalogue des collections du musée du Louvre.* Paris: Louvre éditions. Somogy. Éditions d'Art.

Hayes, J.W. 1980. «Problèmes de la céramique des VIIème-IXème siècles ap. J.-C. à Salamine et à Chypre.» Στο *Salamine de Chypre. Histoire et archéologie. État des recherches, Colloques internationaux du CNRS no. 578*, επιμ. M. Yon, 375-380. Paris: CNRS.

_____. 1992. *Excavations at Saraçhane in Constantinople: The Pottery.* Princeton: Princeton University Press.

Καραναστάση, Π., Α. Τζιγκουνάκη, και Χ. Τσιγωνάκη, επιμ. 2015. *Αρχαιολογικό Έργο Κρήτης. Πρακτικά της 3ης Συνάντησης, Ρέθυμνο 5-8 Δεκεμβρίου 2013.* Ρέθυμνο: Εκδόσεις Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Κρήτης – Εφορεία Αρχαιοτήτων Ρεθύμνου.

Lasheras Gonzáles, A., και F. Rodríguez Martorell. 2017. «The city of Tarragona by the 8th century: new elements of discussion.» Στο *The 8th century. Patterns of Transition in Economy and Trade throughout the Late Antique, Early Medieval and Islamicate Mediterranean,* 3-7.10.2017. Berlin.

LRFW Working Group. 2011. «Key contexts for the dating of late Roman Mediterranean fine wares: a preliminary review and 'seriation'.» Στο *LRFW 1. Late Roman Fine Wares. Solving Problems of Typology and Chronology. A review of the evidence, debate and new contexts*, επιμ. M.A. Cau, P. Reynolds, και M. Bonifay, 15-32. RLAM 1. Oxford: Archaeopress.

50 Poulou-Papadimitriou 2018, 36.

Ξανθοπούλου, Μ. 2015. «Ένας αμφορέας της όψιμης πρωτοβυζαντινής περιόδου από την Ίτανο.» Στο Καραναστάση κ.ά 2015, Β', 585-593.

Πούλου-Παπαδημητρίου, Ν. 2001. «Βυζαντινή κεραμική από τον ελληνικό νησιωτικό χώρο και από την Πελοπόννησο (7ος-9ος αι.): μία πρώτη προσέγγιση.» Στο *Οι σκοτεινοί αιώνες του Βυζαντίου (7ος-9ος αι.)*, επιμ. Ε. Κουντούρα-Γαλάκη, 231-266. Διεθνή Συμπόσια 9. Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών.

_____. 2004. «Η εφυαλωμένη κεραμική. Νέα στοιχεία για την εμφάνιση της εφυάλωσης στο Βυζάντιο.» Στο *Πρωτοβυζαντινή Ελεύθερνα - Τομέας Ι*, 1, επιμ. Π. Θέμελης, 209-226. Αθήνα: Πανεπιστήμιο Κρήτης.

_____. 2011. «Τεκμήρια υλικού πολιτισμού στη βυζαντινή Κρήτη: από τον 7ο έως το τέλος του 12ου αιώνα.» Στο *Πεπραγμένα Ι' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου (Χανιά, 1-8 Οκτωβρίου 2006).* Τόμ. Α', Τμήμα Β', *Στρογγυλή Τράπεζα, 1. Μεσοβυζαντινή Κρήτη*, επιμ. Ε. Καψωμένος, Μ. Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη, και Μ. Ανδριανάκης, 381-447. Χανιά: Φιλολογικός Σύλλογος «Ο Χρυσόστομος».

_____. 2013. «Ἅγιος Γεώργιος στὸ Βουνό. Ἡ βυζαντινὴ καὶ ἡ πρώιμη ἐνετικὴ περίοδος.» Στο *Κύθηρα. Τὸ μινωικὸ ἱερὸ κορυφῆς στὸν Ἅγ. Γεώργιο στὸ Βουνό. 3: Τὰ εὑρήματα*, ἐπιμ. Γ. Σακελλαράκης, 25-266. Βιβλιοθήκη τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας 282. Ἀθῆναι: Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία.

_____. 2014. «Θαλάσσιοι δρόμοι στο Αιγαίο κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο: η μαρτυρία της κεραμικής.» Στο *Αρχαιολογία και Τέχνη στα Δωδεκάνησα κατά την Ύστερη Αρχαιότητα*, επιμ. Ν. Ζάρρας και Ε. Στεφανάκης, 127-152. Ευλιμένη 2. Ρέθυμνον: Μεσογειακή Αρχαιολογική Εταιρεία.

Poulou-Papadimitriou, N. 2018. «The Aegean during the 'transitional' period of Byzantium: the archaeological evidence.» Στο *Naxos and the Byzantine Aegean: Insular Responses to Regional Change*, επιμ. J. Crow και D. Hill, 29-50. Papers and Monographs from the Norwegian Institute at Athens 7. Athens: Norwegian Institute at Athens.

Sanders, G.D.R. 1996. «Two kastra on Melos and their relations in the Archipelago.» Στο *The Archaeology of Medieval Greece*, επιμ. P. Lock και G.D.R. Sanders, 147-177. Oxbow Monograph 59. Oxford: Oxbow Books.

_____. 2003α. «An overview of the new chronology for 9th to 13th century pottery at Corinth.» Στο *VIIe Congrès International sur la Céramique Médiévale en Méditerranèe, Thessaloniki, 11-16 Octobre 1999*, επιμ. C. Bakirtzis, 35-44. Athènes: Caisse des Recettes Archéologiques.

_____. 2003β. «Recent Developments in the Chronology of Byzantine Corinth.» Στο *Corinth*. Vol. XX, *The Centenary: 1896-1996*, επιμ. C.K. Williams II και N. Bookidis, 385-399. Athens: American School of Classical Studies at Athens.

Σιδηρόπουλος, Κ. 1991-93. «Τα νομίσματα.» *Κρητική Εστία* 4:75-78.

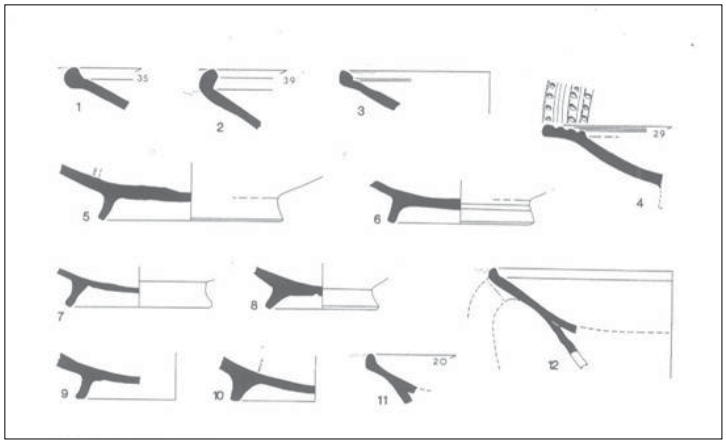
Slane, K.W., και G.D.R. Sanders. 2005. «Corinth: Late Roman Horizons.» *Hesperia* 74:243-297.

Stevenson, R.B.K. 1947. «The Pottery 1936-7.» Στο *The Great Palace of the Byzantine Emperors. First Report,* 31-63. Oxford: Oxford University Press.

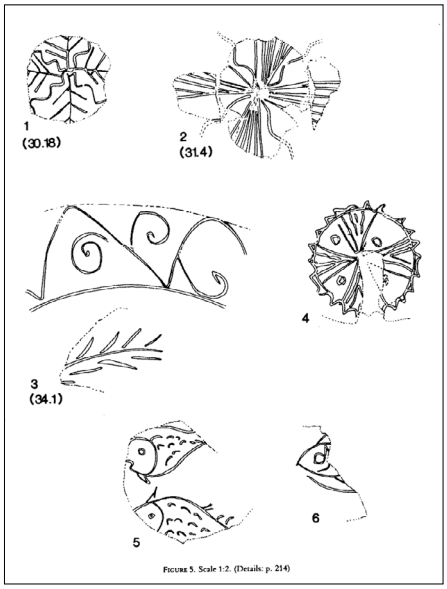
Vogt, C. 1991-93. «Πρωτοβυζαντινή κεραμική από την Αγία Γαλήνη.» *Κρητική Εστία* 4:39-80.

Vroom, J. 2012. «From one coast to another: Early Medieval ceramics in the southern Adriatic region.» Στο *From One Sea to Another. Trading Places in the European and Mediterranean Early Middle Ages. Proceedings of the International Conference Comacchio, 27th-29th March 2009*, επιμ. S. Gelichi και R. Hodges, 359-367. Turnhout: Brepols.

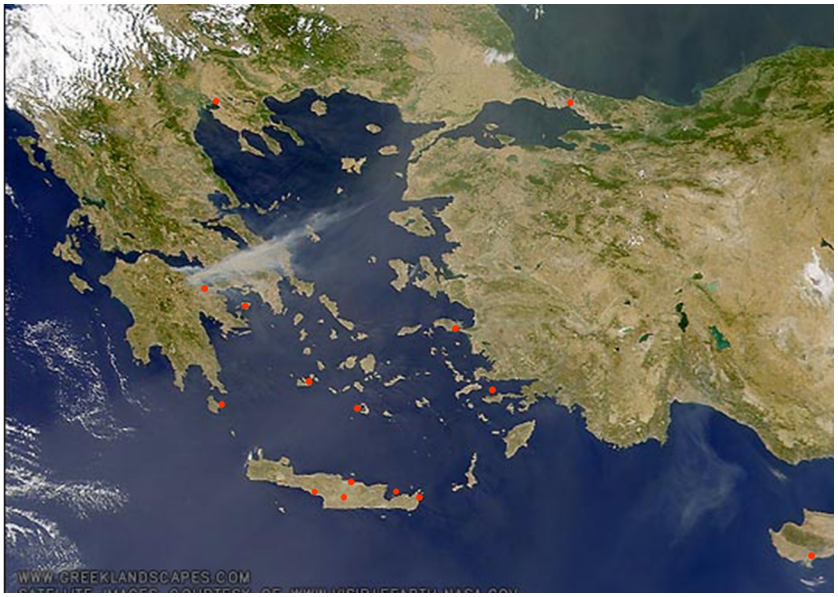
Zanini, E., C. Stefano, E. Giorgi, και E. Triolo. 2015. «The excavation of the Early Byzantine District near the Pythion in Gortyn (field seasons 2011-2013): An image of the end of the Mediterranean city.» Στο Καραναστάση κ.ά 2015, Α', 565-574.

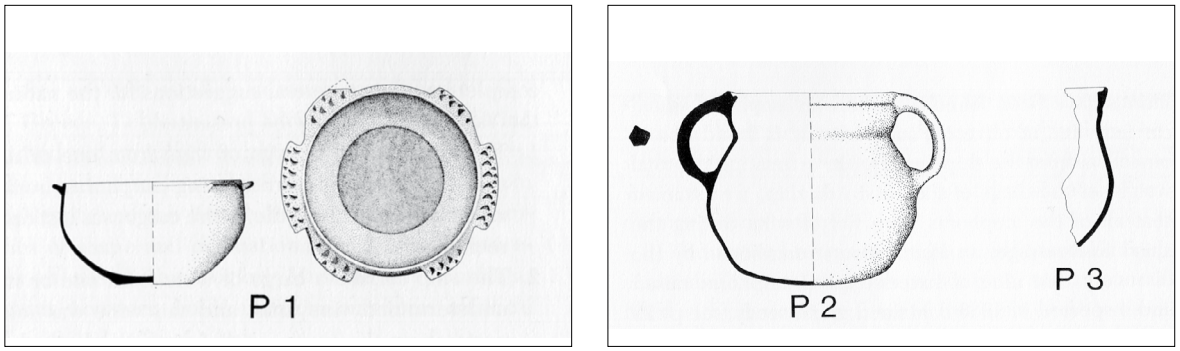
Εικ. 1. Παραδείγματα της κατηγορίας GWW I από το Saraçhane (Hayes 1992, 14, εικ. 4).

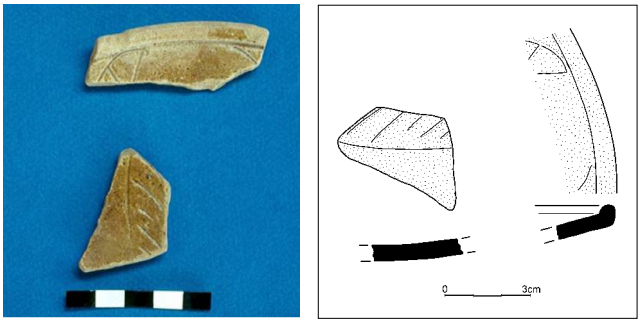
Εικ. 2. Εγχάρακτη διακόσμηση σε αγγεία της κατηγορίας GWW I (Hayes 1992, 16, εικ. 5).

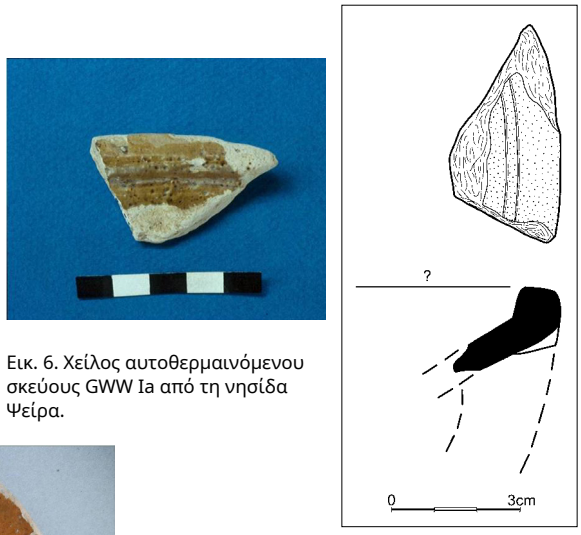
Εικ. 3. Χάρτης με τις θέσεις εύρεσης της κεραμικής της GWW I και πρώϊμα παραδείγματα GWW II στον ελλαδικό χώρο και την Κύπρο.

Εικ. 4. α-β. Αγγεία της κατηγορίας GWW I από το Yassi Ada (Bass 1982, 166, εικ. 8-9).

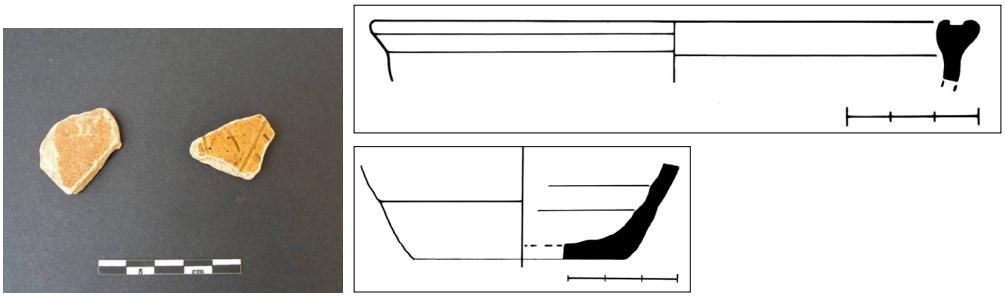
Εικ. 5. Όστρακα αγγείου GWW I από την Ψείρα.

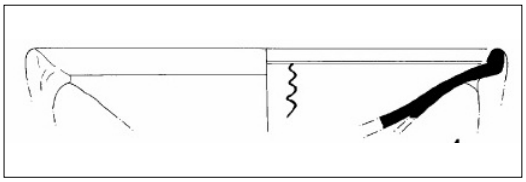
Εικ. 6. Χείλος αυτοθερμαινόμενου σκεύους GWW Ia από τη νησίδα Ψείρα.

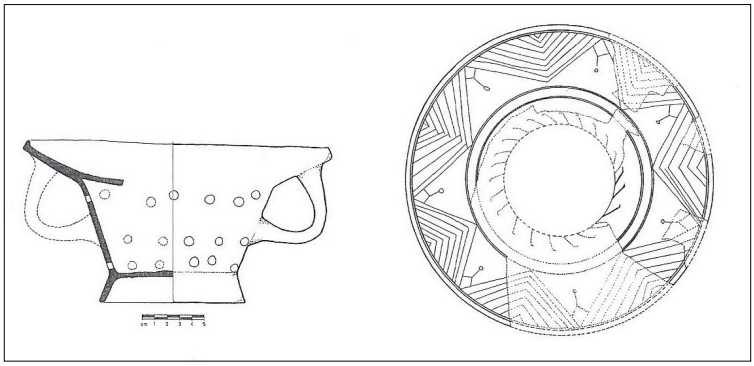
Εικ. 7. Αγγείο από τη Γόρτυνα (Zanini κ.ά. 2015, 572, εικ. 5).

Εικ. 8α-γ. Κεραμική της κατηγορίας GWW I από τον Άγιο Γεώργιο στο Βουνό, Κύθηρα (Πούλου-Παπαδημητρίου 2013, 91, σχ. 65-66).

Εικ. 9. Εφυαλωμένο αυτοθερμαινόμενο σκεύος GWW Ia από την Κόρινθο (Sanders 2003β, εικ. 10.4).

Εικ. 10. Εφυαλωμένο αυτοθερμαινόμενο σκεύος από το Πυθαγόρειο της Σάμου (Γερούση 1997, 259, σχ. 7, 8).

ΝΕΟΤΕΡΟΙ ΧΡΟΝΟΙ – Α' ΜΕΡΟΣ

ΙΣΤΟΡΙΑ, ΤΕΧΝΗ, ΓΛΩΣΣΑ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΑ

Ο Υδραίος ναυμάχος Αναστάσης Τσαμαδός

Η αγωνιστική δράση και το τέλος του ήρωα μέσα από τις σελίδες του ημερολογίου του πλοίου-βρικίου «Άρης»

Κωνσταντίνα Αδαμοπούλου

SUMMARY: THE HYDRIOT NAVAL FIGHTER ANASTASIS TSAMADOS. HIS STRUGGLE AND DEATH THROUGH THE PAGES OF THE DIARY OF THE BRIG «ARIS»

The Brig "Aris" was one of the most famous ships of the Greek revolution. It was built as a merchant ship in a shipyard in Venice in 1807; in 1819 it was purchased by the Hydriot Anastasios Tsamados (1774-1825) and in the beginning of the Greek War of Independence it was converted into a warship, with 16 cannons and 82 men. Tsamados with his "Aris" joined the hydriot naval squadron and participated in almost all the naval campaigns of the Greek fleet in the Aegean.

In 1825 "Aris" took part in supplying the besieged, by Ibrahim, Greeks in Neokastro of Pylos by successfully breaking the grip of the Turks and the Egyptians. However, his owner, Anastasis Tsamados, met a tragic death on the rocks of Sfaktiria, where he had disembarked to meet with the chieftains of the Revolution. "Aris" managed to escape from the Bay of Navarino after a long clash with the powerful and numerous enemy battleships and, although it was heavily damaged from enemy fire, it returned to its base in Hydra.

After the end of the Greek War of Independence, "Aris" was bought by the Greek Government and renamed "Athena". In 1879 it was given back its original name. In 1921, during the celebrations for the centenary of the Greek War of Independence, "Aris" was honorarily sunk escorted by cannon shots near the islet of Kyra in the Arsenal of Salamis.

This narrative presents the last few days in the life of one of the finest and most heroic Greek naval figure, Anastasios Tsamados, through the pages of the diary kept on "Aris".

Στα 1825 και ενώ ο ελληνικός αγώνας διέρχεται ήδη τον έσχατο των κινδύνων, οι Έλληνες πρόκριτοι και οπλαρχηγοί ερίζουν ασταμάτητα για τα πρωτεία[1]. Ο δεύτερος ελληνικός αδελφοκτόνος πόλεμος, πού είχε ξεσπάσει ήδη από το Νοέμβριο του 1824, έχει ενταθεί, διαβρώνοντας πλήρως τη νηφάλια σκέψη αφενός των στρατιωτικών αρχηγών, που η επιρροή τους είχε αυξηθεί μετά τις αλλεπάλληλες στρατιωτικές νίκες των προηγούμενων χρόνων, αφετέρου των προκρίτων και ιδιαίτερα των νησιωτών, που μοιραία έρχονταν σε σύγκρουση και αντιπαράθεση με τούς στρατιωτικούς, έχοντας ήδη αναπτύξει κάποια εντονότερη αστική ιδεολογία.

Η ύπαρξη εξάλλου και λειτουργία δύο «νομίμων» κυβερνήσεων πλαισιωμένων με αντίστοιχες συμμαχίες ηγετικών μορφών του Αγώνα, της μιας με Πρόεδρο του Εκτελεστικού τον Πετρόμπεη Μαυρομιχάλη και συμπαραστάτες τον Θ. Κολοκοτρώνη, τους Δεληγιανναίους και τους περισσότερους οπλαρχηγούς της Πελοποννήσου και μιας δεύτερης με Πρόεδρο τον Γεώργιο Κουντουριώτη και συμπαραστάτες τούς περισσότερους νησιώτες προκρίτους, τον Μαυροκορδάτο, τον Κωλέττη, ένα μέρος των Πελοποννησίων οπλαρχηγών και πολλούς Ρουμελιώτες, Μακεδόνες και Ηπειρώτες οπλαρχηγούς, επιτείνει ακόμη περισσότερο τη δυσκολία των περι-

1 Στο κείμενο χρησιμοποιούνται οι ακόλουθες συντομογραφίες:
ΓΑΚ/ΙΑΜΥ: Γενικά Αρχεία του Κράτους/Ιστορικό Αρχείο Μουσείο Ύδρας.
ΑΚΥ: Ἀρχεῖον Κοινότητος Ὕδρας (ἐν Πειραιεῖ 1929-1931).

στάσεων οδηγώντας τα πράγματα σε αδιέξοδο. Παράλληλα, οι πολιτικές φατρίες, αναζητώντας στηρίγματα στις ξένες δυνάμεις, την Αγγλία, τη Γαλλία και τη Ρωσία, δρουν σχεδόν ανεξέλεγκτα, ενώ η Κυβέρνηση Κουντουριώτη κατηγορείται ευθέως για σκανδαλώδη κακοδιαχείριση και κατασπατάληση των χρημάτων και της δεύτερης δόσης του αγγλικού δανείου[2].

Και ενώ ο σουλτάνος Μαχμούτ ο Β' με διπλωματικό όσο και αναγκαίο στρατηγικό ελιγμό καταφεύγει σε σύναψη συμμαχίας με τον Μεχμέτ Αλή, πασά της Αιγύπτου, αναθέτοντάς του την καταστολή της επανάστασης στην Πελοπόννησο και δημιουργώντας ευνοϊκές προοπτικές για τα οθωμανικά πράγματα, το ελληνικό ναυτικό και ο στρατός ξηράς διέρχονται κρίσιμες στιγμές. Ήδη από τις 6 Φεβρουαρίου 1825 οι στρατιωτικοί αρχηγοί της εμφύλιας ανταρσίας με επικεφαλής τον Κολοκοτρώνη, εκτοπίζονται στην Ύδρα από τους αυτοχαρακτηρισθέντες ως «κυβερνητικούς» προκρίτους και κοτζαμπάσηδες και φυλακίζονται για τέσσερεις μήνες στο μοναστήρι του Προφήτη Ηλία[3]. Ο στόλος εξάλλου τελεί σε αδράνεια λόγω της έλλειψης των αναγκαίων για τη συντήρησή του, με άμεση φθοροποιό συνέπεια την όλο και αυξανόμενη δυσαρέσκεια των πληρωμάτων.

> «Μᾶς παρακινεῖτε καὶ ἡ εὐγένειά σας νὰ ταπεινώσωμεν τὴ δύναμη τοῦ ὑπερήφανου ἐχθροῦ, καὶ ἡμεῖς αὐτὸ ποθοῦμεν πάντοτε καὶ δι' αὐτὸ νὰ κάμωμεν αὐτὸ τὸ θαῦμα. Φεῦ εἰς τὴν ἀθλιότητά μας...»[4]

έγραφε χαρακτηριστικά στις αγωνιώδεις εκκλήσεις του ο Ανδρέας Μιαούλης (εικ. 1) προς τούς Υδραίους προκρίτους. Ταυτόχρονα η Πελοπόννησος διέρχεται στιγμές αγωνίας και εξαιρετικού κινδύνου εξαιτίας πιθανής απόβασης στα εδάφη της του συμμάχου του σουλτάνου, γιου του Μεχμέτ Αλή και χελίβη της Αιγύπτου, του Ιμπραήμ πασά, ανθρώπου με οξύ νου και ιδιαίτερες στρατηγικές ικανότητες.

Η Κυβέρνηση Κουντουριώτη, αντιλαμβανόμενη την κρισιμότητα της στιγμής, αποφασίζει τον έκπλου δύο υδραίικων ναυτικών μοιρών: μιας υπό τον ναύαρχο Ανδρέα Μιαούλη με 21 πολεμικά πλοία και 7 πυρπολικά, στα όποια συμπεριλαμβανόταν και ο Κωνσταντής Κανάρης με το πυρπολικό του[5], με σκοπό την παρεμπόδιση του αιγυπτιακού στόλου του Ιμπραήμ να αποβιβαστεί στη Δυτική Πελοπόννησο, και μιας υπό τον Υδραίο Γεώργιο Σαχτούρη, τον Σπετσιώτη Γεώργιο Ανδρούτσο και τον Ψαριανό Νικολή Αποστόλη[6], της οποίας ο έκπλους είχε σκοπό αφενός να εμποδίσει τον τουρκικό στόλο υπό τον Χοσρέφ πασά, πού θα έβγαινε στο Αιγαίο για να ενισχύσει τον Ιμπραήμ και την πολιορκία του Μεσολογγίου, αφετέρου δε να ελέγξει τα ξένα πλοία, κυρίως τα αυστριακά, που αυτήν τη περίοδο όργωναν το Αιγαίο τροφοδοτώντας και ενισχύοντας κάθε τουρκικό πυρήνα αντίστασης κατά της ελληνικής επανάστασης.

Στην Ύδρα εν τω μεταξύ, μέσα στη γενική πολεμική προετοιμασία, «ο Άρης» (εικ. 2), το πολεμικό μπρίκι του Αναστάση Τσαμαδού (εικ. 3), ήδη από τις 3 Μαρτίου έχει διαταχθεί να αποπλεύσει για το Ναύπλιο με σκοπό την παραλαβή πολεμοφοδίων για τον εφοδιασμό του στρατοπέδου των Πατρών[7].

---

2 Κατσούλης 1974, 142-158. Επίσης βλ. Λιγνάδης 1975, 611.

3 Βακαλόπουλος 1974, 761-791. Επίσης βλ. σχετ. Κατηφόρη 1975, 356-361.

4 ΑΚΥ, τ. ΙΑ', 242.

5 Ὀρλάνδος 1869, 169. Βλ. και Λιγνός 1953, 479-480.

6 ΑΚΥ, τ. ΙΑ', 79-80 και Λιγνός 1953, 486-492.

7 Ο «Άρης» ήταν ένα ταχύ ευέλικτο πλοίο, τύπου «μπρίκι», χωρητικότητας 245 τόνων, με διαστάσεις 103 x 29 x 16 πόδες. Ναυπηγημένος στη Βενετία το 1807 από ξύλο δρυός είχε μήκος τρόπιδος 31,5 ναυπηγικών πήχεων και αρχικά έφερε την ονομασία «Αλέξανδρος». Κατά την επικρατούσα στην Ύδρα συνήθεια της συνιδιοκτησίας πλοίων (μια μετοχική διάρθρωση, ένα είδος άναρχου, θα λέγαμε, συνεταιρισμού, όπου οι συμπλοιοκτήτες μπορούσαν να είναι πολλοί, μέχρι και οκτώ κάποιες φορές, μιας αυτασφάλειας δηλαδή χωρίς δεμένους ουσιαστικά συνεταίρους [παρτσινέβελους], με μοναδική αιτία δημιουργίας τον φόβο οικονομικής ζημίας από πιθανές βλάβες του πλοίου ή και πειρατικές καταδρομές ή ακόμη και ναυαγίου) συμπλοιοκτήτες του «Άρη» ήταν οι

Έγραφε για τις σχετικές κινήσεις του πλοίου του στο ημερολόγιο, που με επιμέλεια τηρούσε ο Αναστάσης Τσαμαδός[8]:

> «Μαρτίου 3, ήμέρα Τρίτη: ὥρα 7 τῆς ἡμέρας: κατὰ διαταγὴν τῆς Τοπικῆς Διοικήσεως Ὕδρας ἐβάλθημεν εἰς τὰ πανιὰ διευρυνόμενοι εἰς Ναύπλιον, διὰ παραλαβὴν πολεμοφοδίων κ.τ.λ., διὰ νὰ μεταφέρωμεν εἰς τὸ Γενικὸν Στρατόπεδον τῶν Πατρῶν ἀνέμου πνέοντος ὄστρια γαρμπῆς...»[9].

Καθώς διαπιστώνουμε από τα γραφόμενα του Τσαμαδού στη συνέχεια, στις 12 Μαρτίου, τον «Άρη», που ναυλοχούσε ήδη στο Ναύπλιο, επισκέπτονται εκτός των άλλων και οι εντεταλμένοι της Κυβέρνησης Κουντουριώτη, Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος και Λάζαρος Δ. Τσαμαδός.

> «Μαρτίου 12, ήμέρα Πέμπτη ὥρα 10 τῆς ἡμέρας: διέταζεν ὁ πλοίαρχος τὴν σκαμπαβίαν νὰ ὑπάγῃ εἰς τὸ φρούριον καὶ νὰ μεταφέρει τὸν ἐκλαμπρότατον κύριον Ἀ. Μαυροκορδᾶτο Γ. Γραμματέαν τοῦ Ἐκτελεστικοῦ καὶ κύριον Α.Δ. Τζαμαδὸν εἰς Β. πολεμικὸν Γαλλικὸν ἰμβρίκιον....
> »ὥρα 11 τῆς ἡμέρας: ἐπιστρέφοντες ἦλθον εἰς ἐπίσκεψιν τοῦ πλοιάρχου μας.
> »ὥρα 3 τῆς νυκτός: ἦλθον καὶ ὁ καπετὰν Νικόλαος Ἀποστόλη καὶ Καρὰ Κωνσταντῆς ἐξ Ὕδρας ζητῶντες κατάλυμμα εἰς τὸ πλοῖον τῶν ὁποίων καὶ ἐδόθη.
> »ὥρα 3 1/2 τῆς νυκτός: ἐξῆλθον τοῦ πλοίου ὁ Ἐκλαμπρότατος Ἀ. Μαυροκορδᾶτος καὶ ὁ Καπετὰν Α.Δ. Τζαμαδός...»[10].

Εν τω μεταξύ και ενώ ο «Άρης» βρισκόταν στο Ναύπλιο, τα υπόλοιπα υδραίικα πλοία της πρώτης ναυτικής μοίρας άρχισαν να συγκεντρώνονται στην περιοχή του Κάβο Μαλέα[11]. Από τη πρώτη ήδη στιγμή γίνεται αντιληπτό ότι τα περισσότερα πλοία του Ιμπραήμ είχαν καταφύγει στη Σούδα της Κρήτης, ενώ ελάχιστα είχαν παραμείνει παραπλέοντας τα μεσσηνιακά παράλια. Δύο ελληνικά πλοία στάλθηκαν από τον Μιαούλη προς ανίχνευση, με σκοπό την επίθεση πρώτα κατά των εχθρικών πλοίων πού ναυλοχούσαν στην περιοχή και ακολούθως εναντίον εκείνων που βρίσκονταν στη Σούδα[12]. Παρόλες ωστόσο τις δολιοφθορές που ευκαιριακά κατόρθωναν τα ελληνικά πλοία να προξενήσουν στον εχθρικό στόλο, δεν ανέκοπταν καίρια και ουσιαστικά την αποφασιστική του πορεία.

Έτσι, ήδη από τον Φεβρουάριο του 1825, πραγματοποιήθηκε σχεδόν ανεμπόδιστα η μετάβαση του Ιμπραήμ (εικ. 4) από τη Σούδα στη Μεθώνη και η απόβαση 10.000 πεζών και 1.000 και πλέον ιππέων στη Πελοποννησιακή γη, με ταυτόχρονη άφιξη αιγυπτιακών δυνάμεων προς ενίσχυση του αντίπαλου στρατού στις αρχές Μαρτίου, γεγονός πού δημιούργησε σοβαρή ανησυχία στην ελληνική πλευρά. Πράγματι ο Ιμπραήμ προχώρησε αποφασιστικά προς την περιοχή της Πύλου, με σκοπό την κατάληψη των δύο νευραλγικών οχυρών της σημείων, του Παλαιοκάστρου και του Νεοκάστρου και τον πλήρη έλεγχο του εξαίρετου φυσικού της λιμανιού, το οποίο ο Αιγύπτιος στρατηλάτης προόριζε για ναυτική βάση των επιχειρήσεών του. Η μεσολάβηση της πολύνεκρης, για τους Έλληνες μαχητές, μάχης στο Κρεμμύδι στις 7 Απρι-

---

Υδραίοι Δημήτριος Τσαμαδός, Βασίλειος Μπουντούρης και Αναστάσιος Γιουρδής, οι όποιοι για την κατασκευή του διέθεσαν το ποσόν των 167.340 γροσίων. Στα 1813 το πλοίο μετονομάσθηκε «Άρης» και μετατράπηκε σε πολεμικό. Είχε οπλισμό αρχικά 18 κανονιών των 12 λιβρών και αργότερα και 10 καρονάδων των 24 λιβρών.

8 Στο πλοίο «Άρης» του Αν. Τσαμαδού είχαν υπηρετήσει σταδιακά ως γραμματείς από το 1821 έως το 1827 οι Ιωσήφ Κιάπε, Γεώργιος Σκούφος και Δημήτριος Πάτρας. Σε αυτούς οφείλεται και η συγγραφή των σωζόμενων ημερολογίων του «Άρη».

9 ΓΑΚ/ΙΑΜΥ Φ. 20, 2 «Ἡμερολόγιον τοῦ πλοίου ὀνομαζομένου Ο ΑΡΗΣ καὶ διοικουμένου παρὰ τοῦ πλοιάρχου κυρίου Ἀναστασίου Τσαμαδοῦ, Ὕδρα Μαρτίου 3 1825, Μὲ ναύτας 85», 2r.

10 ΓΑΚ/ΙΑΜΥ, Φ. 20, 2, ό.π., 2ν και 3r.

11 Λιγνός 1949, 28.

12 Dakin 1973, 122-123.

λίου, κατά τη διάρκεια της οποίας φάνηκε ολοκάθαρα η υπεροχή του οργανωμένου τακτικού στρατού των αντιπάλων[13], άνοιγε ουσιαστικά το δρόμο για την πολιορκία του Ναβαρίνου.

Η ΔΡΑΣΗ ΤΟΥ ΘΡΥΛΙΚΟΥ «ΑΡΗ»

Και ενώ, μέσα σε λίγους μόνο μήνες, η σαρωτική προέλαση του Ιμπραήμ θα ανέτρεπε πλήρως την κατάσταση στην Πελοπόννησο, ξαναγυρίζοντας στον «Άρη» του Τσαμαδού και τη δράση του, συναντούμε το υδραίικο σκαρί να εφοδιάζεται στις 13 Μαρτίου του 1825 με πολεμοφόδια από το Μπούρτζι του Ναυπλίου και να αποπλέει με αρχικό προορισμό την Πάτρα.

> «Μαρτίου 13, ὥρα 9 τῆς ἡμέρας: ἐπαραλάβομεν ἀπὸ τὸ Μπούρτζιον κανόνια δύω, βαρούτι βαρέλια 137, κάσσαις φυσέκια 26, δεκάρια 5.000...»[14]

περιέγραφε με εναργείς λεπτομέρειες κατά την στιγμή του απόπλου του από το Ναύπλιο ο κυβερνήτης του Αναστάσης Τσαμαδός.

Ενδιαφέρουσες πληροφορίες για τις ζοφερές εκείνες στιγμές του ελληνικού αγώνα, αλλά και για τη δράση ειδικότερα του Τσαμαδού και του «Άρη» του, μας δίνουν, εκτός των άλλων, και δύο φιλέλληνες εθελοντές, ο Άγγλος γιατρός Julius Millingen[15] και ο συνταγματάρχης Giacinto Colegno[16] από το Πεδεμόντιο, πού σε δεδομένη στιγμή είχαν μπαρκάρει μαζί με τον Μαυροκορδάτο ως πλήρωμα τού «Άρη»[17].

Στις 17 Μαρτίου ο «Άρης» επιστρέφοντας από το Ναύπλιο πλησιάζει τα ήδη συγκεντρωμένα ελληνικά πλοία στην περιοχή της Μονεμβασίας. Αρχικά ο κυβερνήτης του προβαίνει στις απαραίτητες αναγνωριστικές κινήσεις:

> «Μαρτίου 17 ὥρα 1/2 τῆς ἡμέρας: ἐξημερώθημεν ἔξω τῆς Μονεμβασιᾶς ὅπου ἴδωμεν σότο βέντο πλεούμενα τρία ἕν τρικάταρτον καὶ δύο ἰμβρίκια. Τοὺς ὑψώσαμεν σημαίας καὶ τὸ τρικάταρτον ὕψωσεν γαλλικήν...[18]
> »ὥρα 3 1/2 τῆς ἡμέρας: ἐφάνησαν ἀνάμεσα Κυθήρων καὶ Κάβου Ἀρχαγγέλου πλοῖα 30...
> »ὥρα 6 τῆς ἡμέρας: ἰδόντες πλεούμενα δύο ἐξ αὐτῶν, πλώραν βαλόντων γιὰ Κρήτην ἐφάνημεν ἀλὰ κάπα δια νὰ ἔξετάσωμεν τὶ πλοῖα εἶναι...
> »ὥρα 7 τῆς ἡμέρας: Μᾶς ἐπλησίασαν, ὑψώσαμεν τὴν σημαία μας, καθὼς καὶ ἐκεῖνα τὴν ἑλληνικήν. Ἦταν ἡ γολέτα τοῦ κυρίου Ἐμμανουὴλ Τομπάζη καὶ τὸ ἰμβρίκιον τοῦ καπετὰν Τζούπη, ἐκ τῶν ὁποίων ἐβεβαιώθημεν ὅτι τὰ 30 πλοῖα εἶναι ὁ ἑλληνικὸς στόλος καὶ ὅτι διευθύνοντο διὰ Μοθοκόρωνα νὰ κτυπήσωσιν ὀκτὼ ἐχθρικὰ ὅπου ἄφησεν ἐκεῖ ὁ Αἰγυπτιακὸς καὶ ὅτι ὁ λοιπὸς ἐτράβηξεν διὰ Κρήτην ὅπου καὶ πηγαίνη νὰ τὸν κατασκοπεύση. Ὁ ἑλληνικός στόλος ἀπέρασεν πανιὰ ἐξακολουθῶντες τὸν δρόμον μας με οὔριον ἄνεμον λεβάντε...».

Ακολούθως στις 18 Μαρτίου ο «Άρης» ενώνεται με τον υπόλοιπο ελληνικό στόλο.

> «Μαρτίου 18, ὥρα 1/2 τῆς ἡμέρας ἰδωμεν καὶ τὸν ἑλληνικὸ στόλον μας ἔμπροσθεν καὶ ἐκάμαμεν ὅλα τὰ πανιὰ διὰ νὰ τὸν προφτάσωμεν..., έγραφε σχετικά ο Τσαμαδός.

---

13 ΑΚΥ, τ. ΙΑ', 164. Βακαλόπουλος 1975, 379-380.
14 ΓΑΚ/ΙΑΜΥ, Φ. 20, 2, ό.π., 3r.
15 Millingen 1831.
16 Collegno 1857.
17 ΓΑΚ/ΙΑΜΥ, Φ. 20, 2, ό.π., 7r.
18 ΓΑΚ/ΙΑΜΥ, Φ. 20, 2, ό.π., 3v.

»ὥρα 3 1/2 τῆς ἡμέρας: πλησιάσαντες ὑψώσαμεν τὴν σημαίαν μας...
»ὥρα 4 τῆς ἡμέρας: ὕψωσεν καὶ ὁ ἑλληνικὸς στόλος τὴν σημαίαν του...».

Έτσι η δύναμη του τρινήσιου στόλου ανήλθε συνολικά σε 35 πολεμικά πλοία και 7 πυρπολικά, δηλαδή σε 42 εν όλω πλοία[19], τα όποια κινήθηκαν για να βοηθήσουν τις πολιορκούμενες φρουρές του Νεοκάστρου και του Παλαιοκάστρου της Πύλου (εικ. 5), που απειλούνταν άμεσα από τις δυνάμεις του Ιμπραήμ. Επρόκειτο για μια υποτονική, στην πραγματικότητα, ελληνική ναυτική κινητοποίηση, που, κατά πάσα πιθανότητα, οφειλόταν σε υποτίμηση των πραγματικών δεδομένων και της δύναμης του αιγυπτιακού αντιπάλου.

«Μαρτίου 18 ὥρα 4 3/4 τῆς νυκτὸς ἐρίψαμεν κανόνια δύω εἰς τὰς ἐχθρικὰς φυλακὰς εἰς Νεόκαστρον καὶ εἰς τὰς ὥρας 6 τῆς νυκτὸς ἐρρίψαμεν ἄγκυραν εἰς τὸν λιμένα Νεοκάστρου ὅπου ἦσαν ἀραγμένα ἓν Ἑλληνικὸν πλοῖον τοῦ καπιτὰν Θ. Κούτση, τὰ ἀγγλικὰ βρίκια, ἓν αὐστριακὸν μὲ παξιμάδι δύω σακολέβαι Ἰονικαὶ καὶ ἓν κότερον...»[20].

Ο Τσαμαδός, μαθαίνοντας ότι η πολιορκία των Πατρών είχε λυθεί, φαίνεται ότι παρέμεινε στην περιοχή μέχρι νεωτέρας διαταγής, ενώ, ανήσυχος για τη γενική έλλειψη πολεμοφοδίων στην περιοχή, ξεφόρτωσε στη Σφακτηρία τρία ορειχάλκινα κανόνια των 18 λιβρών που, καθώς προαναφέρθηκε, μετέφερε από το Ναύπλιο[21]. Ακολούθως, στις 19 Μαρτίου μπαίνει στο Νεόκαστρο, του οποίου φρούραρχος είχε διοριστεί ο Υδραίος Δημήτριος Σαχτούρης[22], και του παραδίδει εφόδια για την αντιμετώπιση των τεράστιων αναγκών που είχαν ήδη δημιουργηθεί στους πολιορκούμενους.

«Μαρτίου 19 ὥρα 6 τῆς μέρας: ἐπαραδώσαμεν τῷ φρουράρχῳ Δ. Σαχτούρη κάσαις φυσέκια εἴκοσι δεκάδες 3.872 καὶ ἐλάβαμεν ἀπόδειξιν, ἐγράφαμεν ἔτι καὶ τῷ κ. προέδρῳ τὴν κατάστασιν τοῦ φρουρίου, εἰδομεν τὸν κίνδυνον διατρέχει καὶ ὅτι μόνη ἡ παρουσία του ἠμπορή νὰ διαλύσῃ τὰ σχέδια τοῦ ἐχθροῦ κτλ. τοῦ ἐπιβεβαιούμεν τὴν πρώτη μας τῶν 3 ὡρῶν τῆς ἴδιας ἡμέρας καὶ βάλλετε ὑπόψιν τὰ ἑπόμενα ἐκ τῆς πτώσεως τοῦ φρουρίου τούτου...»[23].

Κι ενώ συνέβαιναν όλα αυτά, η είδηση του έκπλου και της δεύτερης ναυτικής μοίρας δίνει μεγάλο κουράγιο στους πολιορκημένους του Νεόκαστρου, οι οποίοι ενισχύθηκαν παράλληλα με πολεμοφόδια και ικανούς πυροβολητές[24].

Ταυτόχρονα ο Μιαούλης, αφήνοντας μια μικρή μοίρα υπό τον Τσαμαδό μεταξύ Πύλου – Σφακτηρίας, αποπλέει για την Κρήτη προς αναζήτηση του Ιμπραήμ. Ξαφνική ωστόσο κακοκαιρία μεγάλης διάρκειας, περί τις 25 Μαρτίου, ανατρέπει το ήδη καταστρωμένο σχέδιο του Υδραίου ναυάρχου, σχεδόν διαλύει τον ελληνικό στόλο καταστρέφοντας πολλά από τα πλοία του και βυθίζει το πυρπολικό του Κανάρη μετά την πρόσκρουσή του με τον «Κίμωνα», τη ναυαρχίδα του στόλου, που διοικούσε τότε ο γιος του Ανδρέα Μιαούλη, ο Ιωάννης[25]. Ο ίδιος ο Μιαούλης αναγκάζεται να καταφύγει για επισκευές στον Μάραθο, αφήνοντας αντικαταστάτη

19 Λιγνός 1953, 480. Επίσης Λιγνός 1949, 28, όπου όμως φαίνεται ότι η συνάντηση του ελληνικού στόλου με τον «Άρη» του Τσαμαδού έγινε στις 19 και όχι στις 18 Απριλίου.

20 ΓΑΚ/ΙΑΜΥ, Φ. 20, 2, ό.π., 5 r.

21 Σιμόπουλος 1994, 142-143.

22 Φρούραρχος της Σφακτηρίας είχε διορισθεί ο επίσης Υδραίος Σταύρος Σαχίνης, αδελφός του κυβερνήτη του «Μιλτιάδη» Γεωργίου Σαχίνη.

23 ΓΑΚ/ΙΑΜΥ, Φ. 20, 2, ό.π., 6r.

24 ΑΚΥ, τ. ΙΑ', 34 και 47.

25 Για τα σχετικά με την πρόσκρουση των δύο πλοίων και την αποκατάσταση των ζημιών βλ. επιστολή του Α. Μιαούλη προς τούς προκρίτους Ύδρας, στο ΑΚΥ, τ. ΙΑ', 97-98. Επίσης βλ. Λιγνός 1949, 30.

του, ως κυβερνήτη του στόλου, τον Αντώνιο Κριεζή[26] (εικ. 6), με σκοπό την συγκέντρωση των ελληνικών πλοίων στα Κύθηρα.

Στις 2 Απριλίου ο Αναστάσης Τσαμαδός με τον Ανδρέα Μιαούλη (ο οποίος στο μεταξύ διάστημα έχει καταφέρει με οκτώ μόνο πολεμικά πλοία και ένα πυρπολικό[27] να ανασυγκροτήσει προσωρινά τον διαλυμένο Ελληνικό στόλο), συνοδευόμενοι από τους Αντώνιο Κριεζή και Σταύρο Σαχίνη, επισκέπτονται το φρούριο του Νεοκάστρου και αποβιβάζουν πυροβολητές και ξυλουργούς για την επισκευή των κιλλιβάντων των κανονιών του φρουρίου[28].

«Λίαν πρωὶ ἦλθεν εἰς ἐπίσκεψίν μας ὁ Αναστάσιος Τσαμαδός», γράφει ο Γεώργιος Σαχίνης στο ημερολόγιο του πλοίου του «Μιλτιάδης», περιγράφοντας συγχρόνως με γλαφυρότητα τη δεινή κατάσταση στην οποία είχε περιέλθει το Νεόκαστρο,

> «καὶ ἀφοῦ συνομιλήσαμεν περὶ τοῦ στόλου μας καὶ περὶ τῆς καταστάσεως τοῦ φρουρίου, εἰς ἣν εὑρίσκεται, καὶ ἐπειδὴ ἐπὶ τοῦ φρουρίου εἶχον μίαν βόμβα καὶ τινάς δὲν ἤξευρε νὰ τὴ ρίξη, μὲ παρακάλεσε νὰ ὑπάγομεν μαζὶ εἰς τὴν ξηράν, διὰ νὰ ρίξω μερικὰς κατὰ τοῦ ἐχθροῦ. Καὶ ἀμέσως ἐξήλθομεν ἐπὶ τοῦ φρουρίου, ἀλλ' ἐπειδὴ δὲν εἶχον ἀναλόγους σφαίρας δὲν ἔρριψα καὶ οὕτως ἐπέστρεφα. Παρετήρησα μὲ λύπην μου, ὅτι ὅλα τὰ κανόνια τοῦ φρουρίου, ἐκτὸς ἑνὸς καὶ ἐκεῖνο ἄθλιον, ἦσαν χωρὶς κρεβάτια (*αραμπάδες*) καὶ χωρὶς πυροβολιστάς, ὥστε ἐνίοτε ἠναγκάζετο ὁ Ἀναστάσιος Τσαμαδός, νὰ ἐβγάλη τινάς ἐκ τῶν ναυτῶν του διὰ νὰ ρίψουν τὸ ἓν κανόνιον ἐν τοσούτω ὁλοένα ἐξακολουθοῦσε τὸν κανονιοβολισμὸν καὶ βομβισμὸν καὶ διὰ τῆς μπρέσης (*χαλάστρας*) εἶχε κρημνίσει διὰ τῶν σφαιρῶν ἕνα μέρος τοῦ τοίχου καὶ τὰς οἰκίας. Τὸ περιεργότερον καὶ ἀξιολύπητον ἦτον νὰ βλέπη τινάς, ὅτι ὅλα τὰ πρὸς τὴν εἴσοδον τοῦ λιμένος κανόνια τοῦ φρουρίου, ὄντα ὀρειχάλκινα ἦσαν αὐτά κομμένα τὸ ἓν τρίτον ἐμπρός. Ποῖος τὰ ἔκοψεν; Ἀγνοεῖτο...»[29].

Στις 7 Απριλίου ο Τσαμαδός επισκέπτεται και το φρούριο του Παλαιοκάστρου για να διαπιστώσει την εκεί επικρατούσα κατάσταση και, συγχρόνως, διαβεβαιώνει με επιστολή του τον Πρόεδρο του Εκτελεστικού Γ. Κουντουριώτη ότι προτίθεται να υπακούσει πειθήνια στις εντολές και τις οδηγίες τού απεσταλμένου του, του Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου, για το κοινό συμφέρον[30].

Περί τις 10 Απριλίου ο Τσαμαδός μαζί με τον Μαυροκορδάτο και τον Ιταλό φιλέλληνα Santa Rosa μπαίνουν εκ νέου στο Νεόκαστρο, το οποίο, σύμφωνα με μαρτυρίες αυτοπτών μαρτύρων, βρισκόταν πλέον σε κατάσταση έκτακτης ανάγκης από πλευράς έμψυχου υλικού και πολεμοφοδίων[31]. Απελπισμένα μηνύματα για παροχή βοήθειας απέστελλε, ήδη από τις 19 Μαρτίου του 1825, ο φρούραρχος Σαχτούρης προς τον «γενναιότατον ναύαρχον τοῦ ἑλληνικοῦ στόλου» Ανδρέα Μιαούλη:

> «Ἡμεῖς στεκόμεθα γενναῖοι, μὲ ὅλον ὅπου ἄχρι τοῦδε μᾶς ἔχει ἕως 800 βόμπαις ριμμέναις. Ἀπὸ ζωοτροφίας εἴμεθα ὑστερημένοι καὶ μόνον τὴν προχθὲς ἠγοράσαμεν 150 καντάρια κουλούραις. Στάρι ἔχομεν, πλὴν πόθεν νὰ τὸ ἀλέσωμεν καὶ ποῦ νὰ τὸ φουρνίσωμεν, ὅπου σπήτι

---

26 Ναυτικό Μουσείο Πειραιά, Αρχείον Κριεζή Π, φακ. 6 (27 Μαρτίου 1825, Μιαούλης προς Κριεζή και υπολοίπους πλοιάρχους) και Λιγνός 1920-26, 481-483. Επίσης πρβλ. ΑΚΥ, τ. ΙΑ', 97.

27 «Εὑρίσκομαι σήμερον εἰς τὸν Κάβο Ματαπᾶν μὲ ὀκτὼ μόνον πλοῖα πολεμικὰ καὶ ἓν πυρπολικόν... Ἀποφάσισα καθὼς σᾶς προέγραφα, νὰ ὑπάγω κατευθείαν εἰς ἐκεῖνο τὸ φρούριον (τὸ Νεόκαστρον) ἀφοῦ δὲν εἴμεθα εἰς κατάστασιν νὰ ἀντισταθῶμεν εἰς τὸν ἐχθρόν, οὐδὲ νὰ τὸν ἐμποδίσωμεν κατὰ τὸ παρὸν ἀπὸ τοῦ νὰ κάμει τρίτην ἀπόβασιν εἰς τὰ Μοθοκόρωνα [...] Κυτάξετε τὴν κατάστασίν μας καὶ προσπαθήσατε νὰ μᾶς οἰκονομήσετε μὲ νέαν δύναμιν...» έγραφε προς τούς Υδραίους προκρίτους ο Μιαούλης στις 31 Μαρτίου του 1825, βλ. σχετ. ΑΚΥ, τ. ΙΑ', 105.

28 Λιγνός 1953, 483.

29 Λιγνός 1949, 31.

30 ΓΑΚ/ΙΑΜΥ, Φ. 20, 2, ό.π., 4ν, 5r, 5ν.

31 Millingen 1831, 290.

> δὲν ἔμεινε ἀπὸ τὶς βόμπαις. Λοιπὸν παρακαλεῖσθε νὰ μᾶς δώσετε ἀπὸ τρία καντάρια παξιμάδι τὸ κάθε καράβι δίχως ἄλλο, ὅτι εἶναι ἔνδον τοῦ φρουρίου ὑπέρ τὶς τρεῖς χιλιάδες ψυχαῖς ἅρματα καὶ γυναικόπαιδα καὶ δὲν ἠξεύρομεν τὶ ἠμπορεῖ νὰ συμβῆ, ἐὰν τὸ κρίνεις εὔλογον νὰ ἐμβῆτε μέσα καὶ νὰ ἰδῆτε τὴν κατάστασιν τοῦ φρουρίου πῶς εἶναι καὶ θέλει δώσει ὁ ἐρχομός σας μεγάλη ἐμψύχωσιν»[32].

Είναι η στιγμή κατά την οποία ο πρωταγωνιστικός ρόλος του Αναστάση Τσαμαδού αναδεικνύεται πέρα για πέρα καθοριστικός στην εξέλιξη των δραματικών γεγονότων. Ανεκδοτολογικά στοιχεία από μαρτυρίες των Millingen και Colegno σκιαγραφούν ανάγλυφα το ήθος και το ψυχικό σθένος τού Υδραίου ναυμάχου, ο οποίος, ζητώντας από τους στρατιώτες της φρουράς τού Νεοκάστρου να βοηθήσουν στην εγκατάσταση των κανονιών που ξεφόρτωνε από τον «Άρη» και λαμβάνοντας την χαρακτηριστική απάντηση «Εἴμαστε στρατιῶτες!.. Δὲν εἴμαστε χαμάληδες, οὔτε σκαφτιάδες...»[33], χωρίς καθόλου να διστάσει, άρχισε να σκάβει ο ίδιος, δίνοντας με τον τρόπο αυτό παράδειγμα μεγαλείου και ευψυχίας στους συμπολεμιστές του.

Ο ίδιος, γεμάτος αγωνία για την τύχη τού Ναβαρίνου και των πολιορκημένων του, είχε γράψει στις 19 Μαρτίου 1825 στον Πρόεδρο του Εκτελεστικού, Γ. Κουντουριώτη, που τότε βρισκόταν στην Τρίπολη:

> «Ἐκλαμπρότατε, ἔρχομαι τώρα ἀπὸ τὸ φρούριον (τοῦ Νεοκάστρου). Αὐτὸ πολιορκεῖται στενώτατα. Οἱ ἐχθροὶ ἔχουν πιάσει ὅλας τὰς τοποθεσίας καὶ ἔστησαν τοὺς προμαχώνας των μακρὰν τοῦ φρουρίου, ὅσον ἕνα τράβηγμα πιστόλας, τόσον ὥστε δὲν ἠμποροῦν οἱ ἰδικοὶ μας νὰ γεμίσουν κανόνων, οὔτε νὰ ρίψουν τουφέκι χωρὶς κίνδυνον... Εἰς Ναύπλιον διατριβῶν ἤκουσα ὅτι τὸ φρούριον αὐτὸ εἶναι καλῶς δυναμωμένον, ἀλλὰ εἶδα ὅλως τὸ ἐναντίον, τόσον, ὥστε ἐχρειάσθην νὰ ἀφήσω καὶ μερικοὺς ναύτας μου διὰ τὰ κανόνια καὶ τρεῖς μαραγκοὺς νὰ διορθώσουν ὀπωσοῦν τοὺς ἀραμπάδες ἀλλὰ καὶ οἱ ἀραμπάδες καρφία δὲν ἔχουσι. Ἐγὼ εἰς τὸ πλοῖον δὲν ἔχω. Τὶ διόρθωσις μέλλει νὰ γίνει ἀγνοῶ...»[34].

Καθοριστικά επιβαρυντικοί παράγοντες στην όλη δυσκολία των περιστάσεων στέκονταν εξάλλου τόσο η αναρχία και η απειθαρχία των έγκλειστων μαχητών όσο και οι ολοένα αυξανόμενες καταχρήσεις των ίδιων και των καπεταναίων τους[35], ενώ η οχυρωμένη Σφακτηρία, με φρούραρχο τον Υδραίο Σταύρο Σαχίνη και με λιγοστούς υπερασπιστές, βρισκόταν σε ακόμη δεινότερη θέση.

Ο ελληνικός στόλος, παράλληλα, και πιο συγκεκριμένα η υπό τις διαταγές του Μιαούλη υδραίικη ναυτική μοίρα επιχειρεί μία ανεπιτυχή επίθεση εναντίον του αιγυπτιακού στόλου[36], που βρισκόταν ελλιμενισμένος στη Σούδα της Κρήτης, γεγονός που, ως μοιραία συνέπεια, είχε την είσοδο και δεύτερης αιγυπτιακής μοίρας στο λιμάνι της Μεθώνης υπό τον Χουσεΐν μπέη Γκιριτλή, στις 21 Απριλίου του 1825.

Αναπτερωμένος από τις επιτυχίες αυτές ο Ιμπραήμ και, παρότι οι μαρτυρίες αυτοπτών μαρτύρων δεν έδιναν την καλύτερη εικόνα για την ποιότητα και την αποτελεσματικότητα των δυνάμεών του περιγράφοντας ειδικά το πυροβολικό του ως «ἄθλιο καὶ ἀναποτελεσματικό»[37], διατάσσει την κατάληψη της Σφακτηρίας και του Παλαιοκάστρου, σίγουρος ότι η ενέργεια αυτή θα επέφερε αναπόφευκτα και την πτώση του Νεοκάστρου, που ο συνεχής του εφοδι-

32 ΑΚΥ, τ. ΙΑ', 78-79.
33 Millingen 1831, 290.
34 Λιγνός 1920-26, 238-239.
35 Σιμόπουλος 1994, 146-149.
36 ΑΚΥ, τ. ΙΑ', 115, 127.
37 Millingen 1831, 298.

ασμός το τελευταίο διάστημα από λίγα Ελληνικά πλοία, που ναυλοχούσαν στο λιμάνι της Πύλου, το διατηρούσε μέχρι τώρα απόρθητο[38]. Συγχρόνως αποφασίζεται ο μεν Χουσεΐν μπέης να επιτεθεί κατά της Σφακτηρίας, ενώ ο ίδιος ο Ιμπραήμ, με τη συνδρομή του Σουλεΰμάν μπέη[39] και 3.000 τακτικών στρατιωτών, θα χτυπούσε το Παλαιόκαστρο (Παλαιό Ναβαρίνο).

Από ελληνικής πλευράς, αμέσως μόλις έγιναν αντιληπτές οι προθέσεις του Ιμπραήμ, μετά από σύσκεψη, στην οποία έλαβαν μέρος οι Μαυροκορδάτος, Τσαμαδός, Σαχτούρης, ο υπουργός του πολέμου Αναγνωσταράς και όλοι οι καπεταναίοι των καραβιών, αποφασίστηκε η ενίσχυση της φρουράς της Σφακτηρίας με τρία ακόμα κανονιοστάσια από οκτώ κανόνια και ένα ολμοβόλο το καθένα, καθώς και με στρατιωτική δύναμη 800 μαχητών υπό τον Αναγνωσταρά.

Η επίθεση του Ιμπραήμ ξεκίνησε πράγματι από το Παλαιόκαστρο, το οποίο υπερασπίζονταν 100-150 άνδρες, αλλά αποκρούσθηκε επιτυχώς από τις ελληνικές δυνάμεις. Ως μοιραίο επακόλουθο της τροπής αυτής των πραγμάτων αναμενόταν τώρα πλέον η επίθεση κατά της Σφακτηρίας.

Στο νησί πέρασαν με σπουδή λίγο πριν την επίθεση ο Μαυροκορδάτος με 150 άνδρες από το Παλαιόκαστρο[40], ο Αναστάσης Τσαμαδός με το πλήρωμα του «Άρη» του[41], ο καπετάν Τσόκρης, ο φιλέλληνας Santa Rosa, ο φρούραρχος του Νεοκάστρου Δ. Σαχτούρης με δύναμη 250 περίπου ανδρών, καθώς και ένα απόσπασμα από το σώμα πυροβολικού του Καλλέργη. Η συνολική πολεμική δύναμη διαιρέθηκε σε δύο ομάδες και οι μεν Τσαμαδός, Σαχίνης, Σαχτούρης και Santa Rosa με τους άνδρες τους οχυρώθηκαν στο νότιο τμήμα της Σφακτηρίας, προς το Νεόκαστρο, οι δε Μαυροκορδάτος, Αναγνωσταράς, Τσόκρης και Καλλέργης στο βόρειο, προς το Παλαιόκαστρο. Στην πραγματικότητα, όμως, λόγω και της φύσεως του βραχώδους εδάφους του νησιού, η οργάνωση αποτελεσματικής άμυνας ήταν και ουσιαστικά και πρακτικά αδύνατη.

Ο υπόλοιπος ελληνικός στόλος εν τω μεταξύ, υπό τις διαταγές του Μιαούλη, αδύναμος να επιτεθεί λόγω της έλλειψης πυρπολικών, ναυλοχούσε λίγο βορειότερα, κοντά στο νησί Πρώτη[42], απασχολημένος σε αψιμαχίες με μία από τις δύο μοίρες, στις οποίες σκόπιμα είχε διαιρεθεί ο εχθρικός στόλος.

Η ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΗ ΣΤΗ ΣΦΑΚΤΗΡΙΑ

Ο κανονιοβολισμός κατά της Σφακτηρίας από τον συντεταγμένο αιγυπτιακό στόλο άρχισε στις 26 Απριλίου και ήταν σφοδρός και συνεχής. Και ενώ ή επίθεση κατά του νότιου τμήματος του νησιού αποκρούστηκε επιτυχώς, οι υπερασπιστές του βόρειου τμήματος δεν μπόρεσαν να κρατήσουν την άμυνα. Έτσι οι Αιγύπτιοι προσέβαλαν εκ των νώτων τους λιγοστούς Έλληνες μαχητές και τους ανάγκασαν να τραπούν σε άτακτη φυγή[43].

---

38 Τα πλοία αυτά ήταν τα υδραίικα «Άρης» του Τσαμαδού, «Αθηνά» του Ιωάννη Μακρυμούρα, «Αλέξανδρος» του Βασιλείου Μπουντούρη, «Θρασύβουλος» του Σταμάτη Ράφτη, «Αθηνά» του Λάζαρου Νέγκα και τα σπετσιώτικα «Αχιλλεύς» του Γεωργίου Όρλάνδου, «Ποσειδών» του Θεόφιλου Μουλά και «Λυκούργος» του Θεόδωρου Σάντου.

39 Επρόκειτο για τον Γάλλο εξισλαμισμένο αξιωματικό (συνταγματάρχη) Seve.

40 Λιγνός 1953, 489.

41 «Ἐξῆλθεν εἰς τὸ Νησίον [Σφακτηρία] ὁ πλοίαρχός μας [Τσαμαδός] μετὰ τῶν ναυτῶν μας, ὅλοι 33...», ΓΑΚ/ΙΑΜΥ, Φ. 20, 2, ό.π., 18ν.

42 Λιγνός 1949, 37.

43 Λιγνός 1953, 490.

Όσοι από αυτούς δεν φονεύθηκαν, ρίχθηκαν απελπισμένοι στη θάλασσα, όπου άλλοι πνίγηκαν και άλλοι κατάφεραν κολυμπώντας να φθάσουν στο Παλαιόκαστρο, ανάμεσά τους και ο στρατηγός Τσόκρης, ή κάποιοι πάλι κατόρθωσαν να περισυλλεγούν από λέμβους των ναυλοχούντων στον όρμο του Ναβαρίνου λιγοστών ελληνικών πλοίων, τα περισσότερα από τα οποία έκοψαν πάραυτα τις άγκυρες και πρόλαβαν να διαφύγουν από τον όρμο, αποφεύγοντας όπως-όπως τον εχθρό που πλησίαζε. Στον άνισο αυτό αγώνα η άλωση της Σφακτηρίας ολοκληρώθηκε μέσα σε λίγες ώρες και υπήρξε μια πραγματικότητα δραματική.

Το τραγικό γεγονός γίνεται αντιληπτό αμέσως από τις παραπλέουσες το Αιγαίο μικρές ή μεγαλύτερες ναυτικές μοίρες, δημιουργώντας ανάλογα συναισθήματα στα ελληνικά πληρώματα. Έγραφε σχετικά ο ναύαρχος Γ. Σαχτούρης:

> «Προσθέτουν ὅτι ὁ ἐχθρικὸς στόλος εἶναι ἕτοιμος νὰ ἐβγῆ... Ἐγράφαμεν εἰς Σάμον νὰ εἰδοποιήσουν τὰ ἐκεῖ εὑρισκόμενα δύο πλοῖα μας νὰ ταχύνουν νὰ ἔλθουν ἐδῶ...»[44].

Ο «Άρης» παρέμεινε μέσα στον όρμο αναμένοντας μάταια τον κυβερνήτη του Αναστάσιο Τσαμαδό. Και ενώ, κατά άτυχη συγκυρία, από το πρωτογενές ημερολόγιο του «Άρη» που φυλάσσεται στην αρχειακή συλλογή του Ιστορικού Αρχείου – Μουσείου Ύδρας[45], έχει απολεσθεί το τελευταίο τετράδιο, βρέθηκε ωστόσο ένθετη σ' αυτό πρόχειρη σημείωση, γραμμένη, καθώς χαρακτηριστικά αναφέρεται, με «μολυβδοκόνδυλο», η οποία εξιστορεί «παρὰ τοῦ ἰδίου συντάκτου τὸ περιστατικὸν τῆς τελευταίας ἡμέρας κυριεύσεως τῆς Σφακτηρίας παρὰ τοῦ Αἰγυπτιακοῦ στρατοῦ», ως ακολούθως:

> «Ἕως εἰς τὰς 3 ὁ ἐχθρικὸς στόλος γενόμενος εἰς δύο μοίρας, ἡ μὲν φυλάττουσα τὸ Βλησίδη ἐκανονοβόλει τὸ νησίον Σφακτηρία, ταυτόχρονος δὲ ὁ Ιμπραὴμ πασᾶς διὰ ξηρᾶς τὴν πάλιν, ὁ κανονοβολισμὸς διήρκεσεν ὥραν 1 εἰς τὰς 5 ὅπου καὶ ἔρριψαν τὰς βάρκας των οἱ ἐχθροὶ γεμάταις πολεμοφόδια νὰ κάνουν ἀπόβασιν. Οἱ ἐν τῷ Νησίῳ ἔδωσαν τὸ κατ' ἀρχὰς ἀντίστασιν γενναίως καὶ ἔτρεψαν ταὶς βάρκαις εἰς φυγὴν καὶ μία ὁμοίως ἐξ ἐκείνων μὴ δυνηθέντες νὰ τὴν ἐμποδίσωσιν ἔκαμεν ἀπόβασιν καὶ ταυτοχρόνως ἔκαμον καὶ αἱ ἄλλαι καὶ οὕτως οἱ Ἕλληνες ἐτράπηκαν εἰς φυγὴν καὶ ἄλλους ἐζώγρησαν ἄλλους ἐθανάτωσαν καὶ ἄλλους ἔπνιξαν καὶ οὕτως ἐκυριεύθη τὸ νησίον ἀπὸ τοὺς ἐχθρούς, τὰ δὲ ἰδικὰ μας πλοῖα ἰδόντα τὸν κίνδυνον καὶ ἀβεβαιότητα μὴ κλεισθῶσιν, ἔκαμον ἀρχὴ νὰ κόπτουν τὰς ἄγκυρας ἀφοὺ ἄφησαν τὸ [...] ἔξω εἰς τὸ Νησίον ἄλλους συντρόφους ἀρκετοὺς θανατωμένους καὶ ζωγρημένους πρῶτον τὸ καράβι ἔκαμε πανιά, ἐστάθη τὸ πλοῖο τοῦ Βουδούρη καὶ ἀκολούθως τὰ πλοῖα, ἡμεῖς δὲ ἐξήλθομεν καὶ ὁ πλοίαρχός μας μετὰ τοῦ ναυκλήρου ἔξω ἄλλοι σύντροφοι, ὁ δὲ Ἐκλαμπρότατος Μαυροκορδάτος ἔλειπεν ἔξω εἰς τὸ Νησίον. ἐστείλαμεν ταῖς βάρκαις μας διὰ νὰ τοὺς λάβωμεν ἀλλὰ κατὰ δυστυχίαν ταις ἀνήγγειλον ὅτι ἐθανατώθη ὁ γενναῖος πλοίαρχός μας πολεμῶν μετὰ τοῦ ναυκλήρου Χριστοφίλου καὶ λοιπῶν, τούτους ἐπερίλαβον. Ὁ ναύκληρος Χριστόφιλος ἐσώθη κολυμβῶν εἰς τὸ φρούριον...»[46].

Κατά τον Ν. Σπηλιάδη, αμέσως όταν ο «Άρης» κατευθύνθηκε προς το στόμιο του όρμου, ο Τσαμαδός, οικτρά τραυματισμένος, φώναξε προς τους ναύτες του να σταθούν να τον παραλάβουν, ατυχώς όμως δεν τον άκουσε κανείς[47]. Κατά τον Λιγνό, το πλήρωμα του «Άρη» έστειλε πάλι λέμβο στη Σφακτηρία προς αναζήτηση του Τσαμαδού, χωρίς όμως κανένα απο-

---

44 Σαχτούρης 1997, 127.
45 ΓΑΚ/ΙΑΜΥ, Φ. 20, 2, ό.π.
46 Βλέπε τα παρένθετα έγγραφα υπ' αρ. 7 και 8, εντός του πρωτοτύπου ημερολογίου.
47 Σπηλιάδης 1857, 282.

τέλεσμα[48]. Ο Αναστάσης Τσαμαδός, παρά την απελπισμένη, γενναία του αντίσταση, είχε δυστυχώς φονευθεί.

Υπάρχει εξάλλου στην συλλογή του Αρχείου της Κοινότητος Ύδρας έγγραφη αναφορά του πλοιάρχου Λαζάρου Πινότση προς «Τοὺς εὐγενεστάτους ἄρχοντας τῆς Νήσου Ὕδρας» γραμμένη στις 24 Ιουνίου 1825, στην οποία αναγράφεται η διαβεβαίωση –τρόπον τινά– του θανάτου του μεγάλου Υδραίου ναυμάχου, αφού ο Πινότσης αναφέρει σ' αυτήν ότι:

> «ὁ καραβοκύρης μιᾶς τράτας ποὺ ἐβιζιτάραμε... λέγει καὶ διὰ τὸν μακαρίτη τὸν καπ. Ἀνάσταση (Τσαμαδόν), πῶς ὁ ἴδιος ὁ Τοῦρκος ὁποῦ τὸν ἐσκότωσε εἰς τὸ νησί, τοῦ τὸ ἔλεγε τοῦ ἰδίου καραβοκύρη ὅτι τὸν ἐσκότωσε...»[49] (εικ. 7).

Μαζί με τον Τσαμαδό χάθηκαν και ο Σαχίνης, ο Αναγνωσταράς και ο Santa Rosa, καθώς και οι 100 περίπου Υδραίοι ναύτες που είχαν αποβιβαστεί στη Σφακτηρία[50], οι 150 άνδρες του Μαυροκορδάτου και 25 Σπετσιώτες ναύτες[51], συνολικά δηλαδή περί τα 450 άτομα. Ο φρούραρχος του Νεοκάστρου Δ. Σαχτούρης, πέφτοντας στη θάλασσα μέσα σε καταιγισμό πυρών, κατόρθωσε να διασωθεί πάνω στον «Άρη». Ο Μαυροκορδάτος επίσης διασώθηκε την τελευταία στιγμή και, υποβασταζόμενος από τους άνδρες του, επιβιβάσθηκε στη λέμβο που μάταια ανέμενε τον Τσαμαδό. Το ίδιο και ο υποπλοίαρχος του «Άρη», ο Νικόλαος Βότσης.

Την επομένη, στις 27 Απριλίου 1825, θα έγραφε μεταξύ των άλλων ο διασωθείς Μαυροκορδάτος στον Λάζαρο Κουντουριώτη από την Καλαμάτα, όπου ήδη είχε μεταβεί:

> «Εἰς τὰς 26 ὁ ἐχθρὸς ἐπέμεινεν εἰς τὸν σκοπόν του· ὁ στόλος μας κατὰ δυστυχίαν ἦτο μακράν· καὶ πάλιν ἤθελε ματαιωθῆ ὁ σκοπὸς του, ἐὰν μερικοὶ Φαναρῖται καὶ ἄλλοι Ἕλληνες ἔκαμναν τὸ χρέος τους. Ἀλλ'ἐν ᾧ ἀπὸ τὸ μέρος ὁποῦ ἦτον ὁ καπ. Ἀναστ. Τζαμαδὸς καὶ ὁ Σταῦρος Σαχίνης, ἀπεκρούσθησαν αἱ φελοῦκαι τοῦ ἐχθροῦ μὲ μεγάλην ζημίαν, ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος ἐτζάκισαν, καὶ εὑρέθημεν μὲ τοὺς ἐχθροὺς εἰς ταὶς πλάταις. Ὁ καπ. Σταῦρος Σαχίνης νομίζω ὅτι ἐφονεύθη· ὁ δὲ Ἀναστ. Τζαμαδὸς ἦτον λαβωμένος καὶ ἢ ἐπιάσθη ζωντανός, ἢ ἐφονεύθη καὶ αὐτός. Ἐγὼ ἔχασα ὅλους μου τοὺς ἀνθρώπους καὶ μόλις ἐγλύτωσα ὁ ἴδιος, ὅταν ὅλα τὰ καράβια, ἐκτὸς τοῦ καραβίου τοῦ καπ. Ἀναστ. εἶχαν ἀναχωρήσει, καὶ μετὰ βίας διεσώθην ἐπάνω εἰς αὐτό. Ὁποῖον ἡρωϊκὸν πόλεμον ἔκαμεν αὐτὸ τὸ καράβι, διασχίσαν ὅλον τὸν ἐχθρικὸν στόλον, καὶ πολεμῆσαν μὲ 35 ἐχθρικὰ πέντε ὥρας κατὰ συνέχειαν, θέλετε τὸ πληροφορηθῆ ἀπὸ τοὺς ἐν αὐτῷ...»[52].

Η ΗΡΩΙΚΗ ΕΞΟΔΟΣ ΤΟΥ «ΑΡΗ»

Και ενώ πάνω στον «Άρη», ευθύς μετά τη γνωστοποίηση του θανάτου του Τσαμαδού[53], εκτυλίσσονταν σκηνές απελπισίας, ως νέος κυβερνήτης του πλοίου αναλαμβάνει ο Σαχτούρης, ο οποίος, με ψύχραιμες κινήσεις και με την καθοριστική βοήθεια του Ν. Βότση και του γενναίου πληρώματος, επιχειρεί ένα από τα μεγαλύτερα κατορθώματα του ελληνικού ναυτικού αγώνα, την περίφημη έξοδο του πλοίου από τον όρμο της Σφακτηρίας (εικ. 8).

---

48 Λιγνός 1953, 491.

49 ΑΚΥ, τ. ΙΑ', 397.

50 Λιγνός 1953, 490.

51 Όρλάνδος 1869, 190.

52 Λιγνός 1920-26, 398. Βλ. επίσης ΑΚΥ, τ. ΙΑ', 188.

53 Είναι γνωστό το γεγονός της απελπισμένης ενέργειας ενός ναύτη από το πλήρωμα του «Άρη», που, με το άκουσμα του θανάτου του Τσαμαδού, προσπάθησε να βάλει φωτιά στη μπαρουταποθήκη του σκάφους, θέτοντας τέρμα στη ζωή τη δική του και των συντρόφων του, μόλις δε την τελευταία στιγμή εμποδίστηκε από τους συντρόφους του να το πράξει.

Κατά τη διάρκεια της εξέλιξης της φονικής μάχης μέσα σε καταιγισμό πυρών, στο κατάστρωμα του πλοίου τοποθετείται εικόνισμα της Παναγίας και ένας διασωθείς ιερέας αναπέμπει δέηση περιστοιχιζόμενος από το γονυπετές πλήρωμα. Οι σκηνές εκτυλίσσονται εξόχως συγκλονιστικές σχεδόν δραματικές.

Πολλά από τα εχθρικά πλοία συντρίβονται ή παθαίνουν ανεπανόρθωτες ζημιές από τα εύστοχα πυρά του «Άρη». Όταν όμως το πλοίο πέφτει σε κλοιό του εχθρού και βάλλεται αλύπητα από μία αιγυπτιακή φρεγάτα, μία κορβέτα και τρεις πάρωνες, παθαίνει αναπόφευκτα σημαντικές ζημιές. Με κατατρυπημένα από τα βόλια του εχθρού τα πανιά, με σπασμένα τα κατάρτια και τις κεραίες, με τα ξάρτια να ανεμίζουν και με σπασμένο πηδάλιο, ο «Άρης» απειλείται να καταληφθεί εξ εφόδου από την παρακείμενη αιγυπτιακή φρεγάτα. Με εύστοχο τέχνασμα (μέσω αντίστοιχου προστάγματος που απηύθυνε στα τουρκικά ο κυβερνήτης του, Δ. Σαχτούρης), παρουσιάζεται το σκάφος ως πυρπολικό, δημιουργώντας, προς στιγμή, τεράστιο πανικό στον εχθρικό στόλο. Τέλος, μετά την ευτυχή συγκυρία της συμπτωματικής ανάφλεξης εχθρικού σκάφους και την ταραχή που επακολούθησε, ο «Άρης» κατορθώνει να διαφύγει προς την είσοδο τού όρμου και να ξανοιχτεί στο πέλαγος με μοναδικές απώλειες δύο ναύτες[54] και επτά τραυματίες μεταξύ των οποίων και τον Δημήτριο Σαχτούρη.

> «...Τα πανιά μας ήταν ράκη, τὰ κατάρτια εἶχαν πάθει βλάβες, τὸ ἴδιο καὶ τὸ τιμόνι. Τελικά τὸ καράβι, ύστερα απὸ μάχη ἕξη ωρών, ξέφυγε απὸ τον κλοιὸ καὶ σώθηκε. Απώλειες δύο μόνο νεκροὶ καὶ εφτά πληγωμένοι. Ανάμεσα στους τραυματίες καὶ ὁ Σαχτούρης»[55].

Στις 28 Απριλίου, με κουρελιασμένη από τα εχθρικά πυρά και μεσίστια τη σημαία του, ο «Άρης» εισέρχεται στο λιμάνι της Ύδρας μεταφέροντας τις τραγικές ειδήσεις του θανάτου των Τσαμαδού και Σαχίνη. Συγκινητικά διαγράφονται, μέσα από τα τεκμήρια των αρχείων της Ύδρας, τα όσα επακολούθησαν την επιστροφή του πλοίου στο νησί: οι Υδραίοι πρόκριτοι γράφοντας στον Πρόεδρο του Εκτελεστικού Γεώργιο Κουντουριώτη που τότε βρισκόταν στην Καλαμάτα, του ανακοινώνουν με βαθιά λύπη τη συμφορά στο Νεόκαστρο. Σε έγγραφό τους, της 30ης Απριλίου του 1825, αναγράφονται σε ειδική σημείωση τα πολεμοφόδια που απέμειναν στον «Άρη»[56]:

> «...ὅσην πυρῖτιν εἶχε μέσα ἀποθεμένην διὰ τὸ στρατόπεδον, γράφουν οι πρόκριτοι, βαρέλια καὶ κασέλας... [ἔλειψαν δὲ μόνον δέκα βαρέλια διὰ τὸν ἡρωϊκότατον πόλεμον, τὸν ὁποῖον ἔκαμε τὸ εἰρημένον πλοῖον περιπλεχθὲν μεταξὺ 30 περίπου ἐχθρικῶν]»[57].

Αναφέρουν επίσης το χρηματικό ποσόν που παραδόθηκε σ' αυτούς από τον Γραμματικό του πλοίου και δεν παραλείπουν να «ανταμείψουν» τον ηρωισμό του πληρώματος αφαιρώντας κάποιο ποσό (δεν αναφέρεται πόσο ακριβώς) για να δοθεί ως δώρο στους 85 επιζώντες από το πλήρωμα «οἵτινες πολεμήσαντες γενναῖα ἔσωσαν ἑαυτοὺς καὶ τὸ πλοῖον».

Η τραγική είδηση του θανάτου του Τσαμαδού και των συμμαχητών του έφθασε αρκετά αργότερα στα πληρώματα και τους καπεταναίους του υπολοίπου ελληνικού στόλου που ναυ-

---

54 Ο Α. Λιγνός συμπεραίνει ότι οι νεκροί ήταν οι Υδραίοι ναύτες Δημήτριος Νάντες και Λάζαρος Πορδαλάς εξαιτίας του ότι στον σωζόμενο κατάλογο των μελών του πληρώματος του «Άρη» μπροστά από την αναγραφή των ονομάτων τους προηγείται σταυρός...

55 Emerson κ.ά. 1826, 169-179. Βλ. σχετικά και Ὀρλάνδος 1869, τόμ. 2, 193.

56 ΑΚΥ, τ. ΙΕ', 430-451.

57 Όταν ο «Άρης» είχε φθάσει στον όρμο του Ναβαρίνου, στις 19 Μαρτίου, είχε εφόδια 137 βαρέλια μπαρούτης, 629 κιβώτια φυσέκια ντουφεκιών και 450 μπάλες κανονιών. Βλ. σχετ. ΑΚΥ, τ. ΙΑ', 189, 204.

μαχούσε νικηφόρα στην περιοχή της Μεθώνης. Γράφει σχετικά ο Γεώργιος Σαχίνης στις 30 Απριλίου:

> «Σήμερον παρὰ τῶν ἐρχομένων πλοίων ἐμάθαμεν τὴν θλιβερὰν εἴδησιν τοῦ θανάτου τοῦ φιλτάτου μου ἀδελφοῦ Σταύρου καὶ τοῦ φίλου μου Ἀναστασίου Τσαμαδοῦ, οἱ ὁποῖοι ἔπεσαν ἐνδόξως ὑπὲρ πατρίδος»[58].

Ενώ ο Ανδρέας Μιαούλης έγραφε στις 1 Μαΐου προς τους προκρίτους της Ύδρας, συγκινημένος για το τραγικό συμβάν:

> «Περὶ δὲ τοῦ μακαρίτου Κν Ἀναστασίου Τσαμαδοῦ μόλις σήμερον ἐμάθαμεν τὸν θάνατόν του, καὶ ἐθρηνήσαμεν τὴν στέρησιν τοιούτου πατριώτου· ἀλλέως τὸ τέλος του εἶναι ἀξιοζήλωτον καὶ αἱ πράξεις του θαυμασταί. Αἰωνία ἡ μνήμη καὶ αὐτοῦ καὶ τῶν συναποθανόντων πατριωτῶν»[59].

Αργότερα ο «Άρης» θα αγορασθεί από την Κυβέρνηση Καποδίστρια αντί 71.691 φοινίκων (χρυσών δραχμών)[60], για να αποτελέσει μέρος του Εθνικού Στόλου. Είναι τότε που μετονομάζεται ως «Αθηνά» και χρησιμοποιείται για την εκπαίδευση των ναυτικών δοκίμων. Από τον κατάλογο που συντάχθηκε από την ειδική επταμελή επιτροπή, την οποία σύστησε ο Καποδίστριας με την υπ' αρ. 7601/1829 απόφασή του προς το Πανελλήνιο για την εξέταση και την θεώρηση των αποζημιώσεων των πλοιοκτητών που είχαν προσφέρει τα πλοία τους στον Αγώνα (ο οποίος διασώζεται στα αρχεία της Ύδρας), πληροφορούμαστε ότι το Εθνικό Ταμείο όφειλε στον Δημήτριο Τσαμαδό, ως πλοιοκτήτη του «Άρη», το συνολικό ποσόν των 117.072 γροσιών[61], από τα οποία ο Τσαμαδός έλαβε, σύμφωνα με τον από 22/1/1853 Νόμο περί αποζημιώσεων, το 1% ως ετήσιο χορήγημα, δηλαδή το ποσόν των 1.170 γροσίων μόνο[62].

Με σχετικό Β. Διάταγμα της 6/6/1879 το ιστορικό μπρίκι απέκτησε και πάλι την ονομασία «Άρης», ενώ, ήδη από το 1860, είχε παροπλιστεί λόγω παλαιότητας. Η οικονομικά δυσβάστακτη ωστόσο συντήρηση του παλαιού σκαριού, συνυφασμένη με την ανθρώπινη αδιαφορία, επιπολαιότητα και εγκατάλειψη, οδήγησαν την Πολιτεία, στα 1921, στην –απαράδεκτη– καταβύθιση του ιστορικού πάρωνα με τιμητικές βολές πυροβόλου, κοντά στη νησίδα Κυρά, στο Ναύσταθμο της Σαλαμίνας.

Με συγκεκριμένες γραπτές αναφορές μας ως Ιστορικό Αρχείο και Μουσείο Ύδρας είχαμε, ήδη από το έτος 2001, θέσει προς την Πολιτεία και τους αρμόδιους πολιτικούς και στρατιωτικούς παράγοντες το αίτημα ανέλκυσης από τον βυθό του θρυλικού «Άρη», ή οτιδήποτε τελικά απέμεινε από αυτόν, προς διάσωση και μουσειακή έκθεση σε κατάλληλο χώρο, με ύψιστο σκοπό και στόχο τη διατήρηση και την προβολή της ελληνικής ναυτικής ιστορικής μνήμης. Σήμερα επανερχόμαστε για μία ακόμα φορά, και από τη θέση αυτή, για να ενισχύσουμε και να υποστηρίξουμε ακόμη εντονότερα, το καθόλα δίκαιο, θεωρούμε, αίτημά μας. Αποτελεί για τους Πανέλληνες εθνικό αναμφίβολα χρέος!

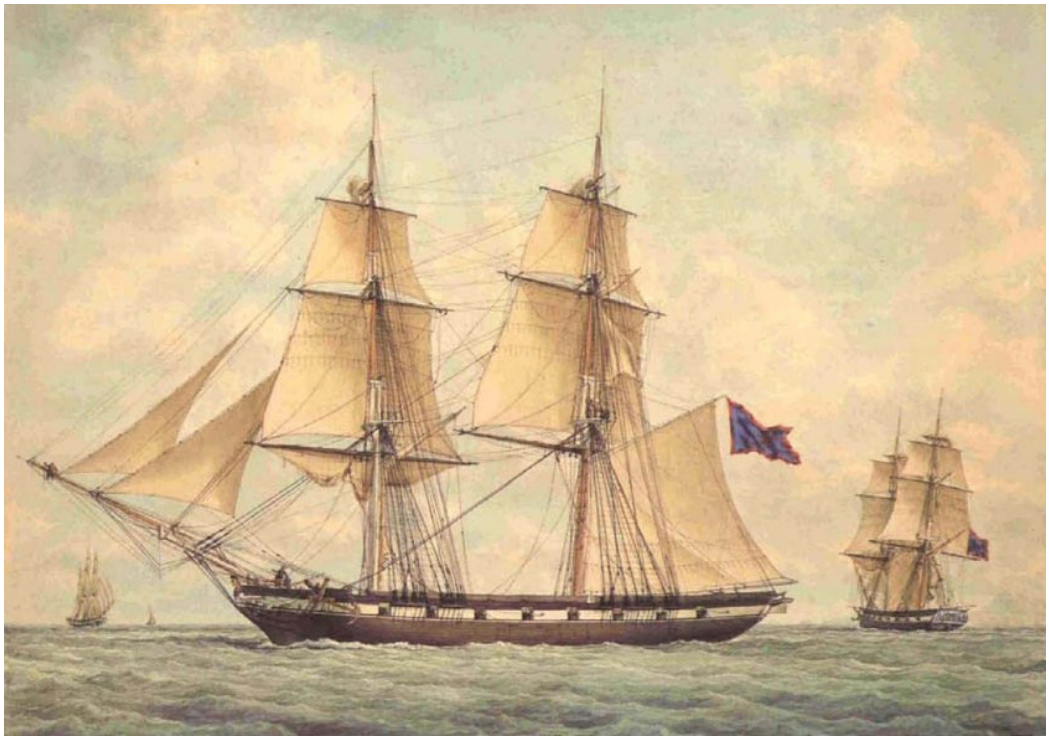
58 Λιγνός 1949, 42.
59 ΑΚΥ, τ. ΙΑ', 206.
60 Φωκᾶς 1923 και ΑΚΥ, τ. ΙΕ', 450.
61 ΑΚΥ, τ. ΙΕ', 236.
62 ΦΕΚ 35/30 Ιουλίου 1856.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Βακαλόπουλος, Ἀ. 1974. *Ἱστορία τοῦ νέου ἑλληνισμοῦ. Ἀρχὲς καὶ διαμόρφωσή του*. Τόμ. Α'. Θεσσαλονίκη.
_____. 1975. «Ἡ Ἐπανάσταση κατὰ τὸ 1825.» *IEE* ΙΒ:373-405.
Collegno, G., 1857. *Memorie di Giacinto Collegno precedute da un ricordo biographico dell'autore scritto da Massimo d'Azeglio*. Torino.
Dakin, D. 1973. *The Greek Struggle for Independence 1821-1823*. London: Batsford Ltd.
Emerson, J., Count Pecchio, και W.H. Humphreys, esq. 1826. *A picture of Greece in 1825; exhibited in the personal Narratives of James Emerson*. London.
Κατηφόρη, Δ. 1975. «Τὰ πολιτικὰ γεγονότα ἀπὸ τὸν Ἰούλιο ὡς τὸν Δεκέμβριο.» *IEE* ΙΒ:353-361.
Κατσούλης, Γ. 1974. *Οἰκονομικὴ Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως*. Τόμ. Β'. Ἀθῆναι: Δίφρος.
Λιγνάδης, Τ. 1975. «Τὰ οικονομικὰ τῆς Ἐπαναστάσεως ἀπὸ τὸ 1821 ὡς τὸ 1827.» *IEE* ΙΒ:606-611.
Λιγνός, Ἀ. 1920-26. *Ἀρχεῖα Λαζάρου καὶ Γεωργίου Κουντουριώτου 1821-1832*. Ἐν Ἀθήναις: Τύποις Π.Δ. Σακελλαρίου.
_____. 1949. *Ἡμερολόγια τοῦ πολεμικοῦ πλοίου «Μιλτιάδης» τοῦ ἐξ Ὕδρας πλοιάρχου Γεωργίου Σαχίνη 1824-1827*. Ἀθῆναι: Ἔκδοσις Ἱστορικῆς Ὑπηρεσίας Β. Ναυτικοῦ.
_____. 1953. *Ἱστορία τῆς Νήσου Ὕδρας*. Τόμ. Β'. Ἀθῆναι.
Millingen, J. 1831. *Memories of the Affairs in Greece; Containing an Account of the Military and Political Events, which occurred in 1823 and following years*. London.
Ὀρλάνδος, Α.Κ. 1869. *Ναυτικά, ἤτοι ἱστορία τῶν κατὰ τὸν ὑπὲρ ἀνεξαρτησίας τῆς Ἑλλάδος ἀγώνα πεπραγμένων ὑπὸ τῶν τριῶν ναυτικῶν νήσων, ἰδίως δὲ τῶν Σπετσῶν*. Ἀθῆναι: Χ.Ν. Φιλαδελφεύς.
Σαχτούρης, Γ. 1997. *Ημερολόγιο τού πολεμικού ιστιοφόρου «Αθηνά» 1824-1827*. Αθήνα: Βεργίνα.
Σιμόπουλος, Κ. 1994. *Πώς είδαν οι ξένοι την Ελλάδα του '21*. Τόμ. Δ', 1824-1826. Αθήνα.
Σπηλιάδης, Ν. 1851-57. *Ἀπομνημονεύματα*. Ἀθῆναι: Χ.Ν. Φιλαδελφεύς.
Φωκᾶς, Δ.Γ. 1923. *Χρονικὰ τοῦ Ἑλληνικοῦ Βασιλικοῦ Ναυτικοῦ 1933-1873*. Τόμ. 4. Ἀθήνα: Ἔκδοσις Γενικοῦ Ἐπιτελείου Β. Ναυτικοῦ.

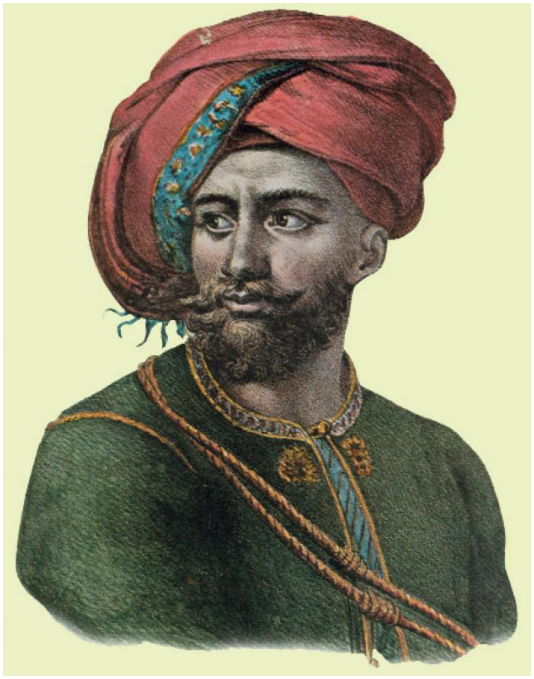
Εικ. 1. Ο Υδραίος ναύαρχος Ανδρέας Μιαούλης.

Εικ. 2. Το μπρίκι «Άρης» του καπετάνιου Αναστάση Τσαμαδού.

Εικ. 3. Ο Αναστάσιος Τσαμαδός σε νεαρή ηλικία.

Εικ. 4. Ο Ιμπραήμ Πασάς.

Εικ. 5. Άποψη της Πύλου και του Νεοκάστρου.

Εικ. 6. Ο Υδραίος Αντώνιος Κριεζής.

Εικ. 7. Ο Υδραίος ναυμάχος Αναστάσιος Τσαμαδός.

Εικ. 8. Η ναυμαχία της Σφακτηρίας και η ηρωική έξοδος του «Άρη».

Μανιάκι, 20 Μαΐου 1825

†Κωνσταντίνος Σβολόπουλος

SUMMARY: MANIAKI, 20 MAY 1825

The battle of Maniaki in Messenia was a glorious event of the Greek Revolution, connected with the heroic death of one of its protagonists but also with the restoration of the revolutionary spirit and morale of the Greeks, who, after the first year of their struggle, were plagued by internal political disputes leading to a civil war. When the Ottoman Egyptian forces under Ibrahim Pasha invaded and destroyed the Peloponnese, Papaflessas, one of the leaders of the Revolution, an archimandrite then appointed minister of internal Affairs, was among the few men who realized the great danger for the Greek war of independence. He took over the campaign against Ibrahim without the support of his government and despite his poor military force and his final defeat, he managed to preserve the flame of the struggle against the Ottomans and restore its aim at the salvation of the Greek nation as a whole.

Στην λάμψη περίλαμπρων ή, απλά, αξιοσημείωτων συμβάντων κατά την Ελληνική Επάνασταση αντιπαρατίθεται η σιγή ή, έστω, η μειωμένη προβολή της μάχης παρά το Μανιάκι[1]. Μολοντούτο, δεν αφίσταται το επεισόδιο αυτό σε αίγλη από τις καλύτερες στιγμές του αγώνα της ανεξαρτησίας. Όχι μόνον επειδή συνδέεται με τον ηρωικό θάνατο ενός των πρωταγωνιστών του· αλλά, κυρίως, διότι υποδηλώνει την ανάνηψη από τον λήθαργο της εμφύλιας σύρραξης και τον σταθερό ήδη προσανατολισμό προς την διάσωση του έθνους – ως συνόλου.

Προξενεί, πράγματι, οδυνηρή κατάπληξη το γεγονός ότι η απόβαση του Ιμπραήμ και η πολυαίμακτη προέλασή του στην Πελοπόννησο δεν αντιμετωπίστηκε από τους Έλληνες με την επιβεβλημένη ζέση[2]. Αποκλειστική αιτία, η πρόταξη εσωτερικών πολιτικών διαφορών αποδεικνυόταν ικανή να αποστρέψει την προσοχή από το κύριο διακύβευμα που ήταν η σωτηρία του εθνικού σκάφους. Οποία η απόσταση από την περίοδο των πρώτων δύο ετών της εξέγερσης, οπότε οι επαναστάτες, ομονοώντας μεταξύ τους, κατήγαγαν σειρά νικών επιβάλλοντας διεθνώς τη δημιουργία ελληνικού ζητήματος... Τότε, η Υψηλή Πύλη, αντιδρώντας, προσέφυγε στον υποτελή ηγεμόνα της Αιγύπτου, Μεχμέτ Αλή, ο οποίος έστειλε στην Ελλάδα, το 1824, τον θετό γιο του, Ιμπραήμ, επικεφαλής αγημάτων δυτικοευρωπαϊκής καθοδήγησης και εκπαίδευσης. Ο τουρκικός στρατός και στόλος θα στρεφόταν κατά της Ρούμελης και των νησιών του Αιγαίου, ενώ οι αιγυπτιακές δυνάμεις κατά της Κρήτης και του Μοριά. Η εκπόνηση του σχεδίου αυτού συνέπεσε με την επίταση των φαινομένων που οδήγησαν στον εμφύλιο πόλεμο μεταξύ των επαναστατών! Επακολούθησε, εντός του 1824, η καθυπόταξη της Κρήτης και η καταστροφή των Ψαρών.

Ο Ιμπραήμ επάτησε το έδαφος της Πελοποννήσου στις 12 και στις 13 Φεβρουαρίου 1825. Στη Μεθώνη, πρώτο σταθμό του στην περιοχή, αποβίβασε, αρχικά, 4.000 πεζούς, 500 ιππείς και 1.000 ατάκτους χωρίς να συναντήσει οποιαδήποτε αντίσταση· και, στις αρχές του επόμενου μήνα, η δύναμή του ενισχύθηκε με πεζούς και ιππείς, με αποτέλεσμα να διαθέτει, συνολικά, 11-

1 Σχετικά, Πετρουνάκος 1904, 5-6.

2 Σακελλαρίου 2012, 42 κ.ε.

11.500 άνδρες[3]. Η κατάληψη του Παλαιοκάστρου και του Νεοκάστρου και η επώδυνη συντριβή στο Κρεμμύδι και στη Σφακτηρία αποτελούσαν τους αψευδείς μάρτυρες. Χαρακτηριστικό είναι το περιεχόμενο σύγχρονης με τα γεγονότα έκθεσης:

> «Ἐν Ναυαρίνῳ [Νεόκαστρον] ἐπισυμβᾶσαι συμφοραὶ ἡμαύρωσαν καθ' ὑπερβολὴν τὸ ἑλληνικὸν ὄνομα, διότι ἡ τόσον ἀπαισία ἔκβασις δέον νὰ ἀποδοθῇ εἰς τὴν ἔλλειψην ἑνὸς ἀνδρείου ἀρχηγοῦ, εἰς τῷ μεταξὺ τῶν Πελοποννησίων καὶ Στερεοελλαδιτῶν μῖσος, εἰς τὸν κακὸν ὀργανισμὸν τοῦ στρατοῦ, εἰς τὴν ἀπροσδόκητον κατάπληξιν, ἣν ἐνεποίησαν εἰς τοὺς Ἕλληνας αἱ προσβολαὶ τῶν Ἀράβων, τοὺς ὁποίους περιεφρόνουν, εἰς τὰ συνετὰ μέτρα τοῦ Σατράπου τῆς Αἰγύπτου, ὁδηγουμένου ὑπὸ σωματαρχῶν Εὐρωπαίων, εἰς τὴν πειθαρχίαν καὶ πρακτικὴν τῶν ἀραβικῶν στρατευμάτων, εὐρωπαϊκῶς γεγυμνασμένων, εἰς τὸ ἀξιόλογον καὶ καλῶς χειριζόμενον πυροβολικόν των, εἰς τὸ καλῶς κατηρτησμένον καὶ δραστήριον ἱππικὸν καί, τέλος, εἰς τὴν ἀντίπραξην τινῶν, καῖτοι μετεῖχον τῆς Διοικήσεως, ὄχι βεβαίως ἐπὶ τῷ σκοπῷ νὰ προδόσωσι τὴν πατρίδα, ἀλλὰ ὅπως ἐκθέσωσιν αὐτὴν εἰς κινδύνους, ἵνα δύνανται οὕτω νὰ κορέσωσι τὰ πάθη των καὶ ἵνα γίνωσιν εὐάρεστοι εἰς τοὺς ἀντάρτας...»[4].

Ήδη, πέρα από την έκδηλη αδυναμία των επαναστατικών στρατευμάτων, είχαν αρχίσει και ορισμένοι φιλελληνικοί κύκλοι να διερωτώνται για την πραγματική ισχύ της εξέγερσης και το ακμαίο ηθικό των Ελλήνων. Ουδόλως είναι, πράγματι, χρονική απλά σύμπτωση η υποβολή, τότε ακριβώς, της αίτησης για αγγλική προστασία προς το εξεγερμένο έθνος. Θα αφηνόταν το επαναστατικό σκάφος να συντριβεί υπό τα όμματα του πολιτισμένου κόσμου; Όχι! Η διεθνής κοινή γνώμη είχε πλέον αρχίσει να αφυπνίζεται· αρκεί να της παρεχόταν ο αναγκαίος χρόνος...

Προσωποποιώντας για μεγάλο χρονικό διάστημα του φαινόμενου του κομματικού φανατισμού, ο Παπαφλέσσας προσφέρεται κατεξοχήν για να εξεικονίσει τους λόγους που επέβαλλαν ήδη την υιοθέτηση άντικρυς αντίθετης στάσης. Με τον Αλκιβιάδη τον παρομοιάζει ο Gordon: ήταν προικισμένος με τις αρετές του θάρρους, της ψυχραιμίας και της γενναιοψυχίας, αλλά ήταν, συγχρόνως, ματαιόδοξος και επιπόλαιος[5]. Μετά τον εποικοδομητικό ρόλο του κατά την έκρηξη της Ελληνικής Επανάστασης και κατά τις πρώτες επιχειρήσεις, είχε αποδειχτεί ως υπουργός, αρχικά Εσωτερικών και στη συνέχεια Αστυνομίας, αμείλικτος διώκτης των πολιτικών αντιπάλων του[6]. Ήδη όμως, «προβλέπων τὴν καταστροφὴν τοῦ ἔθνους καὶ τὴν σύντομον ἀναρχίαν, εἶχε μετανοήσει γιὰ τὰς πρότερον πράξεις καὶ ἐνεργείας του». Συγκεκριμένα, «ἐπρότεινεν νὰ ἀπολύσουν τοὺς ὁπλαρχηγούς, νὰ γίνῃ γενικὴ ἀμνηστεία καὶ νὰ κινηθοῦν κατὰ τὸν ἐχθρὸν ὅλοι οἱ Ἕλληνες»[7]. Ήταν εντυπωσιακή η διαφορά από τον Κουντουριώτη, ο οποίος ως πρόεδρος της κυβέρνησης δεν συναινούσε στην απόλυση των φυλακισμένων στην Ύδρα «φοβούμενος μὴν χάσει τὴν ἐξουσίαν» και έσπευδε να διορίσει τον συμπατριώτη του –από την Ύδρα– πλοίαρχο Σκούρτη ως αρχιστράτηγο των κατά ξηρά δυνάμεων. Δεν είχε πλέον άδικο ο έγκλειστος Κολοκοτρώνης να λέγει ειρωνικά ότι πρέπει να αναλάβει ο ίδιος ως ναύαρχος προκειμένου να αντιμετωπίσει τον Ιμπραήμ...[8]. Φυσιολογικό επακόλουθο η πανωλεθρία παρά το Κρεμμύδι, στις 7 Απριλίου[9].

Συνειδητοποιώντας την άθλια κατάσταση και επιδιώκοντας να την μεταβάλει προς όφελος των Ελλήνων, ο Παπαφλέσσας κατέβαλλε κάθε δυνατή προσπάθεια με λόγους και πράξεις. Μετά, εξ άλλου, την άγονη έκβαση των προσπαθειών του, απεφάσισε να εκστρατεύσει ο ίδιος

---

3 Σακελλαρίου 2012, 69 κ.ε.
4 Καμπούρογλου 1901, 511: *Ἔκθεσις (Ἰωάννου Θεοτόκη)*.
5 Gordon 1832, 215-216.
6 Σακελλαρίου 2012, 219-220, 417.
7 Χρυσανθόπουλος (Φωτάκος) 1996, 49.
8 Πρβλ. Χρήστου 2012, 400.
9 Εκτενής αναφορά και εμπεριστατωμένη βιβλιογραφία, βλ. Χρήστου 2012, 404 κ.ε.

υποσχόμενος ότι, εάν του παραχωρούσαν την αρχηγία, θα έφερε αποτέλεσμα. Κατόπιν αυτού και εφόσον είχαν οι προσπάθειες της κυβέρνησης αποτύχει οικτρά, διορίστηκε, γύρω στα μέσα Απριλίου, με απόφαση του Εκτελεστικού και της Βουλής, γενικός αρχηγός της εκστρατείας κατά του Ιμπραήμ πασά. Ευθύς αμέσως, υπό την νέα του ιδιότητα, απηύθυνε έκκληση προς όλους πλειοδοτώντας και σε υποσχέσεις. Έβλεπε, μολοντούτο, τις ελπίδες του να φυλλοροούν εξαιτίας είτε της αντίθεσης προς το πρόσωπό του, είτε της δειλίας και της αδράνειας – «κωφοί και αναίσθητοι»...[10]. Ολίγοι οπλαρχηγοί έδειξαν να συγκινούνται από αυτές τις εκκλήσεις· ορισμένοι, μάλιστα, όπως ο Νικήτας, ο Κακάνης ή ο Πλαπούτας, έδωσαν απλά υποσχέσεις συμπαράστασης...[11]. «Τί θέλετε νὰ σᾶς κάμῃ ἕνας μόνον ἄνθρωπος; Θαύματα; Δὲ γίνονται σήμερον» – διαμήνυε στο Εκτελεστικό[12].

Ήδη, ο Παπαφλέσσας βρισκόταν στην Μεσσηνία. Τότε, μετά από λίγες ημέρες – περί τα μέσα Μαΐου –, επιλέχτηκε η θέση παρά το Μανιάκι, για την πιθανή μάχη «ὁ Φλέσσας ἠρώτησε τοὺς ἐντοπίους ποῖος τόπος, βουνὸν ἢ χωρίον εἶναι ὑψηλὸν ὥστε νὰ βλέπῃ τὸ Νεόκαστρον, καὶ ὅλοι τοῦ εἶπον ὅτι εἶναι τοῦ Πεδεμένου καὶ τὸ Μανιάκι»[13], ορεινή τοποθεσία της Πυλείας, 45 χλμ. περίπου από την Καλαμάτα. Κατευθύνθηκε λοιπόν προς τα εκεί, επικεφαλής 1.500–2.000 ψυχών, τις οποίες κατένειμε σε μια ράχη από ξεροβράχους[14]. Η δύναμη αυτή, όχι μόνο δεν έμελλε να ενισχυθεί, αλλά και μειώθηκε κατά το ήμισυ. Χωρίς να λυποψυχήσει, ο Παπαφλέσσας εκφώνησε λόγο ενθαρρύνοντας όσους μαχητές είχαν συμπαραταχτεί μαζί του και υπενθυμίζοντάς τους τις προηγούμενες αναμετρήσεις – την Άλωση της Τριπολιτσάς και, κυρίως, την καταστροφή του Δράμαλη· και τους διαβεβαίωνε ότι με τις αναμενόμενες ενισχύσεις θα υπερέβαιναν τις 15.000! Εξ άλλου, η φυγή ενώπιον του εχθρού, εκτός της εθνικής καταισχύνης, θα επέφερε μείζονες κινδύνους απώλειας για στράτευμα άτακτο[15].

Είχε πλέον ξημερώσει η 20ή Μαΐου όταν εξαπόλυσαν γενική έφοδο οι Αιγύπτιοι. Δύο φορές αποκρούστηκαν από τους Έλληνες, περιχαρακωμένους σε τρία ταμπούρια – ο Παπαφλέσσας στο πρώτο. Θα ακολουθήσουν αλλεπάλληλες έφοδοι μέχρις ότου κατορθώσουν να εισπηδήσουν στο οχύρωμα του Αρχιμανδρίτη. «Μια μπαταργιά του ρίξανε πικρή, φαρμακωμένη, τον Φλέσσα τον εσκότωσαν», διηγείται δημοτικό τραγούδι. Νικητής πλέον, μετά την μάχη, ο Ιμπραήμ θα ζητήσει και θα εύρει το ακέφαλο σώμα και την κεφαλή του Παπαφλέσσα· θα τα στηρίξει σε όρθια θέση σε έναν πάσσαλο και, αφού τον παρατηρήσει ακίνητος, θα πει προς τους αξιωματικούς που ήταν ολόγυρά του: «Τῷ ὄντι, αὐτὸς ἦταν ἱκανὸς καὶ γενναῖος ἄνθρωπος...»[16]. Αν παρεμβάλλονταν στην πορεία του αντίστοιχοι ικανοί και γενναίοι αγωνιστές;

Ήδη, ο Ιμπραήμ, «εμψυχωθείς από την νίκην», περιφερόταν στην Μεσσηνιακό κόλπο και στα παράλια της Αρκαδίας καίοντας και αιχμαλωτίζοντας ό,τι εύρισκε και όσους εύρισκε[17]. Αλλά, παράλληλα, ο ηρωικός θάνατος του Παπαφλέσσα δεν προοριζόταν να είναι μάταιος. Ήδη, δύο εικοσιτετράωρα πριν από τη μάχη, ενώ βρισκόταν στο Μανιάκι, γινόταν γνωστό ότι απελευθερώθηκαν οι κρατούμενοι από την Ύδρα – ανάμεσά τους και ο Κολοκοτρώνης[18]. Ο Δημήτριος Υψηλάντης αντέτασσε σταθερή άμυνα – τέλη Ιουνίου – στα στρατεύματα του Ιμπραήμ, παρά τους Μύλους, πολεμώντας «θαυμασίως»[19]. Ο Κωνσταντίνος Κανάρης επιχειρούσε το παρά-

10 Σακελλαρίου 2012, 429.
11 Βλ. Χρυσανθόπουλος (Φωτάκος) 1996, 50-56.
12 Λουκάτος 1967, 156-157.
13 Χρυσανθόπουλος (Φωτάκος) 1996, 66.
14 Ἀναπλιώτης 1970, 210.
15 Χρυσανθόπουλος (Φωτάκος) 1996, 57-60.
16 Χρυσανθόπουλος (Φωτάκος) 1996, 65.
17 Βλ. Γκ. Μπότασης, Σπηλιωτάκης, Κωλέττης, Α. Μαυροκορδάτος, 24 Μαΐου 1825, *Ἀρχεῖον τῆς Κοινότητος Ὕδρας, 1778-1832,* ΙΑ' (1825), 291.
18 Χάου 1971, 45.
19 Βλ. κυρίως, Πρεβελάκης 1949.

τολμο σχέδιο να καύσει στο λιμάνι της Αλεξάνδρειας τον αιγυπτιακό στόλο[20]! Και το Μεσολόγγι θα αμυνόταν αποτελεσματικά για ένα χρόνο... Η Ελληνική Επανάσταση ήταν ζωντανή...

Επιδίωξη, πράγματι, του Παπαφλέσσα ήταν να συντηρήσει την επαναστατική φλόγα, η οποία έκαιε και τον ίδιο. «Ποτὲ δὲν ἔδειξα ἀναλγησίαν εἰς τὴν πάσχουσαν καὶ κινδυνεύουσαν πατρίδαν» – είχε πει τον Ιανουάριο· και συμπλήρωνε: «Ὅλος ἤμουν πάντοτε ἀφοσιωμένος εἰς τὸν πόθον τῆς βελτιώσεως τοῦ ἑλληνικοῦ γένους»[21]. Δεν γνωρίζω, και δεν δύναται κανείς να γνωρίζει, αν εβάδισε συνειδητά προς τη θυσία. Αλλά και δεν την απέκλειε, προκειμένου να ανοίξει δρόμους για την κατασίγαση των διχαστικών παθών και για την επικράτηση της εθνικής ομόνοιας ενώπιον του εξωτερικού εχθρού. Πίστευε, άραγε, στην έλευση ενισχύσεων, στην ενδεχόμενη κατωτερότητα των αντιπάλων[22], στην καλύτερη τροπή της μάχης ή, μήπως, συναισθάνθηκε το χρέος του απέναντι στην πατρίδα και θέλησε να εξιλεωθεί απέναντι στον κακό εαυτό του[23]; Πιθανότερο είναι – κατά την γνώμη μου – ότι κι αν αληθεύει μέρος τουλάχιστον των συλλογισμών αυτών, το ισχυρότερο κίνητρο της απόφασής του ήταν οι υπαγορεύσεις ενός παρορμητικού χαρακτήρα που επεδίωκε πάντοτε το μείζον εφικτό.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ἀναπλιώτης, Γ. 1970. *Τουριστικὸς Ὁδηγὸς Μεσσηνίας*. Ἔκδοσις Περιοδικοῦ Νομαρχίας Μεσσηνίας «Ἀριστομένης». Καλαμάτα.

Δικαίου, Γ.Δ. 1988. *Παπαφλέσσας.* Αθήνα.

Gordon, T. 1832. *History of the Greek Revolution*. Vol. II. Edinburgh – London: Blackwood – T. Cadell.

Καμπούρογλου, Δ.Γ., επιμ. 1901. *Ἱστορικὸν Ἄρχεῖον Διονυσίου Ρώμα*. Τόμ. Α', *(1819-1825)*. Ἀθῆναι: Ἐκ τοῦ Τυπογραφείου τῆς «Κορίννης».

Λουκᾶτος, Σ. 1967. «Ἡ ἀλληλογραφία τοῦ Γρηγορίου Δικαίου, τοῦ Παπαφλέσσα, μετὰ τοῦ Ἐκτελεστικοῦ Σώματος πρὸ τῆς μάχης εἰς τὸ Μανιάκι.» *Μνημοσύνη* 1:139-173.

Πετρουνᾶκος, Ι.Π. 1904. *Ὁ θάνατος τοῦ Παπαφλέσσα.* Ἐν Ἀθήναις: Ἐκδοτικὸς Οἶκος Γεωργίου Δ. Φέξη.

Πρεβελάκης, Ἐ. 1949. *Ἡ ἐκστρατεία τοῦ Ἰμπραὴμ Πασᾶ εἰς τὴν Ἀργολίδα.* Ἀθῆναι.

Σακελλαρίου, Μ. 2012. *Η απόβαση του Ιμπραήμ στην Πελοπόννησο καταλύτης για την αποδιοργάνωση της Ελληνικής Επανάστασης. 24 Φεβρουαρίου - 23 Μαΐου 1825.* Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.

Χάου, Σ. 1971. *Ἡμερολόγιο ἀπὸ τὸν Ἀγώνα*, *1825-1828* (εἰσ. Ὀδ. Δημητρακόπουλου). Ἀθήνα: Δ. Καραβίας.

Χρήστου, Θ. 2012. «Τρεις σταθμοί της Επανάστασης του 1821 στη Μεσσηνία.» Στο *Μεσσηνία: Συμβολές στην ιστορία και στον πολιτισμό της*, 373-479. Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση.

Χρυσανθόπουλος, Φ. ή Φωτάκος. 1996. *Απομνημονεύματα περί της Ελληνικής Επαναστάσεως του 1821.* Τόμ. Β'. Αθήνα: Βεργίνα.

20 Archives Nationales [de France] / 8.982 o.g., Le Ministre Secrétaire d'Etat de la Marine et des Colonies, 7 novembre 1825. Βλ. επίσης, *Ἑλληνικὰ Χρονικά,* 13 Σεπτεμβρίου 1825.

21 Δικαίου 1988, 23.

22 Ο έπαρχος Μικρομάνης ισχυρίζεται περί των Αράβων ότι «δεν είναι τίποτε από δαύτους» (Δικαίου 1988, 24).

23 Κατά τον Σάμιουελ Χάου (1971, μβ'-μγ').

Ενθυμήματα της ναυμαχίας στο Ναβαρίνο

Αντώνης Ι. Τάντουλος

SUMMARY: MEMORABILIA OF THE BATTLE OF NAVARINO

On 20th October 1827, the united fleet of England, France and Russia, under the command of Vice Admiral Sir Edward Codrington destroyed the Turkish and Egyptian fleet in the Bay of Navarino in South-western Peloponnese. At the same time the invasion of the Egyptian forces in the Peloponnese and the civil war, caused serious problems for the Greek revolution. So, the victory of the European forces in Navarino was crucial for the freedom of Greece.
In this paper the author describes four memorabilia from the Battle of Navarino belonging to his collection. These rare objects include:
a) A powder horn decorated with a map of the battle.
b) A sperm whale's tooth engraved with a battle scene of the British against the Turkish and Egyptian flagships.
c) A copy of the Returns of the killed and wounded on board His Majesty's Ships and Vessels engaged in the Battle of Navarino. The list includes the awarding pension to the widow of Peter Mitchell, the Greek pilot of Vice Admiral Codrington, who was murdered during the course of negotiating mission. In addition to that, there is a copy of the Returns of the Losses in Clothes and Bedding on board the several Ships and Vessels engaged in the battle.
d) A document signed by the widow of the Greek pilot Michelakis Tzoulias, proving that her husband was a member of the crew of the His Majesty's Ship "Dartmouth" during the Battle of Navarino.

Στις 20 Οκτωβρίου 1827 στον κόλπο της Πύλου (Ναβαρίνο) ο ενωμένος στόλος Αγγλίας, Γαλλίας και Ρωσίας καταναυμάχησε τον αντίστοιχο τουρκοαιγυπτιακό που προετοιμαζόταν να αποπλεύσει για να επιτεθεί εναντίον της Ύδρας. Είχε προηγηθεί η επέλαση των αιγυπτιακών δυνάμεων του Ιμπραήμ στην Πελοπόννησο, με αποτέλεσμα η ελληνική επανάσταση να έχει περιέλθει σε δυσχερή θέση. Υπό αυτές τις συνθήκες ήταν βέβαιο ότι τυχόν πτώση της Ύδρας θα είχε ως τελικό αποτέλεσμα την κατάπνιξη του απελευθερωτικού αγώνα[1].

Στο πλαίσιο συγκεντρώσεως υλικού για μια ναυτική συλλογή (και με απώτερο στόχο τη δημιουργία ναυτικού μουσείου), ξεκίνησε εδώ και αρκετά χρόνια η συλλογή ναυτικών ενθυμημάτων, εκτός των άλλων, και για τη ναυμαχία στο Ναβαρίνο[2]. Η τεράστια σημασία της για την τελική απελευθέρωση της Ελλάδος αλλά και η παρουσία Ελλήνων πιλότων στα συμμαχικά πλοία δημιούργησε τις προϋποθέσεις για να θεωρείται ένα από τα σημαντικότερα γεγονότα της ελληνικής ναυτικής ιστορίας.

Η ποικιλία του υλικού που συγκεντρώθηκε, και συνεχίζει να συγκεντρώνεται από όλο τον κόσμο, ξεπέρασε κάθε φαντασία[3]. Ήταν φανερό ότι η ναυμαχία στο Ναβαρίνο, η τελευταία σημαντική ναυμαχία ιστιοφόρων πλοίων, ήταν ένα γεγονός σημαντικό, όχι μόνο για την Ελλάδα, αλλά και για ολόκληρη την υφήλιο.

Με δεδομένο ότι ήταν ιδιαίτερα επιθυμητό το θέμα μου να σχετίζεται με τη Μεσσηνία, επέλεξα να παρουσιάσω στον τιμητικό τόμο για τον συμπατριώτη μου, Κυκλαδίτη την καταγωγή,

1 Σίμψας 1974, 214-222.
2 Εθνική Πινακοθήκη κ.ά. 2009, 12-80.
3 Ε' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων κ.ά. 2010, 4-20.

Καθηγητή Γεώργιο Στυλιανού Κορρέ, τέσσερα από τα σημαντικότερα αντικείμενα και ντοκουμέντα αυτής της συλλογής. Τα δύο πρώτα, λόγω της εξαιρετικής σπανιότητας, ενώ τα άλλα δύο, λόγω του ιδιαίτερου ενδιαφέροντος που παρουσιάζουν, επειδή αποτελούν τεκμήρια συμμετοχής Ελλήνων πιλότων στη ναυμαχία.

Α) ΚΕΡΑΤΟ ΒΟΟΕΙΔΟΥΣ ΜΕ ΑΠΕΙΚΟΝΙΣΗ ΧΑΡΤΗ ΤΗΣ ΝΑΥΜΑΧΙΑΣ ΣΤΟ ΝΑΒΑΡΙΝΟ[4]

Πρόκειται για κέρατο από βοοειδές μήκους 44 εκ. και διαμέτρου στη βάση του 7 εκ. (εικ. 1). Στο εσωτερικό του υπάρχει κοιλότητα, η οποία, προκειμένου να στεγανοποιηθεί και να χρησιμοποιηθεί ως δοχείο για πυρίτιδα (μπαρουτοθήκη), έχει κλειστεί με ξύλινο σκαλιστό πώμα με απεικόνιση ρόδακος. Για να στερεωθεί το πώμα έχουν χρησιμοποιηθεί περιμετρικά λεπτές ξύλινες καβίλιες. Το οξύαιχμο άκρο του κέρατος έχει αφαιρεθεί, προκειμένου να υπάρξει είσοδος στην εσωτερική κοιλότητα. Στο τεμάχιο του κέρατος που έχει αποκοπεί, μήκους 5 εκ., έχει επικολληθεί στο άκρο του μικρή κεράτινη κατασκευή. Το μικρό αυτό σύνολο διατηρείται συνδεδεμένο με το υπόλοιπο κέρας με δερμάτινο πλεκτό ιμάντα. Στο άκρο του κέρατος, όπου υπάρχει πλέον είσοδος προς την εσωτερική κοιλότητα, έχει στερεωθεί με οστέινες καβίλιες ξύλινη κατασκευή μήκους 7,5 εκ., ανοικτή και στα δύο άκρα. Η όλη διαμόρφωση δημιουργεί μικρή επέκταση του ολικού μήκους του κέρατος και ενισχύει το λεπτού τοιχώματος ανοικτό του άκρο. Διευκολύνει, επίσης, εφόσον αυτό είναι επιθυμητό, να γίνεται ασφαλής ανάρτηση με ιμάντα από αυτό το σημείο, γιατί εμποδίζεται η διολίσθησή του.

Επί του κέρατος έχει χαραχθεί ένας χάρτης – διάγραμμα της ναυμαχίας. Η χάραξη είναι εμφανές ότι έχει γίνει από χέρι ερασιτέχνη και χωρίς εξειδικευμένα εργαλεία χαρακτικής. Ενδεχομένως με ένα οξύαιχμο ναυτικό εγχειρίδιο ή με μία ναυτική βελόνα για συρραφή των πανιών (ιστίων). Οι χαραγμένες αυτές απεικονίσεις αντιγράφηκαν προσεκτικά σε χαρτί και παρουσιάζονται στην εικ. 2. Πιθανότατα ο χαράκτης ήταν κάποιος ναυτικός από τα πληρώματα των αγγλικών πλοίων.

Με μεγαλύτερους λατινικούς χαρακτήρες δεσπόζει στο χάρτη ο προσδιορισμός NAVARINO 1827. Με μικρότερους χαρακτήρες προσδιορίζονται οι θέσεις των αντιμαχομένων. ITOMANS (Οθωμανοί), BRITISH, FRENCH, RUSSIANS. Τέλος, με ακόμη μικρότερους χαρακτήρες προσδιορίζονται λεπτομέρειες με τις ονομασίες των πλοίων και τους πλοιάρχους των.

Πιο συγκεκριμένα, για τα πλοία του τουρκοαιγυπτιακού στόλου υπάρχουν οι λεζάντες: IBRAHIM PASHA, ADMIRAL MOHREM BEY, SOULTAN MAHMOUD. Είναι γνωστό ότι ο Ιμπραήμ και ο σουλτάνος Μαχμούντ δεν συμμετείχαν στη ναυμαχία και κατά συνέπεια οι δύο αυτές αναγραφές δεν είναι ακριβείς. Ο μόνος παρών ήταν ο Μωχαρέμ Μπέης, ναύαρχος του αιγυπτιακού στόλου.

Οι λεζάντες στα πλοία του αγγλικού στόλου είναι: GENOA, ASIA, SIR EDWARD CODRINGTON, DARTMOUTH LT. FITZROY[5], ROSE CAPT. ADAMS, MOSQUITO, PHILOMEL, TALBOT, ALBION.

Από τα πλοία του γαλλικού στόλου αναφέρεται: FLAGSHIP (ναυαρχίδα) SIRENE REAR ADMIRAL (υποναύαρχος) DE RIGNEY. Λεζάντα σε ρωσικό πλοίο δεν υπάρχει.

Αξιοσημείωτη είναι επίσης η ύπαρξη τεσσάρων σημαιών που αντιπροσωπεύουν τις ναυ-

4 Το συγκεκριμένο κέρατο αγοράστηκε προ 30 ετών σε έκθεση – παζάρι παλαιών χαρτών στο Λονδίνο. Η επιθυμία μου να κάνω πρακτική εξάσκηση στις γνώσεις που απέκτησα διαβάζοντας, λίγους μήνες πριν, σε εξειδικευμένο συλλεκτικό περιοδικό, ένα άρθρο για χάρτες χαραγμένους σε κέρατα, με οδήγησε στο να πάρω στα χέρια μου για να εξετάσω και έτσι τυχαία να εντοπίσω αυτό το σημαντικό αντικείμενο, όταν το είδα στο εκθετήριο ενός από τους εμπόρους που συμμετείχαν.

5 Στο «Dartmouth» πλοίαρχος ήταν ο Fallowes και όχι ο Fitzroy. Ο τελευταίος πυροβολήθηκε, ενώ επέβαινε βάρκας, στην επιχείρηση απομάκρυνσης ενός πυρπολικού. Ο θάνατός του ήταν η αφορμή για να ξεκινήσει η ναυμαχία.

τικές δυνάμεις που συμμετείχαν στη ναυμαχία. Επίσης, η απεικόνιση προμαχώνα και κανονιού σε περιοχή που πρέπει να θεωρηθεί ότι αντιπροσωπεύει το Νεόκαστρο. Τέλος, εικονογραφείται ένα «ρόδο των ανέμων», με το οποίο καθορίζεται ο γεωγραφικός βορράς, εικόνα παρμένη από ναυτικούς χάρτες (πορτολάνους).

Η χρήση κεράτων από αγελάδες, ταύρους ή βουβάλους για αποθήκευση μαύρης πυρίτιδος ήταν ιδιαίτερα διαδεδομένη μέχρι το 1788, οπότε ξεκίνησε η αντικατάστασή τους από δερμάτινες κατασκευές. Ειδικά στην Αμερική, την περίοδο 1755-1785 σχεδόν κάθε ενήλικος Αμερικανός είχε τουλάχιστον μία τέτοια κεράτινη μπαρουτοθήκη που τη χρησιμοποιούσε στον πόλεμο ή στο κυνήγι[6]. Είχε το προσόν ότι ήταν ιδιαίτερα φθηνή και επιπλέον μπορούσε να επιπλέει όταν έπεφτε στο νερό.

Επειδή οι κεντρικές αποθήκες πυρίτιδος του στρατού ήταν σε συγκεκριμένους χώρους, οι οποίοι, σε πολλές περιπτώσεις, ήταν σε απόσταση από το στρατόπεδο, ήταν αναγκαίο οι στρατιώτες να παραδίδουν τις κεράτινες μπαρουτοθήκες για να τους τις γεμίζουν. Η όλη διαδικασία είχε τον κίνδυνο να τις μπερδέψουν, οπότε, προκειμένου να τις ξεχωρίζουν, άρχισαν να τις σημαδεύουν με το όνομά τους και κάποια απλά χαράγματα. Ορισμένοι μάλιστα έφθασαν να τις διακοσμούν και με περίτεχνα σχέδια.

Για την καλλιτεχνική χάραξη διακοσμητικών θεμάτων πάνω σε κέρατα υπήρχε παράδοση στην Ευρώπη. Από εκεί η τέχνη μεταφέρθηκε στην Αμερική όπου αναπτύχθηκε μια νέα παράδοση, αυτή της χάραξης χαρτών πάνω σε κεράτινες μπαρουτοθήκες. Συνήθως απεικονίζονταν λεπτομέρειες των φρουρίων και χάρτες της περιοχής όπου υπηρετούσαν οι στρατιωτικοί κάτοχοί τους. Έτσι εξυπηρετούσαν εκτός από την αποθήκευση της πυρίτιδος και τη λειτουργία της ύπαρξης ενός φορητού χάρτη. Βεβαίως λόγω του σχήματος του κέρατος δεν ήταν εφικτό οι χάρτες αυτοί να είναι ακριβείς. Το φαινόμενο έφτασε στο απόγειό του την περίοδο του 4ου Γαλλικού και Ινδιάνικου Πολέμου (French and Indian War, 1755-1763), γνωστού και ως Επταετούς Πολέμου (Seven Years War)[7]. Οι εντυπωσιακότερες μπαρουτοθήκες κατασκευάζονταν επί παραγγελία από τοπογράφους-μηχανικούς του στρατού. Ορισμένα δείγματα αυτής της τέχνης μεταφέρθηκαν στην Αγγλία και εκεί άρχισε η παραγωγή απομιμήσεων. Συχνά σε αυτά τα δείγματα υπήρχε και cartouche, στο οποίο χαρασσόταν το όνομα του αγοραστού.

Β) ΔΟΝΤΙ ΦΑΛΑΙΝΑΣ ΜΕ ΑΠΕΙΚΟΝΙΣΗ ΣΚΗΝΗΣ ΑΠΟ ΤΗ ΝΑΥΜΑΧΙΑ ΣΤΟ ΝΑΒΑΡΙΝΟ[8]

Πρόκειται για δόντι φάλαινας φυσητήρα, διαστάσεων 22 x 7 εκ. Λόγω του πεπλατυσμένου σχήματός του, υπάρχουν δύο πλευρές χάραξης. Στη μία πλευρά απεικονίζεται τριίστιο ιστιοφόρο σε συνθήκες θύελλας. Υπάρχει η λεζάντα «Storm at Sea» (εικ. 3). Στην άλλη πλευρά εικονογραφείται σκηνή ναυμαχίας τριών μεγάλων ιστιοφόρων στην οποία συμμετέχουν και δύο ακόμη μικρότερα (εικ. 4). Κάτω από τα τρία ιστιοφόρα υπάρχουν κατά σειρά οι εξής λεζάντες:

α) Th. Ad: β) ASIA, Ad. Cod. γ) En. Ad: Στο τέλος προστίθεται και η λέξη (NAVARIN).

Ο προσδιορισμός NAVARIN[9] καθορίζει ότι εικονογραφείται κάποια σκηνή από τη συγκεκριμένη ναυμαχία. Το πλοίο «Asia», που βρίσκεται μεταξύ των άλλων δύο, με τα οποία συγκρούεται, είναι επίσης γνωστό ότι ήταν η αγγλική ναυαρχίδα στην οποία επέβαινε ο αντιναύαρχος Codrington. Γνωρίζουμε επίσης ότι το «Asia» κατά τη διάρκεια της ναυμαχίας βρέθηκε μεταξύ

6 du Mont 1985, 2.

7 Πρόκειται για τον πόλεμο μεταξύ των αποικιών της Βρετανίας και της Γαλλίας στη Βόρειο Αμερική, στον οποίο συμμετείχαν δυνάμεις από τη Βρετανία, τη Γαλλία και Αμερικανοί ιθαγενείς.

8 Το συγκεκριμένο δόντι αγοράστηκε από οίκο δημοπρασιών του Λονδίνου, εξειδικευμένο σε ναυτικά αντικείμενα.

9 Αυτή ήταν τότε η συνηθισμένη αλλά λανθασμένη ονομασία στη Δυτική Ευρώπη. Στους Έλληνες ήταν γνωστό ως Αβαρίνοι.

της τουρκικής και της αιγυπτιακής ναυαρχίδας. Με αυτά τα δεδομένα είναι εύκολο πλέον να αποκρυπτογραφήσουμε τα συγκεκριμένα «συνθηματικά», τα οποία μεταφράζονται:

α) T(urcis)h Ad(miral), β) ASIA Ad(miral) Cod(rington) γ) E(gyptia)n Ad(miral).

Η χάραξη των δύο απεικονίσεων που προαναφέραμε είναι πολύ καλής τέχνης και είναι φανερό πως έχει γίνει από χέρι καλλιτέχνη. Έχει χρησιμοποιηθεί, εκτός από μαύρο, ερυθρό και γαλάζιο χρώμα. Είναι προφανές ότι ο χαράκτης γνώριζε τη λεπτομέρεια ότι η ναυαρχίδα του αγγλικού στόλου βρέθηκε μεταξύ της τουρκικής και της αιγυπτιακής στη διάρκεια της ναυμαχίας. Υποθέτουμε ότι ο καλλιτέχνης είτε ήταν παρών και έζησε από κοντά τα γεγονότα είτε έλαβε λεπτομερείς οδηγίες από κάποιον που συμμετείχε.

Η χάραξη και το σκάλισμα πάνω σε δόντια και οστά από φάλαινες του γένους φυσητήρας (Είδος *Physeter macrocephalus* γνωστό ως *sperm whale* ή *cachalot*), σε μπαλένες άλλων φαλαινών και σε χαυλιόδοντες θαλασσίων ίππων, γνωστή με την ονομασία scrimshaw[10], ξεκίνησε στα φαλαινοθηρικά στον Ειρηνικό ωκεανό, μεταξύ 1745 και 1759, και διατηρήθηκε μέχρι την απαγόρευση της εμπορικής φαλαινοθηρίας. Αρχικά οι ναύτες κατασκεύαζαν με τα υλικά αυτά απλά εργαλεία στις ατελείωτες ελεύθερες ώρες τους. Στην πορεία ξεκίνησε η δημιουργία καλλιτεχνικών αντικειμένων, τα οποία προσέφεραν ως αναμνηστικά σε συγγενείς και φίλους όταν επέστρεφαν από το ταξίδι ή τα πωλούσαν για να συμπληρώσουν το γλίσχρο μισθό τους. Για να γίνουν εμφανή τα χαράγματα που έκαναν πάνω στα οστά ή στα δόντια, χρησιμοποιούσαν αιθάλη, εκχύλισμα καπνού ή μελάνι, το οποίο φρόντιζαν να προμηθευτούν πριν από το ταξίδι. Η λέξη scrimshaw πρωτοεμφανίστηκε το πρώτο τέταρτο του 19ου αιώνα και η ετυμολογία της είναι αβέβαιη. Οι ασχολούμενοι με αυτή την τέχνη αποκαλούντο scrimshanders[11]. Η όλη διαδικασία έγινε πλατιά γνωστή μετά την περιγραφή του Herman Melville στο βιβλίο του *Moby-Dick; or, The Whale*[12].

Γ) ΕΝΤΥΠΟ ΑΠΟΖΗΜΙΩΣΕΩΝ ΓΙΑ ΑΠΩΛΕΙΕΣ ΣΤΗ ΝΑΥΜΑΧΙΑ ΤΟΥ ΝΑΒΑΡΙΝΟΥ – ΧΟΡΗΓΗΣΗ ΣΥΝΤΑΞΗΣ ΣΤΗ ΧΗΡΑ ΤΟΥ ΠΙΛΟΤΟΥ ΠΕΤΡΟΥ ΜΙΚΕΛΗ[13]

Πρόκειται για έντυπο δώδεκα σελίδων διαστάσεων 36 x 21 εκ. Ο τίτλος του αναφέρει:

> «RETURNS
> »Of the Losses in Clothes and Bedding on board the several Ships and Vessels engaged in the Battle of Navarin; of Sums given as Remuneration for such Losses; of Money distributed as Prize Money or Salvage Money[14]; of Head Money for captured Negroes, during the Year 1827 and subsequent Years; and, of the Killed and Wounded on board His Majesty's Ships and Vessels engaged in the Battle of Navarino (Sir Edward Codrington) Ordered, by The House of Commons, to be Printed 2 August 1833».

Το έντυπο αυτό είναι σημαντικό γιατί αποτελεί απόδειξη της αναγνώρισης από το Αγγλικό Ναυαρχείο της θυσίας του Μήλιου πιλότου Πέτρου Μικέλη (Peter Michell) στη ναυαρχίδα του

10 Stevens 2008, 8-30.

11 Λήμμα «scrimshander», Διαδικτυακό Λεξικό (https://www.merriam-webster.com/ Τελευταία επίσκεψη 21 Σεπτεμβρίου 2020).

12 Melville 1851, Chapter 57, «Of Whales in Paint; in Teeth; in Wood; in Sheet-Iron; in Stone; in Mountains; in Stars»: «Throughout the Pacific, and also in Nantucket, and New Bedford, and Sag Harbor, you will come across lively sketches of whales and whaling-scenes, graven by the fishermen themselves on Sperm Whale-teeth, or ladies' busks wrought out of the Right Whale-bone, and other like skrimshander articles, as the whalemen call the numerous little ingenious contrivances they elaborately carve out of the rough material, in their hours of ocean leisure».

13 Το έντυπο εντοπίστηκε σε παλαιοβιβλιοπωλείο του Λονδίνου.

14 Αμοιβές για την περίπτωση αυτή, όπως και για την επόμενη, που αφορούσε νέγρους σκλάβους δεν δόθηκαν.

Codrington «Asia». Όπως είναι γνωστό, ο Μικέλης εστάλη ως μεταφραστής σε διαπραγματευτική αποστολή στην αιγυπτιακή ναυαρχίδα και πυροβολήθηκε θανάσιμα κατά την αναχώρησή του από αυτή, γεγονός που αποτέλεσε την αφορμή για να διαταχθεί πυρ από τον Codrington[15]. Στην εικ. 5 καταγράφεται η πρώτη σελίδα του καταλόγου των νεκρών και των τραυματιών στην οποία αναγράφεται η απονομή συντάξεως στη χήρα του Μικέλη.

Στον κατάλογο υπάρχουν, ξεχωριστά για κάθε πλοίο[16] της βρετανικής μοίρας, τα άτομα που φονεύθηκαν και τραυματίσθηκαν. Από σύνολο 76 νεκρών, δόθηκαν συντάξεις συνολικά σε πέντε περιπτώσεις. Για τους υπόλοιπους 71 νεκρούς δεν αναφέρονται απονομές συντάξεων σε χήρες και ορφανά. Είναι πιθανό να μην ήταν νυμφευμένοι, οπότε δεν υπήρχαν μέλη της οικογένειάς τους που να είχαν δικαίωμα για σύνταξη. Στον πίνακα 1 αναγράφονται τα ονόματα, ο βαθμός και το πλοίο στο οποίο υπηρετούσαν οι φονευθέντες, καθώς και το ετήσιο ποσό που απονεμήθηκε στις πέντε χήρες και τα ορφανά των τριών εξ αυτών. Το ποσό της συντάξεως που απονεμήθηκε έχει σχέση με το βαθμό του φονευθέντος. Έτσι η σύνταξη της χήρας του commander (πλωτάρχη) W. Bathurst είναι τετραπλάσια αυτής της χήρας του master (αρχικελευστή) W. Smith, πενταπλάσια της χήρας του purser (υπεύθυνου για τα οικονομικά και τις προμήθειες) H. Cambling και δεκαπλάσια αυτής που απονεμήθηκε στη χήρα του πιλότου Πέτρου Μικέλη (Peter Michell). Σύμφωνα με το Χατζηδάκη[17], οι πιλότοι εδικαιούντο στις αρχές του 19ου αιώνα «εν τάλληρον Ισπανικόν ή πέντε φράγκα καθ' εκάστην και τροφή υπαξιωματικού εντός του πλοίου». Λογικά, και η σύνταξη της χήρας θα πρέπει να αντιστοιχούσε σε αυτή που θα εδικαιούτο μία χήρα υπαξιωματικού.

Όνομα	Βαθμός	Πλοίο	Ετήσιο ποσό / Χήρα	Ετήσιο ποσό / Τέκνο	Τέκνα
W. Bathurst	Commander	H.M.S. Genoa	£200	£25	4
W. Smith	Master	H.M.S. Asia	£50	£14	4
H. Campbling	Purser	H.M.S. Brisk	£40	£13	3
J. Lewis	Boatswain	H.M.S. Asia	£35		
Peter Michell	Pilot	H.M.S. Asia	£20		

Πίνακας 1. Κατάλογος με τις συντάξεις που δόθηκαν σε χήρες και ορφανά νεκρών σε βρετανικά πλοία κατά τη ναυμαχία στο Ναβαρίνο (Σύνταξη καταλόγου Α. Τάντουλος).

Από τους 217 τραυματίες χορηγήθηκε μόνιμη σύνταξη σε 27, ενώ σε άλλους πέντε χορηγήθηκε προσωρινή για ένα ή δύο χρόνια. Υποθέτουμε ότι μόνιμες συντάξεις δόθηκαν σε αυτούς που υπέστησαν μόνιμη αναπηρία και ήταν αδύνατο να συνεχίσουν να υπηρετούν. Ενώ προσωρινή σύνταξη δόθηκε σε όσους η αναπηρία ήταν παροδική. Υπάρχει διαφοροποίηση στη σύνταξη ανάλογα με το βαθμό (όσο υψηλότερος τόσο μεγαλύτερη η σύνταξη), όπως υπάρχει διαφοροποίηση της σύνταξης σε άτομα με τον ίδιο βαθμό. Η προφανής εξήγηση είναι η διαφορά σοβαρότητας της αναπηρίας.

Τέλος, στο ίδιο έντυπο περιλαμβάνεται κατάλογος με τις αποζημιώσεις που εγκρίθηκαν για απώλειες ρουχισμού και κλινοστρωμνής. Από τον πλοίαρχο του κάθε σκάφους[18] έχει συνταχθεί κατάλογος των απωλειών του πληρώματος, στον οποίο υπάρχει αναλυτική απαρίθμηση ανά

15 Καμακάρης 1966, 60-61. Επίσης, Woodhouse 1965, 121. Κορκόνδειλας 2001, 352-353.

16 Υπάρχουν στοιχεία για τα πλοία «Asia», «Albion», «Genoa», «Cabrian», «Dartmouth», «Glasgow», «Talbot», «Rose», «Philomel», «Mosquito» και «Brisk».

17 Χατζηδάκης 1927, 159-160.

18 Περιέργως ο κατάλογος περιλαμβάνει μόνο τα πλοία «Asia», «Albion», «Genoa», «Talbot», «Mosquito» και «Brisk».

άτομο. Χαρακτηριστικά αναφέρονται απώλειες για κρεβάτια, κουβέρτες, σεντόνια, μαξιλάρια, jackets, ρεντικότες, παπούτσια, βούρτσες παπουτσιών, σάκκους, περικνημίδες, καπέλα, μεταξωτά μαντήλια, κάλτσες. Αναφέρεται η συνολική αξία που είχαν ως καινούργια και στη συνέχεια υπολογίζεται στα δύο τρίτα η αξία που αποζημιώνεται[19].

Για να πραγματοποιηθεί η αποζημίωση των συμμετεχόντων στη ναυμαχία χρειάστηκε να περάσει πολύς καιρός. Ο Codrington την είχε ζητήσει αμέσως μετά το γεγονός, στις 15 Νοεμβρίου 1827, και ξανά με επίσημο μνημόνιο στις 3 Ιανουαρίου 1828. Επανέλαβε το αίτημά του στις 19 Φεβρουαρίου 1828 για να λάβει αρνητική απάντηση τρεις μήνες αργότερα, στις 28 Μαΐου. Το μήνα που ακολούθησε (Ιούνιος 1828) έγραψε διαμαρτυρόμενος στον υπουργό Ναυτικών αλλά φαίνεται ότι δεν πήρε απάντηση. Την επόμενη χρονιά (1829) απηύθυνε προσωπική διαμαρτυρία στο βασιλιά, ο οποίος είπε ότι ποτέ του δεν είχε δει το μνημόνιο. Έστειλε λοιπόν ένα νέο αντίτυπο στον άνακτα στις 21 Δεκεμβρίου 1829. Πέντε ημέρες αργότερα έλαβε αρνητική απάντηση από το ναυαρχείο. Την τελευταία του διαμαρτυρία την απηύθυνε προς το ναυαρχείο στις 28 Δεκεμβρίου 1829 αλλά και πάλι δεν έλαβε απάντηση[20]. Η εκστρατεία για τη δικαίωση μεταφέρθηκε τελικά σε άλλο επίπεδο. Το φθινόπωρο του 1831 εισήλθε στη Βουλή των Κοινοτήτων ως αντιπρόσωπος του Devonport. Η επανόρθωση της αδικίας ήταν ο μόνος λόγος που ασχολήθηκε με την πολιτική, αλλά χρειάστηκε αρκετός χρόνος ακόμη για να πετύχει κάτι περισσότερο από την απλή συμπάθεια. Τελικά, μετά από πολλή προσπάθεια, ο μακροχρόνιος αγώνας του Codrington για δικαίωση στέφθηκε από επιτυχία[21]. Οι αξιωματικοί του εκδήλωσαν την ευγνωμοσύνη τους, δωρίζοντάς του ένα ασημένιο βάζο που αναπαριστούσε το «Asia».

Δ) ΠΛΗΡΕΞΟΥΣΙΟ ΦΛΩΡΕΝΤΖΑΣ ΤΖΟΥΛΙΑ, ΧΗΡΑΣ ΤΟΥ ΠΙΛΟΤΟΥ ΜΙΧΕΛΑΚΗ ΤΖΟΥΛΙΑ, ΒΕΤΕΡΑΝΟΥ ΤΗΣ ΝΑΥΜΑΧΙΑΣ ΣΤΟ ΝΑΒΑΡΙΝΟ[22]

Πρόκειται για μονόφυλλο έντυπο σε χαρτί διαστάσεων 35 x 21 εκ., το οποίο έχει συμπληρωθεί χειρόγραφα και υπογράφεται από τη Φλωρέντζα Τζούλια, χήρα του Μήλιου πιλότου Μιχελάκη Τζούλια (εικ. 6).

Στο άνω μέρος υπάρχει το βρετανικό εθνόσημο. Το έμβλημα στο μέσον έχει το θυρεό διαιρεμένο σε τέσσερα μέρη, που απεικονίζουν στο πρώτο και το τέταρτο τεταρτημόριο τα τρία λιοντάρια, το εραλδικό έμβλημα της Αγγλίας, ενώ στο δεύτερο τον λέοντα που εφορμά της Σκωτίας και στο τρίτο μία άρπα, για την Ιρλανδία, δηλαδή τα τρία βασίλεια που συναποτελούν το Ηνωμένο Βασίλειο. Στο άνω μέρος του θυρεού υπάρχει το βασιλικό στέμμα, ενώ στο κάτω μέρος τον περιβάλλει η ταινία του Τάγματος της Περικνημίδας με το ρητό (στα γαλλικά) «Honi soit qui mal y pense» (Να ντρέπεται αυτός που σκέφτεται άσχημα). Τέλος ο θυρεός στηρίζεται στα αριστερά από ένα εστεμμένο λιοντάρι, σύμβολο της Αγγλίας, και στα δεξιά από ένα μονόκερο, σύμβολο της Σκωτίας.

Η βάση περιλαμβάνει τα εραλδικά λουλούδια των τριών βασιλείων, το ρόδο των Τυδώρ για την Αγγλία, το γαϊδουράγκαθο για τη Σκωτία, και το τριφύλλι για την Ιρλανδία. Στη βάση

---

19 Ειδικά για το πλοίο «Asia» ο πλοίαρχος Edward Curzon σημειώνει ότι για τις απώλειες σε μαξιλάρια και σεντόνια, παρ' όλο ότι τις έχει συμπεριλάβει στον κατάλογο, δεν έχει υπολογίσει την αξία τους, γιατί δεν τη γνωρίζει.

20 Woodhouse 1965, 173.

21 Ο Woodhouse (1965, 176) αναφέρει ότι η δικαίωση επιτεύχθηκε στις 3 Ιουλίου 1834. Μάλλον όμως πρόκειται περί λάθους, δεδομένου ότι η εντολή δημοσίευσης της απόφασης, βάσει του παρουσιαζόμενου εντύπου, έγινε στις 2 Αυγούστου 1833.

22 Το πληρεξούσιο αυτό εντοπίσθηκε σε κατάλογο βρετανικού παλαιοβιβλιοπωλείου, στο οποίο περιγραφόταν σαν «έγγραφο με το οποίο η αλλοδαπή χήρα βετεράνου της ναυμαχίας στο Ναβαρίνο, διεκδικούσε κάποιες αποζημιώσεις από το ναυαρχείο». Αγοράστηκε από ένστικτο και χωρίς προηγουμένως να εξεταστεί.

βρίσκεται και η ταινία με το ρητό των Βρετανών μοναρχών (στα γαλλικά) «Dieu et mon droit» (Ο Θεός και το Δίκαιό μου).

Στο άνω αριστερό άκρο υπάρχει ανάγλυφη σφραγίδα που αναγράφει: One pound ten shillings (προφανώς η αξία του εντύπου). Υπάρχει ακόμη στρογγυλή σφραγίδα με στέμμα και ημερομηνία 27-6-36 (πιθανώς η ημερομηνία εισαγωγής σε αρμόδια βρετανική κυβερνητική υπηρεσία).

Το μεγαλύτερο μέρος αυτού του μονόφυλλου είναι τυπωμένο. Στη μεταγραφή που ακολουθεί, τα τμήματα που είναι τυπωμένα αναγράφονται με κανονική γραφή, τα τμήματα που έχουν συμπληρωθεί χειρόγραφα αναγράφονται με έντονη γραφή (bold). Τέλος, κάποια τμήματα τυπωμένα που έχουν διαγραφεί με μία γραμμή, αναγράφονται με πλάγια γράμματα (italics).

> Know all Men by these Presents That I **Florenza Giulia widow of the late Michael Giulia alias Julian of Milo formerly Pilot at the Battle of Navarin of His Majesty Ship Dartmouth** for divers good Causes and Considerations me hereunto moving, have and do hereby name, make, and in my Stead and Place put and constitute **Joseph Woodhead, Henry Joseph Woodhead & William Montgomery James of London, Navy agents and Bankers**, jointly or severally my true and lawful Attorneys revocable for me, in my Name & for my use, to ask, claim, demand, recover, and receive, of and from the Right Hon.ble the Treasurer & the principal Officers & Commissioners of his Majesty's Navy, or whom else it may concern, all and singular, such Salary, Wages, Tickets, Bounty Money, Prize Money, Short Allowance Money, Smart Money, Pension and all other Sum or Sums of Money, whatsoever, as now is, or at Any Time or Times hereafter shall be due, payable, or belonging unto me, for my own or any other Service, or otherwise, in any of his Majesty's Ships, Frigates or Vessels, *or any Merchant Ship or Ships; and also of all other Person or Persons whatsoever, all and singular such other Sum or Sums of Money, Salary, Wages, Goods, Wares, Merchandize, Freights, Profits, Rents and Arrears of Rent, Debts, Dues, Claims and Demands whatsoever, which now is or at any Time or Times hereafter shall be due, owing, and payable, and belonging unto me*, by any Ways or Means, Right or Title whatsoever*, and also to indorse, negociate, and sell all Navy, Victualling and other Bill or Bills, Note or Notes of hand,* that may be made payable or in anywise due or belonging unto me howsoever; GIVING and hereby granting unto my said Attorneys **his or their** Substitutes and Assigns, all my Authority and lawful Power in the premises, for receiving, recovering, obtaining, compounding and discharging the same, as fully and effectually as I myself might or could do, being personally present; and Acquittances, Releases, or any other Discharges in my Name to make, seal and deliver, and one Attorney or more to make, substitute, and at Pleasure to revoke, ratifying and hereby confirming all and whatsoever my said Attorney**s his or their** substitutes and Assigns, or any of them shall lawfully do or cause to be done in and about the Premises, by Virtue of these Presents.
> In Witness whereof Shave hereunto set my Hand & Seal, the **30 Giovedy**[23] Day of **30 July** in the year of our Lord 18**35** and in the year of the Reign of our Sovereign Lord **William the Fourth by the Grace of God of Great Britain Vebreland King**
> Signed Sealed & Delivered **at Milo** in the Presence of
> **Her**
> **+ Florenza + Giulia**
> **Mark Not knowing to write**
> **Giovanni Bertley, chancy in charge of the British consulate in the absence of the Vice consul.**
> **Ιωάννης Ταταράκης αντιπρόξενος της αουστρίας»**

23 Για να δηλωθεί η ημέρα της εβδομάδος χρησιμοποιείται το ιταλικό Giovedi αντί του αγγλικού Thursday. Η παρουσία κατά τη διαδικασία του Giovanni Bertley, με το ιταλικό μικρό όνομα, είναι ίσως η εξήγηση.

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ[24]

Γίνεται γνωστό εις όποιον αφορά ότι εγώ η Φλωρέντζα Τζούλια, χήρα του μακαρίτη Μιχαήλ Τζούλια, γνωστού ως Τζούλιαν της Μήλου, τέως πλοηγού του Βασιλικού πλοίου «Dartmouth» της ναυμαχίας του Ναβαρίνου, για διάφορους λόγους και αιτίες, δια του παρόντος καθιστώ, ονομάζω, αποκαθιστώ και διορίζω τους Joseph Woodhead, Henry Joseph Woodhead και William Montgomery James, κατοίκους Λονδίνου, ναυτικούς πράκτορες και τραπεζίτες ως αληθείς και νόμιμους πληρεξουσίους μου, ανακλητούς από εμένα, προκειμένου αυτοί ενεργώντας ομού ή χωριστά ο καθένας, επ' ονόματί μου και για λογαριασμό μου ζητούν, διεκδικούν, απαιτούν, αποκαθιστούν και λαμβάνουν από τον αξιότιμο ταμία και τους προϊσταμένους αξιωματικούς και εντεταλμένους του ναυτικού της Αυτής Μεγαλειότητος, ή όποιους άλλους μπορεί να αφορούν, όλους ή εν μέρει από τους μισθούς, ημερομίσθια, αποδοχές, επιδόματα, τυχηρά, προσωρινά βοηθήματα, σύνταξη, ή οποιαδήποτε άλλα χρηματικά ποσά, είτε τώρα είτε στο μέλλον καθίστανται απαιτητά επ' ονόματί μου ή μου ανήκουν εξ ιδίου δικαιώματος ή από οποιαδήποτε άλλη αιτία σχετική με τα βασιλικά πλοία, βοηθητικά του στόλου *ή πλοία του εμπορικού ναυτικού. Όπως επίσης και από οποιοδήποτε άλλο πρόσωπο ή πρόσωπα εφόσον οφείλονται χρηματικά ποσά, μισθοί, αξίες αγαθών ή εμπορευμάτων, ναύλων, κερδών, μισθωμάτων και καθυστερημένων καταβολών, οφειλών, απαιτήσεων και αξιώσεων πάσης φύσεως που μου οφείλονται ή θα οφείλονται στο μέλλον και ανήκουν σε μένα με οποιοδήποτε τρόπο* εκ δικαιώματος ή τίτλου *και επιπλέον να μεταβιβάζουν, διαπραγματεύονται και πωλούν οποιοδήποτε αξιόγραφο του Ναυτικού ή άλλης μορφής* που θα έχει εκδοθεί επ' ονόματί μου ή καθ' οιονδήποτε τρόπο θα οφείλεται σε εμένα. Και επιπλέον δίδω στους ανωτέρω πληρεξουσίους μου, ή τους υποκαταστάτες αυτών την εξουσία και το νόμιμο δικαίωμα προκειμένου να λαμβάνουν, αποκαθιστούν, παρέχουν, συμψηφίζουν και εξοφλούν τα γραμμάτια αυτά ως εάν εγώ η ίδια ήμουν παρούσα. Επιπλέον να εκδίδουν αποδείξεις, βεβαιώσεις λήψης χρημάτων ή οτιδήποτε άλλο έγγραφο στο όνομά μου, όπως επίσης και να σφραγίζουν και παραδίδουν αυτό, και επιπλέον έχουν το δικαίωμα να διορίζουν έναν ή περισσότερους αντικαταστάτες, όπως επίσης και να ανακαλούν την πληρεξουσιότητα κατά βούληση, επικυρώνοντας και βεβαιώνοντας οτιδήποτε έχουν πράξει οι προαναφερθέντες πληρεξούσιοι ή οι αντικαταστάτες τους ή έκαστος εξ αυτών δυνάμει του παρόντος πληρεξουσίου.

Σε πίστωση των παραπάνω υπέγραψα ιδιοχείρως και εσφράγισα, την Πέμπτη, 30ή ημέρα του μηνός Ιουλίου του Σωτηρίου έτους 1835 και κατά το έτος της βασιλείας του Ουίλλιαμ του 4ου, χάριτι θεία Βασιλέα της Μεγάλης Βρετανίας.

Υπογράφτηκε, σφραγίσθηκε και παραλήφθηκε στη Μήλο με την παρουσία των:

Φλωρέντζα Τζούλια. Υπογράφει με σταυρό γιατί δεν γνωρίζει γραφή

Τζιοβάνι Μπέρτλεϋ, εκτάκτως σε υπηρεσία στο Βρετανικό Προξενείο κατά την απουσία του Υποπροξένου.

Ιωάννης Ταταράκης υποπρόξενος της Αυστρίας[25].

Το νησί της Μήλου είναι το πρώτο που συναντά ένα πλοίο προερχόμενο από τη Δυτική Μεσόγειο όταν εισέρχεται στο Αιγαίο. Σε παλαιότερους καιρούς που δεν υπήρχαν τα μέσα ναυσιπλοΐας που υπάρχουν σήμερα και οι χάρτες δεν ήταν ακριβείς, δημιουργήθηκε η ανάγκη προσλήψεως εξειδικευμένων οδηγών, οι οποίοι γνωρίζοντας τις ελληνικές θάλασσες και τους κινδύνους που έκρυβαν, οδηγούσαν με ασφάλεια τα πλοία στον προορισμό τους. Ήταν επόμενο λοιπόν, λόγω της γεωγραφικής θέσεως και των διευκολύνσεων που παρείχε το νησί (ασφαλές λιμάνι, εφοδιασμός σε τρόφιμα και νερό, επιδιόρθωση ζη-

24 Η μετάφραση του πληρεξουσίου πραγματοποιήθηκε με τη βοήθεια της κ. Υβέτ Βαρβαρέσου και του νομικού κ. Αναστάσιου Αναστασιάδη, τους οποίους ευχαριστώ θερμά.

25 Πρόκειται για τον Ιωάννη Μ.Π. Ταταράκη, γνωστό με το παρωνύμιο Ιμπεριάλος, επειδή ήταν υποπρόξενος της Αυστριακής Αυτοκρατορίας.

μιών), στη Μήλο να αναπτυχθεί μια ιδιαίτερη κατηγορία ναυτικών, οι πιλότοι ή πρωρείς[26].

Για έναν από αυτούς τους πιλότους, το Μιχελάκη Τζούλια εκδόθηκε το 1989 στον τρίτο τόμο των *Μηλιακών* η πολύ ενδιαφέρουσα εργασία του Γεωργίου Χρ. Παγώνη «Ο Μηλιός πιλότος Μιχελάκης Νικολάκη Τζούλιας». Ο Τζούλιας γεννήθηκε στη Μήλο το 1797 και πέθανε στο ναυτικό νοσοκομείο του Bighi στη Μάλτα στις 23-4-1833, σε ηλικία 36 ετών. Στο νοσοκομείο είχε εισαχθεί εκτάκτως στις 25-2-1833, ενώ υπηρετούσε στο βρετανικό κότερο (cutter) «Hind». Είχε νυμφευθεί το 1817, σε ηλικία 20 ετών, τη Φλωρεντζάκι Πιερράκη Μικέλε, που ανήκε σε μια από τις πιο σημαντικές οικογένειες του Κάστρου της Μήλου[27].

Ο Παγώνης, με βάση 33 πιστοποιητικά υπηρεσίας που έχουν περισωθεί, συνέταξε πίνακα, όπου κατά χρονολογική σειρά αναφέρονται τα πλοία, στα οποία εργάσθηκε ο Τζούλιας. Στον πίνακα αυτό διαφαίνεται ότι ο Μιχελάκης υπηρέτησε αποκλειστικά σε βρετανικά πλοία, κατά κύριο λόγο πολεμικά. Μεταξύ αυτών και τα πλοία «Rose» (τρεις φορές), «Cabrian» (δύο φορές), «Hind» (δύο φορές) και «Brisk» (και όχι «Brick» που αναφέρει ο Παγώνης) που συμμετείχαν στη ναυμαχία στο Ναβαρίνο. Τα μοναδικά εμπορικά πλοία που αναφέρονται είναι τα μπρίκια «Maria» και «Rifflun». Σε όλα τα πιστοποιητικά χαρακτηρίζεται πολύ προσεκτικός, εργατικός, υπάκουος, παρατηρητικός, εγκρατής, ευσυνείδητος, γνώστης της δουλειάς του, καλός στη συμπεριφορά του και γενικά ως πολύ κατάλληλος και ικανός να αναλάβει την πλοήγηση οποιουδήποτε πλοίου στο Αρχιπέλαγος[28].

Για την περίοδο από 17-5-1827 μέχρι 18-12-1827, στην οποία συμπεριλαμβάνεται η ημερομηνία διεξαγωγής της ναυμαχίας στο Ναβαρίνο (20-10-1827), δεν έχει περισωθεί πιστοποιητικό. Στις 17-5-1827, ενώ υπηρετούσε στο «Rose» διατάχθηκε η μετακίνησή του στο πλοίο «Brisk», το οποίο ναυλοχούσε στη Μάλτα, προκειμένου να διευκολυνθεί η παραμονή του εκεί, χωρίς να είναι άνεργος, και επομένως να μισθοδοτείται, για όσο διάστημα θα διαρκούσε η εξέτασή του από το αρμόδιο Συμβούλιο του Ναυαρχείου, ως μάρτυρα σε διάφορες δίκες πειρατείας. Είναι άγνωστο το πότε ακριβώς αναχώρησε και με ποιο πλοίο από τη Μάλτα. Γεγονός πάντως είναι ότι και το τελευταίο πλοίο όπου αποδεδειγμένα υπηρέτησε («Brisk») πριν από τις 20-10-1827, συμμετείχε και αυτό στη ναυμαχία. Η παρουσία βεβαίως του Τζούλια κατά τη διάρκεια της ναυμαχίας στο «Dartmouth», μία φρεγάτα με 48 πυροβόλα, είναι πολύ πιο λογική από το να ήταν στο «Brisk», ένα μικρό μπρίκι με δέκα πυροβόλα. Τα μεγαλύτερα σε εκτόπισμα πλοία, λόγω κυρίως του μεγαλύτερου βυθίσματος και της δυσκολότερης πλοήγησης, είχαν πολύ περισσότερο ανάγκη της παρουσίας των πιλότων.

Ο ισχυρισμός της Φλωρέντζας Τζούλια, στο έγγραφο που φέρνουμε στο φως, ότι ο Μιχελάκης ήταν πιλότος στο πλοίο «Dartmouth» κατά τη ναυμαχία στο Ναβαρίνο και η πληρεξουσιότητα που δίνει στους εκπροσώπους της να διεκδικήσουν σύνταξη κλπ.[29] από το Βρετανικό Ναυαρχείο, πιθανότατα εξηγεί γιατί το πιστοποιητικό για την υπηρεσία του Τζούλια στο πλοίο «Dartmouth» δεν έχει διασωθεί. Εάν η Φλωρέντζα είχε στα χέρια της ένα τέτοιο πιστοποιητικό, λογικά θα το είχε αποστείλει, μαζί με το πληρεξούσιο, στην Αγγλία, ώστε να αποδείξει την αλήθεια του ισχυρισμού της για την παρουσία του συζύγου της στη ναυμαχία. Η περίπτωση ο ισχυρισμός της να ήταν ψευδής, κρίνεται εντελώς απίθανη, δεδομένου ότι στο ναυαρχείο ήταν βέβαιο πως θα αποκαλυπτόταν η αλήθεια.

Μετά το θάνατο του Τζούλια, ο Γενικός Πρόξενος της Ελλάδος στη Μάλτα Thomas McGill απέστειλε στις 2-5-1833 ένα θερμό έγγραφο στον υποναύαρχο Briggs, στο οποίο του εξιστο-

26 Βάος 2005, 203-205. Επίσης, Χατζηδάκης 1927, 157-160.

27 Παγώνης 1989, 167-169.

28 Παγώνης 1989, 172-185.

29 Η απονομή σύνταξης στη χήρα του Πέτρου Μικέλη, τον Αύγουστο του 1833, που θα έγινε γνωστή στη Μήλο, πιθανότατα οδήγησε τη Φλωρέντζα Τζούλια στο νέο της διάβημα.

ρούσε τις συνθήκες κάτω από τις οποίες ο Μιχελάκης αρρώστησε βαριά κατά την εκτέλεση των υπηρεσιακών καθηκόντων του, κάτω από πολύ δυσμενείς περιστάσεις στο «Hind», ένα δύσκολο και χωρίς ανέσεις πλοίο, και έχασε τελικά τη ζωή του, αφήνοντας απροστάτευτους χήρα και επτά ορφανά. Και τον παρακάλεσε να χορηγηθούν στη χήρα του οι μισθοί των δύο μηνών που παρέμεινε ο Τζούλιας νοσηλευόμενος στο ναυτικό νοσοκομείο αλλά και να διαβιβάσει στο Συμβούλιο των Λόρδων του Βρετανικού Ναυαρχείου την παράκλησή του για χορήγηση μιας μικρής σύνταξης στην οικογένειά του αποθανόντος. Στο απαντητικό του έγγραφο από το φρούριο της Μάλτας, ο υποναύαρχος ενημέρωσε πολύ καθυστερημένα τον McGill, στις 13-1-1834, ότι διαβίβασε την επιστολή του στο Συμβούλιο των Λόρδων του Ναυαρχείου και ότι ήταν υποχρεωμένος να τον πληροφορήσει ότι δεν οφείλονται παροχές προς τον Τζούλια και ότι δεν χορηγούνται συντάξεις στις χήρες Ελλήνων πιλότων, παρά μόνο σε πολύ εξαιρετικές περιπτώσεις[30].

Όπως ήδη προαναφέραμε, η μοναδική περίπτωση απονομής συντάξεως σε χήρα Έλληνα πιλότου στις 2-8-1833, ήταν αυτή του Πέτρου Μικέλη, ο οποίος, αξίζει να σημειωθεί, ήταν μέχρι του ηρωικού θανάτου του και υποπρόξενος της Βρετανίας στη Μήλο[31].

Η Φλωρέντσα Τζούλια, λίγες ημέρες προτού απαντήσει αρνητικά ο υποναύαρχος Briggs, στις 2-1-1834, παρουσιάσθηκε στον υποπρόξενο της Γαλλίας στη Μήλο Luis Brest και όρισε πληρεξούσιό της τον Γουλιέλμο Αρμένη, Γενικό Πιλότο της Βρετανικής Μοίρας Αρχιπελάγους και υποπρόξενο της Βρετανίας[32], για να την αντιπροσωπεύσει στη Μάλτα. Του ανέθεσε: α) Να παραλάβει από το Γενικό Πρόξενο της Ελλάδος όσα ανήκαν στο σύζυγό της. β) Να πληροφορηθεί εάν ήλθε απάντηση από το Λονδίνο για την καταβολή μισθών για το διάστημα που ο σύζυγός της νοσηλευόταν στο νοσοκομείο. γ) Να παραλάβει όσα χρήματα του συζύγου της είχαν εισπραχθεί και βρίσκονταν στα χέρια του Γενικού Προξένου. δ) Να φροντίσει να εισπράξει τα χρήματα που οφείλονταν στο σύζυγό της και δεν είχαν καταβληθεί από τις Βρετανικές αρχές. ε) Να πληρώσει όσα έξοδα είχε κάνει ο Γενικός Πρόξενος και η Καγκελαρία της Μάλτας[33]. Το έγγραφο αυτό, στο οποίο αναφέρεται ο Παγώνης, είναι γραμμένο στα γαλλικά, πράγμα περίεργο αφού απευθυνόταν σε βρετανικές αρχές.

Φαίνεται ότι και αυτή η προσπάθεια ήταν ανεπιτυχής. Έτσι η Φλωρέντζα προχώρησε σε ένα καινούργιο πληρεξούσιο χρησιμοποιώντας το παρουσιαζόμενο επίσημο έντυπο, το οποίο, όπως φαίνεται, είχε εκδοθεί ειδικά, προκειμένου να το χρησιμοποιούν όσοι είχαν απαιτήσεις από το Βρετανικό Ναυαρχείο[34].

Το αποτέλεσμα αυτής της ενέργειας μάς είναι άγνωστο, κατά πάσα πιθανότητα όμως, δεν απέδωσε και αυτή καρπούς. Επιβεβαίωσε όμως την παρουσία ενός ακόμη Έλληνα στη ναυμαχία στο Ναβαρίνο, εκτός από τους τέσσερις ήδη γνωστούς, τον Πέτρο Μικέλη, πιλότο του Codrington στο «Asia», τον Εμμανουήλ Μοδινό πιλότο του De Rigny στη γαλλική ναυαρχίδα, και τους Σάντο Μπαλούρδο και Ιωάννη Παπαρρηγόπουλο, πιλότο και διερμηνέα αντίστοιχα, στη ρωσική ναυαρχίδα του Heiden[35].

---

30 Παγώνης 1989, 194-195.

31 Παγώνης 2001, 332-333.

32 Σύμφωνα με τον Παγώνη (2001, 333), ο Αρμένης αντικατέστησε στη θέση του υποπροξένου τον Πέτρο Μικέλη, μετά τον θάνατό του.

33 Παγώνης 1989, 195-196.

34 Πιθανώτατα, για να επιβεβαιώσει τη συμμετοχή του Μιχελάκη στη ναυμαχία, η χήρα του να απέστειλε στις βρετανικές αρχές και το πιστοποιητικό υπηρεσίας στο «Dartmouth» την επίμαχη περίοδο. Και έτσι να εξηγείται το γιατί το συγκεκριμένο πιστοποιητικό δεν περισώθηκε στα κατάλοιπα του Τζούλια, μαζί με τα άλλα 33 πιστοποιητικά που περιέγραψε ο Παγώνης.

35 Λουκάτος 1999, 22.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Βάος, Ζ. 2005. «Οι πιλότοι του Κάστρου.» Στο *Μήλος (18ος-19ος αι.)*. Τόμος Α', 203-290. Αθήνα: Δήμος Μήλου – Εκδόσεις Παπαζήση.

du Mont, J.S. 1985. «Engraved Maps on Power Horns.» *The Map Collector* 33:2-7.

Ε' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, Εθνική Πινακοθήκη - Παράρτημα Σπάρτης, Γ.Α.Κ. – Αρχεία Νομού Λακωνίας. 2010. *Η Ναυμαχία του Ναβαρίνου. Πολλαπλές Αναγνώσεις. Η συλλογή του Αντώνη Τάντουλου*. Συμπληρωματικός κατάλογος έκθεσης στο Αρχαιολογικό Μουσείο Νεάπολης (25/7/2010 – 30/9/2010). Νεάπολη Βοιών.

Εθνική Πινακοθήκη και Μουσείο Αλεξάνδρου Σούτζου - Παράρτημα Σπάρτης, ΥΠΕΠΘ – Γ.Α.Κ. – Αρχεία Νομού Λακωνίας. 2009. *Η Ναυμαχία του Ναβαρίνου. Πολλαπλές Αναγνώσεις. Η συλλογή του Αντώνη Τάντουλου*. Κατάλογος έκθεσης στην Κουμαντάρειο Πινακοθήκη Σπάρτης (28/3/2009 – 31/8/2009). Σπάρτη.

Καμακάρης, Γ.Α. 1966. *Ἡ ἐθνανάστασις τοῦ 1821 καὶ ἡ Μῆλος*. Πειραιεύς.

Κορκόνδειλας, Α. 2001. «Η ναυμαχία του Ναυαρίνου και οι Μηλιοί πιλότοι.» Στο Μπελιβανάκης 2001, 352-354.

Λουκάτος, Σ.Δ. 1999: «Ελληνική συμμετοχή με ένα τέχνασμα.» Στο *Η ναυμαχία του Ναβαρίνου. Το «ατυχές γεγονός» που έσωσε την Ελλάδα.* «Ιστορικά» *Ελευθεροτυπίας* 1 (21/10/1999), 21-25. Αθήνα.

Melville, H. 1851. *Moby Dick; or, The Whale.* New York: Harper and Brothers Publishers.

Μπελιβανάκης, Γ. 2001. *Ιστορία της Μήλου συγκροτημένη από τις ιστορικές επιφυλλίδες της εφημερίδας «Μήλος» μιας 25ετίας 1976-2001*. Αθήνα.

Παγώνης, Γ.Χ. 1989. «Ο Μηλιός πιλότος Μιχελάκης Νικολάκη Τζούλιας.» *Μηλιακά* 3:159-230 (και σε ανάτυπο, Αθήνα: Αδελφότης Μηλίων).

_____. 2001: «Ευρωπαϊκά προξενεία στη Μήλο.» Στο Μπελιβανάκης 2001, 327-335.

Σίμψας, Μ Γ. 1974. *Ναβαρῖνον. Ἡ Ναυμαχία ποὺ ἐθεμελίωσε τὴν ἐλευθερία τῆς Ἑλλάδος*. Ἀθῆναι.

Stevens, J. 2008. *Scrimshaw Techniques, History, Gallery, Equipment, Types of Ivory, Alternative Materials, Cutting, Sanding, Polishing, Creating Images, Inlays and Basing, Scrimshaw Techniques and Inking*. Atglen, Pennsylvania: Schiffer Publishing.

Woodhouse, C.M. 1965. *The Battle of Navarino.* London: Hodder and Stoughton.

Χατζηδάκης, Ἰ. 1927. *Ἡ Ἱστορία τῆς Νήσου Μήλου*. Ἐν Ἀθήναις: Ἐκδότης Γιαννούλης Βῆχος.

Εικ. 1. Κέρατο βοοειδούς με απεικόνιση χάρτη της ναυμαχίας στο Ναβαρίνο (φωτ. Α. Τάντουλος).

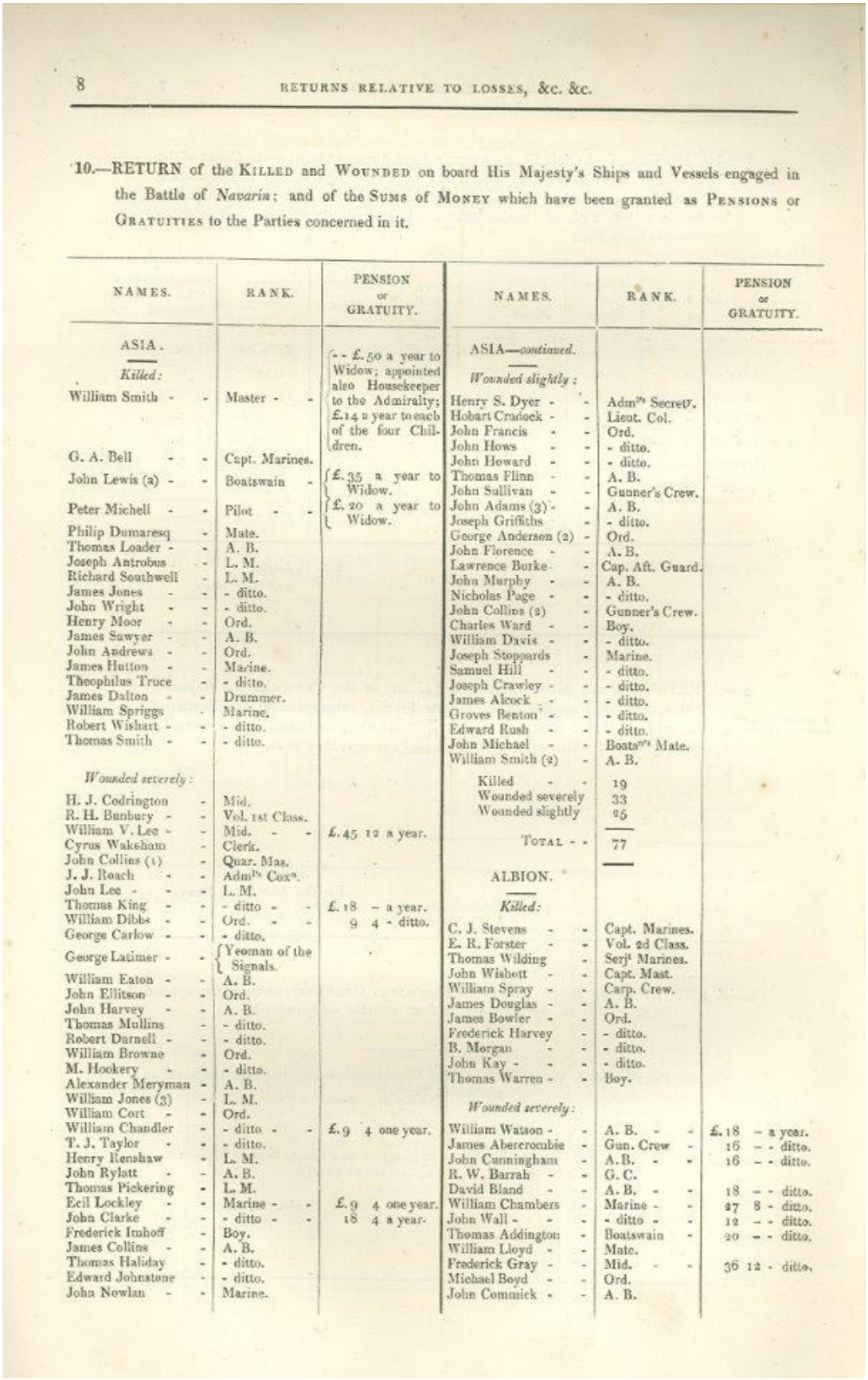
Εικ. 2. Μεταφορά σε επίπεδη επιφάνεια του χάρτη που έχει χαραχθεί πάνω στο κέρατο της εικόνας 1 (σχέδ. και φωτ. Α. Τάντουλος).

Εικ. 3. Ιστιοφόρο σε θύελλα χαραγμένο πάνω σε δόντι φάλαινας (φωτ Α. Τάντουλος).

Εικ. 4. Σκηνή από τη ναυμαχία στο Ναβαρίνο χαραγμένη στην άλλη πλευρά του δοντιού φάλαινας της εικόνας 3 (φωτ. Α. Τάντουλος).

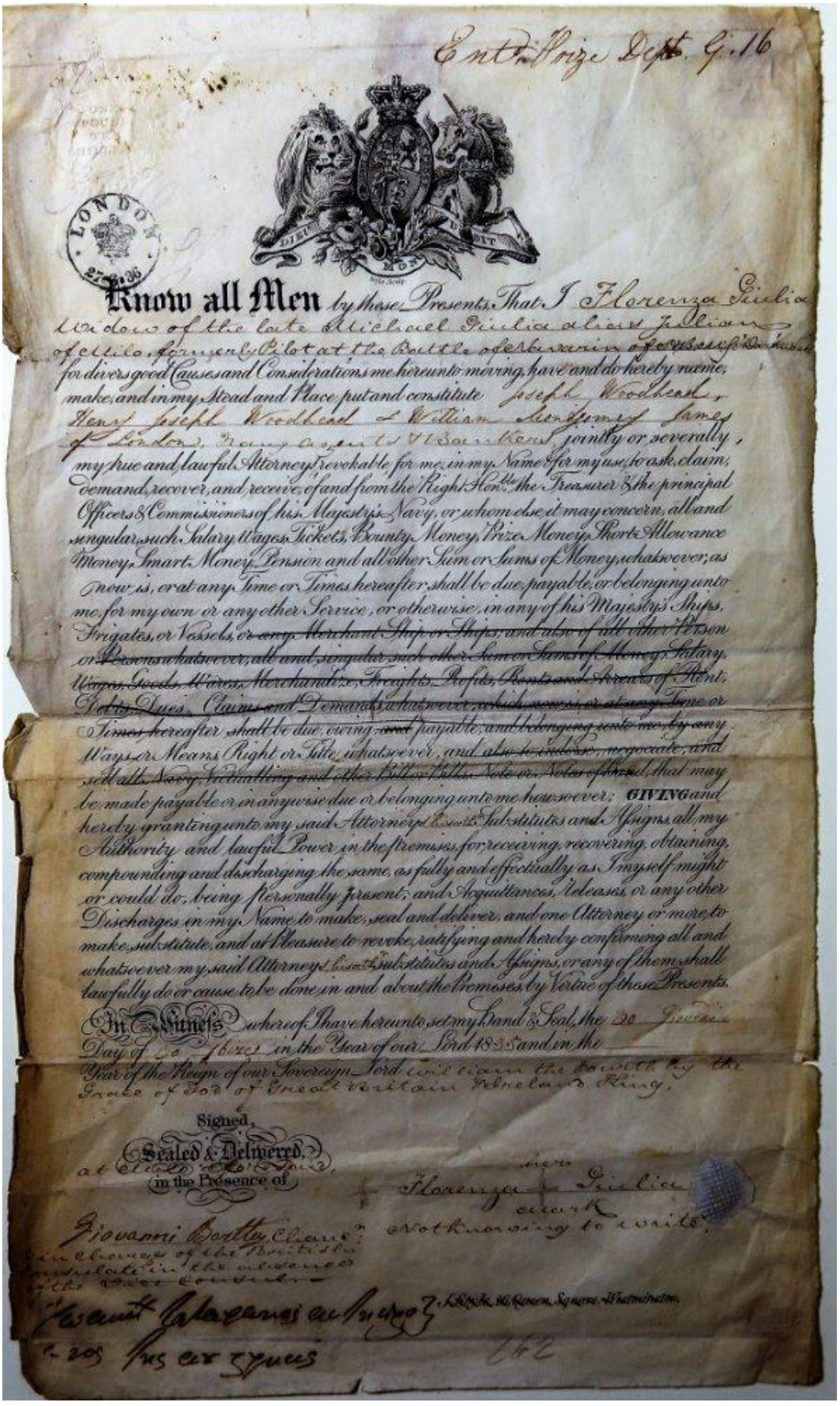
8 RETURNS RELATIVE TO LOSSES, &c. &c.

10.—RETURN of the KILLED and WOUNDED on board His Majesty's Ships and Vessels engaged in the Battle of *Navarin*; and of the SUMS of MONEY which have been granted as PENSIONS or GRATUITIES to the Parties concerned in it.

NAMES.	RANK.	PENSION or GRATUITY.
ASIA.		
Killed:		
William Smith	Master	£. 50 a year to Widow; appointed also Housekeeper to the Admiralty; £.14 a year to each of the four Children.
G. A. Bell	Capt. Marines.	
John Lewis (a)	Boatswain	£. 35 a year to Widow.
Peter Michell	Pilot	£. 20 a year to Widow.
Philip Dumaresq	Mate.	
Thomas Loader	A. B.	
Joseph Antrobus	L. M.	
Richard Southwell	L. M.	
James Jones	- ditto.	
John Wright	- ditto.	
Henry Moor	Ord.	
James Sawyer	A. B.	
John Andrews	Ord.	
James Hutton	Marine.	
Theophilus Truce	- ditto.	
James Dalton	Drummer.	
William Spriggs	Marine.	
Robert Wishart	- ditto.	
Thomas Smith	- ditto.	
Wounded severely:		
H. J. Codrington	Mid.	
R. H. Bunbury	Vol. 1st Class.	
William V. Lee	Mid.	£. 45 12 a year.
Cyrus Wakeham	Clerk.	
John Collins (1)	Quar. Mas.	
J. J. Roach	Adm^{lty} Cox^{n}.	
John Lee	L. M.	
Thomas King	- ditto	£. 18 – a year.
William Dibbs	Ord.	9 4 - ditto.
George Carlow	- ditto.	
George Latimer	Yeoman of the Signals.	
William Eaton	A. B.	
John Ellitson	Ord.	
John Harvey	A. B.	
Thomas Mullins	- ditto.	
Robert Darnell	- ditto.	
William Browne	Ord.	
M. Hookery	- ditto.	
Alexander Meryman	A. B.	
William Jones (3)	L. M.	
William Cort	Ord.	
William Chandler	- ditto	£. 9 4 one year.
T. J. Taylor	- ditto.	
Henry Renshaw	L. M.	
John Rylatt	A. B.	
Thomas Pickering	L. M.	
Ecil Lockley	Marine	£. 9 4 one year.
John Clarke	- ditto	18 4 a year.
Frederick Imhoff	Boy.	
James Collins	A. B.	
Thomas Haliday	- ditto.	
Edward Johnstone	- ditto.	
John Nowlan	Marine.	

NAMES.	RANK.	PENSION or GRATUITY.
ASIA—*continued.*		
Wounded slightly:		
Henry S. Dyer	Adm^{lty} Secret^{y}.	
Hobart Cradock	Lieut. Col.	
John Francis	Ord.	
John Hows	- ditto.	
John Howard	- ditto.	
Thomas Flinn	A. B.	
John Sullivan	Gunner's Crew.	
John Adams (3)	A. B.	
Joseph Griffiths	- ditto.	
George Anderson (2)	Ord.	
John Florence	A. B.	
Lawrence Burke	Cap. Aft. Guard.	
John Murphy	A. B.	
Nicholas Page	- ditto.	
John Collins (2)	Gunner's Crew.	
Charles Ward	Boy.	
William Davis	- ditto.	
Joseph Stoppards	Marine.	
Samuel Hill	- ditto.	
Joseph Crawley	- ditto.	
James Alcock	- ditto.	
Groves Benton	- ditto.	
Edward Rush	- ditto.	
John Michael	Boats^{n}'s Mate.	
William Smith (2)	A. B.	
Killed	19	
Wounded severely	33	
Wounded slightly	25	
TOTAL	77	
ALBION.		
Killed:		
C. J. Stevens	Capt. Marines.	
E. R. Forster	Vol. 2d Class.	
Thomas Wilding	Serj^{t} Marines.	
John Wishott	Capt. Mast.	
William Spray	Carp. Crew.	
James Douglas	A. B.	
James Bowler	Ord.	
Frederick Harvey	- ditto.	
B. Morgan	- ditto.	
John Kay	- ditto.	
Thomas Warren	Boy.	
Wounded severely:		
William Watson	A. B.	£. 18 – a year.
James Abercrombie	Gun. Crew	16 – - ditto.
John Cunningham	A. B.	16 – - ditto.
R. W. Barrah	G. C.	
David Bland	A. B.	18 – - ditto.
William Chambers	Marine	27 8 - ditto.
John Wall	- ditto	12 – - ditto.
Thomas Addington	Boatswain	20 – - ditto.
William Lloyd	Mate.	
Frederick Gray	Mid.	36 12 - ditto.
Michael Boyd	Ord.	
John Commick	A. B.	

Εικ. 5. Η πρώτη σελίδα του καταλόγου των νεκρών και τραυματιών σε βρετανικά πλοία κατά τη ναυμαχία στο Ναβαρίνο (Returns of the killed and wounded on board His Majesty Ships and Vessels engaged in the Battle of Navarin, and of any sums of money which may have been given as pension or gratuity to any of the Parties concerned in it. Ordered, by The House of Commons, to be Printed, 2 August 1833) (φωτ. Α. Τάντουλος).

Ent. Prize Dept. G. 16

LONDON 27 JA 96

Know all Men by these Presents, That I Florenza Giulia Widow of the late Michael Giulia alias Julian of Ellio, formerly Pilot at the Battle of Aberkirkin of Corsica Island for divers good Causes and Considerations me hereunto moving, have and do hereby name, make, and in my Stead and Place put and constitute Joseph Woodhead, Henry Joseph Woodhead & William Montgomery James of London, Agents to Seamen jointly or severally, my true and lawful Attorneys revokable for me, in my Name & for my use, to ask, claim, demand, recover, and receive, of and from the Right Hon.ble the Treasurer & the principal Officers & Commissioners of his Majesty's Navy, or whom else it may concern, all and singular, such Salary, Wages, Tickets, Bounty Money, Prize Money, Short Allowance Money, Smart Money, Pension and all other Sum or Sums of Money, whatsoever; as now is, or at any Time or Times hereafter, shall be due, payable, or belonging unto me for my own or any other Service, or otherwise, in any of his Majesty's Ships, Frigates, or Vessels, or any Merchant Ship or Ships, and also of all other Person or Persons whatsoever, all and singular such other Sum or Sums of Money, Salary, Wages, Goods, Wares, Merchandize, Freights, Profits, Rents and Arrears of Rent, Debts, Dues, Claims and Demands whatsoever, which now is or at any Time or Times hereafter, shall be due, owing and payable, and belonging unto me, by any Ways or Means Right or Title, whatsoever, and also to endorse, negociate, and sell all Navy, Victualling and other Bills, Letter Note or Notes aforesaid, that may be made payable or in anywise due or belonging unto me, howsoever; GIVING and hereby granting unto my said Attorneys Exors. Substitutes and Assigns all my Authority and lawful Power, in the Premises for receiving, recovering, obtaining, compounding and discharging the same, as fully and effectually as I myself might or could do, being personally present; and Acquittances, Releases or any other Discharges in my Name, to make, seal and deliver, and one Attorney or more to make, substitute, and at Pleasure to revoke, ratifying and hereby confirming all and whatsoever my said Attorneys Exors. Substitutes and Assigns, or any of them shall lawfully do or cause to be done, in and about the Premises by Virtue of these Presents.

In Witness whereof I have hereunto set my Hand & Seal, the 20 Day of Dec.r in the Year of our Lord 1895 and in the Year of the Reign of our Sovereign Lord William the Second by the Grace of God of Great Britain Ireland & King.

Signed, Sealed & Delivered, at London in the Presence of

Florenza Giulia her mark

Not knowing to write.

Giovanni Bortty, Clerk to the Consul of the Ionian Islands in the absence of the Vice Consul

Vasant Calavanos

£ 205 Pus cer Cyuces

Εικ. 6. Πληρεξούσιο Φλωρέντζας Τζούλια (φωτ. Α. Τάντουλος).

Λακωνία – Μεσσηνία: τόσο κοντά, αλλά τόσο μακριά

Οι σχέσεις ανάμεσα στους όμορους νομούς το πρώτο μισό του 19ου αιώνα από το Αρχείο Δ.Κ. Σαλβαρά

Πέπη Γαβαλά

SUMMARY: LACONIA-MESSENIA: SO CLOSE, BUT SO FAR AWAY. THE VERY FEW RELATIONS BETWEEN THESE NEIGHBORING PREFECTURES DURING THE FIRST HALF OF THE 19th CENTURY THROUGH THE D.K.SALVARAS' ARCHIVE

The important Salvaras family's Archive (1709 – half of 20th cent.), that has been deposited at the General State Archives – Archives of Laconia in 1991, shows the exact kind of operations of merchants and landowners, in which most of the male members of this family were involved.
All members of the family usually communicated with kith and kin and more or less friends, collaborators and lawyers from all over the Peloponnesus area, as well as from the Ionian and Aegean islands and rarely from Istanbul.
Through letters and documents of the Archive, we have understood that the communication between Messenia and Laconia was not very frequent, although they are neighboring areas. Very few documents, a 3,3%, refer to Messenia during the 1st half of the 19th century, while the references to Arcadia during the same period, are double, a 6%, and to Nauplion much more, up to 20%.
Most of the documents referring to Messenia come from the period that Antonis Salvaras was in Niokastro (Pylos) as *politarchis* (during 1824-1825).
There are, also, some letters between members of the Salvaras family and their relatives in Alagonia, which was a territory of Mystras. Some more, very few documents, reffering to Messenia give some information about products, sales, taxes, accommodations, loans, e.t.c.
Taking into account different references about travelling between Messenia and Laconia during the 19th century, the reduced communication between these areas probably was due to the difficult passage through Taygetos.
More frequent communications are noticed between Alagonia and Kastania. These two areas, though placed the one on the west and the other on the east side of Taygetos are, more or less, at the same altitude, so that the passages between them were easier to cross.
The Salvaras family collaborations with Messenian people were rare. Perhaps some other merchants and landowners had more contacts with their neighbors due to other issues. Anyway, the fact is that the very dangerous and difficult passage was the strongest reason for the very few relationships between Laconian and Messenian people during the 19th century.

Τα Ιδιωτικά Αρχεία, όπως επισημαίνει ο Καθηγητής Βασίλης Κρεμμυδάς, αποκαλύπτουν «σχέσεις με μεγάλη ευρύτητα και με ποικίλα χαρακτηριστικά, ανάμεσα σε ιδιώτες, ανάμεσα στον ιδιώτη και στο σχηματισμένο δημόσιο οργανισμό, από στενές και τακτικές έως περιστασιακές, από ισότιμες έως ιεραρχημένες υπαλληλικές ή υπηρετικές...». Ακόμη δηλώνει ότι «πρέπει να έχουμε υπόψη πολύ συχνά [ότι] το ιδιωτικό αρχείο αποκαλύπτει τη δράση ανθρώπων εντελώς αγνώστων και πολύ ισχυρών, εξ ίσου με αυτούς που ο κατασκευασμένος ιστορικός μύθος έχει επιτρέψει να γνωρίζουμε...»[1].

Για όλα αυτά θεωρούμε ότι στα Γ.Α.Κ. – Αρχεία Νομού Λακωνίας, το φθινόπωρο του 1991,

1 Κρεμμυδάς 1997, 183-184.

είχαμε την τύχη και την επιστημονική χαρά να δεχθούμε την προσφορά του ιδιωτικού Αρχείου του Μυστριώτη Δημητρίου Κ. Σαλβαρά από την ανιψιά του, Μαρία-Αικατερίνη Αγγέλου Ιατρίδου, «εις εκπλήρωσιν της επιθυμίας του θείου της». Το Αρχείο καλύπτει την περίοδο από τις αρχές του 18ου αιώνα έως τα μέσα του 20ού και περιλαμβάνει εμπορικές επιστολές, κατάστιχα, συμφωνητικά, αποδείξεις, αλλά και αλληλογραφία ανάμεσα στα μέλη της οικογένειας. Τα έγγραφα αυτά αποκαλύπτουν τις οικονομικές, οικογενειακές και φιλικές συναλλαγές των μελών της οικογένειας. Έχουν συνήθως διαστάσεις 0,20 x 0,15 μ. και σπάνια 0,30 x 0,20 μ. Διαφοροποιούνται μόνον οι διαστάσεις των τεφτεριών 0,28 x 0,10 μ. και σπανιότερα 0,34 x 0,12 μ.[2].

Το αρχείο ταξινομήθηκε και συνεχίζει να ταξινομείται με απόλυτη χρονολογική σειρά σε φακέλους. Μέχρι σήμερα έχουν καταγραφεί αναλυτικά 1.632 έγγραφα της περιόδου 1709-1843 σε 17 φακέλους.

Οι δραστηριότητες των μελών της οικογένειας, που ήταν εμποροκτηματίες, αποκαλύπτουν τον χαρακτήρα και την έκταση αυτού του είδους του επαγγελματία του 18ου και 19ου αιώνα. Οι εμποροκτηματίες αυτοί συναλλάσσονται με συγγενείς, συνεργάτες, δικηγόρους τόσο από τη Λακωνία όσο και από την ευρύτερη περιοχή της Πελοποννήσου (Ανάπλι, Άργος, Καρύταινα, Πάτρα κ.λ.π.) αλλά και από άλλες περιοχές του ελληνικού χώρου (Ιόνια νησιά, νησιά Αιγαίου κ.λ.π.) και μερικές φορές από την Κωνσταντινούπολη.

Από τα έγγραφα αυτά, πάντως, προκύπτει, πως η επικοινωνία μεταξύ των όμορων περιοχών Λακωνίας και Μεσσηνίας ήταν σπάνια. Ειδικά με την Καλαμάτα, πρωτεύουσα και εμπορικό κέντρο της Μεσσηνίας, οι σχέσεις ήταν ελάχιστες και, προφανώς, συμπτωματικές. Μόλις το 3,3% των εγγράφων προέρχονται, αφορούν ή αναφέρονται στη Μεσσηνία κατά το πρώτο μισό του 19ου αιώνα, ενώ οι αντίστοιχες αναφορές για την Αρκαδία είναι διπλάσιες, ποσοστό 6% και για το Ναύπλιο ανέρχονται στο 20%.

Ακόμα και το ποσοστό του 3,3%, πάντως, δεν είναι πραγματικό, αφού τα περισσότερα συμπεριλαμβανόμενα έγγραφα αφορούν την επικοινωνία και τις συναλλαγές μελών της οικογένειας Σαλβαρά με το Νιόκαστρο (της Πύλου), στο οποίο ο Αντώνης Σαλβαράς υπηρέτησε ως πολιτάρχης την περίοδο 1824-1825, όπως και τις συναλλαγές των μελών της οικογένειας με τις περιοχές της Αλαγονίας, με τις οποίες υπάρχει σχετικά μεγαλύτερη επικοινωνία, αφού παλαιότερα ήταν στην ίδια επαρχία με το Μυστρά (απογραφή 1700)[3] (και δεν θεωρείται περιοχή Μεσσηνίας) και αφού υπήρχαν σχέσεις και συναλλαγές με την πατρική οικογένεια της πρώτης συζύγου του Καστανιώτη Αναγνώστη Τζωρτζάκη, Γαρουφαλίτσας Γεωργίου Πιεράκη, από τη Σίτσοβα (περιοχή της Αλαγονίας) (εικ. 1).

Τα ελάχιστα υπόλοιπα έγγραφα, που αναφέρονται σε περιοχές της Μεσσηνίας έχουν σχέση με πώληση προϊόντων, με φόρους, με εξυπηρετήσεις και δάνεια.

ΟΙ ΕΜΠΟΡΙΚΕΣ ΣΥΝΑΛΛΑΓΕΣ ΛΑΚΩΝΙΑΣ – ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ

Η πρώτη, χρονολογικά, συναλλαγή του Μυστρά με τη Μεσσηνία, που καταγράφεται μέσα από το Αρχείο, χρονολογείται στα τέλη του 18ου αιώνα, 9 Οκτωβρίου 1797, και οφείλεται σε συνεργασία των Αναγνώστη Τζωρτζάκη, Νικολού Λίψανου και Νικήτα Σπιθάκη από το Μυστρά με τον Κωνσταντή Χρυσικό και τους γιους του, Νικολό και Χρήστο, στην Καλαμάτα σχετικά με τη συγκέντρωση των φόρων και των χαρατζιών. Στέλνουν τα «χαρατζόχαρτιά τους» για να τα «φτιάξουν». Στο πίσω μέρος της επιστολής υπάρχει και τεφτέρι της περιόδου 18/2/1797 – 2/2/1798[4] (εικ. 2-3).

2 Γαβαλά 2001, 9-11.

3 Παναγιωτόπουλος 1987, 308-309.

4 Γαβαλά 2001, 31.

Πολύ αργότερα, το 1822, η επιστολή του Αντωνίου Γεωργίου από την Καλαμάτα προς τον «Κωνσταντή» (12/1/1822) δηλώνει ότι ο Σαλβαράς τροφοδότησε τον Γεωργίου με ένα βαρέλι παλαμίδα και ένα βαρέλι γαύρο, που αυτός το πούλησε αντί 57 γροσίων[5] (εικ. 4).

Δέκα χρόνια αργότερα (2/8/1832) καταγράφεται πώληση μεταξιού στην Καλαμάτα. Ο Αναγνώστης Τζωρτζάκης από το Ναύπλιο πληροφορεί τον Κωνσταντίνο [Σαλβαρά], ότι ναι μεν ο «φίλος» και συνεργάτης τους [Βελισάριος Παυλίδης] συμφωνεί να του στείλουν ένα τσουβάλι μετάξια με τις τρέχουσες τιμές, αλλά θα πρέπει να τον ενημερώσουν περί της δήθεν (sic) πώλησης του μεταξιού (μπιρσίμι) στην Καλαμάτα.

Στο πλαίσιο των ελάχιστων επαφών με τη Μεσσηνία την ίδια χρονιά (2/8/1832) τοποθετείται και η συναλλαγή του Αντώνη Σαλβαρά με τον Χ. Ζαχαριάδη, ο οποίος του γράφει από την Καλαμάτα ότι δεν ξέχασε το χρέος του «τῶν χαρατζίων» και του εξηγεί τους λόγους καθυστέρησης των πληρωμών (μετάβαση στην Αρκαδία για λόγους ασφαλείας). Του στέλνει 5 οκάδες κταπόδι[6].

Μόνο μία φορά αναφέρεται ταξίδι του Αντώνη Σαλβαρά στην Καλαμάτα, τον Αύγουστο του 1839, όταν η αδελφή του Αντώνη Σαλβαρά, Αναγνώστενα Κοσμόπουλου, τον παρακαλεί να στείλει με την «Γιωργίτζα» 30 δρχ., γιατί δεν έχει χρήματα για να ψωνίσει γένημμα και για να φτιάξει ένα φουστάνι. Τον ενημερώνει ότι έχει πάρει και δανεικά 50 δρχ. από τον Παντα-ζάκο Γιαννάκο, όταν ο αδελφός της ήταν στην Καλαμάτα και δεν μπορεί να ζητήσει από αλλού χρήματα.

Ο ΑΝΤΩΝΗΣ ΣΑΛΒΑΡΑΣ - ΠΟΛΙΤΑΡΧΗΣ ΣΤΟ ΝΙΟΚΑΣΤΡΟ (1824-1825)

Λόγω της δράσης του Αντώνη Σαλβαρά στο Νιόκαστρο, όπου είχε διοριστεί ως πολιτάρχης την περίοδο που έπαρχος ήταν εκεί ο συνεργάτης και φίλος της οικογένειας Ιωάννης Κορφιωτάκης[7], 14 έγγραφα από ή προς το Νιόκαστρο περιγράφουν την εκεί κατάσταση κατά την περίοδο 1824-1825. Ο Αντώνης Σαλβαράς διετέλεσε πολιτάρχης από 16/8/1824[8] στο Νιόκαστρο και παρέμεινε εκεί μέχρι την πτώση του, αφού γράφει επιστολή στον αδελφό του Κωνσταντή στις 26 Απριλίου του 1825, στην οποία περιγράφει αναλυτικά τα γεγονότα στις 21 και 22 και 23 (τ' Αη Γιωργιού) Απριλίου 1825 (εικ. 5). Συντηρούσε 25 στρατιώτες και αμειβόταν από τα εθνικά εισοδήματα, ενώ οι Δημογέροντες και οι Επιστάτες της επαρχίας Νιοκάστρου μιλούν θετικά για την καλή διοίκηση της επαρχίας[9].

Η ανάγκη συγκέντρωσης χρημάτων για την πληρωμή μισθών και εξόδων προβάλλει τόσο σε επιστολή του Αναγνώστη Σπηλιωτάκη από το Ναύπλιο, τον Οκτώβρη του 1824, όταν συμβουλεύει τον πολιτάρχη Αντώνη Σαλβαρά να εκτελεί τα ιερά χρέη του προς την επαρχία και να συγκεντρώσει από τους «δημοπράτες» 2.000 γρόσια, όσο και όταν το επαρχείο Νιοκάστρου Μεθώνης ζητά την εξόφληση των «δεκατιῶν» του 1823 και 1824 από τα χωριά Σουληνάρι και Ρουμίρι[10].

Παράλληλα, όμως, με τα καθήκοντά του, ο Αντώνης Σαλβαράς ενδιαφέρεται και ενημερώνεται και για τις οικογενειακές δραστηριότητες. Ακόμη «εισπράττει» τα παράπονα του γαμπρού του, Δημήτρη Σαλταφέρου από το Μυστρά, γιατί ο αδελφός του, ο Κωνσταντής, δεν τον εξοφλεί. Ίσως για να ταχτοποιήσει τις υποθέσεις του, ο Αντώνης Σαλβαράς, κατά τον

5 Γαβαλά 2001, 39.
6 Γαβαλά 2012, 40.
7 Γαβαλά, 2001, 46-47.
8 Κρεμμυδάς 1997, 134, σ. 124
9 Γαβαλά 2001, 47.
10 4 και 6/10/1824. Το Ρουμίρι είναι ακατοίκητο πλέον χωριό της Μεσσηνίας κοντά στο Σουληνάρι, Γαβαλά 2001, 46.

Δεκέμβριο του ίδιου χρόνου αναχώρησε από το Νιόκαστρο, αφού όρισε επίτροπο. Τον Μάρτη, πάντως, του 1825, ενώ έχει ήδη επιστρέψει στη θέση του, ενημερώνεται από τον Δημήτρη Σαλταφέρο για την παραμονή του αδερφού του στο Ναύπλιο και την αγορά χρυσαφιού[11]. Μαζί του βρίσκεται και ο εξάδελφός του Ηλίας Κουσκούρης, ο οποίος τον Φεβρουάριο του 1825 ενημερώνει τον Κωσταντή Σαλβαρά στο Μυστρά, καθώς και τον Νικολάκη Σαλταφέρο στο Ανάπλι, για την απόβαση του Ιμπραήμ Πασά στη Μεθώνη, για τη στρατιωτική δύναμή του και για τη δύναμη των Ελλήνων, για την καταστροφή της Μεθώνης, της Κορώνης και του Πεταλιδίου και την αναμονή επίθεσης στο Νιόκαστρο. Τότε ακριβώς δηλώνει την ανησυχία του, γιατί ο Αντώνης λείπει από το Νιόκαστρο και δεν ξέρει πού είναι, υποθέτει ότι είναι στην Καλαμάτα με τα στρατεύματα[12] (εικ. 6-7).

Τον ίδιο μήνα ο Αντώνης Σαλβαράς ζητά χρηματική βοήθεια για την πληρωμή των στρατιωτών με τη συμπαράσταση του Ν. Ι. Κορφιωτάκη, ενώ την τάξη και την οργάνωση στο Νιόκαστρο καταγράφει η «Διακήρυξη καὶ προσταγή ἀπάντων τῶν πολιτικῶν καὶ ὁπλαρχηγῶν τῶν ἐν τῷ φρουρίῳ εὑρισκομένων», όπου δίνονται εντολές περί πολιταρχίας, φρουράς κ.λ.π. από τους οπλαρχηγούς Γεώργιο Μαυρομιχάλη, Γιώργο Τζαβέλα, Γιάννη Βελέντζα και Καρατάσιο. Οι οπλαρχηγοί βρίσκονται εκεί υπό την πίεση της απόβασης του Ιμπραήμ στην Πελοπόννησο και την άμεση απειλή του Νιόκαστρου από αυτόν[13] (εικ. 8). Τον Ιούνιο πια του 1825 καταγράφεται ονομαστικά η επιστροφή των όπλων που είχαν δοθεί στον Αντώνη για το Νιόκαστρο (εικ. 9)[14].

Αναφορά σε εκείνη την περίοδο, που αποκαλύπτει, όμως, και τα πολλαπλά προβλήματα της εποχής, αποτελεί το έγγραφο του 1827[15], σύμφωνα με το οποίο προκύπτει ότι, όταν ο Αντώνης Σαλβαράς ήταν πολιορκημένος ως πολιτάρχης από τον Ιμπραήμ στο Νιόκαστρο, η κυβέρνηση πούλησε τα εθνικά εργαστήρια[16] και μέσα σε αυτά το εθνικό εργαστήρι του Σαλβαρά στο φρούριο του Ναυπλίου, που λίγο πριν είχε λεηλατηθεί από τον Πάνο Κολοκοτρώνη και τελικά πουλήθηκε σε άλλον.

Ίσως στην περίοδο αυτή να οφείλονται και διάφορες σχέσεις που φαίνεται ότι έχει ο Αντώνης Σαλβαράς με στρατιωτικούς αργότερα, όπως ο Ιωάννης [Μετερινός] από την Καλαμάτα στις 18 Απριλίου 1839[17].

Η ΑΓΟΡΑ ΚΑΙ ΕΝΟΙΚΙΑΣΗ ΤΩΝ ΠΡΟΣΟΔΩΝ ΣΤΗΝ ΑΛΑΓΟΝΙΑ

Μέσα από το Αρχείο Δ.Κ. Σαλβαρά προκύπτουν οι συναλλαγές του Αναγνώστη Τζωρτζάκη και του Αντώνη Σαλβαρά με τα χωριά που βρίσκονται στη δυτική πλευρά του Ταϋγέτου, τις προσόδους των οποίων είχαν ενοικιάσει τουλάχιστον για τα έτη 1831 έως 1834, όπως και το 1837, στο πλαίσιο του αυξημένου ρυθμού συμμετοχής των αδελφών Σαλβαρά στην αγορά προσόδων μετά το 1831[18]. Τα χωριά αυτά αποκαλούνται από τους συντάκτες των εγγράφων «ὀπισινοχώρια» ή «πισινὰ χωρία» (αφού είναι πίσω από τον Ταΰγετο, στη δυτική πλευρά του, σε σχέση με την Καστανιά, το Γεωργίτσι κ.λ.π.)[19], και σήμερα ανήκουν στη Μεσσηνία. Αυτά που

11 Γαβαλά 2001, 46-48.
12 Γαβαλά 2001, 47-48.
13 Γαβαλά 2001, 49.
14 Γαβαλά 2001, 50.
15 Γαβαλά 2001, 58.
16 Κρεμμυδάς 1997, 85.
17 Γαβαλά 2012, 159.
18 Κρεμμυδάς 1997, 150.
19 Γαβαλά 2012, 76-95, 148. Τα οπισινοχώρια [Σίτσοβα (Αλαγονία), (Κουτσιαβά) Καρβέλι, (Κουτσιαβά) Λαδά, Τσέρνιτσα (Αρτεμισία), Μικρή Αναστάσοβα (Πηγές), Μεγάλη Αναστάσοβα (Νέδουσα)] αρχικά ανήκαν στο Νομό Λακωνίας, αλλά με το αδημοσίευτο διάταγμα της 9/21 Απριλίου 1835, με το οποίο σχηματίστηκαν οι δήμοι του

συναλλάσσονται με τους Μυστριώτες και Καστανιώτες είναι κυρίως η Σίτσοβα (Αλαγονία και Πέρα Μαχαλάς, Πάνω Μαχαλάς), η Μεγάλη Αναστάσοβα (Νέδουσα) και η Μικρή Αναστάσοβα (Πηγές), Κουτζαβά Λαδά (Λαδά) και Κουτζαβά Καρβέλι (Καρβέλι).

Το πέρασμα από τη μία πλευρά στην άλλη του Ταϋγέτου, σε εκείνο το σημείο, μοιάζει σχετικά εύκολο. Ο Αναγνώστης Τζωρτζάκης και ο γιος του Γεώργιος από την Καστανιά, όπως και ο Νικολής Αλεξάκης, εκ μέρους των επιστατών της Σίτσοβας, περνάνε συχνά για να λύσουν προβλήματα από και προς τη Σίτσοβα, για την οποία σχολιάζουν τα λίγα αλλά καλά κουκούλια της[20].

Στις αρχές (6) του Ιουνίου του 1831 ο επιστάτης των αγοραστών των προσόδων στη Σίτσοβα παπα Πολυζώης Κουτουμάνος προτείνει στον Αντώνη Σαλβαρά, επειδή η περιοχή είναι μεγάλη, να πάρουν δύο ακόμη επιστάτες για τον Πέρα και τον Πάνω Μαχαλά, αντίστοιχα τον Νικολάκη Αναστασόπουλο και τον Γ. Παπακαλάκη, οι οποίοι, όμως, θα δίδουν σε αυτόν τους λογαριασμούς[21].

Το λάδι, πάντως, της Σίτσοβας αγοράζεται από τον Νικολή Νικολούσο στις 7 του Δεκέμβρη του 1831, ενώ, τρία χρόνια αργότερα, υπάρχει ονομαστικό κατάστιχο του χωρίου Σίτσοβας για το λάδι που βγάζουν στα λιοτρίβια του χωριού[22].

Κατά τη συνήθη πρακτική τους, οι αγοραστές των προσόδων τις υπενοικιάζουν, όπως τον Οκτώβριο του 1834 ο Κ. Σαλβαράς υπενοικίασε τις προσόδους των Κουτζαβά Λαδά και Κουτζαβά Καρβέλι και της Μεγάλης και Μικρής Αναστάσοβας στους Ιωάννη Λεόπουλο, Δημήτριο Χαρτουλάρη και Εμμανουήλ Μελετόπουλο, ή, όπως τον Απρίλη του 1837, ο ίδιος ενοικιαστής της επαρχίας Λακεδαίμονος υπενοικιάζει στον Ι.Θ. Λεόπουλο τον έγγειο φόρο και το δέκατο του εθνικού ελαιώνα των περιοχών Κουτζαβά Λαδά και Καρβέλι, ανάμεσα σε άλλες[23].

Αυτές οι συνεργασίες, όμως, έχουν και πολλά προβλήματα που μερικές φορές οδηγούν και στο Ειρηνοδικείο Σπάρτης. Για παράδειγμα, την ίδια περίοδο (2/12/1834), ο Αναγνώστης Κοκκώνης διαμαρτύρεται εναντίον των Ν. Σαλταφέρου, Δ. Μανουσάκη και Α. Σαλβαρά, με τους οποίους συντροφικά είχε νοικιάσει τις προσόδους των οπισινοχωρίων. Αυτοί όμως δεν πλήρωσαν την τρίτη δόση και γι' αυτό τα πληρώνει όλα ο Κοκκώνης και διαμαρτύρεται εναντίον τους για όσες ζημιές και έξοδα προκύπτουν. Ακόμη ένα χρόνο αργότερα (22/10/1835) ο Δημήτριος Χαρτουλάρης καλείται στο Ειρηνοδικείο, γιατί χρωστάει στον Κ. Σαλβαρά κατακρατηθέντα δικαιώματα ενοικίων[24].

Στο πλαίσιο ακριβώς αυτών των συναλλαγών τοποθετείται και η απόδειξη πληρωμής του Α. Σαλβαρά στο Δ. [Μαστούκη] για το λάδι του Αναγνώστη Τζωρτζάκη του Δήμου Αμυκλών το 1840, η οποία αποστέλλεται στους κυρίους Χριστόδουλο Κοσταχριστοδουλόπουλο και γερο-Αναστασούλη στη Σίτσοβα[25].

Λογαριασμοί του λαδιού έρχονται και από την Πύλο, το Νοέμβρη του 1839[26], μόνον όμως επειδή ο Α. Ζαφειρόπουλος έχει μεταβεί εκεί για να συναντήσει τον Ν. Κορφιωτάκη και να τακτοποιήσουν αυτούς ακριβώς τους λογαριασμούς (δια την ενοχή, δια τις ενοικιάσεις του δεκάτου, αναλογίες, παραλαβές, δόσεις, μετοχές, κήρυκες, τόκους, ενοίκια κ.λ.π.).

Τα προβλήματα στις συναλλαγές, στη σύναξη των προσόδων και στις μπερδεμένες εντολές

Νομού Μεσσηνίας, αποτέλεσαν το δήμο Αλαγονίας (με έδρα τη Σίτσοβα), που ανήκε στην επαρχία Καλαμών. Σκιαδάς 1993, 338.

20 Γαβαλά 2001, 117-129.

21 Γαβαλά 2001, 117.

22 Γαβαλά 2012, 95.

23 Γαβαλά 2012, 88, 91-92, 132-133.

24 Γαβαλά 2012, 95, 106.

25 Γαβαλά 2012, 177.

26 Γαβαλά 2012, 166-167.

της διοίκησης προκύπτουν μέσα από την αλληλογραφία ήδη από το 1831 και έως το 1845. Το Δεκέμβρη του 1831 το Διοικητήριο ζητάει τα χρήματα από τη Σίτσοβα, που ο Γιωργάκης Τζωρτζόπουλος (γιος του Αναγνώστη Τζωρτζάκη) έχει στείλει στον πατέρα του. Στο τέλος του χρόνου γίνεται μεν λογαριασμός των συγκεντρωμένων γροσίων, όπως και το 1833, αλλά τα προβλήματα που δημιουργούνται συνεχίζονται μέχρι τουλάχιστον το 1845, όπως προκύπτει από την αγωγή του Αναγνώστη Κοκκώνη (Παρόρι) κατά του Αντώνη Σαλβαρά (Μυστράς) λόγω του χρέους του δεύτερου από τη συμμετοχή του στις προσόδους των πισινών χωρίων Λαδά, Κουτζαβά, Τσέρνιτζα, Μικρά Αναστάσοβα και Μεγάλη Σίτζοβα[27].

Επίσης καταγράφονται, έστω και σπάνια, βιαιότητες και άρνηση πληρωμής φόρων, όπως προπηλακισμοί των «επιστατών» μαζί με την άρνηση των υπόχρεων να καταβάλουν το φόρο ή να καταγράψουν τα στοιχεία, τον Φεβρουάριο του 1834. Ο Αναγνώστης Μπαρουξόπουλος, που ήταν στην επιτροπή για την εκτίμηση των δένδρων στα πισινά χωρία, δηλώνει ότι οι άνθρωποι εκεί είναι άγριοι, τους βρίζουν, τους απειλούν, αρνούνται να πληρώσουν, δεν υπακούουν στις διαταγές και γενικά δεν παίρνουν χαμπάρι από λόγια[28]. Συγκεκριμένα, όταν είπαν σε ένα ντόπιο να δώσει το δικαίωμα των ενοικιαστών, τους απάντησε τόσα, που, αν ήταν άλλος καιρός, έπρεπε να τον σκοτώσουν, «τόσο βάρβαρος ἄνθρωπος εἶναι». «Πρῶτα πρέπει νὰ τοὺς κτυπᾶς στὸ κεφάλι καὶ μετὰ νὰ τοὺς βάνεις σὲ δρόμο». Αυτοί οι χαρακτηρισμοί βρίσκουν, όμως, αντιδράσεις, αφού ο Χρήστος Κουκούτσης από τη Μεγάλη Αναστάσοβα[29] διαμαρτύρεται ότι δεν είναι όλοι οι άνθρωποι εκεί έτσι.

Οικονομικές διενέξεις παρατηρούνται και μεταξύ του Νικολού Κορφιωτάκη και του Ιωάννη Βασιλάκη, κάτοικου Σίτσοβας, τον Ιούλιο του 1838[30].

ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΕΣ ΥΠΟΘΕΣΕΙΣ ΚΑΙ ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΚΑ ΘΕΜΑΤΑ ΣΤΗΝ ΑΛΑΓΟΝΙΑ

Εκτός από τα οικονομικά θέματα της περιοχής, την οικογένεια απασχολούν και μακροχρόνια οικογενειακά προβλήματα. Όπως προαναφέρθηκε, η πρώτη σύζυγος του Αναγνώστη Τζωρτζάκη ήταν η Γαρουφαλίτσα Πιερράκη από τη Σίτσοβα. Τα κληρονομικά θέματα εκκρεμούσαν. Μετά 20 χρόνια περίπου από το θάνατό της, ο θείος της, Ιωάννης Πιεράκης, αδελφός του πατέρα της Γεωργίου Πιεράκη, που κατοικούσε πλέον στη Βορδώνια, στο σπίτι του ανηψεγγονού του Γεωργίου Θ. Παχύγιαννη, προσπάθησε να τακτοποιήσει τα κληρονομικά, την περιουσία σε Σίτσοβα και Βορδώνια, προσκαλώντας τις Κανέλα και Ελένη Γεωργίου Πιεράκη (αδελφές των αποθανουσών Γαρουφαλίτσας και Βασίλως Πιεράκη) και τους απογόνους των προαναφερθέντων αποθανουσών, Αγγελικούλα και Αικατερίνη, παρουσία του Δημάρχου οπισινών χωρίων Αναγνώστη Κανελόπουλου. Η διαθήκη του άφηνε προφανώς τα κτήματα στους Παναγιώτη, Γεώργιο και Μελέτη Καλαμαραίους[31] (συγγενείς) και, βέβαια, δημιουργήθηκαν προβλήματα. Γι' αυτό και στις 4 Ιανουαρίου 1842 γίνεται αγωγή «ἐνώπιον τῶν ἐν Καλάμαις Πρωτοδικῶν», της Ελένης Γ. Πιεράκη, συζύγου Παρασκευά Καλομοίρη, κατοίκου Βορδώνιας και των ανιψιών της Αγγελικής Α. Σαλβαρά (θυγ. Α. Τζωρτζάκη) (Μυστράς) και Αικατερίνης Αναγνώστου Ζαφειρόπουλου (θυγ. Α. Τζωρτζάκη) (Ζυγοβίστι) εναντίον Παναγιώτου, Γεωργίου και Μελέτη Καλαμαραίων, κατοίκων Σίτσοβας του Δήμου Αλαγονίας, «περὶ διεκδικήσεως ἀκινήτων καὶ ἐγκαταστάσεως εἰς τὴν Δεσποτείαν καὶ νομὴν αὐτῶν». Επισυνάπτεται αναλυτική κατάσταση των κτημάτων[32].

27 Γαβαλά 2001, 127-128· 2012, 187.
28 Κρεμμυδάς 1997, 182. Γαβαλά 2012, 76.
29 Γαβαλά 2012, 78.
30 Γαβαλά 2012, 148.
31 Κρεμμυδάς 1997, 110.
32 Γαβαλά 2012, 129, 179.

ΑΛΛΕΣ ΣΥΝΑΛΛΑΓΕΣ

Στο Αρχείο λιγοστά έγγραφα αποκαλύπτουν και άλλες συναλλαγές, συμπτωματικές και τυχαίες. Στην πρώτη περίπτωση μία εξυπηρέτηση: Ο Παναγιώτης Σταθόπουλος από την Κυπαρισσία το 1839 παρακαλεί τον Αντώνη Σαλβαρά στο Μυστρά, αφού τον προσκυνεί «μὲ ὅλον τὸ ἀρχοντικόν του», να δώσει στην οικογένειά του το εσώκλειστο γράμμα, επειδή έχει στείλει εννέα γράμματα χωρίς απόκριση.

Μερικά χρόνια αργότερα γίνεται προσπάθεια να πληρωθεί μία συναλλαγματική 300 φράγκων του «ἐξοχοτάτου κ. Ι. Κωλέτου», που ο Γεώργιος Τζωρτζάκης στέλνει από το Παρίσι στον πατέρα του, Αναγνώστη Τζωρτζάκη, στη Σπάρτη. Η συναλλαγματική «ταξιδεύει» από το Παρίσι στην Αθήνα, στην Καλαμάτα και, τελικά, φτάνει να πληρωθεί στο Μυστρά (10/10/1842 – 02/12/1842). Στην Καλαμάτα μεσολαβεί ο Αναστ. Ιω. Λεονταρίτης, στις 02/11/1842 και ζητά να πληρωθεί εις διαταγήν Αναγνώστου Σακελλαρίου[33].

ΤΟ ΠΕΡΑΣΜΑ ΤΗΣ ΛΑΓΚΑΔΑΣ

Από το συγκεκριμένο Αρχείο Δ.Κ. Σαλβαρά, πάντως, που είναι ένα αμιγώς εμπορικό Αρχείο, δεν προκύπτουν ιδιαίτερες συναλλαγές με τη Μεσσηνία. Προφανώς αυτό οφείλεται στα δύσβατα γεωγραφικά σύνορα, δηλαδή στη δύσκολη διάβαση του Ταϋγέτου. Οι μαρτυρίες που σώζονται από τα μέσα έως τα τέλη του 19ου αιώνα δηλώνουν αυτή ακριβώς τη δυσκολία. Το 1843 ο J.A. Buchon[34] περιγράφει τον ορεινό δρόμο της Λαγκάδας του Ταϋγέτου που συνδέει τη Λακωνία με τη Μεσσηνία:

> «Ὁ δρόμος μεταξὺ Τρύπης καὶ Λαδᾶ (Κουτσαβὲς) εἶνε δύσβατος καὶ τραχύς. Εἶνε μᾶλλον μονοπάτι παρὰ δρόμος, μετὰ δυσκολίας ἀνευρισκόμενον ἐν τῷ μέσῳ τῶν αποκρημνοτάτων βράχων. [...]. Ὁλόκληρος ὁ δρόμος αὐτὸς εἶνε φρικωδῶς δύσβατος ἀπὸ ἄκρου εἰς ἄκρον. Τ' ἀλογα δεν εἰμποροῦσαν νὰ σταθοῦν εἰς τὰ πόδια των, οἱ δὲ αγωγιάται ἔκλαιαν σχεδόν ἐκ τῆς ἀπελπισίας των καὶ ἐκ τοῦ φόβου μήπως σπάσουν τὰ ἄλογά των κανὲν μέλος ἢ καὶ κρημνισθοῦν εἰς τὰς χαινούσας χαράδρας. Τέλος μετά πέντε ὡρῶν κοπιώδη ὁδοιπορίαν, μὴ ὑπολογιζομένων καὶ τῶν σταθμῶν μας, διεκρίναμεν τὰ χωρία Λαδᾶ καὶ Καρβέλι τῆς Ἀλαγονίας, μικρὰ χωρία κείμενα ἔναντι ἀλλήλων καὶ χωριζόμενα ἀπὸ βαθεῖαν ρεμματιάν. Ἐκεῖ πλησίον [...] εὑρέθη μέγα τεμάχιον μαρμάρου μὲ τὴν ἑξῆς ἐπιγραφήν: «Ὅρος Λακεδαίμονος πρὸς Μεσσηνίους. Ὅρος Μεσσηνίας πρὸς Λακεδαιμονίους».

Αλλά και στα τέλη του 19ου αιώνα με αρχές του 20ού στο κεφάλαιο «Συγκοινωνία» του *Σπαρτιατικοῦ Ἡμερολογίου*[35] το ταξίδι για την Καλαμάτα δηλώνεται «ἀγώγιον ἡμιόνου», ενώ, αντίθετα, για την Τρίπολη «ταξίδι ἐφ' ἁμάξης» και η οδός χαρακτηρίζεται «ἁμαξιτή». Ακόμη το 1905 και το 1907 στο επαναλαμβανόμενο κεφάλαιο «Συγκοινωνία» του *Σπαρτιατικοῦ Ἡμερολογίου*[36] αναφέρεται ότι «τὸ ταξείδιον ἀπὸ Καλαμών εἰς Σπάρτην δι' ἡμιόνου διαρκεῖ 10 περίπου ὥρας (ἀγώγιον δρ. 7-8)», «διὰ μέσου τῆς μαγευτικῆς καὶ ἀγρίας Λαγκάδας». Από ό,τι φαίνεται το «ἀγρίας» δεν δηλώνει μόνο τη φύση αλλά και τους κινδύνους. Ακόμα και ο βασιλεύς Όθων απειλήθηκε κατά το ταξίδι αυτό, όταν, κατά την τελευταία περιοδεία του, αφού φιλοξενήθηκε από «τὸν τότε Μονεμβασίας και Σπάρτης Διονύσιο (Σασανά)», ξεκίνησε να πάει στην Καλαμάτα μέσω Λαγκάδας, «τῆς γνωστῆς ἀτραποῦ τοῦ Ταϋγέτου. Ἡ διὰ ταύτης διάβασις

33 Γαβαλά 2012, 160-164, 184.
34 Buchon 1907, 83-84.
35 *Σπαρτιατικὸν Ἡμερολόγιον* 1899/1901 και 1901/1902, 7.
36 *Σπαρτιατικὸν Ἡμερολόγιον* 1905, 14 και 1907, 12.

οὐ μόνον ὡς λίαν ἐπίπονος, ἀλλὰ καὶ ὡς ἐπικίνδυνος ἐθεωρεῖτο τότε». Όταν αποφασίστηκε να συνοδέψει ο Διονύσιος το βασιλιά «οἱ δύο ἤδη φίλοι ἀναβαίνουσιν ἐπὶ τῶν στιβαρῶν νώτων τῶν ἡμιόνων τοῦ Δεσπότη, ὡς εἰδημόνων τῆς ἀνάντους καὶ δυσβάτου ὁδοῦ, διότι εἰς τὰς ὁπλὰς τῶν βασιλικῶν ἵππων ἡ πετρώδης ἀτραπὸς τῆς Λαγκάδας δὲν ἦτο προσιτή, ἄλλως εἰς ἀμφοτέρους ἦτο γνωστὸν τὸ ἱστορικὸν ὅτι ὁ Ἰμβραὴμ κατὰ τὴν Ἐπανάστασιν προελαύνων εἰς τὴν Λακωνικὴν ἐπὶ τῶν δειράδων τοῦ Ταϋγέτου, κατέλιπε, διὰ τὸν αὐτὸν λόγον, τὸν θυμοειδῆ αὐτοῦ ἵππον καὶ ἀνέβη ἐπὶ ἰσχυροῦ ἐγχωρίου ὄνου»[37].

Μόνον οι περιοχές της Αλαγονίας, με την οποία η οικογένεια Σαλβαρά είχε περισσότερες συναλλαγές, είναι σχετικά κοντά στην Καστανιά (σημ. Καστόρι), αφού βρίσκονται στο ίδιο περίπου ύψος στις δύο πλευρές του Ταϋγέτου (ανατολική – δυτική) και η επικοινωνία από τα μονοπάτια εκείνη την εποχή προφανώς ήταν ευκολότερη.

Ίσως άλλοι Λάκωνες έμποροι και κτηματίες να είχαν περισσότερες επαφές με τη Μεσσηνία και για άλλους λόγους. Το γεγονός πάντως του δυσκολοδιάβατου Ταϋγέτου μάλλον ήταν η αιτία για τις ελάχιστες επαφές, όπως προκύπτουν από το Αρχείο Δ. Κ. Σαλβαρά, μεταξύ Λακωνίας και Μεσσηνίας.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Buchon, J.A. 1907. «Διὰ τῆς Λαγκάδας τοῦ Ταϋγέτου (Ἐκ τοῦ βιβλίου *Ἡ Στερεὰ Ἑλλὰς καὶ ὁ Μορέας,* Παρίσιοι 1843, μτφρ. Αὔρας Θεοδωροπούλου).» *Σπαρτιατικὸν Ἡμερολόγιον* 8:80-84.

Γαβαλά, Π. 2001. *Αρχείο Δημητρίου Κ. Σαλβαρά, Αναλυτικό Ευρετήριο*. Τόμ. Α', *(1709-1831).* Σπάρτη: ΥΠ.Ε.Π.Θ. – Γ.Α.Κ. – Αρχεία Ν. Λακωνίας.

_____. 2012. *Αρχείο Δημητρίου Κ. Σαλβαρά, Αναλυτικό Ευρετήριο*. Τόμ. Β', *(1832-1843), Από το Μυστρά στη Σπάρτη.* Σπάρτη: ΥΠΔΒΜΘ/ΓΑΚ - Αρχεία Ν. Λακωνίας – Ν.Π. Πολιτισμού, Αθλητισμού και Περιβάλλοντος Δήμου Σπάρτης.

Κρεμμυδάς, Β. 1997. «Ιδιωτικά Αρχεία και Πελοποννησιακή ιστορία.» Στο *Συνέδριο Αρχειονομίας, Περιφερειακά Αρχεία: Θεσμός, Λειτουργία και Προοπτικές, Σπάρτη 8-11/12/1993*, 183-185. Σπάρτη: Γ.Α.Κ. - Αρχεία Ν. Λακωνίας.

_____. 2004. *Το καριοφίλι και το γρόσι. Στεριανές οικονομικές πραγματικότητες στη νότιο Πελοπόννησο (1750-1850).* Αθήνα: Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος, Ιστορικό Αρχείο

Παναγιωτόπουλος, Β. 1987. *Πληθυσμός και Οικισμοί της Πελοποννήσου, 13ος - 18ος αιώνας.* Αθήνα: Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος, Ιστορικό Αρχείο.

Πρωτόπαπας, Ι. 1907. «Ὁ Βασιλεὺς Ὄθων καὶ ὁ Μονεμβασίας καὶ Σπάρτης Διονύσιος (Μεσσήνη 1906).» *Σπαρτιατικὸν Ἡμερολόγιον* 8:40-45.

Σκιαδάς, Ε. 1993. *Ιστορικό Διάγραμμα των Δήμων της Ελλάδος 1833-1912.* Αθήνα: Υπουργείο Εσωτερικών.

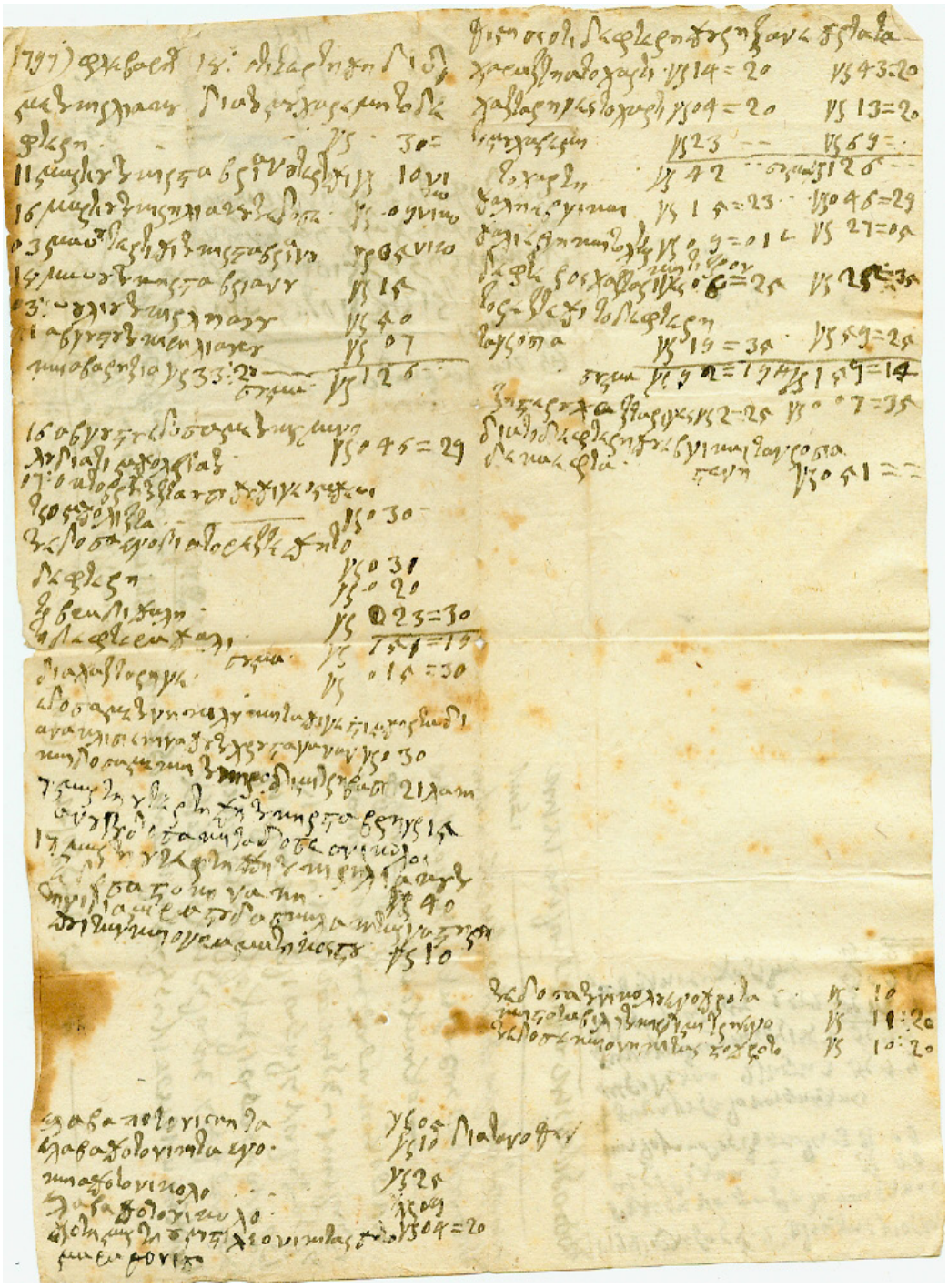
37 Πρωτόπαπας 1907, 40-43.

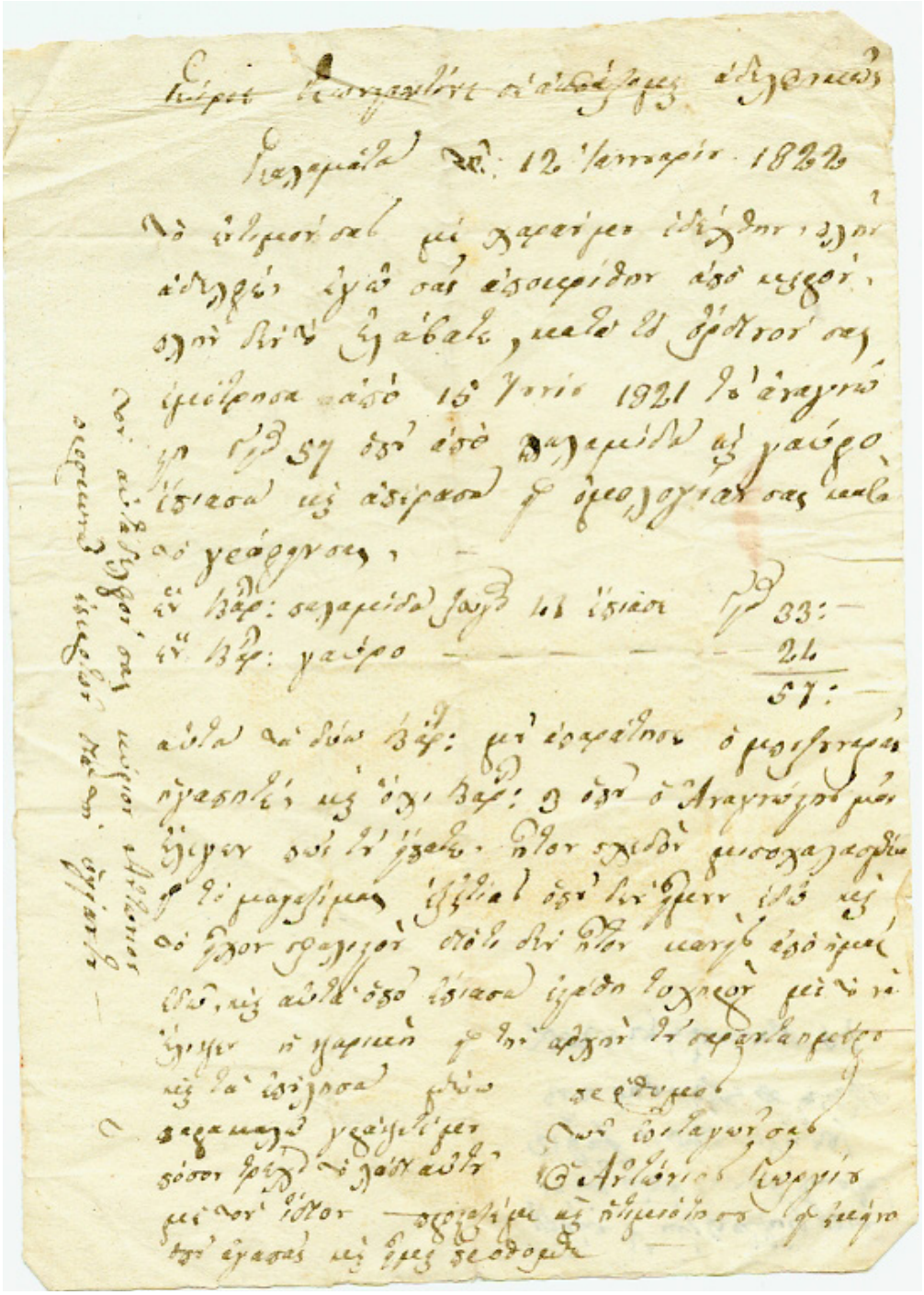
Εικ. 1. Σίτσοβα, σήμερα (Αρχείο Π. Γαβαλά).

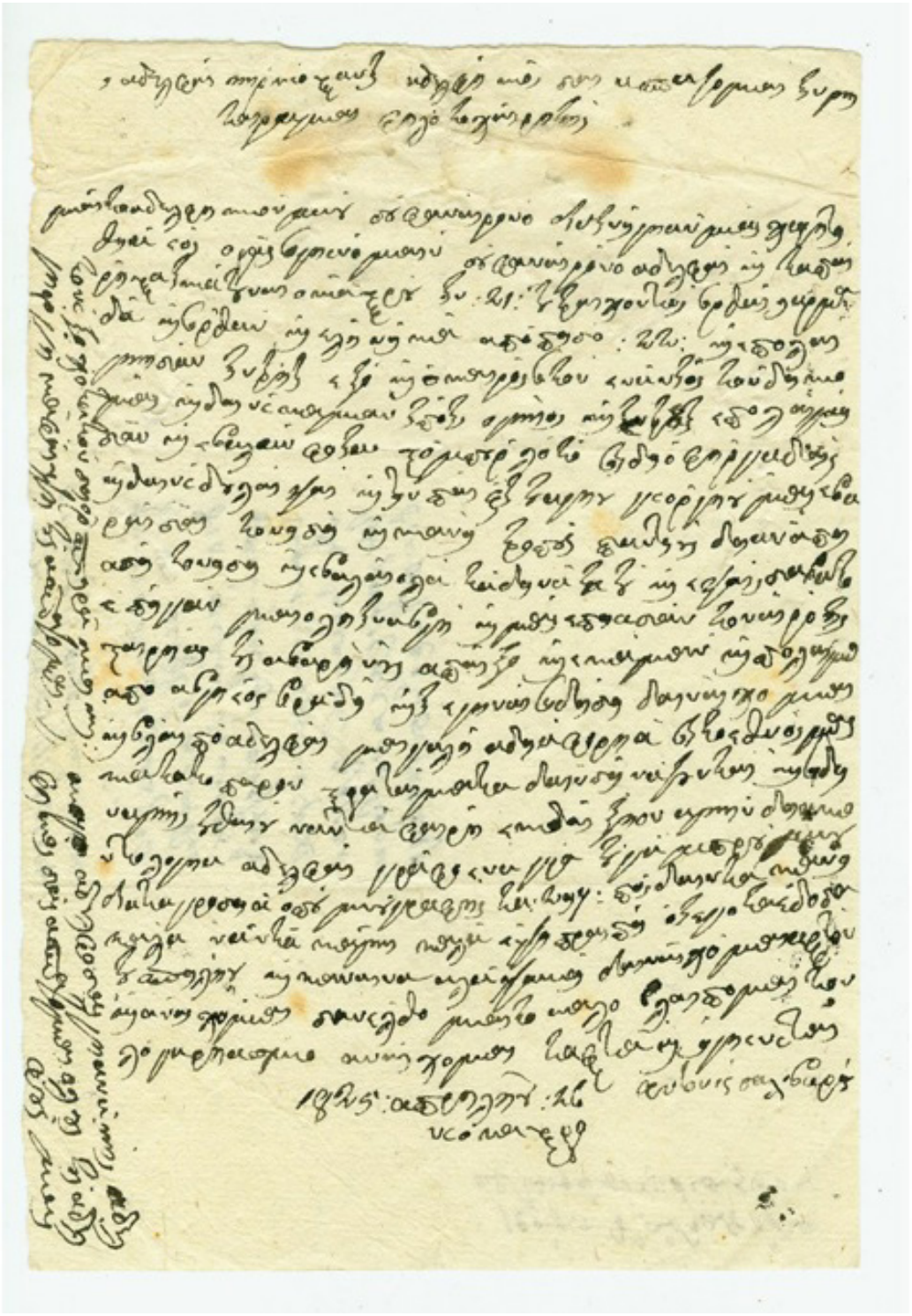
Εικ. 2. Επιστολή 9/10/1797 (Γ.Α.Κ. - Αρχεία Ν. Λακωνίας ΙΔΙΩΤ.4.1).

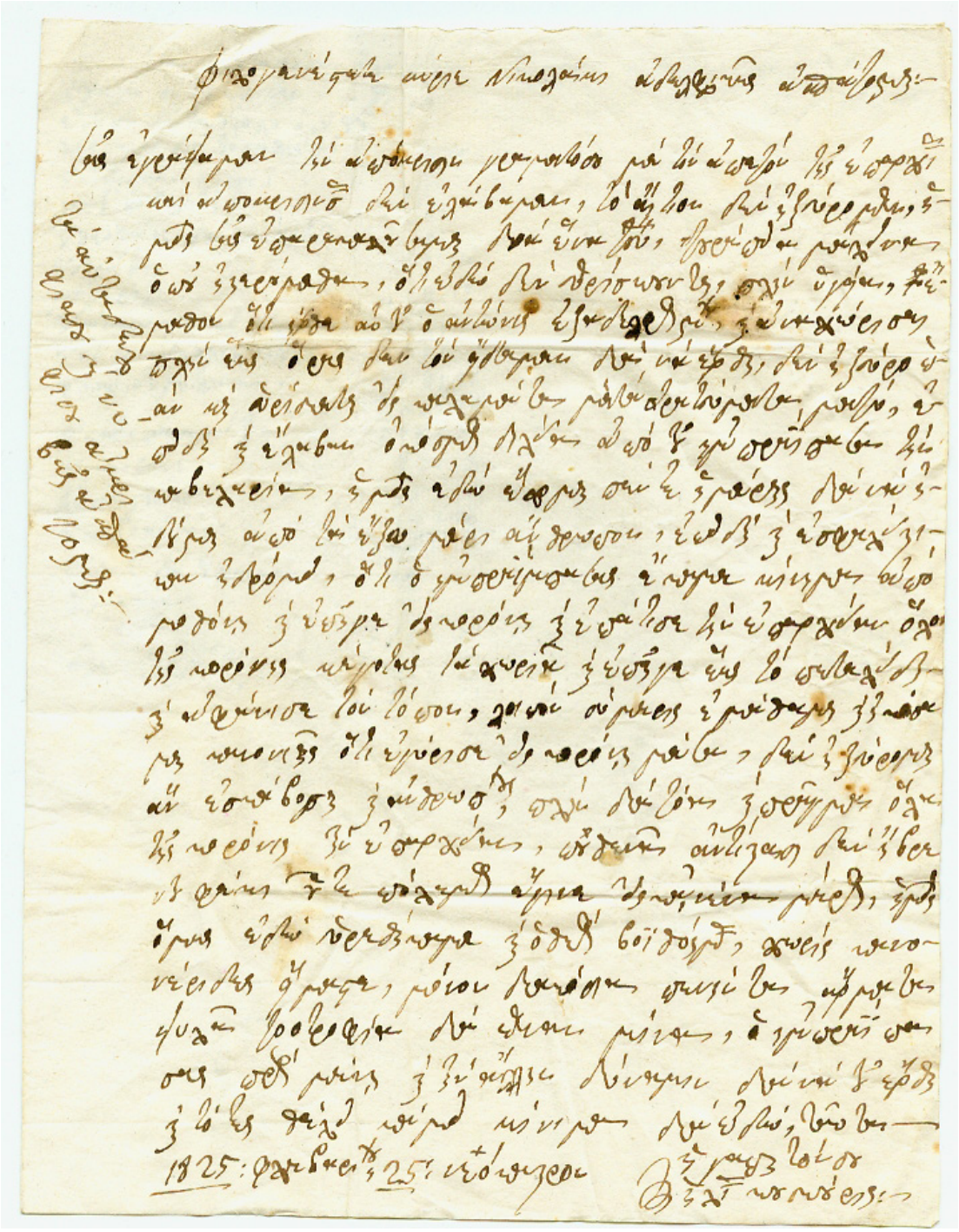
Εικ. 3. Τεφτέρι 18/2/1797- 2/2/1798 (πίσω όψη επιστολής 9/10/1797) (Γ.Α.Κ. - Αρχεία Ν. Λακωνίας ΙΔΙΩΤ.4.1).

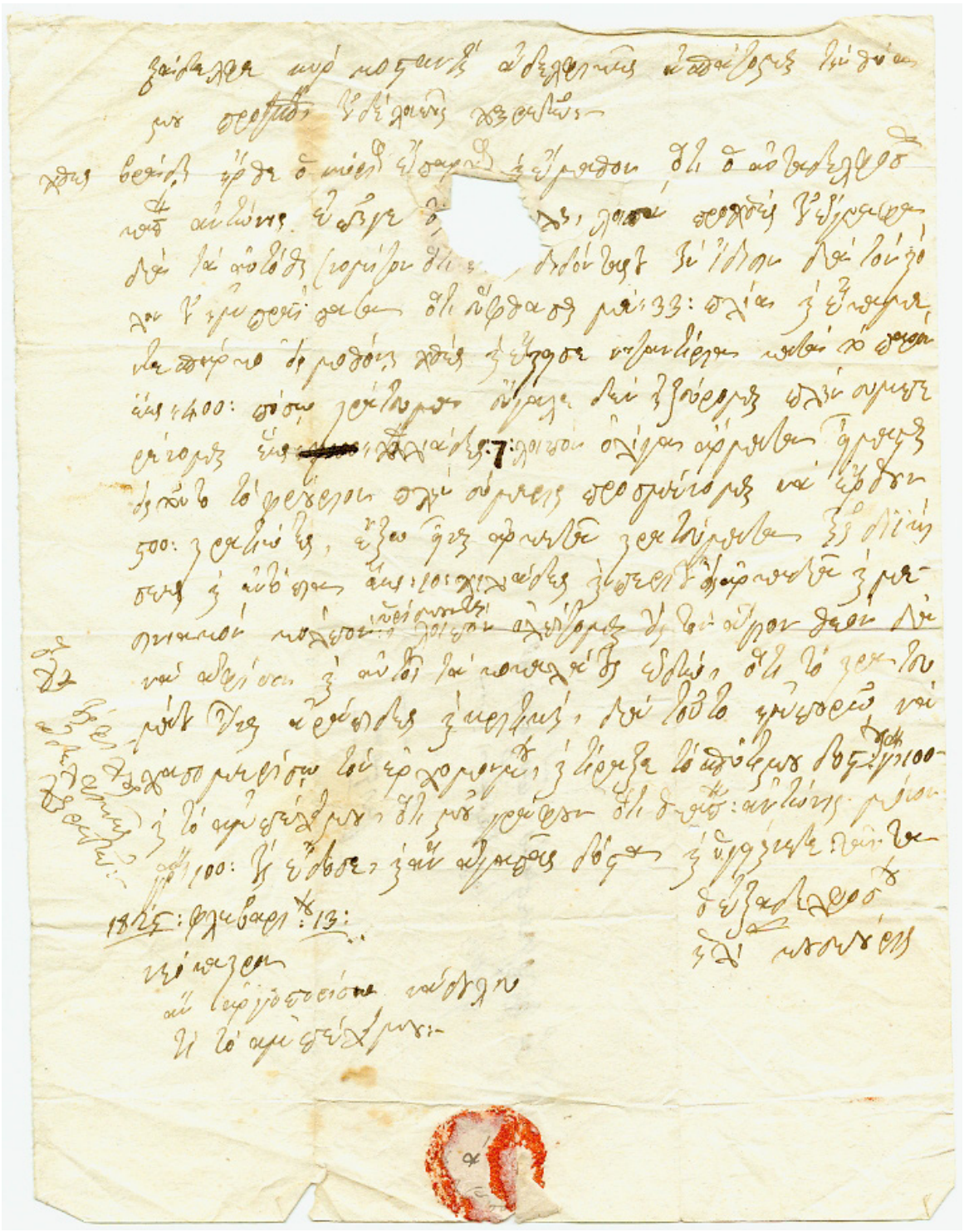
Εικ. 4. Επιστολή της 12/1/1822 (Γ.Α.Κ. - Αρχεία Ν. Λακωνίας ΙΔΙΩΤ.4.1).

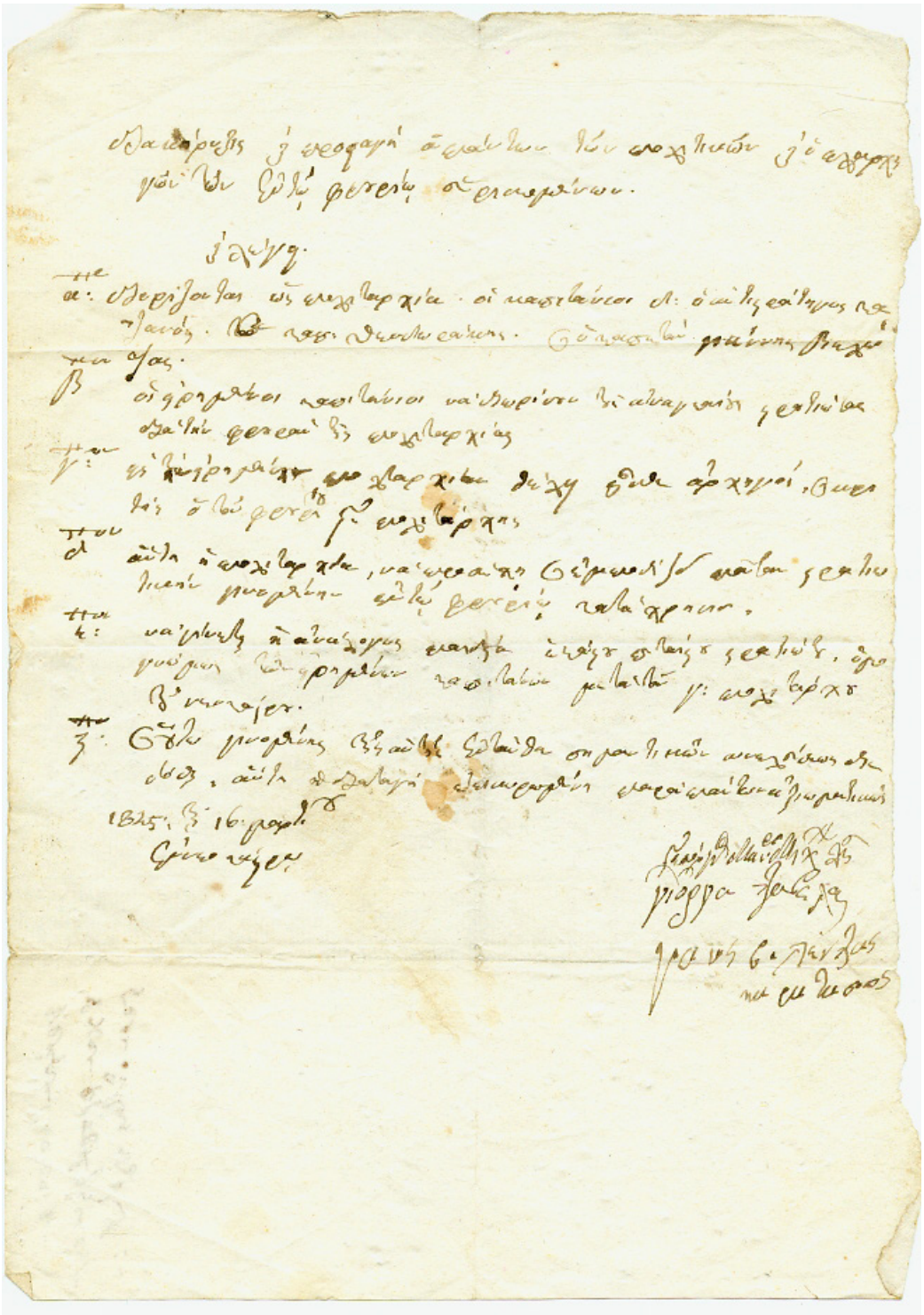
Εικ. 5. Επιστολή της 26/4/1825 (Γ.Α.Κ. - Αρχεία Ν. Λακωνίας ΙΔΙΩΤ.4.1).

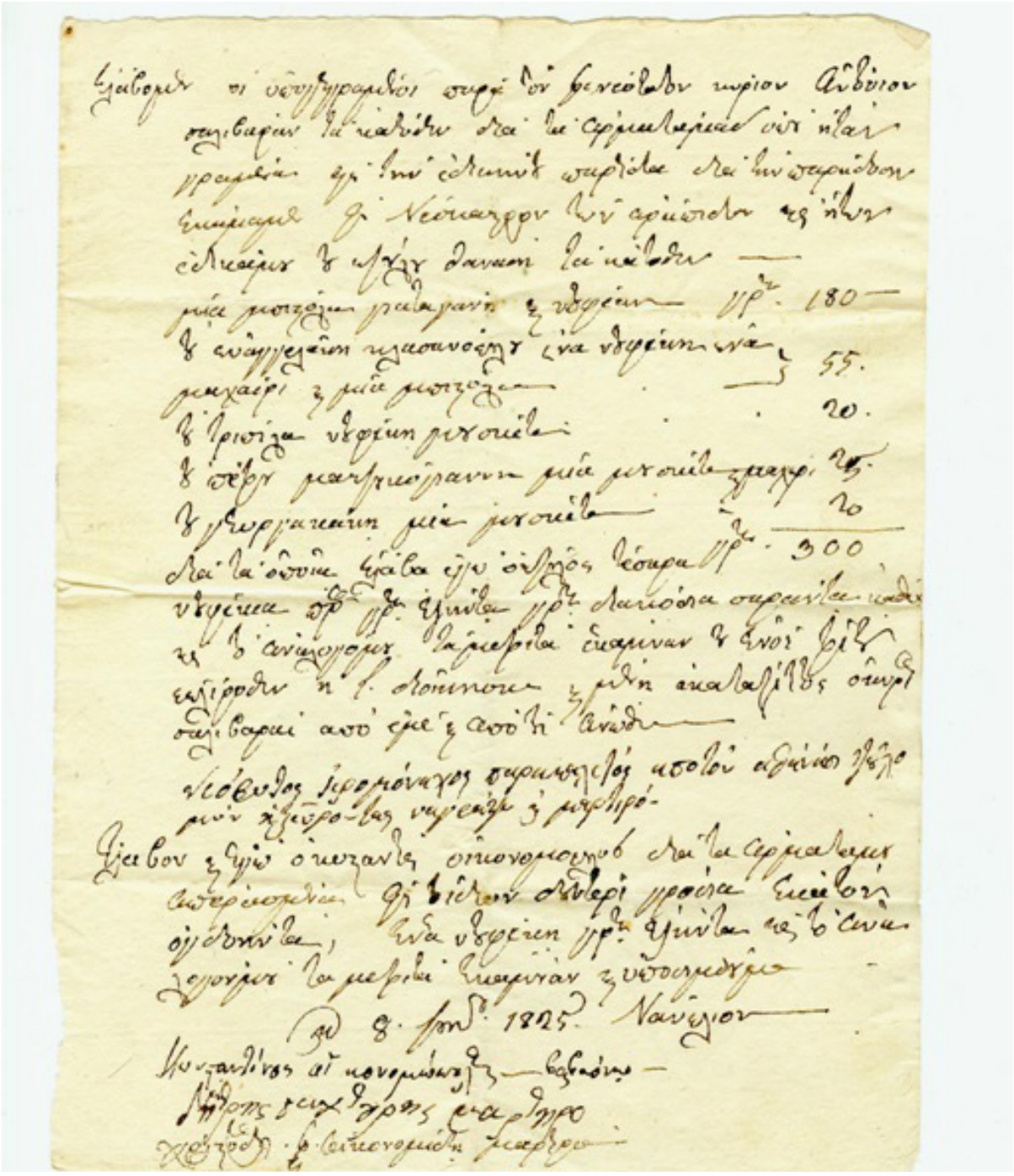
Εικ. 6. Επιστολή της 25/2/1825 (Γ.Α.Κ. - Αρχεία Ν. Λακωνίας ΙΔΙΩΤ.4.1).

Εικ. 7. Επιστολή της 13/2/1825 (Γ.Α.Κ. - Αρχεία Ν. Λακωνίας ΙΔΙΩΤ.4.1).

Εικ. 8. Διακήρυξη και προσταγή των πολιτικών οπλαρχηγών του φρουρίου. 16/3/1825 (Γ.Α.Κ. - Αρχεία Ν. Λακωνίας ΙΔΙΩΤ.4.1).

Εικ. 9. Ονομαστική Κατάσταση επιστροφής όπλων που είχαν δοθεί στον Α. Σαλβαρά 8/6/1825 (Γ.Α.Κ. –Αρχεία Ν. Λακωνίας ΙΔΙΩΤ.4.1).

A tale of two doctors with the Greek guerillas in World War II[1]

Susan Heuck Allen

ΠΕΡΙΛΗΨΗ: ΙΣΤΟΡΙΑ ΔΥΟ ΓΙΑΤΡΩΝ ΜΕ ΤΟΥΣ ΕΛΛΗΝΕΣ ΤΗΣ ΑΝΤΙΣΤΑΣΗΣ ΣΤΟΝ Β' ΠΑΓΚΟΣΜΙΟ ΠΟΛΕΜΟ

Οι αξιωματικοί των Ιατρικών Υπηρεσιών του Γραφείου Στρατηγικών Υπηρεσιών (OSS), προκατόχου της CIA, παρείχαν ιατρική φροντίδα στον Στρατό Ξηράς, στο Ναυτικό, στους Πεζοναύτες και στο προσωπικό του OSS. Έκαναν επίταξη ιατρικού προσωπικού, εφοδίων και εξοπλισμού για τις δραστηριότητες του OSS, προσδιόριζαν τις ιατρικές ανάγκες των αντιστασιακών ομάδων, προμήθευαν και διένεμαν ιατρικά εφόδια, που είχαν ανάγκη οι ομάδες αυτές. Στο Θέατρο Επιχειρήσεων της Μεσογείου το ιατρικό προσωπικό του OSS συνέλεγε ιατρικές και πολιτικές πληροφορίες, ενώ εκτελούσε τις εργασίες που είχε αναλάβει. Παρόλο που το βασικό έργο τους ήταν να συγκεντρώνουν λεπτομερείς πληροφορίες, που αφορούσαν τα προβλήματα υγείας και τις εγκαταστάσεις των περιοχών, στις οποίες ήταν πιθανό να σταθμεύσουν ή να επιχειρήσουν οι στρατιωτικές δυνάμεις και να προσδιορίσουν τους κινδύνους από ασθένειες που θα αντιμετώπιζαν, ώστε να τις καταπολεμήσουν, η παροχή πολιτικών πληροφοριών στην Ελλάδα αποδείχθηκε ιδιαίτερα καρποφόρα.
Χρησιμοποιώντας το «πολεμικό ημερολόγιό» του, ανέκδοτες αναφορές, αλληλογραφία και προφορικές αφηγήσεις, αναφέρομαι στον Robert Edison Moyers (1920-1996), ο οποίος αποφοίτησε από την Οδοντιατρική Σχολή του Πανεπιστημίου της Iowa, κλήθηκε στην ενεργό υπηρεσία και ταξίδεψε με πλοίο από το San Francisco στην Αίγυπτο την άνοιξη του 1943. Αργότερα την ίδια χρονιά προσχώρησε στη Συμμαχική Στρατιωτική Αποστολή, που ήταν ενσωματωμένη με τους Έλληνες αντιστασιακούς στα τραχιά βουνά της Κεντρικής Ελλάδας.
Στη δεύτερη επέτειο του Pearl Harbor μεταπήδησε στην περιοχή της Πίνδου της κατεχόμενης από τους Ναζί Ελλάδας, όπου έστησε ένα «λαθραίο νοσοκομείο» με τη βοήθεια Ελλήνων φοιτητών της Ιατρικής και φρόντιζε τους αξιωματικούς των συμμάχων, μέλη της ελληνικής αντίστασης και Έλληνες πολίτες. Κατά τη διάρκεια της γερμανικής εκκένωσης τον Οκτώβριο του 1944, ο Moyers ερεύνησε την Κεντρική Ελλάδα για φρικαλεότητες και για ιατρική ή άλλη βοήθεια. Μετά την απελευθέρωση, έστησε μια κλινική και κανόνισε με τον Σουηδικό Ερυθρό Σταυρό να μοιράσει τόνους αμερικανικών ιατρικών εφοδίων. Καθώς επιδεινώνονταν οι σχέσεις μεταξύ των Βρετανών και των αριστερών Ελλήνων ανταρτών του ΕΛΑΣ, ο Moyers βρέθηκε στη μέση. Όταν ξέσπασε ο εμφύλιος πόλεμος τον Δεκέμβριο του 1944, οι αντάρτες του ΕΛΑΣ αιχμαλώτισαν 900 Βρετανούς στρατιώτες. Ο οδοντίατρός μας πέρασε σε εδάφη του ΕΛΑΣ και μεσολάβησε για μια ανταλλαγή με τους αρχηγούς του ΕΛΑΣ.
Ο Moyers συνέχισε να είναι μέντορας των Ελλήνων φοιτητών Ιατρικής και των νέων που εργάστηκαν μαζί του στο βουνό και τους υποστήριξε στις ΗΠΑ, όπου έκαναν την σταδιοδρομία τους. Ένας από αυτούς τους φοιτητές της Ιατρικής ήταν ο δρ Κωνσταντίνος Τζιώρας (Georas), καρδιολόγος και Κλινικός Επίκουρος Καθηγητής της Ιατρικής Σχολής του Πανεπιστημίου Brown.

America's first global intelligence operation, the Office of Strategic Services or OSS, the predecessor of the CIA employed operatives or agents, clerks, truck drivers and mariners, and desk men and women, both in the US and abroad. They also engaged doctors in what became known as its Medical Services Branch. Most OSS doctors monitored the welfare of personnel at OSS training bases in the US. But by March 1943, the Chief Surgeon or OSS Medical Office realized that a far more extensive service was needed. He established a headquarters in Wash-

1 The author delivered this paper at the Modern Greek Studies Association Biennial International Symposium in Atlanta, Georgia in 2015.

ington. The Surgeon General of the Army as well as the Navy's Bureau of Medicine demanded medical intelligence. In addition, the support of resistance groups (including medical supplies) placed heavy demands on OSS. Medical supplies were dropped in France, Yugoslavia, northern Italy, and Greece. American flag stickers were slapped on each shipment stating in the language of the country where they were to be dropped that they came from America[2].

Far fewer than their counterparts in Secret Intelligence, OSS medical practitioners nevertheless played a critical intelligence role in World War II Greece. I argue that the medical field men of Special Operations, two commissioned OSS doctors and a Greek-American civilian, whose medical education was interrupted by the German occupation of his parents' homeland, played a critical role in occupied Greece. Despite a confused American policy toward Greece, these men, by dint of their bravery and wit, managed to affect not only the course of OSS operations, but also domestic and international politics in Greece in 1944-45, forging a personal bridge between the two nations during the Cold War.

OSS medical officers entered the field as early as 1942. Even though the collection of medical intelligence in wartime was against the Geneva Accords, the US Army had already created a Medical Intelligence Subdivision to write about public health issues in occupied territories for field manuals: "detailed data regarding the health problems and facilities of areas where military forces might be stationed or operating... to determine the disease hazards to which troops might be exposed so that adequate provisions might be made to combat them"[3]. Col. William "Wild Bill" Donovan, head of OSS, followed suit, requisitioning medical personnel, supplies, and equipment for OSS activities, determining medical needs of resistance groups, and procuring and distributing medical supplies needed by said groups. In the Mediterranean Theatre of Operations, OSS medical personnel imbedded with resistance groups in occupied Yugoslavia and Greece extended their activities beyond routine care by providing medical assistance to the resistance. In doing so, while performing their assigned tasks, they obtained not only medical, but also political intelligence which proved particularly effective in Greece[4]. Thus, despite a confused American policy toward Greece, I argue that these men managed to affect not only the course of OSS operations, but also domestic and international politics in Greece in 1944 and 1945.

In this paper, I examine the OSS medical mission to Greece led by Robert Edison Moyers (1920-1996), employing primary sources, as Moyers' war diary, final report, and interim correspondence and reports as well as those by a Doctor Robert H. Green[5]. To these, I have added the oral history testimony of Constantine Steve Georas (Tzioras)[6].

Moyers grew up in Iowa. He graduated from the University of Iowa Dental School, and was called to active service in May 1943. He was young, scared, and looking for adventure when he sailed from San Francisco.

He arrived in Cairo a month later, relentlessly seizing every opportunity to learn: visiting El Alamein, Suez, and religious sites in Palestine in between temporary duty in Libya and Beirut with the British. Colleagues remember the German American as "short, very smart, and very very driven" with "a bit of a Napoleonic complex", "overcompensating as if to prove that he was a 'true' American"[7].

After three months of waiting for an assignment and nearly a month bedridden with dysen-

2 Roosevelt 1976, 159-161.
3 Anderson 1969, 252.
4 Clemente 2002.
5 NARA 226/144/100 and 154.
6 Constantine Georas Interviews with Susan Heuck Allen, January 30 and October 10, 2015.
7 He was a "Hyper American". Georas interviews with Susan Heuck Allen, January 30 and October 10, 2015.

tery, Moyers met Greek refugees. They had escaped from Crete and endured 17 days at sea to join the Free Greek Army in Egypt. They praised American soldiers for treating them as equals even though they had lost their country and their army. That night Moyers was moved and confided to his diary that he longed to be more than just a "*Cairo commando*".

By August 1943, the US and Britain had agreed to expand the British Military Mission, imbedded with resistance groups in the rugged mountains of central Greece, into an "Allied" Military Mission to promote cooperation and understanding between the Allies and the resistance. Thus, American Headquarters in Cairo attempted to counterbalance Britain's influence there. Ideally, OSS Special Operations wanted two doctors, one trained in the US and one who spoke Greek, knew the topography, and was also good with horses. 23-year-old Moyers was no doctor; he was trained to pull teeth, dig out cavities, and devise prostheses, not perform appendectomies. But lean, athletic, and eager for action, Moyers knew horses and, since no doctors had volunteered, the OSS chose him[8].

The OSS team comprised Moyers, codenamed "Ioway for his home state", and Capt. Gerald Wines, SO commander in Greece, a WW I veteran more than twice Moyers's age, and three others. In October they trained at the British parachute school where they learned demolitions, close combat, and martial arts while completing six day and two night jumps. Then, on the second anniversary of Pearl Harbor, they parachuted into the Pindus region of occupied Greece (MAP) and landed safely near Viniani in Evritania, where they joined the British[9].

The British clearly dominated the Allied Military Mission, where each British officer outranked his Yank counterpart. Col. Christopher Woodhouse, like Moyers in his early 20s, was Commanding and senior Allied Officer[10]. OSS had ordered Moyers to open a hospital to serve the conservative resistance group, EDES, in Epirus, but Woodhouse reversed his orders, having him act as the Allied mission's supply officer and chief liaison with EDES's rival faction, the leftist group ELAS, while a British doctor ran the medical program. Moyers admitted that the British had a better grasp of the political situation and a better knowledge of Greek. (They had already been imbedded in Greece for over a year.) But even an OSS officer wrote that fellow OSS personnel had a curious lack of political and economic knowledge of Greece. Still, Moyers was a fast learner.

Things did not begin well. By the time Moyers arrived in Greece in December 1943, the rival Greek resistance factions were embroiled in civil war. On New Year's Day, 1944, the British doctor and Moyers opened a "clandestine hospital" or dispensary to care for Allied Mission staff, ELAS guerrillas, and, when possible, civilians. Moyers sent word to the resistance groups that they were ready to serve although they had little practical experience, few beds, blankets, or medical supplies, because most of supplies dropped with them had been dropped on them, smashed or lost, and no subsequent shipments had arrived.

Yet Moyers remained positive. In less than a fortnight, a continuous stream of wounded from internecine skirmishes filled the hospital. Aris Velouchiotis, founder of ELAS, appeared and tried to bully the new officer, but the "fast talking" Moyers, once described as looking like he was "made of equal parts spectacles and guts", bluntly deflected and challenged him[11].

At the end of January, 1944, Moyers experienced Greek *philoxenia* (hospitality) which saved his life and deepened his appreciation for the Greeks. He fell critically ill with jaundice en route to an urgent SOS from a fellow officer. Snowbound with no interpreter or food, Moyers, unconscious, was cared for by a family who spread blankets on the floor of their hut to keep him

8 Georas interviews with Susan Heuck Allen, January 30 and October 10, 2015.
9 Norton 1984.
10 Archaeologist N.G.L. Hammond was the AMM's senior liaison officer to ELAS.
11 Clemente 2002.

warm and did not leave his side for three days till he could be evacuated by mule.

In early February, the Allied Military Mission was trying to broker a peace between ELAS and EDES. ELAS General Sarafis passed by en route to the conference and met the bedridden Yank whose hospital was trying to help his men. Finding it dangerously low on food, Sarafis saw to it that the surrounding villages supplied Moyers with beds, blankets, meat, and milk[12].

While OSS activities stalled elsewhere in the Aegean on account of the deliberations, a rogue commission led by OSS Ensign Johnny Athens and Lt. Commander Dr. Robert H. Green detoured to the island of Euboia to try to negotiate with ELAS themselves. There they established contact with the resistance, observed local conditions of health and nutrition and, in exchange for 2 tons of medical supplies, brokered a deal that opened up the island and the coast of central Greece to OSS Secret Intelligence agents. By the end of February, the guerilla leaders signed an agreement to cease hostilities, exchange hostages and prisoners, fight only the Axis rather than each other, and keep to the land they held on February 29, the day of the agreement, witnessed by Woodhouse and Wines.

Moyers soon recovered and regained his momentum. After a succession of British overseers, by March, 1944 Moyers took control of the Allied Military Hospital. He had taken over, attended by a Soviet nurse, and a Greek student. 18-year-old Costas Georas, a medical student from Athens who became Moyers' interpreter. Born in the United States, Constantine Steve Georas (Tzioras) (1925-) was a rare find, a bilingual American citizen whose diaspora Greek father had left Greece for the US at 21, fought as a US Marine in France during the First World War, and then repatriated to Volos for his health in the 1930s. For a decade, Georas had attended school in Volos and summered in his parents' mountain village, Vrakha, halfway between Karpenisi and Lamia, accessible only by mule. He was well-connected through his grandparents who had been the village priest and midwife[13].

After the Italians invaded Greece on October 28, 1940, Costas and other boy scouts in Volos helped enforce the blackout. But, after the Italians bombarded the port city three times, he and his family sought refuge in the mountains. Every afternoon the 15½-year-old would climb the mountain with other students and listen to the cannons of the Albanian War.

After the Germans invaded and the Greek Army collapsed the spring of 1941, the family returned to Volos so the boys could finish school. The Germans had moved in, but, because they were American citizens, the Tziorases were able to reclaim their house. Their father, proud of his service to the US, had a feeling of resistance and celebrated the 4th of July, 1941 by flying the American flag on his balcony. He "looked the Germans in the eye"[14].

At 17 in the fall of 1942, Costas joined his older brother Harry in Athens and began Medical School at Athens University. They had never registered as Greeks and gotten government-issue identity cards. By then, it was impossible to get them. But without them, they could not even pass the Italian checkpoint on Panepistimiou St. Fortunately, a cousin on the police force secured two cards for them. In their spare time, the brothers got involved with the Resistance, acting as messengers, distributing leaflets, and painting slogans on walls for EAM/ELAS. Concerned for their safety, their father traveled to Athens to warn them that, although he was very proud of their Resistance work, EAM/ELAS was largely communist and "not to fall for their politics". So they began to disengage. When the Polytechnic shut down, Costas's brother left for the village. But Costas stayed behind and finished his first year before the medical school

12 On February 3, 1944. Sarafis 1980, 243. And Colonel Psarros leader of EKKA, a third resistance group.

13 Georas interview with author on January 30, 2015. During the *Poena* or famine, life was very tough. Their grandmother would check outside the house each morning to be sure Costas would see no dead bodies on his way to *gymnasio*. To survive and help the family, Costas got involved in the Black Market, bartering apples…

14 Georas interview with author on January 30, 2015.

also closed in May of 1943. Then, the 17-year-old made the dangerous and long trip back to his village in the mountains alone.

Once there, Costas had to choose which resistance group he would join. Being a progressive liberal, he, a *chorofilakas*, and a geology student named Tassos, decided to join the conservative EDES, then expanding thanks to the support of the British. They passed through ELAS-held territory to Epirus in the west where EDES officers trained and stationed them outside the town of Agrinio, patrolling the region as far away as Messolonghi while nightly Messerschmidts prowled the area for the British drop zones.

That fall Costas became disillusioned by the fascist officers of EDES and their general, Napoleon Zervas. One night the *chorofilakas* warned the youths that ELAS soldiers were planning to attack EDES with arms obtained from an Italian division that had recently surrendered. Then the older man led them through dense forest and German lines on the three-day walk through ELAS territory back to their village. Cold, weak, and pale with a week's beard, the three men were spared the nine-hour battle of Greek fighting Greek. In his village, Tzioras was interrogated as to why he had left EDES. Although suspect, he was tolerated only because of *koumbaroi* networks and the fact that his grandmother had delivered most of them. But Costas knew he could not remain.

His father told him of an Allied station with an American doctor, Captain Moyers, who had distributed the Italian POWs throughout the villages, appointed village committees, and gave out gold sovereigns for the POWs' upkeep. ELAS accused his father of keeping some of the money and imprisoned him in a camp near Karpenisi with others who were to be executed. In spite of the fact that he needed a note of passage to go to outlying districts, Costas sneaked out and walked 3½ hours to meet Moyers. He told Moyers that his father was an American citizen and asked him to intercede. Moyers did and five men were freed. Then Costas asked to be connected with the Allied Mission in any capacity so as not to have to fight against Greeks. Moyers gave Costas an American jacket with a flag and a piece of paper. And Costas, dubbed "Gus", stayed with him for the rest of the war, acting as his interpreter, messenger, or courier with special papers. Costas also organized the air drops of medical supplies, typewriters for the EAM/ELAS guerrilla leaders, occasional arms, such as hand grenades or heavy guns; and gold sovereigns for operations; and personal mail, the latter two of which were respectively flagged in importance by their white or yellow parachutes.

In May, Major Wines wrote Cairo that an "uneasy situation prevailed in Greece". Increased hostilities with the German occupiers brought increased wounded to the remote Allied hospital. So Moyers moved it (with 134 mules) to Dhomianoi near the Allied Headquarters at Viniani where he built it up, helped by Italian POWs, Cypriots, and Greek medical students, and later two British medical officers. Eventually, Moyers took over the Italian POW hospital as well. As always, resupply remained erratic. Meanwhile, serious cases, such as an Allied officer dying of acute appendicitis, were airlifted to Italy[15].

From June to July 1944, Moyers suffered from parathyroid fever which kept him at times bedridden for days. Yet he and Costas toured central Greece, accompanying the guerrillas on almost nightly raids against the Germans from Nafpaktos to Dhereli near the Dhomokos chrome mines, to give triage and first aid while procuring fresh medical and political intelligence, not readily attainable elsewhere[16].

15 From British archaeologist and Executive Officer, John Cook, who was suffering from malaria.

16 Frank Webber arrived in June.

In August, the Germans retaliated with the destruction of Karpenisi and 127 villages and other atrocities that Moyers documented. After touring the burned villages, Moyers focused on civilian relief, ordering atabrine, 800 lbs of typhoid and typhus vaccine, sulfa drugs, and bandages. He reported rampant diseases: especially malaria, scabies, typhus, and pertussis (whooping cough), combined with staph infections, malnutrition and flu.

Finally, in September the Allied Military Mission and Greek Resistance began their long-awaited plan to harass the German retreat, dubbed "Noah's Ark". During the German evacuation in October, the Germans destroyed the villages and towns between Lamia, Karpenisi, and Agrinion. The continuous sabotage operations and brutal retaliations flooded Moyer's hospital with wounded OSS agents, resistance fighters, and civilians[17]. Performing over 300 surgical procedures, Moyers continually surveyed the region for medical evidence of war crimes, atrocities, and engaged in medical and other relief. To cope with the massive needs, Moyers created several small civilian hospitals and dispensaries to dispense wheat, powdered soups, beans, milk and eggs to the population.

By mid-October the Germans had withdrawn. The Greeks celebrated the liberation of Lamia on October 23rd. Moyers moved his hospital there to focus on supply and relief needs, including organizing the rehousing of 60-100,000 homeless. There he and his team set up a clinic and arranged for 8 tons of medical supplies to be distributed by the Swedish Red Cross.

Having survived dysentery, jaundice, and parathyroid fever and wounded in the ankle by shrapnel from a detonated land mine, Moyers was airlifted to Cairo for enterocolitis and exhaustion. But not for long. Within weeks, the US Military Liaison ordered him back to distribute UN Relief and Rehabilitation Administration (UNRRA) medical units. Upon returning within weeks of liberation, Moyers discovered that relations had deteriorated between Allied Mission officers and their ELAS hosts, due to British intransigent meddling in Greek domestic politics. Moyers found himself in the middle.

Traveling to Athens in December to clarify his status, Moyers discovered that fighting had already broken out there. He found it impossible to leave and focused on alleviating civilian suffering in the city. Since ELAS would not permit International Red Cross vehicles to cross battle lines, no civilian wounded behind ELAS lines could receive Allied medical treatment. Yet Moyers, who had continually refused to withhold medical care and supplies for political reasons, now procured jeeps and trailers, hoisted large American flags on them, and spent a month ferrying supplies across battle lines to both sides and bringing back patients[18].

As OSS Special Operations teams left for Egypt, only Moyers's medical mission remained, distributing medicine and supplies to destroyed villages near Karpenisi from his dispensary at Lamia. Meanwhile, the Battle of Athens continued almost without interruption. On December 16, the same day that the Germans surprised the Americans in what later became known as the Battle of the Bulge, ELAS resistance forces attacked the British in the Athenian suburb of Kifissia. At RAF headquarters, they killed some and took others hostage. Moyers's sergeant in command at Lamia reported that ELAS had evacuated large numbers of British POWs northward and near Lamia had taken 900 British soldiers prisoner. The British diverted three divisions from Italy to Athens to try to control the killing spree that they had unleashed. The next day, Churchill cabled Field Marshal Alexander to let "military operations to clear Athens and

17 September 9, 1944, OG Group II Lt. Giannaris wounded by a land mine during an attack on the North-South RR line. Moyers stabilized him and evacuated him to Neraida airfield and thence to Brindisi on a British Lysander accompanied by an OSS medic on the 17th.

18 Crosby to Wallace, November 11, 1944. Roy Macridis brought mail, four typewriters, and a jeep and trailer for Moyers. Penrose semimonthly report for late November, 1944, NARA 226/99/52.

Attica run for a while", but Alexander replied that Churchill should find "a political solution"[19]. On Christmas morning, British planes strafed the city.

On January 15, 1945, a truce took effect. The cease-fire ended the month-long reign of terror known as the "*Dekemvriana*", in which whole neighborhoods that had survived the war were destroyed and as many as 10,000 people killed. Uneasy about the "undefined status of OSS", American diplomats and generals demanded direction from Washington, which, in turn, was reeling over the simultaneous and disastrous losses in the German assault and massacre of American POWs. US Ambassador MacVeagh wanted OSS to regularize intelligence duties in Greece. The OSS Balkans SI chief at Allied Force HQ in Caserta demanded immediate clarification from Donovan. US Military Liaison General Sadler wanted a more senior experienced officer to take over, but none was available[20].

With US Military Liaison General Sadler's permission, Moyers continued gathering medical intelligence in ELAS territory. There he located 1,500 British hostages, including 288 seriously wounded who had been captured in the December raid of the RAF headquarters in Kifissia. They were at a makeshift camp and badly in need of medicines, food, clothing, and blankets, most suffering "from neglect rather than active ill-treatment". Moyers secured ELAS permission to parachute supplies into the camp and gave his own supplies of food, medicine, and clothing to relieve their suffering. With his 18-month record of service to ELAS and the Greeks, Moyers was one of few who could talk with the ELAS leaders and had the courage to do so. The outspoken dentist crossed into ELAS territory and brokered an exchange with its leaders. Because of Moyers' impartial humanitarian aid, they listened. On January 20, he brought two ELAS representatives to Athens to confer with the British concerning a prisoner exchange. ELAS allowed him to arrange the delivery of prisoners to an exchange point at Volos. After British General Scobie designated Moyers as his representative and delegated all authority north of the truce line to him and his assistant, Moyers, with the approval of US ambassador MacVeagh and US Military Liaison Sadler, organized the transfer. On January 24, Moyers evacuated 1,015 British prisoners to Volos and released them into British custody. He had indeed succeeded in the Allied Military Mission's agenda to promote cooperation and understanding between the Allies and the resistance.

Fewer than three weeks later, Churchill, General Scobie, the Greek foreign minister, and the secretary of the Communist Party (on behalf of EAM/ELAS) signed an agreement, calling for the restoration of civil liberties, lifting of martial law, a partial amnesty, demobilization of armed bands, trials for collaborators, creation of a nonpolitical national army, and a plebiscite to be held within the year to which the Allies would send overseers to verify the validity of the Greek elections. Meanwhile, Moyers spent the month closing the Lamia Station, releasing personnel,

19 Churchill 1953, 203-234.

20 US Colonel Edward Glavin (Balkans SI chief at Allied Force HQ in Caserta). Later Gerald Else, the former Athens OSS Chief, wrote to R.P. Joyce, Chief of Intelligence, Rear Zone, February 4, 1945: "So far, the U.S. had been an inconspicuous observer [...], devoting at least as much time to relief and rehabilitation programs as to politics. [...] [They had succeeded partly] because our cousins have not taken us seriously. ... One of the strongest cards in our deck is the general unspoken conviction among Greeks and British in Greece that Americans are too naïve, too easy-going, or too disinterested to engage in real espionage. We want at all costs to foster this only too well-founded impression". He prepared a blueprint for a permanent espionage network in Greece and recommended that no effort be spared to set it up. "Recruits should be indoctrinated in recent European, especially Balkan [...] and Greek history, above all in the period of the Metaxas dictatorship and the German occupation; in the present international situation – the Mediterranean, Russia, Turkey, the Balkan question, Anglo-Greek relationships; [...] in our own (?) Balkan and Near Eastern policy [...] [and European] economic interests in the Eastern Mediterranean. [...] The problems of a small country like Greece are in large part international problems, and [...] the internal disturbances are often the result of external influence". NARA 226/210/285/4, Microfilm 1642, roll 83. Else foresaw that the United States would require coverage only from Athens and Macedonia.

and turning over supplies to United Nations Relief and Rehabilitation Administration (UNRRA) and the Military Liaison, and facts, figures, and data deemed valuable to their work. Then Moyers toured Evros, Thrace, and Macedonia to make a medical survey of the region for UNRRA. Upon finishing, Moyers left Athens on April 1, returned to the US, was discharged from the OSS, and resumed his career[21].

Moyers was the most highly decorated dental officer in the history of the US Army. He served as Chief Medical Liaison Officer of the Allied Military Mission to the Greek Resistance Movement, playing a critical role in supporting resistance efforts to liberate Greece from the Nazis. For his exploits, he was awarded the Bronze Star, the Legion of Merit, and the Purple Heart as well as the Order of the British Empire and the Order of the Phoenix from Greece. Astutely eschewing political engagement, Moyers remained a scientist, planning research on the effects of prolonged malnutrition, using as his subjects the population of Central Greece. Moyers loved the Greek people and became an important mentor to Greek medical students who had worked with him in the mountains, sponsoring them in the US where they made their careers[22]. My chief interest in Moyers is personal. Our neighbor and friend of three decades, Constantine Georas, was the Greek medical student who served Moyers during the war, emigrated to the US with his help in 1952, became an eminent cardiologist who counted US senators among his patients, and just celebrated his 92nd birthday.

BIBLIOGRAPHY

Primary Sources

Constantine S. Georas Interviews with Susan Heuck Allen, January 30 and October 10, 2015.

United States National Archives Research Administration (NARA) Record Group (RG) 226 Entry 99 Box 52 / Folder 1, NARA RG 226 Entry 144 Boxes 100 and 154, NARA RG 226 Entry 210 Box 286 / Folder 1.

Secondary Sources

Anderson, G.W. 1969. "Medical Intelligence." In *Medical Department, United States Army in World War II, Preventive Medicine in World War II*, vol. 9, 251-337. Special Fields Washington, D.C.: G.P.O.

Churchill, W. 1953. *Triumph and Tragedy*. Boston: Houghton Mifflin.

Clemente, J.D. 2002. "OSS Medical Intelligence in the Mediterranean Theater: A Brief History." *Journal of Intelligence History* 2 (1) (http://intelligence-history.org/ Last visited October 12, 2020).

_____. 2010. "Code Name 'Ioway' Robert E. Moyers: OSS Dentist with the Greek Resistance." *OSS Society Journal* (Summer/Fall):34-36.

Norton, G.G. 1984. *The Red Devils: From Bruneval to the Falklands.* London: Leo Cooper.

Roosevelt, K. 1976. *The Overseas Targets: the War Report of the O.S.S.* New York: Walker.

Sarafis, S. 1980. *ELAS: Greek Resistance Army*. Trans. Sylvia Moody. London: Merlin Press.

21 Leary Cairo Reports to Washington, January 1–15, 1945, NARA 226/99/52/4. Else to Commanding Officer, January 31, 1945, 226/210/286/1.

22 Clemente 2010.

Ο αρχιτέκτων Δημήτρης Πικιώνης
Δάσκαλος και μύστης

Αλέξανδρος Παπαγεωργίου – Βενετάς

SUMMARY: THE ARCHITECT DEMETRIUS PIKIONIS. MENTOR AND MAIEUTIC TEACHER

This paper focuses on the maieutic teaching method of the late Professor of the Technical University of Athens, architect Demetrius Pikionis (1887-1968), a man of excellence and high inspiration. A rare human and artistic ethos enabled him to become a benevolent catalyst promoting the creativity of his pupils, acting as a living example. He trusted interpersonal relations and believed in the latent potentialities of his students, supporting the free development of their faculties. He was a mentor and a soul-leader.

Στο παρόν κείμενο –δάφνη στη μνήμη του δασκάλου μου και συνάμα χαιρετισμός στο φίλο μου Γεώργιο Κορρέ για την αναγνώριση του έργου του– θα αποτολμήσω μία αντιπαράθεση της συμβατικής πανεπιστημιακής διδαχής με την καταλυτική «μαιευτική» μέθοδο διδασκαλίας που άσκησε ο Πικιώνης (εικ. 1).

Αρχίζω με την παράθεση ενός κειμένου της αρχαιοελληνικής γραμματείας, το οποίο απέδωσα ο ίδιος στα νεοελληνικά. Είναι ένα κείμενο που περιγράφει με ακρίβεια την «μαιευτική» διαδικασία στον πνευματικό χώρο. Λέει ο Σωκράτης στον πλατωνικό διάλογο Θεαίτητο:

> «Για τη μαιευτική μου τέχνη ισχύουν όλα όσα γνωρίζουμε για την τέχνη των μαιών. Διαφέρει ωστόσο κατά τούτο: ότι δεν προσφέρει βοήθεια στον τοκετό σε γυναίκες, αλλά σε άνδρες και ότι δεν φροντίζει τα σώματα, αλλά τις ψυχές που γεννούν ιδέες. Το σημαντικότερο όμως στην τέχνη αυτή είναι ότι δύναται να εξετάζει εάν η διάνοια του νέου ανδρός γεννά ένα φάντασμα ή και ένα ψέμα ή αντιθέτως μια ιδέα γόνιμη και αγαθή. Διότι και σε μένα συμβαίνει το ίδιο όπως και στις μαίες. Δεν γεννώ δηλαδή εγώ καμιά σοφία και είναι αλήθεια αυτό που μου προσάπτουν πολλοί, ότι δηλαδή θέτω μεν ερωτήματα στους άλλους, αλλά δεν αποφαίνομαι εγώ για κανένα θέμα. Διότι δεν έχω τίποτε σοφό να εκφράσω. Και να πώς εξηγείται αυτό. Να εκμαιεύσω με αναγκάζει ο θεός, αλλά με εμποδίζει στο να γεννώ εγώ ιδέες. Εγώ λοιπόν δεν είμαι διόλου σοφός κι ούτε έχω να επιδείξω κανένα σοφό εύρημα της ψυχής μου. Όσοι με συναναστρέφονται μοιάζουν, μερικοί από αυτούς, στην αρχή πολύ αμαθείς, όσο όμως προχωρεί η συναναστροφή μας, αυτοί που έχουν το χάρισμα από το Θεό κάνουν αξιοθαύμαστες προόδους, όπως αντιλαμβάνονται και αυτοί οι ίδιοι και οι άλλοι. Και τούτο είναι φανερό: ότι από μένα δεν εδιδάχθηκαν τίποτε ποτέ, αλλά ότι ευρήκανε πολλά και όμορφα μέσα τους και τα εγέννησαν. Όσον αφορά την βοήθεια της μαιευτικής, αυτήν την προσφέρει ο Θεός και εγώ».

Οι έννοιες – κλειδιά που πρέπει να κρατήσουμε –νομίζω– από αυτό το θεμελιακό κείμενο είναι το «χάρισμα». Μια προϋπόθεση δοσμένη από τον Θεό ή αν θέλετε από την φύση, «την ικανότητα των νέων» να βρουν πολλά όμορφα μέσα τους και τον «καταλυτικό ρόλο» του διδασκάλου- πνευματικού μαιευτήρα.

Αλλά ας δούμε την ιδιομορφία της μαιευτικής διδαχής και τους τρόπους της, όπως τους μετήλθε ο Πικιώνης.

Η συνήθως συμβατική, νοησιαρχική εκπαιδευτική μέθοδος, αυτήν που αγνόησε ο Πικιώνης, είναι μία διαδικασία μεταδόσεως γνώσεων, μία πρακτική, μία γέφυρα προς την γνώση. Στοχεύει στην ανάπτυξη ικανοτήτων για την επέμβαση στην ζωή, δίνει εφόδια για ποικίλες δράσεις.

Αντίθετα, η σπάνια μαιευτική μέθοδος διδασκαλίας, λειτουργεί ως καταλύτης, όχι προς την κατάκτηση γνώσεων, αλλά προς την ενδοσκόπηση και την αυτογνωσία, στοχεύει στην ανάπτυξη της δημιουργικότητος· καλλιεργεί την στοχαστικότητα, την αισθαντική δεκτικότητα και το καλλιτεχνικό τάλαντο.

Είναι σαφές ότι η πρώτη μέθοδος οδηγεί σε μία στάση καθυπόταξης του κόσμου, για να μην πούμε –στις χειρότερες περιπτώσεις– και βιασμού του κόσμου, ενώ η άλλη μέθοδος, η μαιευτική, στοχεύει στην δημιουργική πρόσληψη του κόσμου.

Ποιές είναι οι μεθοδεύσεις των δύο τρόπων διδασκαλίας; Κατά την συμβατική διδασκαλία έχουμε πρώτα μια εξοικείωση, μια γνωριμία με τα δεδομένα· τα δεδομένα που είναι αντικείμενα ή γεγονότα που επενδύονται με έννοιες και λέξεις. Η συσσώρευση των δεδομένων οικοδομεί την πληροφόρηση. Η κριτική οργάνωση της πληροφόρησης οδηγεί στην γνώση. Τελευταίο βήμα η ερμηνεία και η ηθική αποτίμηση της γνώσης που γεννά την σπάνια σοφία.

Η εξελικτική αυτή πορεία για την κατάκτηση της σοφίας σταματάει ωστόσο, και δυστυχώς όλο και πιο συχνά, στην άκριτη πληροφόρηση. Προφητικά είχε διαβλέψει την αρνητική αυτή εξέλιξη ο T. H. Elliot ήδη το 1934: «Where is the wisdom we have lost in knowledge, where is the knowledge we have lost in information». (Πού είσαι σοφία που σε χάσαμε στη γνώση, πού είσαι γνώση που σε χάσαμε στην πληροφόρηση.) Εκεί βρισκόμαστε σήμερα: στην άκριτη πληροφόρηση!

Άλλη η μεθόδευση της μαιευτικής διδασκαλίας: Αυτή στοχεύει στην ανάπτυξη των δημιουργικών χαρισμάτων της εναίσθησης που προσπαθεί να τα κατακτήσει *με λογισμό και έργο και όνειρο*, για να θυμηθούμε την σοφή ρήση του Διονυσίου Σολωμού από τους «ελεύθερους πολιορκημένους» όπως μας την διέσωσε ο Πολυλάς.

«Με λογισμό»: με την κρυφή δηλαδή και ενδόμυχη διατύπωση ερωτημάτων μέσα μας και με την πεισματική διερεύνηση των προσωπικών κλίσεων και ενδιαφερόντων μας. Να «ψαχθείς» αυτό είναι το πρώτο χρέος. *Ἐδιζησάμην ἐαυτὸν* μας λέει ο Ηράκλειτος. Και ο Πικιώνης μιλώντας για τον εαυτό του διευκρινίζει: «Είμαι στοχαστικός και κλείνομαι μέσα μου, είτε από τις αποκρούσεις είτε από τις συμπάθειες. Μέσα μου συζητώ. Δύσκολα μπορώ να παρακολουθήσω μία συζήτηση διαλεκτική. Θέλω αυτά που λέγονται να τα ωριμάσω μέσα μου και να βγουν πάλι σαν φυσικοί καρποί». Έτσι δρα ο λογισμός.

Ύστερα «με έργο»: με την έμπρακτη δημιουργία, με την απτή διατύπωση μιας προσωπικής ανθρώπινης απάντησης στο θαύμα του κόσμου.

Τέλος «με όνειρο»: με μια απ' ευθείας συναισθηματική εμβάπτιση στον κόσμο μέσω της εναισθήσεως. Ο Πικιώνης εμπιστεύεται την αίσθηση μέσω του πνεύματος όχι μέσω των αισθήσεων. Αναφέρεται σταθερά στην «ενακοή», στην «ενόραση», στην θεώρηση με το «τρίτο μάτι».

Συνοψίζοντας την αντιπαράθεση των δύο μεθόδων διδασκαλίας θα έλεγα ότι ο συμβατικός τρόπος τείνει να διαμορφώσει αυτό που στην παράδοση ονομάζεται Homo Faber, τον πράττοντα, τον επεμβαίνοντα άνθρωπο, ενώ ο μαιευτικός τρόπος αποβλέπει στον Homo Ludens, στον παίζοντα άνθρωπο, με την βαθύτερη βέβαια σημασία της λέξεως «παίζω», δηλαδή του «προσλαμβάνω ευαίσθητα τον κόσμο».

Ποια ήταν τα εργαλεία της μαιευτικής του Πικιώνη;

Πρώτον, η συστηματική αποφυγή μεταδόσεως γνώσεων και αντ' αυτής η υποβολή νύξεων, σπερματικών ιδεών. Η υποβλητικότης της διδασκαλίας.

Δεύτερον, η μετάδοση δικών του αμφιβολιών και ερωτημάτων στους σπουδαστές ώστε να προκαλέσει την εσωτερική διερεύνηση, τον λογισμό. Η καταλυτική προκλητικότης της διδασκαλίας.

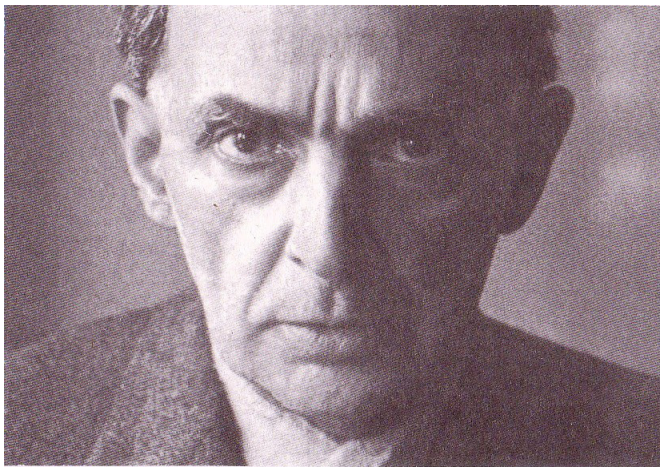
Τρίτον, η συχνή αναφορά χωρίων της φιλοσοφίας και της ποιητικής γραμματείας, πρακτική που ακολουθούσε πιστά, για να φέρει τους νέους αντιμέτωπους με την πανανθρώπινη σοφία και όχι με την δική του. Η ταπεινότης του δασκάλου.

Τέταρτον, η ανταλλαγή ιδεών και προθέσεων μέσω των σχεδίων. Διάλογος με γραμμές, όχι με λόγια. Η εικαστική δημιουργία ως συνδετικός κρίκος μεταξύ δασκάλου και μαθητών. Εδώ και πάλι ένα θαυμάσιο χωρίο του: «Πρέπει μία γραμμή να μπορεί να εκφράσει πολύ περισσότερα από την νοητική κρίσιν. Εγώ θα ήθελα να ιδώ την γραμμήν ή την πραγμάτωσιν εκ των ζωγραφικών εκείνων με τους οποίους εμίλησα. Τότε πείθομαι. Έχω το νόμισμα ακέραιον, άμα έχω το σχέδιό τους». Η δημιουργικότητα του δασκάλου.

Και ένα τελευταίο: το ζωντανό παράδειγμα μιας στάσης ζωής. Χωρίς δογματισμό, χωρίς τάση προς διαλογικές αντιπαραθέσεις, με μια βαθύτατη νοσταλγία της αρμονίας. Πίστευε μαζί με τον μυστικό Nicolaus Cusanus στην Docta ignorantia (την σοφή άγνοια) και απέβλεπε στην coincidencia oppositorum (την σύμπτωση των αντιθέσεων).

Ας μνημονεύσω, τέλος, και τα ζείδωρα χαρακτηριστικά της προσωπικότητός του: Την απουσία κάθε σοβαροφάνειας. Την απουσία επάρσεως, οιήσεως και ρητορίας. Την απουσία στεγνού διδακτισμού και σχολαστικότητος. Από την άλλη μεριά: Το χάρισμα της διαθεσιμότητος. Ανοικτός στους συνανθρώπους και ιδίως στους μαθητές του. Το χάρισμα της εμπαθίας, της μέθεξης, του συμπάσχειν με τα πράγματα. Το χάρισμα της δεκτικότητος. Ανοικτός στις θύραθεν από παντού επιρροές της τέχνης.

Έτσι ο καθηγητής πολυτεχνείου έγινε από εκπαιδευτικός λειτουργός, φίλος και δάσκαλος, πνευματικός πατέρας και παράδειγμα ανθρώπινου και καλλιτεχνικού ήθους. Πάντοτε, για να θυμηθούμε και πάλι τον Πλάτωνα, *ἐπὶ τὸ πολὺ πέλαγος τετραμμένος τοῦ καλοῦ καὶ θεωρῶν*, αγναντεύοντας τη μεγάλη θάλασσα της ομορφιάς και αποθαυμάζοντας. Και σε αυτή την ενατένιση ήθελε να συμπαρασύρει και εμάς που βρεθήκαμε κοντά του. Άξιος ψυχαγωγός.

Εικ. 1. Δημήτρης Πικιώνης (1887-1968).

Η αρχιτεκτονική κληρονομιά της Καλαμάτας και η διαχείρισή της μετά τους σεισμούς

Ιωάννα Κ. Σπηλιοπούλου

SUMMARY: THE ARCHITECTURAL HERITAGE OF KALAMATA AND ITS MANAGEMENT AFTER THE EARTHQUAKES (1986)

In July 1996 the historic center of Kalamata was awarded the price of *Europa Nostra*. The town owes this honorary distinction to the reconstruction of its historic center and to the restoration of the scheduled buildings after the earthquakes. This notable architectonic inheritance was maintained until the earthquakes mainly by the inhabitants, who subsequently endeavoured to preserve the town by restoring it as far as possible to its original form. This endeavour was also actively supported by the Municipality of Kalamata, the Ministry of Culture and the Ministry of Environment, Country Planning and Public Works. These three bodies cooperated closely for the elaboration, mostly of architectonic studies, aiming at the rebuilding of the town, which, according to the opinion of specialists, set an imitable example in Greece. Nevertheless, there is up to the present day no publication, which allows a closer look into this notable cultural heritage of the town.
The present study strives to fill this gap by putting forward a historical sketch of the urbanistic development of Kalamata, together with its architectonic development, beginning with the time before the insurrection, during which the center of the town was confined to the region around the castle, until the time between the World Wars, when the town became a great urban center, mainly due to its prospering harbour. In this context we examine two plans from 1905 and 1985 for the development of the town, the architectural typology of the town's buildings (with special emphasis on the neoclassical and eclecticistic buildings), the harbour and the Custom House. Furthermore, we make a brief reference to depictions of Kalamata in editions from the 17th to the 19th century. The study is concluded with a sketch of the fate of the town after the earthquakes.

Την 13η και 15η Σεπτεμβρίου του 1986 έπληξαν την όμορφη και ιστορική πόλη της Καλαμάτας μεγάλοι σεισμοί. Τον Ιούνιο του 1996 απονεμήθηκε στην πόλη το βραβείο της Europa Nostra για τη διάσωση του ιστορικού της κέντρου και την αναστήλωση των διατηρητέων της κτηρίων, μόλις δέκα χρόνια μετά τους καταστροφικούς σεισμούς. Αυτές ωστόσο οι προσπάθειες, που οδήγησαν στην επιβράβευση του 1996, δεν συνοδεύτηκαν έκτοτε από περαιτέρω επιστημονική έρευνα και τις απαιτούμενες δημοσιεύσεις, πράγμα που έδωσε έναυσμα ευρύτερης έρευνάς μου για την αρχιτεκτονική κληρονομιά της Καλαμάτας σε συνάφεια με την πολεοδομική της εξέλιξη[1]. Η παρούσα μελέτη έχει ως κύριο στόχο να δείξει πώς οδηγήθηκε η πόλη σε αυτήν την τιμητική διάκριση και, ταυτόχρονα, να επισημάνει ότι η αξιόλογη αρχιτεκτονική κληρονομιά της πόλης που διασώθηκε αφενός από τους ίδιους τους Καλαματιανούς, αφετέρου χάρη στη σύμπραξη του Δήμου της Καλαμάτας με το κλιμάκιο του ΥΠ.ΠΟ. και το Υ.ΠΕ.ΧΩ.ΔΕ., θα πρέπει

1 Πρβλ. Σπηλιοπούλου 2012. Μέρος αυτής της έρευνας αποτελεί και η παρούσα συμβολή, το κείμενο της οποίας βασίζεται σε ομιλία που έδωσα στο Σεμινάριο του Συλλόγου Διδασκόντων της Σχολής Ανθρωπιστικών Επιστημών και Πολιτισμικών Σπουδών του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου, με τίτλο «Η αρχιτεκτονική κληρονομιά της Καλαμάτας και η πολεοδομική της εξέλιξη στους νεώτερους χρόνους» (βλ. και τα δύο σχετικά ρεπορτάζ στον τοπικό τύπο: Νίκα, Μ. «Ιωάννα Σπηλιοπούλου, Η αρχιτεκτονική των διατηρητέων της Καλαμάτας. Από την προεπαναστατική παράδοση στον εκλεκτικισμό». Εφημερίδα *Θάρρος*, 5.6.2009, 12· της ίδιας, «Έρευνα της Επ. Καθηγήτριας Ιωάννας Σπηλιοπούλου: Η αρχιτεκτονική των διατηρητέων της Καλαμάτας». Εφημερίδα *Θάρρος*, 7.6.2009, 12-13).

να συμπεριληφθεί στην «Χάρτα Αποκατάστασης Ελληνικών Μνημείων και Συνόλων» για την περαιτέρω προστασία και ανάδειξή της[2]. Αυτή η συμβολή αφιερώνεται στον Καθηγητή Γεώργιο Στ. Κορρέ, αφενός διότι είναι ο πρώτος από τους δασκάλους μου, που μού αφύπνισε το ενδιαφέρον για την αρχιτεκτονική κληρονομιά του ελληνικού 19ου αιώνα και τη διάσωσή της[3], και αφετέρου επειδή τρέφει ιδιαίτερη αγάπη για τη Μεσσηνία.

ΤΟ ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΤΗΣ ΠΟΛΕΟΔΟΜΙΚΗΣ ΕΞΕΛΙΞΗΣ ΤΗΣ ΚΑΛΑΜΑΤΑΣ. Η ΚΥΡΙΩΣ ΠΟΛΗ, ΤΟ ΛΙΜΑΝΙ ΚΑΙ Η «ΝΤΟΥΑΝΑ» (1830-1930)

Ο 19ος αιώνας αποτελεί σημαντικό σταθμό στην πολεοδομική και αρχιτεκτονική ιστορία των ελληνικών πόλεων, αφού, κατά τη διάρκειά του, το μοντέλο της μεταβυζαντινής/οθωμανικής πόλης αντικαθίσταται περισσότερο ή λιγότερο βίαια από το δυτικό πολεοδομικό μοντέλο, ως συνέπεια ενός γενικότερου πολιτικοοικονομικού και κοινωνικού μετασχηματισμού[4]. Σε αυτό το μοντέλο μπορεί να ενταχθεί και η περίπτωση της Καλαμάτας, το πολεοδομικό συγκρότημα της οποίας παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, λόγω της ιστορικής του διαχρονικότητας από τους προϊστορικούς χρόνους έως σήμερα, που έχει αποτυπωθεί κατά μεγάλο μέρος γραμμικά στον χώρο, με τη σταδιακή επέκταση της πόλης από το κάστρο προς το λιμάνι[5]. Το ιστορικό της κέντρο, δηλ. η παλιά πόλη, περιλαμβάνει τους χώρους που αναπτύχθηκε ο οικισμός της κλασικής, βυζαντινής, φραγκικής και οθωμανικής εποχής, καθώς και τμήμα του χώρου που αναπτύχθηκε την εποχή της οικονομικής άνθησης της πόλης, στα τέλη του 19ου αιώνα. Πρόκειται για την περιοχή στη νοτιοδυτική και νοτιοανατολική κλιτύ του κάστρου, που αποτελούν τις ευνοϊκότερες εδαφικά κατευθύνσεις.

Κατά τη διάρκεια της φραγκικής κυριαρχίας (1204-1383) η πόλη βρίσκεται σε περίοδο ακμής. Το κάστρο κτίστηκε το 1208 από τον Γοδεφρείδο Α' Βιλλεαρδουίνο στο βορειότερο σημείο της[6], στη θέση που ήταν τα κυκλώπεια τείχη της μυκηναϊκής ακρόπολης των Φαρών και τα ερείπια του βυζαντινού κάστρου[7]. Μετά από μία δεύτερη περίοδο βυζαντινής κυριαρχίας (1383-1460), η πόλη τελεί υπό οθωμανική κατοχή έως το έτος 1685 που καταλαμβάνεται από τον Μοροζίνη και αρχίζει η ενετική περίοδος (1685-1715). Χαλκογραφίες και ξυλογραφίες του 17ου και 18ου αιώνα απεικονίζουν την πόλη σχεδόν εξολοκλήρου μέσα στα τείχη[8]. Κατά την περίοδο ωστόσο της Β' οθωμανικής κυριαρχίας (1715-1821), οι Έλληνες αποκτούν με την πάροδο του χρόνου

---

2 Σπηλιοπούλου 2007.

3 Κατά τη διάρκεια της φοίτησής μου στο ΕΚΠΑ (1974-1978), ο Καθηγητής Γ. Κορρές αναφερόταν πάντοτε στο πλαίσιο των παραδόσεών του στον ελληνικό Νεοκλασικισμό. Πριν φύγω για μεταπτυχιακές σπουδές στη Βόννη, μού δώρισε το βιβλίο του *Ἀναδρομαὶ εἰς τὸν Νεοκλασικισμὸν* (Ἑταιρεία τῶν Φίλων τοῦ Λαοῦ, Μορφωτικαὶ Ἐκδόσεις ἀρ. 8, Ἀθῆναι 1977), το οποίο με συντρόφευε καθ' όλη τη διάρκεια της μακρόχρονης παραμονής μου στη Γερμανία (Βόννη 1978 – Νυρεμβέργη/Ερλάνγκεν 2003).

4 Για τη μετεξέλιξη της νεοελληνικής πόλης κατά τη διάρκεια του 19ου αι. βλ. γενικά Τσακόπουλος 2004.

5 Μπίρης και Καρδαμίτση-Αδάμη 2001, 105. Φιλιππίδης 2007, 146.

6 Για την ίδρυση, την κατασκευή και τη μετέπειτα τύχη του κάστρου της Καλαμάτας βλ. Σπηλιοπούλου 2012, 655-656, με υποσημ. 14: Το φραγκικό κάστρο είχε δύο περιβόλους και οχυρό πύργο-καταφύγιο (donjon), αποτελεί δε σημείο αναφοράς για τη μακρόχρονη ιστορία της Καλαμάτας, εφόσον, σύμφωνα με το *Χρονικὸν τοῦ Μορέως*, εδώ γεννήθηκε και ο γιος του Γοδεφρείδου Α', ο ξακουστός Γουλιέλμος Β' Βιλλεαδουίνος, ο επονομαζόμενος «Καλαμάτης»: «Ἐλέγασιν τὸ ἐπίκλη του Γυλίαμο ντὲ Καλομάτα / ἀφέντην γὰρ τὸν ἄφηκεν κάστρον τῆς Καλομάτας» (κώδιξ Κοπεγχάγης, στ. 2449-2450).

7 Γενικά για το κάστρο και τη γύρω περιοχή του βλ. Μηλίτση-Νίκα και Θεοφιλοπούλου-Στεφανούρη 2010, 13, 69, 70, 78-80, 86, 172-173.

8 Για τις μαρτυρίες των περιηγητών και τις απεικονίσεις της Καλαμάτας σε ξενόγλωσσες εκδόσεις (17ος – 19ος αι.) βλ. Μηλίτση-Νίκα και Θεοφιλοπούλου-Στεφανούρη 2010, 13. Κεφ. «Απεικονίσεις της Καλαμάτας σε ξενόγλωσσες εκδόσεις (17ος - 19ος αι.), στο Σπηλιοπούλου 2012, 661-664.

δύναμη και παρατηρείται οικονομική άνθηση[9]. Η Καλαμάτα αρχίζει να επεκτείνεται εκτός του περιβόλου των τειχών, παίρνοντας πλέον τη μορφή οργανωμένου αστικού κέντρου. Τότε ανοικοδομούνται μεγάλα και πλούσια αρχοντικά με υλικά εισηγμένα κυρίως από την Ιταλία, αλλά και από την κεντρική Ευρώπη, όπως αυτό που κτίζει το 1742 ο προύχοντας Παναγιώτης Μπενάκης έξω από τα τείχη του κάστρου, στη σημερινή περιοχή της Πλατείας Μαυρομιχάλη. Το αρχοντικό αυτό[10], «ἀληθὲς ἀνάκτορον λόγῳ πλούτου καὶ χλιδῆς», σύμφωνα με μαρτυρία του ιστορικού Δημητρίου Δουκάκη[11], το κατέστρεψε δυστυχώς ο Βελή πασάς μετά τα Ορλωφικά (1770), προκειμένου να τιμωρήσει τον Μπενάκη, εξαιτίας της επαναστατικής του δράσης. Από χαλκογραφία του 1805, που απεικονίζεται σε ένα από τα βιβλία του περιηγητή William Gell (1777-1836), γνωρίζουμε ότι το αρχοντικό είχε τη μορφή ενός οχυρωμένου πύργου με περίβολο και εμφανείς τις ενετικές επιδράσεις (εικ. 1)[12].

Μετά την απελευθέρωση, η πόλη επεκτείνεται αρκετά έξω από τον αρχικό πυρήνα του κάστρου με κέντρο την Πλατεία Αγίων Αποστόλων[13], που γύρω της λειτουργεί από εκείνα τα χρόνια έως σήμερα το παζάρι. Παρά δε το γεγονός ότι η Καλαμάτα αναπτύχθηκε με σχέδιο αμέσως μετά τα μέσα του 19ου αιώνα[14], η πρώτη επίσημη πολεοδομική παρέμβαση έγινε μόλις το 1905, με την οποία εγκρίθηκε απλά η τροποποίηση του σχεδίου αυτού. Τα φυσικά όρια της κυρίως πόλης που ορίζεται από το σχέδιο αυτό, είναι το κάστρο, ο ποταμός Νέδων, το λιμάνι και η περιοχή του Ακρίτα (Νικηταράς)[15]. Η πόλη αναπτύσσεται πολεοδομικά με το σχήμα της «μαργαρίτας», δηλ. ο πολεοδομικός της ιστός περιλαμβάνει το κέντρο με τις γειτονιές του[16]. Το κέντρο γύρω από την Πλατεία των Αγίων Αποστόλων διατηρείται και επεκτείνεται προς την Πλατεία 23ης Μαρτίου και την Αριστομένους[17]. Η περιοχή αυτή αποκτά τον σημερινό της χαρακτήρα ήδη από τα τέλη του 19ου αιώνα, όταν η Καλαμάτα γίνεται το εμπορικό και βιομηχανικό κέντρο της Νότιας Πελοποννήσου. Αντίθετα με το παλιότερο τμήμα της πόλης, το ρυμοτομικό σχέδιο της νέας πόλης συγκροτείται με το ιπποδάμειο σύστημα από την ανατολική όχθη του Νέδοντα, γύρω από τον οδικό και σιδηροδρομικό άξονα προς το λιμάνι (Αριστομένους). Αλλά και στον πολεοδομικό ιστό της παλιάς πόλης γίνονται σημαντικές επεμβάσεις με σκοπό την ευθυγράμμιση των δρόμων[18]. Τις τεθλασμένες οδούς έρχονται να αντικαταστήσουν φαρδείς δρόμοι, όπως η οδός Υπαπαντής στην αντίστοιχη εκκλησία και η Λεωφόρος Σιδηροδρομικού Σταθμού στο κτήριο του ΟΣΕ, εφόσον στα 1901 γίνεται η σιδηροδρομική σύνδεση με την υπόλοιπη Ελλάδα[19].

---

9 Για τους κυριότερους σταθμούς στην ιστορία της πόλης βλ. «Χρονολόγιο Φαρών – Καλαμάτας», στο Μηλίτση-Νίκα και Θεοφιλοπούλου-Στεφανούρη 2010, 19. Σπηλιοπούλου, 2012, 656-657.

10 Αλμπάνη 2009, 18 με υποσημ. 1-2. Μηλίτση-Νίκα και Θεοφιλοπούλου-Στεφανούρη 2010, 14, 96-98. Σπηλιοπούλου 2012, 657-658, εικ. 2.

11 Δουκάκης 1911, 191.

12 Gell 1823, 20. Μηλίτση-Νίκα και Θεοφιλοπούλου-Στεφανούρη 2010, 96-98.

13 Για την ιστορική Πλατεία Αγίων Αποστόλων βλ. Μηλίτση-Νίκα και Θεοφιλοπούλου-Στεφανούρη 2010, 50-57.

14 Μετά τα μέσα του 19ου αι., η γρήγορη εκβιομηχάνιση και η θεαματική αύξηση του πληθυσμού οδήγησαν σε μία πρώτη απόπειρα πολεοδομικής παρέμβασης με την εκπόνηση δύο χωριστών σχεδίων: ενός για την κυρίως πόλη, το 1867, και ενός για την παραλία της, το 1868: βλ. Μηλίτση-Νίκα και Θεοφιλοπούλου-Στεφανούρη 2010, 14, 17 (σχ. 1: σχέδιο πόλης της Καλαμάτας, 1867) και 48 (σχ. 3, 4).

15 Ντοκόπουλος κ.ά. 1980-88. Σπηλιοπούλου 2012, 664, εικ. 8.

16 Πρόκειται για τον τύπο της παραδοσιακής πόλης με τις ποικιλόμορφες πολλαπλές λειτουργίες (μικτές χρήσεις γης), που κυριαρχούσε την εποχή εκείνη σε πολλές δυτικές χώρες. Εδώ συνυπάρχουν οι ιδιωτικές κατοικίες με όλες σχεδόν τις άλλες δραστηριότητες της πόλης: βλ. Χριστοφιλόπουλος 2006.

17 Γενικά για τις πλατείες της πόλης και την ιστορία τους βλ. κεφ. «Πλατείες» στο Μηλίτση-Νίκα και Θεοφιλοπούλου-Στεφανούρη 2010, 25-137.

18 Βλ. κεφ. «Η κυρίως πόλη (σχέδιο του 1905) – Νεοκλασική περίοδος έως την εποχή του μεσοπολέμου», στο Σπηλιοπούλου 2012, 665-667.

19 Για τη σιδηροδρομική γραμμή Καλαμάτα-Αθήνα, μία από τις πρώτες στην Ελλάδα, βλ. Μηλίτση-Νίκα και Θεοφιλοπούλου-Στεφανούρη 2010, 15, 118, 146, 166.

Το σημερινό λιμάνι της Καλαμάτας υπήρχε ήδη ως πυρήνας πριν από την επανάσταση του 1821. Συστηματικά σχεδιάζεται όμως ως αστικό κέντρο στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα, όταν συντελούνται σημαντικές αλλαγές στον ελληνικό χώρο, με πέρασμα από την ενδοχώρα προς τα παράλια. Νέοι οικισμοί δημιουργούνται αυτήν την περίοδο, κυρίως ως επίνεια πόλεων με εμπορική δραστηριότητα, όπως αυτός των «Νέων Καλαμών»[20], που ιδρύεται το 1860 στην ανατολική πλευρά της παραλίας των Καλαμών. Εκεί μεταφέρθηκε το 1863 από τη δυτική παραλία και το Παλαιό Τελωνείο, γνωστό με την ενετική του ονομασία ως Ντουάνα ή Δουάνα ή Δογάνα[21].

Μόλις το 1882 τέθηκε ο θεμέλιος λίθος του λιμανιού, επιτακτικό αίτημα των Καλαματιανών εμπόρων. Την κατασκευή του ανέλαβε το 1901 ο εργολάβος Μάτσας και την αποπεράτωσή του οι μηχανικοί Λουδοβίκος Πετιμερμέτ και Καίσαρας Πασπίνι[22]. Έκτοτε, το λιμάνι και η ντουάνα γνώρισαν μεγάλες δόξες με θεαματική άνοδο στην κίνηση των πλοίων. Η ολοκλήρωση των λιμενικών έργων συνέβαλε στην αναβάθμιση της Παραλίας και οδήγησε σε πληθυσμιακή της αύξηση. Η οικονομική ανάπτυξη έφερε και την εκβιομηχάνισή της, η οποία επέβαλε την ενίσχυση των συγκοινωνιακών υποδομών. Το 1904 εγκαταστάθηκε ο Σιδηροδρομικός Σταθμός της Παραλίας (σημερινό πάρκο του ΟΣΕ), ενώ το 1910 άρχισε να λειτουργεί και «τροχιόδρομος»[23], δηλ. ηλεκτροκίνητο τραμ, που με τα πράσινα βαγόνια του μετέφερε τους Καλαματιανούς από την Επάνω πόλη στον τερματικό σταθμό, τη «Λίμνη του Λινάρδου», που ήταν το ακραίο όριο της Ανατολικής Ντουάνας. Έτσι προέκυψε ένα διπολικό σύστημα, το οποίο συμπληρώθηκε και ενοποιήθηκε με το σχέδιο του 1905. Τότε συνδέθηκε ο κύριος όγκος της πόλης με τον πυρήνα του λιμανιού και αναπτύχθηκαν με το ιπποδάμειο σύστημα.

Η ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΑ ΤΗΣ ΚΑΛΑΜΑΤΑΣ – ΝΕΟΚΛΑΣΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΕΩΣ ΤΟΝ ΜΕΣΟΠΟΛΕΜΟ

Κατά την περίοδο των ετών 1850-1930 παρατηρείται στην παλιά και τη νέα πόλη της Καλαμάτας μεγάλη οικοδομική άνθηση με εκπροσώπηση όλων σχεδόν των αρχιτεκτονικών ρευμάτων που απαντούν στην πρωτεύουσα, αλλά και στα μεγάλα αστικά κέντρα της χώρας. Διακρίνονται οι εξής τύποι κτηρίων[24]:

I. Προκλασικιστικά ή πρώιμα κλασικιστικά κτήρια

II. Κλασικιστικά κτήρια ή κτήρια του ώριμου κλασικισμού

III. Υστεροκλασικιστικά κτήρια ή κτήρια του όψιμου κλασικισμού

IV. Εκλεκτικιστικά κτήρια με ποικίλες επιδράσεις (αναγέννηση, μπαρόκ, μανιερισμός, στοιχεία rustique, γοτθικές ή αραβικές επιδράσεις)

V. Κτήρια σε ρυθμό Art-nouveau / Jugendstil – Wiener Secession

VI. Κτήρια της εποχής του μεσοπολέμου.

Αυτή η ποικιλία αρχιτεκτονικών τύπων συνιστούσε πριν από τους σεισμούς την πλούσια αρχιτεκτονική κληρονομιά της Καλαμάτας, η οποία ήταν άρρηκτα συνδεδεμένη με τον πολεοδομικό της ιστό και την πολεοδομική της εξέλιξη. Περιλάμβανε οικοδομήματα που το 1987

20 Φιλιππίδης 2007, 25. Μηλίτση-Νίκα και Θεοφιλοπούλου-Στεφανούρη 2010, 14.

21 Μηλίτση-Νίκα και Θεοφιλοπούλου-Στεφανούρη 2006, 3-6.

22 Για την κατασκευή και την αποπεράτωση του λιμανιού βλ. κεφ. «Το λιμάνι»» στο Μηλίτση-Νίκα και Θεοφιλοπούλου-Στεφανούρη 2010, 140-143. Σπηλιοπούλου 2012, 667-670.

23 Για τον τροχιόδρομο (τραμ) της Καλαμάτας, έναν από τους παλαιότερους της χώρας, βλ. Σωφρονάς 2001. Μηλίτση-Νίκα και Θεοφιλοπούλου-Στεφανούρη 2010, 28, 185-186.

24 Για την προτεινόμενη αρχιτεκτονική τυπολογία βλ. Σπηλιοπούλου 2012, 670 με υποσημ. 82.

κρίθηκαν διατηρητέα από το ΥΠ.ΠΟ. και επισκευάστηκαν με τη βοήθεια του Δήμου Καλαμάτας, για να επαναχρησιμοποιηθούν είτε ως ιδιωτικά είτε προς κάλυψη αναγκών της πόλης. Σε αυτά, που αποτελούν το επίκεντρο της παρούσας μελέτης, έχει προστεθεί και μικρός αριθμός περαιτέρω διατηρητέων κτηρίων, που παρουσιάζουν κάποια σημαντική ιδιαιτερότητα.

Ι. Προκλασικιστικά ή πρώιμα κλασικιστικά κτήρια[25]

Η Καλαμάτα παρουσιάζει ήδη μετά την απελευθέρωση δείγματα αξιόλογης αρχιτεκτονικής. Τα κτήρια αυτής της εποχής εγκαταλείπουν σιγά-σιγά την παραδοσιακή μορφολογία για να ενστερνισθούν τον νεοκλασικισμό. Ανήκουν ή σε έναν προκλασικιστικό τύπο κτηρίων, που δείχνει τη μετάβαση από την παραδοσιακή αρχιτεκτονική στην κλασικιστική ή είναι πρώιμα νεοκλασικά[26]. Τα περισσότερα κτήρια χρονολογούνται πριν το 1850 και χρησιμοποιούνται κυρίως ως κατοικίες. Στις εμπορικές περιοχές της πόλης η κατοικία βρίσκεται στον όροφο, ενώ το ισόγειο στεγάζει καταστήματα, βιοτεχνικά εργαστήρια και αποθήκες. Στην παραδοσιακή αρχιτεκτονική ανάγονται τα εξής χαρακτηριστικά:

1. Η απλή διαμόρφωση των όψεων, χωρίς δηλ. τη χρήση πλαστικών στοιχείων που εισβάλλουν σταδιακά με την εμφάνιση του νεοκλασικισμού.
2. Η ασυμμετρία, κυρίως στην κάτοψη, ενώ στις όψεις τα πολλά και σχετικά μικρά ανοίγματα ακολουθούν κατακόρυφους και οριζόντιους άξονες.
3. Οι καμαρωτές εξώθυρες και τα τοξωτά ανοίγματα του ισογείου, που περιβάλλονται από λίθινους λαμπάδες και υπέρθυρο.

Η κατασκευή ακολουθεί τις παραδοσιακές συνήθειες. Τα αρχοντικά είναι λιθόκτιστα, ενώ τα πιο απλά σπίτια έχουν ελαφριά ξύλινη κατασκευή στον όροφο και σκελετό επιχρισμένο με πηχάκια, επάνω σε βάση από λιθοδομή για αντοχή στους σεισμούς. Στις λίθινες κατασκευές χρησιμοποιούνται ελκυστήρες, με τους οποίους δένουν τους απέναντι τοίχους και τους συγκρατούν, ώστε να μην ανοίγουν προς τα έξω. Η εμφανής λαξευμένη λιθοδομή είναι σπάνια, σχεδόν όλα τα κτήρια είναι επιχρισμένα τόσο στο ισόγειο όσο και στον όροφο.

Ο νεοκλασικισμός που εισβάλλει είναι επιδερμικός, «ντύνει» με τα μορφολογικά του στοιχεία τα κτήρια, χωρίς να επηρεάζει την τυπολογία τους[27]. Ενδιαφέρον είναι πως υπάρχουν περιπτώσεις κτηρίων, των οποίων μόνο η όψη είναι κλασικιστική, ενώ οι υπόλοιπες διατηρούν τα παραδοσιακά τους στοιχεία. Αυτό το φαινόμενο απαντά και σε άλλες πόλεις της «Παλαιάς Ελλάδας» με έντονη τοπική παράδοση, κυρίως όμως στην Αίγινα, προσωρινή έδρα της Κυβερνήσεως, και το Ναύπλιο, πρώτη πρωτεύουσα της Ελλάδας, στις οποίες πρωτοεμφανίζεται επί Καποδίστρια ο νεοκλασικισμός. Πολλές φορές σε ισόγεια ή διώροφα παραδοσιακής μορφολογίας, προστίθεται ένα κλασικιστικό πανωσήκωμα. Με την επίδραση του νεοκλασικισμού οι όψεις αρχίζουν να αποκτούν πλαστικότητα[28], στα δε παράθυρα του ορόφου

25 Για την ιδιαίτερα διαδεδομένη αυτή αρχιτεκτονική κατηγορία στην Καλαμάτα βλ. γενικά Σπηλιοπούλου 2012, 670-679. Για τη χρήση του όρου «κλασικιστικός», αντί του συνήθως χρησιμοποιούμενου «νεοκλασικός», βλ. Σπηλιοπούλου 2012, 670, υποσημ. 83.

26 Για το αντίστοιχο φαινόμενο στην πρώιμη φάση της αθηναϊκής αρχιτεκτονικής βλ. Μπίρης 2003, 39-67.

27 Μπίρης 2003, 51-55.

28 Αυτή εντοπίζεται κατά κύριο λόγο στα εξής δύο στοιχεία: 1. Ενισχύονται οι γωνίες με τη μορφή παραστάδων, για να στηρίξουν ένα υποτυπώδες επιστύλιο που καταλήγει σε γείσο, το οποίο φέρει συχνά κυμάτια. 2. Τα παράθυρα, κύριο μορφοπλαστικό στοιχείο του κτηρίου, έχοντας ξεκινήσει από φάση ανυπαρξίας, πιθανώς έως το α' μισό του 18ου αιώνα, πληθαίνουν αργά και μεγενθύνονται, ενώ παράλληλα μεταπλάθονται από το τοξωτό σχήμα της παράδοσης σε τετράπλευρο με ανακουφιστικό τόξο, για να καταλήξουν σταδιακά στο κλασικιστικό ορθογώνιο.

προστίθενται ποδιές-γείσα και επιστύλιο με στοιχειώδη μορφή. Στο ισόγειο διατηρούνται τα παραδοσιακά τοξωτά υπέρθυρα. Τα εξώφυλλα είναι καρφωτά ή με γρίλιες. Σε μερικά κτήρια διατηρούνται κλασικίζοντες υαλοφρακτοί, που χρησιμεύουν ως ηλιακοί. Η τάση για συμμετρία εκφράζεται με την τοποθέτηση των ανοιγμάτων σε άξονες και τονισμό του κεντρικού τμήματος, μερικές φορές με αέτωμα. Είναι χαρακτηριστικό ότι γείσα, επιστύλια, παραστάδες και αετώματα ήταν αρχικά ξύλινα.

Κάτω από επίδραση της αστικής νεοκλασικής αρχιτεκτονικής εμφανίζεται και το μπαλκόνι, στην αρχή μικρό, ασύμμετρα τοποθετημένο, συχνά μεταγενέστερη προσθήκη στο κτήριο, με σιδερένια φουρούσια, ξύλινο δάπεδο, που θα αντικατασταθεί αργότερα από μάρμαρο, και σφυρήλατο κιγκλίδωμα με απλή μορφή.

Θα ξεκινήσουμε με την απλή αναφορά ενός κτηρίου που δεν ανήκει στον Δήμο, όμως αποτελεί το χαρακτηριστικότερο παράδειγμα αυτής της κατηγορίας. Πρόκειται για το «Μπενάκειο» (εικ. 2), το δεύτερο αρχοντικό που κτίζει ο Π. Μπενάκης στην πλατεία Αγ. Αποστόλων προς αντικατάσταση του κατεστραμμένου το 1770 από τους Τούρκους[29]. Πρόκειται για μία τριώροφη προκλασικιστική οικία στην καρδιά του ιστορικού κέντρου της Καλαμάτας, στην Πλατεία Αγίων Αποστόλων, επί των οδών Παπάζογλου 6 και Μπενάκη, που ανοικοδομήθηκε μετά το 1821 ως διάδοχος του προαναφερθένος αρχοντικού της οικογενείας[30]. Στην παραδοσιακή αρχιτεκτονική οφείλονται η απλή διαμόρφωση των όψεων, τα πολλά και σχετικά μικρά ανοίγματα, που ακολουθούν κατακόρυφους και οριζόντιους άξονες, τέλος δε οι καμαρωτές εξώθυρες και τα τοξωτά ανοίγματα με λίθινους λαμπάδες και υπέρθυρο του ισογείου. Κάτω από κλασικιστική επίδραση τα παράθυρα των δύο ορόφων αποκτούν μαρμάρινες ποδιές-γείσα και επιστύλιο σε απλή μορφή. Κλασικιστικό επίσης στοιχείο είναι οι δύο μικροί εξώστες με σιδερένια φουρούσια, τοποθετημένοι συμμετρικά στο κέντρο του δευτέρου ορόφου των δύο όψεων. Το κτήριο λειτούργησε το 1971 για πρώτη φορά ως μουσείο, οφείλει δε το όνομά του στον Αντώνιο Μπενάκη, ιδρυτή του ομώνυμου αθηναϊκού μουσείου. Το 1962, ύστερα από δική του επιθυμία, οι κληρονόμοι του δώρισαν στην Αρχαιολογική Υπηρεσία την παραπάνω οικία, που είχε κτιστεί επί Τουρκοκρατίας και είχε συνδεθεί με σημαντικά ιστορικά γεγονότα εκείνης της εποχής. Ο καταστροφικός σεισμός που έπληξε την Καλαμάτα το 1986 απέβη μοιραίος και για το μουσείο. Το κτήριο και τα περισσότερα εκθέματα υπέστησαν σοβαρές ζημιές. Η επισκευή και αποκατάσταση του κτηρίου διήρκεσε πέντε χρόνια (1988-1992). Ακολούθησε μελέτη επανέκθεσης των αρχαιολογικών θησαυρών του μουσείου, που είχαν μεταφερθεί μετά τους σεισμούς στο Μουσείο Αρχαίας Ολυμπίας για φύλαξη και συντήρηση. Στη συνέχεια φιλοξενήθηκαν στο «Μπενάκειο» το Αρχαιολογικό Μουσείο Καλαμάτας μαζί με τη ΛΗ' ΕΠΚΑ (Εφορεία Αρχαιοτήτων Μεσσηνίας), έως τα εγκαίνια του νέου μουσείου, τον Ιούνιο του 2009. Σήμερα εξακολουθεί να στεγάζεται στο κτήριο η ΛΗ' ΕΠΚΑ (Εφορεία Αρχαιοτήτων Μεσσηνίας).

Χαρακτηριστικά παραδείγματα της μετάβασης από την παραδοσιακή στην κλασικιστική αρχιτεκτονική αποτελούν και τα εξής κτήρια:

Το κτήριο «Κρασσακόπουλου»[31], στο ιστορικό κέντρο της πόλης, επί των οδών Περωτού

29 Σπηλιοπούλου 2012, 672-673, εικ. 9.

30 Αλμπάνη 2009, 19. Μηλίτση-Νίκα και Θεοφιλοπούλου-Στεφανούρη 2010, 56.

31 Σπηλιοπούλου 2012, 673-674, εικ. 10. Πρόκειται για ένα διώροφο οικοδόμημα, κτισμένο γύρω στα 1875, που εμφανίζει ασυμμετρία στην κάτοψη, απλή διαμόρφωση των όψεων χωρίς χρήση πλαστικών στοιχείων, με πολλά και σχετικά μικρά ανοίγματα, που ακολουθούν κατακόρυφους και οριζόντιους άξονες. Τα ανοίγματα του ισογείου με τα τοξωτά υπέρθυρα είναι και αυτά στοιχεία της παραδοσιακής αρχιτεκτονικής, ενώ τα ορθογώνια του ορόφου που πλαισιώνονται με ξύλινες κορνίζες, προαναγγέλλουν τον επερχόμενο νεοκλασικισμό. Οι εξώστες με το σιδερένιο κιγκλίδωμα και τα μαρμάρινα ανάγλυφα φουρούσια, στοιχεία καθαρά νεοκλασικά, έχουν προστεθεί ασύμμετρα σε μεταγενέστερη τροποποίηση.

και Μαντίκλου 17 στον Άγιο Νικόλαο, όπου στεγάζονται σήμερα τα Γραφεία του Δημοτικού Περιφερειακού Θεάτρου (ΔΗΠΕΘΕΚ).

Το κτήριο «Φιτσάλου – Κλείδωνα»[32], επίσης στο ιστορικό κέντρο της πόλης, επί της οδού Παπάζογλου 5 στην Παλαιά Αγορά, που στεγάζει τη Δημοτική Πινακοθήκη της Καλαμάτας.

Το κτήριο «Λαλέα»[33] επί των οδών Περωτού, Γρηγορίου και Μορέως, όπου στεγάζεται τα τελευταία χρόνια το Κέντρο Ψυχικής Υγείας.

Το τέως «Γυμνάσιο Παραλίας»[34], στην οδό Ναυαρίνου 12 και Ρήγα Φεραίου, όπου στεγάζονται η Σχολή Εικαστικών και η Κεραμεική Σχολή της ΔΕΠΑΚ (Δημοτική Επιχείρηση Πολιτιστικής Ανάπτυξης).

Το κτήριο «Χανδρινού-Δασκαρόλη»[35], στην οδό Παπατσώνη 4 και Μαντίκλου στον Άγιο Νικόλαο, που στεγάζει τη Διεύθυνση Περιβάλλοντος του Δήμου Καλαμάτας.

Το κτήριο «Τσίγκου» (πρώην έπαυλη Π. Ψάλτη)[36], στις οδούς Αριστοδήμου 23 και Άγ. Νικολάου 23, που στεγάζει σήμερα την Τεχνική Υπηρεσία του Δήμου, αποτελεί το πιο αξιόλογο πρώιμο κλασικιστικό οικοδόμημα στο ιστορικό κέντρο της πόλης. Πρόκειται για μία διαμπερή έπαυλη του 1890 με έντονα τα χαρακτηριστικά του πρώιμου κλασικισμού: μία πειθαρχημένη στο γενικότερο «κλασικό» κανόνα σύνθεση ενός ελεύθερου στο οικόπεδο αστικού κτηρίου με συμμετρική διάταξη των όγκων, λιτό προστώο στο ισόγειο και αρμονικό αέτωμα ως επίστεψη.

II. Κλασικιστικά κτήρια ή κτήρια του ώριμου κλασικισμού[37]

Εμφανής είναι στην Καλαμάτα ο διαμεσολαβητικός ρόλος του κλασικισμού[38]. Η αρχιτεκτονική των δημοσίων κτηρίων, που σχεδιάζονται από αρχιτέκτονες, κρατικούς ή δημόσιους λειτουργούς, ακολουθεί και αυτή κατά κανόνα, όπως ο πολεοδομικός σχεδιασμός των νέων πόλεων, τις μορφολογικές και ρυθμολογικές απαιτήσεις του νεοκλασικισμού, επηρεάζοντας άμεσα την αρχιτεκτονική των ιδιωτικών οικοδομών, οι οποίες είτε από πεποίθηση είτε από μίμηση ακολουθούν τον ίδιο ρυθμό[39]. Το τελικό αποτέλεσμα είναι ανάλογο με τις προσωπικές ικανότητες του αρχιτέκτονα ή του αρχιμάστορα, άλλοτε αμιγές νεοκλασικό, επηρεασμένο άμεσα από

32 Σπηλιοπούλου 2012, 675, εικ. 11α-β. Το τριώροφο αυτό προκλασικιστικό κτήριο είναι κτισμένο μεταξύ 1850 και 1880. Στην παραδοσιακή αρχιτεκτονική οφείλεται η ασυμμετρία στην κάτοψη και η απλή διαμόρφωση των όψεων. Η είσοδος, ωστόσο, με τις μαρμάρινες παραστάδες και το υπέρθυρο, καθώς και η στοιχειώδης μορφή της ποδιάς-γείσου και των επιστυλίων των παραθύρων του δευτέρου ορόφου υποδηλώνουν τον επερχόμενο νεοκλασικισμό.

33 Σπηλιοπούλου 2012, 675-676, εικ. 12. Πρόκειται για ένα τριώροφο προκλασικιστικό κτήριο, που είναι κτισμένο κατά προσέγγιση γύρω στα 1875. Στην παραδοσιακή αρχιτεκτονική οφείλεται η απλή διαμόρφωση και των δύο όψεων με τα πολλά ανοίγματα, καθώς και οι καμαρωτές εξώθυρες και τα τοξωτά ανοίγματα με λίθινους λαμπάδες και το υπέρθυρο του ισογείου.

34 Σπηλιοπούλου 2012, 676-677, εικ. 13-14. Είναι ένα διώροφο κτήριο με ημιυπόγειο, που παρουσιάζει χαρακτηριστικά του πρώιμου κλασικισμού, όπως εμφανή λιθοδομή στη ζώνη της βάσης και απλοποιημένα μορφολογικά στοιχεία. Έχει αξιόλογα γλυπτά μαρμάρινα φουρούσια, που στηρίζουν τους απλούς και μικρούς εξώστες του.

35 Σπηλιοπούλου 2012, 679, εικ. 17.

36 Σπηλιοπούλου 2012, 679, εικ. 15-16. Πρόκειται ένα διώροφο κτήριο, κτισμένο περίπου το 1890 με εμφανή τα πρώιμα κλασικιστικά στοιχεία, όπως, για παράδειγμα, τα παράθυρα του πρώτου ορόφου με την ελαφρά προεξέχουσα στέγη και τα γλυπτά μαρμάρινα φουρούσια, που στηρίζουν τον απλό και μικρό εξώστη επάνω από την κυρία είσοδο.

37 Για τη διάδοση και τα χαρακτηριστικά του αρχιτεκτονικού αυτού τύπου στην Καλαμάτα βλ. αναλυτικότερα Σπηλιοπούλου 2012, 680-683.

38 Μπίρης και Καρδαμίτση-Αδάμη 2001, 126-128.

39 Για τη σχέση νεοκλασικής πόλης και νεοκλασικών κτισμάτων βλ. Φιλιππίδης 2007, 28-41.

τον αθηναϊκό κλασικισμό[40], και άλλοτε συνδυασμός του νεοκλασικού με τις τοπικές τεχνικές και παραδόσεις. Έτσι, δημιουργήθηκε μία σειρά από μικρά αλλά και μεγαλύτερα αστικά κέντρα, μοναδικά στον ευρωπαϊκό χώρο[41], όπου η δογματική ρήση του ρυθμού περιορίστηκε ίσως σε κάποια δημόσια κτήρια, ενώ οι υπόλοιπες οικοδομές διατήρησαν μία διακριτικά μεταλλαγμένη τοπική αρχιτεκτονική, πράγμα που ισχύει και για την Καλαμάτα.

Τα κτίσματα αποτελούνται από έναν ενιαίο διώροφο και πιο σπάνια ισόγειο όγκο, με κύριο χαρακτηριστικό τη συμμετρία και συνήθως τρεις άξονες ανοιγμάτων στην κύρια όψη. Χρησιμοποιούνται ως κατοικίες. Σε περίπτωση διώροφου, οι είσοδοι ανεξαρτητοποιούνται. Το ισόγειο εξυπηρετείται από μία κεντρική είσοδο, ενώ ο όροφος από μία άλλη πλαϊνή, εκτός του κυρίου όγκου του κτηρίου. Ο χώρος επάνω από αυτήν την είσοδο χρησιμοποιείται ως βεράντα με στηθαίο από κολωνάκια, τις μπαλούστρες (ballustres), ένα νεοαναγεννησιακό στοιχείο. Σε περίπτωση που η πλαϊνή είσοδος εντάσσεται στον κύριο όγκο του κτηρίου, το τμήμα αυτό υποχωρεί ελαφρά, για να μη διαταράξει τη συμμετρία της όψης. Η λύση και των δύο εισόδων στο πλάι είναι σπανιότερη. Στις εμπορικές περιοχές το ισόγειο έχει χρήση καταστήματος και η είσοδος για την κατοικία είναι στην πλαϊνή πλευρά μέσα ή έξω από τον κύριο όγκο του κτηρίου. Οι όροφοι διαχωρίζονται με οριζόντια ταινία που φέρει κυμάτια, ενώ γωνιακές παραστάδες που έχουν απλά ή μερικές φορές κορινθιακά επίκρανα τονίζουν τον όροφο και φέρουν επιστύλιο και τραβηκτά κυμάτια. Το κτήριο καταλήγει σε γείσο με κυμάτια και ανασηκωμένο κεραμίδι στη γωνία. Η χρήση ακροκεράμων είναι σπανιότερη. Στα ισόγεια κτήρια το κεντρικό τμήμα τονίζεται συνήθως με αετωματική στέψη. Τα ανοίγματα φέρουν στην πιο απλή τους μορφή πλαίσιο από κυμάτια, ενώ στην πιο σύνθετη πλαισιώνονται σε πλήρη ρυθμό από παραστάδες, επιστύλιο, προεξέχον γείσο και ποδιά, το κέντρο της οποίας διατρέχει κεραμικός ρόδακας. Οι εξώστες είναι σε κεντρική θέση. Στηρίζονται σε σιδερένια ή μαρμάρινα φουρούσια, που φέρουν ανάγλυφη διακόσμηση. Το δάπεδό τους είναι μαρμάρινο με ανάγλυφα μοτίβα στο κάτω μέρος, ώστε να είναι ορατά από το δρόμο. Οι σιδεριές είναι χυτές, σφυρήλατες ή με συνδυασμό των δυο τεχνικών, διακοσμημένες με ποικίλα θέματα. Κάτω από επίδραση της Δυτικής Πελοποννήσου παρουσιάζουν πολλές φορές υψηλή στήριξη. Το χρώμα που χρησιμοποιείται συνήθως για το εξωτερικό τον κτηρίων είναι η ώχρα. Τα ισόγεια όμως οικοδομήματα, εκπρόσωποι του λεγόμενου «λαϊκού κλασικισμού», διακρίνονταν για τα ζωηρά τους χρώματα, όπως κόκκινο ή μπλε.

Τα κλασικιστικά κτήρια αντιπροσωπεύουν το μεγαλύτερο αριθμό οικοδομημάτων που κατασκευάστηκαν μεταξύ 1880-1920. Είναι διάσπαρτα στην πόλη με μεγαλύτερη πυκνότητα στις περιοχές που δημιουργήθηκαν αυτήν την περίοδο. Γι' αυτό θα περιοριστούμε στην αναφορά δύο χαρακτηριστικών παραδειγμάτων, που βρίσκονται στο ιστορικό κέντρο:

Το κτήριο «Κατσουλέα»[42], επί της οδού Κουμουνδουράκη 13 στη Φραγκόλιμνα, το οποίο έχει καταρρεύσει, γίνονται όμως προσπάθειες, για να επισκευαστεί και να στεγάσει τη Δημοτική Βιβλιοθήκη της Καλαμάτας.

Το κτήριο «Πλεμματιά – Βογόπουλου»[43], επί της οδού Σταδίου 64, όπου πρόκειται να στεγαστεί το Λύκειο Ελληνίδων, όταν ολοκληρωθεί η επισκευή του.

---

40 Γενικά για τον αθηναϊκό κλασικισμό βλ. Μπίρης και Καρδαμίτση-Αδάμη 2001, 69-102 και 132-170. Μπίρης 2003. Φιλιππίδης 2007, 41-71.

41 Για τα νέα αυτά αστικά κέντρα βλ. Μπίρης και Καρδαμίτση-Αδάμη 2001, 244-255. Φιλιππίδης 2007, 44-309.

42 Σπηλιοπούλου 2012, 682, εικ. 18.

43 Σπηλιοπούλου 2012, 683, εικ. 19. Πρόκειται για ένα διώροφο κτήριο με τοξοειδή υπέρθυρα στα ανοίγματα του ισογείου. Η κλασικίζουσα διαμόρφωση του ορόφου είναι μάλλον αποτέλεσμα μετατροπής στο αρχικό κτήριο, που θα πρέπει να είχε προκλασικιστική μορφολογία, όπως φαίνεται κυρίως από την πλαισίωση των ανοιγμάτων του ισογείου.

III. Υστεροκλασικιστικά κτήρια ή κτήρια του όψιμου κλασικισμού[44]

Είναι κτήρια που στην Καλαμάτα χρονολογούνται συνήθως μετά το 1910[45]. Έχουν τα χαρακτηριστικά των κλασικιστικών κτηρίων με κάποιες όμως διαφοροποιήσεις. Τα χαρακτηρίζει το μεγάλο ύψος τους και το μεγάλο μέγεθος των ανοιγμάτων με πλαισίωση σε πλήρη ρυθμό, που συχνά αποτελείται από παραστάδες με ραβδώσεις και κορινθιακά επίκρανα, γείσο και επιστύλιο. Αντί αετωματικής επιστέψεως τα κτήρια αυτά έχουν πολλές φορές δώμα με στηθαίο, που διαμορφώνεται με πεσσίσκους (μπαλούστρες).

Χαρακτηριστικά παραδείγματα του όψιμου κλασικισμού αποτελούν δύο ξενοδοχεία, το «Αχίλλειον» και το «Βασιλικόν», που βρίσκονται στο ιστορικό κέντρο της πόλης, στην οδό Αριστομένους, και κρίθηκαν το 1987 διατηρητέα από το ΥΠ.ΠΟ.[46].

Αξιόλογα στρατιωτικά δείγματα του όψιμου κλασικισμού αποτελούν και τα δύο κτήρια του πρώην 9ου Συντάγματος Πεζικού[47], που κηρύχθηκαν διατηρητέα από το ΥΠ.ΠΟ. το 1989 και αποκτήθηκαν από τον Δήμο κατόπιν της αποδόσεως ολοκλήρου του Παλαιού Στρατοπέδου από το Υπουργείο Εθνικής Αμύνης στη Δημοτική Αρχή, για να παραχωρηθούν στη συνέχεια στο Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου για τη στέγαση της Σχολής Ανθρωπιστικών Επιστημών και Πολιτισμικών Σπουδών. Πρόκειται για το κτηριακό συγκρότημα «Λόχου» Παλαιού Στρατοπέδου[48] που στεγάζει τη Σχολή (εικ. 3), και για το κτήριο «Διοικητηρίου» Παλαιού Στρατοπέδου[49], στο οποίο στεγάζεται η διοίκησή της[50] (εικ. 4). Βρίσκονται στο Ανατολικό Κέντρο της πόλης και κατασκευάστηκαν το 1909 σε γη που δώρισε στο Δημόσιο ο Δήμος Καλαμάτας επί δημαρχίας Παναγιώτη Μπενάκη[51].

Τα δύο διώροφα κτήρια από λιθοδομή παρουσιάζουν μεγάλο αρχιτεκτονικό και μορφολογικό ενδιαφέρον με απόλυτη συμμετρία στις όψεις και λιτό ύφος στα επιμέρους μορφολογικά τους στοιχεία. Χαρακτηριστικό είναι το μεγάλο ύψος τους και το μεγάλο μέγεθος των ανοιγμάτων, που πλαισιώνονται με πλήρη ρυθμό. Οι αδρά δουλεμένοι γωνιόλιθοι που περιβάλλουν τους εξωτερικούς τοίχους των δύο κτηρίων, διασκεδάζουν τη λιτότητα των εξωτερικών όψεων, προσδίδοντάς τους έναν τόνο rustique, στοιχείο που εμφανίζεται και σε άλλα κτήρια της Καλαμάτας την ίδια εποχή, κάτω από γαλλική επίδραση. Αξιοπρόσεκτη είναι η ομοιότητα που

---

44 Για την όψιμη φάση του αθηναϊκού κλασικισμού βλ. Μπίρης 2003, 168-172.

45 Για την ευρεία διάδοση του αρχιτεκτονικού αυτού τύπου στην Καλαμάτα βλ. αναλυτικότερα Σπηλιοπούλου 2012, 683-701.

46 Το ξενοδοχείο «Αχίλλειον» δεν έχει αποκατασταθεί. Αγοράστηκε από τον Δήμο κατόπιν προγραμματικής συμβάσεως με τον ΕΟΤ, για να επισκευασθεί και να λειτουργήσει ως Δημοτικός Ξενώνας, αλλά η μελέτη επισκευής του βρίσκεται ακόμη σε εκκρεμότητα. Το «Βασιλικόν» αγοράστηκε επίσης από τον Δήμο, ο οποίος υπέγραψε προγραμματική σύμβαση με τον ΕΟΤ για την επισκευή του και την εκ νέου διαμόρφωσή του σε ξενοδοχείο, πράγμα που δεν υλοποιήθηκε. Σήμερα στεγάζεται εκεί η ΔΕΤΑΚ (Δημοτική Επιχείρηση του Δήμου).

47 Βλ. Σπηλιοπούλου 2012, 685-688, εικ. 22-23, 690-691, εικ. 24-27.

48 Δήμος Καλαμάτας 1989, 18, 24 (εικ.)· 1990, αρ. 13 (εικ.).

49 Δήμος Καλαμάτας 1989, 18, 24 (εικ.)· 1990, αρ. 14 (εικ.).

50 Η Σχολή Ανθρωπιστικών Επιστημών και Πολιτισμικών Σπουδών ιδρύθηκε με το Προεδρικό Διάταγμα υπ' αριθμόν 118 της 24ης Απριλίου 2003 (Ίδρυση Σχολών και Τμημάτων στο Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου). Τα δύο κτήρια άρχισαν να μετατρέπονται σε χώρους διδασκαλίας και διοίκησης, εφοδιασμένους με την απαραίτητη υλικοτεχνική υποδομή για την άρτια και ασφαλή λειτουργία τους. Το πρώην «Διοικητήριο» του Στρατοπέδου της Καλαμάτας ανακαινίστηκε ήδη πλήρως το 2003 με τη φροντίδα του Δήμου Καλαμάτας και με τη χορηγία του Ιδρύματος Α.Γ. Λεβέντη, για να στεγάσει τη διοίκηση της Σχολής. Αλλά και η ανακαίνιση του πρώτου κτηρίου του «Λόχου» του Παλαιού Στρατοπέδου πραγματοποιήθηκε κατά την ίδια περίπου χρονική περίοδο με την ευγενική δωρεά των κ.κ. Βασιλείου Κωνσταντακόπουλου και Κωνσταντίνου Αρνόκουρου. Στη συνέχεια άρχισαν και προχωρούν με ταχείς ρυθμούς οι απαραίτητες τροποποιήσεις και για τα άλλα δύο κτήρια του «Λόχου». Οι εργασίες ολοκληρώθηκαν το καλοκαίρι του 2008 και τα κτήρια εγκαινιάστηκαν από τον Πρόεδρο της Δημοκρατίας, κ. Κάρολο Παπούλια, την 5η Δεκεμβρίου του ιδίου έτους: πρβλ. Σπηλιοπούλου 2012, 687-688.

51 Για το ιστορικό της ανέγερσης των στρατώνων του πρώην 9ου Συντάγματος Πεζικού και τα υλικά κατασκευής τους βλ. αναλυτικότερα Μηλίτση-Νίκα και Θεοφιλοπούλου-Στεφανούρη 2010, 135.

παρουσιάζουν τα δύο αυτά διατηρητέα οικοδομήματα με στρατώνες της Καποδιστριακής και της Οθωνικής περιόδου[52], όπως για παράδειγμα με τον Οθωνικό στρατώνα της Υπάτης (1836), που σήμερα στεγάζει το Βυζαντινό Μουσείο Φθιώτιδος[53].

Η οικία των «Εφεσίων»[54], επί της οδού Μαυρομιχαλαίων 4 και Γρηγορίου Ε', είναι και αυτή ένα ιδιαίτερα αξιόλογο υστεροκλασικιστικό κτήριο της τελευταίας δεκαετίας του 19ου αιώνα, έργο Ιταλού αρχιτέκτονα. Πρόκειται για ένα τριώροφο κεραμοσκεπές οικοδόμημα με υπερώο και εμβαδόν 704 τ.μ., στον τύπο του αστικού μεγάρου (Stadtpalais)[55]. Χαρακτηρίζεται επίσης από την πλούσια και σπάνια για τη Μεσσηνία διακόσμηση των ταβανιών όλου του πρώτου ορόφου και του κλιμακοστασίου της κεντρικής εισόδου με περίτεχνες οροφογραφίες και τοιχογραφίες[56], αποτελώντας έτσι ένα από τα μεγαλοπρεπέστερα κτήρια της παλιάς Καλαμάτας.

Το κτήριο αγοράστηκε το 1958 από το γαλλικό κράτος, για να στεγάσει το Γαλλικό Ινστιτούτο της Καλαμάτας (1958-1987). Υπέστη μεγάλες καταστροφές από τους σεισμούς, αλλά το 1987 κηρύχθηκε διατηρητέο και αγοράστηκε από το ΥΠ.ΠΟ., για να αποκατασταθεί και να διασκευαστεί σε μουσειακό χώρο, ο οποίος πρόκειται να στεγάσει μετά το πέρας των εργασιών κάποιο από τα μουσεία της πόλης.

Από τα μέσα της δεκαετίας του 1870 έως το τέλος της δεκαετίας του 1920 χαρακτηρίζει την ελληνική αρχιτεκτονική, κυρίως αυτήν των κτηρίων δημόσιας χρήσης, μία σταδιακή μετάβαση από τον νεοκλασικισμό προς άλλες λιγότερο ορθολογικές κατευθύνσεις. Η μορφολογική εξέλιξη αυτών των κτηρίων επηρεάστηκε από ιστορικούς ρυθμούς που ήταν της μόδας στην Ευρώπη, όπως ο ιστορικός εκλεκτικισμός του Δανού αρχιτέκτονα Θεοφίλου Χάνσεν (Theophil Hansen, 1813-1891)[57], ο οποίος καθιερώθηκε στην Ελλάδα από τον Σάξονα μαθητή του, Ερνέστο Τσίλλερ (Ernst Ziller, 1837-1923)[58]. Η πολύπλευρη και εκρηκτική σε όγκο αρχιτεκτονική του δραστηριότητα θα επηρεάσει καθοριστικά την αρχιτεκτονική φυσιογνωμία της Αθήνας, αλλά και άλλων αστικών κέντρων της εποχής (Πειραιάς, Πάτρα, Αίγιο, Ερμούπολη κ.ά.)[59]. Το κοσμοπολίτικο θεματολόγιο των μορφών που επινόησε συνδυάζει ρωμαϊκά, αναγεννησιακά και νεοκλασικά στοιχεία. Στην πραγματικότητα ο Τσίλλερ εκπροσωπεί μάλλον έναν όψιμο κλασικισμό σε ευρύτερη εύνοια, χωρίς να ανήκει στους εκλεκτικιστές της εποχής του παρά μόνο κατ' εξαίρεση, όταν, δηλαδή, αντιμετώπιζε κτήρια με ειδικές χρήσεις, όπως εκκλησίες, εξοχικές επαύλεις ή ιδιωτικές κατοικίες[60], πράγμα που ισχύει και για τα ίχνη ή τον απόηχο που άφησε στην Καλαμάτα.

Η επονομαζόμενη οικία «Τσίλλερ»[61] επί των οδών Ναυαρίνου, Βύρωνος και Σανταρόζα (εικ. 5), που ανήκει σήμερα στην οικογένεια Γαϊτανάρου, έχει εκπονηθεί βάσει σχεδίων του Ε. Τσίλλερ, σύμφωνα με πινακίδα που φέρει στην πρόσοψη επί της οδού Ναυαρίνου[62]. Επάνω από

52 Για τους στρατώνες του Καποδίστρια στο Άργος βλ. Δωροβίνης 1979.

53 Σπηλιοπούλου 2012, 686-687, 692, εικ. 28.

54 Σπηλιοπούλου 2012, 688-693, εικ. 29.

55 Γι' αυτόν τον αρχιτεκτονικό τύπο βλ. Μπίρης 2003, 47-50.

56 Αλμπάνη 2009, 20, εικ. 9. Επρόκειτο κυρίως για Ιταλούς ζωγράφους, μόνιμα εγκατεστημένους στην Αθήνα ή και σε άλλα αστικά κέντρα, που αναλάμβαναν να φιλοτεχνήσουν οροφογραφίες ή τοιχογραφίες με χαμηλή αμοιβή, κάτι που θα πρέπει να ισχύει και για την οικία των Εφεσίων, εφόσον ήταν δημιούργημα Ιταλού αρχιτέκτονα.

57 Για την προσωπικότητα και το έργο του Θεοφίλου Χάνσεν, καθώς και για τη συμβολή του στην ωρίμανση του αθηναϊκού κλασικισμού βλ. Μπίρης και Καρδαμίτση-Αδάμη 2001, 85, 94, 96, 97, 98, 100, 138, 142, 145, 150-152, 214, 219, 227. Μπίρης 2003, 122, 132, 140, 144, 150, 152.

58 Γενικά για την προσωπικότητα και το έργο του διαπρεπούς αρχιτέκτονα Ερνέστου Τσίλλερ βλ. Καρδαμίτση-Αδάμη 2006, 18-31˙ 2010.

59 Μπίρης και Καρδαμίτση-Αδάμη 2001, 214-244. Φιλιππίδης 2007, 44, 82, 110, 115, 125, 192.

60 Κολώνας 2010.

61 Καρδαμίτση-Αδάμη 2006, 272-273 (με 3 εικ.). Σπηλιοπούλου 2012, 694-697, εικ. 30-33.

62 Στην πινακίδα αυτή αναγράφεται: Υπουργείο Πολιτισμού. Σχέδια Ερν. Τσίλλερ. Απόφασις Γ/2768/7665.

την κυρία είσοδο επί της οδού Βύρωνος αναγράφεται ο πρώτος ιδιοκτήτης και το έτος ανεγέρσεως του οικοδομήματος: Οίκος Εφεσίου. 1899.

Πρόκειται για ένα διώροφο υστεροκλασικιστικό κτήριο με υπόγειο και δώμα, το οποίο χαρακτηρίζεται από τη συνθετική σαφήνεια της οργανώσεως των όψεων. Στη μεριά της οδού Ναυαρίνου επαναλαμβάνεται το τυπικό για τον Τσίλλερ κεντρικό μοτίβο της τοξωτής διώροφης αναγεννησιακής λότζιας[63] και το μεγάλο προεξέχον γείσο, στοιχεία που απαντούν και στην οικία της Σοφίας Λασκαρίδου στην Αθήνα (Καλλιθέα)[64]. Η κιονοστοιχία με τα τρία ανοίγματα είναι τοσκανικού ρυθμού. Τα περίτεχνα σιδερένια στηθαία της λότζιας φέρουν κιγκλιδώματα με πλούσιο φυτικό διάκοσμο, ενώ οι καμάρες των τόξων πλαισιώνονται από κεραμοπλαστικό διάκοσμο, αποτελούμενο από κόκκινα τούβλα[65]. Απόλυτη συμμετρία χαρακτηρίζει και την πρόσοψη επί της οδού Βύρωνος, η οποία φέρει από πέντε μεγάλα ορθογώνια ανοίγματα σε κάθε όροφο. Δύο απλοί μικροί εξώστες με ωραία μαρμάρινα φουρούσια είναι τοποθετημένοι στον πρώτο όροφο συμμετρικά, εκατέρωθεν της κυρίας εισόδου. Την μορφολογική πειθαρχία στην «κλασική» οργάνωση διασκεδάζει ωστόσο η επίστεψη των παραθύρων και της θύρας με καμπύλα γείσα, διαμορφωμένα, όπως και τα τόξα της λότζιας, από κόκκινα τούβλα. Από τα άκρα των τόξων των παραθύρων και του υπέρθυρου κρέμονται έντονα σχηματοποιημένοι βόστρυχοι από γύψο. Παρόμοιο γύψινο διάκοσμο φέρει η ίδια πλευρά και σε τρία κεντρικά σημεία κάτω από το γείσο του δώματος. Μεταξύ των κεραμεικών τόξων και των ανοιγμάτων διακρίνεται σε σκούρο κόκκινο χρώμα και γραπτός φυτικός διάκοσμος. Τα διακοσμητικά αυτά στοιχεία, όπως ο γύψινος και γραπτός διάκοσμος, κυρίως όμως τα κιγκλιδώματα της λότζιας, είναι σαφέστατα δείγματα της art-nouveau, στη βιεννέζικη απόκλιση του Jugendstil – Wiener Secession. Παρόμοια δεν συναντούμε συχνά στα έργα του Τσίλλερ, γεγονός που προσδίδει ιδιαιτερότητα στο κτήριο, που πρέπει να είναι ένα από τα τελευταία έργα του διαπρεπούς αρχιτέκτονα.

Ο Μουσικός Τομέας της ΔΕΠΑΚ, που έχει ως κεντρικό πυρήνα το Δημοτικό Ωδείο Καλαμάτας[66] στην Πλατεία Υπαπαντής, στεγάζεται σε ένα διώροφο κτήριο του όψιμου κλασικισμού, στο οποίο γίνεται και πάλι χρήση της τυπικής για τη «σχολή» του Τσίλλερ διώροφης τοξωτής λότζιας, με πέντε ανοίγματα στο ισόγειο και τρία στον πρώτο όροφο. Το νεοαναγεννησιακό αυτό στοιχείο το καθιέρωσε ο διαπρεπής Γερμανός αρχιτέκτονας στην αρχιτεκτονική του νεοελληνικού θεάτρου[67], την οποία ακολουθούν ως επί το πλείστον και τα ωδεία.

Το κτήριο «Κοτταρόπουλου»[68] επί των οδών Φαρών και Μεθώνης, είναι επίσης ένα υστεροκλασικιστικό κτήριο με στοιχεία της «σχολής» του Τσίλλερ, το οποίο νοικιάστηκε για δέκα χρόνια από τον Δήμο για τις ανάγκες της ΔΕΠΑΚ και, αφού επισκευάστηκε, περιήλθε και πάλι στα χέρια του ιδιοκτήτη του.

Το «Πανταζοπούλειο» πολιτιστικό μέγαρο[69], που στεγάζει την Πανταζοπούλειο Λαϊκή

63 Το μοτίβο της συστοιχίας τριών ανοιγμάτων στον άξονα της κύριας όψης, συχνά επαναλαμβανομένων σε περισσότερους του ενός ορόφους, εμπνευσμένο από τα βενετσιάνικα palazzi, δείχνει τις εκλεκτικιστικές τάσεις του Τσίλλερ στον χώρο της αστικής κατοικίας: βλ. σχ. Μπίρης και Καρδαμίτση-Αδάμη 2001, 222. Κολώνας 2010, 78.

64 Καρδαμίτση-Αδάμη 2006, 272.

65 Τα σχέδια που εκπόνησε ο Τσίλλερ για τα κεραμικά διακοσμητικά και τις χυτοσιδηρές νεοκλασικές σιδεριές των κτηρίων του, σφράγισαν την Αθήνα και την επαρχία: βλ. κεφ. «Δείγματα κεραμοπλαστικής και νεοκλασικές σιδεριές», στο Καρδαμίτση-Αδάμη 2006, 278-279.

66 Σπηλιοπούλου 2012, 697, εικ. 34-35.

67 Φεσσά-Εμμανουήλ 2010.

68 *Καλαμάτα '89.* Σπηλιοπούλου 2012, 698-699, εικ. 36.

69 Δήμος Καλαμάτας 1989, 18. Μπίρης και Καρδαμίτση-Αδάμη 2001, 242, εικ. 406. Σπηλιοπούλου 2012, 699-701, εικ. 37-38. Πρόκειται για ένα τριώροφο οικοδόμημα κτισμένο γύρω στα 1900, με εμφανή τα χαρακτηριστικά του όψιμου κλασικισμού, όπως τα πυργοειδή στοιχεία στις γωνίες του και το δώμα με στηθαίο από μπαλούστρες, αντί για στέψη. Το κτήριο θυμίζει έντονα το Μέγαρο Β. Μελά στην πλατεία Δημαρχείου της

Σχολή, και το οποίο ανήκε ήδη πριν από τους σεισμούς στο Δημοτικό Πνευματικό Κέντρο Καλαμάτας, αποτελεί, σύμφωνα με τους ειδικούς, μοναδικό παράδειγμα γενναίας πρόσμιξης παλαιού με νέο κτίσμα[70]. Εδώ εντάχθηκε μεταξύ των ετών 1983-1989 διατηρητέο τμήμα του κτηρίου του τέλους του 19ου αιώνα από τους αρχιτέκτονες Ιωάννη Λιακατά και Αναστασία Πεχλιβανίδου-Λιακατά[71]. Από το παλιό υστεροκλασικιστικό κτίσμα, που ανταποκρίνεται σε γενικές γραμμές στη «σχολή» του Τσίλλερ, κρατήθηκε σε εσοχή η πρόσοψη, από όπου γίνεται η είσοδος στο κέντρο, καθώς και ο τοίχος της μιας μακράς πλευράς· στο υπόλοιπο οικόπεδο αναπτύσσονται κυτταρικά με χρήση εξαγωνικού καννάβου οι επιμέρους λειτουργίες του κέντρου. Για την πληρέστερη ένταξη στον αστικό ιστό οι κυριότεροι χώροι έχουν υποχωρήσει στο βάθος του οικοπέδου, επιτρέποντας μπροστά την ελεύθερη ανάπτυξη σε ύψος του στεγασμένου με γυάλινη οροφή αιθρίου.

Το παλαιό κτήριο είναι ισόγειο με τοξοστοιχία στο κέντρο της κυρίας όψεως, αποτελούμενη από τρία τόξα, τα οποία πλαισιώνονται από δύο πτέρυγες που φέρουν μεγάλα ρυθμολογημένα παράθυρα με αετωματική επίστεψη. Σε ταινία επάνω από την τοξοστοιχία υπάρχει επιγραφή με τα ονόματα των αναθετών: «Νικολάου και Ρεγγίνας Πανταζοπούλου». Η μνημειακή όψη του οικοδομήματος, αν και συνεπτυγμένη ώστε να τονίζεται η κατακόρυφη διάστασή της, προβάλλει με συνοχή και ρυθμολογική τάξη τα γνωρίσματα του όψιμου κλασικισμού. Χαρακτηριστικό είναι το στηθαίο της στέψης, με τα διακοσμητικά αγάλματα στο κέντρο και στις γωνίες, που απεικονίζουν μορφές της ελληνικής μυθολογίας. Ο κλασικισμός έκανε χρήση του χρώματος για να τονίσει την τρισδιάστατη διάρθρωση του αρχιτεκτονικού έργου. Γι' αυτόν τον λόγο τα θερμά χρώματα χρησιμοποιούνταν για τα μπροστινά επίπεδα, τα σκούρα και ψυχρά για τα πίσω. Το κτήριο αυτό ανταποκρίνεται σε γενικές γραμμές στη «σχολή» του Τσίλλερ, η μορφολογική νοοτροπία της οποίας λειτούργησε κατά το τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα ως δυναμική συνιστώσα για την κατάκτηση μιας νέας αισθητικής έκφρασης.

Η Πανταζοπούλειος Λαϊκή Σχολή στεγάζει στον 5ο όροφο τη Λαϊκή Βιβλιοθήκη Καλαμάτας[72], μία από τις μεγαλύτερες βιβλιοθήκες της ελληνικής περιφέρειας (έτος ίδρυσης 1933), στον δε 4ο όροφο την Πινακοθήκη Σύγχρονης Ελληνικής Τέχνης (έτος ίδρυσης 1962)[73].

IV. Εκλεκτικισμός

Από τα μέσα περίπου του 19ου αιώνα εμφανίζεται στην Ευρώπη ως συνέχεια του κλασικισμού και του ιστορισμού γενικότερα, ο εκλεκτικισμός[74], στη διαμόρφωση του οποίου σημαντικό ρόλο θα παίξει η Γαλλία της Δεύτερης Αυτοκρατορίας (Seconde Empire). Αυτό το αρχιτεκτονικό ρεύμα δανείζεται στοιχεία και ρυθμολογικά μοτίβα από διάφορες ιστορικές εποχές και τεχνοτροπίες, συνδυάζοντάς τα σε ένα και μόνο κτήριο[75]. Εκλεκτικιστικές τάσεις παρατηρούνται και σε πολλά κτήρια που ανοικοδομήθηκαν στην Καλαμάτα στα τέλη του

Αθήνας, που στεγάζει σήμερα τα γραφεία της γειτονικής Τράπεζας της Ελλάδας, και είναι δημιούργημα του Ερνέστου Τσίλλερ.

70 Φιλιππίδης 2006, 48-49, εικ. 81-82.

71 Για τον αρχιτεκτονικό σχεδιασμό του έργου που πήρε το α' βραβείο διαγωνισμού 1982-1983 βλ. Λιακατάς και Πεχλιβανίδου 1982, 1992.

72 Βλ. δικτυακό τόπο http://www.laikivivliothiki.gr.

73 Βλ. σχ. Βαρβιτσιώτης 2007.

74 Για τον ευρωπαϊκό εκλεκτικισμό και την εξάπλωσή του βλ. γενικά Μπίρης και Καρδαμίτση-Αδάμη 2001, 263. Μπίρης 2003, 179.

75 Επειδή σε αυτήν την περίπτωση δεν γίνεται αναπαραγωγή ενός συγκεκριμένου ρυθμού, αλλά ανάμειξη στοιχείων από διάφορες εποχές, αντί του όρου «ιστορισμός», προτιμήθηκε η χρήση του όρου «εκλεκτικισμός».

19ου και στις αρχές του 20ού αιώνα[76]. Ανάλογα με το είδος των μορφολογικών στοιχείων που κυριαρχούν, διακρίνονται οι εξής τύποι εκλεκτικιστικών κτηρίων στην πόλη[77]:

IV.Α. Εκλεκτικιστικά κτήρια με επιδράσεις από αναγέννηση, μανιερισμό, μπαρόκ[78]

Πρόκειται για τις νέες αρχιτεκτονικές τάσεις, κυρίως στο πνεύμα της Beaux-Arts, όπως ο αναγεννησιακός μανιερισμός και το γαλλικό νεομπαρόκ, που θα αναδειχθούν στην Αθήνα στην καμπή του αιώνα[79]. Οι νέες ρυθμολογίες εμφανίζονται σύντομα και στα αστικά κέντρα της «Παλαιάς Ελλάδας», ως απόηχος της πρωτεύουσας και σπανιότερα των ξένων ευρωπαϊκών κέντρων, με αποτέλεσμα ο βαθμός της επίδρασης να είναι πολύ μικρότερος, πράγμα που δεν ισχύει απαραίτητα και για την Καλαμάτα, η οποία στα 1900 με την κατασκευή του λιμανιού της έχει πλέον απευθείας σχέσεις με το εξωτερικό (Κωνσταντινούπολη, Σμύρνη, Τεργέστη, Μασσαλία κ.ά.)[80]. Κάτω από άμεση γαλλική και βορειοϊταλική επίδραση κτίζεται εδώ γύρω στα 1900-1920 σημαντικός αριθμός εκλεκτικιστικών κτηρίων, τα οποία βρίσκονται διάσπαρτα κυρίως στις καινούργιες περιοχές. Τα κτήρια αυτά αποτελούνται από έναν διώροφο ενιαίο όγκο. Για την οπτική υπογράμμιση του μεσαίου τμήματος προεξέχει ελαφρά στην όψη το κεντρικό σώμα του κτηρίου, που φέρει συνήθως αετωματική επίστεψη. Πρόκειται για μία επίδραση από τις συμμετρικές αναγεννησιακές συνθέσεις του Palladio. Στο ισόγειο ο σοβάς μιμείται ισόδομη λιθοδομή. Τα ανοίγματα είναι διαφόρων τύπων. Χαρακτηριστική είναι επίσης η χρήση κεραμοπλαστικών διακοσμητικών μοτίβων, όπως κολωνάκια, κρατήρες, ακρωτήρια, σφίγγες και αγάλματα.

Το «Δημαρχείο» (εικ. 6), πρώην οικία Π. Ψάλτη[81], ανήκει σε αυτήν την κατηγορία κτηρίων. Βρίσκεται στο ιστορικό κέντρο της πόλης και καταλαμβάνει ολόκληρο το οικοδομικό τετράγωνο που περικλείεται από τις οδούς Αριστομένους, Κουμάντου, Νέδοντος και έναν ανώνυμο πεζόδρομο. Το κτήριο κηρύχθηκε το 1987 διατηρητέο από το ΥΠ.ΠΟ. και περιήλθε στην ιδιοκτησία του Δήμου κατόπιν ανταλλαγής με το Δημόσιο. Για να στεγαστεί το Δημαρχείο, αποπερατώθηκαν και η επισκευή του κτηρίου και η διαμόρφωση του περιβάλλοντος χώρου.

Το «Ζουμπούλειο» ή Μέγαρο Ζουμπούλη (εικ. 7), στις οδούς Παν. Καίσαρη και Αναγνωσταρά, αποτελεί ένα αξιόλογο εκλεκτικιστικό δημιούργημα στο ιστορικό κέντρο της πόλης, κτισμένο επίσης γύρω στα 1905[82]. Το κτήριο αγοράστηκε από τον Δήμο Καλαμάτας το 1985 και επισκευάστηκε με δαπάνη του μετά τους σεισμούς, για να στεγάσει τη Σχολή Χορού της ΔΕΠΑΚ.

---

76 Σίγουρα επηρέασαν τη φυσιογνωμία της πόλης οι επαφές με τη Δύση, κάτι που διακρίνεται και στην αρχιτεκτονική της, εφόσον η Καλαμάτα εξακολουθεί να προβάλλει τις επιμέρους ιδιαιτερότητές της: βλ. Σπηλιοπούλου 2012, 702-703 με υποσημ. 170-171.

77 Για την κατανομή αυτή πρβλ. Σπηλιοπούλου 2012, 703-709 (κεφ. IV. «Εκλεκτικισμός»).

78 Για την αρχιτεκτονική αυτή κατηγορία βλ. αναλυτικότερα Σπηλιοπούλου 2012, 703-706.

79 Μπίρης και Καρδαμίτση-Αδάμη 2001, 263-292. Μπίρης 2003, 168.

80 Μηλίτση-Νίκα και Θεοφιλοπούλου-Στεφανούρη 2010, 141.

81 Σπηλιοπούλου 2012, 704-705, εικ. 39. Πρόκειται για ένα διώροφο εκλεκτικιστικό κτήριο με υπόγειο και έντονες τις βορειοϊταλικές επιδράσεις, κτισμένο γύρω στα 1905 από έναν ομογενή έμπορο της Βιέννης. Μολονότι το οικοδόμημα χαρακτηρίζεται από συμμετρία στα επιμέρους στοιχεία, εμφανίζει ασυμμετρία στη γενική του σύνθεση. Τμήμα του αποτελεί νεώτερη προσθήκη.

82 Σπηλιοπούλου 2012, 705-706, εικ. 40. Είναι διώροφο με υπόγειο και δώμα και διακρίνεται για μία ιδιαίτερα εκφραστική απόδοση των όψεων με μανιεριστική διάπλαση των επιμέρους στοιχείων. Παρουσιάζει συμμετρία στα ανοίγματα με ιδιαίτερα έντονα μορφολογικά στοιχεία, όπως γεφυρώματα των ανοιγμάτων, που είναι ημικυκλικά στο κάτω μέρος και χαμηλωμένα επάνω. Κάτω από το γείσο προβάλλει έντονα μία ταινία «ζωφόρου» αποτελούμενη από τριγλύφους και έγχρωμες μετόπες, που διακόπτεται από τα ιδιόμορφα φουρούσια του εξώστη στον εξέχοντα οικίσκο της στέγης.

IV.Β. Εκλεκτικιστικά κτήρια με γοτθικές ή αραβικές επιδράσεις (γοτθικίζοντα ή αραβίζοντα)[83]

Εντοπίζονται κυρίως στη νεόδμητη περιοχή της παραλίας, είναι κτισμένα γύρω στα 1900 ως εξοχικές κατοικίες με κήπο και εκφράζουν τη ρομαντική διάθεση και την επίδραση του εξωτισμού. Αποτελούνται από περισσότερους του ενός όγκους, με έναν ή δύο ορόφους, με βεράντες ανοικτές ή σκεπασμένες. Η στέγη είναι οξυκόρυφη, ενώ ξύλινα δαντελωτά διακοσμητικά στοιχεία περιτρέχουν το γείσο. Τα παράθυρα είναι συνήθως οξυκόρυφα, μερικές δε φορές γίνεται χρήση τούβλων στα πλαίσια των ανοιγμάτων. Χαρακτηριστικά είναι τα χρώματα που χρησιμοποιούνται: για την κυρίως επιφάνεια ροζ-κόκκινο, ενώ για τα ξύλινα στοιχεία πράσινο[84].

Αντιπροσωπευτικό παράδειγμα αυτού του είδους αποτελεί το κτήριο «Κυβέλου» (εικ. 8), επί των οδών Φαρών και Κρήτης[85]. Το κτήριο νοικιάστηκε για δέκα χρόνια από τον Δήμο για το εργαστήριο οπτικοακουστικών μέσων και, αφού επισκευάστηκε, περιήλθε και πάλι στα χέρια του ιδιοκτήτη του. Πρόκειται για μία εμπειρική απόδοση παρηκμασμένων ευρωπαϊκών, κυρίως αγγλικών, προτύπων.

IV.Γ. Εκλεκτικιστικά κτήρια με στοιχεία rustique[86]

Βρίσκονται και αυτά διάσπαρτα στις καινούργιες περιοχές και χαρακτηρίζονται από τη χρήση λιθοδομής, άλλοτε σε υπέρθυρα, που είναι ελαφρά καμπυλωμένα, και άλλοτε σε παραστάδες σε συνδυασμό με αδρή λιθοδομή (rustique). Αυτή η στυλιστική απόκλιση του εκλεκτικισμού προέκυψε ίσως κάτω από την επίδραση Γάλλων μηχανικών, που εργάστηκαν στα τέλη του 19ου αιώνα στην Ελλάδα, έργο των οποίων είναι και το κτήριο του ΟΣΕ στην Καλαμάτα, κτισμένο το 1901[87].

Από τα ιδιόκτητα διατηρητέα του Δήμου φέρει αυτά τα χαρακτηριστικά το κτήριο «Αναγνωστόπουλου»[88], στην οδό Φαρών 227 και Ασίνης, που στεγάζει τα κεντρικά γραφεία της ΔΕΠΑΚ.

Το κτηριακό συγκρότημα που στεγάζει σήμερα το Λιμεναρχείο και το Τελωνείο στη δυτική παραλία[89], ανοικοδομημένο μεταξύ του 1905-1930, παρουσιάζει αντικλασικές τάσεις στη σύνθεσή του[90]. Στα χρόνια της Τουρκοκρατίας, αλλά και μετά την ίδρυση του ελληνικού κράτους μέχρι το 1863, το Τελωνείο βρισκόταν στην περιοχή της Ανάληψης. Το 1863, το Τελωνείο στεγάστηκε μαζί με την Υγειονομική και Λιμενική Αρχή σε οικοδομή, που ανήγειρε το Δημόσιο σε

83 Γι' αυτήν την κατηγορία των εκλεκτικιστικών οικοδομημάτων στην Καλαμάτα βλ. αναλυτικότερα Σπηλιοπούλου 2012, 706-707.

84 Μπίρης και Καρδαμίτση-Αδάμη 2001, 271. Κολώνας 2010, 79-81.

85 Σπηλιοπούλου 2012, 706-707, εικ. 41. Πρόκειται για ένα νεογοτθικό διώροφο σπίτι με σκεπασμένη βεράντα, αποτελούμενο από περισσότερους του ενός όγκους. Η στέγη είναι οξυκόρυφη, ενώ ξύλινα διακοσμητικά δαντελωτά στοιχεία ακολουθούν το γείσο. Οξυκόρυφα είναι και τα παράθυρα. Χαρακτηριστικά είναι τα χρώματα που χρησιμοποιούνται: για την κυρίως επιφάνεια ροζ-κόκκινο, για τα δε ξύλινα ανοίγματα πράσινο.

86 Για την εκλεκτικιστικλή αυτή απόκλιση βλ. Σπηλιοπούλου 2012, 707-709.

87 Μηλίτση-Νίκα και Θεοφιλοπούλου-Στεφανούρη 2010, 116-125.

88 Σπηλιοπούλου 2012, 707-708, εικ. 42. Είναι ένα τριώροφο, εκλεκτικιστικό κτήριο – *rustique*, κτισμένο γύρω στα 1900. Η βάση του είναι διαμορφωμένη με αδρή λιθοδομή, χρήση της οποίας γίνεται και στις γωνίες της κύριας όψης, με εντονότερες κυφώσεις. Ο δεύτερος όροφος μάλλον δεν ανήκει στην αρχική φάση του κτηρίου, γιατί διαφοροποιείται μορφολογικά. Το κτήριο κρίθηκε το 1987 διατηρητέο από το ΥΠ.ΠΟ. και συγκαταλέγεται στα 8 οικοδομήματα που αγοράστηκαν από τον Δήμο μετά τους σεισμούς, για να επισκευασθούν και να καλύψουν στεγαστικές ανάγκες της πόλης.

89 Μπίρης και Καρδαμίτση-Αδάμη 2001, 129, 203 (εικ.). Μηλίτση-Νίκα και Θεοφιλοπούλου-Στεφανούρη 2006, 4, 8 (εικ.). Σπηλιοπούλου 2012, 708-709, εικ. 43.

90 Το κτηριακό αυτό σύνολο εμφανίζει στο ισόγειο εκλεκτικιστικά στοιχεία (γωνίες rustique, παράθυρα με ελαφρά καμπυλωμένο υπέρθυρο), ενώ στον όροφο διατηρούνται τα στοιχεία του ύστερου κλασικισμού. Η μορφή του στη μεγάλη προκυμαία του λιμανιού αντικατοπτρίζει την περίοδο της οικονομικής ανάπτυξης και, παράλληλα, την άνοδο της αστικής ζωής στην παράκτια νέα πόλη.

χώρο της σημερινής προκυμαίας, ενώ, γύρω στα 1900, μεταφέρθηκε σε χώρο ανατολικά της σημερινής προκυμαίας. Οι εργασίες της κατασκευής του ολοκληρώθηκαν γύρω στα 1911.

V. Art -nouveau / Jugendstil – Wiener Secession[91]

Κάτω από την επίδραση των αρχιτεκτονικών αυτών ρευμάτων αποκτούν οι όψεις μερικών κτηρίων στην Καλαμάτα νατουραλιστικά αποδομένες διακοσμήσεις[92]. Φυτικά και ανθρωπομορφικά μοτίβα χρησιμοποιούνται ως ρόδακες στα πλαίσια των ανοιγμάτων και στο επιστύλιο. Τυπολογικό χαρακτηριστικό αποτελούν και οι κλειστές βεράντες στον κεντρικό άξονα των κτηρίων. Χρονολογούνται γύρω στα 1920 και βρίσκονται στις νεόδμητες περιοχές της πόλης, κυρίως στην Παραλία επί της «Λεωφόρου Τελωνείου», σημερινής οδού Ναυαρίνου. Αυτή την τάση δείχνει μία ιδιωτική κατοικία, επί των οδών Αριστομένους και Βαλαωρίτου[93], με τη διακοσμητική συγκρότηση της όψεώς της στον άξονα της εξώθυρας και του υπερκείμενου παραθύρου. Πρόκειται για λεπτό γούστο, στην κατεύθυνση της γαλλικής αισθητικής σχολής (art-nouveau).

VI. Κτήρια της εποχής του Μεσοπολέμου[94]

Βρίσκονται διάσπαρτα στην πόλη. Είναι συνήθως διώροφα με ενιαίο όγκο. Χαρακτηρίζονται από τη χρήση του νέου υλικού, του μπετόν-αρμέ, που αρχίζει να κάνει φανερή την παρουσία του στη μορφολογία των κτηρίων. Πολλά κτήρια χρησιμοποιούν μορφολογικά στοιχεία από περασμένες εποχές, όπως παραστάδες ή επίκρανα, παρουσιάζοντας ωστόσο ένα νέο κεντρικό μοτίβο, δύο στενά παράθυρα που πλαισιώνουν ένα φαρδύτερο, όπου είναι εμφανής η χρήση του μπετόν. Χαρακτηριστικές είναι επίσης και οι σκεπασμένες βεράντες με κόκκινο χρώμα, που πλαισιώνονται με μονές ή διπλές στρογγυλές κολώνες, καθώς και τα κλιμακωτά δάπεδα των μπαλκονιών.

Η Παλαιά Δημοτική Αγορά στην Πλατεία Αγίων Αποστόλων είναι ένα οικοδομικό συγκρότημα αυτής της περιόδου[95]. Ανοικοδομήθηκε μεταξύ των ετών 1927-1929 βάσει σχεδίων του μηχανικού Παπαθεοδώρου, κατόπιν πρωτοβουλίας του τότε δημάρχου του Λαϊκού Κόμματος Β. Κροντήρη, στον χώρο που εχρησιμοποιείτο για πολλά χρόνια ως υπαίθρια λαχαναγορά[96].

Η αγορά, εμπορικό και κοινωνικό κέντρο μιας πόλης, αποτελεί βασικό στοιχείο του αστικού εξοπλισμού. Η θέση της σε σχέση με την πολιτιστική και κοινωνική δομή και λειτουργία της πόλης αποδεικνύει την ιδιαίτερη σημασία της. Τα μεγάλα οικονομικά κέντρα της νέας Ελλάδας, όπως η Αθήνα, ο Πειραιάς, η Πάτρα, η Ερμούπολη, αποκτούν γρήγορα τις δικές τους δημοτικές αγορές, που ακολουθούν περίπου την ίδια τυπολογία κάτοψης. Πρόκειται για περίκεντρα ορθογωνικά κτήρια με αίθριο στη μέση· τα καταστήματα αναπτύσσονται κατά μήκος των μακριών πλευρών· η κίνηση είναι αξονική· η είσοδος τοποθετείται συνήθως στο κέντρο της μιας μεγάλης πλευράς[97]. Μετά τα μέσα του 19ου αιώνα η Πελοπόννησος γνωρίζει μεγάλη οικονομική άνθηση, κυρίως λόγω του εμπορίου της σταφίδας που βρίσκεται σε μεγάλη ακμή, γι' αυτό και ο Ε. Τσίλλερ αναλαμβάνει να εκπονήσει τη μελέτη για τη Δημοτική Αγορά του Πύργου (1889) και του

91 Για την απήχηση αυτών των αρχιτεκτονικών τάσεων στην Καλαμάτα βλ. Σπηλιοπούλου 2012, 709-712.

92 Μπίρης και Καρδαμίτση-Αδάμη 2001, 129. Μπίρης 2003, 179-186, 187-201.

93 Μπίρης και Καρδαμίτση-Αδάμη 2001, 271, εικ. 461. Σπηλιοπούλου 2012, 711-712, εικ. 44-45.

94 Για τα κτήρια αυτής της περιόδου βλ. αναλυτικότερα Σπηλιοπούλου 2012, 712-716.

95 Μηλίτση-Νίκα και Θεοφιλοπούλου-Στεφανούρη 2010, 54-58, εικ. 35-39. Σπηλιοπούλου 2012, 713-716, εικ. 46.

96 Καταλάμβανε την Άνω και Κάτω Πλατεία (23ης Μαρτίου), την πλατεία Αγίων Αποστόλων, την πλατεία Όθωνος, την πλατεία Αγίου Ιωάννου, καθώς και την πλατεία μπροστά από το αρχοντικό Κυριακού, όπου στεγάζεται το Λαογραφικό Μουσείο της Καλαμάτας. Για την ιστορία του χώρου βλ. Μπούνας 1997.

97 Γενικά για τις δημοτικές αγορές της Ελλάδας από το 1830-1940 βλ. Αυγερινού και Τσοτσορού 1986. Για τα μορφολογικά τους χαρακτηριστικά βλ. Καρδαμίτση-Αδάμη 2006, 188.

Αιγίου (1890)[98]. Η Καλαμάτα αποκτά ωστόσο με καθυστέρηση, μόλις κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου, μία μόνιμη αγορά, την Παλαιά Δημοτική Αγορά, που έρχεται να αντικαταστήσει τα ξύλινα παραπήγματα της υπαίθριας Λαχαναγοράς, ακολουθώντας ετεροχρονισμένα τον τύπο της Κλειστής Αγοράς του 19ου αιώνα που προαναφέραμε. 'Ηταν ένα περίκεντρο κτήριο, με σκεπασμένο αίθριο στη μέση και ένα μεταγενέστερο πρόσκτισμα. Τα καταστήματα αναπτύσσονταν μόνο κατά μήκος των εξωτερικών αξόνων και έφεραν μεγάλα τοξοειδή ανοίγματα με σταθερούς ημικυκλικούς φεγγίτες στο επάνω μέρος. Ο ζωντανός όμως αυτός και πολύβουος χώρος, όπου συγκεντρωνόταν καθημερινά πλήθος πελατών για να κάνει τις αγορές του στην πρωτεύουσα του Νομού, υπέστη σοβαρές ζημιές από τους καταστροφικούς σεισμούς του 1986 και εγκαταλείφθηκε αναγκαστικά.

Το 1988, μετά την απόφαση του Δήμου Καλαμάτας να παραχωρηθεί ο χώρος για την ανέγερση μουσείου, άρχισε από το ΥΠ.ΠΟ. η ανακατασκευή του κτηριακού συγκροτήματος της Αγοράς, που ολοκληρώθηκε το 2004. Ακολούθησε μουσειολογική μελέτη επανέκθεσης του Αρχαιολογικού Μουσείου Καλαμάτας, το οποίο εφιλοξενείτο με την ΛΗ' ΕΠΚΑ προσωρινά στο «Μπενάκειο», και διεύρυνσης της έκθεσης με μεσαιωνικά ευρήματα. Το νέο μουσείο εγκαινιάστηκε τον Ιούνιο του 2009. Έτσι, διαπιστώνουμε ότι η Παλαιά Δημοτική Αγορά της Καλαμάτας βρήκε μία επανάχρηση αντίστοιχη με αυτήν της Κλειστής Αγοράς του Αιγίου, η οποία αποκαταστάθηκε και μετατράπηκε το 1994 σε Αρχαιολογικό Μουσείο, χάρη στον Λάζαρο Κολώνα, τότε προϊστάμενο της ΣΤ' ΕΠΚΑ (Εφορείας Αρχαιοτήτων Αχαΐας)[99].

Η ΚΑΛΑΜΑΤΑ ΜΕΤΑ ΤΟΥΣ ΣΕΙΣΜΟΥΣ – Η ΔΙΑΣΩΣΗ ΤΟΥ ΙΣΤΟΡΙΚΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ ΚΑΙ ΤΗΣ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗΣ ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΑΣ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ[100]

Η Καλαμάτα ήταν μέχρι πρόσφατα ένα από τα πιο όμορφα αστικά κέντρα της χώρας. Τα κύρια χαρακτηριστικά της πόλης, που διαμόρφωσαν την ταυτότητα και τη φυσιογνωμία της, αποτελούσαν το ιστορικό της κέντρο, η χαμηλή πυκνότητα κατοικιών με πολλά διατηρητέα μεταξύ αυτών, οι ανθρώπινες γειτονιές της και οι πορτοκαλεώνες της, που έπαιζαν τον ρόλο μεγάλων, ελευθέρων και μη δομησίμων χώρων. Εδώ θα πρέπει να προστεθεί η ιδιαίτερα πλεονεκτική θέση της πόλης και η εναρμόνισή της με τα γύρω φυσικά οικοσυστήματα, καθώς και η πανέμορφη παραλία της. Περιεχόμενο του σχεδίου πόλης του 1905 αποτελούσαν οι κοινόχρηστοι και οι δομήσιμοι χώροι του. Η σχέση μεταξύ των κοινοχρήστων και ιδιωτικών χώρων, σε συνδυασμό με την πυκνότητα (χαμηλοί συντελεστές δόμησης), καθόριζε την ποιότητα του περιβάλλοντος της πόλης. Το σχέδιο πόλεως δεν προέβλεπε αρκετούς κοινόχρηστους ελεύθερους χώρους, γιατί υπήρχε μία ισορροπία και αρμονία μεταξύ πόλης και υπαίθρου[101].

Την 13η και 15η Σεπτεμβρίου του 1986 έπληξαν την όμορφη και ιστορική πόλη της Καλαμάτας οι μεγάλοι σεισμοί. Και δεν είναι καθόλου υπερβολή να υποστηρίξουμε ότι, αν η Καλαμάτα άντεξε το μεγάλο αυτό «σοκ» των σεισμών, ήταν γιατί είχε θωρακιστεί τον προηγούμενο χρόνο με έναν σύγχρονο και συνάμα ανθρώπινο σχεδιασμό (Σχέδιο Πόλεως του 1985)[102], που είχε ανατεθεί ήδη το 1979 στο αρχιτεκτονικό γραφείο του Γρηγόρη Διαμαντόπουλου και των

98 Καρδαμίτση-Αδάμη 2006, 188-195. Φιλιππίδης 2007, 110-115, εικ. 114.

99 Φιλιππίδης 2006, 48-49, εικ. 78.

100 Βλ. αναλυτικά Σπηλιοπούλου 2012, 716-722.

101 Αυτή δυστυχώς την εναρμόνιση του πολεοδομικού με τον κοινωνικό ιστό δεν την ακολούθησε και η οικονομική ανάπτυξη της πόλης, η οποία άρχισε σύντομα να παρουσιάζει μία σημαντική οικονομική καθυστέρηση. Ο σταδιακός οικονομικός μαρασμός, ο οποίος κορυφώθηκε στις αρχές της δεκαετίας του ’60, εκτός των άλλων επιπτώσεων, οδήγησε αναγκαστικά πολλούς κατοίκους της στην «εσωτερική» μετανάστευση ή και στο εξωτερικό, είτε προς ανεύρεση εργασίας είτε για σπουδές: βλ. Χριστοφιλόπουλος 2006.

102 Ντοκόπουλος κ.ά. 1980-88.

συνεργατών του από τον τότε δήμαρχο, κ. Στ. Μπένο. Με βάση αυτόν τον σχεδιασμό, είχαν προωθηθεί όλα τα σοβαρά έργα της πόλης, καθώς και σημαντικές πολεοδομικές ρυθμίσεις, που περιόρισαν αισθητά τις συνέπειες σε υλικές καταστροφές και ανθρώπινα θύματα και αποτέλεσαν το στέρεο υπόβαθρο, επάνω στο οποίο στηρίχθηκε η γιγάντια προσπάθεια ανασυγκρότησης της πόλης μετά τους σεισμούς[103], που βασίστηκε στις εξής σημαντικές αποφάσεις:

- Το ειδικό Προεδρικό Διάταγμα, που χαρακτήρισε ως παραδοσιακό τμήμα της πόλης γύρω από το κάστρο και στόχευε στη διατήρηση της περιοχής αυτής, με τη λήψη ειδικών μέτρων για την ανέγερση των κτηρίων.

- Τις υπουργικές αποφάσεις που χαρακτήρισαν την πλατεία της 23ης Μαρτίου ως ιστορικό τόπο, διάφορους ναούς ως βυζαντινά και μεταβυζαντινά μνημεία και 150 κτήρια ως διατηρητέα.

Ο Δήμος Καλαμάτας, στην προσπάθειά του να συμβάλει, όσο το δυνατόν περισσότερο, στη διάσωση και επισκευή των 150 κτηρίων που κηρύχτηκαν το 1987 διατηρητέα από το ΥΠ.ΠΟ. και το Υ.ΠΕ.ΧΩ.ΔΕ[104], αγόρασε κάποια από αυτά με χρήματα δωρεών και, στη συνέχεια, άρχισε να τα επισκευάζει, αποσκοπώντας στην επανάχρησή τους από τις δημοτικές υπηρεσίες και τους πολιτιστικούς συλλόγους της πόλης. Πρόκειται συνολικά για 23 κτήρια, που προσπάθησε να διασώσει, να επαναφέρει στην πρωταρχική τους μορφή ή να μεταμορφώσει λειτουργικά, ακολουθώντας ήδη προ 25ετίας μία τακτική πολυσυζητημένη στις μέρες μας[105] και με μακρά παράδοση στην Πελοπόννησο ως προς την αποκατάσταση και διασκευή παλαιοτέρων οικοδομημάτων[106].

Τον Ιούνιο του 1996 απονεμήθηκε στην πόλη της Καλαμάτας το βραβείο της Europa Nostra για τη διάσωση του ιστορικού της κέντρου και την αναστήλωση των διατηρητέων της κτηρίων μετά τους σεισμούς. Αναμφισβήτητα τα έργα στο ιστορικό κέντρο υπήρξαν από τα πιο δύσκολα και σύνθετα, εφόσον είχαν ως στόχο να δώσουν το κλίμα, τις ιστορικές διαστάσεις αλλά και τη ζωντάνια της περιοχής αυτής με νέες εμπορικές και πολιτιστικές λειτουργίες, που να ταιριάζουν στον χώρο. Δεν ήταν επίσης εύκολο να περιοριστούν τα 350 αξιόλογα κτήρια της αρχικής καταγραφής στα 99 που τελικά κηρύχθηκαν διατηρητέα από το ΥΠ.ΠΟ. και 50 από το Υ.ΠΕ.ΧΩ.ΔΕ. Κριτήρια της τελικής επιλογής ήταν η ιστορική και αρχιτεκτονική τους αξία, καθώς και η οργανική τους ένταξη στον πολεοδομικό ιστό της πόλης. Στο έργο αυτό συμμετείχαν ενεργά το Υ.ΠΕ.ΧΩ.ΔΕ, το κλιμάκιο του ΥΠ.ΠΟ., αλλά κυρίως ο Δήμος. Αυτήν, ωστόσο, την τόσο αξιόλογη αρχιτεκτονική κληρονομιά την είχαν διαφυλάξει κατά μεγάλο μέρος οι κάτοικοί της έως τους σεισμούς, προσπαθώντας, στη συνέχεια, να διασώσουν, να επαναφέρουν στην πρωταρχική του μορφή ή να μεταμορφώσουν λειτουργικά ό,τι μπορούσαν, χαρίζοντας έτσι στην πόλη τους ένα μέλλον για το παρελθόν!

---

103 *Καλαμάτα '89.* Δήμος Καλαμάτας 1989, 18, 23 (εικ.).

104 Σε αυτά συμπεριλαμβάνονται και πέντε ειδικά κτήρια (Πνευματικό Κέντρο – Φιλαρμονική – Κεντρική Σκηνή Θεάτρου – Παλαιά Δημοτική Αγορά – Αποθήκη Τερζάκη).

105 Κίζης 2004. Φιλιππίδης 2006.

106 Πρβλ. Φιλιππίδης 2006, 46, ο οποίος επισημαίνει χαρακτηριστικά: «Καθώς η Πελοπόννησος πρωτοστάτησε στην πολιτική ζωή μετά την Απελευθέρωση, με αρχικές επιλογές πρωτεύουσας την Αίγινα και το Ναύπλιο, δοκιμάστηκαν εδώ άμεσα στην πράξη, πρώτη φορά στη νεότερη ιστορία της Ελλάδας, αρχές διατήρησης και επανάχρησης, που πολύ αργότερα θα αποκτούσαν καθολική εφαρμογή σε όλη τη χώρα. Δεν ήταν τυχαίο πως εδώ βρίσκονταν τα αρχαία αγάλματα που θέλησε να προστατέψει ο Μακρυγιάννης την ώρα που μαινόταν η Επανάσταση, και ότι εδώ έγινε η πρώτη διασκευή παλαιότερων κτισμάτων –από την αρχαιότητα έως την Τουρκοκρατία– για να στεγάσουν, έστω πρόχειρα και με πενιχρά μέσα, δημόσιες υπηρεσίες και χώρους συνάθροισης της νεοσύστατης κρατικής μηχανής... Σήμερα συγκινούμαστε παρατηρώντας εκείνες τις πρώτες, κάτω από τόσο αντίξοες συνθήκες, μετασκευές κτισμάτων, όπως αυτή του νεότερου τζαμιού στην κεντρική πλατεία Συντάγματος του Ναυπλίου σε Βουλευτικό (1825) ή εκείνη των ερειπίων του αρχαίου θεάτρου στην Αίγινα σε Λοιμοκαθαρτήριο...».

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Αλμπάνη, Β. 2009. «Οι ιδιωτικές εκκλησίες των οικογενειών Μπενάκη και Εφεσίου στην Καλαμάτα του 19ου αιώνα.» Στο *Α' Επιστημονικό Συμπόσιο της Νεοελληνικής Εκκλησιαστικής Τέχνης. Πρακτικά*, 17-30. Αθήνα.

Αυγερινού, Κ., και Ε. Τσοτσορού. 1986. *Οι Δημοτικές Αγορές της Ελλάδας 1830-1940*. Αθήνα.

Βαρβιτσιώτης, Ι.Μ. 2007. «Το δώρο του Εγκέλαδου στην Καλαμάτα.» *Το Βήμα* (25.3.2007):10.56.

Δήμος Καλαμάτας. 1989. *3 χρόνια ανασυγκρότησης μετά τους σεισμούς*. Τεύχος 9. Καλαμάτα.

_____. 1990. *Τα ιδιόκτητα διατηρητέα κτήρια του Δήμου*. Καλαμάτα.

Δουκάκης, Δ. 1911. *Μεσσηνιακὰ καὶ ἰδίᾳ περὶ Φαρῶν καὶ Καλαμάτας ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τοῦ Καποδιστρίου*, τεύχ. Γ'. Ἐν Ἀθήναις: Ἐκ τοῦ τυπογραφείου Π. Λεωνῆ.

Δωροβίνης, Β.Κ. 1979. «Στρατῶνες Καποδίστρια στό Ἄργος: Ἱστορία καί μία πολιτιστική μάχη.» *Ἀρχιτεκτονικά Θέματα* 13:36-42.

Gell, W. 1823. *Narrative of a journey in the Morea*. London: Longman, Hurst, Rees, Orme and Brown.

Καλαμάτα '89. Η ανασυγκρότηση της πόλης μετά τους σεισμούς. Φυλλάδιο για την έκθεση Infacoma 1989.

Καρδαμίτση-Αδάμη, Μ. 2006. *Ερνστ Τσίλλερ, 1837-1923. Η τέχνη του κλασικού*. Αθήνα: Εκδοτικός Οίκος Μέλισσα.

_____. 2010. «Η μεγάλη φαμίλια Τσίλλερ. Radebeul – Αθήνα.» Στο Κασιμάτη 2010, 19-22.

Κασιμάτη, Ζ.Μ., επιμ. 2010. *Ερνέστος Τσίλλερ. Αρχιτέκτων [1837-1923]. Κατάλογος εκθέσεως (22 Μαρτίου – 30 Αυγούστου 2010).* Αθήνα: Εθνική Πινακοθήκη και Μουσείο Αλεξάνδρου Σούτζου.

Κίζης, Γ., επιμ. 2004. *Αποκατάσταση Μνημείων. Αναβίωση Ιστορικών κτιρίων στην Αττική*. Έργον IV. Αθήνα: Εκδόσεις Αρχιτεκτονικών Βιβλίων.

Κολώνας, Β. 2010. «Η ιδιωτική αρχιτεκτονική.» Στο Κασιμάτη 2010, 76-81.

Λιακατάς, Ι., και Α. Πεχλιβανίδου. 1982. «Δημοτικό πνευματικό κέντρο Καλαμάτας.» Α' βραβείο. *Αρχιτεκτονικά Θέματα* 16:236-237.

_____. 1992. «Δημοτικό Πνευματικό Κέντρο Καλαμάτας.» *Αρχιτεκτονικά Θέματα* 26:145-151.

Μηλίτση-Νίκα, Α., και Χ. Θεοφιλοπούλου-Στεφανούρη. 2010. *Καλαμάτα. Οδοιπορικό σε πλατείες και δρόμους της πόλης μέσα από τα τεκμήρια δημοσίων και ιδιωτικών αρχείων, 1830-1840*. Καλαμάτα: Γ.Α.Κ. – Αρχεία Ν. Μεσσηνίας.

_____, επιμ. 2006. *«Η Ντουάνα» της Καλαμάτας, 1830-1930, από τις πηγές των Γ.Α.Κ-Αρχείων Ν. Μεσσηνίας. Κατάλογος εκθέσεως, Παραλία Καλαμάτας (21-30 Ιουλίου 2006)*. Καλαμάτα: Γ.Α.Κ. – Αρχεία Ν. Μεσσηνίας.

Μπίρης, Μ.Γ. 2003. *Αθηναϊκή αρχιτεκτονική. 1875-1925*. Β' έκδοση. Αθήνα: Εκδοτικός Οίκος Μέλισσα.

Μπίρης, Μ., και Μ. Καρδαμίτση-Αδάμη. 2001. *Νεοκλασική αρχιτεκτονική στην Ελλάδα*. Αθήνα: Εκδοτικός Οίκος Μέλισσα.

Μπούνας, Α.Γ. 1997. «Η Λαχαναγορά των Αγίων Αποστόλων και ο δήμαρχος Βασιλ. Κροντήρης.» *Ιθώμη* (Περιοδική έκδοσις συλλόγου προς διάδοσιν των Μεσσηνιακών Γραμμάτων) 41:111-118.

Ντοκόπουλος, Δ., κ.ά. 1980-88. *Καλαμάτα: Ρυθμιστικό σχέδιο - Plan général*. Αθήνα: ΚΕΠΑΜΕ (Κέντρο Πολεοδομικών και Αρχιτεκτονικών Μελετών Ερευνών).

Σπηλιοπούλου, Ι. 2007. «Τα ιδιόκτητα διατηρητέα κτήρια του Δήμου Καλαμάτας. Η προστασία, η αποκατάσταση και η επανάχρησή τους μετά τους σεισμούς. Η διάσωση του ιστορικού της κέντρου.» Ανακοίνωση στην Ημερίδα του ICOMOS Χάρτα αποκατάστασης των Ελληνικών Μνημείων και Συνόλων, 12 Φεβρουαρίου, Αθήνα.

_____. 2012. «Η πολεοδομική και αρχιτεκτονική εξέλιξη της Καλαμάτας από τα προεπαναστατικά χρόνια έως την περίοδο του μεσοπολέμου. Η τύχη της πόλης μετά τους σεισμούς.» Στο *Μεσσηνία: Συμβολές στην ιστορία και στον πολιτισμό της*, εκδοτική εποπτεία Γ. Ξανθάκη-Καραμάνου, επιμ. Α.Ν. Δουλαβέρας και Ι.Κ. Σπηλιοπούλου, 653-727. Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση.

Σωφρονάς, Δ. 2001. «Η Καλαμάτα και το τραμ.» «Ιστορικά» *Ελευθεροτυπίας* 99 (6.9.2001).

Τσακόπουλος, Π. 2004. «Ελληνική πόλη και νεοκλασικισμός: η ελληνική πολεοδομία στον 19ο αιώνα.» Στο *Η ιστορία της ελληνικής πόλης*, επιμ. Α. Λαγόπουλος, 373-386. Αθήνα: Ερμής.

Φεσσά-Εμμανουήλ, Ε. 2010. «Η θεατρική αρχιτεκτονική του Τσίλλερ.» Στο Κασιμάτη 2010, 59-66.

Φιλιππίδης, Δ. 2006. *Αρχιτεκτονικές μεταμορφώσεις*. Τόμ. ΙΙ, *Ελληνική περιφέρεια*. Αθήνα: Εκδοτικός Οίκος Μέλισσα.

_____. 2007. *Νεοκλασικές πόλεις στην Ελλάδα (1830-1920)*. Αθήνα: Εκδοτικός Οίκος Μέλισσα.

Χριστοφιλόπουλος, Δ. 2006. «Καλαμάτα: Σε κίνδυνο η βιωσιμότητα της πόλης και της ευρύτερης περιοχής. Μία κοινωνική και πολιτική προσέγγιση.» Εφημερίδα *Ελευθερία* (11.7.2006):6.

Εικ. 1. Ο πύργος Μπενάκη. Λιθογραφία του 1805 (Αρχείο Δήμου Καλαμάτας).

Εικ. 2. Το «Μπενάκειο», όπου στεγάζεται σήμερα η ΕΦΑ Μεσσηνίας (Αρχείο Δήμου Καλαμάτας).

Εικ. 3. Η Σχολή Ανθρωπιστικών Επιστημών και Πολιτισμικών Σπουδών από τα ΒΔ (αρχείο της συγγραφέως).

Εικ. 4. Το κτήριο Διοίκησης της Σχολής Ανθρωπιστικών Επιστημών και Πολιτισμικών Σπουδών (αρχείο της συγγραφέως).

Εικ. 5. Η οικία «Τσίλλερ», όψεις επί των οδών Ναυαρίνου και Βύρωνος (Αρχείο Δήμου Καλαμάτας).

Εικ. 6. Το Δημαρχείο, πρώην οικία Ψάλτη (Αρχείο Δήμου Καλαμάτας).

Εικ. 7. Το «Ζουμπούλειο» (Μέγαρο Ζουμπούλη), όπου στεγάζεται η Σχολή Χορού της ΔΕΠΑΚ (Αρχείο Δήμου Καλαμάτας).

Εικ. 8. Το κτήριο «Κυβέλου» (αρχείο της συγγραφέως).

Ένας Ιταλός γλύπτης στο Α' Κοιμητήριο Αθηνών

Δημήτρης Παυλόπουλος

SUMMARY: AN ITALIAN SCULPTOR AT THE 1st CEMETERY OF ATHENS

In the Luxury Sector of the First Cemetery of Athens an imposing marble mausoleum attracts the attention of the visitor, who has advanced from the entrance and, after having passed in front of the church of Aghioi Theodoroi, looks to his left. This is the tomb of the Ioannis Pesmazoglou family, decorated with reliefs and statues by an Italian sculptor, portrait painter and designer, Francesco Jerace (1853-1937), dated after 1936. But how did that happen? And why was not a Greek sculptor preferred?
These questions are being attempted to be answered in this article. This choice together with the imposing look of the funerary monument are certainly not irrelevant to the economic status and stong reputation of the Pesmazoglou family. This family was the first to build an apartment building in Athens, in Vassilissis Sofias street, the Aktaion hotel in Neo Faliro, and a gallery under their name in the center of Athens, where they printed their newspaper. Pesmazoglou in the 1930s had the wealth, the prestige and the potential to choose a foreign sculptor for the creation of their grand family mausoleum. Besides, during the same decade, died a select member of their family, the manager of the Bank of Athens Alexandros Pesmazoglou. The funerary monument of the Ioannis Pesmazoglou family, an interesting *unicum* of the history of sculpture in modern Greece, is not exactly dated. We can assume that 1936 is an eligible terminus post quem for its creation, because this was the year that Yiorgakis, the ten years old son of Ioannis Pesmazoglou, died. The infant is represented nude in the arms of the one of the two angels' staues of the monument.
This monument, a mausoleum of such a great family, should be located at the heart of the 1st Cemetery of the capital of the Greek state. It is a funerary but also a public building, a quasi-heroon, intending to be an image of the projection and imposition of the family, in a semi-public space, such as the cemetery. The interconnections of some family members abroad must have facilitated the choice of one of the most famous foreign sculptors of their time. Suppose some disappointment in the attitude of domestic artistic circles?

Στο Τμήμα Πολυτελείας του Α' Κοιμητηρίου Αθηνών ελκύει το βλέμμα του επισκέπτη που έχει προχωρήσει από την είσοδο και έχει περάσει τον ναό των Αγίων Θεοδώρων, καθώς βαδίζει, στα αριστερά του, ένα επιβλητικό μαρμάρινο μαυσωλείο (εικ. 1)[1]. Βρίσκεται σε διακεκριμένη θέση, στα δεξιά, κάτω από το μαυσωλείο του Heinrich Schliemann, το οποίο έχει απασχολήσει τον καθηγητή Γεώργιο Στ. Κορρέ κατά τη δεκαετία του 1980[2].

Μπορεί να περιγραφεί ως τετράπλευρο οικοδόμημα με τέσσερεις πεσσούς στις γωνίες του. Στην πρόσθια όψη του απεικονίζεται ανάγλυφη παράσταση με χορό γυναικών, ενώ στις δύο πλευρές έχουν ενταχθεί δύο μορφές αγγέλων στον τύπο του Πενθούντος Πνεύματος: η μία κρατάει στην αγκαλιά της βρέφος, η άλλη σταυρό. Πρόκειται για τον χρονολογημένο μετά από το 1936 τάφο της οικογένειας Ιωάννου Πεσμαζόγλου, που έχει κοσμηθεί με ανάγλυφα και με ολόγλυφα από έναν Ιταλό γλύπτη, ζωγράφο προσωπογραφιών και δάσκαλο του σχεδίου, τον Francesco Jerace (1853-1937). Πώς όμως συνέβη αυτό; Και γιατί δεν προτιμήθηκε Έλληνας γλύπτης;

Το μνημείο αναφέρεται με λανθασμένο το επώνυμο του ιδιοκτήτη (Pesmazochi) στο λήμμα του δέκατου όγδοου τόμου του γερμανικού λεξικού καλλιτεχνών, που εκδόθηκε ενόσω ζούσε

1 ΠΟΛ. Α/ΣΤ 65. Βλ. Καρδαμίτση-Αδάμη και Δανιήλ 2017, 6 εικ., 37 εικ. 18, 41. Λυδάκης 2017, 41-42, 203 εικ. 133, 204 εικ. 134.

2 Κορρές 1983. Korres 1981, 1984.

ο Jerace[3] και το οποίο οφείλεται στην επιμέλεια δύο ιστορικών της τέχνης, των Ulrich Thieme (1865-1922) και Felix Becker (1864-1928).

Ο γενάρχης της καππαδοκικής καταγωγής οικογένειας Πεσμαζόγλου Γεώργιος Πεσμάς χρημάτισε εξ απορρήτων σύμβουλος του σουλτάνου Αχμέτ Β' (1643-1695). Το επώνυμο Πεσμάς προέρχεται από την τουρκική λέξη peşiman ή pişman, που σημαίνει μετανοημένος, μεταμελημένος[4]. Τον Πεσμά τον απαγχόνισε ο σουλτάνος Μουσταφά Β' (1664-1703). Ο γιος του Πεσμά (δηλαδή ο Πεσμαζόγλου) Ιωάννης έφυγε από την Κωνσταντινούπολη και εγκαταστάθηκε στη Σμύρνη, όπου γεννήθηκε ο γιος του Γεώργιος. Ο γιος του Γεωργίου Ιωάννης (1857-1906) σπούδασε οικονομικές επιστήμες στο Παρίσι. Δούλεψε στην Banque Credit Lyonnais της Αλεξάνδρειας και από το 1882 διηύθυνε την Αγγλοαιγυπτιακή Τράπεζα. Γαμπρός του τραπεζίτη Ανδρέα Συγγρού από τη θετή κόρη του[5], ίδρυσε το 1896 στην Αθήνα δική του τράπεζα, που συγχωνεύθηκε το 1897 με την Τράπεζα Αθηνών, της οποίας έγινε γενικός διευθυντής και πρόεδρος του διοικητικού συμβουλίου έως τον θάνατό του[6]. Ίδρυσε ακόμα το 1905 την Προνομιούχο (Ενιαία) Εταιρία προς Προστασίαν της Παραγωγής και Εμπορίας της Σταφίδος, με είκοσι πέντε υποκαταστήματα στην Πελοπόννησο και στα Επτάνησα[7], και το 1906 την Εταιρία Οίνων και Οινοπνευμάτων[8]. Με τις δύο αυτές εταιρείες έλυσε το δύσκολο για την Ελλάδα τότε σταφιδικό ζήτημα, ενώ είχε προσχεδιάσει την ενοποίηση του ελληνικού δημόσιου χρέους και τη μετατροπή του σε δραχμές, σχέδιο που δεν πρόλαβε να υλοποιήσει. Πολιτεύτηκε από το 1900, εκλεγόμενος βουλευτής Αθηνών, Μεσσηνίας και Ηλείας[9]. Με δωρεές του ιδρύθηκαν οι νυχτερινές σχολές του Συλλόγου Εμποροϋπαλλήλων στην Αθήνα[10]. Αδελφός του Ιωάννη ήταν ο διευθυντής της Τραπέζης Αθηνών Αλέξανδρος (1859-1939). Ο γιος του Αλέξανδρου Μιχαήλ (1895-1983) οργάνωσε στην Ελλάδα την πρώτη μεταπολεμική οικονομική υπηρεσία και το φορολογικό σύστημα[11], ενώ ο γιος του Ιωάννης (γ. 1921) υπηρέτησε ως διπλωμάτης[12]. Δύο από τους γιους του Ιωάννη του παλαιότερου, ο Γεώργιος (1889/90-1984)[13] και ο Στέφανος (γ. 1901), εξέδωσαν την αντιβενιζελική, φιλοβασιλική και φιλομεταξική εφημερίδα *Ἡ Πρωΐα* (1925-1944)[14], ενώ ο άλλος γιος του Ιωάννη Ανδρέας (γ. 1900) υπήρξε αξιωματικός του Ναυτικού[15]. Πρώτος γιος του Στέφανου ήταν ο καθηγητής της Πολιτικής Οικονομίας στο Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, υποδιοικητής της Τραπέζης της Ελλάδος, διαπραγματευτής για τη σύνδεση της Ελλάδος με την Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα (ΕΟΚ), υπουργός των Οικονομικών το 1974, ιδρυτής και πρόεδρος του Κόμματος Δημοκρατικού Σοσιαλισμού (ΚΟΔΗΣΟ), από το 1979 έως το 1984, βουλευτής, ευρωβουλευτής, τακτικό μέλος και πρόεδρος της Ακαδημίας Αθηνών το 1992 και 1996 αντιστοίχως, Γιάγκος (Ιωάννης) Πεσμαζόγλου (1918-2003)[16] και δεύτερος ο Γεωργάκης (1926-1936)[17].

---

3 Thieme και Becker 1925.
4 Τζέμος 2013, 181.
5 Χατζηιωσήφ 1999, 327.
6 Κωστής και Τσοκόπουλος 1988, 145-152. Χατζηιωσήφ 1999, 326-331.
7 Χατζηϊωάννου, 1923, 84. Καρδαμίτση-Αδάμη και Δανιήλ 2017, 120.
8 Χατζηϊωάννου, 1923, 86. Δρίτσα 1997, 140, φάκ. 21. Καρδαμίτση-Αδάμη και Δανιήλ 2017, 120.
9 Καρδαμίτση-Αδάμη και Δανιήλ 2017, 120.
10 Χατζηϊωάννου, 1923, 86-87. *ΝΕΛ* 1953, τ. 15.
11 Δρίτσα 1997, 140.
12 *ΝΕΛ* (βλ. υποσημ. 10).
13 *ΕΕΕ*, 1988. Δρίτσα 1997, 139-140, φάκ. 50.
14 Μάγερ 1959, 257-265. Παπαδημητρίου 2008.
15 *ΝΕΛ* (βλ. υποσημ. 10).
16 Δρίτσα 1997, 140, φάκ. 1805. Ἀκαδημία Ἀθηνῶν. 2015, 198.
17 Στην επιγραφή αναγράφεται ΓΕΩΡΓΑΚΙΣ ΣΤΕΦ. ΠΕΣΜΑΖΟΓΛΟΥ / 1926-1936.

Τι γνωρίζουμε όμως για τον γλύπτη του ταφικού μνημείου Ιωάννου Γ. Πεσμαζόγλου; Πληροφορίες, εκτός από το λεξικό που ήδη μνημονεύσαμε, αντλούμε και από άρθρο της γερμανικής καταγωγής, πολιτογραφημένης Βρετανής, συγγραφέως και μεταφράστριας Helen Zimmern (1846-1934) στο περιοδικό *The Art Journal*[18]. Το κείμενο αυτό υπηρετεί την προσπάθεια της Zimmern να φέρει σε εγγύτερη επαφή το βρετανικό κοινό με τα ευρωπαϊκά πράγματα. Υπό αυτήν την έννοια, θα ξαναγράψει για τον Jerace στο βιβλίο της *The Italy of the Italians*[19].

Ο Francesco Jerace (Ierace/Jeraces/Jeracis) γεννήθηκε στην Πολιστένα της Καλαβρίας, στην Κάτω Ιταλία, στη Μεγάλη Ελλάδα. Παραδίδονται δύο διαφορετικές ημερομηνίες και χρονολογίες γεννήσεώς του –26 Ιουλίου 1853 και 27 Ιουλίου 1854–, ενώ για τον θάνατό του άλλες δύο χρονολογίες, εκτός της 18ης Ιανουαρίου 1937 – το 1936 και το 1940[20]. Εκ μητρός εγγονός του διακοσμητή Francesco, γιος του τοιχογράφου Fortunato και αδελφός του ζωγράφου Gaetano (1860-1940) και του γλύπτη-ζωγράφου Vincenzo (1862-1947), έχοντας αποφασίσει για την προτίμησή του στην τέχνη, μπήκε στη Βασιλική Ακαδημία Καλών Τεχνών της Νάπολης. Σπούδασε ζωγραφική κοντά στον Vincenzo Morani (1809-1870) και γλυπτική δίπλα στους Tito Angelini (1806-1878) και Tommaso Solari (1820-1889), σαρώνοντας βραβεία. Υπήρξε στενός φίλος του ζωγράφου Francesco Saverio Altamura (1822-1897), για τον οποίον μάλιστα θα μιλήσει στην Ακαδημία Καλών Τεχνών της Νάπολης, ενώ η διάλεξή του θα αποδώσει βιογραφία του Altamura (*Saverio Altamura. Cenni biografici*, Νάπολη 1917)[21]. Οι ικανότητές του στη γλυπτική είχαν πλέον εκδηλωθεί. Γρήγορα γίνεται περιζήτητος τόσο για τη φιλοτέχνηση προτομών όσο και μνημειακών αγαλμάτων, δουλεύοντας με την ίδιαν άνεση ιδεαλιστικά και ρεαλιστικά. Έλαβε μέρος σε εκθέσεις στην Ιταλία, ειδικά στη Νάπολη (1877), στο Παρίσι (1878) και στη Βενετία (1895). Το 1880 παρουσίασε στην έκθεση του Τορίνου επτά έργα του σε επτά διαφορετικές τεχνοτροπίες – επίδειξη; Έγραψε μελέτη για τον Ολλανδό ζωγράφο του 17ου αιώνα Frans Hals (1582-1666) (*Ricordi e ricerche su Frans Hals*, Νάπολη 1910). Διετέλεσε επίτιμος καθηγητής της Βασιλικής Ακαδημίας Καλών Τεχνών της Νάπολης και των ακαδημιών του Μιλάνου και της Μπολόνιας. Έργα του βρίσκονται στη Νάπολη, στη Μαδρίτη, στο Λονδίνο, στο Μόναχο, στην Οδησσό, στο Βερολίνο, στη Βαρσοβία, στη Χάγη, στο Ρότερνταμ, στην Ιρλανδία, στο Μπουένος Άιρες, στην Αβάνα, ακόμα και στη Βομβάη... Στον ίδιον έχει αφιερωθεί και το μουσείο της πόλεως Πολιστένα, ενώ στην Πολιστένα έχει ιδρυθεί και λειτουργεί φερώνυμο εκπαιδευτικό ίδρυμα (Istituto Comprensivo «F. Jerace»).

Συγκρητιστική αντίληψη φαίνεται να διέπει το ύφος της καλλιτεχνικής δημιουργίας του Francesco Jerace, που μοιάζει χωρίς ατομικότητα, κάπως απρόσωπο[22]. Νεομπαρόκ στοιχεία συνυφαίνονται με τη διακοσμητικότητα της Art Deco, στο πνεύμα μιας μεγαλοπρεπούς μορφολογικής ρωμαϊκότητας (romanitas), όπως φαίνεται και στον ανάγλυφο όμιλο μέσα στα Ηλύσια Πεδία –όπου, κατά τον Βιργίλιο, μένουν επί χιλιετία οι ψυχές, εωσότου επιστρέψουν στη γη για να μετεμψυχωθούν–, αλλά και στους δύο ολόγλυφους αγγέλους-πενθούντα πνεύματα του ταφικού μνημείου. Ο ένας άγγελος αγκαλιάζει θερμά τον νεκρό γιο του Στεφάνου Πεσμαζόγλου Γεωργάκη (εικ. 2), ο άλλος σφίγγει στο στήθος του σταυρό (εικ. 3). Να προσέξουμε ότι το 1936, έτος θανάτου του γιου, ο πατέρας του είναι τριανταπεντάχρονος...

18 Zimmern 1886. Ευχαριστώ από τη θέση αυτήν τον τ. αναπληρωτή καθηγητή Ιστορίας της Τέχνης στο Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του ΕΚΠΑ Σ. Λυδάκη, που μου διέθεσε τον τόμο από τη βιβλιοθήκη του. Ο ίδιος έχει γράψει παλαιότερα στον αθηναϊκό ημερήσιο Τύπο για τον γλύπτη και για το έργο του. Επανήλθε πρόσφατα: Λυδάκης 2017 (βλ. υποσημ. 1). Βλ. ακόμα Brook 2004, με αρκετή βιβλιογραφία.

19 Zimmern 1906, 129-131.

20 Vollmer 1962. *DEB* 1974. Panzetta 1994. *Saur* 2000.

21 Μπουρλογιάννης-Τσαγγαρίδης 2009, 2010.

22 *Saur* 2000.

Ο Francesco Jerace εργάζεται ως γλύπτης αλλά και ως αρχιτέκτων του μνημείου – υπογράφει λατινιστί σε εμφανές σημείο, στην πρόσθια πλευρά του: OPUS F. JERACIS. Εξαιρετικό στην προοπτική του βάθους το πρόσθιο ανάγλυφό του. Θα διακρίναμε βεβαίως μανιεριστική υπερβολή στις νατουραλιστικές εκφράσεις των μορφών του. Παρομοίως η θεατρική περιπάθεια και ο εξεζητημένος αισθησιασμός των αγγέλων αδυνατίζει το όλο ταφικό μνημείο. Εμφατικά ηδυπαθή στοιχεία βλέπουμε όμως και σε δύο άλλα μαρμάρινα γλυπτά του Francesco Jerace με μυθολογικά πρόσωπα, στην κόρη του Μίνωα Αριάδνη και στην θεότητα της εδωδής, της τροφής, Βίκτα[23]. Το μαυσωλείο ως οικοδόμημα με ανάγλυφη σύνθεση παραπέμπει και στη διαμόρφωση του μνημείου για τον Ιταλό πολιτικό Giuseppe De Nava (1858-1924), έργο του γλύπτη από μάρμαρο, στο Ρήγιο της Καλαβρίας.

Το ταφικό μνημείο της οικογένειας Ιωάννου Πεσμαζόγλου, ενδιαφέρον unicum της νεοελληνικής γλυπτικής, δεν είναι ακριβώς χρονολογημένο. Θα πρέπει να λάβουμε ως terminus post quem για τη δημιουργία του ενδεχομένως το 1936, έτος θανάτου του Γιωργάκη Πεσμαζόγλου, ο οποίος απεικονίζεται σαν βρέφος γυμνό στην αγκαλιά του ενός από τους δύο αγγέλους. Άρα είναι και όψιμο έργο του Francesco Jerace, που φεύγει από τη ζωή το 1937.

Οπωσδήποτε δεν είναι άνευ σημασίας η οικονομική επιφάνεια και η ισχυρή φήμη των μελών της οικογένειας Ιωάννου Πεσμαζόγλου για την επιβλητική μορφή του ταφικού μνημείου τους. Στην οικογένεια ανήκαν η πρώτη πολυκατοικία των Αθηνών στην οδό Βασιλίσσης Σοφίας[24], το ξενοδοχείο Ακταίον στο Νέο Φάληρο, η Στοά Πεσμαζόγλου, όπου και το τυπογραφείο της εφημερίδας *Ἡ Πρωΐα*. Οι Πεσμαζόγλου κατά τη δεκαετία του 1930 διέθεταν τον πλούτο, το κύρος και τη δυνατότητα να επιλέξουν αλλοδαπό γλύπτη για τη φιλοτέχνηση του μεγαλειώδους οικογενειακού μαυσωλείου τους. Άλλωστε την ίδια δεκαετία πεθαίνει και ένα επίλεκτο μέλος της οικογένειάς τους, ο διευθυντής της Τραπέζης Αθηνών Αλέξανδρος Πεσμαζόγλου.

Το προκείμενο μνημείο, μαυσωλείο μιας τόσο σπουδαίας οικογένειας, θα έπρεπε να στηθεί σε κεντρικό σημείο του πρώτου κοιμητηρίου της πρωτεύουσας του ελληνικού κράτους. Είναι ταφικό αλλά και ταυτοχρόνως δημόσιο, οιονεί ηρώον, εικόνα προβολής-επιβολής, σε ημιδημόσιο χώρο, στον κοιμητηριακό[25]. Οι μάλλον καλές διασυνδέσεις μελών της οικογένειας στο εξωτερικό θα διευκόλυναν την επιλογή ενός από τους πιο φημισμένους ξένους γλύπτες. Να υποθέσουμε και κάποιαν απογοήτευση λόγω της νοοτροπίας εγχώριων καλλιτεχνικών κύκλων;

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ἀκαδημία Ἀθηνῶν. 2015. *Ἐπετηρίς. Τὰ μέλη, τὸ προσωπικό, οἱ υπηρεσίες καὶ τὰ δημοσιεύματα τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, ἔτος 2015 (90όν)*. Ἀθήνα: Γραφεῖον Δημοσιευμάτων τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνών.

Brook, C. 2004. *Dizionario Biografico degli Italiani*, 62. Roma: Treccani. http://www.treccani.it/enciclopedia/francesco-jerace_(Dizionario-Biografico). Τελευταία επίσκεψη 17 Σεπτεμβρίου 2020.

DEB. 1974. *Dizionario enciclopedico Bolaffi dei pittori e degli incisori italiani. Dall' XI al XX secolo*. Τόμος 6. Torino: G. Bolaffi.

Δρίτσα, Μ. 1997. *Το Αρχείο Κωνσταντίνου Αντ. Βοβολίνη, Α', με τη συνεργασία της Γ. Πανσεληνά*. Αθήνα: Κέρκυρα.

ΕΕΕ. 1988. *Εκπαιδευτική Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια. Παγκόσμιο Βιογραφικό Λεξικό*, 8. Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών.

Καρδαμίτση-Αδάμη, Μ. 2006. *Ερνστ Τσίλλερ 1837-1923. Η τέχνη του κλασικού*, πρόλογος Δ. Ζήβας, φωτογραφίες Γ. Γερόλυμπος. Αθήνα: Μέλισσα.

Καρδαμίτση-Αδάμη, Μ., και Μ. Δανιήλ. 2017. *Το Α' Κοιμητήριο της Αθήνας. Οδηγός των μνημείων και της ιστορίας του*, φωτογραφίες Γ. Γερόλυμπος. Αθήνα: Ολκός – Ελληνική Εταιρεία Περιβάλλοντος και Πολιτισμού.

Κορρές, Γ.Σ. 1983. «Τὸ Μαυσωλεῖο τοῦ Ἐρρίκου Σλῆμαν στὸ Πρῶτο Νεκροταφεῖο Ἀθηνῶν.» *Φιλολογικὴ Πρωτοχρονιά* 40:343-350.

23 Zimmern 1906, 130.

24 Καρδαμίτση-Αδάμη, 2006, 274-276.

25 Le Normand-Romain 2006, 885.

Korres, G. (unter Mitarbeit und mit einem Anhang von M. Korres). 1981. «Das Mausoleum Heinrich Schliemanns auf dem Zentralfriedhof von Athen.» *Boreas* 4:133-173.

_____. 1984. «Neues zum Mausoleum Henrich Schliemanns in Athen.» *Boreas* 7:317-325.

Κωστής, Κ., και Β. Τσοκόπουλος. 1988. *Οι τράπεζες στην Ελλάδα, 1898-1928*. Αθήνα: Ελληνική Ένωση Τραπεζών – Παπαζήσης.

Le Normand-Romain, A. 2006. «Sculpture under Louis-Philippe: Public monument or funerary monument?» Στο *Sculpture from the Renaissance to the Present Day*. Vol. 2, *From the Fifteenth to the Twentieth Century,* επιμ. G. Duby και J.-L. Daval, 884-885. Köln: Taschen.

Λυδάκης, Σ. 2017. *Μια πολύτιμη γλυπτοθήκη. Το Α' Νεκροταφείο Αθηνών*. 2η έκδοση. Αθήνα: Μέλισσα.

Μάγερ, Κ. 1959. *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Τύπου*. Β', *Ἀθηναϊκαὶ Ἐφημερίδες, 1901-1959*. Ἀθῆναι: χ.ε.

Μπουρλογιάννης-Τσαγγαρίδης, Ι. 2009. «Francesco Saverio Altamura (1822-1897). Ο βίος και το έργο του.» Διδακτορική διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών.

_____. 2010. *Francesco Saverio Altamura*. Αθήνα: Λούση Μπρατζιώτη.

ΝΕΛ. 1953. *Νεώτερον Ἐγκυκλοπαιδικὸν Λεξικὸν «Ἡλίου»*. Τόμος 15. Ἀθήνα: Ἐγκυκλοπαιδικὴ Ἐπιθεώρησις «Ἥλιος».

Panzetta, A. 1994. *Dizionario degli scultori italiani dell'Ottocento e del primo Novecento*, 1. 2nda edizione. Torino: Umberto Allemandi.

Παπαδημητρίου, Δ., 2008. «Η Πρωΐα.» Στο *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου, 1784-1974. Εφημερίδες, Περιοδικά, Δημοσιογράφοι, Εκδότες*, επιμ. Λ. Δρούλια και Γ. Κουτσοπανάγου, τόμ. Γ', 567-568. Αθήνα: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών / Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών.

Saur 2000. *Saur Allgemeines Künstlerlexikon. Bio-bibliographischer Index A-Z*, 5. München – Leipzig: K.G. Saur.

Τζέμος, Γ. 2013. *Τα μυστικά των ονομάτων: Τα ελληνικά επώνυμα τουρκικής προέλευσης*. Αθήνα: Δημοσιογραφικός Οργανισμός Λαμπράκη Α.Ε.

Thieme, U., και F. Becker. 1925. *Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler von der Antike bis zur Gegenwart, begründet von U. Thieme / F. Becker*, 18. Leipzig: E.A. Seeman.

Vollmer, H. 1962. *Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler des XX. Jahrhunderts*, 6. Leipzig: E.A. Seeman.

Χατζηϊωάννου, Ι.Χ. 1923. *Πανελλήνιον Λεύκωμα Ἐθνικῆς Ἑκατονταετηρίδος, 1821-1921. Ἡ Χρυσὴ Βίβλος τοῦ Ἑλληνισμοῦ*. Τόμ. Β'1, *Βιομηχανία - Ἐμπόριον*. Ἀθῆναι: Ἰωάν. Χρ. Χατζηϊωάννου.

Χατζηιωσήφ, Χ., επιμ. 1999. *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*. Τόμ. Α'1, *Οι Απαρχές*, 32, 68, 69, 71, 216, 269, 270, 273, 322, 326-331. Αθήνα: Βιβλιόραμα.

Zimmern, H. 1886. «Francesco Jerace.» *The Art Journal*:5-7.

_____. 1906. *The Italy of the Italians*. London: Sir Isaac Pitman and Sons, Ltd.

Εικ. 1. Francesco Jerace, *Ταφικό μνημείο οίκου Ιωάννου Πεσμαζόγλου*, μετά το 1936, μάρμαρο, Α' Κοιμητήριο Αθηνών (φωτ. Δ. Παυλόπουλος).

Εικ. 2. Francesco Jerace, *Πενθούν Πνεύμα ταφικού μνημείου οίκου Ιωάννου Πεσμαζόγλου*, μετά το 1936, μάρμαρο, Α' Κοιμητήριο Αθηνών (φωτ. Δ. Παυλόπουλος).

Εικ. 3. Francesco Jerace, *Πενθούν Πνεύμα ταφικού μνημείου οίκου Ιωάννου Πεσμαζόγλου*, μετά το 1936, μάρμαρο, Α' Κοιμητήριο Αθηνών (φωτ. Δ. Παυλόπουλος).

Διαμαντής Διαμαντόπουλος (1904-1995)

Ut pictura poesis?

Μάνος Στεφανίδης

Στον δάσκαλό μου, ομότιμο καθηγητή
του Πανεπιστημίου Αθηνών, Γ. Στ. Κορρέ,
μικρό αντίδωρο

RÉSUMÉE: DIAMANTIS DIAMANTOPOULOS (1904-1995). UT PICTURA POESIS ?

Le peintre Diamantis Diamantopoulos (1914-1995) reste à ce jour le plus énigmatique des peintres de la génération des années 30, bien que son travail ait été analysé de manière assez superficielle et en se concentrant sur des thèmes ou des paramètres sociologiques. Il fût l'une des figures les plus impressionnantes de notre peinture au cours du XXème siècle et tenta, avant la « construction » de quelque image visuelle, d'inventer le langage propre à cette image. Ainsi, son expérimentation va du cubisme à la poétique du surréalisme et à l'art métaphysique par un renouvellement du vocabulaire plastique.
Il écrit : « La peinture, piégeant le spectateur au travers de ses harmonies visuelles, l'informe de la situation de la réalité naturelle et collective, et suggère indirectement une attitude face à cette réalité ou une manière d'agir en elle… » Dans la préface de la même version qui a été réimprimée de la revue annuelle *Chroniko* éditée par la galerie « Ora », Diamantopoulos fait valoir que, depuis 1931, il menait une réflexion théorique sur le problème et, en 1936, il publia dans le magazine *Trito Mati* une étude intitulée « Détermination des œuvres ».

La vie de Diamantopoulos se partage en deux périodes durant lesquelles il publie son travail: 1941-1949 et 1975-1980. En 1978, Dimitris Papastamos, alors directeur de la Pinacothèque Nationale, y organise une grande rétrospective, puis suivent *Les machines et le temps* à la galerie « Ora » du peintre Asandour Bacharian en 1980. Le point culminant de sa présence publique, à l'étranger, est sa participation à l'Europalia (Bruxelles, 1982); il retourne ensuite en silence jusqu'à sa mort. Comme l'écrit Emmanouil Kasdaglis dans son hommage dans le journal *Kathimerini* (09/03/95) « Il s'était enfoncé dans un désespoir sans fond… ».

ΤΑ ΠΡΩΤΑ ΧΡΟΝΙΑ

Η μελέτη του έργου του Δ. Διαμαντόπουλου (εικ. 1) μας αποκαλύπτει το ρόλο που έπαιξε για την συγκρότηση μιας αισθητικής κατά την κρίσιμη μεταπολεμική περίοδο, αλλά και μιας στάσης ως προς τη ζωγραφική καθεαυτή. Η πρωιμότατη θητεία του στον κυβισμό, η αναζήτηση ενός ζωγραφικού ιδιώματος, που να ανιχνεύει το τρομώδες μέσω αντικλασικών εικαστικών προσεγγίσεων κατά τα πρότυπα της Pittura Metafisica, η αναζήτηση της ζωγραφικής καθαρότητας και του ζωγραφικού ουσιώδους μέσα από μια φόρμα απέριττη και συγχρόνως επική (θα λέγαμε, ενσυνειδήτως υπερβάλλοντας, πως πρόκειται για έναν κεκαθαρμένο Matisse), άλλα και η μελέτη του συνολικού του έργου, που απλώνεται grossomodo σε περισσότερο από μισό αιώνα έρευνας (περίπου 1930-1990), μας πείθουν πως έχουμε να κάνουμε μ' έναν Ευρωπαίο δημιουργό, απολογητή της ζωγραφικής πράξης (την εποχή της αμφισβήτησής της και του «θανάτου» της ζωγραφικής), ο οποίος, όμως, γνωρίζει και αποδέχεται τα νεότερα ζωγραφικά

ιδιώματα και το χώρο της νέας τεχνολογίας ως προς την επίτευξη μιας εικόνας που κινείται (φωτογραφία, κινηματογράφος, video art)[1].

Ο Διαμαντής Διαμαντόπουλος γεννήθηκε στη Μαγνησία του Σιπύλου της Μ. Ασίας το 1914. Οι γονείς του ονομάζονταν Βασιλική και Σοφοκλής. Είχε τρία αδέρφια, τον Κίμωνα, τον Ιωακείμ και την Ειρήνη. Ο πατέρας του ήταν ευκατάστατος φαρμακοποιός στη Μαγνησία, ενώ η μητέρα του Βασιλική ήταν γόνος της πλούσιας οικογένειας Μουράτογλου, που διέθετε αλυσίδα εμπορικών καταστημάτων στη Σμύρνη και τη Μαγνησία. Και οι δύο γονείς του ήταν εξαιρετικά μορφωμένοι, λέγεται μάλιστα πως η Βασιλική υπήρξε Αρσακειάδα. Το 1922, την εποχή της Μικρασιατικής καταστροφής, ο μεγάλος αδερφός του, Κίμων, σπούδαζε στο Παρίσι. Συνάντησε την υπόλοιπη οικογένεια στην Αθήνα, όπου κατέφυγαν ως πρόσφυγες, αφού πρώτα πέρασαν από τη Σμύρνη και τη Μυτιλήνη (1922-1923), εκτός από τον πατέρα του που χάθηκε. Λίγο αργότερα πέθανε και ο Κίμωνας, σε ηλικία μόλις 27 χρόνων. Παρά τον πρόωρο χαμό του συζύγου και του γιου της, η Βασιλική, μετά την Καταστροφή, ολομόναχη και χωρίς πόρους, φρόντισε για την επιμελημένη ανατροφή των παιδιών της και κατάφερε, παρά τις αντίξοες συνθήκες, να πάρουν όλα πανεπιστημιακή μόρφωση[2]. Στην Αθήνα εγκαθίστανται στο Βύρωνα, σε προσφυγική κατοικία στην οδό Μαιάνδρου, αριθμός 7 [αργότερα η οδός μετονομάζεται «Π. Τσαλδάρη», στη συνέχεια «Τσώρτσιλ» και μετέπειτα «Κύπρου» (αρ. 13)][3].

Στο πρόσφατο βιβλίο *Ἐκ τοῦ θανάτου εἰς τήν ζωήν. Μνήμη προσφιλῶν*, ο Παναγιώτης Τέτσης θυμάται νεκρολογώντας τον Τάσο Αθανασιάδη:

> «Τον συνάντησα πάνε κάμποσα χρόνια, πάνω από μισόν αιώνα, καθώς κατέβαινε για να φύγει, στην εσωτερική ξύλινη σκάλα του προσφυγικού όπου έμενε ο Διαμαντής Διαμαντόπουλος. Ήταν ένα ωραίο σπίτι, προσφυγικό, μικρή μονοκατοικία. Ο Διαμαντόπουλος συγκατοικούσε με τον αδελφό του Ιωακείμ και την μητέρα του. Κρατούσε το επάνω για εργαστήριο... Ήταν τότε που δεν είχε αποτραβηχτεί αλλά ήταν ευπροσήγορος, πνευματώδης και αγαπούσε τις συναναστροφές...»[4].

Από τα παιδικά του χρόνια νιώθει μεγάλη έλξη για τη ζωγραφική και την ποίηση. Τα πρώτα ζωγραφικά του έργα –πορτραίτα κοριτσιών– πάνω σε χαρτόνι, τα κάνει 6-7 ετών. Στην ίδια περίπου ηλικία γράφει τα πρώτα του ποιήματα[5]. Να ένα δείγμα από αυτά τα ποιήματα που διατηρήθηκε στη μνήμη του από εκείνα τα χρόνια –όπως μας το παραδίδει η Βεατρίκη Σπηλιάδη στον κατάλογο της ελληνικής συμμετοχής στην 40ή Biennale της Βενετίας:

> «Το κορμί μου είναι κρέας
> και εγώ είμαι μερμίγκι
> σαν και μια σακούλα μούστος
> η κοιλιά μου κουνιστερή».

Λίγο αργότερα στοχάζεται πάνω στο υπαρξιακό πρόβλημα, επιθυμεί να γίνει ένας ερευνητής στο χώρο της βιολογίας[6]. Όπως μας πληροφορεί και ο ανιψιός του, Κίμων Αντωνόπουλος, ως το τέλος της ζωής του εκδηλώνει αμείωτο το ενδιαφέρον του για τη χημεία, τις βιογενετικές επιστήμες και τα μαθηματικά.

Αν αγνοούμε σχεδόν ολοκληρωτικά την παιδική ηλικία του ζωγράφου, γνωρίζουμε κάπως

---

1 Στεφανίδης 2003, 1.
2 Εφημερίδα *Η Καθημερινή*, ένθετο *Επτά Ημέρες*, 3-9-1995, 3, 9 (Ε.Χ. Κάσδαγλης).
3 Αρχειακό υλικό, αρ. 1 (σ. 406), αρ. 7 (σ. 417-419), αρ. 13 (σ. 425), αρ. 16 (σ. 429), αρ. 22 (σ. 444).
4 Τέτσης 2012, 144-145.
5 Περιοδικό *Ταχυδρόμος*, 20-2-1975 (Γ. Πηλιχός).
6 Σπηλιάδη 1982.

περισσότερα για την εφηβική (13-15 χρονών). Το 1927 παίρνει μέρος στην κίνηση του περιοδικού *Ἡ Διάπλασις τῶν Παίδων*, αρχικά χρησιμοποιώντας το όνομά του[7]. Τον Ιανουάριο του 1928 ο ίδιος, 14 χρονών, και η αδερφή του Ειρήνη, ήδη πρωτοετής φοιτήτρια της Φιλολογίας, με την οποία φαίνεται πως ήταν ιδιαίτερα συνδεδεμένος, υιοθετούν ψευδώνυμα, για ενεργότερη δράση στο περιοδικό εκείνος *Ακάμας* (γενναίος πολεμιστής του Τρωικού κύκλου, γιος του Θησέα και της Φαίδρας), εκείνη *Ηδύλη* (Αθηναία ποιήτρια του 4ου π.Χ. αιώνα)[8]. Τα δύο αδέρφια, παρά τον επιφυλακτικό χαρακτήρα τους, επιδιώκουν να επικοινωνήσουν με τους άλλους συνδρομητές, και, στην προσπάθειά τους ν' αποκτήσουν ενδεχομένως καινούριες φιλίες, ανταποκρίνονται σε πρόταση ν' ανταλλάξουν με άλλους τετραδιάκια με «μικρά μυστικά».

Γρήγορα δοκιμάζουν επίσης τις δυνάμεις τους στο γράψιμο. Ο *Ακάμας* στέλνει στο περιοδικό δύο κομμάτια. Το πρώτο είναι ένας τούρκικος θρύλος. Ο Γρηγόριος Ξενόπουλος, που έκρινε τα λογοτεχνήματα των νεαρών συνδρομητών, δεν το κατάλαβε, του φάνηκε «μυστηριώδες». Το άλλο, «Στα σκοτάδια της σκλαβιάς», το χαρακτήρισε άτεχνο. Είναι κρίμα που ούτε κι αυτό δε δημοσιεύθηκε. Ενδεχομένως θα μας έδινε πληροφορίες για τα παιδικά του χρόνια και θα φώτιζε τη σκοτεινή αυτή περίοδο της ζωής του.

Αντιθέτως το κομμάτι της *Ηδύλης*, η «Χαμένη φιλία», τυπώθηκε και έκανε εντύπωση[9]. Προκάλεσε, μάλιστα, τον ενθουσιασμό του Τέλλου Άγρα, που δεν ήταν μόνο παλαιός συνδρομητής και παντοτινός συνεργάτης του περιοδικού, αλλά και τακτικός αναγνώστης της *Σελίδος Συνεργασίας Συνδρομητῶν*[10].

Ο ίδιος, μετά την πρώτη του αποτυχία, έκλεισε το κεφάλαιο της λογοτεχνίας. Περιόρισε τις φιλοδοξίες του στη ζωγραφική και το σχέδιο, που αποτέλεσαν εφεξής τη μόνιμη έγνοια του. Στη *Διάπλαση* ο *Ακάμας* στέλνει πια τακτικά σκίτσα του, που επισύρουν την επιδοκιμασία του Ξενόπουλου, ο οποίος κρατάει και τη σελίδα αλληλογραφίας με τους συνδρομητές:

> «Έκαμες πολύ καλά, του απαντάει, που αποφάσισες να μου γράψεις και προπάντων να μου στείλεις αυτά τα δύο σκίτσα. Μου άρεσαν πολύ. Με λίγες απλούστατες γραμμές λένε πολλά. Και το ότι έχεις ταλέντο, μαρτυρεί κι η προτίμησή σου για τα σκίτσα του "Θαυμαστού ταξιδιού" (μυθιστορήματος της Σέλμα Λάγκερλεφ που δημοσιευόταν εκείνη τη χρονιά στο περιοδικό), που είναι πράγματι καλλιτεχνικότατα».

Σε λίγο ο *Ακάμας*, ακάματος, στέλνει και νέα σκίτσα του, που επίσης χαρακτηρίζονται «πολύ όμορφα» και ζητάει πληροφορίες για τον ιμπρεσιονισμό, που άρχισε, φαίνεται, να τον απασχολεί[11].

ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΑ ΠΟΙΗΤΙΚΗΣ

Το ζωγραφικό έργο του Δ. Διαμαντόπουλου, αντιμετωπιζόμενο ως σύνολο καλλιτεχνικής θεωρίας και πράξης, μπορεί να δώσει απαντήσεις σε σημαντικά ερωτήματα που θέτει η γενιά του '30 στο χώρο των εικαστικών τεχνών, αλλά και στο χώρο της ποίησης και της ιστορίας της λογοτεχνίας (εικ. 2-7).

Παρότι για μεγάλο διάστημα αυτοεγκλειστος, ακολουθώντας ασυνείδητα μια παράδοση οικεία στην ελληνική τέχνη (Χαλεπάς, Παρθένης, Μπουζιάνης, Στέρης κ.ά.) και παρότι έζησε το μεγαλύτερο μέρος της ζωής του στη σκιά των εμβληματικών προσωπικοτήτων και των

---

7 Περιοδικό *Διάπλασις τῶν παίδων*, περίοδος β', τόμ. 34, έτος 49ο, αρ. 45, 8-10-1927 (*35η Κυριακή της Διαπλάσεως*).
8 Περιοδικό *Διάπλασις τῶν παίδων*, περίοδος β', τόμ. 35, έτος 50ό, αρ. 6, 7-1-1928, 51.
9 Περιοδικό *Διάπλασις τῶν παίδων*, περίοδος β', τόμ. 35, έτος 50ό, αρ. 18, 31-3-1928, 150.
10 Περιοδικό *Διάπλασις τῶν παίδων*, περίοδος β', τόμ. 35, έτος 50ό, αρ. 19, 7-4-1928, 159.
11 Περιοδικό *Διάπλασις τῶν παίδων*, περίοδος β', τόμ. 35, έτος 50ό, αρ. 18, 31-3-1928, 151.

μεγάλων γεγονότων της μεταπολεμικής Ελλάδας, σήμερα το έργο του, κρινόμενο νηφάλια, αποκτά ένα ιδιαίτερο ενδιαφέρον.

Ο Δ. Διαμαντόπουλος διήλθε τους σκοπέλους ενός αφελούς φολκλορισμού, μιας αδιέξοδης ελληνοκεντρικής θεματολογίας και μιας περιγραφικής διακοσμητικής ζωγραφικής, χωρίς να απεμπολήσει τη φροντίδα για μια τέχνη όπου τα ιθαγενή χαρακτηριστικά και η διεθνής εμπειρία θα συνυπάρχουν.

Ο Δ. Διαμαντόπουλος ανελίσσει την εικαστική του εργασία σε απόλυτη παραλληλία προς έναν σταθερά εξελισσόμενο θεωρητικό προβληματισμό. Τόσο το δημοσιευμένο όσο και το αδημοσίευτο θεωρητικό του έργο μάς βοηθούν να κατανοήσουμε τους αισθητικούς του προβληματισμούς και τις μορφοπλαστικές του ανησυχίες, οι οποίες οδηγούν το έργο του σ' ένα crescendo, ενώ συγχρόνως αποδεικνύουν την εσωτερική του συνέπεια.

Παρά τα συχνά δυσεπίλυτα προβλήματα που αντιμετώπισε η έρευνά μας ως προς την εξεύρεση και χρονολόγηση των έργων του και την αποκρυπτογράφηση του καλλιτεχνικού credo του δημιουργού αυτού, τελικά το σύνολο του υλικού μάς πείθει πως αφενός έχουμε να κάνουμε με μια θεμελιώδη προσωπικότητα της νεότερης τέχνης μας, οπαδό μιας ιδιότυπης, αλλά ουδόλως συμβιβασμένης, avant-garde και, παράλληλα, μ' έναν καλλιτέχνη που θα μπορούσε να συστοιχηθεί με ομόδοξους συναδέλφους του, όπως ο M. Sironi, ο F. Bacon, ο L. Freud, ο Ed. Arroyo κ.ά.

Η έρευνά μας καταδεικνύει τον ουσιαστικό διάλογο που ο Δ. Διαμαντόπουλος ανέπτυξε με το δάσκαλό του Κ. Παρθένη, με τους οιονεί δασκάλους του H. Matisse και P. Picasso, στους οποίους αναφέρεται συχνά στα θεωρητικά του κείμενα[12], αλλά και με τον Δ. Πικιώνη, τον G. de Chirico, τον Γ. Μαυροΐδη, τον Κ. Κουν, τη Β. Κατράκη, τον Α. Μπαχαριάν, τον Π. Τέτση, τον συγγραφέα Τ. Αθανασιάδη, την Ε. Βακαλό και, πρωτίστως, με τον αρχιτέκτονα Άρη Κωνσταντινίδη, με τον οποίο διατήρησε σταθερή φιλία και επαφή καθ' όλη τη διάρκεια της ζωής του.

Παρότι η εντόπια ιστορία της τέχνης και η διαχείριση των καλλιτεχνικών της μορφών αρέσκονται σε «νεκραναστάσεις» δημιουργών προς το θεαθήναι, η αποκάλυψη του Δ. Διαμαντόπουλου, στο πλαίσιο της αναδρομικής του έκθεσης στην Ε.Π.Μ.Α.Σ. το 1978, ουσιαστικά προικοδότησε την σύγχρονη τέχνη μας μ' ένα ακόμη μεγάλο όνομα. Είναι χαρακτηριστικό ότι ως τότε απουσιάζει το όνομά του από σημαντικές εκθέσεις και εκδόσεις, καθώς και διεθνείς συμμετοχές, λες και το έργο του σταμάτησε το 1949, στην ατομική του έκθεση που πραγματοποιήθηκε στην γκαλερί «Ρόμβος».

Είναι χαρακτηριστικό επίσης πως, μετά την αναδρομική του έκθεση στην Ε.Π.Μ.Α.Σ., οι ίδιοι μηχανισμοί που τον είχαν «λησμονήσει» επιτάχυναν τώρα προς μια ταχεία επανεκτίμηση του έργου του, λειτουργώντας, όμως, μέσα από τη γνωστή μυθοποιητική διαδικασία του ισχύοντος και στην Ελλάδα, όπως και στον υπόλοιπο κόσμο, star system. Και είναι ο ίδιος ο Δ. Διαμαντόπουλος και η ηθική του στάση που δεν στέργουν και ακυρώνουν όλες αυτές τις μυθοποιητικές διαδικασίες, έτσι ώστε και κατά τη δεκαετία του '80, παρά τον καταιγισμό των, δημοσιογραφικών μάλλον, προσεγγίσεων προς το έργο του, το αίνιγμα Δ. Διαμαντόπουλος να εξακολουθεί να παραμένει αίνιγμα.

ΕΚΦΡΑΣΗ ΚΑΙ ΨΥΧΟΠΝΕΥΜΑΤΙΚΗ ΑΠΟΚΛΙΣΗ

Ο Δ. Διαμαντόπουλος ξάφνιασε ευχάριστα και συγκίνησε με την αναδρομική έκθεση του 1978 στην Ε.Π.Μ.Α.Σ., αλλά, συγχρόνως, προβλημάτισε με την τελευταία ενότητα των έργων του, τα οποία εξέθεσε τότε, αλλά και σε νεότερες εκδόσεις στο Καλλιτεχνικό Πνευματικό Κέντρο «Ώρα» το 1980, στην ενότητα που ονομάζουμε «Τερατογονίες».

12 Διαμαντόπουλος 1975.

Στην ενότητα αυτή ο ίδιος ο Δ. Διαμαντόπουλος, η φοβική και η αυτοπεριθωριοποιούμενη στάση του επιτείνουν το αδιέξοδο. Υπήρξε ο Δ. Διαμαντόπουλος «τρελός»; Αναμφίβολα ναι, στο μέτρο που υπήρξε τρελός ο Κ. Παρθένης, ο Γ. Στέρης, ο Ν. Εγγονόπουλος, γιατί όχι ο Γ. Χαλεπάς και οι λοιποί ευάριθμοι ιδιόρρυθμοι της ελληνικής τέχνης, είτε στο χώρο της ζωγραφικής, είτε της ποίησης, είτε της λογοτεχνίας. Από την εποχή του Pontormo ακόμη, όταν ο μανιερισμός αμφισβήτησε τις συμμετρικά ισορροπημένες, κλασικίζουσες ασφάλειες της ώριμης Αναγέννησης και του μαθηματικοποιημένου κόσμου της, το ζήτημα του εάν η καλλιτεχνική έκφραση συμπορεύεται με την τρέλα στήθηκε αμείλικτο[13]. Ο Δ. Διαμαντόπουλος υπήρξε πάντα ένας ρομαντικός, μελαγχολικός δημιουργός.

Το θέμα «Τέχνη και Τρέλα» από τον Pontormo ως τον Van Gogh και από τις ψυχαναλυτικές προσεγγίσεις του Freud ή του Jung ως τις σύγχρονες πειραματικές, νευρολογικές έρευνες, είναι ασφαλώς τεράστιο. Έχω, πάντως, την άποψη πως το έργο καθαυτό διατηρεί μιαν αυτονομία σε σχέση με την «ασθένεια» του δημιουργού του και μόνο σε ακραίες περιπτώσεις και σε βαρέα ψυχονοητικά νοσήματα η καθαρότητα της συνείδησης χάνεται και άρα το καλλιτεχνικό προϊόν πρέπει ν' αντιμετωπιστεί και με άλλα εργαλεία πλην των ιστορικοτεχνικών. Έχω την άποψη πως τέτοιες συνθήκες ισχύουν για το ύστερο έργο του Δ. Διαμαντόπουλου (οι συνθέσεις μετά το 1980 με το γενικό τίτλο *Γερανοί και ήλιος*) ως το θάνατό του. Είναι τότε που εγκαταλείπεται το σύνηθες métier του καλλιτέχνη και που απόλλυνται τα βασικά σημεία αναφοράς της γραφής του[14].

Το έργο του από τη μια εκφράζει το Spleen ενός βίου χωρίς ελπίδα και φως και υπό την έννοια αυτή ο πλαστικός χώρος παραπέμπει συχνά στο χώρο του Μπουζιάνη, αλλά και η πολιτική του ένταξη τον κάνει να ελπίζει σε μιαν αποκατάσταση της κοινωνικής αδικίας και σε δικαίωση της, με μαρξιστική ορολογία αντιμετωπιζόμενης, εργατικής τάξης.

Να λοιπόν και το τρίτο μεγάλο χαρακτηριστικό του έργου του, που σχετίζεται με την ταξική συνείδηση και την προάσπιση μιας πολιτικής ιδεολογίας χωρίς να γίνεται κομματικό ενεργούμενο ή να καταλήγει σε στρατευμένη τέχνη. Η ενότητα των εργατών, που αρχίζει από τη δεκαετία του '50 για να κορυφωθεί τη δεκαετία του '60 και να συνεχίσει, αποκαλύπτει την εμμονή του για μιαν επιφάνεια του σώματος, όχι, όμως, ως απλής ερωτικής επιθυμίας, αλλά ως συμβόλου αλλαγής και επαναστατικών διεκδικήσεων.

Τα σώματα του Δ. Διαμαντόπουλου, επικά και δωρικά μαζί, διεκδικούν την ηρωική διάσταση της καθημερινότητας και, μακριά από ρητορείες και ναρκισσισμούς, καταφάσκουν στην ιερότητα της ύπαρξης. Η δραματική ατμόσφαιρα των έργων του δεν γίνεται ποτέ πεισιθάνατος μελοδραματισμός. Απ' την άλλη επαναφέρει τον άνθρωπο ως φυσικό φαινόμενο. Τον ίδιο άνθρωπο που είχε εξορίσει η νεωτερική ουτοπία της μηχανής και των παρελκομένων της[15].

Μετά την εμπειρία του Β' Παγκοσμίου Πολέμου η τέχνη επανευρίσκει το σώμα όχι ως ένα κοινωνικό ή οντολογικό δεδομένο, αλλά ως απτή απόδειξη μιας επισφαλούς μεν, αλλά ακόμη και μοναδικής και ιερής ύπαρξης. Ο αναρχισμός της Μοντέρνας Τέχνης[16] σ' αυτή την αντίφαση ακριβώς αναφέρεται.

Κατάληξη όλης αυτής της ανθρωποκεντρικής, αλλά καθόλου ψευδολυρικής προσπάθειας, θα αποτελέσουν οι *Τερατογονίες* της δεκαετίας του '70. Εδώ ο ζωγράφος προσωποποιώντας την εξουσία και τις υπερβάσεις της συγκροτεί ένα νέο μύθο δύο όψεων, όπου το χρήμα, το εμπόριο και η βία οργιάζουν πάνω στις αρχετυπικές μορφές της μητέρας που θρηνεί και του νεαρού πληγωμένου ήρωα. Τα ενδοαναφορικά σχόλια του έργου του, με τα πολεμικά θέματα

13 Stoichita 1983.

14 Αυτό που θα ονόμαζε ο Clive Bell «significant form».

15 Πρβλ. *Νύφη και Μνηστήρες* του M. Duchamp ή *Ανθρωπομετρία* του Oscar Schlemmer.

16 Όρος που χρησιμοποιεί ο Δ. Διαμαντόπουλος στα θεωρητικά του κείμενα (πρβλ. Διαμαντόπουλος 1975).

του 1940-41, γίνονται τώρα τα σπαρακτικά σύμβολα του διαρκούς ανθρώπινου δράματος. Είναι αυτό το σύνολο των έργων που η Ε. Βακαλό ονόμασε *Ελληνική Guernica*. Και να σκεφτεί κανείς ότι στο *Ἔργο Ζωγραφικῆς* ο Διαμαντόπουλος επιχειρεί να μαθηματικοποιήσει τη ζωγραφική πράξη μέσα από μια σειρά εξισωτικών τύπων επιμένοντας στην υλικοτεχνική της διαδικασία και αποφεύγει σκόπιμα κάθε μεταφορά και κάθε υπερβατικότητα.

Εκφραστής λοιπόν μιας «μεταφυσικής χωρίς μεταφυσική» και μιας ύλης που διεκδικεί πνευματικό χάρισμα και ενός σώματος που ονειρεύεται την αθανασία του, έστω και εγκάθειρκτο στην πιο αμείλικτη τελεολογία, ο Διαμαντόπουλος παραμένει ο μεγάλος ζωγράφος ενός συγκεκριμένου κλίματος και ενός εξειδικευμένου κώδικα, ο οποίος ούτε λέγει ούτε κρύπτει αλλά σημαίνει.

Ο Δ. Διαμαντόπουλος, αυτοέγκλειστος και μονήρης, είχε συστηματική σχέση καθ' όλη τη διάρκεια της ζωής του με ελάχιστους ανθρώπους, όπως ο Τ. Αθανασιάδης και ο Α. Κωνσταντινίδης (1913-1993). Παραθέτουμε αποσπάσματα από ένα κείμενο του τελευταίου, ως κατακλείδα του παρόντος κεφαλαίου, που γράφτηκε στις 10 Οκτωβρίου του 1949 και αποδίδει με ενάργεια το ήθος και την καλλιτεχνική ιδιαιτερότητα του ζωγράφου:

> «Μια αγαθή τύχη με έφερε εδώ και δώδεκα χρόνια περίπου στο μικρό και λιτό δωμάτιο που χρησιμοποιεί για εργαστήριο ο Δ. Διαμαντόπουλος, για να γνωρίσω τον άνθρωπο και το έργο του, δηλ. μέσα από δύο μορφές τη μια και τόσο άρτια εικόνα. Γιατί τούτο είναι το πιο αξιόλογο και το πιο αξιοπρόσεκτο στην τέχνη του Διαμαντόπουλου : πως αυτή εκφράζει αληθινά το λόγο και τη μορφή ενός αληθινού ανθρώπου. Και, όταν το κάθε έργο -ζωγραφικό ή γλυπτικό- είναι η μετουσίωση του πιο εσωτερικού του κόσμου, όταν αντίστροφα πάλι, ο ίδιος αυτός τεχνίτης στο λόγο του αλλά και στο βλέμμα του είναι το ίδιο βάθος και η ίδια η ουσία του πλαστικού του έργου.
>
> »Και θα επιμείνω ίσως σε τούτη τη διαπίστωση, γιατί μέσα απ' αυτήν ελέγχεται, νομίζω, και επικυρώνεται μια αξία. Πολύ περισσότερο και στη σημερινή εποχή μας, όπου όλα νοθεύονται για χάρη μιας πιο σύγχρονης, τάχα, ζωής ή τέχνης, και όταν μέσα από τις πάμπολλες και φτηνές και μάταιες φιλοδοξίες μας, νομίσαμε πως ο άνθρωπος μπορεί να χωρίσει από το έργο του ώστε άλλα να πρεσβεύει αυτός, ενώ άλλα θα προδίδει εκείνο.
>
> »Ωστόσο δεν είναι μονάχα μια βαθειά αγάπη και κατανόηση για το ανθρώπινο στοιχείο που προβάλλει μέσα από το έργο του Διαμαντόπουλου, είναι ακόμη και μια θαλερή και σταθερή πλαστική πίστη, που απλώνεται απάνω στο σχέδιό του, στο χρώμα του και στη σύνθεσή του. Μια σύγχρονη πλαστική ευαισθησία, θέλω να πω, μια πιο νέα ζωγραφική ή γλυπτική όραση -και τούτο γιατί ο Διαμαντόπουλος αισθάνεται και νοεί τη γύρω του σύγχρονη ζωή, ενώ ταυτόχρονα δεν χάνει και καλλιτεχνική μνήμη. Έτσι ώστε να στερεώνει το νέο έργο του επάνω στο βάθρο της γνωριμίας με την κάθε παληά ζωή και τέχνη (η αναζήτηση της μορφής δεν είναι και η αναζήτηση της μνήμης ; !), ενώ από μια άλλη μεριά αντλεί τη βούλησή του και τη νόησή του και την ευαισθησία του μέσα από τα διάφορα στάδια της πιο νέας ευρωπαϊκής καλλιτεχνικής σκυταλοδρομίας. Γι' αυτό και κατορθώνει να κρατά την παράδοση, δηλ. να προχωρεί και μέσα από κάθε νέα του προσπάθεια να καταλύη τον προηγούμενο εαυτό του.
>
> »Και αν καμιά φορά ο Διαμαντόπουλος δείχνει σαν να επαναστατεί, ίσως γιατί μέσα του ένα δυνατό ένστικτο τον σπρώχνει και κάπως πιο πέρα από την καθημερινότητα του ίδιου του εαυτού του, είναι γιατί ανακαλύπτει μια βαθύτερη και αληθινότερη ζωή, που ξεχασμένη σε μας, έρχεται και ξαφνιάζει σαν μιαν ανέλπιστη τόλμη. Ώσπου να κυρωθεί φυσικά από την πιο αληθινή πραγματικότητα του σύγχρονου αισθητικού μας χώρου, και να επιβληθή όπως το κάλλος μιας θαυμαστής νίκης...
>
> »...Βέβαια, σαν ζωγράφος, πέρασε κι αυτός από διάφορα στάδια, ώσπου να φτάση στην πιο νέα έκφρασή του. Ξεκινώντας από μια κυβιστική διάθεση (γυμνασιακές σπουδές), πέρασε στον υπερρεαλισμό, προχώρησε σε έναν ρεαλισμό με πρωτόγονη τεχνική, γνωρίζεται με το έργο του ΚΛΕΕ, με την βυζαντινή τέχνη (η γνωριμία του με τον Κόντογλου τον εβοήθησε για να στοχαστή απάνω στην τεχνική της) και τέλος φτάνει στην ελληνική λαϊκή τέχνη.
>
> »Ωστόσο μια εσωτερική επιθυμία για ζωγραφικότερη απόδοση (ίσως και μαζί

γιατί ξεπεράστηκε η εσωτερική εκείνη αγωνία, που, στην προηγούμενη περίοδο είχε δοκιμάση την πίστη του προς το νεώτερο πολιτισμό) τον φωτίζει για ν' απορρίψει αυτήν την λαϊκή τέχνη σε ό,τι σχετίζεται με την εξωτερική της μορφολογία. Και αντιδρά λοιπόν ο Διαμαντόπουλος, όταν άλλοι υποκύπτουν -(το απραγματοποίητο προβάλλει φανερό μπροστά του)- για ν' αγκαλιάσει πάλι τον υπερρεαλισμό και τον κυβισμό, όμως αυτή τη φορά προσωρινά και ώσπου να βρεθή σταθερά μπροστά στο πρόβλημά του : την αναπαράσταση του φυσικού χώρου με καθαρά ζωγραφικά μέσα, πράγμα που το κατορθώνει κιόλας και το επιβάλει μέσα στις συνθέσεις του, στο ζωγραφικό του έργο.

»Αλλά νομίζω πως παράλληλα πρέπει να τονίσω την αγάπη μου και για την γλυπτική του εργασία. Που αν δεν σημειώνη πιο γενικά έναν αξιοπρόσεκτον σταθμό -τούτο θα κριθή με τον καιρό- όμως παρουσιάζει υψηλή πρόθεση και μια πλαστική νίκη. Γιατί ο Διαμαντόπουλος κάνει Γλυπτική με το χρώμα. Δηλαδή η γλυπτική μορφή δίνεται τώρα και χρωματικά, η τρίτη διάσταση, ο γλυπτικός χώρος, οφείλει την υπόστασή του και την έκτασή του και την προβολή του στο χρώμα. Έτσι ώστε άχρωμα γλυπτά του Διαμαντόπουλου να είναι σαν να μην έχουν γίνει καθόλου....

ΑΡΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗΣ
Αθήνα, 10 Οκτωβρ. 1949».

ΕΡΓΑΤΕΣ ΚΑΙ *ΟΙΚΟΔΟΜΟΙ* – ΤΕΧΝΗ ΚΑΙ ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ. Η ΥΠΕΡΒΑΣΗ ΕΝΟΣ ΣΤΡΑΤΕΥΜΕΝΟΥ ΙΔΕΩΔΟΥΣ

Και στο έργο του Διαμαντόπουλου και στο έργο του Τσαρούχη κυριαρχεί το γυμνό σώμα, ως επιτομή όλων των ανθρωπιστικών αξιών. Ο Τσαρούχης, όμως, όντας συμφιλιωμένος με την ομοφυλοφιλική του τάση, δεν έχει κανένα πρόβλημα να επιμένει στο γυμνό ή να ξεντύνει τα ανδρικά του μοντέλα με σκοπό να τα ζωγραφίσει. Ο Διαμαντόπουλος, πάλι, περισσότερο εσωστρεφής και πουριτανός, ενώ επιμένει στην ανδρική φιγούρα, ζωγραφίζει ελάχιστα γυμνά ανδρικά σώματα, ενώ συχνά επιλέγει ψυχολογικές συγκαλύψεις ζωγραφίζοντας ημίγυμνους χτίστες, ώστε να εξασφαλίσει ένα άλλοθι για την επιθυμία του (εικ. 8).

Έχουν ειπωθεί πολλά για τις σειρές *Εργάτες* και *Οικοδόμοι* και τις ιδεολογικοποιημένες έως στρατευμένες προθέσεις της. Κι εδώ όμως ο Δ. Διαμαντόπουλος ανελίσσει με συνέπεια την προσωπική του προβληματική. Επιμένει σε μια ανθρωπομορφική τέχνη, οπού πρωταγωνιστεί όχι ο επώνυμος αστός ή ο προβεβλημένος κοινωνικός τύπος, αλλά ο ανώνυμος εργάτης ως σύμβολο μιας ολόκληρης τάξης και ως εκπρόσωπος εκείνης της αντίληψης, που πιστεύει ότι την ιστορία γράφουν τόσο οι συλλογικότητες όσο και οι προσωπικότητες.

Επίσης ο Δ. Διαμαντόπουλος αντλεί τα θέματά του απ' την τρέχουσα εμπειρία. Εκείνη την εποχή χτίζεται το σπίτι του και οι οικοδόμοι με τα πηλοφόρια ή τους ντενεκέδες με τη λάσπη ή το μπετόν, βρίσκονται καθημερινά υπό την άμεση εμπειρία του. Πόσο μάλλον που του προσφέρουν εκ του ασφαλούς ημίγυμνα δρώντα μοντέλα, τα οποία, καθώς δουλεύουν, του επιτρέπουν ν' αναχθεί από το ειδικό στο γενικό και από το παροδικό στο διαρκές. Από την σειρά οι *Οικοδόμοι* σώζονταν σχέδια –σχεδόν στο φυσικό μέγεθος– όσο και τελικές συνθέσεις σε λάδι, που αποδεικνύουν την μεθοδικότητα προσέγγισης του συγκεκριμένου θέματος, αλλά και την ευκαιρία που αποκτά ο ζωγράφος ως προς το να ξεδιπλώσει και να δοκιμάσει την μέχρι τώρα κτηθείσα εμπειρία.

Έτσι, πολύ περισσότερο από το πολιτικό ή κοινωνικό περιεχόμενο των έργων αυτών –ο σκληρά εργαζόμενος, ο προλετάριος– υπερισχύει το αισθητικό: το ανδρικό γυμνό, το δρων σώμα το οποίο είναι ωραίο πέραν και εκτός ωραιοποιήσεων. Είναι «καλό κ' αγαθό» την στιγμή ακριβώς που αποδεικνύει την οντότητά του, όχι ναρκισσιστικά και στατικά θεώμενο, αλλά στην πιο δυναμική και αξιοπρεπή στιγμή της Existenz, την στιγμή που εργάζεται προς επιβίωση, αλλά και προς δημιουργία.

Ο ζωγράφος παρατηρεί τους εργαζομένους αντιμετωπίζοντάς τους ως μικρούς δημιουργούς, δηλαδή σαν τους «χτίστες» (Mauer, Baumeister) του Bauhaus, που ήσαν ταυτόχρονα καλλιτέχνες και τεχνίτες. Ιδιότυπους καλλιτέχνες της ζωής, θα λέγαμε. (Ή, όπως ο Charlie Chaplin στους *Μοντέρνους Καιρούς*, ελεγειακά θρηνεί τον αυτόνομο τεχνίτη που υποχρεώνεται να γίνει το απρόσωπο όργανο με την αποσπασματική προσφορά μέσα στην μαγικοποιημένη παραγωγή).

Απ' την άλλη πλευρά, μέσω των *Οικοδόμων* και των *Εργατών,* ο ζωγράφος προσεγγίζει την αισθησιακότητα των γυμνών σωμάτων, την σεξουαλική αλκή των νεαρών εργατών, οι οποίοι προσεγγίζονται από διαφορετική οπτική γωνία σε σχέση με τον Γιάννη Τσαρούχη. Σ' εκείνον το λαϊκό και αγροίκο συνδέεται με τον πρωτόγονο και απόλυτο έρωτα, ενώ στον Δ. Διαμαντόπουλο η λαϊκότητα ταυτίζεται με την εσωτερική ευγένεια, με ένα είδος αριστοκρατικότητας, που εμφιλοχωρεί στο συνειδητοποιημένο προλεταριάτο και στην ταπεινή καταγωγή. Στις συνθέσεις αυτές συνυπάρχουν το λιτό λεξιλόγιο, η αναγωγή των επιμέρους θεμάτων σε μια αυστηρή-γεωμετρική σχηματοποίηση, ενώ οι καμπύλες των σωμάτων αντιπαρατίθενται προς την στερεομετρική μορφή των αντικειμένων και αμφότερα εγκιβωτίζονται (προσοχή, δεν προβάλλονται) σ' έναν ουδετεροποιημένο χρωματικά, ανοικτό χώρο.

Η καθετότητα των έργων επιτείνει τον ενεργητικό, συναισθηματικό χαρακτήρα του θέματος. Ο Δ. Διαμαντόπουλος, μέσω των στιβαρών αυτών έργων, αποτίνει φόρο τιμής στην νεότητα και τη δύναμή τους, αλλά και συμπορεύεται με την γενικότερη τάση που ισχύει στην Ευρώπη και σχετίζεται με την επιστροφή του σώματος στη ζωγραφική, ως φορέα ανανεωμένων αξιών. Και αναφέρομαι στο σώμα όχι με την ακαδημαϊκή έννοια της ωραιοποίησης και των εξιδανικευμένων γυμνών (nude), αλλά με την έννοια της χαϊντεγκεριανής «υπαρκτικότητας» (Existenz) και της εμμονής στη σωματικότητα ως φυσική απαρχή μιας αφήγησης της ανθρώπινης ιστορίας.

Ο Διαμαντόπουλος παραμένει μέχρι σήμερα ο πιο αινιγματικός από τους ζωγράφους της γενιάς του '30, ενώ το έργο του έχει διαβαστεί μάλλον επιδερμικά και με έμφαση στη θεματολογία ή τις κοινωνιολογικές παραμέτρους του. Υπήρξε, όμως, μια από τις πλέον επιβλητικές προσωπικότητες της ζωγραφικής μας κατά τον 20ό αιώνα και προσπάθησε, πριν από την «κατασκευή» της όποιας εικαστικής εικόνας, να εφεύρει γλώσσα για την εικόνα αυτή. Έτσι, ο πειραματισμός του περνάει από τον κυβισμό στην ποιητική του υπερρεαλισμού και στη μεταφυσική τέχνη επιχειρώντας ανανέωση του πλαστικού λεξιλογίου. Γράφει ο ίδιος:

> «Το έργο της ζωγραφικής, παγιδεύοντας τον θεατή μέσω των οπτικών του αρμονίων, τον πληροφορεί για την κατάστασης της φυσικής και συλλογικής πραγματικότητας και του προτείνει έμμεσα μια στάση απέναντι σε αυτή την πραγματικότητα ή ένα τρόπο δράσης μέσα σ' αυτήν...»[17]

Στον πρόλογο της ίδιας έκδοσης, που υπήρξε ανάτυπο της ετήσιας επιθεώρησης *Χρονικό* την οποία εξέδιδε η αίθουσα τέχνης «Ώρα», ο Διαμαντόπουλος υποστηρίζει ότι από το 1931 σκεφτόταν θεωρητικά πάνω στο πρόβλημα και το 1936 έδωσε στο περιοδικό *Τρίτο Μάτι* μια μελέτη με τίτλο «Καθορισμός των έργων»[18].

Στη ζωή του Διαμαντόπουλου υπάρχουν δυο περίοδοι κατά τις οποίες δημοσιοποιεί την εργασία του: 1941-49 και 1975-80. Το 1978 ο Δ Παπαστάμος τού οργανώνει μια μεγάλη αναδρομική παρουσίαση στην Εθνική Πινακοθήκη και ακολουθούν *Οι μηχανές και ο χρόνος* στη γκαλερί του Μπαχαριάν το 1980. Αποκορύφωμα της δημόσιας παρουσίας του και στο εξωτερικό αποτελούν οι συμμετοχές του στα Europalia (Βρυξέλλες, 1982), μετά επιστρέφει στη

17 Διαμαντόπουλος 1978, 30.

18 Διαμαντόπουλος 1980, 26.

σιωπή μέχρι τον θάνατό του. Όπως θα γράψει ο Ε.Χ. Κάσδαγλης στο αφιέρωμα της *Καθημερινής* (3/9/95): «Είχε βουλιάξει πια σε απύθμενη απελπισία...»[19].

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Διαμαντόπουλος, Δ. 1975. «Τό Ἔργο Ζωγραφικῆς.» *Χρονικό* (Καλλιτεχνικό Πνευματικό Κέντρο «Ὥρα»):169-183.

_____. 1978. *Διαμαντῆς Διαμαντόπουλος. «Τό Ἔργο Ζωγραφικῆς»*. Ἀθήνα: Ἑταιρεία Διάδοσης Σύγχρονης Τέχνης.

_____. 1980. *Διαμαντῆς Διαμαντόπουλος. Ἔργα 1978-1980*. Ἀθήνα: Καλλιτεχνικό Πνευματικό Κέντρο «Ὥρα».

Σπηλιάδη, Β. 1982. *Biennale Venezia 1982* (Κατάλογος ελληνικής συμμετοχής στην Biennale Βενετίας). Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού και Επιστημών, Διεύθυνση Καλών Τεχνών.

Στεφανίδης, Μ. 2003. «Το έργο του ζωγράφου Διαμαντή Διαμαντόπουλου και το κοινωνικό και αισθητικό του πλαίσιο.» Διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.

_____. 2009. *Ἑλληνομουσεῖον, επτά αιώνες ζωγραφικής, υπερ(ρεαλισμοί)*. Τόμος ζ. Αθήνα: Ελεύθερος Τύπος.

Stoichita, V.I. 1983. *Μανιερισμός καί Τρέλα. Ἡ περίπτωση Pontormo*. Μτφρ. Δ. Δεληγιάννη. Ἀθήνα: Ἐκδ. Νεφέλη.

Τέτσης, Π. 2012. *Ἐκ τοῦ θανάτου εἰς τήν ζωήν. Μνήμη προσφιλῶν*. Αθήνα.

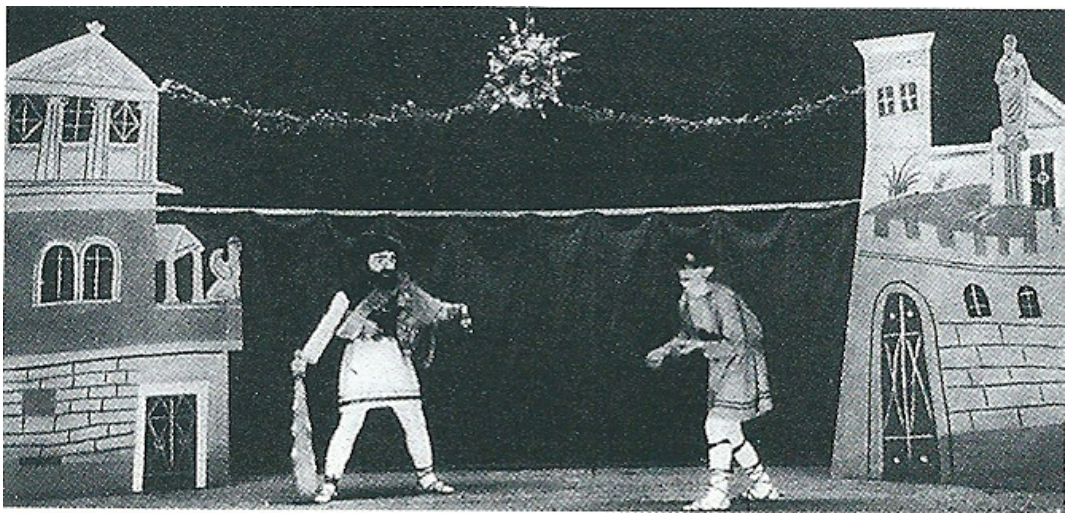
19 Στεφανίδης 2009, 35.

Εικ. 1. Διαμαντής Διαμαντόπουλος.

Εικ. 2. Το θέμα των Βραβείων Καρόλου Κουν είναι αντίγραφο του «Ήλιου», τον οποίο φιλοτέχνησε ο ζωγράφος Διαμαντής Διαμαντόπουλος για τη σκηνογραφία της *Άλκηστης* του Ευριπίδη.

Εικ. 3. Ευριπίδη *Άλκηστις*, Λαϊκή Σκηνή του Κάρολου Κουν, 9/12/1934, Θέατρο Ολύμπια.

Εικ. 4. Μακέτα σκηνικού της *Άλκηστης* του Διαμαντή Διαμαντόπουλου.

Εικ. 5. Διαμαντής Διαμαντόπουλος, *Το Σχέδιο*, 1944-45.
Τέμπερα σε μουσαμά, 100 x 70 εκ. Εθνική Πινακοθήκη.

Εικ. 6. Διαμαντής Διαμαντόπουλος, *Το Σχέδιο*, 1937-49.
Τέμπερα σε μουσαμά, 98 x 69 εκ,

Εικ. 7. Διαμαντής Διαμαντόπουλος, *Ο Λοχίας*, 1937-39. Ελαιογραφία σε μουσαμά, 180 x130 εκ. Ιδιωτική συλλογή.

Εικ. 8. Διαμαντής Διαμαντόπουλος, *Σουβατζής*, μετά το 1960. Ελαιογραφία σε μουσαμά, 160 x 70 εκ.

Ἀνεμώρεια – Ἄνεμος – Ἀέρας

†Δικαῖος Β. Βαγιακάκος

SUMMARY: ANEMOREIA – WIND

This paper refers to the Greek word ἄνεμος (wind) and its derivatives, as well as to place-names relating to this word, like that of the ancient town Anemoreia in Central Greece, mentioned by Homer and other ancient authors.

ΑΝΕΜΩΡΕΙΑ

Οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες ὄχι μόνον ἦσαν σαφεῖς καὶ ἀκριβεῖς ὀνοματοθέται τόπων, ἀλλά, ἐφαρμόζοντες καὶ τὸ Ἀριστοτελικὸν «ὁ ἄνθρωπος φύσει τοῦ εἰδέναι ὀρέγεται» ἐπροχώρησαν καὶ εἰς τὴν ἐτυμολογίαν τοῦ ὀνόματος. Καὶ δι' αὐτὴν ἐλάμβανον ὡς βάσιν κυρίως τὴν μορφὴν τοῦ τόπου – τοῦ *περιβάλλοντος*. Καὶ εἰς αὐτὸ ἦσαν λίαν προσεκτικοὶ καὶ διὰ τοῦτο ἡ προσφορὰ των ἦτο σαφής, ἀκριβὴς καὶ καθαρὰ ὡς ὁ ἄνεμος, ὁ ὁποῖος φυσᾷ εἰς τὸν χῶρον τοῦ τοπωνυμίου.

Ἓν ἐκ τῶν πολλῶν σχετικῶν ἢ ὁμοίων, τὰ ὁποῖα ἀναφέρουν οἱ ἀρχαῖοι συγγραφεῖς, εἶναι τὸ ἀμέσως ἀναφερόμενον τοπωνύμιον *Ἀνεμώρεια*.

Ἡ Ἀνεμώρεια εἶναι ἀρχαία πόλις τῆς Φθιώτιδος, τὴν ὁποίαν ἀναφέρει ὁ Ὅμηρος (Β 521) ὡς λαβοῦσαν μέρος καὶ μὲ ἄλλας τῆς αὐτῆς περιοχῆς (τὴν Ὑάμπολιν, τὴν Ἐλάτειαν, τὴν Λίλαιαν καὶ τοὺς Ἐπικνημισίους) εἰς τὴν κατὰ τῆς Τροίας ἐκστρατείαν:

> *Οἵ τε Ἀνεμώρειαν καὶ Ὑάμπολιν ἀμφενέμοντο*
> *οἵ τ' ἄρα πὰρ ποταμὸν Κηφισὸν δῖον ἔναιον*
> *οἵ τε Λίλαιαν ἔχον πηγῆς ἐπὶ Κηφισοῖο*
> *τοῖς δ' ἅμα τεσσαράκοντα μέλαιναι νῆες ἔποντο*.

Ἡ Ἀνεμώρεια εὑρίσκετο εἰς τὴν Ἀνατολικὴν πλευράν τοῦ Παρνασσοῦ, ἡ Ὑάμπολις ἦτο πλησίον τῶν Παραποταμίων, ἐνῷ τὴν Ἐλάτειαν ὁ Ὅμηρος δὲν τὴν ἀναφέρει.

Τὴν Ἀνεμώρειαν πολύ μεταγενεστέρως ἀναφέρει καὶ ὁ τραγικὸς Λυκόφρων (270 π.Χ.) εἰς *Σχόλια εἰς Ἀλεξάνδραν* (τεῦχ. Β, στίχ. 1073), γράφων:

> *Πάτραν Λίλαιαν καὶ Ἀνεμώρειας πέδον*
> *Σχόλιον: Λίλαιαν πατρίδα, ἔστιν πόλις Φωκίδος*
> *καὶ τὸ τῆς Ἀνεμωρείας ἔδαφος, ἔστι δὲ πόλις Φωκίδος.*

Μετὰ τοῦτον ἀναφέρει τὴν πόλιν καὶ ὁ Στράβων (9.3.15) δίδων καὶ τὴν ἐξήγησιν τοῦ ὀνόματος:

> *ἡ δ' Ἀνεμώρεια ὠνόμασται ἀπὸ τοῦ συμβαίνοντος πάθους· καταιγίζει γὰρ εἰς αὐτὴν ὁ καλούμενος Κατοπτήριος χῶρος, κρημνὸς τις ἀπὸ τοῦ Παρνασσοῦ διήκων· ὅριον δ' ἦν ὁ τόπος οὗτος Δελφῶν τε καὶ Φωκέων, ἡνίκα ἀπέστησαν τοὺς Δελφοὺς ἀπὸ τοῦ κοινοῦ συστήματος τῶν Φωκέων Λακεδαιμόνιοι καὶ ἐπέτρεψαν καθ' αὑτοὺς πολιτεύεσθαι· τινὲς δὲ Ἀνεμώλειαν καλοῦσιν.*

Καὶ ὁ Στέφανος Βυζάντιος (6ος αἰ. μ.Χ.) εἰς τὰ *Ἐθνικὰ* του (95), διατηρῶν διὰ τὴν πόλιν καὶ τὸ ὄνομά της *Ἀνωμέλεια*, γράφει:

> *Ἀνεμώρεια, πόλις Φωκίδος, ἡ νῦν Ἀνεμώλεια* [...] *ὠνόμασται ἀπὸ τοῦ συμβαίνοντος· ὑπερκείμενον γὰρ αὐτῆς τὸ καλούμενον Κατοπτήριον χωρίον* [ἐξ οὗ] *δι' ἡμέρας καὶ νυκτὸς καταιγίζεται πανταχόθεν. Ἔστι δὲ μεθόριον Φωκίδος καὶ Δελφῶν κειμένη ἐπὶ λόφου ὑψηλοῦ, ὁ πολίτης Ἀνεμωρεύς.*

Τέλος, σχολιάζων τὸ τοπωνύμιον καὶ ὁ ἀρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης Εὐστάθιος εἰς *Τὰ γραμματικὰ* του (Π 274, 45) ἀναφέρει:

> *Ἡ Ἀνεμώρεια ἔστι μεθόριον Φωκίδος καὶ Δελφῶν κειμένη ἐπὶ λόφου ὑψηλοῦ. Ταῦτα ἐν τοῖς Ἐθνικοῖς, ἐν οἷς καὶ ὅτι Ἀνεμώρεια ἡ νῦν Ἀνεμώλεια.*

Καὶ παρατηρεῖ:

> *Ἀνεμώρεια* [...] *διότι ἡμέρας καὶ νυκτὸς καταιγίζεσθαι πανταχόθεν* [...] *Τὸ μέντοι ἐν Κιλικίᾳ Ἀνεμούριον ἐξ ὁμοίου μέν τινος πάθους ὠνόμασται, οὐδετέρως μέντοι προάγεται.*

Εἰς αὐτὰ ὁ Φαίδων Κουκουλές εἰς τὰ *Λαογραφικὰ* του[1] παρατηρεῖ:

> «Τὸ ἐν κόλπῳ τῆς Ἀτταλείας Ἀνεμούριον, νῦν κοινῶς Ἀναμούρι ἢ Τουρκιστὶ Ἀναμούρ, ὀρθῶς ὑπέβαλεν ὁ Εὐστάθιος ὀνομασθὲν ἀπὸ τῆς θέσεως αὐτοῦ, τῆς ἐκτεθειμένης εἰς τὰς βιαίας πνοὰς τοῦ ἀνέμου, τὰς νῦν κοινῶς ἀνεμούρας. Εἶναι δήλα δη ἡ ὀνομασία αὐτὴ ἀνάλογος πρὸς τὴν Χιακὴν τοπωνυμίαν Ἀνέμονας, τὸ ἐν δήμῳ Βώλακος τῆς Μεσσηνίας Ἀνεμοχώρι, πρὸς τὸ μεσαιωνικὸν ἀνεμοδούριον καὶ τὸ Ἀνεμοδοῦρι τοῦ πρώην δήμου Φαλαισίας ἐν Ἀρκαδίᾳ καὶ τῆς Ζακύνθου ἡ τὴν ἐν Καρπάθῳ τοποθεσίαν Ἀναμούρια».

Ὁ τύπος *Ἀνεμώλεια* δὲν ἀναφέρεται εἰς τὰ κείμενα, τὸ ὅτι «τινές» λέγουν –προφέρουν– τὸ τοπωνύμιον διὰ τοῦ *λ* (*Ἀνεμώλεια*) ἀντὶ τοῦ κρατοῦντος κοινῶς διὰ τοῦ *ρ* (*Ἀνεμώρεια*) νομίζω ὅτι πρόκειται περὶ διαλεκτικῆς ἐναλλαγῆς τῶν ὑγρῶν συμφώνων *ρ* καὶ *λ* εἰς τὸ γλωσσικὸν ἰδίωμα τῆς περιοχῆς.

Εἰς τὸ τοπωνύμιον *Ἀνεμώρεια* παράκεινται τὰ τοπωνύμια *Ἀνεμούριον* καὶ *Ἀνεμοδούριον*. Βάσις σχηματισμοῦ καὶ τῶν τριῶν εἶναι ἡ λέξις *ἄνεμος*, ἀλλὰ καὶ ἡ σημασία αὐτῶν εἶναι ἡ ἰσχυρὰ πνοὴ τοῦ ἀνέμου ἡ καταιγίζουσα τὰς γύρω αὐτῶν περιοχάς.

Ὁ τύπος *Ἀνεμούριον* σχηματίζεται ἐκ τοῦ οὐσιαστικοῦ *ἀνεμούρα*, ὁ σφοδρὸς ἄνεμος καὶ τῆς καταλήξεως *–ούριον –ούρι(ον) –Ἀνεμ-ούρι*. Ὡς τοπωνύμιον ἡ λέξις *Ἀνεμούριον* δηλώνει κατ' ἀρχὰς ὡς οὐσιαστικὸν τὸν περιστρεφόμενον ἀνεμοδείκτην, τὴν *ἀνεμοδούρα*, ὡς τοπωνύμιον ὅμως σημαίνει τόπον μαστιγούμενον ὑπὸ τοῦ ἀέρος.

Τοῦτ' αὐτὸ καὶ μὲ τὸ τοπωνύμιον *Ἀνεμούριν*, διὰ τὸ ὁποῖον οἱ Πορτολᾶνοι[2] γράφουν:

> *Ἀπεκεῖ εὑρίσκεις τὸ Ἀνεμούριν, κάστρον μέγα, καὶ στέκει ἀπάνω εἰς τὸ ἀκρωτήριν το πλέα φανερόν. Εἰς τὸ Ἀνεμούριν εἰς τὴν μερέαν τοῦ λεβάντε ἀποκάτω εἰς τὸ κάστρον ῥάσσωμεν τὸ καλοκαίριν καὶ πιάνωμεν πλωρήσιν ἀποκάτω εἰς τὸ κάστρον καὶ τὰ σίδερα εἰς τον λεβάντε εἰς ὀργίαις κ' ἀπὸ τὸ*

1 Κουκουλές 1950, 340-341.
2 Delatte 1947, 179.

Ἀνεμούριν μίλια ιε' εὑρίσκεις κορφόπουλον μικρόν.

Εἰς Ἀνωνύμου, *Σταδιασμὸς μεγάλης θαλάσσης*[3], ἀναφέρεται:

Ἀπὸ τοῦ Ἀνεμουρίου τῆς Κιλικίας ἐπὶ τὸν Ἀκάμαντα τῆς Κύπρου στάδιοι ψ'.

Ἐπίσης ὁ Στράβων (14.5.3) σημειώνει:

εἶτ' Ἀνεμούριον ἄκρα καθ' ἣν ἡ ἤπειρος ἐγγυτάτω τῆς Κυπρίας ἐστὶν ἐπὶ Κρομμύου ἄκραν ἐν διάρματι σταδίων τριακοσίων πεντήκοντα. εἰς μὲν οὖν τὸ Ἀνεμούριον ἀπὸ τῶν ὅρων τῆς Παμφυλίας...

Ἕτερον συναφές τοπωνύμιον εἶναι τὸ *Ἀνεμοδούρι*, τὸ ὁποῖον ὡς οὐσιαστικὸν *ἀνεμοδούρι* σημαίνει ἰσχυρὸν ἄνεμον, λαίλαπα καὶ μετέπειτα τόπον ὑψηλόν, τὸν ὁποῖον δέρνει, μαστιγώνει ὁ ἄνεμος. Ὡς τοπωνύμιον οἱ τύποι *Ἀνεμοδούρι* καὶ *Ἀνεμογδούρι* σημαίνουν τόπον ὑπὸ ἀνέμου προσβαλλόμενον εἰς Ζάκυνθον (εἰς ἔγγραφον τοῦ 1522), Ἰθάκην, Κεφαλληνίαν, Μεγαλόπολιν Ἀρκαδίας καὶ Ὀλυμπίαν. Ἐπίσης, *Ἀνεμοδούρ'*, τό, Λῆμνος, ἐξ ἐγγράφου τοῦ 1284, *Ἀνεμοδούρια*, τά, Κάρπαθος.

Ὡς πρὸς τὴν ἐτυμολογίαν τῆς λέξεως νομίζω ὅτι εἶναι σύνθετος ἐκ τοῦ οὐσιαστικοῦ *ἄνεμος* καὶ τοῦ ρήματος *δέρω* – δέρνω, κτυπῶ. Ὁ τύπος *Ἀνεμογδούρι* ἐκ τοῦ οὐσιαστικοῦ *ἄνεμος* καὶ τοῦ ρήματος *δέρω*, *γδέρνω*, ἀφαιρῶ τὸ δέρμα τοῦ ζώου.

ΑΝΕΜΟΣ

Ἡ λέξις κατὰ διαλέκτους

Ὁ ἄνεμος εἶναι πνοὴ ἀέρος, ἀόρατος, ἄχρους, ἄοσμος, αἰσθητὴ μόνον ὅταν εὑρίσκεται εἰς μικρὰν ἢ μεγάλην κίνησιν. Εἶναι ἐκ τῶν ἀπαραιτήτων στοιχείων τῆς ζωῆς, «ἐν αὐτῷ ζῶμεν καὶ κινούμεθα». Παῦσις ἀέρος, παῦσις ζωῆς, δηλαδὴ θάνατος διὰ τὰ ἔμψυχα ἢ τελεία ξήρανσις τοῦ φυτικοῦ περιβάλλοντος τοῦ πλανήτου. Ἡ ὑπάρχουσα ἀλλὰ μὴ αἰσθητὴ πλήρης ἰσχυρὰ πνοὴ εἶναι ἡ *ἄπνοια*.

Ἡ λέξις *ἄνεμος*, πλὴν τοῦ συνήθους αὐτοῦ τύπου, ἔχει εἰς τὸν ἑλληνικὸν χῶρον κατὰ διαφόρους περιοχὰς καὶ διαλέκτους αὐτῶν καὶ ἄλλους γλωσσικούς τύπους, τούς ὁποίους ἀναφέρει εἰς τὸ οἰκεῖον λῆμμα τὸ *Ἱστορικὸν Λεξικὸν τῆς Νέας Ἑλληνικῆς, τῆς τε κοινῶς ὁμιλουμένης καὶ τῶν ἰδιωμάτων*[4], ὡς:

ἄνεμος ὁ, σύνηθες.
ἄνιμους ὁ, βόρεια ἰδιώματα.
ἄνομος ὁ, Καππαδοκία (κατὰ προληπτικὴν ἀφομοίωσιν).
ἄνιμος ὁ, Πόντος.
ἄνεμο ὁ, Ἀπουλία, Τσακονιά.
ἄνιμου ὁ, Καλαβρία.
ἄνεμο τό, Προποντίς.

Λεξιλόγιον

Ἡ ποικιλία τοῦ φυσικοῦ περιβάλλοντος διευκολύνει τὴν γλῶσσαν εἰς τὸν σχηματισμὸν ἁπλῶν ἢ συνθέτων λέξεων, αἱ ὁποῖαι μετὰ θαυμαστῆς ἀκριβείας ἐκφράζουν τὸν περιβάλλοντα χῶρον, εἰς τὸν ὁποῖον ὁ ἄνθρωπος διαμένει ἢ κινεῖται ἢ παρατηρεῖ ἐκ τοῦ πλησίον ἢ μακρόθεν καὶ

3 Müller 1855, 503.
4 Ἀκαδημία Ἀθηνῶν 1933-2016.

προβληματίζεται διὰ τὸ μεγαλεῖον τῆς φύσεως. Τοῦτο συνίσταται εἰς ποικιλίαν μορφῶν τοῦ χώρου μὲ μεγάλας ἐναλλαγὰς εἰς ὄρη καὶ πεδιάδας, εἰς θάλασσαν καὶ ποταμούς, εἰς τόπους ἀνύδρους καὶ ἀξύλους ἢ καλυπτομένους μὲ ποικιλίαν δένδρων καὶ χόρτων, ὥστε νὰ σχηματίζῃ ἕνα πλουσιώτατον κατὰ γένος καὶ μορφὰς τοῦ περιβάλλοντος λεξιλόγιον.

Ἂς περιπατήσωμεν ὅμως τώρα μὲ τὸ λεξιλόγιον, τὸ ὁποῖον ἔχει ὡς ρίζαν καὶ τροφὸν του τὴν ἀόρατον σωτῆρα τῆς ζωῆς, τὸν *ἄνεμον*.

ἀνεμίδι τό, ὑποκοριστικὸ τοῦ οὐσιαστικοῦ *ἄνεμος*, μικρὸν φύσημα ἀνέμου.

ἀνεμικὸ τό, ἰσχυρὸς ἄνεμος, ἀλλὰ καὶ φάντασμα.

ἀνεμιστήρας ὁ, μηχανισμὸς παραγωγῆς ἀέρος δροσιστικοῦ.

ἀνεμοβλογιὰ ἡ, παιδικὴ λοιμώδης μεταδοτικὴ νὸς ος.

ἀνεμοβολὴ ἡ, θύελλα.

ἀνεμοβόρι τό, ὁ βόρειος ἄνεμος.

ἀνεμοβούνι τό, βουνὸν προσβαλλόμενον ὑπὸ ἀνέμου.

ἀνεμοβραχουριὰ ἡ, βραχώδης καὶ ἀνεμώδης τόπος.

ἀνεμοβροχὴ ἡ, ραγδαία βροχὴ μετὰ ἰσχυροῦ ἀνέμου. Παροιμ. «κάλλιο ἡ ἀνεμοβροχὴ παρὰ τὸ ἀνεμοχάλαζο» (τὸ μὴ χεῖρον βέλτιστον).

ἀνεμοβρόχι τό, ἀνεμοβροχή. Παροιμ. «ἡ ἀλεπού στ' ἀνεμοβρόχι χαίρεται» (οἱ ἅρπαγες ἐπωφελοῦνται ἀνωμάλων καταστάσεων).

ἀνεμοβροχιὰ ἡ, καιρικὴ κατάστασις ἐπάγουσα παρατεταμένας καὶ ἀλλήλους βροχάς. Φρ. «τοῦ Μάρτη οἱ ἀποβροχιές, τ' Ἀπρίλη οἱ ψιχάλες».

ἀνεμογάμης ὁ, εἶδος ἱέρακος.

ἀνεμογγάστρι τό, ἡ κατὰ φαντασία ἐγκυμοσύνη.

ἀνεμογγαστρία ἡ, τὸ ἀνεμογγάστρι.

ἀνεμόδαρτος – ἀνεμό(δει)ρτος ὁ, ὁ ὑπὸ ἀνέμων βαλλόμενος.

ἀνεμοδείχτης ὁ, ὄργανον δεικνύον τὴν διεύθυνσιν τοῦ ἀνέμου.

ἀνεμοδέρνω ἐπὶ ἀνέμου, κτυπῶ διὰ ἰσχυροῦ φυσήματος.

ἀνεμοδούρα ἡ, ὄργανον περιφερόμενον ὑπὸ τῆς πνοῆς τοῦ ἀνέμου. Φρ. «εἶναι ἀνεμοδούρα, γυρίζει ἐδῶ κ' ἐκεῖ ἀσκόπως».

ἀνεμοδούρι τό, ἡ ἀνεμοδούρα, ἄστατος χαρακτήρ.

ἀνεμόεις ἐπίθ. – *ἠνεμόεις*, ὁ ὑπὸ τῶν ἀνέμων προσβαλλόμενος. Στράβων 374: *Ταίναρον ἠνεμόεντα. ἠνεμόεσσα* Κάρπαθος.

ἀνεμοζάλη ἡ, ὁ σφοδρὸς ἄνεμος, ἡ συστροφὴ τῶν ἀνέμων. Παροιμ. «ὁ λύκος στὴν ἀνεμοζάλη χαίρεται» (ὁ ἅρπαξ ἐπὶ τῆς ἀνωμαλίας ἐπιχειρεῖ).

ἀνεμοθύελλα ἡ.

ἀνεμοκούνημα τό, τὸ κούνημα ἀπὸ ριπὴν ἀνέμου.

ἀνεμόκωλος ὁ, ξυλίνη ἢ λιθίνη βάσις ἐπὶ τῆς ὁποίας στηρίζεται ἡ ἀνέμη.

Ἀνεμολογᾶς ὁ, Χίος, ὁ περὶ ἀνέμου διαρκῶς ὁμιλῶν.

ἀνεμολογία ἡ, ἡ περὶ τῶν ἀνέμων συζήτησις.

ἀνεμολόγιον τό, τὸ πρὸς καθορισμὸν τοῦ πνέοντος ἀνέμου ὄργανον.

ἀνεμολόγος ὁ, ξυλίνη ράβδος κάθετος ἐπὶ τῆς στέγης, φέρουσα εἰς τὸ ἄκρον προσδεδεμένην δέσμην ξηρῶν χόρτων, ἵνα δεικνύουν τὴν διεύθυνσιν τοῦ ἀνέμου.

ἀνεμομαζώματα τά, τὰ ἀδίκως ἀποκτώμενα. Παροιμ. «ἀνεμομαζώματα, ἀνεμοσκορπίσματα» (τὰ ἀδίκως κεκτημένα, τὰ παίρνει ὁ ἄνεμος, χάνονται).

ἀνεμομύλι τό, μικρὸς ἀνεμόμυλος.

ἀνεμόμυλος ὁ, μύλος ὑπὸ ἀνέμου κινούμενος.

ἀνεμοπόδαρος ἐπίθ., ὁ ταχύτατος τοὺς πόδας, ὁ κατὰ τὸ τρέξιμον ταχύτατος.

ἀνεμοποδᾶς ὁ, ἀνεμοπόδαρος.

ἀνεμοπόδης ὁ, ἀνεμοπόδαρος.

ἀνεμόποδος ὁ, ἀνεμοπόδαρος.

ἀνεμορριπὴ ἡ, αἰφνιδία ριπὴ ἀνέμου, ὁ τυφών.

ἀνεμορρίπητος ἐπίθ., ὁ ὑπὸ ριπῆς ἀνέμου ἐξαφανιζόμενος.

ἀνεμὸς καλα ἡ, εἰδικὴ ἐκ σχοινίου σκάλα διὰ τὰ πλοῖα.

ἀνεμοσκεπὴ ἡ, σκεπὴ προστατεύουσα ἀπὸ ἀνέμους.

ἀνεμοσκεπὴς ἐπίθ., τόπος σκεπασμένος κατὰ τοῦ ἀνέμου.

ἀνεμοσκορπίζω, σκορπίζω εἰς τὸν ἄνεμον, σπαταλῶ.

ἀνεμοσκόρπισμα τό.

ἀνεμοσκόρπιστος ἐπίθ., ὁ ὑπὸ ἀνέμου σκορπισθείς, ὁ ἐξαφανισθείς.

ἀνεμοσούρι τό, καὶ *ἀνεμοσούρια*, σφοδρὸς ἄνεμος μετὰ βοῆς.

ἀνεμοσουρίζει, πνέει σφοδρὸς ἄνεμος μετὰ βοῆς.

ἀνεμοσούρισμα τό, ἡ ὑπὸ ἀνέμου κάπου, συνήθως εἰς χαράδρας, σωρευθεῖσα χιών.

ἀνεμοσυρμὴ ἡ, ὁ ἀπὸ τῶν ὀρέων κατερχόμενος βοερὸς ἄνεμος.

ἀνεμοστρίφουλος ὁ, ἡ ἐξ αναμείξεως ἀντιθέτων ριπῶν ἀνέμων προκαλουμένη βοὴ καὶ ἀκατάστατος ριπὴ ἀνέμων.

ἀνεμότρατα ἡ, πλατύ μὲ μεγάλον ἱστίον ἁλιευτικὸν πλοιάριον, ἁλιεῦον εἰς ἀνοικτὴν θάλασσαν.

ἀνεμοτρεφὴς ἐπίθ., ὁ ὑπὸ τοῦ ἀνέμου τρεφόμενος, μόνον κῦμα ὑπὸ τοῦ ἀνέμου τρεφόμενον. Πρβ. Ὅμηρ. Ο 625: *ὡς ὅτε κῦμα θοῇ ἐν νηῒ πέσησιν λάβρον ὑπὸ νεφέων ἀνεμοτρεφές...*

ἀνεμοστρίφουλας ὁ, ἡ ἐξ αναμείξεως ἀντιθέτων ριπῶν ἀνέμων προκαλουμένη βοὴ καὶ ἀκατάστατος ριπὴ τῶν ρευμάτων ἀνέμων.

ἀνεμούρα ἡ, σφοδρὸς ἄνεμος.

ἀνεμούρι τό, περιστροφικὸς ἀνεμοδείκτης.

ἀνεμουρίζομαι, αἰφνιδιαστικῶς ἐξαφανίζομαι ὑπὸ τοῦ σφοδροῦ ἀνέμου, ἀλλὰ καὶ τὸ περὶ τὴν ἀνέμην τιθέμενον νῆμα, ὅπως ἐκεῖθεν ἀνελισσόμενον περιελιχθῇ καὶ γίνῃ κουβάρι.

ἀνέμωσις ἡ, ἡ εἰς τὸν ἀέρα ἀναπέτασις τῆς σημαίας.

ἀνεμώτας ὁ, ὁ Ἡσύχιος γράφει: *ἀνεμώτας ὄνος ἀφετὸς , ἱερὸς τοῖς ἀνέμοις θυόμενος ἐν Ταραντίνοις*. *ἀφετὸς* (ἀφίημι), ὁ ἀφεθείς ἐλεύθερος, ἰδίως ἐπὶ ἱερῶν ζώων ἢ ἀγελῶν ἀφιερωμένων εἰς θεόν.

Ἀνεμῶτις ἐπίθ. τῆς Ἀθηνᾶς, ἡ ὁποία καταπαύει τούς ἀνέμους. Ὁ Παυσανίας (4.35.8) ἀναφέρει ὅτι: *ἐν Μεθώνῃ ναὸς ἐστι Ἀθηνᾶς ἀνεμώτιδος* καὶ ἑορτὴ τὰ *Ἀνεμώτια* εἰς Λέσβον.

ἀπανέμι τό, ἡ ἔλλειψις ἀνέμου, τόπου μὴ προσβαλλομένου ὑπὸ ἀνέμων.

ἀπανεμιὰ ἡ, τὸ ἀπανέμι.

ἀπανεμιάζω, προφυλάσσομαι ἀπὸ τὸν ἄνεμον.

ἀπανεμίζω, καταφεύγω εἰς τόπον προστατευόμενον ἀπὸ τὸν ἄνεμον, ἀλλὰ καὶ λιχνίζω τὸν σῖτον εἰς τὸ ἀλώνι.

ἀπονέμισμα τό, τὸ ἀπολίχνισμα τοῦ σίτου εἰς τὸ ἀλώνι.

Ἐπίθετα ἔχοντα δεύτερον συνθετικὸν την λέξιν ἄνεμος

ἀπάνεμος, ὁ μακράν τοῦ ἀνέμου, ὁ μὴ προσβαλλόμενος ὑπὸ τοῦ ἀνέμου. Καὶ *Ἀπάνεμος* τοπ. Ρόδου.

ἀπήνεμος, ὁ μακράν τοῦ ἀνέμου, ὁ μὴ προσβαλλόμενος ὑπὸ ἀνέμου. Πολυδ. 1.100.

εὐάνεμος, ὁ καλὸς ἄνεμος. Ἡ λέξις ὡς ἐπίθετον τοῦ Διὸς , τοῦ διατηροῦντος πάντοτε καλούς ἀνέμους.Ὁ Παυσανίας (3.13.8) ἀναφέρει: *Διὸς ἱερὸν εὐανόμου*.

κατάνεμος, ὁ εἰς τούς ἀνέμους ἐκτιθέμενος, Πολυδ. 1.101: *λιμὴν κατάνεμος, κυματίας*.

κατήνεμος, κατάνεμος. Θεόφρ., *Περὶ Ἀνέμ*. 34: *τὰ πρὸς βορέαν καὶ ὅλως κατὴν εμα*.

νήνεμος, ὁ ἄνευ ἀνέμου, ὁ ἤσυχος καιρὸς . Ἡ λέξις εἰς Ὅμηρον, *Ἰλ*. Θ 556: *ὅτε τ' ἔπλετο νήνεμος αἰθήρ*. Εὐρ., *Ἑλένη* 1456: *ὅταν πέλαγος νήνεμον ᾖ* καὶ *Ἑκάβη* 533: *νήνεμον δ' ἔστησεν ὄχλον.*

Φράσεις

Φράσεις πολλαπλαῖ καὶ πολλαπλῆς σημασίας ὑπάρχουν ἀπὸ τῆς ἀρχαιότητος ἐν χρήσει εἰς τὸν καθ' ἡμέραν λόγον, ἀναφερόμεναι εἰς τὸν βίον τοῦ ἀνθρώπου εἴτε ὡς διδακτικὸν ἀπόφθεγμα εἴτε ὡς ἐπίκρισις διὰ πράξεις γενομένας ἐκτὸς τῆ ὀρθῆς πορείας τοῦ ἀτόμου, εἴτε ὡς κατάραι, πρὸς εὐχαρίστησιν ἢ δι' ἄλλας πολλὰς περιπτώσεις. Ἀναφέρομεν μερικάς, ὡς:

Γυρίζει σάν τὸν ἄνεμο, ἐπὶ ἀνθρώπου ἀσταθοῦς χαρακτῆρος.

Ζῆ μὲ τὸν ἄνεμο, τρώει πολύ ὀλίγον.

Εἰς τὸ τσουκάλιν ἄνεμο, εὔκαιρα μαγειρεύεις, αἱ ἀνόητοι πράξεις γίνονται γρήγορα.

Μπονάτσα μεσοπέλαγα, κι ἄνεμος στο λιμάνι, ἐπὶ ἀντιθέτων συμβάντων.

Ἀνεμομαζώματα, ἀνεμοσκορπίσματα, τὰ ἀδίκως ἀποκτώμενα , καταστρέφονται.

Αὐτὰ εἶναι λόγια τοῦ ἀνέμου, ἄνευ σημασίας.

Δουλειές τοῦ ἀνέμου, ἀνόητοι ἐπιχειρήσεις.

Τὸν πῆρε ὁ ἄνεμος, κατεστράφη.

Ἔμεινε στούς πέντε ἀνέμους, κατεστράφη τελείως.

Ἡ λέξις εἰς πολλὰς φράσεις ἔχει τὸ νόημα τῆς κατάρας, ὡς:

Ἄς πάη *κατ' ἀνέμου*, καὶ *κατὰ καπνοῦ*,

Ἄε τὸν ἄνεμο, πήγαινε στὸ διάβολο.

Χαρακτηριστικαὶ εἶναι καὶ αἱ ἐκφράσεις, ὡς ἡ ὁμηρικὴ (Ζ 345), τὴν ὁποίαν εἶπεν ἡ Ἑλένη μὲ γλυκούς λόγους πρὸς τὸν θεόμορφον Ἀλέξανδρον ὕστερα ἀπὸ ὅσα οὗτος εἶπε πρὸς τὸν ἐν σιωπῇ εὑρισκόμενον Ἕκτορα:

> *τὸν δ' Ἑλένη μύθοισι προσηύδα μειλιχίοισι:*
> *δᾶερ ἐμεῖο κυνὸς κακομηχάνου ἀκρυοέσσης,*
> *ὥς μ' ὄφελ' ἤματι τῷ ὅτε με πρῶτον τέκε μήτηρ,*
> *οἴχεσθαι προφέρουσα κακὴ ἀνέμοιο θύελλα*
> *εἰς ὄρος ἢ εἰς κῦμα πολυφλοίσβοιο θαλάσσης,*
> *ἔνθα με κῦμ' ἀπόερσε πάρος τάδε ἔργα γενέσθαι*.
>
> «Πρὸς δὲ τὸν Ἀλέξανδρον ἔλεγεν ἡ Ἑλένη μὲ γλυκούς λόγους:
> Ἀνδράδελφέ μου, τῆς κακοτρόπου σκύλας, τῆς φρικαλέας,
> εἴθε κατὰ τὴν ἡμέραν ἐκείνην, ὅτε πρῶτον μὲ ἐγέννησεν ἡ μητέρα,
> κακὴ *ἀνέμου θύελλα* νὰ μὲ ἁφήρπαζε καὶ νὰ μὲ ἐπήγαινε
> εἰς βουνὸ ἢ εἰς κῦμα πολυταράχου θαλάσσης,
> ὅπου τὸ κῦμα θὰ μὲ παρέσυρε πρίν γίνουν αὐτὰ τὰ ἔργα».

Καὶ εἰς τὴν Παλαιάν Διαθήκην (Ἡσαΐας 57.13) ἔχομεν ἀνάλογον ἀναφοράν εἰς κατάραν ὡς:

> *Τάδε λέγει Κύριος ὁ Ὕψιστος* [...] *ἐγὼ σὲ ἰδὼν παρορῶ, καὶ ἐμὲ οὐκ ἐφοβήθης καὶ ἐψεύσω με εἰς τὴν διάνοιαν καὶ οὐκ ἐμνήσθης μου* [...] *καὶ ἐγὼ ἀπαγγελῶ τὴν δικαιοσύνην μου* [...] *τούτους γὰρ πάντας ἄνεμος λήψεται καὶ ἀποίσει καταιγίς. οἱ δὲ ἀντεχόμενοί μου κτήσονται γῆν καὶ κληρονομήσουσι τὸ ὄρος τὸ ἅγιον αὐτοῦ*.

Τοπωνύμια

Ἡ λέξις *ἄνεμος* καὶ τὰ ἐξ αὐτῆς σύνθετα ἀπαντοῦν ὡς τοπωνύμια εἰς διάφορα μέρη τῆς χώρας, ὡς:

Ἄνεμος ὁ, Ρόδος, Στερεὰ Ἑλλὰς (Αἰτωλία).

Ἀνεμάλωνα τά, Ἰωάννινα, ἁλώνια πληττόμενα ἀπὸ ἄνεμον.

Ἀνεμοβούνι τό, Πελοπόννησος (Καλαμάτα, Ξηροχώρι), βουνὸν προσβαλλόμενον δεινῶς ὑπὸ τοῦ ἀνέμου ἢ τὸ βουνὸν ἀπὸ τὸ ὁποῖον πνέουν οἱ ἄνεμοι.

Ἀνιμοβούν' τό, Λῆμνος, ὡς τὸ προηγούμενον.

Ἀνιμουβούνια τά, Ἴμβρος, ὡς ἀνωτέρω.
Ἀνεμογιαννάτικα τά, θέσις κατοικίας τῶν *Ἀνεμογιανναίων*, Λογγά, Παξοί. Ἐπών. *Ἀνεμογιάννης* Κέρκυρα.
Ἀνεμόδαρτος ὁ, τόπος δερόμενος (δέρω – δέρνω) ὑπὸ τοῦ ἀνέμου.
Ἀνεμόαρτος ὁ, Κάρπαθος, ὡς ὁ προηγούμενος.
Ἀνεμοραλίθι τό, Σίφνος, ὕψωμα δερνόμενον ὑπὸ τῶν ἀνέμων
Ἀνεμορδίλι τό, Σίφνος, ὡς τὸ προηγούμενον.
Ἀνεμομύλι τό, Σίφνος, μύλος κινούμενος ὑπὸ τοῦ ἀνέμου.
Ἀνεμόμυλος ὁ, πολλαχοῦ.
Ἀνεμόρραχη ἡ, Ἄρτα, Ρόδος, ράχη προσβαλλομένη ὑπὸ τῶν ἀνέμων.
Ἀνεμοσπηλιὰ ἡ, Κρήτη, σπηλιὰ προσβαλλομένη ὑπὸ ἀνέμου.
Ἀνεμοῦσα ἡ, νῆσος τῆς Ἀφρικῆς, ἀνεμοδαρμένη.
Ἀνεμοχορεύτρα ἡ, ἀνεμόπληκτος θέσις χοροῦ, Νάξος.
Ἀνεμοχωράκι τό, Ὀλυμπία, μικρὸν χωρίον ἀνεμόδαρτον.
Ἀνεμοχώρι τό, Ἠλεία, χωρίον πληττόμενον ὑπὸ ἀνέμου.
Ἀνεμουχώρ' τό, Φλώρινα.

Ἐπώνυμα

Ἄνεμος, Πόντος (Κερασοῦς).
Ἀνεμοδουρᾶς, Μάνη, Σάμος.
Ἀνεμογιάννης, Κέρκυρα.

ΑΕΡΑΣ

Ἡ λέξις ἐκ τοῦ ἀρχαίου οὐσιαστικοῦ *ἀήρ*. Εἶναι δίδυμος μὲ τὴν λέξιν *ἄνεμος* καὶ ἔχει τὴν ἰδίαν μὲ αὐτὴν σημασίαν ὡς στοιχεῖον ἀπαραίτητον διὰ τὴν ὕπαρξιν τῶν ὄντων εἰς τὴν ζωήν. Ἔλλειψις αὐτοῦ σημαίνει θάνατον. Εἶναι μῖγμα διαφόρων ἀερίων μεταξύ τῶν ὁποίων τὴν πρωτεύουσαν σημασίαν ἔχει τὸ ἄζωτον καὶ τὸ ὀξυγόνον.

Οἱ διάφοροι τύποι τῆς λέξεως εἰς τὰς νεοελληνικὰς διαλέκτους ἀναγράφονται εἰς τὸ οἰκεῖον λῆμμα τοῦ Ἱστορικοῦ Λεξικοῦ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν[5] μετὰ τοῦ ὀνόματος καὶ τοῦ τόπου χρήσεως αὐτῶν.

Τύποι τῆς λέξεως

ἀέρας ὁ, κοινὸν καὶ Πόντος.
ἀγέρας, σύνηθες καὶ Πόντος (Ἰνέπολις).
ἀγίας, Σαμοθράκη.
ἀδέρας, Χίος, Ρόδος.
ἀέρους, Στερεὰ Ἑλλὰς (Αἰτωλία).
ἀγέρους, Στερεὰ Ἑλλὰς (Φθιῶτις).
ἄερος, Κύθνος, Σίφνος.
ἀέρα ἡ, Πόντος (Κερασοῦς, Κοτύωρα, Ὄφις, Τραπεζοῦς, Χαλδία), Τσακονιά.
ἀγέρα, Ἀπουλία, Πόντος (Κοτύωρα, Χαλδία).
ἀέρο τό, Ἀπουλία, Κεφαλληνία, Κρήτη.
Πληθ. *ἀέρηδοι* οἱ, Νάξος (Ἀπείρανθος).
Πληθ. *ἀέρατα* τά, Πόντος (Κερασοῦς).

5 Ἀκαδημία Ἀθηνῶν 1933-2016.

Λεξιλόγιον

Ἐκ τοῦ λεξιλογίου, τὸ ὁποῖον τὴν ἀρχὴν του ἔχει εἰς τὴν λέξιν *ἀέρας*, θὰ παραθέσωμεν μίαν σειράν παραγώγων ἐξ αὐτοῦ:

ἀγέρας ὁ: *ἀγέρας πῆρε τὴ φωνὴ κι ἄνεμος τὸ τραγούδι*.

ἀεράκι τό, τὸ ἐλαφρὸν φύσημα τοῦ ἀέρος.

ἀεράμυνα ἡ, ἡ προστασία ἀπὸ ἐξ ἀέρος ἐπιθέσεως.

ἀερᾶτος ἐπίθ., ὁ ἔχων ἐλευθερίαν κινήσεων καὶ παρουσίας.

ἀέρι καὶ *ἀγέρι* τό, τὸ ἀεράκι.

ἀερίδες, κατὰ τὸν Ἡσύχιον, αἱ μέλισσαι, ἀλλὰ καὶ εἶδος φυτοῦ, τῶν ὀρχεϊδῶν.

ἀερίζω, ἐκθέτω εἰς τὸν ἀέρα πρᾶγμα τι πρὸς ἀερισμόν, συνήθως ροῦχα καὶ σκεπάσματα ἢ καὶ κλειστὸν ἐπ' ἀρκετὸν σπίτι.

ἀερικὸ καὶ *ἀγερικὸ* τό, πνεῦμα δαιμόνιον, κακοποιόν, προσβάλλον τούς ἀνθρώπους καὶ προκαλοῦν ψυχικὰς ἀναταραχάς, φάντασμα παρουσιαζόμενον κατὰ τὴν νύκταν.

ἀερινὸς ἐπίθ., ὁ ἐκτεθειμένος εἰς τὸν ἀέρα, ὁ εὐάερος, ἐλαφρὸς .

ἀέρισμα τό, ἡ ἔκθεσις εἰς τὸν ἀέρα.

ἀερισμὸς ὁ, τὸ ἀέρισμα.

Ἡ ἀλματώδης ἀνάπτυξις τῆς μηχανολογίας, ἀλλὰ καὶ τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν ἔδωσε τὴν δυνατότητα εἰς τὴν ἑλληνικὴν γλῶσσαν νὰ σχηματίσῃ ὁλόκληρον οἰκογένειαν σχετικῶν λέξεων, αἱ ὁποῖαι μὲ πληρότητα καὶ ἀκρίβειαν ἀποδίδουν καὶ τὴν λεπτοτάτην θέσιν καὶ χρῆσιν ἑκάστης τούτων, ὡς:

ἀεραγωγὸς ὁ, σωλὴν διοχετεύων ἀεριον.

ἀεροβόλος ὁ, μηχάνημα ἐκτοξεῦον ἀέρια.

ἀερογνωσία ἡ, ἐπιστήμη ἐξετάζουσα τὰς ἰδιότητας καὶ ἐνεργείας τῶν ἀερίων.

ἀερογραφία ἡ, ἐπιστήμη ἐξετάζουσα τὰ τοῦ ἀέρος.

ἀερομηχανὴ ἡ, μηχανὴ κινουμένη δι' ἀερίου.

ἀέριον τό, ὁ ἀήρ καὶ πᾶσα ἄλλη μὴ στερεὰ καὶ ὑγρὰ ὕλη.

ἀεριοσκόπιον τό, μηχάνημα διὰ τοῦ ὁποίου ἐξετάζεται ἡ ὕπαρξις ἀερίων εἰς τὰ μεταλλεῖα.

ἀεριοῦχος, ὁ περιέχων ἀέριον: *ἀεριοῦχα ποτά*.

ἀεριόφως τό, φῶς παραγώμενον ἐκ φωτιστικοῦ ἀερίου.

ἀεριστήρας ὁ, μηχάνημα διὰ τοῦ ὁποίου γίνεται ὁ ἀερισμὸς .

ἀερόβιος, ὁ ζῶν εἰς τὸν ἀέρα.

ἀεροδρομέω, ταξιδεύω εἰς τὸν ἀέρα.

ἀεροδρόμιον τό, ἐπίπεδον ἔδαφος ἀπογειώσεως καὶ προσγειώσεως ἀεροπλάνων.

ἀεροδυναμικὴ ἡ, ἡ ἐπιστήμη ἡ πραγματευομένη τὰς μηχανικὰς ἰδιότητας των ἀερίων.

ἀεροθεραπεία ἡ, ἡ χρησιμοποίησις τοῦ ἀέρος ὡς θεραπευτικοῦ μέσου.

ἀερομαχία ἡ, μάχη εἰς τὸν ἀέρα.

ἀεροναυαγὸς ὁ, ὁ εἰς τὸν ἀέρα ναυαγῶν.

ἀεροναυτιλία ἡ, ἡ ἐπιστήμη τῆς ἀεροπλοΐας.

ἀεροπλᾶνον τό, πτητικὴ συσκευή.

ἀεροπλανοφόρον τό, ἀτμόπλοιον φέρον ἀεροπλᾶνα προσγειούμενα καὶ ἀπογειούμενα.

ἀερόπλοιον τό, τὸ εἰς τὸν ἀέρα ταξιδεῦον πλοῖον.

ἀεροπορία ἡ, πορεία εἰς τὸν ἀέρα, ἐπὶ στρατοῦ.

ἀεροπόρος ὁ, ὁ διὰ τοῦ ἀέρος πορευόμενος, γνώστης τοῦ μηχανισμοῦ καὶ χειρισμοῦ ἀεροπλάνων.

ἀερόστατον τό, τὸ εἰς τὸν ἀέρα ἱστάμενον. Καὶ ἄλλα πολλά.

Σύνθετοι λέξεις

ἐναέριος, ὁ εἰς τὸν ἀέρα ζῶν, διατρίβων· θεοὶ *ἐναέριοι*, ἀντίθ. ἄνθρωποι *ἐπίγειοι*, τὸ εἰς τὸν ἀέρα τελούμενον, ἐναέριος συγκοινωνία.

ἐνάερος, ὁ τοῦ ἀέρος, ὁ ἔχων τὸ χρῶμα τοῦ ἀέρος, ὁ γεράνιος.

εὐάερος, ὁ ἔχων καλόν, δροσερὸν ἀέρα: εὐάερος τόπος.

ὑπαέριος, ὁ εὑρισκόμενος εἰς τὸν ἀέρα.

Φράσεις

Πολλαὶ εἶναι ἀνὰ τὴν χώραν, ἀπὸ τῆς ἀρχαιότητος, αἱ φράσεις εἰς τὰς ὁποίας ὑπάρχει ἡ λέξις *ἀέρας* καὶ ὡς ἐκ τούτου ἐκφράζουν καὶ διαφόρους σημασίας. Δείγματος χάριν ἀναφέρομεν μερικάς, ὡς:

Ζῇ μὲ τὸν ἀέρα, ἐπὶ τοῦ λαμβάνοντος πολύ ὀλίγην τροφήν.

Ἐπῆρε τὸ μυαλὸ του ἀέρα, ἐπὶ τοῦ ἐπαιρομένου.

Εἶναι ἀέρας φρέσκος, ἐπὶ τοῦ ἀπραγματοποιήτου.

Εἶναι λόγια τοῦ ἀέρος, χωρίς ἀποτέλεσμα. Ἀνάλογον εἶναι τὸ τοῦ Εὐριπίδου, *Ἑκάβη*, στ. 335-336: *ὦ θύγατερ, οὐμοὶ μὲν λόγοι αἰθέρα φροῦδοι μάτην ῥιφθέντες ἀμφὶ σοῦ φόνου*, καὶ τὸ τοῦ Παύλου, *Α' Πρὸς Κορινθίους* 14.9: *ἔσεσθε γὰρ εἰς ἀέρα λαλοῦντες*.

Πάει στὴν ἐξοχὴ νὰ ἀλλάξῃ ἀέρα, ἐπὶ καλυτερεύσεως τῆς ὑγείας του, ὡς τὸ βυζαντινὸν *διὰ τοὺς ἀέρας ἀλλᾶξαι* (Μαλάλας 383.3).

Ἔχει τὸν ἀέρα της, ἐπὶ ἀνέτου παρουσίας κατὰ τὸ βάδισμα.

Τοῦ κοψε τὸν ἀέρα, τὸν ἀπεθάρρυνε.

ἀέρα! ἀέραα, πολεμικὴ ἰαχὴ τὸ πρῶτον ἐκφωνηθεῖσα κατὰ τούς Βαλκανικούς πολέμους πρὸς ἐνθάρρυνσιν κατὰ τὴν ἔφοδον τῆς μάχης.

Ἀγόρασε τὸν ἀέρα τοῦ μαγαζιοῦ, ἐπὶ ἐμπορικῆς ἐπιχειρήσεως.

Τοῦ δωκε τὸν ἀέρα του, τὸν ἀπέλυσεν ἀπὸ τὴν ἐργασίαν του.

Βάνει ἀέρα, *ἔπεσε ὁ ἀέρας*, *τοῦ κάνει ἀέρα*.

Ὀνόματα

Ἀερίας, ὁ μυθολογικὸς βασιλεύς τῆς Κύπρου.

Ἀερία ἡ, ὄνομα μητρὸς τοῦ Αἰγύπτου.

Ἀερόπη ἡ, ἡ θυγάτηρ τοῦ Μίνωος καὶ σύζυγος τοῦ βασιλέως τῶν Μυκηνῶν Ἀτρέως. Ἐπίσης ἡ θυγάτηρ τοῦ Κηφέως ἐξ Ἀρκαδίας.

Ἄέροπος, Παυσ., *Ἀρκαδ*. 44.8: *τῷ παιδίῳ ὄνομα τεθῆναὶ φασι Ἀέροπον*. Καὶ *Ἀρκαδ*. 2.1: *Λυκούργου δὲ ἀποθανόντος Ἔχεμος ὁ Ἀερόπου τὴν Ἀρκάδων ἔσχεν ἀρχήν*. Καὶ *Ἀέροπες* οἰκογένεια Μακεδονίας. Καὶ Ἡρόδ. 9.26: *προεκρίθη ἐκ πάντων συμμάχων Ἔχεμος ὁ Ἠερόπου τοῦ Φηγέος στρατηγὸς* .

Τοπωνύμια

Ἀερία ἡ, ὄρος τῆς Ἠπείρου, πιθανὸν τὸ νῦν Μαροστίκα ἢ Μερόπα.

Ἀερία ἡ, κατὰ Στέφανον Βυζάντιον ἐκλήθησαν: ἡ *Αἴγυπτος* (30.9) *παρὰ τὸν ἀέρα· καὶ γὰρ ἠερόεσσαν αὐτὴν φησιν*. Οἱ ἄνθρωποι *Ἀέριοι* καὶ *Ἀερίτης* ἐκ τῆς ἀέρος γενικῆς. Ἡ *Ἀερία* (30.11), κελτικὴ πόλις, ὡς Ἀπολλόδωρος ἐν Χρονικῶν τετάρτῳ.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ἀκαδημία Ἀθηνῶν. 1933-2016. *Ἱστορικὸν Λεξικὸν τῆς Νέας Ἑλληνικῆς, τῆς τε κοινῶς ὁμιλουμένης καὶ τῶν ἰδιωμάτων*. Ἀθήνα: Κέντρον Ἐρεύνης τῶν Νεοελληνικῶν Διαλέκτων καὶ Ἰδιωμάτων.
Delatte, A. 1947. *Les Portulans Grecs*. Paris.
Κουκουλές, Φ. 1950. *Θεσσαλονίκης Εὐσταθίου τὰ Λαογρφικά*. Ἀθῆναι: Ἑταιρεία Μακεδονικῶν Σπουδῶν.
Müller, C. 1855. *Geographi graeci minores*. Vol. 1. Paris: Didot.

«Το εις ενικόν απευθύνεσθαι» ως διαχρονική έκφραση της ελληνικής επικοινωνίας

Ιστορικο-κοινωνιολογική συμβολή

Νικήτας Αλιπράντης

SOMMAIRE: LA COMMUNICATION A LA DEUXIEME PERSONNE DU SINGULIER COMME ELEMENT CULTUREL GREC DIACHRONIQUE. CONTRIBUTION HISTORICO-SOCIOLOGIQUE

Depuis l'antiquité grecque la communication humaine se faisait uniquement à la deuxième personne du singulier (tutoiement); le vouvoiement (le fait de s'adresser à une personne à la deuxième personne du pluriel) était totalement inconnu. Ceci n'enlevait absolument rien au respect qu'avaient par exemple les élèves de Socrate envers leur maître et les dialogues de Platon en sont le témoignage authentique de ce contact humain direct.
Cette caractéristique grecque s'est maintenue naturellement comme réalité généralisée à travers les siècles, pendant l'époque byzantine et post byzantine (pendant les siècles de l'occupation ottomane), ce qui apparaît aussi dans des documents (lettres, etc.) adressés aux plus hauts dignitaires (empereurs, patriarches, etc.)
Le vouvoiement (ou la troisième personne du singulier dans quelques pays a été créé au Moyen Âge occidental dans le cadre du féodalisme, donc d'un régime qui ne connaissait pas l'égalité des personnes, comme mode d'expression du cerf à l'égard du seigneur. Après la Révolution française et l'avènement des démocraties le vouvoiement s'est transmuté avec le temps en formule de politesse, en signe de bonnes manières à l'égard de personnes non familières.
C'est dans ce sens que cette séquelle du féodalisme –système inconnu à Byzance et non admis par les populations grecques à la suite des croisades et occupations franques– a été importée en Grèce au 19e siècle par des Français, mais surtout par la Cour du roi Otto installée après la Révolution grecque de 1821. Le résultat en est que cette mentalité s'est consolidée parmi les Grecs 'éduqués' en altérant un élément culturel grec diachronique important, alors qu'elle est demeurée plus ou moins étrangère dans la classe populaire. Cette acculturation partielle devrait faire l'objet d'analyse critique de la part de la sociologie de la culture dans la perspective de limiter en principe le vouvoiement dans les contacts avec les étrangers.

Στο λήμμα *ένικὸς* στο *Μέγα Λεξικόν της Ελληνικής Γλώσσης* υπάρχει με έντονα στοιχεία (χωρίς αναφορά ονόματος), η φράση «τὸ καθ' ἑνικὸν ἀπευθύνεσθαι (πλὴν ἐπὶ ἐπισήμων προσφωνήσεων) ἐνδεικνύει ἢ μεγάλην οἰκειότητα ἢ "ἀγροικίαν"»[1]. Δεν χρειάσθηκε να παρέλθει διάστημα πολύ μεγαλύτερο του ενός αιώνος για να εμπεδωθεί στους «καλλιεργημένους» Έλληνες ο λεγόμενος «πληθυντικός της ευγενείας» και να θεωρηθεί ως «αγροικία» ή αγένεια η από την αρχαιότητα διά μέσου των αιώνων υπάρχουσα άμεση ανθρώπινη επικοινωνία στον ενικό. Ο «πληθυντικός της ευγενείας» είναι κατάλοιπο της φεουδαρχίας, του Δυτικού Μεσαίωνος, είναι δηλαδή εισαχθέν προϊόν από την δυτική και βόρεια Ευρώπη, αρχικά από την Γαλλία και μετά την Ελληνική Επανάσταση, από την βαυαροκρατία, οπότε και επισημοποιήθηκε. Πρέπει να επισημανθεί ότι στην φεουδαρχία η νομική και πολιτική ανισότητα μεταξύ του υποτελούς (δουλοπάροικου, cerf, Leibeigener) και του κυρίου (seigneur, Lehnsherr) εκφραζόταν σε διάφορες χώρες και εποχές όχι μόνο με τον πληθυντικό αλλά και με το τρίτο ενικό πρόσωπο. Ο υποτελής απευθυνόταν δηλαδή στον κύριο με την διατύπωση, π.χ. «ο κύριος θέλει τσάι;».

1 Η μικρή αυτή μελέτη ενός μη ειδικού ιστορικού αποτελεί έκφραση της βαθιάς φιλίας που με συνδέει από δεκαετιών με τον παλαιόν συμμαθητήν Γεώργιον Κορρέ.

Η φεουδαρχική αυτή επικοινωνία, είτε του πληθυντικού είτε του τρίτου ενικού διατηρήθηκε και εμπεδώθηκε επί αιώνες σε τέτοιο βαθμό, ώστε μεταλλάχθηκε, συν τω χρόνω, μετά την επικράτηση των δημοκρατιών και εν πρώτοις μετά την Γαλλική Επανάσταση και την καθιέρωση της νομικής ισότητας των πολιτών, σε έκφραση ευγενείας, όταν απευθύνεται κάποιος σε πρόσωπα με τα οποία δεν έχει άμεση οικειότητα[2]. Ας σημειωθεί ότι η επιλογή μεταξύ του δεύτερου πληθυντικού και του τρίτου ενικού δεν είναι άμοιρη νεοτέρων πολιτικών συγκυριών. Χαρακτηριστικά στην φασιστική Ιταλία επιβλήθηκε ως έκφραση ευγενείας (ή και υποτέλειας;) μόνον ο πληθυντικός και μετά την πτώση του φασιστικού καθεστώτος, από αντίδραση, γενικεύθηκε ως κανόνας το τρίτο ενικό πρόσωπο (π.χ. Lei è straniero?)[3].

Από την αρχαιότητα η ελληνική ανθρώπινη επικοινωνία εγνώριζε μόνον τον ενικό αριθμό και σε όλες τις σχέσεις ακόμη και σε αυτές των μαθητών προς τους διδασκάλους. Ήταν ψυχική έκφραση της κοινωνικότητας των Ελλήνων, της αμεσότητας της ανθρώπινης επαφής. Ανοίγω στην τύχη δύο διαλόγους του Πλάτωνος, τον *Μένωνα* και τον *Κρίτωνα*, όπου με όλον τον σεβασμό που είχαν οι μαθητές προς τον Σωκράτη, απευθύνονταν προς αυτόν αυτονοήτως, με απλότητα και φυσικότητα, στον ενικό (π.χ. *Μένων* 11: *Παντάπασί μοι δοκεῖ, ὦ Σώκρατες, οὕτως ἔχειν, ὡς σὺ νῦν ὑπολαμβάνεις· Κρίτων* 3: *Ἀλλ' ὁρᾶς δή, ὅτι ἀνάγκη, ὦ Σώκρατες, καὶ τῆς τῶν πολλῶν δόξης μέλειν*).

Γενικώτερα, στην όλη κοινωνική ζωή, στις οικογενειακές σχέσεις, στις σχέσεις αρχόντων και αρχομένων, οποιαδήποτε συνομιλία γινόταν στον ενικό, ο πληθυντικός ήταν τελείως άγνωστος ως τρόπος επικοινωνίας ατόμων. Η παντελής «άγνοια» του πληθυντικού συνεχίσθηκε καθ' όλους τους μετά την κλασική αρχαιότητα αιώνες. Κατά τους βυζαντινούς χρόνους φεουδαρχικό καθεστώς και υποβιβασμός των ατόμων σε δουλοπαροίκους δεν υπήρξε[4]. Συνεπώς, κατά τρόπο φυσικό, όχι μόνο στον προφορικό λόγο, αλλά και στον γραπτό, δηλαδή στις επιστολές οποιουδήποτε προς τους εκπροσώπους της εξουσίας, πραίτορες (προϊσταμένους δικαστών, φοροεισπράκτορες) και προς αυτούς τους αυτοκράτορες, εκπροσώπους της εκκλησίας, μητροπολίτες, πατριάρχες, μόνον ο ενικός αριθμός υπήρχε και εχρησιμοποιείτο. Μερικά παραδείγματα[5] είναι χαρακτηριστικά:

α) Μιχαήλ Ακομινάτου[6], Προσφώνημα εις τον Πραίτωρα κυρ Δημήτριον τον Δριμύν: *...Καί σέ, τοίνυν, ὦ γενναῖε τοῦ θεοῦ ἄνθρωπε...*[7].

β) Μάρκου του Ευγενικού[8], Επιστολή προς τον Αυτοκράτορα Ιωάννην τον Παλαιολόγον: *... Ἐγώ δέ σοι καί τόν περί αὐτοῦ λόγον ἐκ τῶν λογικῶν λειμώνων δρεψάμενος φέρω...*[9].

γ) Βησσαρίων Καρδινάλιος[10], Κωνσταντίνῳ Δεσπότῃ τῷ Παλαιολόγῳ Χαίρειν: *Τρίτην ταύτην ἐπιστέλλων σοι, κράτιστε δέσποτα...*[11].

---

2 Άλλωστε φεουδαρχικοί κανόνες και συνήθειες επέζησαν στην Δύση, ακόμη και στην Γαλλία, και μετά την Γαλλική Επανάσταση. Βλ. Massé 1965, 270 επ. (ο συγγραφεύς ερευνά το φαινόμενο μέχρι το 1902). Στην Γερμανία μέχρι το τέλος του Α' Παγκοσμίου Πολέμου δεν είχε γενικά αναγνωρισθεί η ισότητα των πολιτών (κυρίως το οικιακό και αγροτικό υπηρετικό προσωπικό –das Gesinde– είχε νομικά κατώτερη θέση σε σχέση με τους άλλους πολίτες). Βλ., μεταξύ άλλων, Hueck και Nipperdey 1963, 66-68 με πολλαπλές παραπομπές.

3 Ειδική αντωνυμία (ενικού ή πληθυντικού) έχει μέχρι σήμερα διατηρηθεί ως έκφραση ευγενείας στην ισπανική γλώσσα (usted-ustedes).

4 Η εμφύτευση, δηλαδή η μακροχρόνιος μίσθωσις αλλοτρίου κτήματος με δικαίωμα φύτευσης, ήταν η κρατούσα σχέση δύο ελευθέρων προσώπων, του κυρίου του κτήματος και του αγρότου (Svoronos 1964α, 146).

5 Τα παραδείγματα εδόθηκαν ευγενικά από την ακαδημαϊκό Κα Χρύσα Μαλτέζου, την οποία και από την θέση αυτή ευχαριστώ θερμά.

6 Πρόκειται για τον Μιχαήλ Χωνιάτην, γνωστόν τότε ως Ακομινάτον (1140-1222), βυζαντινόν λόγιον, μητροπολίτην Αθηνών μέχρι την κατάκτηση της πόλεως από τους Φράγκους (1204).

7 Λάμπρος 1878, 111.

8 Μάρκος ο Ευγενικός, άγιος (1392-1445), μητροπολίτης Εφέσου.

9 Λάμπρος 1912-23, 259.

10 Βησσαρίων (1403-1472), υπέρμαχος της ένωσης των εκκλησιών, δέχθηκε να αναγορευθεί καρδινάλιος από τον πάπα, ενώ μέχρι τότε ήταν μητροπολίτης Νικαίας.

11 Λάμπρος 1930, 32.

Είναι γνωστό ότι μετά τις σταυροφορίες και ιδίως μετά την τετάρτην, μαζί με την υποδούλωση στους Φράγκους, μεταφέρθηκε και η φεουδαρχία στα ελληνικά εδάφη και στα νησιά Αιγαίου και Ιονίου Πελάγους, και η κεντρική Ελλάδα διαιρέθηκε σε διάφορες βαρωνίες. Συνεπώς οι χωρικοί έγιναν υπόδουλοι των φεουδαρχών, αλλά η ιδέα μίας εθνικής ενότητας είχε ήδη αναπτυχθεί και απετέλεσε την βάση για να δημιουργηθούν εστίες αντίστασης με σκοπό να διωχθούν οι Φράγκοι[12]. Αυτό σημαίνει ότι στους χωρικούς, παρά την νομική τους υποδούλωση, δεν επεκράτησε η συνείδηση της φεουδαρχικής υποτελείας, αλλ' αντιθέτως η επαναστατική αντίδραση σε αυτήν, με αποτέλεσμα ο ενικός να μη εκδιωχθεί από την ελληνική πρακτική. Μετά μάλιστα τις πολεμικές επιτυχίες του Μιχαήλ Παλαιολόγου και απελευθερώσεις της Κωνσταντινούπολης και περιοχών της Ελλάδος, οι περισσότεροι χωρικοί ήσαν ελεύθεροι. Μόνον στην Κρήτη και στα Ιόνια νησιά παρέμειναν υπόδουλοι των ξένων και ελλήνων φεουδαρχών και ανέπτυξαν αντίσταση και επανειλημμένες ανταρσίες εναντίον τους, πράγμα που δείχνει σαφώς ότι δεν δέχθηκαν ποτέ την φεουδαρχική ανισότητα με τις εκδηλώσεις και τα εξωτερικά συμπτώματά της.

Το μόνο στοιχείο που έγινε δεκτό στις κατακτημένες από τους φράγκους ελληνικές περιοχές υπήρξε η προσφώνηση «κύρ(ιε)», χωρίς όμως καμμία σύνδεση με τον ενικόν και ακόμη λιγότερο με την αποδοχή της φεουδαρχικής υποτέλειας. Η χρήση του κύρ(ιε) περιορίσθηκε αρχικά στην συνομιλία με άτομα μεγάλης ηλικίας ή υψηλών καθηκόντων, κατ' εξοχήν πολιτικών ή θρησκευτικών, αλλά συν τω χρόνω επεκτάθηκε στους υψηλής μόρφωσης συνομιλητές, υψηλότερης από αυτήν του ετέρου συνομιλητού.

Κατά τους αιώνες της τουρκοκρατίας ο ενικός παρέμεινε, όπως ήταν φυσικό, ως στοιχείο της επικοινωνίας μεταξύ των Ελλήνων, αλλά η χρήση του διατηρήθηκε και στις σχέσεις τους έναντι των ασκούντων την εξουσία Τούρκων. Μόλις μετά την Επανάσταση και την εγκαθίδρυση της βαυαρικής βασιλείας θεωρήθηκε από τους εκπροσώπους της αναγκαίο να «εκσυγχρονισθεί» και να «εξευγενισθεί» γενικά η επαφή μεταξύ αγνώστων ή μη οικείων προσώπων και αυτό, βέβαια, μέσω και της σχολικής εκπαίδευσης. Αυτός ήταν ο κύριος και καίριος παράγων της εισαγωγής στην Ελλάδα του μεταλλαγμένου εις δείγμα ευγενείας κατάλοιπου της φεουδαρχίας, αλλά η προϊούσα εμπέδωσή του στους καλλιεργημένους Έλληνες ήταν αποτέλεσμα και της ώσμωσης που προήλθε από τις σχέσεις Ελλήνων με δυτικοευρωπαίους και κατ' εξοχήν Γάλλους.

Εννοείται ότι οι αγρότες («αγροίκοι», δηλαδή αγρότες κατοικούντες στην ύπαιθρο, όρος αυτονοήτως χωρίς μειωτική σημασία στην αρχαιοελληνικήν) και όσοι δεν έτυχαν παιδείας «εξευγενιστικής» εξακολούθησαν να χρησιμοποιούν αυθόρμητα και με αυτονόητη απλότητα την εις ενικόν επικοινωνίαν χωρίς ίχνος αγροικίας ή αγένειας. Κι αυτό και όταν απευθύνονταν στον Όθωνα βασιλέα και στους επόμενους βασιλείς ή εκπροσώπους της εξουσίας. Αυτοί οι «ακαλλιέργητοι» διετήρησαν στην ελληνική επαρχία μέχρι σήμερα την διαχρονικά αυθεντική ελληνική συνείδηση της άμεσης ανθρώπινης επαφής. Αυτό το διαπιστώνει οποιοσδήποτε, όπως και ο γράφων, όταν βρίσκεται στην επαρχία και έχει την ευκαιρία –γιατί περί ευκαιρίας πρόκειται!– να επικοινωνήσει με απλούς ανθρώπους.

Είναι καιρός να επανεύρουν οι Έλληνες μεταξύ τους τον «ενικό», αλλά αυτό προϋποθέτει επίμονο και μακρόχρονο διαφωτισμό των καλλιεργημένων, διότι όπως αναφέρθηκε στην αρχή, η χωρίς προηγούμενη επαρκή επεξήγηση χρήση του ενικού εκλαμβάνεται γενικά ως αγενής και τραχεία συμπεριφορά. Τόσο εύκολα αλλοιώθηκε με αλλοδαπές διανοητικές επιδράσεις καίριο πολιτιστικό στοιχείο της ελληνικής κοινωνίας. Η κοινωνιολογική αυτή διαπίστωση θέτει ζήτημα που ανήκει στο πεδίον της κοινωνιολογίας του πολιτισμού αφ' ενός ως φαινόμενο acculturation[13] και αφ' ετέρου ως έκφραση ιδιαιτέρων χαρακτηριστικών και συμπεριφοράς των

12 Για τις εξελίξεις αυτές, βλ. Svoronos 1964β, 7 επ.

13 Nadel 1951. Bastide 1960, 315 επ.

λαϊκών τάξεων[14]. Από την άποψη αυτή θα ήταν σημαντικό να αποτελέσει αντικείμενο κριτικής έρευνας, με προοπτική κατάργησής του στις σχέσεις μεταξύ Ελλήνων και περιορισμού του πληθυντικού ευγενείας στην επικοινωνία μόνο με αλλοδαπούς.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Bastide, R. 1960. «Problèmes de l'entrecroisement des civilisations.» Στο *Traité de sociologie*, G. Gurvitch (dir.), t. II, 315-330. Paris: Presses Universitaires de France.

Grignon, C., και J.C. Passeron. 1983. *Sociologie de la culture et sociologie des cultures populaires.* Paris: Cahiers du Gides.

Hueck, A., και H.C. Nipperdey. 1963. *Lehrbuch des Arbeitsrechts*. 7. Aufl., 1. Band. Berlin und Frankfurt: Verlag Franz Vahlen.

Λάμπρος, Σ.Π. 1878. *Αἱ Ἀθῆναι περὶ τὰ τέλη τοῦ δωδεκάτου αἰῶνος κατὰ πηγὰς ἀνεκδότους*. Ἀθῆναι.

_____. 1912-23. *Παλαιολόγεια καὶ Πελοποννησιακά*. Τόμ. Α'. Ἐν Ἀθήναις: Ἐπιτροπὴ ἐκδόσεως τῶν καταλοίπων Σπυρίδωνος Λάμπρου.

_____. 1930. *Παλαιολόγεια καὶ Πελοποννησιακά*. Τόμ. Δ'. Ἐν Ἀθήναις: Ἐπιτροπὴ ἐκδόσεως τῶν καταλοίπων Σπυρίδωνος Λάμπρου.

Massé, P. 1965. *Annales de l'histoire de la Révolution française.* Paris: Gallimard.

Nadel, S.F. 1951. *The Foundations of Social Anthropology*. Glencoe: Free Press.

Scardigli, V. 1987. *Les modes de vie en Europe.* Paris: éd. du CNRS.

Svoronos, N.G. 1964α. *Recherches sur la tradition juridique à Byzance*. *La synopsis major des basiliques et ses appendices*. Paris: Presses Universitaires de France.

_____. 1964β. *Histoire de la Grèce moderne*. Que sais-je ?. Paris: Presses Universitaires de France.

14 Grignon και Passeron 1983. Πρβλ. Scardigli 1987, που ερευνά την αντίθεση του τρόπου ζωής της Ευρώπης του Βορρά και της Ευρώπης του Νότου, χωρίς βέβαια να γνωρίζει και να εξετάζει το ειδικό φαινόμενο της παρούσης μελέτης.

ISBN

978-960-466-231-9

978-960-466-233-3 (SET)